

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Гілея
Науковий вісник
збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 118 (№ 3)

Київ – 2017

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкється за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 03 від 23 лютого 2017 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 17.03.23 від 23 лютого 2017 р.)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія). РИНЦ (Росія).

Шеф-редактор:

Андрущенко В. П.,
д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
д-р філос. наук, ст.н.с. (Україна, Київ)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, ст.н.с.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Відповідальний секретар:

Халамендик В. Б.,
д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Вірменія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)
Панчук М. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
(Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія:**З історичних наук:**

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)

Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Сушко О. О., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шановал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Купецал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчак А., д-р філос. наук, проф. (Польща, Познань)
Онїпко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Терещиць С. О., д-р філос. наук, доц.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусин Б. І., д-р іст. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Андрюкайтене Р., д-р PhD соціальних наук (менеджмент),
(Литва, Маріямполь)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Картунов О. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р філос. наук, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Срогошу Т., д-р філос. наук, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 118 (3). – 372 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

© Редакційна колегія, 2017

© Автори статей, 2017

© Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, 2017

© ВГО Українська академія наук, 2017

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya
naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 118 (№ 3)

Kyyiv – 2017

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomisyachno**FAKHOVE VYDANNYA**

z filofs'kykh, politychnykh nauk zatverdzeno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lypnya 2015 r.; z *istorychnykh nauk nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (nepepecmpaia)*

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 03 vid 23 lyutoho 2017 r.); Prezydiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 17.03.23 vid 23 lyutoho 2017 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnykh baz:

Google Scholar; Index Copernicus (Pol'shcha); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Indyya). RYNTs (Rosiya)

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filofs. nauk,
prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Sushko O. O., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Chernea L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktery:

Akopyan V. H., d–r filofs. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv)
Kyvluk O. P., d–r filofs. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filofs. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy,
akad. NAPN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filofs. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filofs. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyi O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savyl'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:**Z istorychnykh nauk:**

Voytsekhivs'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Starobil's'k)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z filofs'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filofs. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H. A., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasyimova E. M., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filofs. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filofs. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filofs. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Terepyschyy S. O., d–r filofs. nauk, dots.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filofs. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydzhoshch)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Andryukaytene R., d–r PhD sotsial'nykh nauk (menedzhment),
(Lyuva, Marijampol')
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kartunov O. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chlenstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Srohoshu T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chlenstokhov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2017. – Vyp. 118 (3). – 372 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluzi istorychnykh, filofs'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsy humanitarnykh ta sotsial'no–politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко С. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО–ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Старобільськ)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно–технічний університет, м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцєпал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УЖГОРОДСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igor kryvosheia@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук С. О.**, доктор політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимли Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)
керівник **Моравец Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Prykarpat-s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka,
m. Ivano-Frankivsk)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Starobil's'k)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barvinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

UZHGORODS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: vladlenova@email.ua

KHMELNITS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsulyak@ukr.net

CHEKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, doktor politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: topololga@ukr.net
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus',
m. Minsk)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiologichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest's'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchik R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbu.gov.ua/portal

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)

Туранли Ф. Г.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
загального і слов'янського мовознавства факультету
гуманітарних наук, Національний університет
«Києво–Могилянська академія» (Україна, Київ),
turany@yahoo.com

УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ: ПОХОДИ НА ПІВДЕННІ БЕРЕГИ ЧОРНОГО МОРЯ

Здійснене нами дослідження засвідчило велику значущість відомостей турецьких та українських писемних джерел. В ньому обговорюється тлумачення термінологічного значення слова «козак», а також пояснюються обставини виникнення та розвитку Запорозького козацтва як військово–політичної організації. В матеріалах нашого наукового дослідження представлена інформація про напади запорозьких козаків на чорноморські прибережні землі Османської держави, і, зокрема, йдеться про причини та наслідки походів, здійснюваних українськими козаками на міста й фортеці, розташовані на південних берегах Чорного моря. Повідається про тривалі походи козацької флотилії певними морськими шляхами та про володіння, розташовані в низовинах річок Дніпра, Буга, Дністра та Дунаю. Щодо досліджених нами подій, зокрема наголошується, що в результаті наступу Українського козацького війська Османська держава зазнавала важких втрат, а саме: чимало людей потрапляли в полон, міста й фортеці захоплювалися, а нерухоме майно знищувалося або просто руйнувалося.

Ключові слова: Україна, писемні джерела, козак, тюрк, запорозький, Чорне море, похід.

Актуальність теми зазначеного дослідження полягає в тому, що вивчення українсько–козацького фактору в межах історії Османської доби Туреччини має важливе значення для об'єктивного висвітлення північного вектору зовнішньої політики Османської держави, зокрема в контексті морських походів запорозьких козаків на південні береги Чорного моря. Отже відображення в українських та турецьких писемних джерелах значення «козацького чинника» в розвитку військово–політичної ситуації в Північному та Південному Причорномор'ї на початку XVII століття має неабияке значення для здійснення ґрунтовного дослідження проблематики, пов'язаної з темою нашого дослідження.

Завдання сформульованої теми дослідження полягає в тому, що з усього загалу відомостей, наявних в українських та турецьких рукописних документів дослідженої нами історичної доби, які містять інформацію з історії козацько–гетьманської України, на особливу увагу заслуговує джерельний матеріал, де висвітлюються обставини формування політичного та воєнного союзу Війська Запорозького з Кримським ханством. Адже саме ця історична подія, на наш погляд, стала зовнішнім чинником, який дуже вагомо вплинув на подальшу історичну долю України. Справді, залучення відповідного джерельного матеріалу до досліджень вітчизняної історії першої половини XVII століття надає можливість виявити процес трансформації взаємин між козацько–гетьманською Україною та Кримським ханством від суто

ворожих до союзницьких, а значить і простежити основні етапи формування та зовнішню спрямованість військово–політичного союзу, сформованого вказаними державами.

На нашу думку, виконання визначеного завдання має відбуватися з врахуванням факту загострення військово–політичної ситуації, яка сталася у Причорномор'ї на початку XVII століття. У науковій літературі була висловлена думка про те, що зазначене явище було викликане двома чинниками, першим з яких виявилось посилення на межі XVI та XVII століть суперечностей у вищезазваному регіоні між Османською імперією та Річчю Посполитою. Причиною ж цих суперечностей стали прибережні райони Північного і Західного Причорномор'я та землі Богдану [1], за володіння якими між відповідними державами у визначений нами час точилися війни [2]. Другим чинником, який значною мірою посприяв загостренню військово–політичної ситуації у Причорномор'ї, виявилось значне зростання кількості вторгнень у причорноморські володіння Високої Порти військово–морських загонів українських козаків після посилення Запорозького козацтва. Унаслідок цього історичного явища турецьке «Mare Nostrum» перетворилося на арену тривалих морських війн [3, с. 254–255, 274]. Про зростання значення «козацького фактору» в міжнародних відносинах на початку XVII століття свідчить і той факт, що в зазначений час збройні формування запорозьких козаків з 1604 року використовувалися у війні між Австрійською та Османською імперіями як у складі австрійської армії, так і збройних сил Високої Порти. Важливо зазначити, що запорозькі козаки у зовнішній політиці Габсбургів розглядалися не тільки в якості допоміжної військової сили. «Козацький фактор» мав для них стратегічне значення і для посилення впливу на зовнішню та внутрішню політику Речі Посполитої з метою заволодіння польським тронем [4]. Подальший розвиток дослідженої нами військово–політичної ситуації докладно відображений у джерельному матеріалі османсько–турецьких писемних документів визначеної історичної доби. Зокрема, здійснений нами джерелознавчий аналіз текстів турецьких літописів, у тому числі літопису Kati̇ba Çelebi, який має назву *يبل چ بتاك كاتل ذف* («Fezke–i Kâtib Çelebi»), уможливив виявлення того історичного факту, що запорозькі козаки здійснювали морські походи Чорним морем, досягаючи при цьому до самого Дунаю. Із тексту названого історичного документу було також встановлено, що в місяці реджебі 1013 року за літочисленням Гіджри (листопад – грудень 1604 року) козацьке військо здійснило збройний напад на турецьке портове місто Синоп, розташоване в центральній частині південного узбережжя Чорного моря в районі півострова Інджебуруна [5].

щодо укладання мирного договору. Упродовж цього переговорного процесу розглядалось також і питання про становище запорозьких козаків. Було зазначено, що головною причиною порушення миру у відносинах між вищезгаданими країнами були татарська спільнота й збройні загоны українських козаків. Саме вирішення «козацького питання» виявилось принциповою умовою для можливого укладання зазначеного договору, за яким передбачалось відбивати козацькі напади та перешкоджати виходу козацьких збройних сил з гирла Дніпра в Чорне море, щоб у такий спосіб забезпечувати стабільність у Молдові, Валахії та Трансільванії, а також щоб створити умови для розвитку вільної торгівлі уздовж Дунайського річкового шляху. Таким чином у текстах вищезазначеного договору, складеного турецькою та польською мовами та підписаного 14 січня 1608 року між Високою Портою і Річчю Посполитою, а отже і в оригінальному тексті літопису Катіба Челебі, подана інформація, яка свідчить про одночасні збройні вторгнення запорозьких козаків та кримських татарів у нижньодунайські володіння Високої Порти, які являли собою загрозу для зовнішніх економічних інтересів названої держави [8].

Відомості від Катіба Челебі, що містяться в іншій частині його літопису, а саме в розділі «Прибуття посланця з Польщі» (ط ىچلا ندام), у 1018 році за літочисленням Гіджри (1609/1610 рік), свідчать про тривалість козацьких морських походів [19]. Зокрема, в цьому місці говориться, що прибули до Стамбула з наблизених до польського короля кордонний секретар, адвокат і посланець на ім'я *یجفورغ* («Gorgorofci» (ймовірно – Горгорович) з інформацією про те, що під час відбиття військом Речі Посполитої одного з руйнівних нападів морських збройних загонів запорозьких козаків був скоєний напад на Польщу з боку кримськотатарського війська. З цього приводу великий везір Халіль-паша написав листа кримському ханові Джанібеку Гіраю з вимогою припинити напади підпорядкованих йому збройних сил на володіння Польщі, тому що такі дії суперечили мирному договору, укладеному Високою Портою з Річчю Посполитою [20]. Для нашого дослідження ці відомості є цікавими тим, що вони певною мірою відображують обопільну зацікавленість Запорозької Січі та Кримського ханства у посиленні бойових дій проти зазначеної країни, наслідком чого стало координування бойових дій збройних сил вказаних державних утворень проти Речі Посполитої. При цьому варто зазначити, що кримськотатарське військо діяло всупереч укладеному раніше і розглянутому нами вище турецько-польському мирному договору.

Важливим для нас є відображення у досліджених нами османсько-турецьких рукописних документах того факту, що упродовж наступних трьох років, які проминули від часу розглянутої історичної події, активність вторгнень військово-морських загонів запорозьких козаків у турецькі володіння не зменшилася, проте дещо звужився їхній ареал. Така ситуація зберігалася також і під час правління в козацькій Україні гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного (1614–1622 роки). Тогочасна зовнішня військова активність запорозького козацтва була повністю спрямована проти Османської Туреччини [21]. Таке міркування підтверджується текстами розпоряджень турецького султана офіційним посадовим особам, призначеним у причорноморських володіннях Високої Порти, а саме: «Наказ судьям Сілістри, Нігболу та Відня

[про відправлення військової сили в [регіон] Дніпра]) від 2 дня шеввала 1036 року Гіджри (16 червня 1627 року за християнським літочисленням) [22]; «Наказ судді та правителю Аккерману» від 10 дня місяця зількаде 1036 року Гіджри (23 липня 1627 року за християнським літочисленням) [23]; «Наказ релігійній особі («молла») Синопа [з приводу оборони фортеці Синоп від нападу козацьких руйнівників] від 21 дня місяця джемазейілеввела 1037 року Гіджри (28 січня 1628 за християнським літочисленням) [24]; «Наказ беглербегові [регіону] Дніпра (Нехай буде Його щасливе життя тривалим!) Ібрагіму», датований початком (перша декада) місяця рамадана 1037 року Гіджри (5–15 травня 1628 року за християнським літочисленням) [25]; «Наказ головнокомандувачу Дніпровського [регіону] Ібрагіму-паші [з приводу оточення фортеці Кафа військовими силами хана Мехмеда Гірая та калгая Шагіна Гірая спільно з козацькими нищівними загонами]]» [26] від 3 зількаде 1037 року Гіджри (5 липня 1628 року за християнським літочисленням); «Накази судьям міст Кафи, Судака, Тамані [з приводу позбавлення правом володіння ними Кримським ханством Мехмеда Гірая та його брата Шагіна Гірая через те, що останні принесли своєму населенню страждання] від 27 дня місяця шеввала 1037 року Гіджри (30 червня 1628 за християнським літочисленням)» [27] та інші. Адже ці історичні документи містять інформацію про те, що на час сходження на трон Московського царства Михайла Романова (роки правління: 1613–1645) діяльність збройних сил запорозьких козаків обмежувалася лише нападами на прибережні райони Південного Причорномор'я, які були тоді підконтрольні Високій Порті. Ця обставина спричинила численні збройні сутички між військовими загонами українських козаків та збройними силами Високої Порти. У даному випадку ми не вважаємо за доцільне аналізувати спонукальні мотиви вторгнень військових формувань Запорозької Січі у причорноморські володіння Османської Туреччини, але маємо зазначити, що така військова активність є свідченням посилення воєнної організації українського козацтва та зростання військово-політичної ваги Запорозької Січі в названому регіоні Європи. Оскільки виявляється, що, на відміну від козацького війська, очолюваного Дмитром Корибут-Вишневецьким, бойові дії збройних формувань Запорозької Січі в першій половині XVII століття відбувалися задля досягнення своєї власної мети, а не з метою виконання завдань, поставлених з боку сусідньої держави. Такий висновок можна підтвердити на засадах результатів джерелознавчого аналізу відомостей з османсько-турецьких рукописних документів дослідженої нами історичної доби про низку серйозних нападів на володіння Високої Порти в зазначеному регіоні, здійснених під командуванням гетьмана Петра Сагайдачного. Найбільш значимими з цих військових заходів були такі: вторгнення у володіння ердельських [28] магнатів та військових поход, здійснений в 1613 році до Килбуруна [29]. Зазначимо, що вторгнення запорозьких козаків у причорноморські володіння Високої Порти були настільки загрозливими для останньої, що на боротьбу з ними уряд цієї держави змушений був вряжджати досить значні за своєю чисельністю збройні формування. Зокрема, проти очолюваних Петром Сагайдачним козацьких військово-морських сил, які атакували турецьку фортецю Очаків, захопивши при

цьому шість турецьких вантажних кораблів і декілька човнів, була направлена потужна флотилія турецького військово–морського флоту [30]. Але, згідно з повідомленнями з османсько–турецьких літописів, а саме з «Захоплення козаками «'ак» (قاع) фортеці Синоп і у зв'язку з цим страчення Нусуга–паші» (بنو نيس قاع قازق) (بنو نيس قازق ن س طلق یف ی غودلوا ل شق ببس ل ن اش اب حوص ن ه ل ك م ت ي ا ق ا ر خ ن س ط ل ق ١٠٢٣ هـ), датованої 1023 роком за літочисленням Гіджри (1614 роком) [31], з літопису «Історія Печеві» Печеві Ібрагіма Ефенді [32], з «Захоплення козаками Синопу» (بنو نيس ر ب قازق ءالتس ا), датованої місяцем реджебом 1013 року за літочисленням Гіджри (листопад–грудень 1604 року), з літопису «Підсумок історії» Мустафи Катіба Челебі [33] та з «Історія Найіи» Мустафи Найіми Ефенді [34], найбільш загрозливим для Османської імперії морським військовим походом українських козаків виявився похід, здійснений в серпні 1614 року проти міста Синоп, через яке пролягав морський торговельний шлях, який сполучав столицю Високої Порти (місто Стамбул) із східним узбережжям Чорного моря [35]. Саме після цієї події літописці XVII століття, зокрема Печеві Ібрагім Ефенді, Мустафа Катіб Челебі та Мустафа Найіма Ефенді, змушені були відзначити особливе значення козацького фактора у співвідношенні військово–політичних сил на Чорному морі. Зокрема, Печеві Ібрагім Ефенді наголосив, що захоплення та зруйнування запорозькими козаками Синопа, яке супроводжувалося стратою та взяттям у полон великої кількості мешканців і спаленням цього міста, спричинило прибуття до столиці численних людей, які з плачем, що «підносився до неба», скаржилися султану на правителя названого міста Насуха–пашу. У зв'язку з цим султан видав наказ покарати цього чиновника смертною карою [36]. Печеві Ібрагім Ефенді, Мустафа Катіб Челебі та Мустафа Найіма Ефенді в своїх описах цієї історичної події звернули увагу насамперед на зруйнування запорозькими козаками самого міста Синопа, а також на ту обставину, що в результаті захоплення цього міста запорозькими козаками його населення було страчене, дітей його мешканців міста взяли в полон, а саме місто було спалене. Повідомляється також про те, що запорозькі козаки повернулися додому з великою здобиччю [37]. У зв'язку з цією подією оборонець Дунайського регіону та Чорного моря Ібрагім–паша отримав наказ встановити контроль за переправами козаків через Дніпро, щоб затримати там противника. Отже, коли козаки повертались вже додому, на своєму шляху вони зіткнулися з татарським військом, і між ними стався запеклий бій. В цьому збройному зіткненні козаки зазнали поразки, втратили свою здобич і намагалися врятувати хоча б свої життя. Ті ж козаки, яким вдалося уникнути загибелі, були взяті в полон воїнами Ібрагіма–паші та відповідним чином покарані, а 20–х полонених за вказівкою Ібрагіма–паші 5 жовтня 1614 року доставили до Стамбула [38]. Проаналізовані нами відомості, отримані з вищеназваних османсько–турецьких рукописних документів, дозволяють нам стверджувати, що районом найбільшої військової активності збройних сил Запорозької Січі на морі в першій половині XVII століття був Дніпро–Бузький лиман [39], який мав стратегічне значення у системі чорноморського торговельного мореплавства, а також являв собою водну артерію, використовувану для здійснення морських походів запорозьких козаків до володінь Високої Порти, розташованих на Кримському півострові та на півдненному

узбережжі Чорного моря. В цьому зв'язку вартим уваги є також повідомлення про те, що навесні 1615 року козацька флотилія запорозьких козаків, яка складалася з 80–ти «чайок», здійснила військовий похід аж до самої столиці Високої Порти – міста Стамбула. Зважаючи на те, що цей напад був несподіваним для гарнізону Стамбула, місто було сплюндровано, а його околиці спалені. Щоб покарати нападників, султан Ахмед I віддав наказ захопити козацьку флотилію. Виконуючи цей наказ, кораблі турецьких військово–морських сил переслідували флотилію козаків аж до гирла Дунаю, де й відбувся запеклий морський бій, який завершився поразкою турків і захопленням козаками в полон командувача підрозділу турецького флоту, який мав знищити цих козаків [40].

Текстологічний аналіз повідомлень з османсько–турецьких літописних творів про вторгнення збройних формувань запорозьких козаків у причорноморські володіння Високої Порти, який ми наразі обговорюємо, на наш погляд варто здійснювати з врахуванням військово–політичної ситуації, що існувала в дослідженому нами регіоні впродовж другого десятиріччя XVII століття. Зазначимо, що відповідне становище певною мірою відображене в архівних документах, написаних в часи визначеної нами історичної доби. Зокрема, у книзі №82 з фонду «Mühimme Defteri» османського архіву Туреччини містяться важливі для нашого дослідження відомості, пов'язані з історією українськокозацько–кримськотатарських стосунків, а саме тих суперечностей, які існували впродовж минулих часів між кримськими татарами, підпорядкованими Османській державі, та українськими козаками, що перебували на службі у Речі Посполитої [41]. На особливу увагу заслуговує інформація, з якої виявляється, що одним з негативних для Високої Порти наслідків морських війн, які ця держава провадила у Середземному морі в 1614 році, стало послаблення військово–політичного контролю османського уряду на Чорному морі. Зазначається, що, скориставшись цією ситуацією, запорозькі козаки, які перебували під польським контролем, досягли річкою Дунай до Чорного моря і сплюндрували турецьке місто Синоп [42]. Зазначимо, що в літописах вищеназваних турецьких авторів, розглянутих нами вище, були подані докладні описи саме цієї історичної події.

Що ж стосується інформації, пов'язаної з відображенням військово–політичної ситуації, яка існувала на той час у Нижньому Подунав'ї, та стосовно значення козацького фактора в історичному розвитку вказаного регіону, то вони наявні в документах, присвячених опису подій, пов'язаних з боротьбою за престолонаслідування у Молдові, яка перебувала в той час під протекторатом Османської імперії. Саме тому після смерті молдовського воєводи Єремія турецький султан призначив новим воєводою Стефана Томаша. Але дружина колишнього воєводи звернулася до уряду Речі Посполитої з проханням допомогти їй у справі отримання згаданої посади її сином Топалом Костянтином. З цією метою до Молдови було споряджено 40–тисячне українське козацьке військо, за допомогою якого Стефана Томаша було усунуто від влади. У зв'язку з цим в 1616 році до Молдови була споряджена османська армія під командуванням Іскендера–паші, яка завдала поразку названому козацькому війську та поновила Стефана Томаша на посаді молдовського воєводи. Проте Іскендер–паша продовжив своєю воєнну компанію проти

українсько–козацького війська спільно з воєводами Валахії, Молдови та Трансільванії. У відповідь на цей захід проти війська Іскендера–паші була споряджена армія Речі Посполитої. Тим часом, напередодні початку битви, а саме 27 вересня 1617 року, на прохання польської сторони було підписано мирну угоду, відому як «Бузький договір» (Bussa Muâhedesi). Умовами цього договору передбачалося скасування козацьких і татарських нападів на придунайські володіння Високої Порти та забезпечення невтручання Речі Посполитої у внутрішні справи Валахії, Молдови, а також Трансільванії. В архівних документах, залучених нами в науковий обіг, також говориться й про те, що в тому самому 1617 році Київський митрополит Петро Могила почав засновувати в Молдові римську церкву, але керівники конфесій були стурбовані таким розвитком подій, пов'язаних з релігійними питаннями. Ці суперечності були відображені в досліджених нами архівних документах наявністю в них відомостей про заходи, вжиті з боку османського уряду для вирішення зазначеної проблеми. Зокрема, в документі №87 з назвою «Наказ воєводи Молдови» [43], датованому приблизно 15 травня 1617 року, йдеться про захист інтересів владики, митрополита й інших священників, які перебували в Молдові, а також міститься застереження про необхідність перешкоджати втручання представників римського духовенства (патріархів) у справи молдовської православної церкви.

Слід зауважити, що з отриманням султанського трону Османом II Генджом (роки правління: 1618–1622) 26 лютого 1618 року, який намагався посилити міжнародну політику своєї держави, посилився процес організації воєнних компаній для вирішення стратегічних питань. З іншого боку, знову активізувались напади вищезгаданого козацького війська проти Молдови. В досліджених нами документах є відомості про те, що згідно з відповідним наказом вже згаданий нами Іскендер–паша вкотре спрямував свою армію проти козацького війська. Зокрема, йдеться про накази посадовцям–командирам турецьких володінь на Дніпровському та Дунайському регіонах вжити заходів, спрямованих на забезпечення опору збройним формуванням українських козаків [44].

Щоб краще зрозуміти військову ситуацію, що склалася в нижньодніпровських володіннях Високої Порти, можна скористатися інформацією з документа №298, що має назву «Наказ усім каді, які перебувають в санджаці Сілістра» і датований 1 вересня 1618 року. В цьому документі йдеться про додаткові заходи, які мають забезпечити посилення оборони згаданих володінь від вторгнень ззовні, а саме – про необхідність перебування у фортеці Очаків упродовж зимового періоду самого правителя Сілістрійського санджаку – головнокомандувача «*Özi*» [45] Мехмеда бей: «*Özi Beğlerbeğisi ve ber–vech–i arpalık Silistre sancagına mutasarrıf olan emîru'l–ümerâ'îl–kirâm Mehmed dâme ikbâlühü hâliyâ müceddeden binâ vü ta'mîr olunan Özi Kal'asında kışlayup ol etrâfi muhâza itmek fermânum olmağla kendisi Özi'de kalup...*» [46]. Щодо подальших заходів, які передбачалися бути вжитими командуванням Високої Порти в Дніпровському регіоні, то вони зазначені в документі №237, що має назву «Наказ на ім'я правителя Сірема [47] Гасану бею» та був виданий через місяць після вищезгаданого наказу, а саме 12 травня 1618 року. Сутність останнього наказу полягає в необхідності передислокувати певну частину збройних

сил Високої Порти з району, прилеглого до Середнього Подунав'я, в бік до Дніпра «*...Özi cânibine varup hidmetde bulunmağa sa'yü ikdâm eylesesin. Özi cânibinün muhâvasası mühimmatdandır...*» [48]. В османсько–турецьких архівних документах, зокрема в тих, що зберігаються у вищезазначеному нами фонді, міститься важлива інформація про заходи турецького уряду, спрямовані на посилення оборони нижньодніпровських володінь Високої Порти, а також на підготовку до Дніпровського (*Özi*) походу. Зокрема, в документі №231, що має назву «Наказ кадієві та оборонцю фортеці Сілістра Мехмеду» і датованого 1 червня 1618 року, наголошується таке: «У зв'язку з потребою в додаткових силах для виконання ремонтних робіт фортеці на узбережжі Дніпра з загальної кількості людей, які повинні були направлятися з фортеці Сілістра, 10 осіб мали бути направленими в бік Дніпра проти козацьких озброєних розбійних формувань; інша частина в кількості 40 осіб складалася з релігійних осіб, призначених для забезпечення життєдіяльності фортеці на Дніпрі, а решта з 20 осіб повинні були залишатися для оборони фортеці Сілістра. Чисельність осіб, які відряджаються має бути такою, як було відправлено раніше» [49]. Отже, із поданого тексту архівного документу виявляється, що уряд Високої Порти вважав посилення військової присутності у Дніпровському регіоні за стратегічне завдання зовнішньої політики названої держави. Причина активізації військових зусиль відповідним чином визначається, зокрема, з архівного документу за №238, що має назву «Наказ правителю Боснійського еялету візиту Іскендеру–паші про призначення його головнокомандувачем війська, яке має відправитися у напрямку до Дніпра» [50] і датованого 1 червня 1618 року (за календарем Гіджри – 7 дня місяця джемазейлагіра 1027 року). Цей наказ містить відомості про те, що Іскендер–паша, незважаючи на будь–які обставини, повинен був вирушити разом зі своїм військом до Дніпра і забезпечити оборону цього регіону, відбиваючи грабницькі напади козацьких збройних загонів. Зазначимо, що при цьому вказувалося також на необхідність вжити заходів, спрямованих на позбавлення українських козаків джерел поповнення запасів їхнього харчування під час здійснення ними контролю за кораблями, які рухалися Дунайським річковим торговельним шляхом. Зокрема, у документі №310, відомому під назвою «Наказ головному правителю Дніпровського [регіону] кадієві Бабадагі та головному представнику у Подунав'ї Мустафі» [51] і датованого 22–25 серпня 1618 року (за календарем Гіджри – 1 дня місяця рамадана 1027 року), згадується про те, що риболовля в озерах і протоках в області Бабадагі Дунайського регіону не є прибутковою для державної скарбниці, а, навпаки, виявляється забезпеченням харчування для козацьких збройних загонів, які переховуються в цих місцях і навіть контролюють суднохідство в цій зоні. Таким чином, з розглянутих архівних документів з'ясується, що причиною активізації воєнних зусиль Високої Порти в Нижньому Подніпров'ї було посилення військової активності збройних формувань українських козаків стосовно володінь названої держави, розташованих у Північно–Західному та Західному Причорномор'ї. Разом з цим перетворення Запорозької Січі на потужну воєнну силу спричинило посилення прагнень Речі Посполитої залучити українських козаків до своїх військових

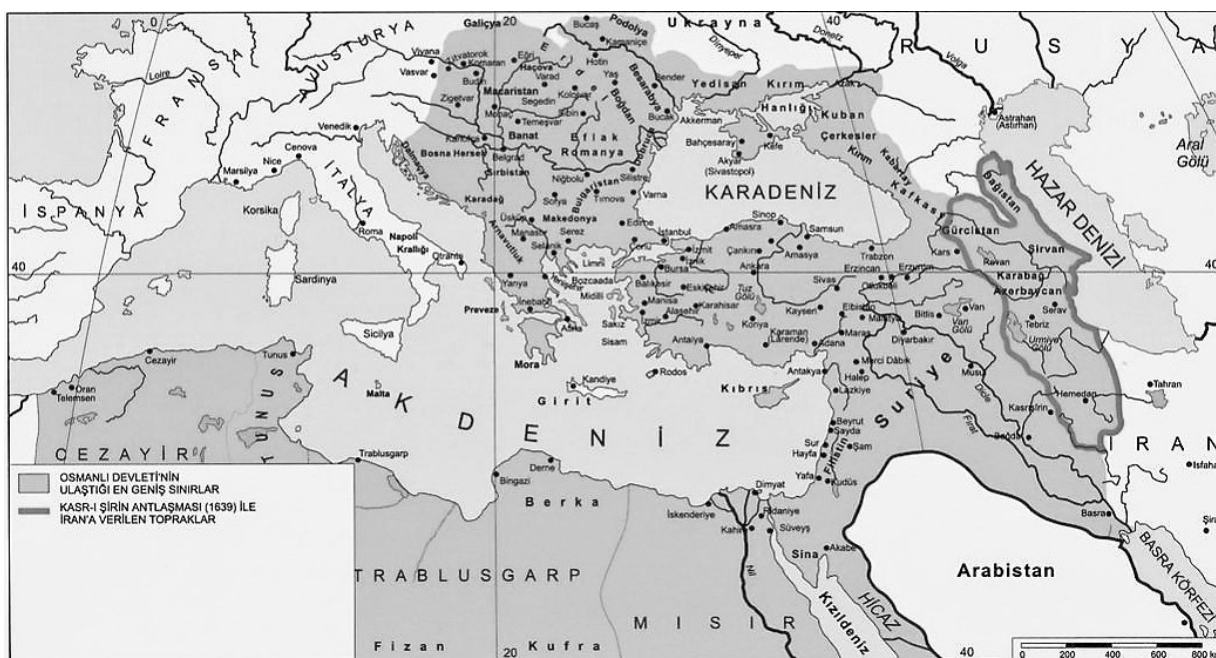
дій супроти Московського царства. Такі прагнення простежуються в архівному документі польського походження, складеному, імовірно в 1619 році, під назвою «Письмо неизвѣстнаго къ Козакамъ Запорожскимъ, представляющее имъ опасности подвергается Рѣчъ посполитая, по причинѣ ихъ набѣговъ на Турцію и совѣтующее имъ отправляться на Московскую войну къ Королевичу Владиславу, если не въ состоянїи жить мирно» [52]. Ґрунтуючись на висловленому, ми вважаємо за доцільне зазначити, що в досліджених нами османсько-турецьких історичних писемних документах є відомості про вторгнення військово-морських загонів запорозьких козаків у Нижнє Подунав'я на територію, прилеглу до Стамбула, про їхні напади на портове місто Синоп, а також

про заходи уряду Високої Порти, спрямовані на посилення оборони свого Дніпровського регіону, що свідчить про те, що згадані бойові дії чинилися з використанням тих самих стародавніх шляхів торгівлі Причорномор'ї, якими в добу раннього середньовіччя активно пересувалися купці з Київської Русі до Візантійської імперії та навпаки [53]. Отже варто констатувати, що розглянута нами військова діяльність запорозьких козаків упродовж перших двох десятиріч XVII століття була найактивнішою складовою функціонування вищезазначених водних комунікаційних шляхів.

Військові дії українських козаків доцільно умовно розділити на два типи, а саме на такі: 1. Руйнівні вторгнення окремих військово-морських загонів у

Український козак під час бою (XVII ст.)

Карта Османської імперії (XVII–XVIII ст.): жовтим кольором позначена територія цієї держави, а пурпуровим показано межі території, яку у 1639 р., згідно з Каширшинським договором (نشرى شيرينى, Kasr-ı Şirin), було передано у володіння держави Сефевідів (Азербайджану)

прибережні володіння та портові міста Османської імперії; 2. Участь в якості союзників у війнах з Високою Портою, які провадилися Річчю Посполитою та Австрійською імперією. Зазначимо, що присутність у повідомленнях з османсько-турецьких писемних документів про згадані військові дії докладної інформації про втрати козаків у боях та покарання їх турками є свідченням визнання авторами цих документів запорозьких козаків як найбільш сильних, а отже – небезпечних для Високої Порти воїнів. На користь висловленого нами міркування свідчить той факт, що «козацьке питання» було одним з найважливіших питань у дипломатичних стосунках згаданих європейських держав з Османською імперією. Ця обставина відображувала значне зростання військової сили українського козацтва, і як наслідок цього історичного явища – посилення значення цієї етнополітичної спільноти в системі міжнародних відносин у Європі дослідженої нами історичної доби. До сказаного варто додати, що зафіксована угорською дослідницею Марією Іваніч в австрійських архівних документах інформація про участь запорозьких козаків у війні з Габсбургами на боці Османської імперії не підтверджується досліджуваними нами османсько-турецькими писемними документами. Тому доцільно висунути припущення, що згадані козаки були вільними найманцями. Отже, розглянута інформація, на наш погляд, є додатковим свідченням того, що потреба у такій військовій силі, якою були запорозькі козаки, виявлялася з боку всіх учасників розглянутого збройного конфлікту, а саме з боку Речі Посполитої, держави Габсбургів, а також і Османської імперії, зокрема.

Важливими для нашого дослідження є виявлення відомостей про наявність у другому десятилітті XVII століття чинників, які стали передумовами для формування в майбутньому українськокозацько-кримськотатарського союзу. Зокрема, такими є повідомлення про те, що збройні сили Кримського ханства, незважаючи на підлеглисть цього державного утворення Османській імперії, разом з українськими козаками чинили вторгнення у нижньодунайські володіння останньої.

Підсумовуючи це дослідження, варто наголосити на такому: 1) етимологічне значення терміну «козак» – «рити, копати», «надбання, здобуток; прибуток; дохід», а також «переможець», «вправний вершник», «вільна людина, яка шукає для себе пригод» та інше; 2) слід вважати, що первинним історично-географічним ареалом козацтва була територія кипчацького степу (Deşt-i Kırçak); 3) процес формування та розвитку українського козацтва слід вивчати у взаємозв'язку з кипчацьким козацтвом; 4) хронологічно час появи слова «козак» – до XII століття; 5) 90–ті роки XV сторіччя – початок морських походів українських козаків; 6) запорозькі козаки в період між другою половиною XV та першою половиною XVII століть здійснювали морські походи в район південного узбережжя Чорного моря понад 20–ти разів; 7) причини цих походів були, головним чином, політичні та економічні; 8) у результаті наступу козацького війська України Османська держава зазнавала відчутних втрат, а саме: багато людей попадали в полон, міста і фортеці захоплювались, а нерухоме майно знищувалося чи руйнувалося; 9) починаючи від 40–х років XVII ст., стає очевидним виникнення дипломатичних відносин між козацько-гетьманською Україною, Кримським ханством і Османською державою; 10) надання турецькими султанами гетьманських повноважень очільникам Запорозького козацтва і залучення українських козаків

для здійснення разом з турками та кримськими татарами спільних військових походів. Таким чином, об'єктивне тлумачення текстів українських, турецьких і деяких арабських писемних джерел дозволяє нам виконувати об'єктивні дослідження з питань формування та етапів розвитку українського козацтва, морських походів українських козаків, укладання воєнно-політичного союзу, а також зовнішньополітичної спрямованості діяльності гетьманів.

Список використаних джерел

1. «Богдан» – назва, якою у Високій Порті означалися землі Молдови й Румунії, які в 1455 році султан Мехмед II обкладав податком, і які на початку XVII століття являли собою територію, підвладну Османській імперії. Див.: Türk Ansiklopedisi, Bopdan, İstanbul, Millî Ehitim Basımevi, 1976, Cilt 8. – S.321–322.
2. Collectanea z Dziejopisów Turekich Rzeczy do Historii Polskiej Służących. Z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag przez J. J. Sękowskiego Profesora zwyczajnego języków Wschodnich w Cesarskim Uniwersytecie S. Petersburgskim, Tom Pirwszy z Rycinami, w Warszawie Nakładem Zawackiego i Węckiego Uprzywilejowanych Drukarzy i Xiegarzy Dworu Królestwa Polskiego, 1824. – S.123–129.
3. Финкель К. История Османской империи: Видение Османа: [пер. с англ.] / Кэралайн Финкель. – М.: ФСТ, 2010. – 829, [3] с.
4. Mária Ivánics, Nimçe İmparatoru Hizmetinde Bulunan Kazak Kuvvetleri (1593–1606), Szeveget / Macaristan [1995]. – S.5–7 (рукопис цієї роботи зберігається в нашому особистому архіві). Про посилення військово-політичної діяльності козацтва за межами Речі Посполитої в 1594–1595 рр. (Леп'яво Сергій. Козацькі війни / Сергій Леп'яво. – Чернігів: «Сіверянська думка», 1996. – 285 с.)
5. Назване місто ще з часів античності активно торгувало з Кримом. Зокрема, саме від порту Сінопи починався прямий морський торговельний шлях через Чорне море до Херсонеса Таврійського та до міст Боспорського царства. Див.: Крюков В. Г. Ал-Хуварізі про «Сарматію – землю бурджанів» та сусідні з нею «країни» / Віктор Григорович Крюков. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С.144–145.
6. ندیس هعبطم شدواح فديرج 'لوبناتسا' لوالا دلجالا 'یبلچ بٹاك فلكذف عبط ١٢٨٦' ص. ٣٥٨' ٤١٢. 6.
7. هعبطم شدواح فديرج 'لوبناتسا' لوالا دلجالا 'یبلچ بٹاك فلكذف عبط ١٢٨٦' ص. ٣٥٩-٣٥٨' ٤١٢. 7.
8. Aycibin, Zeynep, Kâtib Çelebi. Fezleke: Tahlil ve Metin. I, II, III, Doktora Tezi, Hazırlayan: Zeynep Aycibin (20016076), Danışman: Prof. Dr. Abdülkadir Çzcan, T. C. Mimar Sinan Gznel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortazap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2007. – S.600–601.
9. هعبطم شدواح فديرج 'لوبناتسا' لوالا دلجالا 'یبلچ بٹاك فلكذف عبط ١٢٨٦' ص. ٣٧٩-٣٧٨' ٤١٢. 9.
10. Подаємо назву цього документу турецькою: Öskender Paşa Kazak Tarafına Serdar [Tayin Edildi] ve Erdel'e Mektup Gönderildi. ص. ١٢٨٣ 'رماع هعبطم لوبناتسا' ینات دلجالا 'یوچچ خيرات ١١. ص. ٤٨٧-٤٨٤ ٣٤٦.
11. Підтвердженням нашого міркування про те, що в цьому фрагменті повідомляється саме про історичну подію, описану у літописі Катіба Челебі, є наявність у назві розглянутого розділу фрази «ورم» (Милість Божя Його душі), як доказ того факту, що описана подія відбулася в минулому, тобто у 1606 році.
12. Добруджа – історична область, розташована на кордоні між Румунією та Болгарією (північна частина Добруджі входить до складу Румунії, а південна – до Болгарії). Зі сходу на захід її територія простягається від західного узбережжя до Балканських гір. У 1417 році ця історична область стала володінням Османської імперії, вона замала статус санджаку чи ейалету. Добруджа зазнавала численних нападів з боку угорців, валахів та українських козаків. У час правління султана Байезида II (1481–1512 роки) названа область

разом зі своїм адміністративним центром, містом Сілістрою, була приєднана до Румелійського бейлербейліку, але у зв'язку з численними нападами на його територію запорозьких козаків, за правління султана Мурада III (1574–1595 роки), а саме у 1593 році, Добруджа була приєднана до Дніпровського бейлербейліку. Див.: Türk Ansiklopedisi, Dobruca, Cilt XIII, Ankara, Milli Epeitim Basımevi, 1966. – 511 s.

14. Військова адміністрація у великих еялетах Османської імперії. Посадова особа, яка керувала зазначеною військовою справою, називалася «беглербегі».

٥١-٥٠ ص. 'ین ائثال دلجال' ن یطالسا تاشانم و عومجم ' بکب نودیرف ن یب و لی شمت و عبط هاکتس درویز مد مرع افناخم یوقت هخسن زویچوا ' لیمکت دح فدی سر مدنرخ لا عیبر رخاوا کنس منس ١٢٦٥ شیب شمتلا زویکیفا ص. ٥١٩ ر دشمنلوا

15. Ekkehard Eickhoff, Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700. – München, 1970. – 495 s.

16. Aycibin, Zeynep, aynı eser. – S.539–540.

و عبطم شدواح فدیرج 'لوبناتسا' لوالا دلجال' یبلج بتاک فلکذف 17. ص ٤١٢ '٣٨٤' '٣٨٥' ص ١٢٨٦ منس ر دشمنلوا عبط مدنس

و عبطم شدواح فدیرج 'لوبناتسا' لوالا دلجال' یبلج بتاک فلکذف 18. ص ٤١٢ '٣٨٤' '٣٨٥' ص ١٢٨٦ منس ر دشمنلوا عبط مدنس

و عبطم شدواح فدیرج 'لوبناتسا' لوالا دلجال' یبلج بتاک فلکذف 19. ص ٤١٢ '٣٩٤' ص ١٢٨٦ منس ر دشمنلوا عبط مدنس

و عبطم شدواح فدیرج 'لوبناتسا' لوالا دلجال' یبلج بتاک فلکذف 20. ص ٤١٢ '٣٩٤' ص ١٢٨٦ منس ر دشمنلوا عبط مدنس

21. Yücel Çztyrk, Çz' den Tuna' ya: Kazaklar, I. Baskı, İstanbul 2004, Yeditepe Yayınları, I. Baskı. – 488 s.; Ferhat Turanlı, Zaporozh Kazaklarının Gıney Karadeniz Sahillerine Dizenledikleri Seferleri, Uluslararası Gazi Sıleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III, Kocaeli Bıversitesi, Türkiye, 25–26–27 Mart 2016. – 188 s.

22. Silistre ve Nıpol ve Vidin sancaklarında vâkı' olan kâdıflara hüküm ki: «Наказ судьям Сілістри, Нігболу та Відня [про відправлення військової сили в [регіон] Дніпра], датований (Hıcro: 2 Юеввал, sene 1036) 2 дня місяця шеввала 1036 року Гіджри (16 червня 1627 року за християнським літочисленням), BAO, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T. C. Baıobakanlık Devlet Arıoivleri Genel Mıdırlar, Osmanlı Arıoivi Daire Baıokanlar, Yayın Nu.: 54, Dıvân-ı Ньмвуйн Sicilleri Dizisi: VII, Yayına hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldıgım, Vahattin Atık, Dr. Murat Cebecioplu, Ayhan Çzyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara 2001, i. 4, XLII s. – 121 s.

23. Akkırman kâdıfına ve mütesellimine hüküm ki: «Наказ судді та правителю Аккерману» датований (Hıcro: 10 Zolkade, sene 1036) 10 дня місяця зількаде 1036 року Гіджри (23 липня 1627 року за християнським літочисленням), BAO, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T. C. Baıobakanlık Devlet Arıoivleri Genel Mıdırlar, Osmanlı Arıoivi Daire Baıokanlar, Yayın Nu.: 54, Dıvân-ı Ньмвуйн Sicilleri Dizisi: VII, Yayına hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldıgım, Vahattin Atık, Dr. Murat Cebecioplu, Ayhan Çzyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara 2001, s. 5, XLII s. – 121 s.

24. Sinob monlâsına hüküm ki: «Наказ релігійній особі («молла») Сінопа [з приводу оборони фортеці Сіноп від нападу козацьких руйнівників]», датований (Hıcro: 21 Юеввал, sene 1037) 21 дня місяця шеввала 1037 року Гіджри (24 червня 1628 за християнським літочисленням), BAO, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T. C. Baıobakanlık Devlet Arıoivleri Genel Mıdırlar, Osmanlı Arıoivi Daire Baıokanlar, Yayın Nu.: 54, Dıvân-ı Ньмвуйн Sicilleri Dizisi: VII ... S.69.

25. Beplerbepisi Ebrıhom dıme ikbvıhıyua hıkm [ki]: «Наказ беглербегові [регіону] Дніпра (Нехай буде Його щасливе життя тривалим!) Ібрагіму–паші», датований (fo gurı-i Ramazvınlı-tımvırek, sene 1037) початком місяця рамазана 1037 року Гіджри (приблизно 5 травня 1628 року за християнським літочисленням), BAO, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T. C. Baıobakanlık Devlet Arıoivleri Genel Mıdırlar, Osmanlı Arıoivi Daire Baıokanlar, Yayın Nu.: 54, Dıvân-ı Ньмвуйн Sicilleri Dizisi: VII ... S.47.

26. Özi Beplerbepisi Ebrıhım Pasa'ya hüküm ki: від (Hıcro: 3 Zilkade 1037) 3 дня місяця зількаде 1037 року Гіджри (5 липня 1628 року за християнським літочисленням), BAO, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628). – T. C. Baıobakanlık Devlet Arıoivleri Genel Mıdırlar, Osmanlı Arıoivi Daire Baıokanlar, Yayın Nu.: 54, Dıvân-ı Ньмвуйн Sicilleri Dizisi: VII ... S.73–74.

27. Kefe ve Sudak ve Taman kâdıflarına hüküm ki: від (Hıcro: 27 Юеввал, sene 1037) 27 дня місяця шеввала 1037 року Гіджри (30 червня 1628 за християнським літочисленням), BAO, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T. C. Baıobakanlık Devlet Arıoivleri Genel Mıdırlar, Osmanlı Arıoivi Daire Baıokanlar, Yayın Nu.: 54, Dıvân-ı Ньмвуйн Sicilleri Dizisi: VII ... S.69–70.

28. Erdel – західна територія сучасної Румунії, також частина території Угорського королівства.

29. Kızburun – це словосполучення складається з двох слів: «кз», що означає «волосся», та «burun» – «ніс»; назва фортеці (споруджена тюрками у XV ст.), розташованої на кінці півострова «у вигляді довгого гострого носа, схожого на волосся» (українськ. «Кинбурнська коса»); північно–західна частина Кинбурнського півострова, що між Дніпро–Бугським лиманом і Чорним морем.

30. Çztyrk, Yücel, Çz' den Tuna' ya: Kazaklar ..., S.342.

ص. ١٢٨٣ 'مرع و عبطم' لوبناتسا' ین ائثال دلجال' یوچچ خیرات 31. ص ٤٨٧ '٣٩٤'

32. Pezevi, Ebrıhım Efendi, Peçevi Tarihi, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Cilt II, Ankara, T. C. Kültür Bakanlar Yayınları, 1999. – 489 s.

و عبطم شدواح فدیرج 'لوبناتسا' لوالا دلجال' یبلج بتاک فلکذف 33. ص ٤١٢ '٣٥٨' ص ١٢٨٦ منس ر دشمنلوا عبط مدنس

فصالخ یف نیسحل ضرور 'امیغ خیرات' یندفا یفطصم امیغ 34. ص ١٢٨١ 'مرع و عبطم' لوبناتسا' ین ائثال دلجال' نیقیفاخل رابخ ١١٩-١١٨ ص ٤٥١.

35. У книзі географа XII століття Абу 'Абдаллаха Мухаммада аш–Шаріф ал–Ідрісі «Розвага стомленого в мандрах по світу» (ةذون) (ق ائثال قارتخ یف قانتش'م'ال) зазначено, що відстань морського шляху від Константинополя через Сіноп до Трапезунда тривала 9 днів. Див.: Al-Idrisi, Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare student». Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ediderunt A. Bombasi, U. Rizziano, R. Rubinacci, L. Vecchia Vaglieri. Neapoli – Romae: Publisaziopi dell 'Istituto per l'Oriente, 1891, Fascicle VIII. – P.908.

ص. ١٢٨٣ 'مرع و عبطم' لوبناتسا' ین ائثال دلجال' یوچچ خیرات 36. ص ٤٨٧ '٣٩٤'

37. Çztyrk, Yücel, Çz' den Tuna' ya: Kazaklar ..., S.343.

38. Gös. Yer.

39. Щодо цього перебігу подій, пов'язаних з морським походом на м. Сіноп та його наслідками, див.: Çztyrk, Yücel, Çz' den Tuna' ya: Kazaklar ..., S.343–344.

40. Çztyrk, Yücel, Çz' den Tuna' ya: Kazaklar ..., S.347.

41. BAO, MD, Nu.: 82 (1026–1027 / 1617–1618). T. C. Baıobakanlık Devlet Arıoivleri Genel Mıdırlar Osmanlı Arıoivi Daire Baıokanlar, Yayın Nu.: 47, Dıvân-ı Ньмвуйн Sicilleri Dizisi: VI, Yayına hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldıgım, Vahattin Atık, Dr. Murat Cebecioplu, Ayhan Çzyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara, 2000, s. XII. – 333 s.

42. BAO, MD, Nu.: 82, s. XIII.

43. Bopdan voyvodasına hüküm ki: Bopdan'da bulunan vladika, metropolit vs. papazların iolerine Rum patrikleri ve dıyardan bazı ruahslar tarafından yapılan müdahalelerin ünlenmesi (датованому Hıcro: 9 Cemazeyilevvel, sene 1026) 9 дня місяця джемазейілеввела 1026 року Гіджри (приблизно 15 травня 1617 року за християнським літочисленням), BAO, MD, Nu.: 82, s. XIV, 59.

44. BAO, MD, Nu.: 82, s. XVII.

45. У досліджених нами османсько–турецьких писемних документах термін عزوا یزوا وزوا (Özi, Özi, Özü) застосовується у двох семантичних значеннях: 1) гідронімичному (річка Дніпро); 2) топонімичному (фортеця Очаків – головний адміністративний

центр Дніпровського регіону). Див.: Öztürk, Yücel, Özü'den Tuna'ya: Kazaklar – 1, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2004, harite. – 488 s.

46. Silistre sancağında vâkı' olan kâdılarla hüküm ki: Silistre sancağına arpalık olarak mutasarrıf olan Özi Beğlerbeyi Mehmet Beğ Özi Kalesi'nde kışlayacağından, sancağın a'sâr ve rûsumu ile bâd-ı hevâsının kendi yerine görevlendirdiği kethüdası Mehmet Çavusa tahsil ve zabtettirilmesi (датований Нісро: 11 Ramzbn, sene 1027) 11 дня місяця рамадана 1027 року Гіджри (1 вересня 1618 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82. – S.198.

47. Sirem – османське володіння, що розташовувалося на рівнині межиріччя Дунаю та його правої притоки – річки Сави.

48. Sirem Beği Hasan Beğe hüküm ki: Sirem Beği Hasan Beğ'in, Özi seferine gitmek üzere hazırlıklar yaptığı sırada sancağına müdahalede bulunulduğunun iştirilmesi üzerine, sancak kayıtlarına bakıldığında sancağın kendisi üzerinde olduğu anlaşıldığından, kimseyi sancağına müdahale ettirmemesi ve bir an önce Özi taraflarına gidip hizmette bulunması (датований Нісро: 7 Cemazeyilâhîr, sene 1027) 7 дня джемазейілагіра 1027 року Гіджри (1 червня 1618 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82. – S.157.

49. Silistre kâdisına ve Silistre Kal'ası Dizdârı Mehmed'e hüküm ki: (датований Нісрі: 7 Cemazeyilâhîr, sene 1027) 7 дня місяця джемазейілагіра 1027 року Гіджри (1 червня 1618 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82. – S.152–153.

50. Bosna Eyâletine mutasarrıf olup Özi cânibine Serdâr olan Vezîr İskender Pasaya hüküm ki: (датований Нісрі: 7 Cemazeyilâhîr, sene 1027) 7 дня місяця джемазейілагіра 1027 року Гіджри (1 червня 1618 року за християнським літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82. – S.158.

51. Özi beğlerbeğisine ve Babadağı kâdisına ve Tuna Nâzırı Mustafâ'ya hüküm ki: (датований Нісрі: 1 Ramazân, sene 1027) 1 дня місяця рамадана 1027 року Гіджри (22 серпня 1618 року за християнськими літочисленням), BOA, MD, Nu.: 82. – S.206.

52. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. – Часть третья. – Акты о козакахъ (1500–1648). – Томъ I. – Кіевъ «Въ типографіи И. и А. Давиденко», 1863. – 434 с.

53. Зокрема, то був дніпровсько-чорноморський водний торговельний шлях, яким, згідно з Ібн Хурдазбігом, «купці-руси» через гирло Дніпра і надалі вздовж західного узбережжя Чорного моря транспортували свої товари до Константинополя. Див.: Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadî auctore Kodama ibn Dja'far, p.154–155. Цим самим водним шляхом, за даними з «Повісті минулих літ», здійснювалися військові експедиції київських князів проти Константинополя у 911 та у 944 роках (Літопис Руський за Іпатським списком. Від ред. О. В. Мишанич. Переклад з давньоруської Л. С. Маховця. – Київ «Дніпро», 1989. – С.18–19, 23–24. – XIV, 590 с.). Що ж до нападів українських козаків на портове місто Синоп, то вони здійснювалися морським торговельним шляхом, який, згідно з ал-Ідрісі, пролягав від Константинополя у східному напрямку вздовж північного узбережжя півострова Мала Азія до Трапезунда, і далі вздовж східного узбережжя Чорного моря прямував на північ, до «руського моря», тобто до Керченської протоки. Див.: Al-İdrisi. Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare student», p.908.

References

1. «Bogdan» – nazva, jakoju u Vysokij Porti oznachalysja zemli Moldovy j Rumunii', jaki v 1455 roci sultan Mehmed II obkladav podatkom, i jaki na pochatku XVII stolittja javljaly soboju terytoriju, pidvladnu Osmans'kyj imperii'. Dyv.: Türk Ansiklopedisi, Boğdan, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1976, Cilt 8. – S.321–322.

2. Collectanea z Dziejopisów Tureckich Rzeczy do Historii Polskiej Służących. Z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag przez J. J. Sękowskiego Profesora zwyczajnego języków Wschodnich w Cesarskim Uniwersytecie S. Petersburskim, Tom Pierwszy z Rycinami, w Warszawie Nakładem Zawackiego i Węckiego Uprzywilejowanych Drukarzy i Xiegarzy Dworu Królestwa Polskiego, 1824. – S.123–129.

3. Finkel' K. Istorija Osmanskoj imperii: Videnie Osmana: [per. s angl.] / Kjerolajn Finkel'. – M.: FST, 2010. – 829, [3] s.

4. Mária Ivanics, Nimçe İmparatoru Hizmetinde Bulunan Kazak Kuvvetleri (1593–1606), Szeveget / Macaristan [1995]. – S.5–7 (rukopys cijej' roboty zberigajet'sja v nashomu osobystomu arhivi). Pro posylenija vijs'kovo-politychnoi' dijaj'nosti kozactva za mezhamy Rechi Pospolytoi' v 1594–1595 rr. (Lep'javko Sergij. Kozac'ki vijny / Sergij Lep'javko. – Chernigiv: «Siverjans'ka dumka», 1996. – 285 s.)

5. Nazvane misto shhe z chasiv antychnosti aktyvno torguvalo z Krymom. Zokrema, same vid portu Sinopy pochynavsja prjamyj mors'kyj torgovel'nyj shljah cherez Chorne more do Hersonesa Tavrijs'kogo ta do mist Bospors'kogo carstva. Dyv.: Krjukov V. G. Al-Huvarizmi pro «Sarmatiju – zemlju burdzhani» ta susidni z neju «krai'ny» / Viktor Grygorovych Krjukov. – Lugans'k: DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2009. – S.144–145.

دندن و عبطم شدوا ح فديرج 'لوبناتسا' لوالا دلجال 'يبل چ بتاك فلذلذف
ص. ٤١٢. ٣٥٨. ص. ١٢٨٦. نرس رذشمنلوا عبط

د عبطم شدوا ح فديرج 'لوبناتسا' لوالا دلجال 'يبل چ بتاك فلذلذف
ص. ٤١٢. ٣٥٨. ص. ١٢٨٦. نرس رذشمنلوا عبط دندن

8. Aycibin, Zeynep, Kitab Çelebi. Fezleke: Tahlil ve Metin. I, II, III, Doktora Tezi, Hazırlayan: Zeynep Aycibin (20016076), Danışman: Prof. Dr. Abdülkadir Özcan, T. C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2007. – S.600–601.

د عبطم شدوا ح فديرج 'لوبناتسا' لوالا دلجال 'يبل چ بتاك فلذلذف
ص. ٤١٢. ٣٧٨. ص. ١٢٨٦. نرس رذشمنلوا عبط دندن

10. Podajemo nazvu c'ogo dokumentu turec'koju: İskender Paşa Kazak Tarafına Serdar [Tayin Edildi] ve Erdel'e Mektup Gönderildi. ص. ١٢٨٣. 'رمراع و عبطم 'لوبناتسا' 'یناٹ دلجال 'یوچپ خیرات
ص. ٤٨٧. ٤٤٨. ٣٤٦. ص. ١١.

12. Pidtverdzhennjam nashogo mirkuvannja pro te, shho v c'omu fragmenti povidomljajet'sja same pro istorychnu podiju, opysanu u litopisy Katiba Chelebi, je najvnisht' u nazvi rozgljanutogo rozdilju frazy gir. U 1417 roci cja istorychna oblast' stala volodinnjam Osmans'koi' imperii', vona zamala status sandzhaku chy ejaletu. Dobrudzha zaznavala chyslennyh napadiv z boku ugorciv, valahiv ta ukrai'ns'kyh kozakiv. U chas pravlinnja sultana Bajezida II (1481–1512 roky) nazvana oblast' razem zi svoi'm administratyvnym centrom, mistom Silistroju, bula pryjednana do Rumelijs'kogo bejlerbejluku, ale u zv'jazku z chyslennymy napadamy na jogo terytoriju zaporoz'kyh kozakiv, za pravlinnja sultana Murada III (1574–1595 roky), a same u 1593 roci, Dobrudzha bula pryjednana do Dniprovs'kogo bejlerbejluku. Dyv.: Türk Ansiklopedisi, Dobruca, Cilt XIII, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1966. – 511 s.

13. Dobrudzha – istorychna oblast', roztashovana na kordoni mizh Rumunijeju ta Bolgarijeju (pivnichna chastyna Dobrudzhi vhodyt' do skladu Rumunii', a pivdenna – do Bolgarii'). Zi shodu na zahid i'i' terytorija prostjagajet'sja vid zahidnogo uzberozhzhja do Balkans'kyh gir. U 1417 roci cja istorychna oblast' stala volodinnjam Osmans'koi' imperii', vona zamala status sandzhaku chy ejaletu. Dobrudzha zaznavala chyslennyh napadiv z boku ugorciv, valahiv ta ukrai'ns'kyh kozakiv. U chas pravlinnja sultana Bajezida II (1481–1512 roky) nazvana oblast' razem zi svoi'm administratyvnym centrom, mistom Silistroju, bula pryjednana do Rumelijs'kogo bejlerbejluku, ale u zv'jazku z chyslennymy napadamy na jogo terytoriju zaporoz'kyh kozakiv, za pravlinnja sultana Murada III (1574–1595 roky), a same u 1593 roci, Dobrudzha bula pryjednana do Dniprovs'kogo bejlerbejluku. Dyv.: Türk Ansiklopedisi, Dobruca, Cilt XIII, Ankara, Millî Eğitim Basımevi, 1966. – 511 s.

14. Vijs'kova administracija u velykyh ejaletah Osmans'koi' imperii'. Posadova osoba, jaka keruvava zaznacheniju vijs'kovoju spravou, nazyvalasja «beg'lerbeg'ia».

٥١-٥٠. ص. 'یناٹلا دلجال' نيطالسا تاشنم و عومجم 'كفب نوديرف
نيب و ليثمت و عبط هالكس درويز مد رمراع فناخم يوقت هخسن زويچوا

لي ملكة دح نديسر دندرخوا اعبيبر رخاوا لفينس نمنس ١٢٦٥ شب شمتلا زويكي في ص ٥١٩ رندشمنلوا

15. Ekkehard Eickhoff, Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700. – München, 1970. – 495 s.

16. Aycibin, Zeynep, aynı eser. – S.539–540.

هعبطم شدواح نديسر ج 'لوبناتسا' لوالا دلجلا 'يبلج بتاك فلذلف' ص ٤١٢ ٣٨٤-٣٨٥ ص ١٢٨٦ نمنس رندشمنلوا عبطمدن

ندنس هعبطم شدواح نديسر ج 'لوبناتسا' لوالا دلجلا 'يبلج بتاك فلذلف' ص ٤١٢ ٣٨٥-٣٨٤ ص ١٢٨٦ نمنس رندشمنلوا عبطم

ندنس هعبطم شدواح نديسر ج 'لوبناتسا' لوالا دلجلا 'يبلج بتاك فلذلف' ص ٤١٢ ٣٩٤-٣٩٥ ص ١٢٨٦ نمنس رندشمنلوا عبطم

ندنس هعبطم شدواح نديسر ج 'لوبناتسا' لوالا دلجلا 'يبلج بتاك فلذلف' ص ٤١٢ ٣٩٤-٣٩٥ ص ١٢٨٦ نمنس رندشمنلوا عبطم

21. Yücel Öztürk, Özü'den Tuna'ya: Kazaklar, 1. Baskı, İstanbul 2004, Yeditepe Yaymevi, 1. Baskı. – 488 s.; Ferhat Turanlı, Zaporozh Kazaklarının Güney Karadeniz Sahillerine Düzenledikleri Seferleri, Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu – III, Kocaeli Üniversitesi, Türkiye, 25–26–27 Mart 2016. – 188 s.

22. Silistre ve Niğbolu ve Vidin sancaklarında vâkı' olan kâdîlara hüküm ki: «Nakaz suddjam Silistry, Niğbolu ta Vidnja [pro vidpravlenjja vijs'kovi] sly v [region] Dnipra], datovanyj (Hicrî: 2 Şevval, sene 1036) 2 dnja misjacija shevvala 1036 roku Gidzhry (16 chervnja 1627 roku za hrystyjans'kym litochyslennjam), BAO, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII, Yayına hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım, Vahattin Atik, Dr. Murat Cebecioğlu, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara 2001, i. 4, XLII s. – 121 s.

23. Akkirman kâdisına ve mütesellimine hüküm ki: «Nakaz suddi ta pravytelju Akkermanu» datovanyj (Hicrî: 10 Zilkade, sene 1036) 10 dnja misjacija zil'kade 1036 roku Gidzhry (23 lypnja 1627 roku za hrystyjans'kym litochyslennjam), BAO, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII, Yayına hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım, Vahattin Atik, Dr. Murat Cebecioğlu, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara 2001, s. 5, XLII s. – 121 s.

24. Sinob monlânsa hüküm ki: «Nakaz religijnij osobi («molla») Sinopa [z pryvodu oborony forteci Sinop vid napadu kozac'kyh rujnivnykiv], datovanyj (Hicrî: 21 Şevval, sene 1037) 21 dnja misjacija shevvala 1037 roku Gidzhry (24 chervnja 1628 za hrystyjans'kym litochyslennjam), BOA, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII ... S.69.

25. Beğlerbeğisi İbrâhîm dâme ikbâlühüya hüküm [ki]: «Nakaz beg'lerbeg'ovi [regionu] Dnipra (Nehaj bude Jogo shhaslyve zhyttja tryvalym!) Ibragimu–pashi», datovanyj (fi gurre–i Ramazâni'l–mübârek, sene 1037) pochatkom misjacija ramazana 1037 roku Gidzhry (prybylyzno 5 travnja 1628 roku za hrystyjans'kym litochyslennjam), BOA, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII ... S.47.

26. Özi Beğlerbeğisi İbrâhîm Pasa'ya hüküm ki: vid (Hicrî: 3 Zilkade 1037) 3 dnja misjacija zil'kade 1037 roku Gidzhry (5 lypnja 1628 roku za hrystyjans'kym litochyslennjam), BOA, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628). – T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII ... S.73–74.

27. Kefe ve Sudak ve Taman kâdîlarına hüküm ki: vid (Hicrî: 27 Şevval, sene 1037) 27 dnja misjacija shevvala 1037 roku Gidzhry (30 chervnja 1628 za hrystyjans'kym litochyslennjam). BOA, MD, Nu.: 83 (1036–1037/1626–1628), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 54, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VII ... S.69–70.

28. Erdel – zahidna terytorija suchasnoi' Rumunii', takozh chastyna terytorii' Ugors'kogo korolivstva.

29. Kilburun – ce slovospoluchennja skladajet'sja z dvoih sliv: «kil», shho oznachaje «volossja», ta «burun» – «nis»; nazva forteci (sporudzhena tjurkamy u XV st.), roztashovanoi' na kinci pivostrova («u vygljadi dovogo gostrogo nosa, shozhogo na volossja») (ukrai'ns'k. «Kynburns'ka kosa»); pivnichno–zahidna chastyna Kynburns'kogo pivostrova, shho mizh Dnipro–Bugs'kym lymanom i Chornym morem.

30. Öztürk, Yücel, Özü'den Tuna'ya: Kazaklar ..., S.342.

ص ١٢٨٣ 'مرامع عبطم' لوبناتسا' يناتلا دلجلا 'يوچپ خيرات' ص ٤٨٧ ٣٤٢.

32. Peçevi, İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Cilt II, Ankara, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999. – 489 s.

هعبطم شدواح نديسر ج 'لوبناتسا' لوالا دلجلا 'يبلج بتاك فلذلف' ص ٤١٢ ٣٥٨-٣٥٩ ص ١٢٨٦ نمنس رندشمنلوا عبطمدن

قصال خف نيسجال قضور 'اميجن خيرات' يدنفا يفتصم اميجن ص ١٢٨١-١٢٨٢ 'مرامع عبطم' لوبناتسا' يناتلا دلجلا 'نيقفاخال رابخا' ص ٤٥١ ١١٨-١١٩.

35. U knyzi geografa HII stolittja Abu 'Abdallaha Muhammad ash–Sharif al–Idrisi «Rozvaga stomlenogo v mandrah po svitu» («رؤن») (قافال قارتخ) ي قاتش'م'م shljahu vid Konstantynopolja cherez Sinop do Trapezunda tryvala 9 dniv. Dyv.: Al–Idrisi, Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare student». Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ediderunt A. Bombasi, U. Rizziano, R. Rubinacci, L. Vecchia Vaglieri. Neapoli – Romae: Publisazipni dell 'Istituto per l'Oriente, 1891, Fascicle VIII. – P.908.

ص ١٢٨٣ 'مرامع عبطم' لوبناتسا' يناتلا دلجلا 'يوچپ خيرات' ص ٤٨٧ ٣٤٢.

37. Öztürk, Yücel, Özü'den Tuna'ya: Kazaklar ..., S.343.

38. Gös. Yer.

39. Shhodo c'ogo perebigu podij, pov'jazanyh z mors'kym pohodom na m. Synop ta jogo naslidkamy, dyv.: Öztürk, Yücel, Özü'den Tuna'ya: Kazaklar ..., S.343–344.

40. Öztürk, Yücel, Özü'den Tuna'ya: Kazaklar ..., S.347.

41. BAO, MD, Nu.: 82 (1026–1027 / 1617–1618).

T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 47, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VI, Yayına hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım, Vahattin Atik, Dr. Murat Cebecioğlu, Ayhan Özyurt, Mustafa Serin, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, Ankara, 2000, s. XII. – 333 s.

42. BOA, MD, Nu.: 82, s. XIII.

43. Boğdan voyvodasına hüküm ki: Boğdan'da bulunan vladika, metropolit vs. papazların işlerine Rum patrikleri ve dışardan bazı şahıslar tarafından yapılan müdahalelerin önlenmesi (datovanomu Hicrî: 9 Cemazeyilevvel, sene 1026) 9 dnja misjacija dzhemazeyilevvela 1026 roku Gidzhry (prybylyzno 15 travnja 1617 roku za hrystyjans'kym litochyslennjam), BOA, MD, Nu.: 82, s. XIV, 59.

44. BOA, MD, Nu.: 82, s. XVII.

45. U doslidzhenyh namy osmans'ko–turec'kyh pysemnyh dokumentah termin عزوا يزوا وزوا (Özi, Özi, Özü) zastosovujet'sja u dvoih semantychnyh znachennjah: 1) gidronimichnomu (richka Dnipro); 2) toponimichnomu (fortecja Ochakiv – golovnyj administrativnyj centr Dniprovs'kogo regionu). Dyv.: Öztürk, Yücel, Özü'den Tuna'ya: Kazaklar – 1, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yaymevi, 2004, harite. – 488 s.

46. Silistre sancağında vâkı' olan kâdîlara hüküm ki: Silistre sancağına arpalık olarak mutasarrıf olan Özi Beğlerbeyi Mehmet Beğ Özi Kalesi'nde kışlayacağından, sancağın a'şâr ve rüsumu ile bād-ı hevâsının kendi yerine görevlendirildiği kethüdası Mehmet Çavusa tahsil ve zabtettirilmesi (datovanyj Hicrî: 11 Ramzân, sene 1027) 11 dnja misjacija ramadana 1027 roku Gidzhry (1 veresnja 1618 roku za hrystyjans'kym litochyslennjam), BOA, MD, Nu.: 82. – S.198.

47. Sirem – osmans'ke volodinnja, shho roztashovuvalosja na rivnyni mezhyrichchja Dunaju ta jogo pravoi' prytkoy – richky Savy.

48. Sirem Beği Hasan Beğe hüküm ki: Sirem Beği Hasan Beğin, Özi seferine gitmek üzere hazırlıklar yaptığı sırada sancağına müdahalede bulunulduğunun işitilmesi üzerine, sancak kayıtlarına bakıldığında sancağın kendisi üzerinde olduğu anlaşıldığından, kimseyi sancağına müdahale ettirmemesi ve bir an önce Özi taraflarına gidip hizmette bulunması (datovanyj Hicri: 7 Cemazeyilâhir, sene 1027) 7 dnja dzhemazejilagira 1027 roku Gidzhry (1 chervnja 1618 roku za hrystyjans'kym litochyslennjam), BOA, MD, Nu.: 82. – S.157.

49. Silistre kâdisina ve Silistre Kal'ası Dizdârî Mehmed'e hüküm ki: (datovanyj Hicri: 7 Cemazeyilâhir, sene 1027) 7 dnja misjacija dzhemazejilagira 1027 roku Gidzhry (1 chervnja 1618 roku za hrystyjans'kym litochyslennjam), BOA, MD, Nu.: 82. – S.152–153.

50. Bosna Eyâletine mutasarrıf olup Özi cânibine Serdâr olan Vezîr İskender Pasaya hüküm ki: (datovanyj Hicri: 7 Cemazeyilâhir, sene 1027) 7 dnja misjacija dzhemazejilagira 1027 roku Gidzhry (1 chervnja 1618 roku za hrystyjans'kym litochyslennjam), BOA, MD, Nu.: 82. – S.158.

51. Özi beğlerbeğisine ve Babadağı kâdisina ve Tuna Nâzırı Mustafâ'ya hüküm ki: (datovanyj Hicri: 1 Ramazân, sene 1027) 1 dnja misjacija ramadana 1027 roku Gidzhry (22 serpnja 1618 roku za hrystyjans'kym litochyslennjam), BOA, MD, Nu.: 82. – S.206.

52. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj vremennoju komissieju dlja razbora drevnih aktov, visochajshe uchrezhdennoju pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernator. – Chast' tret'ja. – Akty o kozakah (1500–1648). – Tom I. – Kiev «V tipografii I. i A. Davidenko», 1863. – 434 s.

53. Zokrema, to buv dniprovs'ko-chornomors'kyj vodnyj torgovel'nyj shljah, jakym, zgidno z Ibn Hurdazbigom, «kupci-rusy» cherez gyrlo Dnipra i nadali vzdovzh zahidnogo uzberezhzhja Chornogo morja transportuvaly svoi' tovary do Konstantynopolja. Dyv.: Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far, p.154–155. Cym samym vodnym shljahom, za danymy z «Povisti mynulyh lit», zdijnsjuvalysja vijs'kovi ekspedycii' kyj' vs'kyh knjaziv proty Konstantynopolja u 911 ta u 944 rokah (Litopys Rus'kyj za Ipat's'kym spyskom. Vid. red. O. V. Myshanych. Pereklad z davn'orus'koi' L. Je. Mahovcja. – Kyj' v «Dnipro», 1989. – S.18–19, 23–24. – XIV, 590 s.). Shho zh do napadiv ukrai'ns'kyh kozakiv na portove misto Synop, to vony zdijnsjuvalysja mors'kym torgivel'nym shljahom, jakyj, zgidno z al-Idrisi, proljagav vid Konstantynopolja u shidnomu naprjamku vzdovzh pivnichnogo uzberezhzhja pivostrova Mala Azija do Trapezunda, i dali vzdovzh shidnogo uzberezhzhja Chornogo morja prjamuvav na pivnich, do «rus'kogo morja», tobt do Kerchens'koi' protoky. Dyv.: Al-Idrisi. Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare student», p.908.

Turanly F. G., Ph.D., Associate Professor of General and Slavic Linguistics Faculty of Humanities, National University of «Kyiv-Mohyla Academy» (Ukraine, Kyiv), turanly@yahoo.com

Ukrainian Cossacks: marches on the southern shores of the Black Sea

On the base of the study there is underlined the importance of the data available in the Ukrainian and Turkish sources. There is discussed the terminological meaning of the word «Cossack», as well as explained the circumstances of the development of the Zaporizia Cossacks as a military and political organisation. Our scientific study deals with the attacks of Ukrainian Cossacks on the shore areas of the Black Sea that belonged to the Ottoman Empire, and in particular we consider the reasons and consequences of the attacks of Cossacks on the cities and towns, as well as fortresses located on the southern shore of the Black Sea. The paper informs us about long-lasting marches of the Cossack Fleet along the marine routes, and about the subordinated lands located in the low areas near the rivers of Dnieper, Buh, Dniester and Danube. As for the events having been studied, there is underlined that, resulting from an attack of the Ukrainian Cossack Army, the Ottoman Empire had serious

losses, and in particular: quite a lot of people were captivated, cities and towns were conquered and gained, the possessions were destroyed.

Keywords: Ukraine, written sources, Cossack, Turk, Zaporozian, Black Sea, military march.

* * *

УДК 94(477)

Синіцький А. Ц.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
суспільних наук, Житомирський національний
агроекологічний університет (Україна, Житомир),
sinickiy18@gmail.com

УКРАЇНЬСЬКА ІДЕЯ В ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ЕЛІТИ НА ЗЛАМІ ЕПОХ (СЕР. XVI – СЕР. XVII СТ.)

Проведений стилістичний аналіз творчого спадку блискучої плеяди українських інтелектуалів на зламі епох (сер. XVI – сер. XVII ст.), на конкретних прикладах показана еволюція української політичної думки вказаного періоду.

Метою нашого дослідження є спроба виявити ренесансні впливи на творчість і практичну діяльність української інтелектуальної еліти, дати короткий аналіз напрацюванням як окремих авторів, так і культурно-освітніх центрів, які витворювали українську ідею у досліджуваній період.

Матеріали і методи: проведення дослідження ґрунтується на використанні методів історичного ретроспективного аналізу, порівняльного аналізу, логічного методу із залученням напрацювань із заявленої проблематики авторства українських та зарубіжних істориків, а також автентичні тексти літературних творів.

Зроблені висновки, що ідейні напрацювання українських діячів епохи Ренесансу дозволили у загальних рисах сформувати засади національної державницької ідеології.

Ця ідеологія базувалася на ідеях тягlostі української історії, яка бере свій початок із княжих часів, безперервності і спадковості розвитку руської/української політичної еліти, кращі представники якої здатні очолити рух за національне відродження. Як показали подальші події нашої історії, така їх праця не була марною, і сформована українськими інтелектуалами програма у повній мірі була використана козацькою старшинською елітою під час Визвольної війни сер. XVII ст.

Ключові слова: інтелектуальна еліта, доба Модерну, українська ідея, національна ідеологія, літературна творчість.

Литовсько-польська доба в цілому, як і окремі її періоди (Модерн, зокрема), в історії нашої держави залишаються однією з найменш вивчених проблем нашої історії. Дослідники епохи українського Ренесансу різних часів В. Білоус, В. Буравський, М. Грушевський, В. Литвинов, Н. Пахльовська, І. Франко, Н. Яковенко та ін. намагалися витворити цілісну картину еволюції українського суспільства та його провідних верств.

Однак важлива проблема формування української державної ідеології діячами ренесансної культури та інтелектуалами з числа теоретиків Церкви, яка згодом лягла в основу визвольного руху середини XVII ст., окремо не досліджувалася.

У цьому зв'язку можемо згадати лише кілька праць сучасних українських авторів В. Литвинова [1], І. Мельничука [2], Н. Яковенко [3], де згадана проблема ставилася у загальному вигляді, але окреслювалася лише у контексті цілої низки політичних, соціальних і культурно-релігійних трансформаційних процесів, характерних для українського суспільства на зламі епох (сер. XVI – сер. XVII ст.).

Мета нашої розвідки є спроба виявити ренесансні впливи на творчість і практичну діяльність української інтелектуальної еліти, дати короткий аналіз напрацюванням як окремих авторів, так і культурно-освітніх центрів, які витворювали українську ідею у досліджуваній період.

Матеріали і методи: проведення дослідження ґрунтується на використанні методів історичного

ретроспективного аналізу, порівняльного аналізу, логічного методу із залученням напрацьованих із заявленої проблематики авторства українських та зарубіжних істориків, а також автентичні тексти літературних творів.

Помітною тенденцією на українському культурному часів полі пізнього середньовіччя – початку Нової доби стала поява діячів ренесансного спрямування, що були безпосередньо пов'язані з Україною й намагалися витворити тут особливий, «проукраїнський», тип культури, який, однак, знаходився би в межах католицько-латинського культурного поля. До найбільш яскравих представників цього напрямку української політичної думки слід віднести Станіслава Оріховського, Себастьяна Кленовича, Шимона Шимоновича, Йосифа (Юзефа) Верещинського, Іоана Домбровського, Симона Пекаліда.

Більшість з них належала до спольщених українських шляхетських родів середніх статків, які мали змогу дати обдарованим нащадкам належне виховання, і, за наявності таланту до навчання, належних домашніх вчителів. Отримавши згодом освіту за кордоном і зазнавши впливу популярних у тогочасній Європі політичних концепцій Відродження, ці діячі намагалися адаптувати ренесансні ідеї до українських реалій. Вони прагнули створити в Україні свої ренесансні осередки.

Такими були Замоїська академія, створена князем Яном Замоїським за ініціативи українського вченого-енциклопедиста Симона Симоніда, двори єпископів Григорія Саноцького на Львівщині та Юзефа (Йосифа) Верещинського на Київщині. До їх числа можна умовно зарахувати також Острозьку академію (зауваживши слов'яно-греко-латинське спрямування останньої). Представники даної тенденції справили суттєвий вплив на українську культуру й суспільне життя, витворивши один з впливових концептів відродження України «зверху», тобто шляхом виховання власної патріотичної еліти, а також залучення уваги до українських проблем передової частини польських можновладців.

Про деяких із них, наприклад, про С. Оріховського, позитивно відзивалися православні українські культурні діячі й навіть посилалися на його твори. У своїй творчості С. Оріховський дискутував з представниками католицького кліру і самим римським папою [1, с. 23].

Практично у кожній праці мислитель вказував на своє руське походження, на те, що його предки по лінії матері були русинами-українцями, що живе він на Русі, в руському місті Перемишлі, що Русь, а не якась інша земля є для нього вітчизною [4, с. 405–406]. При цьому Русь для С. Оріховського є не лише територіальним, але й етнокультурним поняттям: «Родом я із скіфського племені, рутенського народу. В обох випадках також сармат, тому що Руссія, моя батьківщина, лежить у європейській частині Сарматії. Праворуч від неї – Дакія, ліворуч – Польща...» [5, с. 228].

Показовою є його праця «Хрещення в русинів» (1544). У посятті цього твору С. Оріховський говорить про необхідність установити згоду між різними віровизнаннями й пропонує почати цю справу зі знищення релігійних пересудів щодо православних. Важливе місце в творчості С. Оріховського займало питання захисту українських земель від татарських та турецьких нападників – певно, найголовнішою і найболучішою для тогочасної України темою, до якої зверталася більшість авторів XVI ст. [6].

Він писав: «...люди у Русі нещасний гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах чоловіків, молодь пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою, так що нема чим і землю обробити» [7, с. 24].

С. Оріховський написав дві промови «Про турецьку загрозу» (1543, 1544), де йшлося про небезпеку з боку турків для Польської держави, в т.ч. й українських земель. Тема захисту українських земель від турецьких і татарських нападників звучала і в «Напученні польському королеві Сігізмунду Августу» (1543): «Передусім прямуй у Русь, мешканці якої зазнають нападів численних ворогів. Прийди у цю провінцію, Августе, оглянь її укріплення, захисти слабкі місця фортець, набудуй міцних побільше. Покажи себе королем, який може прогнати від нас скіфів, волохів і турків» [7, с. 52]. В іншому місці автор закликає польського короля: «Отже, будь мужем сильним, твердим, сарматом непереможним і, полишивши машкари до галлам, або зманіженим італійцям, їдь до гімназії справжньої доблесті – у Русь. Там ти матимеш усе потрібне, бо житимеш серед труднощів і страху – двох найкращих учителів юності...» [7, с. 31].

Загалом С. Оріховському належить ціла низка передових для свого часу творів переважно політико-публіцистичного характеру, де він піднімає актуальні на той час питання державного устрою.

Слід відзначити також і майже невідоме широкому загалу ім'я Симона Пекаліда (бл. 1567 – після 1601) – найяскравішого представника українських ренесансних тенденцій. Відомо, що він народився у сім'ї міського радника міста Олькуш (Польща). Навчався у Краківському університеті. Можливо, під час навчання мав контакти з князями Острозькими. Після себе залишив кілька латиномовних поетичних творів, найбільш відомою з яких є поема «Про Острозьку війну» («De bello Ostrogiano»), що вийшла друком у Кракові 1600 року. Поема адресувалася Василю-Костянтину та Янушу Острозьким і описувала конфлікт 1593 р. між ними і козацьким військом Криштофа Косинського [8, с. 195–242, 291–338]. Ведучи мову нібито про воєнні справи, автор у підсумку торкається широкого кола гострих проблем українського життя, серед яких особливо виокремлює питання освіти [1, с. 20].

«Культурна революція», якій дала початок інтелектуальна еліта, безумовно, вплинула на розвиток політичної культури та формування національної свідомості всього українського народу. Розглядаючи світоглядні новації у працях провідних українських інтелектуалів, зокрема, у «Палінодії» Захарії Копистенського (1621 р.) та «Протестації» Йова Борецького (1621 р.), Н. Яковенко зазначає, що їх підсумком стала концепція договірних взаємин руського народу з володарями держав, до складу яких увійшли колишні киево-руські князівства.

Ця концепція, на нашу думку, цілком вкладалася в домінуючу та всебічно розроблену на той час у Європі «теорію природного права та суспільного договору», про яку ми згадували у попередніх главах. Договірна теорія поєднання Русі з Короною Польською і Великим князівством Литовським автоматично передбачала існування третього рівноправного члена «Речі Посполитої Двох Народів» [9, с. 359–372]. Ця концепція стала, в

свою чергу, провідною ідеєю серед частини козацьких гетьманської та старшинської еліт під час і після Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Ідеологи уніатського духовенства мали своє бачення національного порятунку України–Русі (І. Потій, М. Смотрицький пізнього періоду та ін.). Плеяда православних діячів української культури – Г. Смотрицький, брати Зизаній, І. Вишеньський, В. Суразький, Д. Наливайко, І. Борецький, З. Копистенський, І. Копинський, П. Могила та інтелектуали з його оточення, а також М. Смотрицький, К. Сакович, К. Транквіліон–Ставровецький у православний період їхньої творчості та ін. мали єдиний спільний імператив – передусім саме для православних діячів була притаманна орієнтація на місцеві традиції (звідси характерний для них консерватизм, звернення до історичної пам'яті, творення національної міфології тощо).

Певні українські тенденції простежуються в діяльності Замоїської академії та культурних осередків при дворах католицького єпископа Й. Верещинського та магната Я. Щ. Гербути. Звичайно, назвати ці осередки суто українськими інституціями важко, як і культурний осередок при дворі російського емігранта князя А. Курбського на Волині. Але вони опосередковано, а іноді і безпосередньо впливали на розвиток української національної ідеології та свідомості. З їхньою роботою була пов'язана діяльність українських національно орієнтованих інтелектуалів.

Замоїська академія була осередком ренесансного гуманізму, представники якого намагалися пристосуватися до українських умов. Вона, подібно до академії в Острозі, виникла як школа приватна. Її заснував та фінансував Ян Замоїський, магнат і високопоставлений урядовець Речі Посполитої. Виникнення Замоїської академії відносять до 1594 р.

Серед професорів школи були вихідці з українських земель, а значну частину випускників становили українці. Організатором академії був виходець зі Львова Симон Симонід (1558–1629) – людина енциклопедичних знань [10, с. 108]. Він відомий і як поет. У польськомовній книзі «Селянки» С. Симонід оспівав життя й звичаї українського народу. Він мав в Україні послідовників. Зокрема, такими були львів'яни, брати Симон та Бартоломій Зиморовичі, що теж писали так звані «русські селянки», тобто побутові замальовки з життя українського люду [11, с. 120–127, 158–163].

Із Замоїською академією пов'язана діяльність латиномовного поета Себастьяна Кленовича (1550–1602/1608). Він знаходився в добрих стосунках із Я. Замоїським, заохочував його до організації академії, добирав туди професорів і сам викладав у цьому навчальному закладі античну літературу [12]. До найбільш відомих творів С. Кленовича належить латиномовна поема «Роксоланія» (1584) [11, с. 114–168].

Незважаючи на мову викладу, це – палкий маніфест любові до української землі. Власне, Роксоланія – то Русь–Україна. Автор пишається своєю землею, її минулим і сучасним, оспівує її природу і звичаї. Тут, як і в інших творах ренесансних авторів, зустрічаємо традиційний літературний прийом, що підкреслює патріотичні почуття автора, його віру у майбутнє України – замилювання рідною природою. Вдаючись до античної образності, С. Кленович вів мову про те, що на українських землях може виникнути Парнас і тут осядуть музи [11, с. 115].

С. Кленович негативно ставився до покатоличення Русі, вважаючи, що русини не відступляться від віри батьків: «Скрізь на Русі зберігають закони і звичаї предків, Руси і далі ідуть шляхом дідів і батьків [11, с. 159].

Хоча Замоїська академія була католицьким навчальним закладом, з її стін вийшло чимало діячів, які залишили слід в українській історії та культурі. Зокрема, до таких належать Касян Сакович, ректор Києво–братської школи, письменник, поет, філософ; Ісайя Трохимович–Козловський, один з перших ректорів Києво–Могилянської академії, знаменитий Стефан Адам Косов (чернець ім'я Сильвестр).

Він народився неподалік Вітебська (тепер Республіка Білорусь) у шляхетській православній сім'ї. Початкову освіту здобув вдома, згодом продовжив навчання у Віленській академії, Люблінському єзуїтському колегіумі, Замоїській «Академії для руської нації». По закінченні прийняв чернечий постриг і впродовж певного часу викладав у Віленській і Львівській братських школах [13, с. 116–119].

Сильвестр Косів, київський митрополит за часів Хмельниччини, знаний також і як письменник–поєміст. У 1635 р. він видав твір «Екзегезис...», в якому сформулював власні погляди на зміст освіти. Він виступав прихильником вивчення європейської культури, найширшого залучення молоді до всебічної освіти на основі європейських зразків, причому радив підходити до цих досягнень з позицій вітчизняних традицій і потреб: «Ти, сповнений святині, народі руський, проси як милості, щоб тобі не забороняли манни вільних наук. Тільки тоді... нащадки твої, укріплені в батьківській вірі та прикрашені ораторією, філософією, юриспруденцією, прославляться своїми судженнями та промовама на загальних сеймах та трибуналах, в судах та земських розправах...» [14, с. 206]. Відомим письменником тієї доби є також випускник академії Йосиф Кононович–Горбацький [15, с. 353].

Київський митрополит Петро Могила дав високу оцінку Замоїській академії, сказавши, що вона багато нашому народові «пожитку й утіхи принесла» і що з неї вийшло чимало вчених людей [16, с. 243].

Явищем ренесансної культури в Україні стала латиномовна поема Іоана Домбровського «Дніпрові камені». Опублікована вона без вказівки на місце й рік видання. Однак аналіз її змісту дає підстави говорити, що поема побачила світ не раніше 1620 р. Поема, схоже, вийшла невеликим накладом [17, с. 94–119]. Про її автора Іоана (Івана, Яна) не маємо ніяких відомостей. Можемо лише констатувати, що це була достатньо освічена людина.

Значне місце в «Дніпрових каменах» відводиться викладу руської історії. Це історія абсолютно не містить комплексу неповноцінності або меншовартості. Русь мислиться як велетенська імперія, об'єднана метрополією–Києвом. І поки існує метрополія (навіть утративши частину підконтрольних їй земель), поки існує руська князівська династія, доти існує Русь як політична одиниця. Автор звертає увагу на постать Данила Романовича (Галицького). Вважає, що спадок цього правителя перейняли князі Острозькі. Вони «правдиві нащадки Данила».

Про представників руського князівства оповідається у поемі «Epicedion», що була написана на півдні Волині в 1584 р., де є згадка про похід у Чехію князя Корибути [18, с. 22]. Ісайя Копинський, пишучи на початку 30–х рр. XVII ст. послання до Яреми Вишневецького з

роду Корибутовичів, згадує, що один із предків цього князя «для великої діяльності рицарської взятий був на королівство Чеське» [19, с. 548].

Автор всією силою свого творчого таланту наголошує на тому, що у кращих представників української політичної еліти, нащадків давніх родів, зберігся великий потенціал по відродженню української ідеї і української окремішності в цілому, і що бере він свій початок зі славних княжих часів.

Висновки. Провівши стислий аналіз творчого спадку блискучої плеяди українських інтелектуалів на зламі епох (сер. XVI – сер. XVII ст.), можемо зробити висновок, що їх колективна праця дозволила у загальних рисах сформувати засади національної державницької ідеології.

Ця ідеологія базувалася на ідеях тягlosti української історії, яка бере свій початок із княжих часів, безперервності і спадковості розвитку руської/української політичної еліти, кращі представники якої здатні очолити рух за національне відродження. Як показали подальші події нашої історії, така їх праця не була марною, і сформована українськими інтелектуалами програма у повній мірі була використана козацькою старшинською елітою під час Визвольної війни сер. XVII ст.

Список використаних джерел

1. Литвинов В. Українські гуманісти епохи Відродження / В. Литвинов. – К., 1995. – Ч.1. – 431 с.
2. Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (IX – середина XVII ст.) / І. А. Мельничук. – Житомир: Вид-во «Рута», 2014. – 388 с.
3. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
4. Оріховський С. Лист до Яна Франціска Коммендоні про самого себе / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч.1. – С.405–406.
5. Оріховський С. До римського папи Юлія III / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч.1. – С.228.
6. Див. докладніше: Твори М. Гусовського, М. Стрийковського, «Epiciedion» та ін. у кн.: Марсове поле. – К., 1988. – Кн. I.
7. Оріховський С. Напученні польському королеві Сігізмунду Августу / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч.1. – С.24–52.
8. Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових / С. Пекалід // Слово многоцінне. – К., 2006. – Т. I. – С.195–338.
9. Яковенко Н. // Історія української культури. Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Гол. ред. Ісаєвич Я. Д. – Київ, 2001. – С.152, 359–372.
10. Bielowsky A. Szymon Szymonowicz // Pamietnik Akademji Umietnosci w Krakowie. – Krakow, 1875. – Т.2.
11. Антологія української поезії: В шести томах / [Текст]. – К., 1984. – Т. I.
12. Wisniowska H. Renesansowe zycie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowicza. – Lublin, 1985.
13. Українська педагогіка в персоналіях – XIX століття / За редакцією О. В. Сухомлинського / навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах. – К.: Либідь, 2005. – Кн.1.
14. Києво-Могилянська академія в іменах (XVII–XVIII ст.): Енциклопед. видання / Упоряд. З. І. Хижняк, за ред. В. С. Брюховецького. – К., 2001. – 245 с.
15. Нудьга Г. Перші магістри і доктори / Г. Нудьга // Не бійся смерті. – К., 1991.
16. Титов Хв. Матеріали до книжкової справи на Україні в XVI–XVIII вв. / Хв. Титов. – К., 1924.
17. Домбровський Іван (Ян). Дніпрові камени / Іван Домбровський // Українська поезія XVII століття (перша половина). Антологія. – К.: Рад. письменник, 1988. – С.94–119.
18. Epiciedion // Українські гуманісти епохи Відродження. – К., 1995. – Ч.2.
19. Грушевський М. Історія української літератури / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т.6. – 712 с.

References

1. Lytvynov V. Ukrai'ns'ki humanisty epohy Vidrozhennja / V. Lytvynov. – K., 1995. – Ch.1. – 431 s.
2. Mel'nychuk I. A. Stanovlennja i rozvytok ukrai'ns'koi' politychnoi' elity (IX – seredyna XVII st.) / I. A. Mel'nychuk. – Zhytomyr: Vyd-vo «Ruta», 2014. – 388 s.
3. Jakovenko N. Paralel'nyj svit. Doslidzhennja z istorii' ujavlen' ta idej v Ukrai'ni XVI–XVII st. / N. M. Jakovenko. – K.: Krytyka, 2002. – 416 s.
4. Orihovs'kyj S. Lyst do Jana Franciska Kommendonii pro samogo sebe / S. Orihovs'kyj // Ukrai'ns'ki humanisty epohy Vidrozhennja. – Ch.1. – S.405–406.
5. Orihovs'kyj S. Do rym's'kogo papy Julija III / S. Orihovs'kyj // Ukrai'ns'ki humanisty epohy Vidrozhennja. – Ch.1. – S.228.
6. Dyv. dokladnishe: Tvory M. Gusovs'kogo, M. Strykovs'kogo, «Epiciedion» ta in. u kn.: Marsove pole. – K., 1988. – Kn. I.
7. Orihovs'kyj S. Napuchenni pol's'komu korolevi Sigizmundu Avgustu / S. Orihovs'kyj // Ukrai'ns'ki humanisty epohy Vidrozhennja. – Ch.1. – S.24–52.
8. Peka lid S. Pro Ostroz'ku vijnu pid P'jatkoju proty nyzovych / S. Peka lid // Slovo mnogocinne. – K., 2006. – T. I. – S.195–338.
9. Jakovenko N. // Istorija ukrai'ns'koi' kul'tury. T.2: Ukrai'ns'ka kul'tura XIII – pershoi' polovyny XVII stolit' / Gol. red. Isajevych Ja. D. – Kyi'v, 2001. – S.152, 359–372.
10. Bielowsky A. Szymon Szymonowicz // Pamietnik Akademji Umietnosci w Krakowie. – Krakow, 1875. – T.2.
11. Antologija ukrai'ns'koi' poezii': V shesty tomah / [Tekst]. – K., 1984. – T. I.
12. Wisniowska H. Renesansowe zycie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowicza. – Lublin, 1985.
13. Ukrai'ns'ka pedagogika v personalijah – XIX stolittja / Za redakcijeju O. V. Suhomlyns'kogo / navchal'nyj posibnyk dlja studentiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv, u dvoch knyгах. – K.: Lybid', 2005. – Kn.1.
14. Kyjevo-Mogyljans'ka akademija v imenah (XVII–XVIII st.): Encykloped. vydannja / Uporjad. Z. I. Hyzhnjak, za red. V. S. Brjuhovec'kogo. – K., 2001. – 245 s.
15. Nud'ga G. Pershi magistry i doktory / G. Nud'ga // Ne biijsja smerti. – K., 1991.
16. Tytov Hv. Materialy do knyzhkovoї spravny na Vkraїni v XVI–XVIII vv. / Hv. Tytov. – K., 1924.
17. Dombrovs'kyj Ivan (Jan). Dniprovі kameny / Ivan Dombrov'skyj // Ukrai'ns'ka poezija XVII stolittja (persha polovyna). Antologija. – K.: Rad. pys'mennyk, 1988. – S.94–119.
18. Epiciedion // Ukrai'ns'ki humanisty epohy Vidrozhennja. – K., 1995. – Ch.2.
19. Grushevs'kyj M. Istorija ukrai'ns'koi' literatury / M. S. Grushevs'kyj. – K., 1995. – Т.6. – 712 s.

Sinitskiy A. Ts., Ph.D., assistant professor of social sciences, Zhytomyr National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), sinickiy18@gmail.com

Ukrainian idea in the works of representatives of the national intellectual elite at the turn of the epochs (Mid–XVI – Mid–XVII)

There is a brief analysis of the art heritage of the brilliant galaxy of Ukrainian intellectuals at the turn of epochs (Mid–XVI – Mid–XVII). The evolution of Ukrainian political thought of this period is shown in the specific examples.

The aim of our research is the attempt to identify Renaissance impacts on art and practical activities of Ukrainian intellectual elite and to give a brief analysis of achievements of both authors and cultural–educational centres forming the Ukrainian idea in the period of research.

Materials and methods: research is based on the use of historical retrospective analysis methods, comparative analysis and logical method involving achievements of Ukrainian and foreign historians on these issues, as well as authentic literary works. It has been concluded that the ideological achievements of Ukrainian representatives of the Renaissance epoch allowed formation of general principles of national ideology.

This ideology was based on the idea of succession of Ukrainian history dating back to the princely times, continuity and succession of development of the Ruthenian/Ukrainian political elite, whose best representatives were able to lead the national renaissance movement. As subsequent events of our history showed their work was not useless. The program developed by Ukrainian intellectuals was used in full by Cossack elite during the Liberation War of the Mid–XVII.

Keywords: intellectual elite, Modern Era, Ukrainian idea, national ideology, literary activity.

***

УДК 930.1:908(477.81)

Скоков О. Д.,
магістр історії, аспірант кафедри історії
ім. М. Ковальського, Національний університет
«Острозька академія» (Україна, Острог),
olexsandrskokov@i.ua

**ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК М. ОСТРОГА
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ТА РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ
В ІСТОРИОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ (ЗОВНІШНІЙ АСПЕКТ)**

Автором ставиться мета з'ясувати інтелектуальний контекст дослідницької літератури середини ХІХ – початку ХХІ ст., а також здійснити аналіз праць науковців з історії економічного розвитку м. Острога середньовічної та ранньомодерної епох. При вивченні даної теми нами використовувалися історико-хронологічний, історико-ситуаційний та метод історіографічного аналізу. Вивчивши науковий доробок авторів вище окреслених часових рамок ми дійшли до висновку, що зовнішній аспект економічної історії Острога розглядався ними за наступними напрямками. До таких слід віднести південний напрям торгівлі, торгівлю у Любліні та в межах українських земель, пошки грошей, оренду ставів, вивіз потапу із острозьких пуц, поставки риби та сприяння Острога розвитку південно-східної Волині. Окрім цього, у науковому доробку дослідників дореволюційної, радянської та сучасної епох присутні такі теми, як надання місту привілеїв, острозьке мито та інші менш досліджені проблеми. До останніх відносяться обмеження князями Острозькими економічної діяльності городян, імміграція до Острога та конфлікти Острозьких з іншими князями, які потребують подальшого вивчення.

Ключові слова: торгівля, мито, привілеї, дослідник.

Тема економічного розвитку Острога почала потрапляти у поле зору дослідників ще з другої половини ХІХ ст. Пов'язано це насамперед із тією вагою, яку займало місто у ранньомодерний час, особливо у zenіті свого процвітання, коли його власником був Василь–Костянтин Острозький. Зважаючи на це, історіографічний огляд наукового доробку дослідників другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. буде сприяти студіям над економічною історією як самого Волинського воєводства, так і в певній мірі тим територіям, яких сягали комерційні інтереси мешканців Острога.

Аналізуючи вже наявну та, на жаль, нечисленну історіографічну спадщину дослідників щодо економічного розвитку волинського міста, впадає у вічі її зосередженість на показі торговельної ролі, яку відігравав Острог у тому чи іншому регіоні. Саме так, Андрій Грещук озвучує висновок Івана Петровича Крип'якевича, який ґрунтувався на вивченні рахункових книг початку ХVІІ ст. з історії торгівлі Львова за якими Острог входив до переліку найбільших тогочасних ярмаркових центрів [9, с. 153]. Інший дослідник – Владислав Берковський, показує доробок польської історіографії щодо торговельної ролі Острога як власне у межах Волинського воєводства, так і на території Речі Посполитої та Московського царства [2, с. 17–22; 3, с. 7; 5, с. 334–335]. Саме тому, на нашу думку, існує необхідність комплексного історіографічного огляду наукової спадщини істориків, що охоплює економічний розвиток Острога середньовічного і ранньомодерного часу.

Метою цієї роботи є з'ясування інтелектуального контексту дослідницької літератури середини ХІХ – початку ХХІ ст., а також здійснення аналізу праць науковців з історії економічного розвитку м. Острога середньовічної та ранньомодерної епох.

Після останнього розподілу Речі Посполитої 1795 р. між Російською й Австрійською імперіями та Прусією, територія Волині остаточно відійшла під скіпетр династії Романових. Разом з цим, Волинь, як і все Правобережжя в політичному та господарському плані ще довгий час

була тісно пов'язана із Польщею, оскільки її вплив був провідним у культурно–громадському житті цього краю. Ситуація почала змінюватися після придушення повстань 1830 р., а також 1863–1864 рр. після яких російський уряд рішуче змінив свою політику. Офіційно проголошувався курс на русифікацію краю з огляду на те, що Правобережна Україна – це колишній «російський» край, який був спольщений [16, с. 232–233].

З'явився великий пласт наукової і науково–популярної літератури, в якій минуле Волині змальовувалося у вигідному для офіційної влади світлі. Тривале перебування регіону в складі Київської Русі, боротьба місцевого населення з церковною унією, козацькі повстання та історія православних святинь – ось далеко не повний перелік питань, на яких робився наголос [12, с. 13–14]. Внаслідок цього соціально–економічна проблематика Острога залишалася поза полем зору авторів [14, с. 49], що в кінцевому рахунку негативно позначилося на студіях з історії міста у даному напрямку.

Розпочинаючи розгляд дореволюційної спадщини дослідників, що стосується теми, винесеної нами у заголовок статті, необхідно відзначити такий її аспект як зовнішньоекономічна активність міста. А. Верзилов з цього приводу навів уривчасті відомості про те, що сіль від татар і турків поставлялася в Україну через Острог, це місто приймало участь у східній торгівлі [7, с. 53], а також те, що у перегоні худоби Волинським шляхом одне із чільних місць належало острозьким євреям [7, с. 64].

Відносно такого аспекту з економічної історії міста як острозьке мито, Афанасій Ярушевич зазначив, що після одруження [на Т. Гольшанській – О. С.] К. І. Острозький купив у княгині Анни Юріївни Заславської половину її острозького мита на 5 років за 200 коп. грошей [24, с. 110]. Додав автор відносно цього питання також і те, що князь Андрій Юрійович Заславський 28 листопада 1520 р. усиновив сина К. І. Острозького Іллю та записав йому мито в Острозі [24, с. 158]. Станіслав Кардашевич у свою чергу відзначив, що Вітовт у вересні 1427 р., під час візиту до цього волинського міста, подарував острозьке мито його спадкоємцям, яке призначалося для мурування замку [25, с. 11].

Лише А. Ярушевичем було зазначено про пільги для Острога. До таких він відніс звільнення підданих князя Острозького королем [а значить і острожан – О. С.] від сплати волощини, яке сталося [як можна зрозуміти з тексту його роботи – О. С.] після надання Костянтину Івановичу Турова з округом після жовтня 1508 р. [24, с. 107–108]. Відзначив відносно цього аспекту зойно згаданий автор також скасування сплати із соляного мита підданим К. І. Острозького у Кременці [24, с. 206–207].

Кардинально інші умови склалися у радянський період після Другої Світової війни, які визначили тодішню тематику історичних досліджень. Не маючи змоги зупинитись на цьому докладніше, наведемо лише для ілюстрації тодішньої ситуації Наряду ЦК КП(б)У з питань історії у березні 1945 р. На ній наголошувалося на необхідності дотримуватися марксистської методології, не раз цитувалися слова Сталіна про те, що історична наука не може зводитися до історії суспільного розвитку, до дій королів, полководців чи завойовників, підкорювачів держав. Вона повинна передусім зайнятися історією виробників матеріальних благ, історією трудящих мас, історією народів [11, с. 312–313]. Незважаючи на те, що

такий підхід був однобокий, він однозначно сприяв студіям з економічної історії волинського міста.

Саме так, набагато ґрунтовніше у працях дослідників радянського періоду, порівняно із попереднім дореволюційним, представлена тема зовнішньоекономічної діяльності Острога, яку можна умовно розділити на кілька складових. До таких слід віднести, зокрема, південний напрямок торгівлі міста. Щодо цього Олексій Баранович зазначив, що острозькі купці гнали по дорозі на північ закуплених у Молдавії і на півдні України волів [1, с. 23]. Григорій Равчук у свою чергу відзначив, що худобу із Волощини переганяли Волинським шляхом на Острог, і що в цьому приймали участь острозькі купці–євреї [17, с. 33]. Жваві торговельні зв'язки, за словами дослідника, встановлюються із Молдавією, Волощиною і з містом Константинополем [17, с. 30–32]. Петро Сас у свою чергу зазначив те, що Тімар із Кафи в липні 1563 р. направлявся на ярмарок в Острог маючи при собі 200 золотих червоних [18, с. 137].

Містяться у науковому доробку авторів радянської епохи також відомості про торгівлю острозьких купців у Любліні. Микола Ковальський [15, с. 108] та П. Сас [18, с. 59, 88, 137, 138] з цього приводу навели інформацію в якій перелічуються товари, якими торгували в обох містах.

Мають місце у працях дослідників радянської епохи також і інші відомості, що свідчили про наявність зовнішньої торгівлі Острога не тільки за двома вищенаведеними напрямками. Г. Равчуком, зокрема, з цього приводу було наведено дві тези. Перша з них говорила про те, що привозом солі із підгір'я Карпат – Коломиї і Дрогобича, займалися острозькі міщани [17, с. 32–33], тоді як друга фіксувала економічні зносини волинського міста із Гданськом (Данцінгом), Торном і Кенігсбергом [17, с. 34]. М. Ковальський в свою чергу відзначив наявність зв'язків львівських купців із Острогом [13, с. 46].

Лише у монографії П. Саса зустрічається інформація щодо іншої теми – острозького мита. Даний автор з цього приводу відзначає лише те, що в середині XVI ст. луцькі купці змушені були сплачувати нововведені феодалами мита – «мита нові незвичайні» включно із Острогом, та те, що 1567 р. Ольбрехт Ласький не допустив відкриття державної митниці в цьому місті [18, с. 129–130].

З проголошенням у 1991 р. самостійності Української держави з'явилася можливість звільнитися від обмежувальних ідеологічних пут і розвивати наукові дослідження минулого на фахових засадах [20, с. 5]. Найголовнішим завданням українських істориків стало створення фундаментальної, по–справжньому наукової історії українського народу. Реалізація цього завдання включає переосмислення всієї попередньої історіографії, комплексне вивчення і нове прочитання джерел з історії України від найдавніших часів до сучасності без будь–яких ідеологічних упереджень, на традиціях національної і зарубіжної історіографії, на засадах академізму [11, с. 433].

Серйозного прогресу досягли дослідники сучасного періоду у вивченні теми надання пільг для Острога. Василь Ульяновський щодо цього зазначає, що привілеї 1508 і 1509 рр. звільняли підданих князя К. І. Острозького [а значить і острожан – О. С.] від поволовщини [21, с. 27]. В пізнішій своїй праці даний автор уточнив дату їх надання – 20 жовтня і 16 листопада відповідно [22, с. 33].

Дмитро Борилук, у свою чергу, називає бенефіціаріїв даного привілею – острозьких бояр [6, с. 110–111].

Відносно іншого надання для міста, Владислав Берковський відзначає, що у 1527 р. на Острог поширилася дія привілею 1521 р. щодо безмитного продажу та транспортування солі з Руського воєводства до Волинського [5, с. 336–337]. В. Ульяновський щодо цього додає те, що дану бенефіцію місту надав Жигимонт I [22, с. 30].

Відносно цього ж привілею 1521 р., шойно названий дослідник доповнює, що за ним король звільнив підданих Острозького від луцького мита за сіль, котру везли з Коломиї, Долини (Доліви) і Дрогобича через Кременець, однак у 1527 р. був виданий, за словами В. Ульяновського, інший привілей, який звільняв підданих Острозького від мита за сіль окрім перевезення її через Луцьк [22, с. 98]. З цим погоджується Д. Борилук, датуючи, щоправда, дане надання 1522 р. [6, с. 111].

Андрій Заяць говорячи про інший привілей – скасування острожанам сплату мита на території всієї держави відзначає те, що інколи дана преференція не дотримувалася [10, с. 35]. В свою чергу В. Берковський датує цей привілей 1570 р., [5, с. 336–337], а В. Ульяновський називає порушників даної бенефіції – орендарів мита Борзобогатих [23, с. 767].

Окрім вищенаведених, у науковому доробку останнього із шойно згаданих нами дослідників вміщена низка інших привілеїв, які отримав Острог. Зокрема, 16 листопада 1509 р., за словами В. Ульяновського, місто було звільнено від сплати данини в казну [22, с. 38]. Вмістив у своїй монографії даний автор також надання Жигимонтом I 1522 р. К. І. Острозькому права на збирання мита з усіх купців, котрі їхали із сілля та воском на Острог. За цим привілеєм по 8 грошей сплачувалося з воза із чотирма кіньми, по 6 з двома і по 3 із однокінного воза [22, с. 68]. 7 серпня 1527 р., за словами В. Ульяновського, король надав князю новий привілей на пільги в Острозі для проведення торгів [22, с. 71], який був підтверджений С. Баторієм 3 січня 1580 р. [23, с. 211].

Отримала розвиток у сучасний період, порівняно із радянським часом, також тема зовнішньоекономічної діяльності міста, в т.ч. і такий її аспект як торгівля із Люблінном. Зводиться даний напрям досліджень у працях А. Заяця [10, с. 34–35] та В. Ульяновського [23, с. 760] в основному до переліку товарів, які продавалися і купувалися в обох містах, як і в попередню епоху.

Міститься у статті першого із шойно названих нами авторів також інформація про підприємницьку діяльність жителів Острога, що раніше не зустрічалось. Зокрема, А. Заяць відзначає, що острозький війт Павло Малишевич–Новоселецький 1584 р. позичив під проценти гроші кременецькому войському Федорові Сенюті [10, с. 32]. У 1586 р. цей же міський урядник разом з дружиною Пелагеєю Красовською позичили князю Яхимові Богушевичу Корецькому і його дружині Ганні Ходкевичівні 1000 коп. грошів литовських, отримавши замість того у заставу села Крилів, Бриків та Богданівщину. Зазначає, знову ж таки, А. Заяць і про вивезення із острозьких пущ на захід попелу. Зокрема, за контрактом укладеним між Яном Болманом та Іоною Борзобогатим–Красенським, останній зобов'язувався поставити до берега р. Вепр 200 лаштів попелу в 1573 р. Острозькі міщани на чолі із Степаном Молочком, додає

дослідник, підписали контракт на доставку 40 бочок риби луцькому єврею Аврамові Песаховичу 1579 р. [10, с. 35].

Відносно цього ж аспекту А. Заяць стверджує про прибутковість для міщан рибальства зазначає, що острозький вїйт Павло Новоселецький орендував в І. Чаплича–Шпановського у 1593 р. два стави на чотиримісячний термін. Прибуток від цієї оборудки, за словами дослідника, мав становити 100%. Відзначає А. Заяць і те, що острозькі міщани орендували водойми і в інших містах. Зокрема, Прокіп Жданович і Василь Нула взяли в оренду два стави у м. Мильську в 1645 р. Степан Гаврилович Молочко разом із заславським євреєм Ахелієм Іллічем, продовжує автор, орендували в литовського підстоля Андрія Ходкевича став під м. Муравицею для вилування риби у 1575 р. [10, с. 34–35].

Окремо А. Заяць відзначає також комерційну діяльність острозьких євреїв стверджує, що у документах вони фігурують як орендарі млинів, корчем та шинків. Зокрема, у 1598 р. Зелман і Борох, за словами дослідника, орендували на три роки у князя Яхима Корецького с. Черницю «зо всима пожитками», тоді ж у них в оренді опинилося м. Ярунь. Відзначає автор статті також лихварську діяльність євреїв. Яцко Давидович і Фраїм Докторович, за словами А. Заяця, позичили 6000 злотих шляхтичу Гаврилові Гойському 1593 р., Гершин Афраїлович та Яцко Давидович 1603 р. стали кредиторами шляхтича Боровецького, а боржником єврея Абрама Бубки зробився князь С. Корецький, який позичив у нього 1500 золотих у 1615 р. [10, с. 35].

Значно менше уваги у наші дні порівняно із попереднім радянським періодом було приділено південному зовнішньоекономічному напрямку Острога. Лише В. Берковський щодо цього зазначає про те, що чільне місце у торгівлі волами у Волинському воеводстві з 1490–х рр. займали острозькі купці [3, с. 13]. В іншій своїй статті даний автор зупиняючись на таких специфічних торговельних артеріях як волові шляхи, вважає, що молдавська худоба закуплялася острозькими купцями та переганялася на ярмарки до Польщі острозьким гостинцем [5, с. 336].

Нові відомості щодо зовнішньоекономічної активності Острога у працях дослідників сучасного періоду розкривають роль цього міста у розвитку навколишньої округи. Саме так, А. Заяць відзначає, що острозькі купці відвідували сусідній луцький ярмарок [10, с. 35]. В. Берковський в свою чергу говорить про те, що купці із Острога на межі XVI – XVII ст. почали прибувати до Костянтинова внаслідок розвитку місцевих торгів [5, с. 330]. Окрім цього дослідник зазначає те, що межі впливу острозьких ярмарків охоплювали терени південно–східної Волині [5, с. 334]. У науковому доробку іншого автора – В. Ульяновського відносно даного аспекту з історії Острога зафіксовано відвідини Кременця купцями–острожанами у 1530 р. [22, с. 147; 23, с. 276].

Значно більше уваги дослідники у наші дні приділили проблемі острозького мита, порівняно як із дореволюційним так і, тим більше, радянським періодами. Зокрема, якщо А. Заяць лише зазначає про те, що в Острозі митниця зазвичай здавалася в оренду [10, с. 35], інші автори щодо даної теми подають значно більше інформації.

В. Собчук наводить відомості про суперечки між князями за володіння цим активом. Саме так, Кузьма

Іванович Заславський, за словами автора, вимагав від Беати з Костелецьких Острозької віддачі половини острозького мита у 40–х рр. XVI ст. [19, с. 372]. Спори за половину його частки відновилися після досягнення Янушем і Михайлом Заславськими повноліття уже із В.–К. Острозьким, на що вказує, як стверджує дослідник, напоминальний лист Стефана Баторія до Василя–Костянтина, датований у Львові 20 червня 1577 р. [19, с. 375].

В. Ульяновський в свою чергу відзначає, що К. І. Острозький після повернення з полону у 1508/1509 рр. купив у Анни Юрївни Заславської половину острозького мита на п'ять років за 200 коп. литовських [22, с. 84; 23, с. 220]. Цей же автор також зазначає про передачу Андрієм Заславським, яка відбулася у Здителі 28 листопада 1520 р., третини даного активу Іллі Острозькому [32, с. 90–91]. Дана подія має місце як у Д. Борилюка [6, с. 109], так і у В. Ульяновського в наступній його праці де він додає, що передача мита відбулася через бездітність А. Заславського після всиновлення ним І. Острозького [23, с. 235].

Піднімає А. Заяць у своїй статті тему імміграції до Острога жителів інших населених пунктів. Зокрема, 1600 р. до нього втекло із с. Гудчого Броду кілька селян з сім'ями та майном, а 1610 р. – ще три родини разом з майном із с. Ватина. Іммігрували до Острога жителі з інших міст – 1583 р. прибуло кілька міщан із Дубровиці, а у 1630 р. – «деякі мешканці» із Ляхівців [10, с. 32]. Про втечу 1643 р. із с. Ківерець до Острога Тараса Вовчика із сім'єю та майном зазначає також Ірина Ворончук [8, с. 213–214].

Стосувалися міста також конфлікти, що виникали між його власниками та іншими князями. В. Ульяновський щодо цього зазначає, що у листі 1520 р. К. І. Острозького до Олени Заславської, князь вибачається за завдані шкоди острозькими міщанами, які вирубували Радосельську пуцу [22, с. 90; 23, с. 226]. Загострення ж стосунків між Іваном Острозьким та Юрієм Заславським призвело до того, що давній обов'язок городових та мостових робіт на користь Острога Юрій для своїх підданих, з королівського дозволу, переніс на більш віддалений Луцьк [22, с. 87; 23, с. 223].

Мимоволі торкаються дослідники і обмежувальних заходів в економічному житті Острога. Зокрема, В. Берковський [4, с. 48] та В. Ульяновський [23, с. 763] зазначають про заборону торгівлі для заславських купців в Острозі у 1588 р. як відповідь по подібні дії зі сторони князів Заславських.

Підбиваючи підсумки щодо зовнішньоекономічного аспекту волинського міста, можна сказати, що він вивчався істориками за наступними напрямками. Якщо у дореволюційну епоху щодо нього наводилося небагато інформації, то у наступну – радянську, її стало значно більше і дана проблема ділилася на кілька аспектів. До першої з них варто віднести південний напрям торгівлі, яким за словами дослідників, острозькі купці волів з Волощини та Молдови гнали до Польщі. Характеризуючи торгівлю купців волинського осередку із Любліном і, як виняток, з іншими містами, автори радянського і сучасного періодів детально зупинялися на тому, що саме купували чи продавали у Любліні острожани.

Значно менше уваги у наші дні приділено південній торгівлі Острога, оскільки з усіх аналізованих нами праць лише В. Берковський зазначив про торгівлю волами купцями цього міста. Серед усіх проаналізованих

нами працює лише А. Заяць висвітлює підприємницький аспект зовнішньоекономічної діяльності Острога. До такого він відносить позики грошей, оренду ставів, вивіз поташу із острозьких пуць та поставки риби. Відзначає дослідник окремо і комерційні справи острозьких євреїв – вони, за його словами, орендували населені пункти та давали позики. У наші дні дослідники також наводять відомості, які свідчать про відіграння містом ролі у розвитку навколишньої округи, вважаючи, що межі впливу острозьких ярмарків охоплювали Луцьк та терени південно-східної Волині.

Із аналізу наукового доробку щодо іншої теми – надання привілеїв для Острога слідує, що більшість із них місто отримало за князя К. І. Острозького. Разом з тим, незважаючи на те, що історики відносно даної проблеми у сучасний період було наведено багато відомостей, що свідчили про ті чи інші переваги міста у торгівлі, мають місце у цій темі і певні протиріччя. Вони стосуються привілею 1521 (1527) р., щодо якого у істориків немає одностайної думки ні щодо змісту, ні щодо часу його надання Острогу.

Дослідження теми острозького мита зводилося переважно до того, що у дореволюційний та сучасний періоди відзначалася його купівля К. І. Острозьким у А. Ю. Заславської, передача цього активу 28 листопада 1520 р. А. Ю. Заславським І. Острозькому, а також спори за острозьке мито між князями Заславськими та Острозькими, які були показані вже у наші дні. Окрім цього, дослідники протягом кінця XIX – початку XXI ст. наводили відносно даного економічного активу короткі уривчасті відомості.

Окремі аспекти, що стосуються економічного розвитку Острога у дореволюційний, радянський і сучасний періоди або мало привертала увагу, або ж потребують подальшого вивчення для кращого їх розуміння. До таких необхідно віднести обмеження князями Острозькими економічної діяльності городян, імміграція до Острога жителів з інших населених пунктів та конфлікти Острозьких з іншими князями.

Список використаних джерел

1. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны) / А. И. Баранович. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – 209 с.
2. Берковський В. Волинська торгівля XVI – першої половини XVII ст. у польській історіографії / В. Берковський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2003. – Вип.3. – С.16–25.
3. Берковський В. Г. Розвиток торгівлі Волинського воєводства середини XVI – першої половини XVII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Берковський Владислав Георгійович. – Острог, 2005. – 20 с.
4. Берковський В. Господарська діяльність князів Острозьких з кінця XV – до початку XVII ст.: основні напрямки та характерні риси / В. Берковський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2011. – Вип.18. – С.42–51.
5. Берковський В. До питання ролі Острожчини в розвитку локальної та регіональної торгівлі Волині (XVI – перша половина XVII ст.) / В. Берковський // Наукові записки. Історичні науки. – Острог: вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип.13. – С.329–339.
6. Борилук Д. Володіння Костянтина Івановича Острозького у південно-східній Волині / Д. Борилук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2011. – Вип.18. – С.105–112.
7. Верзилов А. В. Очерки торговли Южной Руси 1480–1569 (По изданным и неизданным актам) А. В. Верзилова / А. В. Верзилов. – Б. м. – Б. г. – С.44–66.

8. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. О. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.

9. Грещук А. Іван Петрович Крип'якевич – штрихи до біографії визначного історика / А. Грещук // Наукові записки Університету «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог: Університет «Острозька Академія», 2000. – Вип.1. – С.151–163.

10. Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. / А. Заяць // Острозька давнина. – Львів: 1995. – Вип.1. – С.32–36.

11. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

12. Князі Острозькі. Науково-популярне видання / [Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б.]. – К.: «Балтія Друк», 2014. – 280 с.

13. Ковальський Н. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. во Львовских археографических изданиях XIX – начала XX в. / Н. Ковальский // Анализ публикаций источников по отечественной истории. Сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – С.20–48.

14. Ковальський Н. Острог як політико-адміністративний, економічний і культурний центр XVI в. / Н. Ковальський // Федоровские чтения 1981. – М.: «Наука», 1985. – С.49–56.

15. Ковальський М. До питання про економічні зв'язки західноукраїнських земель з російською державою в другій половині XVI – XVII ст. / М. Ковальський // «Доповіді та повідомлення» Львівського університету. – Львів, 1958. – Вип.8. – С.104–109.

16. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

17. Равчук Г. Р. Острог і його околиці / Г. Р. Равчук. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1960. – 160 с.

18. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К.: Наук. думка, 1989. – 231 с.

19. Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських за мастки / В. Собчук // Наукові записки. Історичні науки. – Острог: вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип.13. – С.363–377.

20. Українська історіографія на зламі XX – XXI ст.: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – 405 с.

21. Ульяновський В. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького / В. Ульяновський // Острозька Давнина. – Львів, 1995. – Вип.1. – С.24–31.

22. Ульяновський В. І. «Славний для всіх часів чоловік» князь Костянтин Іванович Острозький / В. І. Ульяновський. – Острог, 2009. – 168 с.

23. Ульяновський В. І. Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / В. І. Ульяновський. – К.: Видавничий дім «Простір», 2012. – 1411 с.

24. Ярушевич А. В. Ревнитель православия князь К. И. Острожский (1461–1531) и православная Литовская Русь в его время / А. В. Ярушевич. – Смоленск, 1897. – 269 с.

25. Kardaszewich S. Dzieje dawniejszego miasta Ostroga: Materialy do historii Wolyńia / S. Kardaszewich. – Warszawa; Krakow, 1913. – 291 s.

References

1. Baranovich A. I. Ukraina nakanune osvoboditel'noj vojny serediny XVII v. (social'no-jekonomicheskie predposylki vojny) / A. I. Baranovich. – M.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1959. – 209 s.
2. Berkovs'kyj V. Volyns'ka torgivlja XVI – pershoj polovyny XVII st. u pol's'kij istoriografii' / V. Berkovs'kyj // Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija»: Istorychni nauky. – Ostrog: Nacional'nyj universytet «Ostroz'ka akademija», 2003. – Vyp.3. – S.16–25.
3. Berkovs'kyj V. G. Rozvytok torgivli Volyns'kogo vojevodstva seredyny XVI – pershoj polovyny XVII st.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / Berkovs'kyj Vladyslav Georgijovych. – Ostrog, 2005. – 20 s.
4. Berkovs'kyj V. Gospodars'ka dijal'nist' knjaziv Ostroz'kyh z kincja XV – do pochatku XVII st.: osnovni naprjamky ta harakterni rysy / V. Berkovs'kyj // Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija»: Istorychni nauky. – Ostrog: Nacional'nyj universytet «Ostroz'ka akademija», 2011. – Vyp.18. – S.42–51.
5. Berkovs'kyj V. Do pytannja roli Ostroz'chyny v rozvytkovi lokal'noi' ta regional'noi' torgivli Volyni (XVI – persha polovyna XVII st.). / V. Berkovs'kyj // Naukovi zapysky. Istorychni nauky. – Ostrog: vyd-vo Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija», 2008. – Vyp.13. – S.329–339.

6. Boryljuk D. Volodinnja Kostjantyna Ivanovycha Ostroz'kogo u pivdenno-shidnij Volyni / D. Boryljuk // Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija»: Istorychni nauky. – Ostrog: Nacional'nyj universytet «Ostroz'ka akademija», 2011. – Vyp.18. – S.105–112.

7. Verzilov A. V. Ocherki trgovli Juzhnoj Rusi 1480–1569 (Po izdannym i neizdannym aktam) A. V. Verzilova / A. V. Verzilov. – B. m. – B. g. – S.44–66.

8. Voronchuk I. O. Naselennja Volyni v XVI – pershij polovyni XVII st.: rodyna, domogospodarstvo, demografichni chynnyky: Monografija / I. O. Voronchuk. – K., 2012. – 712 s.

9. Greshhuk A. Ivan Petrovych Kryp'jakevych – shtryhy do biografii' vyznachnogo istoryka / A. Greshhuk // Naukovi zapysky Universytetu «Ostroz'ka Akademija»: Istorychni nauky. – Ostrog: Universytet «Ostroz'ka Akademija», 2000. – Vyp.1. – S.151–163.

10. Zajac' A. Ekonomichnyj rozvytok Ostroga v XVI – pershij polovyni XVII st. / A. Zajac' // Ostroz'ka davnyina. – L'viv: 1995. – Vyp.1. – S.32–36.

11. Kalakura Ja. S. Ukrai'ns'ka istoriografija: Kurs lekcij / Ja. S. Kalakura. – K.: Geneza, 2004. – 496 s.

12. Knjazi Ostroz'ki. Naukovo-populjarne vydannja / [Dzjamovych O., Ragauskene R., Teslenko I., Cherkas B.]. – K.: «Baltija Druk», 2014. – 280 s.

13. Koval'skij N. Istochniki po istorii Ukrainy XVI – pervoj polovyni XVII v. vo L'vovskih arheograficheskijh izdaniyah XIX – nachala XX v. / N. Koval'skij // Analiz publikacij istochnikov po otechestvennoj istorii. Sbornik nauchnyh trudov. – Dnepropetrovsk: DGU, 1978. – S.20–48.

14. Koval'skij N. Ostrog kak politiko-administrativnyj, jekonomicheskij i kul'turnyj centr XVI v. / N. Koval'skij // Fedorovskie chtenija 1981. – M.: «Nauka», 1985. – S.49–56.

15. Koval's'kyj M. Do pytannja pro ekonomichni zv'jazky zahidnoukrai'ns'kyh zemel' z rosij's'koju derzhavoju v drugij polovyni XVI – XVII st. / M. Koval's'kyj // «Dopovidi ta povidomlennja» L'viv's'kogo universytetu. – L'viv, 1958. – Vyp.8. – S.104–109.

16. Kolesnyk I. I. Ukrai'ns'ka istoriografija (XVIII – pochatok XX stolittja) / I. I. Kolesnyk. – K.: Geneza, 2000. – 256 s.

17. Ravchuk G. R. Ostrog i jogo okolyci / G. R. Ravchuk. – L'viv: Knyzhkovo-zhurnal'ne vydavnytvo, 1960. – 160 s.

18. Sas P. M. Feodal'nye goroda Ukrainy v konce XV – 60-h godah XVI v. / P. M. Sas. – K.: Nauk. dumka, 1989. – 231 s.

19. Sobchuk V. Spory knjaziv Ostroz'kyh i Zhaslavs'kyh za majetky / V. Sobchuk // Naukovi zapysky. Istorychni nauky. – Ostrog: vyd-vo Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija», 2008. – Vyp.13. – S. 363–377.

20. Ukrai'ns'ka istoriografija na zlami XX – XXI st.: zdobutky i problemy. – L'viv, 2004. – 405 s.

21. Ul'janov's'kyj V. Vidome i nevidome z biografii' ta dijtal'nosti knjazja K. I. Ostroz'kogo / V. Ul'janov's'kyj // Ostroz'ka Davnyina. – L'viv, 1995. – Vyp.1. – S.24–31.

22. Ul'janov's'kyj V. I. «Slavnyj dlja vsih chasiv cholovik» knjaz' Kostjantyn Ivanovyč Ostroz'kyj / V. I. Ul'janov's'kyj. – Ostrog, 2009. – 168 s.

23. Ul'janov's'kyj V. I. Vasył'–Kostjantyn Ostroz'kyj: istorychnyj portret u galerei' predkiv ta nashhadkiv / V. I. Ul'janov's'kyj. – K.: Vydavnychyj dim «Prostir», 2012. – 1411 s.

24. Jarushevich A. V. Revnitel' pravoslavija knjaz' K. I. Ostrozhs'kij (1461–1531) i pravoslavnaja Litovskaja Rus' v ego vremja / A. V. Jarushevich. – Smolensk, 1897. – 269 s.

25. Kardaszewich S. Dzieje dawniejszego miasta Ostroga: Materialy do historii Wolynia / S. Kardaszewich. – Warszawa; Krakow, 1913. – 291 s.

Skokov O. D., master in history, PhD student at the History department named after M. Koval's'ki at the National university of Ostroh academy (Ukraine, Ostroh), olexsandrskokov@i.ua

Economic development of Ostroh during the Middle age and the Early Modern periods in the historiography of the mid of the XIX – the beginning of the XXI centuries (outside perspective)

The author analyzed the intellectual context of an investigative literature of the mid of XIX – beginning of XXI century, also author deconstructed the its historiographical data of the economic development problem of Ostroh during the Middle age and Early modern periods. To highlight this thesis we used chronological, historic-contextual methods and method of historiographical analysis. During the analysis of the certain historiography data of that period we came to next conclusions. There are some perspectives of the economic history of Ostroh: the northern way of the trading, the trade in Lublin, within the frames of Ukrainian territories. Also as the defined aspects of our paper, we analyzed the loans, the leases of ponds, export of the potash from the local forests, providing fish and the impacts of Ostroh in the

development of the southeastern Volynia. Besides, in the historical data of analyzed scholar works, we found out themes about the town benefits, import dues and other uninvestigated subjects. There are some problems, which are needed further investigations, such as the economic restrictions of the Ostroz'ki princes towards the citizens trading, immigration to the town and the conflicts between the Ostroz'ki and other princes' families.

Keywords: trading, import dues, benefits, researcher.

* * *

УДК 94(470+571)«19»

Кривошея І. І., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань), igorkryvosheia@gmail.com

Квасневська О. С., магістр, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань), kvasnevska32if@gmail.com

КОМПАРАТИВНІ СТУДІЇ З РОСІЙСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЕПОХИ ЯК АНТИДОТ ПРОТИ «РУССКОГО МИРАЖА»

Пропонована стаття є спробою апробації валідності джерельного корпусу его-документів французького походження (Ф. Ансело «Шість місяців в Росії» та А. де Кюстіна «Росія у 1839 році») на предмет реценції іноземними мандрівниками народної вдачі російського етносу в компаративному дискурсі. Методологічною основою роботи став синтезний підхід, у фарватері якого здійснена інтерпретація та порівняння згаданих тревелогів у контексті світоглядних доміант власне російських підданців.

На основі аналізу мемуарів іноземців визначено, що ментальна модель «руської душі» ґрунтується на таких константах, як примат общини над особистістю, патріархальність як півомо-азійської доміант в шлюбно-сімейному та публічному житті, базовими для суспільства архетипові сильної руки та культові царя, імперському мисленні, дихотомії рис: гостинність–ксенофобія, набожність–аморальність, широчінь душі–відсутність свободи особистості, наївність–лицемірство.

Ключові слова: ментальність, мемуари, іноземці, російський підданий, французький мандрівник, «русская душа», «русский мираж».

«Иностранцы – это гады, которых Россия отогревает своим солнышком, а как отогреет, то они выползут и ее же кусают» [14]

У 2006 році співробітник журналу Wprost й журналіст Польського радіо Гжегож Слюбовській (Grzegorz Slubowski) здійснив подорож за маршрутом майже 170-літньої давнини. «Я хотел проехать по маршруту Астольфа де Кюстина: из Петербурга через Нижний Новгород в Москву, – пише він. – Плодом путешествия, которое он совершил 170 лет назад, стала книга «Письма из России» [17].

Такий вибір польського подорожнього адепта не є справою випадковості чи браку альтернативи. Бо, поперше, за згаданою книгою тягнеться дуальний шлейф як гучних публічних звинувачень із боку «приймаючої сторони», яка пов'язувала з нею надію створити Миколі І пабліситі у Франції, так і Герценівсько-Пушкінських одкровень на кшталт: «Я, конечно, презираю отечество мое с головы до ног – но мне досадно, если иностранец разделяет со мною это чувство» [18].

По-друге, європейський мандрівник – фігура далеко не ендемічна для миколаївської Росії першої пол. XIX ст. Країну відвідував такий «надмір» іноземців, що в 1841 році начальник Третього відділення Канцелярії Його Імператорської Величності граф А. Х. Бенкендорф звернувся до імператора зі «всеподданнейшими докладами», у яких рекомендував способи «для отращения многочисленного приезда в Россию бесполезных и вредных иностранцев», до числа яких,

серед інших, він відніс і багатих мандрівників, які приїжджають «из любопытства». Однак конкретних лімітаційних рішень із цього приводу прийнято не було [4, с. 210].

На щастя для нашого дослідження, і навпаки для тривіальної репутації Російської імперії, XIX століття стало періодом «нового відкриття Московії». «Новизна» скоригувала суб'єктний ряд, мотиви та семантичне навантаження мандрівок. Відтепер це були не лише європейські дипломатичні корпуси чи посольства, а й просто публічні особи, котрі мали інтерес пізнати загадкову «північну імперію».

Значний внесок у створення більш розгорнутої, вичерпної та конкретизованої картини російського життя миколаївської епохи внесли мемуарні записки французів Астольфа де Кюстіна «Росія у 1839 році» [11; 12] та «Шість місяців в Росії» й «Росія у 1839 році» його попередника Франсуа Ансело [1].

Актуальність пропонованого дослідження обумовлена, найперше, необхідністю пошуків мостів у сьогодення, кінченістю простежити в історичній ретроспективі особливості й трансформації рис ментальності росіян, виявлені й зафіксовані іноземцями в мемуарних текстах, аби мати змогу передбачити внутрішньополітичні й зовнішньополітичні кроки агресивного сусіда щодо нашої країни.

Щодо історіографії представленої теми, то найперше хочеться зауважити превентивну контраверсійність підходів щодо імагологічного тлумачення образу миколаївської Росії у візіях європейських подорожуючих. Так, у російських дослідників Д. Кулаковой [10] і Є. Артьомовой [2] «не вызывает сомнения, что к 1830–1840–м гг. основное направление европейского мнения о России было задано, и стереотипы восприятия были весьма устойчивы». Наслідком таких побутувань стало зведення комплексу уявлень європейців про Росію до т.зв. «русского миража» [10, с. 79].

У той час такі науковці, як В. Мільчіна [13; 14] та А. Зорін [8, с. 345–349] індуктивно вмотивують подібні тревели потребою знайти емпіричний антидот на прикладі згаданого Кюстіна, «дабы отыскать там доводы против представительного правления во Франции, однако после поездки в эту страну «мираж» рассеялся <...>. Побывав в России, он понял, что вместо покоя «там царит одно лишь безмолвие страха»» [13, с. 209].

Інші аспекти власне мемуарного дискурсу знайшли своє відображення на сторінках статей А. Большаковой [4], А. Голубева [6; 7], Н. Сперанської [18]. Загальним ентальним згусткам досліджуваної проблеми присвячені праці Р. Додонова [7], П. Дінцельбахера [9], О. Стражного [19].

Власне метою пропонованих ментальних студій є виображення, витворення та *crosscomparison* (перехресне порівняння) ментальних моделей «колективного портрету» російського етносу на основі мемуарних записів А. де Кюстіна та Ф. Ансело.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких завдань:

– апробувати придатність літератури жанру *non-fiction* як самодостатнього за своїм інформаційним потенціалом комплексу джерел для ментальних студій;

– реалізувати дивергентну компаративну інтерпретацію тревелогів як антирудименту на тлі європейських тенденцій романтизму;

– оконтурити та змодельовати константи ментальної великоросійської «фізіономії» на основі згаданих тревелогів.

Зауважимо, що будь-які мемуари дають нам подвійне коло знань й уявлень. Це обумовлено особливостями сприйняття «свого» – «чужого». По-перше, ми через автора мемуарів сприймаємо те, що він бачив і про що написав, – людей і час. Друге коло – це коло наших знань, уявлень про самого автора мемуарів: як автор виглядає у власних очах і якими очима він бачить інших людей. Це ніби мультирівнева конвертація: діалог культур, часів та менталітетів.

Ґрунтовані на особистих враженнях їхніх творців, подорожні щоденники чи тревелоги (похідне від англ. слова *Travelogue* (подорож)), але не просто впорядкованої хронології поїздки, а із рефлексією на побачене й відчуте) не лише створили об'ємний образ Росії, але й щільно описали народну вдачу російського етносу [10, с. 79].

Коли взимку 1826 р. європейські держави формували посольські місії для привітання Миколи I з інтронізацією й для участі в коронаційних урочистостях, французьку делегацію було доручено очолити маршалом Мармоном, секретарем котрого був знаменитий поет–дворянин Ф. Ансело (1794–1854 рр.). Його піврічні мандри лягли в основу однойменної книги «Шість місяців у Росії», із якою французька публіка познайомилася у квітні 1827 року. Мемуари стали першою в XIX столітті спробою всеохопно змалювати європейському читачеві російське життя.

Через одну дюжину років тревелну естафету перебирає француз – маркіз Астольф де Кюстін (1790–1857 рр.), «чья глубина взгляда на Россию, разумеется, несоизмерима с часто поверхностными наблюдениями Ансело, постольку–поскольку первый был хорошо знаком с его книгой, что отразилось во многих местах «России в 1839 году»» [17]. Поза тим, виняткове значення для майбутньої книги А. де Кюстіна мали його рандеву та розмови з московським філософом Петром Чаадаєвим, які, властиво, визначили вектор та зміст твору: назверх – нібито маркіза, а в дійсності – значно більше Чаадаєва [10, с. 14].

За Кюстіном, росіяни за вдачею схильні обдурювати тих, хто поруч, а також намагаються – і доволі успішно – вводити в оману весь світ (російська іміджева константа, якої вона традиційно дотримується й нині, лише в оновленій гібридній версії). Здається, усі дивляться на Росію саме через люб'язно надані нею ж рожеві окуляри міфотворчості, суфлюючи ті байки, які вона сама ж про себе вигадала. Кюстін є чи не реліктом із–поміж зарубіжних авторів, хто на цьому чітко наголошує. Він же й інкримінує багатьом іноземцям співучасть в обдурюванні росіянами світу, корисливу чи ненависну, зауважуючи, що «навіть правдиві розуми, потрапляючи в Росію, втрачають свободу суджень», або ж піддаються блефу «подвійних стандартів» [16, с. 11].

Подібні кібзування, безумовно, розширюють семантичну вимірність поняття «русского миража» як конструкту інспірованого реципієнту зсередини *fata morgana*, зводячи його до власне російської дези.

Згаданий російський атрибут подвійної моралі можна помітити між рядками «Правди про Росію»: «Чи знаєте ви, що таке подорожувати по Росії? Для поверхового розуму це значить жити ілюзіями <...>, бо на кожному кроці

дві нації, які борються одна з одною: одна з цих націй – Росія, якою вона є насправді, друга – Росія, якою її хотіли б показати Європі. Російський уряд, перейнятий візантійським духом, так, можна сказати, і Росія загалом завжди дивилися на дипломатичний корпус і взагалі на європейців як на задрісних і злорадних шпигунів<...>» [11, с. 229].

Із цитованого вище витягу можемо дистилювати ще дві риси, характерні для вдачі росіянина: перманентну ксенофобію (згадати хоча б «Опис подорожі патріарха Макарія» Павла Алеппського, де автор зізнається, що «впродовж двох років перебування в Московії замок висів на наших серцях, а розум було до крайнощів пригнічено й скуто»), ба, більше, хрестоматійну хронічну ненависть до Європи та зневагу до чужого, як компенсатив власної недосконалості [15, с. 218].

Однак не варто думати, що автори мемуарів лише однобоко висвітлюють «русские изъяны» (оперуючи моральним мірилом). Зокрема попередник Кюстін серед позитивних прикмет згадує гостинність як традиційну рису душі російського підданця, яка, однак, не позбавлена діалектичного навантаження у своєму стратифікаційному вимірі (аж до ксенофобської конотації): «Нет никого гостеприимнее русского дворянина», – пише Ф. Ансело й зауважує: – он ищет знакомства с иностранцами, особенно с французами, но здесь, как и всюду, нельзя доверяться внешним знакам внимания, которые суть лишь показная любезность. Иностранец должен остерегаться расточать свои чувства, так как, если он доверится многочисленным проявлениям дружбы, его ждут тяжкие разочарования. Русский начинает с того, что объявляет себя вашим душевным другом, затем вы становитесь просто знакомым, а в конце концов он перестает с вами здороваться» [1].

Маркіз де Кюстін дещо гостріше констатує «відверто іронічне й недружелюбне» ставлення до французів, як, зрештою, і до решти іноземців. Вміло приховувані у вищому світі, тут ксенофобські настрої, межовані з шовінізмом під етикеткою патріотизму, мовби демонстративно виставлялися на позір: «Вони нас ненавидять, як усякий наслідувач того, кого він копіює. Їхні запитливі погляди прагнуть підмітити всі наші вади» [16, с. 13].

Діалектика рис російської душі виразно простежується в полярній парі набожність–аморальність. Франсуа Полікарп репрезентує її через наступний стереотип: «Загальновідомо, що російський народ – найбільш забобонний у світі», – однак підтверджує це такою емпірією: «Когда наблюдаешь его вблизи, поражаешься, до чего доходят внешние проявления его набожности. Русский (я говорю, разумеется, о низших классах) не может пройти мимо церкви или иконы без того, чтобы не остановиться, не снять шапку и не перекреститься десятком раз. Такая набожность, однако, отнюдь не свидетельствует о высокой морали! В церкви нередко можно услышать, как кто–нибудь благодарит святого Николая за то, что не был уличен в воровстве, а один человек, в честности которого я не могу сомневаться, рассказывал следующую историю. Некий крестьянин зарезал и ограбил женщину и ее дочь; когда на суде у него спросили, соблюдает ли он религиозные предписания и не ест ли постом скромного, убийца перекрестился и спросил судью, как тот мог заподозрить его в подобном нечестии!» [1].

Російський етнофолк ставить поза сумнівом випадковість описаного прецеденту прислів'ям: «Укравши часовник, да «Услыши, господи, молитву мою»» [3, с. 152].

Де Кюстін чимало ремарок присвячує московським «ямщикам», біснுவатій їзді й «тройце с бубенцами» (згадані в белетристиці його співвітчизника Ф. Ансело, який ідентифікував колоритність «извозчика» як еманацию російського духу). Такий візник летить, не зважаючи на те, чи роздушить кого по дорозі, чи зломлять коні ноги, чи витрусить у чвалі тросу пасажирів. Усе це для нього річ другорядна, основна – досягти якнайшвидше цілі поїздки. Поясненням цього є той чортівський московський «ерзац» почуття, який ставить вище за людину свою мету [11].

Зачіпаючи такі ментальні маркери, як естетичне чуття й ойкуменізоване сприйняття простору, автор «Росії у 1839 році» пише: «Здесь любят все показное, все что блестит: золотые шпицы соборов, которые тонки, как громоотводы <...>, античные статуи, чьи черты, стиль и облик так разительно противоречат здешней почве, цвету неба и климату, а равно лицам, одежам и привычкам местных жителей, что статуи эти напоминают пленных героев в стане врага. Этой стране под стать не колоннада Парфенона и не купол Пантеона, но пекинская пагода» [12, с. 46].

У той же час мандрівник не вдається до шаблонування звичини для француза стереотипами, уникає перфекціоністських кліше: «Я не засужую росіян за те, яке вони є, але я засужую в них претензії видаватися такими самими, як і ми. Вони ще зовсім некультурні. Це не позбавляло б їх надії стати такими, якби вони не були поглинуті бажанням по–мав'ячи наслідувати інші нації, висміюючи в той же час, як мавпи, тих, кого вони наслідують» [11, с. 235].

Синхронізованою з маркізом видаються репліки його предтечі: «Глядя на этих офранцузившихся русских, я столько раз восклицал вместе с Беранже: «Люблю, что б русский русским был, Британцем был британец»» [1].

Цінними для ментальної інтерпретації критерію ставлення до індивіда, сім'ї й суспільства видаються відомості про те, що «оказалось, что мужчины и женщины, собираясь вместе, не являют собой смешанного общества, <...> девицы находят себе место в другом уголке дома» [1]. Це є свідченням азійства, залишків монголо–татарського врядування в шлюбно–сімейних відносинах, коли жінка не розцінювалася як окремий індивідуум, про що маркіз дорефлексує: «Ах, вплив монголів триває у вас і то по визволенні від них! Чи не для того ви їх прогнали, щоб наслідувати їх?» [11, с. 90].

Ще в XI столітті автор «Повісті минулих літ» писав, що радимичі й в'ятичі (предки росіян) зазвичай мали жити в лісі, мов звір, у їжу вживати все нечисте, і срамословити перед батьками й перед невістками. У Франсуа Ансело наявні звичаяві відголоски ментально–усталеної родинно–етичної содомії у формі т.зв. «снохачества», тобто статеві стосунки батька з невістками: «Достигших зрелости девочек выдают замуж за маленьких мальчиков, а чтобы как можно скорее получить плоды от этих преждевременных браков, поручают отцу мальчика, пока тот не подрастет, выполнять обязанности сына <...>. В таких случаях <...> крестьянин, выполняющий одновременно совершенно различные обязанности, оказывается одновременно и дедом, и отцом детей своего

сына, а последние оказываются братьями мужа своей матери» [1].

У тексті тревелогів містяться авторські зауваження, присвячені власне панівним у суспільстві образам, їх простонародним вербальним втіленням, зокрема уявленням про страх, фаталізм та вагомість випадку, забобонність та віру в силу прикмети (суєтні, тобто примарні речі): «Как бы серьезно ни было происшествие, первое, что скажет русский крестьянин, это «ничего» (то есть ничего страшного), и добавит: «небось» (не бойтесь). В деревнях эти люди сохраняют детскую наивность, жизнь кажется им игрой. Когда вы приезжаете на станцию, вас ожидает человек пятнадцать–двадцать длиннорылых крестьян. Чтобы решить, кому из них ставить вам лошадей и везти до следующей станции, они бросают жребий: берутся за правую постромку и перебирают ее по очереди. Тот, чья рука окажется последней, и есть избранник судьбы, и, приняв поздравления товарищей, он принимается за исполнение долга, выпавшего ему по воле случая» [1].

Подальший екскурс у царину російської душі має стосунок до позатемпоральної віри в доброго царя. Цей культ у російському менталітеті, мабуть, є одним із базисних [19, с. 251]. Культ правителя, як відомо, одвічна східна традиція, на відміну від заходу, де в модерну епоху відбулася «ліквідація тілесності» монарха, мірилом чого виступала вже не його фізична сила та особиста присутність, а сила юридичного аргументу як підвалини правової держави [9, с. 585]. У «країні Моксель» князів довгий час були васалами татарських ханів і, дотримуючись вірності кримській династії Чингізидів, платили данину Кримському ханству аж до 1700 року [20]. Таким чином, татарська стихія цілком опанувала душею росіянина, ставши своєрідним генетичним штрих-кодом.

Окреслену вище тезу автор «Шести місяців у Росії» аргументує так: «Эти люди ощущают всю тяжесть своего положения, и слово «свобода» звучит подчас в их жалких деревенных хижинах. Но как же понимают они свободу? Они воображают, что только государь, разбив цепи их рабства, дарует им также и участки земли» [1].

У тандемі з Ансело Кюстін алегоризує питомо сп'янілий від рабства й унормований традиціями імперського деліріуму ментальний простір російського соціуму у вигляді постаті, куди химернішої за Левіафана Томаса Гоббса: «Среди населения, лишеного радостей и собственной воли, видишь лишь тела без души и невольно содрогаясь при мысли, что столь огромное число рук и ног имеют все одну лишь голову» [12, с. 53].

Архетип сильної руки, відсутність свободи особистості призвели до того, що російська влада ніколи не залишала людину наодинці з собою, тотально контролюючи її повинностями та неволею пересування. У той час, коли в Європі кріпацтво стало архаїкою, у Російській імперії воно лише набирало обертів. Однак російське рабство–кріпацтво – це відсвіт тих монгольських традицій тиранії та насильства, які були вплетені в російську дійсність: безмежного права сильного та жорстокості.

У фарватері вищевикладеної характеристики маркіз не може оминати увагою тему органічної для росіянина абсолютистської форми державного правління. Шукаючи відповідь на одвічне «курка чи яйце» в питанні перманентного узалежнення вдачі народу від «звичок» його правителів і навпаки, де Кюстін висловлює думку, що

описане «глиноліплення» є взаємозалежним: «Я не знаю, чи характер російського народу створив таких владарів, чи ж такі владарі виробили характер російського народу <...>. Але мені здається, що тут у наявності обопільний вплив. Ніде, крім Росії, не міг би виникнути такий державний устрій, але й російський народ не став би таким, яким він є, якби він жив при іншому державному устроєві» [11, с. 233].

Раболіпство є невіддільною складовою імперського духу, індикацію якого Франсуа Ансело здійснює через мілітаристський підхід: «Дворянство разделено на четырнадцать классов, каждый из которых приравнен к определенному военному рангу <...>. Это уподобление, которого не избегают даже женщины, занимающие придворные должности (фрейлины имеют, как я понимаю, чин капитана), создает довольно странную картину: все дворянство превращено как бы в огромный полк, а империя – в большую казарму» [1].

Розглядаючи в річищі архетипу «чия сила – того й воля», властиво російську рису мілітарної пасіонарності, закріплену в його завойовницькій вдачі, месье де Кюстін описує «напівдикий народ, який мілітаризували й вимуштрували, але не цивілізували, – і ви зрозумієте, у якому становищі перебуває російський народ <...>» [16, с. 12].

Ось один із характерних його записів: «Тому, хто мав нещастя народитися в цій країні, залишається тільки шукати втіхи в гордовитих мріяннях та надіях на світове панування. Такого висновку я дохожу щоразу, коли намагаюся аналізувати моральний стан жителів Росії. Росія живе й мислить як солдат армії завойовників. А справжній солдат будь-якої країни – не громадянин, а довічний в'язень, приречений сторожити своїх товаришів у нещасті, таких же бранців, як і він <...>» [11, с. 231]. Сьогодні, на жаль, впливає це старе вино в нові міхи.

Ансело доповнює його думку етіологічною ремаркою: «Русский человек, характер которого сформирован многими веками покорности, не представляет себе жизни без властелина. Его можно увлечь каким-нибудь именем, но он не восстанет во имя изменения образа правления. Его политические мнения – это лишь симпатии» [1].

Свого часу відомий римський знавець рабської психології Марк Тулій Цицерон зауважував, що раб мріє не про свободу, а про власних рабів. Аналогічні думки проглядаємо й у Франсуа Полікарпа: «Каково бы ни было заработанное крестьянином состояние, он не имеет права от своего имени владеть землями и людьми. Иногда, однако, они совершают такие приобретения <...>. Не кажется ли тебе поразительной, дорогой Ксавье, идея совмещения роли раба и властелина?». «В стране, где глава правительства – всё, нет иной славы, кроме исходящей от него или санкционированной им посредством чинов, а так как нация делится на тех, кто бьет, и тех, кого бьют, то необходимо попасть в разряд первых» [1], – таким резонансом Ф. Ансело свідчить на користь думки про суспільний вектор жаданості володіння монополією на насильство.

Однак такий «симбіоз» між владою й підданцями відбувається на тлі (спостережливий подорожній тонко відчував латентні субстанції) «архетипу страху», який, як відомо з піраміди потреб А. Маслоу, є дефектом базової необхідності в безпеці. До згаданого архетипу як до аргументу вдається Кюстін, пояснюючи спостережені «аномалії», розтлумачує його вплив на суспільне буття та національну природу росіян: «У Росії страх замінює,

точніше сказати, паралізує думку. Коли почуття страху панує безперешкодно, воно здатне створити лише видимість цивілізації. Що б там не казали короткозорі законодавці, страх ніколи не може стати душею правильно організованого суспільства, бо він не творить порядку, а лише прикриває хаос. Де немає свободи, там немає душі й правди. Росія – тіло без життя або, точніше, колос, що живе тільки головою: усі члени його, позбавлені сили, поступово відмирають. Звідси витікає глибока тривога, якість складне для визначення й тяжке почуття, що охоплює всіх у Росії. Корені цього почуття не в смутних ідеях, не в пересиченості матеріальним прогресом, не в породженні конкурентної задрості, як у новоспечених французьких революціонерів; воно – вираження реальних страждань, симптом органічної хвороби. Росія, гадається мені, єдина країна, де люди не мають уявлення про справжнє щастя. У Франції ми також не відчуваємо себе щасливими, але ми знаємо, що щастя залежить од нас самих; у Росії ж воно неможливе» [16, с. 17].

Отже, здійснивши дивергентну інтерпретацію тревелогів, ми пересвідчилися в присутності в них романтичної оптики, яка дещо визначала їхні візії у вербалізації образу Росії «миколаївської епохи», однак не погоджуємося з фамільяризацією деякими російськими дослідниками [5; 6; 10] цих візій як «очередного русского міража».

Апробувавши інформаційний потенціал літератури жанру non-fiction як самодостатнього джерельного комплексу, ми переконалися у сциентичній цінності та перспективності інтерпретації еґо-документів у їх комплексному використанні, зауважили, що кожен із вояжерів із властивими йому оригінальними манерою та фокусуванням передав побачену та виображену ментальну картину російського соціуму.

Так, із візій поміркованого Ф. Ансело ментальні параметри російської колективної ідентичності зводяться до тривіального світобачення, азійських патернів у приватному житті, у суспільстві образів (цезарепапізму, архетипу сильної руки, імперського мислення), контраверсійності рис гостинність–ксенофобія, набожність–порочність, широчінь душі–іманентне рабство, наївність–лукавство.

Ментальний образ російської душі в дещо пейоративній «Росії у 1839 році» її автор А. де Кюстін вербалізував у субстратах домінування візантійського духу, «сп'янілості від рабства», покірності насильству, патріархального азійства та безпринципності, фасадності та нещирості.

Резюмуючи глибину світоглядного дискурсу в епістолярному доробку Франсуа Ансело та А. де Кюстіна, відзначимо сензитивність авторської уваги щодо низки ментальних параметрів, властивих російській колективній ідентичності. Зауваги подорожніх далеко не завжди були гомотетичними (дескрипції Кюстіна більш радикальні, аналітичніші та глибоко психологічні, порівняно із сортовими абрисами Ансело), однак це не завадило нам виокремити такі квінтесенції «широты русской души»: відсутність особистої свободи, а отже, і відповідальності за прийняття рішень, відкритість, примат загального чи колективного над особистим чи індивідуальним, готовність делегувати свою відповідальність від себе назовні (в общину, у державу, у трансцендентне), фаталізм, архетип сильної руки, контамінація менталітету

православному світогляду, ординських впливів у приватному та публічному просторі, питомо-азійських доміант у шлюбно-сімейному житті, панівних у суспільстві образів (культу царя, архетипу сильної руки, імперського мислення), прагнення жити по правді та легітимізації злочинства й обману, гостинності–ксенофобії, набожності–аморальності, широчінь душі–відсутності свободи особистості, наївності–лицемірства.

Представлені ментальні студії відобразили далеко не повний перелік рис російської ментальності, але це той рафінад, який дозволяє розуміти метафізику темпоральності минулого та сьогоденного російського народу, коли новітня російська імперія пригнічує саму «російську душу», руйнує всю її загадковість і створює таку її розгадку, яка жахає весь світ, але, перш за все, – сусідні з Росією народи й мислячих людей в самій Росії.

Список використаних джерел

1. Ансело Ф. Шесть месяцев в России: Письма к Ксавье Сентину, сочиненные в 1826 году, в пору коронавания его императорского величества / Ф. Ансело. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 288 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elcocheingles.com/Memoires/Texts/Anselot/Anselot.htm>
2. Артемова Е. Культура России глазами посетивших ее французов (последняя треть XVIII века) / Е. Артемова. – М.: ИРИ РАН, 2000.
3. Беленькова Н. (упоряд.) Російські прислів'я та приказки (3 українськими відповідниками) / Н. Беленькова. – Київ: Дніпро, 1975. – 168 с.
4. Большакова А. Феномен русского менталитета в британской историографии / А. Большакова // Россия и Европа в XIX–XX веке: проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур. – М.: Институт российской истории РАН, 1996. – С.210–226.
5. Голубев А. «Друг друга отражают зеркала»... Внешнеполитические стереотипы как фактор отношений России и Запада / А. В. Голубев // Проблемы российской истории. – 2012. – №1 (11). – С.90–107.
6. Голубев А. Россия и Запад: возникновение образа: XI–XIX вв. / А. В. Голубев // Россия и Запад: формирование внешнеполит. стереотипа в сознании рус. о-ва первой половины XIX в. – М., 1998. – С.12–40.
7. Додонов Р. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р. Додонов. – Запорожье: «Тандем-У», 1999. – 264 с.
8. Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – (Серия «HISTORIA ROSSICA»).
9. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.
10. Кулакова Е. Сочинения британцев о путешествиях в Россию второй четверти XIX века / Е. А. Кулакова // Диалог со временем. – 2012. – Вып.39. – С.79–93.
11. Кюстін Астольф де. Правда про Росію: пер. з фр. / Астольф де Кюстін; опрац. О. Мерчанський; передм. Д. Донцова; післям. М. Слабошпицького. – К.: Ярослав Вал, Укр. письменник, 2009. – 244 с.
12. Маркиз де Кюстін. Николаевская Россия / Астольф де Кюстін. – М.: «Терра», 1990. – 288 с.
13. Мильчина В. «Русский міраж» как прообраз «русской идеи». Предисловие к «Балалайке» Поля де Жюльвекура / А. В. Мильчина // К истории идей на Западе: «Русская идея». – СПб.: изд-во Пушкинского Дома; Петрополис, 2010. – С.206–217.
14. Мильчина В. Французы в России при Николае I: «вредные» и «полезные» / А. В. Мильчина // Отечественные записки. – 2014. – №4. – С.95–111. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stranaoz.ru/2014/4/francuzy-v-rossii-pri-nikolae-i-vrednye-i-poleznye>
15. Панчук І. Історія України очима іноземців: довідник–хрестоматія. – Тернопіль: Мандрівець, 2009. – 304 с.
16. Слабошпицький М. Наближення до суті: літературні долі / М. Слабошпицький. – К.: Ярослав Вал, 2015. – 620 с.

17. Слюбовский Г. Город одного человека / Г. Слюбовский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20070118/232286.html>

18. Сперанская Н. Франсуа Ансело и его книга о России / Н. Сперанская // Ансело Ф. Шесть месяцев в России: Письма к Ксавье Сентину, сочиненные в 1826 году, в пору коронования его императорского величества. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 288 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Anselot/Speranskaya.htm>

19. Стражний О. Російський менталітет / Олександр Стражний // Український менталітет: Любії. Міфи. Реальність. – К.: «Книга», 2008. – С.248–270.

20. Чухліб Т. Коли Росія стала суверенною державою / Т. Чухліб // День. – 2014. – №70. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/politika/koli-rosiya-stala-suverennoyu-derzhavoyu>

References

1. Anselo F. Shest' mesjacev v Rossii: Pis'ma k Ksav'e Sentinu, sochinennye v 1826 godu, v poru koronovanija ego imperatorskogo veličestva / F. Anselo. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 288 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Anselot/Anselot.htm>

2. Artemova E. Kul'tura Rossii glazami posetivshih ee francuzov (poslednjaja tret' XVIII veka) / E. Artemova. – М.: IRI RAN, 2000.

3. Bjeljen'kova N. (uporjad.) Rosijs'ki prysliv'ja ta prykazky (Z ukrai'ns'kymy vidpovidnykamy) / N. Bjeljen'kova. – Kyi'v: Dnipro, 1975. – 168 s.

4. Bol'shakova A. Fenomen russkogo mentaliteta v britanskoj istoriografii / A. Bol'shakova // Rossija i Evropa v XIX–XX veke: problemy vzajmosprijatija narodov, sociumov, kul'tur. – М.: Institut rossijskoj istorii RAN, 1996. – С.210–226.

5. Golubev A. «Drug druga otrazhajut zerkala»... Vneshne-politicheskie stereotipy kak faktor otnoshenij Rossii i Zapada / A. V. Golubev // Problemy rossijskoj istorii. – 2012. – №1 (11). – С.90–107.

6. Golubev A. Rossija i Zapad: vozniknovenie obraza: XI–XIX vv. / A. V. Golubev // Rossija i Zapad: formirovanie vneshnepolit. stereotipa v soznanii rus. o–va pervoj poloviny XIX v. – М., 1998. – С.12–40.

7. Dodonov R. Teorija mental'nosti: uchenie o determinantah myslitel'nyh avtomatizmov / R. Dodonov. – Zaporozh'e: «Tandem–U», 1999. – 264 s.

8. Zorin A. Kormija dvuglavogo orla... Russkaja literatura i gosudarstvennaja ideologija v poslednej treti XVIII – pervoj treti XIX veka. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – (Serija «HISTORIA ROSSICA»).

9. Istorija jevropejs'koi mental'nosti / Za red. Petera Dincel'bahera / Pereklav z nim. Volodymyr Kam'janec'. – L'viv: Litopys, 2004. – 720 s.

10. Kulakova E. Sochinenija britancev o puteshestvijah v Rossiju vtoroj chetverti XIX veka / E. A. Kulakova // Dialog so vremenem. – 2012. – Vyp.39. – С.79–93.

11. Kjustin Astol'f de. Pravda pro Rosiju: per. z fr. / Astol'f de Kjustin; oprac. O. Merchans'kyj; peredm. D. Doncova; pisljam. M. Slaboshpyc'kogo. – К.: Jaroslaviv Val, Ukr. pys'mennyk, 2009. – 244 s.

12. Markiz de Kjustin. Nikolaevskaja Rossija / Astol'f de Kjustin. – М.: «Terra», 1990. – 288 s.

13. Mil'china V. «Russkij mirazh» kak proobraz «russkoj idei». Predislovie k «Balalajke» Polja de Zhjul'vekura / A. V. Mil'china // K istorii idej na Zapade: «Russkaja ideja». – SPb.: izd-vo Pushkinskogo Doma; Petropolis, 2010. – С.206–217.

14. Mil'china V. Francuzy v Rossii pri Nikolae I: «vrednye» i «poleznye» / A. V. Mil'china // Otechestvennye zapiski. – 2014. – №4. – С.95–111. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stranaoz.ru/2014/4/francuzy-v-rossii-pri-nikolae-i-vrednye-i-poleznye>

15. Panchuk I. Istorija Ukrai'ny ochyma inozemciv: dovidnyk-hrestomatija. – Ternopil': Mandricev', 2009. – 304 s.

16. Slaboshpyc'kyj M. Nablyzhenija do suti: literaturni doli / M. Slaboshpyc'kyj. – К.: Jaroslaviv Val, 2015. – 620 s.

17. Sljubovskij G. Gorod odnogo cheloveka / G. Sljubovskij [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20070118/232286.html>

18. Сперанская Н. Франсуа Ансело и его книга о России / Н. Сперанская // Ансело Ф. Шесть месяцев в России: Письма к Ксавье Сентину, сочиненные в 1826 году, в пору коронования его императорского величества. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 288 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Anselot/Speranskaya.htm>

19. Strazhnyj O. Rosijs'kyj mentalitet / Oлександр Strazhnyj // Ukrai'ns'kyj mentalitet: Iljuzii'. Mify. Real'nist'. – К.: «Knyga», 2008. – С.248–270.

20. Chuhlib T. Koly Rosija stala suverennoju derzhavoju / T. Chuhlib // Den'. – 2014. – №70. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/politika/koli-rosiya-stala-suverennoyu-derzhavoyu>

Kryvosheya I. I., candidate of sciences in History, associate professor of the Department World History of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), igorkryvosheia@gmail.com

Kvasnevskaja O. S., MA, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, (Ukraine, Uman), kvasnevskaja32if@gmail.com

Comparative studies of the Russian mentality of the Nicholas epoch as an antidote against «Russian Mirage»

The presented article is an attempt to verify the validity of the sources corpus of ego documents of French origin (F. Anselo «Six Months in Russia» and A. de Custine «Russia in 1839») in terms of the reception ethnic Russian national character in comparative discourse by foreign travelers. The methodological basis of work was a synthetic approach under which we conducted the interpretation and comparison of the mentioned travel literature referred to in the context of the philosophical dominants of Russian servants.

The analysis of the memoirs of foreigners determined that a mental model of the «Russian soul» for the studied period is based on such constants as the primacy of the community over the individual, patriarchy as a genuine Asian dominant in marriage and family and public life, by basic social archetypes of a strong leader and the cult of the king, imperial thinking, dichotomy traits: hospitality and xenophobia, religiousness and immorality, breadth of soul and lack of individual freedom, naivety and hypocrisy.

Keywords: mentality, «Russian mirage», memoirs, foreigners, a Russian citizen, a French traveler, «Russian soul».

* * *

УДК 930.1

Мохнатюк І. О.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України, Київський університет ім. Бориса Грінченка
(Україна, Київ), Mohnatyuk@ukr.net

І. ФРАНКО ПРО РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналізуються погляди І. Франка на місце і роль української інтелігенції в суспільстві. Виділяються основні завдання які ставить перед інтелігенцією поет, для подальшого покращення життя українського суспільства.

Список ключових слів: І. Франко, інтелігенція, «Молода Україна», письменник, суспільство.

Неоднозначність та перехідний характер історичної епохи, а також специфічні умови життя в Галичині, кінця XIX – початку XX ст., знайшли своє відображення в творчій спадщині І. Я. Франка. Як завжди, на зламі віків, історія завжди підводить підсумки попереднього розвитку і вичує багато чого нового, незвіданого людством на майбутнє. Закономірно, що в цей період в колі інтелігенції, найпрогресивнішій частині суспільства, відбувалися процеси переорієнтації на інакші, ніж в попередні часи, підходи до розуміння сутності суспільного–історичного процесу.

Дійсно, кінець XIX ст. позначився суттєвими змінами в суспільно–історичному і політичному становищі українського населення. А однією з провідних сил в суспільстві, яка шукала ефективні напрями національного будівництва і фактично мала б бути провідником народу на шляху до об'єднання країни і здобуття власної незалежності, безперечно, була інтелігенція. Вона була основним носієм духовного спадку народу, адже майбутній культурний розвиток суспільства в великій мірі залежав від її можливостей відтворювати, накопичувати і передавати новим поколінням науки, соціально–

політичні, естетичні і філософські ідеї. Саме тому питання духовного розвитку народу Франко пов'язує з процесом організації і культивування, успадкування провідних ідей, традицій, неодноразово звертаючись у своїй творчості до проблем пов'язаних з місцем, значенням і роллю інтелігенції в житті суспільства. Одночасно вчений висловлював стурбованість долею, кругозором, багатством духовного світу сучасної йому інтелігенції.

Необхідно підкреслити, що зазначеними проблемами, зокрема питанням ролі інтелігенції в житті українського суспільства в кінці XIX ст. займалось ряд вчених: М. С. Возняк, А. І. Брагінець, Є. П. Кирилюк, О. С. Забужко, Т. І. Гундорова та ін. [1]. Однак, загального, системного аналізу ця проблема досі немає, оскільки, висшегадані дослідники, звертаються до них тільки в певних аспектах. Виходячи з цього, завданням цієї роботи є спроба системного аналізу поглядів І. Я. Франка на місце і роль інтелігенції в житті українського суспільства.

Період 70–х – 80–х років XIX ст. у науковій літературі (роботи О. Забужко, Т. Гундорової та ін.) часто називають «Франківським періодом». Означений період охоплює громадську діяльність покоління інтелігенції, котра завершила своє становлення на початку 80–х років і яка на протязі наступних трьох десятиліть взяла на себе головний тягар місії відродження розчленованої між двома імперіями України як специфічної духовної цілісності нового типу. І. Я. Франко виділяв 80–ті – 90–ті роки XIX ст. як єдиний історико–культурний період. Він зауважував: «Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею здобували той замінний ступінь, який визначається у нас між роком 1880 і 1900, «Молодою Україною» [3]. Проте слід зазначити, що інституційно «Молода Україна» як така не існувала, залишаючись не більше ніж метафорою – зате точною й місткою – на кшталт української інтелігенції «франківського періоду».

Головним же, на нашу думку, змістом франківського періоду було, безперечно, витворення в позадержавних умовах зрілої, адекватної капіталістичним темпам суспільного розвитку української політичної нації як окремишнього, свідомого суб'єкта історії, так що свій сенс і призначення тодішня інтелігенція вбачала в хоч і далекосяжній, безтерміновій, але все ж прагматично орієнтованій роботі з масами з тим, щоб «зробити з тих мас реальну політичну силу» [7, с. 101]. Слід зазначити, що інтелігенція на відміну від інших верств суспільства, складала загальнонаціональну єдність, забезпечуючи українській духовній культурі національну ідентичність.

Як український інтелігент періоду зламу століть (відчуваючи кінцеву добу в історії Габсбургської монархії), а до того ще як митець, політик і громадський діяч здатний адекватно оцінювати дійсний історичний масштаб подій, що відбуваються перед очима, – Франко ясно розумів перехідний період своєї епохи. Він передбачав, що зміни, котрі визріють у надрах старих імперій, будуть глобальними і що подальша доля України цілком залежатиме від того, наскільки вона сама, як колективний суб'єкт, виявиться дозрілою, дорослою, або дослівно: дорослою – до самовладного й самодіяльного історичного життя, до того, аби так довго підготовлена «хвиля високого підйому» затопила України, черговий раз витіснивши її в безвільне й безпродуктивне позаісторичне буття, властиво в національне небуття – існування «в ролі ковадла на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої

мелодії, або в ролі кролика, на якому різні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів» [6, с. 404]. Подібна характеристика еволюції суспільного життя замальовується вченим в його історико–філософській праці «Що таке поступ». «...Поступ не йде рівно, а якось хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку, якогось знесилля і зневір'я» [13, с. 309]. Він характеризує розвиток людства і таким чином робить спробу підготувати будь–яке суспільство, зокрема, українське для життя і власного державного будівництва в нових умовах історичних змін.

Страх неготовності до власного національного будівництва пронизує всю публіцистичну діяльність 1890–1900–х років Івана Франка, зумовлюючи її різнобічність, адже ж «треба всього на всі боки, щоб ми зсправді росли органічно, то тіді тяжче буде ворожій силі спинити нас у тім рості» [7, с. 101]. Так апелював І. Франко до українських радикалів – поступових інтелігентів–драгомановців по той бік Збруча і, що вельми цікаво, розуміння не знайшов, що являється доказом того наскільки випереджаючим порівняно із сучасниками, спрямованим на майбутнє був його «історичний зміст».

У відповідь на Франкове різке, на цей, гостро й недвозначно виражений страх неготовності: «Сором українській інтелігенції, сором особливо молодому поколінню, коли воно не відчуже тої великої потреби, не віднайде шляху до народа, не покладе основи до того, щоб Україну зробити політичною силою. Адже упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра, а конституційна управа дає поле готовим силам до конкуренції. Коли українство до того часу не буде готовою силою, то будуть певні, що й найкраща конституція перейде над ним до дневного порядку і куватиме на него нові ярма» [7, с. 107–108]. Леся Українка відповідає полемічною статтею «Не так ті вороги, як добрії люди» гірко іронізуючи: «... політична воля нібито має наступити «не нині, то завтра!» Вашими б, д. Франко, устами та мед пити!» І далі: «не муки апостолів–борців лякають теперішню російську опозицію, а марність їх праці» [3, с. 22].

Надзвичайно симптоматична ця полеміка між Франком і Лесею Українкою винесена, на жаль, поза увагу радянської історичної науки, котра надавала слово тільки одній з полемізуючих сторін – Лесі Українці, забуваючи суть їхнього з І. Франком розходження чи не за єдиним зауваженням, що, мовляв, він «головне завдання визвольного руху зводив до пропаганди серед селянства», а Леся Українка, «яка вже на той час близько стояла до соціал–демократичного руху», піддала його за це «різкій критиці» [3, с. 293]. Таке зауваження, зрештою, часткове і до властивої суті полеміки дотичне лише побіжно. Далеко евристичнішим був би тут, на наш погляд, методологічний аналіз цього своєрідного «діалогу культур», очевидно ж бо, що диспутанти говорять різними мовами й мають на увазі різні предмети: Франкове гасло «Зробити з мас політичну силу» (причому «на своїм ґрунті», з тим, аби стати «живою одиницею серед народів» [7, с. 101]. Надалі, можливо, не без впливу цієї полеміки, він висловлюватиметься ще точніше – зробити з мас «українську націю»). Леся Українка, вихованка такої культури, яка в найширшому, зокрема й соціально–політичному, сенсі, сприймає й витлумачує в контексті традицій російського визвольного руху – як спізнений заклик до «ходіння в народ». На нашу думку, головна відмінність між поглядами

українських діячів полягає в динаміці переживання інтелігентами соціального часу: якщо Франка найдужче лякає неготовність України включитися у всесвітньо-історичний процес на майбутньому переломі, то Лесю Українку – «марність праці», тобто сама реальність цього, хоч як жаданого, перелому постає перед нею як щось доволі гіпотетичне, радше теоретично «вираховане», ніж безпосередньо-життєво відчутне.

І. Франко дуже уважно ставився до «людської специфіки» історичного процесу, намагаючись осмислювати й розв'язувати проблеми, які породжувала ця специфіка перед істориком. Подібне ставлення до історичного процесу було результатом впливу історіософських узагальнень вченого і характеризувалось триединою формулою: «людина – культура – історія», яка була фактично кредом історичних досліджень Франка.

Франко різко докоряв молодому поколінню української інтелігенції за те, що вона, на його думку, не відчувала великої потреби у єдності з народом і не заклала основи для того, щоб зробити Україну політичною силою. В цьому він бачив відчуження від потреб соціальної практики, та «ознаку глибокого розриву між інтелігенцією й народом» [7, с. 103]. Доволі цікавими є роздуми вченого над відірваністю інтелігенції від потреб простого народу. Він розглядає специфічну соціальну приналежність української інтелігенції як кастове явище. Розімкнути цю кастовість, змінити на краще взаємовідносини між різними прошарками суспільства, об'єднати їх навколо спільної цілі – ось в чому і полягає одне із завдань інтелігенції, на думку І. Франка.

Письменник вказував на те, що абсолютизм в Росії як не сьогодні, то завтра впаде, а конституційне управління дасть поле готовим політичним силам для конкуренції. Він зазначав, що коли українство до того часу не буде дієвою політичною силою, то жодна конституція не дасть бажаного результату, вона лише куватиме нові ярма [7, с. 107–108]. Національний рух, який мала б очолити українська інтелігенція, у Франка характеризується безперечно масовим характером. Масовий характер національного руху виступає для нього головним чинником його «органічності». «Коли за вами масового руху не буде, – звертається він до «підросійської» української інтелігенції, – то досить буде Лавровського туману або Плеханівської фразеології, щоб і вас самих здобути для ідей абстрактних і далеких від конкретних потреб вашого народу» [9, с. 123]. Однак, Франкове розуміння «масовості» виключає знеосібленість, самосвідома «маса» уявляється йому спільнотою самосвідомих індивідуальностей народом, «одночасно... свідомим своєї національності і свого людського я» [9, с. 124]. Безперечно, – «всесвітня історія не історія героїв, а історія масових рухів і перемін», однак ця теза в творчості Франка має досить цікаву інтерпретацію: «А ми ж кожний особисто хіба не частина тієї маси, яка цими підняти поклікана до руху та змін?». Відтак поет висловлює страх неготовності «...горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!» [6, с. 401] спрямовується на кожну свідому «людську одиницю», зобов'язуючи її до практично-дійової самореалізації в сфері, національного самоусвідомлення.

Для Франка, незаперечним фактом було те, що у становленні нації, вирішальну роль поклікана відіграти інтелігенція, вносячи в маси національну ідеологію.

Саме в цьому він вбачав історичну місію покоління «Молодої України», сформулювавши її жорстко й однозначно в 1905 р.: «Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при вільніших формах життя в Росії, величезне дійове завдання – витворити, з величезної етнічної маси українського народу українську націю, як суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, стійкий до асиміляційної роботи інших націй, звідки б вона не йшла, та при тім прихильний до присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна, хоч і як сильна, держава не може залишитися» [6, с. 404].

Доволі цікавим є погляд Франка на провідну роль інтелігенції в суспільстві. На відміну від марксистів, які надавали провідну роль пролетаріату в суспільстві, він розглядає інтелігенцію як одну з рушійних сил суспільства. У творчій спадщині письменника ми можемо виокремити ідею інтелектуального поступу суспільства, про що може свідчити відведення ним основоположної ролі в суспільстві інтелігенції.

У вузькому розумінні ідея інтелектуального поступу зводиться до того, що власне інтелігенція повинна реалізувати себе заради прогресивного поступу всієї спільноти. У ширшому розумінні під інтелектуальним поступом, за Франком, визначається використання інтелігенцією всього масиву власних знань, нових ідей, думок, винаходів, які можуть ушчасливити людське життя, полегшити людську працю.

На думку Франка інтелігенція повинна являти собою громаду освічених людей з широким кругозором, виробленим характером та ширими почуттями до народу. Необхідно відзначити, що позиція вченого принципово відрізнялась від «народолюбства» консервативно мислячих народовців і москвофілів, що зафіксовано ще 1881 р. У статті «Чи вертатися нам назад до народу?» І. Франко викриває фальшивий зміст заклику «назад до народу!», що лунав з уст частини проросійсько налаштованої інтелігенції, протиставляючи йому свій заклик – наперед з народом». Фактично йдеться про внесення культури у народні маси, «інтелігенція повинна жити з народом і між народом не як окрема верства, але як невідлучна часть народу... Піднімати його до себе, а не вертатись до нього назад» [12, с. 148]. Він вважав, що інтелігенція повинна ідентифікуватись з народом, злитись з народом, «повинна стати серед нього як його брат, як рівний, як свій, повинна стати робітником, як він, повинна стати для нього і адвокатом, і вчителем, і добрим сусідом та помічником» [12, с. 148]. Як бачимо вже тоді І. Франко плевав задум про українську націю «як цілісний організм», хоч цей задум був ще досить абстрактним і суперечливим – так, наприклад, у ньому не було відповіді на питання: яким чином могла інтелігенція піднімати народ до свого культурного рівня, одночасно позбуваючись соціального статусу «окремої верстви» суспільства? Між тим, чим далі переходив вчений і письменник на культурницькі позиції і підходи до розв'язання соціальних проблем, тим глибшого, екзистенціального сенсу набувало це питання для Франка як громадянина та особистості.

І. Франко в своїх працях говорив про інтелігенцію, зазначав, що їй належить роль провіднича в суспільстві, і наскільки вірно вона вибере шлях по якому їти настільки покращиться життя народу. Інтелігенція повинна жити

з народом і між народом не як окрема верства, а як невід'ємна частина народу [12, с. 148]. Про функцію провідника в суспільстві вчений говорить в подальшому викладі власної думки відносно того чим інтелігенція мала б бути в суспільстві. Він говорить про залежність історичної долі нації від того, якими ідеями перейметься інтелігенція – духовний поведир народу. Вчений покладає відповідальне завдання на долю інтелігенції, – вона повинна вести народ відповідно до життєвих реалій часу, в відповідності до його потреб. Також інтелігенція повинна була б вчити народ вільнодумству на релігійному полі «замічу, що етика християнська далеко не всюди згідна з тою чисто гуманною етикою нашого часу!» [12, с. 149] дружності і асоціації на економічному ґрунті, правдивої гуманності на етичному полі. Вчений говорить про те, що інтелігенція має вирішувати практичні проблеми, а не занурюватись в теоретичні побудови.

Одним із завдань, які ставив перед інтелігенцією І. Франко була допомога народу в вирішенні питання покращення рівня життя. Говорячи про стан економіки вчений висловлює припущення, що лише господарська, ремісничка, промислова асоціація може врятувати наш народ від економічної руйни. Далі він вказує на те, що інтелігенція не лише має пізнати правду про важке життя народу, а й повинна докласти всіх своїх зусиль для покращення його життя [9, с. 200].

Зараховуючи себе до представників галицької, української інтелігенції він формує своє життєве кредо. В листі до видавця німецького культурологічного журналу Е. Енгеля написаного в листопаді 1882 року, І. Франко пише: «... мета мого життя і деяких моїх товаришів полягає в тому, щоб підтримувати життєві духовні зв'язки української інтелігенції з високо розвинутими націями Європи, а, з іншого боку, ближче познайомити ці нації з духовним життям українського народу...» [5, с. 334].

В своїй творчості, для художнього осмислення долі українського народу І. Франко часто звертається до біблійних сюжетів. Як відзначає відома українська дослідниця О. Забужко, на початку ХХ ст. українська інтелігенція почала сприймати історичну долю єврейського народу як «універсальну модель націотворення» (І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, Т. Ходкевич). Саме завдяки рефлексії над історією єврейського народу, підкреслює далі автор, Франко відкрив в «Мойсеї» «ідею духовної вітчизни», котра мала неоціненну вагу для української національної самосвідомості, оскільки, «як і євреї, українці не становили так званої нормальної політичної нації» [2, с. 33, 38]. Однак в цьому ж творі автор через проекцію реалій українського суспільного життя на історію пророка Мойсея і народу Ізраїлю, висловлює впевненість в здобутті Україною свободи і незалежності та її здатності, як писав Франко в 1905 р., «зайняти місце в хорі інших культурних націй» [6, с. 404]. Іншим досить важливим мотивом цієї поеми є те, що автор покладає великі надії на «силу духа» українського народу, його культуру, що відбилася в ментальності українців: «в слові твоєму іскряться і сила, й м'якість, дотеп і потуга, і все, чим може вгору дух піднятися...» [11, с. 212].

Однією з важливих проблем творчості І. Франка є проблема відносин інтелігенції і народу. В творчості І. Франка 80–х років саме вона допомагає визначитись специфічній структурі зображення героя нового типу. Його прикладом може слугувати головний герой згадуваної

вище поеми «Мойсей». Автор надає людині–інтелегенту героїчну місію, ціною самопожертви, витворити з розрізненої юрби єдиний народ. Таким чином Франко ніби ставить завдання перед героєм нового часу, що зводиться до викристалізування з мас «народу творця». Історичні обставини склалися так, що працею всього свого життя і діяння Франкові не довелося звершити подвиг героя своєї поеми «Мойсей», але як чільний представник української інтелігенції, уособлення її сумління, він зробив величезний, може найбільший внесок у те, що «руський (український) народ... поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів» [4, с. 31].

На думку, І. Франка інтелігенція повинна вести народ до прогресу, піднімати його до себе. В піднесенні інтелігенцією загального культурного і освітнього рівня народу, в спрямуванні його на шлях здобуття політичної і національної незалежності вбачав І. Франко її основне завдання в українському суспільстві. Письменик відводив інтелігенції панівну роль в справі становлення української нації, як свідомого суб'єкта історії. Саме на інтелігенцію, а не на інший прошарок населення він покладав свої надії пов'язані з національним будівництвом. У власному розумінні еволюції людства, вчений ставив ряд питань перед українською інтелігенцією, вирішення яких, на його думку, мало б допомогти в майбутньому об'єднати українців під проводом ідеї здобуття власної незалежності. Адже за визначенням поета, інтелігенція являла собою загальнонаціональну єдність. Поряд з освітньою і державотворчою функцією в суспільстві він також надавав інтелігенції домінуючу роль в піднесенні загального культурного рівня української спільноти.

Те, що в останній декаді ХХ ст. перед Україною постали ті ж самі питання, які намагались вирішити покоління «Молодої України» безперечно є свідченням того, що українська інтелігенція не освоїла і не усвідомила історичних уроків минулого сторіччя. По суті, ідеї «Молодої України», цієї остаточно не реалізованої спільноти, тяжіють над нашою дійсністю як ідеал жаданого майбутнього. В свою чергу поряд з цим можна провести паралель в характеристиці ідей творчої спадщини І. Франка, як одного з найбільш виразних представників розглянутого періоду. Вчений висловлював багато ідей пов'язаних з покращенням життя українського народу, здобуття ним державності. Однак, можливо, в силу того, що ці ідеї в певній мірі випереджали свій час, вони не були сприйняті загалом і не дали очікуваних результатів. Завдання ж сучасників полягає в глибокому аналізі і переосмисленні творчої спадщини видатного поета і громадсько–політичного діяча свого часу, яким безперечно був І. Я. Франко. Втілення в життя його ідей, пов'язаних з покращенням суспільного життя залишаються актуальними і в сьогоденні. В цьому, мабуть, і проявляється геніальність його, як людини, що своїми ідеями змогла досягнути не лише потреби свого часу, а в певній мірі й далеке майбутнє.

Список використаних джерел

1. Брагінець А. І. Філософські і суспільно–політичні погляди Івана Франка. – Львов, 1956; Возняк М. С. З життя і творчості Івана Франка. – К., 1955; Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993; Гундорова Т. І. Інтелігенція і народ в повістях Івана Франка 80–х років. – К, 1985; Кирилюк Є. П. Іван Франко. – К., 1956.

2. Забужко О. Єврейство як носій національної ідеї в рецепції української літератури початку ХХ ст. // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – №1–2. – С.32–40.

3. Українка Л. «Не так ті вороги, як добрі люди» // Зібрання творів: У 12 т. – К., 1978. – Т.8. – С.19–25.

4. Франко І. Дещо про себе самого // Збір. Творів: У 50 т. – Т.31. – С.28–33.

5. Франко І. До Е. Егеля. Між 13–16 листопада 1882 р. // Збір. Творів: У 50 т. – Т.48. – С.334.

6. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодезі // Збір. Творів: У 50 т. – Т.45. – С.401–409.

7. Франко І. Я. З кінцем року // Франко І. Молода Україна. – Львів, 1910. – С.107.

8. Франко І. Я. З останніх десятиліть ХІХ в. // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т.15. – Кн.8. – С.57.

9. Франко І. Я. Кілька слів о тим, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва // Збір. Творів: У 50 т. – Т.45. – С.187–203.

10. Франко І. Я. Коли не по конях, то хоч по голублях // Франко І. Молода Україна. – Львів, 1910. – С.123–126.

11. Франко І. Я. Мойсей // Збір. Творів: У 50 т. – Т.5. – С.201–264.

12. Франко І. Я. Чи вертатись нам назад до народу? // Збір. Творів: У 50 т. – Т.45. – С.140–150.

13. Франко І. Я. Що таке поступ // Збір. Творів: У 50 т. – Т.45. – С.300–348.

References

1. Braginec' A. I. Filozofski i suspil'no-politychni pogljady Ivana Franka. – L'viv, 1956; Voznjak M. S. Zhyttja i tvorhosti Ivana Franka. – K., 1955; Zabuzhko O. S. Filozofija ukrai'ns'koi' ideji' ta jevrejs'kij kontekst. – K., 1993; Gundorova T. I. Inteligencija i narod v povistjah Ivana Franka 80-h rokiv. – K., 1985; Kyryljuk Je. P. Ivan Franko. – K., 1956.

2. Zabuzhko O. Jevrejstvo jak nosij nacional'noi' ideji' v recepciji' ukrai'ns'koi' literatury pochatku XX st. // Filozofs'ka i sociologichna dumka. – 1994. – №1–2. – S.32–40.

3. Ukrai'inka L. «Ne tak tii' vorogy, jak dobrii' ljudy» // Zibrannja tvoriv: U 12 t. – K., 1978. – T.8. – S.19–25.

4. Franko I. Deshho pro sebe samogo // Zibr. Tvoriv: U 50 t. – T.31. – S.28–33.

5. Franko I. Do E. Egelja. Mizh 13–16 lystopada 1882 r. // Zibr. Tvoriv: U 50 t. – T.48. – S.334.

6. Franko I. Odvertij lyst do galyc'koi' ukrai'ns'koi' molodezhi // Zibr. Tvoriv: U 50 t. – T.45. – S.401–409.

7. Franko I. Ja. Z kincem roku // Franko I. Moloda Ukrai'na. – L'viv, 1910. – S.107.

8. Franko I. Ja. Z ostannih desjatyli' XIX v. // Literaturno–naukovyj visnyk. – 1901. – T.15. – Kn.8. – S.57.

9. Franko I. Ja. Kil'ka sliv o tim, jak uporjadkuvaty i provadyty nashi ljudovi vydavnytva // Zibr. Tvoriv: U 50 t. – T.45. – S.187–203.

10. Franko I. Ja. Koly ne po konjah, to hoch po golobljah // Franko I. Moloda Ukrai'na. – L'viv, 1910. – S.123–126.

11. Franko I. Ja. Mojsej // Zibr. Tvoriv: U 50 t. – T.5. – S.201–264.

12. Franko I. Ja. Chy vertatys' nam nazad do narodu? // Zibr. Tvoriv: U 50 t. – T.45. – S.140–150.

13. Franko I. Ja. Shho take postup // Zibr. Tvoriv: U 50 t. – T.45. – S.300–348.

Mohnatyuk I. A., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Department of History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), Mohnatyuk@ukr.net

I. Franko on the role of intellectuals in the development of Ukrainian society

The article analyzes Ivan Franko's convictions as for the place and role of Ukrainian intelligentsia in society. It examines the main tasks which the poet defined for intelligentsia in order to improve the life of Ukrainian society.

Keyword list: Franko, intellectuals, «Young Ukraine», the writer and society.

* * *

УДК 94–021.51(477)«1850/1917»

Радченко Н. М.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України, Ужгородський національний університет
(Україна, Ужгород), nataradchenko117@ukr.net

ФІНАНСОВА ПУБЛІЧНА ЗВІТНІСТЬ КРЕДИТНИХ УСТАНОВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1850–1917)

Аналізується публічна фінансова звітність банківських та кредитних установ другої половини ХІХ – початку ХХ ст., у якості періоджерела фінансової статистики. Фінансова звітність кредитних установ – це бухгалтерська звітна документація, у якій в цифрах відбивалися підсумки проведення основних кредитних операцій за рівні періоди часу. Банки та кредитні товариства були зобов'язані надавати таку звітність в Міністерство фінансів, в казенну палату і публікувати в пресі. Виявлено, що матеріали поточного контролю за діяльністю кредитних установ накопичувалися увесь період їх існування до весни 1917 р., тобто до моменту, коли система збору та публікації цих даних припинила своє існування. Комплекс фінансової звітності банків виявляється, опусується, досліджується з точки зору ступеня повноти, однаковості, порівнянності і достовірності його даних. Встановлено, що дані фінансової звітності відображають основні тенденції розвитку кредитно-банківської системи та загальноекономічної кон'юнктури.

Ключові слова: банк, кредитні товариства, кредитно-фінансова система, ломбард, оцадні каси.

Особливістю дослідження історії розвитку кредитних установ є те, що їхні висновки базуються на статистичних даних. А отже, важливою складовою роботи з вивчення джерел з історії розвитку кредитної сфери України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є аналіз статистичної інформації, що міститься у даних фінансової публічної звітності.

Багатий та різноманітний матеріал статистичних джерел привернув увагу багатьох дослідників, до нього у своїх дисертаційних дослідженнях зверталися О. М. Краснікова [1], І. Е. Новікова [2], М. Г. Казьмирчук [3] та інші. Безпосередньо джерелознавчий аналіз публічної фінансової звітності акціонерних комерційних банків Російської імперії здійснила російська дослідниця С. О. Саломатина, однак вона зосередила увагу винятково на петербурзьких та московських банках [4].

Метою нашої статті є аналіз інформаційного потенціалу публічної фінансової звітності банківських та кредитних установ України (1850–1917 рр.).

Фінансова звітність кредитних установ – це бухгалтерська звітна документація, у якій в цифрах відбивалися підсумки проведення основних кредитних операцій за рівні періоди часу. Ще у 1817 р. у Статуті державних кредитних установлень стосовно обов'язків Комерційного банку зазначалася необхідність публічної фінансової щомісячної та щорічної звітності: «Правління представляєть Міністру... мьсячные и годовые ведомости о двьженіи всех суммь и капиталовъ въ Коммерческомъ Банкѣ обращающихся» [4]. Поступово це правило закріплювалося і в подальших правових актах, які регулювали кредитно-банківську галузь.

Практика публікації піврічних і щомісячних балансів кредитних установ з'явилася одночасно з виникненням перших комерційних банків у Росії в 1860–ті рр., як результат перейняття практики закордонних держав, зокрема Франції. Вимоги щодо трьох видів звітності (щорічної, піврічної та щомісячної), з обов'язковою умовою їх опублікування, зафіксовані в уставах кредитних установ [5; 6]. Дана система передбачала поєднання регулярної публічної звітності та аудиторських перевірок, призначуваних час від часу. У цій системі публічна

звітність, або звітність перед державними органами, вважається первинним контролем, що призначений для двох видів аналізу: по-перше, виявлення динаміки в операціях кредитної установи за кілька років; по-друге, порівняння операцій декількох установ між собою. Іншими словами, за результатами аналізу динаміки операцій, наприклад, окремого банку або за даними порівняльного вивчення становища всіх банків за рік могла бути призначена аудиторська перевірка окремих кредитних установ. Таким чином, фінансова звітність призначена для з'ясування не фінансового стану банку чи кредитного товариства, а тенденції розвитку усєї кредитної системи [4].

Банки та кредитні товариства були зобов'язані надавати таку звітність в Особливу канцелярію по кредитній частині Міністерства фінансів, в казенну палату і публікувати її головні статті в пресі. Ці матеріали поточного контролю за діяльністю кредитних установ накопичувалися увесь період їх існування до весни 1917 р., тобто до моменту, коли система збору та публікації цих даних припинила своє існування. Подібна практика була одним із способів здійснення державного контролю та формою оприлюднення інформації стосовно операцій кредитних установ. «В начале 1870-х годов деятельность Министерства финансов и Государственного банка придавала мощный импульс развитию статистического дела в банковской сфере. В результате, финансовая статистика коммерческих банков заработала в стране как система» [4].

Як зазначалось вище фінансова звітність кредитних установ ділилася на щорічну, піврічну і щомісячну. Щорічно банки публікували звіт, який готувався до щорічних зборів акціонерів. У повному вигляді він являв собою брошуру, надруковану типографським способом і містив три види звітності: звіт про обороти за операціями, рахунок прибутків та збитків, заключний річний баланс на 31 грудня минулого року. У випадку банку у звіті публікувався також перелік цінних паперів, що знаходилися у його портфелі. Щомісячна та піврічна документація представлені одним документом – балансом. Затвердженої державою стандартної форми звіту до 1872 р. не було, і кожна установа самостійно обирала ту чи іншу форму. Наприклад, «Отчет о действиях Чигиринского городского общественного банка за 1869 год» складався з трьох частин: 1) Касовий рух сум; 2) Власні капітали банку із зазначенням основного та запасного; 3) Капітали благодійні та такі, що мають конкретне призначення [7, с. 2–3].

З іншою більш детальною формою звіту можна ознайомитися на прикладі звіту Роменського міського громадського банку за 1870 р., він містить сім пунктів прибутків та витрат банку: 1) Баланс на 01.01.1871 р. – рахунок прибутків та витрат за 1871 р. із зазначенням сум витрачених на утримання співробітників, будинку та приміщень, канцелярські та інші потреби; 2) Суми видані за відсотками вкладів; 3) Витрати на протест прострочених векселів та на інші потреб; 4) Відрахування відсотків, за строковими виплатами, що переходять на 1871 рік; 5) Прибуток за 1870 р.: на міські потреби, примноження запасного та основного капіталу; 6) Залишок з 1869 р. відсотків, що переведені по строку на 1870 р.; 7) Сума отриманих прибутків протягом року: по обліку, позикам під заставу, відсоткових паперів на нерухому власність, різне; 8) Підсумок [8, с. 3–4].

Проте, незважаючи на відсутність стандартної форми фінансової звітності кредитних організацій, ці документи зберігають істотну однаковість, Починаючи із 1870-х рр. це стало можливим ще й завдяки заходам по уніфікації звітності, проведеним Міністерством фінансів та Державним банком в 1872–1874 рр. Першим і найважливішим кроком у цьому напрямку стало формування «Статуту кредитного». За законом 31 травня 1872 р. банки отримали типовий статут, в якому був записаний стандартний перелік дозволених операцій: «Устанавливать для публикуемых кредитными учреждениями балансов обязательную форму, с показанием отдельных операций, согласно их Уставам, и, в нужных случаях, требовать от Правлений сих учреждений надлежащих объяснений» [9, арк. 758]. Таким чином уніфікувався перелік рахунків, за якими кожен банк повинен був звітувати.

Наступним кроком на шляху до створення однакових банківських балансів стало скликання 24 листопада 1873 р. у Санкт–Петербурзі Першого з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту. За ініціативи Міністерства фінансів на з'їзді був прийнятий проект типового балансу. З 1874 р. більшість банків поступово перейшло на новий перелік рахунків.

Так, річний звіт Київської, Одеської, Харківської, Севастопольської, Катеринославської, Житомирської, Кам'янець–Подольської, Полтавської, Миколаївської та Херсонської контор та відділень Державного банку за 1878 р. містив наступні, подані за кожен місяць, дані:

Актив: 1) каса: золото, срібло, розмінні монети, кредитні білети; 2) облік і переоблік векселів; 3) облік строкових паперів; 4) позики під заклад: державних відсоткових паперів, акцій та облігацій; товарів; 5) рахунок із банком; 6) протестовані векселі; 7) прострочені позики; 8) відсотки видані під вклади; 9) витрати; 10) різне: гербовий папір та марки, інше; 11) баланс.

Пасив: 1) капітал; вклади: строкові, безстрокові, суми на поточному рахунку; 2) вклади: відсоткові, безвідсоткові; 3) відсотки нараховані вкладникам; 4) суми на перевірку білетів та телеграм; 5) відсотки по операціям; 6) перехідні суми; 7) різне; 8) баланс.

Схожу форму мали і фінансові звіти товариств взаємного кредитування, так, у 1872 р. Полтавське товариство взаємного кредитування надало звіт за наступними операціями установи:

Дебет: 1) Зобов'язання 288 членів; 2) зобов'язання за внесками; 3) каса; 4) поточний рахунок у Полтавському відділенні Державного Банку; 5) суми забезпечені відсотковими паперами; 6) позики під заставу: державних відсоткових паперів, акцій, різних відсоткових паперів; 7) облікові векселі: соло–векселі забезпечені; векселі за двома підписами; 8) майно та витрати по управлінню; 9) відсоткові папери, що належать товариству; 10) баланс.

Кредит: 1) капітал забезпечення: оборотний; перехідні суми; 2) поточний рахунок членів; 3) вклади з відсотками: строкові, безстрокові; 4) відсотки за операціями: позики під заставу (державних відсоткових паперів, акцій, різних відсоткових паперів), облік векселів; 5) різне; 6) суми витрат на повідомлення векседавців та на публікацію повідомлень; 7) баланс.

Необхідно зазначити, що ми маємо справу з відомостями, які банки та кредитні товариства хотіли повідомити про себе в межах обов'язкової інформації,

необхідної від них Міністерством фінансів і податковими органами. Однак, у дореволюційній літературі достатньо свідчень про угоди, які не відображені у статутах і просто заборонених, які установи проводили у формі дозволенних операцій.

Фінансова звітність банків та кредитних закладів формувалася під впливом російського законодавства. Російське податкове законодавство регламентує лише звітність про капітали і прибутки кредитних товариств. Ця практика продиктована системою оподаткування. Так, банки платили основні податки на капітал і на прибуток. Звіт про капітали і прибутки встановлювався ще законом від 6 грудня 1836 р. [10]. «Статут про прямі податки» за законом від 15 січня 1885 р. встановлював додатковий збір з великих підприємств, включаючи кредитні, у розмірі 3% чистого прибутку. За цим законом «... обязаны въ теченіи мѣсяца по утверждѣніи Общимъ Собраніемъ годового ихъ отчета, предоставитъ сей отчетъ, съ протоколомъ Общаго Собранія, въ Губернское Податное Присутствіе той губерніи, гдѣ Правленіе имѣетъ свое мѣстопробываніе, а равно препроводитъ для ихъ напечатанія, за установленную плату, въ Вѣстникъ Финансовъ, Промышленности и Торговли, заключительный балансъ и извлеченіе изъ годового отчета» [11, арк. 11]. Також, ця публікація повинна була включати підсумковий баланс підприємства та витяги з річних звітів, що містять такі відомості: 1) сума основного, запасного, резервного та інших капіталів; 2) рахунок прибутків і збитків за звітний рік; 3) розподіл чистого прибутку із зазначенням розміру виданого або призначеного до видачі дивіденду на кожну акцію [11, арк. 11].

Висновки. Особливості форми і змісту фінансової звітності банків та кредитних товариств, що відображали їхню специфіку, сформувалися під впливом наступних факторів: традицій діловодства, розвитку кредитного законодавства та політики Міністерства фінансів щодо кредитних установ [4]. Ієрархія цих факторів складалася так, щоб розвиток законодавства і політика Міністерства фінансів лише уніфікували практику діловодства та рахівництва. Першооснова фінансової звітності кредитних установ – це комерційна практика і традиції.

Таким чином, фінансова звітність банків та кредитних установ являє собою великий комплекс матеріалів, що охоплює весь період історії кредитних організацій до 1917 р. Фінансова звітність за весь період подібна в основних групах балансових рахунків, тому дані мають дуже високий ступінь порівнянності. Дані фінансової звітності відображають основні тенденції розвитку кредитно-банківської системи та загальноекономічної кон'юнктури.

Список використаних джерел

1. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.) / О. М. Краснікова: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.01.04. / КНУ. – К., 1999. – 17 с.
2. Новікова І. Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Е. Новікова: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01 / Новікова Ірина Едуардівна. – К., 2009. – 235 с.
3. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів під російської України (1886–1917 рр.) / М. Г. Казьмирчук: автореф. дис. ... к.і.н.: спец. 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.
4. Саломатина С. А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций 1864–1917 гг. / С. А. Саломатина. – М.:

РОСППЭН, 2004 // http://istina.msu.ru/media/publications/book/34a/bfa/2944522/Salomatina_Kommercheskie_banki_v_Rossii.pdf.

5. Свод законов Российской империи. Устав государственных кредитных установлений. – Р.4. – Гл.1. – Ст.99.
6. Повне зібрання законів Російської імперії (надалі ПЗЗРІ). Вид.2. – Т.37 (1862). – 37950. – С.115; Т.14 (1894). – 10767. – С.14; Т.15 (1895). – 11755. – С.12.
7. Киевские Губернские Ведомости. – №99. – 20.08.1870. – С.2–3.
8. Полтавские Губернские Ведомости. – №35. – 12.05.1871. – С.3–4.
9. Повне зібрання законів Російської імперії. Вид.2. – Т.47. Ч.1. (1872). – 50913.
10. Повне зібрання законів Російської імперії. Вид.2. – Т. X. Ч.1. – Ст.2139–2198.
11. Повне зібрання законів Російської імперії. Вид.2. – Т. V. (1885). – 2664.

References

1. Krasnikova O. M. Finansy ta kredyt u sil's'komu gospodarstvi Livoberezhnoi' Ukrainy epohy vil'nogo pidpryemnytva (1861–1917 rr.) / O. M. Krasnikova: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk: spec. 08.01.04. / KNU. – K., 1999. – 17 s.
2. Novikova I. E. Rozvytok bankiv's'koi' systemy Ukrainy v umovah stanovlennja rynkovogo gospodarstva (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / I. E. Novikova: dys. ... kand. ekon. nauk: 08.00.01 / Novikova Iryna Eduardivna. – K., 2009. – 235 s.
3. Kaz'myrchuk M. G. Social'na dijial'nist' lombardiv pid rosij's'koi' Ukrainy (1886–1917 rr.) / M. G. Kaz'myrchuk: avtoref. dys. ... k.i.n.: spec. 07.00.01 / Kyi'vs'kyj nacional'nyj un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2007. – 20 s.
4. Salomatina S. A. Kommercheskie banki v Rossii: dinamika i struktura operacij 1864–1917 gg. / S. A. Salomatina. – M.: ROSSPJEH, 2004 // http://istina.msu.ru/media/publications/book/34a/bfa/2944522/Salomatina_Kommercheskie_banki_v_Rossii.pdf.
5. Svod zakonov Rossijskoj imperii. Ustav gosudarstvennyh kreditnyh ustanovlenij. – R.4. – Gl.1. – St.99.
6. Povne zibrannja zakoniv Rosijs'koi' imperii' (nadali PZZRI). Vyd.2. – T.37 (1862). – 37950. – S.115; T.14 (1894). – 10767. – S.14; T.15 (1895). – 11755. – S.12.
7. Kievskie Gubernskie Vedomosti. – №99. – 20.08.1870. – S.2–3.
8. Poltavskie Gubernskie Vedomosti. – №35. – 12.05.1871. – S.3–4.
9. Povne zibrannja zakoniv Rosijs'koi' imperii'. Vyd.2. – T.47. Ch.1. (1872). – 50913.
10. Povne zibrannja zakoniv Rosijs'koi' imperii'. Vyd.2. – T. X. Ch.1. – St.2139–2198.
11. Povne zibrannja zakoniv Rosijs'koi' imperii'. Vyd.2. – T. V. (1885). – 2664.

Radchenko N. M., candidate of historical sciences, associate Professor Department of the History of Ukraine, Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), nataradchenko117@ukr.net

Financial public reporting of credit institutions as a source of history study of credit and banking system of Ukraine (1950–1917)

This article analyzes the public financial reporting of banks and credit institutions of the second part of XIX – early XX century, as a source of financial statistics. Financial credit reporting, it is accounting documentation, which made the main results of credit operations for equal periods of time. Banks and credit institutions were required to provide such reports to the special office of the Ministry of Finance, official chamber and publish major articles in newspapers. These current control materials of credit institutions accumulated during all period of its existence till Spring of 1917, till the moment, when the system of collecting and publishing this information ceased to exist. This practice is one way of state control and the form of disclosure regarding transactions of credit institutions.

Financial statements complex of banks, describes, investigates in terms of the degree of completeness, uniformity, and the reliability of its information. Features of the form and content of financial statements of banks and credit societies that reflect their specificity, formed under the influence of the following factors: the development of credit legislation and policy of the Ministry of Finance on credit institutions. The hierarchy of these factors shape so that the development of legislation and policy of the Ministry of Finance only unified record keeping and accounting practices. First principle financial reporting of credit institutions – its a commercial practice and traditions.

Keywords: bank, credit organizations, credit-financial system, pawnshop, savings banks.

***

UDK 94–058.1(477.4)«18»

Ярцун Ю. О.,
аспірантка кафедри історії України, Уманський
державний педагогічний університет ім. Павла Тичини
(Україна, Умань), yulia.yartsun90@gmail.com

ХВОРОБИ ШЛЯХТИ ТА ЇХ ЛІКУВАННЯ У ХІХ СТОЛІТТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У контексті досліджень з історії повсякдення привілейованих верств суспільства на українських землях автор звертає увагу на аспект здоров'я, гігієни, хвороб та їх лікування, як запоруку життя в середовищі шляхти Київщини у ХІХ ст. Реалізуючи мету дослідження, на основі аналізу мемуарів сучасників та архівних джерел визначити причини смертності та основні хвороби, поширені серед шляхти Київської губернії в ХІХ ст., автор робить наступні висновки. По-перше, причинами смертності були не тільки хвороби. Поширеним і звичним явищем було нехтування власним життям, що проявлялось в проведінні дуелей як способі демонстрування своєї шляхетності. По-друге, смерть трактувалась як «воля Божя», звідси випливає наступний цікавий факт: професія лікаря не завжди була синонімом поваги в суспільстві. По-третє, методи лікування часто були неадекватними, не давали очікуваного ефекту, можливо, саме це було причиною непопулярності в суспільстві офіційної медицини.

Ключові слова: шляхта, Київська губернія, ХІХ ст., мемуарна література, хвороби, гігієна, медицина.

Приділяючи увагу глобальним проблемам політичної, економічної та соціальної історії, поза увагою дослідників залишається багато інших аспектів життя різних соціальних груп, які, на перший погляд, видаються неважливими. Завдячуючи масштабній роботі представників школи Анналів по популяризації нових ідей історіописання, вектор зацікавлень науковців кардинально змінив свій напрям. Поява цінних праць, присвячених історії повсякдення, приватності, мікроісторії і т.д. довели та доводять науковому світу недооціненість та важливість напрацювань такого характеру.

У контексті досліджень з історії повсякдення привілейованих верств суспільства на українських землях доцільно звернути увагу на аспект здоров'я, гігієни, хвороб та лікування, як запоруку життя в середовищі шляхти Київщини у ХІХ ст.

Праць, присвячених, в рамках історії повсякдення, здоров'ю, хворобам та лікуванню шляхти у ХІХ ст., а тим паче, географічно обмежених Київською губернією, ще не написано. Наявна інформація епізодично зустрічається в розвідках О. Ціборовського та В. Сороки [20], В. Перерви [6], Є. Лоека [5], І. Кривошеї [4], Т. Чубіної [21], А. Наперали [27], К. Вожняка [31] та інших дослідників.

Вагому частину джерельної бази становлять мемуари сучасників (В. Ласоцький [26], Г. Дзялинська [23], Е. Гарше [30], Н. Олізар [28], Т. Бобровський [22], Ш. Конопаський [25], Ф. Равіта–Гавронський [29]), статистичні відомості І. Фундукля [7] та архівні матеріали, які зберігаються в Державному архіві Київської області (ДАКО) та Центральному державному історичному архіві України (ЦДІАК).

Мета дослідження – на основі аналізу мемуарів сучасників та архівних джерел визначити причини смертності та основні хвороби, поширені серед шляхти Київської губернії в ХІХ ст.

Завдання дослідження:

- 1) з'ясувати причини виникнення хвороб у середовищі шляхти;
- 2) дослідити методи лікування різноманітних хвороб, їх ефективність, та недовіру до офіційної медицини;
- 3) висвітлити місце лікаря в суспільстві та ставлення до лікарського фаху.

ХІХ ст., попри очевидний прогрес в науці, промисловості, благоустрою міст та сіл, все ще залишалось століттям з низьким рівнем життя та низькою санітарно-гігієнічною культурою. Характерними негативними факторами, що впливали на захворюваність з частими летальними наслідками, були низька культура побуту та особистої гігієни, незадовільний санітарний стан міст та сіл, недовіра до медицини та висока плата за медичні послуги.

На зменшення населення Київської губернії негативно вплинули російсько–французька війна 1812–1814 рр., російсько–турецькі війни, епідемія віспи у 1802, 1807 та інших роках, чума в Молдові у 1828 р. та епідемія холери в 1831 р. У ці та близькі до них роки (1810, 1826, 1827) в Київській губернії формувалися та розмішувалися на постій війська. Квартирна та підводна повинності виснажували господарство і стан здоров'я бідного населення. Поширювалися тиф, дизентерія та інші інфекційні хвороби [20, с. 78–79]. Звісно, шляхта, як привілейований стан, особливо до 1830 р., мала змогу кращої організації свого побуту та доступу до лікарських послуг, але це не убезпечувало її від інфекцій, які вражали людей незалежно від майнового статусу.

Аналізуючи мемуари ХІХ ст., прослідковуємо, особливо починаючи з другої половини століття, зростання зацікавлення різними аспектами, що стосуються здоров'я, гігієни та хвороб. Це пояснюється новими науковими відкриттями та, що найважливіше, поступовими змінами в свідомості людей.

Польська дослідниця А. Наперала вказує, що у ХІХ ст. в середовищі шляхти ще продовжували панувати упередження щодо причин хвороб, які часто пов'язували з гріхом та покаянням. Здоров'я було справою приватною, домашньою та інтимною. Така позиція стосовно здоров'я та хвороб підкріплювалася релігійними віруваннями та забобами [27, с. 350].

Як свідчать джерела, страх перед хворобами, що в ХІХ ст. спричиняли масову смертність, оминаючи холеру та тиф, назви яких були синонімами смерті, посилювався при діагнозі сухот (туберкульозу), до яких призводило запалення легень та грип [31, с. 370].

І. Фундуклей, крім холери, тифу та туберкульозу, дає наступний перелік найпоширеніших хвороб від яких помирили жителі Київської губернії (дані за 1835–1844 рр.): лихоманка, запалення легень та інших органів, водянка, пронос, цинга, падуча хвороба (епілепсія), параліч, аневризма, скарлатина, віспа, кір, язви і т.д. Що цікаво, до хвороб І. Фундуклей зараховує також старість [7, с. 157–158].

Сприятливими чинниками для інфекційного зараження переліченими хворобами була відсутність гігієни. Під гігієною розуміємо чистоту тіла та духу, приміщення, одягу, здорове харчування. Г. Дзялинська, описуючи умови проживання в Києві під час контрактів, звертає увагу на клопів, брудний посуд, немиті тіла [23, с. 56]. Ф. Равіта–Гавронський, перебуваючи у в'язниці на Печерську, залишив опис брудних камер, нестачу повітря, нестерпний сморід, вологу та холод. Найгірші враження на мемуариста справила їжа арештантів, яку подавали в брудному посуді, обліплена великими чорними мухами [29, с. 32, 40].

Відсутність культури по догляду за власним тілом, одягом та житлом, помножена на розпусне життя,

гарантували наявність венеричної хвороби. Венеричні захворювання у XIX ст. були досить поширеними та не викликали великої сенсації, більше того, асоціювалися з багатими привілейованими верствами суспільства. Про масове поширення хвороби свідчить той факт, що здоровим вважався кожен, хто був позбавлений її зовнішніх симптомів. «Кавалерська хвороба», як її ще називали, вражала не тільки чоловіків, а й жінок. Так, дворянин А. Піонтковський, житель Київської губернії, у 1857 р. звинуватив у венеричному захворюванні свою дружину. Щоправда, звинувачення не підтвердилися [13, арк. 3–4].

Інформації про якісь спеціальні методи лікування сифілісу на сторінках мемуарів не знаходимо. Зустрічаються лише відомості про специфічні заходи профілактики. Наприклад, у 1828 р. за межі м. Києва вигнано шляхтянку М. Кристафовичову, яка займалася проституцією та вважалася небезпечною для оточення [18, арк. 1].

Свідомо нищили своє здоров'я особи, які зловживали спиртними напоями. Вже в XIX ст. алкоголь було визнано за отруту, яка нищить індивіда, родину, а то й цілі народи. Лікарі вказували на негативні наслідки споживання алкоголю: втрату моральності, зміни в характері та функціонуванні внутрішніх органів [27, с. 361].

Знаходимо дуже багато інформації про алкогольну залежність шляхтичів губернії. Так, шляхтич Радомишльського повіту Ф. Маєвський утримувався в Ходорковському монастирі з метою перевиховання, але безрезультатно. У 1800 р. його направлено в «смерительный дом» на лікування [17, арк. 12–14]. У 1831 р. І. Кульчицького, поміщика с. Гудзівки Звенигородського повіту, покаравши різками за алкоголізм, позбавили шляхетського звання та вислали до Сибіру [19, арк. 10]. Поміщик Хржонцевий, власник частини с. Губин Радомишльського повіту [8, арк. 1] та поміщик м. Махнівки Ф. Барановський [9, арк. 1] втратили повагу товаришів та родини внаслідок постійних бійок, скандалів та образ. У 1862 р. зафіксовано напад білої гарячки у мешканця с. Поляне, поручника у відставці Помяна, який хотів зняти російський прапор біля київської гауптвахти та повісити польський. Як виявилось, чоловік хотів інсценувати політичний злочин, щоб його розстріляли, так як йому набридло бродяжне існування. Родичі від хворого відмовилися, тому останнього відправили у госпіталь. Подальша доля невідома [12, арк. 1; 16].

Незважаючи на те, що зловживання алкоголем вважалося хворобою, шляхів боротьби з нею ще не було знайдено. Боролися з проявами алкоголізму неефективними способами: фізичними покараннями, осудом, засланням.

В окрему групу варто виділити захворювання, яким піддавались новонароджені та діти. Дитяча смертність в окреслений період просто вражає. Е. Тарше, описуючи свою сім'ю, згадує трьох братів та сестер, які померли ще немовлятами [30, с. 5]. Н. Олізар, брат київського губернського маршалка дворянства Г. Олізара, залишив жакхливий опис складних пологів своєї дружини Емілії, та ще жакхливіший опис смерті новонародженої доньки, яка спливла кров'ю за три дні після народження. Врятувати немовля намагалися зусиллями двох лікарів, які перепробували різні засоби лікування – навіть прикладали п'явок. Дружині ще кілька днів після пологів не говорили

про смерть дитини, оберігаючи від зайвих переживань [28, с. 134]. Така практика замовчування хвороб та смерті, до слова, була широко поширена в середовищі шляхти.

С. Бойченко до найрозповсюдженіших дитячих хвороб відносить «дитячу хворобу», «родимець» та «слабосилля», наголошуючи, що діагностика смертності новонароджених завжди залишалася проблематичною. Найбільший відсоток серед причин смерті дітей становили хвороби під загальним діагнозом «дитяча хвороба». Дослідниця припускає, що це загальне виснаження організму дітей віком до 2–х років внаслідок неякісного харчування, худорлявість. Немовлята помирали від передчасного народження, слабосилля, які зазначені як «слабке від народження». Терміном «родимець» або «родимчик» позначалися епілептичні припадки або вроджені вади, отримані дітьми в результаті родових травм під час пологів або занесеної інфекції, або була пов'язана з вродженою патологією. Від «худосочия», золотухи помирали діти до п'яти років. Золотуха була «прирожденной болезнью худосочия», від якої страждали залози [1, с. 49].

Вже згаданий Е. Тарше, до небезпек, які загрожували життю дітей та підлітків, відносить молодість. Мемуарист стверджує, що для молоді притаманна схильність до сумних мрій, депресій, прихованої задуми, хворобливе сприйняття світу. Так як сам автор проживав в сільській місцевості на Смілянщині, то до чинників, які посилювали депресію, зараховував відсутність розваг, товариських контактів, можливостей до самореалізації. Вихід з депресії вбачав у праці, але, якщо остання не допомагала, то, як наслідок, у дитей формувалася слабкий характер [30, с. 17; 19].

Правильність суджень Е. Тарше підтверджують архівні джерела. Знаходимо відомості, що у 1851 р. син власника с. Турбова Бердичівського повіту А. Райського двадцятилітній Франц наклав на себе руки, застрелившись з рушниць поміщика Дрогомирецького. Причиною трагедії слідство назвало меланхолію померлого [12, арк. 3].

Хвороби, викликані розладами нервової системи, були доволі поширеним явищем. Недаремно XIX ст. називали століттям нервовості. Її причини вбачали у зростанні потреб та відсутності засобів їх задоволення [24, с. 87].

Ціна життя серед шляхти, незважаючи на велику кількість можливих інфекційних загроз, чи то в силу моди, чи відсутності інстинкту самозбереження, була низькою. Нехтування життям найяскравіше прослідковується під час дуелей з летальними наслідками. Наприклад, в Черкаському повіті 1858 р., в результаті дуелі з князем О. Кудашевим, отримавши поранення в живіт, загинув поміщик М. Абазов. Надана перша медична допомога присутнім на дуелі лікарем, який намагався зупинити кровотечу, не врятувала дуелянта [14, арк. 1; 14].

Специфічне місце в переліку захворювань займає таке цікаве явище як симуляція хвороб. Багато прикладів підтверджують, що симуляція була ефективною стратегією виходу з різних неприємних ситуацій та уникнення покарання в період репресій шляхти, спричинених польськими національно-визвольними повстаннями. Так, сфальсифікована медична довідка допомогла уникнути арешту в 1831 р. економові О. Браницької Домбровському, якого підозрювали в підтримці повстання [6, с. 189]. Дружина київського адвоката М. Марцишевська уникнула покарання за те, що не встала під час співання гімну «Боже

царя храни» в пансіоні шляхетних дівчат Залевської у м. Київ у 1834 р., приїхавши на публічне випробування після закінчення першого року навчання своєї дочки, написала пояснення, в якому запевняла, що в неї були «жіночі дні» і вона ледь не зомліла, тому й не могла встати [10, арк. 1–2]. Власниця магазину мод на Хрещатику Ю. Скорочинська мала покинути територію імперії та виїхати в Королівство Польське за носіння польського національного одягу, але, пред'явивши медичну довідку від лікаря про хворе серце, отримала відстрочку по виконанню розпорядження [15, арк. 21].

Не тільки шляхта користувалася хворобою як прикриттям. Хвороби використовувалися ще й російською владою як інструмент маніпуляцій та залякування. Наприклад, напередодні польського повстання 1830–1831 рр., під приводом можливого спалаху епідемії холери, за пропозицією командира 4-го кавалерійського корпусу генерал-лейтенанта Ф. Ридигера та розпорядженням (від 28 листопада 1830 р.) генерал-губернатора Б. Княжнина уманське повітове училище при монастирі було закрито [4, с. 250]. З метою недопущення участі у повстанні церковних служителів такі заходи були поширені й на інші василіанські навчальні заклади Київщини.

У джерелах знаходимо інформацію про вплив хвороби на хворого та його оточення. Так, хвороба брата Г. Дзялинської, який у 1815 р., напередодні Київських контрактів, захворів на виразку у горлі, була сприйнята мало не як кінець світу. Мати та сестра хворого днями і ночами не відходили від його ліжка. Одужання брата Г. Дзялинська приписує заслугам Бога [23, с. 163].

Як вже зазначалося, у XIX ст. шляхта в питаннях життя та здоров'я покладалася більше на Бога, а не на лікарів. Цю тезу підтверджують спогади Ш. Конопацького, який закарбував у своїй пам'яті випадок з дитинства, коли у семирічному віці (1797 р.) мало не вдавився булавою. Мама, злякавшись, почала молитися: «Святий Антонію, рятуй», а тітка, не втративши розуму, надала першу медичну допомогу [25, с. 14].

Рідше зустрічаємо випадки свідомого використання на практиці прогресивних методик по догляду за хворими дітьми, а не сліпого покладання на Божу милість. В. Ласоцький занотував, що в дитинстві був хворобливою дитиною (кволий та золотушний), але мама, не втрачаючи надію, після уважного прочитання праці А. Снядецького «Про фізичне виховання дітей» та популярного підручника Хоуфеленда (Houffeland), енергійно взялася за поліпшення його здоров'я. Загартовувала сина щоранку, обливаючи його холодною водою, взимку обтирала снігом, наказуючи кричати: «хоча холодно, але корисно». Літом хлопця тримали цілими днями в саду на свіжому повітрі, дозволяючи ходити босоніж по росі, дощу та болоті. Матір наглядала за дотриманням спеціальної дієти: страви найпростішого приготування, але продукти лише першої свіжості, забороняла пити чай та каву до 12 років. Стежила, щоб помешкання було просторим, світлим, сухим, регулярно прибиралося та провітрювалося. Результат таких інтенсивних заходів був досить успішним. Стан здоров'я Ласоцького покращився, а загроза для життя зникла [26, с. 8].

Крім застосування на практиці нових методик покращення здоров'я у XIX ст. була поширеною практика виїзду на лікування на мінеральні води в межах імперії та за кордон. Благотворний вплив води на організм людини

пов'язували не тільки зі щоденним купанням, яке мало профілактичний та естетичний характер, але також з її лікувальними властивостями. А. Наперала зауважує, що XIX ст. в контексті наукового розвитку гігієни було століттям води [27, с. 356].

Відомо, що поміщики губернії їздили у м. Коростишів Радомишльського повіту, щоб випробувати на собі ефект цілющих властивостей води (справа вибула з архіву) [11, арк. 1–3].

В документах містяться численні підтвердження популярності «водного лікування». Так, Ю. Потоцький лікував свої хвороби на невеликому курорті Береж, який розташовувався на висоті 1219 метрів над рівнем моря у Піренеях. Курорт славився тринадцятьма джерелами мінеральних вод з великим вмістом натрію та сірки [21, с. 137]. Графиню О. Браницьку, яка страждала на судороги та хворобу ніг, возили на лікування на води Карлсбаду [6, с. 301].

Лікувальні властивості мінеральних вод виправдовували очікування хворих. Єдиним мінусом такого типу лікування був нетривалий ефект та необхідність періодичного повторення процедур, що, зважаючи на труднощі доїзду та матеріальні затрати, значно ускладнювало його доступність.

В заможних родинах модно було мати домашніх лікарів, яких наймали навіть 3–за кордону. З їх послуг частіше користалися аристократи та багаті шляхтичі, які фінансово могли собі це дозволити. В першій половині XIX ст. така форма фахової опіки над хворими була практично єдиною доступною. Шпитальництво знаходилося у початковій стадії розвитку.

Найбагатші родини губернії більше довіряли закордонним лікарям, які вважалися більш прогресивними, а їх методики лікування ефективнішими. Лікарів 3–за кордону поважали та цінували. Сучасники залишили спогади про постійну присутність в домі Браницьких у Білій Церкві іноземних лікарів, яких наймали для блага дітей [6, с. 306]. О. Браницька, оберігаючи своїх дітей, мало довіряла місцевій медицині. Такої ж думки була С. Потоцька, яка, розуміючи безсилля місцевих лікарів у боротьбі з її недугою, на початку літа 1822 р. особисто відправляється в Берлін на лікування до знаменитих лікарів того часу [5, с. 384–389]. Преференція іноземним лікарям не завжди гарантувала результат. Як бачимо на прикладі Софії, гроші та лікарі з відомими іменами не врятували її від злоякісної пухлини. У цьому конкретному випадку винні не стільки лікарі, як виразне нехтування власним здоров'ям.

Менш заможна шляхта обслуговувалася місцевими лікарями. Їх послуги оцінювалися значно дешевше, але, традиційно, вважалися менш якісними. Хоча, як свідчать документи, часто місцеві лікарі здобували медичну освіту за кордоном, отримуючи якісну фахову підготовку. Наприклад, в Уманському повіті відоме прізвище Івана (Яна) Батиста Де Котта (власник с. Зелений Ріг Уманського повіту), який отримав 1802 р. у Відні диплом доктора медицини та хірургії. Повернувшись до Росії, він у 1822 р. отримує патент на прийняття в члени Імператорської медично-хірургічної академії та звання кореспондента Академії (1823 р.). У 1830 р., за приписом Уманського земського суду, їздив по селах повіту, оглядаючи хворих та встановлюючи причини раптових смертей. Такі заходи здійснювалися з метою виявлення

ознак холери та швидшого її подолання. Крім допомоги бідним верствам населення, виконував у 1836–1837 рр. обов'язки домашнього лікаря у поміщика Тарашанського повіту Савицького та графині Браницької. За сумлінну та старанну допомогу хворим на протязі 28 років, та активну боротьбу з епідемією холери, користувався неабиякою повагою в суспільстві [3].

Щоб краще уявити рівень підготовки місцевих лікарів, послугами яких користувалася шляхта, варто звернути увагу на функціонування медичного факультету Університету святого Володимира як осередку підготовки медичних фахівців. Потрібну інформацію знаходимо на сторінках «Спогадів мого життя» вихідця з Волинської губернії студента медичного факультету (1854–1858/9 рр.) В. Ласоцького. Автор зазначає, що медичний факультет Університету святого Володимира було відкрито в 1841 р. Програма курсу на факультеті, крім суто природничих предметів з фізики, хімії, мінералогії, ботаніки, зоології, включала лекції на перших двох курсах з анатомії людини, порівняльної анатомії та фізіології, історії, енциклопедії та медичної методології, на останніх трьох курсах з фармакогнозії, фармакології, гігієни, анатомії судової медицини, анатомічної патології та патології, загальної та спеціальної терапії, акушерства, жіночих та дитячих хвороб, теоретичної хірургії, топографічної анатомії та операційної хірургії. Від першого по п'ятий курс відбувалися практичні заняття на трупах з описової анатомії патологічної, хірургічної та судової медицини. На третьому та четвертому курсі практику проходили в спеціально обладнаних терапевтичній, хірургічній та акушерській клініках, на п'ятому курсі у військовому шпиталі на Печерську [26, с. 152–153].

Найважливішим предметом перших двох років навчання була описова анатомія, поєднана з наукою виготовлення препаратів та практичними заняттями на трупах. Зацікавленість та захопленість обраною професією підтверджується тим фактом, що молоді студенти могли до ночі при свічках працювати в анатомічному театрі Університету святого Володимира [26, с. 172].

Сумлінними у здобутті азів медицини були далеко не всі студенти. Багато хто, обираючи при вступі спеціальність, мало уявляв професійні обов'язки, а вибір професії ставав лотереєю. Тому не дивно, що нерідко студенти були не зацікавлені у навчанні. Так, у 1862 р. була припинена виплата грошової допомоги К. Лозовському, призначена студентам–медикам Київським дворянським зібранням під час виборів 1860 р., за розгульне життя та «замеченое в нем отсутствия ума» [2, арк. 5–6]. Приклад К. Лозовського, який був далеко непоодиноким, пояснює одну з причин недовіри до лікарів та медицини – неякісна фахова підготовка.

Непристийність професії лікаря серед поляків та недовіра до лікарів, не стали на заваді зростанню попиту на медичні послуги у суспільстві. Це підтверджує Е. Тарше, говорячи, що однією з основних причин його вступу на медичний факультет було бажання на власному прикладі розвіяти упереджене ставлення до лікарів.

Отже, визначивши причини смертності та основні хвороби, поширені серед шляхти Київської губернії в XIX ст., можна зробити наступні висновки. По-перше, причинами смертності були не тільки хвороби. Поширеним і звичним явищем було нехтування власним життям, що проявлялось в проведенні дуелей як способі

демонстрування своєї шляхетності. По–друге, смерть трактувалась як «воля Божа», звідси впливає наступний цікавий факт: професія лікаря не завжди була синонімом поваги в суспільстві. Часто шляхетські родини воліли скоріше звернутись за допомогою до Бога, ніж до медицини. Однак модно було мати власного домашнього лікаря. По–третє, методи лікування часто були неадекватними, не давали очікуваного ефекту, можливо, саме це було причиною непопулярності в суспільстві офіційної медицини.

Список використаних джерел

1. Бойченко С. Основні причини та фактори смертності населення Чернігова (за матеріалами метричних книг XIX – початку XX ст.) / С. Бойченко // Сіверянський літопис. – 2016. – №4. – С.48–54.
2. Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.177. – Спр.591. – 12 арк.
3. Там само. – Ф.782. – Оп.2. – Спр.415.
4. Кривошея І. І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Кривошея. – Умань: ВПЦ «Візаві» (Видавель «Сочинський»), 2014. – 254 с.
5. Лоск С. Історія прекрасної Бітніки: Оповідь про життя Софії Вітт–Потоцької (1760–1822) / С. Лоск. – К., 2005. – 448 с.
6. Перерва В. С. Графиня Олександра Браницька (1754–1838). Найшкідливіша меценатка історії, або Як стати незабутньою жінкою / В. С. Перерва. – Біла Церква: Видавель Пшонківський О. В., 2016. – 480 с.
7. Фундуклей І. І. Статистическое описание Киевской губернии / И. И. Фундуклей. – Ч. I. – Санкт–Петербург: Типография МВД, 1852. – 592 с.
8. Центральний державний історичний архів України. – Ф.442. – Оп.136. – Спр.190 а. – 8 арк.
9. Там само. – Оп.141. – Спр.319. – 7 арк.
10. Там само. – Оп.784. – Спр.145. – 8 арк.
11. Там само. – Оп.794. – Спр.194. – 3 арк.
12. Там само. – Оп.801. – Спр.90. – 11 арк.
13. Там само. – Оп.807. – Спр.266. – 19 арк.
14. Там само. – Оп.809. – Спр.143. – 81 арк.
15. Там само. – Оп.811. – Спр.197. – 39 арк.
16. Там само. – Оп.812. – Спр.101. – 18 арк.
17. Там само. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.37. – 58 арк.
18. Там само. – Оп.2. – Спр.419. – 2 арк.
19. Там само. – Оп.2. – Спр.692. – 10 арк.
20. Ціборовський О. М. Динаміка чисельності населення міста Києва та його природний рух за матеріалами київських дослідників XIX століття / О. М. Ціборовський, В. М. Сорока // Україна. Здоров'я нації. – 2015. – №1. – С.76–83.
21. Чубіна Т. Щенний Єжи Потоцький: біографічний нарис / Т. Чубіна // Наукові праці: Науково–методичний журнал. – Т.88. – Вип.75. Історичні науки. – Миколаїв: Вид–во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С.133–139.
22. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia / T. Bobrowski. – Warszawa, 1979. – Т.1. – 505 s.
23. Działyńska H. Pamiętka przeszłości. Wspomnienia z lat 1794–1832 / H. Działyńska. – Warszawa, 1960. – 575 s.
24. Główna przyczyna nerwowości // «Przewodnik Zdrowia, Pismo poświęcone pielęgnowaniu zdrowia i sposobowi życia według praw i wskazówek przyrody». – Berlin, 1897. – №11. – S.87.
25. Konopacki Sz. Pamiętniki / Sz. Konopacki. – Warszawa: Drukarnia Granowskiego i Sikorskiego, 1899. – 152 s.
26. Lasocki W. Wspomnienia z mojego życia / W. Lasocki. – Kraków, 1933. – Т.1. W kraju. – 495 s.
27. Napierała A. Publiczna strona życia prywatnego. O zdrowiu, higienie i długowieczności na łamach poradników i czasopism higienicznych w drugiej połowie XIX wieku / A. Napierała // Życie Prywatne Polaków w XIX wieku. – Olsztyn, 2013. – S.349–365.
28. Olizar N., Pamiętniki / N. Olizar. – Lipsk, 1871. – 211 s.
29. Rawita–Gawroński Fr. Moje przygody w roku 1863–1864 w Kijowie / Fr. Rawita–Gawroński. – Warszawa, 1922. – 118 s.
30. Tarszę E. Zamieć w stepach. Opowiadanie obywatela z polskiej, w pierwszych latach XIX wieku / E. Tarszę. – Petersburg, 1862. – 120 s.
31. Woźniak K. P. «„Lubo na ciele słabujący» – człowiek w chorobie i wobec choroby w świetle pamiętników XIX wieku / K. P. Woźniak // Życie Prywatne Polaków w XIX wieku. – Olsztyn, 2013. – S.367–383.

References

1. Bojchenko S. Osnovni prychyny ta faktory smertnosti naselennja Chernigova (za materialamy metrychnyh knyg XIX – pochatku XX st.) / S. Bojchenko // Siverjans'kyj litopys. – 2016. – №4. – S.48–54.
2. Derzhavnyj arhiv Kyi'vs'koi' oblasti. – F.2. – Op.177. – Spr.591. – 12 ark.
3. Tam samo. – F.782. – Op.2. – Spr.415.
4. Kryvosheja I. I. Shljahta Umanshhyny v impers'ku dobu (kinec' XVIII – persha polovyna XIX st.) / I. I. Kryvosheja. – Uman': VPC «Vizavi» (Vydavec' «Sochins'kyj»), 2014. – 254 s.
5. Lojek Je. Istorija prekrasnoi' Bitynky: Opovid' pro zhyttja Sofii' Vitt-Potoc'koi' (1760–1822) / Je. Lojek. – K., 2005. – 448 s.
6. Pererva V. S. Grafynja Oleksandra Branyc'ka (1754–1838). Najshhedrisha mecenatka istorii', abo Jak staty nezabutn'uju zhinkoju / V. S. Pererva. – Bila Cerkva: Vydavec' Pshonkivs'kyj O. V., 2016. – 480 s.
7. Funduklej I. I. Statisticheskoe opisanie Kievskoj gubernii / I. I. Funduklej. – Ch. I. – Sankt–Peterburg: Tipografija MVD, 1852. – 592 s.
8. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny. – F.442. – Op.136. – Spr.190 a. – 8 ark.
9. Tam samo. – Op.141. – Spr.319. – 7 ark.
10. Tam samo. – Op.784. – Spr.145. – 8 ark.
11. Tam samo. – Op.794. – Spr.194. – 3 ark.
12. Tam samo. – Op.801. – Spr.90. – 11 ark.
13. Tam samo. – Op.807. – Spr.266. – 19 ark.
14. Tam samo. – Op.809. – Spr.143. – 81 ark.
15. Tam samo. – Op.811. – Spr.197. – 39 ark.
16. Tam samo. – Op.812. – Spr.101. – 18 ark.
17. Tam samo. – F.533. – Op.1. – Spr.37. – 58 ark.
18. Tam samo. – Op.2. – Spr.419. – 2 ark.
19. Tam samo. – Op.2. – Spr.692. – 10 ark.
20. Ciborovs'kyj O. M. Dynamika chysel'nosti naselennja mesta Kyjeva ta jogo pryrodnyj ruh za materialamy kyi'vs'kyh doslidnykiv XIX stolittja / O. M. Ciborovs'kyj, V. M. Soroka // Ukrai'na. Zdorov'ja nacii'. – 2015. – №1. – S.76–83.
21. Chubina T. Shhensnyj Jezhy Potoc'kyj: biografichnyj narys / T. Chubina // Naukovi praci: Naukovo–metodychnyj zhurnal. – T.88. – Vyp.75. Istorichni nauky. – Mykolaj'v: Vyd–vo MDGU im. Petra Mogyly, 2008. – S.133–139.
22. Bobrowski T. Pamietnik mojego zycia / T. Bobrowski. – Warszawa, 1979. – T.1. – 505 s.
23. Działyńska H. Pamiatka przeszłości. Wspomnienia z lat 1794–1832 / H. Działyńska. – Warszawa, 1960. – 575 s.
24. Główna przyczyna nerwowości // «Przewodnik Zdrowia, Pismo poświęcone pielęgnowaniu zdrowia i sposobowi życia według praw i wskazówek przyrody». – Berlin, 1897. – №11. – S.87.
25. Konopacki Sz. Pamietniki / Sz. Konopacki. – Warszawa: Drukarnia Granowskiego i Sikorskiego, 1899. – 152 s.
26. Lasocki W. Wspomnienia z mojego zycia / W. Lasocki. – Kraków, 1933. – T.1. W kraju. – 495 s.
27. Napierała A. Publiczna strona życia prywatnego. O zdrowiu, higienie i długowieczności na łamach poradników i czasopism higienicznych w drugiej połowie XIX wieku / A. Napierała // Życie Prywatne Polaków w XIX wieku. – Olsztyn, 2013. – S.349–365.
28. Olizar N., Pamietniki / N. Olizar. – Lipsk, 1871. – 211 s.
29. Rawita–Gawroński Fr. Moje przygody w roku 1863–1864 w Kijowie / Fr. Rawita–Gawroński. – Warszawa, 1922. – 118 s.
30. Tarszę E. Zamięc w stepach. Opowiadanie obywatela z polskiej, w pierwszych latach XIX wieku / E. Tarszę. – Petersburg, 1862. – 120 s.
31. Woźniak K. P. «...Lubo na ciele słabujący» – człowiek w chorobie i wobec choroby w świetle pamietników XIX wieku / K. P. Woźniak // Życie Prywatne Polaków w XIX wieku. – Olsztyn, 2013. – S.367–383.

Yartsun I. O., PhD student at History Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), yulia.yartsun90@gmail.com

Diseases of the nobility and their treatment in the 19th century (based on Kyiv province materials)

Discovering the history of everyday life of the privileged strata in society on the Ukrainian territories, the author draws attention to the aspect of health, hygiene, diseases and their treatment as a guarantee of life among the nobility of Kyiv province in the 19th century. Realizing the goal of research, to identify the causes of mortality and major diseases which were common among the nobility in the province of Kyiv in the 19th century based on the analysis of contemporary memoirs and archival sources, the author makes the following conclusions. Firstly, the causes of death were not only diseases. Neglecting their own lives, which can be seen from conducted duels as a way

to demonstrate their nobleness, was widespread and common. Secondly, the death was treated as «God's will» consequently the following interesting fact appears: the medical profession was not always synonymous with respect in society. Noble families often chose to ask God but medicine for help. However, it was fashionable to have their own family doctor. Thirdly, treatment methods were often inadequate. They did not give the desired effect, perhaps, that was the reason for being unpopular with the society of official medicine.

Keywords: nobility, Kiev province, 19th century, memoir literature, diseases, hygiene, medicine.

* * *

УДК 94(477+100)«1914/1918»:355.4

Лозинський А. Ф., кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін та соціальної роботи, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності (Україна, Львів), lozynskiy@gmail.com

ГАЛИЧАНИ НА ФРОНТАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сучасна українська історична наука мало звертає уваги до питань участі й ролі галичан–українців на фронтах Першої світової війни. Фактично майже в усіх бойових діях на фронтах війни у складі австро–угорської армії брали участь українці, мобілізовані з території Східної Галичини й Західної Волині.

Особливі зразки звитяги і героїзму у бойових діях проти російської армії продемонстрував легіон УСС. Приклади витривалості та мужності показували й українські галичани, які не вагаючись пішли на фронт у вир бойових дій. Австрійці відзначали, що українці стали першими жінками в збройних силах тодішніх європейських держав. У боях на Італійському фронті брав участь і наймолодший воїн Першої світової війни – семирічний хлопчик з–під Тернополя Мирослав Луцишин, який служив рядовим медичної служби в армійському військово–польовому шпиталі.

Проявили себе і українські моряки, які проходили службу на Адріатичному морі. Особливо вони відзначилися у підводному флоті та військово–морських санітарно–медичних підрозділах.

Ключові слова: Перша світова війна, галичани на фронтах, легіон Українських січових стрільців, жінки–військовослужбовці, українські моряки, звитяга, героїзм, мужність.

Сучасна українська історична наука незаслужено мало звертає уваги до питань участі й ролі галичан–українців на фронтах Першої світової війни. Через це створюється враження, що вони воювали на фронті лише в складі легіону Українських січових стрільців (УСС). Даній проблемі присвячені окремі публікації Д. Адаменка, О. Калініченка, М. Кравчука, О. Мазура, І. Мягкого, І. Патера, О. Реєнта та ін., де зустрічаються певні відомості про українських військовослужбовців австро–угорської армії та спеціальні дослідження М. Гуїванюка, В. Гордієнка, М. Литвина, К. Науменка та ін., що стосуються історії українського січового стрілецтва. З аналізу історіографії можна зробити висновок, що основна увага вітчизняних науковців направлена на дослідження політичної, соціально–економічної та культурної історії Австро–Угорщини, і лише фрагментарно згадується про її збройні сили. В основному пов'язуючи їх діяльність з формуванням національної армії в роки Першої світової війни.

Тому, необхідність зруйнувати цей стереотип потребує посиленої уваги дослідників, треба зайнятися поглибленням вивченням ролі галичан–українців в австро–угорській армії. Вивчення цієї проблеми, також, дає змогу переосмислити роль українських військовослужбовців у розвитку військового руху та військового будівництва загалом в роки Першої світової війни.

Метою статті є висвітлення участі галичан–українців у бойових діях австро–угорської армії на фронтах Першої світової війни.

Фактично майже в усіх баталіях на фронтах Першої світової війни у складі австро–угорської армії брали

участь українці, які здебільшого були мобілізовані з території Східної Галичини й Західної Волині [2, арк. 504]. Зокрема, О. Луцький (1883 р. н.), разом із трьома молодшими братами, за проявлену хоробрість у боях був нагороджений імператорською медаллю. Наприкінці війни він став ад'ютантом архієпископа В. Габсбурга (Василя Вишиваного). Австрійською медаллю за проявлений героїзм був нагороджений Г. Кушнір (уродженець с. Шили Збараського повіту). Потрапивши у російський полон йому вдалося не лише самому втекти, але й врятувати життя кількох полонених галичан [3, арк. 9]. В травні 1915 р. командир роти М. Хронов'ят (1894 р. н.) брав участь у боях за Перемишль. У бою з росіянами його рота здобула с. Пролківці, захопивши 200 полонених і багато боєприпасів противника. За проявлену хоробрість українця нагородили медаллю й у ранзі командира сотні перевели на Італійський фронт [3, арк. 309–310]. Вчителя із Рогатинщини П. Бігуса під час бою поранили. Тривалий час він лікувався у Моравії [9].

Особливі зразки звитяги і героїзму у бойових діях проти російської армії продемонстрував легіон УСС. У вересні 1914 р. за наказом австрійського генерала П. Гофмана новосформований з українців військовий підрозділ відправився на фронт у Карпати. Зокрема, для оборони сіл Нижні Верецькі (тепер Воловецький р-н Закарпатської обл.) та Гусне (тепер Турківський р-н Львівської обл.) було вислано сотню В. Дідушка, що успішно відбила наступ росіян на Верецькому перевалі [6, с. 64]. Наприкінці вересня в запеклих боях із російськими козаками частинами українські стрільці звільняють села Славське, Лавочне, відзначаються в боях на горах Татарівка і Чиряк (тепер Сколівський р-н Львівської обл.). Вперше українські стрільці В. Дідушок, Л. Коберський та ін. були відзначені австрійською нагородою – Срібною медаллю хоробрості.

В січні–лютому 1915 р. австро–німецьке командування розпочало наступ, що отримав назву «Карпатської битви». У цій військовій операції, в боях проти росіян, брали участь й українські добровольці, до яких австрійці спочатку відносились досить скептично. Особливо ефективною була служба розвідки УСС, що входила до складу 130-ї бригади австро–угорської армії.

В лютому 1915 р. розпочала свій бойовий шлях Гуцульська сотня УСС. Гуцули проявили себе в боях у районі Торунсько–Вишківського перевалу, між містами Міжгір'я (тепер Закарпатська обл.) і Долина (тепер Івано–Франківська обл.). В складі Гуцульської сотні особливо відзначився 17-річний О. Зінь [11].

У квітні–травні 1915 р. легіон УСС вів запеклі позиційні бої у Карпатах за гору Маківка (тепер Сколівський р-н Львівської обл.). Українцями вдалося повністю зірвати стратегічні плани російського супротивника. У важких боях стрільці зазнали великих втрат, зокрема, полягли: І. Бехметюк, М. Білячук, В. Вітенюк, І. Ганущак, С. Гаврилюк, В. Генік, О. Григорчук, І. Гільгайчук, І. Грицюк, П. Данишук, Т. Дупрейчук, М. Дячук, В. Іличук, Ф. Карпін, О. Конюшевський, І. Лаврук, М. Максимюк, І. Матійчук, О. Магковський, М. Михайлюк, Д. Мицканюк, В. Палійчук, Д. Петрів, Ф. Пик, Ю. Пітиляк, К. Попенюк, І. Ребенчук, Д. Савчук, Д. Снітович, М. Стефанський, Г. Стефурак, М. Стратійчук, П. Тимчишин, Б. Ткачук, Д. Цвілинюк, Ю. Шевчук, О. Федорчук, Д. Формусяк, М. Юзвяк та багато інших стрільців [20]. Генерал

І. Фляйшман, командир 55-ї австрійської піхотної дивізії, якому підпорядковувався легіон УСС, наголошував, що «українські стрільці двічі рішили бій в нашу користь. Вони можуть гордо глядіти на свої подвиги, бо повсякчасно залишаться в історії слава їхніх хороших діл та золотий лавровий листок в історії їхнього народу» [23, с. 33]; а українська газета «Діло» 2 травня 1915 р. зазначала, що «Битва на Маківці, це перша велика спроба галицьких українців стати самим активним чинником історії, стати ковалями й творцями свого майбутнього» [4]. Надіслала лист подяки січовим стрільцям і Загальна Українська Рада: «У Вас віджили давно минулі дні слави українського народу, через Вас повернули часи визвольних воєн України. У Вас воскрес дух Хмельницьких, Мазепів!... Ваша завзята героїчна боротьба на полях огня і смерти вінчає Вас лаврами воєнної слави, а українському народові добуває місце між народами Європи» [7, с. 11–12]. Феномен високої боєздатності й ідейної переконаності січових стрільців пояснюється, також і тим, що більшість з них мали вищу чи середню освіту, та сформований патріотичний світогляд. Серед офіцерського складу було чимало осіб із науковим ступенем.

Слід відзначити, що серед січових стрільців було чимало талановитих особистостей, які у майбутньому мали значний вплив на розвиток української та світової політичної думки. Зокрема, «приписавши» собі два роки, пішов добровольцем на фронт уродженець містечка Ясло на Лемківщині стрілець 5-ї сотні 1-го полку УСС Володимир Босий¹ (1899 р. н.). В період існування Української Держави працював в уряді гетьмана Павла Скоропадського, а за Директорії УНР воював з більшовиками в рядах УГА. У середині 20-х років він емігрує в Канаду, де активно займається політичною діяльністю, спортивною і соціальною роботою. В. Босий став відомим канадським публіцистом та діячем українського гетьманського руху за океаном. Крім цього, він один із перших сформулював концепцію західної «мультикультурності» – програми створення гармонійного багатокультурного суспільства у Північній Америці [22].

У червні 1915 р. австрійські війська здійснили т.зв. Горлицьку операцію, під час якої легіон УСС брав участь у боях за міста Болахів і Галич (тепер Івано–Франківська обл.). В ході операції відзначився курінь М. Тарнавського та сам його командир. Учасник цих подій, стрілець Л. Лепкий згадував, що австрійці «давали йому найтяжчі доручення. Коли б не бистра орієнтація в терені, величезний воєнний досвід і холодна кров його, то при перших ліпших таких дорученні і він і його «хлопці» були б згинули до ноги» [16, с. 11].

Інший патріотичний приклад показав Д. Вітовський. Коли наприкінці червня 1915 р. легіон УСС увійшов до Галича, він як сотник і одночасно новопризначений комендант міста дав вказівку скинути з ратуші російський прапор і встановити український – синьо–жовтий. Це ледь не коштувало йому військової кар'єри. Австрійські офіцери відчули себе ображеними, адже українські стрільці відверто показали, що борються за відновлення

¹ Його онук у 80-х роках ХХ ст. став одним з найкращих хокеїстів всіх часів і народів. Рекорд результативності (у 752 матчах регулярного чемпіонату НХЛ закинув 573 шайби – у середньому 0,76 шайб за гру) канадця українського походження, нападника Майка Боссі (Михайла Босого) – найвищий показник результативності в НХЛ, – неперевершений і до сьогодні.

своєї держави, і вимагали покарати Д. Вітовського «за деспект австрійської влади» [17, с. 28]. Однак, піддати санкціям українця, який відважно боровся на фронті, австро-угорське командування не наважилося. В результаті успішно проведеної Горлицької операції почався масовий відступ російських військ з Галичини.

У липні 1915 р. легіон УСС, перебуваючи у складі 130-ї бригади австро-угорської армії, розквартирувався в західній частині сучасної Тернопільської обл., поблизу річки Золота Липа. Саме там українських вояків відвідав майбутній останній імператор Австро-Угорщини (1916–1918 рр.) ерц-герцог К. Габсбург. Командування січових стрільців звернулося до нього з проханням реформувати легіон в полк. Таку ідею підтримала і Загальна Українська Рада. На початку серпня 1915 р. імперське військово командування дало згоду перетворити легіон УСС в полк УСС чисельністю 1700 стрільців.

У перші місяці осені 1915 р. полк УСС вів бойові дії на території між річками Серет і Стрипа (тепер Тернопільська обл.). Особливо важкі бої з росіянами відбувалися на початку вересня за гору Лисоня (тепер Бережанський р-н Тернопільської обл.). В результаті кровопролитної боротьби у рядах УСС залишилось всього 150 військовослужбовців, загинули майже всі старшини, які брали участь в боях. Загальна кількість загиблих, поранених і полонених досягла 700 осіб. У листопаді відбувалася битва за розташоване на річці Стрипа село Семиківці (тепер Тербовлянський р-н Тернопільської обл.). Австрійське командування кинуло на загрозу ділянку українських стрільців, які змогли ліквідувати російський прорив на фронті [21, с. 129–130].

Під час Брусіловського прориву російської армії влітку 1916 р. полк УСС прикривав стратегічний напрямок на Бережани (на горі Лисоня в межиріччі Золотої Липи і Цехівки). Сотні молодих українців загинули поблизу сіл Конюхи та Куропатники на Бережанщині, у серпні-вересні в боях за Лисоню та ін. Вони продемонстрували, що силу українського духу нікому не здолати.

На початку 1917 р. полк УСС бере участь в боях за селище Козова (тепер районний центр Тернопільської обл.), проходить рейдом по тилах ворога через села Купичинці, Бурнаків, Звиняч, Бурдиківці над Збручем. У лютому фронт просуваючись по території Галичини на місяць перемістився на Бережанщину. Важливу роль у цих боях відіграли січові стрільці, що стояли на позиціях біля сіл Куропатники–Конюхи Бережанського повіту. У той час в полку відважно воював сотник, архікнязь В. Габсбург (В. Вишиваний). Наприкінці червня 1917 р. поблизу села Конюхи (тепер Козівський р-н Тернопільської обл.) полк УСС прийняв свій останній великий бій із російськими військами. З понад 900 стрільців в живих залишилось 444 бійці. Мужність та героїзм українських вояків відзначив митрополит УГКЦ Андрей Шептицький у жовтні 1917 р. під час освячення і вручення стрільцям прапора УСС [21, с. 151]. До речі, цей прапор запроєктував стрілець й художник І. Іванець [18].

Під час Першої світової війни приклади витривалості та мужності показували і українські галичанки, які не вагаючись пішли на фронт у вир бойових дій. Жінки демонструвати здатність на рівні з чоловіками виконувати найскладніші воєнні завдання, а в деяких випадках навіть перевершували їх у дисципліні й бажанні битися до останнього подиху. Австрійці відзначали, що українки

стали першими жінками в збройних силах тодішніх європейських держав. Стрільцями і санітарками були понад 30 українок, зокрема: С. Галечко, О. Степанів, Г. Дмитерко, В. Ощипко, О. Кузь, П. Михайлишина та ін. [12]. Срібною медаллю хоробрості після боїв за гору Маківку були нагороджені О. Степанів та С. Галечко. Для О. Степанів це була вже друга військова нагорода, першу – Бронзову медаль хоробрості вона одержала у листопаді 1914 р. за розвідувальну діяльність у ворожому тилу.

Наприкінці лютого у березні 1917 р. в Російській імперії відбулися революційні події, що завершилися падінням монархії, а в Україні у цей час до влади прийшла Центральна Рада. Січовим стрільцям здавалося, що тепер український народ збудує свою власну державу. Однак, згодом виявилось, що шлях до цієї мети ще досить далекий, і не такий простий, як бачилося зразу. Четар УСС М. Заклинський пізніше згадував, що коли утворилася Центральна Рада, то «війна на боці Австрії втратила для усусів увесь сенс. Хоча стрільці не наважилися кинути зброю, духом вони вже були по ту сторону фронту, там, де «сонечко сяє, козацтво гуляє», де творилася своя держава» [10, с. 49].

Ситуація щодо подальшої долі полку УСС різко змінилася після укладення Брестського мирного договору УНР з державами Четверного союзу в лютому 1918 р. М. Тарнавський передав командування полком сотникові О. Микитці, який оголосив наказ, де відзначав: «Відходячи з–поміж січового стрілецького товариства, дякую всім в імені власнім і в імені загальної нашої Справи за совісне сповнювання тих обов'язків, які на кожного з нас наложив отся важна хвиля, коли постає і твориться українська держава, під якої будову клало свої кості і буйні голови стільки наших товаришів... Я вірю, що так, як досі, так на будуче окажется стрілецьтво гідним тої хвилі, гідним носителем тої ідеї, яка його покликкала до життя. Я вірю в це і тому зі спокійним серцем покидаю стрілецькі ряди. Дякую всім разом і кожному зокрема за ту прихильність і довір'я, яким мене всі наділяли. Той образ гарного співжиття задержу в пам'яті на завжди, а почувався б я ще більш щасливим, якщо б серед Українського Січового Стрілецьтва задержалася добра і щира згадка про бувшого отамана» [19, с. 426]. Перебуваючи у складі 55-ї австрійської дивізії полк УСС всередині лютого 1918 р. вирушив у похід в Центральну Україну для боротьби з більшовиками. Наприкінці березня полк увійшов до групи військ архікнязя В. Габсбурга (полковника В. Вишиваного), який став командиром січових стрільців. Перебуваючи в Олександрівську (тепер Запоріжжя) і на Херсонщині, стрільці майже не брали участі в бойових діях, оскільки відмовилися проводити каральні акції проти українського селянства.

Стосовно участі галицьких українців в бойових діях австро-угорської армії на інших фронтах, то слід зазначити, що після оголошення першої хвилі мобілізації, ще на початку серпня 1914 р., значна кількість галичан (українці, поляки, євреї – понад 100 тис. осіб) потрапила у змішані армійські військові частини й були скеровані на Балканський фронт. Крім цього, багато українців опинилося у піхотних, кінних і гарматних полках на Італійському фронті. Серед них були: М. Заплітний; І. Кисіль; З. Турчанський; В. Філь (родом з с. Глівів Тербовлянського повіту на Тернопільщині); А. Палій (1893 р. н.) після закінчення однорічної старшинської

школи навесні 1915 р. був мобілізований на фронт. З квітня 1917 р. виконував обов'язки військового перекладача, згодом члена комісії з розподілу воєнного майна між Австро-Угорщиною та УНР; Ю. Головінський (1884 р. н.) у 1915 р. пішов на фронт; В. Комарницький і О. Шаран (родом з сіл Дівче і Береговець Турківського повіту на Львівщині) воювали у складі кавалерійських полків, і повідомляли, що здебільшого через бездарне австрійсько-німецьке командування багато військовослужбовців на Італійському фронті потрапляло в полон [14, с. 191].

У боях на Італійському фронті брав участь і наймолодший воїн Першої світової війни – семирічний хлопчик з-під Тернополя М. Луцишин. У липні 1915 р. він отримав важке поранення під селом Озерна (тепер Зборівський р-н Тернопільської обл.). Медики військово-польового шпиталю 3-ої австрійської армії вилікували його та забрали із собою. У подальшому він служив у цьому ж військово-польовому шпиталі санітаром по догляду за хворими вояками. Як рядовий медичної служби пройшов бойовий шлях дорогами Сербії та Південного Тіролю (Італія). У десятилітньому віці отримав звання кайзер-егеря [15].

Важливу роль під час війни в австро-угорських військово-морських силах відігравали українські моряки, які проходили службу на Адріатичному морі. Особливо вони відзначилися у підводному флоті. Так, серед 43 командирів підводних човнів вихідцями з українських земель були: Є. Горняк фон Хорн, Й. Голуб, Л. Чичерий, Ю. Бакай та ін. Зокрема, Й. Голуб разом з матросам, вихідцями із Галичини, виконав 4 бойових походи, потопив британський есмінець «Фенікс», три ворожих пароплави та 28 вітрильників [13]. В санітарно-медичних підрозділах на флоті слід відзначити трьох найвідоміших військових лікарів-українців – **адмірала Я. Окуневського** (родом з Буковини), контр-адмірала О. Зарицького (народився на Тернопільщині), полковника М. Рожанківського (уродженця м. Броди на Львівщині) [1, арк. 1–5; 5; 8; 24].

Бойові дії, героїзм і жертвність українських військовослужбовців-галичан під час війни були відзначені австрійськими нагородами: солдатською медаллю «За хоробрість» (золотою та срібною), медаллю військових заслуг «Signum Laudis», орденом Франца-Йосифа (трьох ступенів), армійською відзнакою «Хрест військових заслуг» та ін.

Таким чином проведений аналіз свідчить, що галичани відігравали значну роль на фронтах Першої світової війни у складі австро-угорських збройних сил. Їх звитяга та жертвність були запорукою успішної оборони й атакуючої потуги австро-угорської армії і можуть слугувати яскравим прикладом самовідданості і героїзму для нащадків. Перспективним напрямком подальших розвідок у даній проблемі може бути дослідження участі галицьких українців у бойових діях на західноєвропейському театрі воєнних дій під час Першої світової війни.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у місті Львові. – Ф.383 (Окуневський Ярослав, адмірал австрійського військово-морського флоту). – Оп.1. – Спр.4.
2. Державний архів Тернопільської області. – Ф.384 (Списки військових бригад, закладів та жителів с. Підволочиська). – Оп.1. – Спр.52.
3. Державний архів Волинської області. – Ф.36 (Луцкое поветовое староство). – Оп.1. – Спр.2.
4. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф.9 (Фонд окремих надходжень). – Од. зб. 4083.

5. Адаменко Д. Доктор Орест Зарицький – останній керівник санітарно-медичної служби флоту / Д. Адаменко // Історія господарства Габсбургів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ah.milua.org/orest-zarzycki>

6. Берест І. Р. Перша світова війна на землях Східної Галичини і Західної Волині: люди, події, факти / І. Р. Берест. – Львів: Вид-во УАД, 2015. – 324 с.

7. Вістник Союзу визволення України. – 1915. – Ч.19–20.

8. Ганіткевич Я. Українські лікарі: біобіогр. довід. / Я. Ганіткевич, П. Пундій; наук. ред. Л. Пиріг. Кн.3: Учасники національно-визвольної боротьби й українського державотворення, репресовані та реабілітовані лікарі України. – Львів: Афіша, 2008. – 427 с.

9. Гіряк Н. Спис утрат УСС / Н. Гіряк // Діло. – 1916. – 24 березня.

10. Стрільник «Червона Калина». – Львів: Червона Калина, 1918. – 160 с.

11. Зінь О. Гуцульська сотня УСС (воєнний спомин) / О. Зінь // Гуцули у Визвольній боротьбі. Серія: «Українська воєнна мемуаристика». Т.4. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика»; Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», 2009. – 472 с.

12. І сталося на тім світі (Жінки в Українському добровольчому леґіоні). 30.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukua.facebook.com/notes/olga-malynka/i-stalos-na-tim-svitii-zhinki-v-ukrainському-dobrovolychnomu-legioni/514582901975335/>

13. Калініченко О. Галицькі підводники «Великої війни» / О. Калініченко // Спілка мариністів міста Одеси. 19.10.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsppm.od.ua/galitski-pidvodniki-velikoyi-viyni/>

14. Комарницький В. Комарники – село на Руському путі / В. Комарницький. – [2-е вид., доповнене]. – Львів: Камула, 2007. – 456 с.

15. Криницька С. Наймолодшим воїном у Першій світовій війні був 7-річний Славко Луцишин з Тернополя / С. Криницька // LIKE: Тернопільські позитивні новини. 26.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://like.te.ua/життя/наймолодшим-воїном-у-першій-світовій/>

16. Лепкий Л. Вояк холодної крові й горячого серця / Л. Лепкий // Пам'яті Вождя УГА. – Львів: Червона Калина, 1938. – С.9–15.

17. Литвин М. Історія Галицького Стрільцтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Каменяр, 1990. – 200 с.

18. Литвин М. Українські Січові Стрільці / М. Литвин, К. Науменко. – К.: Знання, 1992. – 48 с.

19. Останній приказ отамана М. Тарнавського від 8 січня 1918 р. // За волю України: історичний збірник УСС в 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви, 1914–1964 / Гол. ред. С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Літопис Українського січового стрільцтва, 1967. – С.425–428.

20. Ріпецький С. Про тих, що полягли та пролягли кров в боях на Мавківці / С. Ріпецький // За волю України: історичний збірник УСС в 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви, 1914–1964 / Гол. ред. С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Літопис Українського січового стрільцтва, 1967. – С.295–313.

21. Ріпецький С. Українське Січове Стрільцтво. Визвольна ідея і чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 360 с.

22. Сек А. Босий, антибільшовик. Українець, який вплинув на політику Канади / А. Сек // Українська правда. Історична правда. Канадіана. 06.02.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/02/6/149520/>

23. Українські Січові Стрільці, 1914–1920 / За ред. Б. Гнатевича та ін.; іл. оформл. І. Іванця. – Львів: Накл. Ювілейного комітету, 1935. – 159 с.

24. Щуровський В. Лікарі і медики у Визвольній війні / В. Щуровський // Лікарський зб. Нова серія. Т. III; НТШ у Львові, Лікарська комісія. – Львів: [б. в.], 1996. – С.69–87.

References

1. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u misti Lvovi. – F.383 (Okunevskiy Yaroslav, admiral avstriiskoho viiskovo-morskoho flotu). – Op.1. – Spr.4.
2. Derzhavnyi arkhiv Ternopils'koi oblasti. – F.384 (Spysky viiskovykh bryhad, zakladiv ta zhyteliv s. Pidvolochyska). – Op.1. – Spr.52.
3. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. – F.36 (Luts'koe povetovoe starostvo). – Op.1. – Spr.2.
4. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka, viddil rukopysiv. – F.9 (Fond okremykh nadkhodzen). – Od. zb. 4083.

5. Adamenko D. Doktor Orest Zarytskyi – ostanni kerivnyk sanitarno-medychnoi sluzhby flotu / D. Adamenko // Istoryia hosudarstva Habsburhov [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ah.milua.org/orest-zarzycki>

6. Berest I. R. Persha svitova viina na zemliakh Skhidnoi Halychyny i Zakhidnoi Volyni: liudy, podii, fakty / I. R. Berest. – Lviv: Vyd-vo UAD, 2015. – 324 s.

7. Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. – 1915. – Ch. 19–20.

8. Hanitkevych Ya. Ukrainski likari: biobliohr. dovid. / Ya. Hanitkevych, P. Pundii; nauk. red. L. Pyrih. Kn. 3: Uchasnyky natsionalno-vyzvolnoi borotby u ukrainskoho derzhavotvorennia, represovani ta rehabilitovani likari Ukrainy. – Lviv: Afisha, 2008. – 427 s.

9. Hirniak N. Spys utrat USS / N. Hirniak // Dilo. – 1916. – 24 bereznia.

10. Zbirnyk «Chervona Kalyna». – Lviv: Chervona Kalyna, 1918. – 160 s.

11. Zin O. Hutsulska sotnia USS (voiennyi spomyn) / O. Zin // Hutsuly u Vyzvolnii borotbi. Serii: «Ukrainska voienna memuarystyka». T. 4. – Vinnytsia: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka»; Kyiv: Istorychnyi klub «Kholodnyi Yar», 2009. – 472 s.

12. I stalos na tim sviti (Zhinky v Ukrainkomu dobrovolchomu lehioni). 30.05.2014 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ukua.facebook.com/notes/olga-malynka/i-stalos-na-tim-sviti-zhinky-v-ukrainskomu-dobrovolchomu-lehioni/514582901975335/>

13. Kalinichenko O. Halytski pidvodnyky «Velykoi viiny» / O. Kalinichenko // Spilka marynistiv mista Odessa. 19.10.2013 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vspm.od.ua/galitski-pidvodniki-velikoy-viiny/>

14. Komarnytskyi V. Komarnyky – selo na Ruskomu puti / V. Komarnytskyi. – [2-e vyd., dopovnene]. – Lviv: Kamula, 2007. – 456 s.

15. Krynytska S. Naimolodshym voynom u Pershii svitovii viini buv 7-richnyi Slavko Lutsyshyn z Ternopolia / S. Krynytska // LIKE: Ternopilski pozytyvni novyny. 26.09.2014 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://like.te.ua/zhyttia/naimolodshym-voynom-u-pershii-svitovii/>

16. Lepkyi L. Voiak kholodnoi krovy u horiachoho sertsia / L. Lepkyi // Pamiaty Vozhdia UHA. – Lviv: Chervona Kalyna, 1938. – S. 9–15.

17. Lytvyn M. Istorii Halytskoho Striletstva / M. Lytvyn, K. Naumenko. – Lviv: Kameniar, 1990. – 200 s.

18. Lytvyn M. Ukrainski Sichovi Striltsi / M. Lytvyn, K. Naumenko. – K.: Znannia, 1992. – 48 s.

19. Ostanni prykaz otamana M. Tarnavskoho vid 8 sichnia 1918 r. // Za voliu Ukrainy: istorychni zbirnyk USS v 50-littia zbroinoho vystupu Ukrainykh Sichovykh Striltsiv proty Moskv, 1914–1964 / Hol. red. S. Ripetskyi. – Niu-York: Litopys Ukrainskoho sichovoho striletstva, 1967. – S. 425–428.

20. Ripetskyi S. Pro tykh, shcho poliahly ta prolialy krov v boiakh na Makivtsi / S. Ripetskyi // Za voliu Ukrainy: istorychni zbirnyk USS v 50-littia zbroinoho vystupu Ukrainykh Sichovykh Striltsiv proty Moskv, 1914–1964 / Hol. red. S. Ripetskyi. – Niu-York: Litopys Ukrainskoho sichovoho striletstva, 1967. – S. 295–313.

21. Ripetskyi S. Ukrainke Sichove Striletstvo. Vyzvolna ideia i chyn / S. Ripetskyi. – Niu-York: Chervona Kalyna, 1956. – 360 s.

22. Sek A. Bosyi, antybilshovyk. Ukrainets, yakyi vplynuv na polityku Kanady / A. Sek // Ukrainka pravda. Istorychna pravda. Kanadianska. 06.02.2017 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/02/6/149520/>

23. Ukrainski Sichovi Striltsi, 1914–1920 / Za red. B. Hnatevycha ta in.; il. oforml. I. Ivantsia. – Lviv: Nakl. Yuvileinoho komitetu, 1935. – 159 s.

24. Shchurovskiy V. Likari i medyky u Vyzvolnii viini / V. Shchurovskiy // Likarskyi zb. Nova serii. T. III; NTSh u Lvovi, Likarska komisiia. – Lviv: [b. v.], 1996. – S. 69–87.

Lozynskiy A. F., *Candidate of Historical Sciences, assistant professor of Department of Humanities and Social Work, Lviv State University of Life Safety (Ukraine, Lviv), lozynskiy@gmail.com*

Galicians in the lints of First World War

Modern Ukrainian historical science pays a little attention to the issues of participation and role of Galician-Ukrainians in the lines of the First World War. In fact, Ukrainians, mostly mobilized from the territory of Eastern Galicia and Western Volyn, took part almost in all battle action in the lines of Austro-Hungarian army.

The legion of Ukrainian Sich Riflemen demonstrated a great heroism in battle action against Russian army. Ukrainian Women from Galicia also showed examples of endurance and courage; they went to the front in the whirligig of military operations without hesitating. Austrians noted that Ukrainian women became the first women in

the armed forces of the European countries at that time. In the battles on the Italian front the youngest soldier of the First World War – a seven-year boy from the Ternopil Miroslav Lutsyshyn took part, the served as a common soldier in the medical service in a military field hospital.

Ukrainian sailors who served on the Adriatic Sea acquitted themselves. They especially came into force in submarine fleet and naval sanitary and medical units.

Keywords: First World War, Galicians in the lines, legion of Ukrainian Sich Riflemen, service women, Ukrainian sailors, heroism, courage.

* * *

УДК 930.2

Григоренко І. В.,
кандидат філологічних наук, доцент, доцент
кафедри української літератури, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), iragrigorenko@ukr.net

ПРИВАТНИЙ ЛИСТ ТА ЕПІСТОЛЯРНА ФОРМА: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ВЗАЄМОДІЇ

Окреслено ключові етапи взаємодії приватного листа та епістолярної форми твору в історичному аспекті. У статті від античності і до ХХ століття розглянуто основні етапи переходу приватного листа в публічну сферу. Автор зауважує, що лист як особливий мовленнєвий жанр ще з античних часів починає розвиватися трьома шляхами. Перший: власне приватне листування, яке залежно від автора кореспонденції та тематичного наповнення самого листа залишалося у сфері побутового документа або ж згодом набувало історико-культурного значення. Другий: листи, автори яких заздалегідь розраховували на їх оприлюднення або на широке коло читачів. Лист у цьому випадку ставав зручною композиційною формою для вираження і популяризації власних філософських поглядів, наукових концепцій. Третій: публіцистичні, художні твори, написані у формі листа. У результаті історичного огляду взаємодії приватного листа та епістолярної форми твору автор констатує, що лист як форма літературного твору та епістолярний жанр з часів свого виникнення постійно перебувають на межі літератури і побутового вжитку. За певних суспільно-історичних обставин лист з побутового факту може ставати фактом культурно-літературного життя народу.

Ключові слова: лист, епістола, епістолярна форма, епістолярний жанр, приватний лист, лист митців, літературний факт.

У сучасному житті особливі ваги набуває становлення особистості, принципи її формування та виховання, адже роль особистості у розвитку людства незаперечна. Тому дослідників у різних галузях науки, зокрема її історико-філологічного напрямку, цікавить документальний аспект у вивченні місця тієї чи іншої особи в суспільному поступі. Актуальними та важливими засобами таких досліджень є листи, як приватні, так і заздалегідь розраховані на оприлюднення, або художні твори, написані у формі листів, спогадів, щоденників. Приватний епістолярій був і зостається важливим джерелом наукового пізнання, бо саме листування дає змогу повернутися в ту епоху, коли жив і творив автор, простежити його особистісне й творче становлення. Залишаючись фактом особистого життя своїх авторів, така епістолярна спадщина стала частиною культурного життя нації. Це засвідчує епістолярій, наприклад, Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, М. Драгоманова, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Є. Маланюка, М. Зерова, І. Багряного, О. Довженка, О. Гончара, В. Стуса та ін.

Сповна епістолярною спадщиною видатних громадських і культурних діячів України скористалися історики, що почали сприймати приватні листи як повновартісне джерело своїх наукових розвідок, зокрема О. Беззубець, О. Гончар, І. Старовойтенко, І. Забіяка О. Коляструк, О. Крук та ін. Листи, зокрема письменників, стали об'єктом філософсько-культурологічних студій (Г. Смирнова, Т. Каїрова). Педагогічні перспективи використання письменницького епістолярію досліджували О. Галич, Н. Петриченко, Л. Проців. Теоретичні аспекти

епістолярного жанру вивчали Л. Вашків, О. Галич, В. Дудко, А. Зіновська, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, Ж. Ляхова, Г. Мазоха, Л. Морозова.

Однак загалом залишилося нез'ясованим питання ґрунтовного розгляду процесу переходу листа у систему літературних жанрів, тобто зі сфери приватної у сферу культурологічно-творчу, а отже публічну. Цим і зумовлена актуальність запропонованої статті. У свою чергу, розгляд ключових етапів переходу приватного листування видатних культурних діячів з документально-приватної до художньо-публічної сфери є метою статті.

Отже, епістолографія як наука бере свій початок з античності. Родоначалником епістолярного жанру вважається Цицерон. Повчальні листи, у яких давали поради, писали ще Платон, Сократ і Аристотель, проте саме для елліністичної філософії лист став найважливішим жанром. Справжнім класиком епістолярного жанру вважають афінянина Епікура. Щоправда, ми не можемо судити, чи були листи Епікура, адресовані його учням, призначені самим автором для розповсюдження і публікації. Збереглося тільки три листи Епікура, у яких було викладено основні положення його вчення [11].

Лист як особливий мовленнєвий жанр у античні часи починає розвиватися трьома шляхами:

1) *власне приватне листування*, яке залежно від автора кореспонденції та тематичного наповнення самого листа залишалося у сфері побутового документа або ж згодом набувало історико-культурного значення, як, наприклад, листи Марка Тулія Цицерона до Аттика, до брата Квінта та до Брута [15, с. 403–412]. Цікавими в культурно-історичному аспекті є «Листи з Понта» Овідія, у яких давньоримський письменник і філософ, перебуваючи у засланні, намагається нагадати про себе римському суспільству: звертаючись до своїх товаришів, він згадує подробиці їх минулої дружби, спільні заняття, апелює до своїх покровителів і нагадує їм, що вони – любителі літератури, літературні меценати, а тому повинні поклопотатися про нього заради його літературних талантів [8]. Епістолярій Овідія, не розрахований від початку на оприлюднення, ілюструє особливості інтелектуального життя у Римській державі;

2) *листи, автори яких заздалегідь розраховували на їх оприлюднення або на широке коло читачів*. Лист у цьому випадку ставав зручною композиційною формою для вираження і популяризації власних філософських поглядів, наукових концепцій. Зразки такого листування зберегла антична культура. Від стародавніх римлян до нас дійшли переважно ті листи, які призначалися для широкого кола читачів. Зокрема листи давньоримського поета Горация написані гекзаметром і адресовані різним особам, де автор розмірковує на філософські теми. Так, у посланні «До Пізонів» Гораций ґрунтує свої погляди на поетичну творчість, дає поради поетам, полемізує з ідейними супротивниками [24]. Дві збірки листів Горация, на думку вчених, були опубліковані ним самим або відразу по його смерті. Гораций використав епістолярну форму для опису власного життя мудреця-філософа. З такою ж метою писав листи і Сенека. У «Листах до Луцилія» Сенека, звертаючись до друга, водночас цілком усвідомлено створював літературний твір. Таким чином, форма листа, обрана ним, будучи у житті замінюю безпосередньої бесіди, у літературі виконувала ті ж функції [13; 17]. Пліній Молодший, давньоримський

політичний діяч, письменник і адвокат, опублікував 9 книг власних листів, які дійшли до нас у повному обсязі [16]. Ці листи адресовані реальним людям: у них Пліній оповідає про свої щоденні клопоти, розмірковує про поетичне мистецтво, обговорює політичні події. Його листи є незамінним джерелом до вивчення життя і побуту Римської імперії, а також свідченням розвиненості тогочасної філософсько-естетичної думки.

3) *публіцистичні, художні твори, написані у формі листа*. До таких творів належать, зокрема, «Листи Хіона з Гераклеї» (I ст. н.е.), які складаються з 17 об'єднаних за сюжетом стилізованих листів маловідомого учня Платона, що мали на меті створити образ ідеального філософа, людину високої моралі. Цей твір вважається єдиним відомим античним «романом у листах», якому притаманні струнка сюжетна побудова, ліричні відступи, перипетії та епілог [23, с. 164–165]. У творчій спадщині Сидонія Аполлінарія, римського письменника V ст., дев'ять книг його листів – це продумано упорядковані збірки, у яких реальні листи з проханнями, привітаннями, побажаннями переплетені з посланнями панегіричного чи описового змісту, написаними спеціально для публікації [2].

Як свідчить історія світової літератури, форма листа та епістолярний жанр користувалися в античні часи неабиякою популярністю. Тому вже давні риторики запроваджували правила листування і вміщували зразки листів, навчали мистецтва складання листа, наголошуючи на відмінності епістолярної і літературно-художньої творчості.

Епістолярний жанр має свою історію як у європейській, так і в українській культурі. Києворуська літературна традиція через перекладну літературу візантійського та південнослов'янського походження вбирала відомості про античну міфологію, філософію та письменство, фактом якого була й епістолярна традиція Стародавньої Греції та Риму, що значно вплинула на розвиток листування в Україні, визначивши його неперервний зв'язок з високою епістолярною культурою античності. Епістолярні тексти на території нашої держави виникли одразу після появи писемності. Про існування епістолярію ще в Київській Русі свідчать берестяні грамоти, віднайдені на Львівщині, які датуються XI століттям – періодом зародження руської писемності [12]. Їх використовували для ділового спілкування представники різних соціальних груп того часу.

Поряд з епістолярними пам'ятками, що становлять науковий інтерес для істориків, варто згадати й ті з них, що є літературними пам'ятками періоду Київської Русі, зокрема «Повчання дітям» київського князя Володимира Мономаха. У композицію «Повчання...» входить лист князя Володимира до Олега Святославича Чернігівського (Гориславича), відомого міжусобними війнами. Автор листа князь Володимир розкриває адресатові свої почуття батьківської скорботи, він апелює до загальнолюдських почуттів свого ворога, звертаючись з проханням звільнити з полону його невістку. Однак при цьому говорить і про примирення з Олегом заради інтересів Русі.

Володимир Мономах при написанні цього листа послуговується не тільки епістолярними традиціями, а й бере за взірць кращі зразки ораторського мистецтва, використовуючи різноманітні художні засоби, зокрема постійно цитує біблійні тексти (Перше послання апостола Іоанна, Євангеліє від Матвія, Псалтир), вживає риторичні

звертання і питання, різноманітні епітети, порівняння, щоб розчулити заочного співрозмовника [6].

Водночас саме у «Повчанні дітям» помітна неоднозначність визначення жанру, властива творам давньої літератури, зокрема і листам. Сам Володимир Мономах називає свій твір і повчанням, і грамоткою, а лист – грамотою. Очевидно, це пояснюється тим, що на Русі будь-який письмовий твір, написаний грамотою, тобто літерами, називали грамотою, грамоткою, грамотицею.

Так само багатозначним у давній літературі є і жанр послання, до якого органічно належить лист. Ці два поняття – лист і послання – часто виступають синонімами. Зокрема, у «Великому тлумачному словнику української мови» послання визначено як письмове звертання до кого-небудь, лист [1]. Зразком послання в літературі киеворуського періоду можна назвати послання Києво-Печерського ченця Симона, який став єпископом у Суздалі й Володимирі, до Києво-Печерського ченця Полікарпа. Симон надсилає Полікарпові листа, в якому засуджує честолюбність і пиху та переконує, що Печерський монастир – найкраще місце для подвижницького життя. Свої настанови Симон ілюструє розповідями про печерських подвижників, які формували духовний потенціал монастиря, розповідає про історію спорудження, прикрашення іконами й освячення Печерської церкви, чи то додаючи цей матеріал до послання Полікарпові, чи то оформлюючи його як окремих твір. Під впливом розповідей Симона Полікарп змінюється на краще і сам вирішує уславити рідний монастир та його колишніх мешканців: пише послання до Акиндина – архімандрита Печерського монастиря. Так на початку XIII ст. постає «Києво-Печерський патерик» як цілісний твір і система легендарних новел, в основі яких лежать перекази XI – XII ст. Різні за змістом новели об'єднані в один твір саме за допомогою епістолярної форми (хоча форма твору – не єдиний засіб поєднання новел, проте наразі це не є предметом нашого дослідження).

Після занепаду Київської Русі та культури Середньовіччя у добу Ренесансу вітчизняна епістолярна спадщина творилася латинською мовою такими авторами-гуманістами, як Юрій Дрогобич (лист магістра Георгіуса зі Львова з Русі до магістра Миколи Чепіля з Познані), Стефан Оріховський (лист до короля Сигізмунда, лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого, лист до Павла Рамузю) та іншими [21]. Мистецтво епістолографії – вміння писати листи – було для гуманістів дієвим засобом популяризації своїх поглядів, відстоювання соціальних, релігійних, національних прав і свобод. Так, виходець з Галичини Лукаш з Нового Міста, педагог і філософ доби Відродження, у 1522 році опублікував перший у Європі підручник з епістолографії «Скорочений посібник, як писати листи» [22].

Наприкінці XVI століття у зв'язку із загостренням релігійної ситуації на українських землях (міжконфесійна боротьба) жанр послання знову зазнає розквіту в дискурсі полемічної літератури. Зокрема, у творчості Івана Вишенського жанр послання трансформується у писання – твори полемічного характеру, написані в епістолярній формі («Писання до усіх, хто мешкає в Лядській землі», «Писання до єпископів», «Писання до князя Василя Острозького», «Послання львівському братству» «Послання Іову Книжницькому», «Послання до Домнікі») [25].

У середині XVII – у XVIII століттях епістолярна форма з літератури «повертається» у сферу побуту, тому український епістолярний корпус репрезентують численні гетьманські листи, найвідоміші серед яких листи Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Самойловича, П. Орлика [9]. Лист як засіб зв'язку, спілкування на той час стає все більш популярним серед письменних людей. У XVIII ст. та на початку XIX ст. у Московській державі та Російській імперії існували письмовники, які були своєрідними рекомендаціями з укладання та написання різних листів. У цих письмовниках містилися і зразки епістол [3, с. 7].

У добу Просвітництва в Європі епістолярну форму починають використовувати у філософських трактатах. Такими творами, зокрема, є «Дванадцять моральних листів, написаних віршами» К. М. Віланда (1752), «Листи щодо поширення гуманності» Й. Г. Гердера (1793–1797), «Філософські листи» Ф. Шиллера (1786), «Листи про естетичне виховання людини» Ф. Шиллера (1795). Звернення до епістолярної форми філософами-просвітителями зумовлено тим, що, виникнувши з потреби передачі інформації, форма листа дозволяє доволно будувати композицію, створювати враження невимушеності та довірливості тону, щоб апелювати до більшої кількості людей з метою популяризації нових суспільно-політичних поглядів. Російська література цього періоду також репрезентована літературними творами, написаними у формі листа, що мають ознаки проповіді, філософського дослідження. Термін «лист» починають використовувати в назвах творів, які жанрово є статтею («Листи про вивчення природи» О. Герцена), нарисом («Листи російського мандрівника» М. Карамзіна) чи належать до поезії («Лист про користь скла» М. Ломоносова) [1, с. 62]. Своєрідно використав епістолярну форму Г. Сковорода (зокрема такі її структурні елементи, як звертання, підпис). Форму листа мають вступи-посвяти до його трактатів, діалогів та притч, наприклад до таких творів, як «Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сирѣчь Икона Алквіадская (Израильской змій)», «Книжечка о чтении священнаго писания, нареченна Жена Лотова», «Брань архистратига Михаила со Сатаною о сем: легко быть благим», «Благодарный Еродій», «Убогий Жайворонок», «Книжечка Плутархова о спокойствии души» [1, с. 95].

У добу Просвітництва з'являються і художні твори, написані у формі листів, зокрема «Юлія, або Нова Елоїза» Ж.-Ж. Руссо, «Мандри Хамфрі Клінкера» Дж. Смоллета, «Страждання молодого Вертера» Й.-Г. Гете, «Арістип та деякі інші його сучасники» К. М. Віланда, «Гіперіон або відлюдник в Греції» Ф. Гельдерліна. У російській літературі форму листа починають використовувати дещо пізніше, ніж у європейській літературі. До таких творів належать «Вибрані місця з листування з друзями» М. Гоголя, які частково є реальним листуванням, «Листування» І. Тургенева, «Бідні люди» і «Роман в дев'яти листах» Ф. Достоєвського та ін. Епістолярна форма оповіді дозволила названим вище авторам відтворити події у лінійній послідовності, тобто так, як вони відбуваються у реальному житті, створюючи у читача ефект справжності подій, описаних у творі.

Становлення реалістичного та натуралістичного напрямків, як зазначає Л. Морозова, сприяло відновленню інтересу до епістолярної форми, оскільки завдяки їй використанню можна було не тільки розкрити внутрішній

світ героїв і мотивувати їхні вчинки, але й відтворити історичний час і навколишню дійсність [10, с. 182]. В українській літературі також представлені гідні зразки літературних творів різних жанрів, написані в епістолярній формі: повісті Т. Шевченка «Художник» і «Музикант», новела О. Кобилянської «Лист засудженого вояка до своєї жінки», триптих П. Тичини «Листи до поета», роман у листах П. Загребельного «Намилена трава» та інші.

Проте світова, зокрема і українська, література зберегла у собі не тільки зразки художніх творів, написаних в епістолярній формі, але й приватні листи, які з часом стали фактом культури, а отже, і літератури, якщо їх авторами були письменники, літературні критики чи філософи. Взірцями прекрасного індивідуального стилю у листуванні європейських письменників є кореспонденція Г. Лессінга, Ф. Шиллера, І. Гете, Оноре де Бальзака, Ф. Рабле, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, П. Меріме, Дж. Свіфта, Дж. Байрона, у російській літературі – О. Пушкіна, Ф. Достоєвського, А. Чехова, Л. Толстого, М. Булгакова, М. Горького, О. Солженіцина, в українській літературі – Т. Шевченка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, І. Франка, С. Єфремова, В. Винниченка, О. Гончара, І. Багряного, В. Стуса та багатьох інших митців і мислителів світової величини.

Як бачимо, лист як форма літературного твору та епістолярний жанр з часів свого виникнення постійно перебували на межі літератури і побутового вжитку. Так, Ю. Тинянов, аналізуючи історію побутового листа у російській літературі I половини XVIII ст., зазначає, що лист у той час був винятково побутовим явищем, «не втручаючись» у літературу [19, с. 265]. Проте з часом у світовій історії літератури поступово починає зростати інтерес до прозових жанрів, у систему яких входить і лист. Побутові листи доповнюються віршовими вставками, жартами, розповідями. Такі листи з вкрапленнями художніх текстів, як зауважує Ю. Тинянов, уже не є «повідомленнями» чи «розписками», а лист, що був документом, стає літературним фактом [19, с. 265]. Таким чином, узагальнює дослідник, «лист, залишаючись приватним, не літературним, саме тому був літературним фактом величезного значення. Цей літературний факт виділив канонізований жанр «літературного листування», але і у своїй чистій формі він залишався літературним фактом» [19, с. 265]. Науковець стверджує, що літературний лист вказав новий напрямок еволюції літератури і повернувся у сферу побуту, ставши документом, розпискою. Але за певних обставин лист з побутового факту знову може стати фактом літературного життя [19, с. 266].

Проблемі входження побутових листів у літературу присвячені і роботи Г. Макогоненка, який зауважує, що в процесі літературної еволюції у XVIII столітті лист утверджувався у двох якостях: по-перше, приватний лист ставав явищем літератури, набуваючи певних жанрових ознак, зокрема, ознак дорожнього листа, «журналу» подорожей; по-друге, письменники використовували у своїй творчості епістолярний жанр, імітуючи побутове листування з художньою метою [7, с. 39]. Цю ж проблему висвітлює у своїх дослідженнях Р. Лазарчук, яка зазначає, що вже у другій половині XVIII сторіччя лист «випереджував» літературу, відображаючи реалії життя перш, ніж вони ставали предметом художнього дослідження у літературних творах [5, с. 7].

У процесі дослідження українського письменницького епістолярію В. Кузьменко дійшов висновку, що написання звичайного побутового листа – творчий акт, особливо коли маємо на увазі приватний лист письменника, для якого робота над словом – щоденна праця. Науковець, порівнюючи створення приватного листа і художнього твору, зауважує, що лист розрахований на конкретного і здебільшого добре знаного адресата, водночас художній твір теж розрахований на уявного «адресата» – читача, але, як правило, читача абстрактного, реципієнта анонімного й переважно колективного. Приватний лист, на відміну від художнього твору, несе в собі суб'єктивний образ конкретної особи, але через своєрідне авторське заломлення, крізь «призму авторської ментальності і рефлексій» [4, с. 8].

Отже, лист є результатом творчості людини, літературним явищем: або фактом художньої літератури, або документальної. Приватні листи видатних особистостей, у тому числі митців, завдяки творчій обдарованості своїх авторів перебувають на межі художньої і документальної літератур, приватної і публічної сфер. Листи митців є унікальним явищем культури. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі феномену кореспонденції митців та з'ясуванні основних підходів до класифікації такого епістолярію.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovnuk.net>. – Назва з екрану.
2. История всемирной литературы: в 8 т. / гл. редкол.: Г. П. Бердников (гл. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1983–1994. – Т. 2. – С. 449.
3. Кабанова Татьяна Николаевна. Эпистолярный текст частной переписки в аспекте теории речевого общения (на материале рукописных и опубликованных текстов XX в.): дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Татьяна Николаевна Кабанова. – Челябинск, 2004. – 210 с.
4. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... док. филол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / В. І. Кузьменко. – К., 1999. – 34 с.
5. Лазарчук Р. М. Дружеское письмо второй половины XVIII века как явление литературы: автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Р. М. Лазарчук. – Л., 1972. – 26 с.
6. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. С. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
7. Макогоненко Г. П. Письма русских писателей XVIII века и литературный процесс / Г. П. Макогоненко // Письма русских писателей XVIII века. – Л., 1980. – С. 3–41.
8. Мельникова Анна Сергеевна. Греко-римские интеллектуальные связи в эпоху Антонинов (Предыстория и феномен второй софистики): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Анна Сергеевна Мельникова. – СПб., 2004. – 204 с.
9. Мищик Ю. А. Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика / Ю. А. Мищик // Бористен. – 1993. – № 4. – С. 5–6.
10. Морозова Л. І. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів: дис. ... канд. филолог. наук: 10.01.06 / Л. І. Морозова. – К., 2006. – 223 с.
11. Мотрошилова Н. В. Судьба древнегреческого атомизма и философский вклад Эпикура / Н. В. Мотрошилова – М.: Греко-латинский кабинет, 1995. – С. 89–90.
12. Німчук В. В. Берестяні грамоти України / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1992. – № 6. – С. 11–14.
13. Нравственные письма к Луцилию / [перевод и примечания С. А. Ошерова]. – Серия: Литературные памятники. – М.: Наука, 1977. – 384 с.
14. Петриченко Н. Методика використання епістолярних матеріалів у процесі вивчення української літератури: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання (українська література)» / Н. Петриченко. – К., 2003. – 21 с.

15. Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту. – Т. I: Годы 68 – 51. – Издательство Академии Наук СССР, Москва – Ленинград, 1949. – С.403–412.
16. Письма Плиния Младшего / [пер. М. Е. Сергеевко (кн. I – VI, X), А. И. Доватура (кн. VII – IX), В. С. Соколова («Панегирик Траяну»)]. – 1-е изд. М.–Л., 1950. – 2-е перераб. изд. – Отв. ред. А. И. Доватура. (Серия «Литературные памятники»)]. – М.: Наука, 1983. – 408 с.
17. Сенека Луций Анней. Письма к Луцилию. Трагедии / Сенека Луций Анней // Серия: Библиотека античной литературы. – М.: Художественная Литература, 1986. – 543 с.
18. Скворода Г. Повне зібрання творів: у 2 т. / Г. Скворода. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.2. – 576 с.
19. Тынянов Ю. Литературный факт / Ю. Тынянов // Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – С.255–270.
20. Українська література XIV–XVI ст. – Київ: «Наукова думка», 1988. – 600 с.
21. Українські гуманісти епохи Відродження. – Київ: «Наукова думка», «Основи», 1995. – Ч.1. – 431 с.
22. Філософська думка в Україні: Бібліогр. словник / [авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін.]. – К.: Унів. вид-во «Пulsар», 2002. – 244 с.
23. Фрейнберг Л. А. Фиктивное письмо в поздней греческой прозе / Л. А. Фрейнберг // Античная эпистография. – М.: Наука, 1967. – С.162–191.
24. Квинт Гораций Флакк. Полное собрание сочинений / [пер. под ред. Ф. А. Петровского, вступ. ст. В. Я. Каплинского]. – М.–Л.: Academia. – 1936. – 447 с.
25. Українська література XIV–XVI ст. – Київ: «Наукова думка», 1988. – 600 с.
- 1-е изд. М.–Л., 1950. – 2-е перераб. изд. – Отв. ред. А. И. Доватура (Серия «Literaturnye pamjatniki»)]. – М.: Nauka, 1983. – 408 s.
17. Seneka Lucij Annej. Pis'ma k Luciliju. Tragedii / Seneka Lucij Annej // Serija: Biblioteka antichnoj literatury. – M.: Hudozhestvennaja Literatura, 1986. – 543 s.
18. Skovoroda G. Povne zibrannya tvoriv: u 2 t. / G. Skovoroda. – K.: Naukova dumka, 1973. – T.2. – 576 s.
19. Tynjanov Ju. Literaturnyj fakt / Ju. Tynjanov // Pojetika. Istorija literatury. Kino. – M.: Nauka, 1977. – S.255–270.
20. Ukrayinska literatura XIV–XVI st. – Kyiv: «Naukova dumka», 1988. – 600 s.
21. Ukrayinski gumanisty epochy Vidrozhennya. – Kyiv: «Naukova dumka», «Osnovy», 1995. – Ch.1. – 431 s.
22. Filosofska dumka v Ukraini: Bibliogr. slovnyk / [avt. kol.: V. S. Gorskyj, M. L. Tkachuk, V. M. Nychyk ta in.]. – K.: Univ. vyd-vo «Pulsary», 2002. – 244 s.
23. Frejnberrg L. A. Fiktivnoe pis'mo v pozdney grecheskoj proze / L. A. Frejnberrg // Antichnaja jepistolografija. – M.: Nauka, 1967. – S.162–191.
24. Kvint Goracij Flakk. Polnoe sobranie sochinenij / [per. pod red. F. A. Petrovskogo, vstup. st. V. Ja. Kaplinskogo]. – M.–L.: Academia. – 1936. – 447 s.
25. Ukrayinska literatura XIV–XVI st. – Kyiv: «Naukova dumka», 1988. – 600 s.

Grigorenko I. V., Candidate of Philological Sciences (Ph.D.),
Docent, Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature,
National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv),
iragrigenko@ukr.net

Private letters and epistolary form: the historical aspect of the interaction

The article outlines the key stages of interaction between the private letters and epistolary form in the historical aspect. The article from antiquity to the twentieth century, the basic stages of the transition of the private letter to the public sphere. The author notes that the letter as a particular speech genre since ancient times begins to develop in three ways. First, proper private correspondence, which, depending on the author's correspondence and the thematic content of the letter remained in the field of household paper or subsequently acquired a historical and cultural significance. Second, the letter in which the authors calculated in advance for their disclosure or on a wide range of readers. A letter in this case, becomes a convenient composite form for the expression and promotion of their own philosophical views, scientific concepts. Third, journalistic and composition, written in the form of a letter. As a result, historical review the interaction of the private letters and epistolary forms of work, the author states that the letter as a form of literary composition and epistolary genre since its origin are constantly on the verge of literature and everyday functioning. Under certain social and historical circumstances of the letter as a fact of life may become a fact of cultural and literary life of the nation.

Keywords: letter, epistle, epistolary form, the epistolary genre, private letter, creative letter, literary fact.

* * *

УДК 614:2(477)«192/193»

Швидкий С. М.,

кандидат історичних наук, доцент, проректор із науково-педагогічної роботи, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Україна, Слов'янськ), shvidkuj.sergij@yandex.ru

СТАНОВЛЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ (20–30 РР. ХХ СТ.)

Досліджується процес формування державної системи охорони здоров'я в Україні (20–30 рр. ХХ ст.), діяльність міських управ щодо розвитку національної медицини, становлення медичних навчальних закладів по підготовці професійних медичних кадрів. Закцентовано увагу на соціально-політичних, економічних факторах, які мали негативний вплив на стан здоров'я населення.

Ключові слова: медицина, хвороби, захворюваність, охорона здоров'я.

За короткий час Української революції 1917–1920 рр. країна пережила декілька етапів своєї державності, кожний з яких характеризувався своїми особливостями щодо побудови центральних органів управління охороною здоров'я. За період Центральної Ради (17 березня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.) вищим медико-

References

1. Velykij tлумachnyj slovnyk ukrajynskoyi movy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.slovyk.net>. – Nazva z ekranu.
2. Istorija vsemyrnoj lyteratury: v 8 t. / gl. redkol.: G. P. Berdnykov (gl. red.) [y dr.]. – M.: Nauka, 1983–1994. – T.2. – S.449.
3. Kabanova Tat'jana Nikolaevna. Jepistoljarnyj tekst chastnoj perepiski v aspekte teorii rechevogo obshhenija (na materiale rukopisnyh i opublikovannyh tekstov XX v.): dis... kand. filol. nauk: 10.02.01 / Tat'jana Nikolaevna Kabanova. – Cheljabinsk, 2004. – 210 s.
4. Kuzmenko V. I. Pysmennyczkij epistoljarij v ukrajynskomu literaturnomu procesi 20–50-x rokov XX st.: avto-ref. dys. ... dok. filol. nauk: specz. 10.01.01 «Ukrayinska literatura» / V. I. Kuzmenko. – K., 1999. – 34 s.
5. Lazarchuk R. M. Druzheskoe pis'mo vtoroj poloviny XVIII veka kak javlenie literatury: avto-ref. diss. ... kand. filol. nauk / R. M. Lazarchuk. – L., 1972. – 26 s.
6. Litopys ruskyj / [per. z davnorus. L. Ye. Maxnovcya; vidp. red. O. V. Myshanych]. – K.: Dnipro, 1989. – 591 s.
7. Makogonenko G. P. Pis'ma russkih pisatelej XVIII veka i literaturnyj process / G. P. Makogonenko // Pis'ma russkih pisatelej XVIII veka. – L., 1980. – S.3–41.
8. Mel'nikova Anna Sergeevna. Greko-rimskie intellektual'nye svyazi v jepohu Antoninov (Predystorija i fenomen vtoroj sofistiki): dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.03 / Anna Sergeevna Mel'nikova. – SPb., 2004. – 204 s.
9. Mycyk Yu. A. Lysty Ivana Mazepy ta Pylypa Orlyka / Yu. A. Mycyk // Borysten. – 1993. – №4. – S.5–6.
10. Morozova L. I. Pysmennyczkij epistoljarij u systemi literaturnyx zhanriv: dys. ...kand. filolog. nauk: 10.01.06 / L. I. Morozova. – K., 2006. – 223 s.
11. Motroshilova N. V. Sud'ba drevnegrecheskogo atomizma i filosofskij vklad Jepikura / N. V. Motroshilova – M.: Greko-latinskij kabinet, 1995. – S.89–90.
12. Nimchuk V. V. Berestyani gramoty Ukrayiny / V. V. Nimchuk // Movoznavstvo. – 1992. – №6. – S.11–14.
13. Nравstvennyje pis'ma k Luciliju / [perevod i primechanija S. A. Osheroval]. – Serija: Literaturnye pamjatniki. – M.: Nauka, 1977. – 384 s.
14. Petrychenko N. Metodyka vykorystannya epistoljarnyx materialiv u procesi vyvchennya ukrajynskoyi literatury: avto-ref. dys. ... kand. ped. nauk: specz. 13.00.02 «Teoriya i metodyka navchannya (ukrajinska literatura)» / N. Petrychenko. – K., 2003. – 21 s.
15. Pis'ma Marka Tullija Cicerona k Attiku, blizkim, bratu Kvintu, M. Brutu. – Т. I: Gody 68 – 51. – Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad, 1949. – S.403–412.
16. Pis'ma Plinija Mladshego / [per. M. E. Sergeenko (kn. I – VI, X), A. I. Dovatura (kn. VII – IX), V. S. Sokolova («Panegirik Trajanu»)]. –

адміністративним органом було проголошено Центральну лікарсько-санітарну Раду; в Києві було створено Крайову (в розумінні державної української) лікарсько-санітарну Раду – перший орган управління медико-санітарною справою автономної України. З доповідню «Утворення Крайового медично-санітарного органа при Генеральному Секретаріаті Української Центральної Ради» (перший уряд автономної України) на 1-му Крайовому лікарсько-санітарному з'їзді (Київ) 15 жовтня 1917 р. виступив декан медичного факультету Українського Народного Університету професор О. В. Корчак-Чепурківський. З'їзд прийняв резолюцію, в якій наголошувалось, що «весь лікарсько-санітарний устрій повинен базуватись на тих же, напрацьованих громадською медичною думкою, демократичних основах, на яких раніше будувалась земська медицина». Головою Крайової лікарсько-санітарної Ради було обрано лікаря Бориса Матюшенка (1883–1944 рр.) – вихованця медичного факультету університету св. Володимира. У січні 1918 р., після проголошення незалежності УНР, в структурі Ради Народних Міністрів нового уряду України (яка змінила Генеральний Секретаріат), замість Крайової лікарсько-санітарної Ради був заснований Департамент охорони здоров'я, першим директором якого також став Б. П. Матюшенко. Навесні 1918 р. за участі Євмена Лукасевича (1871–1929 рр.) було засновано Український Червоний Хрест. На той час він уже був редактором часопису «Українські медичні вісті» – першого у Наддніпрянській Україні періодичного медичного видання.

Період правління гетьмана П. П. Скоропадського та проголошення Української держави (29 квітня – 18 грудня 1918 р.) позначився скасуванням всіх законів Центральної Ради, відновленням діяльності міських управ з відділами народного здоров'я, губернських та повітових земських управ з санітарними бюро [1, с. 80]. Було засновано орган централізованого управління медичною справою на рівні міністерства – Міністерство Народного Здоров'я і Опікування.

За період правління уряду Директорії (18 грудня 1918 р. – друга половина 1919 р.), відбулося відновлення законів Української Народної Республіки, 22 січня 1919 р. було проголошено акт її воз'єднання з Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР, 1918 р.) в єдину соборну Україну. Директорія зберегла Міністерство Народного Здоров'я і Опікування, яке під час її перебування в Києві очолив Б. П. Матюшенко. Тоді ж, декретом від 21 січня 1919 р. було засновано перший радянський централізований орган управління медико-санітарною справою – Народний Комісаріат охорони здоров'я України (НКОЗ). Однак в умовах складної військово-політичної ситуації і паралельного формування радянських органів управління, в управлінні медичною справою панувало більш ніж дворічне двовладдя, що негативно впливало на загальний стан справ в охороні здоров'я населення [див. дет.: 4].

Отже, як бачимо, українські медики усвідомлювали нагальність проведення кардинальних змін у галузі охорони здоров'я, передусім – створення централізованого управління медико-санітарною справою. Одночасно усвідомлювалася потреба розвивати національну медицину, зокрема, формувати українську науково-медичну термінологію.

Проте ХХ ст. з усіма його катаклізмами, було найменше пристосоване для активних змін у галузі охорони здоров'я

населення. Відтак паростки нововведень у цій сфері були на довгий час приречені співіснувати із усталеною впродовж століть системою, в тому числі і народною медициною. Проте (на відміну від, наприклад, народного акушерства як її складової [1, с. 124–125]), про «мирне» співіснування говорити не доводилось. Увесь комплекс народної медицини, разом із традиційними медичними знаннями, відповідними навичками та прийомами народних цілителів, а також – і це було ключовим – їх специфічними світоглядними уявленнями, опинився на вістрі антирелігійної пропаганди. З перших днів свого існування більшовицька влада розгорнула атаку на свідомість людини з метою знищення релігійної світоглядної, подолання релігійних пережитків, вироблення атеїстичного, діалектико-матеріалістичного світогляду.

Народна медицина легко вкладалася в категорію «неписьменності», «лженауцтва», «забобонності» й «марновірства», а тому могла підпасти під об'єкт, що підлягав переслідуванню та винищенню. Проте у повному масштабі цього не сталося. Тиск відповідних владних структур на носіїв народної медицини з метою викорінення специфічних знань і навичок втрачав сенс, якщо населення не отримувало альтернативної медичної допомоги. Загальна санітарно-епідеміологічна ситуація на місцях, ефективність дій професійних лікарів та інституцій, покликаних охороняти здоров'я населення, ставали чи основними факторами, які визначали затребуваність, а відтак – і подальше функціонування народної медицини (у широкому розумінні слова).

На українських теренах 1920–30-ті рр. позначились розгортанням поступу офіційної медицини за багатьма векторами. Це були складні умови: роки національно-визвольних змагань, голод 1921 р., наступні роки радянської індустріалізації та колективізації супроводжувались спалахами епідемій та захворювань, зокрема на черевний тиф, паратиф, висипний тиф, поворотний тиф, малярію, кір, шкарлатину, кашлюк, віспу, різачку, телій, горбковицю легеневою.

Крім того, війна і повоєнна розруха призвели до відриву від дому і переміщення маси військових та цивільних людей, зuboжіння населення, погіршення харчування і житлових умов, сприяли не тільки поширенню епідемій, а також і так званих «соціальних хвороб» – туберкульозу, венеричних захворювань (сифіліс, гонорея, трахома), а також алкоголізму [10, с. 14–15]. У 1922 р. харківський лікар Г. Квасницький подав промовистий матеріал про захворюваність на туберкульоз у військах Червоної Армії в Україні. Опубліковані ним дані свідчать, що на початку 1920-х рр. більшовицька цензура ще не була занадто суворою, принаймні у медичних справах, і дозволяла оприлюднити негативну інформацію про стан здоров'я навіть у військах. Отже, автор відзначає, що світова війна, яка залучила до війська майже все чоловіче населення країни, дуже сприяла схильності до розвитку легеневого туберкульозу. Моральні переживання та матеріальні труднощі, пов'язані із післявоєнною розрухою, погіршили тяжкі умови життя, які накопичувались ще з часів світової війни. Наведені ним дані свідчать про зростання захворюваності червоноармійців на туберкульоз у такій послідовності: 1920 р. – 2,7; 1921 р. – 6,38; 1922 р. – 12,0. Проте автор вважав, що в дійсності вони занижені, бо багато хронічних захворювань дихальних шляхів, на його думку, були початковими формами туберкульозу.

Так само гостро стояло питання боротьби з венеричними захворюваннями. Про її стан і проблеми було виголошено на засіданні секції громадської медицини і гігієни Харківського медичного товариства у лютому 1922 р. Було заявлено, що кількість хворих на сифіліс в Україні досягла не менше 10% всього населення, а чисельність хворих на всі венеричні хвороби – 20–25% усіх мешканців. Особливо хвилював той факт, що противенеричні заходи мали випадковий характер. Проте на думку ще одного харківського дослідника С. Бурштина, який 1923 р. надрукував статтю про боротьбу з «венеризмом», на Лівобережжі венерична захворюваність була втричі менша, ніж на Правобережжі. Він пояснював це тим, що останнє перенесло сім років безперервної війни, бо було ближнім тилом світової війни, пережило безкінечні зміни влади, переповнення територій різними військами, тривалий період беззаконня. Він із сумом констатував: армія заражається від населення, а населення – від армії [8, с. 309, 312].

Передові лікарські кола усвідомлювали необхідність широкої, планомірної, конкретної боротьби із захворюваністю населення. Показово, що нарком охорони здоров'я УСРР М. Г. Гуревич, виступаючи на засіданні Всеукраїнської санітарної ради у серпні 1922 р. наголосив, що всі хвороби у тій чи іншій мірі є наслідками експлуатації та незабезпеченості широких народних мас. Це злидні, недоїдання, неправильне фізичне виховання, спадковість тощо. При тому він наголосив, що досі медицина переважно має справу з клінікою, бактеріологією, і дуже мало приділяє увагу соціально-етіологічним моментам. Все це викликало нагальну потребу розгортання не тільки широкомасштабної медичної допомоги взагалі, але й роз'яснювальної санітарно-просвітницької роботи серед населення, створення санітарно-епідеміологічної служби. Зауважимо, що тоді ж на початку 1920-х рр. перші кроки у цьому напрямку було зроблено: при поліклініках (робітничих, дитячих, шляхових, гарнізонних тощо) було зроблено спробу організувати примітивні диспансери-амбулаторії (із забезпеченням необхідних медикаментів), які з часом планувалося перетворити на справжні диспансери.

Окремо постало питання формування фармацевтичної мережі та її упорядкування. Перший з'їзд фармацевтичних підвідділів відбувся 1919 р. У зв'язку з масовим продажем фальсифікованих лікарських препаратів (їх виробництво було великою мірою зосереджено в Одесі) було переглянуто каталог лікарських засобів, що на той час уже налічував декілька тисяч найменувань. До легального продажу було дозволено тільки 300 із них. У січні 1922 р. було видано декрет про відкриття приватних аптек, проте роздрібні ціни на ліки встановлювались державою [6, с. 121, 123]. У 1923 р. була створена Фармакопейна комісія, яка підготувала перше радянське видання Державної фармакопії. У квітні 1925 р. було прийнято постанову «Про управління аптеками і аптечними закладами». Однією із прикметних змін було розширення аптечної мережі на селі. У 1927 р. їх кількість перевищила 800 (757 госпрозрахункових і 86 аптек Червоного Хреста) [6, с. 125]. Проте годі й казати, – для повноцінного постачання населення ліками цієї кількості аптек було недостатньо. Між тим, за неповних десять років загальна кількість аптек в УСРР майже подвоїлась – на 1 січня 1953 р. їх налічувалося 1588 [9, с. XLVI]. У червні 1938 р. НКОЗ

СРСР було прийнято «Положення про госпрозрахункову аптеку аптекоуправління», згідно з яким відкривати аптеки мали право республіканські аптекоуправління за попереднім дозволом відповідного МОЗ союзної республіки. Варто окремо наголосити, що номенклатура ліків, пропонованих аптеками України, знаходилася майже в повній залежності від завезення лікарських засобів із РРФСР [6, с. 125, 126].

Варто зауважити, що, недивлячись на певні заходи з надання медичної допомоги населенню краю, в цілому ситуація залишалась складною. Так, Статистичний довідник по Сталінській окрузі за 1929 р. подає, зокрема, відомості зі стану «захорувальності» на інфекційні хвороби в 1926 та 1927 рр. Перелік загалом складається із 16 хвороб. Надані відомості свідчать, що ситуація лише загострювалась. Так, якщо загалом по Україні черевним тифом у 1926 р. захворіло 11,4 (обчислення первісних хворих на 10000 населення), по Сталінській окрузі – 8,8, то наступного року, відповідно, 12,5 і 25,5. Складне становище спостерігалось у так званих «селищах міської смуги» (зокрема Ветківська, Н.–Смолянська, Риківська): 1928 р. – 115,5 (порівняти по містах – 81,8) [10, с. 14]. При тому лікарень по району у сільській місцевості 1928 р. нараховувалося 14, загальне число ліжок – 295, а також 2 вендиспансери, де 1927/28 рр. лікувалося 707 хворих [9, с. 16, 18, 20].

Між тим, звернімо увагу на те, що у міжвоєнний період мало місце централізована, а тому заздалегідь спланована та, відповідно, підзвітна відповідним статистичним органам сімба саме лікарських рослин – під них спеціально відводилися посівні площі. Такі відомості містить статистичний довідник «Райони УСРР» за 1936 р., де окремим рядком згадуються лікарські культури, а саме – валерьяна, наперстянка, беладонна, шалфей, м'ята (також коріандр, тмін, фенхель, хміль), окремо – «інші і не розподілені лікарські культури». Завдяки довідникові маємо дані по 7 областям УСРР – Київській, Чернігівській, Вінницькій, Дніпропетровській, Одеській, Донецькій, а також Молдавській АСРР. Отже, на 1935 р. було виділено (в тисячах гектарів) по Харківській області: 1,2 під м'яту, 0,1 – шалфей, 0,1 – беладонну; в Донецькій області площі під сімбу лікарських рослин були відсутні. Загалом по Україні було зайнято: під м'яту – 6,3, шалфей – 0,1, валеріану – 0,3, беладонну – 0,2, інші рослини – 0,1 [9, с. XVI]. Показово, що саме Харківська область (разом із Київською) була чи не єдиною, де вирощували рослини під лікарську сировину.

У міжвоєнний період розвиток охорони здоров'я було поставлено у безпосередній зв'язок із виконанням робітниками і селянами п'ятирічного плану соціалістичного будівництва. Так, 18 грудня 1929 р. було прийнято Постанову ЦК ВКП(б) «Про медичне обслуговування робітників і селян». У 1930 р. було організовано Український державний інститут охорони здоров'я (з 1933 р. – Всеукраїнський інститут соціалістичної охорони здоров'я); 1934 р. у Демографічному інституті АН УРСР було створено відділ санітарної статистики, а сам інститут перейменовано в Інститут демографії і санітарної статистики (проіснував до 1938 р.). Серед найнагальніших проблем, які потрібно було вирішувати – пошук шляхів поліпшення санітарного стану населення, створення медико-санітарних установ, досягнення їх ефективної діяльності, організація

медичної допомоги населенню, вивчення питань праці й запобігання професійного травматизму [7, с. 133].

Важливим фактором, що свідчив про суттєвий поступ у справі охорони здоров'я, було цілеспрямоване формування професійних медичних кадрів, а також розгортання низки інституцій, що займалися спеціальними дослідженнями у галузі медицини. Для прикладу, 1920 р. медичний факультет Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна було реорганізовано в самостійний заклад – Харківську державну медичну академію, до якої, за розпорядженням Наркомату освіти УРСР (№2170 від 1920 р.), приєднано Жіночий медичний інститут Харківського медичного товариства. У листопаді 1921 р. рішенням малої колегії Головного професу (Українське головне управління професійної освіти) Академію перейменували на Харківський державний медичний інститут. У ньому було два факультети: медико-профілактичний і онтологічний (вивчення хвороб зубів і їх лікування). Але цей заклад був не єдиним на теренах Харківського регіону. У 1920–30-ті рр. минулого сторіччя під час активної реорганізації вищої школи в Харкові послідовно й одночасно існували інститути: транспортний медичний, виробничий медичний, медико-педагогічний, психоневрологічний кадрів, стоматологічний, санітарно-гігієнічний, перший і другий медичні інститути, працював також сектор заочної медичної освіти. Показово, що за цей час тут було розгорнуто активну дослідницьку діяльність, проведено кілька масових анкетувань, у тому числі й сільських мешканців, на основі яких було написано низку вартих уваги монографій [див., напр.: 5]. Додамо, що 1930 р. п'ятий в Україні медичний університет було відкрито в Донбасі. Отже, в 1941 р. в системі охорони здоров'я УРСР було 14 стаціонарних інститутів: 9 медичних (по 2 в Києві і Харкові), три фармацевтичних (в тому числі Харків) два стоматологічних (Київ, Харків) [7, с. 123].

Окремо зауважимо: починаючи з 1920 р., розпочалася вузькопрофільна підготовка фармацевтичних кадрів – як на різних за термінами навчання курсах (6–9 місяців), так і у дворічних фармацевтичних школах. У Харкові 1921 р. було відкрито хіміко-фармацевтичний інститут із однорічною спеціалізацією за двома напрямками (1930 р. реорганізований в Медико-аналітичний інститут), невдовзі переведений до Одеси [6, с. 163]. 1925 р. при Хіміко-фармацевтичному інституті М. А. Валяшко було відкрито першу в країні науково-дослідну кафедру фармацевтичної хімії для підготовки наукових працівників-фармацевтів. На ці ж роки припадає масове відкриття й спеціалізованих технікумів. У Харкові 1930 р. було організовано Український інститут переливання крові [3, с. 326]. Варто окремо наголосити: місто Харків за час свого столичного статусу (з грудня 1919 по червень 1934 р.), демонстрував надзвичайно інтенсивний розвиток по всіх напрямках, проте феноменальні досягнення були отримані саме в медичній сфері.

Попри всі намагання влади досягти прогресу в справі організації нової лікарської системи, народна медицина продовжувала своє існування в усіх своїх проявах. Для цього склалися певні об'єктивні умови. З одного боку, новий медичний устрій, а з нею – медико-санітарна допомога, не доходили (і не могли за такий короткий час, навіть за умов успішності їх запровадження) дійти до пересічного селянина. Треба взяти до уваги, що контексті

промислового зростання регіону, тут відбувалися значні демографічні зрушення. Особливо цей процес посилювався з початком примусової колективізації, коли місцеве селянство почало масово відходити у промислові центри Сходу України. Проте аграрні округи регіону на загал за складом населення лишались українськими.

З іншого боку, на 1920–1930-ті рр. припала спроба введення в дію в усіх сферах суспільного життя так званої політики українізації. Її відгомном було розгортання широкої краєзнавчої, але також і етнографічної роботи на місцях. Показово, що матеріали інструктивного характеру – різного роду питальники, відозви, «програми», які розроблялись численними науковими установами етнографічного та краєзнавчого профілю (Етнографічна комісія, Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України, Кабінет-музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Кабінет по вивченню національних меншин ВУАН тощо), що виходили впродовж 1925–1930 рр., неодмінно містили питання з народної медицини [2, с. 55, 58, 63 та ін.].

Список використаних джерел

1. Борjak O. O. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним / Борjak O. O. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – 400 с.
2. Борjak O. З історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм / упоряд. O. Борjak. – К.: Українознавство, 1995. – 119 с.
3. Верхратський С. А. Історія медицини / С. А. Верхратський. – К.: Здоров'я, 2011. – 352 с.
4. Влодек O. Історія охорони здоров'я в Україні / Влодек O. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/mtbr_healthserviceshistory/. – Назва з екрану.
5. Гуревич Г. А. Старе життя селянина / Гуревич Г. А., Ворожбит А. – Х.: Медвидав, 1931. – 106 с.
6. Історія медицини та фармації: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [З. М. Мнушко та ін.]; М–во охорони здоров'я України, Нац. фармац. ун–т. – Х.: Вид–во НФаУ: Золоті сторінки, 2009. – 207 с.
7. Из истории здравоохранения Украинской ССР [Текст] / Под ред. В. Д. Братуся [и др.]; М–во здравоохранения УССР. Киевский науч.–исслед. ин–т клинич. медицины им. акад. Н. Д. Стражеско. Укр. респ. о–во историков медицины. – К.: Здоров'я, 1970. – 153 с.
8. Ціборовський O. M. На варті здоров'я: Історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні / Олег Ціборовський. – К.: Факт, 2010. – 430 с.
9. Райони УССР: статистичний довідник. Т.1 / за ред. O. M. Асаткіна; Управління народногосподарського обліку УССР. – К.: Народне господарство та облік, 1936. – 1196 с. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/RayUSRR_1936/RayUSRR_1936.pdf
10. Статистичний довідник Сталінської округи / Центральне статистичне управління. – Сталіне: Видання Сталінського Окретатбюро, 1929. – 188 с.

References

1. Borjak O. O. Baba-povyтуha v kul'turno-istorychnij tradyicii' ukrai'nciv: mizh profannym i sakral'nym / Borjak O. O. – K.: Instytut mystectvoznavstva, fol'kloristyky ta etnologii' im. M. T. Ryl's'kogo NAN Ukrai'ny, 2009. – 400 s.
2. Borjak O. Z istorii' narodoznavstva v Ukrai'ni: Katalog etnografichnyh program / uporjad. O. Borjak. – K.: Ukrai'noznavstvo, 1995. – 119 s.
3. Verhrats'kyj S. A. Istorija medycyny / S. A. Verhrats'kyj. – K.: Zdorov'ja, 2011. – 352 s.
4. Vlodek O. Istorija ohorony zdorov'ja v Ukrai'ni / Vlodek O. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/mtbr_healthserviceshistory/. – Nazva z ekranu.
5. Gurevych G. A. Stateve zhyttja seljanky / Gurevych G. A., Vorozhbyt A. – H.: Medvydav, 1931. – 106 s.
6. Istorija medycyny ta farmacii': navch. posib. dlja stud. vyshh. navch. zakl. / [Z. M. Mnushko ta in.]; M–vo ohorony zdorov'ja Ukrai'ny, Nac. farmac. un–t. – H.: Vyd–vo NFAU: Zoloti storinky, 2009. – 207 s.

7. Iz istorii zdavoohranenija Ukrainkoj SSR [Tekst] / Pod red. V. D. Bratusja [i dr.]; M—vo zdavoohranenija USSR. Kievskij nauch.—issled. in—t klinich. mediciny im. akad. N. D. Strazhesko. Ukr. resp. o—vo istorikov mediciny. — K.: Zdorov'ja, 1970. — 153 s.

8. Ciborovs'kyj O. M. Na varti zdorov'ja: Istorija stanovlennja social'noi' medycyny i ohorony gromads'kogo zdorov'ja v Ukrai'ni / Oleg Ciborovs'kyj. — K.: Fakt, 2010. — 430 s.

9. Rajony USSR: statystychnyj dovidnyk. T.1 / za red. O. M. Asatkina; Upravlinnja narodnogospodars'kogo obliku USSR. — K.: Narodne gospodarstvo ta oblik, 1936. — 1196 s. — Rezhym dostupu: http://history.org.ua/LiberUA/RayUSSR_1936/RayUSSR_1936.pdf

10. Statystychnyj dovidnyk Stalins'koi' okrugy / Central'ne statystyчне upravlinnja. — Staline: Vydannja Stalins'kogo Okrstatbjura, 1929. — 188 s.

Shvydkyi S. M., candidate of historical sciences, assistant professor, Vice-rector of Research and Pedagogical Work of State higher educational institution «Donbas state pedagogical university» (Ukraine, Slavyansk), shvydkij.sergij@yandex.ru

The establishment and functioning of the public health system in Ukraine (20–30's of the XXth century)

The process of forming of the state health system in Ukraine (20–30's of the XXth century) is examined in the article. The activities of town councils for the development of national medicine, the establishment of medical schools to train professional medical personnel are also highlighted. The attention is focused on the social, political and economic factors that have a negative impact on public health.

Keywords: medicine, illness, disease, health service.

* * *

УДК 327–055.1(437.1)+94(437.1)

Варгатюк С. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин факультету журналістики та міжнародних відносин, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ)

Діяльність української дипломатичної місії на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.

Досліджені кроки представників державного проводу Директорії УНР щодо зміни курсу стратегічного зовнішньополітичного курсу України зі «Східного» на «Західний».

Проаналізовані заходи українських дипломатів визнання України головами урядів країн Антанти на Паризькій мирній конференції 1919–1920 років.

Ключові слова: зовнішня політика, стратегічний курс, державний провід.

Сьогодні, коли відбувається боротьба українського народу проти зовнішньої агресії, українська історична наука і зовнішньополітична практика мають знайти органічний зв'язок минулих часів і поколінь українців, що за часів Директорії УНР, як зі зброєю в руках, так і на дипломатичному фронті відстоювали право на самостійне державне буття.

Для вирішення поставленої проблеми автор використав певну джерельну базу. Корпус джерел, де проблеми деяких аспектів зовнішньої політики Директорії УНР відрізняються методологічно автор поділив на окремі групи. Першу групу складають архівні джерела, які вводяться автором в науковий обіг вперше. Це фонди Центрального Державного Архіву Вищих Органів Державної Влади і Державного Управління України (ЦДАВОВУ). Друга група – дослідження науковців, які присвятили своє життя вивченню внутрішньої та зовнішньополітичної практики Директорії УНР, зокрема це – М. Стахів, Р. Симоненко, І. Срібник та інші. Третя група – літературні праці, мемуари та спомини безпосередніх учасників згаданих подій, це – Ю. Тютюнник, С. Шелухін, О. Доценко та інші. Дослідженню зовнішньополітичних аспектів Директорії УНР присвячені праці науковців у пострадянську добу – І. Срібник, П. Демчук та інші.

З огляду на певну кількість наукових праць з дослідження зовнішньої політики України доби визвольних змагань 1917–1921 рр. низка невивчених та мало досліджених аспектів залишаються бути присутніми. Зокрема, невідомо, чому українська делегація на Паризькій конференції відмовилася від співпраці в підкомісії з польських справ щодо внутрішнього статусу Східної Галичини. З огляду сьогодення українським дипломатам потрібно було взяти участь у праці підкомісії та намагатися впливати на вироблення внутрішнього статусу Східної Галичини на користь її мешканців.

Мета статті – проаналізувати та усвідомити діяльність представників дипломатичного проводу Директорії УНР на Паризькій мирній конференції у 1919–1920 рр.

Через погіршення міжнародного становища Директорія УНР змінила свої погляди щодо концепції нейтральності у закордонній політиці. Було цілком зрозуміло, що дотримуватися нейтралітету щодо Радянської Росії, Антанти, армії генерала А. Денікіна неможливо, оскільки надто високою була ціна можливої поразки. Голова Директорії В. Винниченко з цього приводу писав: «Справді, з одного боку Антанта, з другого німці, з третього гетьманці, з четвертого більшовики» [1, с. 143].

З такої нагоди один з голів Ради Народних Міністрів доби Директорії УНР І. Мазепа писав: «Підеш за Антантою – згубиш і решту довір'я народних мас та армії та станеш жертвою імперіалізму держав Антанти та російських «білих армій», підеш за російськими більшовиками – втрадиш найсвідомішу частину війська, а проте все одно опинишся під владою московських комісарів» [2, с. 84].

Але марні переговори української дипломатичної місії у Москві, безперервний наступ Червоної армії та оволодіння нею Києвом спонукали Директорію з двох лих обирати найменше і шукати контактів з Антантою для відсічі наступові військ РСФФР. Український політичний провід вважав, що без допомоги Антанти Україна не втримається проти переважаючих сил Радянської Росії.

Другим важливим фактором зміни зовнішньополітичного курсу Директорії УНР був УІ з'їзд УСДРП. Офіційно партійний форум засудив наміри Антанти окупувати: Україну. Але група делегатів з Катеринослава, де проходила лінія фронту з Червоною армією, у приватній розмові з В. Винниченком зміцнили в ньому опір проти впливів з боку боротьбистів щодо впровадження в Україні диктатури пролетаріату й союзу з Радянською Росією.

Але на перешкоді порозуміння Директорії з Антантою стояла тверда позиція французького уряду. Це, по–перше, негативне сприйняття офіційним Парижем укладання Україною угоди з центральними державами на переговорах у Бресті, по–друге, це намагання французького прем'єра Ж. Клемансо створити: умови відродження Великої Польщі за рахунок включення до її складу значної частини етнічних українських земель.

Таке новоутворення розглядалося як складова частина антибільшовицької «Малої Антанти» або ж санітарного кордону навколо РСФФР. А французький міністр закордонних справ С. Пішон, перебуваючи під певним впливом російських імперських кіл [3], висловлювався за відбудову «єдиної та неподільної» Росії, до якої мала також увійти Україна [4, арк. 41].

Така позиція французького уряду перекреслювала сподівання Директорії бути визаною Антантою.

«Здавалося, – писав прем'єр-міністр УНР доби Директорії Б. Мартос голові французького уряду – що весь культурний світ, а особливо держави Антанти, які переможно закінчили всесвітню війну, підтримають морально й матеріально Директорію УНР. Але, на превеликий жаль і на диво демократії всього світу, Антанта зтягує справу визнання суверенних прав українського народу і тим чинить йому великі перешкоди» [5].

Саме тому Директорія покладала надію на Паризьку мирну конференцію, де перед країнами переможницями постало завдання закріпити результати війни в мирних домовленостях з державами, що зазнали поразки. Щоб виступити на світовому форумі рівноправним партнером, Директорія мала домогтися визнання України як незалежної суверенної держави та суб'єкту міжнародного права.

«Український народ, – зазначалося в проекті Універсалу Трудового Конгресу, – хоче вільним увійти в сім'ю народів світу і стати з ним на одному рівні, а тому заявляє своє право на місце на Паризькій мирній конференції» [6].

Однак, придбати статус рівноправного партнера на конференції для Директорії була цілком проблематично. Справа в тому, що згідно з постановою голів урядів країн Антанти до участі в світовому форумі запрошувалися тільки ті держави, які були на боці союзників або приєдналися до них наприкінці першої світової війни. Україна ж від 1918 року, тобто від Брестського миру, була в цій війні нейтральною, тому не могла бути активним суб'єктом Паризької конференції.

За персональним складом українська делегація для роботи на світовому форумі в Парижі була найчисленніша й найдобірніша. Вона одночасно представляла Україну перед урядом Франції. На підставі окремого розпорядження від 30 березня 1919 року, прийнятого у Станіславі на спільному засіданні Директорії УНР та Держсекретаріату ЗОУНР, було ухвалено інструкцію, у пункті четвертому якої підкреслювалося, що «українська дипломатична місія для участі в Паризькій конференції є спільною для обох частин України... та заступає на конференції цілість української справи» [7, арк. 7].

Подвійність дипломатичного представництва, яка шкодила інтересам обох республік, допускалася лише у тих випадках, коли того «вимагають спеціальні інтереси тієї чи іншої частини» [7, арк. 7]. Тому у кожній українській дипломатичній місії виділялося місце представникові ЗОУНР [8, с. 32].

Згідно з цією постановою головою делегації на конференції було призначено від Директорії Г. Сидоренка, від Держсекретаріату ЗОУНР заступником голови В. Панейка. О. Шульгін, М. Салтан, доктори А. Галіп, А. Ганкевич і В. Лацький призначалися на посади дипломатів. П. Дідушок став секретарем місії, М. Левицький, О. Севрюк, Д. Ісаєвич і доктор С. Зархі радниками її політичної секції [9]. До Парижу прибули також заступник держсекретаря закордонних справ Західної України М. Лозинський та державний секретар військових справ ЗОУНР Д. Вітовський [10, с. 109].

Першочерговою проблемою делегації УНР на Паризькій конференції було визнання за Україною статусу суверенної незалежної держави та суб'єкту міжнародного права. Проблема ж Східної України вирішувалася на конференції через призму так званого «російського питання», яке посідало одне з центральних місць на світовому форумі.

Розв'язання всіх проблем післявоєнного врегулювання значною мірою залежало від наслідків громадянської війни в Росії. Все це поставило «російське питання» в центр підготовки дипломатії Антанти до мирної конференції [11, с. 49].

Оскільки делегація від Директорії УНР не була допущена до участі в конференції, українські дипломати обрали тактику надсилання нот до секретаріату Найвищої Ради з тим, щоб привернути увагу до проблем УНР в оборонній війні проти наступу військ Радянської Росії. Беручи до уваги страх Найвищої Ради перед перенесенням революційних подій у Центральну та Західну Європу, автори українських нот пояснювали, що Директорія УНР перешкоджає розповсюдженню ідей більшовизму, а через те визнання її Антантою «являється актом неминучим» [12, с. 13–14].

В нотах зосереджувалася увага щодо збройного нападу на УНР її сусідів – Польщі та Румунії. Проте цілком промовчувалося про продовження наступу польських військ на Підляшшя, Полісся і Волинь та про те, що Підляшшя і Холмщина вже повністю окуповані польським військом. З такої нагоди українська делегація звернулася з проханням до Найвищої Ради, щоб Польща та Румунія не порушували «встановлених Мирною конференцією принципів і не посилали війська проти України» [12, с. 13–14].

Характерною рисою дипломатії УНР було звернення до керівних органів Паризької конференції як до світового суду, який повинен покласти край агресивним діям сусідніх Україні держав. Зокрема, в ноті щодо румунської окупації Буковини повідомлялося: «Ми з певністю сподіваємося, що Мирній конференції, яка в своїх визначених представниках антантських урядів творить справедливий трибунал, знайдеться час для розгляду нашого застереження...» [12, с. 22].

Ігнорування ж Найвищою Радою письмових звернень української делегації спонукало її до зміни тактики в цій справі. На зміну нотам, де керівні органи конференції визначались як світовий суд, пішли меморандуми з протестами. Так, 18 березня 1919 року до Секретаріату Найвищої Ради був надісланий письмовий протест проти загарбання Буковини Румунією та проти «недемократичного режиму окупації» [12, с. 22].

Аналогічна нота з протестом була відправлена українськими дипломатами до керівних органів конференції щодо одного з статей Сен-Жерменського договору з Австрією про передачу Буковини Румунії. Надходили до Секретаріату Найвищої Ради й ноты української делегації з вимогою звільнення членів дипломатичної місії УНР у Будапешті, «зарештованих з причин їх приязного стосунку до альянтів» [4, арк. 165].

Справа в тому, що в середині березня 1919 року Г. Сидоренко отримав від Директорії повідомлення, що за наказом радянського уряду Угорщини була зроблена ревізія в посольстві УНР [12, с. 32].

Цілком не зрозуміло, яким саме способом Найвища Рада могла б заступитися за дипломатів УНР у Радянській Угорщині, але, треба думати, інцидент у Будапешті був використаний для чергового приваблення уваги антантських лідерів до української справи.

Відступ антантського десанту з півдня України спонукав делегацію Директорії звернутися до Найвищої Ради з нотою, де основною думкою було те, що поразка в

Одесі є наслідком помилок французького командування. Замість того, щоби підтримувати Директорію УНР як «єдиний елемент порядку, французький штаб в Одесі допомагав ворогам України і безпосередньо зміцнював більшовизм» [4, арк. 167].

До часу написання цієї ноти членам української делегації, певно, було відомо, що французький уряд займав найбільш непримиренну позицію щодо більшовизму. На відміну від В. Вільсона та Д. Ллойд–Джорджа, що відстоювали на конференції прикриту форму інтервенції проти Радянської Росії, Ж. Клемансо та президент Франції Пуанкаре виступали за продовження військової інтервенції з участю в ній, головним чином, армій союзних держав.

Але замість того, щоби порозумітися з французьким урядом щодо спільності україно–французьких інтересів у боротьбі з більшовицькою загрозою, українська делегація надсилає ноту до Найвищої Ради, яка за своєю формою нагадувала більше скаргу на уряд Франції. Такий крок української дипломатії погіршив і так не дуже добрі стосунки України та Франції.

Все ж попри недоліки, українська нота намагалася переконати Антанту у необхідності вступити з Директорією в спільну боротьбу проти радянської загрози. Адже в цей час під натиском Червоної армії війська УНР стали вздовж правого берега річки Дністра до Заславля [4, арк. 167].

Стан справ на українських фронтах на межі квітня–травня 1919 року був катастрофічний і Директорія з надією очікувала вирішення справи на Паризькій конференції, маючи надію отримати військову допомогу від держав Антанти.

З приїздом на Паризьку конференцію А. Марголіна з Одеси смуга надсилання нот до секретаріату Найвищої Ради змінилася систематичними пошуками зв'язку з представниками французького уряду. А. Марголін та О. Шульгін наносили візити до МЗС Франції з надією здобути порозуміння щодо української справи [13, с. 28].

Заходи українських дипломатів вилилися у звернення 6 травня 1919 року з окремим меморандумом до секції російських справ при французькому МЗС. Крім пропозиції щодо україно–французької співпраці, у меморандумі було прохання щодо висилки французьким урядом військової місії до Директорії, яка тоді перебувала в Галичині [14, с. 143]. Представники української місії мали надію, що після відступу французів з Одеси ними буде обраний для боротьби з більшовизмом новий плацдарм з території Західної України [12, с. 220].

У відповіді російській секції французького МЗС на український меморандум повідомлялося про рішення вислати місію від французького уряду до Галичини, але при умові, що «Україна і Польща припинять ворожі дії між собою та об'єднають зусилля для боротьби з спільним ворогом – більшовизмом» [14, с. 144].

Адміністрація російській секції французького МЗС була непоінформована в планах свого уряду щодо Східної Галичини. Адже ще 16 травня 1919 року почався загальний наступ польського війська при підтримці так званої армії генерала Ю. Галлера, головною метою перебування якої на території Польщі, за планом Найвищої Ради, була допомога в обороні від більшовицької загрози зі сходу. Польське ж командування одразу направило армію Ю. Галлера проти українських військ [14, с. 145].

При таких умовах не могло бути і мови про висилку французької військової місії до Галичини. Через брак

оперативної інформації російській секції французького МЗС щодо урядових планів вирішення галицької проблеми спонукав її адміністрацію повідомити українську делегацію про намагання вислати військову місію до Західної України. Коли ж ситуація прояснилася, представники російській секції обмежувалися обіцянками щодо перенесення висилки місії на майбутнє [15, с. 240].

Сама ж Найвища Рада розглядала українську справу тільки у зв'язку нападу польського війська на Галичину. Щодо загальноукраїнської справи, то члени Найвищої Ради, перебуваючи під впливом польських та російських імперських кіл [14, с. 147], вирішили перенести це питання на час розгляду всієї «російської справи», тобто всіх проблем колишньої Російської імперії.

8 травня 1919 року на засіданні Найвищої Ради, де обговорювалося питання досягнення перемир'я між Польщею та Західною Україною, Д. Ллойд–Джордж запропонував вирішити загальноукраїнську справу. В. Вільсон на це відповів: «Ми можемо також поладити справу не тільки між Польщею і Західною Україною, але і вирішити справу всієї України, та справа полягає в тому, що Україна проголосила себе незалежною від Росії» [16, с. 88].

Д. Ллойд–Джордж мав обмаль інформації щодо української проблеми і не виявляв особливої прихильності до неї. Але йому, проте, була властива політична інтуїція і майже пророча передбачливість. Історія всього світу могла б піти зовсім іншими шляхами, якби Найвища Рада більше прислухалася до слів британського прем'єра [4, арк. 160].

Головну роль на конференції в Парижі грав Ж. Клемансо, який створив собі політичну концепцію захисту Франції від Німеччини за допомогою великої Польщі й єдиної Росії. В. Вільсон тримався на світовому форумі пасивно і особливо не опанував волі французького прем'єра [17, с. 116–122].

Ще перед початком Паризької конференції американська делегація мала іншу думку щодо українського питання. Так, 31 грудня 1918 року посол США в Румунії М. Вопик у розмові з представником делегації від комітету УПСФ у Бухаресті В. Прокоповичем заявив: «Принципи В. Вільсона – це наша програма, з якої ми не робимо винятку ні для якого народу. Ми стоїмо на тому, що всі народи – в тому числі і народ український – самі мають право рішати, чи бажають вони бути самі чи в федерації. Саме так це питання стоятиме на міжнародній конференції в Парижі» [16, с. 88].

Американська делегація мала інструкцію свого уряду підтримувати на конференції українську самостійну державу, тому що український народ, зазначалося в інструкції, досить розвинутий і заслуговує на підтримку. Рекомендується американській делегації покласти максимум зусиль, щоб Східна Галичина була об'єднана з Україною.

Ця провінція може бути віддана Польщі лише тоді, коли Україна перебуватиме в теперішньому стані хаосу, але тільки як автономна країна [18].

Рекомендується також, щоб Кримський півострів належав до України як до свого природного материка. Згідно з цими рекомендаціями канцелярія президента В. Вільсона повідомила 17 березня 1919 року український уряд, що українська справа буде вирішена справедливо [15, с. 226].

Але обставини, що склалися на Паризькій конференції, примусили американську делегацію відійти від попередньої політики щодо України. Не останню роль в цій справі зіграв держсекретар США Р. Лансінг, який твердо стояв на позиції відродження «єдиної неподільної» і був противником розбудови молодих країн, а також професор Р. Лорд – дорадник президента В. Вільсона відомий як антиукраїніст [15, с. 226].

Так, 3 травня 1919 року представник американської делегації на Паризькій конференції, один з радників президента В. Вільсона полковник Е. Хауз дав своєму ад'ютантові, підполковнику С. Балансу, доручення спалити всі допоміжні матеріали української делегації: ноти, меморандуми, публікації тощо, мов би через брак місця в архіві американської делегації. Цей факт можна пояснити тим, що в делегації США вже твердо були переконані у непотрібності збереження матеріалів українських дипломатів [19, с. 76].

Крім визнання УНР з боку Антанті, отримання від неї матеріальної та збройної допомоги, українська делегація намагалася звернути увагу Паризької конференції на воєнні дії Польщі проти Західної України. В черговій ноті українських дипломатів до секретаріату Найвищої Ради повідомлялося про наступ польського війська на Холмщину, Підляшшя, Полісся та Волинь [20, с. 12].

У цій ноті вперше офіційно згадується про події, що відбувалися ще з грудня 1918 року, до часу подання другої ноти щодо агресивних дій Польщі, а саме про терор польських військових проти мирного населення Західної України [12, с. 32].

Через продовження боїв на українсько-польському фронті в рамках Паризької конференції в березні 1919 року в Галичині почала діяти Міжсоюзна комісія під головуванням командуючого французьким експедиційним військовим корпусом у Східній Європі генерала Бартелемі. До її складу входили англійський генерал Кортон де Віарт, американець д-р Лорд та італієць Стабліє [12, с. 32].

Комісія прибула в Галичину прямо на фронтіву лінію. Головою української делегації був С. Бурачинський. Комісія відвідала містечко Ходорів, де знаходилася головна квартира УГА на чолі з командуючим генералом М. Омеляновичем-Павленком. До Ходорова приїхали також голова Держсекретаріату Є. Петрушевич та прем'єр уряду ЗУНР С. Голубович, а також голова Директорії УНР С. Петлюра [15, с. 222].

Не проявляючи активності під час офіційної церемонії зустрічі, С. Петлюра побажав вести переговори з Бартелемі окремо. Тема їхньої розмови невідома, але сам факт подвійної дипломатії не справив на представників Міжсоюзної комісії належного враження. Поляки, скориставшись таким становищем, отримали можливість заявити в кулуарах Паризької конференції, що між українцями немає єдності [15, с. 223].

Таке становище вплинуло на рішення комісії, яка в 2-й статті свого проєкту перемир'я визначила демаркаційну лінію так: УГА повинна відійти від Львова до річки Буг, віддавши полякам нафтові джерела. З такої нагоди делегати від УНР на Паризькій конференції 7 квітня 1919 року подали ноту з протестом до секретаріату Найвищої Ради щодо безперспективності переговорів у Ходорові [15, с. 223].

Після невдачі комісії Бартелемі, пропозиції якої українці відкинули, Найвища Рада з початку квітня

1919 року призначила другу комісію, що мала ліквідувати польсько-український конфлікт. Головою цієї комісії був призначений англійський генерал Л. Бота від Південно-Африканського Союзу [21, с. 2].

Проєкт перемир'я комісії генерала Л. Боти пропонував обом сторонам зменшити армію до 20 тисяч і до закінчення конференції визначити тимчасову «лінію Боти», причому нафтовий басейн Дрогобицького повіту залишався в руках українців, а поляки контролювали б Львів і всю територію на захід від лінії Львів–Сокаль [12, с. 33].

Але польська делегація відкинула умови перемир'я. В заяві на ім'я Л. Боти голова польської делегації Р. Дмовський повідомив, що Польща намагається створити спільний польсько-румунський фронт, лінія якого повинна пролягати в напрямку: Дністер – Золота Липа, а на північ – через Галич і Станіслав до Чернівців [15, с. 227].

Ця заява була написана 13 травня 1919 року, тобто до початку наступу польської армії в Західній Україні та на Волині і в Поліссі. З політичної точки зору польська, заява ігнорувала намагання Найвищої Ради досягти перемир'я між двома сусідніми країнами [15, с. 227].

Українська делегація не знала про негативну оцінку делегацією Р. Дмовського умов перемир'я. В той же час французька преса щодня приносила нові відомості про наступ польського війська на Україну. З такого приводу 20 травня 1919 року було вирішено звернутися до Найвищої Ради, в якій йшлося про безуспішні спроби українських дипломатів отримати допомогу від країн Антанті для боротьби з польським та радянським наступом [4, арк. 166].

Того ж дня Г. Сидоренко отримав запрошення на відвідування українськими дипломатами резиденції В. Вільсона, де в той день проходила нарада Найвищої Ради. Приводом для запрошення послужив лист генерала Л. Боти, зачитаний на засіданні Найвищої Ради англійським прем'єром. В листі була висловлена думка, що коли Найвища Рада не винесе жодного рішення щодо України, то це буде доказом безсилля Паризької конференції [20, с. 16].

Крім Великої четвірки в американській резиденції українських дипломатів очікували члени комісії Л. Боти. Від української сторони на нараду прибули Г. Сидоренко, О. Шульгін, М. Лозинський, В. Панейко та Д. Вітовський. Відповісти на низку питань щодо внутрішнього ладу України та її ставлення до польського й радянського наступу, делегати від української місії оголосили усну заяву: Директорія вкрай потребує військової допомоги, польському наступові в Галичині значною мірою сприяє допомога країн Антанті. Рада чотирьох повинна негайно припинити наступ польського війська проти народу України [4, арк. 167].

Після того як українці покинули американську резиденцію, Найвища Рада продовжувала дебатувати проблему, пов'язану з польсько-українським воєнним конфліктом. Щодо загальної української справи, то ніхто з членів Великої четвірки до вирішення цього питання більше не повертався.

3 липня 1919 року від секретаріату Паризької конференції до канцелярії української делегації прийшло повідомлення, що підкомісія з польських справ за дорученням Найвищої Ради працює над внутрішнім статусом Східної Галичини. До участі в нараді

запрошувалися члени української делегації від ЗУНР [15, с. 233].

Комісія, що займалася польськими справами, була однією з найвагоміших на Паризькій конференції, очолювана членом французької делегації Ж. Камбоном, вона займалася справами, пов'язаними з утворенням Польської держави, яка за планами Антанти мала стати буфером між Західною Європою та Радянською Росією. Одній з її підкомісій Найвищою Радою було доручено розробити внутрішній статус Східної Галичини [4, арк. 169].

Прийняття такого запрошення та участь галичан у діяльності підкомісії означало б згоду об'єднаного представництва УНР і ЗУНР на рішення Найвищою Радою справи щодо Східної Галичини та вказувало на відсутність єдності поглядів самої делегації щодо української державності. Тому 4 липня 1919 року до секретаріату Паризької конференції надійшло повідомлення про відмову від участі українських представників у праці підкомісії [4, арк. 169].

Це було помилкове рішення. Напевно, виходячи з тези, що політика є мистецтвом можливого, українським дипломатам потрібно було взяти участь у праці підкомісії та намагатися впливати на вироблення внутрішнього статусу Східної Галичини на користь її мешканців. Тут відчувається відсутність дипломатичної гнучкості голови української місії Г. Сидоренка, хоча за інструкціями, виробленими Директорією щодо основних, цілей та завдань делегації на конференції, рішення було правильним.

11 липня 1919 року до канцелярії української делегації надійшло повідомлення від секретаріату конференції: «Польський уряд буде уповноважений завести в Східній Галичині цивільне правління, після того як заключить з державами Антанти договір, який надасть автономію території, а також політичні, особисті та релігійні свободи мешканцям. Цей договір буде спиратися на право самовизначення, яке мешканці Східної Галичини користують у майбутньому в часі, який визначать держави Антанти або інша організація, що буде уповноважена до цього» [4, арк. 170].

Отже, до співпраці з Антантою Директорію спонукали нездатність дотримуватися політики нейтралітету на міжнародній арені, безперервний радянський наступ на Україну, рішення VI з'їзду УСДРП, який зміцнив в українському керівництві опір намаганням боротьбистів впровадити в країні диктатуру пролетаріату та укласти союз з РСФРР [22, арк. 178].

Саме тому Директорія поклала надію на Паризьку мирну конференцію. Але через негативне сприйняття Антантою укладення Україною угоди з Центральними державами на переговорах у Бресті, намагання французького уряду створити умови для відродження Великої Польщі та відбудови «єдиної і неподільної» Росії за рахунок етнічних українських земель для Директорії прагнення бути офіційно визнаною та придбати статус рівноправного партнера на конференції перетворилося на складну проблему [8, с. 47].

Невдалий склад української делегації, більшість представників якої не годилася на роль дипломатів, відсутність політичної гнучкості у Г. Сидоренка, попри його ширий патріотизм, призводили до значних прорахунків у діяльності місії. Так, оскільки делегація від

Директорії УНР не була допущена до участі у світовому форумі, українські дипломати обрали не досить вдалу тактику надсилання нот до секретаріату Найвищої Ради, які за своєю формою та змістом нагадували скарги на голів урядів країн Антанти. Такі обставини погіршили і так не дуже добрі стосунки України з союзними державами.

Помилкою в діяльності української делегації на Паризькій конференції була відмова від співпраці в підкомісії з польських справ щодо внутрішнього статусу Східної Галичини. Українським дипломатам потрібно було взяти участь у праці підкомісії та намагатися впливати на вироблення внутрішнього статусу Східної Галичини на користь її мешканців.

З прийняттям умов місії Бартелемі, яка діяла під егідою Паризької мирної конференції, щодо перемир'я між українцями і поляками в Галичині в УНР з'явився б шанс бути визнаною Антантою і отримати, допомогу в оборонній війні на два фронти /проти Польщі й РСФРР/. З огляду на безнадійну ситуацію – дипломатичну ізоляцію та внутрішню політичну нестабільність, – відкинення Директорією пропозиції антантських чинників було поспішним.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. Відродження нації. Т.3.
2. Мазепа І. Україна в огні і бурі революцій 1917–1921. Т.1.
3. Вісник УНР від 12.02.19.
4. ЦДАВОВУ. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.280.
5. Вісник УНР від 09.07.19.
6. Нова Рада від 30.01.19.
7. ЦДАВОВУ. – Ф.3695. – Оп.2. – Спр.133.
8. Лозинський М. Галичина на мирній конференції в Парижі. – Кам'янець: вид. «Строїлець» – орган Галицької армії, 1919.
9. Вісник УНР від 25.01.19.
10. Борщак І. Як була організована Мiroва конференція. Календар Червоної Каліни. – Львів, 1939.
11. Симоненко Р. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. – К., 1962.
12. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. Т.5.
13. Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993.
14. Марголін А. Україна і політика Антанти. – Берлін, 1921.
15. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – К., 1993.
16. Іванів В. С. Петлюра – президент України. – К., 1993.
17. Шанковський Л. Дискусія і полеміка // Український історик. – 1967.
18. Нова Рада від 03.01.19.
19. Кучабський В. Польська дипломатія та східно-галицьке питання. – Львів: вид. «Дзвони», 1932. Ч.2.
20. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. Т.6.
21. Мазепа І. Творення держави. Збірник пам'яті С. Петлюри. – Прага, 1930.
22. ЦДАВОВУ. – Ф.3695. – Оп.1. – Спр.196.

References

1. Vynnychenko V. Vidrozhennja nacii'. T.3.
2. Mazepa I. Ukrai'na v ogni i buri revolucij 1917–1921. T.1.
3. Visnyk UNR vid 12.02.19.
4. CDAVOVU. – F.3696. – Op.2. – Spr.280.
5. Visnyk UNR vid 09.07.19.
6. Nova Rada vid 30.01.19.
7. CDAVOVU. – F.3695. – Op.2. – Spr.133.
8. Lozyns'kyj M. Galychyna na myrnij konferencii' v Paryzhi. – Kam'janec': vyd. «Stroilec'» – organ Galyc'koi' armii', 1919.
9. Visnyk UNR vid 25.01.19.
10. Borshhak I. Jak bula organizovana Myrova konferencija. Kalendar Chervonoj' Kalyny. – L'viv, 1939.
11. Symonenko R. Imperialistychna polityka Antanty i SSHA shhodo Ukrai'ny v 1919 r. – K., 1962.
12. Stahiv M. Ukrai'na v dobi Dyrektorii' UNR. T.5.
13. Zhyttya i smert' polkovnyka Konoval'cja. – L'viv, 1993.
14. Margolin A. Ukrai'na i polityka Antanty. – Berlin, 1921.

15. Nagajevs'kyj I. Istorija Ukrai'ns'koj' derzhavy XX stolittja. – K., 1993.
16. Ivanis V. S. Petljura – prezident Ukrai'ny. – K., 1993.
17. Shankovs'kyj L. Dyskusija i polemika // Ukrai'ns'kyj istoryk. – 1967.
18. Nova Rada vid 03.01.19.
19. Kuchabs'kyj V. Pol's'ka dyplomatija ta shidno-galyc'ke pytannja. – L'viv: vyd. «Dzvony», 1932. Ch.2.
20. Stahiv M. Ukrai'na v dobi Dyrektorii UNR. T.6.
21. Mazepa I. Tvorennja derzhavy. Zbirnyk pam'jati S. Petljury. – Praga, 1930.
22. CDAVOVU. – F.3695. – Op.1. – Spr.196.

Vargatyuk S. V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of International Relations, Faculty of Journalism and International Relations, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv)

The activities of the Ukrainian diplomatic mission at the Paris peace conference of 1919–1920

Analyzed the actions of the representatives of the Ukrainian diplomatic mission at the Paris peace conference, the era of the Directory of the UNR.

Keywords: foreign policy, strategic policy governance.

* * *

УДК 281.9(09):94(4)«1920/1950»:930.1(477)

Орлов В. М.,

кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідного сектору науково-освітньої роботи, Полтавський музей авіації і космонавтики, відділ Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського (Україна, Полтава),
vladlen-orlov@rambler.ru

ВЗАЄМВІДНОСИНИ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА РОСІЙСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ УПРОДОВЖ 1920–Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1950–Х РР. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ: ЗАГАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Охарактеризовано основні праці періоду незалежності України, які відображають історію та основні етапи у взаємовідносинах між органами радянської влади та російським православ'ям в Україні протягом 1920–х – першої половини 1950–х рр. Православна церква в Україні залишалась потужним і небезпечним фактором для радянської влади. Запропоновано п'ять напрямів дослідження державно-релігійних відносин в умовах атеїстичної антирелігійної політики більшовизму в Україні 1920–х – 1950–х рр. Констатовано, що упродовж 1990–х рр. – першого десятиліття XXI століття сформувався потужний напрям дослідження державно-релігійних відносин у період становлення тоталітаризму в СРСР.

Ключові слова: державно-релігійні відносини, напрям, новітня українська історіографія, органи державної влади, Радянська Україна, російське православ'я.

Упродовж періоду незалежності України з'явився цілий корпус науково-історичних робіт, які ілюструють державно-релігійні відносини радянських часів. Історіографічне узагальнення подібних напрацювань є актуальним, особливо достатньо складним і драматичним є період 1920–х – першої половини 1950–х рр. як етап впровадження тоталітарних сталінських експериментів, які безпосередньо вплинули на Російську православну церкву в Україні.

Варто зазначити, що більшовицька влада негативно ставилась до російського православ'я, але упродовж зауваженого вище періоду існували етапи зближення цілей і «потепління відносин» між органами радянської влади та інституційним російським православ'ям.

Так, можемо визначити наступні етапи: 1. Міжвоєнний період (1920–1930–ті рр.) – неприйняття російського православ'я в Україні, максимальне обмеження органами державної влади прав кліру; 2. 1943–1947 рр. – потепління взаємовідносин та наближення інтересів між радянською владою і російським православ'ям; відновлення

інституційності, відтворення Руської православної церкви та ліквідації інституційного греко-католицизму з наданням власності РПЦ; 3. 1947–1953 рр. – згоргання прав РПЦ і нове загострення відносин між органами державної влади та РПЦ; цей період тривав до смерті Й. Сталіна. Зауважена синусоїда проілюстрована в історичних студіях. Посилаючись на статтю та використовуючи підхід, запропонований О. Ігнатушею [5] виокремлюємо п'ять напрямів досліджень: 1. Узагальнюючі праці щодо історії православ'я в Україні загалом; 2. Розвідки (монографії, статті тощо), котрі відображали взаємовідносини російського інституційного православ'я в Україні з окремими державними органами радянської влади; 3. Праці з історії повсякдення православного духовенства і мирян радянського періоду 1920–х – 1950–х рр.; 4. Роботи, які описували складність взаємовідносин між православними інституціями в УСРР/УРСР, на що впливали органи державної влади; 5. Історико-регіоналістичні дослідження взаємовідносин органів радянської влади і РПЦ в Україні.

1. Узагальнюючі праці щодо історії православ'я в Україні. Починаючи з 1990–х рр., було опубліковано за сприяння Відділення релігієзнавства Інститут філософії НАН України багатомну фундаментальну працю з історії релігії в Україні. Зокрема, том 3 «Православ'я в Україні», в якому проілюстровано розвиток російського православ'я на українських землях [7].

2. Розвідки про загальні етапи взаємовідносин російського православ'я з органами радянської влади. Наприклад, ця категорія представлена науково-історичними фундаментальними працями за атрибуцією А. Киридон, В. Пашенка [11]. Антирелігійну політику органів радянської влади щодо російського православ'я в УСРР відображено у монографії В. Силантьєва «Большевики и православная церковь на Украине в 20–е годы» [12]. У монографії Л. Бабенко 2014 р. видання охарактеризовано взаємовідносини православної церкви та спеціальних органів державної безпеки зауваженого хронологічного періоду [1].

3. Праці з історії повсякдення православних радянського періоду. Автори-репрезентанти цієї категорії, зокрема Т. Бобко охарактеризувала статус родини православного кліру в умовах радянської антирелігійної компанії [2]. А. Макарьською проаналізовані моделі поведінки представників чорного православного духовенства в умовах реалізації антирелігійної атеїстичної політики міжвоєнного періоду [9].

4. Складність комунікації між різними православними церквами на українських землях та втручання в цей процес органів державної влади радянського періоду відображено у новітніх публікаціях Т. Євсєєвої [4], О. Ігнатуші [6], А. Кукурудзи [8], О. Тригуба [13]. Подібний напрям упродовж 2000–х рр. є найбільш досліджуваним і перспективним в новітньому українському історіописанні.

5. Роботи історико-регіоналістичного, краєзнавчого спрямування щодо взаємовідносин органів радянської влади і російського православ'я в Україні. Подібна категорія репрезентована монографіями, брошурами, науковим статтями з історії діалогу органів радянської влади та пануючим православ'ям в Україні упродовж 1920–х – початку 1950–х рр. Цей напрям представлений дослідженнями регіоналістичного спрямування, який розкриває релігійну історію Донбасу, Криму, Луганщини, Запоріжжя, Сумщини, південноукраїнського субрегіону тощо. До цієї когорти історико-краєзнавчих студій належить новітні

праці О. Ігнатуші, І. Довжук і С. Підченко, В. Оліцького, О. Тригуба, О. Форостюка та ряду інших істориків (див.: [3; 10; 14]).

Можемо підсумувати, що стаття ілюструє новітні дослідження щодо взаємовідносин органів державної влади і російського інституційного православ'я протягом встановлення тоталітарного режиму на українських землях періоду 1920–х – початку 1950–х рр. і є спробою окремих узагальнень науково–історичних студій щодо державно–релігійних відносин в Україні. Цей напрям сучасної української історіографії історії релігії та церкви в Україні ХХ століття залишається перспективним для подальших наукових пошуків і узагальнень.

Список використаних джерел

1. Бабенко Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні / Л. Л. Бабенко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.
2. Бобко Т. Г. Сім'я православного священнослужителя в 20–30-х рр. ХХ ст.: соціально–правовий аспект / Т. Г. Бобко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С.207–210.
3. Довжук І. В. Російська православна церква в культурному та економічному житті Донбасу у 20–х рр. ХХ ст.: монографія / І. В. Довжук, С. А. Підченко. – Луганськ: Вид–во СНУ ім. В. Дала, 2012. – 136 с.
4. Євсєєва Т. М. Зародження християнської демократії в структурі Російської православної Церкви в 1917–1921 рр. (загальний та український аспекти) / Т. М. Євсєєва // Український історичний журнал. – 2001. – №1. – С.107–121.
5. Ігнатуша О. М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930–ті рр.) / О. М. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – №2. – С.174–190.
6. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30–ті рр. ХХ ст.): монографія / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
7. Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред. А. Колодного; редкол.: Колодний А. (голова) [та ін.]. – К.: Український Центр духовної культури, 1999. – Т.3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – 560 с.
8. Кукурудза А. Р. Демократизація православ'я 20–х рр. ХХ ст. (український контекст): монографія / А. Р. Кукурудза. – Рівне: Видавць Олег Зень, 2008. – 249 с.: іл.
9. Макарьська А. І. Пристосування представників чорного духовенства до умов «безрелігійного суспільства» в УРСР в 20–30–ті рр. ХХ ст. / А. І. Макарьська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXIX. – С.161–165.
10. Оліцький В. Радянська репресивна політика проти Православної церкви на Сумщині у 1920–і рр. / В. Оліцький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид–во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1; Ч.3. – С.19–23.
11. Пашченко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930–ті роки / В. Пашченко, А. Киридон. – Полтава: [б. в.], 2004. – 336 с.
12. Силантьєв В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20–е годы / В. И. Силантьев. – Харьков: Харьковский государственный политехнический университет, 1998. – 232 с.
13. Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між державним політичним управлінням та реформациєю: монографія / О. П. Тригуб. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – 300 с.
14. Форостюк О. Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917–1988 гг.) / О. Д. Форостюк. – Луганськ: Редакционно–издательский отдел ЛИВД, 1999. – 120 с.

References

1. Babenko L. L. Radians'ki organi derzhavnoi bezpeki v sistemі vzajemovidosin derzhavi i pravoslavnoi cerkvi v Ukraini / L. L. Babenko. – Poltava: TOV «ASMI», 2014. – 549 s.
2. Bobko T. G. Sim'ya pravoslavnoho svyashchennosluzhiteľa v 20–30–h rr. ХХ st.: social'no–pravovij aspekt / T. G. Bobko // Naukovi

praci istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universitetu. – Zaporizhzhya: ZNU, 2006. – Vip. XX. – S.207–210.

3. Dovzhuk I. V. Rosijs'ka pravoslavna cerkva v kul'turnomu ta ekonomichnomu zhitti Donbasu u 20–h rr. ХХ st.: monografiya / I. V. Dovzhuk, S. A. Pidchenko. – Lugans'k: Vid–vo SNU im. V. Dalya, 2012. – 136 s.
4. Evseeva T. M. Zarozhennya hristiyans'koi demokratiі v strukturі Rosijs'koi pravoslavnoi Cerkvi v 1917–1921 rr. (zagal'nij ta ukrains'kij aspekt) / T. M. Evseeva // Ukrains'kij istorichnij zhurnal. – 2001. – №1. – S.107–121.
5. Ignatusha O. M. Suchasna ukrains'ka istoriografiya vidnosin pravoslavnoi cerkvi ta radyans'koi derzhavi (1920–1930–ti rr.) / O. M. Ignatusha // Ukrains'kij istorichnij zhurnal. – 2006. – №2. – S.174–190.
6. Ignatusha O. M. Institutijnij rozkol pravoslavnoi cerkvi v Ukraini: reneza i karakter (XIX st. – 30–ti rr. ХХ st.): monografiya / O. M. Ignatusha. – Zaporizhzhya: Poligraf, 2004. – 440 s.
7. Istorija religii v Ukraini: u 10 t. / za red. A. Kolodnogo; redkol.: Kolodnij A. (golova) [ta in.]. – K.: Ukrains'kij Centr duhovnoi kul'turi, 1999. – Т.3: Pravoslav'ya v Ukraini / za red. A. Kolodnogo, V. Klimova. – 1999. – 560 s.
8. Kukurudza A. R. Demokratizacija pravoslav'ya 20–h rr. ХХ st. (ukrains'kij kontekst): monografiya / A. R. Kukurudza. – Rivne: Vidavec' Oleg Zen', 2008. – 249 s.: il.
9. Makars'ka A. I. Pristosuvannya predstavnikov chornogo duhovenstva do umov «bezreligijnogo suspil'stva» v URSR v 20–30–ti rr. ХХ st. / A. I. Makars'ka // Naukovi praci istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universitetu. – Zaporizhzhya: ZNU, 2010. – Vip. XXIX. – S.161–165.
10. Olic'kij V. Radyans'ka represivna politika proti Pravoslavnoi cerkvi na Sumshchini u 1920–i rr. / V. Olic'kij // Naukovi zapiski Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodimira Gnatyuka. Seriya: Istorija / za zag. red. prof. I. S. Zulyaka. – Ternopil': Vid–vo TNPU im. V. Gnatyuka, 2015. – Vip.1; Ch.3. – S.19–23.
11. Pashchenko V. Bil'shovic'ka derzhava i pravoslavna cerkva v Ukraini 1917–1930–ti roki / V. Pashchenko, A. Kiridon. – Poltava: [b. v.], 2004. – 336 s.
12. Silant'ev V. I. Bol'sheviki i pravoslavnaa cerkov' na Ukraine v 20–e gody / V. I. Silant'ev. – Har'kov: Har'kovskij gosudarstvennij politekhnicheskij universitet, 1998. – 232 s.
13. Trigub O. P. Rozkol Rosijs'koi pravoslavnoi cerkvi v Ukraini (1922–1939 rr.): mizh derzhavnim politichnim upravlinnyam ta reformacijju: monografiya / O. P. Trigub. – Micolajiv: Vidavnicтво CHDU imeni Petra Mogili, 2009. – 300 s.
14. Forostyuk O. D. Pravoslavnaya Luganshchina v gody gonenij i tragicheskikh ispytanj (1917–1988 gg.) / O. D. Forostyuk. – Lugansk: Redakcionno–izdatel'skij otdel LIVD, 1999. – 120 s.

Orlov V. M., Ph.D. in History, research assistant of research sector research and educational work, Poltava Air and Space Museum, Department of the Poltava Museum of Local Lore named after Vasyl Krichевsky (Ukraine, Poltava), vladlen-orlov@rambler.ru

The relations between the Soviet authorities and the Russian Orthodoxy in Ukraine during of the 1920s – the first half of the 1950s in modern Ukrainian historiography: overall analysis

The paper describes the main works of the period of Ukraine's independence, reflecting the history and the main periods in the relationship between the organs of the Soviet government and Russian Orthodoxy in Ukraine during of the 1920s – the first half of the 1950s. The Orthodox Church in Ukraine has remained a powerful and dangerous factor for the Soviet power. It proposed five areas of research state–religious relations in the anti–religious and atheist Bolshevik policy in Ukraine of the 1920–1950–ies. It was stated that during the 1990's. – the first decade of the 21 century a powerful line of research of state–religious relations in the period of totalitarianism in the USSR.

Keywords: state–religious relations, the direction, the modern Ukrainian historiography, public authorities, Soviet Ukraine, Russian Orthodoxy.

* * *

УДК 930.85:82.161.2(477.82)«1921/1939»

Понедельник Л. А.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри нової та новітньої історії України,
Східноєвропейський національний університет
ім. Лесі Українки Україна (Україна, Луцьк),
poniedielnyk@ukr.net

ЛІТЕРАТУРНИЙ РОЗВІЙ МІЖВОЄННОЇ ВОЛИНИ В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ (1921–1939)

Проаналізовано діяльність літераторів волинського краю впродовж міжвоєнного двадцятиліття. На окремих прикладах творчості того чи іншого митця відтворено цілісний образ протистояння їх ідей з соціально-політичною реальністю зазначеного періоду; їх відповідності реальному життю і справжнім потребам свого народу.

Ключові слова: поезія, проза, літературне життя, національна ідентичність, тематика, ідеологія твору.

Міжвоєнна Волинь становила поліетнічний регіон, де відбувалися активні етнокультурні контакти між представниками різних спільнот та етнічних груп – українцями, поляками, чехами, німцями, євреями, росіянами тощо. Мета цієї статті є прагнення проаналізувати за складних суспільно-політичних умов розвиток літературного життя, що стало невід’ємним, самобутнім складником загальноукраїнського та європейського культурного простору. Вивчення цього феномену актуалізується і посилюється на сучасному етапі як у зв’язку з процесами глобалізації й інтеграції України у світовий культурний простір, посилення культурних зв’язків між народами, так і задля увиразнення, поглиблення уявлень про культурний розвій України в загальній історичній ретроспективі та в регіональному вимірі зокрема.

Проблема літературного життя Західної України за міжвоєнного періоду ХХ ст. не стала предметом ґрунтовного осмислення радянської історіографії, яка загалом не створила цілісної концепції історії розвитку української культури. Помітною подією став вихід у світ шеститомної «Історії українського мистецтва» за редакції М. Бажана [1]. У її п’ятому томі подано аналіз літературного процесу і художньо-мистецьких явищ в Україні у 1917–1941 рр., зокрема й на Волині. Утім, це видання дає доволі фрагментарне, поверхневе уявлення про їхній зміст і характер; вони розкриваються під кутом критики «буржуазних виявів культури», тому доробок більшості українських діячів та митців інших національностей фактично «виपाв» з поля зору авторів цього проекту. Чималу наукову цінність становлять роботи Б. Савчука, М. Філіпович, Я. Поліщука [2]. Особливий інтерес представляють наукові доробки Р. Олійника–Рахманного, В. Вітренка, А. Жив’юка [3]. Ця проблематика знайшла відображення і в здобутках зарубіжних дослідників, зокрема О. Мардковича, Я. Савицької, Я. Вацуліка [4]. Важливим джерелом дослідження стали матеріали українських, польських, чеських, караїмських культурологічних та громадсько-політичних періодичних видань 20–30-х рр. ХХ ст.

Літературне життя у Волинському воєводстві в 20–30-х рр. ХХ ст. було багатогранним і розмаїтим. Українські культурні діячі прагнули поставити слово на службу національно-визвольним змаганням, сформувати національну самосвідомість власного народу. Порівняно зі «східняками, придушеними московським централізмом, західники тішачись відносною свободою в Польщі,

могли замінити свої власні зусилля на культурному й літературному полі на зусилля, які іншим чином могла ефективно виконати ціла нація», – справедливо стверджує дослідник Р. Олійник–Рахманний [5, с. 3]. Паралельно розвивали свою творчість представники чеської, єврейської, німецької, російської та інших національних меншин, які за умов Другої Речі Посполитої намагалися зберегти власну культуру, а також показати внутрішній світ людини, збагнути й донести специфіку культурного розвитку волинського краю.

Поети, прозаїки, публіцисти прагнули до ідейного і творчого самовизначення. Це змушувало їх до корпоративної самоорганізації. З огляду на поєднання літературної творчості та громадсько-політичної діяльності представників усіх жанрів можна розподіляти за окремими творчими течіями та дрібнішими угрупованнями. Найбільш яскраво вираженими в письменстві були пролетарський і націоналістичний напрями. Виокремлюємо також романтичну течію. Водночас така класифікація має умовний характер, оскільки всі вони тісно перепліталися між собою [6, с. 3].

За різних історичних періодів література відігравала важливу роль у боротьбі за збереження національної ідентичності. У 1920–1930-х рр. на Волині працювали різні культурні діячі та літературно-мистецькі товариства. Їхня творча діяльність формувалася під впливом трьох основних чинників: політична ситуація в регіоні; ідеологічна боротьба, що огорнула всю Європу; прагнення молодого покоління прискорити відновлення незалежної української держави. Тому поезія, проза, публіцистика мали здебільшого ідеологічне забарвлення. Щоправда, чимало літераторів ставили за пріоритет звеличення та оспівування краси краю, зображення сутності людського буття та почуттів. Творчість таких митців належить до романтичного напрямку. Усі вони залишили певний слід у культурному житті регіону. Одні з них стали більш відомими, інші мали вузьке коло шанувальників. Творчість багатьох із цих митців за часів радянської влади не вивчалася й лише з набуттям Україною незалежності їхні імена та літературне надбання стали відомі широкому загалові.

Українські митці, які жили на теренах Польщі, справили великий вплив на розвиток української культури в Румунії, Чехословаччині, навіть радянській Україні. Прагнення народу до волі активізувало літературну діяльність представників т.зв. націоналістичного напрямку. Вони були найбільш продуктивними у творчому плані, їхні ідеї впливали на свідомість волинян, свідчили про стійкість народного духу, закликали до боротьби.

Однією із найвидатніших культурних постатей волинського краю за міжвоєнного періоду ХХ ст. став письменник і громадський діяч Улас Самчук (1905–1987 рр.), який ще за життя був визнаним класиком української літератури. Його перові належить низка літературних творів, з-поміж яких романи, повісті, оповідання «Ост», «Марія», «На твердій землі», «Чого не гоїть вогонь», «Юність Василя Шеремети» та ін. Найбільшу славу йому принесла трилогія «Волинь», яка ввійшла до золотого фонду не лише української, а й світової літератури.

Розглядати роль У. Самчука в громадсько-культурному житті регіону потрібно у двох площинах. З одного боку, це вплив його літературно-художньої творчості (роман–

хроніка «Волинь», повісті «Марія», «Кулак», «Гори говорять» тощо) [7, с. 5] на формування національної свідомості населення за умов національного та соціального гноблення і загрози його фізичного винищення внаслідок «пацифікації». У повісті «Марія» (1934 р.) зображено трагедію голодомору українського народу 1932–1933 рр. Твір «Гори говорять» (1934) присвячено боротьбі гуцулів–українців з угорцями на Закарпатті.

Преса міжвоєнного періоду ХХ ст. схвально відгукнулася на перший том «Волині», яка висунула автора в перші лави української літератури: «У. Самчук це дійсно, хто знає, чи не одинокий корифей українського письменництва. Його можна поставити поруч Кнута Гамсона і Раймонта... «Волинь» напевне стане обов'язковою літературою в наших середніх школах» [8, с. 210]. Так само схвально писали про нього часописи «Дзвін», «Вісник», «Хліборобський шлях», «Назустріч» та ін. [9]. Трилогія, написана впродовж 1932–1937 рр., стала свого роду гімном Волині, селянській праці, сімейним цінностям народного життя, любові до землі. І не варто розглядати її як суто ідеологічний роман. Поділяємо думку, згідно з якою письменника цікавила не стільки політика, скільки об'єктивний плин самого історичного буття народу, який У. Самчук старанно досліджував.

З іншого боку, письменник проводив активну політичну діяльність: належав до Української військової організації під час навчання в Кременецькій гімназії на початку 1920–х рр.; брав участь у подіях у Карпатській Україні 1938–1939 рр. тощо. 1924 р. він здійснив невдалу спробу перейти польсько–радянський кордон, відтак співпрацював з нелегальним націоналістичним органом «Сурма» на початку 1930–х рр., а напередодні війни Німеччини з СРСР належав до мельниківської ОУН. Ці події та зв'язки У. Самчука з Д. Донцовим, А. Мельником, М. Сціборським, іншими діячами вплинули на його політичні погляди й літературну творчість [10, с. 134].

Ім'я У. Самчука було заборонене в радянській Україні, а твори письменника видавали лише за кордоном. Учений Я. Поліщук так оцінив його самобутню літературну діяльність: «Улас Самчук не завинив перед власним народом, як «завинив» перед комуністичним режимом своєю різкою опозицією до нього. Навпаки, своєю величною творчістю він уславив цей народ, створив художній літопис його боротьби, його перемог і поразок у складному і тривожному ХХ віці» [11, с. 46].

Другим відомим представником націоналістичного напрямку в літературі Волині й Холмщини 20–30–х рр. ХХ ст. став Володимир Островський (1881–1950 рр.). Сьогодні це прізвище поступово повертається в українську культуру. Лише 1991 р. журнал «Дзвін» опублікував його повість «Сміх землі», рукопис якої зберігається у відділі українки Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника [12, с. 66–68].

Розв'язання «українського питання» В. Островський вважав головною справою свого життя. Будучи активним членом УНДО, він проводив агітацію напередодні виборів до польського сейму, за що 1930 р. був арештований і відправлений до Луцької в'язниці. Так він став палким виразником ідей волинського селянства, нужденне життя якого описав у творі «Сільське страхіття». Як борець за православно віру В. Островський виступив в оповіданні «Хрест отця Василя». У збірці оповідань «За ґратами» письменник закликає до боротьби проти національного

й соціального поневолення [13, с. 328]. Водночас його творчість пронизана палкою любов'ю до волинського краю. На прикладі образу весни, яку митець ототожнює з красунею–дівчиною, він вірить, що Волинь прокинеться зі сну й настане світанок, прийде нове життя, якого гідні її люди.

В. Островський писав україномовні підручники для початкової школи, видавав журнали «Наш світ», «Нарід», газету «Нова доба». Письменник розумів, що за відсутності фінансових засобів «завдання високої літератури можна і треба виконувати засобами масового, загальнодоступного мистецтва».

Радянська влада жорстко помстилася талановитому митцеві. Під час депортації середини 1940–х рр. його направили до Станіслава (тепер Івано–Франківськ), де згодом звинуватили в приналежності до «українських буржуазних націоналістів». Твори В. Островського були заборонені, книги вилучалися з бібліотек і знищувалися. На зборах письменників у Львові майбутній лауреат Ленінської премії М. Бажан виступив зі звинуваченням проти В. Островського, котрого назвав «вовком, який під виглядом вівці ввійшов у радянську літературу». Відтак письменника звільнили з посади директора школи і через два роки (1950) він помер за загадкових обставин. Могила В. Островського не збереглася [12, с. 67].

«Поетом непростой доли» та водночас «геніальним поетом» називають третю із черги знакову постать літературного бомонду міжвоєнної Волині – Олексу Стефановича (1900–1970 рр.) [14, с. 53]. З різних причин його творча доля склалася так, що до сьогодні це ім'я залишається маловідомим в Україні та за її межами. Він не брав активної участі в суспільно–політичних чи культурно–мистецьких рухах, утім, ще У. Самчук запевняв, що творчий здобуток О. Стефановича «увійде в історію літературної нашої мови, як цілком виключний звук поетичної мови нашого народу». А польський поет Ю. Лободовський стверджував, що такого митця «в нас радо би позичили сусіди», «бо ні в Росії, ні в інших слов'ян такого поета немає» [14, с. 46].

Великий вплив на життя і творчість О. Стефановича справили війна, революція, важкі напівсирітське дитинство і юність, які пройшли в с. Садки, неподалік Острога. Літературна спадщина О. Стефановича нечисленна. За міжвоєнного періоду ХХ ст. вийшли дві його збірки: «Поезії» та «Stephanos I». Творчість поета не втратила актуальності, оскільки просякнута боєм за долю батьківщини, за її народ. Уже за часів незалежності завдяки рівненському видавництву «Азалия» побачило світ скромне видання поета «Возлюби її до крові» [15, с. 205–206].

Важкі переслідування випали на долю уродженця с. Береги (нині Млинівський район Рівненської області) Онуфрія Мельничука (1899–1960 рр.). Через постійний контроль за його діяльністю з боку влади український прозаїк, громадський діяч змушений був виїхати до Аргентини. Яскравим зображенням важкого становища волинян під владою Польщі став його роман «У пошуках кращої долі», де у виразних контрверсійних художніх образах показано трагічні події, пов'язані з вимушеною еміграцією тисяч українських родин на чужину.

Наприкінці ХІХ ст. в українську літературу повернулось ім'я Галини Журби (дівоче прізвище Домбровська), дружини, соратниці А. Нивинського,

однієї з найталановитіших українських письменниць міжвоєнних років. Літературна творчість жіноцтва, як зазначив історик Б. Савчук, є важливим показником його ролі в житті нації, адже саме на цій ниві, реалізуючи свій загальноосвітній рівень та інтелектуальний потенціал, жінки мали змогу найповніше проявити внутрішній світ, прагнення, національні почування [16, с. 184–185].

Галина Журба походила зі знатного шляхетського роду галицького Поділля. Вихована в традиціях польської культури, дівчина не забувала про свої українські коріння. Майбутня письменниця самостійно опанувала українську мову, літературу, культуру та стверджувала: «По предках матері відгукнувся в мені голос української крові, українського духа» [17, с. 462]. Рецензентами її перших збірок виступили І. Липа та Є. Чикаленко. Професійну допомогу письменниці-початківцеві надав відомий літературознавець А. Ніковський. Дослідники вказують на «цілком особливий» стиль письменниці, на точність у коротких фразах, що черговий раз засвідчує талановитість українських жінок [18, с. 89].

Разом із чоловіком А. Нивинським Галина Журба була активною учасницею революційного руху. Їх обох звинуватили в антидержавній діяльності: спочатку – в комуністичній, відтак – в українській націоналістичній. Активна просвітянка, вона, працюючи громадською бібліотекаркою, часто зверталася до українців мовою своїх героїв, читала лекції з історії українського народу, виховувала любов до природи краю. На сторінках волинської преси з'явилися її оповідання, публіцистичні статті. У статті «З'ясування позицій», яку надрукувала в Рівному 22 січня 1922 р. газета «Боротьба», Галина Журба писала: «Мета наша – вкорінити глибоко в думку нашого працюючого народу почуття національної гідності, незалежності, самородності й віри у свої власні сили і в цих засадах виховувати український нарід... Бо нічого не вартий той нарід, що культурно слабкий, а політично не організований» [19, с. 15].

Переслідування, арешти змусили подружжя 1933 р. покинути Волинь і виїхати до Львова, де вони продовжили плідно працювати. Тут вийшов у світ написаний у Здолбунові прозовий твір Галини Журби «Зорі світ заповідають». Згідно з твердженням ученого Р. Іванчука, він «споріднений з «Волинню» У. Самчука», бо в обох випадках ідеться про події у волинських селах: в У. Самчука – Дермань, Кременець, у Галини Журби – придумана «Незабитівка» поблизу містечка Мізоч. Відмінності в тому, що «Волинь» – твір автобіографічний.

Життя письменниці – це суцільна боротьба. Її не випадково називають «провісником процесів, що починали добу культурного відродження і одночасно добу кривавої московської розправи з нашою культурою» [20, с. 128].

У першій половині 20–х рр. ХХ ст. на Волині поживався літературний рух пролетарських письменників і поетів. Майже всі вони були членами КПЗУ. На Першій конференції представників цього напрямку у Львові 12 травня 1929 р., у якій узяли участь і волиняни, делегати заявили, що «пролетарське письменство ... являється одним із засобів пролетаріату в боротьбі за визволення» [21, с. 55–56].

Виразником ідей цього напрямку став видатний український письменник, літературознавець Мечислав Гаско (1907–1996 рр.). 1924 р. за активну участь у

революційному підпіллі його арештувала польська влада та ув'язнила в Луцькій тюрмі. Упродовж шести місяців М. Гаско терпів знущання і тортури, проте гучні протести громадськості змусили випустити його на волю.

Перші проби пера майбутнього письменника припадають на час його революційної діяльності проти польської влади на Волині. В УСРР, куди М. Гаско змушений був виїхати, він став членом Спілки революційних письменників «Західна Україна», яка об'єднала понад 50 літераторів і художників – уродженців Галичини, Буковини, Закарпаття. Спілка видавала альманахи, а в 1930–1933 рр. її друкованим органом став місячник «Західна Україна». У ньому було надруковано чимало творів М. Гаско. Серед них поезії та оповідання «Пісня про шістьох розстріляних у Польщі», «На кордоні», «Західна Україна», «На прорив» та ін.

У грудні 1933 р. М. Гаско арештували за приналежність до «контрреволюційної письменницької організації «Західна Україна». Його звинуватили в тому, що, «будучи поінформованим щодо діяльності окремих членів контрреволюційної організації «УВО», зокрема голови Спілки «Західна Україна» М. Ірчана, органом влади про це не доніс». Після тривалих допитів, очних свідчень, вимушеного «зіння» йому оголосили вирок: три роки концтаборів. Покарання відбував на Печорі разом з Остапом Вишнею та В. Гжицьким [22, с. 556–562].

У вересні 1956 р. військовий трибунал Київського військового округу скасував постанову Особливої наради від 31 травня 1934 р. щодо М. Гаска і припинив справу за відсутністю складу злочину. Отримавши дозвіл на переїзд до Києва, він продовжив свою літературну діяльність, видавши кілька збірок поезій, літературно-критичних нарисів, монографій. Варто зазначити, що для письменника М. Гаска завжди залишалася музою рідна Волинь, край у якому він народився і якому присвятив своє життя.

Широковідомим як в історичній науці, так і літературознавстві стало ім'я Миколи Калинчука, за редактування якого виходили газети «Сель–Роб», «Сила», тижневик «Світло», журнали «Нові шляхи», «Робітниця», «Західна Україна», «Металеві дні» та ін. Він здобув визнання як дитячий поет завдяки поезіям «Маленькій Оленці», «Дівчатко» із циклу «Арешти». Через призму дитячого світосприймання М. Калинчук показав реальну дійсність напівголодного життя робітників. На сторінках видання «Вікна» друкувалися його вірші, у яких митець уміло використав дитячі висловлювання, діалоги батьків і дітей, зробив своєрідний художній зріз окремих прошарків суспільства [23, с. 165].

1929 р. у «Вікнах» з'явилася поема М. Калинчука «Вартівничий», яка відтворює важке життя населення краю та образ борця–революціонера, що прагне щастя та щиро вірить у правоту своєї справи. Бойовим закликом до боротьби, вірою у визволення з–під соціального й національного гніту стали інші вірші М. Калинчука: «Вірю», «На Волині б'ють дзвони», «На грані», «Я знаю, що буде так». Можна сперечатися про їхній літературний рівень, однак незаперечним є те, що через усю творчість поета проходить щирий революційний пафос, який спонукає до боротьби за звільнення народу з–під чужоземного панування.

Тиск польської національної політики позначився на становленні поетичної творчості українського поета

Івана Степанюка (1903–1934 рр.). Відчувши на собі важке становище українців у підневільному краї, юнак став активним учасником революційних виступів молоді сіл Цуцнова, Поромова, Рокитниці (населені пункти над Західним Бугом. – Л. П.). Закликом до боротьби були його революційні пісні, вірші. Їх співали на нелегальних зібраннях комсомольців Західної України і членів КПЗУ, під час демонстрацій, у тюремних катівнях [24, с. 458].

Сьогодні важко встановити належність поетичних рядків тому чи тому авторові: тоді їх намагалися приховувати, однак дослідники стверджують, що «Над Бугом», «Лист з Холмщини», «Коні вітер поганяє сиви», «По той бік Збручу» належать саме І. Степанюку. Через революційну діяльність поета переслідував польський уряд, а 12 вересня 1925 р. він був змушений залишити Волинь і перейти польсько–радянський кордон. Його поетична творчість продовжувалася в УРСР, де сформувалися інші ідейні переконаннями, які стимулювали нові поезії. Вірші й оповідання молодого автора друкувалися на сторінках багатьох газет і журналів. І. Степанюка прийняли до Спілки революційних письменників «Західна Україна», а його твори 1931 р. ввійшли до «Антології української поезії».

Ще у 12 років з'явилися перші проби пера Василя Матчука (літературний псевдонім Влас Мизинець) (1907–1943 рр.). Уродженець с. Заплля Любомльського повіту Волинського воєводства, він з дитинства ставився до художнього слова як до могутньої зброї. Вихований на творчості Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, юнак постійно перебував в епіцентрі революційної боротьби, за що тричі його арештовували й ув'язнювали в луцькій та ковельській тюрмах. Однак, Влас Мизинець продовжував організувати робітничі страйки, демонстрації, найбільшою з яких стала широковідома Колківська першотравнева демонстрація 1935 р.

Від перших віршів «Я все пам'ятаю», «Заходило сонце», «У вечірній час» до більш зрілих поезій «Друга рата» із циклу «Пісні селянина» Влас Мизинець не відступає від головної теми – опису злиденного життя волинського села за умов поневолення польською владою. У поетичних творах «Пролетарські розкоші», «Злодій» автор закликає не миритися з безправним становищем робітників, які важко працюють на промислових підприємствах [25, с. 304].

Навіть перебуваючи у в'язницях, поет за допомогою своєї гострої зброї – пера виступає проти ворогів рідного народу. Творча спадщина Власа Мизинця слугує яскравим прикладом болючого переживання митця за долю свого народу та незламного прагнення віддати письменницький хист задля його служіння.

До когорти визнаних майстрів художньої прози належить відомий літературознавець, есеїст, збирач фольклору, публіцист і громадський діяч Петро Козланюк (1904–1965 рр.). Свої твори він підписував псевдонімами та криптонімами: Мережка, Капе, Кризовий, Перерівський, П. К., (–КА), М–а, Мер та ін. За прорадянські погляди, які П. Козланюк проявляв у творчості та в громадсько–політичній діяльності, будучи засновником письменницької організації «Горно» та редактором журналу «Вікна», його неодноразово арештовувала польська поліція. Особливо посилювалися переслідування після виходу в УРСР першої збірки оповідань «Хлопські гаразди». Важке життя волинських і галицьких селян, гнів і бажання боротьби та віра в перемогу стали лейтмотивом

його творчості. Він був учасником Антифашистського конгресу працівників культури Польщі, Західної України та Західної Білорусії та брав активну участь в інших громадських акціях культурних діячів, які виступали проти свавілля польського режиму. Водночас творчий здобуток П. Козланюка можна віднести й до романтичного напрямку, оскільки з–поміж його творів є чимало ліричних поезій («Дружині» та ін.).

У 20–х рр. ХХ ст. розпочала творчий шлях волинська поетеса Ганна Жежко. Зі сформованими ідейними переконаннями та устремліннями молода вчителька присвятила творчу та політичну діяльність рідній Волині. За її ініціативи в Турійську було створено молодіжну підпільну організацію, яка стала організатором однієї з перших першотравневих демонстрацій на Волині. На чолі демонстрації із червоним прапором у руках ішла сама Г. Жежко. Незабаром вона була арештована й ув'язнена в ковельській тюрмі, де зазнавала тортур і знущань. Завдяки наглядчеві, поляку В. Недзеляку, поетеса зуміла передати на волю понад 50 віршів («Ми сильні, бадьорі», «Дівчата шили прапори» та ін.), які пройняті високим патріотизмом, нескореністю духу, непримиренністю до ворогів, жагою боротьби і вірою в перемогу. Слова поетеси–борця, видряпані на стінах камери, згодом стали революційним гімном політв'язнів. Під тиском громадськості дівчину змушені були випустити на волю.

Великий вплив на творче становлення Г. Жежко справила поезія Лесі Українки, тож її часто називають «ідейною спадкоємицею» Доньки Прометея. У передмові до перевидання збірки «Троянди за ґратами» відомі критики зазначили: «Вірші Г. Жежко являють собою яскраву сторінку героїчної історії Волині, історії та революційної боротьби» [26, с. 5]. 1937 р. була репресована й лише після війни (1946) її реабілітували. До останніх днів свого життя поетеса підтримувала зв'язок із рідною Волиною, зустрічалася з її мешканцями.

На початку 1930–х рр. молоді поети краю об'єдналися в регіональну спілку «Волинь», засновану в Рівному. Гімнзайна молодь, з–поміж якої були Ч. Янчарський, С. Шайдак, З. Румель, В. Іванюк, В. Мільчарек, ставили своїм завданням осмислення проблем культурного розвитку Волині. Вони почали видавати газету «Шкільне ехо».

Головним організатором і натхненником спілки виступив уродженець с. Грушвиця, поблизу Рівного Чеслав Янчарський (1911–1971 рр.). Він проявив себе як поет–лірик. 1933 р. вийшла у світ перша збірка «Акварель», 1936 р. – друга збірка «Голуба хустка». Тогочасні критики високо оцінили ліризм поезії, який характеризувався «винятковим елементом справжньої музичності» [11, с. 43].

Ще один представник творчої спілки «Волинь» Владислав Мільчарек (1916–1993 рр.) був вихідцем із селянської родини. 1934 р. він видав першу збірку «Wieża Babel» («Вежа Бабель»), а 1938 р. у Здолбунові вийшов другий том його віршів «Lirizm Wołyńia» («Ліризм Волині»). У передмові до нього автор відзначав: «До найбільш занедбаних відділів волинської культури належить література. Волинь – регіон великих можливостей – не має навіть власної літературної газети, молоді поети мусять шукати місця за межами Волині». Митець переймався суспільними і культурними проблемами краю, брав участь у регіональному русі «Wołyńska Wies» («Волинське село») в 1934–1936 рр. тощо [11, с. 37].

Темі побуту, звичаїв та обрядів поліського села 20–30-х рр. ХХ ст. присвятив свою творчість волинський письменник Борис Швед (1906–1945 рр.). Хоча починав він як поет, однак став більш відомим як прозаїк. Найціннішою з художнього погляду є повість «Поліщуки», де правдиво змальовано сільське життя з його турботами і бідами, злиднями і трагедіями. Водночас автор показав народну обрядовість, повір'я, мудрість і досвід старшого покоління. У своїх творах він закликав шанувати й любити Бога, природу, рідних, цінувати принципи християнської моралі. Б. Швед був типовим представником молодішої генерації поетів Волині міжвоєнного періоду ХХ ст.

Хоча українці Волині жили в європейській державі, вони були значною мірою ізольовані від європейської культури, тому певний вплив на їхнє ознайомлення із західною культурою справляла літературна діяльність представників національних меншин, які мешкали на теренах краю.

Творчу генерацію волинських німців представляють Г. Генке (1913–2000 рр.), Г. Тичковський (1910–1987 рр.), Е. Вайс (1906–1988 рр.), Е. Кончак (1903–1979 рр.), Г. К. Шмідт (1909–1972 рр.). Німецькі літератори міжвоєнної Волині зазнавали потужного впливу євангельсько-лютеранської церкви, тому політика польської влади не призвела до їхньої колонізації, а в їхньому середовищі панували патріотизм та усвідомлення національної гідності.

З-поміж німецьких літераторів Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. великий інтерес становить творчість Густава Тичковського, уродженця колонії Пустомити Горохівського повіту. Твори митця, опубліковані в часописі «Волинський вісник» («Wolhynischer Bote»), сповнені любов'ю до рідного краю та місцевим патріотизмом. Глибокими переживаннями ліричного героя пронизані його роздуми про шляхи відновлення власного «Я» [27, с. 49].

Чеську національну культуру представляли чехи-волинці В. Лоуда, І. Кнотек, Й. Фойтік, Я. Грегра, Й. Рейзек. У національному часописі «Голос Волині» («Hlas Volynj»), який видавали у Квасиліві, поблизу Рівного, а також у львівській газеті «Діло» свої поетичні твори друкував В. Либовецький (1906–1980 рр.). Маємо небагато відомостей про уродженку Дубна Антонію Єржабек (у шлюбі Гржибовську) (1909–2002 рр.). Навчаючись у місцевій гімназії, вона почала писати поетичні твори польською мовою, а згодом і чеською. Основними мотивами її творчості стали рідна Волинь, родина, люди, які працею звеличували цей край. В еміграції, А. Гржибовська видала збірки поезій «волинської доби»: «Дощами падають зірки до саду», «Присмерки та світання», «Аромати отчого дому» та інші, тож її творчість здобула визнання лише в 1970-х рр.

Польська влада розуміла суспільні роль і значення інтелігенції, тому, підтримуючи її, намагалася зміцнити свої національно-політичні позиції на теренах Волинського краю. Яскравим представником польської культури, для якого Україна була не лише батьківщиною, а й джерелом духовної наснаги, став поет, перекладач, публіцист Юзеф Лободовський. На запрошення воєводи Г. Юзевського він переїхав до Луцька, де заснував літературний тижневик «Волинь» (1937–1938 рр.). Будучи добре ознайомленим з «українським питанням», Ю. Лободовський з позиції оборони інтересів національних меншин у своїх поезіях, публіцистиці засуджував репресії польської влади щодо

українців та закликав до єднання обох народів. Його вірші «волинського періоду», згодом включені до виданого в еміграції збірника «Золота грамота», засвідчують, що творчість Ю. Лободовського стала продовженням «польської романтичної української школи» [28, с. 4].

Зважаючи на складний духовний світ поета, сучасники називали його «Отаманом Лободою», натякаючи на «любов до козаччини». На портреті, який намалював його приятель, художник Е. Санца, Ю. Лободовський зображений як середньовічний лицар із булавою в руці на тлі малинового козацького прапора. У підписі до нього значиться: «Juzef Lobodowski dux et hetman consortionum poeticarum» («Юзеф Лободовський, вождь і гетьман поетичних товариств» [29, с. 9].

Відомо польська письменниця і громадський діяч Ванда Василевська (1905–1964 рр.) формувала свої літературні погляди змалечку. Донька знаного публіциста, автора багатьох праць із проблем національних відносин, міністра закордонних справ в уряді Пілсудського–Морачевського (1919–1920 рр.) Л. Василевського, ще під час навчання в Ягеллонському університеті (Краків) розпочала громадсько-політичну діяльність. Цьому сприяло її домашнє оточення. «Мій рідний дім був для мене доброю школою... Політичні суперечки, назви партій, організацій весь час лунали у моїх дитячих вухах... Атмосфера рідного дому, де на першому плані завжди стояли громадські, а не особисті проблеми, не могли не відбитись на моєму дальшому житті», – писала в «Автобіографії» письменниця. Урешті, В. Василевська почала обстоювати відверто революційну позицію в польській літературі: зверталася до теми села та важкого життя польського народу. Її твори називали «звинувачувальним актом проти капіталізму» [30, с. 148].

Від батька дівчина успадкувала любов до України, до українських пісень. 1937 р. вона здійснила подорож річками Стир, Турія, Горинь, Стохід, Мухавець, Ясьольда через усе Полісся. Під час цієї мандрівки збирала матеріали для літературних творів. Захоплена красою Полісся, Волині, вона бачила й важку долю людей, які жили у великих злиднях, боролися і гинули в боротьбі за краще майбутнє. Враження від подорожі лягли в основу повісті «Полум'я на болотах», яка стала першою частиною трилогії «Пісня над водами». У ній В. Василевська відобразила життя і побут поліщуків.

Простежуючи діяльність літераторів волинського краю впродовж міжвоєнного двадцятиріччя ХХ ст., можна створити картину «суголосності» тодішньої суспільно-політичної дійсності та їхньої відповідальності за долю своїх народів.

Однак, потрібно зазначити, що на відміну від Галичини, де на розвиток літератури й політичної думки впливав «Літературно-науковий вісник» (ЛНВ), Волинь не мала такого літературного органу, навколо якого могли б гуртуватися письменники задля розв'язання засадничих питань: як підняти якість літератури, як пропагувати її на рівні населення краю тощо. Окремі волинські діячі друкувалися на сторінках ЛНВ.

Для популяризації творів літератури й мистецтва та створення умов для розвитку творчих здібностей літераторів Волинського краю їхні представники шукали різні шляхи. Цьому сприяла діяльність їхніх літературно-мистецьких і культурологічних організацій, що мали різну ідейну спрямованість: від «малопольської ментальності»

до виразно націоналістичного світогляду. Зазвичай вони не мали філій, а носили локальний характер.

Так, 1927 р. у Рівному було засновано Українське літературно-художнє товариство імені Лесі Українки, яке нараховувало 40 членів. Активну роботу з популяризації творчості волинських митців проводили «Просвіта», Союз українок та інші товариства. На численних громадських масово-просвітницьких заходах вони прагнули донести живе слово письменників до широкого кола читачів, пробудити в них національну свідомість та любов до рідного краю. Із цією метою Кременецька філія «Просвіти» заснувала літературно-громадський альманах «Віра», який майже відразу, у травні 1923 р., влада заборонила і конфіскувала [31].

Задля пропаганди чеської прози та поезії в додатку для молоді «Зірниця» часопису «Голос Волині («Наш Volyn») був створений літературний розділ. Свої твори чеські поети та прозаїки також друкували на сторінках «Волинського сімейного календаря» («Rodinný Kalendar Volynskych») [32]. Серед громадсько-культурних товариств, які знайомили з творчістю земляків, був Чеський клуб. За міжвоєнного періоду ХХ ст. його філії існували в Луцьку, Здолбуніві, селах Гульча Чеська та Здовбиця Здолбунівського повіту. На збереження національної ідентичності чеських колоністів була спрямована й діяльність «Чеської бесіди». Подібні товариства у Волинському воєводстві мали поляки й росіяни: «Польський клуб», «Руський клуб», «Польська бесіда», «Руська бесіда». Примітно, що вони не мали обмежень щодо членства через національну приналежність, тож, судячи з прізвищ, до них належали й українці [33, арк. 2].

Отже, волинські літературні діячі – поети і прозаїки міжвоєнних десятиріч ХХ ст. постійно перебували в пошуках кращого виразу власного таланту та прагнули віднайти способи донести живе слово до читача задля формування його світобачення. Це знайшло вияв у розвитку літературно-мистецьких течій – націоналістичної, пролетарської, романтично-ліричної, хоча виразні відмінності (за ідейними переконаннями) існували між двома першими, а лірика, романтика були властиві всім літераторам. Така ситуація стосується не лише українських, а й польських, меншою мірою чеських, німецьких митців, які виражали соціальний біль і потреби населення краю та водночас оспівували його красу, велич, культурні традиції, природу.

Список використаних джерел

1. Історія українського мистецтва: в 6-и т. / ред. кол.: М. П. Бажан (гол. редактор) [та ін.]. – К.: [б. в.], 1966–1970. – 6 т.
2. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне: Ліста, 1996. – 149 с.; Філіпович М. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр. / М. Філіпович. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 240 с.; Поліщук Я. Література рідного краю / Я. Поліщук. – Рівне: Азалия, 1993. – 79 с.
3. Олійник–Рахманний Р. Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні (1919–1939 роки) / Р. Олійник–Рахманний. – К.: Четверта хвиля, 1999. – 240 с.; Вітренко В. Література волинських німців / В. Вітренко. – Житомир: Волинь, 2003. – 260 с.; Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харидбою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука / А. Жив'юк. – Рівне: Ліста–М, 2004. – 184 с.
4. Mardkowicz A. Ogniska karaimskie: (Łuck – Halicz – Wilno – Troki) / Aleksander Mardkowicz. – Łuck, 1934. – 20 s.; Sawicka J. Wolyń poetycki w przestrzeni kresowej / J. Sawicka. – Warszawa: Wydwo DiG, 1999. – 204 s.; Vaculik J. Dějiny volyňských Čechů. Díl II. Léta, 1914–1945 / J. Vaculik. – Praha: Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel v Praze, 1998. – 102 s.

5. Олійник–Рахманний Р. Літературно-ідеологічні напрямки в Західній Україні (1919–1939 роки) / Р. Олійник–Рахманний. – К.: Четверта хвиля, 1999. – 240 с.
6. Бондаренко Г. В. Інтелектуальна еліта Волині. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – 276 с.
7. Жив'юк А. А. Вплив громадсько-політичної та літературної діяльності Уласа Самчука на розвиток української національної свідомості 1920–і–1990–і роки. – Київ, 2002. – 186 с.
8. Генік С. Самчук Улас / С. Генік // 150 великих українців. – Івано-Франківськ: [б. в.], 2001. – С.210.
9. Дзвін. – Ч.8/9, 1 серп, 1934. – С.4–5.
10. Чоповський В. Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1939) / В. Ю. Чоповський. – Львів: Край, 1993. – 168 с.
11. Поліщук Я. Література рідного краю / Я. Поліщук. – Рівне: Азалия, 1993. – 79 с.
12. Господин А. Володимир Островський – невтомний працівник Волині / А. Господин // Літопис Волині: наук.–популяр. зб. волинезнавства / Ін-т Дослідів Волині; голов. ред. М. Боровиковський. – Вінніпег, 1966. – Ч.8. – С.66–68.
13. Революційні поети Західної України. – Київ: Радянський письменник, 1958. – 464 с.
14. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу / А. Пісоцький, Н. Войтук. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 176 с.
15. Гошовський Б. Появилися «Зібрані твори» Олекси Стефановича / Б. Гошовський // Літопис Волині: наук.–популяр. зб. волинезнавства / Ін-т Дослідів Волині; голов. ред. М. Боровиковський. – Вінніпег, 1978. – Ч.12. – С.205–206.
16. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина ХІХ ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 1998. – 280 с.
17. Галина Журба // Українське слово / упоряд.: В. Яременко, С. Федоренко. – К., 1994. – Кн.1. – С.459–479.
18. Русова С. Наші визначні жінки: літературні характеристики–силуети / С. Русова. – Коломия: [б. в.], 1934. – 92 с.
19. Дем'янчук Г. Галина Журба / Г. Дем'янчук // Воскреслі для життя: Літературні силуети. – Рівне, 1998. – С.14–21.
20. Радіонова Н. К. Далекий світ – рідний світ української письменниці Галини Журби (1888–1979) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею: матеріали конф., 24–25 лют. 2005 р. – Рівне, 2005. – Вип.3. – С.128–130.
21. Трофимук С. М. Розвиток революційної літератури в Західній Україні 1921–1939 / С. М. Трофимук. – К.: ДВХЛ, 1957. – 196 с.
22. Церква і нарід. – Ч.18, 1936. – С.556–562.
23. Заболотний І. Нескорена Волинь: Нарис з історії революційного руху на Волині, 1917–1939 / І. Заболотний. – Львів: Каменяр, 1964. – 204 с.
24. Столярчук Б. Митці Рівненщини. – Рівне: Азалия, 1997. – 468 с.
25. Мизинець В. Друга рата / В. Мизинець // Революційні поети Західної України: антологія / упоряд. М. Трофимук. – К., 1958. – С.379 с.
26. Луцкевич Б. Дочка Волині / Б. Луцкевич, В. Луцкевич, П. Мах // Троянди за ґратами: поезії / Г. Ю. Жешко. – К., 1986. – С.3–14.
27. Вітренко В. Література волинських німців / В. Вітренко. – Житомир: Волинь, 2003. – 260 с.
28. Дзвін. – 3 липня, 1925. – С.4.
29. Шиповська І. Похвала Україні Юзефа Лободовського // Лободовський Ю. Пісня про Україну. – Львів: Каменяр, 1996. – С.9.
30. Василевська В. Л. Твори. В 8 т. Т.7. Нариси. Статті / В. Л. Василевська. – К.: Дніпро, 1967. – 380 с.
31. Черняхівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності / Г. Черняхівський. – Кременець: Папірус, 1999. – 318 с.
32. Rodinně Kalendar Volyňských Čechů, Rocnik III. – Łuck, 1939. – 204 s.
33. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9. – Спр.2631. – Арк.2; Спр.3072. – Арк.12.

References

1. Istoryia ukraïnyn'koho mystetstva: v 6–y t. / red. kol.: M. P. Bazhan (hol. redaktor) [ta in.]. – K.: [b. v.], 1966–1970. – 6 t.
2. Savchuk B. Volyn's'ka «Prosvita» / B. Savchuk. – Rivne: Lista, 1996. – 149 s.; Filipovych M. Luts'ka «Prosvita». 1918–1935 rr. / M. Filipovych. – Luts'k: RVV «Vezha» Volyn. derzh. un-tu im. Lesi

Ukrayinky, 2007. – 240 s.; Polishchuk Ya. Literatura ridnoho krayu / Ya. Polishchuk. – Rivne: Azaliya, 1993. – 79 s.

3. Oliynyk–Rakhmannyy R. Literaturno–ideolohichni napryamky v Zakhidniy Ukrainy (1919–1939 roky) / R. Oliynyk–Rakhmannyy. – K.: Chetverta khvylya, 1999. – 240 s.; Vitrenko V. Literatura volyns'kykh nimtsiv / V. Vitrenko. – Zhytomyr: Volyn', 2003. – 260 s.; Zhyv'yuk A. Mizh Stysloyu polityky i Kharybdoyu tvorchosti: hromads'ko-politychnyy portret Ulasa Samchuka / A. Zhyv'yuk. – Rivne: Lista–M, 2004. – 184 s.

4. Mardkovicz A. Ogniska karaimskie: (Łuck – Halicz – Wilno – Troki) / Aleksander Mardkovicz. – Łuck, 1934. – 20 s.; Sawicka J. Wołyń poetycki w przestrzeni kresowej / J. Sawicka. – Warszawa: Wyd–wo DiG, 1999. – 204 s.; Vaculik J. Dějiny volyňských Čechů. Díl II. Léta, 1914–1945 / J. Vaculik. – Praha: Vydalo Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel v Praze, 1998. – 102 s.

5. Oliynyk–Rakhmannyy R. Literaturno–ideolohichni napryamky v Zakhidniy Ukrainy (1919–1939 roky) / R. Oliynyk–Rakhmannyy. – K.: Chetverta khvylya, 1999. – 240 s.

6. Bondarenko H. V. Intelktual'na elita Volyni. – Luts'k: Volyns'ki starozhytnosti, 2012. – 276 s.

7. Zhyv'yuk A. A. Vplyv hromads'ko–politychnoyi ta literaturnoyi diyal'nosti Ulasa Samchuka na rozvytok ukrajins'koyi natsional'noyi svidomosti 1920–i–1990–i roky. – Kyiv, 2002. – 186 s.

8. Henyk S. Samchuk Ulasy / S. Henyk // 150 velykykh ukrajintsv. – Ivano–Frankivs'k: [b. v.], 2001. – S.210.

9. Dzvin. – Ch.8/9, 1 serp, 1934. – S.4–5.

10. Chopovs'kyy V. Yu. Ukrayins'ka intelihentsiya v natsional'no–vyzvol'nomu rusi na Zakhidniy Ukrainy (1918–1939) / V. Yu. Chopovs'kyy. – L'viv: Kray, 1993. – 168 s.

11. Polishchuk Ya. Literatura ridnoho krayu / Ya. Polishchuk. – Rivne: Azaliya, 1993. – 79 s.

12. Hospodyn A. Volodymyr Ostrovs'kyy – nevtomnyy pratsivnyk Volyni / A. Hospodyn // Litopys Volyni: nauk.–populyar. zb. volyneznavstva / In–t Doslidiv Volyni; holov. red. M. Borovykovs'kyy. – Vinnipeh, 1966. – Ch.8. – S.66–68.

13. Revolyutsiyni poety Zakhidnoyi Ukrainy. – Kyiv: Radyans'kyy pys'mennyk, 1958. – 464 s.

14. Pisots'kyy A. Intelihentsiya Volyni: pohlyad kriz' pryzmu chasu / A. Pisots'kyy, N. Voytyuk. – Luts'k: VAT «Volyns'ka oblasna drukarnya», 2009. – 176 s.

15. Hoshovs'kyy B. Poyavylysy «Zibrani tvory» Oleksy Stefanovycha / B. Hoshovs'kyy // Litopys Volyni: nauk.–populyar. zb. volyneznavstva / In–t Doslidiv Volyni; holov. red. M. Borovykovs'kyy. – Vinnipeh, 1978. – Ch.12. – S.205–206.

16. Savchuk B. Zhinstvo v suspil'nomu zhytti Zakhidnoyi Ukrainy (ostannya tretyna XIX st. – 1939 r.) / B. Savchuk. – Ivano–Frankivs'k: Lileya–NV, 1998. – 280 s.

17. Halyna Zhurba // Ukrayins'ke slovo / uporyad.: V. Yaremenko, Ye. Fedorenko. – K., 1994. – Kn.1. – S.459–479.

18. Rusova S. Nashi vyznachni zhinky: literaturni kharakterystyky–sylyuety / S. Rusova. – Kolomyia: [b. v.], 1934. – 92 s.

19. Dem'yanchuk H. Halyna Zhurba / H. Dem'yanchuk // Voskresli dlya zhyt'tya: Literaturni syluety. – Rivne, 1998. – S.14–21.

20. Radionova N. K. Dalekyy svit – ridnyy svit ukrajins'koyi pys'mennytsi Halyny Zhurby (1888–1979) // Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho krayeznavchoho muzeju: materialy konf., 24–25 lyut. 2005 r. – Rivne, 2005. – Vyp.3. – S.128–130.

21. Trofymuk S. M. Rozvytok revolyutsiynoyi literatury v Zakhidniy Ukrainy 1921–1939 / S. M. Trofymuk. – K.: DVKHL, 1957. – 196 s.

22. Tserkva i narid. – Ch.18, 1936. – S.556–562.

23. Zabolotnyy I. Neskorena Volyn': Narys z istoriyi revolyutsiynoho rukhu na Volyni, 1917–1939 / I. Zabolotnyy. – L'viv: Kamenyar, 1964. – 204 s.

24. Stolyarchuk B. Myttsi Rivnenshchyny. – Rivne: Azaliya, 1997. – 468 s.

25. Myzynets' V. Druha rata / V. Myzynets' // Revolyutsiyni poety Zakhidnoyi Ukrainy: antolohiya / uporyad. M. Trofymuk. – K., 1958. – 379 s.

26. Lutskevych B. Dochka Volyni / B. Lutskevych, V. Lutskevych, P. Makh // Troyandy za hratamy: poeziyi / H. Yu. Zheshko. – K., 1986. – S.3–14.

27. Vitrenko V. Literatura volyns'kykh nimtsiv / V. Vitrenko. – Zhytomyr: Volyn', 2003. – 260 s.

28. Dzvin. – 3 lyupna, 1925. – S.4.

29. Shypovs'ka I. Pokhvata Ukrainy Yuzefa Lobodovs'koho // Lobodovs'kyy Yu. Pisnya pro Ukrainu. – L'viv: Kamenyar, 1996. – S.9.

30. Vasylevs'ka V. L. Tvory. V 8 t. T.7. Narys. Stati / V. L. Vasylevs'ka. – K.: Dniprop, 1967. – 380 s.

31. Chernykhivs'kyy H. Kremenechchyna vid davnyiny do suchasnosti / H. Chernykhivs'kyy. – Kremenets': Papirus, 1999. – 318 s.

32. Rodinně Kalendář Volyňských Čechů, Rocnik III. – Luck, 1939. – 204 s.

33. DAVO. – F.46. – Op.9. – Spr.2631. – Ark.2; Spr.3072. – Ark.12.

Poniedielnyk L. A., Ph.D., senior lecturer in Modern History of Ukraine, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), poniedielnyk@ukr.net

Evolution of Volyn literature of interwar period (1921–1939)

The activity of Volyn writers during the interwar twenty years. In some examples of the works of an artist recreated a complete image of the confrontation of ideas of social and political reality given period, according to real life and the real needs of their people.

Keywords: poetry, prose, literature, national identity, themes, art ideology.

* * *

УДК 323.1:94(477)«1924/1929»

Слесаренко О. О.,
аспірантка кафедри історії та археології слов'ян
факультету історичної освіти, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), kafedra_slovjan@ukr.net

СКЛАДНОЩІ РОБОТИ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА МЕТОДИ ЇХ ПОДОЛАННЯ (1924–1929 РР.)

На основі архівних матеріалів проаналізовано негаразди, які супроводжували діяльність місцевих органів Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) упродовж 1924–1929 рр. Звернено увагу на фактори від яких залежала злагодженість у їх роботі: кадрове забезпечення, фінансування та авторитет. Розглянуто заходи ЦКНМ у напрямку подолання проблем, які виникали під час облаштування роботи її місцевого апарату.

Ключові слова: місцеві органи Центральної комісії національних меншин, кадрове питання, фінансування, звітність.

Здійснювати роботу з етнополітичного регулювання та впроваджувати національну політику радянського зразка в Україні упродовж 1924–1934 рр. довелося ЦКНМ (Центральній комісії національних меншин). Саме покладаючись на цей державний орган більшовицький режим намагався втягти полінаціональне населення УСРР до соціалістичного експерименту.

Мета дослідження полягає у виявленні проблем, які спіткали місцеві органи ЦКНМ під час розгортання їх роботи упродовж 1924–1929 рр. та аналізі заходів цього державного органу в напрямку їх подолання.

Серед істориків, які, досліджуючи діяльність ЦКНМ, звернули увагу в своїх наукових розвідках на вади у роботі її місцевого апарату слід назвати В. С. Орлянського [1] та Л. Д. Якубову [2]. Джерельну базу дослідження становлять матеріали фонду Центральної комісії національних меншин, який міститься у Центральному архіві вищих органів влади та управління України.

На діяльності місцевого апарату ЦКНМ негативно позначалася некомпетентність його працівників, які навіть у разі виникнення незначних проблем воліли звертатися до центру. Численні звернення низових чиновників до ЦКНМ з проблемами, які мали вирішувати її місцеві органи спричиняли до того, що комісія змушена була періодично доносити в регіони інформацію, яка за змістом в цілому співпадає із відомостями, що містив лист розісланий 17 червня 1925 року на адресу всіх існуючих в Україні окружних бюро національних меншин (ОБНМ): «ЦКНМ доносить до вашого відому, що всі протоколи засідань Президії ВУЦВК відносно виокремлення національних адміністративних одиниць регулярно надходять до окружних адміністративно–

територіальних комісій, а тому прохаємо з цього часу за усіма довідками, які стосуються адміністративно-територіального поділу і, зокрема, виокремлення національних рад звертатися одразу до своєї окружної адміністративно-територіальної комісії, і лише після того, якщо там не буде необхідних вам відомостей, звертатися із запитом до ЦКНМ» [3, арк. 40].

Одночасно, з початку становлення місцевих органів ЦКНМ помічалася надто велика кількість скарг, які потрапляли до них «не за адресою». Наприклад до Уманського ОБНМ надійшло 396 скарг. Більшість цих клопотань мали вирішуватися іншими відомствами внаслідок чого місцеві осередки ЦКНМ надсилали отримані звернення до відповідних установ. Дана тенденція пояснювалася непристосованістю відповідних органів до обслуговування населення національних меншин їх рідною мовою [4, арк. 45].

Робота місцевих органів ЦКНМ хоча й розгорталася швидко, проте її тривалий час спіткали проблеми, пов'язані з питаннями фінансового характеру та кадровим забезпеченням.

Так робота серед греків у Маріупольській окрузі була розпочата у другій половині 1925 року, коли ЦКНМ надіслала туди співробітника по грецькій лінії Пернакія, котрий був уведений членом ОБНМ. Однак діяльність останнього не виходила за межі вирішення земельних питань та не стосувалася «радянського будівництва». 3 грудня 1925 року після звільнення Пернакія його функції було покладено на інспектора освіти. ОБНМ, яке існувало при Маріупольському виконкомі не могло вирішити поставлені завдання, оскільки до бюро входили не штатні співробітники, а працівники з інших установ [4, арк. 15]. З метою координації роботи у сфері національного будівництва до приазовських греків приїжджав завідуючий грецькою секцією Ялі [4, арк. 16]. Повільно проходила робота у середовищі росіян. Упродовж 1926 року лише у Маріупольському ОБНМ було введено посаду працівника для роботи у серед російського населення [4, арк. 26].

У відповідності до сьомого пункту «Положення про комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцевих органів», видатки на утримання місцевих представництв ЦКНМ та їх працівників проводилися по кошторису ВУЦВК. Було проведено уніфікацію заробітної платні працівників місцевих органів по роботі з національними меншинами таким чином, що співробітник губернського масштабу одержував кошти по 16 розряду тарифної сітки, а працівник окружного по 12 [5, арк. 3]. Постанова Малої Президії ВУЦВК від 26 травня 1925 року про фінансування окружного та районного апарату ЦКНМ з місцевих бюджетів схвилювала керівництво цього органу [6, арк. 42]. Невдовзі після цього до ЦКНМ від губернських та окружних комісій національних меншин хлинув потік скарг про те, що виконкоми не надавали їх працівникам у користування канцелярства та необхідні меблі (столи та стільці), а також відмовлялися компенсувати витрати, пов'язані із поїздками членів комісії до районів задля проведення обстежень та організаційної роботи. Виконавчі органи влади обґрунтовували своє рішення тим, що видатки на утримання комісій не входили до їх кошторису. Цілоком слушно вирішивши, що таке ставлення губернських та окружних виконавчих комітетів до місцевих осередків ЦКНМ негативно позначається на роботі останніх, Секретаріат ВУЦВК у листах до

них пояснював, що кошти для забезпечення належного функціонування як губернських, так і окружних комісій по роботі з національними меншинами (за винятком видатків на утримання особового складу) за рішенням Малої Президії ВУЦВК мали надходити саме з місцевих бюджетів [7, арк. 40].

Очільники ЦКНМ негайно закликали Президією ВУЦВК переглянути постанову. Свою реакцію вони обґрунтовували тим, що місцевий апарат ЦКНМ залишався недостатньо міцним, тоді як ставлення виконкомів до роботи у сфері національного будівництва у кожній окрузі значно відрізнялося між собою; недостатня увага до нацмен роботи з боку окремих виконкомів могла викликати негативні наслідки, а саме скорочення або й узагалі скасування посад та використання коштів для потреб не пов'язаних з роботою у середовищі національних меншин. Існувала небезпека, що внаслідок нерівномірного розселення національних меншин, забезпечення апарату ЦКНМ місцевими коштами викликало б обтяження деяких економічно слабких округ видатками на утримання штату нацмен працівників, тоді як округи з низьким відсотком жителів неукраїнського етнічного походження, можливо, в економічному плані міцніші, цих видатків не несли б [6, арк. 42]. Внаслідок надходження з місць клопотань про те, щоб ЦКНМ доклала зусиль у справі справедливого формування окружних бюджетів у частині, яка стосувалася фінансування ОБНМ, керівництво комісії мусило звертатися до Народного комісаріату фінансів з проханням допустити свого представника до участі в засіданні бюджетної наради під час розгляду відповідних питань [8, арк. 12].

На етапі становлення місцевих органів ЦКНМ у багатьох окружних виконавчих комітетах діяльність ОБНМ ігнорувалася та перебувала у занедбаному стані, навіть її члени не бажали виконувати покладену на них роботу. Необхідно констатувати, що працівники окружних виконавчих комітетів вважали ОБНМ за «неорганічну» частину окружного державного апарату, ставилися до нього як до «дорадчого чи то заступницького органу» [4, арк. 59]. Унаслідок подібних міркувань восени 1924 року Донецький губернський виконавчий комітет відмовив у затвердженні штату комісії у справах національних меншин і цим фактично зірвав процес організації цього органу [4, арк. 9].

Беручи до уваги відсутність відповідних співробітників по радянській лінії у штаті Катеринославського губернського бюро національних меншин та брак злагодженості у діях працівників його апарату, помічалася значна відсталість роботи по єврейській та польській секціям, слабка робота по болгарській секції, і лише роботу по німецькій секції було визнано як задовільну. Аби подолати існуючий стан справ ЦКНМ пропонувала Катеринославському губернському бюро проводити планову роботу, беручи за основу надіслану нею інструкцію [9, арк. 39].

Користуючись вказівками ЦКНМ, її місцеві органи складали кварталні плани своєї роботи, які не пізніше ніж за два тижні до початку кожного кварталу зобов'язувалися надсилати до центру. Так у відповідності до розробленого плану Запорізької окружної комісії у справах національних меншин на квітень-червень 1925 року, щомісяця мало відбуватися засідання бюро за участі 2–3 селян. Періодично на зібрання передбачалося викликати працівників низових органів влади, а саме двох німців та одного єврея: представника від сільської ради і КНС [9, арк. 79].

У зв'язку із потребою своєчасного і багатостороннього ознайомлення ЦКНМ зі станом роботи на місцях одразу після встановлення трьохрівневої системи управління постало питання про налагодження тісної взаємодії між комісією та ОБНМ. Забезпечити швидке надходження інформації від окружних бюро до центру мало листування і телеграфні повідомлення. Спочатку деякі ОБНМ відправлену до ЦКНМ кореспонденцію неправильно адресували: «у відділ нацменшин» або «в нацмен ЦК». Унаслідок цього кореспонденція, проблукавши міжрізними закладами, потрапляла до ЦКНМ із значним запізненням, а інколи взагалі не надходила за призначенням. З огляду на це в одному з циркулярних листів до своїх місцевих органів ЦКНМ пропонувала будь-яку кореспонденцію, що надходила до комісії помічати наступним чином: «Харків, ВУЦВК, для ЦКНМ» [7, арк. 56].

До ЦКНМ повинні були своєчасно надходити протоколи засідань ОБНМ, затверджені ОВК (не пізніше ніж за 7 днів після засідання). Протоколи мали містити зведені дані про поточні заходи та рішення, які приймалися ОБНМ, але не заміщати собою прямих звернень бюро, які пропонувалося надсилати у формі доповідних та пояснювальних записок [7, арк. 55]. ЦКНМ прохала в окремих доповідних записках описувати умови роботи працівників на місцях, ставлення до нацмен органів населення та зазначати участь співробітників ОБНМ у різноманітних зібраннях, комісіях і конференціях [7, арк. 69].

ЦКНМ з метою обліку проведеної роботи вимагала від своїх місцевих органів надавати короткий щомісячний звіт про виконані ними завдання. Звіт мав бути складений та надісланий до установи спершу упродовж перших п'яти, а згодом десяти днів кожного наступного місяця [10, арк. 208]. В інструкції з оформлення звітної відомості йшлося, що до неї мала вноситися виключно перевірена інформація, а дані, які не вміщувалися на формулярі пропонувалося записувати на окремому аркуші [7, арк. 69]. Своєчасно, упродовж двох тижнів після закінчення кожного робочого кварталу окружні бюро мали надавати ЦКНМ також квартальні звіти (з 1 січня по 31 березня, з 1 квітня по 31 червня, з 1 липня по 31 вересня, з 1 жовтня по 31 грудня) про стан роботи серед окремих національних меншин. Звіт пропонувалося складати у відповідності до спеціально розробленої схеми. Він мав містити інформацію про організацію роботи місцевих органів ЦКНМ, участь національних меншин у радянському будівництві, особливості функціонування національно-адміністративних одиниць, національних судів, стан комітетів незможних селян та кооперації, залучення євреїв до землеоблаштування, розвиток шкільної справи і культурної роботи, відокремлення церкви від держави [10, арк. 208]. Підготовлені ОБНМ чи уповноваженими звіти про проведеної роботу схвалювали і направляли до ЦКНМ [11, арк. 18]. Зі звітів видно, що завдання, які виконувались на рівні округи мали досить звужену спрямованість і впливали із загальної концепції підходів ЦКНМ. А тому і звіт складався так аби подати у позитивному ключі кроки органів влади, реальні труднощі, що мали місце в етнопонаціональному середовищі затушовувалися або й взагалі не згадувалися. Разом із тим, у звітних документах зосереджувалась увага на фактах, що підкреслювали ефективність дій відповідних органів. У звіті про роботу Уманського ОБНМ за період від травня 1927 року по травень 1929 року подавалася статистична інформація у розрізі трьох років щодо розвитку мережі шкіл для єврейської і польської

молоді, визначався ріст освіченості різних соціальних груп та вікових категорій етносів. Наводились данні про відкриття навчальних закладів, їх матеріально-технічний стан, підготовку педагогічних кадрів, тощо [12, арк. 31]. На засіданнях ЦКНМ відбувалося обговорення звітів місцевих органів по роботі з національними меншинами. Проаналізувавши звіт Київського губернського бюро у справах національних меншин за 1924 рік, ЦКНМ прийшла до висновку, що проведеної ним роботу в цілому можна було вважати задовільною, було звернено увагу на значний обсяг проробленої роботи у сфері переселення євреїв та роботу серед народів Сходу [8, арк. 4]. На основі цих звітів ЦКНМ готувала інформацію про свою роботу для ВУЦВК.

Місцевим органам з боку ЦКНМ надавалась допомога, консультації, проводилось інструктування апаратними працівниками. На місцях виникало безліч питань, які не можна було розв'язати без допомоги з гори. Зокрема, через брак штатних працівників – районних уповноважених, виникали труднощі з обслуговуванням районів із досить строкатим розміщенням етносів. Траплялися випадки, коли у районі один уповноважений від поляків, який володів виключно польською мовою, змушений був працювати з євреями, німцями, чехами, які щільно заселяли край [13, с. 109]. Безумовно, що у даному випадку, мав місце конфлікт інтересів: уповноважений віддавав перевагу полякам, а решта нацменшин залишалися без необхідної уваги та підтримки. Разом з тим робота по інструктуванні протягом 1924–1927 років була спонтанною, що пояснювалося відсутністю спеціального інструкторського відділу в центральному апараті ЦКНМ. Використовувана спочатку тактика виклику доповідачів з місць не приносила необхідного ефекту, оскільки не відзначалася систематичністю. Вона відігравала роль примусового засобу, який потребував жорсткого адміністративного контролю і тиску. Найпоширенішою формою керівництва низовими структурами виступало листування, зміст якого головним чином відображав інформацію про виконання вимог циркулярів, що надходили спецпоштою [4, арк. 3].

Отож, місцеві органи ЦКНМ на етапі свого становлення змушені були розгортати діяльність в складних умовах кадрового дефіциту, який поглиблювала некомпетентність окремих співробітників, їх небажання виконувати безпосередні обов'язки. Зверху ставлення губернських та окружних виконавчих комітетів до ОБНМ створювало ситуацію за якої працівники останніх не розраховували на сторонню допомогу у разі виникнення непередбачених ситуацій. На роботі місцевих осередків ЦКНМ також негативно позначалися проблеми фінансового характеру. Для того аби подолати існуючі негаразди ЦКНМ насамперед мала їх встановити. Здійснити це їй вдалося шляхом впровадження періодичної звітності. Виявлені у такий спосіб недоліки ЦКНМ намагалася ліквідувати, спочатку викликаючи до себе місцевих працівників для надання вказівок, а потім поглиблюючи інструкторське листування.

Список використаних джерел

1. Орлянський В. С. Центральна комісія національних меншин та її робота щодо єврейського населення України в 1920–і роки // Культурологічний вісник нижньої Наддніпрянини / В. С. Орлянський. – 2005. – №8. – С.37–43.
2. Якубова Л. Д. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1935 / Л. Д. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – №14. – С.329–365.

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.37. – 59 арк.
4. Там само. – Спр.10. – 122 арк.
5. Там само. – Спр.4. – 120 арк.
6. Там само. – Спр.43. – 106 арк.
7. Там само. – Спр.28. – 129 арк.
8. Там само. – Спр.40. – 85 арк.
9. Там само. – Спр.41. – 76 арк.
10. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1904. – 210 арк.
11. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.42. – 82 арк.
12. Там само. – Спр.399. – 210 арк.
13. Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8–11 января 1927 года. – X., 1927. – 222 с.

References

1. Orljans'kyj V. S. Central'na komisija nacional'nyh menshyn ta i'i' robota shhodo jevrejs'kogo naselennja Ukrai'ny v 1920-i roky // Kul'turologichnyj visnyk nyzhn'oi' Naddniprozhshhyny / V. S. Orljans'kyj. – 2005. – №8. – S.37–43.
2. Jakubova L. D. Central'na komisija nacional'nyh menshyn (CKNM) pry VUCVK ta i'i' miscevi organy. 1924–1935 / L. D. Jakubova // Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky. – 2005. – №14. – S.329–365.
3. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny. – F.413. – Op.1. – Spr.37. – 59 арк.
4. Там само. – Спр.10. – 122 арк.
5. Там само. – Спр.4. – 120 арк.
6. Там само. – Спр.43. – 106 арк.
7. Там само. – Спр.28. – 129 арк.
8. Там само. – Спр.40. – 85 арк.
9. Там само. – Спр.41. – 76 арк.
10. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1904. – 210 арк.
11. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.42. – 82 арк.
12. Там само. – Спр.399. – 210 арк.
13. Pervoe vseukrainskoe soveshhanie po rabote sredi nacional'nyh men'shinstv 8–11 janvarja 1927 goda. – X., 1927. – 222 s.

Slesarenko O. O., postgraduate student, Historical Education Department, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), kafedra_slovjan@ukr.net

The difficulties of the local authority activities of Central Commission for National Minorities and methods to overcome them (1924–1929)

Based on archival material, the problems that accompanied the activities of the local authorities of Central Commission for National Minorities (CCNM) during 1924–1929 were analyzed. The attention was paid to the factors upon which the synergy in work was depended: staffing, budgeting and authority. The actions of CCNM connecting with overcoming the problems that arose during the arrangement of the local authorities were examined.

Keywords: local authority of Central Commission for National Minorities, personnel affairs, budgeting, reporting.

* * *

УДК 336.225.2(477)(091)

Котик Ю. В.,
кандидат історичних наук, старший викладач,
Вінницький національний аграрний університет
(Україна, Вінниця), yura.kotik.70@mail.ru

Відновлення діяльності податкових органів УРСР у 1943–1945 рр.

Мета статті полягає у проведенні історичного аналізу процесу відновлення діяльності податкового апарату УРСР у 1943–1945 рр., як вагомого чинника успішної фінансової політики радянської влади.

В процесі дослідження були використані загальнонаукові методи: аналіз і синтез, індукція та дедукція та спеціальний метод історичного дослідження – аналіз архівних документів.

У роботі проаналізовані заходи радянської влади щодо налагодження діяльності та відновлення структури податкових органів після звільнення території УРСР від німецької окупації, труднощі та недоліки у функціонуванні фінансових органів УРСР та шляхи їх подолання.

Ключові слова: оподаткування, УРСР, державні доходи, податкова політика, платники податків, податкові органи, обласний фінансовий відділ, управління податків, бюджет.

Спроби історичного аналізу проблеми відновлення діяльності податкових органів УРСР у 1943–1945 рр. були зроблені українськими дослідниками О. Перехрестом, П. Кучерявенком, П. Григорчуком. Однак спеціальні дослідження не проводилися.

Зростання воєнних витрат у боротьбі з гітлерівською Німеччиною та її союзниками спричинило максимальне напруження всіх ланок народного господарства СРСР, вимагало радикальних та ефективних кроків для оптимізації бюджетного дефіциту, пошуку нових джерел фінансування, збільшення податкового навантаження на державні та кооперативні підприємства та громадян. Для вирішення цих завдань радянська влада на звільненій від німецької окупації територіях, зокрема УРСР, заходила швидко відновлювати промисловість та сільське господарство, функціонування державних та господарських органів з метою отримання необхідних ресурсів.

Однак ситуація з кадровим та матеріально-технічним забезпеченням фінансових органів УРСР у 1943–1944 рр. була складною. На нараді наркомату фінансів УРСР 8 грудня 1943 року зазначалось, що Харківський міський фінвідділ укомплектований лише трьома працівниками відділу державних доходів, у міських фінансових відділах Запоріжжя, Ворошиловграду, Чернігова та Києва відділи державних доходів взагалі не сформовані [1, арк. 19]. Організовані у Харкові двомісячні фінансові курси для 28 абітурієнтів не вирішили кадрових проблем у місцевих податкових органах. Стягнення податків з державних підприємств та громадян у Харківській області не проводилась. Фінансові працівники були зосереджені на інвентаризації фондів державного майна. В Сумах податковий облік не розпочинався, звітність підприємств не перевірялась [1, арк. 20]. За інформацією очільника Наркомату фінансів (надалі НКФ) СРСР Г. Мар'яхіна оподаткування у першій половині 1943 року в УРСР було відновлено лише у 35 районах, у другому півріччі працівники районних фінвідділів виконували роботу не передбачену посадовими інструкціями, низовий податковий апарат залишався несформованим [1, арк. 22]. Податкова звітність була громіздкою. Наприклад, в Сумах інспектори на підставі складених актів обстеження господарської діяльності суб'єктів не могли зробити самостійно аналітичної звітності [1, арк. 22]. НКФ УРСР в 1943 році констатував, у 1943 році в двадцяти трьох звільнених від окупації районах Дніпропетровської області поновили роботу 20 з 23 за штатом старших податкових інспектора. У звільненій Ворошиловградській області працювало лише 11 старших інспекторів державних доходів, 5 старших податкових інспекторів, 10 головних бухгалтерів. 333 посад податкових інспекторів вакантними залишались 16. Серед податкових агентів (представники податкових органів у селі – від авт.) спостерігалась плінність кадрів. В цілому, у Ворошиловградській області не вистачало 277 фінансових працівників. За відсутності теплих приміщень та освітлення курси з підготовки податкових працівників не організовувались, лише було проведено чотири семінари з службовцями податкових відділів та два з працівниками відділів державних доходів [1, арк. 48].

На міжобласній нараді завідуючих обласними фінансовими відділами УРСР (далі облфінвідділами – від авт.) та керівників секторів податків 27–29 грудня

1943 року зазначалось, що у відновленні фінансово-бюджетної роботи кадрове питання головне. До роботи у фінансових установах було повернуто 2000 працівників, ще 5000 службовців відряджались з інших регіонів СРСР. Враховуючи, що значна частина чоловічого населення перебувала на фронті, радянська влада активно залучала до праці у фінансових органах жінок, відновила підготовку нових кадрів за рахунок інституту практиканства, започаткованого ще у роки непу. Для цього з фонду заробітної плати для практикантів 25% отримував наставник за допомоги у навчальному процесі. Підготовка тривала від чотирьох до шести місяців. Для підвищення кваліфікації податкового апарату Сталінської області уже в 1943 році були організовані фінансові курси. Окрім того, Постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 2 липня 1943 року заборонялось переміщення податківців у інші установи без згоди керівництва фінансових органів [1, арк. 42–43].

Цілком логічно, що у планах НКФ УРСР на 1944 рік окреслювались невідкладні заходи: скликати республіканські та обласні наради податкових працівників, переглянути штатні розписи податкового апарату залежно від навантаження, відновити роботу курсів з підвищення кваліфікації фінансових службовців, провести заходи з метою поліпшення фінансової дисципліни платників податків [1, арк. 25]. В листі НКФ УРСР до завідуючого Ворошиловградським облфінвідділом від 7 квітня 1944 року вимагалось: «в регіонах, що звільняються від ворога провести заходи, щодо забезпечення відновлення в повному обсязі роботи фінансових відділів, встановити місце проживання евакуйованих працівників обласного та районних фінорганів та вжити заходів для їх повернення на роботу [2, арк. 8].

Оскільки основні доходи до бюджету УРСР надходили від державних підприємств, відновлення діяльності органів, що їх оподатковували (надалі держдоходів) було пріоритетним завданням. Так лист НКФ СРСР від 4 лютого 1944 року до НКФ УРСР та облфінуправління республіки містив перелік заходів щодо швидкого та ефективного стягнення прибутків з державних підприємств у першому кварталі 1944 року. Планувалось за короткий термін облікувати у кожному районі службовців органів державних доходів (інспекторів, бухгалтерів), які мешкали на звільненій території України, провести податкову реєстрацію (перереєстрацію) господарств платників держдоходів та скласти плани надходжень доходів від них, забезпечити всі заново організовані фіноргани інструктивними, законодавчими матеріалами та банківськими реквізитами [2, арк. 5].

Слід зазначити, що нормативно-правова база для функціонування податкових органів УРСР була започаткована податковою реформою 1930 року. В залежності від джерел оподаткування: державного або приватного сектору економіки, у структурі фіскальних органів виокремлювався апарат держдоходів, що контролював надходження від державних підприємств та апарат, що оподатковував доходи населення.

Вертикаль органів держдоходів УРСР, що відновлювалась у 1943–1944 рр., мала наступний вигляд: управління держдоходів у складі НКФ УРСР, відділи держдоходів при облфінвідділах, штат старших інспекторів та інспекторів у складі райфінвідділів. Відповідно до штатного розпису НКФ УРСР від 24 листопада 1943 року до

складу управління державних доходів у складі НКФ УРСР входив відділ податкових та неподаткових доходів, відділ відрахувань від прибутків, планово-обліковий та ревізійний відділ. Стягнення податку з обороту в Україні контролював відділ податкових та неподаткових доходів, який налічував два старших інспектора та два інспектора. Відділ відрахувань від прибутку стежив за грошовими надходженнями з прибутку державних підприємств та мав у своєму складі одного старшого інспектора та інспектора. Безпосередній нагляд за діяльністю працівників низових органів держдоходів здійснював ревізійний відділ, що мав за штатом дві посади старшого ревізора та одну ревізора. Всього у управлінні держдоходів у складі НКФ УРСР працювало 26 службовців [3, арк. 12].

Органи УРСР, що стягували податки з населення мали наступну структуру: управління податків у складі НКФ УРСР, податкові відділи при облфінвідділах, районна інспектура та фінансові агенти у селах та базарах. У складі Вінницького райфінвідділу станом на 20 червня 1945 року передбачались: посада старшого податкового інспектора, старшого податкового інспектора по районах міста, п'ять податкових інспекторів та стільки ж їх помічників та 23 податкових агенти. Окрім того, у райфінвідділах передбачалось 10 посад бухгалтерів та рахівників для обліку податкових надходжень [4, арк. 3]. У 1943–1945 рр. населення УРСР сплачувало загальнодержавні та місцеві податки. До перших належали військовий, із холостяків, одиноких та бездітних громадян СРСР, прибутковий, сільськогосподарський, державне мито. До місцевих – податок із будівель, земельна рента та разовий збір на колгоспних ринках [5, с. 518–523].

Не зважаючи на прийняті рішення та заходи, радянську владу не задовольняли темпи відновлення та якість роботи податкових органів УРСР, рівень компетентності їх працівників у 1944 році. Особливе занепокоєння викликав стан справ у фінансових органах щойно звільнених областей Західної України. Так, станом на 3 серпня 1944 року у податковому відділі Ровенського облфінвідділу працювало лише 7 службовців з 13 передбачених за штатом. У районних податкових відділах з 31 посади старших інспекторів 8 залишались вакантними, в місті Рівно з 17 посад інспекторів зайнятими виявились лише три. Ще гірше був укомплектований низовий податковий апарат. З 163 посад дільничних інспекторів податкового апарату Ровенської області заміщеними виявились 99, а з 863 податкових агентів, необхідних для стягнення податків із селян, працювало лише 572. В цілому податковий апарат Ровенської області за штатом у 1120 працівників налічував лише 729. Не доукомплектування сягнуло 35%. Значна кількість службовців були вихідці з східної України або з інших регіонів СРСР, оскільки місцеве населення не охоче співпрацювало з радянською владою. Так, четверо з семи працівників податкового відділу Ровенського губфінвідділу приїхали із сходу, з 23 старших податкових інспекторів області троє були іногородні [6, арк. 173]. Також у областях Західної України спостерігався високий рівень плинності кадрів. Чехів та поляків, що працювали у фіскальних органах, за наказом Наркомату оборони СРСР, мобілізували до лав збройних сил у міжнародні загоны. Кадрів з місцевого населення не вистачало. Наприклад, у Рівненській області 12 податківців, після перевірки органами НКВС, були визнані «бувшими ворогами народу» та заарештовані, частину службовців

звільнили за співпрацю з ОУН, 12 службовців були вбиті війнами УПА [6, арк. 174].

Такі ж проблеми у радянської влади щодо відновлення фінансових органів УРСР виникли у Чернівецькій та Львівській областях. На засіданні колегії НКФ УРСР 3 серпня 1944 року зазначалось, що працівники податкових органів Чернівецької областей деморалізовані та вагаються, чи потрібно розпочинати оподаткування населення взагалі. Підсумовуючи нараду, Нарком фінансів УРСР Г. Сахновський підкреслив, що у Західній Україні стягнення податків це питання політичне, а успіх у податковій роботі визначатиме роз'яснювальна робота з населенням щодо розуміння ним своїх обов'язків перед радянською державою [6, арк. 176].

Станом на 1 жовтня 1944 року у податкові органах УРСР були укомплектовані лише на 61%. Кадрове забезпечення Кам'янець-Подільського відділу держдоходів становило 23%, у Волинському – 15%, Дрогобицькому 7%, Ізмаїльському – 23%, Харківському – 80%, у Миколаївській області та Київського міськфінвідділі – 82% [7, арк. 2, 20].

Водночас прийняті радянською владою заходи у 1943–1944 рр. вплинули на позитивну динаміку розбудови податкових органів УРСР. Так, у Миколаївському облфінвідділі в третьому кварталі 1944 року завершили роботу з підготовки кадрів та укомплектування апарату державних доходів [8, арк. 46]. У четвертому кварталі 1944 року була налагоджена підготовка податкових кадрів та фінансова дисципліна у Ворошиловградській, Київській, Ровенській, Чернігівській та Житомирській області [7, арк. 21]. Влада дбала про матеріальне забезпечення службовців податкового апарату. Наприклад, старший інспектор податкового управління НКФ УРСР у 1944 році отримував місячну заробітну плату у розмірі 950 крб., інспектор – 900 крб. Аналогічні оклади мали податківці відділу сільських платежів та міських податків [3, арк. 19].

Однак діяльності податкового апарату УРСР у 1945 році залишались недоліки та виникали труднощі. Наприклад, ревізійна перевірка Ворошиловградського облфінвідділу 21 листопада 1945 року виявила не оподаткованими 28 підприємств обласного підпорядкування, 25% податкової звітності наданої з порушеннями та 20% поданої не своєчасно. У апараті держдоходів залишались вакантними 21 посада. План податку з обороту було виконано лише на 65% [9, арк. 2, 6]. Перевірка діяльності Харківського облфінвідділу 15 грудня 1945 року виявила незавершеним облік суб'єктів оподаткування: з 35 районних фінансових відділів податковий реєстр надійшов лише по 7. Станом на 1 листопада 1945 року залишались неперевіреними 267 місячних звітів з податку з обороту [10, арк. 3]. Нормалізації функціонування фінансових органів заважав брак належного забезпечення нормативними документами. У звіті обласного відділу державних прибутків Київської області зазначалось, що інструктивних матеріалів у кількості 30 примірників, які надходили з НКФ УРСР та НКФ СРСР, недостатньо, оскільки фінансовий апарат області налічує 31 райфінвідділ і розгалужений апарат оперативних працівників та ревізорську групу [11, арк. 60].

Однак, податкові надходження від державних підприємств та населення УРСР у 1945 році невпинно зростали а процес оподаткування став ефективнішим. Це свідчить про успіхи у діяльності податкових органів УРСР. Якщо у 1 кварталі 1945 року надходження до

державного бюджету від податку з обороту становили 95,7% від запланованого, то у другому та третьому кварталі відповідно 116% та 101,5% [12, арк. 67, 113].

Отже, становлення податкових органів УРСР у 1943–1945 рр. відбувалось швидкими темпами, мало свої особливості у різних регіонах, труднощі та недоліки об'єктивного та суб'єктивного характеру. Радянська влада, завдяки вдалим крокам, відновила ефективність функціонування податкового апарату УРСР, що забезпечило виконання планів податкових надходжень вже у 1945 році.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.Р-30. – Оп.17. – Спр.6. – 78 арк.
2. Там само. – Оп.19. – Спр.7. – 38 арк.
3. Там само. – Оп.17. – Спр.8. – 43 арк.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р-3666. – Оп.2 – Спр.241. – 55 арк.
5. Кучерявенко М. П. Курс податкового права. У 6 т. Т.1. Генезис податкового регулювання. У 2 ч. Ч.2 / М. П. Кучерявенко. – Х.: Легас, 2002. – 665 с.
6. ЦДАВОВУ. – Ф.Р-30. – Оп.17. – Спр.16. – 392 арк.
7. Там само. – Оп.19. – Спр.18. – 40 арк.
8. Там само. – Спр.41. – 137 арк.
9. Там само. – Спр.51. – 256 арк.
10. Там само. – Спр.55. – 345 арк.
11. Там само. – Спр.44. – 287 арк.
12. Там само. – Спр.38. – 180 арк.

References

1. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukraïny (dali – CDAVOVU). – F.R-30. – Op.17. – Spr.6. – 78 ark.
2. Tam samo. – Op.19. – Spr.7. – 38 ark.
3. Tam samo. – Op.17. – Spr.8. – 43 ark.
4. Derzhavnyj arhiv Vinnyč'koi' oblasti. – F.R-3666. – Op.2 – Spr.241. – 55 ark.
5. Kucherjavenko M. P. Kurs podatkovogo prava. U 6 t. T.1. Genezys podatkovogo reguljuvanja. U 2 ch. Ch.2 / M. P. Kucherjavenko. – H.: Legas, 2002. – 665 s.
6. CDAVOVU. – F.R-30. – Op.17. – Spr.16. – 392 ark.
7. Tam samo. – Op.19. – Spr.18. – 40 ark.
8. Tam samo. – Spr.41. – 137 ark.
9. Tam samo. – Spr.51. – 256 ark.
10. Tam samo. – Spr.55. – 345 ark.
11. Tam samo. – Spr.44. – 287 ark.
12. Tam samo. – Spr.38. – 180 ark.

Kotyk Yu. V., Candidate of History, senior lecturer, Vinnitsa National Agrarian University (Ukraine, Vinnitsa), yura.kotik.70@mail.ru

Recovery of tax administration in the USSR 1943–1945 years

The purpose of the article is to conduct a historical analysis of the process of recovery of the tax system in the USSR 1943–1945 years, as an important factor of successful financial policy of the Soviet regime.

The study used general scientific methods: analysis and synthesis, induction and deduction and special methods of historical research – analysis of archival documents.

The paper analyzed measures of Soviet power to establish and restore structure of the tax authorities after the liberation of the USSR from German occupation, difficulties and shortcomings in the functioning of financial SSR and ways to overcome them.

Keywords: taxation, the USSR, the state income tax policy, taxpayers, tax authorities, the regional finance department, tax administration, budget.

* * *

УДК 443.78999:489–2345

Кравчук Л. В.,
викладач, ДВНЗ «Тернопільський державний
медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ
України» (Україна, Тернопіль), gileya.org.ua@gmail.com

КУЛЬТОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЗАВДАННЯ БІБЛІОТЕК І СІЛЬСЬКИХ КЛУБІВ ТА КІНОФІКАЦІЙ В ХОДІ РАДЯНИЗАЦІЇ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ В ПЕРІОД ВЕРЕСНЯ 1939 – ЧЕРВНЯ 1941 РР.

Впровадивши Радянські соціально-економічні відносини на територіях новоокупованих областей Західної України, а саме ліквідація приватної власності, запровадження державного сектора у всіх сферах виробництва та знищення успішних індивідуальних господарств, радянські реформатори інтенсивно взялись за впровадження культурно-освітньої програми. Мета якої полягала у підміні індивідуального, національного, українського, колективістським, а значить «нічим» соціалістичним, інтернаціональним. Для повсякденної і всеохоплюючої роботи з місцевим населенням створюються нові кадри нашивидкуч підготовлені, які зобов'язані були розкривати переваги і перспективи соціалістичного способу життя пропагандистськими методами. Повсякчасно використовуючи друковану радянську продукцію, що концентрувалася в сільських клубах, бібліотеках, червоних кутках у пересуваних виставках. Діяльність всіх цих установ контролювалася численним штабом відданих радянській системі, партійних функціонерів, що відповідали за своєчасне постачання і розподіл радянських журналів, книг, газет по районах і областях, містечках і селах.

Ключові слова: книга, бібліотека, стінгазета, червоний куточок, агітатор, пропагандист, агід-бригада, соціалізм, комунізм.

Усі тактичні питання посилення політосвітнього потенціалу культурно-освітніх установ вирішуються за принципами радянської управлінської науки: укомплектування політосвітніх закладів перевіреними кадрами з місцевого населення, очищення клубної і бібліотечної мережі від ворожих, буржуазно-націоналістичних елементів, залучення до роботи в культурно-освітній системі представників місцевої інтелігенції (вчителів, лікарів, фахівців сільського господарства) і радянського активу; перепідготовка політосвітніх (культурно-освітніх) працівників, в тому числі через заочне навчання (зокрема, в бібліотечних школах); створення політосвітніх установ (клубів, бібліотек, червоних кутків) в населених пунктах; санкціонування змін у мережі політосвітніх закладів партійними і державними органами; фінансове і матеріальне забезпечення політосвітніх установ з бюджетних ресурсів.

Цією ж постановою облвиконком затвердив мережу районних клубів, будинків культури і районних бібліотек і мережу сільських клубів і сільських бібліотек по кожному району. Мережа районних клубів і будинків культури охоплює 40 населених пунктів сільської місцевості, де розміщені 15 будинків культури і 25 районних клубів. В районних центрах діяло 5 міських бібліотек: 2 – для дорослих (Кременець, Чортків) і 3 – для дітей (Кременець, Чортків, Бережани). В області на той час діяли 37 районних бібліотек (в Кременці, крім міської, працювала і районна бібліотека).

Широкою була мережа сільських клубів: в селах 38 районів діяв 591 клуб, і на кінець 1941 року планувалося довести їх кількість до 780, тобто передбачалося збільшення на 15%. На початку 1940 року сільське населення області обслуговували 26 бібліотек і на літо 1941 року планувалося відкриття нових сільських бібліотек у Бучацькому, Гримайлівському, Золотниківському та Скалатському районах [1, арк. 14–17].

Радянська бібліотечна система, як підпорядкована партійно-державному апарату, діяла за методологічним принципами, що відповідали засадничим положенням та ідеологічним постулатам марксистсько-ленінської теорії. Ідейно-методологічним органом бібліотечної справи в

СРСР був контрольований відділом пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) журнал «Красный библиотекарь», який офіційно рахувався органом Наркомату освіти РРФСР, але розповсюджувався по всіх республіках Союзу, в тому числі на Західну Україну, і був обов'язковим джерелом організаційно-методичної інформації для бібліотек усіх типів і рівнів.

Окремі тематичні випуски журналу стосувалися бібліотечної роботи на селі. У редакційній статті одного з таких випусків сказано: «Бібліотеки поряд з усіма політосвітніми установами на селі – будинком культури, клубом, хатою-читальнею – покликані допомогти усім колгоспникам стати в один ряд із передовиками. Десятки і сотні сільських бібліотек демонструють високі зразки бібліотечного обслуговування колгоспників, допомагають колгоспникам оволодівати основами марксистсько-ленінської теорії, освоювати високу техніку колективного сільського господарства, вчать селян культурно відпочивати за книгою» [2, с. 3].

В одній із наступних статей конкретизується ідеологічна роль бібліотеки і бібліотечного працівника: «У справі формування нової людини, виховання в неї соціалістичного ставлення до праці, у справі вивчення та освоєння трудящими досвіду кращих передових людей нашої країни велике значення мають бібліотеки. Працюючи з книгою, газетою і журналом, допомагаючи читачам оволодівати нагромадженими людством знаннями, радянський бібліотекар сприяє політичному і культурно-технічному зростанню радянських людей, формуванню в них нових комуністичних рис» [2, с. 5].

Фаховий бібліотечний журнал визначає основні принципи і напрями роботи масових, в ому числі і в першу чергу сільських, бібліотек: пропаганда і поширення серед читацьких мас творів класиків марксизму-ленінізму, допомога трудящим в оволодінні основами вчення Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна; надання довідково-консультативної допомоги тим, хто самостійно вивчає історію великої партії Леніна – Сталіна, насамперед за коротким курсом Історії ВКП(б); організація індивідуального, групового і колективного вивчення окремих творів Леніна і Сталіна і колективних співбесід за тематикою вивчених творів вождів партії і держави; використання у пропагандистській роботі марксистсько-ленінської та іншої радянської літератури, місцевої преси, радіо, наочної агітації (плакатів, лозунгів, таблиць, діаграм); консультування читачів, особливо найбільш активних і підготовлених, з наступним їх залученням до читацьких конференцій, до здійснення пропагандистської роботи; налагодження зв'язків бібліотеки з іншими політосвітніми установами з метою вдосконалення виховної роботи з читачами, залучення нових читачів, ефективної участі в оборонно-масовій роботі, в організації соціалістичного змагання у трудових колективах, в мобілізації трудящих на виконання виробничих завдань і соціалістичних зобов'язань; інформування читачів з питань міжнародного становища і миролюбної зовнішньої політики комуністичної партії і радянського уряду; пропаганда фахової, виробничо-технічної книги з метою формування теоретичних основ і професійного прагнення підвищувати продуктивність праці; систематизація книжкових фондів бібліотеки, формування тематичних каталогів і картотек [2, с. 7–9]. Журнал «Красный библиотекарь» пропонує конкретну методику процесу обробки книг у масових бібліотеках, організації робочого місяця бібліотекаря та ефективного використання робочого часу працівника

бібліотеки. Публікуються методичні рекомендації з питань проведення роботи з різними категоріями читачів. Зокрема, розкриваються особливості роботи бібліотекаря з молодими читачами, особливо учнями молодших класів масових шкіл. Всі методичні рекомендації переслідують ідеологічну мету; про це свідчить тематика книг, що пропонуються учням 1–2 класів: «Про Леніна», «Як жили наші діти раніше і як живуть тепер», «Про наших сміливих льотчиків і мореплавців», «Про захист нашої Батьківщини», «За рубежем». Або 3 класу: «Про Леніна і Сталіна», «Про Червону Армію», «Наша країна і діти» тощо.

Окрема увага приділяється методиці роботи з суспільно-політичною і науково-популярною книгою, в чому наголошується, що одним з важливих розділів суспільно-політичної літератури є воєнно-оборонна книга, де замальовується радянський патріотизм і героїзм радянських людей в захисті соціалістичної Батьківщини та ідеалів комуністичної партії. Журнал чітко регламентує параметри кваліфікації бібліотекаря: систематичне підвищення свого політичного і загальноосвітнього рівня; оволодіння мінімумом фахових знань виробничої сфери, працівників якої обслуговує бібліотека; оволодіння методикою бібліотечної роботи.

Непересічне значення мають матеріали, що висвітлюють роботу бібліотечних колекторів і їх роль у комплектуванні книжкових фондів масових бібліотек, а також статті, що розкривають методи обслуговування бібліотек (формування структури бібліотеки, бібліографічна робота з читачами, робота з бібліотечним фондом, вивчення передового досвіду, інформаційно-довідкова служба, форми виховного впливу на читачів) [2, с. 12–53]. Матеріали «Красного бібліотекаря» використовувались організаторами семінарів і нарад працівників бібліотек області, були методологічним інструментом в організації і контролі бібліотечної роботи в містах і селах краю.

Такий підхід був характерним для діяльності партійно-державних органів усіх новоприєднаних областей. Радянська влада виділила чималі кошти на розвиток кінофікації в Західній Україні. На початку 1941 року кількість діючих тут кіно демонстраційних установок порівняно з вереснем 1939 року зросла більш як утричі. Понад 100 пересувних установок принесли кіно у віддалені села.

Протягом 1940 року по селах продемонстрували 10 876 кінофільмів, які проглянули майже 3 млн. чоловік. Репертуар фільмів обмежився виключно революційним набором: «Чапаєв», «Щорс», «Ленін у жовтні», «Ленін у 1918 році», «Людина зі зброєю», «Депутат Балтики». Після перегляду фільмів обов'язково проводилась агітбесіда. Так визнані «шедеври» радянського кіно інтенсивно експлуатувалися для ідеологічної обробки мас [3, с. 9]. У цьому процесі активну роль відігравали політуправління військових частин Робітничо-селянської Червоної Армії, для яких основним видом культурного обслуговування місцевого населення (окупованих територій) стали демонстрація кінокартин, виступи концертних бригад артистів, використання грамофонних записів. Значний вплив на населення справляли кінофільми, яких демонстрували у великій кількості. Лише 97-а стрілецька дивізія показала 43 кінокартини, а 24-а танкова бригада – 54. «На кіносеансах, – відзначалось у донесенні політуправління 6-ї армії, – як правило, присутні всі мешканці села» [4, с. 140].

Уряд УРСР на кінофікацію західних областей спрямував 8,2 млн. крб., що дало можливість протягом короткого часу ввести в експлуатацію 110 звукокінопересувок, кінофікувати

50 райцентрів, відремонтувати ряд старих і відкрити нові кінотеатри. Особливе значення мало створення мережі звукокінопересувок і кіноустановок, призначених для обслуговування села. Так, на території колишнього Тернопільського воєводства напередодні приєднання до УРСР було лише 18 кіноустановок, якими села не обслуговувались. Через рік і три місяці після приєднання в Тернопільській області вже працювала 51 кіноустановка, з них 34 – на селі. Із 226 установок, що діяли в західних областях на час святкування першої річниці воз'єднання, 117 були створені радянською владою. На кінець 1940 року загальна кількість кіноустановок сягнула 298, в тому числі 164 – на селі [5, с. 242].

Висновок. Розширення мережі бібліотек, клубів, кіноустановок і кінопересувок дало можливість систематично ознайомлювати населення західних областей з кращими художніми, науковими та документальними фільмами створюючи ілюзію прекрасного і світлого майбутнього життя яке необхідно будувати важкою працею в непримиренній боротьбі з буржуазним націоналізмом та світовим капіталізмом.

Список використаних джерел

1. ДАТО. – Ф.–Р.1833. – Оп.6. – Спр.33.
2. Красный библиотекарь. – 1940, июль – август. – №4. – 64 с.
3. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) // Український історичний журнал. – 1993. – №2, 3. – 144 с.
4. Крикницький О. П. До питання про бездатність РСЧА під час радянсько-польського збройного конфлікту 1939 року // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – 240 с.
5. Соколовська Т. Г. Культурне будівництво у західних областях УРСР в перші роки радянської влади: вересень 1939 – червень 1941 рр. 40 років Великої Жовтня. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1957. – 299 с.

References

1. DATO. – F.–R.1833. – Op.6. – Spr.33.
2. Krasnyj bibliotekar'. – 1940, ijul' – avgust. – №4. – 64 s.
3. Kovaljuk V. R. Kul'turologichni ta duhovni aspekty «radjanizacii» Zahidnoi' Ukraïny (veresen' 1939 r. – cherven' 1941 r.) // Ukraïns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1993. – №2, 3. – 144 s.
4. Krynic'kyj O. P. Do pytannja pro bojezdatnist' RSChA pid chas radjans'ko-pol's'kogo zbrojnogo konfliktu 1939 roku // Ukraïns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2007. – №1. – 240 s.
5. Sokolovs'ka T. G. Kul'turne budivnyctvo u zahidnyh oblastjah URSR v pershi roky radjans'koi' vlady: veresen' 1939 – cherven' 1941 rr. 40 rokiv Velykogo Zhovtnja. – L'viv: Vydavnyctvo L'vivs'kogo universytetu, 1957. – 299 s.

Kravchuk L. V., teacher, SHEE «Ternopil State Medical University named after I. Gorbachevskogo Ministry of Health of Ukraine» (Ukraine, Ternopil), gileya.org.ua@gmail.com

Cult educational activities tasks and libraries and rural club and during cinematization Sovietization Ternopil during September 1939 – June 1941

By implementing Soviet socio-economic relations in the territories occupied regions of Western Ukraine, namely the elimination of private property, the introduction of the public sector in all areas of production and disposal of successful individual farms, Soviet reformers undertook intensive implementation of cultural and educational programs. The purpose of which was to substitution of individual, national, Ukrainian, collectivist, and therefore «draw» socialist, international. For comprehensive daily and work with local people to create new frames hastily prepared, which were required to disclose the advantages and prospects of the socialist way of life promotional methods. Anytime Soviet using printed products, which was concentrated in the rural clubs, libraries and red parts in traveling exhibitions. The activities of these institutions controlled by numerous staff loyal Soviet system, party functionaries, who were responsible for the timely delivery and distribution Soviet magazines, books, newspapers in areas and regions, towns and villages.

Keywords: book, library, wallpaper, red corner, agitator, propagandist, Agis-brigade, socialism, communism.

* * *

УДК 94(477)«1939/1945»

Свинаренко Н. О.,
кандидат історичних наук., доцент,
ХНЕУ ім. С. Кузнеця (Україна, Харків),
nsvinarenko2@gmail.com

ЕВАКУАЦІЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ЗІ СЛОБОЖАНЩИНИ У 1941 ТА 1942 РР.: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано сучасну вітчизняну наукову та публіцистичну літературу стосовно розгляду проблеми евакуації промислових підприємств зі Слобожанщини у 1941 та 1942 рр. до Сибіру, Уралу, Поволжя, Середньої Азії і т.д. Виявлено причини, котрі не сприяли ширшому та детальнішому висвітленню проблеми евакуації матеріальних цінностей зі Слобожанщини у сучасній вітчизняній історіографії. Звернено увагу на недостатній рівень та обсяг висвітлення даної проблеми у сучасній вітчизняній історіографії та її одноманітний виклад. Доведено, що у підручниках та навчальних посібниках з «Історії України» та «Економічній історії України» міститься матеріал узагальнюючого характеру з проблеми евакуації промислових підприємств з території Радянської України за Урал, на Поволжя, у Середню Азію, у якому є згадки про великі харківські гіганти індустрії того часу. Виявлено чітку періодизацію евакуації майна підприємств адміністративних районів Харківської області у східні райони СРСР та дано їй обґрунтування.

Зазначено, що у сучасній науковій історичній літературі є відомості про евакуацію з Харкова в 1941 та 1942 рр. підприємств: підйомно-транспортного устаткування, протезного заводу, дизельного, авіаційного, тракторного, паровозобудівного, «Серпа і молота», «Поршня», «Механоліту», «Світла шахтаря», «Електростанок», електромеханічного імені Сталіна, взуттєвої фабрики, велосипедного, турбогенераторного, канатного, Дворічанського крейдо-помольного заводу, Куп'янського цукрового заводу, армії «Працівник», Цеглобудівних заводів №1 та №2.

Ключові слова: евакуація, трудові мобілізації, кваліфіковані робітники, сучасна вітчизняна історіографія, мемуари.

Евакуація матеріальних цінностей на схід у 1941–1942 рр. з Харківщини (на той час одного з найрозвинутіших регіонів СРСР) – одна з героїчних сторінок з історії нашої держави. І у цьому складному процесі певне місце займають матеріальні та духовні цінності Харківщини. Про це згадують автори багатьох книг, видані збірки документів, написано мемуари. Метою даної статті є аналіз сучасного вітчизняного історіографічного доробку про евакуацію промислових підприємств зі Слобожанщини у 1941 р. та 1942 р. до Сибіру, Уралу, Поволжя, Середньої Азії і т.д., виявлення малодосліджених аспектів проблеми.

Дана проблема поки що не знайшла ґрунтового дослідження у сучасній історичній літературі. Причини цьому є різні. У радянській історичній літературі, розуміло, що подібні питання не розглядалися. Проблеми розміщення, перепрофілювання були тільки в компетенції партійних керівників. По-друге, під час евакуації харківських підприємств, величезна частина матеріалів та обладнання не встигла виїхати і була втрачена через тодішній низький рівень розвитку радянського залізничного транспорту – невисока швидкість руху, величезна віддаль перевезення, короткі строки роботи, пошкодження залізничних колій авіа ударами фашистів у перші дні війни (факти, які не сприяли патріотичним настроям радянських людей, а значить – замовчувалися). Зовнішньополітичні відносини між Україною та Російською Федерацією зараз теж сприяють вирішенню проблеми. Дана тема знайшла відображення в публікаціях В. Я. Білоцерківського [1, с. 445], О. В. Дьякової [3], А. Динника [4], В. В. Запарія [6], Н. І. Новікова [10], М. М. Потьомкіної [14] та ін. Натомість переважно інформація за названої проблематики носить фрагментарний характер. У основі публікації лежить уже відома інформація з вищезгаданих робіт, збірок документів.

Харківський історик О. В. Дьякова чітко називає строки евакуації з Харківщини у східні райони СРСР, залежно від просування лінії фронту – у вересні–жовтні 1941 р. та у травні–червні 1942 р. [3]. Зазначає вона також, що 18 вересня було евакуйовано майно Краснокутського, Сахновщинського і Старовірівського районів, з 19 по 21 вересня – вся західна частина області по р. Сіверський Донець, з 12 до 18 жовтня – ін. райони області [3, с. 7]. Під час першої та другої евакуації з Харківської області виїхали тисячі мешканців. Тільки з Харкова евакуйовано було 400 тисяч осіб [3, с. 8]. Устаткування ХТЗ спочатку було перевезено до Сталінграду та Сарепту, пізніше – до Алтайського тракторного заводу. Завод підйомно-транспортного устаткування – до Іжевська, «Механоліт» – до Пермі, «Серп і молот» – до Саратова, Ірбіту, Горького, велосипедний – до Бухари, «Світло шахтаря» – до Прокоп'євська та Аджаро–Судженська, турбогенераторний – до Свердловська, «Поршень» – до Омська.

Тематика надскладних умов життя в евакуації: карткова система продуктів харчування, робоча зміна тривала від 12 до 16 годин, відмінені тарифні відпустки, навіть підвищені зарплати не могли забезпечити мінімум життєвих потреб людей та знайшли відображення в ін. роботах [12, с. 71]. Також дане видання ширше та докладніше описує географію евакуйованих харківських підприємств [12, с. 71].

Безперечним актуальним аспектом вказаної роботи є інформація про недоліки евакуації майна підприємств на Харківщині. Автори вказують, що відсутність залізничних вагонів не дала можливості вивезти обладнання ВНЗ. З 46 НДІ – виїхали тільки 24; всього було відправлено 23,2 тисяч вагонів, 320 ешелонів з промисловим обладнанням, 718 вагонів готової продукції, 390 вагонів кольорових металів, 1100 вагонів різноманітних матеріалів – все це було знищено [12, с. 71].

У статті Н. І. Новікова певною мірою показана роль евакуйованих підприємств і організацій Харкова на Південний Урал у наближенні Перемоги [10]. Автор роботи акцентує увагу на побутових умовах життя харків'ян на Уралі [10, с. 60].

А. Динник у одній із своїх робіт описує роботу харківських протезистів у роки війни. Автор дослідження вказує, на перебування Харківського протезного заводу в жовтні 1941 р. в м. Орджонікідзе з метою забезпечення протезною допомогою поранених військових у госпіталях Північної Осетії, Чечено–Інгушетії [4]. У величезній кількості підприємство випускало протези рук та ніг, ортопедичне взуття, ортопедичні апарати, корсети для фронтників [4, с. 110].

Матеріали підручників та навчальних посібників з історії України для вишів являють собою узагальнюючу інформацію, відтворену кількома реченнями: «В Україні протягом кількох місяців на схід було перевезено майже 550 підприємств, майно тисяч колгоспів та радгоспів, МТС, багато наукових та навчальних закладів, культурні та історичні цінності. Евакуація 3,5 млн. жителів, передусім кваліфікованих спеціалістів, дала змогу закласти фундамент майбутньої перемоги» [7, с. 405]. Практично ці ж дані, щоправда, у більш розширеній формі наводить і у своєму посібнику В. Я. Білоцерківський [1, с. 445].

Матеріали підручників та навчальних посібників з «Економічної історії України» теж повністю повторюють

виклади про евакуацію 1941 р., подібно текстам з історії України та вказують на регіони розміщення евакуйованих підприємств, кількість підприємств, кваліфікованих спеціалістів, худоби, цінних матеріалів, устаткування, важкі умови проживання та роботи. Щодо головної теми нашого дослідження, то автори видання згадують про відомий ХТЗ, переобладнаний для випуску танків, який було демонтовано та евакуйовано разом із 4673 фахівцями й обслуговуючим персоналом [8, с. 240].

Автор одного з розділів «Економічна історія України» О. Е. Лисенко описує перебудову економіки на воєнний лад у вказаний період, евакуацію матеріальних цінностей і населення на Схід. Інформацію про харківські підприємства (ХТЗ, авіаційне, електромеханічне, турбогенераторне, завод сільського машинобудування «Серп і молот» автор подає в контексті опису діяльності найбільших заводів України, звертає увагу на військове перепрофілювання випуску основної продукції – для зростаючих потреб військовиків [5, с. 328].

У хронологічному довіднику, що з'явився у світ в 1995 р. теж є певна інформація про Харківський дизелебудівний завод. Зокрема, автори видання наголошують, що 28 липня 1941 р. видав першу продукцію евакуйований до Пермської області Російської Федерації Київський машинобудівний завод [18, с. 438]. Приблизно у цей же час, до Челябінської області прибуло обладнання, документація, кваліфіковані спеціалісти з сім'ями Харківського дизелебудівного заводу. А 16 жовтня 1941 р. в Харкові було повністю завершено евакуацію 26 найбільших підприємств міста [18, с. 446].

Краєзнавча література теж не оминула увагою проблему евакуації матеріальних цінностей зі Слобожанщини у 1941 р. Зокрема, у виданні «Люботин: Історико-краєзнавчий нарис» В. В. Стрілець вказує на важливе стратегічне значення Люботина як залізничного вузла, а багато люботинців у той складний час обслуговували цей вид транспорту [17, с. 305].

Про долю майна великих харківських підприємств йдеться у роботі [9]. **Автори констатують, що на підприємстві** «Серп і молот» ще з кінця 1939 р. виробляли фізеляжі для військових літаків, мотоцикли МК-72 (переважно для потреб війська), освоїв випуск авіабомб. На заводі «Поршень» виготовляли міни – це була масова продукція, обсяг якої складав близько 80% від всього, що випускало підприємство [9, с. 42]. Також у статті йдеться про те, що уже в перші дні війни три цеха харківської взуттєвої фабрики випускали взуття для фронту. У вересні 1941 року взуттєва фабрика з Харкова була перебазована у м. Сарapul Удмуртської АСРР. Та все ж, автори зазначають, що значна частина матеріальних цінностей заводів Харкова загинула [9, с. 42].

Згадки про Харківський дизельмоторний завод мають місце у статті історика В. В. Запарій [6]. **Автор вказує, що в результаті злиття** Челябінського тракторного заводу з Ленінградським Кіровським і Харківським дизельмоторним був створений комбінат («Танкоград»), що випускав важкі танки «Климент Ворошилов» і «Йосип Сталін». Саме це, на думку автора, найбільше сприяло поліпшенню ситуації на фронті.

Відомості про евакуйовані харківські підприємства є і в інших джерелах. Так, Ю. Овчинникова повідомляє, що у 1941–1943 рр. колективи танкового заводу №183 і моторного заводу №75, що входили до складу харківського

паровозобудівного заводу, працюючи у Нижньому Тагілі випускали та постійно удосконалювали танки Т-34 та дизель-мотори В-2, комплектуючі запчастини до них, пришивидшуючи цим звільнення від фашистів [11, с. 66].

Одним із харківських підприємств, що були евакуйовані у 1941 р. був турбогенераторний завод. У одному із наукових видань, повідомляється, що у 1941 р. потужності турбогенераторного заводу було перенесено до Уралу (м. Свердловськ) [2, с. 85]. У 1942 р. там почалося виробництво турбоагрегатів, запасних частин до парових турбін, ін. продукції для фронту. А після звільнення Харкова почалося відновлення заводу і до 1 січня 1944 р. була виготовлена парова турбіна потужністю 50 МВт для Зуївської ГРЕС [2, с. 85].

Інформація, що відомі харківські підприємства (ХТЗ, канатний, велосипедний, ХЕМЗ ім. Сталіна, протезний та ін.) у 1941 р. та 1942 р. були в евакуації є досить відомою. А якою ж була доля інших промислових підприємств Харківщини? Відповідь на це питання можна знайти у статті О. Панової, яка повідомляє про евакуацію Дворічанського крейдо-помольного заводу, Куп'янського цукрового заводу, артілі «Працівник», Цеглобудівних заводів №1 та №2 (м. Куп'янськ) [13]. Надзвичайно важливим аспектом статті є намагання пояснити О. Пановою помилки та прорахунки процесу евакуації на Харківщині [13, с. 213].

Мемуаристика теж дає нам певну інформацію про долю евакуйованих харків'ян. Наприклад, Ю. Радченко у одній із своїх статей описує спогади Кіри Солонкіної – очевидиці тих страшних подій минулого [15]. Слід зазначити, що дане джерело є цінним з точки зору передачі відчуття того часу (особливо для школярів, які мало володіють фактичним історичним матеріалом), настроїв, загального емоційного фону жителів Харкова на початку фашистської окупації.

Матеріали з особистого архіву письменника Є. Д. Разуменка, директора Українського літературного фонду у Харкові теж красномовно підтверджують про надскладні робочі та життєві умови харків'ян в евакуації. Автор досить емоційно розповідає про людський фактор у процесі евакуації людей у 1941 р. у Харкові: мала кількість посадочних талонів для тих, хто бажав евакуюватися, про проблеми з ночівлею для евакуантів, про перебування добами у тамбурах (замість повноцінних пасажирських місць через залишковий принцип евакуації людей), брак коштів на утримання транспорту, про довгий шлях до Саратова [16, с. 72].

Таким чином, у науковій сучасній історичній літературі є відомості про евакуацію з Харкова та області влітку та восени 1941 р. великих промислових підприємств. Виявлено чітку періодизацію евакуації майна підприємств адміністративних районів Харківської області у східні райони СРСР та дано їй пояснення. Перспективними є такі аспекти проблеми: дослідження архівних матеріалів Російської Федерації, глибокий аналіз краєзнавчих матеріалів Харківщини.

Список використаних джерел

1. Білоцерківський В. Я. Історія України. Курс лекцій / В. Я. Білоцерківський. – Х.: ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 1999. – 652 с.
2. ВАТ «Турбоатом» // Науковці України – сліта держави. Т.3. – К.: Логос Україна, 2014. – 563 с.
3. Дьякова О. В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: Методичні рекомендації з історії рідного краю / О. В. Дьякова. – Х.: Лібра, 2013. – 99 с.

4. Дынник А. А. О работе харьковских протезистов в период Великой Отечественной войны / А. Дынник // Ортопедия, травматология и протезирование. – 2010. – №2. – С.107–112.

5. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин. Т.2. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.2. – 608 с.

6. Запарій В. В. Евакуація українських металургійних підприємств на Урал / В. В. Запарій // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип.1. – С.42–45.

7. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів до XXI ст.: навч. посіб. // Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – Х.: ООО «Одіссей», 2001. – 480 с.

8. Лановик Б. Д. Економічна історія України і, світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 334 с.

9. Московский район. г. Харьков. История и современность / Ю. Кроль, Б. Зайцев, С. Куделко и др. – Х.: Прапор, 1994. – 192 с.

10. Новіков І. О. Південний Урал і Слобожанщина в роки Великої Вітчизняної війни / І. О. Новіков // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Х.: Колегіум, 2013. – Вип.48. – С.57–61.

11. Овчинникова Ю. «Завод имени Малышева»: работа завода в годы Великой Отечественной войны Ю. Овчинникова // Матеріали студентської конференції «До 350-річчя заснування міста». – НТУ «ХП». – 2004. – С.65–67.

12. О доблести, о подвигах, славе / А. В. Мельников. – Х.: Золотые страницы, 2005. – 168 с.

13. Панова О. Переведення економіки на військовий лад та евакуація промислових підприємств Харківської області з 22 червня по 24 жовтня 1941 р. / О. Панова // Каразинські читання. – 2007. – С.212–213.

14. Потемкина М. Н. Украина и Урал в годы Великой Отечественной войны: эвакуация как переплетение судеб / М. Н. Потемкина // Сторінки воєнної історії: збірник наукових статей. – Вип.9. – Ч.3. – С.42–53.

15. Радченко Ю. Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Кирь Солонинкиной / Ю. Радченко // Голокост і сучасність. – 2010. – №1 (7). – С.154–164.

16. Разуменко Е. Д. Дневник эвакуации из Харькова, осень 1941 г. / Е. Д. Разуменко // Харьковский исторический альманах. Осень. – Х.: Райдер, 2002. – С.66–72.

17. Стрелец В. В. Люботин: историко-краеведческий нарис / В. В. Стрелец. – Х.: Торсинг, 2002. – 400 с.

18. Україна від найдавніших часів до сьогодення / укл. В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К.: Наукова думка, 1995. – 687 с.

References

1. Bilocerkivs'kyj V. Ja. Istorija Ukrai'ny. Kurs lekcij / V. Ja. Bilocerkivs'kyj. – H.: HDPU im. G. S. Skovorody, 1999. – 652 s.

2. VAT «Turboatom» // Naukovci Ukrai'ny – elita derzhavy. T.3. – K.: Logos Ukrai'na, 2014. – 563 s.

3. D'jakova O. V. Harkivshhyna v roky Velykoi' Vitchyznanoi' vijny: Metodichni rekomendacii' z istorii' ridnogo kraju / O. V. D'jakova. – H.: Libra, 2013. – 99 s.

4. Dynnik A. A. O rabote har'kovskih protezistov v period Velikoj Otechestvennoj vojny / A. Dynnik // Ortopedija, travmatologija i protezirovanie. – 2010. – №2. – S.107–112.

5. Ekonomichna istorija Ukrai'ny: Istoryko-ekonomichne doslidzhennja: v 2 t. / [red. rada: V. M. Lytvyn. T.2. – K.: Nika-Centr, 2011. – T.2. – 608 s.

6. Zaparij V. V. Evakuacija ukrai'ns'kyh metalurgijnyh pidpryjemstv na Ural / V. V. Zaparij // Chornomors'kyj litopys. – 2010. – Vyp.1. – S.42–45.

7. Kormych L. I. Istorija Ukrai'ny vid najdavnishykh chasiv i do XXI st.: navch. posib. // L. I. Kormych, V. V. Bagac'kyj. – H.: ООО «Odissey», 2001. – 480 s.

8. Lanovyk B. D. Ekonomichna istorija Ukrai'ny i, svitu: Pidruchnyk / Za red. B. D. Lanovyka. – K.: Vikar, 1999. – 334 s.

9. Moskovskij rajon. g. Har'kov. Istorija i sovremennost' / Ju. Krol', B. Zajcev, S. Kudelko i dr. – H.: Prapor, 1994. – 192 s.

10. Novikov I. O. Pivdennyj Ural i Slobozhanshhyina v roky Velykoi' Vitchyznanoi' vijny / I. O. Novikov // Zbirnyk naukovykh prac'. Serija «Istorija ta geografija» / HNPU im. G. S. Skovorody. – H.: Kolegium, 2013. – Vyp.48. – S.57–61.

11. Ovchinnikova Ju. «Zavod imeni Malysheva»: rabota zavoda v gody Velikoj Otechestvennoj vojny Ju. Ovchinnikova // Materialy students'koi' konferencii' «Do 350-lichchja zasnuvannja mista». – NTU «HPI». – 2004. – S.65–67.

12. O doblesti, o podvigah, slave / A. V. Mel'nikov. – H.: Zolotyie stranicy, 2005. – 168 s.

13. Panova O. Perevedennja ekonomiky na vijs'kovyj lad ta evakuacija promyslovyh pidpryjemstv Harkivs'koi' oblasti z 22 chervnja po 24 zhovtnja 1941 r. / O. Panova // Karazins'ki chytannja. – 2007. – S.212–213.

14. Potemkina M. N. Ukraina i Ural v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: jevakuacija kak perepletienie sudeb / M. N. Potemkina // Storinky vojennoi' istorii': zbirnyk naukovykh statej. – Vyp.9. – Ch.3. – S.42–53.

15. Radchenko Ju. Nacistskaja okkupacija i Holokost v Har'kove. Vospominanija Kiry Soloninkinoj / Ju. Radchenko // Golokost i suchasnist'. – 2010. – №1 (7). – S.154–164.

16. Razumenko E. D. Dnevnik jevakuacii iz Har'kova, osen' 1941 g. / E. D. Razumenko // Har'kovskij istoricheskij al'manah. Osen'. – H.: Rajder, 2002. – S.66–72.

17. Strilec' V. V. Ljubotyn: istoryko-krajevnavchij narys / V. V. Strilec'. – H.: Torsyng, 2002. – 400 s.

18. Ukrai'na vid najdavnishykh chasiv do s'ogodennja / ukl. V. F. Verstjuk, O. M. Dzjuba, V. F. Repryncsev. – K.: Naukova dumka, 1995. – 687 s.

Svynarenko N. A., PhD, Associate Professor of Simon Kuznets KhNUE (Ukraine, Kharkiv), nsvinarenko2@gmail.com

Evacuation of industrial enterprises from the Sloboda Ukraine in 1941 and 1942: modern native historiography of the problem

It has been analyzed the modern scientific and publicist literature concerning the problem of evacuation of industrial enterprises of the Sloboda Ukraine in 1941 and 1942 to Siberia, Ural, Volga region, Middle Asia, etc. The causes, which did not favour wider and detailed elaboration of the problem of evacuation of material values from the Sloboda Ukraine in the modern native historiography, were discovered. It has paid attention to the not enough degree of elaboration of this problem in the modern native historiography and its unified representation. It has been proved that textbooks and manual on «History of Ukraine» and «Economic history of Ukraine» contain material of general character on the problem of evacuation of industrial enterprises from the territory of Soviet Ukraine to Ural, Volga region, Middle Asia, with information of big Kharkiv giants of industry of that time.

The clear periodization of evacuation of the property of enterprises of administrative regions of Kharkiv oblast to eastern region of the Soviet Union has been discovered and supported with arguments.

It has been described enough that the geographical factors of location of Kharkiv enterprises in evacuation are given in scientific and publicist literature: the famous Kharkiv Tractor Plant's property was first transported to Stalingrad and Sarepta, then, to Altay Tractor Plant, the Serp of excavation and transport equipment to Izhevsk, «Mekhanolit» to Perm, «Serp i Molot» to Saratov, Irbitu, Gorkiy; the bicycle one to Bukhara, T. Shevchenko Plant to Penza, plant «Elektrostanok» and the Rope Plant to Tashkent, plant «Porshen» to Omsk, etc.

Keywords: evacuation, labour mobilization, qualified workers, modern native historiography, memoirs.

***

УДК 94:351.77(477.64 «1941/1945»)

Орлянский В. С.,
профессор, доктор исторических наук, профессор
кафедры политологии и права, Запорыцкий национальный
технический университет (Украина, Запорыжя),
kafedra_pp@zntu.edu.ua

ТВАРИНИЦЬКА ГАЛУЗЬ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.)

На тлі наявного у сучасній науці загального уявлення про події Другої світової війни, процеси, які протікали на окупованій території колишнього Радянського Союзу, тривалий час залишалися мало дослідженими, тому цілий ряд виявлених фактів та фактів тривалий час залишалися малозрозумілими. Достатньо часто домисли чи прямі фальсифікації ставали основою офіційних «історичних» версій. Багато розгадок можна знайти в політиці окупаційної влади, яку вона вела по відношенню до сільського господарства. Вивчення стану тваринництва дає можливість оцінити політику влади по відношенню до сільськогосподарської галузі в цілому, тому що утримання цієї галузі є комплексним, дуже залежним від дотримання вимог всіх природних факторів і не терпить над собою насилля будь-якої влади.

Ключові слова: окупаційна влада, приватне господарство, господарська діяльність, тваринництво, аграрна сфера.

Сфера господарської діяльності окупаційної влади тривалий час не була темою досліджень, тому тут залишилося дуже багато міфів, які збереглися від

радянської історіографії, а часом вони були просто вигадані. Дослідження цієї теми дозволить краще зрозуміти сам процес протікання тих процесів у ході Другої світової війни, які вже добре відомі. Здійснені дослідження не ставлять під сумнів як уже загальновідомі висновки, так і сам хід подій. Залишається незрозумілим цілий спектр питань відносно життя людей, які з різних причин виявилися на окупованій території. Багато в чому самі умови їх існування залишаються не ясними нам і дотепер.

Питання про проведення німецькою владою якої-небудь економічної політики на окупованих територіях залишається дотепер відкритим і дискусійним, що робить дану тему актуальною для різного роду досліджень. Багато аспектів цієї теми дотепер знаходяться під впливом радянської ідеології про суто грабінницьку її сутність або заповнене простим вимислом.

Метою даного дослідження постає виявлення реального стану тваринництва в Запорізькому краї та через його аналіз та визначення механізмів політики окупаційної влади.

Щоб краще зрозуміти процеси на окупованій території, необхідно враховувати наслідки політичних процесів, які проводила радянська влада відносно сільського населення регіону до цього, і так багатого на свою історію. Широкомасштабні заходи щодо колективізації господарського життя сільського населення, насильницька зміна всього укладу життя, насамперед сільського населення, численні репресії, зовсім ще були свіжими в пам'яті абсолютної більшості сільського населення. В регіоні склався соціально-психологічний настрій, коли місцеве населення було готове до сприйняття будь-якої іншої політики, яка у своїй основі не просто і не тільки заперечувала б колгоспне існування, але й запропонувала б щось нове, однак звичне та зрозуміле.

Уже сам факт виділення з самого початку в німецькій окупаційній адміністрації спеціального органу – сільськогосподарської інспекції Півдня України – може бути доказом того, що відносно цього регіону з самого початку передбачався особливий підхід. Незвичайність статусу цього органу можна побачити і в наступному: на користь цього органу виділялися 20% податків, які збиралися у регіоні, при цьому необхідно вказати, що ці гроші йшли не тільки на його утримання, але й на інвестиційні проекти в цьому регіоні [1, арк. 31].

Тваринництво, особливо ВРХ (велика рогата худоба) як ніяка інша сфера господарювання, було дуже

залежним від повноти й правильності виконання всіх етапів утримання тварин, які були сформовані на законах природи. Не гріх нагадати, що циклічність цієї сфери була досить тривалою за часом, а допущені порушення, причому на кожному з етапів, виправити було вже неможливо в принципі. Необхідно так само мати на увазі, що й на кожному етапі цього циклу необхідно було витримувати всі необхідні умови. Напевно тому ця галузь є настільки чутливою до будь-якого роду втручання, і, насамперед, політичного. Ми вважаємо, що дослідження стану саме цієї галузі в період окупації, може дозволити нам повніше виявити політику нової влади у відношенні до сільськогосподарської галузі в цілому.

Пройдення фронту в нашому регіоні було за невеликим винятком досить швидким і не настільки руйнівним, як в інших регіонах. Подібний висновок ми можемо зробити через аналіз стану саме селянських господарств – вони не були спустошені. Подібний стан спостерігався по всій території області, при чому й там, де були бої, і там, де відхід червоної армії був цілком мирним. Так, з Велико-Білозірського району червона армія, простоявши без боїв два місяці, так і пішла без боїв. В одному із сіл, де був колгосп «ім. 2 п'ятирічки», який складався з 161 дворів, на 01.10.1941 р., на утриманні людей було 49 коней, 138 голів ВРХ, 244 овець [2, арк. 1–2]. Село Радолівське, яке перебувало в зоні бойових дій, на 01.01.1942 р. нараховувало 132 голови ВРХ, 8 волів, 220 коней і 1035 голів овець [3, арк. 2]. Усі тварини по документах проходять як приватні селянські, згадування про колгоспну або радгоспну череду нами не виявлене, так само немає згадування й про перехоплення черед, яких гнали із села. Така велика кількість приватної худоби була не характерна для «радянського колгоспного села», тим паче, що перед самою війною радянська влада активно добивала залишки селян-одинаків. Скоріше всього ми тут маємо ситуацію, яка багато разів зустрічалася в період відступу червоної армії. Несподівана стабілізація фронту привела до колізії, коли швидка евакуація політичної та цивільної влади набагато випередила відступ самих червоних військ, як і самого фронту. По суті, більша частина області виявилася, як би, без влади, і місцеве населення розібрало зерно й худобу по своїх дворах.

Для більшої наочності висвітлення протікання різних процесів, які відбувались у галузі, так і загальної динаміки, ми спробували наявний матеріал, який був нами зібраний, систематизувати і відобразити у формі таблиці [4, арк. 2, 10–11, 25, 31–33, 37; арк. 9, 25–43].

Таблиця 1

Динаміка стану ВРХ по області в період окупації

	15.01.42.	25.05.42.	05.12.42.	01.04.43.	01.05.43.	01.06.43.	01.07.43.	01.08.43.
В.Р.Х. по обл.	362 548	267 301	246 693	216 894	246 184	265 184	273 448	274 125
Череда колгоспна	73 143	–	53 409	37 778	40 643	40 003	38 690	38 022
Череда держ. госпів	5 352	–	7 382	6 379	5 583	7 014	7 524	7 539
Приватна череда	284 043	216 816	185 902	172 837	200 478	218 087	227 294	228 564

Великий часовий розрив, майже в півроку, унеможливив процес зведення даних за цей період до певної єдності. Але навіть у такому стані таблиця дозволяє зробити ряд висновків. Насамперед, ми бачимо різке загальне кількісне скорочення поголів'я протягом 1942 р. Крім причин, які були властиві умовам війни та окупації, був присутній й ряд моментів організаційного характеру, які цілком могли суттєво вплинути на подібні показники.

Насамперед, необхідно враховувати, що перші дані були узагальнюючі, вони показували загальну кількість всієї худоби в області, у той час як наступні дані стосувалися тільки тієї худоби, яка знаходилася в підпорядкуванні обласного керування сільського господарства. У цьому випадку мова йде про домашню худобу, яка перебувала у власності жителів міст. Знаючи, що собою представляли міста нашої області, як і сам обласний центр, можна із упевненістю говорити про значну кількість цього поголів'я.

Наступний момент, необхідно мати на увазі, що в підпорядкуванні у міських управ ряду великих міст області були т.зв. підсобні господарства, у яких так само були свої череди ВРХ, і які також не підкорялися обласному керуванню сільського господарства. Була ще одна зовсім невелика група сільськогосподарських підприємств, які не проходили по звітах обласного управління. Мова йде про підсобні господарства великих промислових підприємств і транспорту ще з довоєнного періоду. Частина їх зберегла свій профіль, інша перейшла в розряд держмаєтків.

Цілком очевидно є в таблиці й пріоритетність влади в цій галузі. Невеликий період по відродженню колгоспних ферм навесні 1942 року не відбився на загальній тенденції пріоритетності приватної череди. Коливання чисельності колгоспної череди навесні–улітку 1943 р. була пов'язана із процесом розпаювання частини колгоспів, що, можливо, відбилося на чисельності череди в рядках таблиці по приватній та колгоспній худобі.

Зосередження нової влади на приватному способі ведення господарства не привів до зникнення колгоспних і радгоспних ферм ВРХ як таких. Уже через 2–3 місяця по області почалася кампанія по відродженню суспільних черед через повернення взятої селянами звідти худоби. По тому, як проводилася ця кампанія, у нас є сумнів, що це була ініціатива німецьких владних установ. Ми думаємо, що це була спроба заявити про себе знов створеній українській структурі – обласним керуванням сільського господарства. На це може вказувати ряд моментів. На місцях цим займалися тільки сільські управи під керівництвом районних агроконтор, можливо тому кампанія супроводжувалася численними застереженнями. Так, поверненню підлягали тільки ті тварини, які були забрані з колгоспів після першого грудня 1941 року [5, арк. 2]. І це після двох місяців окупації. Але навіть і при таких умовах, так само було застереження, що до продажу та обміну худобу можна було забирати й далі, але вже з дозволу сільської управи. У текстах ми зустрічаємо різні позначення процесу вилучення. Якщо худоба була «незаконно захоплена», то відносно хазяїна застосовувалася форма «відібрати». Коли відношення мали «законні форми», селянам пропонувалося повертати вартість за період годівлі або забирати худобу «з меншою живою вагою» [6, арк. 22]. Якщо в селянина виявлялося дві корови, кращу залишали, забирали гіршу [7, арк. 108]. Приплід, який з'явився за цей період, увесь залишався в

селян [8, арк. 25; арк. 3]. Як бачимо вилучення не носило тотального характеру, воно не було навіть масовим, ми не впевнені, що вилучення взагалі проводилося по всіх районах. Судячи з динаміки чисельності ВРХ (див. таблицю 1), колгоспні й радгоспні череди не додали в кількості, а то що було зібрано навіть не вплинуло на загальну динаміку по області.

Починаючи з кінця літа 1942 р. можна говорити про те, що відносно колективних ферм нова влада визначилася в їхньому призначенні, про це може свідчити і їх відносна чисельна стабілізація. Нові підходи влади знайшли відображення в якісному складі тваринництва земельних об'єднань, що можна побачити в документах по інвентаризації цих господарств. Так наприклад, у земельному об'єднанні №4 суспільна черода була представлена одним бугасм–виробником, двома дворічними бугаями, 12 бичками й 4 теличками, увесь молодняк був 1942–1943 рр. народження, свинарство було представлено кнуром–виробником і 6 свиноматками, вівчарство складалося з 2 баранів–виробників [9, арк. 36–37]. Багатократно в документах зустрічалися згадування про знаходження в господарствах корів або свиней, які знаходилися на відгодівлі, однак майже завжди при цьому підкреслювалося, що вони утримувалися для внутрішньогосподарських потреб. Пріоритетність приватного підходу у тваринництві була більш у чому очевидна.

Уже з перших місяців окупації в діях влади можна побачити певну закономірність. Так, у ході кампанії навесні 1942 р. по вилученню надлишків зерна з селян, була зроблена велика поступка по відношенню до тих, хто тримав живність. Посилаючись на якесь розпорядження №354 від 27.05.1942 р., селянам залишали зерно по нормі на прокорм тварин до нового врожаю. Якщо не було фуражного зерна, то залишали пшеницю [10, арк. 201]. Навіть на птахів залишали по 11 кг зерна [3, арк. 18].

Остаточо зробивши вибір на користь приватного підходу у тваринництві, тваринницькі ферми в колгоспах і радгоспах не були ліквідовані взагалі, вони стали виконувати, інші, нові для них функції. Як би це не звучало дивним, ми б це визначили в такий спосіб: вони стали як би посередником між державою й селянами в питаннях підтримки, розвитку й стимулювання тваринництва в регіоні. Разом із приватною власністю у село повернулися елементи ринку, усі відносини між господарствами й селянами були переведені на комерційну основу. Найпоширенішою формою відносин стали закупівлі в селян відгодованих телят. Певний інтерес викликають обміни, коли господарства забирали теличок більшої ваги, а видавали менші, різницю селянам компенсували грошми [11, арк. 243, 316]. Для відгодівлі молодняку господарства закуповували в селян молоко, яке зараховувалося в рахунок податків. Наскільки це було вигідно селянам сказати важко, ні одного договору нам відшукати не вдалося, однак сама форма відносин була більш прийнятною, ніж при колгоспах.

Німецька влада вимагала, щоб місцеві управи будь–яким чином стимулювали тваринництво, преміюючи й допомагаючи тим, хто добре опікувався за тваринами. Щоб забезпечити максимально більшу кількість дворів поросятами, управи стежили, щоб свиноматка припадала на 7 господарств, а господарі не ховали її від спарювань [7, арк. 44]. На підтримку галузі в цілому були спрямовані

й заходи німецької окупаційної влади. З податкових надходжень створювався цілий ряд фондів, один з них був фуражний. У цей фонд закладалася добова норма кормів усіх тварин, він залишався в господарствах і повністю вживався по призначенню [12, арк. 10]. По 1,2 кг зерна на корову в день у фуражному фонді закладалася норма й на селянські корови [7, арк. 119]. Ми думаємо, що в цьому випадку мова йшла про корів, які селяни брали в господарствах на відгодівлю, при такому договорі корм їм видавався господарством.

Очевидно, можна побачити позицію німецької влади й у наступному питанні, а саме: господарства виділяли зерновий клин у розмірі 0,25 га на голову ВРХ, урожай з якого не йшов у загальний залік, залишався повністю в розпорядженні господарств [13, арк. 65].

Активну позицію по розширенню тваринництва займали районні агроконтори. Так, вони активно виступали проти (але не забороняли – В. О.) проведення господарствами аукціонів із продажу поросят, при яких ціни виростали до 1000 руб. за штуку. Даний приклад цікавий з декількох позицій. По–перше, «виступали проти», а не забороняли. По–друге, цікавим є їх аргумент, а саме: подібний підхід скорочує кількість бажаних брати поросят. Далі йде рекомендація продавати їх за ціною 10 руб. за 1 кг живої ваги [14, арк. 23]. Не менш цікавим є й інший аспект у цьому документі: проведення подібних аукціонів може свідчити про те, що бажані купувати були, про те, що гроші у селян були, і що подібні продажі все–таки відбувалися. Про жвавість подібної діяльності можуть свідчити численні заяви селян [15].

Наступний документ може, на нашу думку, також підтверджувати попередні припущення. Мова йде про довідки (необхідний бюрократичний документ), які подавалися в сільську управу, де повідомлялося, що людина потребує покупки корови [16, арк. 5, 6, 7]. Знову мова йде про ринкові відносини, й регулятором цих відносин виступає місцева влада.

В умовах окупації, враховуючи тривалість процесу й дуже велику затратність праці, займатися тваринництвом було справою вкрай не вигідним за всіх часів і у всіх народів. Напевно, єдиною умовою, щоб селянин почав займатися цією працею, можуть бути якісь гарантії від влади, що його праця не пропаде даром. Ми вважаємо, що нова влада змогла створити такі умови, які селяни могли отримати в якості таких гарантій.

Ряд документів можуть служити підтвердженням наших міркувань. З літа 1942 р. сільські управи стали збирати дані про забраних у селян німецькими та румунськими військами корів, свиней і навіть курей. Ці дані передавалися в агроконтору для одержання селянами компенсацій [17, арк. 24, 25; арк. 242, 243, 244].

Нерідкими були випадки, коли військові частини розраховувались із селянами та господарствами готівкою, однак найбільше поширено формою розрахунків були розписки. Надалі ці розписки здавалися в райсільгоспінспекцію для подальшого розрахування. Зустрічалися розрахунки через комендатуру та Заготскот [18, арк. 9, 40, 112; арк. 9; арк. 24]. Подібна ситуація спостерігалася по всій території області, що може свідчити, що ці відносини мали системний характер. Були випадки, коли компенсації поширювалися й на іншу сільгосппродукцію, такі як борошно, пшениця, картопля, сіно [19, арк. 17, 22, 31].

Сама наявність і дуже непогане існування тваринництва вже може бути серйозним доказом життєздатності його як галузі, племінна робота – була серйозною заявкою на її розвиток. Прямих доказів, що така робота велася не так вже і багато. Але ті, що є, можуть стверджувати про її існування. Так, по одному з районів області на 20.05.1943 р. було завезено з Німеччини 4 жеребця, одного бика виробника, одного кнура виробника й свиноматку. Як було вказано у звіті, акліматизація тварин проходить добре, перший приплід за один опорос дав 48 поросят [20, арк. 34]. В 1943 р. племінна робота стала носити досить чисельний та повсюдний характер. На перше квітня племінна череда тільки по суспільних господарствах області складалася з 4401 голови. Найпоширенішими були німецька, грунауська та хортицька породи [21, арк. 26]. Для популяризації племінних порід серед селян застосовувалися й адміністративно – господарські заходи. Згідно з розпорядженням генералкомісара, тварини племінних порід здавалися на м'ясо в останню чергу, були й доплати за племінних бичків у розмірі 150–400 руб. за кожний зданий центнер м'яса [22, арк. 20; арк. 288].

Складовою частиною податкової політики окупаційної влади потрібно розглядати м'ясозаготівельні кампанії. Вони становлять певний інтерес уже тим, що вони проводилися системно й планово, вони не носили тотального або безладного характеру. Збереглася й методика по їхньому проведенню [23, арк. 11]. Мінімізуючи свою контактність із місцевим населенням, окупаційна влада питання вилучення тварин покладала на старост і сотенних. Насамперед, у документі чітко визначалися критерії корів, які підлягали здачі. Так, здачі підлягали корови, господарі яких здали за 1942 р. менше 150 л молока. Подібні корови називалися бракованими й це не розглядалося як покарання для їх хазяїв. Далі, не можна було вилучати корів, які отелилися влітку, а так само ті, які були куплені влітку. Відзначалося в методичці, що не можуть вилучатися корови, які значаться за двома родинами. Важливим моментом ми вважаємо дописку в документі про те, що у випадку, коли план не виконувався, нестача добиралася за рахунок колгоспної череди. Ця позиція була важлива, коли вирішувалося питання збереження колгоспних ферм.

Мати корову на дві родини стало розповсюдженою формою восени 1942 р., коли м'ясозаготівля прийняла дуже масовий характер [24, арк. 7]. Подібна форма була офіційно дозволеною, в той же час, вона була результатом адміністративних дій нової влади, коли родина втрачала корову, влада прикріплювала цю родину до іншої родини, хто корову мав [21, арк. 7].

Незважаючи на масові м'ясозаготівельні кампанії восени–зимку 1942 року, вони все–таки не носили руйнівного характеру для населення. Так, розглянемо стан ВРХ по Корніївській сільській управі за січень, червень і грудень 1942 р. в динаміці. Поголів'я худоби було 192, 275 і 229 голів відповідно, з них корів було 112, 169 і 112 голів відповідно [25, арк. 227; арк. 11–12]. У селі з іншого регіону області, яке складалось з 68 дворів, у листопаді було 63 корови й 37 голів молодняку. У грудні корів стало 54,9 голів пішли на заготівку, але молодняку стало більше – 40 голів [26, арк. 8]. Вилучення було великим, але вони не розривали самого процесу тваринництва.

Як складову частину м'ясозаготівель потрібно розглядати обов'язкові продажі м'яса державі. Саме

участь українських структур керування дозволила зробити цю процедуру більш гнучкою й різноманітною в способах розрахунків із селянами м'ясом при його здачі [27, арк. 195; арк. 4; арк. 3; арк. 2, 3; арк. 4]. Незважаючи на існуючі норми (різати по 20 кг м'яса на кожного члена родини), існував досить ліберальний підхід, який дозволяв продавати здавачам м'яса по 20% від живої ваги здаваного їм ВРХ [28, арк. 2]. Така різноманітність має тільки одне пояснення – це відсутність тотального контролю з боку німецької адміністрації, а це значить, що в місцевих українських структурах управління була можливість вибирати засоби своєї діяльності.

Відносно натурального податку молоком у нас немає узагальнюючих даних по області, аналіз показників по окремих селах дозволяє зробити кілька оцінних висновків. Вводячи натуральний податок, владою була зроблена уступка на користь приватного сектору, норма поставок у них була майже вдвічі меншою, чим у колгоспних ферм. Хворі корови не звільнялися від зборів, від них було потрібно здавати пряжене молоко в пропорції 1 кг – 25 літрів. Уся відповідальність за організацію звезення молока покладалася на молокозаводи [29, арк. 125]. Виконання цього податку по області було не однаковим, у цілому ми можемо судити, що в 1942 р. виконання доходило до 70% і вище, що стосується 1943р., то вище ніж 40% виконання плану ми не зустрічали [26, арк. 38; арк. 44]. Виконання натурального податку по яйцях було досить високим по 1942 р., це пояснюється тим, що норма визначалася на двір, була помірною та сезонною. В 1943 р. стали визначати план на кожну курку, виконання цього плану різко впало.

Стабільний чисельний ріст із початку 1943 р. спостерігався у відношенні всього тваринництва по регіону. Органи влади всіляко стимулювали цей процес [7, арк. 94]. Навесні 1943 р. можна відзначити помітне стимулювання вівчарства: це був продаж дефіцитних товарів на суму зданої вовни, це й збільшення відсотка повернення вовни господарям овець [7, арк. 56; арк. 3].

Крім загального збільшення кількості ВРХ, необхідно говорити й про насичуваність села, тобто, про кількість дворів, які тримали худобу, яка вона була і скільки голів. Тенденція стабільного загального зростання ВРХ в 1943 р. проглядається по всіх регіонах області. Звичайно, однаковості тут не може бути, чим менше село і чим далі воно знаходилось від шляхів та гарнізонів, тем стабільніше спостерігалось зростання. Так, сільська громада хутора Зубово, яка складалася з 45 дворів, на початок 1943 р. мала 50 голів ВРХ, з яких 38 були коровами. На 28.06.1943 р. череда ВРХ нараховувала вже 71 голову, увесь приріст відбувся за рахунок телят [30, арк. 21].

Цікава динаміка сільської громади №3 Білоцерківської сільської управи. Невелике українське село, яке налічувало 126 дворів. Узимку 1943 р. на них приходилося 211 голів ВРХ, серед яких 126 корови, 41 телиця, 13 бичків, 37 телят і 4 нетеля. Було багатим село й на іншу живність, а саме, на той момент було ще 7 свиней, 5 підсвинків, 7 поросят, 1 баран, 225 овець, 199 ягнят і більш 400 голів птахів [19, арк. 40–41]. На середину квітня ми бачимо, що кількість ВРХ збільшилася до 245 голів, на початок червня вже нараховувалось 254 голови. Увесь приріст відбувся за рахунок телят. Подібна тенденція по селу проглядається й у зведеннях за липень і за серпень 1943 р. Крім людської худоби, у селі була ще й общинна череда, вона була не дуже велика, у даний період вона не росла, але й не зменшувалася [19, арк. 22, 87, 149, 176].

Стабільно гарні показники росту в деяких південних регіонах області можуть серед цілої низки причин мати таку, яка була характерна тільки для даного регіону. Велика кількість болгарського, гагаузького й грецького населення, яке німецька влада вважала як стабільно лояльне, могла викликати лояльне ставлення взагалі до цілого регіону. Це припущення можна вважати цілком доречним у визначенні регіональної особливості, але тенденція на позитивну динаміку спостерігалася на території всієї області. Село Ново-Олексіївку можна розглядати в якості типового українського села нашого регіону, як по чисельності, по місцю розташування, так і по всіх наслідках окупаційного лиха. Розташування населеного пункту несло селу масу незручностей. Насамперед, це проходження через нього стратегічного шляху, а значить і всієї приналежності, пов'язані із проходженням військових частин. Близьке знаходження обласного центру, а значить центральних окупаційних військових, політичних і поліцейських органів, навряд чи таку близькість можна вважати зручною. Збереглося три подвірні списки жителів цього села з докладним списком усієї живності в них. Перший список склався з 23 дворів, на яких утримувалося 22 корови, 19 свиней, 204 курки й 2 хитавиці. Другий список охоплював 35 дворів, на які доводилося 23 корови, 23 свині й 283 курки. Третій список включав 40 дворів, за якими значилося 33 корови, 30 свиней. Список по птахів зберігся фрагментарно, але зі збереженого видно, що їх кількість була адекватною попереднім спискам, у середньому по 10–11 голів на двір [14, арк. 70–75]. Кількість дворів без домашньої худоби у цьому селі була невеликою, подібне положення в селах, які знаходились біля великих міст є цілком природним явищем. Наповнюваність інших дворів тваринами, та ще й на другий рік окупації, не дозволяє говорити про запустіння сіл, а, навіть, дозволяє говорити про розвиток домашнього тваринництва.

Стабільність цілої галузі, й навіть певний прогрес, викликає закономірне питання про кадрове забезпечення. Управлінська ланка є предметом окремого дослідження, зупинимося на професійному супроводі. Тільки в системі керування сільського господарства працювало 36 ветеринарних лікарів з вищою освітою, 147 ветеринарних фельдшерів і 107 зоотехніків, 18 з яких мали вищу освіту [31, арк. 20]. Уточнимо, що мова йде про практикуючих працівників, а не про керівників. Багато це чи мало? По-перше, будь-яке порівняння умов війни з невоєнною умовою ми вважаємо взагалі не дуже коректним. По-друге, якщо згадати історію села радянського періоду – це була постійна «проблема нестачі кадрів на селі». По-третє, що необхідно постійно враховувати умови, в яких село ввійшло у війну. Як відомо, питання з кадрами в сільському господарстві й до війни було незадовільним. Мало того, що кадрів просто не вистачало, вони були об'єктами різного роду репресій, серед яких найбільш пагубною можна вважати т.зв. «антишкідницьку операцію» 1937–1938 рр. Нечисленний прошарок сільської інтелігенції, яка мала гарну базову освіту і великий досвід роботи, практично перестав існувати, на їхнє місце приходили абсолютно лояльні до влади різного роду «висуванці», знання яких найчастіше обмежувалися короткими курсами або прискореними випусками з вузів [32].

Нова влада, відмовившись від концентрації великої кількості худоби на суспільних фермах на користь приватного господарства, змогла значно підвищити рівень догляду за ним. Подібний підхід зробив непотрібним таку велику кількість ветеринарних лікарів у кожному господарстві.

По суті, ветеринарна служба була переведена на сервісний метод роботи. Скоріше всього, німці ввели модель роботи, яка функціонувала в Німеччині. Усі населені пункти були розбиті на ветеринарні дільниці, усі населені пункти цієї дільниці відвідувалися лікарем не менш двох разів на місяць, постійно велася здебільшого профілактична робота. Першого числа кожного місяця всі ветфельдшери та санітари громад збиралися у ветлікаря дільниці для консультацій і інструктування [19, арк. 47]. Наскільки подібна система була продуктивною, ми можемо зробити тільки загальну оцінку, документів про масовий падіж худоби виявити не вдалося. Позитивна динаміка росту поголів'я худоби на приватному секторі дозволяє стверджувати про те, що подібна модель роботи цілком себе виправдала.

У цілому, маючи явні позитивні показники у тваринницькій галузі цілого регіону, дуже важко втриматися від оцінок політики окупаційного режиму в позитивних тонах. Військове зіткнення двох тотальних режимів, заснованих на різних цивілізаційних культурах, але однаково далеких від ліберальних цінностей, ще довго буде вимагати пошуку нових підходів в оцінках наслідків подібного протистояння. Конфліктне протиріччя між результатами досліджень та загальною існуючою оцінкою в цілому також вимагає свого подальшого вирішення.

Список використаних джерел

1. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р.1433. – Оп.1. – Спр.257.
2. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.80.
3. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.9.
4. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.112; Оп.2. – Спр.9.
5. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.350.
6. Там само. – Ф.Р.3062. – Оп.1. – Спр.2.
7. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.67.
8. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.9, 164.
9. Там само. – Ф.Р.3062. – Оп.1. – Спр.66.
10. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.312.
11. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.4.
12. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.289.
13. Там само. – Ф.Р.1438. – Оп.1. – Спр.1.
14. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.125.
15. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.189.
16. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.262.
17. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.265, 312.
18. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.4, 125, 265.
19. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.5.
20. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.110.
21. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.112.
22. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.110, 312.
23. Там само. – Ф.Р.3062. – Оп.1. – Спр.48.
24. Там само. – Ф.Р.3062. – Оп.1. – Спр.28.
25. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.327, 335.
26. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.37.
27. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.67, 262, 265, 350, 384.
28. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.6.
29. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.53.
30. Там само. – Ф.Р.1456. – Оп.1. – Спр.1236.
31. Там само. – Ф.Р.1438. – Оп.1. – Спр.122.
32. Романец Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). – К.: Вид-во «Роман Козлов», 2014. – 456 с.

References

1. Derzhavnyj arhiv Zaporiz'koi' oblasti. – F.R.1433. – Op.1. – Spr.257.
2. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.80.
3. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.9.
4. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.112; Op.2. – Spr.9.
5. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.350.
6. Tam samo. – F.R.3062. – Op.1. – Spr.2.
7. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.67.
8. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.9, 164.

9. Tam samo. – F.R.3062. – Op.1. – Spr.66.
10. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.312.
11. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.4.
12. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.289.
13. Tam samo. – F.R.1438. – Op.1. – Spr.1.
14. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.125.
15. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.189.
16. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.262.
17. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.265, 312.
18. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.4, 125, 265.
19. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.5.
20. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.110.
21. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.112.
22. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.110, 312.
23. Tam samo. – F.R.3062. – Op.1. – Spr.48.
24. Tam samo. – F.R.3062. – Op.1. – Spr.28.
25. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.327, 335.
26. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.37.
27. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.67, 262, 265, 350, 384.
28. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.6.
29. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.53.
30. Tam samo. – F.R.1456. – Op.1. – Spr.1236.
31. Tam samo. – F.R.1438. – Op.1. – Spr.122.
32. Romanec N. Represyvná polityka radjans'koi' vldy v ukrai'ns'komu seli (1925–1939). – K.: Vyd-vo «Roman Kozlov», 2014. – 456 s.

Orlyanskiy V. S., Doctor of Historical Sciences, Professor of the Political and Law Department, Zaporizhzhya National Technical University (Ukraine, Zaporizhzhya), kafedra_pp@zntu.edu.ua
Livestock of Zaporozhye region during the Nazi occupation (1941–1943)

An overview of the events of World War II amid that are available in the modern science, the processes that have occurred in the occupied territories of the former Soviet Union, have remained little studied for a long time. That is why a number of detected events and facts for a long time has remained not enough understood. Quite often guesses or direct falsification became the basis of the official «historical» versions. A lot of answers can be found in the policy of the occupation authorities that they have conducted in the agriculture. The study of livestock makes it possible to assess the policy of the authorities in the agricultural sector as a whole, because the maintenance of this industry is complex, that is dependent on compliance with all environmental factors and does not tolerate violence on them of any power.

Keywords: occupation authorities, private sector, economic activity, livestock, agricultural sector.

* * *

УДК 340.132(477):[316.334.55:314.15.044]«1940–1960»

Касьянова Н. М.,
 кандидат історичних наук, докторант, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), n.kasyanova@inbox.ru

НОРМАТИВНО–ПРАВОВА БАЗА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЬ В УРСР У 1940–1960–ТІ РОКИ

Аналізується нормативно–правова база, що регламентувала процес переселення українського селянства. Автором досліджено основні принципи переселення, як–то плановість, добровільність, матеріальне забезпечення переселення та надання пільг переселенцям, врахування національних, господарчих та побутових умов під час здійснення переселень. Виділено географічні особливості переселенських заходів. В межах здійснення переселенських заходів розглянуто процес заохочення потенційних мігрантів до переїзду. Проаналізовано громадські настрої щодо зазначеної політики та продуктивність виконання планів з переселення відповідними структурами. Розглянуто статус переселенців–самовольців. Виявлено недоліки переселенської політики, які суттєво впливали на значні зворотні потоки.

Автор дійшов висновків, що політика планових переселень була одним з найважливіших державних заходів. Незважаючи на чітке регламентування постановами уряду та особливий державний контроль, мала певні складнощі та недоліки.

Ключові слова: політика, переселення, плановість, колгоспники, пільги.

Радянська політика планових сільськогосподарських переселень була покликана вирішити першочергові народногосподарські завдання та здійснювалась з метою

перерозподілу робочої сили поміж малоземельними та багатоземельними регіонами країни. Для організації та регулювання процесу переселення приймалися відповідні нормативні документи. Автор ставить за мету дослідити нормативно-правову базу, що регламентувала процес переселення українських селян. Важливість врахування історичного досвіду планового залучення трудових ресурсів до малообжитих районів республіки, методи державної переселенської політики є актуальними в сучасних умовах розвитку українського села.

Історіографія питання представлена роботами авторів, які присвятили свої дослідження вивченню як переселенської політики взагалі, так і окремим її аспектам. Правові аспекти сільськогосподарських переселень, умови та порядок їх здійснення в СРСР, матеріальне забезпечення переселенців з боку держави дослідили А. Волков та І. Павлов [1]. Окремі аспекти політики переселення, як-то пільгова система, організовані набори робітників, основні напрямки переселень, частково вивчені у роботах В. Лисак [2] та К. Жбанової [3]. Визначаючи величезну роль цих праць, слід звернути увагу, що радянська переселенська політика ще потребує детального вивчення.

Нормативно-правова база, яка регламентувала процес переселення склалася ще до початку 1940-х років. В перші післявоєнні роки користувались Інструкцією РНК СРСР від 14 вересня 1939 р. «Про порядок залучення, відбору та спрямування сільськогосподарських переселенців з малоземельних районів до багатоземельних районів Союзу РСР і про прийом переселенців в місця вселення» [4]. Згідно з інструкцією переселення проводилось Переселенським Управлінням при РНК СРСР та його органами на місцях відповідно до планів, встановлених РНК. Орієнтуючись на загальносоюзний план республіканські переселенські відділи розробляли порайонні плани переселення, встановлювали терміни відправки та прийому переселенців. Саме ці плани були обов'язковими до виконання обласними та районними виконкомом, які здійснювали залучення, відбір, оформлення та відправку переселенців. В той же час, особливістю післявоєнних переселень стала практика затвердження обсягів та напрямків переселення, переліку переваг та вимог до потенційних переселенців союзним урядом. Передбачався поділ областей Української Республіки на чотири групи.

Перша група – це області, які потребували дозаселення. До них належали Ізмаїльська, Одеська, Херсонська, Миколаївська, Запорізька, Дніпропетровська, Сталінська області, а також райони та колгоспи, що спеціалізувалися на виробництві бавовни. Другу групу областей формували ті, з колгоспів яких можна було переселити селян. До них уряд відніс Київську, Вінницьку, Кам'янець–Подільську, Житомирську, Чернігівську та Сумську області. До третьої групи належали всі західні області, з яких можна було переселити колгоспників та одноосібників. Четверта група складалась з Волинської, Чернівецької та Дрогобицької областей, з яких необхідно було виселити куркулів в радгоспи східних областей [5, арк. 2]. Кожна група областей повинна була підготувати інформацію задля забезпечення процесу переселення.

У подальшому приймалися додаткові постанови. Постановою РМ СРСР від 30 липня 1949 р. за №3277 «Про переселення колгоспників та одноосібних селян в

колгоспи і радгоспи південних областей УРСР з інших областей України» активно розгоргалася організаційна та практична робота. Визначалися переселенські пільги. Жорстка централізація вимагала прийняття подібних постанов на республіканському рівні. Так, була прийнята Постанова РМ УРСР і ЦК КП(б)У від 2 липня 1949 р. № ПБ–10/9 «Про переселення на добровільних засадах у 1949–1952 рр. в бавовняні радгоспи Міністерства радгоспів УРСР 5200 господарств» [6, арк. 67]. Незабаром з'являється постанова РМ УРСР і ЦК КП(б)У від 12 серпня 1949 р. №2285 «Про переселення колгоспників та одноосібних селян в колгоспи та радгоспи південних областей України» [5, арк. 20]. Відповідно до неї в усі райони виходу та розселення переселенців спрямовувались уповноважені з переселення обкомів КП(б)У та облвиконкомів для надання допомоги райкомам та райвиконкомом. Так, лише за місяць після видання постанови, станом на 5 вересня 1949 р., з областей розселення до областей вселення відрядили 334 представники колгоспів та радгоспів [5, арк. 20]. Їх обов'язком було здійснення масово-роз'яснювальної роботи серед населення задля заохочення колгоспників та одноосібників до переселення.

Під час агітаційної роботи нерідкими були випадки так званого «ходячества» – відправлення представників потенційних переселенців в місця вселення задля ознайомлення з умовами проживання. У подальшому такий вид відвідин застосовується й в процесі господарчого облаштування. Широке будівництво домівок та надвірних будівель для колгоспників–переселенців викликало необхідність спрямовувати в місця вселення голову або працездатних членів родин колгоспників–переселенців для участі у будівництві до прибуття інших членів родини. Активізується цей напрямок після видання Постанови РМ СРСР №4757 від 25 листопада 1950 р. «Про заходи покращення будівництва житлових будинків для переселенців» [7, арк. 81]. Спрямовували їх переважно взимку, щоб до початку весняних польових робіт будівництво та влаштування господарства було закінчено й могла бути перевезена родина.

Такі організаційні напрямки та заходи закріплювалися відповідними розпорядженнями на місцевому рівні. Наприклад, задля виконання постанов РМ СРСР від 30 липня 1949 р. №3277 та РМ УРСР від 12 серпня 1949 р. №2285 виконком Вінницької облради депутатів трудящих та обком КП(б)У 25 серпня 1949 р. прийняли постанову №1767 «Про переселення колгоспників та одноосібних селян в колгоспи та радгоспи південних областей УРСР» [8, арк. 177–181], якою створювалися комісії для керівництва процесом переселення. Кожне село отримувало план відбору колгоспників, а виконком повинні були здійснити масово-роз'яснювальну роботу з населенням про переселенські пільги, організувати теплі товариські проводи, забезпечити транспортний супровід переселенців до станцій завантаження, виділити супроводжуючий персонал тощо.

Області вселення на виконання серпневої постанови уряду №2285 проводили наради та видавали місцеві постанови про прийом та розміщення переселенців в своїх колгоспах та радгоспах. Сталінська облрада депутатів трудящих та обком КП(б)У прийняли постанову «Про переселення колгоспників та одноосібних селян в колгоспи та радгоспи області», якою було затверджено

план розселення селян та заходів з цього приводу. Задля розселення переселенців та їх господарчого облаштування створювались обласна та районні комісії [5, арк. 40–41]. Постанова зобов'язувала уповноважених провести ревізію та визначити наявність вільного житлового фонду для розселення переселенців, кількість домівок, які потребують ремонту, спрямувати уповноважених з переселення до колгоспів вселення, відрядити представників облвиконкомів, радгоспів та колгоспів у області виходу переселенців для здійснення роз'яснювальної роботи та прийому й відправки переселенців.

Подібний централізований ланцюг видання постанов мав місце і надалі. Для прикладу, постанова №772 виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих від 20 листопада 1959 р. «Про заходи по виконанню плану переселення на 1960 р.», якою визначалась активність виконкомів у справах переселення, приймалась на виконання постанови РМ УРСР від 5 листопада 1959 р. №1674 «Про план переселення сімей колгоспників і робітників у південні області УРСР і Казахську РСР» [9, арк. 422].

Оскільки у 1940–60-ті рр. фіксується слабе осідання переселенців у місцях вселення, видавались урядові розпорядження для роботи з переселенцями, що самовільно повернулись. Слабе осідання та небажання переселятись були пов'язані з економічними факторами. Елементарна нестача житлового фонду, повільне та неякісне будівництво, зрештою, використання наявного житла не за призначенням, ставили переселенців у вкрай важкі матеріально-побутові умови. Вони масово поверталися в місця виїзду або від'їзди у невідомому напрямку. Відповідно до постанови РМ УРСР і ЦК КП(б) У від 9 червня 1952 р. перевіркою було виявлено, що з 63 612 родин, переселених у 1949–1951 рр. вибули з областей вселення за цей період 15 824 родини або 25% [10, арк. 44].

У 1954 р. Головне Переселенське Управління розробило інструкцію для місцевих переселенських органів, якою вони керувались під час роботи з переселенцями, що самовільно повернулись. В інструкції зазначалось, що таким родинам могла бути надана матеріальна допомога та сприяння в працевлаштуванні, якщо перевіркою буде виявлено, що причиною їх повернення стало незадовільне господарче влаштування в місцях вселення. Поважними причинами до повернення були нещасні випадки та стан здоров'я, що повинно було підтверджуватись довідкою лікарсько-експертної комісії [11, арк. 15].

Тобто, кожен випадок потрібно було розглядати окремо, робити спеціальні запити в області вселення про господарче облаштування, надану матеріальну допомогу тощо. У випадках безпідставного полишення місць вселення, родини зараховувались до порушників Уставу сільськогосподарської артілі, через рішення нарсудів з них стягували кошти, витрачені на їх переселення, заборонялась їх прописка в місцях повернення, вилучались присадибні ділянки.

Адміністративні заходи по зменшенню кількості самовільних полишень місць вселення практично не надавали результатів. Якщо на 1951 р. цей показник становив 25%, то у 1958 р. – 20% [12, арк. 146]. Фіксуємо незначне зниження, оскільки на рубежі 1950–60-х рр. ще невирішеною залишалась житлова проблема.

Таким чином, найважливішим завданням переселенських органів була організація регулярних переселень відповідно до державних планів. Самовільні переселення не допускались. Забороні самовільних переселень була спеціально присвячена постанова ВЦВК РРФСР від 7 серпня 1924 р. ВЦВК застерігав громадян від самовільних переселень та попереджав, що особи, які самовільно переселились, не могли розраховувати на державну допомогу. Цей принцип надійно закріпився в радянській соціалістичній державі, яка на протигау капіталістичним країнам чітко керувалась єдиними державними планами.

Планування сільськогосподарських переселень в рамках єдиного народногосподарського плану почали здійснювати з 1949 р. До 1949 р. переселення здійснювались по окремих постановках уряду СРСР, а плани переселення складались задля виконання завдань з переселення, що зазначались в цих постановках [1, с. 76]. З 1949 р. переселенські структури та органи планування склали та вносили на затвердження Ради Міністрів щорічні плани переселення. З 1951 р. складаються перспективні плани переселення населення (на 5–7 років) і здійснення заходів, пов'язаних із цим.

Під час складання переселенського плану враховували перспективи подальшого розвитку сільського господарства багатоземельних районів, підсумки переселення за попередні роки і можливість закріплення та господарського влаштування переселенців, ефективність переселенських заходів. Плани переселень не були сталими. Їх могли змінювати на вимогу часу. Зазвичай ініціаторами внесення коректив були області вселення. Неспроможність належним чином розмістити переселенців змушувала обкоми та облвиконкоми звертатися до Головного Управління з пропозиціями про зменшення планів переселення. Так, у 1958 р. були скореговані у бік зменшення плани переселення до радгоспів Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської та інших південних областей [12, арк. 70, 99].

Як зазначалось вище, самовільні переселення не заохочувались. Перш за все важелями не допущення самовільних міграцій було відлучення таких осіб від системи державних переселенських пільг. Самовольці не лише не мали право на організаційну допомогу під час переїзду, але й не могли розраховувати на державну підтримку під час облаштування у місцях вселення. Житлові будинки разом із господарськими будівлями їм не надавали, лояльні кредити на будівництво будинків та придбання худоби, а також продовольча позика не виділялись. Поряд з тим, зважаючи на систематичне недовиконання планів переселення відбувались виключення. За повідомленням РМ УРСР за 1957 р. в радгоспи та колгоспи Кримської області самовільно прибули 400 родин колгоспників та робітників з інших областей УРСР та інших республік СРСР. Враховуючи прохання колгоспів та райвиконкомів, облвиконком клопотав перед РМ дозволити оформити переселенців–самовольців на рахунок плану прийому 2000 родин переселенців на 1958 р. з наданням їм пільг як плановим переселенцям, окрім компенсації оплати за проїзд й перевезення майна та надання одноразової грошової допомоги [12, арк. 24]. Відповідь РМ УРСР була позитивна, а оформлення цих родин відбувалось відповідно до постанови РМ СРСР від 8 вересня 1954 р. №1894. Самовольці на підставі рішення загальних

колгоспних зборів про прийом їх у члени колгоспу, отримали переселенські квитки та право на пільги по внутрішньо обласному переселенню [12, арк. 25].

Враховуючи, що переселення завжди були пов'язані з ліквідацією господарств на попередньому місці мешкання і створенням господарства на новому місці поселення, що потребувало великих матеріальних витрат та значних трудових зусиль, держава надавала переселенцям великі пільги. Ці пільги були в різних напрямках, як–то: безоплатний та пільговий проїзд і перевезення майна, можливість отримання продовольчої позики, пільги в галузі оподаткування, надання прав з землекористування, отримання кредиту на господарське облаштування, грошової та іншої матеріальної допомоги.

Питанням надання пільг переселенцям надавалось неабияке значення і було видано багато нормативних документів. 17 листопада 1937 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли Постанову «Про пільги по сільськогосподарському переселенню» [13]. Постановою визначалось більш привілейоване становище групових переселенців. Ті, хто переселявся в одноосібному порядку користувалися меншою кількістю пільг. Для прикладу, груповим переселенцям надавався безкоштовний проїзд та перевезення худоби й майна вагою до 2 тон на кожну родину, а також харчування й медичне обслуговування на шляхах прямування. Одноосібники ж мали лише 50% пільги на проїзд та перевезення майна вагою до однієї тони.

До системи пільг належала також можливість здачі переселенцями в місцеві заготівельні пункти під обмінні квитанції зерна, картоплі та худоби. Таким чином, в місцях вселення, при пред'явленні переселенського квитку та іменної обмінної квитанції, родини отримували рівноцінну кількість зданої продукції.

Відповідно до Постанови з переселенців списувались всі борги по сільськогосподарському податку, страховим платежам та обов'язковим поставкам сільськогосподарських продуктів державі. Окрім того, переселенці та колгоспи, що їх приймали звільнялись від обов'язкових сільськогосподарських податків й поставок зерна та продуктів державі протягом двох років з моменту вселення.

До переселенських пільг слід віднести й можливість отримання продовольчої позики в розмірі до трьох центнерів хліба та борошна на кожну родину з погашенням її натурою протягом двох років з моменту видачі.

Найбільш важливою пільгою, на наш погляд, було наділення переселенців житлом або виділення державного кредиту на його будівництво. Так, колгоспи, які мали в наявності вільні житла з надвірними будівлями та ділянками, передавали їх родинам переселенців. Нові та відремонтовані будівлі та надвірні будівлі передавались переселенцям в безкоштовне користування без права продажу та здачі в оренду до моменту остаточної сплати боргу за позику. Якщо будівля потребувала ремонту, його здійснення відбувалось за рахунок переселенців, для чого вони могли оформити позику на п'ять років. За відсутності вільних будівель переселенцям виділявся 8–місячний кредит на будівництво з погашенням його рівними частинами, починаючи з третього року від одержання. Таким чином, до повної сплати боргу за позику колгоспник–переселенець був лише безкоштовним користувачем житла з виконанням

зобов'язань за позику, а не власником. Право власності на житло наставало після виконання досить вагомих умов. Такими були, по–перше, безперервна, впродовж п'яти років, праця переселенця в колгоспі, а по–друге, повне погашення боргу за позику. Лише тривале безкоштовне користування будівлею за умови виконання двох вказаних умов, приводило до виникнення права власності переселенця на цю будівлю [1, с. 145–146]. Встановленням такого права створювалась матеріальна зацікавленість переселенця в облаштуванні на новому місці і роботі в тому колгоспі, в який він переселився. Цим же досягалось закріплення переселенців на нових місцях та їх активна участь у виробничому житті колгоспів місць вселення.

Виділявся й 5–тирічний кредит на придбання худоби з погашенням з другого року після отримання. Для подальшого господарського облаштування переселенці отримували позики на суму 300 крб. терміном на три роки.

Колгоспи, які приймали переселенців, так само отримували безліч пільгових кредитів – на будівництво будівель виробничого та культурно–побутового призначення (на 10 років), на придбання робочої та продуктивної худоби (на 5 років), на будівництво шляхів, мостів, колодязів тощо (до 10 років).

Цією ж постановою передбачалась відповідальність переселенців у випадках безпідставного полишення місць вселення – грошові стягнення на загальних засадах.

Отже, постанова 1937 р. забезпечила колгоспникам–переселенцям широку систему пільг, яка дійсно виступала активізуючим фактором до переселення. Перші післявоєнні роки переселенської політики характеризуються застосуванням саме цієї постанови.

У другій половині 40–х рр. «пільгова» політика отримала подальший розвиток. 30 липня 1949 р. була прийнята перша постанова РМ з цього питання. У переліку переселенських пільг вона в основному повторювала попередню. Однак були й відмінності. Зауважимо, що для переселенців до Криму існували окремі положення в цій постанові. По–перше, повторювалась умова безоплатного проїзду та перевезення майна переселенців. Проте розміри майна визначались інші – в середньому вони становили один вагон на двір. Для переселенців до Криму дозволявся провіз майна до двох тон на родину [14, арк. 41]. По–друге, продовольча позика не обмежувалась як раніше до трьох центнерів, а видавалась у розмірі 1,5 центнера на голову родини та по 0,5 центнера на кожного члена родини. По–третє, оговорювались суми довгострокових кредитів: 5 тис. крб. на будівництво та ремонт житла й придбання худоби з погашенням позики впродовж 10 років, починаючи з третього року після отримання. Для переселенців до Криму кредит сягав 12 тис. крб. з подальшим віднесенням 50% цих сум за рахунок держави і погашенням іншої частини впродовж 10 років з третього року після отримання. По–четверте, вперше призначена одноразова грошова допомога переселенцям у розмірі 700 крб. на голову родини та по 250 крб. на кожного члена родини. Кримським переселенцям – 800 і 300 крб. відповідно. По–п'яте, на додаток до звільнення від усіх грошових податків, страхових платежів по обов'язковому окладному страхуванню та від поставок сільськогосподарських продуктів державі, переселенцям надавалось відтермінування заборгованості по позичках Сільгоспбанку з погашенням її з другого року після вселення [14, арк. 42–43].

У 1951 р. була прийнята чергова постанова «Про пільги, що надаються переселенцям в колгоспи та радгоспи південних областей Української РСР». В постанові підтверджувались попередні пільги та вказувалося, що в місцях вселення переселенці повинні наділятися присадибними ділянками по нормах, передбачених §3 Статуту сільськогосподарської артілі. Змінювались і суми довгострокових кредитів. На будівництво хат переселенцям, що привезли за рахунок держави належний їм лісоматеріал або зруби хат, кредит становив до 6 тис. крб. на одне господарство. Переселенцям ж, які купували лісоматеріал в місцях вселення виділяли до 10 тис. крб. строком на 10 років зі сплатою з третього року після отримання. На ремонт хат надавали до 3 тис. крб., а на придбання корів та іншої худоби – 1500 крб. строком на 5 років зі сплатою, починаючи з другого року після одержання кредиту [7, арк. 1–2].

З 1953 р. головним нормативним актом, що визначав пільги переселенцям, була постанова РМ СРСР від 19 лютого 1953 р. №517 «Про пільги по переселенню» [15]. Постанова була спрямована на підтримку колективних форм переселення – колгоспної та бригадної. Якщо колгосп переселявся в повному складі, рекомендували перевозити на нове місце все його майно: сільськогосподарські машини, інвентар, транспортні засоби, поголів'я всіх видів продуктивної та робочої худоби і птахів, бджолородини, посівні та фуражні фонди та ін., а також, якщо це було доцільним, будови виробничого та культурно-побутового призначення та житлові будинки колгоспників, які за своїм станом могли бути перевезені й відновлені в місцях вселення. Якщо ж, певне майно, що належало колгоспам, які переселялися, не могло бути перевезене в місця вселення, то його передавали іншим колгоспам, які повинні були компенсувати його вартість, а також вартість невикористаних витрат, вкладених у землю, яка передається, до того ж вартість будівель відшкодовувалась за страховою оцінкою.

Вперше визначались пільги «ходакам». Вони користувались безкоштовним проїздом з місць виходу до місць вселення, а ті, хто брав участь у будівництві домівок та влаштуванні господарства на новому місці мешкання, під час виїзду отримували 50% належної їм одноразової грошової допомоги і добові в розмірі по 10 крб. на добу на час шляху в один кінець. Дещо зменшувались розміри одноразової грошової допомоги: переселенцям до Криму надавали по 750 крб. на голову родини та по 250 крб. на кожного члена родини; переселенці в межах УРСР отримували по 500 та 150 крб. відповідно [15]. Часткові зміни з'явилися і в термінах сплати довгострокових кредитів. Так, якщо позика на ремонт хати та купівлю худоби раніше повинна була гаситись впродовж п'яти років, починаючи з другого року після отримання, то наразі встановлювався трирічний термін, починаючи з третього року. Збільшувалась сума кредитування на будівництво житла для деяких районів Кримської області. Судакський, Алуштинський, Балаклавський, Бахчисарайський, Симферопольський, Старо-Кримський райони та колгоспи, що обслуговувались Ялтинським міствиконкомом могли отримати залежно від потреб до 20 тис. крб. з подальшим віднесенням 40% цієї суми за рахунок держави. Позика на придбання худоби для цих областей становила 2 000 крб.

Важливе місце в постанові було відведено трудовим питанням. Члени родин переселенців, які працювали

в установах, організаціях та на підприємствах, а також особи, що закінчили школи ФЗН та РУ, якщо вони переселялись у складі родини, звільнювались від роботи за поданням довідки рай(міст)виконкому про те, що ця родина відібрана на переселення для роботи в колгоспах та радгоспах. При цьому за робітниками та службовцями зберігався безперервний стаж роботи, якщо перерва в роботі у зв'язку з переселенням не перевищувала одного місяця (без урахування часу на проїзд до місця вселення).

Тим хто переселявся в 1959–1960-х рр. пільги надавались відповідно до постанови РМ СРСР від 13 березня 1959 р. №259 «Про впорядкування пільг по переселенню» та виданої на її базі постанови РМ УРСР від 7 квітня 1959 р. №477 [16, арк. 11]. Постановами передбачалось надання пільг родинам, які переселялись в плановому порядку в 1959–1961 рр. Проте, в липні 1961 р. дія постанови №259 була подовжена на 1962–1965 рр. [17, арк. 14]. Встановлювались наступні розміри пільг: 1) одноразова грошова допомога при переселенні в Херсонську, Миколаївську та Кримську області (за виключенням території сільрад, які підпорядковувались Ялтинській міській Раді депутатів трудящих) становила 500 крб. на голову родини та 150 крб. на кожного члена родини. Переселенці в інші області УРСР отримували по 200 та 100 крб. відповідно; 2) кредит на будівництво житла переселенцям першої групи надавався в обсязі до 17 000 крб. з подальшим віднесенням 30% цієї суми за рахунок держави. Окремо зазначалось, що в разі необхідності сума позики може бути збільшена до 20 000 крб. Переселенці другої групи могли розраховувати, як і раніше, на 10 000 крб.; 3) кредит на придбання худоби для переселенців першої та другої груп областей становив 1500 крб.; 4) терміни погашення позик залишались незмінними [18].

Постанови «Про впорядкування пільг по переселенню» рекомендували колгоспам, які приймали до свого складу переселенців, створювати із коштів, які залишались в користуванні колгоспу через надання їм пільг по переселенню, фонд колгоспу на облаштування переселенців та витратити кошти цього фонду на господарське облаштування і надання допомоги нужденним переселенцям. Контроль за правомірним використанням коштів фонду покладалась на міністерство сільського господарства, переселенські органи та виконкоми районів вселення.

З наближенням закінчення терміну дії переселенських пільг, встановлених у 1959 р. та подовжених до 1965 р., ініціативу виявило Головне Управління організованого набору робітників та переселення. Воно звернулось до уряду з проектом постанови «Про пільги по переселенню на 1966–1970 рр.».

Таким чином, впродовж усього періоду здійснення переселенських заходів держава проводила політику підтримки переселенців, поклавши на себе значну частину витрат. Кількість і якість пільг постійно змінювались залежно від соціально-економічного стану країни, завдань переселення, а також різнились по регіонах вселення. Надання пільг було важливим економічним важелем впливу держави на переселенський рух. Незважаючи на те, що урядова допомога не завжди була вчасною та достатньою, в цілому пільги стимулювали процес переселення та справляли істотний вплив на його обсяги та осідання переселенців в місцях вселення.

Отже, враховуючи вище сказане можна зробити висновок, що переселенський рух в УРСР підпорядковувався наступним принципам: 1) плановість; 2) добровільність; 3) матеріальне забезпечення переселень та надання пільг переселенцям.

Територія УРСР була поділена на області виходу і входу переселенців. Згідно з цим поділом, на керівництво областей виходу та вселення покладалась певні обов'язки. Регіони виходу займалися активною агітаційно-пропагандистською роботою, підбором й оформленням переселенців. У той же час переселенські відділи областей виходу зосереджували увагу на прийомі та господарчому влаштуванні переміщених осіб. Задля успіху переселенської справи усяляко забезпечувалась їх скоординована та злагоджена робота. Важливим стимулюючим моментом виступала система переселенських пільг. Разом з тим, варто зазначити, що переселенська політика стала черговим випробуванням для українського селянства, оскільки мала певні труднощі. У переважній більшості це соціально-економічні чинники, які були зумовлені як об'єктивними так і суб'єктивними факторами.

Список використаних джерел

1. Волков А. И. Правовое регулирование сельскохозяйственного переселения в СССР / А. И. Волков, И. В. Павлов. – М.: Госюриздат, 1959. – 191 с.
2. Лисак В. Ф. Переселенська політика в контексті повсякденного життя українських селян початку 50–х рр. XX ст. / В. Ф. Лисак // Донецький Вісник наукового товариства ім. Шевченка. Історія. – Т.25. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – С.96–109.
3. Жбанова К. Ю. Організовані переселення в південні області Української РСР у 1955–1967 рр. / К. Ю. Жбанова // Сіверянський літопис. – 2015. – №2 (122). – С.163–170.
4. Временная инструкция о порядке привлечения, отбора и направления сельскохозяйственных переселенцев из малоземельных районов в многоземельные районы Союза ССР и о приеме переселенцев в местах вселения // СП СССР 1939 г. – №52. – Ст.444. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istmat.info/node/23550>
5. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5726. – 174 арк.
6. Державний архів Одеської області – Ф.11. – Оп.13. – Спр.141. – 93 арк.
7. Там само. – Ф.Р–6271. – Оп.1. – Спр.33. – 422 арк.
8. Державний архів Вінницької області. – Ф.2700. – Оп.6. – Спр.71. – 369 арк.
9. Там само. – Ф.Р–151. – Оп.9. – Спр.979. – 553 арк.
10. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.2962. – 157 арк.
11. ЦДАВО України. – Ф.Р–4626. – Оп.1. – Спр.244. – 58 арк.
12. Там само. – Ф.Р–2. – Оп.9. – Спр.5081. – 194 арк.
13. Постановление ЦИК и СНК СРСР «О льготах по сельскохозяйственному переселению» // СЗ СССР 1937 г. – №73. – Ст.352. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istmat.info/node/23548>
14. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.2170. – 47 арк.
15. Постановление СМ СССР от 19.02.1953 г. «О льготах по переселению» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.consultant.ru
16. ЦДАВО України. – Ф.Р–4626. – Оп.3. – Спр.105. – 169 арк.
17. Там само. – Спр.159. – 156 арк.
18. Постановление СМ СССР от 13.03.1959 г. «Об упорядочении льгот по переселению» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.consultant.ru

References

1. Volkov A. I. Pravovoe regulirovanie sel'skhozajstvennogo pereselenija v SSSR / A. I. Volkov, I. V. Pavlov. – M.: Gosjurizdat, 1959. – 191 s.
2. Lysak V. F. Pereselens'ka polityka v konteksti povsjakdennoho zhyttja ukrai'ns'kyh seljan pochatku 50–h rr. XX st. / V. F. Lysak // Donec'kyj Visnyk naukovogo tovarystva im. Shevchenka. Istorija. – T.25. – Donec'k: Shidnyj vydavnychyj dim, 2009. – S.96–109.

3. Zhanova K. Ju. Organizovani pereselenija v pivdenni oblasti Ukrai'ns'koi' RSR u 1955–1967 rr. / K. Ju. Zhanova // Siverjans'kyj litopys. – 2015. – №2 (122). – S.163–170.
4. Vremennaja instrukcija o porjadke privlechenija, otbora i napravlenija sel'skhozajstvennyh pereselencev iz malozemel'nyh rajonov v mnogozemel'nye rajony Sojuza SSR i o prieme pereselencev v mestah vselenija // SP SSSR 1939 g. – №52. – St.444. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://istmat.info/node/23550>
5. CDAGOU. – F.1. – Op.23. – Spr.5726. – 174 ark.
6. Derzhavnyj arhiv Odes'koi' oblasti – F.11. – Op.13. – Spr.141. – 93 ark.
7. Tam samo. – F. R–6271. – Op.1. – Spr.33. – 422 ark.
8. Derzhavnyj arhiv Vinnyc'koi' oblasti. – F.2700. – Op.6. – Spr.71. – 369 ark.
9. Tam samo. – F.R–151. – Op.9. – Spr.979. – 553 ark.
10. CDAGOU. – F.1. – Op.30. – Spr.2962. – 157 ark.
11. CDAVO Ukrai'ny. – F.R–4626. – Op.1. – Spr.244. – 58 ark.
12. Tam samo. – F.R–2. – Op.9. – Spr.5081. – 194 ark.
13. Postanovlenie CIK i SNK SRSR «O l'gotah po sel'skhozajstvennomu pereseleniju» // SZ SSSR 1937 g. – №73. – St.352. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://istmat.info/node/23548>
14. CDAGOU. – F.1. – Op.30. – Spr.2170. – 47 ark.
15. Postanovlenie SM SSSR ot 19.02.1953 g. «O l'gotah po pereseleniju» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: www.consultant.ru
16. CDAVO Ukrai'ny. – F.R–4626. – Op.3. – Spr.105. – 169 ark.
17. Tam samo. – Spr.159. – 156 ark.
18. Postanovlenie SM SSSR ot 13.03.1959 g. «Ob uporjadochenii l'got po pereseleniju» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: www.consultant.ru

Kasjanova N. M., PhD, the doctoral student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), n.kasjanova@inbox.ru

The legal framework of agricultural resettlements in Ukrainian SSR in 40–60-s

This article analyzes the legal framework that regulated the resettlement process the Ukrainian peasantry. The author has studied the basic principles of resettlement, such as the planned character, voluntary, procurement of migrations, privileges and facilities given to immigrants, taking into account national, economic and living conditions during the time of displacement. The geographical features of the resettlement activities have also been pointed out. The process of the encouraging the potential migrants to moving has considered as a part of the implementation of the resettlement measures. The author has analyzed the public attitudes to this policy and the execution of plans by relevant structures. Moreover the status of immigrants, moving according to their own wishes, was considered in the article. There have been revealed the disadvantages of the resettlement policy, which greatly influenced on the significant return flows.

The author has concludes that the planned resettlement policy was one of the most important public events. Despite the strict regulation of government and specific state control, it had some difficulties and disadvantages.

Keywords: politics, resettlement, planned character, collective farmers, benefits.

* * *

УДК 930.253.352

Мармілова О. С.,
молодший науковий співробітник, Донецький
національний університет ім. Василя Стуса
(Україна, Вінниця), o.marmilova@donnu.edu.ua

ЛИСТИ ОСТАРБАЙТЕРІВ З ДОНЕЧЧИНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Проаналізовано інформаційні можливості колекції листів остарбайтерів, визначено їх інформативний потенціал та значення для дослідження історії праці у Німеччині цивільного населення (на прикладі Донеччини). За допомогою методів джерелознавчого аналізу і синтезу виявлено, що матеріали переписки містять інформацію щодо значення листування в житті робітників, стратегії написання повідомлень за наявності цензури, умов життя і праці – проживання, харчування, оплати праці, одягу (як фактичний стан речей, так і суб'єктивне сприйняття авторами), значення спілкування з односельцями, можливість проведення дозвілля і зустрічатися з родичами. Листи відображають особливості німецької офіційної політики щодо примусових робітників у відповідний проміжок часу. Приватне листування «східних робітників» може стати цінним джерелом до досліджень у галузі історичної антропології, історії повсякдення Другої світової війни.

Ключові слова: остарбайтер, лист, джерело особового походження.

Документальний комплекс листів остарбайтерів з Німеччини до своїх рідних є цінним джерелом особового походження. Унікальність епістолярної спадщини робітників полягає у тому, що будучи одним з небагатьох масових і синхронних подій матеріалів, вона розкриває не лише фактичні умови життя і праці, але й широкую картину сприйняття дійсності учасниками історичних подій безпосередньо у момент перебування на роботах.

Листи «остарбайтерів» залишаються маловивченим джерелом. Хоча уривки з них використовувалися у публіцистичному і пропагандистському просторі відразу після завершення Другої світової війни, перш за все це збірки – «Листи з фашистської каторги» [31], «Радянські люди на німецькій каторзі» [34]. Надалі науковий інтерес до цього джерела зникає на тривалий час, і з'являється вже в останні десятиліття в розробках джерелознавців і філателістів [32; 33; 35].

Метою статті є джерелознавчий аналіз листів «остарбайтерів», що знаходяться на зберіганні у Державному архіві Донецької області, визначення їх інформативного потенціалу та значення для дослідження історії праці у Німеччині цивільного населення (на прикладі Донеччини).

У статті досліджено листи, що знаходяться на зберіганні у фонді Р–1988 («Листи радянських громадян, вивезених до Німеччини зі Сталінської області в період тимчасової німецько–фашистської окупації»). Загальна кількість одиниць зберігання – 15 652, матеріали фонду були розсекречені у 1971 році.

Обмеженість колекції полягає у тому, що основна кількість листів датується 1943 р. (переважно липнем–серпнем) – час коли умови утримання робітників починають полегшуватися, до того ж робітники вже певним чином призвичаїлися до перебування у Німеччині: «Я зараз живу дуже добре, раніше, коли я тільки приїхала було набагато важче, а тепер вже дуже добре можу говорити німецькою, уже нам нічого не страшно» [1], «Вже скоро виповниться півтора року як ми розсталися з Вами» [2].

Офіційно поштовий зв'язок для остарбайтерів було запроваджено з липня 1942 р., 25 листопаді того ж року були складені спеціальні правила листування. За цими правилами кожен робітник міг відправляти 2 листівки на місяць за допомогою Німецької поштової служби в Україні. Хоча майже з самого початку прибуття до Німеччини робітники намагалися передати рідним вісточки про себе (окупаційна влада починає друкувати такі листи на шпальтах окупаційних видань, починаючи з березня 1942 р.).

На достовірність листів як історичного джерела значний вплив мала цензура, якій підлягало листування робітників зі Сходу відповідно до наказу Верховного командування сухопутних військ від 22 червня 1942 р., у Центрі перевірки іноземного листування у Берліні (перший етап), потім безпосередньо в таборах або біржах праці (другий етап) [33]. Перевірки підлягали лише листи робітників з окупованих територій Радянського Союзу (в кордонах до 1939 р.). Кругла печатка з літерами Ab, означала, що лист пройшов перевірку, частини тексту листів, які не відповідали офіційній пропаганді щільно закреслювалися олівцем або ручкою. Наступний етап перевірки проводили вже безпосередньо окупаційні органи на місцях, наявні штампи Економічної інспекції

«Південь», з підписом виконавця. Таким чином, робітники могли писати своїм рідним лише те, що не суперечило офіційній пропаганді, або просто повідомлялося про негативні настрої або події. Наприклад, лист Марії Дзюби до рідних затерто після слів: «Я дуже хочу додому, я дуже за вами скучила, але я не маю сили нічого зробити» [3].

Для того, щоб пройти цензуру, робітники часто використовують наступні вирази: «живемо добре», «робота легка», а потім коротко перераховують новини або описують умови, без їх оцінки. Майже у кожному листі зустрічаються наступні вирази «живемо поки що добре», «годуєть поки добре», «поки живий», «живемо поки нічого» та інші, які одночасно допомагали і оминати цензуру, і передати вісточки рідним.

Використання в листах описових зворотів також допомагало робітникам обійти цензуру. Олександра Жукова так описує свої будні: «Любі батьки у нас йдуть «жахливі дощі», спимо по 3 години вночі. Жива буду побачимося, якщо не спітхає така доля як деяких росіян, що живуть у Німеччині» [4]; «Тут також багато усього буває, не розбираємо, коли день і ніч» [5]. У деяких листах, що мають штампи про проходження перевірки, знаходимо прямі повідомлення про примус. Наприклад, Митіна Ганна пише наступне: «Завербували нас сюди примусово. Завербували усю молодь, але сюди потрапило лише 10 дівчат!» [6], «Привіт родичам, хто ще залишився. Напиши їм, щоб вони були розумніші за мене» [7]. Також більш вільно писати робітники могли тоді, коли передавали листи через знайомих, а не поштою. У Віри Гребенюк, була можливість передати своє послання з перекладачкою, яка їхала у відпустку, тому вона відверто повідомляє про смертність серед робітниць, про те, що вони отримують багато негативних новин від рідних [8]. Такі листи свідчать, що система цензурної перевірки не була досконалою і родичам вдавалося отримувати правдиву інформацію про роботу в Німеччині.

Крім того, при аналізі листів слід мати на увазі, що часто мотивом їх авторів було заспокоїти рідних, які не знали навіть, чи живі їх діти. Тому вираз «Я жива і здорова, чого і тобі бажаю» можна зустріти майже у кожному листі. Робітники намагалися переконати батьків, що не варто «хвилюватися» і оминають інформацію, яка може їх занепокоїти. Таких прикладів надзвичайно багато: «Нічого, усе переживемо і повернемося додому» [9], Любов Антошко у листі до своєї мами: «Береги себе, нічого не жалій. Про мене не хвилюйся, я поки жива» [10]. Тож, бажання авторів заспокоїти свої рідних ускладнює інтерпретацію і аналіз змісту, не завжди вдається можливим точно встановити, де автор лише заспокоює близьких, а де повідомляє про своє фактичне становище. Прикладом може слугувати наступний уривок: «За одяг не турбуйтеся – я не боса і не гола. А те, що ви думаєте, що я дуже наділа, це все даремно. У мене чоботи і десять сукунь» [5].

Листи остарбайтерів своїм рідним являються автентичним джерелом, генетично і хронологічно пов'язаних з дійсністю, що викликала їх до життя. Колекція поштівок, що розглядається, написана на тримовних бланках (українська, російська та німецька мови), наявні штампи робітничих таборів (лише для листів промислових робітників), штампи поштової служби з датою і штампи цензурної перевірки. Поштові картки складалися з двох аркушів – на першому писали

остарбайтери, другий призначався для відповіді, таким чином обсяг листа був чітко визначеним. Адресу одержувача треба було писати від руки у правій частині листівки; замість адреси відправника – штамп з зазначенням міста і номером табору. Адреси відправників і одержувачів дозволяють прослідкувати географію розміщення робітників у Німеччині та населені пункти, з яких вони виїхали. Відправниками листів були молоді люди (дівчат більше ніж хлопців), вивезені на роботи до Німеччини протягом вербувальних кампаній 1942 р. до своїх батьків, інших родичів, рідше друзів у Німеччині.

Листи остарбайтерів належать до джерел без визначеного формуляру, мають структуру характерну для епістолярного жанру – починаються з привітань (часто зустрічаються такі вирази як «потискаю вашу праву руку»), потім слідує перелік родичів і знайомих, повідомлення про отримання останнього листа, запитання до родичів, розповідь про себе, привітання до друзів і знайомих, слова прощання і підпис листівки. Слід відмітити загальний низький рівень грамотності авторів, вживання «народної мови».

Аналіз змісту листів розкриває велике значення листування у житті самих робітників: «Перечитую листівки кожного дня у вільну хвилинку. Ніби–то поговорила з вами» [11], «Живу я добре, одне погано, що не має моїх рідних і не отримую листи» [12], «Листівку вашу отримала і була дуже рада і не могла її читати – залила усю сльозами» [13]. З листів остарбайтерів стає відомо, що вони писали значно більше листів, ніж отримували: «Надіслала вам три листи і три листівки, а відповіді ще не отримала» [14], «Найперше, поспішаю повідомити, що дві листівки я отримала. За це дуже вдячна <...> пишу багато, а отримую мало і у кожному листі пишу одне й те саме» [11], «Дякую за відповіді – дві листівки, перші за півтора року, а ми написали безмежну кількість!» [16] Отримання вістей від рідних ставало для робітників значною подією: «Мамочка, я вашу листівку отримала 18 березня 1943 р., якій була дуже рада. Я кожен строчку залила сльозами» [15].

Майже у кожній листівці знаходимо прохання до рідних писати частіше або хоча б просто написати декілька слів: «А маму і Валю я прошу написати хоча б три слова, щоб я побачила почерк і впевнилася» [13]. Вочевидь, у такий спосіб робітники намагалися переконатися, що їх рідні живі. Автори не лише просять рідних писати, але й вказують, про що саме бажають довідатися, найчастіше це – здоров'я рідних, новини про життя родичів, наявність їжі, одягу і крівлі над головою, чи ходять рідні обмінювати одяг і що нового поміняли, також автори листів цікавляться, чи мають батьки роботу, чи ходять молодші брати і сестри до школи та ін. Зазначені питання характерні для молодих людей, вивезених з міст та містечок, тоді як сільська молодь просить розповісти про сад і город, про трудовні та інші особливості сільських буднів. Часті питання, що стосуються новин у місті/селі, близькості фронту та ін. Велика кількість питань до рідних вказує на тісний емоційний зв'язок з рідними, наявність взаємної турботи і підтримки, важкість перенесення розлуки, прив'язаність до рідного міста, села.

У листах знаходимо відголос політики соціального заохочення для виїзду до Німеччини, так само як певні сезонні акції окупантів (наприклад, збір теплого одягу для робітників). У листах колекції, яка розглядається часто піднімається тему відпусток. Саме в першій

половині 1943 р. були розроблені правила отримання відпусток для робітникам зі Сходу, що викликало великі сподівання і одночасно сумніви: «У вересні нам обіцяють відпустку, якщо тільки пустять, то ми до вас приїдемо» [16], – пише Головіна Валентина своїм рідним; «Мамочка, нам обіцяють дати відпустку, коли виповниться 2 роки. Хоча б це було правдою» [17], – висловлює надію Марія Бледнова.

Листи остарбайтерів можуть слугувати джерелом щодо умов їх праці і побуту в Німеччині. Найчастіше респонденти вказують місто у якому працюють, тип підприємства, режим роботи, оплату праці, серед деталей побуту важливе місце займає харчування, наявність одягу, взаємовідносини з сусідами по бараку, рідше – з господарями, проведення дозвілля.

Листи надають загальну інформацію про те, де працюють автори. Промислові робітники найчастіше пишуть, що працюють «на фабриці» або «за машиною», подробиць праці майже не вказують, проте детально описують раціон і розмір зарплати: «Працюю за машиною, робота цікава. Отримала 32 марки 75 пфенігів. Їмо добре – 2 рази суп чи інше, а ввечері 300 г хліба і ковбасу» [15]; «Знаходжусь у Німеччині, в с. Альтенграбов, працюю на фабриці – з 7 годин ранку до 4, у суботу – до 12, потім вільний час» [18]. Згадка про перебування «у таборі» також являється вказівкою на працю в промисловому секторі.

Відмітимо, що часто пройти цензурну перевірку (наявний відповідний штамп) вдавалося листам, автори яких не лише називають розмір зарплатні, але й зазначають, що грошей вони не отримують, або їх недостатньо: «Отримую дуже мало – 5 або 12 марок на місяць, за них я не можу нічого купити» [19]. Тож, незважаючи на цензуру, вже виїхавшим робітникам вдавалося передати рідним реальну ситуація з оплатою праці і харчуванням у Німеччині, на противагу офіційній пропаганді в окупаційній пресі.

Робітники, які потрапили до сільського господарства називають, яку саме роботу вони виконують і майже не пишуть про зарплатню і режим роботи, часто вони пишуть добрі відгуки про своїх господарів, правдивість яких підтверджують подробиці та фото: «Мені дуже добре і якщо я буду знати її адресу (знайомої Євгенії – прим. автора), то зможу допомагати усім – грошима, одягом, харчуванням. Мої господарі – добрі, не відмовлять» [20]; «Дася важить 72 кг, а я – 71, так що самі маєте уявити, які ми є» [21]. Таким чином, листи остарбайтерів свідчать про в основному більш комфортні умови життя і праці в сільському господарстві, переважно кращі стосунки з господарями, більше можливостей для дозвілля.

Так як більшість листів датуються першою половиною 1943 р., після 1 – 1,5 років перебування у Німеччині, то автори не дуже часто детально описують умови життя і праці, а повідомляють лише про зміни у їх становищі, про новини, серед яких навіть незначне збільшення раціону (наприклад, додаткові 500 г хліба на тиждень) або житлових умов (будівництво нового бараку, тощо).

Важливою темою листів робітників своїм рідним були повідомлення про наявність у них одягу, переважно намагаються заспокоїти, що мають все необхідне, про його задовільний стан: «Я сплю на койці, одяг є, взуття також. Все ще ціле, що брала» [26]. Віра Герашенко ділиться своїми враження від робочої форми: «Отримали

ми костюми – жакет, спідницю і блузу. Для усіх росіян, які знаходяться у Німеччині, одна форма – коричнева, матеріал правда не надто добрий» [22]. З листів стає зрозуміло, що питання одягу належить до нагальних, для східних робітників була передбачена форма одягу, яка видавалася, хоча дуже часто вони носили те, що взяли з дому або купляли на місці.

Аналіз листів дозволяє зробити висновок, що вихідці з Донеччини часто жили і працювали разом і це їх дуже підтримувало: «Сталінських дівчат 6, усього нас в кімнаті 18. Усі дівчата гарні» [15]; «Працюю на фабриці з хлопцями з нашого села» [23]. Спілкування з дівчатами, які жили разом також полегшувало трудові будні, тоді як розлучення з подружками сприймалося дуже болісно. Зіна Дієва розповідає батькам про переведення своє подружки до іншого табору, бо лише з нею могла ділитися [11]. Хоча не завжди відносини між дівчатами, навіть знайомими були дружніми, Чернявська Дуся жаліється на свою подружку: «Мене бідну уже Дася заклочила як квочка» [22]. Загалом можна сказати, що відносини між робітниками у робітничих таборах як і тих, що жили у господарів мали велике значення для дівчат–робітниць, тоді як для хлопців не грало значної ролі. Сергій Беспалов повідомляє: «тут багато росіян, але ми говоримо тільки про те як у вас у таборі, як годують і чи є знайомі» [23].

Друзі і знайомі, що потрапили до різних міст чи робітничих таборів вели переписку між собою. У листах автори часто просять рідних надіслати адреси своїх знайомих–односельчан, що працюють у Німеччині.

Матеріали колекції, що розглядається можуть слугувати джерелом вивчення можливостей проведення дозвілля робітниками до офіційного дозволу на вихід за межі табору без наглядачів (листопад 1943 р.). Листи свідчать, що і до цього були випадки, коли робітники з окупованих територій Радянського Союзу виходили за межі табору або навіть їздили до інших міст. Повідомлення про проведення дозвілля, про перші виходи за межі таборів без наглядачів написані з невиразною радістю і безпосередністю, що свідчить про значення таких подій: «Завтра після роботи я прийду, швидко перевдягнуся і піду у кіно (картоплю за мене почистять дівчата). Перший раз за моє перебування у Німеччині я йду ввечері і без провідників!!! Ми йдемо вдвох з однією з наших дівчат. Зараз цікавий фільм, там повно німців. Піду хоч трохи розважусь, а то так все противно» [24]. Однак слід відмітити, що можливості були не однакові і залежали від місця праці і проживання – деякі автори пишуть про відвідини музеїв, екскурсії до інших міст, тоді як інші повідомляють про наявність жорсткої дисципліни.

У листах часто зустрічається загальна оцінка свого становища, частіше негативна (відмітимо, що таким реплікам вдавалося пройти цензуру): «багато нудьгую, сильно схудла, не дочекаюся, коли прийду додому» [10]; «Як тільки подивлюсь по сторонам – усе нудне, чуже та противне» [11]; «мені тут дуже важко» [25]. Однак наявні і позитивні оцінки: «Переїхала на другу фабрику до іншого табору. Тепер працюю на кухні. Дуже жалкую, що не взяла тебе сюди» [26]. Відмітимо, що праця на кухні означала кращі можливості прохарчуватися, певно кращі ніж на окупованих територіях.

Тема, яка зустрічається у всіх листах – це туга за Україною, за рідним краєм: «Лише одне нас мучить – те, що ми далеко від рідної України. Так хочеться додому,

що не можу описати» [27]; «Мені дуже хочеться додому. Намагаюся менше про все думати, перш за все про дім. Тому що як подумаєш... Шкода рідне Дебальцеве» [28].

Робітники зі Сходу вітають рідних зі святами (серед яких Різдво, Великдень, 1 травня), які теж відмічають; пишуть про перенесені хвороби, погоду, деякі життєві дрібниці (наприклад, Алімова Марія вислала фото з німецькою завивкою [29]).

Таким чином, листи остарбайтерів з Німеччини своїм рідним і близьким, які залишилися на окупованих територіях Донецької області являються цінним джерелом особового походження. Наявність цензури, обмеженість у обсязі і приховані мотиви написання вимагають виваженості в інтерпретації. Листи відображають особистість відправників, їх унікальний досвід і світосприйняття. Одночасно будучи синхронними подіям мають високий рівень точності і детальності інформації. Матеріали переписки містять інформацію щодо значення листування в житті робітників, стратегії написання повідомлень в умовах цензури, умови життя і праці – проживання, харчування, оплати праці, одяг (як фактичний стан речей, так і суб'єктивне сприйняття авторами), значення спілкування з односельчанами, можливість проведення дозвілля і зустрічатися з родичами. Листи відображають особливості німецької офіційної політики щодо примусових робітників у відповідний проміжок часу, насичені турботою про рідних, тугою за рідним краєм. Приватне листування «східних робітників» може стати цінним джерелом до досліджень у галузі історичної антропології, історії повсякдення Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Державний архів Донецької області. – Ф.Р. – 1988. – Оп.1. – Спр.14082.
2. Там само. – Спр.15487.
3. Там само. – Спр.13075.
4. Там само. – Спр.14277.
5. Там само. – Спр.15464.
6. Там само. – Спр.14246.
7. Там само. – Спр.14125.
8. Там само. – Спр.13438.
9. Там само. – Спр.15500.
10. Там само. – Спр.14267.
11. Там само. – Спр.15501.
12. Там само. – Спр.15500.
13. Там само. – Спр.14894.
14. Там само. – Спр.15517.
15. Там само. – Спр.14388.
16. Там само. – Спр.13410.
17. Там само. – Спр.1660.
18. Там само. – Спр.14080.
19. Там само. – Спр.1236.
20. Там само. – Спр.13853.
21. Там само. – Спр.14063.
22. Там само. – Спр.15474.
23. Там само. – Спр.14441.
24. Там само. – Спр.491.
25. Там само. – Спр.14147.
26. Там само. – Спр.14268.
27. Там само. – Спр.14082.
28. Там само. – Спр.1470.
29. Там само. – Спр.14215.
30. Там само. – Спр.13440.
31. Листи з фашистської каторги: Зб. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської неволі. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 158 с.
32. Могильний В. Українська кореспонденція на тлі Берлінської перевіряльні чужинних листів // УФВ. – 1998. – №5. – С.89–98.
33. Пастушенко Т. В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни //

Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70–76.

34. Советские люди на немецкой каторге. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. – 50 с.

35. Чиркова М. Листи оstarбайтерів як приклад документів особового походження // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1999. – Вип. 1: Архів і особа. – С. 153–158.

References

1. Derzhavnyj arhiv Donec'koi' oblasti. – F.R. – 1988. – Op. 1. – Spr. 14082.

2. Tam samo. – Spr. 15487.

3. Tam samo. – Spr. 13075.

4. Tam samo. – Spr. 14277.

5. Tam samo. – Spr. 15464.

6. Tam samo. – Spr. 14246.

7. Tam samo. – Spr. 14125.

8. Tam samo. – Spr. 13438.

9. Tam samo. – Spr. 15500.

10. Tam samo. – Spr. 14267.

11. Tam samo. – Spr. 15501.

12. Tam samo. – Spr. 15500.

13. Tam samo. – Spr. 14894.

14. Tam samo. – Spr. 15517.

15. Tam samo. – Spr. 14388.

16. Tam samo. – Spr. 13410.

17. Tam samo. – Spr. 1660.

18. Tam samo. – Spr. 14080.

19. Tam samo. – Spr. 1236.

20. Tam samo. – Spr. 13853.

21. Tam samo. – Spr. 14063.

22. Tam samo. – Spr. 15474.

23. Tam samo. – Spr. 14441.

24. Tam samo. – Spr. 491.

25. Tam samo. – Spr. 14147.

26. Tam samo. – Spr. 14268.

27. Tam samo. – Spr. 14082.

28. Tam samo. – Spr. 1470.

29. Tam samo. – Spr. 14215.

30. Tam samo. – Spr. 13440.

31. Lysty z fashysts'koi' katorgy: Zb. lystiv radjans'kyh gromadjan, jaki buly vygnani na katorzhni roboty do fashysts'koi' nevoli. – K.: Ukrpolitvydav, 1947. – 158 s.

32. Mogylnyj V. Ukrai'ns'ka korespondencija na tli Berlins'koi' perevirjal'ni chuzhyh lystiv // UFV. – 1998. – №5. – S. 89–98.

33. Pastushenko T. V. Lysty jak dzherelo vyvchennja problemy ukrai'ns'kyh «ostarbajteriv» periodu Drugoi' svitovoi' vjny // Storky vojennoi' istorii' Ukrai'ny. Zb. nauk. statej / NAN Ukrai'ny. In-t istorii' Ukrai'ny. – K., 2002. – Vyp. 6. – S. 70–76.

34. Sovetskie ljudi na nemeckoj katorge. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. – 50 с.

35. Chyrkova M. Lysty ostarbajteriv jak pryklad dokumentiv osobovogo pohodzhennja // Arhivознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1999. – Вип. 1: Архів і особа. – С. 153–158.

Marmilova O. S., research assistant, Vasyly' Stus Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsa), o.marmilova@donnu.edu.ua

Letters of forced labourers from Donetsk region as a historical source

This article examined informative value of the forced laborers letters' collection and defined their potential for research the history of forced work of civilians in Nazi Germany (on example of Donetsk region). The methods of source analysis and source synthesis were used to discover that letters contained information on importance of correspondence opportunities in workers' everyday life, strategy of writing messages in the presence of censorship, living and working conditions – accommodation, food, payment, clothing (the actual situation and the subjective perception of the authors), the importance of communication with villagers, the possibility of leisure and meet with relatives. The letters reflected the German official policy on forced labourers at the relevant time. The private correspondence of the «eastern workers» can be a valuable source for research of Second World War (especially historical anthropology, history of everyday life).

Keywords: forced labourer, letters, sources of private origin.

* * *

УДК 930.85«1945/1955»

Ількович В. М.,
магістрант історичного факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), vika22ilkovych@gmail.com

СТАНОВИЩЕ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНСЬКОГО РАДЯНСЬКОГО КІНЕМАТОГРАФУ (1945 – СЕРЕДИНА 1950-Х РР.)

Проаналізовано становище українського радянського кінематографу крізь призму партійно-державних заходів в галузі кіно. Особливу увагу приділяється впливу радянської ідеології на організаційне оформлення, фінансові та матеріально-технічні підвалини функціонування системи українського кіномистецтва в контексті політичних та соціально-економічних перетворень в радянській Україні у 1945 – середині 1950-х рр. В процесі дослідження з'ясовано, що розвиток українського кінематографу в середині 1940-х – першій половині 1950-х років, проходив в ситуації активного політичного впливу ідеології на суспільне життя. Після завершення Другої світової війни почалася відбудова, зокрема, у секторі кінорежисури. Разом з тим, відбувалась нова хвиля ідейного «просування» радянського суспільства до комунізму. Автором прослідковуються і значні недоліки в галузі, що дозволяють звернути про існування факторів, які гальмували розвиток національного кіномистецтва.

Ключові слова: інтерпретація історії, кінематограф, кінорежисура, кіномистецтво, пропаганда, радянська ідеологія, професійний кінофільм.

Українське кіно завжди було і залишається цінним джерелом дослідження історії, відображенням усіх суспільно-політичних та культурних процесів, що мали місце на території України.

Особливу увагу істориків привертає український кінематограф періоду після Другої світової війни та «відлиги». Складність вивчення цього періоду пов'язана з необхідністю дослідження значного пласту радянської історіографії перенасиченої марксистсько-ленінською ідеологією, часто обмеженої реалізацією вузьких аспектів розважального характеру та практичної цінності українського радянського кіно, як інструменту «виховання народних мас».

А отже, варто звернути увагу, що кіноіндустрія в умовах тоталітарного режиму поряд із розважальною функцією несла ще одну – політичну, і досить швидко вона стала засобом радянської пропаганди. У прагненні встановити тотальний контроль над усіма сферами культурного життя ідеологічно-репресивна машина інтенсивно працювала над ретельним відбором тематики фільмів, їх жанру, акторського складу, усієї естетичної та ідеологічної фактури.

У результаті більшовицького контролю, цензури та терору тисячі творчих людей, зокрема кінематографістів, не просто були викинуті з художнього процесу, але знищені фізично.

Особливо жорстокою була боротьба з кінематографістами – «ворогами народу» в Україні, яких звинувачували і в «буржуазному націоналізмі», і в «троцькізмі», і навіть у «терористичній діяльності». Багатою оголосили «куркульсько-петлюрівськими елементами».

Й. Сталін, а пізніше і М. Хрущов визначав стратегію розвитку країни не тільки в економічному і політичному плані, а й давали свої вказівки навіть щодо сценаріїв майбутніх фільмів, втручалися у розвиток кіно в цілому [3].

Чим далі в історичному просторі відсуваються події історії, тим різноплановішим стає бачення та їх оцінка. Державна політика центру, щодо української радянської кінематографії є особливо показовою для характеристики процесів у галузі кіно, що відбувалися під час післявоєнної відбудови та відлиги зокрема, та періоду радянської України в цілому [5, с. 407–410]. Система тотального контролю радянського кінематографу була остаточно сформована наприкінці 1930-х рр. І як наслідок – вона визначала напрям

розвитку кіногалузії аж до кінця 1980-х рр. З'ясування особливостей управління кінематографом покликане допомогти виявити як типові механізми дій радянських органів влади у галузі культури, так і специфічні – у сфері кінематографа. А дослідження українського радянського кіно саме в історичному контексті поглибить розуміння еволюції сталінізму та тоталітаризму.

Процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, потребують використання досвіду, набутого попередниками. Зокрема, вивчення державної політики в галузі кінематографії в середині 1940-х – 1950-х рр. стає актуальним через загальну зміну підходів до оцінки подій післявоєнного десятиріччя. Підвищена увага до соціальної історії України також зумовлює важливість вивчення кіно, оскільки воно є прикладом візуалізації повсякденного життя радянської людини 1940-х – 1950-х років [4, с. 210].

Неоднозначні оцінки викликає і проблема становища українського кінематографа в післявоєнні роки, які в середині XX століття стають важливою частиною української національної культури. Після встановлення більшовицької влади на українських землях розпочався процес тотального одержавлення кіно. Відтак, воно стало обов'язковою складовою державної системи, виконуючи ті чи інші пропагандистські та ідеологічні завдання.

З одного боку, особлива у тогочасному світі модель кінематографічної індустрії дозволила їй нагромадити величезний технічний потенціал, зосередити ледь не унікальні за своєю кількістю і якістю технічні кадри, що не поступалися за своїм фаховим рівнем відповідним цехам зарубіжного кіно. З іншого боку, тоталітарна система прагнула використати весь цей потенціал виключно для своїх політичних цілей та амбіцій. Як в роки Другої світової війни, так і після, кінематограф виконував в першу чергу ідеологічні завдання воєнної доби.

Потреба дослідження пропагандистської діяльності кіностудій у середині 1940-х – 1950-х роках з'являється внаслідок усвідомлення опосередкованого негативного впливу ідеологічного фактора на свідомість населення. Історики та науковці радянського часу висвітлювали основні етапи розвитку кіно, як такого, що відіграло велику роль у справі «соціалістичного виховання мас», у здійсненні «своєї виховної функції».

Фактично об'єктивної історіографії з проблематики розвитку українського кінематографа у роки середини 1940-х – 1950-х рр. не багато, тим часом потреба в історичній правді є нагальною, адже нові історичні умови, в яких нині перебуває суспільство незалежної України, вимагають вироблення основоположних засад його розвитку на перспективу. На заваді стоять, насамперед, відчутні впливи колишньої заідеологізованої історіографії, позбавленої, по суті, найголовнішого – повноцінної наукової концепції, засад адекватного відображення дійсності й тлумачення основних віх розвитку кінематографу України у передвоєнний та воєнний періоди [1, с. 167].

Тож, предметом даного дослідження виступають ідеологічні засади, форми та методи діяльності радянської влади у сфері організації управління кінематографом, а також її взаємовідносини з кінематографістами, вплив на суспільство за допомогою кіно в середині 1940-х – 1950-х років.

Мета роботи – проаналізувати партійно-державні заходи в галузі кіно, їх вплив на організаційне оформлення, фінансові та матеріально-технічні підвалини функціонування системи українського кінематографу

в контексті політичних та соціально-економічних перетворень в радянській Україні в середині 1940-х – 1950-х роках. Відповідно до мети були поставлені наступні завдання: проаналізувати головні напрямки та умови розвитку українського кінематографу в середині 1940-х – 1950-х рр.; висвітлити основні теми та сюжети, які втілювали кінорежисери УРСР у своїх роботах; розкрити основні труднощі та проблеми діяльності кіностудій УРСР в середині 1940-х – 1950-х рр.; дослідити систему державного управління кінематографом радянської України; вивчити вплив кіномистецтва на українське суспільство.

Радянська влада та комуністична партія в своїх рішеннях щодо ідеологічних питань орієнтувала митців на вирішення найважливіших проблем сучасності, підкреслювала необхідність створення яскравих і художньо повноцінних творів про радянську дійсність, про героя того часу – «будівельника комунізму». Партія закликала відображати життя радянського суспільства в його «безперервному русі вперед», вслякко сприяючи розвитку суспільно орієнтованих, колективістських рис характеру радянської людини.

Прагнучи відповісти на запити свого часу, радянські кіномайстри в післявоєнні роки створюють ряд творів – «Молода гвардія», «Повість про справжню людину», «Сільська вчителька», «Мічурін», «Тарас Шевченко», «Весна на Зарічній вулиці». Як і у всьому радянському кіномистецтві, в українському кіно відбуваються важливі процеси, художники обмірковують свій досвід, намагаються підняти кіномистецтво республіки на новий рівень, зробити його тематично і жанрово більш багатим, різноманітним [2, с. 58–59].

Аналізуючи радянське кіно повоєнного десятиліття вцілому і зокрема українське, відзначаючи його безсумнівні мистецькі успіхи, не можна промовчати і про його недоліки, труднощі розвитку.

Ослаблення і спрощення конфліктів в ряді фільмів, таких як «Центр нападу», «Щедра літо» та інших, деякі критики в ті роки намагалися видати за нову тенденцію у вітчизняному мистецтві. Була навіть висунута так звана «теорія безконфліктності», автори якої доводили, що відсутність в радянському суспільстві антагоністичних класів і класової боротьби призвели до скасування антагоністичних конфліктів і в драматургії. В нашому суспільстві, твердили ці вульгаризатори, може йти боротьба лише між позитивними стимулами – між «хорошим» і «найкращим».

Помилковість такого трактування конфлікту в мистецтві була породжена відірваністю від життя, пізнання історичних законів розвитку будь-якого суспільства, його діалектики.

Прихильники «теорії безконфліктності» не розуміли, що основа руху вперед – в боротьбі нового, прогресивного зі старим, віджилим, відсталим. А тенденція до безконфліктності приводила до поверхневого, схематичного, ілюстративного висвітлення явищ дійсності. Справжній художник відображає життя у всій його складності, суперечливості, в усьому його багатстві, багатогранності, в глибокій діалектиці його розвитку. Лише осмислюючи факти дійсності з позицій передового світогляду, можна створити мистецтво високої правди.

Українське кіномистецтво страждало і в кількісному відношенні, так у перші повоєнні роки різко скоротилося фільмовидавництво. У 1946, 1948, 1951 роках в УРСР було

випущено по одному ігровому фільму, в 1947 і в 1950 – по два. 1952 рік дав чотири стрічки, з них дві – це фільми-спектаклі. З шести картин 1953 року фільмів-вистав було чотири. Зростання кінотовиробництва почалося тільки у 1954 році.

Так зване «малокартиння» проходило під гаслом «краще менше, та ліпше», який був тут застосований механічно, без урахування специфіки творчої діяльності, і негативно вплинув на розвиток української кінематографії. Штучно були урізані тематичні плани студій, що обмежувало приплив у кіно молодих кадрів, творчих і технічних співробітників. Більш того, таке становище змусило багатьох досвідчених кінооперативників покинути виробництво. Не були поставлені сценарії, написані для українських студій письменниками Ю. Яновським, О. Корнійчуком, С. Скляренка, І. Кочергою, П. Вершигорою. Натомість, десятки трофейних фільмів заповнили в ті роки екран: в масі своїй це були комерційні, розважальні, часто просто низькопробні стрічки [8, с. 712].

Не могли задовольнити глядацьку потребу в фільмах на тогочасну тематику і численні фільми-спектаклі. Вони мали достатню культурну цінність, адже принаймні знайомили мільйонні маси з кращими творами багатонаціонального радянського театру, з мистецтвом видатних театральних режисерів і акторів. Але з кожним роком зростала потреба в оригінальних, яскравих творах про сучасність, про життя країни, про її людей, у творах, які б не копіювали літературу або театр, а відкривали нові грані життя засобами кіномистецтва.

Завдяки «турботі» Комуністичної партії і під її «керівництвом» радянські кінематографісти в цей період, подолавши труднощі, все ж розвінчали «теорію безконфліктності», і продовжили розвивати методи і прийоми соціалістичного реалізму.

Починаючи з 1954 року, у зв'язку з кардинальними змінами керівних кадрів в СРСР, випуск фільмів помітно збільшується, одночасно з тим, скорочується число історичних стрічок і зростає кількість творів на тогочасну тему, яким поступаються місцем і фільми-спектаклі. Відроджується до нового життя кінокомедія. Все сміливіше і впевненіше затверджуються на екрані серйозні конфлікти, важливі суспільні проблеми, справжні герої. У кіно приходять талановита молодь, її прихід з тих пір не спиняється. Друга молодість приходить і до багатьох відомих майстрів старшого покоління.

Однак, все ж таки, українське радянське кіно продовжувало розвиватися по шляху партійності, реалізму і народності, базуючись, як і вся соціалістична культура, на ідеології дружби народів, соціалістичної та інтернаціональної, плідної творчої взаємодії і постійного взаємозбагачення «братніх національних культур».

Тож, подальшому розвитку кінематографії України, у другій половині 1950-х років, як і у всьому радянському мистецтві цього періоду, сприяли зміни, що відбулися в житті СРСР після історичного XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. Розвиваючись в стані громадського підйому, вдосконалення та демократизації, кінематограф прагнув висловити оновлений дух часу, стати могутнім дієвим засобом ідейно-естетичного виховання мас.

Таким чином, проаналізувавши головні напрямки та умови розвитку українського кінематографу в середині 1940-х – 1950-х років ми можемо зробити висновок, що кіномистецтво переживало значний спад порівняно з попередніми періодами, до того ж, варто зауважити, що ті жанри, які все ж актуалізувались культурно-

мистецькими потребами суспільства і водночас проходили жорстку цензуру радянської партійної ідеології, так само повільно розвивались під гаслами «малокартиння» та «теорії безконфліктності». Також необхідно наголосити, що повоєнна кіноіндустрія, не зважаючи на значну роль українства у Другій світовій війні та післявоєнний відбудові, так і лишалась впродовж першого післявоєнного десятиліття компартійним інструментом маніпуляції суспільною свідомістю, а незначне послаблення контролю за кінематографом відбулося лише після XX з'їзду Комуністичної партії СРСР.

Для подальших досліджень у цій царині необхідно також зазначити, що джерельна база з історії українського кінематографу у післявоєнну добу є досить широкою і може включати не лише нормативно-правові акти, публікації профільних закладів культури та матеріали кінотовиробництва УРСР, а ще малодослідженим і важливим комплексом джерел можуть слугувати архівні матеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України, а також джерела досліджень усної історії з безпосередніми учасниками кіномистецького поля [9].

Список використаних джерел

1. Безклубенко С. Д. Українське кіно: начерк історії. – К.: КНУКіМ, 2001. – 170 с.
2. Безручко О. Вітчизняна кінорежисерська школа: персоналій. Т.4 / О. В. Безручко. – Київ: міжнар. ун-т. – К.: КиМУ, 2013. – 252 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elib.nplu.org/object.html?id=4126>
3. Госейко Л. Історія українського кінематографу. – К., 2005. – 417 с.
4. Довженко О. П. Сторінки Щоденника (1941–1956). – К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. – 384 с.
5. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. 1917–1993. Ответст. сост. и руков. творч. колл. Т. М. Горяева. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.
6. Ілляшенко В. Історія українського кіномистецтва / В. Ілляшенко. – К.: ВІК, 2004. – 412 с.; Нариси з історії кіномистецтва України / Ін-т проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; редкол.: В. Сидоренко (гол.) [та ін.]. – К.: Інтертехнологія, 2006. – 864 с. та ін.
7. Історія українського кінематографу ХХ століття: навч. посіб. / А. С. Приходько. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 128 с.
8. Кіномистецтво України в біографіях: кінодовідник / Н. Капельгородська; Держ. ком. телебачення і радіомовлення України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Музей-майстерня та Благод. меморіал. фонд Івана Кавалерідзе. – К.: АВДІ, 2004. – 712 с.
9. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950: 36 док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989. – 576 с.
10. Тримбач С. Олександр Довженко: загибель богів: ідентифікація автора в нац. часо-просторі / Сергій Тримбач; відп. ред. Т. Трубінова. – Вінниця: Глобус-прес, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elib.nplu.org/view.html?id=2734>
11. Фомін В. Кіно України: чотириста ударів // Кіно-Театр. – 2004. – №5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=258

References

1. Bezklubenko S. D. Ukrain's'ke kino: nacherk istorii'. – K.: KNUKIM, 2001. – 170 s.
2. Bezruchko O. Vitchyznjana kinorezhysers'ka shkola: personalii'. T.4 / O. V. Bezruchko. – Kyi'v. mizhnar. un-t. – K.: KyMU, 2013. – 252 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://elib.nplu.org/object.html?id=4126>
3. Gosejko L. Istorija ukrai'nskogo kinematografa. – K., 2005. – 417 s.
4. Dovzhenko O. P. Storinky Shhodennyka (1941–1956). – K.: Vyd-vo humanit. l-ry, 2004. – 384 s.
5. Istorija sovet'skoj politicheskoy cenzury. Dokumenty i kommentarii. 1917–1993. Otvetst. sost. i rukov. tvorch. koll. T. M. Gorjaeva. – M.: ROSSPJeN, 1997. – 672 s.
6. Illjashenko V. Istorija ukrai'nskogo kinomystectva / V. Illjashenko. – K.: VIK, 2004. – 412 s.; Narysy z istorii' kinomystectva

Ukraini'ny / In-t problem suchasnogo mystectva Akademii' mystectv Ukraini'ny; redkol.: V. Sydorenko (gol.) [ta in.]. – K.: Intertehnologija, 2006. – 864 s. ta in.

7. Istorija ukrai'ns'kogo kinematografa XX stolittja: navch. posib. / A. S. Pryhod'ko. – K.: Pedagogichna dumka, 2012. – 128 s.

8. Kinomystectvo Ukraini'ny v biografiyah: kinodovidnyk / N. Kapel'gorods'ka; Derzh. kom. telebachennja i radiomovlennja Ukraini'ny, In-t mystectvoznnav., fol'klorystyky ta etnologii' im. M. T. Ryl's'kogo NAN Ukraini'ny, Muzej-majsternja ta Blagod. memorial. fond Ivana Kavaleridze. – K.: AVDI, 2004. – 712 s.

9. Kul'turne budivnyctvo v Ukraini'ns'kij RSR. Cherven' 1941–1950: Zb. dok. i materialiv. – K.: Naukova dumka, 1989. – 576 s.

10. Trymbach S. Oleksandr Dovzhenko: zagybel' bogiv: identyfikacija avtora v nac. chaso-pristori / Sergij Trymbach; vidp. red. T. Trubnikov. – Vinnycja: Globus-pres, 2007. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://elib.nplu.org/view.html?id=2734>

11. Fomin V. Kino Ukraini'ny: chotyrysta udariv // Kino-Teatr. – 2004. – №5. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=258

Ilkovich V. M., master's student, Faculty of History, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), vika22ilkovich@gmail.com

The state and ideological orientations of the Ukrainian Soviet cinematography (1945 – mid-1950s)

It is analyzed the state of the Ukrainian Soviet cinematography through the prism of party-state activities in the branch of cinema. Special attention is paid to the influence of Soviet ideology on institutionalization, financial and logistical basics of functioning of Ukrainian cinematographic art in the context of political and socio-economic reforms in the Soviet Ukraine in 1945 – mid-1950s. The study found that the development of Ukrainian cinematography in the mid-1940s – mid-1950s, was taking place in the situation of active political influence of ideology on public life. Rebuilding which began after World War II was particularly in the field of film production. In the same time, it was a new wave of ideological «promotion» of Soviet society to communism. The author traces some significant shortcomings in the industry that allows us to suggest the existence of factors that hindered the development of national cinema.

Keywords: interpretation of history, cinematography, film production, cinematographic art, propaganda, Soviet ideology, captured movie.

* * *

УДК 94(477)«1953/1964»: 378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук, ст. викладач,
Полтавський національний педагогічний університет
ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава),
lukyanyenko.ov@gmail.com

«КАРИКАТУРНІ ВІЙНИ» В ОСВІТЯНСЬКІЙ ПРЕСІ УРСР ДОБИ «ВІДЛИГИ» (1953–1964 РОКИ) (Ч.3)

Ілюструються акценти, що їх розставляла для освіти УРСР профільна преса періоду деєсталізації (1953–1964 рр.) у сфері міжнародної політики крізь специфічну форму впливу на свідомість – карикатури. Застосування методу контент-аналізу дозволило проілюструвати тлумачення викладачами та студентами вищих світового порядку та оцінки подій на міжнародній арені; виявити змістову участь освітян у «холодній війні».

Ключові слова: повсякдення, міжнародна політика, карикатура, вища педагогічна школа, деєсталізація.

Прикметною рисою сучасної російської пропаганди у засобах масової комунікації є висвітлення дій західних країн у спотвореному, дещо комічному світлі. Аби усвідомити це, достатньо бодай побіжно переглянути один із випусків «Вестей недели» з одіозним Дмитрієм Кісельовим Всеросійської державної телевізійної і радіомовної компанії або ж послухати дебати на теренах «Вечора з Владіміром Соловйовим» на телеканалі «Росія-1». Ця практика успадкована неототалітарним режимом Владіміра Путіна від Радянського Союзу. Доба «відлиги» багато в чому нагадувала наше повсякдення, ознаменоване новою хвилею Другої холодної війни [1]. Правда, у XXI столітті путінський «Псевдо-Радянський Союз» став використовувати колишні «братні» та

«ближні» республіки як засіб тиску на опонентів, топлячи їх у локальних та гібридних війнах [2].

Півстоліття тому Україна розглядалася як однією з найзатятіших ідеологічних баз советів. Форпост перед загнаним Заходом мав бути політично витриманим. Тому освітяни УРСР працювали над формування «правильного» світобачення. У наших попередніх розвідках ми наголошували на їхній специфічній участі на ідеологічних фронтах «холодної війни». Прикладом цього були карикатури вінницького освітянина Миколи Славського на сторінках «Радянської освіти». У кінці 1950-х він віддав пальму першості у цій сфері студентам педагогічних вишів.

У січні 1957 р. на газета опублікувала сатиричний малюнок Едуарда Руппеля «Незалежність і суверенітет арабських країн» [3]. Карикатурист на той час був учителем образотворчого мистецтва і креслення Соболевської школи Теплицького району на Вінниччині, а вже за декілька років став студентом художньо-графічного факультету Орловського педагогічного інституту [4]. Над малюнком наводилася цитата з газети «Правда»: «Якщо раніше роль жандарма і душителя національно-визвольного руху народів Арабського Сходу виконували головним чином англійські й французькі імперіалісти, то зараз, коли позиції Англії й Франції на Середньому Сході вкрай розхитані, цю роль беруть на себе імперіалістичні кола США». Найочевидніше, що вихід у світ цієї карикатури був пов'язаний з виступом перед Конгресом США президента Дуайта Ейзенхауера та озвучення 5 січня 1957 року у своєму посланні нової військово-політичної доктрини. Як зазначає Олександр Атасунцев, вона найголовніше торкалася країн Близького Сходу, одночасно будучи частиною широкої концепції «масованої помсти», що було характеристикою усієї зовнішньої політики залізного Айка. Інтерес радянської ідеологічної машини був зрозумілим, бо ця доктрина передбачала нанесення раптового ядерного удару по СРСР, а також застосування військових сил Штатів проти агресії з боку будь-якої країни, яка знаходилася під контролем комуністів [6].

У прив'язці карикатури, що вийшла 19 січня, укріплює і зміст твору. На малюнку зображено трьох чоловіків на просторах близькосхідного пейзажу. У своїй промові 34-й Президент Америки наголошував на східній орієнтації та можливому конфлікті з СРСР: «Правителі Росії давно намагалися встановити своє панування на Середньому Сході. Це було при царях і залишається при більшовиках. Причини цього знайти неважко. Ніщо не загрожує безпеці Росії, оскільки ніхто не плекає планів використовувати Середній Схід як плацдарм для агресії проти Росії. У США таких ідей ніколи не виникало. Радянському Союзу нічого побоюватися Сполучених Штатів на Середньому Сході або де-небудь ще в світі, якщо його лідери самі не вдадуться першими до агресії» [5].

На малюнку найбільшою є фігура чоловіка, який стояв з широко роззявленими ротом і мав уособлювати Дуайта Ейзенхауера. Проте, риси обличчя спотворені: очі вирячені, подвійне підборіддя, обвислі щокі й надуті губи, – це виставляє американського лідера у непривабливому світлі. На голові у президента корковий шолом, покритий легкою тасканиною. Він відомий як шолом сафарі, сонячний або ж тропічний шолом – топи. З одного боку, це робить героя карикатури схожим на хрестомайтного європейського мандрівника тропічною Африкою. Проте, тут мало б

підкреслити його інтереси на Близькому Сході. Підтягнутий військовий у житті, Ейзенхауер на карикатурі доволі огрядний, сорочка з закоченими аж на передпліччі рукавами ледь застібається на гудзика на великому пузі, що обвисає з-за поясу шортів. На вкритих рідким волоссям ногах недолуго натягнуті гольфи. У правій руці персонаж тримає дубинку, яка нагадує більше знак долара. У правій руці у нього пістолет, витягнутий з кобури, що висить через праве плече. За історичною логікою це мав би бути самозарядний, напівавтоматичний пістолет під патрон Colt M-1911. Саме він був на озброєнні армії США та у використанні офіцерського та рядового складу. Проте, художник зобразив Ейзенхауера зі зброєю, що нагадувала більше німецький самозарядний пістолет калібру 9 мм Парабеллум Пістолет Модель 1908. Та Luger-Parabellum програли конкурс на зброю США і були радше індивідуальною зброєю. Носаками чобіт висміюваний президент топчеться по документу, на якому написано: «Незалежність і суверенітет арабських країн». Папір лежить у чорній калюжі, яка, скоріше за все, уособлює нафтові родовища. Припущення можливе з огляду на тест промови Ейзенхауера: Середній Схід є ворота між Євразією і Африкою. На його території зосереджені дві третини розвіданих світових запасів нафти, що покриває нафтові потреби багатьох держав Європи, Азії та Африки» [5].

Сліди нафти ведуть управо: там, скручений, на чотирьох лізе інший історичний персонаж. У нього в руках потріпаний триколер Франції. Судячи із зовнішнього вигляду, це символ французького Супротиву, засновник та перший президент П'ятої республіки Шарль де Голль. Характерні вуса, ніс та військовий головний убір кепі – ковпачок з пласкою круглою вершиною і козирком. Проте, карикатурист допустив одну історичну неув'язку. У цей час Францію очолював Рене Коті, який привив нею аж до 1959 р. у якості другого Президента Четвертої республіки. І він не носив ні вуса, ні кепі, що асоціювалася з французькими поліцейським та військовими. Владу Шарлю де Голлю, який тут уособлює Францію, він передав лише після дострокових виборів у січні 1959 р.

Позаду цих двох на тлі чорного нічного неба босоніж бредє згорблений від побоїв англієць у шортах та сорочці з короткими рукавами. Він у сталевому шоломі Броуді – так званий Mark I, що був у камуфляжі Англії та США, або ж «умивальник» чи «бойовий казанок». Права рука тримається за стегно, натякаючи на місце копняка. Ліва витягнута вперед, на яку спирається древко роздертого прапора. У побитому вітром та кулями полотні вгадується британський державний символ. Тому й чоловік є скоріше за все уособленням британського прем'єр-міністра. Тут виникає проблема з ідентифікацією історичного персонажа. На час оприлюднення малюнку (19 січня 1957 року) ним був британський політик-консерватор Гарольд Макміллан, призначений королевою на цю посаду 10 січня. Зовнішність карикатурного британця (видовжене обличчя та вуса) говорять за цю версію. Проте, як зауважує О. Атаунцев, поштоvhом до прийняття критикованої художником Е. Руппельгом доктрини Ейзенхауера стали наслідки Суецької кризи 1956–1957 років. Це був один з перших після Другої світової війни міжнародних конфліктів, який через непряме протистояння Заходу та СРСР міг призвести до глобальної війни [6]. у самій доктрині Д. Ейзенхауер також наголосив: «Особливо залежать від поставок [нафти] з Середнього Сходу

держави Європи, причому ця залежність проявляється як у сфері транспортування, так і в сфері видобутку. Це було переконливо продемонстровано після закриття Суецького каналу і відключення деяких нафтопроводів» [5]. Отже, на карикатурі мали б висміюватися учасники Суецького конфлікту. Ним зі сторони Великобританії був сер Ентоні Іден. Колишній міністр закордонних справ під час війни. Саме за його прем'єрства спалахнула Суецька криза у 1956 році, що дійсно закінчилася катастрофічно для імперії. І нас час публікації карикатури в УРСР йому довелося піти у відставку після масових виступів населення. До того ж він зовні був схожим на Макміллана, якому поступився лідерством у партії та уряді.

На прив'язку до Суецької кризи (війни Єгипту з Ізраїлем за участі Франції та Англії) вказує і те, що на малюнку вдалині справа виднівся східний палац з пальмами навколо стін. Можливо, це була лише стилізація східної архітектури, проте, могла бути і спроба передати екстер'єр палацу єгипетського правителя. Нині відомо про три президентські палаци. Один із них, палац Montaza побудований на невисокому плато на схід від центральної частини Олександрії та виходить фасадом з довгими критими аркадами на берег Середземного моря. У йому архітектурі переважають гострі кути. Король Фуад I побудував його в еkleктичному стилі, поєднавши турецькі й флорентійські мотиви. У плані споруди є дві різні за висотою вежі, схожі на ті, що зводилися в часи італійського Відродження. А найголовніше, що у палаці відсутній купол, зображений українським карикатуристом. Серед інших урядових споруд з округлим куполом у 55 метрів заввишки є Геліополітанський палац. Він був побудований спочатку як готель, що уособлював синтез мавританської, перської, ісламської та європейської неокласичної архітектури. Третій претендент – палац Qaṣr Ras El Tin (або Палац Фігового Мису). Він має форму великого італійського палацу доби Відродження. На місці палацу вже росли молоді фігові дерева, напевне, і зображені на карикатурі. Тому вважаємо, що останній комплекс претендує на те, аби бути ідентифікованим як об'єкт карикатури.

Друга за 1957 рік карикатура, яка вийшла 21 грудня, належала перу вихованця Вінницького педінституту А. Гуцола. Вона носила назву «Чорний день українського буржуазного націоналіста». На малюнку зображено кімнату десь у закордонні. На стіні висить великий відривний календар з датою: «25 грудня». В кутку стоїть солідний громадянин однієї із капіталістичних країн, одягнений в чорний строгий костюм з краваткою та в окулярах. Він прискіпливо дивиться на свого співрозмовника, який на передньому плані розвалився у кріслі у хворобливій позі. Це карикатурне зображення українця в козацькому стилі. На лисій потилиці де-не-де позалишалися волосини, на лобі приклеєний хрестом пластир, а на голові лежить гірлка. Ніс у нього червоний на кінчику, наче від вживання оковитої, куточки відкритого у болю рота опущені вниз, мляво звисають два козацькі вуса. На українцеві старий подертий піджак у клітинку, який важко застібується на товстому животі на єдиний гудзик, як і кальсони у смужку із заплатами. На правій нозі роздертий чобіт, ліва взагалі боса. Лівою рукою націоналіст тримається за живіт, а волохата права безсило звисає з крісла, тримаючи кістлявими пальцями велику виделку у вигляді українського тризуба. Навколо валяються недоїдки,

в основному рибні скелети. Під малюнком підпис – відповідь українця на німе питання свого гостя про стан здоров'я: «Ой, не питайте, мені погано. Завжди в цей день мене трясє...». Беззаперечно, що малюнок присвячений річниці проголошення у Харкові 12 (25) грудня 1917 року маріонеткового політичного утворення, залежного від Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, відомого як Українська Народна Республіка Рад робітничих, селянських, солдатських і козацьких депутатів. Вона стала опонентом національній Українській Народній Республіці з центром у Києві. Наслідком подій стала перша українсько–радянська війна і входження території України до СРСР – оспіване карикатуристом горе націоналіста в еміграції.

У січні 1958 р. Едуард Руппельт презентував освітянам УРСР чергову геополітичну карикатуру під назвою «Ще один удар по даллесівській політиці «з позиції сили» [8]. Вона мала діагональну композицію. Нижня частина під уявною розмежувальною лінією представляла собою США. У мороці ночі з–поміж темних хмарочосів (вірогідно, що Нью–Йорк) на поваленому зав'язаному мішку зі знаком долара та надписом «1 млн» сидить переляканий американець у смугастих вузьких штаних, фраківі та циліндрі. Вінд обома руками відпихає вбік повітряну кулю з надписом «Політика сили» у напрямку до верхньої частини, яка за діагоналлю символізує СРСР. Вона, на протигагу американській, зображена світлою. Там могутній, наче титан, височіє над миршавим капіталістом радянський робітник у береті та комбінезоні. Лівою рукою він спирається на промислового чоєрку. У правій руці тримає документ з надписом «Нове скорочення ядерних сил СРСР». З пакту убік американської сторони б'є блискавка і проколєє наскрізь повітряну кулю з Нью–Йорк. Робітник стоїть на тлі московського пейзажу: за ним видніється шпиль Спаської вежі Кремля із зіркою, заводи з трубами, з яких валить дим, та висотний кран.

Ця карикатура належить до небагатьох, що не потребують прискіпливого історико–культурологічного детективного пошуку причин її виникнення. Вона була розміщена одразу біля публікації «Нова миролюбна ініціатива СРСР» у розділі «На міжнародні теми» газети «Радянська освіта» [9]. У статті подавалося радянське трактування Послання Голова Ради Міністрів СРСР М. Булганіна главам урядів США, Англії, Франції, Федеративної Республіки Німеччини, Італії, Норвегії, Канади, Греції, Данії, Бельгії, Туреччини, Швеції, Австрії, Афганістану, Нідерландів, Індії, Єгипту та інших країн (послідовність подається згідно зі значущістю, яку країнам наводили самі автори ідеологічної замітки). Радянський уряд направив до представництв держав–учасниць НАТО та ООН пропозицію скликати нараду, аби розрядити міжнародну напруженість. Представники СРСР ініціювали розгляд широкого кола питань, серед яких була заборона використання космічного простору у військових цілях та припинення випробувань атомної зброї. Відповідно до усіх підписів, найвірогідніше, що на карикатурі на мішку з доларами сидів Джон Фостер Даллес, державний секретар США за часів президентства Ейзенхауера. Дипломатія «з позиції сили» у карикатурах радянського освітянина не даремно носить ім'я американського чиновника, бо саме він у січні 1954 р. озвучив положення доктрини масованої відплати СРСР та КНР, які передбачали використання ядерної зброї та

дальньої авіації. Для СРСР важливими були його наступні слова, які потім стали основою критики «політики сили»: «Місцева оборона завжди буде мати важливе значення. Але немає місцевої оборони, яка сама по собі буде містити могутню територіальну силу комуністичного світу. Місцеві засоби захисту повинні бути посилені подальшим стримуючим фактором масованої відплати. Потенційний агресор повинен знати, що він не завжди може нав'язати умови битви, які підходять йому» [10].

Список використаних джерел

1. Trenin Dmitri. Welcome to Cold War II // Foreign Policy. Graham Holdings. 4, March 2014.
2. Shuster Simon. Cold War II. The West is losing Putin's dangerous game // Time. August 4, 2014.
3. Руппельт Е. Незалежність і суверенітет арабських країн // Радянська освіта. – 19 січня 1957. – №3. – С.4.
4. Едуард Руппельт. – <http://www.sobolivka.com.ua/index.php?go=Page&id=29>
5. Eisenhower Dwight David. Special Message to the Congress on the Situation in the Middle East. January 5, 1957 // The American Presidency Project. – <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=11007&st=&st1=>
6. Агасунцев А. Железный Аик на защите Востока // Газета. ru – 05.01.2017. – https://www.gazeta.ru/politics/2017/01/05_a_10455491.shtml
7. Гуцол А. Чорний день українського буржуазного націоналіста // Радянська освіта. – 21 грудень 1957. – №51. – С.4.
8. Руппельт Е. Ще один удар по даллесівській політиці «з позиції сили» // Радянська освіта. – 18 січня 1958. – №3. – С.4.
9. Нова миролюбна ініціатива СРСР // Радянська освіта. – 18 січня 1958. – №3. – С.4.
10. John Foster Dulles, The Evolution of Foreign Policy, Before the Council of Foreign Relations, New York, N.Y., Department of State, Press Release No. 81 (January 12, 1954). – http://www.nuclearfiles.org/menu/key-issues/nuclear-weapons/history/cold-war/strategy/article-dulles-retaliation_1954-01-12.htm

References

1. Trenin Dmitri. Welcome to Cold War II // Foreign Policy. Graham Holdings. 4, March 2014.
2. Shuster Simon. Cold War II. The West is losing Putin's dangerous game // Time. August 4, 2014.
3. Ruppel't E. Nezalezhnist' i suverenitet arabs'kykh krayin // Radyans'ka osvita. – 19 sichnya 1957. – №3. – S.4.
4. Eduard Ruppel't. – <http://www.sobolivka.com.ua/index.php?go=Page&id=29>
5. Eisenhower Dwight David. Special Message to the Congress on the Situation in the Middle East. January 5, 1957 // The American Presidency Project. – <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=11007&st=&st1=>
6. Atasuntsev A. Zheleznyy Ayk na zashchite Vostoka // Hazeta. ru – 05.01.2017. – https://www.gazeta.ru/politics/2017/01/05_a_10455491.shtml
7. Hutsola. Chornyyden'ukrayins'kohoburzhuzaznohonatsionalista// Radyans'ka osvita. – 21 hruden' 1957. – №51. – S.4.
8. Ruppel't E. Shche odyn udar po dallesivs'kiy politytsi «z pozytysi syly» // Radyans'ka osvita. – 18 sichnya 1958. – №3. – S.4.
9. Nova myrolyubna initsiatyva SRSR // Radyans'ka osvita. – 18 sichnya 1958. – №3. – S.4.
10. John Foster Dulles, The Evolution of Foreign Policy, Before the Council of Foreign Relations, New York, N.Y., Department of State, Press Release No. 81 (January 12, 1954). – http://www.nuclearfiles.org/menu/key-issues/nuclear-weapons/history/cold-war/strategy/article-dulles-retaliation_1954-01-12.htm

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer in Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

«Caricature wars» in the educational media of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (1953–1964) (P.3)

The article illustrates the accents that profile press of the period of de–Stalinization (1953–1964) was arranging for teachers of the UkrSSR in the sphere of international politics through a specific form of influence on consciousness – cartoons. Application of the method of content analysis helped to illustrate the interpretation

of teachers and students of higher educational institutions of the world order and their evaluation of developments in the international arena; as well as to identify meaningful participation of teachers in the «cold war».

Keywords: Every-day life, international politics, caricature, higher pedagogical school, de-Stalinization.

* * *

УДК 634.8:930.24

Малащук О. С.,

кандидат економічних наук, доцент, перший проректор, Одеський державний аграрний університет; докторант Національної сільськогосподарської бібліотеки НААН України (Україна, Одеса), malashchuk@yandex.ua

СТАН ВИНОГРАДАРСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розкрито стан виноградарства України на початку ХХ ст. Дослідження базуються на працях Виноробної станції російських виноградарів і виноробіт 1910–1914 рр., за результати яких була складена «Карта виноградників Російської імперії» у 1914 р. Вивчено умови виноградарства та виноробства губерній Російської імперії на території сучасної України, подано стислу характеристику розвитку галузі на початку ХХ ст., а також узагальнено статистичні дані площ виноградних насаджень в розрізі губерній станом на 1914 р. (до початку Першої світової війни). У висновках визначено основні фактори розвитку виноградарства досліджуваного періоду.

Ключові слова: виноградарство, виноробство, шкідники і хвороби винограду, сортимент винограду, Виноробна станція російських виноградарів і виноробіт.

Виноградарство та виноробство в Україні завжди були важливими видами економічної діяльності. Однак динамічні зміни соціально-економічної ситуації в країні свідчать про необхідність подальшого вивчення та пошуку шляхів вирішення проблем, які стримують розвиток цих суб'єктів господарської діяльності. А для цього необхідно використовувати базисні знання з культури винограду, спираючись на багатовікові традиції його вирощування в країні, використовуючи історичний досвід.

Вивчення стану розвитку та становлення виноградарства в Україні на початку ХХ ст. досі не було предметом спеціальних досліджень і потребує комплексного вивчення. Ця тема частково знайшла своє відображення в працях журналу «Вісник виноробства» за 1914–1917 рр. [5; 7; 9–15].

Метою написання статті є відстеження регіональної специфіки галузі виноградарства України та дослідження стану її розвитку на початку ХХ століття.

На території сучасної України станом на 1897 р. нараховувалось 11 губерній: Бессарабська з кількістю осіб 817 053, Волинська – 2989 482, Подільська – 3018 299, Катеринославська – 2113 674, Київська – 3559 229, Курська – 164 133, Полтавська – 2778 151, Таврійська – 1447 790, Харківська – 2492 316, Херсонська – 2733 612, Чернігівська – 1662 541 осіб. Крім перерахованих губерній на території сучасної України частково розташовувались: Мінська губернія (незначна частина Пінського повіту, а території сходу сучасних Донецької та Луганської областей раніше розташовувались в Облесті Війська Донського – західні частини Таганрозького та Донецького повітів [3]. Виноградарство в Російській імперії на території сучасної України, за даними Виноробної станції російських виноградарів і виноробіт (нині – ННЦ «Інститут виноградарства і виноробства ім. В. С. Таїрова») [14], в 1914 р. було розповсюджене в 6–ти губерніях: Бессарабській, Херсонській, Подільській, Катеринославській, Київській та Таврійській. За даними Комітетів виноградарства і

виноробства станом на 1914 р. нараховувалось 56641 дес. виноградних насаджень, розподіл яких по губерніях і повітах приведений в таблиці 1.

Примітка. Дані таблиці підготовлені за матеріалами [5] та розрахунками автора.

Під культурою виноградної лози в Російській імперії, за даними Одеської Виноробної Станції, яка видала в 1914 р. карту виноградних районів, нараховувалось 232000 дес. землі (за іншими джерелами – до 250000 і навіть 300000 дес., з яких щорічно отримували до 40–50 млн. пудів винограду і трохи менше відер вина [14]. Тобто, на території України було розміщено 24,4% площ виноградників від загальної їх площі всієї Російської імперії.

Виноградарство Бессарабії. В Бессарабії на початку ХХ ст. культура винограду була найбільш розповсюджена в південних і центральних повітах, значно менше – в північних, де клімат недостатньо сприятливий для виноградних насаджень. Велика кількість виноградників (майже 9/10) належала дрібним власникам – селянам, у яких культура лози, завдяки заходах уряду Російської імперії та зусиллям Земства, значно піднялась.

Такі заходи, як масова виписка щеплених лоз із–за кордону, полегшення процедури отримання посадкового матеріалу із земських розсадників, виписка і розповсюдження ліків для виноградників серед населення, проведення курсів з виноградарства і виноробства Комітетом Виноробної Станції руських виноградарів та виноробіт, заохочення кустарного виробництва щеплень, проведення дрібних місцевих сільськогосподарських виставок та інше вплинуло позитивно на розвиток виноградарства. Вирішальну роль у відновленні та розвитку бессарабського виноградарства відіграли створені Комітети виноградарства і виноробства, які в силу різних обставин розвинули найбільшу інтенсивну діяльність в цій галузі [5].

Що стосується розвитку виноградарства на території сучасної території України, М. Баллас, вивчивши умови виробництва винограду в Бессарабській, Херсонській, Подільській, Катеринославській губерніях, писав, що найбільш сприятливими кліматичні та ґрунтові умови для заняття виноробною галуззю господарства із всіх губерній, які входять в склад південного району Російської імперії є Бессарабія [2].

Площі, зайняті в Бессарабії виноградниками, були одними із найбільших в Росії. Так, в 1900 р. із 238,3 тис. дес. виноградних насаджень держави на долю Туркестану припадало 21,5 тис., Закавказ'я – 101,3 тис., Передкавказ'я – 16,2 тис., Донської і Астраханської областей – 4,3 тис., Криму – 6,9 тис., Новоросії – 13,9 тис., Бессарабії – 74,2 тис. десятин (31%) [8, с. 172]. Це пояснювалось низкою причин, серед яких важливе значення мав природний фактор.

Найбільш важливим виноградарським центром Бессарабської губернії був Акерманський повіт, далі: Придністров'я, підвищена частина Бендерського повіту, середня частина Кишинівського повіту і окремі території Ізмаїльського та Оргівського повітів, за виключенням крайньої півночі, де культура виноградної лози була слабо розвинута.

На початку ХХ ст. майже всі нові виноградники Бессарабії закладались на плантажі та раціонально оброблялись. Правда, подекуди можна було зустріти виноградники з міжрядковою культурою, але більшість

Таблиця 1

Площі виноградних насаджень Російської імперії (на території сучасної України) станом на 1914 р.

Повіти	Загальна площа повіту (в десятинах)	Площа виноградників	
		десятинах	%
<i>Бессарабська губернія</i>			
Акерманський	73294	13556	1,85
Ізмаїльський	758438	2230	0,29
Хотинський	364781	0154	0,04
Всього	1856159	15940	
Середній, %			0,85
<i>Херсонська губернія</i>			
Тираспольський	656344	15162	2,31
Одеський	892427	5453	0,61
Ананьївський	824979	767	0,09
Херсонський	1335104	554	0,04
Єлисаветградський	1454375	48	0,003
Олександрійський	897979	40	0,004
Всього	6061208	22024	
Середній, %			0,36
<i>Таврійська губернія (Крим)</i>			
Феодосійський	646280	3700	0,57
Ялтинський	125604	3200	2,55
Дніпровський	1187635	3000	0,25
Бердянський	802292	1730	0,22
Мелітопольський	1221812	1400	0,11
Сімферопольський	460451	1050	0,23
Перекопський	532490	230	0,04
Євпаторівський	525020	170	0,03
Всього	5501584	14480	
Середній, %			0,26
<i>Подільська губернія</i>			
Балтський	710885	1052	0,15
Ямпільський	331156	972	0,29
Ольгопольський	259699	632	0,24
Проскорівський	366865	575	0,16
Могилевський	251354	181	0,07
Гайсинський	309666	50	0,02
Ново-Ошицький	246312	37	0,02
Кам'янець-Подільський	263990	32	0,01
Летичівський	247052	1	0,0004
Вінницький	272844	1	0,0004
Всього	3260093	3533	
Середній, %			0,11
<i>Катеринославська губернія</i>			
Маріупольський	250000	347	0,14
Катеринославський	688687	200	0,03
Олександрівський	934063	23	0,002
Верхньодніпровський	642135	14	0,002
Новомосковський	597844	8	0,001
Павлоградський	806927	8	0,001
Бахмутський	844375	3	0,0004
Всього	4764031	603	
Середній, %			0,01
<i>Київська губернія</i>			
Київська губернія	4650833	60	
Всього	4650833	60	
Середній, %			0,001

їх витримувалась відповідно до вимог сучасної на той час техніки. На зиму майже по всій території Бессарабії виноградники закривались; обрізка куща велась та була названа бессарабською чи молдавською; виноград вирощувався на кілках, а в окремих місцях – на шпалерах.

Що стосується сортименту лоз, то із місцевих сортів найбільш розповсюджені були: Альба мустоз, Плавай, Стігарда альба, Пасаряська альба, Брумарія, Окю боулуй, Варатик, Корна альба, Франкуша, Няграрара, Поама нягра батута, Франкуша нягра, Каушанський і багато інших. Із європейських сортів були розповсюджені: Шасла, Рислінг, Гаме, Сенсо, Аліготе, Кабарне, Мускати та інші.

Серед шкідників виноградної лози в Бессарабії була звичайно філоксера, далі – хвороба мільдю, з якою приходилось боротися майже по всій території. Крім того подекуди зустрічалась двохрічна листоверка та інші паразити, які не наносили суттєвої шкоди виноградарям.

Виноробство було поставлено, в загальному, достатньо низько. Витримка вина практикувалась порівняно рідко, і в багатьох місцях вино по закінченню бродіння, і навіть скоріше, попадало в руки скупників. У більш крупних господарів–селян були дробарки, преси та інше. Ще краще налагоджена справа була у крупних господарствах, де вже застосовувались удосконалені машини.

Величезної шкоди, яке гальмувало виноробство була фальсифікація вина, яка отримала особливе розповсюдження в південно–західній частині Бессарабії.

Виноградарство Херсонської губернії. Біля 90% всієї площі виноградників Херсонської губернії належала дрібним власникам: селянам та німецьким і болгарським колоністам. Найбільш сприятливі умови виноградарства мало в Тираспольському і Одеському повітах, де воно вже давно було розвинуте, не дивлячись на появу в межах губернії філоксери.

Приватні власники, в загальному мали виноградники досить невеликих розмірів: в 1/8 – 10 десятин. Деякі земства віддавали землі в оренду за мінімальними цінами для висадки винограду. Прийоми культури в частині губернії, яка примикає до Бессарабії, не відрізнялась від бессарабських; але в інших місцях виноградарство велось дещо інше.

Обробка ґрунту під нові виноградники практикувалась глибокою оранкою чи плантажем. Посадку проводили однолітніми саджанцями, на пісках – не щеплені, а інших ґрунтах – щепленими на філоксеростійких підщеплах. В межах губернії більшість виноградних насаджень – на своїх коріннях, але це старі посадки, нові ж розводились на американських підщеплах. Посадка лоз рядкова, при якій відстань між кущами 2–2½; на десятину припадало 3600 – 3800 кущів [6]. В приватних господарствах була прийнята чашоподібна і шпалерна форма кущів по Гюйо на два рукави, у селян ж – в основному бессарабська.

Формування кущів починалось з другого року. Міжрядна культура практикувалась лише у селян, причому далеко не у всіх. Серед виноградних сортів в Херсонській губернії найбільш розповсюджені на той час були: Шасла, Рислінг, Кабарне, Чауш, Піно, Мадлен Анжевін, Серексія, Португізер, Альварна, Плавай, Батута нягра (Чорний битий), Ізабела та інші.

Із грибкових хвороб виноградної лози в Херсонській губернії особливо була розповсюджена по всій губернії мільдю, яка наносила в окремі роки величезних збитків; значно рідше спостерігався оїдіум та інші грибки.

Із шкідників–паразитів найбільшої шкоди звичайно приносила філоксера; зустрічалась також бронзівка, кравчик, капустянка, мармуровий хрущ та інші.

Виготовлення вина в Херсонській губернії, в більшості випадків, практикувалось за загальноприйнятими способами: раціональні прийоми виробництва вина все більш і більш застосовувались серед місцевих виноробів (найбільше господарство заведене князем П. Н. Трубецьким в Козацьке на Дніпрі). Селянам, які не в змозі придбати виноробні машини, брали в користування їх у земства чи селянських сільськогосподарських товариств на пільгових умовах [7]. Велика допомога виноградарям і виноробам в цей час була з боку Виноробної станції руських виноградарів і виноробів, яка на своїй науково–дослідній установі біля Одеси (на Сухому лимані) розмістила зразкове господарство, а в м. Одеса постійно організовувала виставки, курси виноградарства і виноробства та інші заходи.

Таврійська губернія (Крим). Визначна і неординарна роль в становленні та розвитку виноградарства і виноробства України належить Криму. Це – унікальне місце для вирощування винограду завдяки географічному положенню та наявності численних сприятливих різноманітних мікрокліматичних зон. Найбільш вагомий внесок у розвиток кримського виноградарства зробили створений у 1812 р. поблизу Ялти Нікітський ботанічний сад та заснований при ньому в 1828 р. Магарачський заклад виноградарства та виноробства.

Виноградарство в 1914 р. найбільшого розквіту набувало в Ялтинському повіті: тут знаходились найкращі виноградники і вироблялось найбільше за якістю вино. Найчастіше застосовувався плантажний обробіток під виноградники; кущі висаджувались в правильному порядку, обрізка лози проводили як правило коротку і загальний догляд за виноградником був більш ретельний.

Зразкова культура винограду створилась в Ялтинському повіті, та частково, на південному березі Криму завдяки крупним виноробним господарствам, серед яких перше місце займали маетки, прибутки від яких були призначені для утримання членів російської імператорської сім'ї та в яких приділялась особлива увага техніці виробництва винограду. Що стосується більш північних територій, то там кліматичні умови вимагали для культури лози поливу, що значно здорожувало догляд за виноградниками, обробка якого і без того дороговартісна. Відсутність розвинутих господарств з виноградарства, які могли слугувати прикладом, обумовлювались тут примітивністю культури, що добре виражено, наприклад, в Бердянському повіті. В Перекопському і Євпаторському повітах виноградарство не отримало промислового значення, а носило лише більш аматорських характер і лише починаючи з 1910 р. серед населення починав проявлятися інтерес до цієї галузі сільського господарства [9–10].

Оскільки ґрунти Таврійської губернії кам'янисті, то підготовка під виноградники ґрунту була значно утруднена. Звичайно практикувалось два способи обробітку: плантажний і ямочний. Плантаж використовувався в основному в Ялтинському і Феодосійському повітах, а також подекуди на півночі губернії. Закладка нових виноградників чи оновлення старих здійснювалась чубуками або скороченими саджанцями. Густиот посадки, в залежності від умов різноманітна: в південних територіях саджали біля 10 000 кущів на десятину, в північних – від 2400 до 4000.

В Ялтинському повіті обрізка лози виконувалась із зими, в Судацькому повіті – з осені та ранньої весни; в західній частині, де зима більш сувора і лоза на цей період закопувалась, до обрізки кущів приступали з ранньої весни, зразу після відкриття винограду. Сама обрізка в Криму робилась на 2 вічка, за виключенням окремих місць, переважаючими формами була шпалерна та кущова. До збору винограду в південних територіях приступали у вересні, а в Балаклавському окрузі – в жовтні. Що стосується сортименту, то в Криму розводилось багато іноземних сортів, які знайшли тут досить сприятливі умови, такі як, Педро Хіменес, Семільйон, Каберне, Мурведр, Піно грі та інші. З місцевих сортів найбільш відомі Кокур, Альбура, Ташли, Тергюльмек, Хадим бармак, Чауш, Шабаш та інші [11–12].

З грибоквих хвороб в Криму найбільш розповсюджені були в досліджуваній період оїдіум, особливо в Сімферопольському, Феодосійському і в Бердянських повітах; значно менше спостерігалась мільдю, причому переважно на півночі та не наносячи значної шкоди виноградникам. З шкідників зустрічався скосар та інші, виявлена в 1880 р. філоксера вважалась знищеною [15].

Оскільки в Криму дрібні власники – татари виноробством практично не займались, то воно зосереджувалось в руках крупних власників, які ввели у себе більш чи менш раціональні прийоми і конкурували один з одним зразковим впорядкуванням підвалів, введенням нових удосконалених машин, знарядь та інше. Кримські вина здавна славились своїми букетами і повнотою, хоча виробництво столових вин було дещо обмежене надмірною сахаристістю і недостатчею кислот в суслі, а що стосується лікерних вин, то багатство південного узбережжя вина ніскільки не поступалось кращим закордонним винам цього типу [12].

Подільська губернія. Відомості про історію виноградарства в Подільській губернії досить незначні. За даними М. К. Балласа, зібраними при відвідуванні губернії, видно, що одними із перших за часом є виноградники міста Ямполь, які існували вже в 1800 році. В 20–х роках 19 століття поштовою до розвитку виноградарства в губернії слугувало розведення виноградників князем Вітгенштейном в його маєтку Кам'янка і князем Стурдзою в селі Окниця. В ці господарства були виписані кращі сорти європейської лози, які під керівництвом досвідчених спеціалістів дали позитивні результати. З 1870 року починає проявлятися значний інтерес до виноградарства серед місцевих селян. В 1892 році були закладені виноградники князем П. П. Трубецьким в степовій частині Балтського повіту в маєтку Плоті, та була заснована агрономічна станція з дослідним виноградником [1].

При розведенні виноградників в Подільській губернії ґрунт підлягав обробці плантажем, або глибокій оранці; на крутих схилах з терасами (в Кам'янці), чи на кам'янистому щільному ґрунті застосовувався плантаж; висадка виноградників незалежно від цього, як підготовлений ґрунт, виконувалась в ямках. В багатьох господарствах була прийнята бессарабська форма кущів, в деяких – шпалерна. Найбільш розповсюдженими сортами винограду були бессарабські: Плавай, Серексія, Поама Батуа, Стігарда, Галбена та інші; із європейських – Шасла, Піно грі, Трамінер, Семільйон, Рислінг, Піно чорний, Каберне та інші. Для Балтського повіту були характерні: Аліготе, Шасла доре, Педро Хіменес, Каберне, Мальбек, Мондез, прищеплені на Рипарія Глуар і Рупестрис дю Ло.

Із грибоквих хвороб винограду в губернії зустрічалась мільдю, а із шкідників – філоксера та бронзівка.

Спеціально виноробних господарств в Подільській губернії було мало, вино виготовлялось в них за загальноприйнятими способами. Що стосувалось селян – то вони виноробством майже не займались, а продавали в основному виноград ягодою.

Катеринославська губернія. Початок виноградарства в Катеринославській губернії було покладено в 1787 р. князем Потьомкіним на березі Дніпра, навпроти Монастирського острова. Перші більш значні площі виноградників були закладені в південній частині Катеринославського повіту поміщиком Трипольським, який в 1895 році став роздавати безоплатно всім бажаним лози із своїх виноградників, і таким чином розпочався ріст виноградників в повіті. Після цього виноградарство стало розповсюджуватися в інші повіти губернії і на 1914 рік воно було найбільш розповсюджене в Катеринославському і Маріупольському повітах [1].

Обробка ґрунту під виноградники тут практикувалась або плантажем, або глибокою оранкою. Посадка лози проводилась в канавах чи ямках. Перед посадкою ґрунт насичували водою. Обрізка кущів виконувалась, як правило, восени, або навесні на 5–6 вічок. Форма кущів переважала чашоподібна. В основному культура виноградної лози запозичена із північних повітів Таврійської губернії, звідки занесений і сортимент винограду. Найбільш розповсюдженими сортами винограду були: Кокур, Педро Хіменес, Семільйон, Рислінг, Бордо, Шасла, Чауш і Мускат.

Із грибоквих хвороб зустрічались мільдю та оїдіум, а із інших шкідників – фітоптус та інші.

Виготовлення вина в Катеринославській губернії займались виключно крупні власники. Селяни весь врожай збирали у вигляді ягоди або виготовляли вино, але виключно для домашнього споживання.

Київська губернія. Виноградарство в Київській губернії носило аматорський характер [4]. Укорінені саджанці, як правило, саджали в канави, які готували з осені. Форма куща у більшості випадків була чашоподібна з низьким штамбом. Культивувалось головним чином: Маленг ранній, Мадлен Анжевін, Ізабела, Лідія, Чауш та інші.

Із шкідників винограду в губернії зустрічалась мільдю та на піщаних ґрунтах – личинки травневого хруща.

В Київській губернії майже ніхто не займався виноробством, а збували виноград ягодою.

Результати дослідження дозволяють зробити наступні висновки.

1. Розвитку виноградарства в Україні на початку ХХ ст. сприяли відповідні природно-кліматичні умови та ландшафтні особливості місцевості. Ці фактори визначали специфіку розташування виноградників, принципи їхнього закладання, сортимент винограду, способи обробітки та терміни збору урожаю.

2. Розвиток виноградарства набув в 6–ті із 11–ті губерніях Російської імперії на території сучасної України. Найбільшого розквіту культура винограду набула в Бессарабській, Херсонській та Таврійській губерніях.

3. Значна роль у розвитку виноградарства досліджуваного періоду належить: Комітетам виноградарства та виноробства, що були створені з

1910 р. та Виноробній станції руських виноградарів і виноробів, які розповсюджували знання серед населення щодо розробки раціональних прийомів вирощування винограду для відповідних територій та інформацію по боротьбі з шкідниками та хворобами виноградної лози; організували виставки, курси виноградарства і виноробства та інші заходи.

Список використаних джерел

1. Баллас М. Виноделие в России. Ч.V. Южная Россия (Бессарабия, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губернии) / М. Баллас. – СПб., 1899. – 317 с.
2. Баллас М. Статистический временник Российской империи. – Серия II. – Вып. 15. – С.3.
3. Губернський адміністративний устрій на території України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org> – Заголовок з екрану.
4. Коханова Л. Л. Очерк развития виноградарства в Киеве / Л. Л. Коханова // Виноделие и виноградарство СССР. – 1953. – С.58–59.
5. Краткие сведения по виноградарству и виноделию в России. Приложение к «Карте виноградников Российской империи» // Винодельческая станция русских виноградарей и виноделов в Одессе. – Одесса: типография под фирмой «Вестник виноделия», 1914. – 55 с.
6. Осадчий Т. И. Виноградники Херсонской губернии: стат.–экон. описание / Т. И. Осадчий. – Херсон: Херсон. губ. зем. Управа, 1892. – 97 с.
7. Позняков Д. Г. Виноградарство в Херсонском уезде в 1914 г. / Д. Г. Позняков // Вестник виноделия. – Одесса, 1915. – №3–4. – С.87–91.
8. Россия в конце XIX века / под общ. ред. В. И. Ковалевского. – СПб.: типография Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1900. – 968 с.
9. Сытин В. А. Очерк экономического положения виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / В. А. Сытин // Вестник виноделия. – Одесса, 1914. – №1. – С.12–19.
10. Сытин В. А. Очерк экономического положения виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / В. А. Сытин // Вестник виноделия. – Одесса, 1914. – №5. – С.282–289.
11. Сытин В. А. Очерк экономического положения виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / В. А. Сытин // Вестник виноделия. – Одесса, 1914. – №7–8. – С.404–408.
12. Сытин В. А. Очерк экономического положения виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / В. А. Сытин // Вестник виноделия. – Одесса, 1915. – №7–8. – С.321–337.
13. Таиров В. Е. В защиту виноградного вина / В. Е. Таиров // Труды комитета виноградарства и виноделия. – Т. III. – Pg., 1916. – С.65.
14. Таиров В. Е. Современное положение виноградарства и виноделия в России и их значение в экономической и государственной жизни страны / В. Е. Таиров // Вестник виноделия. – Одесса, 1917. – №7–8. – С.211–221.
15. Тупицын В. И. Грибные болезни и насекомые, наблюдавшиеся в 1913 г. на южном берегу Крыма и в Балаклавском районе / В. И. Тупицын // Вестник виноделия. – Одесса, 1914. – №7–8. – С.226–231.
8. Rossiya v konce XIX veka / pod obshch. red. V. I. Kovalevskogo. – SPb.: tipografiya Akc. Obshch. Brokgauz–Efron, 1900. – 968 s.
9. Sytin V. A. Ocherk ekonomicheskogo polozheniya vinogradarstva i vinodeliya na Yuzhnom beregu Kryma / V. A. Sytin // Vestnik vinodeliya. – Odessa, 1914. – №1. – S.12–19.
10. Sytin V. A. Ocherk ehkonomicheskogo polozheniya vinogradarstva i vinodeliya na Yuzhnom beregu Kryma / V. A. Sytin // Vestnik vinodeliya. – Odessa, 1914. – №5. – S.282–289.
11. Sytin V. A. Ocherk ehkonomicheskogo polozheniya vinogradarstva i vinodeliya na Yuzhnom beregu Kryma / V. A. Sytin // Vestnik vinodeliya. – Odessa, 1914. – №7–8. – S.404–408.
12. Sytin V. A. Ocherk ehkonomicheskogo polozheniya vinogradarstva i vinodeliya na Yuzhnom beregu Kryma / V. A. Sytin // Vestnik vinodeliya. – Odessa, 1915. – №7–8. – S.321–337.
13. Tairov V. E. V zashchitu vinogradnogo vina / V. E. Tairov // Trudy komiteta vinogradarstva i vinodeliya. – T. III. – Pg., 1916. – S.65.
14. Tairov V. E. Sovremennoe polozhenie vinogradarstva i vinodeliya v Rossii i ih znachenie v ehkonomicheskoy i gosudarstvennoj zhizni strany / V. E. Tairov // Vestnik vinodeliya. – Odessa, 1917. – №7–8. – S.211–221.
15. Tupitsyn V. I. Gribnye bolezni i nasekomye, nablyudavshiesya v 1913 g. na yuzhnom beregu Kryma i v Balaklavskom rajone / V. I. Tupitsyn // Vestnik vinodeliya. – Odessa, 1914. – №7–8. – S.226–231.

References

1. Ballas M. Vinodelie v Rossii. Ch.V. Yuzhnaya Rossiya (Bessarabiya, Hersonskaya, Podolskaya i Ekaterinoslavskaya gubernii) / M. Ballas. – SPb., 1899. – 317 s.
2. Ballas M. Statisticheskij vremennik Rossijskoj imperii. – Seriya II. – Vyp.15. – S.3.
3. Gubernsk'jy administrativnyj ustrij na terytorii' Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://uk.wikipedia.org> – Zagolovok z ekranu.
4. Kohanova L. L. Ocherk razvitiya vinogradarstva v Kieve / L. L. Kohanova // Vinodelie i vinogradarstvo SSSR. – 1953. – S.58–59.
5. Kраткие сведения по виноградарству и виноделию в России. Prilozhenie k «Karte vinogradnikov Rossijskoj imperii» // Vinodel'cheskaya stanciya russkih vinogradarej i vinodelov v Odesse. – Odessa: tipografiya pod firmoj «Vestnik vinodeliya», 1914. – 55 s.6.
6. Osadchij T. I. Vinogradniki Hersonskoj gubernii: stat.–ehkon. opisanie / T. I. Osadchij. – Herson: Herson. gub. zem. Uprava, 1892. – 97 s.
7. Poznyakov D. G. Vinogradarstvo v Hersonskom uезде v 1914 g. / D. G. Poznyakov // Vestnik vinodeliya. – Odessa, 1915. – №3–4. – S.87–91.

Malaschuk O. S., PhD, Associate Professor, vice-principal, Odessa State Agrarian University; candidate for a doctor's degree of the National Agricultural Library NAAS Ukraine (Ukraine, Odessa), malaschuk@yandex.ua

State of Ukraine's viticulture in the early twentieth century

The state of viticulture in Ukraine at the beginning of the twentieth century is shown. The study is based on the works of wine station of Russian winegrowers and winemakers in 1910–1914, by the results of which have been created «Russian Empire Vineyard Map» in 1914. The conditions for winegrowing and winemaking of the Russian Empire provinces on the territory of modern Ukraine are researched, submitted a brief description of the industry in the early twentieth century, as well as statistics area of vineyards in the context of the provinces as of 1914 is generalized (Before the start of the First World War). The findings identify the main factors of development of viticulture in the studied period.

Keywords: viticulture, winemaking, pests and diseases of grapes, grape assortment, Wine station of Russian winegrowers and winemakers.

* * *

УДК 322.2:373.3(477+47)

Бездітько Б. М.,

старший викладач кафедри правознавства,
Полтавський національний педагогічний університет
ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава),
law_pdp@mail.ru

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ КУЛЬТУ В УПРАВЛІНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ ІЗ АПАРАТОМ УСРР У ПЕРІОД РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПО ВІДОКРЕМЛЕННЮ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ І ШКОЛИ ВІД ЦЕРКВИ

Розглядаються питання складових елементів статусу суб'єктів релігійної діяльності в УСРР та характеризується їх реалізація саме у сфері адміністративної діяльності органів державної влади. Для характеристики цих питань обрано час реалізації державою своєї політики по відокремленню церкви від держави і школи від церкви.

Ключові слова: апарат держави, відокремлення церкви від держави, відокремлення школи від церкви, статус суб'єкта культу, релігійна община, служитель культу, договір користування культовим майном.

Для отримання можливості більш повно і всебічно зрозуміти сутність та дати характеристику більшовицької держави в Україні, що була проголошена в кінці 1917 року, охарактеризувати її правову систему, досить важливим є з'ясування ряду питань, що пов'язані із формуванням статусу суб'єктів релігійної діяльності і саме у період реалізації державою своєї політики по відокремленню церкви від держави і школи від церкви.

Особливо важливим у цьому плані є з'ясування питань виникнення та перебігу управлінських відносин (по-іншому адміністративних відносин), обов'язковим учасником яких був компетентний орган державної влади.

Характеризуючи питання статусу суб'єктів культури, звернемо увагу на комплекс взаємопов'язаних між собою прав та обов'язків суб'єктів релігійної діяльності, а також на визначені законодавством гарантії їх діяльності.

Відносини держави і церкви стали предметом дослідження багатьох фахівців істориків, філософів, юристів. Цю сферу, зокрема, досліджували В. Пашенко, М. Голодний, О. Нестуля. Предметом дослідження були як загальні питання, так і доля служителів культури, доля пам'яток культури, законодавство по відокремленню церкви від держави.

Відомо, що з кінця Х століття православна віра стала відігравати значну роль у житті східнослов'янських народів і що держава використовувала різні засоби для того, щоб поставити діяльність церкви під свій контроль, змусити церкву діяти в своїх інтересах.

У «Зводі основних державних законів» Російської імперії було визначено панівну роль «за вірою християнського православного кафедрального східного сповідання» [1, с. 45]. Традиційно було визначено такі сфери дії церкви, як богослужбова, просвітницька і особливо – опіка над знедоленими людьми.

І тому держава різними засобами охороняла права церкви, а атеїзм розглядала як кримінальний злочин [1, с. 45].

Потрібно зазначити також те, що Зводом законів Російської імперії (ст.208) визначався обов'язок батьків виховувати своїх дітей у православній вірі і що за невиконання цього обов'язку до них могло бути застосоване досить жорстке покарання у вигляді тюремного ув'язнення на строк від одного до двох років [1, с. 46].

Також потрібно відзначити те, що в царській Росії справа навчання та виховання підростаючого покоління була довірена церкві. У 1912 році в державі діяло 37922 церковнопарафіяльних шкіл, у яких було задіяно 46151 учителів [1, с. 44]. Щоправда дослідники вказують на те, що церковна школа забезпечувала нижчий рівень знань і практичних навичок учнів у порівнянні зі світською школою і вказують на такі причини цього явища: безоплатна праця законовчителів більшості шкіл, одержання вчителями невеликої платні, брак пристосованих приміщень та навчальних посібників [2, с. 11].

Усвідомлюючи значення та роль релігії і церкви в житті суспільства більшовики до приходу до влади у 1917 році і в Росії та в Україні були змушені вести політику загравання з віруючими. У своїй програмі, прийнятій на II з'їзді партії в 1903 році, більшовики проголосили необмежену свободу совісті, відокремлення церкви від школи та школи від церкви, конфіскацію монастирського та церковного майна, скасування станів і повну рівноправність громадян незалежно від статі, релігії, раси, національності [2, с. 12–13].

В кінці ХІХ століття і на початку ХХ століття створюються українські політичні партії. Українські лівоцентристські партії у своїх програмах вказували на необхідність демократичних перетворень у державно-церковних відносинах. В даному разі потрібно згадати такі партії як Русько-Українська Радикальна партія, Українська революційна партія. Українська демократична

партія вимагала «...свободи совісті з установленням права неналежності до жодної з релігій... свободи навчання і заснування шкіл... відділення церкви від держави» [3, с. 54].

На початку 1917 року в Росії до влади прийшов Тимчасовий уряд і в липні 1917 року був прийнятий закон «Про свободу совісті». Але цей закон, як відзначають дослідники, мав демагогічний характер, оскільки змін у державно-церковних стосунках не відбулося: як і при царизмі православна церква залишалася панівною, держава втручалася у внутрішньо-церковні справи, Російська православна церква існувала за рахунок державного бюджету, володіла найбільшими земельними угіддями, іншою власністю, будь-які посягання на її майно суворо каралися. Тимчасовий уряд також не пішов на відокремлення школи від церкви [2, с. 15]. Щоправда, у серпні 1917 року було ліквідовано такий державний орган як Священний синод і було створено Міністерство ісповідання. Це міністерство очолив правий кадет О. В. Карташов [4, с. 31].

Кінець 1917 року характеризується тим, що більшовики прийшли до влади і в Росії, і в Україні.

Формування антирелігійного законодавства в РРФСР розпочалося із видання Раднаркомом 20 січня 1918 року Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Вже наступного дня цей Декрет, але вже під назвою «Про свободу совісті, церковні та релігійні громади» було опубліковано у газеті «Известия» [1, с. 41]. 23 січня 1918 року прийнятий урядом Радянської Росії акт під назвою «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» було оприлюднено в «Газеті Рабоче-Крестьянского Правительства» [1, с. 41]. Видання цього акту зумовило подальшу активну правотворчість різних органів державної влади у сфері відносин із суб'єктами релігійної діяльності.

В Україні 22 січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд видав Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Діяв цей Декрет до 1927 року. Подальше адміністративне регулювання відповідних правовідносин здійснювалося на основі норм Адміністративного кодексу УСРР, який було затверджено постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 12 жовтня 1927 року. Важливим етапом у формуванні законодавства про культури в УСРР стало прийняття у березні 1919 року Конституції. В ст.23 Конституції УСРР було закріплено кілька головних положень, що стосувалися суспільного життя взагалі і кожного громадянина зокрема. Зазначена конституційна норма визначала, що:

1) церква відокремлювалася від держави так як нова влада переслідувала мету подальшого припинення можливості використовувати релігію і церкву в інтересах залишення класового ладу;

2) проголошувалося право на свободу совісті;

3) за всіма громадянами визнавалося право пропаганди релігійних наук (але було обумовлено, що така пропаганда не переслідувала жодних соціальних і політичних завдань) та визнавалося право пропаганди антирелігійних наук (реалізація цього права була пов'язана з умовою, що така пропаганда не суперечила комуністичним поглядам) [5, с. 179].

Конституцією УСРР була визначена система вищих органів державної влади, яким було надано право формувати та реалізовувати правову політику держави у

даній сфері. Такими органами влади стали Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, Рада Народних Комісарів [5, с. 177].

Повноваженнями по реалізації прийнятих вищими органами державної влади нормативних актів у сфері відокремлення церкви від держави та школи від церкви були наділені такі органи виконавчої влади як Народний комісаріат юстиції, Народний комісаріат внутрішніх справ, Народний комісаріат освіти.

В лютому 1919 року народний комісаріат освіти видав ряд постанов, згідно з якими не допускалося виконання релігійних обрядів та викладання «закону божого» у навчальних закладах та скасовувалися посади заочовчителів усіх віросповідань [1, с. 52]; навчальні заклади, які раніше перебували у духовному відомстві, переходили у відання Народного комісаріату освіти і перетворювалися у загальноосвітні школи [1, с. 52].

Держава поширювала свою адміністративну юрисдикцію на ведення актів громадянського стану на основі декретів, що були видані в лютому 1919 року [1, с. 52]. Одним із таких декретів став Декрет від 17 лютого 1919 року «Про ведення актів громадянського стану».

В листопаді 1920 року Народний комісаріат юстиції видав «Інструкцію про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави та школи від церкви». Виходячи із уже визначеного державою механізму правового регулювання відносин із церквою та релігійними об'єднаннями громадян, зазначений орган виконавчої влади конкретизував у своєму акті правила поведінки у відносинах із суб'єктами культу.

Для характеристики відносин управлінського характеру потрібно звернути увагу на такі положення:

1) сповідання чи не сповідання якої-небудь віри є виключною приватною справою совісті кожного громадянина, а тому органи радянської влади не можуть сприяти прихильникам якої-небудь віри у справі задоволення ними своїх релігійних потреб. Із джерел відомий факт відсторонення від займаної посади голови Палазувської сільської ради Бердянського повіту за перевищення влади. Цей місцевий чиновник дозволив священику збирати для себе пожертви у натуральній та грошовій формі [6, с. 3];

2) місцева рада мала право визначати мінімум місцевих жителів, які могли укласти договір про користування культовим майном (мінімум мали складати 20 повнолітніх громадян, тобто громадян, які досягли віку 18 років);

3) церковні приміщення в будівлях місць ув'язнення мали бути звільнені від предметів релігійного культу і в подальшому ці приміщення мали бути пристосовані для надання освіти ув'язненим;

4) заборонялося викладати у храмах та приватних будинках віровчення особам, які не досягли віку 18 років, але місцевий виконавчий комітет мав право надати дозвіл на викладання у храмах релігійних віровчень особам, які досягли віку 18 років і то за умови, що у цьому постійну потребу відчуває місцеве населення. Потрібно зазначити те, що на місцях питання про надання дозволу духовенству навчати дітей віком до 18 років «закону божого» виникало. В лютому 1922 року на сторінках журналу «Комуніст», яке було органом Комуністичної партії більшовиків України було опубліковано роз'яснення Народного комісаріату юстиції стосовно викладання релігійних

віровчень. Чиновник органу державної влади повідомляв про те, що викладання усіх релігійних віровчень у всіх державних, громадських та приватних закладах, у яких викладалися загальноосвітні предмети, було заборонено ст.10 Декрету про відокремлення церкви від держави. Викладання «закону божого» і взагалі віровчень як дітям, так і неповнолітнім, тобто особам, які не досягли віку політичного повноліття, тобто 18 років, було заборонено відповідною інструкцією НКЮ, НКВС, НКО, безвідносно до того місця, де віруючі бажають організувати подібне викладання. Тому, далі роз'яснював чиновник, викладання «закону божого» заборонено як у храмах, так і у приватних будинках, приватних навчальних закладах, талмуд-терах і як представниками духовенства, так і мирянами [6, с. 3];

5) побудова нових молитовних будівель або ж добудова до існуючих молитовних будівель могла бути санкціонована лише Президією ВУЦВК за поданням НКВС і при безумовному дотриманні вимог будівельних норм.

В циркулярі від 27 січня 1925 року за №382/с/203 НКВС роз'яснював, що при видачі дозволів на будівництво нових молитовних споруд потрібно мати на увазі те, що план побудови культової споруди, який подавався віруючими, мав пропонувати спорудження будівлі звичайного житлового типу, або такого типу, який міг бути пристосований для культурно-просвітницької мети [7, арк. 65]. Зі змісту даного циркуляру вже простежувалася в перспективі подальша доля такої будівлі.

Підстави закриття культових будівель визначалися у циркулярах ВУЦВК від 14 березня 1924 року за №131 та НКЮ від 26 серпня 1924 року за №135. Визначеними цими актами випадками були:

– наявність серйозної державної або громадської потреби у відповідному приміщенні (але це було можливим за наявності цілого ряду умов із врахуванням того, що ця потреба у приміщенні не могла бути задоволена іншим шляхом);

– відсутність або недостатня кількість віруючих, які виявили бажання отримати культову будівлю у користування за договором;

– функціонує культура споруда загрожує громадській безпеці (при цьому ветхість такої будівлі мала бути встановлена актом технічного огляду, який проводився і складався спеціальною комісією).

У сільській місцевості, де молитовними будівлями користувалися в основному селяни, органи влади категорично утримувалися від закриття відповідних споруд, але все ж таки існував випадок і був він пов'язаний із загрозою такої будівлі громадській безпеці [7, арк. 49].

В інструкції НКЮ, виданій у листопаді 1920 року, що регулювала застосування законоположень про відокремлення церкви від держави та школи від церкви було визначено, що усі законні акти органів радянської влади були обов'язковими для віруючих незалежно від їх віросповідання та віровчення і незалежно від займаний ними службового становища під загрозою кримінальної відповідальності. Ця норма була обов'язковою як для громадян УСРР, так і для іноземців.

Інша норма цієї Інструкції визначала, що всі проживаючі на території УСРР особи не могли ухилятися від виконання громадянських обов'язків з мотивів їх суперечності їхнім релігійним переконанням (виняток із даного правила був можливий за умов заміни одного громадянського обов'язку іншим за рішенням суду).

Інструкція НКЮ від 10 листопада 1920 року також визначала, що з усіх офіційних актів виключалася вказівка на релігійну належність чи неналежність громадян. Ця норма визначала гарантії для віруючого громадянина. Для більш детального розкриття змісту даної норми-гарантії потрібно зазначити, що заборонялося робити у паспортах позначки про належність громадянина до певного віросповідання, про вчинення щодо нього яких-небудь релігійних обрядів (зокрема, хрещення, укладення шлюбу), що були вчинені служителями культів або закладами усіх віросповідань. Але у суспільному житті було достатньо фактів порушень даних вимог. Відомо, що кілька голів волосних виконавчих комітетів, дізнавшись про порушення священниками положень Декрету «Про ведення книг і актів громадянського стану», не віддали таких священників до суду, а й самі своїми підписами та печатками посвідчили видані служителями культу метричні виписки, «...тобто самі виявились учасниками невідкорення декретам Радянської влади...» [8, с. 3].

Заборона служителям культів робити певні відмітки у паспортах громадян про вчинення релігійних обрядів не була перешкодою для видачі представниками культів окремих приватних посвідчень про вчинення ними певного обряду, але за умови, щ оці особи бажали мати такі посвідчення.

Особи, які незаконно користувалися державним майном, або не умисно його псували, підлягали кримінальній відповідальності. В січні 1922 року на шпальтах видання «Комуніст» повідомлялося читачам, що Житомирський губвиконком організував спеціальні закони для охорони і боротьби із розкрадачами національного майна, а деякі особи за псування майна були «...засуджені до трьох років концтабору» [9, с. 3].

На вчинення релігійного обряду у публічних громадських місцях, як-то вулиця чи площа, віруючі мали отримати письмовий дозвіл місцевого органу радянської влади. При видачі дозволу виконавчий комітет мав керуватися положеннями п.5 Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

У вже зазначеній інструкції НКЮ 1920 року визначався обов'язок віруючи в отриманих ними молитовних будинках, що становили народне надбання, прибрати всі предмети, які ображали революційне почуття трудящих (такими предметами визнавалися пам'ятні дошки, написи на стінах чи богослужбових предметах, що увічнювали пам'ять осіб, належних до колишньої правлячої династії).

Реалізацію суб'єктами культу своїх прав можна простежити через укладені договори користування церковним майном. Сторонами таких договорів виступали виконавчі комітети у районах та релігійні общини. Типовий договір користування культовим майном початково був розроблений Народним комісаріатом юстиції. Голови районних органів виконавчої влади у своїй діяльності мали керуватися «Інструкцією головам райвиконкомів по застосуванню Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви».

В січні 1923 року мешканці села Карпилівки на Чернігівщині прийняли у безстрокове безоплатне користування церкву із богослужбовими предметами (за окремим описом, завіренням підписами) на таких умовах:

– збереження переданого їм народного майна і використання його виключно за призначенням для задоволення релігійних потреб та вживати всіх заходів для

того, щоб вручене мано не було використане з метою, що не була визначена укладеним договором;

– здійснювати оплату всіх поточних витрат по утриманню церкви і предметів, що знаходяться в ній (це витрати, зокрема, по ремонту, опаленню, страхуванню, охороні, сплаті боргів, податків, місцевих зборів та ін.);

Громадяни також зобов'язувались у використовуваному ними богослужбовому приміщенні не допускати:

– політичних зібрань ворожого для радянської влади напрямку;

– роздачі або продажу книг, брошур, листків і послань, спрямованих проти радянської влади і її представників;

– виголошення проповідей і промов, ворожих радянській владі та її представникам;

– вчинення небажаних тривог для сільського населення з метою його збудження проти радянської влади. Громадяни також зобов'язувались підкорятися всім розпорядженням місцевого сільського виконавчого комітету відносно розпорядку користування дзвіницями [10, арк. 157].

У вказаному договорі було також визначено те, що у разі знищення або псування переданих громадянам предметів вони, громадяни, несли матеріальну відповідальність солідарно в межах збитків, заподіяних майну. Кожен з громадян, хто особисто підписав договір, міг вибути із числа учасників договору, але це не позбавляло його відповідальності за всі збитки, завдані народному надбанню у період участі даного громадянина у користуванні і управлінні майном до моменту подання органу радянської влади відповідної заяви [10, арк. 157зв]. Правовий статус суб'єктів культу можна простежити через положення «Інструкції про порядок реєстрації релігійних товариств». Ця інструкція була затверджена Центральною міжвідомчою комісією у справах про товариства і союзи при НКВС. Цей акт визначав право релігійного товариства правом укладати угоди приватно – правового характеру, що були пов'язані із використанням культового майна (це договори про найм півчих, про ремонт книг, про поставку дров) [11, арк. 53]. Але цією ж інструкцією вводилися певні обмеження: подібні угоди не могли переслідувати мети торгівельної та промислової, зокрема, оренди свічних заводів, топографій для друкування книг релігійного змісту та інше [11, арк. 53].

Архівні джерела подають інформацію про те, що не виконані релігійною общиною зобов'язання в певній частині могли бути виконані і в іншій формі. Так, Маровський райвиконком Чернігівського округу пропонував релігійній общині села Карпилівки в строк не пізніше 5 жовтня 1923 року доставити недовнесену орендну плату за використовувані священниками будівлі. Частина неоплаченої орендної плати складала 45 пудів хліба [10, арк. 109].

Законодавство УСРР про культу визначало гарантії для релігійних общин. Так, губернські адміністративні відділи у разі виникнення у них питань про розірвання договорів по користуванню молитовними будівлями ці питання не могли вирішувати самостійно. Ці органи управління мали відповідний матеріал з вичерпним висновком по суті справи направити до НКВС для розпорядження [7, арк. 36].

Суб'єктами відносин по відокремленню церкви від держави та школи від церкви були служителі культу. Їх законодавство не відносило до працюючих мас, оскільки вони як суспільні паразити жили на нетрудові доходи,

здобуваючи їх «експлуатацією релігійних забобонів» [12, арк. 1].

Як нетрудовий елемент, духовенство всіх культів (монахи, священики, диякони, псаломники, ксьондзи, пастори, равини, мули, шамани) позбавлялося активного і пасивного виборчого права на виборах до Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; позбавлялося права бути членом комітетів незаможних селян, позбавлялося права користування землею на території УСРР (право на землю представники духовенства всіх культів зберігали лише за умови, що мали власну земельну ділянку (а вона не перевищувала споживчої трудової норми) і обробляли її своєю особистою працею, не вдаючись до використання найманої праці). Право на користування землею колишній представник культу отримував за умови приписки до трудового населення відповідного села, а це можливе було у разі відмови від паразитичного життя, від експлуатації «релігійних забобонів».

Інструкція Народного комісаріату землеробства (ст.41) від 27 квітня 1920 року визначала, що у разі зміни статусу нетрудового елемента населення мала відбутися обов'язкова приписка до трудового населення даного регіону.

Відповідно до Декрету «Про порядок надання роботи служителям релігійних культів» особи, які перебували у матеріальній чи службовій залежності від організацій релігійного культу, не могли бути прийняті на роботу до таких відділів державних установ і підприємств, як народна освіта, юстиція, землеробство, робітничо-селянська інспекція, управління продовольства. Ці особи могли бути прийняті на посаду не вище 16 розряду тарифних ставок союзу радянських працівників. Не допускалися на службу дані особи у волосних комітетах, сільрадах, комітетах незаможних селян [14, арк. 46].

Незалежно від місцевості, у якій проживав служитель культу, він не тільки міг бути закликаний до військової служби, а й мав бути закликаний до неї. Така норма визначалася в циркулярі за №170/15 ліквідаційного підвідділу Народного комісаріату юстиції, що ґрунтувався на змісті ст.23 Конституції УСРР та ст.6 Декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і шкли від церкви».

Служитель культу був платником прибутково-майнового податку як особа вільної професії. Підставою для стягнення такого податку була стаття 6 Положення «Про державний прибутково-майновий податок» від 12 листопада 1923 року.

Цей податок не стягувався відповідно дорозпорядження Народного комісаріату фінансів від 23 серпня 1924 року за №06/32606 з тих служителів культу, які не отримували за свою службу від общини ніякої постійної винагороди. Джерела доходів служителів культу могли бути як грошові, так і натуральні. Так, джерелами утримання членів культу церкви села Сорокошич Остерського повіту Чернігівської губернії у 1921 році були гроші в сумі 74818 крб., натурою 18000 крб. [10, арк. 45].

Таким чином, сформоване в УСРР антирелігійне законодавство регулювало різні сфери суспільних відносин і, зокрема управлінські відносини. Ці відносини ще характеризуються як адміністративні. Особливістю цих відносин було те, що їх обов'язковими суб'єктами були різні за рівнем управління органи державної влади

(центральні, місцеві) та суб'єкти релігійної діяльності, як-то: віруючі, релігійні общини, служителі культу.

Норми антирелігійного законодавства, основу якого склали Конституція УСРР 1919 року та Декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, визначали права та обов'язки суб'єктів відносин, а також гарантії прав.

Реалізація встановлених прав та виконання покладених обов'язків відбувалася згідно з дією імперативних та диспозитивних норм.

Віруючі свої права в основному реалізовували при утворенні релігійних общин та укладенні договорів про користування культовим майном.

Держава УСРР вважала служителів культу нетрудовим елементом, що відповідно й позначалося на обсязі його прав і свобод. В першу чергу це простежується в комплексі громадянських і політичних прав. Обсяг обов'язків служителів культу також був дещо відмінний від кола обов'язків трудящих робітників і селян.

Список використаних джерел

1. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культу. – К.: Ордена Трудового Червоного Прапора Видавництво політичної літератури України, 1974. – 132 с.
2. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина друга. – Полтава: Видавництво «Полтава», 2001. – 736 с.
3. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття / Упорядник автор. передмови і приміток Олександр Федьков. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 82 с.
4. Релігійна освіта в Україні (перша половина ХХ століття). Збірник наукових праць. – Полтава, 1997. – 88 с.
5. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки / Історія Української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Право, 1997. – 464 с.
6. «Комуніст». – 1922. – №25 (617). – 3 с.
7. Державний архів Чернігівської області. – Ф.–Р.17. – Оп.1. – Спр.74.
8. «Комуніст». – 1922. – №11 (603). – 3 с.
9. «Комуніст». – 1922. – №24 (616). – 3 с.
10. Державний архів Чернігівської області. – Ф.–Р.17. – Оп.1. – Спр.14.
11. Державний архів Харківської області. – Ф.–Р.203. – Оп.1. – Спр.1964.
12. Циркуляр Народного комісаріату юстиції (№162/11 1921 року) всім губ'юстам (по відокремленню церкви від держави) і губ земвідділам // Державний архів Харківської області. – Ф.–Р.203. – Оп.1. – Спр.514а.
13. Державний архів Харківської області. – Ф.–Р.203. – Оп.1. – Спр.514а.
14. Там само. – Спр.485.

References

1. Golodnyj M. Radjans'ke zakonodavstvo pro religijni kul'ty. – K.: Ordena Trudovogo Chervonogo Prapora Vydavnyctvo politychnoi' literatury Ukrai'ny, 1974. – 132 s.
2. Pashhenko V. Pravoslav'ja v novitnij istorii' Ukrai'ny. Chastyna druga. – Poltava: Vydavnyctvo «Poltava», 2001. – 736 s.
3. Samostijna Ukrai'na: Zbirnyk program ukrai'ns'kyh politychnyh partij pochatku XX stolittja / Uporjadnyk avtor. poredmovy i prymitok Oleksandr Fed'kov. – Ternopil': Redakcijnno-vydavnychyj viddil upravlinnja po presi, 1991. – 82 s.
4. Religijna osvita v Ukrai'ni (persha polovyna XX stolittja). Zbirnyk naukovykh prac'. – Poltava, 1997. – 88 s.
5. Konstytucija Ukrai'ns'koi' Socialistychnoi' Radjans'koi' Respubliki / Istorija Ukrai'ns'koi' Konstytucii' / Uporjad. A. G. Sljusarenko, M. V. Tomenko. – K.: Prawo, 1997. – 464 s.
6. «Komunist». – 1922. – №25 (617). – 3 s.
7. Derzhavnyj arhiv Chernigivs'koi' oblasti. – F.–R.17. – Op.1. – Spr.74.
8. «Komunist». – 1922. – №11 (603). – 3 s.
9. «Komunist». – 1922. – №24 (616). – 3 s.
10. Derzhavnyj arhiv Chernigivs'koi' oblasti. – F.–R.17. – Op.1. – Spr.14.

11. Derzhavnyj arhiv Harkivs'koj oblasti. – F.–R.203. – Op.1. – Spr.1964.

12. Cyrkuljar Narodnogo komisariatu justicii' (№162/11 1921 roku) vsim gub'justam (po vidokremlennju cerkvy vid derzhavy) i gub zemviddilam // Derzhavnyj arhiv Harkivs'koj oblasti. – F.–R.203. – Op.1. – Spr.514a.

13. Derzhavnyj arhiv Harkivs'koj oblasti. – F.–R.203. – Op.1. – Spr.514a.

14. Tam samo. – Spr.485.

Bezditko B. M., senior lecturer, Department of Law, Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko (Ukraine, Poltava), law_pdpu@mail.ru

To the characteristics of the status of the subject of cult in administrative relations with the USSR in the implementation period of the state policy on the separation of church and state and school and church

The article deals with the constituent elements of the status of religious subjects in the USSR and describes their realization in the administrative activities of public authorities. But for characteristics of the questions we have chosen the time of implementation of the state policy on the separation of church and state and school and church.

Keywords: state machine, the separation of church and state, the separation of school and church, cult status of the subject, religious community, priests, user contract of religious property.

* * *

УДК 008.001+008(091)+069+069.4

Руденко С. Б.,

кандидат культурології, докторант, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), rudenkosc@ukr.net

**«ГІБРИДНА» ІСТОРІОСОФІЯ В МУЗЕЇ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У КИЄВІ
(ДРУГА ПОЛОВИНИ 1990–Х)**

Мета дослідження – з'ясувати історіософські засади репрезентацій та інтерпретацій минулого в Музеї ВВВ в II пол. 1990–х рр. Метод. Скептичний емпіризм. Висновки. Історіософська концепція М. В. Ковалю намагалася гібридувати науку, політику й історичну пам'ять, що співпадало із місією музею, накресленою в 1994 р. керівництвом України. Отже, незважаючи на дефальсифікацію та деміфологізацію минулого в Музеї ВВВ, відсутність прямого політичного контролю за змістом музейних репрезентацій та інтерпретацій, музей все одно зберіг статус політичного. Для того, щоб стати суспільно корисним, музею варто звернути увагу на історико–емпіричну сторону подій ДСВ: перейти від повчання минулим до навчання на досвіді минулого. Це є перспективним напрямом подальших наукових досліджень на практичній музейній діяльності.

Ключові слова: Музей Великої Вітчизняної війни у Києві, Музей історії Другої світової війни у Києві, ОУН, УПА, репрезентація та інтерпретація минулого в музеї, М. В. Коваль, гібридна історіософія, політичний музей, емпіричний музей, хронологія Другої світової війни.

Реєкспозиція, що тривала у Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (Музей ВВВ) у 1991–1994 рр., вперше базувалася на репрезентаціях та інтерпретаціях минулого, підготовлених не пропагандистськими інституціями, а науково–експертним середовищем. Найбільший внесок у розробку історико–теоретичних засад нової експозиції було зроблено М. В. Ковалем – провідним на той час українським дослідником Другої світової війни (ДСВ), що очолював відповідний відділ у Інституті історії НАН України та був науковим консультантом музею. Підсумковим результатом досліджень науковця були його історіософські погляди [7; 8], які складають науковий інтерес з огляду на те, як вони були реалізовані в музеї та наскільки вони відображають минуле з позиції «як воно було». Враховуючи те, що ідейне наповнення експозиції Музею ВВВ (тепер – Національний музей історії України у Другій світової війни – НМІУДСВ) все ще, за свідченнями

працівників закладу, зберігає основні елементи концепції М. В. Ковалю, а, отже, музейні репрезентації та інтерпретації в цілому продовжують зазнавати впливу ідей цього науковця, дослідження його історіософських поглядів є актуальним.

Про історіософську концепцію М. В. Ковалю мова йде у багатьох наукових публікаціях працівників музею, зокрема, Л. В. Легасової та Н. О. Шевченко [9], О. С. Артьомова (директора музею в 1994–2010 рр.) [1; 2; 12] (особливе місце посідає спільна стаття Ковалю та Артьомова, опублікована в 1994 р. [3]). Проте, у цих працях концепція Ковалю виступає як наріжний камінь репрезентацій та інтерпретацій минулого в Музеї ВВВ, а не піддається аналізу.

Дослідник О. Є. Лисенко [10] проаналізував погляди М. В. Ковалю з позиції сучасних досягнень української історіографії ДСВ, а також в контексті репрезентацій та інтерпретацій воєнного минулого в Україні у 1990–2000–х рр. (в тому числі, у зв'язку із діяльністю НМІУДСВ). На його думку, М. В. Коваль виступив у ролі одного із найперших науковців – руйнівників офіційного міфу ВВВ. Основними реперними точками концепції, що пропонувалася на заміну міфу, були: україноцентричність, десталінізація, антропологізація, фокус на широких верствах населення, деглорифікація та деромантизація ВВВ, розширення хронологічних меж: 1939–1945 рр. замість 1941–1945 рр., деканонізація поняття «Велика Вітчизняна війна» [10, с. 7].

О. Є. Лисенко, в цілому, не вважає погляди М. В. Ковалю застарілими. Науковець звертає увагу на те, що і на сьогодні суспільство, подекуди, не готове до деструкції звичних міфів про ВВВ, до того ж гіпертрофічно актуалізованих політикою. Що ж до ролі історіософії М. В. Ковалю в діяльності Музею ВВВ, то О. Є. Лисенко розглядає лише один аспект – зміну назви. Науковець приходить до висновку, що зміна назви у 1990–2000–х рр. збурила б громадську думку, при тому, що у науковому середовищі плюралізація понятійного апарату відбулася ще у 1990–х рр. Проте, лише назвою музейні репрезентації та інтерпретації минулого не обмежуються. Як бачимо, історіософська концепція М. В. Ковалю розглянута досить схематично, поза увагою залишилася аргументація автора.

Враховуючи наведене, метою дослідження є з'ясування історіософських засад репрезентацій та інтерпретацій минулого в Музеї ВВВ в II пол. 1990–х рр.

Історіософська концепція М. В. Ковалю в контексті репрезентацій та інтерпретацій минулого в Музеї ВВВ стосувалася наступних взаємопов'язаних проблем: співвідношення ролі українського народу в цілому та його окремих представників, визрівання українського державного суверенітету, поняття «Велика Вітчизняна війна», хронологічних рамок ДСВ з позиції україноцентризму. Розглянемо їх детальніше.

Умовно кажучи, основними військово–політичними представниками українського народу в часи ДСВ були радянські партизани й підпільники (220 тис. чоловік [8, с. 31]), колаборанти (220 тис. чоловік, з них 170 тис. допоміжної поліції [8, с. 28]), й самостійники, які, зрештою, опинилися під контролем ОУН (400 тис. чоловік [8, с. 50]). Більша частина українців–комбатантів належала до радянської армії (близько 6 млн. чоловік). Фактично, це були найбільш активні верстви українського суспільства, особливо це стосується формувань, що діяли

на окупованій території, й мали більш добровільний характер, порівняно із регулярною армією.

Теоретична проблема полягала у тому, що після здобуття Незалежності самостійники, які до цього засобами радянської пропаганди піддавалися дегуманізації та знеславленню, різко змінили свій статус, оскільки постульована ними ідея Української держави була досягнута і тепер розглядалася як найвища громадсько-політична цінність. М. В. Коваль намагався досліджувати українські самостійницькі військові організації часів ДСВ всебічно і комплексно. В результаті, з'ясувалося, що об'єднати радянське і націоналістичне бачення України, спираючись на історичні факти неможливо. Отже, вихід полягав у побудові не стільки історичної, скільки абстрактної конструкції, яка б гібридувала радянське і націоналістичне бачення подій. Для цього треба було ввести в історію ДСВ такого актора, який би не викликав негативного трактування. Таким актором став український народ, який був, ніби, незалежний від його представників.

Науковець розглядав українців як своєрідний колективний організм, який під час ДСВ зміг порівняти нацистську та комуністичну системи, й з двох лих обрав менше – радянську владу (при цьому підкреслювалося, що народ воював, насамперед, за свої домівки, а не радянський тоталітаризм). Українських націоналістів він потрактував як меншість українського народу, яка не погодилася із рішенням умовного «плекбіситу» на користь радянського шляху розвитку, а їхні прагнення незалежності були «передчасними».

М. В. Коваль, виходив із того, що Незалежна Україна постала на місці УРСР, а остання, в свою чергу, була значним кроком вперед, порівняно із імперським періодом, коли «Україна» була лише «етнічно-географічним поняттям» [8, с. 53]. УРСР розглядалася ним як необхідна паліативна форма, в умовах якої українці «дозріли» до повноцінної державності. Так, ніби Україна мала неухильно пройти радянську стадію, і близько 70–ти років її існування – це закономірний історичний процес. Зазначимо, що учений не припустив, що саме активні дії радикальних самостійників протягом 1910–1950-х рр. могли змусити радянську владу йти на поступки в українському національному питанні.

На нашу думку, спроби М. В. Ковалю у цій абстрактній конструкції досягти благородних цілей і примирити українське суспільство заслуговують на моральне схвалення, проте, з наукової точки зору, деформують історичну дійсність¹. В даному випадку, М. В. Коваль виходить із історичистської методології, відповідно до якої історичний розвиток має певну ціль, до якої ведуть причинно-наслідкові зв'язки. Прихильність М. В. Ковалю до історичизму не є випадковою, оскільки й історичний матеріалізм, й національні мастери-нарлативи ґрунтуються саме на ньому. Проте, скептико-емпіричний підхід до трактування минулого показує, що закономірності історичного розвитку існують, більше, в історичній

літературі, ніж в реальності. Минуле за своєю природою є невпорядкованим і «непередбачуваним», велику роль у ньому відіграє випадок.

Окремої уваги в рамках аналізу історіософських поглядів М. В. Ковалю заслуговує проблема суб'єктності в історії. Науковець безапеляційно заявляє, що саме великі маси людей були основною дійовою особою під час війни. Справді, основний тягар війни ліг на плечі широких верств населення, проте вони виступали не суб'єктами, а об'єктами цих подій. М. В. Коваль і сам підтверджує це, говорячи про військово-політичні прорахунки радянської влади, які призвели до значних людських жертв. Навряд чи це могло б статися, якби саме на низовому рівні вирішувався хід подій. Широкі маси могли діяти у досить вузьких рамках, привнесених їм зверху, проявляти героїзм в бою та праці, але не більше.

В цілому, досвід минулого показує, що основним суб'єктом історії є невеликі агресивні, часто тоталітарні, групи, якою, скажімо, були більшовики. Ці групи нав'язують свою волю широким верствам населення, які виступають об'єктом їх впливу і, зрештою, об'єктом історичного процесу. Отже, не варто спрощувати історичну реальність вводячи абстрактне поняття українського народу, яке співзвучне із радянським тлумаченням монолітності радянського населення, яке «як один» піднялося на боротьбу із агресором. Проте, й нехтування об'єктом – «гвинтиками», як це було характерно для ранніх радянських репрезентацій та інтерпретацій ВВВ також формує хибне уявлення про минуле.

Виділивши окремо колаборантів, самостійників та прихильників радянського урядування (котрі, справді, переважали, з огляду на об'єктивні причини – радянська адміністрація усіма доступними засобами змогла в ході війни змобілізувати на свою сторону більшу кількість людей) в часи окупації дозволяє, зрештою, подолати багато маніпуляцій, наприклад, ототожнення колаборантів та самостійників, або ж тотальну прихильність населення до нацистів тощо. Головне, що таким чином кристалізується боротьба і ситуативна співпраця між трьома суверенітетами: радянським, нацистським та самостійницьким. Більшість же населення, власне, українського народу, залишалася нейтральними до цього військово-політичного протистояння, поклавши усі сили на те, щоб вижити в екстремальних умовах.

Тема українського суверенітету в рамках історіософської концепції М. В. Ковалю, знайшла своє вираження також у музейних репрезентаціях та інтерпретаціях виходу УРСР на міжнародну арену. Ідея полягала у тому, що внесок України у війну був настільки вагомим, що вона стала однією із країн-засновниць ООН. Ця теза була однією із основних в оновленій експозиції Музею ВВВ О. С. Артёмов з цього приводу зазначав, що набуття членства в ООН було надзвичайно важливим, оскільки формування Незалежності України розпочалося вже за тих часів [2].

Проекції з сучасності в минуле – анахронізми – характерні для української історіографії, особливо, коли мова йде про теми, актуалізовані політикою. Так, наприклад, існує точка зору, постульована відомими дослідниками про те, що Голодомор-ґеноцид 1932–1933 рр. був «випереджальним ударом» І. Сталіна по загрози відокремлення України [5, с. 184]. Те, що здавалося само собою зрозумілим після 1991 р. (відокремлення

¹ Як показує досвід, створення теоретичних конструкцій типу «прокрустового ложа» для історичних фактів, при їх переході у реальність робить суспільство вразливим для маніпуляцій і штучно підвищує рівень конфліктогенності у соціумі. Це можна спостерігати, зокрема, в українських реаліях в зв'язку із деструкцією радянського міфу ВВВ. Отже, благородна мета М. В. Ковалю – примирення, насправді, могла обернутися протилежними наслідками.

України від СРСР на формальній підставі права вільного виходу республіки із складу федеративної держави), не виглядало так однозначно у 1930–х.

Участь УРСР у започаткуванні ООН чисто формально, справді, обґрунтовувалася її внеском у перемогу над нацизмом. Проте, необхідно брати до уваги також те, що СРСР, насамперед, прагнув збільшити кількість голосів у цій міжнародній організації. На конференції в Думбартон–Оксі у серпні 1944 р. офіційний керівник радянської делегації А. А. Громико запропонував формулу, відповідно до якої до майбутньої організації мали увійти усі 16 радянських республік [11, с. 537].

Велика Британія й США не підтримали пропозиції СРСР, проте британці не відкинули самої ідеї, бо мали намір включити до членів організації свої колонії. Під час Ялтинської конференції у лютому 1945 р., ідучи на поступки, СРСР запропонував зробити членами організації лише три союзні республіки – Україну, Білорусь та Литву. Президент США Рузвельт відхилив зазначену пропозицію, а прем'єр Великої Британії Черчилль схвально поставився до радянського варіанту, маючи на меті включити до майбутньої міжнародної структури колоніальну Індію.

В результаті складних дипломатичних переговорів, під час яких США намагалися заблокувати наміри СРСР, до започаткування ООН як окремі учасники все ж долучилися УРСР та БРСР – від Радянського Союзу [11], від Великої Британії – Індія (здобула незалежність у 1947 р.), від США – Філіппіни (здобули незалежність у 1946 р.). Як бачимо, Україна, на відміну від американських та британських залежних державних утворень (які мали різні обставини набуття самостійності), здобула незалежність лише у 1991 р., скоріше, внаслідок розпаду СРСР, а не її 46-річного квазіміжнародного статусу.

Досить неоднозначно сприйняли новий міжнародний статус УРСР українські націоналістичні організації в еміграції, виступивши із наріканнями і застереженнями щодо правомірності радянської делегації представляти Україну і, навіть, направили «паралельну делегацію» у Сан-Франциско, де відбувалася установча конференція ООН [11, с. 539–540].

Не усі історіософські погляди М. В. Ковалю були впроваджені в музейні репрезентації та інтерпретації. В першу чергу, це стосується поняття «Велика Вітчизняна війна» та періодизації історії України у ДСВ. Назва музею із закріпленою у ній періодизацією залишилася незмінною із 1974 по 2015 р. Водночас, структурний підрозділ в Інституті історії, який очолював М. В. Коваль вже у 1991 р. перейменовано з відділу «історії Великої Вітчизняної війни» на відділ «історії України періоду Другої світової війни» [4] (при цьому керівництву Інституту історії мало подолати певний тиск [10, с. 7])¹. У назвах своїх фундаментальних праць 1990–х рр. дослідник, зазвичай, поєднував обидва поняття [7; 8], або віддавав перевагу поняттю «Друга світова війна» [6]. Як бачимо, науковець

¹ Зазначимо, що в одній зі своїх статей О.С.Лисенко говорить про те, що до кінця 1990–х рр. відділ носив назву «Історії Великої Вітчизняної війни». Див. Лисенко, О. С. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні : основні тенденції та перспективи [Текст] / О. С. Лисенко // Український історичний журнал. – 2011. – №4. – С.166. Враховуючи те, що О.С.Лисенко є також автором довідки на сайті Інституту історії, схилиємося до версії перейменування відділу історії Великої Вітчизняної війни на відділ історії України періоду Другої світової війни у 1991 р.

не вважав за потрібне остаточно розривати із поняттям «Велика Вітчизняна війна». Розглянемо його аргументи, які багато в чому відображають суперечливі погляди в суспільстві 1990–х рр., пов'язані із цим поняттям, що, в принципі, зберегли свою актуальність і тепер².

При тлумаченні поняття «Велика Вітчизняна війна» М. В. Коваль звернув увагу на різні контексти його використання – науковий, історичний та громадсько-побутовий. В рамках наукового контексту необхідно було виявити, наскільки це поняття є адекватним для позначення подій історії України не лише 1941–1945 рр., а й більш раннього часу. Історичний контекст передбачав з'ясування конкретних історичних умов застосування цього поняття, зокрема, як явища радянської історіографії. З точки зору громадсько-побутового контексту треба було визначити наскільки це поняття описує колективні уявлення про минуле різних груп українського народу, а також наскільки воно адекватне актуальній політичній ситуації, а саме – здобуттю Україною державної Незалежності.

Аналізуючи науковий гносеологічний потенціал поняття «Велика Вітчизняна війна» М. В. Коваль зазначав, що із початком вторгнення Німеччини та деяких її союзників на територію СРСР 22 червня 1941 р., війна для українського народу (в значенні колективного організму із його історіософської концепції) набула справедливого, визвольного, вітчизняного характеру [8, с. 54]. Для того, щоб логіка інтерпретації не порушувалася, необхідно було чітко визначити поняття «ворога» та «Вітчизни». Ворогом, в даному випадку, виступали нацизм та фашизм як такі, що ставили під сумнів саме існування українського етносу.

В контексті Великої Вітчизняної війни поняття «Вітчизна» розпадалося на два рівні – республіканський та загальносоюзний. Оскільки відбиття ворожої агресії лягало на плечі усіх союзних республік, то, виходить, що радянські народи допомагали один одному захистити територію республік, що були окуповані. Іншими словами, вони вели, з одного боку, одну загальну вітчизняну війну, а з іншого, декілька вітчизняних воєн. При цьому Коваль, не акцентує увагу на загальносоюзній ідентичності, тим самим пов'язуючи поняття «Вітчизна», насамперед, із територією України. Таке трактування органічно впливає із радянського історичного наративу. Згідно з ним мова йшла, зокрема, про вітчизняну війну українського народу проти німецько-фашистських загарбників, у якій йому допомагали інші радянські народи, і, особливо, російський (возвеличення російського внеску у відформатованому Ковалем радянському наративі мова не йшла).

Очевидно, що самостійницькі збройні формування можна сюди долучити лише умовляючи, представивши їх не як злочинців-колаборантів, а як борців за Незалежну Україну, яка є найвищою цінністю українського народу, а, отже, їхня діяльність не може підлягати ні замовчуванню, ні різко негативному трактуванню. Те, що кінцеві цілі СРСР та самостійників не збігалися, в рамках такого тлумачення поняття «Велика Вітчизняна війна», мало залишитися за дужками.

² Однак, зараз поняття «Велика Вітчизняна Війна» багатьма розглядається як заборонене (хоча ніяких законодавчих підстав для цього не існує) й спостерігається нездоровий ажіотаж із його уникнення (простіше кажучи, від нього сахаються!), навіть тоді, коли воно відображає історіографічні реалії. Одним словом, «магічність» цього поняття нікуди не поділася.

Враховуючи велику кількість умовностей, винятків, недомовок, політизованість поняття «Велика Вітчизняна війна» (впроваджене Сталіним у 1944 р., до цього – Вітчизняна війна, також із його ініціативи [8, с. 19]) мала недостатній науковий гносеологічний потенціал. Розуміючи це, М. В. Коваль вважав, що не варто фокусуватися лише на цьому понятті, особливо, у науковому обігу, тим більше, затверджувати його офіційно. На думку дослідника, якщо відкинути ідеологічні моменти, поняття «радянсько-німецька війна» могло б бути, принаймні, еквівалентним поняттю «Велика Вітчизняна війна» [6, с. 58].

Проте, через перманентну політичну актуалізацію, поняття «Велика Вітчизняна війна» не могло бути зовсім відкинуте. Тож, М. В. Коваль необхідно було знайти певні аргументи на його користь, залучивши до цього історичний та громадсько-побутовий контексти. Науковець мав на меті показати, що використання цього терміну є всього лише певною даниною традиції для позначення іноземних інтервенцій на територію Російської Імперії та СРСР, яка знайшла своє вираження у історіографії. М. В. Коваль наголошував, що ці поняття є лише одними із багатьох варіантів, які можна застосовувати паралельно, не вкладаючи у них ідеологічного сенсу [6, с. 58]. Тим же, хто на громадсько-побутовому рівні не хотів себе ототожнювати із Російською Імперією або СРСР, поняття «Велика Вітчизняна війна» не мало б нав'язуватися.

Здійснивши спробу зняти напругу навколо поняття «Велика Вітчизняна війна», намагаючись деполітизувати його, М. В. Коваль цілком слушно вказав на різні контексти вживання цього словосполучення. Дослідник наголошував на тому, що головним є не завдання за будь-яку ціну зберегти канонічну назву «Велика Вітчизняна війна», а те, що треба зберегти пам'ять про цю війну як визвольну, справедливую, народну [6, с. 59]. Проте, це побажання, як і методологічну заувагу – не перемішувати контексти поняття «Велика Вітчизняна війна» – не вдалося реалізувати у музейній практиці. Тому що, коли музей розглядається як осередок історичної пам'яті, в його репрезентаціях та інтерпретаціях не можуть одночасно поєднатися два її суперечливі варіанти. В той же час, як осередок історичного знання, музей міг би уникнути цієї конфронтації.

Проте, Музей ВВВ мав поєднувати обидві іпостасі – наукового осередку та меморіалу, храму пам'яті [2]. Науковій історії відводилося місце засобу деполітизації та деідеологізації, проте, не демеморіалізації, яка є передумовою перших двох. Зрозуміло, за таких обставин, та беручи до уваги бюрократичні нюанси, за музеєм залишилася назва, пов'язана із радянським нарративом. Це, в свою чергу, означало збереження впливу радянського варіанту історичної пам'яті на музейні репрезентації та інтерпретації минулого в цілому.

Втім, певні кроки на шляху до переосмислення поняття «Велика Вітчизняна війна» в музеї робилися. О. С. Артёмов в одному зі своїх інтерв'ю наспівав на його ревізію, зазначивши, що необхідно все називати своїми іменами: поки бої йшли на «нашій землі» війну варто іменувати Великою Вітчизняною, коли ж фронти перейшли «держкордон» і почали визволення Європи від фашизму війна набула характеру Другої світової [2].

За часів СРСР продовження «Вітчизняної війни» за межами СРСР пояснювалося не лише прагненням закінчити

війну у «лігві звіра», а й необхідністю обґрунтувати фактичний протекторат над східноєвропейськими державами, значення звільнення яких було рівнозначне звільненню території Радянського Союзу. Оскільки означені політичні обставини для Незалежної України стали неактуальними, політичне за своєю сутністю поняття «Велика Вітчизняна війна» могло бути звужене. Разом з тим, багато в чому радянська традиція у дефініції цього поняття збереглася. Як бачимо, директор музею в інтерв'ю не вважав за доцільне акцентувати увагу на подіях 1939–1940 рр., Також О. С. Артёмов не уточнив зміст понять «наша земля» та «визволення» Східної Європи.

У назві Музею ВВВ були чітко зафіксовані хронологічні рамки – 1941–1945 рр. М. В. Коваль виступив із пропозицією переглянути періодизацію ДСВ в Україні, зважаючи на те, що тут вони мали чітко виражену специфіку. Особливий науковий інтерес представляють його міркування про початок ДСВ для України.

Коваль зазначав, що, враховуючи використання території України як плацдарму для воєнних дій СРСР проти Польщі та Румунії, залучення для цього її людських та воєнно-промислових ресурсів, участь у боях проти німецької армії галицьких українців у складі польського війська, подальшу конфронтацію СРСР із нацистською Німеччиною та її сателітами на новоствореному кордоні, зокрема, на українській території, що супроводжувалася активним переміщенням військ з обох боків, побудови Радянським Союзом фортифікаційних споруд та інші заходи із посилення обороноздатності на території, здобутих в рамках пакту Ріббентропа – Молотова, можна говорити про те, що у 1939 та 1940 роках Україна мала «пряму причетність» до Другої світової війни [8, с. 54].

Ці зауваження дослідника, фактично, ведуть до двох висновків: 1) вступ України та українців у ДСВ не треба прив'язувати виключно до 1941. Зазначимо, що сутичка із фашистськими країнами для України розпочалася ще раніше – у 1938–1939 рр., коли Карпатську Україну поглинула фашистська Угорщина (отже, і Вітчизняна Війна для України як етнотериторіального утворення розпочалася раніше); 2) в період з 1939 по 1941 р. СРСР, а разом з ним і Україна, виступав водночас як союзник і як противник фашистського блоку держав. Амбівалентні стосунки нацистської Німеччини та СРСР, нарешті, були очищені від радянського тлумачення подій II пол. 1930–х як тотальної і непримиренної боротьби між комунізмом і націонал-фашизмом, а, скоріше, як спроби цих держав максимально розширити сфери свого впливу. Таке, в цілому, об'єктивне бачення історичних процесів у Європі 1930–1940-х рр., звичайно, входило у суперечність із «пам'яттю про війну», яка зберігала сильні позиції у стратегіях репрезентації та інтерпретації минулого в Музеї ВВВ.

Музейна інтерпретація подій початку війни являла собою еклетичне поєднання характерного для радянських часів пафосу¹ (який утруднює передачу

¹ Наприклад, звертає на себе увагу таке художньо-емоційне відображення подій початку війни, яке міститься у методичному посібнику для проведення екскурсій музейною експозицією: «... ми відчуваємо, уявляємо, як насувається сила ворога, закута в залізо і сталь, як закриває вона сонце, загрожуючи накрити всю землю. Символи цієї сили – зловісний прапор із чорною свастикою, Гітлер, що скликає своїх майстрів смерті і руйнування на війну за

і розуміння наукового дискурсу), нових наукових даних (репресії, штучний голод, співпраця СРСР та нацистської Німеччини) та залишків радянського нарративу¹, що, з рештою, відповідало накресленому політичним керівництвом України не менш еkleктичному призначенню Музею ВВВ – храму пам'яті (пам'ять завжди має суб'єктивний характер), що мав надавати *об'єктивну* інформацію про ДСВ. Зазначимо, що збереження деяких фрагментів радянського нарративу дозволяло музейним співробітникам зекономити інтелектуальні ресурси і час при підготовці оновлених текстів.

Для підкреслення україноцентричності репрезентацій в Музеї ВВВ увага відвідувачів зверталася на те, що замовчуваний радянською історіографією пакт Ріббентропа – Молотова мав для України позитивне значення. «Незважаючи на насильницькі методи»², ця подія «об'єктивно мала вирішальне значення в процесі формування соборної України» [12, с. 5]. Треба зауважити, що в результаті пакту не всі українські землі було об'єднано – як вже зазначалося перед тим Угорщиною було окуповане Закарпаття. Теза про «вирішальне значення» виглядає занадто сміливою, беручи до уваги, наприклад, возз'єднання УНР та ЗУНР у 1919 р., а також післявоєнні кордони, в системі яких, власне, й постала Незалежна Україна (які не тотожні кордонам УРСР після пакту).

В зв'язку із цим, необхідно зазначити, що один із блоків експозиції отримав назву «Повне визволення України від фашистських загарбників. Завершення процесу утворення соборної України» [12, с. 28]. Таким чином, дещо буквально в експозиції проводилося думка М. В. Ковалю про те, що участь українців у війні сприяла зростанню його національної самосвідомості й визріванню державницького потенціалу України [8, с. 55], а, отже, саме у воєнні роки сформувалася й державна територія (від пакту Ріббентропа–Молотова до набуття Україною членства в ООН і остаточним оформленням державного кордону в 1951 р.).

На можливі закиди у перебільшенні ролі подій ДСВ у становленні Української державності, Коваль відповідав, що ті, хто не згодний із його позицією зневажають «найтрагічніші та найгероїчніші сторінки української історії» [8, с. 55]. Зазначимо, що, апелювання до моралі не є надійним науковим аргументом. Постульована ж точка зору недостатньо підкріплена науковими доказами і є більшою мірою філософською. Зрозуміло, що СРСР не ставив собі за мету бути інкубатором для майбутніх незалежних держав, дбаючи про укомплектованість їхніх етнічних територій в рамках союзних держав.

Позитивне ставлення до пакту Ріббентропа – Молотова співзвучне із радянським нарративом відповідно до якого події 1939–1940-го рр. інтерпретувалися як адекватні дії армії СРСР, спрямовані на «визволення єдинокровних братів». Саме таке формулювання вміщено у методичному посібнику з проведення екскурсій 1997 р. [12, с. 5].

світове панування». Див.: Храм ратної слави: Методичний посібник проведення оглядової екскурсії по експозиції музею [Текст] / За ред. О. С. Артьомова. – К., 1997. – С.4.

¹ Подекуди у тексті фігурує поняття «радянський народ». Наголошується на тому, що саме народ здійснив індустріалізацію, колективізацію та культурну революцію, так, ніби, народ був суб'єктом, а не об'єктом цих процесів. Див. там само с.5–6.

² Варто зазначити, що цим СРСР, фактично, сприяв розв'язанню Другої світової війни.

Необхідно враховувати, що у різні періоди історії, зокрема, й після ДСВ СРСР не надто переймався претензіями тих, чи інших етнічних груп на перебування в межах історичної Батьківщини, вільно змінюючи адміністративно територіальні кордони й переміщуючи різні етнічні спільноти на далекі відстані. Таким чином, теза про «об'єднання єдинокровних братів» має більший стосунок до пропаганди³, ніж реальних історичних обставин.

Висновки. Історіософська концепція М. В. Ковалю намагалася гібридизувати науку, політику й історичну пам'ять, що співпадало із місією музею, накресленою в 1994 р. керівництвом України. Мова йде саме про гібридизацію, а не органічне поєднання, оскільки аналітична історія, зростаючись із дидактичною або афірмативною перстає бути, власне, науковою. Про це, зокрема, йшлося у спільній програмній статті М. В. Ковалю та О. С. Артьомова [3], в якій чітко говорилося про те, що музей може бути корисний суспільству лише за умови дотримання принципів наукової об'єктивності, всебічності й комплексності, аполітичності. Отже, незважаючи на дефальсифікацію та деміфологізацію минулого в Музеї ВВВ, відсутність прямого політичного контролю за змістом музейних репрезентацій та інтерпретацій, музей все одно зберіг статус політичного. Таким само він залишиться і зараз, оскільки продовжує виконувати функції місця пам'яті та центру патріотичного виховання молоді. Це заважає, навіть, методологічному розвитку аналітичної історії в музеї, оскільки для виконання політичної функції історичистський підхід є найбільш оптимальним. Тривала прихильність до ідеї політично обумовлених репрезентацій та інтерпретацій минулого не означає, що це єдиний можливий шлях розвитку Музею ВВВ. Для того, щоб стати суспільно корисним, музею варто звернути увагу на історико–емпіричну сторону подій ДСВ: перейти від повчання минулим до навчання на досвіді минулого. Це є перспективним напрямом подальших наукових досліджень на практичній музейній діяльності.

Список використаних джерел

1. Артемов О. С. Правда – героїчна і трагічна [Текст] / О. С. Артемов, В. Жуковський, О. Шилін // Демократична Україна – 23 березня 1995 року. – С.30–31.
2. Артемов О. С. Храм ратної слави. Цього року виповнилося 20 років Музеєві історії Великої Вітчизняної війни [Текст] / О. С. Артемов // Голос України. – 8 жовтня 1994 року. – №192 (942).
3. Артьомов О. С. Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» [Текст] / О. С. Артьомов, М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С.150–154.
4. Відділ історії України періоду Другої світової війни [Електронний ресурс] / О. Є. Лисенко, Н. М. Руденко // Інститут історії України Національної академії наук України: Веб-сайт. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?index_str=v_iiwar&org=inst.
5. Касьянов Г. В. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980–ті – поч. 2000–х) [Текст] / Г. В. Касьянов; Інститут історії України НАН України. – К., 2010. – 271 с.
6. Коваль М. В. Друга світова війна і Україна (1939–1945): Історіософські нотатки [Текст] / М. В. Коваль; С. В. Кульчицький – гол. ред., О. І. Ганжа – від. секр., О. І. Гуржій та ін. – К., 1999. – 75 с.
7. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) [Текст] / М. В. Коваль. – К., 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки: у 15 т. Т.12).

³ Саме таким було офіційне пояснення територіальних претензій з боку Радянської держави.

8. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення [Текст] / М. В. Коваль; гол. ред. С. В. Кульчицький та ін.; Інститут історії НАН України. – К., 1994. – 58 с.

9. Легасова Л. В. Україна в Другій світовій війні у музейному просторі [Текст] / Л. В. Легасова, Н. О. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI ст.: Історичні нариси: У 2–х кн. Кн.2. – К., 2011. – С.898–940.

10. Лисенко О. Є. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом) [Текст] / О. Є. Лисенко. – Український історичний журнал. – 2015. – №2. – С.4–21.

11. Нариси з історії дипломатії в Україні [Текст] / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін.; під ред. В. А. Смоля. – К., 2001. – 733 с.

12. Храму ратної слави: Методичний посібник проведення оглядової екскурсії по експозиції музею [Текст] / За заг. ред. О. С. Артьомова; Ред.: Л. В. Легасова, В. О. Жуковський, В. Д. Ольшанський; Матеріали підготували: Л. В. Легасова, Г. Л. Голубенко, І. П. Васильєва та ін. – К., 1997. – 40 с.

References

1. Artemov O. S. Pravda – heroichna i trahichna [Tekst] / O. S. Artemov, V. Zhukovskiy, O. Shylin // Demokrtychna Ukraina – 23 bereznia 1995 roku. – S.30–31.

2. Artemov O. S. Khran ratnoi slavy. Tsoho roku vupovnylosia 20 rokov Muzeievi istorii Velykoi Vitchyznianoї viiny [Tekst] / O. S. Artemov // Holos Ukrainy. – 8 zhovtnia 1994 roku. – №192 (942).

3. Artomov O. S. Nova ekspozytsiia memorialnoho kompleksu «Ukrainskyi derzhavnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianoї viiny 1941–1945 rr.» [Tekst] / O. S. Artomov, M. V. Koval // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1994. – №6. – S.150–154.

4. Viddil istorii Ukrainy periodu Druhoi svitovoi viiny [Elektronnyi resurs] / O. Ye. Lysenko, N. M. Rudenko // Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: Veb-sait. – Rezhym dostupu: http://www.history.org.ua/?index_str=v_iiwar&org=inst.

5. Kasianov H. V. Danse macabre: holod 1932–1933 rokov u politytsi, masovii svidomosti ta istoriohrafii (1980–ti – poch. 2000–kh) [Tekst] / H. V. Kasianov; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. – K., 2010. – 271 s.

6. Koval M. V. Druha svitova viina i Ukraina (1939–1945): Istoriosofski notatky [Tekst] / M. V. Koval; S. V. Kulchytskyi – hol. red., O. I. Hanzha – vid. sekr., O. I. Hurzhii ta in. – K., 1999. – 75 s.

7. Koval M. V. Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianoї viinakh (1939–1945 rr.) [Tekst] / M. V. Koval. – K., 1999. – 336 s. – (Ukraina kriz viky: u 15 t. T.12).

8. Koval M. V. Ukraina u Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianoї viinakh (1939–1945 rr.): Sproba suchasnoho kontseptualnoho bachennia [Tekst] / M. V. Koval; hol. red. S. V. Kulchytskyi ta in.; Instytut istorii NAN Ukrainy – K., 1994. – 58 s.

9. Lehasova L. V. Ukraina v Druhii svitovii viini u muzeinomu prostori [Tekst] / L. V. Lehasova, N. O. Shevchenko // Ukraina v Druhii svitovii viini: Pohliad z XXI st.: Istorychni narysy: U 2–kh kn. Kн.2. – K., 2011. – S.898–940.

10. Lysenko O. Ye. Podolannia «mifu viiny», або від якої спадshchyny my vidmovliaemosia: naukovyi dyskurs, polityka pamiaty ta suchasni vyklyky (z pryvodu 70–richchia peremohy nad natsyzmom i fashyzmom) [Tekst] / O. Ye. Lysenko. – Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2015. – №2. – S.4–21.

11. Narysy z istorii dyplomatii v Ukraini [Tekst] / O. I. Halenko, Ye. Ye. Kaminskyi, M. V. Kirsenko ta in.; pid red. V. A. Smoliia. – K., 2001. – 733 s.

12. Khran ratnoi slavy: Metodychni posibnyk provedennia ohliadovoi ekskursii po ekspozytsii muzeiu [Tekst] / Za zah. red. O. S. Artomova; Red.: L. V. Lehasova, V. O. Zhukovskiy, V. D. Olshanskyi; Materialy pidhotuvaly: L. V. Lehasova, H. L. Holubenko, I. P. Vasyliieva ta in. – K., 1997. – 40 s.

Rudenko S. B., PhD in Culturology (Cultural Anthropology), doctor's degree applicant, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), rudenkosb@ukr.net

Hybrid philosophy of history in Museum of Great Patriotic war in Kiev (second part of 1990s)

The aim of this research is to show philosophy of history, that layed on foundations of representations and interpretations of the past in Museum of Great Patriotic war in Kiev in the second part of 1990s. Method. Skeptical empiricism. Conception of

M. V. Koval tried to hybridize science, politics and historical memory for reconciliation of Ukrainian society. Despite of some defalsification and demythologization of representations and interpretations in Museum of Great Patriotic war, absence of direct political control on museum in 1990s, it still were political for his essence. For society gain, museum can be more empiric. It will be better move from edification by history or learning of history to learn experience of the past, learn from the past.

Keywords: Museum of Great Patriotic War in Kiev, Museum of WWII in Kiev, Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, Soviet propaganda, representations and interpretations of the past in museum, Koval, hybrid philosophy of history, political museum, empiric museum.

* * *

УДК 930.2

Гай–Нижник П. П.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук, завідувачий відділу історичних студій Науково–дослідного інституту українознавства МОН України (Україна, Київ), Hai-Nyzhnyuk@ukr.net

ОКУПАЦІЯ ТА АНЕКСІЯ КРИМУ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ У 2014 Р. ЯК АКТ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ПЕРЕБІГ ВТОРГНЕННЯ І СВІДЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ЗЛОЧИНУ

Вісвітлюється початковий акт агресії Росії проти України, зокрема перебіг вторгнення збройних сил Російської Федерації до Кримського півострова, реакція на факт його окупації та анексії Кремлем вищого військово–політичного керівництва України у Києві. Аналізується і доводиться факт воєнного вторгнення і розв'язання неоголошеної війни Росії проти України та порушення з боку офіційної Москви міждержавних договорів і міжнародного права.

Ключові слова: російсько–українська війна, окупація Криму, російська агресія.

З перемогою Революції Гідності, як свого часу з острахом гіпотетично й припускали кремлівські політичні стратеги, усі багаторічні зусилля Росії до гібридно–повзучого опанування Україною й перетворення її на свою державу–сателіта із керованим президентом та маріонетковим урядом зазнали невдачі. Проте доконаний факт того, що Україна стала на шлях виходу з навколomosковської цивілізаційної орбіти, президент РФ В. Путін, як і російський державно–політичний істеблїшмент, не лише відмовлявся визнати, а й не здатен був (через власний світоглядний ступор) усвідомити як нову геополітичну дійсність. Він сприйняв її мов особисту образу і власну поразку та, водночас, як виклик самій Росії, як перманентну загрозу її майбутньому існуванню не лише з неоімперської перспективи, а й з огляду на небезпеку перетворення її мегасуб'єктності на історичну ретроспективу.

Російська Федерація не могла змиритися не лише із своєю геополітичною поразкою у боротьбі за «м'яким» опануванням Україною, але й з самим її існуванням як держави. Тож Кремль вирішив застосувати у боротьбі з Україною не лише усі явні та приховані методи ведення гібридної війни, а й пряме збройне втручання у її внутрішні справи.

Іще 15 грудня 2013 р. автор цих рядків, з–поміж іншого, застерігав, що «Росія із своєю п'ятою колоною вже почала цілеспрямовано й енергійно втілювати в Україні перевірений на Грузії сценарій розколу України. Першою мішенню у цій неприхованій війні з боку РФ є Крим, за ним – Схід України (Донецьк, Луганськ, Харків). На фоні протистояння у Києві, цих два регіони практично віддано під патронат російських агентів і проросійських сил, на черзі – втілення плану розколу і громадянської війни у дію. І тут усі українські сили мають дїяти згоди (як українські сили у владі, так і в опозиції) і не дати Росії змогу підірвати лавину сепаратизму, рясно

гониму кремлівськими грішми, зброєю, інструкторами та бойовиками. Відлік часу пішов вже давно» [2].

У Кремлі були переконані, що так звана революційна «хунта», яка «захопила владу силовим шляхом» не протримається у Києві й впаде якщо не за тиждень, то щонайдовше за два тижні. Адже в державі панував владний хаос, ресурси вичерпано чи виведено з країни, систему управління зруйновано, вертикаль влади від столиці до регіонів перервано, а на місцях панувала анархія й невизначеність (у деяких районних державних адміністраціях і в міських органах самоврядування чиновники працювали, але без загальної координації увесь цей велетенський владно-адміністративний механізм не функціонував). Тож у політичній верхівки Російської Федерації ще із самого початку переломних подій часів Революції Гідності з'явилося тверде переконання, що варто лише дмухнути і держава Україна розсиплеться, мов карткова будівля.

Вже у січні 2014 р., коли у Москві починали розуміти, що втрачають Україну і що проросійський режим В. Януковича у Києві приречений на падіння, путінські геополітичні стратеги замислилися над новим планом розчленування й знищення української державності. Відтак у кабінетах Ради національної безпеки РФ було розроблено документ під назвою «Про кризу на Україні». То був узагальнений і масштабний план дій з дестабілізації України і включення дванадцяти українських областей та міста Києва до складу Російської Федерації [18].

Які задумувалося у кремлівських сценаріях та технологіях дестабілізації, перші потужні антиукраїнські виступи після зміни влади у Києві було інспіровано проросійськими провокаторами і російськими політтехнологами у Харкові, Донецьку, Луганську, Миколаєві, Херсоні, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі та інших містах півночі, сходу та півдня України. У ці регіони відразу були спрямовані російські провокатори, була розморожена кремлівська агентура, асигновано величезні гроші з Росії, які почали підігрівати антиукраїнські акції протестів. Людям натякали, що Росія приїде, усіх захистить і усім допоможе. Проте досить швидко Москва усвідомила, що не має ані на Півночі, ані на Сході, ані на Півдні України достатньої кількості прихильників, які могли б скласти критичну проросійську масу у суспільному русі. Відтак Росія вкотре в своїй історії зробила ставку на жорстку силу, збройне втручання й захоплення чужої території й знову, вже у ХХІ ст., виявила власну злочинну сутність, засвідчила перед усім світом свій неоімперський оскал агресора!

Єдиним регіоном, який мав досить вагому проросійську ідентичність і водночас був достатньо насичений кремлівською агентурою та озброєними підрозділами регулярної російської армії був Крим. Достеменно відомо, що російському вторгненню передувала активна пропагандистська кампанія, диверсійна й агентурна діяльність, насамперед у Севастополі, розгорнута задовго до початку лютневих подій безпосередньо спецслужбами РФ. Головним завданням агентів Кремля була деморалізація особового складу підрозділів ЗСУ та спонукання наших військових до відмови від озброєного спротиву агресору!¹

¹ Від 1995 р. Україна переходила на контрактну службу в армії. Коли ж у 2003 р. термін служби солдат-строковиків скоротили до одного року, почалася катастрофа. У 2004 р. у Севастопольській бригаді тактичної авіації Військово-повітряних сил України був лише один (!) полагаючий літак (у лютому 2014 р. справних літаків було вже вісім). На кінець 2011 р. чисельність Збройних сил

Одним з важливих об'єктів ідеологічного впливу стали частини та кораблі ВМС України, більшість з яких напередодні вторгнення базувалися в Севастополі (Північна та Стрілецька бухти) та в смт. Новоозерне (оз. Донузлав).

Окупацію Кремль почав готувати ще задовго до того, як у Києві перемогла Революція. Російські аналітики розуміли, що В. Янукович приречений і реальна підготовка захоплення Криму почалася ще до грудня 2013 року². Тим часом росіянами у Криму здійснювався детальний аналіз ситуації, вивчалися об'єкти стратегічної інфраструктури, готувалися карти, плани дій, формувалися спеціальні групи з місцевого населення (зокрема з офіцерів-відставників), що пройшли воєнний вишкіл. Уже з початку 2013 р. тривала лавиноподібна активізація російської розвідки, на порядок збільшилася кількість обльотів літаками-розвідниками українського кордону, військово-морські навчання-маневри тощо. Усе це українські спецслужби фіксували, проте київська влада жодним чином не протидіяла і не готувалася до протидії подібним операціям і маневрам з боку Росії. Тоді ж російські військові отримали команду готуватися до можливого вторгнення.

Не зайвим у цьому контексті буде нагадати, що згідно із Харківськими угодами, які свого часу підписав від імені України президент В. Янукович, чисельність російського угруповання військ у Криму була збільшена вдвічі, а співробітники ФСБ офіційно отримали дозвіл на легальну роботу на півострові. За підписаною В. Януковичем у Харкові угодою, росіяни могли мати в Криму контингент

України була 184 тис. осіб, з них 110 тис. – службовці військкоматів, систем управління та військової освіти, медичні працівники, оркестри, склади, арсенали... Тобто з 184 тис. осіб 110 тисяч, по суті, були обслуговуючим персоналом, на який і витрачалася більша частина військового бюджету України. Чисельність реальних бійців була усього 74 тис. осіб (авіація, радіотехнічні війська, сухопутні, ПДВ, ВМС тощо). У підсумкові виявилось, що у 2012 р. 40 тис. контрактників були не у бойових частинах, а працювали на складах, у військкоматах, в органах військового управління тощо.

² Мушу зауважити про те, що автор цієї праці ще у 2012 р. виступав за ліквідацію автономного статусу Криму й попереджав, що бездіяльність української правоохоронної системи може призвести не лише до втрати Україною Криму, а й до втрати державності загалом. Зокрема під час спільної з О. Березюком прес-конференції в Інформагенстві УНІАН 13 вересня 2012 р. на тему «Автономна Республіка Крим: бути чи не бути» [6]. Ось лише дві цитати з тієї прес-конференції: «Ми зараз бачимо, як проступають відверто сепаратистські настрої в Криму, – вважає доктор історичних наук і кандидат в народні депутати від УНА Павло Гай-Нижник. – Хотілося б поцікавитися, куди дивляться СБУ і розвідка, які повинні відповідати за цілісність і неподільність нашої країни. Явно, що такі думки виникають не без допомоги спецслужб інших країн. У Криму навіть ресструються відверто сепаратистські політичні сили, яким ніхто не заважає сіяти смуту в нашій країні. Зараз влада веде ситуацію до розвалу України – може залишитися лише номінальна назва та межі, а державу буде розбито на своєрідні князівства. У Криму ще посидять, подумают і знову почнуть висувати свого президента» [33]; «Старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. Кураса НАН України, кандидат у народні депутати від УНА Павло Гай-Нижник, у свою чергу, зазначив, що збереження автономії Криму загрожують політичними, соціальними, економічними і громадянськими заворушеннями. «Продовження існування автономії є загрозою для розчленування України, що в перспективі цілком загрожуює і занепаду самої української державності. Ми маємо прецеденти грузинської проблеми, югославської, зокрема, сербської, і, судячи з тенденції, яка розвивається в політикумі і чому сприяє Партія регіонів та її приспівники, це спонукає до загрози національній безпеці існування Української держави», – заявив П. Гай-Нижник» [27].

до 46 тисяч військовослужбовців. Важливим було й те, що в договорі не обмежувалося їх переміщення територією Кримського півострова. Як наслідок, Росія буквально за кілька днів нарастила свій контингент до максимально можливої чисельності.

Вже у січні 2014 р., коли у Києві два табори готувалися до нової, більш рішучої сутички у боротьбі за владу, у Криму безпосередньо готувалися до його відторгнення від України. Саме тоді російські моряки інтенсивно замінювали бухти, чиновники і військовики проводили з населенням тематичні бесіди з приводу «як ви поставитеся до того, що Крим перейде Росії?» [1], путінські агенти з київського СБУ саме до Криму (у Сімферополь) переправляли розвідувальну документацію. І ці факти не були таємницею, якщо, звісно ж, ними хтось переймався чи мав на увазі з огляду на турботу про національну безпеку і оборону держави. Ще 20 січня 2014 р. у Генштаб ЗСУ стали надходити відомості від розвідки, що в Криму є проблеми, а росіяни активізувалися. Тобто ще за місяць до втечі В. Януковича і початку кримських подій в Києві вже знали про те, що Росія готує військові акції на півострові, проте усі тоді переймалися боротьбою за владу!

Попри події у столиці, у Генеральному штабі ЗСУ на початку лютого 2014 р. все ж було розроблено план, і до Криму під виглядом навчань відправили розвідувальну роту 25-ї Дніпропетровської повітряно-десантної бригади та загони Кіровоградського та Очаківського полків спеціального призначення. Всього близько 300 осіб. Більше того, було підготовлено навіть план введення в Крим чотирьох батальйонів повітряно-десантних військ (тобто ще 1200 вояків). Після втечі В. Януковича про усі ці приготування до контрзаходів було прозвітовано новому командуванню Збройних сил України¹.

Окупація Кримського півострова армією Російської Федерації почалася 20 лютого 2014 року. Вранці 24 лютого 2014 р. Росія почала перекидати «спецназ» у Севастополь. Цих автоматників безрозпізнавальних знаків, у камуфляжах і масках журналісти влучно прозвали «зеленими чоловічками» на кшталт іншопланетян, які начебто і є, але офіційно їх немає. Під явно надуманим приводом захисту російськомовного населення на півострові, Державна Дума дозволила В. Путіну ввести війська на територію України. У порушення угоди про базування ЧФ РФ у Криму Кремль розпочав перекидати на півострів додатковий контингент своїх військ із бронетехнікою. Для цього, крім кораблів ЧФ, використовувалися великі десантні кораблі зі складу Балтійського й Північного флотів Росії, задалегідь спрямовані з північних морів та Балтики до Чорного моря. 26 лютого туди прибули перші два – «Калінінград» і «Мінськ». Починаючи з 26 лютого представники самопроголошеної кримської влади розпочали посилену агітацію українських військовиків за перехід на свій бік. Одночасно російський «спецназ» під виглядом представників «самооборони Криму» почав блокувати українські військові частини й кораблі.

Саме ці дні були визначальними у процесі захоплення українського Криму. Вочевидь вихід кораблів ВМС України (а це – не лише кораблі²) у море під прикриттям

¹ Новим міністром оборони України від 27 лютого 2014 р. став адмірал І. Тенюх, а керівником Генерального штабу від 28 лютого було призначено генерал-лейтенанта М. Куцина.

² У Криму базувалися основні сили, корабельний склад, авіація, берегова оборона й авіація ВМС України з усіма своїми

авіації міг якщо й не здолати окупанта, то хоча б затримати повномасштабну операцію, дати час на передислокацію українських військ, підняти бойовий дух і психологічний стан воїнів та змінити хід подальших подій. Власне, такий імовірний сценарій міг надати час на мобілізацію українських і кримськотатарських добровольців, на оперативне переміщення частини українського спецназу і підрозділів ЗСУ, вироблення нових тактичних схем та прийняття бойових рішень. Зрештою, оборона Батьківщини – священний обов'язок, а вірність присязі – не порожні слова. І стосується цей небезпідставний закид передусім нового політичного керівництва держави Україна, Генерального штабу Збройних сил України та командування ВМС України! Подальший приклад рішучого опору окупантам на Сході країни є яскравим і переконливим прикладом, що ворог не зупиняється, якщо йому не чинити опір!

Близько 4 год. 30 хв. 27 лютого 2014 р. понад 100 озброєних автоматами, снайперськими гвинтівками, кулеметами та гранатометами військовослужбовців 45-го окремого полку спецпризначення повітряно-десантних військ (ПДВ) ЗС РФ, одягнутих у цивільний одяг та у повному бойовому екіпіруванні, застосовуючи вибухівку для відкриття вхідних дверей та світлошумові гранати для подолання опору охоронців приміщень, незаконно удерлися до будівель Верховної Ради АР Крим та Ради міністрів АР Крим у Сімферополі й підняли на будівлях російські прапори. На території Криму були помічені численні озброєні особи у військовій формі без знаків розпізнавання. На військовій техніці і формі російських військових були завчасно замасковані усі тактично-розпізнавальні знаки. Утім у всієї світової спільноти не було жодного сумніву щодо приналежності цих вояків – то були спецпідрозділи Збройних сил Російської Федерації.

На жаль, у Києві не відстежували рівень загрози та намірів ЗС РФ, не зуміли адекватно оцінити військово-політичну обстановку та ступінь розгортання подій і, як буде видно зі стенограм Ради національної безпеки і

складами матеріально-технічного забезпечення, службами та інфраструктурою. Насамперед, це 17 бойових кораблів і близько 20 суден та катерів забезпечення, до 30 літаків і гвинтокрилів, близько 40 танків, 90 БМП, 190 БТР і більш як 60 артилерійських систем і мінометів. Чисельність особового складу – 14 тисяч осіб. На початок березня основний корабельний склад ВМС України в Криму базувався у трьох місцях: 1. Севастопольська (Північна) бухта (корвет «Гернопіль», корабель управління «Славутич», морський буксир «Корець», буксир «Красноперкопський»). 2. Стрелецька бухта Севастополя (підводний човен «Запоріжжя», ракетний корвет «Придніпров'я», ракетний катер «Прилуки», корвети «Хмельницький», «Луцьк», корабель управління «Донбас», гідрографічний катер «Сквира», рятувальний буксир «Кременець», пошуково-рятувальне судно «Ізяслав», транспорт «Джанкой», «Судак», танкери «Бахмач», «Фастів», судно розмагнічування «Балта», судно контролю фізполів «Северодонецьк», кілекторне судно «Шостка», плавсклад «Золотоноша», буксир «Дубно», судно-сміттєзбирач U954, катер «Чигирин», навчальні катери «Сміла», «Нова Каховка», протипожежний катер «Борщів», водолазні катери «Ромни», «Токмак», санітарний катер «Сокаль», плавкран «Каланчак» і три малі катери. 3. Південна військово-морська база у с. Новоозерне на оз. Донузлав (корвет «Вінниця», морські тральщики «Чернігів», «Черкаси», рейдовий тральщик «Генічеськ», великий десантний корабель «Костянтин Ольшанський», середній десантний корабель «Кіровоград», протипожежний катер «Святогорія», транспорт «Горлівка», морський буксир «Ковель», протидиверсійний катер «Феодосія», катер-торпедолов «Херсон», буксирний катер «Новоозерне» і навчально-тренувальне судно «Велика Олександрівка»).

оборони України, яку чомусь було скликано аж 28 лютого, абсолютно не володіли ані ситуацією, ані інформацією щодо подій у Криму. О. Турчинов згадував: «Буквально відразу ж після початку окупації Криму, загарбники перший раз висунули нам ультиматум – скласти зброю. Я пам'ятаю, як мені подзвонили о третій годині ночі, повідомили про це. Які наші дії? Я даю команду захищати наші частини, кораблі, техніку і т.д. Сам, так, набираю Путіна. Природно, о третій годині ночі нас не з'єднали, але мені вдалося поговорити з Нарішкіним. Він намагався робити вигляд, що не розуміє в чому справа, не знає про те, що відбувається і т.д. На що я йому сказав: військові злочини не мають терміну давності, ваша країна зараз переходить дуже небезпечно между...» [20].

На Печерських пагорбах панувала цілковита розгубленість, а військово–політичне керівництво держави було дезорієнтоване й, перебуваючи у стані психологічного пригнічення та розгубленості, морально і фізично було неспроможне приймати дієві рішення. Бездіяльність вищого політичного керівництва держави, яке (кожен по-своєму й усі разом) фактично не виконало свого конституційного обов'язку, безумовно дезорієнтувала військових Збройних сил України та її громадян, катастрофічно вплинула на подальший розвиток подій у Криму й дозволила агресору у стислий часовий проміжок, практично без суттєвих зусиль, не зазнаючи збройного опору, захопити увесь півострів.

Згодом, 5 березня 2014 р., міністр оборони РФ С. Шойгу брехливо заявив журналістам, що у Криму російських військ немає. Мовляв, усі антиукраїнські дії з блокади кораблів і частин здійснювалися виключно так званою кримською «самообороною», а вже 6 березня Верховна Рада АР Крим під прицілами автоматів прийняла постанову про входження Криму до складу Російської Федерації та «Про проведення загальнокримського референдуму» 16 березня 2014 року.

Правда ж виглядає наступним чином. В окупації брали участь, безпосередньо, 31–ша окрема гвардійська десантно–штурмова бригада повітряно–десантних військ, 45–й окремий гвардійський полк спеціального призначення ВДВ Збройних сил РФ (військова частина №28 337), 18–та окрема гвардійська мотострілецька бригада, 58–ма армія Південного військового округу збройних сил Російської Федерації, 98–ма гвардійська повітряно–десантна дивізія ВДВ (військова частина №65 451), 76–та гвардійська десантно–штурмова дивізія ВДВ РФ, 15–та окрема гвардійська мотострілецька бригада миротворчих сил Російської Федерації (військова частина №90 600)¹.

Для виправдання введення військ у Крим та окупації півострова президент Росії В. Путін використав вигаданий власною ж пропагандою міф про українських націоналістів, які їдуть на півострів влаштувати погроми. Постійний представник Росії при ООН В. Чуркін заявив, що невідомі озброєні люди, направлені з Києва, намагалися захопити будівлі кримського МВС. Голова Ради Федерації РФ В. Матвієнко, яка миттю видала дозвіл на застосування російських збройних сил в Україні,

сказала навіть про кількох загиблих, хоча це було брудною брехнею.

В. о. президента України О. Турчинов згадував про ті моменти вітчизняної історії: «Пам'ятаю свою розмову по телефону з держсекретарем Керрі. Я йому пояснюю, що у нас йде окупація території, йде реально війна. А він мені: «Зачекайте, давайте ми будемо розбиратися, експертів запросимо. Ми вас дуже просимо, не стріляйте, розумієте, росіяни ж тільки і чекають провокації, росіяни чекають від вас будь–якого пострілу, щоб розіграти Абхазький або Осетинський сценарій. Ми від вас дуже просимо витримки. За нашими даними, каже, це локальна проблема». І ось якраз, коли триває така розмова, мені заносять і кладуть на стіл роздруковку з інтернету, де написано, що російське Федеральне Зібрання прийняло рішення дозволити введення військ на територію України. І я кажу держсекретареві США, що у мене є підстави зробити висновок, що це не «локальна проблема», тому що Федеральне Зібрання РФ прийняло рішення про введення військ, а ви ж знаєте скільки сконцентровано російських військ уздовж нашого кордону. «Цього не може бути! Інформація об'єктивна?», – запитую. Відповідаю: «Об'єктивніше не буває. У них Федеральне Зібрання імпровізувати не може. Введення військ – рішення Путіна». Він каже: «Я терміново мушу повідомити це своєму президентові». На цьому наша розмова закінчилася» [26].

Росіянами використано було й колишнього президента В. Януковича, який, прибувши на територію Російської Федерації у період від 27 лютого по 1 березня 2014 р., вступив у злочинну змову з не встановленими представниками влади РФ, які спільно з міністром оборони РФ С. Шойгу і В. Герасимовим вчиняли злочинні дії з метою зміни меж території України шляхом агресії та неоголошеної війни. 1 березня 2014 р. В. Янукович, всупереч постанови Верховної Ради України від 22 лютого 2014 р. (№757–VII), написав письмову заяву, адресовану президентові Росії В. Путіну у якій, зокрема, зазначав: «Як законно вибраний президент України заявляю. Події на майдані, незаконне захоплення влади в Києві, призвели до того, що Україна опинилась на порозі громадянської війни. В країні правлять хаос та анархія, життя, безпека і права людей, особливо на південному сході і в Криму, – під загрозою. Під впливом західних країн здійснюється відкритий терор і насилля, люди переслідуються за політичними і мовними ознаками. У зв'язку з цим звертаюся до Президента Росії В. В. Путіна з проханням використати Збройні сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності і захисту населення України. В. Ф. Янукович 1–03–2014 р.».

Насправді влада в Україні тоді була зосереджена в руках прем'єр–міністра А. Яценюка та в.о. президента України О. Турчинова, які, як справедливо відмітив Б. Біддер, у виданні «Der Spiegel», ніколи не мали слави радикалів. «Через пресинг Москви вони вже буквально притиснуті до стіни, – відмічалось у статті. – Крім того їм необхідно не допустити банкрутства України, розкраденої Януковичем і його оточенням, перед ними стоїть завдання провести підготовку до оборонної війни з Росією, яка має значну перевагу над Україною» [30].

Українські ж війська на півострові не отримували з Києва жодних наказів, або мали накази виявляти витримку й не відкривати вогонь. Голова Верховної Ради України,

¹ Дані були встановлені й доведені слідством військової прокуратури України. Про це, зокрема 1 жовтня 2016 р. доповів в ефірі програми «Київ–Донбас» «Громадського радіо» військовий прокурор Р. Кравченко.

виконувач обов'язків голови держави О. Турчинов лише 28 лютого призначив засідання Ради національної безпеки і оборони України у зв'язку із ситуацією в Криму. «На 11:00 я призначив засідання Ради національної безпеки і оборони», – заявив О. Турчинов на засіданні Верховної Ради в п'ятницю, 28 лютого 2014 р. «На жаль, незважаючи на наші звернення і заяви, до ескалації цього конфлікту безпосередньо причетні військові Збройних сил Росії, які, незважаючи на попередження української сторони, зі зброєю пересуваються Кримом у напрямках, яких не узгоджено з українською стороною», – сказав О. Турчинов [10]. «Сьогодні вночі терористи з автоматичною зброєю, за оцінками наших спецслужб – це професійні військові, спробували взяти під контроль аеропорти Криму», – додав він.

Відповідно до стенограми засідання РНБО України від 28 лютого 2014 р. на ньому були присутніми О. Турчинов (в.о. президента України), А. Яценюк (прем'єр-міністр), В. Наливайченко (голова СБУ), А. Аваков (в.о. міністра внутрішніх справ), І. Тенюх (в.о. міністра оборони), А. Дешиця (в.о. міністра закордонних справ), А. Парубій (секретар РНБОУ), В. Ярема, Ю. Тимошенко, В. Гвоздь, С. Кубів (голова Національного банку), В. Зайчук, О. Махніцький, А. Сенченко та інші.

Єдина тема, яку було запропоновано до обговорення – «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України». Особливої уваги заслуговує факт зібрання такого важливого безпекового державного органу, як РНБО не у відповідному спеціальному приміщенні, а у не захищеній від прослуховувань і стеження будівлі Верховної Ради («у зв'язку з цейтнотом часу»). І це за умов війни, що розпочалася, та посиленої роботи в революційній столиці іноземних розвідувальних мереж!

Відкриваючи засідання, О. Турчинов довів до відома присутніх, що на порядку денному стоять питання «фактично прямої агресії проти України сусідньої держави» та сепаратизму, а також про ситуацію в АРК, про план заходів, як вжитих, так і тих, що необхідно негайно запроваджувати. При цьому в.о. президента України зауважив, що за «інформацією, яка надходить з різних джерел, військове керівництво Російської Федерації реально розглядає питання анексії Автономної Республіки Крим» [10].

Голова СБУ В. Наливайченко доповів, що голова Верховної Ради АР Крим Константинов та новообраний прем'єр Аксьонов («ключові фігури Криму») перебували у повній співпраці, взаємодії і в плануванні з російськими військовими Чорноморського флоту. Він наголосив також на тому, що на півострові відбулося повномасштабне використання військовослужбовців РФ, на бік ворога перейшли військовослужбовці, спецпризначенці «Беркуту» та інші правоохоронці. Під контроль окупанта взято аеропорти та іншу транспортну інфраструктуру Автономної Республіки, а їхні дії, за словами В. Наливайченка, мали масову підтримку населення, яке було піддано надзвичайно потужній кампанії дезінформації і дискредитації з використанням кримських і російських ЗМІ.

У ніч після захоплення росіянами адміністративних будівель і об'єктів інфраструктури СБУ в координації з іншими правоохоронними органами та Міністерством оборони, перш за все, взялися інформувати тих, хто

залишився вірним присязі, щоб не піддавалися на провокації й шоби не давали жодного приводу для стрілянини. Голова СБУ мотивував таку позицію прагненням «не допустити стрільби та жертв серед мирного населення або військових Чорноморського флоту Російської Федерації, щоб військовий тиск російських і проросійських структур не знайшов жодного виправдання для встановлення повного військового контролю Російської Федерації над об'єктами інфраструктури, військовими частинами України, або взагалі над всією територією Криму» [10].

Стає відомо також, що вночі аеропорт «Сімферополь» «вдалося практично деблокувати», але, як виявилось, завдяки тому, що 300 військових РФ, котрі перекривали летовище і блокували VIP-зону аеропорту «перейшли в ресторан за російською традицією пити горілку» [10]. Але й тут є лише напівправда: аеропорт не було деблоковано (ким?), адже російські вояки (хоч і п'яні) з нього нікуди не ділися, українськими спецпідрозділами він не контролювався, тоді як ззовні він був заблокований проросійською масовкою, а військовослужбовці РФ контролювали аеродром.

Військовий аеропорт «Бельбек» був повністю оточений військовиками Чорноморського флоту РФ, по периметру також і технікою та важким озброєнням. Цивільну ж частину «Бельбека» зайняли російські військові. Вранці 28 лютого 11 російських військових гвинтокрилів у повному бойовому спорядженні підлітали до Сімферополя, з яких три приземлилися поблизу міста, а решта попрямували на Феодосію.

Міністр внутрішніх справ А. Аваков доповів, що рапорти на звільнення подали начальники Кримського і Севастопольського УМВС, що внутрішні війська (бл. 1 тис. осіб) і ППС службу несуть, але протидіяти росіянам не будуть, «Беркут» зі зброєю перейшов на бік ворога, і що більшість населення підтримує окупантів. Він запропонував спробувати за допомогою внутрішніх військ, якщо ті здатні будуть виконувати накази, «взяти під контроль аеропорт «Сімферополь» не зіткненням, а прямою присутністю. Спробувати їх вичавити без стрільби» [10].

У свою чергу в.о. міністра оборони І. Тенюх повідомив, що під прикриттям навчання ЗС РФ відбувається концентрація російських військ уздовж всього російсько-українського кордону. І їх мета – не просто демонстрація сили, але реальна підготовка до вторгнення... Міністр доповів, що на Київському, Харківському і Донецькому напрямках на той момент вже було зосереджено 38 тис. осіб, 761 одиниця танкової техніки, 2200 броньованих машин, 720 артилерійських систем та систем залпового вогню, також до 40 ударних гвинтокрилів, 90 гвинтокрилів бойового забезпечення та 90 літаків штурмової авіації. В акваторії Чорного моря на бойове чергування вийшло 80 військових кораблів ЧФ. Об'єкти ж у Криму захоплював спецназ, що пройшов бойовий вишкіл і військові дії в Чечні та інших гарячих точках Росії.

Того ж дня вранці, тобто 28 лютого, командувач ВМС України мав розмову із командувачем Чорноморського флоту РФ, який у прямій розмові, немов би дружньо, сказав: «Я не маю повноважень з Вами вести переговори, але скажу наступне. Ми підемо до кінця, – це перше. Друге. Всі війська приведені в повну бойову готовність. Третє, якщо ви нам не будете протистояти, то крові не буде

і все обійдеться мирно» [10]. Тобто, ратував за цілковиту здачу і капітуляцію та перехід на бік Російської Федерації¹.

Відтак І. Тенюх запросив дозволу на приведення Збройних Сил України у бойову готовність «ПОВНА», а також, «у випадку вторгнення, використати всі наявні екіпажі штурмової та бомбардувальної авіації для практичного, бойового застосування, які утримуються в готовності номер 2» [10]. Виникає логічне питання: що означала фраза «у випадку вторгнення»?; чи в.о. міністра оборони усі попередні дії російських військ у Криму ще не вважав за вторгнення?; чи Крим вже не брався у розрахунок?

Тим не менш, доповідач повідомив, що з 11.00 ранку 28 лютого 2014 р. на території АР Крим було посилено усі пости охорони усіх військових частин для недопущення їх захоплення, але при цьому із забороною прямого збройного контакту. Отже посиленням вартовим постам, у випадку штурму військових частин, було заборонено з Києва їх збройно обороняти!

Більше того, в.о. міністра оборони відверто повідомив учасникам засідання РНБОУ, що Україна не готова до повномасштабної війни. «Буду говорити відверто, – визнавав І. Тенюх. – Сьогодні у нас немає армії. Вона системно знищувалась Януковичем та його оточенням під керівництвом російських спецслужб. Сьогодні ми зможемо зібрати зі всієї країни військове угруповання чисельністю біля 5 тисяч військовослужбовців, здатних виконувати бойову задачу. Їх можемо кинути в Крим, але це не вирішить проблему Криму. Ми їх там просто покладемо. А що робити з тисячами кілометрів кордону та підготовкою Росії до вторгнення? Коли зайдуть з ранку з боку Чернігівської області, то до вечора вже у Києві будуть!». Отже, Крим у розрахунок вже не брався...

Обумовлення міністра було у тому, що з номінальних 15 тисяч повного складу військових у Криму, більшість є місцевими контрактниками, для яких служба – це заробіток, плюс молодь, строковики, які навряд чи воювали б. Тож готових виконати наказ щодо застосування зброї було б, на його думку, 1,5–2 тисячі максимум. З російського ж боку в Криму, окрім сил Чорноморського флоту, вже тоді бойова компонента перевищувала 20 тисяч осіб, при тому, що на півострів тривало постійне перекидання штурмових підрозділів збройних сил та спецназу ГРУ Генштабу РФ, збільшувалася кількість російських військових, бойової техніки та зброї.

Зважаючи на сказане, в.о. міністра оборони пропонував тягнути час в очікуванні жорсткої реакції світу й усього міжнародного товариства, а тим часом провести масштабні військові навчання, позаяк готовність більшості українських частин виконувати бойові завдання викликала великий сумнів. Крім того І. Тенюх запропонував запросити увійти в українські територіальні води американський штабний фрегат керованої ракетної зброї «Улітті», який того дня вийшов із Стамбула у Чорне море. Це, на думку адмірала, було б ознакою того, «що ми не одні», «це може зупинити Росію».

Очільник Міністерства закордонних справ А. Дешиця повідомив, що МЗС вже зробило відповідну заяву, передало ноту Росії й запропонувало провести

двосторонні консультації. Був намір зробити також заяву про проведення консультацій на рівні міністрів закордонних справ у колі країн–підписантів Будапештського меморандуму. На тогоденній же зустрічі з міністрами закордонних справ «Вишеградської четвірки» усі висловили своє занепокоєння, проте про власні плани і дії ніхто не обмовився. Натомість усі просили Україну не робити поспішних кроків.

Своєю чергою прем'єр–міністр А. Яценюк висловив думку про те, що Росія, зрозуміло, використовуватиме колишнього президента у своєму сценарії. Суть цього, що не викликало сумніву у голови уряду, полягала у тому, що Кремль рухатиметься до кінця в частині захоплення та оголошення незалежності Криму, або ж, як проміжний варіант, домагатиметься федералізації України.

А. Яценюк, приймаючи думку про неготовність України до війни, про що знала й Росія, запропонував кілька першочергових кроків: 1) негайно звернутися до Ради Безпеки ООН, аби там терміново розглянули агресію Росії проти України; 2) скликати консультації в рамках Будапештського меморандуму; 3) запропонувати формулу щодо долучення ОБСЄ; 4) починати збирати відео– та фотофакти про російську агресію в Криму для представлення міжнародним партнерам України; 5) провести ідентифікацію осіб, які без розпізнавальних ознак зі зброєю захоплюють об'єкти в Криму, щоби мати фактаж про участь військових РФ в окупації Криму.

А. Яценюк вважав гіпотетично за можливе піти на поступки і фактично легалізувати кримський сепаратизм через переговори з кримськими колаборантами. Він, зокрема, заявив: «Якщо б у нас був варіант політичного рішення, [...] то видається, що правильне політичне рішення було б: розпочати переговори з тими, хто представляє сьогодні незаконно обрану владу в Криму з метою політичної стабілізації через прийняття Верховною Радою України нового Закону України «Про Конституцію Автономної Республіки Крим», який би передбачав формування самостійної системи фінансів, я її назвав би умовно самостійною, наприклад, залишення в розпорядженні бюджету Автономії податку на додану вартість, відрахування частини акцизного збору і вирішення так званих мовних, національно–культурних і етнічних питань» [10]. Прем'єр–міністр України вважав такий варіант як основний у вирішенні конфлікту, проте із прикритістю констатував, що його зупине Російська Федерація.

Виходячи з неможливості втілити такий задум у життя, ним було визнано, що другим етапом розвитку подій буде військовий конфлікт, який не стане «замороженим», а перейде в категорію «гарячих». Україна вести війну з Росією була ще не готова, тож А. Яценюк запропонував звернутися до партнерів України з метою забезпечення миру і стабільності в Чорному морі. Проте, згадавши про свою телефонічну розмову з віце–президентом США Д. Байденом, він мусив визнати, що в Америці поки що немає певної позиції щодо війни у Криму.

При цьому А. Парубій спробував узагальнити пропозиції колег, а саме: вимагати від гарантів нашої недоторканості та цілісності за Будапештським меморандумом виконати свої обов'язки; запросити присутність стратегічних партнерів України, що мають потужний військовий потенціал, про їхню присутність у Чорному морі, яка була би стабілізуючим фактором.

¹ Невдовзі 3 березня командувач ЧФ РФ А.Вітко у брутальній формі особисто висував подібний ультиматум українським військовим у Криму, виконання якого вимагав терміном до п'ятої години ранку 4 березня.

Й, звісно, відновлення бойового рівня та потенціалу Збройних сил України.

В. Наливайченко додав потребу запросити до Києва керівників прокуратури, СБУ та міліції з Криму, аби дізнатися, хто з них на боці Києва, а хто ні, позаяк там переважна більшість – зрадники. Із цим погодився О. Турчинов, який доручив голові СБУ, який щойно перед тим практично зізнався у своєму невіданні й неволодінні ситуацією й інформацією щодо стану справ у Криму, дізнатися, хто ж на півострові готовий захищати Україну.

Під час дискусій В. Ярема закликав А. Парубія максимально звільнити захоплені Самообороною Майдану приміщення у столиці, аби показати, що в Україні діє закон і порядок¹. Під час обговорення з'ясувалися питання:

– чи була Україна у змозі перекрити Росії можливість активно перекидати своїх військових до Криму за допомогою військово–транспортних літаків (А. Яценюк) / не могла, позаяк російські літаки сідали на підконтрольний їм аеродром, відповідно до Угоди про базування Чорноморського флоту РФ (В. Гвоздь);

– негайно закрити авіапростір над Кримом і повністю вивести диспетчерську службу з контактів з РФ (О. Турчинов) / це не допоможе, адже росіяни посадять літаки за допомогою військових диспетчерів (І. Тенюх);

– відповідно до Угоди, чи має право Російська Федерація без повідомлення збільшити чисельність свого військового контингенту (А. Яценюк) / не має, але Україна не контролювала збільшення їхніх військ як повітряними коридорами, так і морським шляхом, адже їх десантні кораблі виходили на будь–яку точку узбережжя (І. Тенюх);

– чи є механізм розторгнення Угоди про перебування Чорноморського флоту в Криму з боку України (О. Турчинов) / не отримано конкретної відповіді від А. Дешиці;

– очікуючи і готуючись до розширення російської агресії, чи була в Україні теоретична можливість активних консультацій з НАТО «щодо вступу хоча б асоційованим членом?» (О. Турчинов) / у них немає такого поняття як «асоційований член», а шанс на приєднання до НАТО – дорівнює нулю (А. Яценюк) / не можна говорити про термінове членство в НАТО, це викличе ще більшу агресію Росії (Ю. Тимошенко) / ставити питання про приєднання до ПДЧ чи до НАТО взагалі неможливо, вони на це не підуть (А. Яценюк);

– Україні ніхто не надасть військової допомоги і не буде воювати з Росією, тож який реальний стан Збройних сил України? (А. Яценюк) / реальний стан Збройних сил за ці роки доведений до нуля (І. Тенюх);

– чи могла б Україна отримати теоретично фінансову підтримку для спрямування її на стабілізацію фінансової системи держави (А. Яценюк) / це ми можемо отримати (А. Яценюк);

– як перетягнути кримську еліту на бік України, а не сепаратистів (О. Турчинов) / ми не можемо вести перемовини із зрадниками, потрібно почати публічно підготовку закону про статус Криму й залучити до цього народних депутатів–кримчан, посилити боротьбу в інформаційному полі та відпрацювати тимчасовий порядок фінансування життєдіяльності Криму (А. Сенченко);

¹ При цьому В. Ярема закликав щонайшвидше заарештувати і відкрити кримінальну справу на відомого діяча УНА–УНСО О. Музичка (Сашка «Білого»).

– вимагати видачу В. Януковича; є підстави запровадити воєнний стан, принаймні в АРК (О. Махніцький) / готується проект Указу про введення воєнного стану, проте відтак створюється проблема для комунікації Криму з материковою Україною (О. Турчинов) / військовий стан не допоможе (В. Ярема) / введення військового стану – оголошення війни Російській Федерації, а це сценарій, який написаний росіянами (А. Яценюк); проти військового конфлікту (С. Кубів)...

Згадуючи про те засідання РНБО, інший його учасник, на той час уповноважений Верховної Ради за діяльністю Міністерства оборони (екс–командуючий Генштабом ЗСУ) ген. В. Замана доводив, що на ньому він ще раз нагадав присутнім про те, що в Генштабі вже є план введення чотирьох батальйонів повітряно–десантних військ у Крим, проте його пропозицію не підтримали².

Під час засідання РНБО України, В. Зайчук доповів О. Турчинову про терміновий дзвінок із Москви від голови Державної Думи РФ С. Нарішкіна. Після вимушеної перерви О. Турчинов повідомив присутнім: «Нарішкін передав мені погрози від Путіна. Вони не виключають, як він сказав, прийняття жорстких рішень щодо України за переслідування росіян та російськомовних. Мабуть натякають на прийняття рішення щодо введення військ не тільки до Криму. Передав слова Путіна, що якщо загине хоч один росіянин, – вони оголосять нас військовими злочинцями і будуть переслідувати по всьому світу. Я відповів, що, розпочавши агресію проти України, вони вже стали злочинцями і будуть відповідати перед міжнародним судом» [10].

Зрештою перед РНБОУ постало питання введення воєнного стану, яке здійняло суперечку між О. Турчиновим та Ю. Тимошенко.

Ю. Тимошенко: «Ціна сьогоднішнього рішення неймовірно висока, і ми не маємо права на помилку. Я провела консультації з найдосвідченішими людьми і можу сказати, що Путін хоче реалізувати абхазький сценарій і тільки чекає, аби ми дали йому привід. Ви пригадуєте, як тоді повівся на його провокацію Саакашвілі, і програв! Ми не маємо права повторювати його помилок. Тому закликаю всіх і кожного сім разів подумати перед тим, як зробити хоч один крок.

[...] Якби в нас був хоча б один шанс зі ста виграти в Путіна, я була б перша, хто б підтримав активні дії. Але подивіться, в якому стані зараз наша Армія. Подивіться, чи можемо ми протистояти йому в Криму, де на порядок більше російських солдатів, найсучасніша зброя та повноцінні російські військові бази?

Я також розмовляла з нашими закордонними партнерами, і вони теж підтверджують – російські війська на кордонах, і просять не робити жодних рухів. Ми маємо їх послухати, бо без них ми абсолютно безсилі.

² Генерал В. Замана після того засідання РНБО відвідав півострів. Ось, що він згадував в інтерв'ю виданню «Гордон»: «У мене таке безсилля, такий гнів був. Я знову поїхав до Криму, але вже на своїй, а не на службовій машині. Три дні по українським частинам катався, з командирами зустрічався. По дорозі в Перевальне перевищив швидкість, даїшники зупинили, дізналися, що я уповноважений [Верховної] Ради. «Ну, – думаю, – кінець, зараз кримському «Беркуту» здадуть», а даїшники давай мене питати: з Києва наказів оборонятися немає, Ахсьонівські відморозки на нас тиснуть, що робити? Ми всі так пишались, що українські війська в Криму стійко витримували облогу російськими військами, але якби Київ проявив ініціативу, взяв відповідальність на себе, показав, що йому небайдужий Крим – наші військові відстояли б півострів» [12].

Тому ми маємо сьогодні багаті все міжнародне співтовариство стати на захист України. Це наша єдина надія. Жоден танк не повинен виїхати з казарми, жоден солдат не повинен підняти зброю, бо це означатиме програв.

Ніякого воєнного стану і активізації наших військ!

Ми маємо стати самою мирною нацією на планеті, просто поводити себе як голуби миру...»

О. Турчинов: «Ви пропонуєте нічого не робити?»

Ю. Тимошенко: «Маємо придумати якісь нестандартні ходи. Наприклад, запросити лідерів європейських країн на якийсь мирний саміт до Києва чи до Криму. Провести конференцію з питань миру. Маємо всі разом писати звернення в ООН, до НАТО, США за миротворчими військами. Задіяти всі дипломатичні зв'язки.

І тому я дуже прошу вас не робити поспішних кроків. Я не можу голосувати, бо не є членом Ради нацбезпеки, але прошу почути мене, оцінити все і в жодному разі не запроваджувати воєнний стан та не потрапити до пастки Путіна».

В. Наливайченко: «Інформація, що надходить нашими каналами, повністю підтверджує готовність Росії до введення військ, що концентруються вздовж нашого кордону. І американці, і німці, – всі в один голос просять нас не починати будь-яких активних дій, бо, за даними їхніх розвідок, Путін використає це для початку широкомасштабного сухопутного вторгнення.

Ми маємо почути західних партнерів, а їм потрібен час для ухвалення рішень».

О. Турчинов: «Давайте завершувати обговорення!

Якщо зважити рівень готовності російських військ на наших східних кордонах, то ми маємо зробити все, аби бути спроможними захищатися. Росіяни будуть рахуватися лише з сильними».

Ю. Тимошенко: «Але в тому то й справа, що ми слабкі».

О. Турчинов: «Нам потрібна повна мобілізація країни, необхідно негайно почати перекидати наявні війська з Центру та Заходу на Схід та Південь. Це життєво необхідно!»

Ю. Тимошенко: «Ви уявляєте, що почнеться в країні, якщо танки та БТри почнуть їхати по вулицям міст? Це спровокує масову паніку. Люди почнуть масово тікати з країни. Проблема з продовольством, з паливом...»

О. Турчинов: «Я Вас не перебивав, Юлія Володимирівна. Ще більша паніка буде, коли на Хрещатику будуть російські танки. Ми мусимо зробити все для того, аби бути спроможними захищатися, в тому числі і самотужки, якщо не дочекаємося військової допомоги від Заходу. А для цього потрібно діяти. Тому я не можу не поставити на голосування РНБО рішення про запровадження в країні воєнного стану.

Хто «ЗА»? Ясно. «ЗА» – один Турчинов. Це означає, що рішення не прийнято» [10].

Концентрація ж вздовж усього кордону десантних і бронетанкових підрозділів Збройних сил Російської Федерації посилювалася. При цьому особлива небезпека була на чернігівсько-київському напрямку: в разі вторгнення вони могли бути в Києві буквально за кілька годин. А в Україні ніким і нічим було захищати кордон. Пізніше О. Турчинов згадував, що розвідка доповідала, що росіяни готують провокації, аби загинули жителі Криму, щоб загинули російські військовослужбовці,

які знаходилися там згідно з підписаним українсько-російським договором (це вони мали би використати як привід для вторгнення). Ними був відпрацьований детальний план відсікання Східної України по смузі Харків – Дніпропетровськ, а також окупації південних областей (Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської) з виходом на Придністров'я. Фінальна точка плану – захоплення охопленого заворушеннями Києва та реставрація маріонеткового режиму Януковича для прикриття агресії від обурення світової спільноти [26].

За таких обставин слід було визначитися з новим форматом, який дозволив би легітимно й оперативно здійснювати масову передислокацію військ для зайняття оборони вздовж російського кордону. Відтак було вироблено проект рішення РНБО України, яке базувалося на пропозиціях, які не викликали у членів Ради нацбезпеки заперечень:

«1. Начальнику Генерального штабу – Головнокомандувачу Збройних Сил України, керівникам інших військових формувань невідкладно привести Збройні Сили України та відповідні військові формування у бойову готовність ПОВНА згідно з уточненими планами приведення військ (сил) у бойову готовність.

2. Генеральному штабу Збройних Сил України невідкладно:

– здійснити уточнення Стратегічного замислу застосування Збройних Сил України, інших військових формувань і правоохоронних органів;

– уточнити план територіальної оборони України.

3. Міністерству оборони України організувати і провести навчальні збори з військовозобов'язаними в необхідних обсягах у час і строки, визначені Генеральним штабом Збройних Сил України.

4. Кабінету Міністрів України невідкладно виділити необхідні фінансові, матеріально-технічні та інші ресурси для належного забезпечення безпеки, прав та інтересів громадян України, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів України.

5. Міністерству закордонних справ України невідкладно звернутися до зовнішньополітичних відомств окремих держав – підписантів Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброю від 5 грудня 1994 року (Сполучених Штатів Америки, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії), із закликом забезпечити безпеку України та провести відповідні консультації офіційних осіб в місті Києві.

6. Міністерству внутрішніх справ України забезпечити посилену охорону об'єктів енергетики та критичної інфраструктури.

7. Утворити відповідно до статті 14 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» Оперативний штаб з питань реагування на ситуацію в Автономній Республіці Крим та місці Севастополі (далі – Оперативний штаб) на чолі з Секретарем Ради національної безпеки і оборони України, із включенням до складу Оперативного штабу представників Кабінету міністрів України, Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, інших центральних органів виконавчої влади, Служби безпеки України, Генерального штабу Збройних Сил України, а також Генеральної прокуратури України (за

згодою), Ради міністрів Автономної Республіки Крим та Севастопольської міської державної адміністрації.

Оперативному штабу забезпечувати:

- моніторинг та аналіз інформації щодо розвитку ситуації в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі;
- напрацювання пропозицій щодо запобігання виникненню загроз національній безпеці України, їх нейтралізації та подання таких пропозицій Раді національної безпеки і оборони України.

Покласти інформаційне та організаційне забезпечення діяльності Оперативного штабу на Апарат Ради національної безпеки і оборони України» [10]. Це рішення було прийняте одностайно.

Крім того, передбачаючи напад Росії на материкову частину України, до негайного виконання були прийняті протокольні доручення від імені в.о. президента України. А саме:

«1. Міністерству оборони України, Генеральному штабу Збройних Сил України:

1.1. Негайно розробити та запровадити комплекс заходів щодо відновлення боєздатності Збройних Сил України;

1.2. Подати виконуємому обов'язки Президента України проекту Указу Президента України «Про мобілізацію»;

1.3. Забезпечити необхідні передислокацію та перегруповування військ для захисту країни від вторгнення з боку Російської Федерації. У випадку вторгнення використовувати всю наявну військову техніку і зброю, у тому числі авіацію, без додаткових узгоджень;

1.4. Терміново розробити план заходів щодо застосування і посилення охорони та оборони військових частин Військово-Морських Сил Збройних Сил України, що розташовані в Автономній Республіці Крим;

1.5. У випадку штурму військових частин, з метою захисту життя військовослужбовців та забезпечення виконання поставлених задач, використовувати зброю відповідно до вимог військових статутів.

2. Кабінету Міністрів України:

2.1. Визначити тимчасовий порядок обслуговування бюджетних видатків проведення соціальних виплат в Автономній Республіці Крим та не допустити доступ до казначейських рахунків і бюджетних коштів незаконної влади Криму;

2.2. Закрити авіапростір над територією Автономної Республіки Крим.

3. Міністерству юстиції України, Адміністрації Президента України підготувати проекти указів Президента України, інших нормативних рішень, прийнятих Верховною Радою Автономної Республіки Крим та незаконно сформованим урядом Автономної Республіки Крим.

4. Міністерству закордонних справ України внести пропозиції стосовно розірвання Угоди з Російською Федерацією щодо перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території Автономної Республіки Крим у зв'язку з грубим порушенням умов Угоди.

5. Міністерству оборони України, Міністерству внутрішніх справ України, Службі безпеки України провести перевірку керівників та командирів всіх підрозділів та структур, що розташовані в Автономній Республіці Крим, та провести заміну тих, хто не готовий виконувати поставлені завдання та захищати інтереси України на території Автономної Республіки Крим.

6. Службі безпеки України, Міністерству внутрішніх справ України, Головному управлінню розвідки Міністерства

оборони України розробити та реалізувати заходи щодо затримання та доставляння до Києва зрадників, які привласнили владні повноваження у Автономній Республіці Крим.

7. Апарату Ради національної безпеки та оборони України, Міністерству закордонних справ України організувати роботу з об'єктивного висвітлення подій у Криму та позиції України, як на території країни, так і за кордоном.

8. Апарату Ради національної безпеки і оборони України та Адміністрації Президента України доопрацювати рішення РНБО України та відповідний проект Указу, узгодивши його остаточну редакцію з членами Ради національної безпеки і оборони України 01.03.2014 року» [10].

У Криму ж невдовзі усі українські військові підрозділи були заблоковані у своїх частинах і, піддані неймовірному психологічному тиску та під враженням, що материкова Україна залишила їх напризволяще, поступово деморалізувалися. Командувач ВМС України подав у відставку, а морально-психологічний клімат серед командування, як зазначав голова СБУ В.Наливайченко на засіданні РНБОУ, був «надзвичайно низький, якщо б не сказати, взагалі зрадницький» [10].

Тим часом, протягом місяця були розгромлені військові морські сили України [9; 13]. Крім того, починаючи з 1 березня Державною прикордонною службою України було зафіксовано 39 випадків порушення російською стороною міжнародних договорів, зокрема з питань: порядку заходження військових кораблів РФ (15 суден і кораблів), порядку здійснення польотів військової авіації РФ (14 випадків, 48 літальних апаратів), порядку перетинання державного кордону України в пункті пропуску «Крим – Поромна переправа» (10 випадків). За цей час через зазначений пункт пропуску на територію України без відповідного дозволу перемістили 139 одиниць автомобільної, спеціальної й броньованої техніки ЗС РФ, у т.ч. 4 ракетні системи залпового вогню «Град», 6 бронетранспортерів, 111 вантажних, 6 спеціальних і 7 легкових автомобілів, 5 мікроавтобусів [13].

10 березня, всупереч досягнутим домовленостям між командуванням ВМС України і командуванням ЧФ РФ, російськими збройними спецпідрозділами було захоплено українську військову частину в м. Бахчисарай. Нападниками було застосовано автоматичну зброю в бік беззбройного особового складу частини. 12 березня українських військовослужбовців під загрозою розстрілів примушували до прийняття присяги народу Криму і переходу в не існуючі збройні сили Криму [7].

Утім, розглянемо кілька спекулятивних тверджень російської пропаганди. Немає жодних підтверджених повідомлень про те, що комусь з етнічних росіян загрожували, є тільки заяви про це в російській пресі і на російському державному телебаченні. З самого початку приходу до влади новий український уряд зробив своїм пріоритетом встановлення миру і досягнення примирення. В.о. президента України О. Турчинов відмовився підписати закон, що обмежував використання російської мови на регіональному рівні. США та інші країни, включаючи ЄС, привітали такий підхід українського уряду. Постійний представник США в ООН С. Пауер заявляла з цього приводу: «Немає жодних доказів, що етнічні росіяни перебувають у небезпеці. Навпаки, нова українська влада пролітає пріоритетну увагу примиренню в країні та участі всіх політичних сил у її житті.

Президент Турчинов – виконуючий обов'язки президента – чітко заявив про своє неприйняття будь-яких обмежень на використання російської мови» [25]. Зі свого боку заступник держсекретаря США В. Нуланд запевнила, що «у ОБСЄ є інструменти для вирішення будь-якої обгрунтованої занепокоєності щодо забезпечення безпеки на місцях, дотримання прав меншин та підготовки демократичного переходу до вільних і справедливих виборів» [25].

Російські військові об'єкти були і залишалися у безпеці, і нова українська влада зобов'язалася дотримуватися всіх діючих міжнародних угод, у тому числі й тих, які стосувалися російських баз. Тож нещодавня зміна уряду в Україні не представляла небезпеку для законних інтересів Росії в такій мірі, що виправдовувала б її військове втручання, захоплення громадських установ і висунення військових ультиматумів частинам української армії. Навпаки, це російські військові були виведені з їхніх місць дислокації, щоби захопити органи влади та об'єкти інфраструктури Криму. Наголошу також і на тому, що угода 1997 року вимагає від Росії поважати територіальну цілісність України, а військові дії Російської Федерації в Україні є явним порушенням територіальної цілісності і суверенітету України. Уряд України, на противагу цьому, діяв стримано і шукав діалогу. Влада у Києві негайно вирішила направити до Криму в.о. голови Міноборони, щоб розрядити ситуацію. Дещо пізніше народний депутат П. Порошенко, що прибув з Києва, навіть не був допущений до будівлі Верховної Ради Криму для переговорів.

Заклик же кримського «прем'єра» С. Аксьонова до Росії втрутитися є й взагалі правовим нігілізмом. Міжнародне право не передбачає застосування сили у відповідь на заклик регіонального уряду. Відповідно до Конституції України, тільки українська Верховна Рада може дозволити присутність іноземних військ на території України. Заклик незаконно обраного на свою посаду С. Аксьонова до президента РФ В. Путіна забезпечити «мир і спокій» в Криму, був цинічним жестом, що призвів до остаточної дестабілізації. Тим не менш, 16 березня відбувся невизнаний «референдум» щодо статусу Криму, а вже 17 березня президент Росії ганебно визнав цей, ним же спланований, фарс і нібито «незалежну і суверенну» Республіку Крим. Того ж дня спектакль завершився, коли В. Путін підписав Розпорядження президента РФ «Про підписання Договору між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття у Російську Федерацію Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів». Фактично ж, то було злочинне приєднання півострова до Росії з метою «узаконення» його анексії.

У відповідь, 20 березня Верховна Рада України прийняла Декларацію «Про боротьбу за звільнення України», у якій зазначала, що «уперше після завершення Другої світової війни загально визнані кордони Європи цинічно «перемальовує» країна, яка за багатосторонніми і двосторонніми договорами гарантувала територіальну цілісність України, недоторканність і непорушність її кордонів» [8]. Верховна Рада звернула увагу урядів та парламентів світу, міжнародних організацій та світової громадськості, що Український народ ніколи не визнає анексію невід'ємної частини своєї території – Автономної Республіки Крим, захопленої Росією з брутальним порушенням фундаментальних норм міжнародного права та загально визнаних принципів співжиття держав. Український законодавчий орган звернувся до всіх членів міжнародного співтовариства з наполегливим проханням утриматись від

міжнародного визнання так званої «Республіки Крим» та анексії Криму і міста Севастополя до складу Росії у якості нових суб'єктів Федерації. Від імені народу України Верховна Рада України заявила, що «Крим був, є та буде в складі України. Український народ ніколи і за жодних умов не припинить боротьбу за звільнення Криму, якою б важкою і тривалою вона не була» [8].

Слід зауважити й на іншому аспекті діяльності росіян у Криму за тогочасних подій – цинічно-аморальному. Так, наприклад, коли 20 березня, проломивши за допомогою бульдозера паркан, російські штурмовики увірвалися до розташування бази ВМС України у Новоозерному, попереду вони для власного прикриття пустили жінок і дітей! Вже за їхніми спинами йшли «козаки», «самооборонці» та автоматники. Такою нищою була тактика покидька Путіна, який не посоромився її навіть озвучити на одній із своїх прес-конференцій. Тим не менш, більшість українських військових були готові дати гідну відсіч окупантам, проте проти цього виступило командування військової бази, послаючись на відсутність чітких інструкцій з Києва й поступово схиляючись до переходу на бік окупантів.

24 березня 2014 р. в.о. президента України О. Турчинов підписав указ про виведення українських військ з Криму й Севастополя. Це, власне, й усе на що у нього вистачило хисту і мужності... Чи не запізно?

До 26 березня окупанти захопили усі 193 дислоковані на території АР Крим військові частини ЗС України, включаючи кораблі й об'єкти ВМС України. Вартість військового майна, залишеного у Криму, оцінюється в 11,439 млрд. доларів США. Із 14 тисяч особового складу ВМС України, за останніми даними, до 6 тисяч, переважно старші офіцери і контрактники, залишилися в Криму і частково перейшли на службу до агресора¹.

Не можна не згадати й про те, що уже наступного дня після захоплення центральних адмінбудівель російськими окупантами в Криму президент США Б. Обама заявив 28 лютого 2014 р., що Сполучені Штати глибоко занепокоєні повідомленнями про військові пересування які здійснює Російська Федерація на території України. «Будь-яке порушення суверенітету України та територіальної цілісності буде глибокою дестабілізацією, що не є в інтересах України, Росії чи Європи, – наголосив він. – Це буде втручанням в українські справи. Це буде чітким порушенням зобов'язань Росії поважати незалежність, суверенітет та кордони України та міжнародних законів. Лише через декілька днів після Олімпійських ігор це призведе до засудження Росії у світі. Сполучені Штати будуть разом з міжнародною спільнотою і завіряємо, що буде відплата за будь-яке військове втручання в Україні» [29].

1 березня 2014 р. президент США дев'яносто хвилин розмовляв телефоном з президентом Росії з приводу «української кризи». Б. Обама висловив глибоку стурбованість у зв'язку з явним порушенням Росією українського суверенітету і територіальної цілісності, що є порушенням міжнародного права, у тому числі зобов'язань Росії відповідно до Статуту ООН, її угоди з Україною

¹ Частина озброєння та техніки України вдалося пізніше вивести на материк, включаючи бойові літаки, бронетехніку й артилерійські системи, а також деякі кораблі і судна. Головом ВМФ РФ адмірал В. Чірков 1 квітня 2014 р. повідомив про рішення міністра оборони РФ передати Україні всі 79 кораблів і суден ВМС України, залишені у Криму. Фактично ж Україні повернули лише 30 кораблів і суден, які були застарілими і не мали бойової цінності.

від 1997 р. щодо військового базування, Будапештського меморандуму 1994 р. та Гельсінських угод. Сполучені Штати засудили військове втручання Росії на українській території. Б. Обама закликав негайно докласти зусиль, щоб розпочати діалог між Росією та українським урядом. Сполучені Штати закликали Росію до де-ескалації напруженості через повернення її військ назад на бази у Криму, та запропонували утримуватися від будь-якого втручання в Україні. Президент США дав зрозуміти, що подальше порушення суверенітету і територіальної цілісності України з боку Росії може негативно вплинути на позиції Росії в міжнародному співтоваристві. Б. Обама сказав В. Путіну, що вже у найближчі години і дні Сполучені Штати проведуть негайні консультації з союзниками і партнерами в Раді Безпеки ООН, Північноатлантичній раді, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, і підписантами Будапештського меморандуму. Сполучені Штати призупинять подальшу участь у підготовчих нарадах до Великої Вісімки. На далі ж, порушення норм міжнародного права з боку Росії призведе до ще більшої її політичної та економічної ізоляції [31]. Утім, В. Путін аж ніяк не зважив на попередження США, Росія продовжувала втілювати власний сценарій розвитку подій щодо України.

Після США та Ради безпеки ООН Великобританія затребувала від Москви посилення на норми міжнародного права, які б виправдовували перебування у Криму російських вояків. У Лондоні їхню появу на півострові вважають незаконною. «Пояснення» ж Росією своїх агресивних дій в Україні виявилось відвертим глузуванням над принципами міжнародного права та зі світової спільноти. Спочатку президент РФ В. Путін у притаманному йому стилі заявив 4 березня 2014 р., що якщо в лютому 2014-го в Україні відбулася революція, то на її території виникла нова держава, щодо якої Росія не підписувала жодних зобов'язальних документів.

19 березня 2014 р. МЗС Росії в зухвалій формі «спростувало» власну причетність до порушень умов Будапештського меморандуму та звинуватило в цьому США, ЄС та нову українську владу, які нібито діяли «проти політичної незалежності та суверенітету України, порушуючи зобов'язання, передбачені Будапештським меморандумом». На початку ж квітня було цинічно заявлено, що «Росія не брала на себе зобов'язання примушувати частину України залишатися в її складі проти волі місцевого населення, а положення Будапештського меморандуму не поширюються на обставини, що стали наслідком дій внутрішньо-політичних чи соціально-економічних факторів». Лицемірними є також твердження МЗС РФ про те, що «втрата Україною територіальної цілісності стала результатом складних внутрішніх процесів, до яких Росія та її передбачені Будапештським меморандумом зобов'язання не мають відношення» [17]. Зауважу, що захоплення Криму та адміністративних будівель в окремих районах сходу України російськими військами та проросійськими найманцями відповідно до положень міжнародного права, цілком відповідає визначенню поняття міжнародної політичної та воєнної «агресії» [14, с. 12–15; 24].

Слід, проте, зауважити й на тому, що розв'язана війна проти України шляхом окупації Росією Криму стала несподіванкою для США, попри те, що Кремль зробив чимало кроків, які свідчили про підготовку до цього. Він оголосив навчання поблизу кордонів України, але розвідка до останнього була впевнена, що інтервенції не відбудеться.

Аналітики вважають, що головним проколом США стало намагання зробити з Росії партнера. Про це журналістам «The Daily Beast» розповів колишній начальник ЦРУ та Агенції національної безпеки США М. Гейден. «Питання не в тому, як багато ресурсів щодо збору інформації ми кинули на Росію. Питання у більш ширшій проблемі – аналітикам тяжко зрозуміти мислення Путіна. Тут наш держсекретар сказав, що це не холодна війна, це ситуація, де виграють всі. Але для Путіна це гра «все або нічого», – сказав М. Гейден [28].

Вице-президент «Atlantic Council» Д. Вілсон зазначав, що у 2008 р. аналітики ЦРУ не передбачили війну в Грузії, бо не розуміли, що Кремль не вважає Вашингтон ні другом, ні партнером. «Ми звикаємо до обурливої поведінки Росії, починаємо сприймати її як норму і в результаті її терпимо», – зауважив Д. Вілсон [28]. Інший аналітик Д. Шиндлер підкреслював, що американські розвідники в своїх прогнозах користаються законами логіки і раціональності. Але Москва діє зовсім не логічно. «Путін вчинив не раціонально, ввійшовши в Крим так енергійно. Кремль міг би взяти Крим під контроль, застосувавши набагато менш прямолінійні і менш ризиковані методи. Але він віддав перевагу моделі, яка передбачає максимум можливих політичних ризиків», – сказав Д. Шиндлер [28]. Німецьке видання «Deutsche Welle», нагадаю, писало з цього приводу, що В.Путіна не лякають слова, а воювати за Україну Захід не поспішає¹.

Спостерігаючи бездіяльність української влади, Москва почала діяти ще зухваліше й відкрито. 17 березня 2014 р. Верховна Рада АР Крим під дулами російських автоматів проголосила незалежність Криму, а вже наступного дня у Москві було підписано т.зв. Договір про прийняття Криму до складу Російської Федерації. 1 квітня Росія денонсувала усі договори та угоди з Україною щодо Чорноморського флоту [19].

Наголошу також і на іншому ганебному факті вже з новітньої (зовсім недавньої) української історії, коли Верховній Раді України довелося дочекатися російської військової атаки на Донбасі та ще й знадобилося майже два місяці з часу російського вторгнення у Крим і майже місяць від акту його анексії, аби лише 15 квітня 2014 р. ухвалити закон, яким Крим визнавався «територією, тимчасово окупованою Російською Федерацією».

При цьому варто було дослухатися й до думки І. Маннтойфеля, який на сторінках «Deutsche Welle» зауважував, що розпочавши воєнну операцію «Крим» Росія загнала нову владу України і Захід у небезпечну пастку. На думку оглядача, президент Росії переслідував дві цілі в Криму. По-перше, взявши півострів у заручники, він убезпечив базування Чорноморського флоту ще до того, як

¹ Регулярні війська РФ (станом на березень 2014 р.) нараховували 1 млн осіб, натомість найбільша в Центрально-Східній Європі армія Польщі – 100 тис., не говорячи вже про Балтійські країни (від 5 до 10 тис. осіб). Загалом регулярні війська країн-членів НАТО в регіоні налічували 290 тис. осіб, тобто втричі менше, ніж у російській армії. У ключовій категорії повітряних сил перевага Росії є разючою: 1793 бойові літаки проти 112 у Польщі і 327 у країнах-членах НАТО в регіоні загалом. Із загального складу військ країн НАТО (3 млн. особового складу та 1,5 млн. з них – у Європі) в Центрально-Східній Європі та Балтії перебувають менш як 10% (300 тис.), із 28 баз НАТО 23 розташовано в Західній Європі і лише 5 – у Центрально-Східній Європі та Балтії. Американський військовий контингент зосереджено майже виключно в Західній Європі (тільки в Нідерландах американських військових більше, ніж в усіх країнах – членах НАТО в Центрально-Східній Європі і Балтії разом), з близько 200 одиниць нестратегічної ядерної зброї в Центрально-Східній Європі та Балтії немає жодної [32].

нова влада в Україні подумає про розірвання угоди щодо нього. По-друге, за допомогою Криму він може тиснути на Київ. «Перші заяви США та Євросоюзу сповнені обурення у зв'язку з ситуацією у Криму. Однак слів, навіть гострих, недостатньо. Путіна уже давно не цікавить те, що про нього говорять та думають на Заході», – зазначав оглядач «Deutsche Welle» [16]. В результаті у Заході було лише два напрямки реакції на таку позицію Кремля: реальні санкції проти Росії, або мовчки визнати нову роль Москви у Криму і при цьому змусити Київ до переговорів з Росією. Західні союзники, власне, обрали мікс із цих двох шляхів.

У Кремлі ж були переконані, що в умовах повного розвалу економіки, за відсутності готової до війни армії, повної деморалізації силових структур, при самосудах і масових заворушеннях, влада у Києві не протримається і двох тижнів. «Вони сподівалися, що Україна загрузне в хаосі і вони без особливого опору окунують майже всю країну. Для таких прогнозів дійсно були підстави. Але нам таки вдалося виграти час. За цей час – реанімувати парламент, зібрати Кабмін, відновити вертикаль на місцях, сформувати боєздатну армію, зайняти бойові позиції» – згадував невдовзі О. Турчинов [20]. Він також додавав, що з самого початку Крим розглядався ними (росіянами) як плацдарм.

Плацдарм для повноцінного вторгнення задля захоплення Донецької, Луганської, Харківської, Одеської, Дніпропетровської, Херсонської та Миколаївської, Запорізької областей. Коли ж план прямого вторгнення було зірвано, вони запустили план масштабної дестабілізації в цих регіонах. Почалося з Харкова, коли там кілька разів захоплювали обласну державну адміністрацію (ОДА). Тоді до міста було відраджено міністра внутрішніх справ А. Авакова й тільки завдяки спецпідрозділу Нацгвардії «Ягуар» вдалося відстояти місто (74 проросійських заколотників було вибито з Харківської обласної адміністрації та заарештовано). Позитивним фактором стало призначення у Дніпропетровськ (нині – Дніпро) головою ОДА І. Коломойського, який також швидко навів порядок на ввіреній йому території (Дніпропетровщина, Запоріжжя). Кривавою ціною вдалося залишити українською Одесу, хоча там це було втілено, швидше, всупереч органам місцевої влади і правопорядку¹. Вважаю, що події у Харкові, Дніпропетровську, Одесі та інших великих містах Півночі, Центру і Півдня все ще очікують свого розслідування і не лише історико-політологічного спрямування...

Що приніс «русській мір» в Україну? «Ми побачили «мир», що його російська окупація принесла у Крим звідтоді. Як було чітко сказано в останній доповіді ООН, – зауважувала 8 серпня 2014 р. у своєму виступі посол, постійний представник США в ООН на засіданні Ради безпеки ООН з приводу гуманітарної ситуації в Україні С. Пауер, – свободу слова і зборів було жорстоко придушено, етнічні меншини систематично переслідувались, цивільних громадян безкарно викрадали, 350 із них досі вважаються зниклими безвісти. ООН також зазначила, що не було досягнуто ніякого прогресу щодо жодної з 17 попередніх рекомендацій, які вона зробила Росії у зв'язку з серйозними проблемами відносно прав людини в Криму» [22].

¹ Протистояння 2 травня 2014 р. в Одесі між противниками і прихильниками федералізації переросли в насильницькі зіткнення і послужили причиною смерті 40 осіб. У числі загиблих були в основному проросійські прихильники федералізації, які сховалися в Будинку профспілок, в якому потім почалася пожежа.

Станом на осінь 2016 р. Крим все ще залишався окупованим (тимчасово) військами Російської Федерації², а на сході України тривала «квола» війна з російськими загарбниками. Українські території, окуповані Росією в Криму та на Донбасі, становили близько 44 тис. кв. кілометрів. Протягом 2014–2015 рр. більш ніж 8 тис. українців, з яких близько 6 тис. мирних мешканців, загинули від рук терористів і окупантів на Донбасі, а більше 1.5 млн. жителів Донбасу були змушені покинути свої будинки і переїхати в інші безпечні регіони України [23].

Разом з тим виникає питання: чи можна вести перемовини з міжнародним злочинцем – В. Путіним? Чи варто вірити у «мирні» ініціативи Росії після десятиріч оман, брехні, убивств, порушень міжнародного права, анексії чужих теренів і кривавих війн тощо! Якось після агресії Кремля проти України В. Путін заявив в інтерв'ю німецькому телеканалу ARD в листопаді 2014 р.: «Коли ми чуємо претензії з приводу того, що Росія порушила міжнародне право, то нічого, окрім здивування, у мене це не викликає». Нагадаю, що сучасне визначення поняття «агресія» було сформульоване ще у Лондонській конвенції, ухваленій 3–5 липня 1933 р. під егідою Ліги Націй 12–ма державами, зокрема СРСР – ініціатором і автором проекту тексту документа (правонаступником якого є Російська Федерація). Це міжнародний договір, що накладає на його підписантів конкретні міжнародно-правові зобов'язання. У його тексті визначено п'ять критеріїв агресії.

Конвенцією, зокрема, передбачено, що «нападником/агресором у міжнародному конфлікті буде визнано державу, яка першою здійснить одну з таких дій: оголосить війну іншій державі; вторгнеться за допомогою власних ЗС, навіть без оголошення війни, на територію іншої держави; нападе своїми сухопутними, морськими чи повітряними силами, навіть без оголошення війни, на територію судна чи повітряного судна іншої держави; піддасть морській блокаді береги або порти іншої держави; надасть підтримку збройним бандам, які, будучи сформованими на її території, вторгнуться на територію іншої держави, або відмовиться, незважаючи на вимогу країни, проти якої здійснено вторгнення, ужити на власній території всіх залежних від неї заходів для позбавлення згаданих злочинців усілякої допомоги чи заступництва» [15, с. 18–19]. При цьому додавалося, що «жодне політичне, військове, економічне чи інше міркування не може бути вибаченням чи виправданням агресії» [15, с. 18–19]. Конвенція 1933 р. є безтерміновою та чинною нині для держав, що її підписали, та їхніх правонаступників/продовжувачів, зокрема й для Російської Федерації³.

² Невеличка, проте показова довідка: у січні–лютому 2015 р. Україна здійснила постачання на окуповану територію Криму товарів на 96,5 млн. доларів США. Відповідні дані було наведено на сайті Державної служби статистики. Водночас, з території Криму на материкову частину України надійшло товарів на суму 4 млн. доларів. З 27 вересня 2014 р. і до кінця лютого 2015 р. на територію анексованого півострова були ввезені товари загальною вартістю 526 млн. 339 тис. доларів США. Зокрема, у 2014 році – на суму 430 млн. 511 тис. доларів США.

³ Важливою особливістю цього документа є те, що він мав конкретне практичне правове застосування ще в грудні 1939 р., коли Генеральна Асамблея Ліги Націй, ідентифікувавши на його основі акти агресії СРСР проти Фінляндії (радянсько-фінська зимова війна 1939 р.), виключила Радянський Союз із Ліги Націй. Отже, Лондонська конвенція не є лише теоретичним документом, а й міжнародним договором, застосування якого мало суттєві практичні правові наслідки.

Ознаки і характеристики акту та поняття «агресія» чітко визначаються Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН №3314 (XXIX), яку було ухвалено 14 грудня 1974 року. У Резолюції, зокрема, зазначається, що «агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави...» [21, с. 181–182; 24]. У ст.3 вказаного документа наголошено на тому, що: «Будь-яка з наступних дій, незалежно від оголошення війни... кваліфікуватиметься як акт агресії: а) вторгнення або напад збройних сил (ЗС) держави на територію іншої держави, анексія із застосуванням сили території іншої держави чи її частини; б) бомбардування... або застосування... зброї державою проти території іншої держави; в) блокада портів або берегів держави ЗС іншої держави; г) напад ЗС держави на суходільні, морські чи повітряні сили... іншої держави; г) застосування ЗС однієї держави, що перебувають на території іншої, за угодою з приймаючою державою, на порушення умов, передбачених в угоді...; д) засилання державою... збройних банд... або найманців... проти іншої держави...» [21, с. 181–182; 24].

Крім того, 14 листопада 2016 р. Канцелярія прокурора Міжнародного кримінального суду в Гаазі оприлюднила свій Звіт про дії з попереднього розслідування щодо Справи «Становище в Україні», в якому, зокрема, зазначалося, що «ситуація на території Криму і Севастополя рівнозначна міжнародному збройному конфлікту між Україною і Російською Федерацією» [11]. Даний міжнародний збройний конфлікт почався не пізніше 26 лютого, коли Російська Федерація задіяла особовий склад своїх збройних сил для отримання контролю над частинами території України без згоди уряду України. Відтак право міжнародних збройних конфліктів може бути застосовано і після 18 березня 2014 р. тією мірою, в якій ситуація на території Криму¹ і Севастополя буде рівнозначна триваючому стану окупації².

Що ж до війни на сході України, то Канцелярія прокурора Гаазького трибуналу у вищевказаному попередньому звіті, вказала, що додаткові відомості,

¹ Після прийняття Російською Федерацією на себе управління територією Криму близько 19 тис. жителів регіону стали внутрішніми переселенцями на основній частині держави України. При застосуванні російського законодавства на території Криму представники кримських татар та інші жителі Криму, що є мусульманами, зазнали утиску або залякування, включаючи низку таких заходів, як заборона на в'їзд на територію півострова, обшуки будинків і обмеження свободи слова, зборів і створення асоціацій. З березня 2014 р. у зв'язку з ситуацією в Криму зникло як мінімум 10 осіб. У більшості випадків було відомо, що передбачувані жертви протистояли окупації Криму, і їх викрадення пов'язувалися з діями воєнізованої групи «Кримська самооборона». Було повідомлено про декілька випадків передбачуваного жорстокого поводження в зв'язку з арештами і викраденнями, включаючи побиття, удушення і, як мінімум в одному випадку, загрози сексуального насильства. Кілька осіб з числа мирних жителів, які виступали проти референдуму 16 березня були заарештовані й утримувалися в ув'язненні з березня 2014 р. Є відомості, що вказують на недотримання належної правової процедури і права на справедливий судовий розгляд. Як повідомлялося, близько 179 осіб, позбавлених волі, були насильно переміщені з місць утримання під вартою в Криму в місяці утримання під вартою на території Російської Федерації.

² Встановлення факту правомірності початкової інтервенції, яка спричинила за собою окупацію, не є потрібним, позаяк для цілей Римського статуту збройний конфлікт може бути міжнародним за своєю суттю, якщо одна або більше держав частково або повністю окупувають територію іншої держави незалежно від того, чи супроводжується окупація збройним опором.

наприклад, повідомлення про артилерійські обстріли обома державами військових баз противника, а також арешти російських військовослужбовців Україною і навпаки, вказують на пряме військове протистояння між російськими збройними силами і силами уряду України³, яке передбачає наявність міжнародного збройного конфлікту в контексті збройних дій в східній Україні найпізніше з 14 липня 2014 р. одночасно з існуванням неміжнародного збройного конфлікту [11].

Зрештою 16 листопада 2016 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила резолюцію про права людини в Криму. У ній Росію названо державою-окупантом й зафіксовано міжнародне невизнання анексії півострова. Відповідне рішення під час голосування підтримали 73 країни (23 – проти). Наголошує, що це вперше, коли в документах ООН Росія називається державою-окупантом, а АР Крим і м. Севастополь тимчасово окупованою територією⁴.

Загалом же Україна як держава та її національна безпека були захищені й гарантовані не лише Будапештським меморандумом, а й низкою важливих міжнародно-правових актів, а саме: Статутом ООН; Гельсінкським заключним актом 1975 р. та десятком інших основоположних документів ОБСЄ; Угодою про створення СНД від 8 грудня 1991 р.; Декларацією про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць СНД від 15 квітня 1994 р.; Тристоронньою заявою щодо гарантій безпеки України Президентів США, РФ та України від 14 січня 1994 р.; рамковим Договором про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ від 1997 р.; іншими українсько-російськими двосторонніми договорами й домовленостями, про які йшлося вище; Договором нерозповсюдження ядерної зброї; Хартією Україна–США про стратегічне партнерство від 19 грудня 2008 р. та іншими міжнародними документами і навіть Основоположним актом про взаємні відносини, співробітництво та безпеку між Організацією Північноатлантичного договору та Росією, який було підписано у 1997 р. в Парижі лідерами країн НАТО й президентом РФ Б. Єльциним. Цей документ було спрямовано на розбудову «міцного та всеохоплюючого миру в Євроатлантичному регіоні», у ньому зафіксовано вимоги та зобов'язання поважати суверенітет і територіальну цілісність усіх країн, не застосовувати силу чи загрозу силою. 4 грудня 2009 р. у Спільній заяві президентів Росії та США було також підтверджено позицію щодо незмінності гарантій, зафіксованих у Будапештському меморандумі. Такі гарантії з боку РФ неодноразово було підтверджено в офіційних заявах керівництва МЗС, зокрема у квітні 2010 року.

³ Згідно з інформацією верховного комісара з прав людини ООН, з початку конфлікту загинуло (станом на осінь 2016 р.) близько 9 тис. 578 осіб і поранено 22 тис. 236 осіб, включаючи службовців збройних сил, членів військових угруповань і мирних жителів. У період з квітня 2014 р. по червень 2016 р. в зонах бойових дій загинуло до 2 тисяч мирних жителів, в основному (85–90%) в результаті артилерійського обстрілу населених пунктів як в зонах, контрольованих урядом, так і на територіях під контролем військових угруповань.

⁴ 16 листопада 2016 р. президент РФ В.Путін підписав розпорядження про вихід Росії з Римського статуту Міжнародного кримінального суду, що де-факто є самовизнанням Кремля себе як держави – міжнародного злочинця.

На початку 2014 року Російська Федерація, розпочавши віроломну війну проти України, порушивши не лише українсько-російські обопільні угоди і договори, а й власне законодавство та низку міжнародно-правових актів, перед усім людством затаврувала себе як держава-агресор і як країна-загарбник, а її політичне керівництво остаточно виявило себе як угруповання міжнародних злочинців і спонсорів світового тероризму.

Російсько-українська війна, за своїми лаштунками, виходить за рамки двостороннього конфлікту й виявляє у собі виразні ознаки загальної кризи світової системи безпеки, що призведе до ланцюга глобальних змін планетарного значення: зміняться не лише кордони та системи влади в Україні та Росії, закладено початок масштабної трансформації євразійського простору, розпочнеться якісний і територіальний перерозподіл ринків торгівлі та сировини, зазнають змін усталені правила політичного світогляду та взаємовідносин, принципи суспільно-політичної моралі регенеруються, розпочнеться перегляд основ глобалістичної економіки та системи світової безпеки, світовий порядок базуватиметься на змінених правилах гри й розпочне набувати якісно нової конфігурації [5].

Світ кардинально зміниться і до цих змін його спонукатиме російсько-українська війна, її наслідки та уроки.

Список використаних джерел

1. Волошина Л. Факты, которые позволяют делать вывод о том, кто сдал Крым, а главное – когда / Лариса Волошина // Українські реалії. Інформаційне агенство. – 2015. – 7 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukreal.info/ua/Like/73695-fakty-kotorye-pozvolayut-delat-vyvod-o-tom-ko-sdal-krym-a-glavnoe-kogda-voloshina>.
2. Гай-Нижник П. Нові виклики: сили режиму взяли паузу для переформатування й, безумовно, подальшого реваншу; влада намірено впроваджує сценарій керованого хаосу; Росія почала цілеспрямовано й енергійно втілювати сценарій розколу України / Павло Гай-Нижник // Our life–Наша жизнь. – 2013. – 15 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sveola.blogspot.com/2013/12/blog-post_7062.html.
3. Гай-Нижник П. Путінська Росія, без оголошення війни, подібно до гітлерівської Німеччини, порушуючи міжнародні та власні зобов'язання, вдерлася на територію незалежної держави Україна / Павло Гай-Нижник // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. – 2014. – 28 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(02\)28dopysy.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(02)28dopysy.php).
4. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення / Павло Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2017. – 332 с.
5. Гай-Нижник П. Світ кардинально зміниться і до цих змін його спонукатиме російсько-українська війна, її наслідки та уроки / Павло Гай-Нижник // Павло Гай-Нижник // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт. – 2014. – 21 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(04\)21dopysy.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(04)21dopysy.php).
6. Гай-Нижник П., Березюк О. Автономна Республіка Крим: бути чи не бути / Павло Гай-Нижник, Олег Березюк // YouTube. – 2012. – 13 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=KQm0K7sqX4>.
7. Гайдук С. А., контр-адмірал. Заява командувача Військово-Морських Сил Збройних Сил України (13 березня 2014 р.) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(03\)13.haiduk.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(03)13.haiduk.php).
8. Декларація про боротьбу за звільнення України (20 березня 2014 р.) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(03\)20.declaration.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(03)20.declaration.php).
9. Заблоцький В. Тест на офіцерську честь / Володимир Заблоцький // Військо України. – 2015. – 2 квітня.
10. Засідання Ради національної безпеки і оборони (РНБО) України з приводу окупації Криму військами Російської Федерації (стенограма від 28 лютого 2014 р.) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(02\)28.rnbo.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(02)28.rnbo.php).
11. Звіт про дії з попереднього розслідування (2016 р.) Справа «Становище в Україні» (Канцелярія прокурора Міжнародного кримінального суду в Гаазі), 14 листопада 2016 р. // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2016\(11\)14.gaaga.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2016(11)14.gaaga.php).
12. Екс-начальник Генштаба Замана: Янукович не отдавал приказ стрелять по Майдану. Зачистить его приказали Лебедев, Якименко и Пшонка // Гордон.UA [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gordonua.com/publications/Eks-nachalnik-Genshtaba-Zamana-YAnukovich-ne-otdaval-prikaz-strelyat-po-Maydanu-Zachistit-ego-prikazali-Lebedev-YAkimenko-i-Pshonka-33981.html>.
13. Костров В. Хроніка кримського протистояння / Влад Костров // Віче. – 2014. – квітень. – №7.
14. Лоссовський І. С. Зовнішньополітична стратегія Росії щодо України як реалізація «нової доктрини обмеженого суверенітету» («доктрини Путіна») / І. С. Лоссовський // Зовнішні справи. – 2015. – №5.
15. Лоссовський І. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами / І. Лоссовський. – К., 2015.
16. Маннтойфель І. Путін узав Крим у заручники / Інго Маннтойфель // Deutsche Welle. – 2014. – 1 березня.
17. Министерство иностранных дел Российской Федерации. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mid.ru.
18. О кризисе на Украине (Совет нацбезопасности России) [План дій по дестабілізації України і включення 12 українських областей та м. Києва до складу Російської Федерації] (січень 2014 р.) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(01\).plan_putina.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(01).plan_putina.php).
19. О прекращении действия соглашений, касающихся пребывания Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины // Государственная Дума. Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28SpravkaNew%29?OpenAgent&RN=484131-6&02>.
20. О. Турчинов: При вторжении со стороны Чернигова, русские танки через пару часов могли быть в Киеве (27 червня 2014 р.) (інтерв'ю С. Кошкіної; Lb.UA) / Олександр Турчинов // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(06\)27.turchinov.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(06)27.turchinov.php).
21. Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, двадцать девятая сессия, Приложение, №31.
22. Пауер С. (Посол, постійний представник США в ООН). Виступ на засіданні Ради безпеки ООН з приводу гуманітарної ситуації в Україні (8 серпня 2014 р.) / Саманта Пауер // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(08\)08.rauer.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(08)08.rauer.php).
23. Порошенко П. (Президент України). Виступ на загальних дебатах 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН (29 вересня 2015 р.) / Петро Порошенко // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2015\(09\)29.poroshenko-oon.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2015(09)29.poroshenko-oon.php).
24. Резолюція №3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml.
25. Роз'яснення Посольства США щодо ситуації в Україні (6 березня 2014 р.) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(03\)06.usa-ukraine.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(03)06.usa-ukraine.php).
26. Так начиналась война: Интервью с Александром Турчиновым (інтерв'ю взяв Ю. Бутусов) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(10\)24.turchinov.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(10)24.turchinov.php).
27. УНА пропонує позбавити Крим автономного статусу // УНІАН. – 2012. – 14 вересня.
28. ЦРУ не передбачило вторгнення в Крим, бо не розуміло думок Путіна // ТСН. – 2014. – 3 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/cru-bulo-ne-gotove-dovtorogennya-v-krim-bo-ne-rozumilo-dumok-putina-337819.html>.

29. Barack Obama. Statement by the President on Ukraine (February 28, 2014, The White House, Office of the Press Secretary) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(02\)28.obama.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.obama.php).

30. Bidder B. Putin stärkt seine wahren Feinde / Benjamin Bidder // Der Spiegel. – 2014. – 2 березня.

31. Readout of President Obama's Call with President Putin (March 01, 2014, The White House, Office of the Press Secretary) // Павло Гай-Нижник – доктор історичних наук. Особистий сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(03\)01.obama.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(03)01.obama.php).

32. Report No.35: Central European Security After Crimea: The Case for Strengthening NATO's Eastern Defenses 25 March 2014 / E. Lucas, A. Wess Mitchell, Peter B. Doran [et al.]. – P.3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cepa.org/content/case-strengthening-natos-eastern-defenses>.

33. UkrNews24.com. – 2012. – 13 вересня.

References

1. Voloshyna L. Fakty, kotorye pozvolayut delat vyvod o tom, kto sdal Krym, a glavnoe – kogda / Larisa Voloshina // Ukrainski realii. Informatsiynе agenstvo. – 2015. – 7 hrudnya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ukrreal.info/ua/Like/73695-fakty-kotorye-pozvolayut-delat-vyvod-o-tom-ko-sdal-krym-a-glavnoe-kogda-voloshina>.

2. Hai-Nyzhnyk P. Novi vyklyky: syly rezhymu vzyaly pauzu dlya pereformatuvannya y, bezumovno, podalshoho revanshu; vlada namireno vprovadzhuє scenarij kerovanoho khaosu; Rosiya pochala tsilespryamovano y energiyno vtilyuvaty scenarij rozkolu Ukrainy / Pavlo Hai-Nyzhnyk // Our life-Nasha zhizn. – 2013. – 15 hrudnya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://sveola.blogspot.com/2013/12/blog-post-7062.html>.

3. Hai-Nyzhnyk P. Putinska Rosiya, bez oholoshennya viyny, podobno do hitlerivskoi Nimechchyny, porushuyuchy mizhnarodni ta vlasni zobov'yazannya, vderlasya na terytoriyu nezaleznoi derzhavy Ukraina / Pavlo Hai-Nyzhnyk // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(02\)28dopysy.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(02)28dopysy.php).

4. Hai-Nyzhnyk P. P. Rosiya proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymusu do viyny na pohlynannya ta sprobu znyschennya / Pavlo Hai-Nyzhnyk. – K.: «MP Lesya», 2017. – 332 s.

5. Hai-Nyzhnyk P. Svit kardynalno zminytsya i do tsykh zmin yoho sponukatyє rosiysko-ukrainska viyna, ii naslidky ta uroky / Pavlo Hai-Nyzhnyk // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt. – 2014. – 21 kvitnya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014\(04\)21dopysy.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014(04)21dopysy.php).

6. Hai-Nyzhnyk P., Bereznyuk O. Avtonomma Respublika Krym: buty chy ne buty / Pavlo Hai-Nyzhnyk, Oleh Bereznyuk // YouTube. – 2012. – 13 veresnya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=KQm0K7sqgX4>.

7. Haiduk S. A., kontr-admiral. Zayava komanduvacha Viyskovo-Morskyykh Syl Zbroynykh Syl Ukrainy (13 bereznya 2014 r.) / S.A.Haiduk // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(03\)13.haiduk.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(03)13.haiduk.php).

8. Declaratsiya pro borotbu za zvilnennya Ukrainy (20 bereznya 2014 r.) // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(03\)20.declaration.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(03)20.declaration.php).

9. Zablotskyi V. Test na ofitersku chest / Volodymyr Zablotskyi // Viysko Ukrainy. – 2015. – 2 kvitnya.

10. Zasadnnya Rady natsionalnoi bezpeky i obrony (RNBO) Ukrainy z pryvodu oкупatsii Krymu viyskamy Rosiyskoi Federatsii (stenograma vid 28 lyutoho 2014 r.) // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(02\)28.rnbo.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.rnbo.php).

11. Zvit pro dii z poperednyoho rozsliduvannya (2016 r.) Sprava «Stanovysche v Ukraini» (Kancelariya prokurora Mizhnarodnoho kryminalnogo sudu v Gaazi), 14 lystopada 2016 r. // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2016\(11\)14.gaaga..php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2016(11)14.gaaga..php).

12. Eks-nachalnyk Genshtaba Zamana: Yanukovych ne otdaval prikaz strelyat po Maidanu. Zachistit ego prikazali Lebedev, Yakimenko i Pshonka // Gordon.UA [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://gordonua.com/publications/Eks-nachalnik-Genshtaba-Zamana-Yanukovich-ne-otdaval-prikaz-strelyat-po-Maidanu-Zachistit-ego-prikazali-Lebedev-YAKimenko-i-Pshonka-33981.html>.

13. Kostrov V. Khronika krymskoho protystoyannya / Vlad Kostrov // Viche. – 2014. – kviten. – №7.

14. Lossovskiy I. E. Zovnishnyopolitychna strategiya Rosii schodo Ukrainy yak realizatsiya «novoї doktryny obmezenogo suverenitetu» («doktryny Putina») / I. E. Lossovskiy // Zovnishni spravly. – 2015. – №5.

15. Lossovskiy I. Mizhnarodno-pravoviy status Budapeshtskogo memorandumu: dohovir, obovyazkoviy dlya vykonannya vsima yoho stononamy / I. Lossovskiy. – K., 2015.

16. Manntoifel I. Putin uzayv Krym u zaruchnyky / Ingo Manntoifel // Deutsche Welle. – 2014. – 1 bereznya.

17. Ministerstvo inostrannykh del Rossiyskoi Federatsii. Ofitsialnyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.mid.ru.

18. O krizise na Ukraine (Sovet natsbezopasnosti Rossii) [Plan diy po destabilizatsii Ukrainy i vklyuchennya 12 ukrainskych oblastey ta m. Kyeva do skladu Rosiyskoi Federatsii] (sichen 2014 r.) // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(01\).plan_putina.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(01).plan_putina.php).

19. O prekraschenii deystviya soglasheniy, kasayuschikhsya prebyvaniya Chernomorskogo flota Rossiyskoi Federatsii na teritorii Ukrainy // Gosudarstvennaya Duma. Ofitsialnyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28SpravkaNew%29?OpenAgent&RN=484131-6&02>.

20. O. Turchinov: Pri vtorzhenii so stonony Chernigova, russkie tanki cherez paru chasov mogli byt v Kieve (27 chervnya 2014 r.) (intervyu S.Koshkinoi; Lb.UA) / Oleksandr Turchinov // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(06\)27.turchinov.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(06)27.turchinov.php).

21. Ofitsialnye otchety Generalnoi Assamblei, dvadtsat devyataya sessiya, Prilozhenie, №31.

22. Pauer S. (Posol, postiynyi predstavnyk SSHA v OON). Vystup na zasidanni Rady bezpeky OON z pryvodu humanitarnoi sytuatsii v Ukraini (8 serpnia 2014 r.) / Samanta Pauer // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(08\)08.pauer.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(08)08.pauer.php).

23. Poroshenko P. (Prezdyent Ukrainy). Vystup na zahalnykh debatakh 70-i Generalnoi Asamblei OON (29 veresnya 2015 r.) / Petro Poroshenko // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2015\(09\)29.poroshenko-oon.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2015(09)29.poroshenko-oon.php).

24. Rezolyutsiya №3314 (XXIX) Generalnoi Asamblei OON vid 14 hrudnya 1974 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml.

25. Roz'yasnennya Posolstva SSHA schodo sytuatsii v Ukraini (6 bereznya 2014 r.) // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(03\)06.usa-ukraine.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(03)06.usa-ukraine.php).

26. Tak nachinalas vojna: Interv'yu s Aleksandrom Turchinovym (interv'yu vzyal Yu. Butusov) // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(10\)24.turchinov.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(10)24.turchinov.php).

27. UNA proponue pozbavyty Krym avtonomnoho statusu // UNIAN. – 2012. – 14 veresnya.

28. TSURU ne peredbachylo vtorgnennya v Krym, bo ne rozumilo dumok Putina // TSN. – 2014. – 3 bereznya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://tsn.ua/politika/cru-bulo-ne-gotove-dovtorgnennya-v-krim-bo-ne-rozumilo-dumok-putina-337819.html>.

29. Barack Obama. Statement by the President on Ukraine (February 28, 2014, The White House, Office of the Press Secretary) // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(02\)28.obama.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(02)28.obama.php).

30. Bidder B. Putin stärkt seine wahren Feinde / Benjamin Bidder // Der Spiegel. – 2014. – 2 bereznya.

31. Readout of President Obama's Call with President Putin (March 01, 2014, The White House, Office of the Press Secretary) // Pavlo Hai-Nyzhnyk – doctor istorichnyh nauk. Osobystyi sayt [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014\(03\)01.obama.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2014(03)01.obama.php).

32. Report No.35: Central European Security After Crimea: The Case for Strengthening NATO's Eastern Defenses 25 March 2014 / E. Lucas, A. Wess Mitchell, Peter B. Doran [et al.]. – P.3 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.cepa.org/content/case-strengthening-natos-eastern-defenses>.

33. UkrNews24.com. – 2012. – 13 veresnya.

Hai-Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical

Studies at the Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv),
Hai-Nyzhnyk@ukr.net

**The occupation and annexation of the Crimea to Russia in 2014
as an act of aggression against Ukraine, the course of the invasion
and evidence of international crimes**

Reveals the initial aggression of Russia against Ukraine, including the progress of the invading forces of the Russian Federation to the Crimean Peninsula, a reaction to the fact of its occupation and annexation of the Kremlin's top political and military leadership of Ukraine in Kiev. Analyzed and communicated the fact of military invasion and resolve undeclared war of Russia against Ukraine and breach of the official Moscow international treaties and international law.

Keywords: Russian–Ukrainian war, occupation of Crimea, Russian aggression.

* * *

УДК 355.337.2(477)(093)«2014–2015»

Стасюк Ю. М.,
ад'юнкт науково–дослідного центра воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. Івана
Черняхівського (Україна, Київ), yura.stasyuk.1975@i.ua

**ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО УЧАСТЬ ДОБРОВОЛЬЧИХ
БАТАЛЬЙОНІВ В АНТИТЕРОРИСТИЧНІЙ ОПЕРАЦІЇ**

Діяльність добровольчих формувань на сході України на цей час мало вивчена. Метою написання статті є аналіз найважливіших історичних джерел зі створення добровольчих формувань та їх діяльності в зоні АТО на сході України. Автор статті вперше спробував дослідити джерельну базу з цієї теми. На основі авторської інтерпретації проблеми запропоновано поділ історичної джерельної бази на групи.

У статті відображено авторський аналіз та систематизацію, основні шляхи дослідження історичних джерел, які містять безпосередню чи опосередковану інформацію про створення, діяльність та розформування цих перепідпорядкованих добровольчих військових формувань (загальнозвідома назва – добровольчі батальйони), охарактеризовано архіви України щодо наявності матеріалів про добровольчі батальйони.

Узагальнюючи результати власного дослідження, автор доходить висновку, що в цілому наявна джерельна база з цього питання створює можливості для поглибленого вивчення історії створення, становлення й діяльності добровольчих формувань та їх ролі в АТО в окремих районах Донецької і Луганської областей України.

Ключові слова: добровольчі батальйони, добровольчі формування, російська агресія, історичні джерела.

Створення добровольчих військових формувань стало реакцією українського суспільства на події в державі 2014–2015 рр.: порушення територіальної цілісності України через агресію Російської Федерації, якій передувала анексія Криму. На сьогодні процес організації та діяльності добровольчих формувань в зоні АТО на Сході України є маловивченим. Існують нечисленні спроби фіксації та аналізу цього феномену. А саме: звіт від 16 травня 2015 року закордонної фундації «Відкритий Діалог», автор проекту Агнешка Гуральська [24], де обговорюється явище виникнення українських добровольчих батальйонів, що беруть участь в антитерористичній операції (АТО), в загальних рисах характеризується їх специфіка, роль та значення під час конфлікту на Сході України; стаття Юрія Бутусова [6] від 29 серпня 2014, в якій автор визначив мету та причини створення добровольчих формувань, запропонував їх поділ на види, коротко схарактеризував здобутки добровольчих батальйонів на прикладі діяльності деяких із них. Існує також низка подібних статей [4; 28].

Зазначимо, що досі не було здійснено спроб дослідження джерельної бази створення та діяльності українських добровольчих формувань у зоні проведення АТО, тому автор статті взяв за мету проаналізувати найважливіші історичні джерела із зазначеної проблематики.

На підставі вивчених історичних джерел зі створення добровольчих формувань та їхньої діяльності в зоні АТО на сході України автор статті пропонує здійснити поділ джерельної бази на такі групи: архівні матеріали, нормативно–правові акти (Конституція України, укази Президента України, постанови Верховної Ради України, кабінету Міністрів в тих частинах, що стосуються добровольчих формувань), опубліковані документи, (зміст яких торкається досліджуваного питання), матеріали преси, матеріали із глобальної електронної мережі, спогади свідків.

На сьогодні в Україні нараховується 47 державних архівних установ [12], а крім них існують ще й приватні архівні зібрання. Тому перед автором статті постало завдання виявити, в яких архівах присутні матеріали стосовно теми статті від моменту оголошення особливого стану [18; 21] в Україні до того часу, коли державою було поставлено офіційне завдання інтегрування добровольчих формувань [49] до складу Збройних Сил України (ЗСУ), Міністерства внутрішніх справ України (МВС), Національної гвардії України (НГУ), інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів.

Виявлено основні фактори (ініціатори), які впливали на процес формування добровольчих формувань та їхньої діяльності в зоні АТО та відповідно можуть бути фондоутворювачами архівних матеріалів. Їх можна розділити на дві групи.

До першої зараховано ініціатори, які безпосередньо та активно брали участь у формуванні проукраїнських добровольчих загонів. Це – громадські об'єднання, партії, місцеві органи самоврядування, обласні державні адміністрації. Документи щодо їхньої діяльності могли бути зосереджені лише в центральних та місцевих державних архівних фондах [14]. Автор статті здійснив пошук на сайтах архівів [40] фондів щодо наявності матеріалів, наданих ініціаторами. Встановлено, що на офіційних сайтах архівів відсутня інформація про наявність документів, навіть таких, які б опосередковано стосувалися теми дослідження.

До наступної групи факторів автор відніс ЗСУ, НГУ, МВС, СБУ, які вплинули опосередковано на створення добровольчих формувань та активно на їхню діяльність в ході АТО на сході України. Спільним для них є те, що всі вони – суб'єкти АТО [19]. Проведено пошук на офіційних сайтах їхніх галузевих архівів наявності сформованих нових фондів. У підсумку, лише в Галузевому державному архіві Міністерства оборони України з 2015 року створено фонд під найменуванням «Штаб АТО на території Донецької та Луганської областей» [38].

Авторові вдалося працювати з матеріалами зазначеного фонду. До речі, його матеріали є закритими в переважній більшості. Публікація статті у відкритому виданні не дає змоги автору повністю відобразити результати свого дослідження. Однак, загалом у фонді є документи, в яких присутні відомості, як в окремих випадках відбувався вплив опосередкований на процес появи добровольчих формувань, а також на становлення їх. Особливо це стосується тих, які перебували в складі ЗСУ, МВС і НГУ. По них виявлено багатий фактаж. В наказах, рапортах та інших документах є оцінка їх діяльності, в першу чергу бойової, також відомості про склад, кількість особового складу, місця виконання завдань, стан військової

дисципліни та правопорядку тощо. Дещо бідніший фактаж є про добровольчі загони, які не ввійшли або з часом інтегрувались до складу силових структур і брали активну участь у захисті територіальної цілісності та суверенітету України в ході АТО. В основному, у фонді містяться відомості про їх наявність в секторах проведення АТО, кількісний склад особового складу, прізвиська або/і позивні командирів, озброєння.

Характеризуючи законодавчу групу джерел, варто зазначити, що окремого нормативно-правового документа щодо створення та функціонування добровольчих формацій немає. При вивченні законодавчої сфери за допомогою методу контент-аналізу було виявлено, що поняття «добровольче формування» дає певне роз'яснення Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [16], де в ст.6 п.20 викладено, що є добровольчими формуваннями та зазначено, що особи, які були в складі їх та брали участь в АТО на сході України, прирівнюються до учасників бойових дій та, відповідно, підпадають під соціальний захист. Слід відзначити, що цей феномен в українському суспільстві згадується ще з березня 2014 року під різними назвами, такі як добровольчі батальйони, добровольчі загони, ополчення але синонімічно близькими за змістом.

Таким чином, можна стверджувати, що внаслідок стрімких змін суспільно-політичної обстановки в Україні, викликаних агресією Російської Федерації, анексією АР Крим та окупацією частини території Донецької та Луганської областей нашої держави, Верховна Рада та уряд України не встигали оперативно змінювати законодавство щодо створення та діяльності добровольчих формувань, як того вимагали обставини.

В переважній більшості ініціатором створення добровольчих формувань ставали громадські об'єднання. Процес формування громадських об'єднань розкритий у законі України «Про громадські об'єднання» [22]. Особливо привертає до себе закон України від 22 червня 2000 року N1835-III «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», в якому прописано процес створення на базі громадських об'єднань громадських формувань за добровільним принципом для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Державній прикордонній службі України та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень і злочинів, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань. Особи, що входять до цих формувань отримали, відповідно до ст.14 вище згаданого закону, право застосовувати заходи фізичного впливу: спеціальні засоби індивідуального захисту та самооборони.

В змінах, що прийнято до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [15] від 03 листопада 2015 року №736-VIII призначено одноразову грошову допомогу добровольцям, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, та членам сімей загиблих.

Вже після оголошення в державі антитерористичної операції – 16.04.2014 року було прийнято Закон України «Про Заяву Верховної Ради України щодо захисту конституційних прав військовослужбовців Збройних

Сил України та інших військових формувань, осіб рядового і начальницького складу та інших працівників органів внутрішніх справ України, які беруть участь у антитерористичній операції, направленій на захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, мирного життя українських громадян» [17]. Парламентарі звертаються до народу України із словами «Верховна Рада України у цей доленосний час випробувань закликає Український народ виявити згуртованість та віру в свої сили, патріотизм та звитягу і стати на захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України».

Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2015 п.2 [35] узаконює факт, що добровольчі формування в подальшому необов'язково повинні бути в складі Збройних Сил, МВС, Національної гвардії та інших утворених відповідно до закону військових формувань та правоохоронних органів. Головне, щоб формування виконували завдання антитерористичної операції у взаємодії із силовими суб'єктами АТО.

Матеріали преси, які стосуються добровольчих батальйонів, можна поділити на дві групи: публікації відомчої військової преси (ЗМІ Збройних Сил України та інших військових формувань); матеріали цивільних видань (урядових, регіональних, комерційних та некомерційних видань тощо). Загалом можна вважати, що пресові матеріали багаті на різнопланову інформацію. Однак для них, як і для більшості наративних джерел, властивий емоційний компонент, пропагандистська спрямованість, авторський суб'єктивізм. В періодичних друкованих виданнях, які готувалися та видавалися за власні кошти самими добровольчими формуваннями, наводилися приклади героїчних вчинків добровольців та їхньої жертвності, обговорювалися найбільш важливі проблеми, які турбують читачів, та шляхи вирішення. Такою є, наприклад, газета «Воля або смерть», яка друкується за кошти бійців батальйону «Донбас» з 2015 року. Особливістю преси добровольчих формувань є невеликий наклад, відсутність значної кількості примірників, так як збереженням їх для історії не займався ніхто, лише поодинокі екземпляри збереглися в добровольців та небайдужих сучасників.

Низка відомчих військових видань містить значний пласт інформації, дотичної до теми здійсненого дослідження. Так Міністерство оборони України – засновником газети «Народна армія» та журналу «Військо України» (до речі, ці видання є в електронному вигляді та розміщуються в Інтернеті на національному домені), в них процес формування добровольчих підрозділів висвітлено досить поверхнево, в загальних рисах, зокрема вміщено подяки за надану волонтерську допомогу [27; 32; 45] та про діяльність добровольчих формувань в зоні АТО, саме тих, що ввійшли до складу ЗС України, розглянуто глибше [7]. Наявний матеріал є достатньо об'єктивним, тому що він готувався професійними фахівцями, військовими журналістами. Наводяться приклади героїзму, опис обставин, позивні чи імена бійців, командирів тощо, що має певну військово-історичну цінність [4]. Частково є відомості про бойову підготовку, тактичні прийоми, проблеми у функціонуванні добровольчих батальйонів та шляхи їх вирішення [46].

У виданнях МВС [42], НГУ [44], міститься інформація, що стосується, в основному, лише добровольчих

батальйонів, прийнятих до лав відповідних силових структур. У цій відомчій пресі широко розкрито діяльність добровольчих формувань, їх участь в АТО. Інформація, яка подається в них, підготовлена професіоналами, її можна розглядати як досить об'єктивну.

Значний пласт загальних відомостей щодо становлення добровольчих формувань знаходимо у цивільних виданнях, як то «Голос України» [31], «Урядовий кур'єр» [9; 25], «День» [23; 37; 48], «Дзеркало тижня» [11] тощо. Зокрема висвітлено умови, в яких відбувався процес формування добровольчих батальйонів [8].

Показовою є публікація «До військкоматів шикуються черги» в «Урядовому кур'єрі» [10] від 5 березня 2014 року про масове бажання громадян України стати на захист держави від російської агресії. 2 березня 2014 року секретарем РНБО А. Парубієм було проголошено рішення про часткову мобілізацію військовозобов'язаних, хоча перший Закон, в якому було закріплено рішення щодо проведення часткової мобілізації вийшов 17 березня 2014 року [18].

Аналіз матеріалів преси дозволив виявити фактори, які суттєво вплинули на формування добровольчих загонів. Так громадські об'єднання, партії, місцеві органи самоврядування та державні органи влади, а також небайдужі окремі громадяни України активно сприяли створенню добровольчих формувань. Окремі олігархи країни фінансово зацікавлювали осіб, котрі виявляли бажання проходити службу у добровольчих формаціях, які створювалися за їхньої активної матеріальної підтримки [13]. Грошове забезпечення членів формацій на той час в декілька разів перевищувало грошове забезпечення військовослужбовців державних силових структур.

Автором виявлено, що найбільше відомостей про добровольчі батальйони міститься в електронних виданнях, які представлено у світовій мережі: сайти «Правого сектору», «Добровольчого українського корпусу», добровольчого батальйону «Карпатська Січ», добровольчого батальйону «Азов» [39; 41; 43]. Властивим для усіх них є агітаційно-пропагандистський характер матеріалу, обговорення виявів героїзму і шляхів вирішення проблеми зміцнення національної безпеки з залученням активних громадян України.

У процесі дослідження виявлено опубліковані відкриті документи державних інститутів влади, що стосувались, як обороноздатності країни, так і безпосередньо чи опосередковано добровольчих батальйонів. Знаковим є документ, де виконуючий обов'язки Президента України О. В. Турчинов під час парламентських слухань у Верховній раді України дав негативну оцінку стану, в якому перебували ЗС України та інші силові структури держави після падіння режиму Януковича та розпочатої Російською Федерацією агресії [30].

Особливо виділяється «Біла книга» [20], яка щорічно видається МО України, де містяться матеріали про діяльність добровольчих формувань [5] в зоні АТО. Розглядаються питання здійснення бойової підготовки, забезпечення озброєнням та військовою технікою, соціального та правового захисту тощо.

Варті уваги надані звіти Генеральним штабом ЗСУ [1; 2; 3] громадськості держави, де опосередковано згадуються добровольчі батальйони, дається як позитивна, так і негативна оцінка їх діяльності, подано інформацію, що в секторах зони АТО на кінець 2015 року в

цілому лише добровольчі батальйони, які ввійшли до складу ЗСУ та інших військових формувань [1].

Військові комісаріати не надають повної та детальної інформації стосовно особового складу добровольчих формувань, оскільки ці відомості мають гриф таємності. Отже відомості, які надані посадовими особами ЗС України про добровольців в пресі [26; 33] є дуже важливим джерелом. У них визнано спільну з ЗС України участь добровольчих формувань у зоні АТО, надано позитивний відгук щодо їх діяльності та показано відсоток добровольців від загальної кількості призваних під час мобілізацій.

На даний час присутня тенденція до збільшення публікацій відкритих документів. Перевагою даного джерела є отримання інформації з ознаками об'єктивності від представників влади.

Найчисленнішим видом наративних джерел стали особисті спогади учасників. Ураховуючи суб'єктивність мемуарної літератури, при дослідженні необхідно враховувати дані про авторів: службове становище, погляди, зацікавленість їх у фіксації лише окремих подій тощо [29; 34; 36; 50]. Зі спогадів можна взяти інформацію про побут, порядки, що існували в добровольчих формувань, взаємини між особовим складом, простежити ставлення авторів до змін, що відбувалися в суспільстві, силових структурах країни та загалом у державі. Мемуари доповнюють інформацію, отриману з інших джерел, а іноді вони виявляються єдиним джерелом.

Серед опублікованих мемуарів добровольців виділяється книга у формі щоденника П. Солтиса [47]. Активіст Майдану, доброволець, котрий описав 370 днів свого перебування у Збройних Силах України та був свідком доленосних подій. Він досить відверто коментує труднощі, з якими зіткнувся, починаючи з підготовки, що пройшов як артилерист на Яворівському полігоні, та завершуючи боями в зоні АТО. П. Солтис згадує деякі особливості тактики, що використовували сили АТО у боротьбі з ворогом, а також застосовані противником. На думку автора книги, важливо заохочувати і навчати учасників АТО методиці написання мемуарів, які стануть джерелами нашої військової історії.

Оскільки нині відсутні відкриті змістовні документи в Україні, чим утруднена робота з дослідження історії участі добровольчих формувань у збройній боротьбі за територіальну цілісність держави, тому необхідно звернутися до усної історії та основного її методу – інтерв'ю. Отримані результати є важливим і найбільш інформативним на сьогодні історичним джерелом.

Підбиваючи підсумки викладеного у статті матеріалу зазначимо, що, на жаль, джерельна база досліджуваного питання не досить різноманітна у зв'язку з відсутністю відкритих матеріалів в архівах України. Закриті матеріали, що містяться у Галузевому державному архіві Міністерства оборони України є недоступними для широкого кола дослідників. Відсутня можливість опублікування результатів розвідок у відкритих виданнях, які стали би надбанням для послідовників та подальших більш глибоких досліджень з даної проблеми. Але в цілому існуюча джерельна база створює можливості для поглибленого вивчення історії створення, становлення та діяльності добровольчих формувань і їх ролі в антитерористичній операції в окремих районах Донецької і Луганської областей України. Використання

нормативно-правових документів, нарративних друкованих, електронних та усних джерел забезпечує значну вірогідність об'єктивно дослідити процес створення добровольчих формувань та їх діяльності в зоні АТО на сході України.

Список використаних джерел

1. Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24–29 серпня 2014 року від 19.10.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk-14354/>
2. Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014–2015 років від 23.12.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%e2%80%932015-rokiv-16785/>
3. Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року від 03.02.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debaltsevskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>
4. Басараб С. Батя / Сергій Басараб // Військо України. – 2014. – №8. – С.8–11.
5. Біла книга – 2015. Збройні Сили України / [голова робочої групи І. Руснак]. – К.: Міністерство оборони України, 2016. – 105 с.
6. Бутусов Ю. Добровольчі батальйони: структура, страхи, проблеми бойового застосування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/dobrovolchi-bataliyoni-struktura-strahi-problemi-boyovogo-zastosuvannya_.html
7. Васильченко О. Батальйони українських добровольців / Олександр Васильченко // Військо України. – 2014. – №5. – С.16–18.
8. Ведернікова І. Голова Харківської ОДА Ігор БАЛУТА: «Механізм утримання ситуації в регіоні простий: влада–бізнес–силовики» / Інна Ведернікова // Дзеркало тижня. – 2014. – 22 травня – 30 мая 2014, №18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/golova-harkivskoyi-oda-igor-baluta-mehanizm-utrimannya-situaciyi-v-regioni-prostiy-vlada-biznes-siloviki_.html
9. До військоматів шикуються черги / О. Івашко, С. Ісаченко, О. Вертіл [та ін.] // Урядовий кур'єр. – 2014. – 5 березня, №42. – С.4–5.
10. До військоматів шикуються черги // Урядовий кур'єр. – 2014. – 5 березня, №42. – С.4–5.
11. Добробати МВС потрібні на перехідний період, їх уже менше 22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/dobrobati-mvs-potribni-na-perehidniy-period-yih-uzhemenshe-22-avakov-199739_.html
12. Довідник здобувача наукового ступеня: Зб. нормат. док. та інформ. матеріалів з питань атестації наук. кадрів вищої кваліфікації / Упоряд. Ю. І. Цеков, за редакцією В. Д. Бондаренка. – 5-е вид., випр. і допов. – К.: Ред. «Бюл. Вищої атестації коміс. України»: Вид-во «Толока», 2011. – 56 с.
13. «Дніпро» захищатиме від російської агресії // Урядовий кур'єр. – 2014, 17 квітня, №71. – С.6.
14. Закон України №3814–ХІІ від 16.04.14 «Про Національний архівний фонд та архівні установи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>
15. Закон України від 03.11.15 про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо виплати одноразової грошової допомоги волонтерам, добровольцям, які захищають незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, та членам сімей загиблих [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/735-19>
16. Закон України від 07.04.15 про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо статусу осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/291-19>
17. Закон України від 16.04.14 «Про Заяву Верховної Ради України щодо захисту конституційних прав військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, осіб рядового і начальницького складу та інших працівників органів внутрішніх справ України, які беруть участь у антитерористичній операції, направленої на захист незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, мирного життя українських громадян» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1215-18>
18. Закон України від 17 березня 2014 року №1126–VII «Про затвердження Указу Президента України «Про часткову мобілізацію»» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1126-18>
19. Закон України від 20 березня 2003 року №638–IV «Про боротьбу з тероризмом» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15>
20. Закон України від 2003 року «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-15>
21. Закон України від 21 жовтня 1993 року №3543–ХІІ «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>
22. Закон України від 22.06.12 «Про громадські об'єднання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
23. Замість одного батальйону – три! // День. – 2014. – 16 квітня, №69. – С.4.
24. Звіт: Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.odfoundation.eu>
25. Кадри // Урядовий кур'єр. – 2014. – 6 березня, №43. – С.3.
26. Командувач Сухопутних військ ЗС України генерал-лейтенант Анатолій Пушняков: «Ми маємо моральну перевагу над ворогом, тому що захищаємо свою землю» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://plus.google.com/111899620178744495129/posts/NuEhUfRFSP>
27. Косенко В. Коли в ціні велика душа, а не велика кишеня / Володимир Косенко // Військо України. – 2015. – №2. – С.40–43.
28. Народна армія. Все про добровольчі батальйони, що воюють на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pereveslo.org.ua/index.php/suspilstvo/item/12197-narodna-armiya-vse-pro-dobrovolchi-batal-yony-shcho-voyuyut-na-donbasi.html>
29. Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніка АТО: популярне видання / [О. Каліновська, О. Криштопа, С. Назаренко та ін.]. – Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. – 512 с.
30. Обороздатність України у XXI столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання: матер. Парламентських слухань у Верховній раді України 23 липня 2014 р. / за заг. ред. І. М. Грабовенка / Верховна Рада України. – К.: парламентське видавництво, 2014. – 344 с.
31. Пекний О. Бійці територіальної оборони зробили вагомий внесок у визволення Донбасу / О. Пекний // Голос України. – 2015, червень, №17. – С.10.
32. Петровський В. «Народний тил» / В'ячеслав Петровський // Військо України. – 2014. – №9. – С.26–28.
33. Полное интервью начальника генштаба Виктора Муженко от 11.12.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://plus.google.com/111899620178744495129/posts/HaVzEjXVL4R>
34. Положіє С. Іловайськ. Розповідь про справжніх людей / С. Положіє. – Харків: Фоліо, 2015. – 377 с.
35. Постанова Кабінету Міністрів України №685 від 08.09.15 «Про затвердження Порядку надання статусу інваліда війни особам, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії або каліцтва, одержаних під час непосредної участі в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248479308>
36. Прикарпатці в АТО / [упоряд. І. Бондарев]. – Івано-Франківськ: лілея–НВ, 2015 – 128 с.
37. Рижков В. На Дніпропетровщину везуть полонених російських диверсантів / В. Рижков // День. – 2014. – 16–19 квітня, №73. – С.6.
38. Сайт «Галузевого державного архіву МО України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/zvernennya-gromadyan/galuzevij-derzhavnij-arxiv/>
49. Сайт «Добровольчого Українського корпусу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ps-zahid.info/news/dobrovolchjy-ukrajinskyj-korpus-duk>

40. Сайт «Офіційний веб-портал Державної архівної служби України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/>
41. Сайт «Правого сектору» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravuysektor.info/>
42. Сайт газети «Іменем закону» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imzak.org.ua/>
43. Сайт добровольчого батальйону «Карпатська Січ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vk.com/karpatsich>
44. Сайт журналу «Ратник» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%96-633510606719638/>
45. Смелов Ю. «Волонтерська армія» і ініціатива з тилу рятують Україну / Юрій Смелов // Військо України. – 2014. – №7. – С.8–13.
46. Смелов Ю. Польові дослідження від «Сагайдаків» / Юрій Смелов // Військо України. – 2014. – №11. – С.36–39.
47. Солтис П. О. 370 днів у камуфляжі (записки артилериста) / П. О. Солтис. – Острогор-Здолбунів: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – 328 с.; іл.
48. У Сумах. Спроби провокацій // День. – 2014. – 6 березня, №41. – С.8.
49. Указ Президента України від 24 вересня 2015 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до нормативно-правового акту: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>
50. Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки). Вип.1 / за ред. В. Мороко; Укр. ін-т нац. пам'яті, Запоріж. нац. ун-т, Іст. ф-т. – Київ: К.І.С., 2015. – 176 с. – Електрон. версія вид. – Режим доступу: <http://bit.ly/2bBQz0> (дата звернення: 17.08.2016). – Назва з екрана.

References

1. Analiz boiovykh dii v raioni Ilovaiska pislia vtorhnnenia rosiiskykh viisk 24–29 serpnia 2014 roku vid 19.10.2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk-14354/>
2. Analiz boiovykh dii na skhodi Ukrainy v khodi zymovoi kampanii 2014–2015 rokov vid 23.12.2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%e2%80%932015-rokiv-16785/>
3. Analiz Heneralno shtabu ZSU shchodo boiovykh dii na Debaltsevskomu platsdarmi z 27 sichnia do 18 liutoho 2015 roku vid 03.02.2016 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shchodo-bojovih-dij-na-debalcevskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>
4. Basarab S. Batia / Serhii Basarab // Viisko Ukrainy. – 2014. – №8. – С.8–11
5. Bila knyha – 2015. Zbroini Syly Ukrainy / [holova robochoi hrupy I. Rusnak]. – K.: Ministerstvo oborony Ukrainy, 2016. – 105 s.
6. Butusov Yu. Dobrovolchi bataliony: struktura, strakhy, problemy boiovoho zastovuvannia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/internal/dobrovolchi-batalyoni-struktura-strahi-problemi-boiovogo-zastovuvannia-_html
7. Vasylychenko O. Bataliony ukrainskykh dobrovoltsiv / Oleksandr Vasylychenko // Viisko Ukrainy. – 2014. – №5. – С.16–18.
8. Vedernikova I. Holova Kharkivskoi ODA Ihor BALUTA: «Mekhanizm utrymanna situatsii v rehioni prostyi: vlada–biznes–sylovyky» / Inna Vedernikova // Dzerkalo tyzhnia. – 2014. – 22 travnia – 30 maia 2014, №18. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/internal/golova-harkivskoyi-oda-igor-baluta-mekhanizm-utrimanna-situatsii-v-regioni-prostyi-vlada-biznes-siloviki-_html
9. Do viiskomativ shykuiutsia cherhy / O. Ivashko, S. Isachenko, O. Vertil [ta in.] // Uriadovyi kurier. – 2014. – 5 bereznia, №42. – С.4–5.
10. Do viiskomativ shykuiutsia cherhy / Uriadovyi kurier. – 2014. – 5 bereznia, №42. – С.4–5.
11. Dobrobaty MVS potribni na perekhidnyi period, yikh uzhe menshe 22 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://dt.ua/UKRAINE/dobrobaty-mvs-potribni-na-perehidnyi-period-yih-uzhe-menshe-22-avakov-199739_.html
12. Dovidnyk zdobuvacha naukovoho stupennia: Zb. normat. dok. ta inform. materialiv z pytan atestat. nauk. kadriv vyshchoi kvalifikatsii / Uporiad. Yu. I. Tsekov; za redaktsiieiu V. D. Bondarenka. – 5-e vyd., vypr. i dopov. – K.: Red. «Biul. Vyshchoi atestat. komis. Ukrainy»: Vyd-vo «Toloka», 2011. – 56 s.
13. «Dnipro» zakhyschayatyme vid rosiiskoi ahresii / Uriadovyi kurier. – 2014, 17 kvitnia, №71. – С.6.
14. Zakon Ukrainy №3814–XII vid 16.04.14 «Pro Natsionalnyi arkhivnyi fond ta arkhivni ustanovy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>
15. Zakon Ukrainy vid 03.11.15 pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro status veteraniv viiny, harantii yikh sotsialnoho zakhystu» shchodo vyplaty odnorazovoi hroshovoi dopomohy volonteram, dobrovoltsiam, yaki zakhyschali nezalezhnist, suverenitet ta terytorialnu tsilisnist Ukrainy, ta chlenam simey zahybylykh [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/735-19>
16. Zakon Ukrainy vid 07.04.15 pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro status veteraniv viiny, harantii yikh sotsialnoho zakhystu» shchodo statusu osib, yaki zakhyschaly nezalezhnist, suverenitet ta terytorialnu tsilisnist Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/291-19>
17. Zakon Ukrainy vid 16.04.14 «Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy shchodo zakhystu konstytutsiinykh prav viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh Syl Ukrainy ta inshykh viiskovykh formuvan, osib riadovoho i nachalnytskoho skladu ta inshykh pratsivnykyv orhaniv vnurishnikh sprav Ukrainy, yaki berut uchast u antyterorystychnii operatsii, napravlenni na zakhyst nezalezhnosti, suverenitetu ta terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy, mymnoho zhyttia ukrainskykh hromadian» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1215-18>
18. Zakon Ukrainy vid 17 bereznia 2014 roku №1126–VII «Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro chastkovu mobilizatsiiu»» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1126-18>
19. Zakon Ukrainy vid 20 bereznia 2003 roku №638–IV «Pro borotbu z teroryzmom» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15>
20. Zakon Ukrainy vid 2003 roku «Pro demokratychni tsyvilnyi kontrol nad Voiennoiu orhanizatsiieiu i pravookhoronnyim orhanamy derzhavy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-15>
21. Zakon Ukrainy vid 21 zhovtnia 1993 roku №3543–XII «Pro mobilizatsiiu pidhotovku ta mobilizatsiiu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>
22. Zakon Ukrainy vid 22.06.12 «Pro hromadski obiednannia» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
23. Zamist odnogo batalionu – try! // Den. – 2014. – 16 kvitnia, №69. – С.4.
24. Zvit: Dobrovolchi bataliony. Vynyknennia, diialnist, superechnosti [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.odfoundation.eu>
25. Kadry / Uriadovyi kurier. – 2014. – 6 bereznia, №43. – С.3.
26. Komanduvach Sukhoputnykh viisk ZS Ukrainy general-leitanant Anatolii Pushniakov: «My maiemo moralnu perevahu nad vorohom, tomu shcho zakhyschayemo svoiu zemliu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://plus.google.com/111899620178744495129/posts/NUcEhURFSP>
27. Kosenko V. Koly v tsini velyka dusha, a ne velyka kyshennia / Volodymyr Kosenko // Viisko Ukrainy. – 2015. – №2. – С.40–43.
28. Narodna armia. Vse pro dobrovolchi bataliony, shcho voiniut na Donbasi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pereveslo.org.ua/index.php/suspilstvo/item/12197-narodna-armiya-vse-pro-dobrovol-chi-batal-yony-shcho-voyuyut-na-donbasi.html>
29. Neoholoshena viina. Nevidomi fakty i khroniky ATO: populiarne vydannia / [O. Kalinovska, O. Kryshchop, Ye. Nazarenko ta in.]. – Kh.: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2015. – 512 s.
30. Oboronozdatnist Ukrainy u XXI stolitti: vyklyky, zahrozy ta shliakhy yikh podolannia : mater. Parlamentskykh slukhan u Verkhovnii radi Ukrainy 23 lypnia 2014 r. / za zah. red. I. M. Hrabovenka / Verkhovna Rada Ukrainy. – K.: parlamentske vydavnytstvo, 2014. – 344 s.
31. Peknyi O. Biitsi terytorialnoi oborony zrobyly vahomyi vnesok u vyzvolennia Donbasu / O. Peknyi // Holos Ukrainy. – 2015, cherven, №17. – С.10.
32. Petrovskiy V. «Narodnyi tyl» / Viacheslav Petrovskiy // Viisko Ukrainy. – 2014. – №9. – С.26–28.
33. Polnoe ynterviu nachalnyka henshtaba Vyktora Muzhenko ot 11.12.2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://plus.google.com/111899620178744495129/posts/HaVzEjXVLA4R>

34 Polozhii Ye. Ilovaisk. Rozpovid pro spravzhnikh liudei / Ye. Polozhii. – Kharkiv: Folio, 2015. – 377 s.

35. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №685 vid 08.09.15 «Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia statusu invalida viiny osobam, yaki otrymaly invalidnist vnaslidok poranennia, kontuzii abo kalitstva, oderzhanykh pid chas bezposerednoi uchasti v antyterorystychnii operatsii, zabezpechenni yii provedennia» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248479308>

36. Prykarpatsi v ATO / [uporiad. I. Bondarev]. – Ivano-Frankivsk: lileia–NV, 2015 – 128 s.

37. Ryzhkov V. Na Dnipropetrovshchynu vezut polonenykh rosiiskykh dyversantiv / V. Ryzhkov // Den. – 2014. – 16–19 kvitnia, №73. – S.6.

38. Sait «Haluzevoho derzhavnoho arkhivu MO Ukrainy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mil.gov.ua/zvernennya-gromadyan/galuzevij-derzhavnij-arxiv/>

39. Sait «Dobrovolchoho Ukrainskoho korpusu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ps-zahid.info/news/dobrovolchij-ukrajinskyj-korpus-duk>

40. Sait «Ofitsiinyi veb–portal Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.archives.gov.ua/>

41. Sait «Pravoho sektoru» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pravyysektor.info/>

42. Sait hazety «Imenem zakonu» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.imzak.org.ua/>

43. Sait dobrovolchoho batalionu «Karpatska Sich» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vk.com/karpatsich>

44. Sait zhurnal «Ratnyk» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.facebook.com/%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%96-633510606719638/>

45. Smielov Yu. «Volonterska armii» i initsiatyva z tylu riatuie Ukrainu / Yurii Smielov // Viisko Ukrainy. – 2014. – №7. – S.8–13.

46. Smielov Yu. Polovi doslidzhennia vid «Sahaidakiv» / Yurii Smielov // Viisko Ukrainy. – 2014. – №11. – S.36–39.

47. Soltys P. O. 370 dnev u kamufliazhi (zapysky artylerysta) / P. O. Soltys. – Ostroh–Zdolbuniv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 2016. – 328 s.; il.

48. U Sumakh. Sproby provokatsii / Den. – 2014. – 6 bereznia, №41. – S.8.

49. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 veresnia 2015 roku «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 veresnia 2015 roku «Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy»» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do normatyvno-pravovoho aktu: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>

50. Usna istoriia rosiisko-ukrainskoi viiny (2014–2015 roky). Vyp.1 / za red. V. Moroko; Ukr. in–t nats. pamiati, Zaporiz. nats. un–t, Ist. f–t. – Kyiv: K.I.S., 2015. – 176 s. – Elektron. versiia vyd. – Rezhym dostupu: <http://bit.ly/2bBKQzo> (data zvernennia: 17.08.2016). – Nazva z ekrana.

Stasyuk Yu. M., military graduate student, Scientist and Methodological Center of Military History, National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovsky (Ukraine, Kyiv), yura.stasyuk.1975@i.ua

Historical sources of volunteer battalions participated in the anti-terror operation

The aim of writing the article is to analyse major historical sources on the creation of volunteer formation and their activity in the zone of the anti-terrorist operation in the east of Ukraine. It is the first attempting to study this source base.

Based on the author's interpretation of problems the subdivision of historical source base is offered: the archive materials, normative and legal acts, published documents, materials of the press, materials from a global electronic network, recollections of witnesses.

The article reflects the author's analysis and systematization of basic research ways of historical sources that have direct or indirect information on the creation, activity, reformation or resubordination of volunteer military forces (commonly recognized name is «volunteer battalions»).

Summarizing the results of the research, the author concludes that the existing source base on this issue creates opportunities for the deep study of the history of the creation, formation and activity of volunteer battalions and their role in the anti-terrorist operation in separate districts of Donetsk and Lugansk regions of Ukraine.

Keywords: volunteer battalions, forming volunteer, Russian aggression, historical sources.

* * *

УДК 94(479.24)

Рустамова Д.,
доктор исторических наук, Бакинский
государственный университет (Азербайджан, Баку),
rus_rahimli@yahoo.com

СОЦИАЛЬНО–ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ

Конец XIX в. – начало XX в. период интенсивного развития капиталистических отношений в промышленности и в сельском хозяйстве. Однако этот процесс носил неравномерный характер, в то время как капиталистический уклад становился господствующим, в некоторых отраслях экономики параллельно существовали отсталые феодальные методы хозяйствования.

Ключевые слова: социально–экономическое развитие, промышленность, сельское хозяйство, капитализм.

(статья друкується мовою оригіналу)

Известно, что уровень социально–экономического развития Азербайджана в конце XIX – начале XX в., в советской историографии принижался. Многие историки не признавали, что капиталистический способ производства был доминирующим во многих отраслях промышленности Азербайджана в этот период [4]. Решительный ответ был дан этой вышеназванной установке, которое, по нашему мнению, скорее было политизированным, в научных трудах А. С. Сумбатзаде, «все закономерности развития капиталистической экономики, в целом были характерны и для экономики, социального строя дореволюционного Азербайджана [15, с. 14]. Этот вывод автором был сделан на основе обширного фактического материала. Эти обобщения нашли свое подтверждение в дальнейшем в научных трудах М. Исмаилова [5], которые еще более расширили круг, рассматриваемых вопросов, а выводы, сделанные в них, представляют для нас особую ценность. Уже в последующие годы, написанные труды по этой проблеме, опирались на эти выводы, а в дальнейшем и продолжили их. Конечно, были и исключения, ведь речь идет о советском периоде истории, когда директивы, направленные сверху, воспринимались, как установка и обязательное его исполнение [1].

На современном этапе, эта проблема не является предметом обсуждения, а окончательный ответ, по нашему мнению был дан С. Алиярлы «первые ростки нового строя в Азербайджане, в том числе в Баку появились на «естественной почве» [8, с. 682] в конце XVIII – начале XIX веков. Поэтому не видеть связи между экономикой Азербайджана и капиталистическим производством и заявлять, что «капиталистическая экономика Баку не была порождена социально–экономическим развитием Азербайджана» нуждается в существенном уточнении» [8, с. 682, 217]. На рубеже XIX–XX вв. перед Россией стояло ряд задач: в области экономической завершение промышленного переворота и осуществление индустриализации страны, в области политической – создание правового государства, в области социальной – формирование гражданского общества [14, с. 19].

Между тем, новые веяния, связанные с достаточно бурным развитием капиталистических отношений в России, нашли свое отражение практически во всех секторах экономики страны [14, с. 35]. Российский капитализм рос как естественным путем «снизу», так и усиленно насаждался «сверху». Его развитие носило крайне неравномерный, очаговый характер, как в отраслевом, так и в территориальном плане.

Различные фазы капиталистической эволюции предельно уплотнились. Российский капитализм, начавший с конца XIX в. переходить в монополистическую стадию, не знал ярко выраженного периода свободной конкуренции. Отдельные этапы развития буржуазного строя как бы «налагались» друг на друга [20].

В то же время, необходимо отметить, что политические и экономические процессы, которые происходили в метрополии, оказывали непосредственное влияние на окраины империи. И в Азербайджане развитие капиталистического производства в различных отраслях промышленности и с хозяйства носило неравномерный характер. Для того, чтобы определить уровень социально-экономического развития Азербайджана в конце XIX – начале XX в. необходимо воссоздать общую картину развития всех отраслей промышленности и сельского хозяйства. Мы остановимся на некоторых отраслях промышленности и сельского хозяйства. По сумме валовой продукции промышленного производства в Закавказье на долю Азербайджана без Баку приходилось более трети, на долю Грузии – немногим более половины, на долю Армении – 13–18%. Что же касается распределения рабочих в крае даже с учетом такого промышленного города, как Тбилиси на долю Грузии приходится 35–37%, т.е. немногим более трети всех рабочих, занятых в промышленных предприятиях Закавказья, в то время как на долю Азербайджана (опять–таки не считая Баку) приходится 47–50%, т.е. около половины рабочих [6, с. 33].

Как видно, даже без г. Баку промышленное и сельскохозяйственное развитие Азербайджана, создавало основу для дальнейшего развития капиталистических отношений. По утверждению А. Сумбатзаде «Баку был выдающимся явлением, мощным промышленным силуэтом на фоне всей России, занимая видное место, наряду с Петербургом, Москвой и другими промышленными центрами» [16, с. 20]. Азербайджан без Баку, имел более высокие показатели, чем Грузия и Армения, так как «обладал 3183 фабрично–заводскими предприятиями против 2866 в Грузии и 2067 в Армении, а численность рабочих была соответственно 13450 в Азербайджане, 12319 в Грузии и лишь 4738 в Армении. Единственно лишь по сумме производства, взятого без Баку, фабрично–заводские предприятия Азербайджана несколько уступали аналогичным предприятиям Грузии (13,213 тыс. руб. против 14,988 тыс. руб.) [15, с. 17]. В промышленном развитии Азербайджана в конце XIX – начале XX важную роль играла нефтяная промышленность (например, создание химической промышленности, машиностроения, механическое производство, судостроения и т.п.). После отмены откупной системы стремительное развитие бакинского нефтяного района привело к созданию крупных предприятий. В 1874 г.

общая добыча нефти по всей стране составила только 85,3 тыс. т., к 1880 г. добыча нефти возрастает до 352,1 тыс. т., а в 1885 г. – до 1904,4 тыс. т. [9, с. 27]. До начала XX в. из добытых в России 706,8 млн. пудов нефти 672 млн. пудов приходилось на долю бакинского нефтепромышленного района и лишь 34,8 млн. пудов – на Грозненский район. Даже в 1912 г. все нефтяные районы Российской империи (Майкон, Грозный на Северном Кавказе, Эмба в Казахстане, о–в Челекен в Туркмении, Ферганская область в Узбекистане), вместе взятые, давали 91,6 млн. пудов нефти, тогда как бакинский район – 473,4 млн. [2, с. 100]. Но первенство на мировом рынке определялось не размером сырья, а размером того продукта, который составлял главный предмет сбыта на этом рынке – керосина. И в этом отношении первенство все еще оставалось на стороне американской промышленности. Показателем успехов бакинской нефтеперерабатывающей промышленности явился вывоз бакинского керосина за границу (1883 г.) и окончательное вытеснение с российских рынков американского керосина (1885 г.) [10, с. 18–19].

Вывоз бакинского керосина за границу достиг к началу 90–х годов 29,9 млн. пуд. [12, с. 29]. Тем самым Россия за счет бакинской нефти из импортера нефтепродуктов превратилась в экспортера. Рост размера добычи и переработки нефти был обусловлен резким расширением спроса на нефть и нефтепродукты на российском и мировых рынках [10, с. 19].

Таким образом, удельный вес нефтяной промышленности в экономике Азербайджана был значительным. Быстрый рост нефтяной промышленности стимулировал развитие механического производства. За короткий период более 100 крупных и средних предприятий механического производства обслуживали нужды нефтяной промышленности. Как по объему производства, так и по числу рабочих ведущее место в механическом производстве Баку занимало подрядное бурение. В 1908–1910 гг. годовая сумма производства крупных предприятий равнялась 5 млн. руб., а мелких около 200 тыс. Среднегодовая сумма производства этой отрасли промышленности равнялась примерно 6–8 млн. руб. [17, с. 14–15].

В целом, годовая сумма производства механических предприятий равнялась 20,5–25,5 млн. руб. в год, из коих на долю крупнейших предприятий приходилось 19,5–23,3 млн. руб., крупных – 3,5–5 млн. руб., а мелких – 1,5–2,2 млн. руб. [7, с. 19].

В целом, удельный вес нефтяной и связанных с ней других отраслей промышленности, число рабочих, занятых в ней, и стоимость ее валовой продукции отчетливо видны из таблицы [7, с. 25]:

	Число рабочих	Стоимость валовой (в руб.)
Нефтедобывающая промышленность	28.956	208.700.300
Нефтеперерабатывающая	3.925	80.000.000
Химическая	50	1.500.000
Механическое производство	16.068	22.500.000
Производство стройматериалов	8.086	2.900.000
Энергопромышленность	701	4.000.000
Итого	58.239	319.400.400

Таким образом, объем промышленного производства увеличивался за счет роста добычи и переработки нефти, а также создания других отраслей промышленности.

Огромное влияние на социально-экономическое развитие Азербайджана оказало открытие железной дороги между Тифлисом и Баку в 1883 г. Железная дорога ускорила капиталистическое развитие городов и населенных пунктов вдоль линии дороги. В большинстве железнодорожных станций были созданы предприятия по обслуживанию железных дорог – мастерские, депо. В Баку и на железнодорожной станции Гянджа (недалеко от города) появились паровозоремонтные мастерские, открыты мастерские для ремонта вагонов... На железнодорожных станциях росло также число торговых домов, лавок и складов, предприятий оптовой и розничной торговли [11, с. 46–47].

Сельское хозяйство играло важную роль в экономике Азербайджана в изучаемый период, так как основная часть населения страны были крестьяне.

Под воздействием все усиливавшегося рыночного спроса на дешевое сельскохозяйственное сырье здесь быстро расширялась площадь пахотных и посевных земель. Если в начале 80-х годов XIX в. в Азербайджане площадь пахотных земель определялась в 800 тыс. – 1 млн. дес. и под посевами находилось 500–600 тыс. дес., то к концу XIX в. их стало соответственно 1,5 млн. дес. и 900 тыс. – 1 млн. дес., а в 1917 г. – 1,6 млн. дес. и 1,3 млн. дес., а в 1917 г. – 1,6 млн. дес. и 1,3 млн. дес. Как видно, за этот период пахотные и посевные земли возросли в 2–2,5 раза [19, с. 24–25]. Со строительством Баку–Тифлисской железной дороги, открывший через черноморские порты Потти и Батум выход к зарубежным рынкам, азербайджанский хлеб окончательно превратился в высокоприбыльный товарный продукт [19, с. 28–29]. После реформы 1870 г. в азербайджанской деревне началось расслоение среди крестьян. Начавшийся в пореформенный период процесс социального расслоения азербайджанского крестьянства привел, в конце концов, к появлению новых более прогрессивных методов хозяйствования, созданию достаточно значительной прослойки сельской буржуазии. В условиях динамично растущего капиталистического расслоения в азербайджанской деревне, крупная сельская буржуазия – кулачество в скором времени сконцентрировало в своих руках основные средства производства – землю, рабочий скот, сельскохозяйственные орудия и машины, оросительную воду и наемную рабочую силу. Причем кулацкие хозяйства были многоотраслевыми с одной или двумя главными рыночными отраслями [18, с. 49–50].

К началу 90-х г. XIX в. из всех 3951,8 тыс. десятин земли в Елизаветпольской губернии в пользовании казенных крестьян было 917,9 тыс. десятин (23,2%), частновладельческих – 317,2 тыс. десятин (8,1%), всего же в руках обеих категорий крестьян было 1.235.2 тыс. (31,3%), между тем как в руках государства и помещиков было сосредоточено 2716,6 тыс. десятин (68,7% всех земель). В Бакинской губернии из 3579 тыс. десятин всех земель в пользовании казенных крестьян находилось 1050,3 тыс. десятин (29,3%), частновладельческих крестьян – 96,4 тыс. десятин (2,7%), всего же в пользовании обеих категорий крестьян – 1146,6 тыс. десятин (32,0%), а в руках казны и помещиков оставалось 2432,4 тыс. десятин (68,0%) [17, с. 108]. В последующие годы процесс расслоения ускорился. Земельный фонд кулаков на рубеже XIX–XX вв. только увеличивался. В 1919 г. в отчете о земельной

обеспеченности населения Азербайджана, приводятся следующие данные 7313 крестьян прикупили единолично и в товариществе 4671 владение площадью в 110971 дес. земли [3, л. 5–6]. В условиях господства товарного производства и общего процесса развития капитализма в стране, который обрел значение формационного уклада, втягивание азербайджанской деревни на путь товарно-капиталистического развития было закономерным и объективно обусловленным [13, с. 21–22].

На рубеже XIX–XX вв. основной особенностью социально-экономического развития Азербайджана была капиталистическая модернизация промышленности и дальнейшее развитие товарно-капиталистических отношений в азербайджанской деревне.

Список использованных источников

1. Азимов Г. С. Великий Октябрь в Азербайджане. – Баку: Азернешр, 1987. – 324 с.; Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана, том 1-й (80-е годы XIX в. – апрель 1920 г.). – Баку: Азернешр, 1985. – 480 с.; Токаревский Е. В. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. – Баку: Изд-во АН Аз-ой ССР, 1957. – 331 с.
2. Балаев С. Г. Нефть страны вечного огня. – Баку, 1969.
3. ГИААР. – Ф.387. – Оп.1. – Д.300.
4. Гулиев А. Н. Июльская всеобщая стачка в Баку в 1903 г. – Баку, 1949; М. А. Казиев. Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата. – Баку, 1956; Дильбазов А. К. Формирование социалистической промышленности. – М., 1976 и др.
5. Исмаилов М. Сельское хозяйство Азербайджана в начале XX в. – Баку, 1960. – 261 с.; Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX – начало XX в. – Баку, 1964. – 305 с.; Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. – Баку, 1982. – 164 с. и др.
6. Исмаилов М. О социально-экономической структуре Азербайджана в начале XX века // Известия Академии Наук Аз-ой ССР. Серия истории, философии и права. – 1979. – №1; Гугушвили П. В. Фабрично-заводская статистика в Закавказье в 1864–1920 гг. Ч. I. – Тбилиси, 1957.
7. Исмаилов М. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. – Баку: Элм, 1982. – 164 с.
8. История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х гг. XIX в. Издание 2-е. – Баку: Сіаг, 2009. – 784 с.; История Азербайджана. Т.2, изд. АН. – Баку, 1960. – 952 с.
9. Кафенгауз Л. Б. Эволюция промышленного производства России (последняя треть XIX в. – 30-е годы XX в.). – М.: Эпифания, 1999. – 848 с.
10. Мурадалиева Э. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. – Баку: Mütərcim, 2005. – 256 с.
11. Мурадалиева Э. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. – Баку: Изд-во Бак. Ун., 1991. – 172 с.
12. Першке Л и С. Русская нефтяная промышленность, её развитие и современное положение в статистических данных. – Тифлис, 1913.
13. Рафизаде И. Буржуазная эволюция государственной деревни Азербайджана к концу XIX века (опыт структурно-количественного анализа). – Б., 1986. – 96 с.
14. Рустамова Дж. Я. Из истории предпринимательства в Азербайджане (конец XIX – начало XX вв.). – Баку: Bakı Universiteti, 2012. – 334 с.
15. Сумбатзаде А. С. Экономические предпосылки победы Великой Октябрьской социалистической революции в Азербайджане. В кн. «Расцвет экономики Азербайджанской ССР». – Баку, 1967.
16. Сумбатзаде А. Промышленный капитализм в Азербайджане. В кн. Генезис капитализма в Закавказье. – Баку, 1969.
17. Сумбатзаде А. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. – М., 1972. – 254 с.
18. Умаев А. Кулацкие хозяйства, их место и удельный вес в экономике дореволюционного Азербайджана // В сб.: Вопросы истории Азербайджана кануна и периода первой русской революции. – Баку: Элм, 1985. – С.41–86.
19. Умаев А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX – начале XX века. – Баку: Элм, 2002. – 530 с.
20. <http://www.infoliolib.info/hist/rushist/thist641.html>. – История России: Уч. пос. / Под ред. Фроянова И. Я.

References

1. Azimov G. S. Velikij Oktjabr' v Azerbajdzhanе. – Baku: Azerneshr, 1987. – 324 s.; Oчерki istorii Kommunisticheskoy partii Azerbajdzhana, tom 1–j (80–e gody XIX v. – aprel' 1920 g.). – Baku: Azerneshr, 1985. – 480 s.; Tokarzhеvskij E. V. Iz istorii inostrannoј intervencii i grazhdanskoј vojny v Azerbajdzhanе. – Baku: Izd-vo AN Az-оj SSR, 1957. – 331 s.
2. Balaev S. G. Neft' strany vechnogo ognja. – Baku, 1969.
3. GIAAR. – F.387. – Op.1. – D.300.
4. Guliev A. N. Ijul'skaja vseobshhaja stachka v Baku v 1903 g. – Baku, 1949; M. A. Kaziev. Iz istorii revoliucionnoј bor'by bakinskogo proletariata. – Baku, 1956; Dil'bazov A. K. Formirovanie socialisticheckoј promyshlennosti. – M., 1976 i dr.
5. Ismailov M. Sel'skoe hozjajstvo Azerbajdzhana v nachale XX v. – Baku, 1960. – 261 s.; Kapitalizm v sel'skom hozjajstve Azerbajdzhanе na ishode XIX – nachalo XX v. – Baku, 1964. – 305 s.; Social'no-jekonomicheskaja struktura Azerbajdzhana v jepohu imperializma. – Baku, 1982. – 164 s. i dr.
6. Ismailov M. O social'no-jekonomicheskоj strukture Azerbajdzhana v nachale XX veka // Izvestija Akademii Nauk Az-оj SSR. Serija istorii, filosofii i prava. – 1979. – №1: Gugushvili P. V. Fabrichno-zavodskaja statistika v Zakavkaz'e v 1864–1920 gg. Ch. I. – Tbilisi, 1957.
7. Ismailov M. Social'no-jekonomicheskaja struktura Azerbajdzhana v jepohu imperializma. – Baku: Jelm, 1982. – 164 s.
8. Istorija Azerbajdzhana. S drevnejshih vremen do 70–h gg. XIX v. Izdanie 2–e. – Baku: Ciraq, 2009. – 784 s.; Istorija Azerbajdzhana. T.2, izd. AN. – Baku, 1960. – 952 s.
9. Kafengauz L. B. Jevoљucija promyshlennogo proizvodstva Rossii (poslednjaja tret' XIX v. – 30–e gody XX v.). – M.: Jеpifanija, 1999. – 848 s.
10. Muradalieva Je. Krov' zemnaja – neft' Azerbajdzhana i istorija. – Baku: Mütərcim, 2005. – 256 s.
11. Muradalieva Je. Goroda Severnogo Azerbajdzhana vo vtoroj polovine XIX veka. – Baku: Izd-vo Bak. Un., 1991. – 172 s.
12. Pershke L i S. Russkaja neftjanaja promyshlennost', ejo razvitie i sovremennoe polozenie v statisticheskikh dannyh. – Tiflis, 1913.
13. Rafizade I. Burzhuaznaja jevoљucija gosudarstvennoj derevni Azerbajdzhana k koncu XIX veka (opyt strukturno-kolichestvennogo analiza). – B., 1986. – 96 s.
14. Rustamova Dzh. Ja. Iz istorii predprinimatel'stva v Azerbajdzhanе (konec XIX – nachalo XX vv.). – Baku: Baki Universiteti, 2012. – 334 s.
15. Sumbatzade A. S. Jekonomicheskie predposylki pobedy Velikoj Oktjabr'skoј socialisticheckoј revoliucii v Azerbajdzhanе. V kn. «Rascvet jekonomiki Azerbajdzhanskoј SSR». – Baku, 1967.
16. Sumbatzade A. Promyshlennyj kapitalizm v Azerbajdzhanе. V kn. Genezis kapitalizma v Zakavkaz'e. – Baku, 1969.
17. Sumbatzade A. Social'no-jekonomicheskie predposylki pobedy Sovetskоj vlasti v Azerbajdzhanе. – M., 1972. – 254 s.
18. Umaev A. Kulackie hozjajstva, ih mesto i udel'nyj ves v jekonomike dorevoљucionnogo Azerbajdzhana // V sb.: Voprosy istorii Azerbajdzhana kanuna i perioda pervоj russkoј revoliucii. – Baku: Jelm, 1985. – S.41–86.
19. Umaev A. Processy kapitalisticheskogo razvitija v sel'skom hozjajstve Azerbajdzhana v konce XIX – nachale XX veka. – Baku: Jelm, 2002. – 530 s.
20. <http://www.infoliolib.info/hist/rushist/thist641.html>. – Istorija Rossii: Uch. pos. / Pod red. Frojanova I. Ja.

Rustamova D., Doctor of Historical Sciences, Baku State University (Azerbaijan, Baku), rus_rahimli@yahoo.com

Socio-economic development of Azerbaijan at the turn of the XIX–XX centuries

The late XIX-th century and the beginning of XX-th century is a period of intensive growth of capitalistic relations in industry and agriculture. Nevertheless this process had been uneven, while capitalistic structure was predominate, there were still backward feudal methods of management.

Keywords: socio-economic development, industry, agriculture, capitalism.

Рустамова Д., доктор історичних наук, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), rus_rahimli@yahoo.com

Соціально-економічний розвиток Азербайджану на рубежі XIX–XX століть

Кінець XIX ст. – початок XX ст. період інтенсивного розвитку капіталістичних відносин в промисловості і в сільському господарстві. Однак цей процес носив нерівномірний характер, в той час як капіталістичний уклад ставав панівним, в деяких галузях економіки паралельно існували відсталі феодальні методи господарювання.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, промисловість, сільське господарство, капіталізм.

* * *

УДК 94(489)«1995/2017»

Smolnikov Yu. B.,

PhD in History, Associate Professor of History and Records Management Department at National Aviation University (Ukraine, Kyiv), [ysmolnikov@yandex.ua](mailto:yamolnikov@yandex.ua)

THE SHIFT TO THE RIGHT IN DENMARK: THE RISE OF THE DANISH PEOPLE'S PARTY (1995–2017)

The article traces the development of the Danish People's Party from its inception in 1995 to the present time. Singled out are the party's typical traits which draw much support of the electorate. Considered are the reasons that lie behind the party's growing support. Special attention is paid to the immigration and welfare issues in the party's policy.

Keywords: Danish People's Party, Progress Party, immigration, Muslims, refugees, welfare, multiculturalism.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Europe is going through a difficult time: Brexit, the refugee crisis, the rise of the far right lately led the EU to the brink of collapse. To survive the EU needs serious structural reforms. One of the major threats to the union is the rise of the far right all around Europe. Far right parties have transformed recently from marginal ones to the mainstream. They got to parliaments in many countries and exercise serious influence on the domestic and foreign policy of their states. We can see that many former supporters of the left are leaving their traditional parties and joining the far right. Investigating the activity and principles of the far right gives a better understanding of what is going on in Europe and what transformations to expect in the future.

Like in many other European countries the far right in Denmark has achieved an unprecedented success lately. In the recent general elections (June 2015) the far right Danish People's Party (DPP) got the second best result and thus became the second largest political party in the country. The party shows a steady growth in popularity: it got over 21 percent of the vote, an increase of almost 9 percent since 2011. Many analysts believe that DPP is the most successful far right party in Western Europe. Thus, studying the DPP is a topical subject.

Various aspects of the far right in Denmark are explored by S. Meret [1], D. J. Doherty [2], T. Alm [3], H. Eakin [4], J. G. Andersen [5], Yu. B. Smolnikov [6], and others. The roots and history of the Danish People's Party are not yet fully investigated. The purpose of this article is to trace the development of the Danish People's Party from its inception in 1995 to 2017, to single out the party's typical traits which draw much support of the electorate; to consider the reasons that lie behind the party's growing support and make forecasts for the future. Special attention is paid to the immigration and welfare issues in the party's policy.

The Danish People's Party (Danish: Dansk Folkeparty) was founded in 1995 by Pia Kjaersgaard and four other former leaders of the Progress Party (PP) which they decided to defect. Pia Kjaersgaard herself was a person number two (deputy leader) in the Progress Party. At the beginning the ideology and principles of the DPP did not differ much from the PP, except for taxation policy. The Progress Party originated in the 1970s as a tax-protest and ultra-liberal party; in time it also acquired an anti-immigrant stance. Pia Kjaersgaard defected from the PP not because of her dissatisfaction with the party's ideology but rather for the party's inner structure which she considered anarchical. In time, however, the ideology of DPP was also changed. The party abandoned the anti-tax issues and started to pay more attention to immigration and welfare issues. The political structure was tightened and became very centralized; dissent was punished by expulsion.

At first the new party was not considered a serious political force. The press predicted it a short life. Thus, in the year of the party's foundation (1995) the popular Danish tabloid «Extra Bladet» published an article «Farewell Mrs Kjaersgaard» [1]. As the title indicated the party was not supposed to have a future. The immigration issue was selected by the DPP as the major issue for mobilizing the electorate.

Most of the 20th century Denmark was predominantly mono-ethnic country. In 1960, for example, immigrants constituted about 40,000 or less than one percent of the population. Besides, about half of these 40,000 were from Nordic countries, and about 25 percent came from developed countries of Europe and North America. Thus, non-Westerners comprised only about 10,000 in 1960 [2, p. 191].

By 2000, the number of immigrants had grown to 260,000 or almost to 5 percent of the population. Of these only about twenty percent were from developed western societies. In total, the number of non-western immigrants had grown from 0.2 percent in 1960 to 5.5 percent in 2000 [2, p. 192]. It happened because of the traditionally generous welfare policy and the reputation for tolerance in Denmark. The increasing number of non-western immigrants raised significant political issues and stimulated the growth of anti-immigrant, especially anti-Muslim, feelings among the population.

A significant growth in the number of immigrants occurred in the mid-sixties when huge numbers of so-called guest workers from Muslim countries entered the country. At that time Denmark experienced an industrial growth and welcomed the guest workers. Immigration to Denmark during the 1960s and early 1970s was practically unrestricted. In 1973 the global oil crisis struck Denmark as well as many other European countries. The oil crisis brought economic recession and a considerable increase in unemployment. As a result, the government practically froze the guest workers program, but the guest workers who had entered the country previously enjoyed wide rights including the right to bring to Denmark their families and even spouses to be. This so-called reunification policy was part of Denmark's historical reputation for humanitarianism and contributed to a steady growth of immigration from Muslim countries during the next three decades. In the late 1970s and 1980s the public concern for immigration was reflected in the growth of popularity of the far right Progress Party, whose founder and leader, Mogens Glistrup, was notorious for anti-immigrant and especially anti-Muslim speeches.

In 1983 the Danish government passed a law which increased the rights of asylum seekers. As a result, the number of asylum seekers increased from 332 in 1983 to over 9,000 in 1986 [2, p. 195]. In the early 1990s a civil war in Yugoslavia caused a huge influx of refugees to Denmark and contributed to the further growth of anti-immigrant feelings. Most Yugoslavian refugees were Muslims from Bosnia and Herzegovina. In addition to this, many thousands of Muslim refugees arrived at this time from Somalia and Iraq. Refugees brought an increase in the crime rate and many Danes started to express their concern over the issue.

The growing concern over immigration led in 1995 to the emergence of the far right Danish People's Party which separated from the Progress Party. Soon the active anti-immigration and anti-EU policy of the Danish People's Party allowed it to eclipse its competitive Progress Party. The party leader, Pia Kjaersgaard, explained the success of her party: «I think people are frightened by the number of immigrants in Denmark. The people who vote for us want to send immigrants back to where they came from» [2, p. 199].

The governing Social Democratic Party severely criticized Pia Kjaersgaard for her anti-immigrant statements, but had to respond to people's fears. Thus, it adopted some restrictions on immigration, such as a requirement for immigrants to attend classes in the Danish language and culture, deportations for committing crimes, and substantiations of family connections through DNA tests. But the flow of refugees continued. About 6,000 refugees, mostly from Muslim countries (Somalia, Afghanistan, Iraq), arrived each year during the 1990s. As a result, by the time of the 1998 national election the support for the far right parties (Danish People's Party and the Progress Party) had increased by over fifty percent.

In the 1998 national election the immigration issue was one of the main that bothered the Danes. This electorate's anxiety over immigration helped the Danish People's Party achieve its first serious success in elections. The party got 7.4 percent of the vote and received 13 seats in parliament.

The late 1990s saw an upsurge in immigrant-related violence. Thus, in November 1999 riots broke out in the Danish capital, Copenhagen, when the government tried to deport from the country a Muslim who committed a violent crime. One of the capital's business districts was severely damaged (almost every shop was destroyed and many cars burnt). These riots, naturally, contributed to the growth of anti-immigrant sentiments and an increase in the popularity of the far right parties. Pia Kjaersgaard, the Danish People's Party's leader, proposed to deport not only the immigrant who had committed a violent crime, but his family as well. Glistrup, the leader of the Progressive Party, offered to isolate immigrants in camps. He also derogatory called Muslims «mohammedians» and proposed to sell Muslim teenage girls to Latin America. Such statements led to accusations of Glistrup of racism and contributed to the fall of popularity of the Progress Party. The Danish People's Party became the major representative of the far right electorate in Denmark. Its major supporters were low-skilled workers who saw in immigrants a threat to their jobs. Many middle-class Danes were also irritated by the fact that their taxes were paid to support non-Western immigrants who received almost forty percent of the welfare benefits.

Some analysts believe that the DPP's ideology was developed or at least influenced by members of the Danish Association (*Den Danske Forening*), a far right group led by the priest Soren Kraup who became one of the DPP's leaders and MP. The Danish Association's major concern was the issue of immigration, especially from Muslim countries. This organization made up mostly of right wing intellectuals equalized the resistance to Nazi Germany with the resistance to Muslim immigrants. Thus, Islam was put on the same ground as Nazism [3, p. 99]. Soren Kraup regarded the Danish People's Party as a resistance movement against the parliament's pro-refugee and pro-immigrant policies which break up the nation [3, p. 104].

The governing Social Democratic Party (SDP) had to respond to the growth of anti-immigrant feelings of its electorate and in 2000 passed a law which forbade immigrants under age 25 to bring a spouse to Denmark. But that measure did not help much the SDP. In the election of 2001 it for the first time since 1920 lost majority in the legislature. In contrast, the anti-immigrant far right Danish People's Party became the third-largest in the legislature, gaining over 12 percent of the vote and 22 seats in parliament. Its famous election poster showed a blond child with a text: «By the time she retires, Denmark will be a majority-Muslim nation» [7]. During the 1990s Denmark's Muslim population nearly doubled to two hundred thousand and that made the immigration issue a central one in the election campaign of 2001 [4]. The horrible

events of 9/11 in the USA made many Danes ponder about Muslim threat and helped the Danish People's Party achieve great success in these elections. The party decided not to join the ruling Conservative–Liberal coalition led by Fogh Rasmussen but rather give it its parliamentary support in exchange for introduction of tougher measures against immigrants and asylum seekers. Abstention from participating in the coalition government also gave the Danish People's Party an opportunity to present itself as an anti-elitist force and the true representative of ordinary Danes. The party rhetoric often sounded in simple words for an ordinary Dane to understand; the academic language and political terminology were avoided [3, p. 100]. The DPP played the key role in drawing up the law on immigration passed in 2002. The law was considered «Europe's toughest» and stipulated that immigrants could bring their spouses to Denmark only if they had sufficiently large apartment and income; reunification with parents over sixty years old was no longer allowed; permanent-resident permits were now granted after seven years instead of three, refugees' welfare benefits were cut now by 40 percent during their first seven years in the country, etc. Thus, Denmark's policy on immigration turned from one of Europe's most open to one of the most restricted.

The law had immediate effects. In 2001 some 13 thousand permits for family reunification were granted and only 5 thousand in 2003 [8]. The law also provoked thousands of immigrants to move from Denmark to Sweden which started to castigate the Danish government for undermining Scandinavian solidarity. Criticism also came from the UN and the Council of Europe. This criticism did not change Copenhagen's position. Pia Kjaersgaard, the DPP leader, reacted to the criticism by stating: «If they want to turn Stockholm, Gothenburg or Malmoe into a Scandinavian Beirut, with clan wars, honor killings and gang rapes, let them do it» [8]. In general, the number of asylum applications in Denmark fell from 31 percent in 2000 to 9 percent in 2003, while in Sweden it rose from 41 percent to 60 percent [8]. Due mostly to its anti-immigrant stance the Danish People's Party increased its support in the elections of 2005 from 12 percent to 13.3 percent of the vote and got additional two seats (24 in total) in parliament.

After the tragic terrorist acts of September 11, 2001 in the USA the immigration issue got a new flavor all around Europe. Just a few days after 9/11 several leading MPs from the Danish People's Party talked about a direct connection between terrorism with Islam. [1, p. 127]. The «war on terror» gave a kind of legitimacy to anti-Muslim sentiments and far right parties started to present themselves as defenders of Western values against barbaric immigrants from Muslim countries. European radical parties began to talk about a clash between civilizations. Pia Kjaersgaard went even further saying in October 2001: «there is only one civilization, and that is ours» [1, p. 128]. In 2005 the further surge of anti-Islamic feelings was caused by the violent reaction of the Muslim world to the publication in the Danish paper *Jyllands-Posten* of caricatures of Mohammed wearing a lit bomb as a turban. Dozens of Europeans died as a result of these events. The leader of DPP, Pia Kjaersgaard, talked at that time about fundamental differences between Denmark and Muslim countries, which she placed at a lower stage of development, called them «medieval» with their «cruel and primitive customs like honor killings, forced marriages, halal slaughtering and blood feuds» [9].

The DPP believes that immigration from other cultures which are impossible to integrate will transform Denmark into a minority during the 21 century. The party stressed that it is culture that makes nations reach or poor; thus Muslim

culture makes countries «poor, not free and unbearable» [5, p. 107]. Only cultural differences can explain why countries with poor resources have order and wealth while the countries with reach resources are overpopulated, poor, and ruled by dictators. The party program stresses that Denmark is not a country of immigrants and that the party will not accept transformation to multicultural society [10]. According to the party, destruction of national identity will lead to a multicultural Europe which will be open to anti-democratic movements and violence [5, p. 107]. The party considers Islam incompatible with democracy, and it does not think that immigration will solve the problem of aging population in the future. Immigration from non-Western societies is often linked in the party literature with high crime rates. The party in contrast to the mainstream media tries to single out crime statistics based on ethnicity [1, p. 134]. The immigrants who committed crimes must be deported, according to the party program of 2001. The criminal age must be also reduced from 15 to 12. This idea was probably caused by the fact that many non-European teenagers were involved in crime.

The DPP's growing support happened not only due to its anti-immigrant policy. In contrast to many other far right parties, the DPP started to pay considerable attention to social issues. It began to advocate higher pensions for low-income earners and better care for the elderly. The party invented a successful formula which was not typical of the traditional far right: combination of anti-immigrant and pro-welfare policies. According to the former prime minister Fogh Rasmussen, the DPP is difficult to locate since it combines leftist and rightist ideologies simultaneously [4]. The party became an ardent supporter of the Danish lower middle class and poorer segments of the population who feared immigration most of all. Immigration was a universal tool to scare this electorate. Immigrants were blamed for stealing their jobs and devouring their welfare benefits. They were considered as undeserving recipients of welfare benefits. According to the party, the benefits should be given only to the Danish citizens who had paid taxes. The party also advocates increasing pensions and improving health care for the elderly, who are, first of all, the Danes. The elderly are quite numerous and most politically active group of the population; that is why the party decided to attract this segment of Danish society. All expenses for immigrants and asylum seekers were to be cut considerably to save money for the needy Danes. Thus, the working class and the elderly became the most active supporters of the DPP; in earlier times they used to support the left.

At first the DPP considered immigration as a financial burden for the country's welfare system. In time, however, immigration was considered in a cultural framework as a threat to Danish culture and identity. It became more and more demonized and turned into the major menace to the Danes as a nation. Danish famous cultural traits as liberty, tolerance, individualism, equality were put under threat. The DPP's emphasis on the cultural aspects brought also feminists, Jews and homosexuals to their camp. (Similar tendencies could be traced in other EU countries, for example in France, where the far right National Front's popularity is growing day by day). The DPP's stress on culture and incompatibility between Islam and democracy has brought to the party not only conservative intellectuals but also the liberal ones who used to support the left. Many of the former supporters of the left became disappointed with their parties (especially with their immigration policies) and switched to the right. Thus, in time the party began to attract wide segments of Danish population from various strata. Immigration became one of the most important issues which draw attention of many Danes

regardless of their previous political inclinations. They believe that the DPP is most efficient political force capable of tackling the problem. As to humanitarian obligation to help immigrants and refugees, the party believes that it would be better to help them outside Denmark's borders [10].

The DPP's foreign policy reflects its concern for internal issues. The party is Eurosceptic since it believes that European integration leads to globalization and multiculturalism that destroy national culture and identity. The party also advocates returning to the old currency (crown) and withdrawal from the Schengen agreement to protect the borders from immigrants and asylum seekers.

In June 2015 the Danish People's Party achieved its best result ever securing over 20 percent of the vote. It became the second most powerful political force in the country. The party's new leader, Kristian Thulesen Dahl, put forward such priorities as «cutting the number of asylum seekers, reintroducing border controls, and preventing migrants claiming benefits» [11]. Despite its stunning success in the elections, the DPP decided to continue its traditional policy: not to be part of the government, but to support it in return for implementation of the party's political agenda. Probably the most publicized result of that cooperation was the implementation of the so-called «jewelry law» aimed at discouraging refugees from entering the country. The bill was passed almost unanimously (even the Social Democrats voted for it) showing the shift to the right in Danish politics. The law required confiscating valuables of asylum seekers (including jewelry and gold except for that of special emotional value like wedding rings, etc.) to pay for their stay in the country. Under the law, the refugees could keep valuables amounting to \$ 1,450. The law also forbade asylum seekers staying outside refugee centers and delayed the opportunity to apply for family reunification for three years [12]. The numerous protests from international human rights organizations were neglected. The jewelry law clearly revealed that the local population did not want to support immigrants anymore. In August 2016 Lars Rasmussen's government under the pressure from the Danish People's Party cut social benefits to refugees by 45 percent [4].

Despite the fact that Denmark has one of the toughest immigration policies in Europe, many Danes (13 percent according to a recent poll) are not satisfied with it, consider it too soft and want stricter anti-immigration laws. This dissatisfaction led to the emergence in 2015 of another far right anti-immigrant party called the New Civil Party. Its leader, Pernille Vermund, wants Danish borders to be protected by armed guards and she also advocates sending asylum seekers back to their war-torn countries [12]. The problem is that Denmark signed the Refugee Convention and must treat refugees well. Thus, the New Civil Party advocates withdrawal from the Refugees Convention to put a stop to asylum seekers in Denmark.

Summing up the material we can draw some conclusions. If European mainstream parties do not find a way of efficient counteraction to the further growth of the far right, the stability and even existence of the EU will be put under a serious threat. The breakup of the EU will strengthen Russia considerably and put at risk Ukraine's independence. The mainstream parties of the EU should give up political correctness and reduce the flow of immigrants from non-Christian countries. Otherwise it will be done by the far right to their benefit.

References

1. Meret S. The Danish People's Party, the Italian Northern League and the Austrian Freedom Party in a Comparative Perspective: Party Ideology and Electoral Support / S. Meret // Ph.D. Dissertation. –

Aalborg University, 2009. – 322 p. – https://vbn.aau.dk/files/20049801/spirit_phd_series_25.pdf

2. Doherty D. J. Immigration: a Challenge to Tolerant Denmark / D. J. Doherty // Racism, Xenophobia, and Distribution: Multi-Issue Politics in Advanced Democracies [ed. by J. Roemer et al.]. – New York: Russell Sage Foundation, 2007. – 409 p.

3. Alm T. Right-Wing Populism and the Danish People's Party / T. Alm // The Far Right in Europe [ed. by F. Leplat]. – Resistance Books and IIRE, 2015. – 332 p.

4. Eakin H. Liberal, Harsh Denmark / H. Eakin // The New York Review of Books. – 2016. – March 10. – <http://www.nybooks.com/articles/2016/03/10/liberal-harsh-denmark/>

5. Andersen G. Nationalism, New Right, and New Cleavages in Danish Politics: Foreign and Security Policy of the Danish People's Party / G. Andersen // Europe for Europeans: The Foreign and Security Policy of the Populist Radical Right [ed. by Christina S. Liang]. – Ashgate Publishing Limited, 2007. – 318 p.

6. Smolnikov Yu. B. Immigration and the Rise of the Far Right in Denmark (second half of the 20th – beginning of the 21st century) / Yu. B. Smolnikov // Историчні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 23–24 вересня 2016 р. – Херсон: «Гельветика», 2016. – С.50–53. // Smolnikov Yu. B. Immigration and the Rise of the Far Right in Denmark (second half of the 20th – beginning of the 21st century) / Yu. B. Smolnikov // Istorychni, sotsiologichni, politychni nauky: istoriya, suchasnyy stan ta perspektivy doslidzhen': Materialy mizhnarodnoyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi, m. Kherson, 23–24 veresnya 2016 r. – Kherson: «Hel'vetyka», 2016. – S.50–53.

7. Karacs I. The Politics of Hate and Fear Flourish in Suburbia / I. Karacs // The Independent. – 2001. – November 24. – <http://www.independent.co.uk/voices/commentators/imre-karacs-the-politics-of-hate-and-fear-flourish-in-suburbia-9158931.html>

8. Denmark's Immigration Issue // BBC. – 2005. – February 19. – <http://news.bbc.co.uk/2/hi/4276963.stm>

9. Hockenos P. Europe's Rising Islamophobia / P. Hockenos // Middle East Online. – 2011. – April 24. – <http://www.middle-east-online.com/english/?id=45736>

10. The Party Program of the Danish People's Party. – https://www.danskfolkeparti.dk/The_Party_Program_of_the_Danish_Peoples_Party

11. Danish People's Party Leader Demands Border Crackdown after Election Success // The Guardian. – 2015. – June 19. – <https://www.theguardian.com/world/2015/jun/19/danish-peoples-party-dahl-border-controls-election>

12. Tange A. Denmark Passes Law Allowing Confiscation of Refugee's Valuables / A. Tange // Huffington Post. – 2016. – January 26. – http://www.huffingtonpost.com/entry/denmark-refugee-law_us_56a79affe4b0172c65942b49

13. Stromme L. Anger over Response to Migrant Crisis Grows as Another Far-Right Emerges in Europe / L. Stromme // Sunday Express. – 2016. – May 25. – <http://www.express.co.uk/news/world/673371/Anger-response-migrant-crisis-grows-ANOTHER-far-right-party-emerges-Europe-Denmark>

Смольніков Ю. Б., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та документознавства, Національний авіаційний університет (Україна, Київ), ysmolnikov@yandex.ua

Зсув вправо в Данії: піднесення Данської народної партії (1995–2017)

Розглядається розвиток Данської народної партії з початку її заснування у 1995 і до сьогодні. Виокремлено характерні риси партії та проаналізовано її діяльність спрямовану на забезпечення підтримки електорату. Особлива увага присвячена питанням імміграції та соціальної політики в діяльності партії.

Ключові слова: Данська народна партія, Прогресивна партія, імміграція, мусульмани, біженці, соціальне забезпечення, мультикультуралізм.

* * *

УДК 94

Казымов Д.,
докторант, Институт рукописей Национальной
Академии Наук Азербайджана (Азербайджан), rus_rahimli@yahoo.com

РЕОРГАНИЗАЦИЯ ХАЛИФАТА АББАСИДОВ В ЕГИПТЕ

В данной статье старались осветить исторические реорганизации после перерыва трех с половиной лет Аббаси Халифата, устраненного в 1258 году Монголами. А также, нужно отметить, что Египетский Аббаси Халифат, созданный в 1261 году в результате политического решения Султана Байбарс аль-Бундуктари, считающегося четвертым Султаном Египетского мамлюка, хотя продолжалась до 1517 года, пока Султан Селим не покорил Каир и поставил конец государству Египетского Мамлюка, за этот период существующие Халифы не владели физическими и моральными силами, просто их имена отмечались в поучениях и на деньгах. В этой эпохе владельцами основных сил являлись не Халифы, а Султан, поэтому эта эпоха известна не как эпоха Египетских Аббаси Халифов, а эпохой Египетских Мамлюк Султанов.

Ключевые слова: Аббаси Халифат, армия мамлюков, Египетские Султаны, Монгольская армия.

(статья друкується мовою оригіналу)

В 1258 году, монгольская армия, уничтожившая Багдад, с целью покорения Сирии, продолжала двигаться в этом направлении. Несмотря на то, что Сирия находился в руках Насира Юсуфи, являющегося одним из эмиров Еййуби, а Египет находился под контролем семнадцатилетнего сына создателя Египто Мамлюкского государства Иездина Айбекина – Нуреддина Али. По причине приближающейся монгольской угрозы и в Египте произошли некоторые политические изменения. А главным ходом стало назначение в 1259 году Сейфеттина Гутуза в место молодого, неопытного Нуреддина Али по прозвище «ал–Мансур», посаженного на трон в 1257 году [1,6 / 452; 2V / 818; 11VII / 55,72].

В конце 1259 г. приближающаяся к Халебу монгольская армия захватила его и сравняла с землей. Разрушение города Алеппо и уничтожение большей части населения, очень напугал Насир Юсуфа. Насир Юсуф был вынужден покинуть центральный город Дамаск. В марте того же года (17 Рабиулаввал 658 / 1Marta 1260) г. Дамаск без войны перешел в руки монголов [5.7 / 32–33; 6.II / 576].

Теперь, монгольская армия достигла г. Газзы, являющейся воротами Египта. Хулаки направил со своими посланниками в Каир письмо с угрозами. Посланники, передавшие письмо Хулаки потребовали от Сейфеттина Гутуза сдаться без сопротивления. В противном случае, угрожали ждущими их мучениями. Сразу после встречи и угрозы Сейфеттин Кутуз провел собрание. После долгого обсуждения было решено воевать с монголами. Сейфеттин Кутуз Мамлюк назначил одного из эмиров Байбарса ал–Бундуктари одним из главных командиров армии. И, по совету Байбарса аль–Бундуктари, Сейфеттин Кутуз поручил повесить монгольских посланников (из четырех человек) на двух отдельных площадях [1.6 / 452; 3.I / 427–429; 7.VIII / 63; 23.5 / 361].

Между тем, смерть преемника Чингисхана, Монге Хана (1259 август) стала причиной возвращения Хулаки в Гарагурум без завоевания Египта. Имеющий большие заслуги в достижении границ империи до Ирака и Сирии, Хулаки которая является большим вкладом в достижение офиса ханства был избран новым Хулакинин, брат Хубилай–хана, узнал, что перед встречей с тоже претендовал на ханство. Не успевший к собранию Хулаки узнает, что новым Ханом стал его брат Кубила. Поскольку Ханом стал его брат, Хулаки воспринимал это спокойно. Еще до возвращения в Гарагурум Хулаки оставил в Сирии

армию, численностью в десять тысяч человек. Оставив во главе армии Кетбогана, завоевание Египта было поручено ему. А возникшая ситуация намного облегчала работу армии мамлюков [1.6 / 453; 2.V / 819; 23.5 / 360].

Для сражения с монголами в месяце Рамазан 1260 года армией мамлюков двигающейся в направлении Сирии руководил Байбарс аль–Бундуктари во главе с Сейфеттином Гутузом. Байбарс аль–Бундуктари сначала нападая на Газзу, захватывает город [7.I / 313]. А затем, 25–го числа месяца Рамазан 1260 года армия мамлюков в Палестине на местечке с названием Айн Джалут сталкивается с монгольской армией. Битва между двумя сторонами началась на рассвете. Засада, созданная Бейбарсом, наносила тяжелый удар по монголам. В результате, монголы потерпели тяжелое поражение. Командир монгольской армии Кетбога отважно сражался до конца и был убит. Монгольские силы держав в руках Дамаск на протяжении 7 месяцев и 10 дней, и были вынуждены освободить его [1.6 / 454; 3.I / 430–432; 11.VII / 79; 9.207; 10.56].

Под влиянием страха и ужаса против монголов, после этого сражения, народ никак не мог представить, что они потерпят такое поражение. По этому, эта битва стала большой пропагандой для армии мамлюков и мусульман [23.5 / 363].

С радостью вспоминаемая в исламской истории битва Айн Джалут отмечена как первое поражение монгольской армии в боях и точкой поворота в истории человечества [4I / 238; 12I / 222]. [4.II/238; 12.I/222].

Кроме того, эта война укрепила основу мамлюкского государства Египта, взяла под контроль мамлюкского государства Египет Сирию и ее окрестности, положила конец правлению Еййуби, а также отмечается, для всего исламского мира во главе с Сирией и Египтом, а также Европу освободила от монгольского вторжения [5.7/39; 3.I/433].

Вошедший в Дамаск 2–го числа месяца Шавваля 1260 года, С. Гутуз уладив там дела, 26–го числа месяца Шавваля принял решение покинуть его. Он был намерен сначала пойти в Халеб, а оттуда в Египет. Однако он изменил свое решение и направился прямо в Египет. А причиной этого стало хотение Байбарса аль–Бундуктари, героически сразившегося против монголов, стать главой Халеба. Однако, Гутуз с этим не согласился. Поэтому Бейбарс решил убить С. Гутуза. Эта возможность появилась на охоте на кроликов С. Гутуза в ас–Салихийе, на пути в Каир. Подойдя к нему он захотел одну из монгольских женщин, захваченных в бою. С. Гутуза согласился с этой просьбой Бейбарса. В знак благодарности Бейбарс сделал вид, что хочет поцеловать его руку и, схватив его за руку, повалил на землю. А затем он убил его с предварительно заговорившимися людьми [1.6/456; 11.VII/101; 14.III/207; 15/53; 16/34].

Некоторые авторы отмечают, что Бейбарс убил С. Гутуза не из–за Халеба, а потому, что он себя считал достойным быть правителем [10/61]. Кроме того, есть также отмечающие, что Бейбарс отомстил Гутузу за убийство Амира Актайа (658–659/ 1259–1260), которого Гутуз считал опасным для своей власти [2.V / 822].

Несмотря на то, что после убийства С. Гутуза, собравшиеся в ас–Салихийе эмиры аль–Бахрийе Байбарса назначили новым султаном, слова эмира Фарисуддина Актайа «пока не вошел в Галатул–Джабал и не сел на трон эта работа не может считаться законченным» стали причиной ускоренного продвижения Байбарса в направлении Каира. Через три дня после смерти С. Гутуза (19 зилгада 1260) вошел в Каир и

добрался до Галатул–Джабала. Там его встречал набул–султан Иззедин Айдемир. В тот же день Бейбарс сел на трон. Сменил адрес «аль–Малик аль–Каир», полученный в ас–Салихийе на «аль–Малик аль–Захир» [1.6/457; 11.VII/103–104; 17.X/333; 3.I/437–438].

Пришедший во власть, во время разделения исламского мира и продолжения монгольского и крестоносного преследования, Байбарс аль–Бундуктари сделал несколько успешных политических шагов в управлении. С одной стороны Султан Бейбарс для противостояния против Хулаков (Эльханов) установил дружественные отношения с Гызылорду, а с другой стороны с Византийской империей, против Сирийских крестоносцев [1.6/458; 5.7/42; 16/37].

Желая религиозный статус в управлении и заслужить уважение исламского мира, защитить внутреннюю стабильность страны, получить силу против врагов за пределами страны, Байбарс, спустя три с половиной года принял решение воссоздать в Каире халифат Аббасидов, который был упразднен после завоевания монголами Багдад (1258) [5.7/160; 16./50].

Его отец (аз–Захир) халиф Аббасидов Ахмед в 1225–1226 годах, накануне завоевания Багдада монголами находился в тюрьме. Тюремные охранники в это время освободили его из заключения. Сумевший убежать и от монгольской резни Ахмед поселился в Дамаске. Услышав это, Байбарс пригласил его в Каир. В его честь в Каире был организован большой прием. После доказательства его принадлежности к династии Аббасидов, он был назначен главным гази вместе с Таджуддин и Шейх Иззаддин Абдуссаламом (Раджаб 659/1261) и ему был дан адрес «аль–Мунтансыр» [9/213; 2.V/825; 18.II/40–49].

Таким образом, со стороны Египетского Султана Мамлюков Байбарса, халифат Аббасидов, ликвидированный монголами, был заново создан в Каире (Раджаб 659/1261). Имя первого представителя Аббасидского халифата Египта, аль–Мустансир Биллах Ахмед бин Мохаммед аль–Захира произносилась (659–660) перед именем Байбарса, его имя было начеканено на монетах. Об этом был издан указ и направлен всем местным представителям. Вместо этого Халифу Ахмеду Байбарсу было присуждено прозвище «Гасиму Эмир–аль муминун», был одет в мантию султана и дано право управление всеми исламскими государствами, в том числе всеми новыми территориями [18.II/49,74; 4.II/301; 5.7/43].

Пользуясь создавшейся ситуацией для освобождения Багдада от монголов, Байбарс вместе с Халифом отправились воевать с монголами. Однако, в пути он понял, что если взять обратно Багдад то Халиф укрепит там свое место. В этом случае его должность Султана будет под угрозой. Прибыв вместе с халифом до Дамаска, Байбарс дал знать, что он остается здесь. И отдав часть своей армии Халифа направил в Багдад. А сам немедленно вернулся в Каир. Встретившись в районе Хит с монгольской армией, армия Халифа потерпела поражение, и первый Египетский Халиф Аббасидов был убит в бою [2.V/826,827; 10/70; 20.IV/1095].

После этого Бейбарс опять пригласил одного из внуков Мустаршида из халифов Аббасидов, второго Ахмада в Египет. Опять же, в созванном в его честь меджлисе ему было присвоено звание «Аль–Хаким» и был назначен вторым Египетским халифатом Аббасидов (660–701 / 1261–1302). Бейбарс и другие государственные чиновники клялись в верности ему. Как первый халиф, он тоже заявил,

что вся исполнительная власть относиться Байбарсу. Байбарс также назначил ему несколько ограничений. Просто на бумаге, правящий Халиф Хаким би амриллах ебу л–Аббас Ахмад сорок лет (1261–1302) оставался в этой должности и работал с восемью Султанами [18.II/54; 19/479; 21.II/379].

Принесенный Байбарсом этот новый метод выбора халифа, был применен и после него во все времена Мамлюкских Султанов. В отличие от своих предшественников независимо от того, что их имена произносились первыми и были начеканены на монетах, они не участвовали в государственных делах. Вместо того, чтобы они назначили султанов, султаны их назначали. Хотя основной работой халифа являлось духовенство, Египетским халифам Аббасидов не было позволено вмешиваться даже в религиозные дела. Такое положение, т.е. не имение никакой духовной и физической силы египетского халифа Аббасидов, продолжало до конца Египетского мамлюкского государства (1517) который положил Йавуз Султан Селим [2.V/827; 18.II/53,60; 5.7/160,161; 22.V/388].

Амиры, проживающих в этот период всех мусульман, святослужащих, в том числе халифов этого периода были эти султаны. Из–за того, что обладателями главной силы этого периода были не Египетские халифы Аббасидов, а мамлюкские султаны Египта, этот период был известен под названием мамлюкских султанов Египта [23.5 / 365].

Египетские Халифы Аббасидов

1. Мустансир билах Абул–Гасим Ахмед б. Захир (659–660/1261)
2. I. Хаким би Амруллах Абу л–Аббас Ахмед (660–701/1261–1302)
3. I.Мустансир билах Сулейман б. Хаким (701–740/1302–1340)
4. I. Васиг билах Абу Исхаг Ибрагим (740–741/1340–1341)
5. II. Хаким биамруллах Абу л–Аббас (741–743/1341–1352)
6. I. Мутаид билах Абуакир б. Мустансир (753–763/1352–1362)
7. I. Мутаваккил алаллах Мухаммад б. Мутаид (763–779/1362–1377)
8. I. Мустансир билах Закарийе (779/1377)
9. I. Мутаваккил алаллах (период второго халифатства) (779–785/1377–1383)
10. II. Васиг билах Омак (785–788/1383–1386)
11. I. Мустансир билах Закарийе (второй раз) (788–791/1386–1389)
12. I. Мутаваккил алаллах (третий раз) (791–808/1389–1406)
13. Мустансир билах Абу л–Фазил Аббас (808–816/1406–1414)
14. II. Мутаид билах Абу л–Фатих Давуд (816–845/1414–1441)
15. II. Мустансир билах Абу р–Раби Сулейман (845–855/1441–1451)
16. Гасими би Амриллах Гамза (855–859/1451–1455)
17. Мустансир билах Абу л–Махасин Юсиф (859–884/1455–1479)
18. II. Мутаваккил алаллах Абдулазиз (884–903/1497–1497)
19. Мустансир билах Ягуб (903–914/1497–1508)
20. III. Мутаваккил алаллах Мухаммад (914–922/1508–1516)
21. Мустансир билах (вместо сына) (922–923/1516–1517)

Список использованных источников

1. K. Y. Kopruman və b. «Doğuştan Günümüzə Böyük İslam Tarixi» c–6, Zaman Çağayınları: İstanbul, 1992.
2. İbn Xaldun, Abdurrahman b. Mühəmməd, «əl-İbr və Divanul-mübtədai vəl-xəbər» c–V, Beyrut, 1996.
3. əl-Makrizi, Taqyüddin Əhməd b. Əli «Kitabüs-Sülük li-mərifəti düvəlil-mülük» c–I, nşr Mustafa Ziyada, Qahirə.
4. əl-Makrizi T. Ə. bin Mühəmməd, «Kitabul-Mevaiz vəl-İtibar fi Zikril-Hitat vəl-Asar» c–II, Qahirə, h. 1270.
5. Dos. Dr. İsmail Yiğit, «İslam Tarixi» çev Fərid Aydın, İstanbul, 1995.
6. Əbul-Fərəç, İbnul-İbri, «Əbul-Fərəç Tarixi» (Türkçəsi, Ö. Riza Doğrul). Ankara, 1950.
7. Kalkaşandi, Əbul-Abbas Əhməd b. Əli, «Sübhül-Aşa fi Sinnətil-İnşā» c–VIII, Qahirə, 1913–1919.
8. Rəşidəddin Təbib Fəzlullah, «Cəmiüt-Təvərix» c–I, Damad İbrahim Paşa Kitabxanası, nö:919, A. Atəş nşr.
9. Əbu Şamə, «Təracimü ricalil-Qərneyn», Qahirə, 1974 ər-Ravdatəyn fi əxbarid-dövlətəyn, Qahirə, h. 1287.
10. F. H. Aşur, «əl-Ələqətüs-siyasiyyə beynəl-Məmalik vəl-Moğol» Qahirə, 1974.
11. İbn Tağrıbirdi, Əbul-Mühasin Yusif, «ən-Nucumuz-Zahirə fi Mülki Misir vəl-Qahirə» c–VII, Darul-KitabilMisriyyə, Qahirə, 1929/1956.
12. Levis Bernad «İslam Tarixi Kültür və Mədəniyyət», türkçəsi Hamdi Aktaş, Hikmət yayınları, İstanbul, 1988.
13. İbn Kəsir, İmādüddin İsmail əd-Dəməşqi «əl-Bidayə və n-Nihayə» Qahirə, 1983.
14. Əbul-Fida, İsmail İmādüddin, «əl-Müxtəsər fi əxbaril-Bəşər» Misir, h. 1323.
15. Abdullah əş-Şərkəvi, «Tühfətun-nəzirin fi men vəliyyə Misir vəs-sələtin» Qahirə, h. 1281.
16. Said Əbdülfəttah Aşur, «əz-Zahir Baybars» Qahirə, 1382/1982.
17. Səfaədi, Xəlil b. Aybək «əl-Vafi bil-vəfiyyə», Beyrut, c–X, 333.
18. Siyyuti, Cəlaləddin Əbdürrəhman b. Əbi Bəkir, «Hüsnü l-muhadərə fi əxbari Misir vəl-Qahirə» c–II, Qahirə, 1321.
19. Siyyuti, Cəlaləddin Əbdürrəhman b. Əbi Bəkir, «Tarixül-Xüləfa» Qahirə, 1952.
20. Hitti P. H. «İslam tarixi» (Türkçəsi, Salih Tuğ), C–IV, İstanbul, 1980.
21. Diyarbəkri, «Tarixül-hamis fi əhvali ənfəsi nəfis» c–II, Misir, h. 1283.
22. H. İbrahim Hasan, «İslam Tarixi» (Türkçəsi, İ. Yiğit və b.), c–5 İstanbul, 1985.
23. Mahmud Şakir, «İslam Tarixi» (Çevri Fərid Aydın). c–5, nşr-Kahraman Yayınlar. İstanbul, 1995.

Казымов Д., doctoral, Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), rus_rahimli@yahoo.com

Reorganization of the Abbasid Caliphate in Egypt

So, in this article we tried to illuminate the historical data about re-establishment of the Abbasid Caliphate removed by the Mongols in 1258 after a break of the years and half. In addition, we have also noted that Egypt Abbasid Caliphate, which was founded in 1261 as a result of the political decision of the of the Sultan Baybars al-Bunduqdari who is fourth of Egypt Mamluk Sultans continued until 1517 that Yavuz Sultan Selim put an end to the state of Egyptian Mamluk by conquering Cairo, during this time the Caliphs had no physical and spiritual power and only the names have been mentioned over the sermon and money. During this period, owner of the main force were not Caliphs but Sultans, that is why this period known no more the period of the Egypt Abbasid caliphs but known as Egyptian Mamluk Sultans' period.

Keywords: Abbasid Caliphate, the Mamluk army, the Egyptian Sultans, the Mongol army.

Казимов Д., докторант, Институт рукописів Національної Академії Наук Азербайджану (Азербайджан), rus_rahimli@yahoo.com

Реорганизация Халифату Аббасидів в Египті

В даній статті намагалися висвітлити історичні реорганізації після переви трьох з половиною років Аббасі Халифату, усунутого в 1258 році Монголами. А також, потрібно відзначити, що Єгипетський Аббасі Халифат, створений в 1261 році в результаті політичного рішення Султана Байбарс аль-Бундуқарі, що вважався четвертим Султаном Єгипетського мамлюка, хоча тривала до 1517 року, доки Султан Селім не віддав Каїр і поставив кінець державі Єгипетського Мамлюка, за цей період існуючі Халифи які не мали фізичних і моральних сил, просто їх імена відзначалися в повчаннях і на грошах. У цей період власниками основних сил були не Халифи, а Султани, тому ця епоха відома не як епоха Єгипетських Аббасі Халифатів, а епохою Єгипетських Мамлюк Султанів.

Ключові слова: Аббасі Халифат, армія мамлюків, Єгипетські Султани, Монгольська армія.

* * *

УДК 904

Хасаев Н.,
доцент, Азербайджанский университет
(Азербайджан, Баку), Neuman.xasiyev@mail.ru

ВОПРОСЫ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА СО СТРАНАМИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В 70–80 ГОДЫ XX ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Рассмотрено освещение вопросов торгово-экономических отношений Азербайджанской Республики со странами Восточной Европы в 70–80-е годы XX века в азербайджанской историографии.

В результате исследования, опираясь на материалы, напечатанные в форме брошюр, буклетов и автореферата в статье делается заключение о том, что отношения между Азербайджанской Республикой и странами Восточной Европы, охватывающие данный период, из-за строгого контроля со стороны Москвы были формальными, неразвитыми.

Ключевые слова: торгово-экономическое сотрудничество, Восточная Европа, Азербайджан, историография.

(статья друкуються мовою оригіналу)

Независимо от социально-политического строя и системы управления каждое государство имеет свою собственную внешнюю политику. Внешняя политика, по сути, является продолжением внутренней политики и выполняет ее завершающую роль, формирует благоприятные условия для внутренней политики [1, с. 203]. Принимая во внимание, что в 70–80-е гг. XX века Азербайджан был в подчинении советской империи и управлялся из одного центра – Москвы, с этой точки зрения независимость внешней политики сводилась к нулю и в таком случае говорить о каком-либо независимом, непосредственном сотрудничестве Азербайджана со странами Восточной Европы не приходится. Сотрудничество Азербайджана со странами Восточной Европы в указанный период могло осуществляться только с согласия Москвы, образно говоря, на основании ее рецепта. Несмотря на все это, исследуя всю необходимую литературу, мы становимся свидетелями того, что Азербайджан, хотя и выполнял указания центра, служил для удовлетворения потребностей центра, все же смог наладить определенное сотрудничество со странами Восточной Европы.

Ссылаясь на исторические исследования, мы можем проследить, что из-за имперского содержания и сущности СССР внутри этих связей не было развито сотрудничество в области общественно-политических и военно-дипломатических отношений, а торгово-экономические и культурные связи были ограниченными и формальными. Вопросы торгово-экономического сотрудничества Азербайджана со странами Восточной Европы в 70–80 гг. XX века в той или степени были освещены в различного рода материалах азербайджанской историографии. Эти материалы можно группировать как объемные научно-исследовательские работы (диссертации и авторефераты), лекции, тезисы и публицистические произведения. С точки зрения охвата хронологических рамок и изучаемой темы привлекает внимание статья Р. Гусейнова об экономическом сотрудничестве Азербайджана со странами Восточной Европы [2, с. 28–30]. В своем небольшом по объему исследовании автор, не выходя за рамки политической конъюнктуры и советско-социалистической идеологии, повествует о том, что Азербайджан экспортировал свои промышленные товары в 80 стран мира и при этом делает акцент на проблеме сотрудничества с мировыми социалистическими стра-

нами и, особенно, со странами Восточной Европы. Автор особо подчеркивает широкие и всеобъемлющие торгово-экономические связи Азербайджана со странами Восточной Европы.

В статье много, а иногда даже чрезмерно много, места отводится роли созданного в 1949 году Совета Экономической Взаимопомощи (СЭВ), который объединял неразрывными узами страны, входящие в социалистическую систему. Отмечается, что из Азербайджана в страны Восточной Европы в большом количестве экспортировались продукты нефтяного машиностроения, приборы и оборудования, а в обмен в республику привозились технологические оборудования, которые отвечали новым современным требованиям и служили делу коренной реконструкции бытовых, культурных учреждений, учреждений общественного питания, здравоохранения.

В статье уделяется внимание экспорту из Азербайджана в Чехию нефтяного оборудования, электродвигателей, нефтепродуктов, хлопка-сырца, технического йода, из этой страны в нашу республику ввозились, потребительские товары, техническое оборудование, фрезерные станки, шлифовальные станки.

Р. Гусейнов сообщает о проведении ярмарки между Польшей, Румынией, Венгрией, Болгарией, ГДР и Азербайджаном по продаже технического оборудования. Автор хотя и рассказывает о проведении этих международных ярмарок в Бухаресте, Лейпциге, Будапеште, Пловдиве, но нет никакой информации о дате и месте проведения ярмарок по выставке и продаже товаров стран Восточной Европы в Азербайджане.

В статье, где нашло отражение сотрудничество Азербайджана со странами Восточной Европы, можно проследить чрезмерное преувеличение экономической мощи СССР и стран социалистической системы. Такой политический и идеологический подход был непосредственно связан с требованием того времени. Вообще, сегодня, подчеркивая роль таких факторов, как социалистическая идеология, марксизм-ленинизм, неуместный классовый подход, мы должны воспринимать 70-летний период азербайджанской советской историографии как общую беду, которая вытекала из требований того сложного и противоречивого периода. В этой статье экономические и торговые связи даны в таком единстве, что их невозможно отделить друг от друга.

В произведениях Г. Гаджиева о международном сотрудничестве освещаются некоторые вопросы торгово-экономических связей Азербайджана со странами Восточной Европы в 70–80 гг. XX века. Автор, повествуя о торгово-экономическом сотрудничестве с республикой Болгария, уделяет внимание отправке оборудования для строительства Нефтяных Камней недалеко от болгарского города Варна и тому факту, что этот промышленный объект был построен работниками морской эстакады Азербайджана. Уделяется место вопросу привлечения азербайджанских квалифицированных нефтяников в нефтяную промышленность Болгарии [3, с. 10–11]. В этом исследовании нашли отражение активное участие азербайджанских нефтяников в развитии нефтяной промышленности Восточной Германии, подготовка в Азербайджане специалистов-нефтяников для этой страны, благодарственное письмо Азербайджанскому Институту Нефти и Химии (Нефтяная Академия) за

подготовку до конца 70-х годов XX века около ста специалистов-нефтяников.

В книге также уделяется внимание сотрудничеству между Бакинским Филиалом Всесоюзного Научно-исследовательского института Технологии Электрического Машиностроения и научно-производственным комбинатом «Умфорттехник», действующим в городе Сивиной (ГДР) в области автоматизирования и технологии процессов для электродвигателей. В книге также отмечается роль Азербайджана в формировании и развитии нефтяной промышленности Венгрии, указывается, что Азербайджан не ограничивался только отправкой оборудования для нефтяной промышленности, в то же время из нашей республики в Венгрию отправлялись специалисты на короткий и длительный периоды времени.

Затрагивается вопрос активного участия Азербайджана в реализации некоторых нефтяных проектов в странах Восточной Европы в рамках нефтепровода «Дружба». Автор особо подчеркивает награждение главного инженера института проектирования нефтеперерабатывающих и нефтедобывающих предприятий Азербайджана М. Гаджиева орденами Польши [3, с. 13]. Книга Г. Гаджиева, где рассказывается об экономическом сотрудничестве Азербайджана со странами Восточной Европы, упоминает и специалистов Сумгаитского трубо-прокатного завода, которые делились опытом на заводах Пизы, Бранденбурга (ГДР) по плавке стали и улучшению качества металла. Интересным моментом в произведении наряду с экономическими связями в промышленности является то, что в книге поверхностно рассказывается и о сельскохозяйственных связях. Но говоря об этом, автор делает акцент лишь на сотрудничестве между виноградарями Азербайджана и Болгарии. В этом произведении привлекает внимание и тот факт, что автор не отводит место вопросам торгово-экономического сотрудничества между Азербайджаном и Югославией ни в области промышленности, ни области сельского хозяйства. Видимо, это связано с похолоданием в советско-югославских отношениях. В других произведениях Г. Гаджиева, охватывающие сотрудничество Азербайджана со странами Восточной Европы в 70-е годы, в той или иной мере отводится место многим отраслям сотрудничества [4]. Интересно, что в этих исследованиях уделяется внимание вопросам сотрудничества в области транспорта. Отмечается, что из Азербайджана с помощью грузовых судов «Нахичевань», «Инженер Белов» отправлялись в Польшу, Болгарию, ГДР и Чехию смазочные материалы, нефть и нефтепродукты, промышленные оборудования различного назначения, также говорится в этих произведениях о деятельности Гянджинского фарфорового завода, построенного с помощью чешских специалистов в 1971 году [4, с. 29–34]. Однако и в этих произведениях можно сказать, что не говорится о сотрудничестве в сельском хозяйстве, химической и пищевой промышленности, вообще не говорится о торговом сотрудничестве. Такое нетерпимое положение в области торгового сотрудничества объясняется тем, что Москва держала эту сферу сотрудничества под своим строгим контролем и не позволяла Азербайджану, как и другим союзным республикам, заниматься этой деятельностью. В последнем произведении автора можно проследить, что в области сотрудничества Азербайджана

со странами Восточной Европы, наряду с Югославией, мало внимания уделяется также Венгрии и Румынии.

Исследователь З. Сардаров конкретно изучал вопросы эффективного сотрудничества между Азербайджаном и Болгарией в 70-е годы [5]. Повествуящее в основном об экономическом сотрудничестве двух стран, в этом произведении больше внимания уделяется вопросу привлечения в это сотрудничество Бинагадинского завода механического машиностроения, трубопрокатного завода, Сумгаитского алюминиевого завода, Генджинского приборостроительного завода. Интересным моментом можно считать то, что Бинагадинский завод механического машиностроения 10 месяцев в году выполнял заказы из Болгарии. С гордостью следует отметить, что на проходившей в 1971 году Пловдивской Ярмарке из всех бывших союзных республик только Азербайджан был представлен здесь. В книге отмечается эффективное использование в промышленных предприятиях Азербайджана машин и оборудования, произведенных в Болгарии. Автор пишет, что в 1970–1975 гг. из Болгарии в Азербайджан по заказу Министерства Культуры привозились усилители «моно». В этом произведении мы также оказываемся свидетелями того, что связи между Азербайджаном и Болгарией в области сельского хозяйства и торговли были незначительными [5, с. 18–23].

Среди исследователей, изучающих экономическое сотрудничество Азербайджана со странами Восточной Европы в 80-е годы XX века, привлекают внимание работы Э. Гусейновой. В ее статье об экономическом сотрудничестве Азербайджана с социалистическими странами отведено место и связям нашей республики с Восточной Европой [6, с. 69–72]. Автор освещает некоторые особенности экономического сотрудничества с Болгарией, Польшей, ГДР, Чехией в 80-е годы XX века, также рассказывается об активном участии азербайджанских специалистов в усвоении нефтяных месторождений и строительстве нефтеперерабатывающих заводов в этих странах. Уделяется внимание автоматизации ЕЛОЙ, сконструированному в Азербайджане в 80-е годы за счет привезенного из ГДР оборудования, а также реконструкции Бакинского радиозавода по проекту немецких специалистов. Автор отмечает применение по линии СЭВ в хозяйственных сферах стран Восточной Европы высококачественных приборов, произведенных в научном центре «Хазар и Геофизика» Азербайджана. Автор, уделяя место сотрудничеству в области химической промышленности, пишет о том, что Азербайджан отправлял в страны Восточной Европы каучук, смазочные материалы, полимер, в обмен получал из тех стран современное оборудование для химической промышленности. Автор в своем исследовании рассказывает также о высокой оценке со стороны азербайджанских специалистов текстильных станков во время выставки машин и оборудования в 1985 году в ГДР. Эти станки, пишет автор, способствовали развитию текстильной промышленности ковроткачества в Баку. В статье в определенной степени затрагиваются вопросы сотрудничества в области сельского хозяйства и торговли между Азербайджаном и со странами Восточной Европы [7, с. 15–16].

В статье Л. Джалиловой, повествующей об участии Азербайджана на международных ярмарках и выставках, хотя автор и рассказывает в должной мере о промышленных

товарах, которые демонстрировались в странах Восточной Европы, но мы не находим ни одного предложения, свидетельствующего о демонстрации какого-либо сельскохозяйственного продукта из Азербайджана. В статье можно заметить, что автор мало внимание уделяет выставкам [9, с. 55–61]. В буклете, повествующем об участии Азербайджана в сотрудничестве во имя мира, особое место отведено экономическому сотрудничеству современного Азербайджана со странами Восточной Европы [10, с. 32–54]. О том, что это экономическое сотрудничество развивалось по восходящей линии, в статье сообщается, что если в 1966 году из Азербайджана в страны Восточной Европы вывозились 180 наименований товаров, то в 1976 году – 250. В буклете подчеркивается особая важность экономических связей Азербайджана в сотрудничестве со странами Восточной Европы, конкретно говорится о ввозе из Чехии в Азербайджан технических промышленных товаров, а из Азербайджана в эту страну ввозились трансформатор, глубинные насосы, различные товары виноградарства. Вообще, сообщается о поставках из Чехии в Азербайджан 40 наименований товаров. В исследовании затрагиваются также вопросы экономического сотрудничества с Германией. В 70–80-е гг. а из Азербайджана в эту страну ввозились 250 наименований товаров, среди которых в основном преобладали промышленные товары, а из Германии в Азербайджан импортировались товары легкой промышленности, станки, аппараты, различные виды приборов.

Работа М. Гурбанова, посвященная активному участию Азербайджана в осуществлении Программы мира и соисканию ученой степени доктора философии, с хронологической точки зрения охватывает период 1981–1985 гг.

В этом исследовании наряду с социально-политическими и культурными связями, большое внимание уделяется и вопросам экономического сотрудничества между Азербайджаном и странами Восточной Европы. В статье подчеркивается, что Азербайджан в рамках взаимного сотрудничества со странами Восточной Европы 50% ввозимых товаров приобретал из стран этого региона, в частности говорится о ввозе из Венгрии производственных средств, принадлежностей бытового обслуживания для пищевой промышленности, из Германии – металлорежущих станков, автоматических машин для кондитерской фабрики, из Болгарии – технического оборудования, подъемных кранов для строительных работ, центробежных насосов, из Румынии – электрических передатчиков, труб с большим диаметром для прокладки нефтепроводов. В этом исследовании мы также наблюдаем, что автор не затрагивает вопросы экономического сотрудничества с Югославией и Чехией, помимо этого нет информации о сотрудничестве в области сельского хозяйства между Азербайджаном и странами Восточной Европы [11, с. 10–18].

Анализируя различного рода и характера исследования, посвященные торгово-экономическому сотрудничеству между Азербайджаном и странами Восточной Европы в 70–80-е гг. XX века, можно прийти к следующим заключениям: прежде всего можно прийти к выводу, что торгово-экономическое сотрудничество между Азербайджаном и странами Восточной Европы в 70–80-е гг. XX века осуществлялось

под строгим контролем Советской империи, поэтому это сотрудничество не было непосредственным и всесторонне развитым, носило формальный и половинчатый характер. Этим можно объяснить и тот факт, что не вышла в свет такая – то значительная монография, посвященная вопросам торгово-экономического сотрудничества между Азербайджаном и странами Восточной Европы. Помимо этого, можно прийти к выводу, что во всех работах, посвященных данной теме, из-за выдвигания на передний план социалистической идеологии и ценностей вопросы торгово-экономического сотрудничества между Азербайджаном и странами Восточной Европы не были полностью раскрыты и изучены.

Список использованных источников

1. İbrahimli X. Politologiya (İnteraktiv dərş materialları). – Bakı, 2008.
2. Hüseynov R. SSRİ-nin xarici iqtisadi əlaqələrində Azərbaycan SSR-in iştirakı (70-ci illər). Sülh proqramının həyata keçirilməsinə Azərbaycan SSR-in tövfiəsi. – Bakı, 1983.
3. Hacıyev H. Sülh və tərəqqi naminə beynəlxalq əməkdaşlıq. – Bakı, 1978.
4. Hacıyev H. Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələri. – Bakı, 1970.
5. Sərdarov Z. Səmərəli əməkdaşlıq. – Bakı, 1979.
6. Гусейнова Э. Экономическое сотрудничество Азербайджанской ССР с социалистическими странами в 80-е годы. – Dinc yanaşı yaşamaq uğrunda. ADU, 1987.
7. Гусейнова Э. Участие Азербайджанской ССР в научно-культурных связях СССР с социалистическими странами Европы (1959–1969 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук. – Баку, 1975.
8. Джалилова Л. Азербайджанская Советская Социалистическая республика на международной арене в 70-е годы. Автореф. дис. канд. ист. наук. – Баку, 1986.
9. Джалилова Л. Азербайджанская ССР на международных выставках и ярмарках (70-е годы). – Sülh və əməkdaşlıq siyasəti. ADU, 1986.
10. Трепетин Б. Л., Вассерман Л. Х., Тарвердиев Л. П. Вклад Азербайджанской ССР в осуществление программы мира. – Баку, 1979.
11. Гурбанов М. Участие Азербайджанской ССР в осуществлении советской программы мира на 80-е годы (1981–1985 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук. – Баку, 1986.
12. Abbasov N. Razgrad–Abşeron qardaşdır. – Bakı, 1973.

References

1. İbrahimli X. Politologiya (İnteraktiv dərş materialları). – Bakı, 2008.
2. Hüseynov R. SSRİ-nin xarici iqtisadi əlaqələrində Azərbaycan SSR-in iştirakı (70-ci illər). Sülh proqramının həyata keçirilməsinə Azərbaycan SSR-in tövfiəsi. – Bakı, 1983.
3. Hacıyev H. Sülh və tərəqqi naminə beynəlxalq əməkdaşlıq. – Bakı, 1978.
4. Hacıyev H. Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələri. – Bakı, 1970.
5. Sərdarov Z. Səmərəli əməkdaşlıq. – Bakı, 1979.
6. Gusejnova Je. Jekonomicheskoe sotrudnichestvo Azerbajdzhanskoj SSR s socialisticheskimi stranami v 80-e gody. – Dinc yanaşı yaşamaq uğrunda. ADU, 1987.
7. Gusejnova Je. Uchastie Azerbajdzhanskoj SSR v nauchno-kul'turnyh svjazjah SSSR s socialisticheskimi stranami Evropy (1959–1969 gg.). Avtoref. dis. kand. ist. nauk. – Bakı, 1975.
8. Dzhaliлова L. Azerbajdzhanskaja Sovetskaja Socialisticheskaja respublika na mezhdunarodnoj arene v 70-e gody. Avtoref. dis. kand. ist. nauk. – Bakı, 1986.
9. Dzhaliлова L. Azerbajdzhanskaja SSR na mezhdunarodnyh vystavkah i jarmakah (70-e gody). – Sülh və əməkdaşlıq siyasəti. ADU, 1986.
10. Trepetin B. L., Vasseraman L. H., Tarverdiev L. P. Vklad Azerbajdzhanskoj SSR v osushhestlenie programmy mira. – Vaku, 1979.
11. Gurbanov M. Uchastie Azerbajdzhanskoj SSR v osushhestvlenii sovetsoj programmy mira na 80-e gody (1981–1985 gg.). Avtoref. dis. kand. ist. nauk. – Bakı, 1986.
12. Abbasov N. Razgrad–Abşeron qardaşdır. – Bakı, 1973.

Khasaev N., Associate Professor of Azerbaijan University (Azerbaijan, Baku), Neyman.xasiyev@mail.ru

The trade and economic cooperation issues between Azerbaijan and the countries of Eastern Europe in the 70–80 years of the twentieth century in terms of Azerbaijan historiography

The article investigates the coverage of trade and economic relations of Azerbaijan with the countries of Eastern Europe in the 70–80 years of the twentieth century in Azerbaijani historiography. As a result of studies based on materials published in the form of brochures, booklets and abstracts the article concludes that the relations between Azerbaijan and the countries of Eastern Europe, covering that period, under the strict control of Moscow were formal, undeveloped.

Keywords: trade and economic cooperation, the Eastern Europe, Azerbaijan, historiography.

Xasəv N., doçent, Azərbaycan universiteti (Azərbaycan, Bakı), Neyman.xasiyev@mail.ru

Питання торгово-економічного співробітництва Азербайджану з країнами Східної Європи в 70–80 роки ХХ століття в азербайджанській історіографії

Розглянуто висвітлення питань торгово-економічних відносин Азербайджанської Республіки з країнами Східної Європи в 70–80-ті роки ХХ століття в азербайджанській історіографії.

В результаті дослідження, спираючись на матеріали, надруковані в формі брошур, буклетів та автореферату в статті робиться висновок про те, що відносини між Азербайджанською Республікою та країнами Східної Європи, що охоплюють даний період, через суворий контроль з боку Москви були формальними, нерозвиненими.

Ключові слова: торгово-економічне співробітництво, Східна Європа, Азербайджан, історіографія.

***

УДК 327

Ахмедова Г.,

докторант кафедри Новий і Сучасної історії
стран Європи і Америки, Бакинський державний
університет (Азербайджан, Баку), t_hemide@live.com

ЦЕЛЕВАЯ ОЦЕНКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАТО (1991–2010-Е ГГ.)

Изучены вопросы составляющие основу деятельности НАТО. Хронологические рамки статьи охватывают период от 1991 до 2010 года. В статье показано, что НАТО разрабатывает новые стратегические концепции, организывает программы сотрудничества, которые определяют основные направления деятельности с государствами-членами и государствами-партнёрами, в соответствии со своими интересами. В статье были проанализированы процессы, достигнуты некоторые результаты и высказаны соображения.

Ключевые слова: НАТО, программы сотрудничества, стратегическая концепция, геополитическое положение, возможности механизма.

(статья друкується мовою оригіналу)

Одним из вопросов, составляющих основу деятельности НАТО, является составление стратегических программ. Эти программы определяют основные направления деятельности организации. Эти программы приводят к изменению геополитического положения во многих частях мира, а также к появлению новых реальностей потому, что НАТО это такая организация, которая имеет возможность повлиять на ход будущих мировых событий глобального масштаба, благодаря финансовой, политической, военной и человеческой силе государств, входящие в её состав. В контексте мирового порядка, НАТО организывает программы сотрудничества с государствами-членами и государствами-партнёрами, проводит визиты, семинары и конференции в разных странах, в которых участвуют главы государств, депутаты, группы гражданского общества и эксперты в различных областях, в соответствии со своими интересами. Во время проведения таких программ, организация ведёт свою программу в этих

странах, создаёт условия для понимания общественным мнением, шагов, которые будут предприняты, подготавливая их политически и психологически, а также узнаёт общественно-политическое мнение. Изучение общественно-политического мнения, влияет на сущность, характер и форму перспективных шагов в будущем, а также является основной формирования нормативно-правовой базы. Также НАТО при помощи этих программ, в исследуемый период, совершенствует возможности своего механизма.

Создаются условия для гранта и других форм поддержки в специальных проектах, а также при необходимости раздаются печатные и электронные издания. Печатные и электронные издания, охватывающие многочисленные темы связанные с НАТО, выпускаются на разных языках государств-членов и государств-партнёров, и распространяются по всему миру. Указанная методика была использована самым серьезным образом, во время пропагандирования стратегических программ. Несмотря на то, что начиная с 1999-го года НАТО отправил в исторический архив такого соперника как СССР, Россия стала выступать перед ней в роли нового соперника. Китай и некоторые восточные страны, при помощи средств массовой информации и других органов, представляют мировой общественности деятельность НАТО, как проявление неокOLONиализма. Одним из важных моментов среди основных целей стратегических планов НАТО, является опровержение этого тезиса. НАТО придаёт такое же важное значение пропаганде стратегических программ, какое придёт их принятию [11].

В первую очередь, здесь будет идти речь об общих стратегических концепциях НАТО. Стратегические программы НАТО, являются официальными документами организации, в которых указаны текущие и перспективные цели и которые свидетельствуют о достижении единогласия между государствами-членами [9]. Среди стратегических программ НАТО, особое место занимала стратегическая концепция принятая в 1991-ом году. Стратегическая концепция принятая в 1991-ом году отличалась от принятых ранее стратегических документов [20]. Эта принятая в Риме концепция носила открытый характер. Далее как основная цель, указывается безопасность членов Союза, с другой стороны говорится о необходимости обеспечения безопасности в Европе, в рамках сотрудничества с бывшими соперниками. Далее говорится о сокращении ядерных оружий до минимума, для сохранения мира и стабильности. Эта стратегическая концепция, указывая на защитный характер Союза, говорит о необходимости обеспечения безопасности, независимости и территориальной целостности государств-членов. Политика безопасности Союза основана на принципах диалога, сотрудничества и эффективной коллективной обороны. Они оцениваются как взаимно-усиливающие элементы в области сохранения мира. В Военно-Исследовательской Директиве Союза (МС. 400, 12 дек. 1991) подготовленного Военным Комитетом в 1991-ом году в соответствии со Стратегической Концепцией ещё сохранялась степень секретности [13].

Стратегическая Концепция НАТО 1991-го года вошла в историю как первая концепция, которая была открытой для общественности, и создала в Альянсе динамический и положительный климат. В 1991-ом году члены Альянса

осознали важность реформ, политической коррекции и адаптации.

Распад СССР в 1991-ом году, расширение НАТО за счёт стран Центральной и Восточной Европы, кризис в Югославии (ЮСФР), операции в Боснии и Косово, беспокoйства связанные с операциями по управлению и поддержанию мира, взаимосвязь между миссиями НАТО и ООН в рамках 5-ой статьи Устава НАТО и другие вопросы, составляли основу обсуждений между государствами-членами НАТО в 90-х годах 20-го века привели к определению Альянсом параметров Стратегической Концепции 1999-го года. Шестая по счёту Стратегическая Концепция была принята на юбилейном саммите проведённом 23-24-го апреля 1999-го года в Вашингтоне [21]. Вместе с этой концепцией была выдвинута Инициатива об Оборонном Потенциале (Defense Capabilities Initiative-DCI), и для устранения недостатков в военном потенциале было выделено необходимое количество потенциала. Однако, после принятия Пражских документов (Prague Capabilities Commitment-PPC), принятых для оценки потенциала новой угрозы после террористических актов, организованных в 2001-ом году в США, DCI потерял свою силу [6, с. 22]. В Вашингтонском саммите, союзники выступили с инициативой обновления стратегических понятий Союза. Принятый документ был дополнен нововведениями по определённым вопросам. Самым значимым среди этих нововведений, было подчёркивание того, что важная роль в обеспечении безопасности в регионе Евроатлантики, принадлежала организации. Одним из самых важных изменений, находящихся своё отражение в новой Концепции в соответствии с 5-ой статьёй Вашингтонского договора, было принятие мер по качественному и количественному расширению обстоятельств, для обеспечения безопасности государств-членов Альянса. Таким образом, в преамбуле, а также в других частях документа, которые ссылаются на 5-ую статью, в этой статье, также как и в 51-ой статье Устава ООН, написано не «вооруженное нападение» (armed attack), а «нападение» (attack). Вместе с этим, в круг понятий «нападение», кроме «вооруженного нападения», могут быть включены также «кибернападение» (12-й пункт), нападение на энергетическую инфраструктуру (13-й пункт) и также такие ограничения и насилия связанные с защитой окружающей среды и экономики, как изменение климата и водных ресурсов (15-й пункт). В пунктах Концепции 4.а и 16, также вместо «вооруженного нападения», написано «нападение».

В соответствии с 5-ой статьёй Концепции НАТО 1999-го года, члены Организации имели право вмешательства, только в случае «угрозы агрессии» [1, с. 10].

Возникновение Диалога Средиземного Моря в 1994-ом году способствовало созданию духа доверия и сотрудничества между НАТО и семью странами участниками – Аль-Джазира, Египет, Израиль, Иордания, Мавритания, Марокко и Тунис. Политические и практические меры этой программы, включая терроризм, были усовершенствованы для пропаганды эффективного взаимодействия по вопросам безопасности и таким образом, отношения продвинулись от диалога к партнерству.

Приняв инициативу президента США Б. Клинтона, в 1994-ом году, НАТО обратился с предложением

сотрудничества и партнёрства ко всем демократическим государствам Европы, новым независимым государствам постсоветского пространства, а также государствам Европы сохраняющим позицию нейтралитета [3, с. 415]. В январе 1994-го года, на сессии НАТО проведённой в Брюсселе, помимо обсуждения вопросов о необходимости расширения Альянса, было принято решение о подготовке программы «Партнёрство во имя мира», которая считалась альтернативным вариантом немедленного расширения НАТО [19]. Целями программы «Партнёрство во имя мира», принятой и объявленной по инициативе США, являлась полная поддержка расширения НАТО, сотрудничество с бывшими социалистическими странами в военной области, и подготовка этих стран к включению в состав НАТО. Бывшие социалистические страны намеревающиеся сотрудничать с НАТО в военной области, должны были подписать рамочный документ. Каждая страна, подписавшая этот документ, могла подготовить индивидуальную программу сотрудничества с НАТО. Помимо того, что эта программа даёт участникам право совместных маневров, конверсии оружия, участия на собраниях, проводимых в стенах НАТО, она также планировала подготовку эксклюзивных программ при помощи НАТО, учитывая экономическое развитие и военный потенциал каждой страны. Президент США, Б. Клинтон объяснял суть программы «Партнёрство во имя мира» таким образом: «Лучшим будущим для Европы является расширение демократии везде, развитие рыночной экономики и сотрудничество всех стран во имя всеобщей безопасности». По мнению Б. Клинтона, особое внимание во внешней политике США и НАТО, должно быть направлено на развитие демократии во всех странах и укрепление системы безопасности. Программа «Партнёрство во имя мира», служит именно этой цели [3, с. 417].

Эта программа также направлена на создание возможности выполнения военными силами стран-участников, в демократическом обществе, необходимой роли, а также их воссоздание для участия в защите мирных операций возглавляемые НАТО. Эта программа предлагает возможность практического сотрудничества во многих областях, и это создаёт возможность странам-партнёрам адаптировать своё участие в соответствии со своими интересами и потребностями. Объём и вид деятельности достаточно широкий и охватывает такие области как оборонные реформы, антикризисное управление, гражданское чрезвычайное планирование, сотрудничество в области науки, образования и обучения, уничтожение и безопасная утилизация легких и стрелковых оружий.

Одним из преимуществ программы «Партнёрство во имя мира» является то, что она создает возможность для стран-участников сотрудничать с НАТО в рамках своих возможностей и интересов. Если план работы «Совета Североатлантического Сотрудничества» был предназначен для всех его членов, в соответствии с Программой Сотрудничества «Партнёрство во имя мира», каждое государство составляя свою Индивидуальную Программу Сотрудничества, может выбрать положения в соответствии со своими интересами. Разницей между ними заключается в том, что если «Совет Североатлантического Сотрудничества» играл роль форума для проведения обсуждений, связанных с проблемами безопасности, а также с военными, экономическими, экологическими, научными и информационными вопросами, то программа

«Партнёрство во имя мира» обеспечивает проведение практических мероприятий связанных со сферой обороны. Кроме того, Совет Североатлантического Сотрудничества является многосторонним форумом, а программа «Партнёрство во имя мира» направлена на развитие сотрудничества НАТО с отдельными государствами-партнёрами.

На саммите НАТО, проведённом в Мадриде 8-го июля 1997-го года, наряду с постоянными членами Союза, участвовали также государства, желающие стать членами Альянса и подписавшие программу «Партнёрство во имя мира». В рамках «Программы Евроатлантического Сотрудничества» Венгрия, Польша и Чехия были официально приглашены в Альянс, после двухлетнего испытательного срока. В марте 1999-го года, после проведения необходимых процедур, Польша, Чехия и Венгрия были приняты в НАТО.

Программа «Партнёрство во имя мира» принимает во внимание реализацию следующих задач: планирование национальной обороны и формирование бюджета; обеспечение демократического контроля над национальными вооруженными силами; участие в миротворческих военных операциях под эгидой ООН и ОБСЕ, учитывая положение Национальной конституции; расширение и развитие партнёрами отношений сотрудничества с НАТО в военной области с целью расширения возможностей при выполнении миссий по поддержанию и проведению поисковых, спасательных, миротворческих, гуманитарных операций, а также повышение национальной подготовки.

Следует отметить, что эта программа является удачным механизмом для развития сотрудничества в области обороны и взаимодействия в военной области, и она создает возможность участия в миротворческих операциях. В программе, странами партнёрами был выдвинут ряд принудительных условий. Здесь были отражены такие обязательные условия, как обеспечение гражданского контроля над военными учреждениями, ежегодная публикация военного бюджета, усовершенствование основных систем битв, в соответствии со стандартами блока, включение обучения английского языка в программу военной подготовки войск [2, с. 162].

11 сентября 2001-го года в связи с проблемами нападений на США, включая террористический акт, после усиления централизации политики НАТО, научная программа НАТО была направлена на усиление поддержки совместных исследовательских проектов связанных с защитой от угроз терроризма и угроз, направленных против безопасности. Программа служит расширению сотрудничества между НАТО и странами-партнёрами в приоритетных областях (в данный момент защита от террористических актов, противостоять остальным угрозам направленным против безопасности и приоритеты стран-партнёров), посредством различных механизмов поддержки, включая совместные гранты. Сотрудничество осуществлялось между исследователями государств-членов, государств-партнёров и государствами Средиземноморского Диалога НАТО.

На Пражском Саммите, в ноябре 2002-го года, Альянс подтвердил намерение сохранить существование в регионе и готовность предоставить индивидуальную помощь странам, посредством программ помощи. Босния

и Герцеговина, Сербия и Монтенегро объявили о желании участвовать в программе «Партнёрство во имя мира» и присоединились к Плану действий по членству НАТО, для подготовки к совместному будущему потенциальному членству с бывшей Югославской Республикой, Македонией, Албанией и Хорватией [4, с. 23].

В марте 2004-го года 7 бывших государств-партнёров, после вступления в НАТО в рамках Совета Североатлантического Партнёрства и Партнёрства во имя мира, баланс между сотрудничающими государствами-партнёрами и государствами-членами существенно изменился. Кроме этого, другие государства-партнёры находятся в разных регионах и имеют различные требования к безопасности. Некоторые страны, даже оставаясь кандидатами на вступление в НАТО, не планируя стать членом НАТО в будущем, продемонстрировали намерение развивать особые программы развития с НАТО. Качество этих программ было усовершенствовано и были расширены их возможности.

НАТО старался выявить пути решения, соответствующие обстановке в области безопасности, стратегическими документами принятыми на Пражском саммите 2002-го года, на Стамбульском саммите 2004-го года, Рижском саммите 2006-го года, на Бухарестском саммите 2008-го года на Лиссабонском саммите 2010-го года и на Чикагском саммите 2012-го года [7, с. 46]. Пражский Саммит 2002-го года, был направлен на конкретизацию правил связанных с угрозами указанных в Стратегической Концепции 1999-го года и на более успешную их организацию. На основе основных отраслей выраженных под заголовком «Новые Способности», «Новые Члены» и «Новое Сотрудничество» после 2001-го года указаны направления изменений в деятельности [18]. В 2002-ом году, были организованы «Верховное Союзное Командование по Изменениям» (Supreme Allied Commander Transformation) и «Силы быстрого реагирования» (NATO Response Force-NRF).

В июне 2004-го года в Стамбуле лидеры Альянса выдвинули Стамбульскую Инициативу о Сотрудничестве. Основной целью было достижение обширного региона Среднего Востока, начиная со стран Совета по Сотрудничеству в Персидском заливе, для развития практического сотрудничества с заинтересованными странами. В центре внимания Инициативы было предложение рекомендаций соответствующие специфическим требованиям каждой страны по таким вопросам как оборонная реформа, оборонный бюджет, планирование обороны и военно-гражданские отношения.

А Рижский саммит 2006-го года собрался под вопросом «Как обеспечить всеобъемлющий подход?», объединяющий не только военные средства организации, но и гражданскую и военную области. На этом саммите была принята «Всеобъемлющая политическая директива» [16]. Таким образом, был сделан значительный шаг в направлении адаптации к новым условиям и руководство начало свою работу соответственно плану действий после Бухарестского Саммита [5, с. 34].

А Лиссабонский саммит, проведённый 19-го ноября 2010-го года, согласно принятым решениям, оценивается как исторический. На Лиссабонском саммите главами государств и правительств стран Альянса, старающиеся заявить о своей позиции в мировых делах, была подписана новая Стратегическая Концепция НАТО

(VII стратегическая концепция) – «Активное Участие, Современная Оборона» (англ. Active Engagement, Modern Defence) [10].

Если первая часть стратегической концепции НАТО 2010-го года включает в себя перечисление основных ценностей и принципов, долгосрочных целей НАТО, то вторая часть определила 3 основных обязанностей Альянса: коллективная оборона, антикризисное управление и сотрудничество в области безопасности. Конкретизируя, можно утверждать, что в концепции, тройка «Общая Оборона», «Антикризисное управление», «Сотрудничество в области безопасности», выражала основные цели организации [8]. В этой стратегической концепции, также указывается, что Альянс должен полностью укрепить стратегическое партнёрство с Европейским Союзом «в духе углубления политического диалога и практического сотрудничества с ООН, взаимной полной прозрачности и уважения автономности и институциональной целостности обеих организаций».

Многие положения этой стратегической концепции, состоящей из 38-ми статей, в основном касаются отношений с партнёрами, и это было одним из основных отличий стратегической концепции 2010-го года от концепции 1999-го года. Из части концепции 2010-го года, под названием «Партнёрство», становится ясно, что диалог и сотрудничество НАТО с партнёрами в предстоящие 10 лет, может оказать конкретную помощь в развитии международной безопасности, защите основных ценностей Альянса, подготовке народов заинтересованных в операциях и членстве НАТО. Эти связи будут основаны на взаимных отношениях, взаимных выгодах и взаимном уважении. В документе отмечается, что «Альянс будет открыт к обсуждению с любой страной-партнёром, вопросов общей безопасности» [14]. Эта статья является значительной и создаёт возможности для продвижения сотрудничества. Если какая-либо страна, в рамках партнёрства, берёт на себя обязательства определённых военно-политических реформ, НАТО должен приобрести определённые методы воздействия на максимальную реализацию этого процесса.

Деятельности НАТО по регулированию возникающих кризисов в которых участвуют и государства-партнёры, связываются с Комитетом по операциям и учениям, и эти деятельности находятся в ряду деятельности Рабочего Плана Евроатлантического Партнёрства и программы Индивидуального Партнёрства. Сюда входят брифинги и консультации, визиты экспертов, курсы по антикризисному управлению, участие стран-партнёров на ежегодных учениях НАТО по антикризисному управлению и предоставление заинтересованным странам-партнёрам документов по общему антикризисному управлению.

Вопросы финансирования охватывают Гражданский и Военный бюджеты НАТО, также Программу инвестиций по сфере безопасности НАТО. Соответственно основные цели и приоритетам Альянса это единственные фонды НАТО, в которых определяются требования и устанавливаются приоритеты [12, с. 3]. Государства-члены НАТО также осуществляют платежи Программе Инвестиций по сфере безопасности НАТО. Эти платежи необходимы для поддержки роли стратегических командований НАТО. Однако, эти платежи охватывают основные капиталы строительства, командования и системы контроля, выходящие за границы национальных

оборонительных требований отдельных государств-членов Организации. Например, Программа Инвестиций по сфере безопасности НАТО имеет такие возможности, как помощь операциям реагирования на кризис и военным сооружениям, информационным и коммуникационным системам, системам воздушного командования и управления, спутниковой связи, военным штабам, аэродрому, топливным трубопроводам и хранилищам, портам и судоходству. Программа Инвестиций по сфере безопасности НАТО финансируется министерствами безопасности каждого государства-члена и контролируется Комитетом по Инфраструктуре [15, с. 79]. Отправной точкой осуществления Программы Инвестиций в сфере безопасности НАТО, является пакет способностей. После их утверждения, начинается утверждение других отдельных проектов, в рамках полномочий Комитета по Инфраструктуре. Принимающее государство (или государство в котором будет осуществляться проект, или агентство НАТО, или стратегическое командование) подготавливают обращение для утверждения проекта. Если Комитет даёт согласие, принимающее государство может продолжить работу над окончательной структурой проекта, подписанием контракта, и осуществлением проекта. Тендерный процесс продолжается между компаниями государств, которые внесли свой вклад в реализацию проекта, если не был согласован Комитетом по Инфраструктуре по-другому [17].

Контроль оперативных возможностей, необходимых для осуществления обязанностей НАТО по обороне и антикризисному управлению, является необходимым для успеха миссий НАТО. В эту зону ответственности входят антикризисное управление, миротворческие операции и гражданское чрезвычайное планирование и учения, охватывающие оперативные обязанности НАТО. Международный Секретариат поддерживает и даёт советы вышеуказанным основным комитетам, подготавливает их обсуждение и решение, контролирует их выполнение. Сюда входят Политическая Группа по Координации, Высший Комитет по Гражданскому Чрезвычайному Планированию и Комитет по операциям и учениям. Он также вносит свой вклад в каждую область обязанностей о которых идёт речь, для реализации Рабочей Программы НАТО-Россия, Плана Действий НАТО-Украина, также Рабочей Программы Средиземноморья. Другие органы НАТО, также совместно с другими международными организациями, управляют механизмами антикризисного управления, информационным и коммуникационным процессами и технологическими аспектами совместных учений и гражданского чрезвычайного планирования.

В заключение, цели политической деятельности НАТО, можно оценить таким образом:

1) Новая Стратегическая Концепция принятая в 1991-ом году, носила характер адаптации деятельности НАТО к мировым порядкам без СССР и определения новых угроз.

2) В 1994-ом году, в рамках программы «Партнёрство во имя мира», НАТО хотел включить в круг своей деятельности новые геополитические пространства. В это время определённая слабость России, создала возможность для усиления интерактивной деятельности в рамках этой программы.

3) Концепция 1999-го года выражала то, что организация играла важную роль в обеспечении безопасности в Евро-Атлантическом регионе.

4) Нападение 11 сентября 2001-го года, повлияло на характер стратегической программы НАТО.

5) Пражский Саммит 2002-го года, был направлен на конкретизацию правил связанных с угрозами указанных в Стратегической Концепции 1999-го года, а также на удачную их организацию.

6) Стратегическая Концепция НАТО 2010-го года, создала возможность выступать с призывами в области безопасности НАТО, более позитивно реагировать на неожиданные события и адаптироваться к неожиданным угрозам принимающие различные формы.

7) Контроль оперативных возможностей требующийся для выполнения обязанностей в области обороны и антикризисного управления НАТО, является очень важным для успеха миссий.

Список использованных источников

1. Aslanov A. NATO-nun Strateji Konsepsiyası // Ayna. – 2011. – 17 sentyabr. – S.10-16.
2. Həsənova K. Z. Azərbaycan Respublikasının NATO Parlament Assambleyası ilə əlaqələri // Bakı Universitetinin Xəbərləri №3, Humanitar elmlər seriyası 2010. – S.160-165.
3. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. – Bakı, 2005. – 752 s.
4. Karaoğlu A. NATO'nun Dönüşümü, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. – İstanbul, 2012. – 74 s.
5. Gözebe H. NATO'nun strateji konsepsiyasını transformasyonunun (dönüşümünün) türk hava kuvvetleri proje ve teknolojilerine etkilerinin analizi. – Ankara, 2014. – 144 s.
6. Pekşen H. D. NATO'nun Dönüşümünün Sınırları: Bir Uygulama Vakası Olarak Enerji Güvenliği. Güvenlik Stratejileri. Yıl: 8 Sayı:16. – S.35-69.
7. NATO, «Stratejik Kavram: Aktif Katılım, Modern Savunma». – http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120207_strategic-concept-2010-tur.pdf
8. Стратегическая концепция // Strategicheskaja koncepcija. – http://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_56626.htm
9. Active Engagement, Modern Defence. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organisation adopted by Heads of State and Government in Lisbon. 2011, December. – http://www.nato.int/en/natolive/official_texts_68580.htm
10. Communications and public diplomacy. – http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_69275.htm
11. Department of Defense Military Construction Program FY 2017 BUDGET North Atlantic Treaty Organization Security Investment Program. February, 2016. Justification Data Submitted to Congress. – 9 p.
12. M C Directive for Military Implementation of the Alliance's Strategic Concept (MC 400), 12 April 1999.
13. NATO adopts new Strategic Concept. Lisbon, 19 November, 2010. – <http://www.nato.int/strategic-concept/index.html>
14. NATO's civilian and military structures. Part III. – 140 p.
15. NATO, «Comprehensive Political Guidance». – http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_56425.htm
16. NATO Infrastructure Committee celebrates 50th anniversary – <http://www.nato.int/docu/update/2001/0514/e0514a.htm>
17. NATO, «The Prague Summit and NATO's Transformation». – <http://www.nato.int/docu/rdr-gde-prg/rdr-gde-prg-eng.pdf>
18. Partnership for peace. – Brussels, NATO Review, 1994. N4, August.
19. The Alliance's Strategic Concept, 19 November, 1991. – <http://www.nato.int/lisbon2010/summit-guide-eng.pdf>
20. The Alliance's Strategic Concept (1999) Towards the New Strategic Concept. A selection of background documents. NATO Public Diplomacy Division. – Brussels, April 2010.

Ahmadova H., doctoral student, Department of New and Contemporary History of European and American Countries, BSU (Azerbaijan, Baku), t_hemide@live.com

Target evaluation of NATO'S work (1991–2010)

The issues that are the basis of NATO's activities have been investigated in this scientific paper. The chronological scope of this article covers the period from 1991 to 2010. It is pointed out that NATO is developing a new strategic concept, organizes

cooperation programs, which determine the main directions of its activities with Member States and Partner States, in accordance with their interests. The processes have been analysed, some ideas have been pointed out, and some results have been achieved in conclusion.

Keywords: NATO, cooperation programs, strategic concept, geopolitical situation, mechanism opportunities.

Ахмедова Г., докторант кафедри Нової і Сучасної історії країн Європи і Америки, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), t_hemide@live.com

Цільова оцінка діяльності НАТО (1991–2010–ті рр.)

Вивчено питання які становлять основу діяльності НАТО. Хронологічні рамки статті охоплюють період від 1991 до 2010 року. У статті показано, що НАТО розробляє нові стратегічні концепції, організовує програми співпраці, які визначають основні напрями діяльності з державами-членами та державами-партнерами, відповідно до своїх інтересів. У статті були проаналізовані процеси, досягнуті деякі результати і висловлені міркування.

Ключові слова: НАТО, програми співпраці, стратегічна концепція, геополітичне становище, можливості механізму.

* * *

УДК 94(420):327.061 «2001/2005»

Грубінко А. В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Тернопільський національний економічний університет (Тернопіль, Україна), gav_tpru@yahoo.com

Позиція Великої Британії з питань зовнішньої політики і політики безпеки ЄС на етапі прийняття Конституційного договору (2001–2005 рр.)

Представлено дослідження участі Великої Британії у процесі розвитку зовнішньої політики і політики безпеки ЄС. Розглянуто стратегію участі в європейській інтеграції уряду Т. Блера. Метою статті став аналіз позиції Великої Британії щодо розвитку системи зовнішньої політики і політики безпеки об'єднання на етапі прийняття Конституційного договору ЄС. Висвітлено проблемні аспекти розвитку СЗППБ у зв'язку з війною в Іраку. У висновках зазначено, що при підготовці Конституційного договору ЄС уряду Т. Блера вдалося відстояти основні позиції, що полягали у врівноваженні посилення СЗППБ і збереження пріоритетів зовнішньої політики держави. Участь у розвитку СЗППБ на етапі прийняття Конституційного договору засвідчила максимально можливий рівень залучення країни до інтеграції, на який її керівництво могло піти у вказаній сфері за уся історію членства в Європейському Співтоваристві.

Ключові слова: Велика Британія, ЄС, СЗППБ, ЄПБО, Конституційний договір.

Для більш ніж піввікової історії європейської інтеграції відомі як періоди визнаних успіхів, так і явних невдач. Формування Європейського Союзу на рубежі ХХ–ХХІ ст. як досі найбільш довшої форми регіональної інтеграції супроводжувалося розбудовою її політичної складової у формі Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗППБ). Початок ХХІ ст. поставив якісно нові вимоги до розвитку інтеграційних процесів. Такі актуальні міжнародні проблеми, як поширення міжнародного тероризму, збереження значного конфліктного потенціалу у регіонах близької периферії, виклики процесу найбільшого розширення Співтовариства, різке зростання нелегальної міграції сформували непрості умови його розвитку. Каталізатором готовності держав-членів ЄС проявити послідовність у задекларованому прагненні формувати політичну спільноту якісного нового рівня став процес розробки і спроби прийняття Конституційного договору, який ознаменував досі найвищу точку практичного втілення історичної ідеї об'єднання Європи.

Європейський Союз упродовж декількох останніх років переживає найскладнішу комплексну кризу у своїй

історії, однією з причин якої став початок процесу виходу Великої Британії з його складу (т.зв. процес «Brexit»). Тому важливо проаналізувати здобутки і прорахунки функціонування об'єднання на етапі його конституювання у 2001–2005 рр. в контексті дослідження проблематики участі Сполученого Королівства у СЗППБ ЄС.

Проблема участі Великої Британії у СЗППБ на етапі прийняття Конституційного договору ЄС не знайшла широкого висвітлення в історіографії. Західні дослідники європейської інтеграції І. Бейч, І. Давідсон, Д. Дайнен, П. Ріддел приділили певну увагу її вивченню в контексті аналізу зовнішньої політики урядів Т. Блера. Дослідники Ч. Грант, Дж. Еванс, А. Менон запропонували аналіз ролі країни у розвитку ЄПБО. В російській історичній науці певну увагу дослідженню проблеми приділили британісти А. Валуєв, Н. Капітонова, дослідники історії СЗППБ Д. Данілов, Н. Кавешникова, А. Муслімов, Р. Лобанов, В. Тіхова. В українській історіографії вчені окремо не досліджували зазначену проблему. Серед дослідників участі Великої Британії в євроінтеграції відзначимо В. Крушинського, Д. Кучерука, Н. Яковенко.

Велика Британія як країна, відома особливим досвідом європейської політики та участі в регіональній інтеграції, завдяки приходу до влади у 1997 р. Лейбористської партії отримала унікальну можливість стати в авангарді реформування ЄС. Обрана прем'єр-міністром Т. Блером стратегія регіонального лідерства як запорука підвищення впливу країни у відносинах з США та світових міжнародних процесах контрастувала з попередньою політикою британських урядів і дала сподівання на зміну іміджу Великої Британії як «незручного партнера» в Європі. Активна участь в СЗППБ ЄС, насамперед у формуванні її військової складової – Європейської політики безпеки та оборони (ЄПБО), стала центральним елементом зазначеної стратегії.

Після підписання Ніщського договору в грудні 2000 р. робота з планування нововведень в системі СЗППБ не припинялася. Основні зміни стосувалися ЄПБО, які відповідали франко-британським домовленостям в Сен-Мало 3–4 грудня 1998 р. і прийняті в Хельсінкі на їх основі в грудні 1999 р. «Головний цілі» Союзу у сфері безпеки та оборони. Перемога лейбористів на парламентських виборах 7 червня 2001 р. засвідчила збереження основних установок зовнішньої політики країни на європейському напрямі. Самі лейбористи оцінювали результати виборів як перемогу стратегії співпраці з Європою і поразку британського ізоляціонізму, натякаючи на крайній євроскептицизм консерваторів [1, с. 281]. Форін офіс очолив Дж. Стро, який характеризував себе як «практичний європеєць». Водночас під час першого виступу в Палаті громад 22 червня 2001 р. міністр зазначив, що найважливішим партнером Великої Британії залишаються Сполучені Штати Америки [2, арк. 97–98]. Стратегія Британії як «сполучного моста» між США і Європою залишалася в силі. Як заявив Т. Блер у листопаді 2001 р., країна матиме вплив в Європі за умови максимального включення в європейські процеси у якості їх лідера [3].

На саміті Європейської Ради в Лаакені 14–15 грудня 2001 р. прийнято два історичні рішення – дано старт миротворчій діяльності ЄС і проголошено скликання Конвенту за майбутнє Європи для розробки нового договору. Тоні Блер в ході саміту не заперечував

можливості прийняття Конституції ЄС [4, с. 11]. Позитивна налаштованість британського уряду до процесів розвитку Євросоюзу сприяла початку нового етапу дискусії про його майбутній устрій.

28 лютого 2002 р. розпочав роботу Конвент. Позиції уряду Великої Британії ґрунтувалися на традиційних постулатах про дотримання принципу «союзу націй» у формуванні устрою об'єднання, передбачали збільшення ролі національних парламентів і повноважень міждержавної Ради ЄС, уникнення надмірної централізації влади Брюсселя. Лондон підтримав запровадження посади постійного голови Європейської Ради і ліквідації системи піврічного президентства, що послаблювало позиції Союзу на міжнародному рівні. Британська сторона наполягала на більш прозорій діяльності Ради ЄС, врахуванні позицій національних урядів, певному посиленні ролі Комісії у підготовці політичних рішень. Лондон підтримав збільшення повноважень Верховного представника ЄС із зовнішньої політики і політики безпеки, створення Європейського оборонного агентства [5].

Необхідність об'єднання зусиль для організації боротьби з міжнародним тероризмом після терактів 11 вересня 2001 р. тимчасово згладила суперечності всередині ЄС і виправдовувала необхідність тісної кооперації з НАТО. В грудні 2002 р. в Брюсселі проголошено відкриту частину домовленостей Європейського Союзу і НАТО, які зафіксували «стратегічне партнерство» між сторонами, підтримку Альянсом ЄПБО, передачу ЄС гарантованого доступу до засобів планування і ресурсів НАТО, що відповідало інтересам Лондона. Однак іракська військова кампанія, ініційована США й активно підтримана керівництвом Великої Британії, поглибила розкол європейських держав на два традиційних угруповання – «європеїстів» і «атлантистів», викликала першу глибоку кризу у відносинах учасників СЗППБ ЄС. Рішення уряду Британії про участь у війні з Іраком як наслідок традиційного слідування у фарватері міжнародних амбіцій США фактично паралізувало СЗППБ ЄС, який не зміг сформулювати єдину чітку позицію щодо конфлікту. Хоча інтервенція в Ірак безпосередньо не стосувалася СЗППБ, засвідчила її слабкість і кризовий стан.

В умовах загострення політичного протистояння щодо Іраку відбулася спроба зміцненого франко-німецького «тандему» ЄС радикально змінити проект ЄПБО без залучення Британії. Франція, Німеччина, Бельгія і Люксембург на неформальному саміті на найвищому рівні в Тервурені 29 квітня 2003 р. звернулися до членів об'єднання з комплексом ініціатив щодо посилення ЄПБО. Запропоновано прийняти концепцію Європейського союзу безпеки і оборони. Однак Лондону за підтримки Вашингтона вдалося нейтралізувати радикальні пропозиції і відновити конструктивний діалог з партнерами. Оприлюднення на початку 2004 р. франко-британських пропозицій щодо формування оперативних бойових груп ЄС засвідчило незмінність загалом проєвропейського курсу тодішнього британського керівництва. Символічно, що у Білій книзі з питань зовнішньої політики 2003 р. серед пріоритетних партнерів держави ЄС поставлено перед США [6, с. 25]. Керівництво країни підтримало прийняття в грудні 2003 р. Європейської стратегії безпеки, розробленої у розпал підготовки Конституційного договору.

Основна частина роботи з розробки нового договору Європейського Союзу відбувалася в ході міжурядової

конференції, яка розпочалася у жовтні 2003 р. і засвідчила складність досягнення консенсусу між сторонами процесу. Однією з центральних тем дискусії стала європейська оборона. Завдяки непоступливій позиції Великої Британії учасникам не вдалося затвердити включення до проекту статті про колективну оборону на випадок зовнішньої агресії. Лондон очікувано наклав вето на пропозиції Парижа і Берліна зі створення постійного об'єднаного командування Союзу. Разом з тим британське керівництво позитивно сприйняло франко-німецьку ініціативу щодо запровадження «структурного співробітництва» в рамках ЄПБО як різновиду механізму поглибленої співпраці провідних держав об'єднання.

Уряд Великої Британії зайняв помірковано-конструктивну позицію, відмовившись від значної кількості поправок і доповнень до тексту проекту, запропонованого Конвентом. Однак це не означало, що лейбористи відійшли від традиційно непоступливої тактики Британії на дебатах з партнерами по ЄС. Із загалом 80 прийнятих до проекту договору поправок, 39 внесла британська сторона. Як зазначив представник королівства в Конвенті, колишній міністр у справах Європи П. Хейн, проект договору задовольняв Лондон на 80–90% [7, с. 637]. Велика Британія цього разу уникла політичної ізоляції, віддавши «роль» основних опонентів інтеграції Іспанії і Польщі. На думку британської сторони, новий договір у пропонованому Конвентом вигляді принципово не змінював схеми відносин між державами-членами ЄС і Союзом загалом, адже основним джерелом легітимності для європейських інституцій залишалася саме воля держав об'єднання. Зрештою це підтвердила сама назва документа – не «Конституція ЄС», а «Договір, що встановлює Конституцію для Європи». Новий акт, як і попередні, мав характер міждержавної угоди. Лондон задовольняло збереження повноважень національних парламентів з абсолютної більшості питань інтеграції і посилення міжурядової Ради ЄС. Попри це уряд був вчергове підданий критиці з боку насамперед опозиційної Консервативної партії Великої Британії, керівництво якої вимагало проведення референдуму щодо набуття чинності Конституційного договору на території країни. На той час Т. Блеру вистачило політичного розуміння недоцільності такого кроку.

Після кількомісячної перерви у березні 2004 р. міжурядова конференція відновила роботу з підготовки проекту договору. Тоні Блер, підтвердивши головні вимоги, виявив готовність підписати документ без додаткових застережень і назвав його успіхом для Сполученого Королівства. На черговому саміті Європейської Ради 18 червня 2004 р. в Брюсселі лідери держав ЄС схвалили договір, а 29 жовтня цього ж року в Римі урочисто підписали його. Акт замінював попередні договори ЄС. Головними для посилення СЗППБ стали такі новели: набуття Європейським Союзом статусу єдиної юридичної особи; запровадження посади міністра закордонних справ на правах заступника президента Комісії і голови Ради закордонних справ (ст. I–28, III–296); створення підзвітної йому Європейської служби зовнішніх дій (ЄСЗД); запровадження посади Президента Європейської Ради, який отримав право зовнішнього представництва Союзу (ч.2 ст. I–22); розширення практики голосування кваліфікованою більшістю голосів в Європейській Раді. Уперше передбачено процедуру виходу держави з Союзу.

Зафіксовано створення Європейського оборонного агентства [8, с. 146].

Надання правосуб'єктності Європейському Союзу дозволяло об'єднанню стати повноцінним самостійним суб'єктом міжнародного права. Визначення прапора, гімну, девізу, валюти, офіційного свята Союзу (День Європи) та верховенства права ЄС засвідчило претензії на формування квазідержавної організації. Виражені ознаки наддержавного характеру документа помітні у певній централізації і посиленні інституційного управління СЗППБ. Хоча повноваження ЄС у сфері СЗППБ не були визначальними для європейської громадськості, вони стали потужним аргументом для підживлення євроскептичних настроїв популярськими силами в Європі.

Як видно з тексту договору у частині СЗППБ, керівництво Великої Британії пішло на ряд поступок, але загалом відстояло власну модель інтеграційних процесів. Лондон відкинув вживання терміну «федеральний» в тексті документа, виступив проти заміни терміну «Спільна зовнішня політика» на «Єдина зовнішня політика», який оцінено як замах на суверенне право держави реалізувати відповідну функцію. СЗППБ винесено в окрему компетенцію Союзу (ст. І–16), хоча де-факто вона залишалася на рівні Союзу і держав-членів. Збережено вирішальну роль парламентів у зовнішній і оборонній політиці. Європарламент дещо розширив свої функції загального політичного контролю, обмежену бюджетну і консультативну. За активної підтримки Британії, яка у 2002 році стала ініціатором «політики сусідства» ЄС, до договору включили окрему статтю про відносини об'єднання з «сусідами» (ст. І–57). Найбільш суттєвими поступками британської сторони можна вважати згоду на створення посади міністра закордонних справ ЄС, поширення механізму поглибленої співпраці у формі «структурного співробітництва» і голосування кваліфікованою більшістю у Європейській Раді на питання безпеки, створення дипломатичного корпусу Союзу.

За оптимістичними прогнозами ратифікацію договору в усіх державах ЄС планували завершити до кінця 2006 року. Додаткову інтригу у процес затвердження договору на національному рівні вніс Т. Блер, який 19 квітня 2004 р. оголосив про намір провести в країні референдум щодо його ратифікації. Причинами такої різкої зміни позиції стали тиск консерваторів, зростання популярності антиєвропейської Партії незалежності Сполученого Королівства, наближення місцевих виборів і виборів до Європарламенту. Проти Конституційного договору виступила друга за впливом в уряді і партії особа – міністр фінансів Г. Браун. Значний тиск на владу чинила євроскептична преса. Як згадував сам прем'єр-міністр, він мав сумніви щодо успішного ратифікаційного голосування в обох палатах парламенту без проведення референдуму [9, с. 531]. Референдум планували провести не раніше, ніж через рік, тобто після парламентських виборів у травні 2005 р. Вперше в історії Великої Британії згода на ратифікацію договору ЄС ставилася в залежність від політичної кон'юнктури в країні. Існувала велика імовірність, що саме Британія могла стати призвідницею провалу ратифікації. Однак історія пішла неочікуваним шляхом. Громадяни Франції і Нідерландів у травні – червні 2005 р. не підтримали Конституційний договір. Об'єднання увійшло у період політико-правової кризи, плану подолання якої на той час не було.

Британське керівництво отримало зручний привід відкласти референдум, запланований на весну 2006 р. Його негативні результати могли коштувати як мінімум посади Т. Блера, максимум – початку виходу Сполученого Королівства з ЄС задовго до процесу «Вгехіт». В умовах повної невизначеності майбутнього ЄС керівництво Великої Британії отримало можливість запропонувати своє бачення інтеграційних процесів, яке полягало у необхідності пріоритетного розвитку економічного простору (зони вільної торгівлі), а не політичного об'єднання. Третя посіль перемога на парламентських виборах 5 травня 2005 р., дала можливість лейбористам продовжити реалізацію власної програми європейської політики. Делікатність питання європейської інтеграції, яке стало традиційно сильним подразником суспільних настроїв, змусила правлячу партію змістити акценти з європейської тематики на глобальні проблеми (зміна клімату, допомога Африці, захист прав людини тощо). На європейську політику уряду Т. Блера все більший вплив мала внутрішньополітична ситуація в державі, яка складалася не на користь самого прем'єр-міністра. Лейбористи відійшли від тактики революційних ініціатив у сфері СЗППБ, яка опинилася на другому плані перед соціально-економічними аспектами євроінтеграції.

Доводиться констатувати, що «конституційна» криза практично не мала значного негативного впливу на розвиток СПБО, більшість новаторських змін в якій була закріплена автономно від Конституційного договору. ЄС продовжив виконання військово-цивільних програм. Водночас позитивна динаміка розвитку СПБО не компенсувала загальної тенденції інституційно-функціонального застою СЗППБ. Зовнішньополітична складова ЄС була змушена функціонувати на основі усталеної практики, яка багато в чому не відповідає змінюваним умовам міжнародного середовища і новим завданням діяльності Співтовариства. Завершення періоду чергового реформування договірної бази ЄС залишило відкритим головне питання – чи здатне об'єднання до подальшого розвитку як потужний учасник міжнародних відносин. Відповідь на нього спробували дати уже в ході прийняття Лісабонського договору ЄС у 2007 році. Для Великої Британії пошуки відповіді на це питання стали складовою частиною подальшого визначення прийнятної моделі європейського об'єднання та місця в ньому країни.

Отже, упродовж періоду підготовки Конституційного договору ЄС роль Великої Британії у розвитку європейської політичної інтеграції була неоднозначною. Уряд лейбористів після підтвердження каденції у 2001 році продовжив активну європейську політику у напрямі формування зовнішньополітичних і військово-цивільних механізмів ЄС. Однак активна участь королівства у війні в Іраку засвідчила можливість британського політикуму пожертвувати інтересами зовнішньої політики країни на європейському напрямі на угоду інтересам союзницьких відносин з США. Лондон використав політичний розкол об'єднання для послаблення опонентів і нав'язування власної позиції щодо розбудови СЗППБ.

Керівництво країни в ході «конституційного процесу» обрало помірковано-конструктивну тактику, погоджуючись прийняти зміни до правової бази ЄС, спрямовані на незначну централізацію управління СЗППБ. Позиціонування Британії як активного учасника інтеграційних процесів дало можливість лейбористам

посісти провідні позиції в ході міжурядової конференції і дієво впливати на формування проекту Конституційного договору ЄС відповідно до своїх інтересів. Уряд Т. Блера відстоював принципові позиції щодо неможливості створення постійного об'єднаного командування сил Союзу, передачі надмірних повноважень у сфері СЗППБ європейським інституціям, збереження вирішальної ролі національних парламентів у питаннях зовнішньої та оборонної політики. Головними поступками Лондона стали запровадження посади міністра закордонних справ Євросоюзу і єдиного дипломатичного корпусу, поширення практики голосування в Раді ЄС кваліфікованою більшістю голосів і механізму поглибленого співробітництва на питання безпеки та оборони, які були покликані посилити ефективність зовнішньополітичної діяльності об'єднання.

Уряд лейбористів внаслідок провалу референдумів у Франції і Нідерландах вдало уникнув очікуваної для країни ролі найбільш проблемного учасника ратифікаційного процесу. Час революційних ініціатив і прагнення до лідерства британського уряду у сфері СЗППБ відходив у минуле. Провал ратифікації конституційного акту ЄС заклав початок періоду прагматизації, а згодом, з приходом до влади у 2010 році уряду Д. Кемерона, і погіршення відносин Великої Британії з Співтовариством, що зрештою призвело до рішення про вихід країни з об'єднання, прийняте на референдумі 23 червня 2016 р. Участь у розвитку СЗППБ на етапі прийняття Конституційного договору засвідчила максимально можливий рівень залучення країни до інтеграції, на який її керівництво могло піти у сфері зовнішньої політики і політики безпеки за уся історію членства в Європейському Співтоваристві.

Список використаних джерел

1. Commons Sitting of 22 June 2001. Foreign affairs and defence // Hansard – House of Commons debates. House of Commons Historic Hansard for debates from 1803–2005. – HC Deb 22 June 2001. – Series 6. – Vol.370. – P.281–356.
2. Лист Надзвичайного і Повноважного Посла України у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північній Ірландії В. Василенка Начальнику II Територіального управління МЗС України К. В. Тимошенко. №4244/424–115–687 від 27.06.2001 р. / Відділ державного архіву МЗС України. – Ф.8. – Оп.107. – Спр.194. // Lyst Nadzvychnajogo i Povnovazhnogo Posla Ukraїny u Spoluchennomu Korolivstvi Velykoi Brytanii i Pivnichnoi Irlandii V. Vasylenka Nachal'nyku II Terytorial'nogo upravlinnja MZS Ukraїny K. V. Tymoshenko. №4244/424–115–687 від 27.06.2001 р. / Viddil derzhavnogo arhivu MZS Ukraїny. – F.8. – Op.107. – Spr.194.
3. Britain's role in Europe. Prime Minister's speech to the European Research Institute, 23 November 2001 / A National Archives. 10 Downing Street. Tony Blair archive. – Available in: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20070701080624/http://www.pm.gov.uk/output/Page1673.asp>
4. Black I. Goodies up for grabs / I. Black // The Guardian. – 2001. – 17 December.
5. PM: A clear course for Europe. 28 Nov. 2002 / A National Archives. 10 Downing Street. Tony Blair archive. – Available in: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20070701080624/http://www.pm.gov.uk/output/Page1739.asp>
6. UK International Priorities. A Strategy for the FCO. December 2003. – London: Published by TSO (The Stationery Office), 2003. – 62 p.
7. Menon A. From crisis to catharsis: ESDP after Iraq / A. Menon // International Affairs. – July 2004. – Volume 80. – Issue 4. – P.631–648.
8. European Union Treaty establishing a Constitution for Europe. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005. – 482 p.
9. Блер Т. Шлях / Т. Блер; пер. з англ. – К.: Темпора, 2011. – 848 с. // Bler T. Shliakh / T. Bler; per. z anh. – К.: Tempora, 2011. – 848 с.

Hrubinko A. V., candidate of historical sciences, docent, docent of Department of Theory and History of State and Law, Ternopil National Economic University (Ukraine, Ternopil), gav_tnpu@yahoo.com

UK's position on issues of foreign and security policy of the EU at the stage of adoption the Constitutional Treaty (2001–2005)

The article presents research of participation the UK in development of EU's foreign and security policy. Strategy of participation in European integration of T. Blair's government is considered. Aim of the article is analysis position of the UK on development system of Communities foreign and security policy at the stage of adoption Constitutional Treaty of the EU. Problematic aspects of development CFSP in connection with the Iraq war are presented. In conclusions was indicated that in process of preparation the Constitutional Treaty T. Blair's government defended main positions, which aimed balancing of CFSP development and conservation priorities of national foreign policy. Participation in development of CFSP at the stage of adoption the Constitutional Treaty showed the maximum possible level of involvement the United Kingdom into integration for Britain's government in this area during the whole history of countries membership in the European Community.

Keywords: Great Britain, EU, CFSP, ESDP, the Constitutional Treaty.

* * *

УДК 94.(497.11):348.71:050:355.01«1913/1914»

Затовський Б. О.,
аспірант кафедри нової та новітньої історії
історичного факультету, Одеський національний
університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса),
bodya@newmail.ru

ВІЙНА І ЦЕРКВА: СЕРБЬСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я ПІД ЧАС БАЛКАНСЬКИХ ВІЙН В ОЦІНЦІ «ЦЕРКОВНИХ ВЕДОМОСТЕЙ» 1913–1914 РР.

Розглядається положення Православної церкви в Сербії протягом Балканських війн 1913–1914 рр. На основі публікацій часопису «Церковних ведомостей», була проаналізована діяльність сербського духовенства, та міжконфесійні відносини в країні. Також, були розглянуті погляди редакції і журналістів цього видання по відношенню до католицької церкви в Сербії та оцінка розвитку сербської церковної журналістики. Це дозволило дізнатися, яким чином події церковного життя висвітлювалися російським читачем і як преса формувала громадську думку у населення. В результаті було з'ясовано, що у редакції цього часопису існувала велика зацікавленість у висвітленні релігійного життя в сербських землях. Аналіз російської церковної преси дозволив виявити особливості поглядів авторів публікацій на питання впливу церкви на сербське суспільство та державу.

Ключові слова: Сербія, конкордат, журнал, релігія, спархія, духовенство, періодичні видання, благодійна діяльність.

Интерес до Сербії в російській пресі значно зріс з початком Балканських війн. В 1912–1914 рр. російських церковних кореспондентів цікавив, насамперед, вплив політичних подій на конфесійне життя у сербському суспільстві. Це було пов'язано і з тим, що там, здебільшого проживало православне населення. Журналісти уважно досліджували положення Сербської православної церкви, яка мала значний вплив у суспільстві. Для Російської імперії було важливим встановити з Сербією дружні відносини. Це обґрунтовувалося спільністю у вірі з цим народом. Отож, російська церковна періодика досить докладно досліджувала всі релігійні питання в Сербії. Аналіз церковних журналів початку ХХ ст. дозволяє більш докладно розглянути ті сторони сербського конфесійного життя на які не достатньо було звернено в історіографії. Акцент на формуванні громадської думки в Росії по відношенню до подій в Сербії було зроблено тільки в деяких роботах.

Суспільство, в Російській імперії, отримувало більшу частину відомостей щодо конфесійного життя в Сербії від кореспондентів такого авторитетного періодичного видання, як «Церковные ведомости». Воно були офіційним органом священного синоду. На його сторінках публікувалися статті про різні події релігійного життя в Росії і за кордоном. В «Церковных ведомостях» містилося багато публікацій по балканській проблематиці. З січня 1913 р. – по липень 1914 р. «Церковных ведомостей» з'явилося 6 публікацій про конфесійне життя Сербії.

Російських церковних журналістів цікавило конфесійне положення у приєднаних до Сербії земель. В «Церковных ведомостях» детально висвітлювалися відносини Сербської православної церкви з католиками. В січні 1913 р. у часописі був проаналізований «Проект заключення конкордата между Сербией и Ватиканом». На думку російського православного богослова–каноніста і церковного історика С. В. Троїцького, католики вирішили скористатися складною політичною обстановкою на Балканському півострові. Католицькі газети вважали такий крок цілком необхідним, так як на їх думку, положення католиків в Сербії було складним. До початку Першої Балканської війни в Сербії католиків було небагато і з таким станом справ ще можна було миритися. Але тепер, коли, після приєднання нових областей, відвоєваних у Туреччини, в Сербії повинна була проживати велика кількість католиків, виникла необхідність врегулювати їх становище і захистити їх права за допомогою конкордату [2, с. 155].

На думку історика С. В. Троїцького, коли Сербії було запропоновано укласти конкордат, сербський уряд відповів досить розумно. Він писав, що не відмовляючись в принципі від укладення конкордату, уряд Сербії зажадав від римської курії гарантій, що в число майбутніх сербських католицьких ієрархів не потрапить жоден австрійський священник і що взагалі австрійські священники не будуть надсилатися до Сербії. Ця відповідь, на думку автора публікації, розкрила плани католицьких політиків і привела в обурення католицьку пресу. Виявилося, що питання про конкордат піднімалося саме з тією метою, щоб направити до Сербії австрійських місіонерів. На думку С. В. Троїцького, вони могли бути провідниками австрійського впливу і створювали б постійні приводи до втручання Австро–Угорщини у внутрішні справи Сербії [2, с. 155].

Як вказувалося в часописі, Туреччина не ставила ніяких перешкод для діяльності католицького духовенства і навіть захищала його. Число духовних осіб було не тільки достатнім для проживаючого там нечисленного католицького населення, але навіть і зайвим. Таким чином більшість католицьких священників займалася місіонерською діяльністю серед православних жителів. Було відомо, що сербський уряд не планував піднімати питання про виселення проживаючого в приєднаних областях католицького духовенства. Отже, як вважав С. В. Троїцький, нестачі католицьких священників в цих землях не було. Тому пропозиція направити католицьке духовенство з Австро–Угорщини була, на думку автора статті необгрунтованою [2, с. 156].

С. В. Троїцький з цього приводу писав: «Незрозуміла, з точки зору релігійних інтересів, претензія католицько–німецьких кіл цілком зрозуміла з точки зору інтересів політичних. Справа в тому, що в даний час католицьке духовенство цих областей складається, головним чином, з членів італійських і французьких чернечих орденів. Особливо багато переселилося сюди французьких ченців під час недавнього вигнання католицьких орденів з Франції. Ці вихідці вже встигли освоїтися тут з місцевими звичаями і з місцевими мовами, що називається акліматизувалися і з точки зору інтересів католицизму, замінять їх ким би то не було ні найменшої потреби» [2, с. 156].

На думку С. В. Троїцького, вихідці з Франції та Італії не могли бути зручним зрядом австрійської політики. І

з цієї причини обговорювався проект про підпорядкування католицького духовенства цих областей австрійському єпископу, який частково замінив би небажаних для Австрії католицьких священників вихідцями з Австро–Угорщини, які б діяли в інтересах австрійського уряду [2, с. 156].

В «Церковных ведомостях» С. В. Троїцький розглянув питання про ситуацію і в «Старій Сербії». Він писав, що саме в ній розташовувалася колыска сербського народу, де починалася сербська політична і церковна історія. Вона перебувала в складі європейських провінцій Туреччини. Звільнена, на початку XIX ст., від турецького фанаріотського управління, менша частина сербів отримала назву Сербії, а велика незвільнена частина, на відміну від цієї нової Сербії, отримала назву Сербії Старої [3, с. 255].

За підсумками Берлінського миру 1878 р. Сербія отримала північні райони Старої Сербії, проте велика частина її території, включаючи Косово, Метохію, Санджак і Вардарська Македонія, залишалася під владою Порту аж до Першої балканської війни 1912 р. При цьому південно–західні і частково навіть центральні райони Старої Сербії (наприклад, Печ і Дечани) відійшли в 1912 р. до союзної Чорногорії.

За повідомленням «Церковных ведомостей» всі сербські єпископи в Старій Сербії були колишніми вихованцями грецької Халкінської богословської школи. Дворянство здобувало освіту в заснованій в 1871 р. богословській школі в Призрені. Для мирян діяло 264 нижчих шкіл з 401 вчителями і 10 середніх з 106 вчителями. С. Троїцький також висвітлив діяльність сербської преси. Два сербських журнали «Цариградски Гласник» та «Голуб» видавалися спочатку в Константинополі, а потім стали видаватися в колишній резиденції сербського патріарха в Скоп'є. Там же видавалися «Вардар», «Законность» і педагогічний журнал «Српская Школа» [3, с. 258].

На думку редакції журналу «Церковных ведомостей» повідомлення католицьких газет про численність сербських католиків в Старій Сербії невірні. Сербів католиків майже в усіх округах немає абсолютно і тільки в Косівському вілайєте вони були, але в незначній кількості – всього 13 000 [3, с. 259].

В «Церковных ведомостях», також писалося про зміцнення, після початку війни, зв'язків між Сербією і сербами, які проживали в Австро–Угорщині. Так «Весник Српске Цркве» повідомляв, що 2 листопада 1912 р. в Сараєво відбувся боснійсько–герцеговинський собор з приводу неприязного ставлення Австро–Угорщини до сербів, які зайняли узбережжя Адріатичного моря. Собор одноголосно прийняв резолюцію, в якій стверджувалося: «Безпремірні жертви і блискучі перемоги сербських військ і висококультурний державний лад Сербії дають повне право Сербському королівству зайняти стародавні Сербські держави, що тягнуться до Адріатичного моря» [4, с. 368].

С. В. Троїцький вважав, що приводом до зміцнення відносин між сербами різних країн послужила Третя скупщина боснійсько–герцеговинського духовенства, яка пройшла 6–8 вересня 1912 р. в Сараєво і святкування там же 8 та 9 вересня 1912 р. десятиліття сербського товариства «Просвієта» [4, с. 368].

У часописі зазначалося, що на скупщині були присутні також і 4 депутати від союзу білого духовенства королівства Сербії. Один з них, протоієрей Коста Боніч,

прочитав реферат: «Необхідність зміцнення духовних зв'язків православного сербського духовенства всіх країн». Після обговорення реферату була одногласно прийнята наступна резолюція: «Головний комітет союзу запрошується увійти в зносини з представниками товариств духовенства і з окремими впливовими священниками з усіх сербських країн, де немає організацій духовенства, з метою встановлення духовного єднання всього православного сербського духовенства» [4, с. 368].

Іншим торжеством сербського єднання, як вважав С. Троїцький, було святкування десятиліття товариства «Просвіета» в Сараєво, в якому взяли участь до 10 000 чоловік з усіх сербських земель [4, с. 368].

В «Церковних ведомостях» докладно писалося і про благодійну діяльність під час Балканських війн. С. В. Троїцький вказував, що Белградський митрополит Димитрій наказував священникам утворювати, разом з заможними прихожанами, в кожній парафії благодійні товариства, які повинні були взяти на себе турботу за сім'ями та господарствами воїнів, особливо загиблих на війні [4, с. 369].

У виданні вказувалося, що церкви і монастирі жертвували досить великі суми, до 10 000 динар, тобто франків. Близько 100 священників вирушили на війну і багато з них були поранені. Допомогу також надали серби із інших країн. Так наприклад, Карловицький патріарх Лукіан Богданович пожертвував 5 000 крон, митрополит Дабро-Босанський Євген Летица пожертвував 1 000 крон та ін. Всього з Боснії та Герцеговини надійшло понад 300 000 крон. Далматинські міста жертвували по 10 000, 15 000 та 20 000 крон. На думку С. В. Троїцький вважав, що найбільш зворушливий дар зробили учні Карловицької богословської школи. Протягом тижня всі учні цієї школи відмовлялися від м'ясних страв і, зібрану таким чином суму в 347 крон, відіслали благодійному комітету в Белград [4, с. 369].

Однак, як зазначала редакція «Церковних ведомостей» були відомі випадки перешкоджання благодійності з боку німецького і австрійського урядів. С. В. Троїцький вказував, що галичан і буковинців, за пожертвування осиротілим слов'янським сім'ям і на Червоний Хрест польська і німецька влада карали штрафом, який у багато разів перевищував суму пожертвувань, що вони зібрали. За повідомленням словацьких газет «Narodnie Noviny» та «Slovenski Dennik» така ж доля спіткала і багатьох словаків, за збори на користь Червоного Хреста балканських слов'янських держав. Деяких збирачів пожертвувань було засуджено до багаторічного ув'язнення [4, с. 369].

В «Церковних ведомостях» повідомлялося, що в Сербії під час Першої Балканської війни докладно аналізувалося питання про майбутнє становище католицького населення земель, які після її завершення повинні були увійти до її складу. Сербським міністром освіти і церковних справ була утворена комісія, якій було доручено підготувати матеріал для складання конкордату [5, с. 455]. Її головою був сам міністр, а в число її членів увійшли: ректор Белградської семінарії С. М. Веселінович, проф. міжнародного права в університеті Слободан Іованович, професор канонічного права Чадоміл Мітровіч, Мілан Печанац, Марко Джуричич, а також запрошений з Шибеника (в Далмації) католик Бакотіч, який захищав в далматському ландтазі інтереси сербів-католиків [5, с. 457].

С. В. Троїцький повідомляв, що питання про конкордат активно обговорювалося в сербській пресі й позначилися

два напрямки в його вирішенні. Одні рішуче протестували проти якої б то не було угоди з Ватиканом. У сербській газеті «Пьемонт» писалося: «Ми балканські християни, повинні взяти до уваги вороже ставлення Риму до справи звільнення невіруючих у папу християн» [5, с. 457]. У цьому виданні вказувалося, що: «Уряд на перший план поставив турботу про конкордат і зовсім не подумав про хаотичний стан православної церкви в новоприєданому краю. Питання про врегулювання відносин між сербською Церквою і Константинопольською патріархією висить в повітрі. Питання про примирення патріархії з екзархом знаходиться ще в гіршому становищі» [5, с. 458].

Відповідно до іншої точки зору: католицька церква в складні періоди життя держав була солідарна з народом. В «Трговинскомъ Гласникѣ» писалося, що найкращий доказ користі конкордату для Сербії в тому, що Австро-Угорщина намагалася перешкодити його укладенню [5, с. 459].

На думку редакції «Церковних ведомостей», золоту середину між цими двома напрямками займав С. М. Веселінович. Перш за все він вважав, що з Ватиканом Сербія може укласти лише конвенцію, а не конкордат, так як його Ватикан укладав лише з тими католицькими державами, де католицизм було або панівною або єдиною державною релігією, але цього не допускали 3 та 19 члени Сербської конституції. Він зробив висновок, що конвенцію укласти було необхідно, так як без цього не можна було б врегулювати правове становище католиків в Сербії [5, с. 459].

В 1913 р. Сербія остаточно затвердила приєднані в результаті Балканських війн землі. У лютому 1914 р. в «Церковних ведомостях» зазначалося, що після Другої Балканської війни Болгарія позбулася значної частини своїх земель. В результаті майже вся Македонія, населена в значній частині болгарами, які там становили цілих сім митрополій екзархії, перейшла до сербів і греків. Після цього, вони ввели там своє церковне управління [1, с. 451–452].

В липні 1914 р. «Церковних ведомостей» повідомлялося, що після довгих переговорів в Римі 24 червня 1914 р. був підписаний конкордат Сербії з Ватиканом. Згідно з яким вона знову отримала можливість надати своїм католицьким підданам вільне відправлення їх релігії під керівництвом їх духовного глави [6, с. 1217].

За повідомленням видання в російській і зарубіжній пресі висловлювалася думка, що конкордат був великою перемогою Сербії над Австро-Угорщиною і що взагалі його укладення – факт вельми втішний з точки зору інтересів слов'янства. Однак з цією точкою зору не був згоден автор публікації С. В. Троїцький. Він писав, що конкордат, який надавав долю католиків, що знаходилися в Сербії, безпосередній угоді між Сербією і Ватиканом і залишав Австро-Угорщину в стороні, був зручним виходом зі скрутного становища. Це був головний і навіть єдиний мотив, який змусив Сербію укласти конкордат. Таким чином для Сербії він був лише спробою, уникнути протекторату. Але на думку редакції «Церковних ведомостей» в конкордаті, як засобі для позбавлення від нього, не було потреби, оскільки де-юре протекторат мав зникнути сам собою. Навіть австрійській журнал «Katholische Kirchenzeitung» визнавав, що юридично протекторат був тристороннім договором між Австро-Угорщиною, Туреччиною і Ватиканом. Але після того, як одна з цих трьох сторін – Туреччина усунуна

в новопроданих сербських землях, договір тим самим перестав існувати для цих земель [6, с. 1219].

Але якщо юридична необхідність конкордату була велими сумнівна, то і його практична користь для державних інтересів Сербії далеко не так однозначна. С. В. Троїцький вказував, що цим конкордатом можливості Австро-Угорщини не зв'язувалися остаточно. Вона могла в релігійних справах і тепер чинити тиск на Сербію, але тільки не безпосередньо, а за допомогою Ватикану, з яким вона була пов'язана. А конкордат, що давав твердий ґрунт для всякого роду домагань, цілком відповідав цим австрійським прагненням [6, с. 1220].

Редакція журналу вказувала, що до цієї угоди католицької церкви в Сербії юридично не існувало. Не було ні католицьких навчальних закладів, ні єпископів і навіть священників. У всій Сербії було лише два католицьких капелана при австрійському посольстві в Белграді, але діяльність їх поза межами посольства була чимало утруднена законом. З укладенням конкордату католицька церква не тільки була визнана законом, але і відразу отримала широку права і привілеї. Вона була проголошена повноправною юридичною одиницею, що користувалася заступництвом і матеріальною підтримкою з боку держави, але в той же час незалежною від неї. В старих областях Сербії, де майже не було католиків, засновувалися архієпископства, для нових – єпископства. Єпископи самостійно призначали священників, зміщали книжників, управляли семінарією, церковним майном, звільненням від податків і т.д. Тоді як на частку держави випадали лише витрати на утримання єпископів і семінарій. На думку С. В. Троїцького, на частку католицької церкви припадали права і привілеї, а на частку Сербського королівства майже одні обов'язки [6, с. 1221].

Таким чином, «Церковные ведомости» детально висвітлювали ті події, які відбувалися в Сербії протягом 1913–1914 рр. Важливість даної теми обумовлена тим, що більшість дослідників при аналізі внутрішнього положення Сербії під час Балканських війн, і на передодні Першої світової війни, не достатньо звертали уваги на релігійне життя та міжконфесійні відносини в країні. У своїх роботах вони здебільшого обмежувалися економічними, політичними та культурними аспектами. Але як стверджували кореспонденти церковних періодичних видань, Сербська православна церква мала значний вплив у житті держави та суспільства. З початком Балканських війн вона активно займалася благодійною діяльністю. За повідомленням російських кореспондентів з початком війни сербське православне духовенство сприяло зміцненню, зв'язків між Сербією і сербами, які проживали в Австро-Угорщині.

В «Церковных ведомостях» також розглядалися і міжконфесійні відносини, відгук релігійних питань на міжнародній арені та наслідки війни на положення сербського конфесійного життя. Особливу увагу у часопису було приділено розвитку сербських періодичних видань на початку ХХ ст. У журналі була дана характеристика сербської журналістики. Отже звернення до матеріалів періодичних видань дає можливість досить змістовно і всебічно проаналізувати релігійне становище в Сербії.

Список використаних джерел

1. Сообщение из заграницы // Церковные ведомости. – 1914. – №8. – С.451–455.
2. Троїцький С. В. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей // Церковные ведомости. – 1913. – №3. – С.155–159.
3. Троїцький С. В. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей // Церковные ведомости. – 1913. – №5. – С.255–261.

4. Троїцький С. В. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей // Церковные ведомости. – 1913. – №7–8. – С.362–370.

5. Троїцький С. В. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей // Церковные ведомости. – 1913. – №10. – С.453–463.

6. Троїцький С. В. Сообщение из заграницей // Церковные ведомости. – 1914. – №27. – С.1217–1221.

References

1. Soobshhenie iz zagranicy // Cerkovnye vedomosti. – 1914. – №8. – S.451–455.

2. Troickij S. V. Soobshhenie iz zagranicej. Cerkovnaja zhizn' za granicej // Cerkovnye vedomosti. – 1913. – №3. – S.155–159.

3. Troickij S. V. Soobshhenie iz zagranicej. Cerkovnaja zhizn' za granicej // Cerkovnye vedomosti. – 1913. – №5. – S.255–261.

4. Troickij S. V. Soobshhenie iz zagranicej. Cerkovnaja zhizn' za granicej // Cerkovnye vedomosti. – 1913. – №7–8. – S.362–370.

5. Troickij S. V. Soobshhenie iz zagranicej. Cerkovnaja zhizn' za granicej // Cerkovnye vedomosti. – 1913. – №10. – S.453–463.

6. Troickij S. V. Soobshhenie iz zagranicej // Cerkovnye vedomosti. – 1914. – №27. – S.1217–1221.

Zatovskiy B. O., postgraduate student of the Department of Modern and Contemporary History of the Faculty of History, Odessa I. I. Mechnikov National University (Ukraine, Odessa), bodya@newmail.ru

The war and the church: Serbian Orthodoxy during the Balkan wars as it is described in the «Церковные ведомости» 1913–1914

The position of the Orthodox Church in Serbia during the Balkan wars (1912–1913) is studied in the article. Based on the published works of the journal «Церковные ведомости», both the activity of Serbian clergy and the interconfessional relationships in the country are analyzed. The points of view of both the editorial board and the journalists of the given journal concerning the Catholic Church are also studied as well as the assessment of the development of Serbian periodical press. It enables to find out, in what way the events of the religious life were described to Russian readers, and how the periodical press was trying to form the public opinion in the society. As a result, it is cleared up, that the editorial board of this journal was highly interested in depicting the religious life on Serbian territory. The analysis of Russian church periodical press enables to determine the peculiar features of the authors' viewpoints concerning the influence of the church on Serbian society and state.

Keywords: Serbia, concordat, journal, war, religion, clergy, periodical press, charitable activities.

* * *

УДК 94(474.5):342.827.1«1918–1940»

Петрик А. М.,
кандидат історичних наук, викладач, Херсонський
державний університет (Україна, Херсон),
Getmanat@meta.ua

ПОЛІТИКА ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ СТОСОВНО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШОСТЕЙ У ДОБУ ПЕРШОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918–1940)

Розкрито основні аспекти політики Литовської держави по відношенню до націоналізму в епоху реставрації литовської державності (1918–1940). Висвітлено особливості міжнаціональних стосунків у Литві в період режиму тауїнінків та авторитарної диктатури А. Сметони (1926–1940). Визначено місце «національного питання» у комплексі державно-ідеологічної доктрини Першої республіки в роки корпоративної держави у міжвоєнний період.

Ключові слова: політика, Литва, Перша республіка, націоналізм, авторитаризм, націоналізм, тауїнінки.

Формування і становлення Литовської держави новітньої доби відбувалося в складних політичних умовах та за специфічної кон'юнктури міжнаціональних відносин у середині країни. На момент проголошення незалежності у лютому 1918 р. в етнічному питанні Литва являла собою яскраву, різнобарвну палітру. На її території проживала велика кількість нетитульних національних груп які були досить багаточисельними та становили значний відсоток населення порівняно з корінними литовцями.

Суттєвою перешкодою на шляху консолідації литовського суспільства являлася і традиційна відокремленість та специфічна самотність етнографічних регіонів країни: Аукшайтії, Дзукії, Сувалькії, Жемайтії та Малої Литви.

Проблема міжетнічних стосунків у Першій Литовській республіці (1918–1940 рр.) не стала предметом глибоко наукового дослідження. Доробок праць з цього питання в основному представлений розвідками литовських науковців, які часто торкаються проблеми опосередковано в контексті дослідження процесів формування литовської державності новітньої доби. Серед таких слід виділити праці А. Ейдінтаса [1; 2] та П. Кальнюса [3].

Довгий час не існувало об'єктивних даних про національний та кількісний склад населення Литви. Лише у 1897 р. така інформація з'являється (завдяки всеросійському перепису проведеному царським урядом).

Як зазначав Г. Кретінін – результати перепису продемонстрували, що етногенез Литви на кінець XIX ст. ще не завершився.

Етнічних литовців нараховувалося тоді 1 млн. 200 тис. осіб. В якості окремої групи російськими статистиками були визначені жмудини або жемайти – 448 тис. Разом ці балтські етноси становили 61,6% населення що проживало на території Віленської, Ковенської та частково Сувальської губерній.

Євреї – друга за чисельністю національна група складала більше 13% населення. Слов'яни – майже 20% (поляки – 9,7%, росіяни – 4,8%, білоруси – 4,7%). Більше 4% становили німці.

Таким чином не доводиться говорити про етнічну і конфесійну однорідність (окрім поляків жоден з етносів не належав до пануючого серед «титовських» литовців католицизму, сповідуючи відповідно юдаїзм (євреї), православ'я (росіяни і білоруси) та протестантизм (німці)) корінних литовських земель, що вже за 20 років стануть ядром реставрованої Литовської держави.

В соціальному відношенні позиції литовців та інородних громад (перед Першою світовою війною) відзначалися не рівністю. Здебільшого литовці (включно зі жемайтами) проживали у сільській місцевості і у великих містах являли собою незначну меншість. Наприклад, у місті Вільно (Вільнюс) 40% населення становили євреї, поляки – 31%, литовців же нараховувалося 2%. В той же час у сільських уїздах південної Литви 72% населення становили саме етнічні литовці.

Нелитовці практично монополізували бізнес, опанували адміністративну та судову сфери, культуру.

Події 1914–1918 рр. значно змінили ситуацію з кількісним та національним складом населення Литви. Частка литовців невпинно зростала протягом «Великої війни».

Війна за незалежність (1918–1920 рр.) та боротьба за реституцію Малої Литви (1923 р.) внесли ще більші корективи у етнічну карту молодій республіці. В результаті переписів населення проведених литовським урядом у 1923–1925 рр. виявилася позитивна динаміка для титульної народності. Литовці становили 84% населення. Характерно, що розподіл позицій серед інших національностей залишився незмінним з 1897 р. очою і зменшилося їх кількісне вираження (євреї – 7,6%, поляки – 3,2%, росіяни – 2,5%).

Причиною таких метаморфоз стали в першу чергу масова еміграція населення і втрата Віленського краю [4, с. 129] (окупованого Польщею в результаті литовсько-польської війни і приєднаного до II Речі Посполитої у 1922 р. [5, с. 256]).

Слід відзначити, що і сусідки Литви по Балтійському регіону – Латвія та Естонія опинилися в подібному

становищі. Титульні етноси протягом століть займали положення на нижчих шаблях соціальної драбини, опанованої іноземцями (в першу чергу німцями). Така ситуація явилася прямим наслідком чужоземного завоювання латвійських і естонських земель. Рига і Таллінн пішли шляхом форсованої латишизації та естонізації нацменшин (з встановленням диктаторських режимів К. Ульманса у Латвії та К. Пятса в Естонії у 1934 р. подібна практика стане невід'ємною частиною ідеологічної боротьби).

Литовський уряд у 1920–х рр. обрав курс на побудову «Литви для всіх» і ненасильницьку літуанізацію. Взятий вектор мав дозволити уникнути міжнаціональних конфліктів в середині країни.

Вже з перших років існування Литовської республіки були зроблені відповідні кроки, які щоправда часто мали характер показових «жестів доброї волі» по відношенню до нацменшин.

Єврейські общини – найбільші за чисельністю розгорнули активну культурну та освітню діяльність на території республіки у міжвоєнний період. Литовський уряд в 1920 р. дозволив створити Єврейську національну раду (Ваад), що включав 34 членів [6, с. 272], було організовано спеціальне міністерство яке займалося проблемами литовських євреїв – литваків. Двоє представників єврейської громади Я. Вигодський та С. Розенбаум у грудні 1918 навіть стали членами литовського уряду (Я. Вигодський став міністром з єврейських справ а С. Розенбаум – заступником міністра закордонних справ республіки) [1, с. 19].

Єврейські спортивні осередки об'єднані у товаристві «Хапоель» (Каунас) вже з 1920 р. мали змогу не лише проводити внутрішні змагання, але і легально боротися за першість у різних видах спорту з рештою клубів країни. Традиційною практикою для Першої республіки стали паради спортсменів центральними вулицями населених пунктів. Постійними учасниками цих акцій (незмінно до 1940 р.) залишалися атлети «Хапоеля» [1, с. 190–191]. Державною підтримкою користувалися єврейські громадські організації, що стали бастионом лоялізму до офіційного каунаського режиму, нахшталт ветеранського «Союзу єврейських солдат, учасників війни за незалежність Литви» [7, с. 33].

У підтримці нацменшин каунаський уряд деколи намагався почерпнути зовнішньополітичну вигоду. Зі зміною кон'юнктури втрачалося зацікавлення у «послугах» конкретних общин. В цьому контексті можна назвати найбільш характерною ситуацію пов'язану з білоруською діаспорою. Так, пік «білорусофільства» литовських урядовців прийшовся на 1920–1922 рр. – період протистояння з Польщею за Віленський край або «Серединну Литву».

9 жовтня 1920 р. польські сили в особі генерала Л. Желіговського захопили Вільнюс (аж до 1938 р. 9 жовтня відзначалося як національна трагедія, по всій Литві проводили панакхиди та приспукали державні прапори) [8, с. 109].

Литві не вдалося збройно відстояти і весь Віленський край. Однак міжнародне співтовариство та його тодішній репрезентант Ліга Націй зуміли зупинити бойові дії і запропонували сторонам декілька варіантів врегулювання конфлікту. З поміж них був і план плебісциту, який мав, бути проведений у краю та визначив би державну приналежність Віленщини.

На той час населення з 530 тис. жителів області близько 40% становили білоруси [9, с. 146]. У випадку проведення референдуму від їх позиції могло залежати розв'язання «Віленського вузла». Обидві сторони конфлікту активно намагалися добитися лояльності білорусів.

У краю діяли декілька білоруських національних організацій. Найбільш впливовим серед них був Білоруський національний комітет (БНК) – організація, що виступала за утворення автономного Білоруського кантону в межах чотирьох уїздів Віленщини. Члени БНК не виключали федерації з Польщею, і займали в особі своїх лідерів Ф. Акінчица і А. Станкевича лоялістські позиції по відношенню до уряду Ю. Пілсудського.

На пропольських позиціях знаходилася Найвища Рада Білоруської Народної Республіки (БНР), що виникла після розколу Ради БНР. Очільники Найвищої ради С. Рак-Михайловський, І. Якубецький та інші відверто провадили антилитовську риторичку.

Рупором полонофільства для білорусів Віленщини став друкований орган Білоруського красового зв'язку газета «Jednasc».

Фактично єдиним осередком орієнтованих на Литву сил на Віленщині був Обласний комітет партії білоруських есерів. Цей орган контролювався головою ради міністрів БНР В. Ластовським (один з засновників БНР, колишній депутат Литовської Тариби, білоруський представник при Тарибі, білоруський аташе при литовському посольстві в Берліні) [9, с. 146–147].

Він в свою чергу проживав у Каунасі і консолидував навколо себе ту частину білоруської патріотичної еміграції, що рішуче опиралася польській окупації етнічних білоруських земель.

Литовський уряд вирішив використати В. Ластовського і його прихильників для залучення підтримки білорусів Віленщини. В Каунасі йому запропонували підписати договір про співробітництво між БНР (яка де-факто не існувала) та Литовською республікою.

Цей хід справив враження на білоруських патріотів, вони охоче пішли на зустріч литовським ініціативам, сподіваючись що подібна угода призведе до створення прецеденту легітимізації БНР.

В. Ластовський 30 жовтня 1920 р. заявив про те що угода закріпить умови «спільного життя» та «неподільності» обох народів. Власне в подібному ключі уклали статті тексту договору, підписаного 11 листопада 1920 р.

Білоруські патріотичні організації обіцяли Литві підтримку під час плебісциту. Екзильний уряд БНР передавав литовцям контроль над всіма білоруськими збройними формуваннями а також право представляти Білорусь на міжнародній арені. Литовці пообіцяли допомогти звільнити окуповані Польщею райони Західної Білорусі та організувати на цих територіях білоруську державу. В. Ластовському говорили і про можливість утворення союзної Литовсько-Білоруської держави – своєрідної реінкарнації Великого Князівства Литовського з спільним парламентом та єдиною столицею у Вільносі.

Показово, що акт 1920 р. в якому навіть не був визначений строк введення його в дію і являвся по суті меморандумом, призвів до надзвичайної активізації не лише емігрантські білоруські осередки в самій Першій республіці, але і залучив до осередків лав багатьох представників білоруської діаспори у Європі.

Литовське керівництво продовжувало вдало розігрувати «білоруську карту» і надалі. Було виділено 1 млн. ауксингів на потреби уряду БНР. В. Ластовський розгорнув кипучу агітаційно-пропагандистську роботу на користь Каунаса.

Протягом декількох місяців на користь Литви, в якій вбачали більш надійного союзника ніж Польща (а головний аргумент – співпадкоємця ВКЛ) змінили думку майже всі закордонні білоруські осередки соціалістичного толку. Підтримку литовцям виразив навіть БНК, який намагався саботувати призив білорусів Віленщини до польської армії.

Газета білоруських соціал-демократів «Беларускі звон» восени 1920 р. заявляла, що немає жодного білоруського діяча який би не співчував литовцям. Соціалістична «Наша думка» закликала своїх читачів підтримати Литву на плебісциті [9, с. 148].

Каунас ініціював відправку делегацій БНР до країн Європи та Лігу Націй. Там білоруси закликали передати Віленщину і Гродненщину Литві. Постійно заявлялося що між білорусами та литовцями існує історична єдність а Вільнос – це їх «святищенне місто» яке «ніколи не буде польським».

Цікаво, що по мірі успіхів на фронті залучення підтримки білоруської діаспори зростають апетити литовських властей. В середовищі шовіністично налаштованих політиків у Каунасі визріла думка про відновлення «Великої Литви» або «Lithuania Propria» («Споконвічна Литва»), що мала включати західні білоруські землі.

18 лютого 1921 р. газета «Наша думка» – орган БНК писав про необхідність проведення референдуму на всіх білоруських територіях, які відійшли до Польщі за Ризьким перемир'ям.

У травні 1921 р. делегація БНР на чолі з А. Карабачем та М. Кахановичем звернулася до Ліги Націй з листом в якому закликали передати Віленський край та Західну Білорусь Литві [9, с. 149].

Кардинальна зміна настроїв серед білоруських діячів та «спритність» литовського уряду який зумів перехопити ініціативу у «білоруському питанні» стала несподіванкою для Варшави. Однак Й. Пілсудський таки довів «партію» до переможного завершення і зробив це силовими методами.

Польська сторона не тільки саботувала проведення плебісциту, але і вдалася до репресій проти білоруських організацій у краю. У січні 1922 р. було заарештовано 29 білоруських діячів Віленщини за антипольську агітацію та намагання зірвати вибори до місцевого сейму.

20 лютого 1922 р. сейм самопроголошеної Серединної Литви звернувся до Польщі з проханням прийняти край до складу II Речі Посполитої, 24 березня це прохання було задоволено.

Після провалу литовських ініціатив по залученню «білоруського питання» для вирішення «Віленської кризи» цікавість каунаського уряду до білоруської меншини різко зменшилася [9, с. 149–150].

Проблема приналежності Вільноса, що стала найбільшим водорозділом у польсько-литовських стосунках 1920–1930-х рр. хоча і призвела до поширення антипольських настроїв у литовському суспільстві втім не стала причиною репресій проти польської діаспори Литви, яка користувалася у міжвоєнний період своєрідною

культурною автономією. Яка тим не менш протягом 1930–х рр. почала звужуватися у зв'язку з політикою націоналістів – таутінінків (що встановили свій режим в результаті перевороту 1926 р.). Диктатор – А. Сметона та його прибічники намагалися мінімізувати присутність польського елементу у литовському політичному естеблїшменті. Тому активність польської громади була направлена у русло шкільної роботи. Хоча і в цій сфері починаючи з 1926 р. таутінінки стали провадити політику літуанізації та дискримінації по відношенню до поляків (частково це була практика, що мала характер відповіді на аналогічні дії польської влади по дискримінації литовців у Віленському краю).

З 1923 р. по 1932 р. в результаті дій уряду скоротилася кількість учнів у польських школах, з 2852 до 600 чоловік. Починаючи з 1927 р. була введено правило – вказувати національність учнів. Тільки у випадку якщо обоє батьків являлися етнічними поляками дитина мала право відвідувати польську школу. Якщо хтось з батьків був литовцем дитина мала ходити до литовської школи.

Втім не зважаючи на це в Литві діяли десятки легальних польських освітніх закладів (у 1936 р. – нараховувалося 30 польських шкіл). Крім того вільно функціонували польські культурно–освітні осередки, такі як «Походня», «Освятя», «Ютженка» та інші. Існувала мережа нелегальних шкіл, яких в 1930–х рр. нараховувалося близька 40 [1, с. 192–193].

Не зважаючи на деякі утиски у політичній та культурній сфері польська община в цілому зуміла інтегруватися до суспільства Першої республіки, зберігши мову та культуру. Хоча офіційна позиція націоналістичної влади і базувалася на твердженні про те що литовські поляки, це «денационалізовані литовці», а президент А. Сметона любив повторювати «Якщо литовець колись перетворився на поляка, то чому б йому не перетворитися знову на литовця» [1, с. 192] все ж планомірного переслідування польської меншини в Литві не було, особливо у порівнянні з практикою вирішення «національного питання» в сусідній Польщі.

Уряд II Речі Посполитої до середини 1930–х рр. ще дотримувався формального нейтралітету стосовно литовських організацій та видань. У другій половині десятиліття їх діяльність була заборонена. Припинили своє існування: Тимчасовий литовський комітет (що функціонував у Віленському краю з 1919 р.), Литовське наукове товариство, Літературно–просвітницьке товариство «Римас», Союз литовських вчителів, Віленський литовський спортивний клуб, Клуб литовців – інтелігентів «Рамова» та інші [10, с. 186].

Зі зміцненням авторитарної диктатури А. Сметони в першій половині 1930–х рр. у Литві було вироблено унікальний ідеологічний концепт. Багатонаціональна республіка оголошувалася «спільним домом» в якому «вистачить місця всім» народам які волею історичної долі опинилися на землях Литви. Таутінінки стаючи на шлях побудови суспільства загального релігійного та національного консенсусу бажали на виході отримати монолітну державну машину. Починаючи з 1933 р. офіційним гаслом націоналістів стає «Єдність народу – єдність Литви» [7, с. 34].

«Сметонівці» шукали скріплюючий матеріал який дозволить поєднати різномірні суспільні та етнічні кластери. Найголовнішим елементом їх ідеологічної мозаїки стає впровадження культу особи президента

країни – А. Сметони, який в 1931 р. офіційно отримує титул «вождя нації».

А. Сметона оголошувався творцем Литовської республіки, відновлювачем литовської державності тим завдяки кому народи Литви живуть у «спільній сім'ї». «Вождь нації» називався спадкоємцем історичних литовських государів минулого, в першу чергу наймогутнішого з них – великого князя Вітовта.

Таутінінки вустами офіційної пропаганди поєднували цих двох діячів в єдине ціле намагаючись донести ідею про спадковість влади «вождя» від великих князів литовських а значить і монопольне право Литовської республіки на спадок історичної Литви.

Образ Вітовта був використаний пропагандою для культивування думки про традиційну толерантність Литви до іноземців. У дні грандіозного святкування 500–річчя зі смерті князя (1930 р.) неодноразово наводився відповідний аргумент, заявлялося про те що Вітовт свого часу надав притулок у своєму князівстві євреям, татарам та караїмам а отже і сучасний «другий Вітовт» – А. Сметона буде постійно дбати та захищати інтереси нацменшин.

Культ «Вождя нації» сягнув свого апогею в 1934 р. Проявом всенародної любові до «правителя – філософа» (А. Сметона довгий час викладав філософію в Каунаському університеті і у своїх промовах любив цитувати Платона і Аристотеля) стало вселитовське відзначення його 60–річчя.

У рамках святкових заходів які тривали з 8 по 10 вересня змогли виразити любов та захоплення «мудрецем» представники національних діаспор. Найчисельніша з них – єврейська, вустами М. Брегштайнса наділила А. Сметону новим величним епітетом – «надісланий провидінням». На сторінках колективного творіння групи письменників – книги «Антанас Сметона» у яскравих фарбах описувалася щаслива доля литваків, що під захистом Литовської держави не відчували державного і побутового антисемітизму, який «роз'їдав» сусідню Польщу.

Під час каунаських торжеств делегати від єврейських організацій оспівували розум вождя який єдиний розуміє «не тільки литовський народ, але і проблеми національних меншин» [7, с. 34].

Свій захват А. Сметоною виразили і представники інших меншостей. Керівник польської громади Янчевський дякував диктатору за його любов і турботу до нетитульних етносів від імені єдиного блоку поляків, росіян та німців.

У Клайпеді – місті що традиційно вважалося центром німецької діаспори, з домінуючим німецькомовним населенням було проведено грандіозні торжества на честь А. Сметони в яких приймали участь жителі міста всіх національностей. Апогеєм святкування стало заснування алеї названої на честь диктатора [7, с. 33].

Оснним лейтмотивом пропагандистської риторики що лилася з трибун у ті святкові дні було прославлення «вождя нації» який звершував свою «історичну місію» – виконати інтегративну функцію та зберегти народи Литви у злагоді. Фактично А. Сметона сприймався у якості головного гаранта непорушності литовської державності [7, с. 34] та міжетнічного миру у маленькому, але самобутньому «литовському світі».

У 1935 р. президент остаточно сформулював своє бачення відносин між владою та нацменшинами.

Литовська держава вустами автократа оголосила що визнає всі етнічні групи рівними. Расизм у будь-яких проявах відмітався лідером таутінінків (А. Сметона називав расизм породженням демократії – «форми без змісту», котра «намагається створити рівність», що в результаті приводить до нерівності). Меншостям пропонувався компроміс. Розвиток і підтримка в обмін на безумовне визнання влади та авторитету литовського уряду і особисто А. Сметони. Водночас нацменшини мали «знати межі своїх прав, щоб не утворювалася держава в державі» [7, с. 33].

Невдовзі сентенції лідера таутінінків були покладені в основу державної ідеології Першої республіки.

Безпосередньою демонстрацією вірності своїм постулатам стали часті поїздки президента по містах та вісях країни. При чому ці заходи які відбувалися в присутності десятків кіно та фото камер включали в себе обов'язковий церемоніал. А. Сметону повсюдно зустрічали вітальні арки з квітів та зелені зроблені представниками спортивних та громадських організацій, окрему арку зводили делегати етнічних меншостей (здебільшого єврейських організацій). Диктатор по черзі вислуховував привітання біля кожної з арок. Закінчувалося це дійство відвідуванням президентським поштом культових споруд: костелу, православного храму та синагоги [1, с. 178]. Це на думку таутінінків мало символізувати рівноправність всіх віросповідань та народів у Литві.

Втім така «ідилічна картина» скоро розбилася на друзки під ударами викликів часу.

Прихід до влади в Німеччині нацистів у 1933 р. змінив політичну кон'юнктуру в регіоні і змусив таутінінків переглянути свої постулати стосовно деяких нацменшин.

У Клайпедському краю населеному мемелландерами: етнічними німцями та летувінінками (особлива етнографічна група литовців – так званих «пруських литовців» або «малолитовців», що сповідувала лютеранство, розмовляла на особливому діалекті литовської та використовувала готичний шрифт) набувають популярності ідеї реституції краю, поверненню Клайпедської області Німеччині (край став частиною Литви лише у 1923 р. в результаті Клайпедського повстання). Ці настрої підтримувалися новою німецькою владою. Поширилися факти саботажу, відвертого паплюження литовських державних символів, відмови спілкуватися литовською в офіційних установах тощо. Край був покритий широкою мережею німецьких громадських організацій відверто націоналістичного характеру які швидко залучали до своїх лав молодь, виховуючи юних німців у реваншистському дусі. Найбільш впливовими стали «Соціалістичне народне товариство» і «Християнсько-народне товариство». Їх члени закликали до боротьби за воз'єднання області з Німеччиною [5, с. 113].

Таутінінкі відповіли репресіями. 8.02.1934 р. був прийнятий одіозний закон про захист нації та держави, що вводив суворе покарання за «хулу на литовську націю» та образу національних символів і святинь.

Були проведенні несподівані облави на членів клайпедських націонал-соціалістичних гуртків. Над 76 найактивнішими німецькими шовіністами було проведено показовий судовий процес що тривав з липня 1934 р. по березень 1935 р. і завершився винесенням звинуваченим у державній зраді смертного вироку (заміненого А. Сметоною на різні строки ув'язнення) [1, с. 203–204].

Хоча литовській владі і вдалося на деякий час обезглавити сепаратистське підпілля в Клайпеді (офіційно край називався Мала Литва) але це не призвело до зменшення антилитовських настроїв серед німецької громади. Подальші заходи влади – посилення військової присутності, поліцейські операції а також примусова літуанізація спричинили радикалізацію мемелландерів та перетворення Малої Литви на «порохову бочку» Першої республіки.

Ще одним випробуванням для політики національного консенсусу стало зростання антисемітизму в середовищі титульного етносу.

У продовж 1920-х рр. в Литві стрімко формується клас національної буржуазії. Уряд таутінінків всіляко підтримував цей процес надаючи підприємцям – литовцям преференції у веденні бізнесу. Однак молодий литовський естеблшмент зустрівся на цьому поприщі зі своєрідною «єврейською монополією» що контролювала більше 40% підприємств країни і не збиралася здавати позицій. Виник болючий конфлікт (що з середини 1930-х рр. вилився у антисемітську кампанію розгорнуту в основному на сторінках підконтрольних литовськими промисловцям газет) який загрожував розколом в литовському суспільстві.

Рупором ксенофобів стала газета «Вярслас» («Підприємництво») яка видавала на гора статті з закликами на кшталт «Євреї геть з Литви!» [11, с. 465] «Литва для Литовців!» і тому подібне.

Однак, адміністрація А. Сметони зайняла філосемітську позицію і рішуче виступила проти спроб «розхитати литовський корабель». Диктатор засудив антисемітів заявивши що у Литві «місця вистачить усім» [1, с. 191].

Позиція автократа у цьому конфлікті сприяла зростанню його популярності у середовищі литовських євреїв, він навіть отримав прізвисько «Король Євреїв» [2, с. 279].

Хоча завдяки втручанню влади на деякий час градус антисемітизму у республіці було знижено, а офіційна пропаганда не втомлювалася прославляти «Вождя нації» – «дбайливого батька» усіх народів Литви радикальні націоналісти не відмовилися від ідеї «видавлювання» євреїв з республіки. У 1940 р. «Фронт активістів Литви» (ФАЛ) у 16 статті проекту своєї програми зокрема зазначив «Єврейській національній меншості у Литві відмовлено у гостинності» [11, с. 466].

1938 р. стає відправною точкою процесу стагнації режиму таутінінків. Криза литовського авторитаризму була викликана в першу чергу дошкульними поразками на дипломатичній арені. Литва змушена була під загрозою війни прийняти польський ультиматум та встановити з Варшавою дипломатичні відносини де-факто визнавши приналежність Віленського краю до Польщі. Паціфістська позиція А. Сметони призвела до глибокого розчарування серед литовців. Покоління виховане на гаслі «Ми без Вільнюса не будемо знати спокою!» [11, с. 193], що готове було перенести будь-які випробування аби тільки повернути «Священний град» звинувачувало «Вождя нації» у боягузтві. Авторитет А. Сметони стрімко падав.

В цих умовах диктатура шукала можливості для самозбереження. Під претекстом цього відбуваються несподівані метаморфози і у політиці щодо нацменшин. «Сметонівці» здійснюють рішучий поворот до ізоляції

в етнічній «литовськості», практично перекреслюючи здобутки політики міжетнічного консенсусу 1926–1938 рр.

На практиці це найбільш яскраво було продемонстровано у дні реституції Вільнюса в 1939 р. Військова поразка Польщі у війні на два фронти проти Німеччини та СРСР волею історичних судиб дала можливість Першій республіці повернути омріяну столицю пращурів.

Втім, повернення литовської влади ознаменувалося впровадженням у Вільнюсі жорсткого дискримінаційного режиму. Для отримання громадянських прав а також права на роботу жителі краю мали довести що проживали на даній території до польської окупації в 1920 р. Лише 30 тис. з 250 тис. обивателів Вільнюса зуміли виконати цю вимогу литовської адміністрації. Багато єврейських сімей, що століттями проживали у місті не зуміли підтвердити це і не отримали жодної легалізації. Одночасно були заборонені вивіски на польській та єврейській мовах. Поляки звільнялися з роботи, навіть у католицьких парафіях священники-поляки замінювалися на литовців [12, с. 34–35].

Демаршем влади виглядало проведення у 1938 р. Вселитовської олімпіади з 15 спортивних дисциплін на яку не були допущені спортсмени-нелитовці [10, с. 70].

Активні заходи націоналістів у 1938–1940 рр. були направлені на швидке подолання проявів регіоналізму – ще однієї «ахіллесової п'яти» Першої республіки.

Протягом міжвоєнного періоду у країнах Балтії етнографічні групи намагаються відігравати роль суб'єктів етнополітичної діяльності. У Латвії – себе в цьому контексті проявляють латгали, у Естонії – сету та виру [3, с. 34].

У Литві окрім вже згаданих «прусських литовців» заявляли про окремішність жемайти (корінне населення історичної області Жемайтія). Протягом доби таутінінків репрезентанти цієї меншості (яку було прийнято вважати етнографічною групою литовців) стали заявляти про самобутність жемайтської культури, її відмінність від литовської. У 1930-х рр. жемайти починають вимагати визнання самостійності жемайтської мови та прав для неї на рівні з литовською.

Режим відповів літуанізацією та пропагуванням у середовищі жемайтів спільних цінностей (у добу Першої республіки до таких відносилися: католицька віра, єдність навколо «Вождя нації», спільність минулого у історичному Великому князівстві Литовському тощо).

Боротьба «сметонівців» з жемайтським регіоналізмом закінчилася досить успішно. Внаслідок швидкої мовної асиміляції більшість молодих представників цього субетносу перейшли на літературну литовську мову паралельно удари були нанесені і по регіональній жемайтській самосвідомості. Присікалися спроби опротестувати політику літуанізації Жемайтії [3, с. 35].

Протягом існування Першої литовської республіки (1918–1940) відносини між етнічними меншинами та офіційною владою пройшли декілька етапів від «мовчазного» співжиття у період «сеймократії» та «доавтократичну» добу (1918–1926), епохи побудови держави міжнаціонального консенсусу – «спільного дому» у роки розквіту диктатури А. Сметони та режиму таутінінків (1926–1938) до часів посилення ксенофобії у дні занепаду корпоративної держави (1938–1940).

Список використаних джерел

1. Эйдинтас А., Бумбалаускас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. История Литвы / А. Эйдинтас, А. Бумбалаускас, А. Кулакаускас, М. Тамошайтис. – Вильнюс: Eugrimas, 2013. – 318 с.
2. Alfonsas Eidintas. Antanas Smetona and His Lithuania From the National Liberation Movement to an Authoritarian Regime (1893–1940) / Eidintas Alfonsas. – Leiden: Koninklijke Brill NV, 2015. – 486 p.
3. Кальнюс П. Субетнічна ідентичність як фактор формування регіональної політики в сучасній Литві / Кальнюс П. // Народна творчість та етнологія. – 2011. – №3. – С.34–38.
4. Кретинин Г. В. Формирования территории и населения современной Литвы / Кретинин Г. В. // Вопросы истории. – М., 2011. – №10. – С.122–132.
5. Петрик А. М. Участь «Союзу Литовських стрільців» («Шауліс») у боротьбі за незалежність та соборність Литовської держави в 1919–1923 рр. / А. М. Петрик // Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал / голов. ред. В. Андреев. – Херсон, 2016. – Вип.2 (5). – С.247–261. [Електронний ресурс]: [сайт] / Херсонський державний університет. Наукові збірки. – Режим доступу: sn.kspu.edu.
6. Петрик А. М. Державна ідеологія Першої Литовської республіки в добу диктатури таутінінків (1926–1940) / А. М. Петрик // Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал / голов. ред. В. Андреев. – Херсон, 2016. – Вип.3 (6). – С.263–289. [Електронний ресурс]: [сайт] / Херсонський державний університет. Наукові збірки. – Режим доступу: sn.kspu.edu.
7. Клаус Рихтер. Культ Антанаса Сметоны в Литве (1926–1940). Принцип действия и развитие / Рихтер Клаус // Журнал российских и восточноевропейских исследований. – М., 2014. – №1 (5). – С.24–39.
8. Ильмарв М. Безмолвная капитуляция. Внешняя политика Эстонии, Латвии и Литвы между войнами и утрата независимости (с середины 1920-х годов до аннексии в 1940 г.) / М. Ильмарв. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2012. – 806 с.
9. Кобрин М. В. Белорусское национальное движение в Средней Литве в октябре 1920 – марте 1922 г. / Кобрин М. В. // Вопросы истории. – М., 2009. – №11. – С.146–150.
10. Литва. Краткая энциклопедия / ред. кол.: Ю. Антанавичус [и др.]. – Вильнюс: Главная редакция энциклопедий, 1989. – 672 с.
11. Бразаускас А. Пять лет президентства: события, воспоминания, мысли / А. Бразаускас. – М.: УНИПРИНТ, 2002. – 623 с.
12. Стронг А. Л. Новый путь Литвы / А. Л. Стронг. – М.: Политиздат, 1990. – 112 с.

References

1. Eydintas A., Bumbalauskas A., Kulakauskas A., Tamoshaytis M. Istoriya Litwy / A. Eydintas, A. Bumbalauskas, A. Kulakauskas, M. Tamoshaytis. – Vilnius: Eugrimas, 2013. – 318 s.
2. Alfonsas Eidintas. Antanas Smetona and His Lithuania From the National Liberation Movement to an Authoritarian Regime (1893–1940) / Eidintas Alfonsas. – Leiden: Koninklijke Brill NV, 2015. – 486 p.
3. Kalnus P. Subetnitchna identichnist jak faktor formuvannya regionalnoyi polityky v suchasniy Lytwi / P. Kalnus // Narodna tvorichist ta etnologiya. – 2011. – №3. – S.34–38.
4. Kretinin G. V. Formirovanie territorii i naseleniya sovremennoy Litvy / Kretinin G. V. // Voprosy istorii. – M., 2011. – №10. – S.122–132.
5. Petryk A. M. Uchast «Sojuzu Lytowskykh strilciv» («Shauliss») u borotbi za nezalezhnist ta sobornist Lytowskoyi derzhavy u 1919–1923 rr. / A. M. Petryk // Scriptorium nostrum. Electroniy istoryczny zhurnal / glav. red. V. Andreev. – Herson, 2016. – Vyp.2 (5). – S.247–261. [Elektronnij resurs]: [sajt] / Hersonskij derzhavnij universitet. Naukovi zbirki. – Rezhim dostupu: sn.kspu.edu.
6. Petrik A. M. Derzhavna ideologiya Pershoyi Litovskoyi respubliki v dobu diktatury tautininkiv (1926–1940) / A. M. Petrik // Scriptorium nostrum. Elektronij istorichnij zhurnal / glav. red. V. Andreev. – Herson, 2016. – Vip.3 (6). – S.263–289. [Elektronnij resurs]: [sajt] / Hersonskij derzhavnij universitet. Naukovi zbirki. – Rezhim dostupu: sn.kspu.edu.
7. Klaus Rihter. Kult Antanasa Smetony v Litve (1926–1940). Princip dejstvija i razvitie / Rihter Klaus // Zhurnal rossijskih i vostochnoevropejskih issledovanij. – M., 2014. – №1 (5). – S.24–39.
8. Ilmyarv M. Bezmolvnaya kapituljacya. Vneshnyaya politika Estonii, Latvii i Litvy mezhdv vojnami i utrata nezavisimosti (s serediny 1920-h godov do anneksii v 1940 g.) / M. Ilmyarv. – M.: Rossijskaya politicheskaya ehnciklopediya (ROSSPEN); Fond «Prezidentskij centr B. N. El'cina», 2012. – 806 s.

9. Kobrin M. V. Belorusskoe nacionalnoe dvizhenie v Srednej Litve v oktyabre 1920 – marte 1922 g. / Kobrin M. V. // Voprosy istorii. – M., 2009. – №11. – S.146–150.

10. Litva. Kratkaya ehnciklopediya / red. kol.: Y. Antanavichyus [i dr.]. – Vilnius: Glavnaya redakciya ehnciklopedij, 1989. – 672 s.

11. Brazauskas A. Pyat let prezidentstva: sobytiya, vospominaniya, mysli / A. Brazauskas. – M.: UNIPRINT, 2002. – 623 s.

12. Strong A. L. Novyj put Litvy / A. L. Strong. – M.: Politizdat, 1990. – 112 s.

Petryk A. M., candidate of historical sciences, lecturer, Kherson state university (Ukraine, Kherson), Getmanat@meta.ua

A policy of the Lithuanian state is in relation to national minority in time of the First republic (1918–1940)

The basic aspects of policy of the Lithuanian state are exposed in relation to national minorities in the epoch of restoration of the Lithuanian state system (1918–1940). The features of national relations are reflected in Lithuania in the period of the mode of tautininks and authoritarian dictatorship of A. Smetona (1926–1940). Certainly place of «national question» in a complex state ideological doctrines of the First republic in the years of the corporate state in an intermilitary period.

Keywords: policy, Lithuania, First republic, national minoritys, authoritarianism, nationalism, tautininks.

* * *

УДК 94(477)94(437.1/2)

Корсак Р. В.,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичної інфраструктури і сервісу, факультет туризму та міжнародних комунікацій, Ужгородський національний університет (Україна, Ужгород), korsakr@inbox.ru

Фуртій В. В.,

магістр туризмознавець факультету туризму та міжнародних комунікацій, Ужгородський національний університет (Україна, Ужгород), vovafurtiy@gmail.com

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ У КРАЇНАХ БАЛТИКИ (ЕСТОНІЯ, ЛАТВІЯ, ЛИТВА)

Здійснено дослідження історії розвитку туризму в країнах Балтики (Естонія, Латвія, Литва). Автори розглянули стан розвитку туризму, проблеми, що заважають перетворити її в провідну галузь, обґрунтували рекомендації щодо покращення послуг туристичної галузі. Розкриття теми стало можливим завдяки використанню загальнонаукових методів пізнання: аналізу, синтезу, системності, узагальнення, конкретності, історизму та діалектичного методу. У науковому доробку відомо перевагу історичним методам дослідження: історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-синтетичному, історико-діахронному, емпіричному аналізу тощо.

Ключові слова: туризм, розвиток туризму, Естонія, Латвія, Литва, туристична інфраструктура, туристичний потенціал.

Туризм став одним з найбільш важливих пріоритетів для Естонії, Латвії і Литви. Ці країни розташовуються на перехресті міжрегіональних контактів, через їх територію проходять транспортні шляхи, що дозволяє розвивати міжнародний туризм.

Згідно прогнозам Всесвітньої туристичної організації до 2020 р, зростання туристичного сектора в регіоні Балтійського моря буде вище у порівнянні з іншими регіонами Європи. Розвиток туризму внесе істотний внесок в економічне зростання і добробут регіону.

Необхідно відзначити, що історія розвитку туризму у країнах Балтики, його становлення і перспективи не є предметом широкого кола спеціальних наукових досліджень у вітчизняній бібліографії. У більшості публікацій наводяться загальні факти про найпопулярніші дестинації та лікувальні курорти. Серед праць можна виділити дослідження М. Осипчук [10], Г. Бужинскас [1], Ж. Панченко [13], в яких розглядаються історичні відомості балтійських курортів їх стан та розвиток.

I. Естонська республіка. Естонія – країна з унікальною історичною спадщиною, прекрасним Балтійським узбережжям і красивою природою. Естонія приваблює туристів з усього світу. Зокрема з країн бувшого радянського союзу, через її близькість. Велика кількість курортів, які розташовані по всій території країни ваблять туристів, які хочуть покращити здоров'я і набратися сил, а старовинні міста обцяють цікаву, насичену відпустку у Естонії.

В економічній політиці Естонії реформування і розвиток туристичного сектору став пріоритетним напрямком економічного розвитку. В 1990–х рр. відбулася еволюція функцій туризму від супутньої галузі економіки до провідної. Про це свідчать статистичні дані щодо внеску туристичної індустрії у ВВП країни [15].

19.12.1994 р. було укладено Угоду про співробітництво в галузі туризму між Державним комітетом по туризму України і Державним Департаментом по туризму Естонської Республіки. 06.10.1999 р. Угода між Державним комітетом України по туризму та туристичною фірмою «RKRV Reisid» [10]. Естонія хотіла виконувати все лише «на п'ятірки», стати першою і кращою у Балтійському регіоні, а у деяких питаннях – навіть перевершити Польщу. Наприкінці дев'яностих естонський ВВП на душу населення був \$4000. Зараз для Естонії цей показник складає близько \$20 000 і навіть перевищує польський. Перемовини про вступ до ЄС почалися невдовзі після відновлення незалежності, а угода про Асоціацію була підписана вже у 1995 році. У 2003 році на референдумі за приєднання Естонії до ЄС проголосувало 67%. Вже у 2004 році Естонія стала членом не лише Євросоюзу, але й НАТО. Референдум щодо вступу до Північноатлантичного альянсу не проводився, оскільки участь у ньому не впливає на суверенність держави. У 2007 році Естонія підписала Шенгенську угоду, а у 2011 році стала першою пострадянською країною, яка ввела в обіг загальноєвропейську валюту – євро. Наразі 80% громадян підтримують членство своєї країни у ЄС. У 2018 році Естонія півроку буде головувати у Раді Європи [13].

Туристичним Брендом Естонії займається урядова організація «Enterprise Estonia», в якій є маркетинговий і комунікаційний підрозділ. Заснована у 2000 році «Enterprise Estonia» забезпечує виконання довгострокових стратегічних цілей економіки Естонії. Загальною метою організації є допомога у перетворенні Естонії на одну з найбільш конкурентоздатних країн світу, загальна місія – побудувати успішну Естонію. Крім того, завданням «Enterprise Estonia» є забезпечення присутності держави у першій двадцятці Глобальної доповіді конкурентоспроможності до 2020 року (Global Competitiveness Report by 2020). Брендінг держави допомагає позбавитися неправильних уявлень щодо держави та дозволити країні репозиціонувати себе більш сприятливо, як наприклад, зробила Естонія, розвиваючи сильний національний бренд з трьома основними цілями – залученням прямих іноземних інвестицій, привабленням туристів, розширенням ринків для експорту.

Мета комунікаційної стратегії маркетингової концепції Естонії, що була використана під час міжнародного позиціонування Естонії, розпочатого у 2001 році, – це збільшення кількості туристів, залучення іноземних інвестицій та створення сприятливої основи для експорту. Концепція 2001 року мала міцний фундамент, основа

якого ретельні опитування та професійні уміння світового рівня, зокрема, залучення всесвітньо відомого агентства «Interbrand»). У 2008 році розпочалася модернізація естонської маркетингової концепції. Першочерговим завданням «Enterprise Estonia» при плануванні змін було дослідження репутації й іміджу бренду Естонії (включаючи бренд – «Ласкаво просимо в Естонію») («Welcome to Estonia») та прийняття подальших рішень і плану дій. Нова маркетингова концепція повинна була створити загальну основу з метою представлення Естонії як: цікавого місця для відвідання (туризм), гарного місця для бізнесу (інвестиції, експорт), гарного місця для життя, навчання та роботи [18].

Реформування туристичної Естонії та її активне рекламування як туристичної дестинації сприяло істотному збільшенню кількості іноземних туристів. Так, у 2009 р. їх обсяг становив 1,9 млн. чол., що вдвічі більше, ніж у 1999 р. За даними Європейської комісії з туризму вона посіла перше місце в Європі зі зростання туризму в 2010 р. У 2011 році Таллінну було присуджено бренд, як культурної столиці Європи. Пріоритетні продукти естонського туризму представлені культурно-пізнавальним, зеленим й активним туризмом. Перспективною ринковою нішею виступають такі сегменти, як спа-туризм, круїзний та конгресовий туризм [17].

У 2011 році було досягнуто домовленості про налагодження співробітництва між Таврійським національним університетом ім. В. І. Вернадського (м. Сімферополь) та Тартуським університетом, на виконання яких у травні 2011 року на базі ТНУ було проведено відео-семинар «Міжнародна інтеграція в освітній сфері» за участю Тартуського Університету. Однією з цілей семінару було презентувати українським студентам освітні програми обміну у туристичній сфері, які фінансуються Міністерством закордонних справ Естонії. За результатами відео-зустрічі студенти факультету управління ТНУ ім. В. І. Вернадського мали унікальну можливість поглибити свої знання, набути досвід Естонії у туристичній сфері та адаптувати його у своїй рідній країні, а саме у Кримському регіоні, де туризм є найпріоритетнішим напрямком розвитку. Наразі, через окупацію Криму, їх робота фактично припинена [10].

У березні 2013 року Всесвітній економічний форум оприлюднив на своєму сайті **рейтинг конкурентоспроможності країн** світу у сфері туризму. За даними ВЕФ серед пострадянських країн найвищі показники продемонструвала Естонія – 30 місце, а також Латвія та Литва – 48 та 49 місця відповідно [11].

Для розвитку туризму, Естонія залучає туристів, створюючи для цього численні виставки, фестивалі, влаштовуючи гучні національні свята та гуляння. Велику увагу приділяють розвитку туристичної інфраструктури, особливо транспортної. Розвиток портового обслуговування став найважливішим чинником економічного зростання, що позитивно впливає і на поживлення туристичної активності. Туристична індустрія Естонії продемонструвала найбільшу гнучкість зростання у порівнянні з іншими країнами Європи.

II. Латвійська Республіка. Поїздка до Латвії для пересічного радянського громадянина вважалася своєрідним «вікном у Європу». Згадати у розмові про проведеному відпустку в Ризі чи Юрмалі було ознакою доброго тону. Відпочинок на ризькому узбережжі вибирали

шанувальники культурного і водночас оздоровчого відпочинку. Сьогодні Латвія повноправна європейська держава, а ситуація у сфері туризму відрізняється від того, що було в 90-х роках. До Латвії приїждять туристи як із Заходу, так і зі Сходу.

26 серпня 1991 року Україна визнала державну незалежність Латвійської Республіки, а 4 грудня 1991 року Латвія визнала державну незалежність України. Дипломатичні відносини між двома країнами були встановлені 12 лютого 1992 року. З 1993 року у Ризі функціонує Посольство України в Латвії, а у Києві діє Посольство Латвійської Республіки. Для поглиблення двосторонніх відносин та розширення співробітництва між країнами у липні 2005 року відкрила Почесне консульство у Львові. У квітні 2006 року відкрито Почесне консульство України у місті Вентспілсі [8].

Асоціація готелів та ресторанів Латвії (LVRA) створена у 1993 році – є громадською організацією, котра об'єднує готелі, гостьові будинки, мотелі і ресторани з метою професійного співробітництва. Завданням цього проекту є поліпшення якості обслуговування клієнтів, упорядкування ринку готельного бізнесу в Латвії, а також представлення сфери готельного і ресторанного бізнесу Латвії на міжнародному рівні. LVRA уклала договір про співпрацю з Латвійською асоціацією турагентів (ALTA). З 1995 року LVRA є членом Міжнародної асоціації готелів і ресторанів (IHRA) [3]. До Всесвітньої туристичної організації Латвія приєдналася у жовтні 2003 року, а в січні 2005 року стала її повноцінним членом [2]. Латвійське агентство інвестицій та розвитку (LIAA) – це державне агентство, завданням якого є сприяти розвитку підприємницької діяльності в Латвії, сприяючи збільшенню обсягу іноземних інвестицій і збільшуючи конкурентоспроможність Латвійських підприємств на домашньому і міжнародному ринках, а також реалізація політики розвитку туризму в Латвії. LIAA реалізує маркетингові заходи в Латвії та за кордоном з метою рекламування Латвії як туристичного напрямку, забезпечує державно-суспільне співробітництво з метою розвитку туризму, працює на залучення фінансування з метою розвитку туризму [12].

У 2009 році у Ризі було створено туристичну поліцію з метою дотримання туристами правил поведінки, а також допомагати їм у скрутних обставинах [9].

У квітні 2010 року латвійські рекламні фахівці та працівники туристичної галузі, розробили концепцію нового туристичного образу Латвії, виходили з того, що Латвія ніколи не буде продуктом масового туризму. Оцінивши глобальні тенденції розвитку туризму, вони дійшли висновку, що туризм у Латвії має бути особливим – неспішним, але якісним і продуктивним. Нова туристична концепція мала комерційні вигоди. Неспішний відпочинок, зазвичай, довший за часом. Криза для Латвії зіграла добру роль. Туристам почали пропонувати більш різноманітний відпочинок, нові SPA процедури, ярмарки народних умільців, нові туристичні маршрути та страви, зокрема з біологічно чистих продуктів. Новий образ Латвії, як країни неспішного відпочинку, популяризували не тільки в Німеччині, Росії, Швеції, Фінляндії, Литві та Естонії, але й в Україні, яка є одним з пріоритетних для Латвії туристичних ринків [6].

У вересні 2010 р. представники латвійської туристичної галузі та рекламні фахівці розробили нову

туристичну концепцію Риги і Латвії загалом. Відтепер Рига себе рекламує під новим брендом «LIVE RIGA», як місто, до якого легко дістатися, але емоційно важко залишити. Завдяки активній рекламній компанії у 2011 році столицю Латвії відвідало на 20 відсотків більше туристів [9].

З 2011 року, коли економіка Латвії почала своє оздоровлення після кризи, галузь туризму постійно радувала позитивно зростаючими результатами. Таким був і 1-й квартал 2015 року, про що свідчать дані Центрального статистичного управління. У 1-му кварталі 2015 року в готелях та інших місцях проживання туристів, було обслуговано 360,5 тис. гостей, що на 3,4% більше, ніж в 1-му кварталі 2014 року. Число іноземних гостей зросло на 1,0%, а число латвійських туристів – на 8,3% в порівнянні з 1-го кварталом 2014 року.

Хоча дані статистики очікувалися з великою тривогою і число російських туристів в 1-му кварталі 2015 року скоротилося на 40%, все ж скорочення їх числа компенсували туристи із західних держав і гості з сусідніх країн – Литви (+ 19,5%), Білорусі (+ 8%) та Естонії (+ 3,3%). В першій половині 2015 року Латвія була країною, яка головує в Раді ЄС. Саме у першому кварталі особливо зросла кількість гостей з Бельгії (на 141,0%). Значно зросла і кількість гостей із Сполученого Королівства Великобританії (на 49,3%), Данії (38,2%), Нідерландів (36,7%) і Франції (32,8%) [12].

Розвиток туризму – один із пріоритетних напрямків в економіці Латвії і є одним з найбільш стрімко розвиваючихся галузей. Так, у Латвії спостерігається стабільний пріорит зарубіжних туристів, і кількість туристів вже перевищує 4 млн. на рік, що майже в два рази більше населення Латвії.

III. Литовська Республіка. У радянські роки розвитку туризму в Литві перешкоджали численні політичні, економічні, соціальні, ідеологічні та культурні чинники. Після відновлення незалежності Литви сектор туризму, як і все приватне господарство країни, довелося будувати майже на порожньому місці.

Почався бурхливий процес приватизації державних туристських підприємств, правовою базою якої став Закон «Про початкову приватизацію державного майна» від 28 лютого 1991 р. Згідно Закону, була зруйнована монопольна структура з управління туризмом. Стали з'являтися нові приватні туристські компанії. Спочатку спостерігалася тенденція до іншої крайності: в 1992 р. було зареєстровано більше 3 тис. підприємств, які в своїх установчих документах декларували надання туристичних послуг. Однак у дійсності цією діяльністю в 1993 р. займалися менше 100 компаній [1].

З метою створення сприятливих умов для розвитку міжнародних туристичних зв'язків, як фактора збереження та поглиблення дружніх відносин з Україною, бажаючи розвивати ці відносини шляхом широкого співробітництва між Урядовими органами по туризму, національними, регіональними та іншими туристичними організаціями, 11 серпня 1993 року набула чинності Угода про співробітництво у сфері туризму між Департаментом по туризму Литви та Державним комітетом України по туризму. Зазначений договір був підписаний у місті Києві у двох примірниках литовською та українською мовами [16].

14 квітня 1992 року була створена Державна служба туризму. З 26 квітня 1995 року вона була реорганізована

в Державний департамент по туризму при Міністерстві господарства, яка донині є єдиним державним органом, що безпосередньо відповідає за розвиток туризму в Литві. На підставі поправки до Закону Литовської Республіки «Про підприємства», в січні 1994 року було введено в практику ліцензування туристських підприємств. Наприкінці 1994 р. ліцензії мали вже 386 компаній, а наприкінці 1995 року – 342 компанії [1].

Основою сільського туризму в Литві стали так звані традиційні сільські садиби, перша з яких була зареєстрована ще в 1994 р. Зараз Литва пропонує для відвідування більше 500 садиб. Причому держава робить внесок у зміцнення старовинних будівель в сільській місцевості та предметів, що мають етнографічну цінність. Власники таких садиб повинні зберігати народні традиції та звичаї і годувати своїх постояльців натуральними продуктами і національними стравами, приготованими за старовинними рецептами. Фермерам – учасникам програми навіть дозволено робити самогон і міцні настоянки для частування туристів. Литовський уряд відшкодовує до 75% інвестицій на відкриття сільської садиби, особливо заохочуючи відродження традиційних ремесел. Збереження в недоторканності природних ландшафтів також найважливіша умова. В 1997 році була створена литовська асоціація сільського туризму [4; 7].

До 2004 р. проекти туристського сектора отримували підтримку в рамках програми «Phage». Засоби отримували через Міністерство господарства, Міністерство сільського господарства, Міністерство шляхів сполучення, а також через місцеві органи самоврядування. В рамках програми «Phage» спільні проекти розробляли і прикордонні райони сусідніх країн. Один з таких проектів в 2003 році було розроблено в районах Йонишкіс (Литва) і Добеле (Латвія). Проекти по сільському туризму фінансувалися в рамках програми «SAPARD» [1].

Основними сегментами туристичного ринку Литви можна визначити курортний, оздоровчий, сільський, зелений, культурно-пізнавальний. Активно розвивається рафтинг, велосипедний та діловий туризм. Найбільший інтерес традиційно проявляли російські туристи, проте їх кількість помітно знизилася внаслідок приєднання Литви до ЄС. З 2004 р. стабільно зростає обсяг туристів із країн Західної Європи, склавши майже 40% у 2010 році [11].

Структурна підтримка Євросоюзу також позитивно впливала на розвиток туризму і створювала умови для створення привабливої інфраструктури пріоритетних продуктів туризму в сфері активного відпочинку, культурного, ділового (конференції), лікувально-оздоровчого туризму, збільшення різноманітності форм і послуг туризму, підвищення їх якості. Фінансування за період 2007–2013 рр. в рамках структурної підтримки туризму Євросоюзом отримали понад 290 проектів. Для стимулювання сільського туризму в 2007–2013 рр. Європейським сільськогосподарським фондом було виділено 161 млн. літів для розвитку сільських районів [1]. У 2009 р. Литву відвідали 1 800 000 іноземців, серед них переважали туристи з Польщі 16,7%, Німеччини 14,6%, Росії 10,5%, Латвії 8,3%, Білорусі 6,9%, Естонії 4,0%, Фінляндії 4,0%, Великобританії 3,4%, Франції 2,9%, Італії 2,7%, Швеції 2,5%, США 2,3%, Норвегії 2,1% – дані «Lithuanian Tourism». У 2011 р. в Литві побували 1 775 000 іноземців з тривалістю перебування понад 3 днів серед них були туристи з Білорусі 19%, Росії 15%, Польщі 12%,

Латвії 10%, Німеччині 9%, Фінляндії 4%, Великобританії 3%, Швеції 3%, Естонії 3%, Норвегії 2% – дані «Lithuanian Tourism», 2011 р. [14].

Навесні 2013 року передові і найбільші приватні медичні установи Литви: стоматологічні клініки, медичні і оздоровчі СПА центри, готелі, санаторії, туристичні компанії і вчені об'єдналися в Кластер медичного туризму Литви. Мета об'єднання – надання повного спектру високоякісних послуг та формування найкращих пропозицій для медичних туристів [5]. Програма з розвитку туризму в Литовській Республіці на 2014–2020 рр. використовує трохи модифіковану назву – зелений туризм (екотуризм), метою якого є спостереження за дикою природою і місцевими проявами культури безнегативного впливу на навколишнє середовище і забезпечення місцевого населення соціально-економічною діяльністю [1].

Цілеспрямоване використання Литвою структурної підтримки Євросоюзу призвело до розвитку місцевого бізнесу: створені парки, алеї, велосипедні доріжки, пляжі, проведені інші зміни інфраструктури, якими користуються не тільки туристи з-за кордону, а й місцеве населення.

Отже, створення концептуального туристичного іміджу країн Балтії завжди було важливим завданням. Естонія була першою країною, що застосувала «позивний» бренд: «Відвідаєте Естонію»; у Латвії гасло «Співаюча країна» було змінено на «Кращим насолоджуються не поспішаючи». Литва зазнала деяких труднощів у ході створення туристичного бренду через свою культурну орієнтацію й історичні зв'язки з Центрально-Східною Європою, а також розташування столиці поблизу кордону з Білоруссю. Гасло «Хоробра країна» підкреслює особливе культурно-історичне положення Литви на перехресті Заходу й Сходу. Між країнами Балтії організована досить плідна взаємодія в розбудові туристичної інфраструктури й надання електронних послуг. За спільною згодою за основу було прийнято скандинавську модель, яка дозволила окреслити не тільки фактичні, але й віртуальні межі між країнами у сфері транспорту, подорожей і готельного бізнесу. Розвиток туризму в країнах Балтії прискорився після їх вступу до Євросоюзу. Таким чином всі три держави сприймаються як єдиний туристичний регіон. Вони створили єдину віртуальну інфраструктуру для одержання туристичної інформації (веб-сайти, брошури, реклама), приєдналися до Шенгенського простору, створили єдину мережу готелів, сформували єдину систему бронювання номерів та авіаційних, автобусних і поромних маршрутів.

Список використаних джерел

1. Бужинкас Г. Внешнеполитические и правовые аспекты развития туризма в Литовской республике. Вестник РМАТ. Выпуск №2 / 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vneshnepoliticheskie-i-pravovye-aspekty-razvitiya-turizma-v-litovskoy-respublike>
2. Всемирный день туризма в Латвии: за успешный год пришлось побороться [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.sputniknews.lv.com/Latvia/20160927/2867955/latvija-vsemirnyj-den-turizma.html>
3. История Ассоциации [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lvra.lv/ru/par-mums/par-asociaciju.html>
4. История ЛАСТ [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.atostogoskaime.lt/ru/O-LKTA/ob-assotsiatsii>
5. Кластер медицинского туризма Литвы [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.litcare.com/homeru>
6. Латвия – країна неспішного відпочинку [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radiosvoboda.org/a/1993511.html>

7. Литовская Республика [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://geosfera.org/evropa/litva/211-litva-gosudarstvo-u-baltiyskogo-morya.html>
8. Мацьків К. Звіт з навчально-ознайомлювальної практики з ЕОМ. Національна академія наук України, Київський університет права [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.kul-studio.narod.ru/312.rtf
9. Минуте і сьогодні латвійського туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radiosvoboda.org/a/2153541.html>
10. Осипчук М. Брендинг як інструмент підвищення ефективності функціонування туристичної дестинації. Збірник наукових праць «Дослідження міжнародної економіки». – 2011. – Вип.2 (67). – С.144–155. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://tourlib.net/statti_ukr/osypchuk2.htm
11. Осипчук М. Конкурентні позиції України на туристичному ринку центрально-східної Європи. Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України Економічний форум. 3/2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/ekfor/2011_3/7.pdf
12. Отрасль туризма Латвии продолжает успешное развитие [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.latvia.travel/ru/novosti/otrasl-turizma-latvii-prodolzhaet-uspeshnoe-razvitiye>
13. Панченко Ж. Маркетингова концепція бренду Естонії: досвід для України. Збірник наукових праць «Актуальні проблеми міжнародних відносин». ІМВ Київського університету ім. Тараса Шевченка. – 2015. – Вип.126, частина II. – С.15–25. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://dsr.univ.kiev.ua/pub/175148/>
14. Развитие международного туризма в Литве [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=1627&type=news>
15. Рейтинг конкурентоспособности країн у сфері туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://acf.ua/news/galuz/rejting-konkurentospromozhnosti-kr%D1%97n-u-sferi-turizmu#>
16. Угода про співробітництво у сфері туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/ru/440_044
17. Українсько-естонське співробітництво в галузі культури, освіти і науки [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://estonia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ee/science>
18. Чому Естонії вдалося? [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://porteuropa.eu/ua/ukraine/ukraine/2288-czomu-estonii-wdalosia>

References

1. Buzhinkas G. Vneshnepoliticheskie i pravovye aspekty razvitiya turizma v Litovskoj respublike. Vestnik RMAТ. Vypusk №2 / 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vneshnepoliticheskie-i-pravovye-aspekty-razvitiya-turizma-v-litovskoy-respublike>
2. Vsemirnyj den' turizma v Latvii: za uspeshnyj god prishlos' poborot'sja [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.sputniknews.lv.com/Latvia/20160927/2867955/latvija-vsemirnyj-den-turizma.html>
3. Istorija Asociacii [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lvra.lv/ru/par-mums/par-asociaciju.html>
4. Istorija LAST [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.atostogoskaime.lt/ru/O-LKTA/ob-assotsiatsii>
5. Klaster medicinskogo turizma Litvy [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.litcare.com/homeru>
6. Latvija – kraj'na nespishnogo vidpochynku [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radiosvoboda.org/a/1993511.html>
7. Litovskaja Respublika [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://geosfera.org/evropa/litva/211-litva-gosudarstvo-u-baltiyskogo-morya.html>
8. Mac'kiv K. Zvit z navchal'no-oznajomljuval'noi' praktky z EOM. Nacional'na akademija nauk Ukrain'ny, Kyi'vs'kyj universytet prava [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.kul-studio.narod.ru/312.rtf
9. Mynule i s'ogodennja latvijs'kogo turyzmu [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radiosvoboda.org/a/2153541.html>
10. Osypchuk M. Brendyng jak instrument pidvyshhennja efektyvnosti funkcionuvannja turystychnoi' destynacii'. Zbirnyk naukovyh prac' «Doslidzhennja mizhnarodnoi' ekonomiky». – 2011. – Vyp.2 (67). – S.144–155. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://tourlib.net/statti_ukr/osypchuk2.htm
11. Osypchuk M. Konkurentni pozycii' Ukrain'ny na turystychnom rynku central'no-shidnoi' Jevropy. Instytut svitovoi' ekonomiky i

mizhnarodnyh vidnosyn NAN Ukrai'ny Ekonomichnyj forum. 3/2011. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/ekfor/2011_3/7.pdf

12. Otrasi' turizma Latvii prodolzhaet uspeshnoe razvitiye [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.latvia.travel/ru/novosti/otrasl-turizma-latvii-prodolzhaet-uspeshnoe-razvitiye>

13. Panchenko Zh. Marketynгова концепція бренду Estonii': dosvid dlja Ukrai'ny. Zbirnyk naukovykh prac' «Aktual'ni problemy mizhnarodnyh vidnosyn». IMV Kyi'vs'kogo universytetu im. Tarasa Shevchenka. – 2015. – Vyp.126, chastyna II. – S.15–25. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dsr.univ.kiev.ua/pub/175148/>

14. Razvitiye mezhdunarodnogo turizma v Litve [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=1627&type=news>

15. Rejtyng konkurentospromozhnosti kraï'n u sferi turizmu [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: http://acf.ua/news_galuz/rejting-konkurentospromozhnosti-kra%D1%97n-u-sferi-turizmu#

16. Ugoda pro spivrobotnyctvo u sferi turizmu [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/ru/440_044

17. Ukrai'ns'ko-estons'ke spivrobotnyctvo v galuzi kul'tury, osvity i nauky [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <http://estonia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ee/science>

18. Chomu Estonii' vdalosja? [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <http://porteuropa.eu/ua/ukraina/ukraina/2288-czomu-estonii-vdalosja>

Korsak R. V., doctor of historical sciences, professor, faculty of «Tourism», department of tourism infrastructure and services, Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), korsakr@inbox.ua

Furtiy V. V., master, faculty of Tourism and international communications, Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), vovafurtiy@gmail.com

The history of tourism in the Baltics (Estonia, Latvia, Lithuania)

The article studies the history of tourism in the Baltics (Estonia, Latvia, Lithuania). The authors examined the state of development in tourism, the problems that hinder turn it into a leading industry, grounded recommendations to improve the services of the tourism industry. A study was made possible through the use of scientific methods of knowledge: analysis, synthesis, system, specific, historical and dialectical method. In the preferred scientific heritage historical methods of research: historical and genetic, historical and comparative, historical and synthetic, historical and diachronic, empirical analysis and more.

Keywords: tourism, tourism development, Estonia, Latvia, Lithuania, tourist infrastructure, tourist potential.

* * *

УДК 94(367)

Піковська Т. В.,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри права факультету менеджменту та права, Вінницький національний аграрний університет (Україна, Вінниця), Tetiana261285@i.ua

РОЗВИТОК ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.)

Розглянуто особливості розвитку чехословацького національного руху під час Першої світової війни (1914–1918 рр.). Під час роботи над статтею були застосовані історико-системний метод, історико-типологічний метод, історико-порівняльний метод. Створенню чехословакізму, як і процесу утворення ЧСР, передувала багаторічна національно-визвольна боротьба чехів і словаків, в процесі якої відбувалася еволюція поглядів чеської і словацької еліти. В статті розкриваються особливі умови, які виникли під час Першої світової війни і сприяли розвитку національного руху чехів і словаків. Визначаються особливості словацького і чеського національного руху, які сприяли об'єднанню двох народів в єдину державу. Серед причин важке становище словаків в Угорщині, та невпевненість словацьких політиків у власних силах. Ці умови підготували словацьку національну еліту до ідеї політичного об'єднання з чехами. Контакти між чеськими та словацькими політиками в еміграції були значно інтенсивнішими, ніж на батьківщині. Саме чеські і словацькі політичні емігрантські кола відіграли значну роль в розвитку ідеї політичного об'єднання двох народів. В статті визначається роль Т. Г. Масарика у об'єднанні двох народів, та в розвитку ідеї спільної чехословацької нації. Словацькі політики уявляли майбутній статус Словаччини як рівноправної учасниці федеративного союзу і лише за умов дотримання цієї вимоги погодились укласти союз із чехами.

Ключові слова: Перша Чехословацька республіка, Перша світова війна, національно-визвольний рух, чехи, словаки, нація, державність.

Перша світова війна стала новою сторінкою у національно-визвольному русі чехів і словаків. Вона в значній мірі сприяла остаточному формуванню ідеї створення спільної незалежної Чехословацької держави, а також створенню концепції єдиної політичної чехословацької нації («чехословакізму»).

Серед вітчизняних науковців проблема ідеї єдиної чехословацької нації розкрита в дослідженнях – О. М. Кравчука [1], І. О. Шніцера [2], Ю. В. Юсип-Якимович [3]. Серед російських дослідників варто відзначити працю Е. П. Серапіонової [4; 5]. Найбільш широко проблема дослідження витоків чехословацької ідеї представлена в працях чеських дослідників – Я. Ріхлік [6], Р. Квачек [7], Л. Цабада [8; 9], Я. Гослер [10], В. Олівова [11], Я. Шимов [12].

Метою статті є висвітлити особливості розвитку чеського і словацького національно-визвольного руху в період Першої світової війни, розкрити особливості утворення ідеї спільної чехословацької нації, яка призвела до утворення Першої Чехословацької республіки.

Створенню концепції чехословакізму, як і процесу утворення ЧСР, передувала багаторічна національно-визвольна боротьба чехів і словаків, в процесі якої відбувалася еволюція поглядів чеської і словацької еліти.

Концепція чехословакізму – один із варіантів вирішення чеського і словацького національного питання ще в Австро-Угорській монархії. Вперше ідея об'єднання Чехії і Словаччини була висловлена в концепції чехослованізму. Її автори К. Гавлічек-Боровський і Я. Коллар називали чехів і словаків частиною єдиного чехослов'янського племені [6, s. 25].

На основі цієї ідеї відомий чеський політик Ф. Палацький ще у жовтні 1848 р. оголосив програму федералізації Австро-Угорщини на етнічній основі. Згідно з нею чеські етнічні землі мали бути об'єднані із Словаччиною. Саме ця програма стала першою спробою об'єднати чеську і словацьку політичні програми [6, s. 26].

В 1896 р. в Празі було засноване товариство під назвою «Чесько-словацька єдність». З 1908 р. в моравському курортному містечку Лугачовиці проходили щорічні зустрічі чеської і словацької інтелігенції [12].

Необхідно зазначити що об'єднання чеської і словацької політичних програм значно ускладнювалось відмінностями чеського та словацького національно-визвольного рухів. Якщо чеські політики у своїх вимогах опирались на чеське історичне право, аргументуючи його тим, що чехи у минулому мали власну державу, то словацька політична програма не могла виходити із цього принципу, оскільки словаки ніколи власної державності не мали. Тому словацькі політики свої вимоги обґрунтовували природним правом [6, s. 28].

Словаки в Угорщині перебували під впливом ідеї створення єдиної угорської політичної нації, реалізація якої вимагала повної денационалізації інших народів. Права словацького населення в Угорщині були значно обмеженими, чого не можна сказати про права чехів в австрійській частині імперії. Прошарок словацької інтелігенції був нечисельним, в значній мірі змадяризованим [8, s. 17]. Все це значно обмежувало державотворчі амбіції словацьких політиків. Їхні вимоги на цьому етапі обмежувалися вимогами покращення становища словаків у складі Угорщини [7, s. 721].

Зважаючи на важке становище словацького населення в Угорщині, в середовищі як словацьких так і чеських

політиків поширювалась теза про відсутність майбутнього у словаків в Угорщині. Це сприяло поширенню серед словацьких політичних сил ідеї створення спільної держави із чехами [7, s. 721].

З цього приводу словацький політик Ф. Дурчанський в 1943 р. написав: «Чехословакізм є ніщо інше як наслідок словацької слабкості: деякі інтелектуали згодні були стати чехословакістами, тому що бачили невтішне становище словацького народу і не вірили в його власні сили. Вихід із ситуації вони бачили в об'єднанні з чехами» [14, s. 142].

Справді реальних обрисів проект чесько-словацького національного об'єднання набув лише в роки Першої світової війни. Саме війна в значній мірі сприяла остаточному формуванню ідеї створення спільної незалежної держави чехів і словаків. Вперше цю ідею озвучив майбутній президент Першої ЧСР Т. Г. Масарик у розмові з англійським істориком Р. Сетоном-Вотсоном. Т. Г. Масарик зазначив, що після поразки Німеччини у війні можливе утворення самостійного Чеського королівства у складі Богемії, Моравії і Сілезії в їх історичних кордонах і Словаччини [1, с. 22].

У 1915 р. в Парижі Т. Г. Масарик сформував Чеський Національний комітет, метою якого була розробка концепції майбутнього післявоєнного устрою Австро-Угорщини, а також визначення майбутнього статусу чеських та словацьких земель. В цьому ж році був створений Чеський Національний комітет у Празі на чолі з К. Крамаржем, який виконував функції координаційного центру чеських політичних сил [4, с. 65].

Загалом, контакти між чеськими та словацькими політиками в еміграції були значно інтенсивнішими, ніж на батьківщині. Саме чеські і словацькі політичні емігрантські кола відіграли значну роль в розвитку ідеї політичного об'єднання двох народів.

Лідери Чехословацького закордонного комітету в Парижі Т. Г. Масарик і Е. Бенеш вели активні переговори із Словацькою лігою в США, а також налагодили тісну співпрацю із словацьким політиком М. Р. Штефанеком.

Внаслідок цих переговорів 22 жовтня 1915 р. представники чеської і словацької еміграції підписали Клівлендську угоду. Згідно з нею Чехія і Словаччина після закінчення війни мали бути об'єднані в федеративну державу. При цьому Словаччині гарантувалася широка національна автономія, з власним сеймом, державною адміністрацією, культурною та фінансовою політикою [3, с. 142].

Результатом поширення ідеї чехословакізму на теренах Австро-Угорщини стало прийняття на скликаному 6 січня 1918 р. в Празі генеральному сеймі чеських депутатів рейхсрату і земських сеймів Богемського королівства, Моравського маркграфства і Сілезького воеводства так званої «Трикралової декларації». Вона закликала до реалізації права націй на самовизначення шляхом утворення незалежної чехословацької держави [10, s. 103].

У декларації відзначалось наступне: «Наша нація виступає за свою самостійність, спираючись на своє історичне державне право, переповнена полум'ям бажанням у вільному змаганні з іншими вільними націями й у своїй суверенній державі, повноправній, демократичній, соціально справедливій і за рівності всього населення, в кордонах історичних земель і проживання свого і своєї словацької гілки, могла сприяти новому широкому розвитку людства, заснованому на свободі і

братстві, визнаючи в цій державі національним меншинам повні, рівні, національні права» [10, s. 105].

У квітні 1918 р. у Празі на зборах чеських громадських і культурних діячів була прийнята Національна присяга принципу незалежності. Травневі святкування п'ятдесятирічного ювілею чеського Національного театру перетворилися на грандіозну політичну маніфестацію, яка пройшла в Празі під націоналістичними гаслами [5, с. 81].

Підтвердження бажання словацьких політиків створити спільну державу з чехами відбулося на зборах у Ліптовському Микулаші 1 травня 1918 р. Головною політичною вимогою було надання права на самовизначення для «угорської гілки чехословацького племені». Провідна словацька політична сила цього періоду – Словацька національна партія (СНП) висловила за необхідність участі словаків в утворенні самостійної держави у складі Словаччини, Чехії, Моравії та Сілезії [10, s. 107].

Об'єднавчі процеси відбувались і у закордонному національно-визвольному русі. 30 травня 1918 р. в Пітсбурзі представники словацьких і чеських організацій (Словацька ліга, Чеське національне об'єднання і Союз чеських католиків) уклали угоду про схвалення політичної програми спрямованої на об'єднання чехів і словаків в самостійну державу [11, s. 82]. В Пітсбурзькій угоді відзначалось, що Словаччина матиме власну адміністрацію, сейм, суди, а словацька мова отримає статус державної. При цьому, угода містила пункт про те, що остаточно проблему організації чехо-словацької держави належить вирішити «вільним чехам і словакам та їх повноважним представникам» [6, s. 60].

Варто зазначити, що словацькі політики уявляли майбутній статус Словаччини як рівноправної учасниці федеративного союзу і лише за умов дотримання цієї вимоги погодились укласти союз із чехами.

На початку жовтня 1918 р. в Австро-Угорській монархії ще більше загострилась глибока економічна та політична криза, що сприяло реалізації політичних програм чеських та словацьких політиків. У ніч на 28 жовтня 1918 р. чеський політик А. Рашин, отримавши звістку про наближення військової капітуляції імперії, розробив проект першого закону чехословацької держави [5, с. 82].

28 жовтня 1918 р. Австро-Угорщина у відповідь на ноту В. Вільсона дала згоду на сепаратні мирні переговори та визнала право чехів і словаків на самостійність. Під впливом повідомлення про ці події в Празі розпочались масові маніфестації. Національний комітет в Празі виступив із офіційною заявою і проголосив незалежність Чехословаччини. У зверненні Національного комітету відзначалось «Народе чехословацький! Твій віковий сон здійснився. Чехословацька держава сьогодні поповнила ряди самостійних держав світу» [11, s. 86]. Це звернення підписали п'ять політиків, які увійшли в історію як «мужі 28 жовтня» – А. Швєгла, А. Рашин, Ф. Соукуп, І. Стршибрний, а також словацький політик В. Шробар. Ці ж політики підписали Закон «Про заснування самостійної Чехословацької держави», який юридично закріпив незалежність Чехословаччини [9, s. 20].

Відповідно до цього закону майбутню державну форму Чехословаччини повинні визначити Національні збори із погодженням з Чехословацькою Національною Радою в Парижі.

30 жовтня 1918 р., не знаючи про події в Празі, словацькі політики на зборах у Турчанському св. Мартині утворили Словацьку Національну раду, яка оголосила «Декларацію словацької нації» [9, с. 22]. Ця декларація, яка отримала назву Мартинської (за місцем проведення зборів), стала основним документом, який проголошував розрив союзу із Угорщиною та санкціонував новий союз із чеським народом. Правом представництва словацького народу в Словаччині наділялась Словацька Національна рада, яка проголосила, що словацький народ є частиною єдиного чехословацького народу і має право на самовизначення на основі повної незалежності [9, с. 23].

Таким чином, Перша світова війна, яка спричинила розпад Австро-Угорської імперії, відіграла важливу роль у посиленні чеського і словацького національних рухів та розвитку ідеї чехословацької нації. Саме на основі цієї ідеї розпочався складний процес створення нової багатонаціональної держави. Концепція єдиної чехословацької нації викликала багато запитань і критики як серед сучасників так і серед дослідників нашого часу. Проте беззаперечним фактом є те, що словаки, які увійшли до складу Першої Чехословацької республіки здобули значно більше можливостей для свого економічного і національно-культурного розвитку ніж мали у складі Австро-Угорської монархії. В подальшому важливим є більш детально дослідити вплив чеських і словацьких емігрантських кіл на створення Першої Чехословацької республіки.

Список використаних джерел

1. Кравчук О. М. Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр. / Кравчук О. М. – Вінниця, 2007. – 248 с.
2. Шніцер І. О. Наростання словацького автономістського руху в Чехословаччині в 20 ст. / Ігор Омелянович Шніцер // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». – 2002. – Вип.6. – С.76–81.
3. Юсип-Якимович Ю. В. Історія Словаччини / Юсип-Якимович Ю. В. – Ужгород, 2009. – 288 с.
4. Серапионова Е. П. Чехи і словаки в огні Першої мирової війни / Е. П. Серапионова // Чехія і Словаччина в ХХ в.: Очерки історії в 2 кн. – М.: Наука, 2005. – Кн.1. – 2005. – С.44–78.
5. Серапионова Е. П. Последний год войны и образование Чехословацкой республики / Е. П. Серапионова // Чехия и Словакия в ХХ в.: Очерки истории в 2 кн. – М.: Наука, 2005. – Кн.1. – 2005. – С.78–94.
6. Rychlik J. Češi a Slovači ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945 / Rychlik J. – Bratislava, 1997. – 360 s.
7. Kvaček R. Ke vzniku československa / R. Kvaček // Český časopis historický. – 1998. – číslo 4. – S.717–735.
8. Cabada L. Český stranický systém ve 20. Století / Cabada L., Šanc D. – Plzeň, 2005. – 283 s.
9. Cabada L. Politický systém České republiky. Historie a současnost / Cabada L., Vodička K. – Praha, 2003. – 374 s.
10. Hosler J. Politický systém českých zemi 1828–1989 / Hosler J., Hloušek V., Balík S. – Praha, 2007. – 180 s.
11. Olivová V. Dějny první republiky / Olivová V. – Praha, 2000. – 356 s.
12. Шимов Я. Чехи и словаки: непростой «брак» и тихий «развод» / Я. Шимов // Радио Прага. – Прага, 2009. – 31 окт. – URL: <http://www.radio.cz/ru/rubrika/progulki/chexi-i-slovaki-neprosto-j-brak-itixij-razvod> (дата обращения: 24.09.2011).
13. Durčanský F. Pohľad na slovensku politicku minulost / Durčanský F. – Bratislava, 1943. – 253 s.

References

1. Kravchuk O. M. Natsiona`na polityka Chekhoslovats`koyi respubliky. 1918–1929 rr. / Kravchuk O. M. – Vinnytsya, 2007. – 248 s.
2. Shnitser I. O. Narostannya slovats`koho avtonomist`s`koho rukhu v Chekhoslovachchyni v 20 st. / Ihor Omelyanovych Shnitser // Naukovyy visnyk Uzhhorods`koho natsiona`noho universytetu . Seriya «Istoriya». – 2002. – Vyp.6. – S.76–81.

3. Yusyp–Yakymovych Yu. V. Istoriya Slovachchyny / Yusyp–Yakymovych Yu. V. – Uzhhorod, 2009. – 288 s.

4. Serapionova E. P. Chehi i slovaki v ogne Pervoy mirovoj vojny / E. P. Serapionova // Chehija i Slovakiya v XX v.: Ocherki istorii v 2 kn. – M.: Nauka, 2005. – Kn.1. – 2005. – С.44–78.

5. Serapionova E. P. Poslednij god vojny i obrazovanie Chechoslovakoy respubliky / E. P. Serapionova // Chehija i Slovakiya v XX v.: Ocherki istorii v 2 kn. – M.: Nauka, 2005. – Kn.1. – 2005. – S.78–94.

6. Rychlik J. Češi a Slovači ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945 / Rychlik J. – Bratislava, 1997. – 360 s.

7. Kvaček R. Ke vzniku československa / R. Kvaček // Český časopis historický. – 1998. – číslo 4. – S.717–735.

8. Cabada L. Český stranický systém ve 20. Století / Cabada L., Šanc D. – Plzeň, 2005. – 283 s.

9. Cabada L. Politický systém České republiky. Historie a současnost / Cabada L., Vodička K. – Praha, 2003. – 374 s.

10. Hosler J. Politický systém českých zemi 1828–1989 / Hosler J., Hloušek V., Balík S. – Praha, 2007. – 180 s.

11. Olivová V. Dějny první republiky / Olivová V. – Praha, 2000. – 356 s.

12. Shimov Ja. Chehi i slovaki: neprosto j «brak» i tihij «razvod» / Ja. Shimov // Radio Praha. – Praga, 2009. – 31 okt. – URL: <http://www.radio.cz/ru/rubrika/progulki/chexi-i-slovaki-neprosto-j-brak-itixij-razvod> (data obrashhenija: 24.09.2011).

13. Durčanský F. Pohľad na slovensku politicku minulost / Durčanský F. – Bratislava, 1943. – 253 s.

Pikovska T. V., senior lecturer of the Department of Law, Faculty of Management and Law of Vinnytsia National Agrarian University (Ukraine, Vinnytsa), Tetiana261285@i.ua

Development of Czechoslovak national liberation motion is in the First world war–time (1914–1918)

The article is sanctified to the features of development of Czechoslovak national liberation motion in the First world war–time (1914–1918). During the prosecution of the article a historical system method, historical typology method, historical comparative method were used. To creation of czechoslovakism, as well as the long-term national liberation fight of Czeches and Slovaks, the evolution of looks of the Czech and Slovakia elite happened in the process of that, assisted creation of First CSR. The special terms that arose up in the First world war–time and assisted to development of national motion of Czeches and Slovaks open up in the article. The features of Czech and Slovakia national motion, that assisted to impoverishment of two people in the single state, are determined. Among reasons a tight situation of Slovaks in Hungary and uncertainty of the Slovakia politicians are in own forces. Condition urged on the Slovakia national elite to the idea of political association with Czeches. Contacts between the Czech and Slovakia politicians in emigration were more intensive, than on a motherland. Exactly the Czech and Slovakia political emigrant circles played a considerable role in development of idea of political impoverishment of two people. The role of T. G. Masarika in the association of two people and development of idea of single Czechoslovak nationis determined in the article. The Slovakia politicians presented future status of Slovakia as an equal in rights participant of federal union and only on condition of observance of this requirement agreed to the union with Czeches.

Keywords: the First Czechoslovak republic, First World War, national liberation motion, Czeches, Slovaks, nation, state system.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.319.8

Барков Д. Ю.,
аспірант кафедри філософії, Харківський
національний університет радіоелектроніки
(Україна, Харків), db2cont@gmail.com

КОНЦЕПЦІЯ ОТЧУЖДЕННЯ Э. ФРОММА В КОНТЕКСТЕ ІНФОРМАЦІОННОГО ОБЩЕСТВА

Исследуется проблема отчуждения в условиях возрастающей социализации электронного коммуникационного пространства Интернета.

Цель нашего исследования, опираясь на концепцию отчуждения Э. Фромма, проанализировать, как проявляется феномен отчуждения в рамках сетевой коммуникации, выявить его новые формы с учетом специфики общения внутри интернет-пространства.

Показано, что современная социокультурная реальность, неотъемлемой частью которой стали электронные технологии обмена информацией, трансформировала ранее известные «классические» формы отчуждения, но не сняла проблему в целом. Более того, электронное пространство становится средой новых, ранее неизвестных форм отчуждения обусловленных спецификой построения Сети и сложившейся культуры общения.

Ключевые слова: отчуждение, Интернет, общественные отношения, электронная коммуникация.

(статья друкється мовою оригіналу)

Современное общество, пребывая на информационной стадии развития, пытается адаптироваться к новым формам общественных и культурных отношений, возникших под влиянием бурного технологического роста последнего столетия. Принято считать, что возникновение и развитие интернет-технологий, перенос социальных, экономических и политических отношений в плоскость электронной коммуникации, наделило их определенной спецификой. Осмыслением того, какие формы принимают те или иные известные проблемы общественных отношений (характерных для более ранних этапов развития общества), в рамках функционирования современных сетевых технологий, сейчас занимаются представители многих гуманитарных наук. В частности речь идет о проблеме отчуждения, ставшей особенно актуальной в XX веке.

Теоретические разработки по построению целостной теории отчуждения берут свое начало в немецкой классической философии (Гегель, Фихте, Фейербах). Затем к данному вопросу обращается К. Маркс, который рассматривал проблему отчуждения как явление характерное для капиталистического общества. В XX веке проблема отчуждения получила дополнительное развитие в работах: К. Ясперса, Ж. П. Сартра, М. Хайдегера, Э. Фромма, Г. Маркузе. На этом этапе приостанавливается построений комплексных философских теорий отчуждения и актуализируется рассмотрение проблемы преимущественно в социологическом и социально-психологическом ракурсе. В настоящее время исследования сосредоточены, прежде всего, на конкретных проявлениях отчуждения [см. А. Г. Игнатова, О. А. Косова, С. К. Шайхитдинова].

Обзор современной литературы, посвященной вопросу выявления новых форм отчуждения, показывает, что данная проблема не потеряла свою актуальность. Однако в силу трансформации общественных отношений, связанных, прежде всего с развитием интернет-

технологий, возникает необходимость выявить, какие формы принимает отчуждение в современном информационном обществе.

Цель нашего исследования, опираясь на концепцию отчуждения Э. Фромма, проанализировать, как проявляется феномен отчуждения в рамках сетевой коммуникации, выявить его новые формы с учетом специфики общения внутри интернет-пространства.

Интересующий нас социально-философский ракурс проблемы отчуждения Э. Фромма берет свое начало с К. Маркса и представлен в работе «Экономическо-философские рукописи» [4]. Рассматривая положение рабочего, Маркс формирует основные положения концепции отчуждения. Первое – явления, ранее считавшиеся частью сущности индивида, превращаются в нечто внешнее, противостоящее самому человеку. Второе – деятельность, ранее обусловленная внутренними потребностями переподчиняется внешним силам, независимым от человека. Третье – деятельность, обусловленная внешними силами, рассматривается как отчужденная деятельность.

Э. Фромм, опираясь на концепции Маркса, подвергает анализу капиталистическое общество, рассматривает отчуждение как комплексное социально-психологическое явление, затронувшее все сферы жизни общества XX века. Фромм определяет отчуждение следующим образом «Под отчуждением понимается такой способ восприятия, при котором человек ощущает себя как нечто чуждое. Он становится как бы отстраненным от самого себя. Он не чувствует себя центром своего мира, двигателем своих собственных действий, напротив, он находится во власти своих поступков и их последствий, подчиняется или даже поклоняется им [8, с. 143].

Поскольку цель не ставит перед нами задачу полного описания форм проявления отчуждения представленных в работах Э. Фромма, остановимся на наиболее важных и по-прежнему актуальных для нашего общества проблемах: конформизме, рыночной и потребительской ориентации, отчуждении от власти.

Конформизм представляется как отказ от своего индивидуального начала, такой способ самоактуализации, который строится на одобрении группы. Человек отказывается от того каков он есть на самом деле и стремится быть таким, каким его хотят видеть окружающие. Конформизм служит способом включения в общество, преодолением одиночества, являющегося следствием того, что место человека в обществе не предопределено от рождения, вынуждая его самостоятельно формировать себя и искать свое место в обществе.

Рыночная ориентация предполагает такое рассмотрение человеком себя и другого, будто речь идет о вещи или товаре. Если человек обладает набором качеств и способностей, представляющих определенный интерес для общества, он может выгодно себя продать. Человек старается приобрести рыночную ценность, выработать в себе необходимые навыки. При этом утрачивается связь индивида с самим собой, таким, каков он себе дан, а не

таким, каким его желает видеть рынок или общество. Рассмотрение человека самого себя как средства или вещи неизбежно распространяется на Другого. Другой превращается в средство для удовлетворения своих целей или потребностей. Как отмечает Фромм, современная человеческая связь «представляет собой отношение двух абстракций, двух использующих друг друга живых машин» [8, с. 162].

Отчуждение от власти проявляется в рассмотрении власти как неподконтрольной индивиду структуры. Фромм отмечает «сам факт, что нами управляют законы, которые мы не контролируем и даже не хотим контролировать, является одним из самых наглядных проявлений отчуждения» [8, с. 162]. Одной из главных особенностей современной власти является ее анонимный характер. Обезличенность источника власти, приводит человека к осознанию своего собственного бессилия перед окружающим миром, неизбежно возникает ощущение, что он более не является источником принимаемых решений.

Потребительская ориентация тесно связана с ныне популярным понятием, предложенным Э. Фроммом – «общество потребления». Характерной его особенностью является безудержное желание обладания товарами. Человек потребляет товары не для того что бы выжить или удовлетворить какую либо потребность, кроме разве что потребности в обладании, а потому что уже не может не потреблять. Функциональная полезность вещи для конкретного индивида отходит на задний план, уступая свое место бренду, статусу вещи. Как сказал Фромм по этому поводу «Мы фактически «поглощаем» плод нашего воображения, утратив связь с реальным продуктом, потребляемым нами» [8, с. 155].

Особую важность представляет деление Фроммом человеческой активности на ту, которая контролируется рассудком и контролируемую разумом. Под рассудком в данном случае понимается «способность оперировать понятиями с намерением достичь какой-нибудь практической цели» [8, с. 199]. По сути, рассудочный уровень взаимодействия с окружающим миром имеет поверхностный характер. Рассудка достаточно для манипулирования вещами, в том числе и технологичными, выполнения рутинных операций, а в некоторых случаях и полноценного участия в рабочем процессе. Фромм не актуализирует внимание на понятии разума, однако отмечает «При изучении особенностей мышления отчуждённого человека поражает, насколько у него развился рассудок и деградировал разум. Он принимает окружающую действительность как нечто данное; он хочет поглотить её, потребить, пощупать и манипулировать ею» [8, с. 201]. То есть большая часть рассмотренных проявлений отчуждения в обществе: безудержного потребления товаров и продуктов культуры, отчуждение от власти, конформизм и т.д. зиждется на работе рассудка.

Все вышеперечисленные примеры проявления отчуждения, отмеченные Э. Фроммом и характерные для поздней стадии индустриального общества, сохраняют свою актуальность и сегодня. Однако переход к информационному этапу развития общества преобразует отношения социального, экономического и политического характера, включая их в область глобальной электронной коммуникации на базе интернет-технологий.

Для осмысления того как проявляется отчуждение в условиях сформировавшейся на сегодняшний день

особой электронной среды, необходимо обозначить ряд ее характерных особенностей. Речь идет об актуализации сетевой структуры для функционирования информационного общества, а так же специфики электронной коммуникации.

Сетевая структура общества по Кастельсу, адекватный ответ трансформации иерархической структуры, с учетом все возрастающей роли информации, необходимости гибкого реагирования, глобальности окружающих событий, требующих оперативного ответа и приспособления.

Сетевая структура представляет собой комплекс взаимосвязанных узлов. Конкретное содержание каждого узла зависит от характера той конкретной сетевой структуры, о которой идет речь [2, с. 494]. Сети представляют собой открытые структуры, которые могут неограниченно расширяться путем включения новых узлов, если те способны к коммуникации в рамках данной сети, то есть используют аналогичные коммуникационные коды (например, ценности или производственные задачи). Сетевая структура характеризуется высокой динамичностью, открыта для инноваций, не рискуя при этом потерять свою сбалансированность, то есть обладает рядом преимуществ в сложившейся системе постоянно изменяющейся среды и возрастания информационных потоков, а так же трансформирует все области общественной и экономической жизни [2, с. 426].

Принцип сетевой структуры и достоинства, которыми она обладает, в современных условиях проявляются в работе интернет-технологий: социальных сетях, блогах, форумах, видео-хостингах, сформировавших особую коммуникационную среду, для которой характерна глобальность, мультикультурность, горизонтальная и открытая коммуникация, возможная анонимность

В электронной коммуникационной среде мы можем наблюдать как актуализацию уже описанных выше форм отчуждения, так и новых его проявлений обусловленных спецификой общения в Интернете.

Первое такое проявление, это проблема абстрагирования в сети. Абстрагирование одного человека от конкретной индивидуальности другого, является результатом весьма ограниченной возможности представления индивида в сетевом пространстве. В большинстве случаев личность в сети представляется посредством своего виртуального профиля. Возможность восприятия человека, представленного набором текстов и изображений, как конкретную индивидуальность вызывает ряд сложностей. «Техника отделила человека от непосредственного присутствия» [7, с. 160]. Физическая непредставленность, отсутствие не вербального восприятия, возможная анонимность собеседника способствует тому, что беседа ведется не с Другим как уникальным индивидуумом, а с собственным представлением Другого, его отчужденным образом, возникший по средством представлений, проекций, предположений.

В попытке более полно отразить свое внутреннее состояние, заполнить эмоциональный вакуум, пользователи нередко прибегают к использованию стандартизированных смайлов, изображений, анимаций и других символических знаков. Постольку поскольку такие знаки зачастую несут массовый характер, применяются ко многим собеседникам, они не устраняют абстрагирования, а способствует ему.

Практика электронной коммуникации использовать продукты массовой культуры для выражения своих собственных эмоций и отношений, показывает насколько массовое замещает собой личное. Попытка представить себя посредством популярных трендов, понятных для всех, усредняет личность, способствует не индивидуализации, а омассовлению. Личное и массовое пространство в условиях электронной коммуникации сближается как никогда ранее, становится равноудалено для пользователя и доступно на расстоянии нескольких кликов друг от друга. Это дает пользователю возможность немедленно включиться в массовую коммуникацию, а массам отреагировать на сообщения пользователя. Публичность сетевой коммуникации позволяет пользователям осуществлять контроль над поступающей информацией, влиять на источник согласно своим интересам.

Анализируя современные конформистские проявления в блогосфере, И. Костерина отмечает [3], что ее участники преследуют как минимум две цели:

- первая связана с потребностью понимания себя через коммуникацию с другими и подтверждения того, что собственные убеждения и установки совпадают с социальными нормами, находя общественное одобрение;
- вторая связана с преобразованием личной информации, личного мнения, собственных аналитических идей в «товар», средство манипуляции, и отражает стремление влиять на общественное мнение.

Важной особенностью современного сетевого конформизма является то, что его успешность теперь определяется абстрактными величинами: просмотрами, лайками, подписчиками.

Сетевой конформизм характеризуется тем, что в лице авторитетов начинают выступать подписчики и пользователи ресурса. Такой авторитет является классическим примером отчуждения от социальных сил. В сетевой коммуникации источник социальных сил, пользователи, могут по желанию быть полностью анонимны, физически не представлены, а возможно и никогда не были знакомы человеку. Они безлики, мультикультурны, территориально разрознены, однако имеют непосредственное влияние в случае активной сетевой коммуникации.

В качестве примера власти анонимного авторитета приведем возможность ряда социальных ресурсов оценить запись, выражая свое одобрение или неодобрение, по поводу каждого высказанного мнения. Технологическая специфика таких ресурсов строится на всеобщем одобрении, если пользователи отрицательно оценили определенное сообщение, оно как минимум потеряет свой визуальный вес, станет полупрозрачным или вообще невидимым на фоне ленты с сообщениями, получившими одобрение.

«Воспринимающая ориентация» общества, проявляющаяся в непрерывном желании «получать», «впитывать», приобретает что-то новое, жить с постоянно раскрытым от удивления ртом» в практике интернет коммуникации приобрела форму массового информационного голода. Информационный голод проявляется в постоянном желании потреблять массовые культурные продукты наравне с тем, как человек привык потреблять вещи.

В 1973 году вышла классическая работа Д. Белла «Грядущее постиндустриальное общество» [1], в

которой обосновывалась роль информации как нового ценностного экономического ресурса. «Появление новой технологической парадигмы на основе более мощных и гибких информационных технологий сделало возможным превращение информации как таковой в продукт производственного процесса» [2, с. 63].

Современную роль информации для функционирования общества невозможно недооценивать, однако превращение информации в продукт поставило ее на одну полку с другими товарами. Информация, превратившись в объект потребления, приобретает рыночную ценность, одновременно становится объектом «потребительской ориентации», позволяя нам рассматривать информацию в проблематике отчуждения и говорить об отчуждении информации.

Отметим, что практически одновременно с концепцией «информационного общества» в 1969 г. формируется концепция «общества знания» (Питер Друкер), общества в котором необходимо постоянно учиться, самообразовываться, превращать доступную информацию (а доступность информации выступает ценностью современного общества) в знание. Отчуждение информации от человека проблематизирует ее трансформацию в знание. Если информация не проходит через человека, в его акте мышления, соотнесения с опытом и чувствами, она теряет возможность трансформироваться в знание и стать частью целого Я. «Если последним масштабом знания становится его пригодность, то в нем я отрекаюсь от себя» [7, с. 161]. В условиях «воспринимающей ориентации», духовная ценность информации отступает перед рыночной ценностью ее как товара или культурной ценностью как объекта обмена. Отчужденная информация превращается в объект манипулирования на уровне рассудка. Хорошим примером отчуждения информации будет служить такое использование Интернета, когда человек интересуется преимущественно тем, *как использовать, потребить, манипулировать культурными продуктами.*

Интернет-пространство превратилось в конвейер по производству информации, площадкой постоянного символического обмена. Символический обмен имеет два проявления, по сути, представляющих собой отчужденный акт трансляции. Первый заключается в стремлении человека зафиксировать образы окружающего его мира при помощи гаджетов и транслировать его в Интернет. Второй состоит в чистой ретрансляции уже представленной в интернет-пространстве, готовых к потреблению символов, с целью поддержания процесса обмена как такового.

Фиксация окружающего мира проявляется в постоянном желании запечатлеть моменты, события, явления при помощи электронного устройства и транслировать в сетевое пространство. Современный активный пользователь стремится зафиксировать все: место в которое он пришел, заказанную еду, людей находящихся рядом, либо просто спонтанно зафиксировать себя. Вместо того что бы непосредственно переживать явления, чувственно, как активный носитель индивидуальных эмоций и желаний, человек воспринимает мир фотографически. Фотографическая фиксация без связи с внутренним миром отчуждает все внешнее, так как вместо непосредственной попытки установить связь с миром, человек занят его фиксацией. Однако, зафиксировав таким образом окружающее, перенес его в плоскость сетевого пространства, с целью сделать его доступным для других

пользователей, индивид представляет себя для такого же фотографического восприятия себя со стороны Другого. Как результат – фиксирование мира, больше подходящие для машин, не способствует формированию внутренней связи ни с миром, ни с Другим.

Ретрансляция так же выступает одной из причин отчуждения от информации и Другого. Акт ретрансляции призван поддержать символический обмен, формальную связь. Постольку поскольку трансляция, так же как и серфинг, разновидность поглощения, каждая новая новость уже завтра забывается и теряет свою актуальность, отстает перед напором все новых и новых сообщений.

Спонтанность отклика и минимальность усилий необходимых для поддержания символического обмена приводят к тому, что ретрансляция превращается в самоцель. Когда в формировании контента своей личной страницы участвует преимущественно заимствованные сообщения (репосты) из различных уголков Сети, информация теряет возможность приоткрывать Другому внутренний мир человека. Так как с одной стороны формировалась отчужденно, с другой – является продуктом масс. Попытка отобразить личное при помощи массового, существенно осложняет коммуникацию, нивелирует ее экзистенциальное значение.

Любопытной кажется идея, представленная в работе А. Г. Асмолова [6, с. 63], рассматривающая информацию (контент) как своего рода «Я–ресурс». Асмолов отмечает, что информация о внешнем мире может нести отпечаток «Я», потому что любая ретрансляция информационной картины содержит в себе выбор и интерпретацию.

Однако, что если личная часть информации начинает замещаться массовой, представленной в виде заимствованной информации? К такой информации можно отнести транслируемые цитаты, креолизованные изображения развлекательного и политического уклона, статьи так называемых лидеров мнений. В некоторых случаях, удельное кол–во «репостов» может составлять абсолютное большинство «личного» контента и существенно осложнять восприятие человека как неповторимой индивидуальности. М. Хевеши, анализируя концепции массовости в культуре, говорит об «омассовлении», нивелировки жизненных форм, взглядов, поведения людей, являющиеся столь характерные для второй половины XX в. [9]. Мы можем говорить о том, что массовый продукт, о котором мы говорили выше, в условиях электронного общения, служит не только предметом потребления, но предметом выражения.

Таким образом, проведенный выше анализ современных форм отчуждения дает основания утверждать, что на информационной стадии развития общества, феномен отчуждения проникает в область сетевой коммуникации. Сетевая среда включила в себя все существующие формы культурных и социальных отношений, сохраняя при этом рыночную и массовую ориентацию, характерную для общества XX века. Интернет наделил эти отношения определенной спецификой, но не снял отчуждения, а скорее дополнил его. Так, товарный фетишизм, оставаясь по-прежнему актуальным для нашего общества, дополнился информационным. Поглощение информации без продуктивной связи с внутренним миром индивида, привело к тому, что информация, равно как и другие товары, стала предметом потребления. Развитие новых форм отчуждения на основе уже существующих, актуализирует классическое

исследование Э. Фромма, и позволяет применить его идеи в осмыслении проблемы отчуждения в Сети.

Вместе с тем, особый характер сетевой коммуникации способствовал сокращению расстояния между личным и массовым. Получив возможность установить связь со множеством людей по всей планете, человек оставаясь постоянно на связи, тем не менее отчужден от внутреннего мира Другого. В связи с этим можно сделать вывод, не смотря на революционный характер Интернета и потенциальные возможности его развития, на сегодняшний день данная технология становится дополнительной средой отчуждения, некоторые проявления которого были зафиксированы в работе.

Список использованных источников

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. – М., 1999.
2. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура (Книга) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.scribd.com/doc/74621154>
3. Костерина И. В. Публичность частных дневников: об идентичности в блогах Рунета [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/ko17-pr.html>
4. Маркс К. Экономическо–философские рукописи 1844 года / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. 2–е изд. – М.: Политиздат, 1974. – Т.42.
5. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
6. От МЫ–медиа к Я–медиа: трансформация идентичности в виртуальном мире [Текст] / А. Г. Асмолов, Г. А. Асмолов // Вопросы психологии. – 2009.
7. Призрак толпы / Карл Ясперс, Жан Бодрийар. – М.: Алгоритм, 2007. – 272 с.
8. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе: [пер. с нем.] / Э. Фромм. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 571 с.
9. Хевеши М. А. Толпа, массы, политика: Ист.–филос. очерк. – М., 2001. – 276 с.

References

1. Bell D. Grjadushhee postindustrial'noe obshhestvo. Opyt social'nogo prognozirovaniya. Per. s angl., pod red. V. L. Inozemceva. – M., 1999.
2. Kasteľs M. Informacionnaja jepoha. Jekonomika, obshhestvo i kul'tura (Kniga) [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://ru.scribd.com/doc/74621154>
3. Kosterina I. V. Publichnost' privatnyh dnevnikov: ob identichnosti v blogah Runeta [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/ko17-pr.html>
4. Marks K. Jekonomichesko–filosofskie rukopisi 1844 goda / K. Marks // K. Marks, F. Jengel's. Soch. 2–e izd. – M.: Politizdat, 1974. – T.42.
5. Novaja postindustrial'naja volna na Zapade. Antologija / Pod redakciej V. L. Inozemceva. – M.: Academia, 1999. – 640 s.
6. Ot MY–media k Ja–media: transformacija identichnosti v virtual'nom mire [Tekst] / A. G. Asmolov, G. A. Asmolov // Voprosy psihologii. – 2009.
7. Prizrak tolpy / Karl Jaspers, Zhan Bodrijar. – M.: Algoritm, 2007. – 272 s.
8. Fromm Je. Zdorovoe obshhestvo. Dogmat o Hriste: [per. s nem.] / Je. Fromm. – M.: AST: Tranzitkniga, 2005. – 571 s.
9. Heveshi M. A. Tolpa, massy, politika: Ist.–filos. ocherk. – M., 2001. – 276 s.

Barkov D. Y., PhD student, Department of Philosophy, Kharkiv National University of Radioelectronics (Ukraine, Kharkov), db2cont@gmail.com

Erich Fromm's alienation concept in the context of the information society

In this paper we explore the problem of alienation in conditions of increasing electronic communication socialization of the Internet space.

The purpose of our study is to analyze the manifestation of the alienation phenomenon within the communication network, being based on the Erich Fromm's alienation concept, and to reveal its new forms taking into account the specifics of communication within the Internet space.

This study shows that the current socio-cultural reality, which has acquired such an integral part as the electronic technologies of the information exchange, has transformed the previously known «classic» forms of alienation, but not solved the problem as a whole. Moreover, the electronic space becomes the medium of new, previously unknown forms of alienation due to the specifics of the construction of the Web and the current culture of communication.

Keywords: alienation, Internet, public relations, electronic communication.

Барков Д. Ю., аспірант кафедри філософії, Харківський національний університет радіоелектроніки (Україна, Харків), db2cont@gmail.com

Концепція відчуження Е. Фромма в контексті інформаційного суспільства

Досліджується проблема відчуження в умовах зростаючої соціалізації електронного комунікаційного простору Інтернету.

Мета нашого дослідження, спираючись на концепцію відчуження Е. Фромма, проаналізувати, як виявляється феномен відчуження в рамках мережевої комунікації, виявити його нові форми з урахуванням специфіки спілкування всередині інтернет-простору.

Показано, що сучасна соціокультурна реальність, невід'ємною частиною якої стали електронні технології обміну інформацією, трансформувала раніше відомі «класичні» форми відчуження, але не зняла проблему в цілому. Більше того, електронний простір стає середовищем нових, раніше невідомих форм відчуження зумовлених специфікою побудови Мережі і сформованої культури спілкування.

Ключові слова: відчуження, Інтернет, суспільні відносини, електронна комунікація.

* * *

УДК 280:2

Гудима І. П.,
кандидат філософських наук, професор кафедри
філософії, Черкаський державний технологічний
університет (Україна, Черкаси), gudima67@mail.ru

ПРОЕКТ ТЕЇСТИЧНОЇ КОСМОЛОГІЇ РІЧАРДА СУІНБЕРНА: НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В ТЕОЛОГІЇ

Тематизація статті безпосередньо пов'язана з вивченням ідей сучасного християнського теолога Річарда Суїнберна, до того ж в сфері пильної уваги тут перебувають основоположення нової теїстичної космології запропонованої ним. Основним завданням даної статті є дослідження найбільш загальних положень християнської релігійно-теологічної парадигми розробленої Суїнберном, а також аналіз особливостей відображення в сучасній релігійній свідомості проблеми реконцільованого обґрунтування віри. Вибір теоретико-методологічних підходів статті обумовлений самим предметом думки і характером поставлених завдань. У статті використовувалися наступні методи пізнання: філософські, спеціальні загальнонаукові та окремо-наукові теоретичні методи. Автор дотримувався принципу об'єктивності, історизму, застосовував каузальний аналіз і типологічний метод дослідження. Основним результатом опрацювання проблеми став висновок про те, що задум нової теїстичної космології, що розроблявся теологом, в силу різних причин не знайшов для себе належного обґрунтування і в цілому не виправдав великих очікувань її результатів на які від самого початку орієнтувався автор.

Ключові слова: Бог, теологія, наука, чудо.

Вирішення проблеми співвідношення науки і релігії та специфіки їх взаємодії завжди було й залишається важливим для християнської теології, незалежно від її конфесійної спрямованості та забарвлення. Особливого значення та звучання воно здобуває в нинішніх соціокультурних умовах, в ситуації прискореного поступу науково-технічного прогресу. Підхід богословів до досягнень сучасної науки нині відливається у нові форми, а богословський діалог з природничо-науковим світоглядом, спроба надати належну оцінку сучасним науковим відкриттям стає, за словами теолога Алістера Мак-Грата, захоплюючою й гідною інтелектуальною справою [2, с. 8]. Всі ці зусилля теологізаторів науки кінець-кінцем покликані теоретично виправдати думку про «сумісність богослов'я з природничими науками» та, зрештою, довести, що «істина вже не є предметом суперечки між вірою та знанням про світ» [3, с. 10–12]. З іншого боку, намагаючись надати фундаментальне

пояснення природі реальності на рівні мікросвіту, навіть академічні дослідники, інколи, разом із цим, остаточно не відмовляються від спроб одночасно відшукати канали взаємодії Бога з оточуючим світом, виявити фокус його провіденціального скеровування речовиною та енергією світлобудови, а використання релігійної термінології для витлумачення наслідків сучасних наукових студій світу прямо підтверджує сказане. Тобто, окремі світоглядні структури, які узагальнюють зміст теоретичного знання, котре репрезентує предмет розвитку науки на її нинішньому історичному етапі, очевидно виявляють завуальований (а, інколи, і прямий) зв'язок із надприродним. Фізик і філософ Ю. І. Кулаков у своїй доповіді на ХХ Всесвітньому філософському конгресі, оцінюючи стан розвитку сучасної цивілізації, знаходить за можливе вести мову про те, що на рубежі тисячоліть зникають підстави для тверджень про опозицію науки та релігії. Більше того, автор підкреслював, що наука наразі не є єдиним провідним засобом оволодіння дійсністю і в умовах кризи сучасної цивілізації виникає потреба в створенні «єдиної науково-теїстичної картини світу» [1, с. 145].

Дослідників, котрі за велінням долі включені в діалог віри та розуму можна умовно розділити на два табори. З одного боку це ті, хто задіяний в окремих галузях науки й перебуває в авангарді наукового пошуку своєї царини знань, але, разом із тим, світоглядно-філософські оцінки наявного стану речей, здійснені ними, бувають не фаховими й, часом, поверховим. З іншого боку перебувають науковці, чие покликання – формально-логічна правильність міркувань та подальші світоглядні узагальнення, хоча дані академічної науки, які використовуються ними інколи другорядні та взяті з науково-популярних джерел. Річард Суїнберн – професор Оксфорду, теолог-англіканець з Великої Британії, який в 1990 році прийняв православ'я, серед небагатьох дослідників демонструє дійсно фахову обізнаність в сучасній науковій проблематиці та наділеній даром широкого теологічного синтезу. Філософсько-теологічний проект Річарда Суїнберна – амбітний та значний – поєднати істини віри та здобутки сучасної науки під егідою релігійного світогляду.

Важливість та актуальність обраної теми, звідси, обумовлюється тим, що, попри велику зацікавленість сучасних фахівців релігійною проблематикою, різноманітними елементами та феноменами релігії, окремі обновленські тенденції, покликані осучаснити таку віру, не стали об'єктом спеціальної та глибокої уваги науковців. Поміж праць, які виступили важливими теоретичними джерелами для автора та дозволили йому визначитись щодо тих пізнавальних прийомів та принципів організації дослідження, які б сприяли ефективному й адекватному вивченню названої вище наукової проблеми, слід виокремити чисельні дослідження та публікації закордонних та вітчизняних філософів і мислителів: Чарльза Хаммеля, Алвіна Платінґи, Арнольда Грюнбаума, Ієна Барбура, Сергія Аверінцева, Дмитра Угриновича, Юрія Кімельова, Володимира Шохіна та інших. Однак не можливо не помітити й те, що у нинішній вітчизняній релігієзнавчій та філософській літературі спостерігаються прогалини у вивченні особливостей творчої спадщини Річарда Суїнберна, філософсько-релігієзнавчій оцінці змісту його ідей, хоча за кордоном даній темі останнім часом була присвячена сила силена

як спеціальних богословських праць, так і досліджень світських науковців. А відтак головною метою автора статті є спроба виповнення тієї прогалини, яка утворилася в сфері вітчизняного студювання позначеної теми, а також у вивченні тих прийомів та способів аргументації, які використовуються сучасними авторами в теоретичному виправданні та обґрунтуванні релігійної віри.

Таке виправдання й захист віри здійснюється Річардом Суінберном з позицій пробабілізму, спирається на добір індуктивних доказів буття Бога і в кінцевому підсумку має продемонструвати належну ймовірність центрального положення релігійного світогляду – «Бог існує». Воно є, за автором, живою і діючою душею його власної «гіпотези теїзму» [4, с. 100], котра покликана пояснити виникнення всесвіту, причини його появи, існування та функціонування його постійно-діючих законів, його спрямованість на виникнення тварин та появу людини. Автор, враховуючи традиції існуючого розмежування, окрім індуктивних доведень буття Бога, виводить шляхом дедукції його основні атрибути, витлумачує відношення «Бог–світ», розглядає сутнісне провіденціальної турботи Бога щодо світу, разом із етикою надає своє бачення теодицеї. Природна теологія, яку вибудовує автор, залучаючи нові наукові дані, представлена в його чисельних працях але найбільшою мірою в його трилогії – «Когерентність теїзму», «Існування Бога» та «Віра й розум».

Основним засновком, через призму якого здійснюється вивчення епосу еволюції від Великого вибуху до виникнення людини та спираючись на який дослідник добирає та витлумачує емпіричний матеріал, – є принцип простоти. До того ж простота у автора це далеко не примітивна спрощеність, лапідарність та навіть не економність пояснення світоустрою, проте гранична довершеність пояснення. Автор переймається питанням – чиє «гіпотеза теїзму» – Бог існує, настільки простою, щоб бути верифікованою та зрештою істинною. До того ж він намагається відштовхнутися від факту існування всесвіту та сформулювати доленосне для своєї нової теології питання – чи є існування всесвіту початковою даністю, простою очевидністю, яка існує сама по собі, незалежно ні від чого, чи є цьому факту незалежне пояснення та розуміння. Спробувавши надати власній версії теїзму належну інтелектуальну репутабельність та значущість, автор намагається сягнути самих витоків пізнання та з'ясувати сутнісне такої функції науки як пояснення; він, також, розглядає та класифікує різні види пояснення. Однак логіко-методологічна процедура витлумачення у самого Суінберна, будучи раціональною за характером, все ж за змістом, метою та, звісно, отриманими результатами є богословською, – вона початковою налаштована та максимальне виправдання існування Бога і, зрештою, має провести читача через ланцюжки умовиводів від факту існування всесвіту до твердження про те, що Бог дійсно існує.

Однак в пошуку підстав для власних аргументацій будь-хто може потрапити в ситуацію з нескінченним регресом пояснень. І для будь-якої системи знань повинна існувати низка непояснених пояснюючих, тобто тих безумовних істин, завдяки яким ми уникаємо руху доведення у нескінченність. В наукових теоріях, там де йдеться про вихідну номологію світобудови, також знаходиться місце для непояснених пояснюючих; так існування та функціонування найбільш загальних законів природи науковцями приймається за «грубий факт»,

який не передбачає подальшого підтвердження. Проте в теїстичній космології Річарда Суінберна вихідним принципом студювання проблеми, компонування та аналізу матеріалу є існування Бога. Він заявляє: «Ми повинні вибрати між всесвітом, як кінцевим пунктом [пояснення] і Богом як кінцевим пунктом» [4, с. 54].

Теолог з самих початків експлікації змісту гіпотези теїзму пропонує прийняти на віру те, що він врешті решт намагається піддати процедурі верифікації за допомогою засобів індуктивної апологетики. Теорія аргументації богослов'я, в тому числі і православного, з яким асоціює себе автор, в цій ситуації розгортає свої положення наступним чином – вічний та незмінний Бог, повчають богослови, надає людині позачасові й «наскрізні» істини, незмінювані, раз та назавжди визначені, збагнути які людина в змозі не обмеженими засобами розуму, а виключно серцем. Однак це не виключає зміну самої форми богослов'я, його вдосконалення на шляху осягнення змісту божественного Одкровення. Змістовне наповнення самого цього вдосконалення досить своєрідне, позаяк його незмінність вже задалегідь обумовлена. А, відтак, будь яке богословське студювання теми завжди й неодмінно приходить до того, з чого воно починало.

Автор достатньо обізнаний та належною мірою компетентний в передових досягненнях науки. Він вільно оперує фактами дійсності та надає їм належної оцінки. Широта його наукової зацікавленості вражає – від теорії ймовірності, теорії відносності, квантової фізики, астрофізики, хімії, молекулярної та еволюційної біології до гуманітарної галузі знань. Перебуваючи в межах ймовірнісного підходу, він використовує знання з цих галузей науки задля підтвердження суджень своєї сцієнтизованої епістемології, спрямованої на теїстичне пояснення сущого. Суінберн показує, що номологічна структура всесвіту, яка виражається в його (всесвіту) базових законах, є наслідком гранично віддаленого у часі грандіозного креаціаністського вольового акту творення світу з нічого. Таким чином «індуктивна теологія» Суінберна в процесі розгортання його міркувань має, за задумом автора, підтверджуватися кумулятивно та корелюватися космологічним доведенням божественного творення світу з нічого.

Коли одне з доведень тези Бога творця й промислителя у богослова спирається на факт номологічної упорядкованості й гармонійності світу, то інше – залучає феномен «тонкого налаштування» всесвіту. Відомо, що ця концепція теоретичної фізики показує основу світу не як довільні, а, натомість, строго визначені константи, вихідні параметри та умови існування, найменша зміна яких унеможливує існування мікросвіту й макросвіту – атомів, зірок, всесвіту в цілому. Теолог осмислює цей загадковий феномен всесвіту не як випадкове утворення, але з точки зору розумного замислу. Пояснювальна цінність критерію простоти у автора розглядається у нерозривному зв'язку з аргументами тонкого налаштування всесвіту так, щоб кінець кінцем довести як своїм прихильникам, так і зятятим ідейним опонентам, що всесвіт спеціально тонко налаштований на виникнення людського тіла Богом, без якого такого щасливого збігу випадковостей не сталося б ніколи. Таким чином, велика кількість джерел, з яких воліє вивести існування Бога теолог, значна кількість фактів, до яких, слідує традиції пробабілізму, апелює він, за задумом Суінберна мають поєднуватися, утворюючи

кумулятивний ефект в самій процедурі доведення, і, що є вище усіх сподівань, – досягти доконечної мети розпочатого студіювання теми – зміни знань та переконань в самій структурі світоглядного бачення читача.

Використовуючи індуктивний підхід та аргумент від «тонкого налаштування» всесвіту, Суїнберн поступово підходить до проблеми людини. Через ланцюжки умовиводів він намагається показати, що без Бога всесвіт жодним чином не міг би бути налаштованим на існування людського тіла та функціонування її свідомості. Людське ж тіло, за переконанням автора, повинно бути знаряддям пізнання та досягнення вищих цілей. В усвідомленому існуванні, в відповідальності за самих себе, світ та інших живих істот, вбачає теолог зміст і сутність провідніального задуму Бога щодо свободи людини, її здатності вносити лад у власне життя, світ та життєдіяльність його мешканців. Тут автор вимушено торкається вікопомної проблеми релігії та моралі – проблеми існування у світі зла. Як відомо, вона в історії релігійної думки постала у вкрай віддалені часи – як сталося так, що перед маєстатом Вищої Справедливості та всемогутністю Бога не зникають страждання і зло? Чому навіть за умов чудесного зцілення конкретного каліцтва, явища фізичних вад не зникають у бутті, де продовжують діяти закони, що спричиняють недугу? Виходить, що навіть чудесне припинення розгортання причинно–наслідкових ланцюжків, дія яких спричинила б негативний збіг обставин, драми людського існування і навіть смерть, не відміняє всезагальний закон, неухильність функціонування якого продовжує породження трагічних факторів, що несуть страждання. Складність одвічного морального питання в монотеїстичних релігіях і, найбільшою мірою, у християнстві посилюється протилежністю між в цілому доброзичливим божественним промислом і наявністю зла.

Теолог розглядає проблему існування у світі зла традиційно – в тісному зв'язку з проблемою свободи волі людини – можливість чинити вільний вибір людиною приховує потенційну небезпеку злого. Але теодицея Суїнберна, якщо її можна визначити як спробу богословським чином зняти непримиренну суперечність між вірою у всеблагото Бога й існуванням у світі зла, у автора виявилася прямолінійно натуралістичною і позбавленою необхідної долі співчуття. Якщо Бог існує, міркує мислитель, то це передбачає його відповідальність за наявність зла у світі, якому він дозволяє існувати. Трактуючи існуюче зло як моральне, що виникає внаслідок вільного вибору людини та природне, скажімо так, як невиліковні хвороби чи стихійні лиха, теолог, аби пом'якшити тезу відповідальності Бога за темні сторони буття, вимушено твердить, що Бог передбачає такі страждання, які може винести людина. Суїнберн звертає увагу не тільки на страждання в світі людей, але на зло серед вищих створінь, припускаючи за більш високою організацією живої істоти більшу вразливість для страждання. Існування зла, за Суїнберном, в цілому набуває когнітивного призначення, оскільки орієнтує людину в ситуації морального вибору. Отже, кропітка аналітична праця автора з теоретичного опрацювання й виправдання тези Бога–Творця та промислителя світу, яка є серцевиною гіпотези теїзму, завершується теодицеєю. Остання була покликана, за задумом автора переконливо довести, що існування зла, прояви якого людини спостерігає й терпить в повсякденності, насправді не свідчать супротив припущення, висунутого в гіпотезі теїзму.

Проект нової теїстичної космології, на вівтар розбудови якого богослов поклав увесь свій небуденний талант, широкі знання та інтелектуальну інтуїцію, надто масштабний та амбіційний. Його розмах насправді по силам окремії богословській школі або, принаймні, широкому колу учнів та послідовників. Можливо тому реалізувати його автору гіпотези теїзму не вдалося повною мірою. Так низка потужних теоретичних положень й ефективних ідей, які обстоювалися автором, поза його індуктивною кумуляцією різноманітного фактичного матеріалу та подальшими узагальненнями накопичених знань і в обхід силового поля критерію простоти, не знайшли для себе належного обґрунтування, а тому не виправдали очікувані результати. До того ж автор концепції, прийнявши на себе тягар доведення, не завжди був здатен заповнити прогалини розуміння висунутих тез власною аргументацією та показати переваги свої позиції перед альтернативними системами світорозуміння. Хоча щодо останніх, то за певних умов було б доречно піддати вивченню чи, принаймні, загальній оцінці доказову базу концепцій, висунутих критиками гіпотези теїзму, скажімо концепції еволюції, де в обхід доказовості та належних достатніх підстав, з–з відсутності необхідного емпіричного матеріалу, запроваджується ідея низки щасливих випадків, що ніби то привели до виникнення простих форм життя, а згодом – положення про інші некеровані випадки, шляхом поєднання яких з'явилось вражаюче різноманіття та складність живих істот.

Автор відчутно збіднює власну концепцію повною мірою не залучаючи теоретичні ресурси класичного теїзму з його опорою на Аджокровення та при цьому роблячи поступки теїзму адаптивному. До останнього він схиляється, напевно, воліючи зберегти сциєнтичну орієнтованість своїх теоретизувань, також, як і їх інтелектуальну респектабельність та значущість, чого вимагає належність до співтовариства англо–американських інтелектуалів. Проте вибудовуючи свою індуктивну апологетику на ґрунті індуктивних доведень та операцій пояснення, він практично ігнорує світоглядну специфіку обраної проблематики, яка, як відомо, не підпадає під будь–які обчислювання і не піддається осягненню через встановлення статистичних закономірностей. Все це, з одного боку, мало відповідає дійсно апологетичним завданням, а з іншого – не враховує те, що для науки у світогляді був та залишатиметься невичерпний нею залишок та межа, подолати яку вона в силу власної природи не може. До того ж будь–яка апологетика, яка часом робить значні поступки допитливому розуму, що шукає усвідомлення, але не сліпої віри, побудована на раціональній основі, а, відтак, відкрита для раціональної критики, котра в випадку переконань Суїнберна набула лавіноподібного характеру. В цьому плані особливо недоречною й незрозумілою є недостатня увага автора до канонів класичного теїзму, теологія якого традиційно не може бути інакшою, ніж надприродною, а, відтак, над–раціональною, тобто недоступною для руйнівної критики.

Список використаних джерел

1. Кулаков Ю. И. Синтез науки и религии // Вопросы философии. – 1999. – №2. – С.142–153.
2. Мак–Грат Алистер. Введение в христианское богословие / пер. с англ. – Одесса: «Богомыслие», 1998.
3. Мольтман Юрген. Наука и мудрость: К диалогу естественных наук и богословия / Пер. с нем. – М.: Библейско–богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 204 с.

4. Суинберн Р. Есть ли Бог? Пер. с англ. – М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. – 120 с.

References

1. Kulakov Ju. I. Sintez nauki i religii // Voprosy filosofii. – 1999. – №2. – S. 142–153.
2. Mak–Grat Alistier. Vvedenie v hristianskoe bogoslovie / per. s angl. – Odessa: «Bogomyсли», 1998.
3. Mol'tman Jurgen. Nauka i mudrost': K dialogu estestvennyh nauk i bogoslovija / Per. s nem. – M.: Biblejsko–bogoslavskij institut sv. apostola Andreja, 2005. – 204 s.
4. Suinbern R. Est' li Bog? Per. s angl. – M.: Biblejsko–bogoslavskij institut sv. apostola Andreja, 2006. – 120 s.

Gudima I. P., PhD, Professor of Department of Philosophy, Cherkassy State Technological University (Ukraine, Cherkassy), gudima67@mail.ru

Theistic Cosmology by Richard Swinburne: new trends in theology

Theming article is directly related to the study of the ideas of the modern Christian theologian Richard Swinburne. In the area of attention is the new Basic principle of staying theistic cosmology proposed by him. The main objective of this article is to study the most general provisions of the Christian religious and theological paradigm developed by Swinburne. For articles also important to analyze the problem of convincing justification of faith. The choice of theoretical and methodological approaches articles due to the nature of the tasks. The article used the following methods of cognition: general philosophical, general scientific and special separately–scientific theoretical methods. The author followed the principle of objectivity, historicism, applied the causal analysis and typological research method. The main result of the study of the problem was the following conclusion – the idea of a new theistic cosmology, for various reasons, did not found a proper justification. The doctrine does not justify the high expectations and the results of which are initially guided by the author.

Keywords: God, theology, science, miracle.

* * *

УДК 167/168:001

Малишена Ю. О.,
аспірантка кафедри Теоретичної і практичної
філософії, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
yuliawa.makonya@mail.ru

«НАУКОВА ПОЛІТИКА» ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ С. ФУЛЛЕРА

Йдеться про загальні риси соціальної епістемології С. Фуллера (концептуально–методологічні засади) та їх значення для розвитку галузі в цілому. Зосереджено увагу на ключовому понятті – «наукова політика». Охарактеризовано концепт «соціального» в нормативній натуралістичній соціальній епістемології автора.

Ключові слова: С. Фуллер, соціальна епістемологія, виробництво знання, політика науки (science policy), учасник політики науки (science policy maker), соціальність.

У широкому розумінні соціальну епістемологію визначають як одну з сучасних тенденцій, яка дозволяє по–новому поглянути на епістемологічну проблематику. «Незавершеність» – це характерна ознака всієї галузі соціальної епістемології, котра знаходиться на етапі формування.

Дослідження соціальної епістемології неможливе без аналізу соціально–епістемологічних настанов Стіва Фуллера. Насамперед, те про що йдеться у автора, в загальному огляді можна поділити на дві частини: (I) позиціонування власної методології (де, перш за все, врахована соціальність знання); (II) спроба умістити свою соціальну епістемологію в філософію науки (участь в дискусії «Кун vs Поппер»).

Для початку зазначимо, що Стів Фуллер – один із провідних соціальних епістемологів сьогодення. Ба більше, у спільноті соціальних епістемологів його напрацювання прийнято вважати знаковими для

інституційного становлення всієї галузі. Спершу, у 1987 році, в журналі Synthese автор представив проблематику соціальної епістемології, потім очолив журнал «Соціальна епістемологія», а рік потому опублікував книгу, де поглибив свій підхід, і все це підтверджує той факт, що сьогодення набагато серйозніше відноситься до соціальної епістемології, ніж у 1988, коли вперше вийшла його книга «Соціальна епістемологія» [3]. Для порівняння, якщо спочатку сам термін «соціальна епістемологія» присутній лише у зносках як узагальнююча назва для його ідей щодо «соціальності знання й науки» (sociality of knowledge and science) [4, с. 129], то на сьогодні він перепіс у інтердисциплінарний проект, центральне місце якого продовжує займати «соціальна концепція дослідження».

Ідеєю для створення Фуллером журналу і книги послужила лінія попередніх досліджень англо–американської аналітичної філософії на тему «що для індивіда означає знати щось». Відсилання до конкретного акту пізнання, а також Декартівського розуміння знавця (knower), котрих притримується аналітична традиція стало причиною сприйняття соціальної епістемології, як такої, що перевершує цю модель.

Ідеальна ситуація для епістемології, а звідси, і соціальної епістемології, яка поки не має твердого підґрунтя, вважає Фуллер, це та, яка стоїть на перетині філософії свідомості і філософії науки, феноменології і дисциплінарних практик.

У вступі до другого видання своєї книги «Соціальна епістемологія» Фуллер згадує про факт, що соціальна епістемологія увійшла до Norton Dictionary of Modern Thought, який виходить кожні 10 років. А знайомство з ідеями Фуллера дає можливість припустити, що це саме його версія соціальної епістемології або, щонайменше, наближена до неї (а не, наприклад, Е. Голдмана). Доречно виділити декілька важливих аспектів щодо соціальної епістемології, які можна вважати її рисами. Як можна розуміти соціальну епістемологію:

– Як «інтелектуальний рух широкого крос–дисциплінарного походження, що має на меті реконструювати проблеми епістемології, де знання внутрішньо–властиве соціально (intrinsically social).

– Як філософську політику науки (philosophical science policy) чи нормативну частину наукових досліджень.

– Як галузь дослідження, яка виникає в академічному виробництві знання (academic knowledge production) та намагається охопити знання в мультикультурному і суспільному аспектах, а також перетворення знання на інформаційну технологію та інтелектуальну власність [3, с. ix].

Що для Фуллера означає вираз «соціальна епістемологія»? Буквально він передбачає зняття прірви між сферами філософії та соціології, більше, «можливість об'єднати філософію і соціологію».

Таке об'єднання важливе в сенсі відповіді на запитання «наскільки філософські методологічні засади можливі соціально. Дослідження – це соціально–історичний процес, яким керує людина, за допомогою певних інструментів. Лише меншість серйозно цікавиться тим, чи можна порівняти засадничі методології філософів із соціальною організацією дослідження. Як представник меншості, автор вважає, що нам необхідно детально зрозуміти соціальну організацію «логіки дослідження» та логічного результату соціальної організації дослідження та її продуктів» [3, с. xxv].

Автор пише як філософ науки, який захищає соціологію знання, за умови, що філософію він вважає нормативною дисципліною, а соціологію – емпіричною (під емпіричним розуміються існуючі соціальні практики). Інтеракція між епістемологією та соціологією знання в значній мірі антагоністична. З точки зору соціальної епістемології, причини такого антагонізму самі по собі досить цікаві, оскільки виводять на перший план ряд питань стосовно постановки дисциплінарних меж дискусій [3, с. xiv]. «Потреба в соціальній епістемології є результатом міждисциплінарного розриву між філософією і соціологією» [1, с. 681].

Йдеться про те, що потрібно з'єднати соціальні практики з процесом соціального виробництва знання. Синтез – це основне завдання, яке перед собою ставить Фуллер. Важливо усвідомлювати, що «істина і раціональність не єдині цілі існування практик виробництва знання. Кожен процес виробництва знання має оцінюватися, як найкращий з можливих і той, що успішно досягнув своїх цілей. Отже, ціль не специфікована майбутнім виробництвом знання, а нормативно зосереджена на вже здійсненому» [1, с. 692].

Таким чином, як соціальний епістемолог, Фуллер намагається відійти від класичної ідеальної концепції наукового дослідження і виходити з того, як відбувається дійсно, замість того, як повинно бути.

У Фуллера відсутній інтерес до позиціонування «проблеми знання» в сенсі обґрунтованості. Він схильний вважати, що «обґрунтованість», «надійність», «істина» не вказують на дещо властиве методологічній автономії дослідження. Вони швидше пов'язані із межами дослідження, з відкритим питанням основ знання: яке знання, ким і для кого має вироблятися» [1, с. 681].

Це, власне, діяльність, яку охоплює «політика знання» в межах соціальної епістемології.

Замість зазначеної, піднімається проблема «виробництва знання» (knowledge production, producing), яка стосується набуття певними лінгвістичними артефактами («текстами») статусу знання; можливості руху їх моделей (у сенсі створення нових артефактів та наявності у них політичних чи культурних наслідків); позицій тих, хто є творцями знання по відношенню до знання в цілому (прогресивних) [3, с. iii].

З теоретичної точки зору важливість внеску Фуллера полягає у визначенні певних утруднень з огляду на різні зрізи проблематики: філософія науки, епістемологія та соціологія науки. З іншого боку, він наголошує на важливості політичного, інституційно-організаційного, економічного контекстів для повного філософського розуміння і брак нормативності в їх соціологічних варіантах.

Головне питання соціальної епістемології сформульоване наступним чином: «У який спосіб має бути організоване знання, з огляду на даність знання за нормальних обставин, за участі багатьох людей, що працюють над більше чи менше визначеною областю знання, і кожен з них оснащений приблизно однаково невизначеними когнітивними здібностями, хоча їх рівні доступу до діяльності один одного різні?» [3, с. iii].

З одного боку, агент пізнання обирає між однією з двох чи більше альтернативних дослідницьких траєкторій, повністю усвідомлюючи, що ресурси обмежені, в сенсі того, що інші агенти прийматимуть подібні рішення в той самий час. Агент пізнання (knower) зайнятий «менеджментом знання».

З іншого боку, недооцінюють вплив кожного члена на те, що означає висувати твердження саме в його комунікативній спільноті, а також готовність зменшувати власні вірування, щоб відповідати сподіванням, навіть заради підтримки хорошої позиції в спільноті.

Тобто, хоч знання працює як принцип соціальної організації, як мотивація до дії в певному середовищі, як засіб впливу, незалежно від агентів, доки їх вірування не беруть участь в виробництві таких впливів і з'являється шляхом соціальних інтеракцій і дискурсивних практик. Але воно «не дає можливості контролю і передбачення результатів власної когнітивної діяльності індивідом» [1, с. 692].

Інакше, яка ж тоді роль соціального епістемолога? Виникає взагалі запитання про відокремлення діяльності агента пізнання і соціального епістемолога. З огляду на розрізнення першо-порядкового і друго-порядкового дослідження, зрозуміло, що це різні групи дослідників, при цьому на основі діяльності більш детально їх важко розрізнити.

Брак достатньо критичної позиції щодо науки, на думку Фуллера, повинен врівноважити розгляд «науки, яка змінюється» (*changing science*) [4, с. 130].

Соціальна епістемологія – це епістемологічно несформована наукова політика, що «дає набір для зміни науки за рахунок зміни її соціальних структур та тих, що в них вбудовані. Зазначений макро-підхід полягає у зміні структури науки, змісту науки, різновидів і типів знання» [4, с. 129]. Таким чином, Фуллер виступає проти того, що наука самостійно найкраще здійснює регулювання себе самої.

Соціальні епістемологи – це «ідеальні творці її епістемічного простору (ideal epistemic policy maker), творці наукового простору (science policy maker), які виявляють вплив на спосіб того, як саме працює наука та різновиди знання» [4, с. 130]. «Роль політика знання, який займається соціальною організацією, потрібна для суспільного виробництва знання, що виробляється в межах соціальної ситуації. Соціальним епістемологом не повинні диктуватися специфічно епістемічні цілі, чи істина і раціональність як цілі практик виробництва знання, в тому числі як привілейовані. Натомість, він повинен розробити кращі інституційні форми досягнення цілей, яких потребує суспільство» [1, с. 683–684].

У Фуллера соціальна епістемологія нормативна і натуралістська. Нормативність соціальної епістемології в тому, що її мета полягає у досягненні оптимального розподілу когнітивної праці та в сенсі зміни змісту науки через зміну соціальної структури науки. Автор намагається бути натуралістом, зосереджуючись на *нормальних контекстах* продукування знання. І, оскільки, такі контексти здебільшого соціальні за характером, він робить висновок, що його епістемологія повинна враховувати цю соціальність.

За допомогою яких засобів забезпечується і для яких цілей потрібна зміна науки? Перш за все, Фуллер стверджує, що в той час, як філософи і соціологи науки можуть відрізнитися за методологіями чи інтересами в науці, обидва табори повинні брати до уваги те, що наука добре працює і в інший спосіб. (Ймовірно, йдеться про претензію соціальної епістемології бути іншим способом). І, не випадково, дослідник підкреслює наступне: «[...] велика відмінність між вимогою, щоб наука працювала досить добре для того, щоб

підтримувати себе, і вимогою, що вона працює оптимально для бажаного результату» [4, с. 130].

Як ми можемо переконатися в тому, що наука не просто функціонує достатньо добре, а на весь свій потенціал? В принципі, Фуллер стверджує, що найліпший спосіб покращити науку – значить «оцінити і в подальшому покращити наукову практику». Перший крок у покращенні науки полягає у «розкладі різних наукових завдань та субзавдань замість розгляду науки як «органічного вміння», яким самі лише науковці керують сповна». «Соціальний епістемолог повинен бути зовнішнім спостерігачем науки, який аналізуючи наукові практики, займає найкраще положення у покращенні науки через індивідуальні субзавдання та їх розподіл між різними людьми» [4, с. 131]. Оскільки соціальний епістемолог проаналізував одиничні завдання, він буде в кращій позиції ніж самі науковці у тому, щоб зробити науку ефективнішою. Таким чином, він анулює авторитет науковців щодо того, як дослідженню відбуватися краще за все.

Автор говорить про соціальну епістемологію, яка нав'язує науці звертатися до цілей, замість практик. Наука повинна бути більш відповідальна перед суспільством, мається на увазі, потреба повернення науки і суспільства до діалогу. Це значить, що з одного боку, суспільство потребує стати більш літературно грамотним, а з іншого боку, науковці потребують бути більш публічно відповідальні. Крім того, як тільки науку поєднано із соціальними потребами, науку слід оцінити відносно забезпечення цих соціальних потреб.

Звичну маніпуляцію історичними досягненнями під прикриттям результатів перебігу дослідження доведеться змінити відповідно до соціальної епістемології Фуллера: «наука повинна бути підзвітна її оригінальним стандартам і цілям, а не щодо вічнозмінюваних цілей, котрі науковці створюють аби виправдати свої дослідження за непередбачливість» [4, с. 132].

Хоч соціальні інтереси не завжди необхідні для оцінки пізнавальних вимог, але незалежно від наших інтересів бажання знати і більш пізня теорія є покращенням попередньої. Фуллер приписує стандарту зміну самого себе, аби надати давнішій теорії характеру вторинної. «Стандарти – це контексти, найбільше схожі до прагнення пізнати якийсь об'єкт. У ньому інтерес інтегрований у природу пізнавальних вимог. Відсутність інтересу до об'єкту, по причині переконання в істинності сучасної нам теорії, характеризується не бажанням створити єдину теорію про певний об'єкт. Стандарти для оцінки пізнавальних вимог не мають бути дійсними з самого початку. Більше того, якщо ці стандарти не з'являються довільно, вони мають посылатися на причини, чому хтось бажає набути знання, і так отримане знання набуває певного типу. Передбачається на певному рівні, що всі ми маємо однакові причини бажати займатися науковим дослідженням. Проте, зближення на основі епістемічних стандартів не є результатом зближення незалежно осмислених суджень» [3, с. xx].

На думку Фуллера, «сумнівність керівного характеру цінностей спричинює перехід від логіки і метафізики до політики й етики» [3, с. xiii]. Тому, будь-яка форма знання, що претендує на статус універсальної істини повинна залежати від демократичного управління. Політика з одного боку, а освіта з іншого, у Фуллера відіграють конституційну роль в універсалізації знання.

Що ж пропонує автор? Що врівноважує природничо-соціальну боротьбу? *Комунікативний процес сам по собі є головним джерелом когнітивної зміни.* Фуллер посилається на такі наслідки цієї картини як *проблема неспівмірності (incommensurability)*, розглядаючи її як «невловимість консенсусу, як комунікативний пролом, коли недостатність ресурсів стає причиною антагонізму». Саме так можливо зрозуміти зв'язок між філософією і соціологією та пояснити, чому «соціальна епістемологія спочатку сприймається багатьма подібно до оксюмору» [3, с. xxix].

Вище вже йшлося про нормативність філософії та емпіричність соціології у Фуллера. Зі спірного характеру зв'язку між нормативними і емпіричними вимірами дослідження виникають геометрична і діалектична моделі: «геометрична модель розглядає емпіричне як нормативно надане, діалектична вважає емпіричне викликом для нормативного подолання. Геометрична модель схиляється до характеристики світу в прийнятні способи, тоді коли діалектична модель схильна до характеристики правильними способами. На мета рівні це забезпечує два типи соціальної епістемології: Голдмана і Фуллера.

Геометрична соціальна епістемологія: основні поняття і принципи соціальної епістемології розвинені, обґрунтовані суто у філософському ключі, завдяки комбінації інтуїції, логіки і прикладів зі сфери емпіричного, філософськи – це парадигмальні випадки дуже широкого класу феноменів. У цьому контексті прикладна соціальна епістемологія є мистецтвом пошуку чи накладення характерних концептів і принципів на конкретні випадки. Аспекти випадків, які виключають ці судження, розглядаються як несуттєві чи суб'єктивні.

Діалектична соціальна епістемологія: основні концепти і принципи соціальної епістемології розвинені й обґрунтовані в дійсних контекстах knowledge production, що цікавлять соціальних епістемологів. Можна, взяти поточну knowledge production у якості емпіричного обмеження, щоб майбутнє виробництво знання могло врахувати його. В межах нормативної теорії (мета-теорії) представлене «утилітарне правило». Якщо люди, схильні до епістемічному режиму, живуть добре на підставі наслідків, що з нього витікають, тоді цей режим успішний. Питання в тому, як довго і наскільки якісно цей режим буде впливовим, перш ніж наслідки оцінять і продовжать ставити під сумнів. Тим не менше, все, що прогресує – в науці відбивається на мета-рівні підвищення відкритості і прозорості процесів прийняття-рішень, а не на об'єктивному рівні наближення до певної трансцендентної мети дослідження, будь це істина, чи соціальне дослідження, зафіксоване з часом [3, с. xv–xvi].

Нормативна орієнтація Фуллера, як правило, зосереджена на «не-учаснику» пізнавальної системи. Для автора, знання – це засіб для інших людських потреб, а участь в пізнавальному процесі обмежена мета-рівнем дослідження, що відповідає за моделювання й оцінку knowledge production режимів, здійснених іншими. Ці режими включають проблеми фіскальної служби і управління зайнятості, соціальної відповідальності, а також процесу і форм контролю якості на основі результату. Таким чином, давній інтерес Фуллера подати соціальну епістемологію як рівносильну «пізнавальній політиці» і «пізнавальному управлінню» базується на ідеї, що той, хто передбачає та оцінює («policy makers», «managers»)

виробництво знання, не є першо-порядковим творцем знання («workers») з точки зору інтересів [3, с. xvi].

Можливо, найбільш методологічно підозріла риса традиційних істинно-орієнтованих (веритистських) напрямів, за Фуллером, в тому, що соціальні елементи представлені лише на основі «потреби-знати», коли ідеальні епістемологічні стани перестали діяти і це зацікавило соціальних епістемологів. Автор назвав цю рису «флогістемічною», на кшталт згадуваної в XIX ст. субстанції флогістону, чие існування може бути доведе лише її відсутністю [3, с. xvi].

Аналітичні соціальні епістемологи (Голдман) завищують значення надійності. Проблема з визначення надійності не в сенсі її ясності, а сенсі необхідності систематично імплементувати їх у практики наукових дисциплін і професій. «Анти-релаєбілізм» Фуллера зумовлений провалом релаєбілізму¹ (від англ. «reliable» – «надійний») у створенні інституції для оцінки надійності пізнання.

Аби показати відмінність «веритизму» від власної позиції, Фуллер визначає «справжню соціальну епістемологію» конститутивно-формууючою. Як створити форуми для прийняття наукового дослідження і навчити порядку денному з огляду на явно упереджену обмежену природу учасників? *В сучасних суспільствах, університети відіграли важливу роль в оприлюдненні риторик у цьому сенсі* [3, с. xix]. Університет – нормативно бажаний соціальний інститут, який поєднує дві функції – дослідницьку діяльність та викладання [1, с. 692].

Потрібно виправдати сприяння автономному дослідженню з точки зору конкретних цілей, які йому служать. Одна така ціль, яку підтримує Фуллер, має чільне місце в риторичній державній підтримки науки: адекватне соціальне забезпечення всіх людей, особливо тих, чие дослідження не є егоцентричним саме по собі. Якщо науково-дослідницькі переваги програми менші за переваги тих, хто заплатив за неї, тоді це «епістемічно несправедливо», незалежно від здатності програми відповідати стандарту надійності та критеріям чинності. В цьому сенсі Фуллер представив концепт «епістемічної взаємозалежності» зазначених елементів.

Отже, можемо виділити два рівно можливі способи розуміння «знання-влади»: перший (аналітична соціальна епістемологія) – знання допомагає концентрувати владу, другий (Фуллер) – знання допомагає поширювати владу. З точки зору автора, в реальності знання наявне як позиційне благо, цінність якого безпосередньо пов'язана з обмеженням доступу до нього (інтелектуальне право власності чи академічні повноваження).

«Члени наукової спільноти завжди можуть вирішити, на основі якої теорії прийняти чи відхилити певне рішення. Науковці можуть становити відносно єдність, спільноту, яка шукає консенсус щодо факту чи об'єкту з різними рівнями ентузіазму, ресурсів і результатів. Але формально голосу ніколи не бути ратифікованою парадигмою». Фуллер описує цей стан за допомогою терміну «епістемічний самоплив» (epistemic drift). «У дифузійній галузі дослідження, де багато різних спільнот проводить різні теорії, незрозуміло, що може стати епістемічно успішним. Кожна теорія має свій

¹ Релаєбілізм – натуралізована теорія обґрунтування, в якій критерієм обґрунтованості переконань є надійність процесів їх утворення. Е. Голдман один з найвідоміших авторів натуралізованої епістемології.

власний шлях пріоритизації свідчень і аргументів, який підходить до її власних сильних боків, зокрема». А. Елзінга, перший шведський соціальний епістемолог, вважає, що «епістемічний самоплив відсуває кордон знання для тих, хто швидше за все служить деяким соціально-бажаним цілям. Це основний момент потенційного спотворення завдання дослідження, що є результатом існування стану монополії на фінансування пошуку. Проте, правомірність «епістемічного самопливу» у тенденції надійності, як заміниці валідності в оцінці пізнавальних вимог» [3, с. xxi].

Іншими словами, в той час як науковці офіційно зацікавлені тим, чи їх теорії наближаються до цільових реальностей, все-таки їхній успіх – це кваліфікованість, а точніше закономірність, з якою вони можуть досягти більш вузької цілі.

Фуллер відрізняє свою стратегію від стратегії аналітичних філософів. Він прагне продовжити лінію міркувань (Лейбніц, Гегель, Маркс, Мангейм, Блур) про те, як ми отримуємо дещо за межами нашої спільної реальності в мислення кожного окремо. Вихід із спільної реальності в індивідуальне мислення автор взагалі вважає проблемою. Його агент пізнання наділений вибором між способами дослідження, замість слідування єдиному стандарту. Знавець, він же агент пізнання, зайнятий «пізнавальним менеджментом». В той самий час, коли норми керують однією спільнотою дослідників, а не між спільнотами, тобто те, що їх неможливо узагальнити веде до того, що соціальна епістемологія з логіки і метафізики переходить на політику й етику. Універсальне знання (істинне всюди і для кожного) має бути підвладним державному правлінню. Конститутивною є роль освіти в універсалізації пізнання.

Природа дослідження дає змогу говорити про нормативний і емпіричний виміри дослідження, а те як їх можна співвіднести про геометричну і діалектичну моделі їх взаємовідносин. Філософи звично обирають одну із моделей дослідження, що тягне за собою або ціннісну орієнтацію дослідника як нормативне підґрунтя для емпіричного, або конфліктність замість ієрархії, коли нормативне стає ціллю. Поза філософією відмінність між наукою (геометрична модель, на прикладі «парадигми Куна») і політикою (діалектична модель, на прикладі соціального руху (movement)). Наука і політики можуть приймати іншу форму.

На мета-рівні розрізнення двох вимірів дослідження Фуллер розрізняє два типи соціальної епістемології, власну як діалектичну, геометричну як Е. Голдмана. Діалектична соціальна епістемологія зосереджена на контексті виробництва знання і має вигляд практики, що розвиває і обґрунтовує концепти і принципи, замість накладення характерних концептів та принципів на конкретні випадки (геометрична).

Нормативна теорія (вона ж для Фуллера мета-теорія) має утилітарний аспект. Представники епістемічного режиму вказують на його успішний вплив, доки його не оцінять і поставлять під сумнів.

Пізнавальна політика видаляє перешкоди для вираження епістемічних інтересів, так і для результатів, котрі з них виходять. Прогрес в науці відбивається на мета-рівні підвищення прозорості і відкритості процесу прийняття рішення, а не на об'єктивному рівні наближення до трансцендентної мети дослідження.

Учасник системи пізнання не є предметом інтересу нормативної орієнтації Фуллера. Знання є засобом для

досягнення людських цілей, в тому числі епістемічних. Участь у пізнавальному процесі обмежена метарівнем дослідження, моделюванням і оцінкою режиму виробництва знання іншими агентами, контроль якості продуктів.

Фуллер зводить соціальну епістемологію до «пізнавальної політики» та «пізнавального менеджменту». Але не зводить консультантів (policy makers) та тих, хто оцінює (managers) виробництво знання до першопорядкових виробників знання (workers).

«Епістемічна справедливість» – концепт, який повинен усунути факт того, що роль авторитету політики у пізнанні перебільшено, а роль обґрунтування знижено. Епістемічно справедливий режим можна розуміти як проект захисту форм знання від того, щоб стати машиною влади. Сектори суспільства привілеюють пізнавальні форми. Якщо цей процес не перерозподіляти регулярно, такі форми знання накопичуються. Автор рекомендує баланс влади–знання, причому не симптоматично, а довготривалою політикою руйнування владних впливів на знання і підняття стандарту надійності і критерію валідності. Знання допомагає концентрувати/поширювати владу, наразі присутній подвійний сенс взаємовідносин. Між цими двома рівнями має діяти епістемічна взаємозалежність.

Наука як самоорганізована система, чії відмінності вирішуються в її межах і зовнішньо застосовуються до всього суспільства. Конфлікт наукових парадигм (Кун) не більш політично розвинений як ворожнеча між династіями. Тобто конфлікт присутній як в науці, так і в суспільстві.

На відміну від аналітичної соціальної епістемології, соціальні інтереси не завжди необхідні для оцінки пізнання. Нові теорії покращують попередні незалежно від наших прагнень знати зміст теорії. Наукова спільнота переконується в істинності теорії, оскільки є явище, що її підтверджує. Оцінка продуктивності однієї теорії по відношенню до іншої автор описує поняттям «стандарт», який повинен сам себе змінити в ході переходу від однієї теорії до іншої (самоорганізований). Прагнення пізнати щось і є стандартом, а інтерес невід’ємний від природи пізнання. Важливо не те, що автор теорії, кого влаштовує більш давня теорія не цікавиться фактом, з тих самих причин, що й той, хто приймає нову теорію. Бо проблема в тому, що відсутнє прагнення до єдиної теорії щодо одного і того самого явища.

Таким чином, прагнення пізнавати (стандарт) і оцінювати не повинні мати ні завчасний, ні довірливий характер. І важливе лише пояснення «чому» хтось прагне здобути знання, а вже здобуте знання слід підвести під певний тип, тобто оцінити. Прикладом накопичення і відсутності значення того, що є нашим інтересом є класичне визначення знання як «обґрунтованого істинного переконання».

Причини бажати пізнавати не явно присутні в поведінці науки. На певному рівні ми всі маємо однакові причини бажати займатися науковим дослідженням. Позитивістська апеляція до «об’єднаної науки» припускає об’єднану концепцію і реальності, і спільноти дослідників. Спостереження поточного епістемічного стану істинне в багатьох контекстах. Стандарти для адекватного знання спільні для більшості тих, хто його прагне, незалежно від особистих чи соціальних відмінностей. В сенсі того, що всі в однакових вихідних умовах. Проте, зближення на основі епістемічних стандартів не є результатом зближення

незалежних суджень. Члени чітко–визначеної спільноти можуть погоджуватися щодо прийняття теорії, на основі спільного навчання і бажання дотримуватися, незалежно від об’єкту дослідження.

Ймовірно можна, але помилково вважати, що при прийнятті певної теорії науковці становлять об’єднану, узгоджену спільноту. До устаткування теорії, науковець може займатися різними дослідницькими завданнями, з різними ентузіазмом, ресурсами та результатами. Але формально його ніколи не приймуть затвердженою парадигмою. Характерний «епістемічний самоплив» в науці (у значенні «невидимості наукової революції» Куна). Йдеться про складність визначити епістемічний успіх, де можлива множина теорій. Кожна теорія має власний шлях затвердження. Успішна науково–дослідна програма повинна бути більш спроможною у порівнянні із іншими теоріями, конкурентами. Саме по відношенню до її сильних сторін згодом будуть оцінені нові учасники з дослідження цієї проблеми. Найважливіший успіх в науці є мета–успіхом одночасно (йдеться про підтвердження теорії явищем реальності). На жаль, необхідна, але відсутня суспільна агенція по відстеженню успіху проектів споживачами знання.

Прийняття теорії підтвержене наявністю у навчальному процесі (наявність у підручниках), створює ілюзію того, що кожен особисто її прийняв, і у такий спосіб теорія стає частиною наукового знання. До того ж, сформоване наукове знання лежатиме в основі формування наступного покоління дослідників. Однодумці з наукових поглядів раціонально приймають перевірене дисциплінарною спільнотою, учасники якої пройшли спільне навчання (де мають місце підручники, із перекрученим розумінням історії).

Ефективність не повинна призводити до нехтування тим, як, чому і для кого вироблене знання. Провал перевірки роботи інших через брак ресурсів перетворився на трансцендентальне обґрунтування довіри, як кінцевого соціального зв’язку. Можливо, проблема не в завищеній цінності надійного знання, а в тому, що воно віддалене від центру процесів політики пізнання.

С. Фуллер, як нормативний соціальний епістемолог представив «соціальну епістемологію як натуралістичний підхід до нормативних питань організації процесу пізнання і результатів знання». «Не дескрипція (як діють соціологи), а створення рекомендацій по організації пошуку знання (це нормативний елемент, який робить соціальну епістемологію Фуллера філософською)» [1, с. 680–682].

Отже, якщо соціальна епістемологія натуралістичний підхід, то передбачається, що вона повинна використовувати наукові дані для вирішення філософських та епістемологічних проблем, а теоретико–пізнавальні проблеми повинні вийти на рівень міждисциплінарного дослідження пізнання. Якщо соціальна епістемологія нормативна, то ми отримуємо спосіб діяльності, у відповідності до певної норми, який гарантує нам знання. Йдеться про певний ідеал не у сенсі недосяжності, а в сенсі покращення пізнавальної ситуації. В загальному, підсумовуючи, можна сказати про слідування Стіва Фуллера вказаному напрямку. Науково–пізнавальна політика автора врегульована соціальним епістемологом, а точніше, його участю у оцінці процесу виробництва знання. Наука не повинна сприймати суспільно–владні відносини ні вороже, ні надмірно. Можна припустити,

що це стосується всіх учасників пізнавальної політики, з огляду на інституціональний і політичний контексти науки, що присутні у Фуллера.

Список використаних джерел

1. Социальная эпистемология: идеи, методы, программы / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – 712 с.
2. Фуллер С. Социальная эпистемология университета: Как сохранить целостность знания в так называемом обществе знания // Эпистемология & философия науки. – 2008. – Т. XV, №1. – С. 158–187.
3. Fuller S. Social Epistemology. 2nd. ed. Bloomington and Indianapolis, 2002. – 315 p.
4. Simon J. «Knowing Together: A Social Epistemology for Socio-Technical Epistemic Systems», Wien, April 2010. – 460 p.

References

1. Social'naja epistemologija: idei, metody, prognammy/ Pod red. I. T. Kasavina. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. – 712 с.
2. Fuller S. Social'naja epistemologija universiteta: Kak sohranit' celostnost' znanija v tak nazyvaemom obschestve znanija // Epistemologija & filosofija nauki. – 2008. – Т. XV, №1. – С. 158–187
3. Fuller S. Social Epistemology. 2nd. ed. Bloomington and Indianapolis, 2002. – 315 p.
4. Simon J. «Knowing Together: A Social Epistemology for Socio-Technical Epistemic Systems», Wien, April 2010. – 460 p.

Malishena Y. O., *postgraduate at the Theoretical and practical philosophy department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), yuliawa.makonya@mail.ru*

«Science policy» as a characteristic of S. Fuller's social epistemology

The article deal with the general features of Steve Fuller's social epistemology (conceptual and methodological base) and their importance to the branch. Emphasis on the key concept – «science policy». Considering the amount of problems studied by social epistemology, special attention was paid to description concept of «social», according to normative naturalistic social epistemology of author.

Keywords: S. Fuller, social epistemology, knowledge production, science policy, science policy maker, sociality.

* * *

УДК 340.124:94(477)

Пастушенко А. О.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян, Харківський національний економічний університет ім. Семе́на Кузне́ця (Україна, Харків), andrii.pastushenko@hneu.net

МІЖ ІДЕАЛІЗМОМ ТА ПОЗИТИВІЗМОМ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ БУНТ Д. І. КАЧЕНОВСЬКОГО

Аналізується дослідницька методологія професора Харківського університету Д. І. Каченовського. Під час дослідження була зроблена спроба пояснити суперечливу поведінку Дмитра Івановича як автора і публічної особи. При цьому використовувалися порівняльно-історичний метод, контекстний синхронний аналіз, метод опису та психологічний аналіз.

Під час дослідження було з'ясовано, що в той час, як Д. І. Каченовський демонстративно відрікався від позитивізму перед людьми, він свідомо або несвідомо дотримувався цієї методології у своїх дослідженнях. Скоріше за все, він сприймав позитивізм як форму матеріалізму. Дмитро Іванович шукав середній шлях між матеріалізмом та ідеалізмом, але ці пошуки не стали успішними. Позитивістська парадигма залишила помітний слід у дослідженнях Каченовського. З іншого боку, ідеалізм мав помітний вияв як активна життєва позиція дослідника. Таким чином Д. І. Каченовському вдалося гармонізувати дві опозиційні методології у своєму особистому світогляді.

Ключові слова: Європа, Новий час, Д. І. Каченовський, позитивізм, ідеалізм, матеріалізм, методологія.

Сьогодні Д. І. Каченовський (20.12.1827 – 2.01.1873 (21.12.1872)) сприймається як видатний український вчений, юрист, педагог [2, с. 24]. Цей фахівець, який працював у Харківському університеті, здобув визнання не тільки у Російській імперії, але й у західній Європі та США.

Окремі та уривчасті, підчас суперечливі, описи методології Д. І. Каченовського потребують узагальнення, пояснення та співставлення з тією теорією, яку сам Дмитро Іванович висловлював у своїх роботах. Таким чином, буде дана відповідь на питання про специфіку, природу та напрям його концептуальних засад.

Радянська та пострадянська історіографія про Д. І. Каченовського обмежується дуже стислими зауваженнями щодо його теоретичних поглядів. На думку Є. В. Грабаря, він «дотримувався практичного напрямку англійської школи. Німецьке сухе «Gelehrtheit» (повчання) він не переносив» [5, с. 325]. У сучасній юридичній енциклопедії зазначено, що він «дотримувався практичного напрямку англійської та нідерландської шкіл» [3, с. 68].

Щоб прояснити більше, варто з'ясувати, як ці погляди характеризували сучасники Дмитра Івановича, його учні, друзі та колеги у своїх спогадах.

Професор А. Стоянов (1873 р.) зазначає, що «заповітною мрією Д. І. було побудувати міжнародне право на розумних, позитивістських і міцних основах» [11, с. 3].

Професор А. Н. Фатєєв пише, що Д. І. Каченовський приєднався до руху з закличками вивчати факти, а не романтичні утопії. Для нього дороговказом було природознавство з його плановірністю, а не хаос. Д. І. Каченовський вірив у сили науки, у те, що її істини потрапляють до народної свідомості та стають підсвідомою звичкою, віруванням, забобоном – корегують суспільний характер. Д. І. Каченовський мав «потяг до ідеалу» у сенсі пошуку світової істини [12, с. 50–53]. Отже, можна припустити, що А. Н. Фатєєв, як і А. Стоянов, убачав позитивізм, вчення яке абсолютизувало природничі закони у поясненні розвитку суспільства.

Вважається, що позитивізм був започаткований Огюстом Контом (1798–1857 рр.) як вчення про перевагу реального факту, досліду, практичності, науковості (сцієнтизму). Головним завданням науковця оголошувалися примат розуму, накопичення та критичний опис фактів, пошук загальних закономірностей через встановлення зв'язків між фактами. Висновкам відводилася другорядна роль як надто суб'єктивним, факти ж мали казати самі за себе. Позитивізм став дуже популярним і модним у другій половині XIX ст., заступивши ідеалізм – парадигму, засновану на чуттєвому сприйнятті, суб'єктивізм, неповторності окремого перед цілим, приматі ідеї над матерією [4, с. 119–122, 157–160].

На думку професора В. А. Ястржембського, Д. І. Каченовський був переконаний у тому, що науковець може оперувати тільки явищами з реального життя, перевіряючи їх через реальний дослід. «Вже через це можна зробити висновок про схильність Каченовського до позитивного методу і хоч він сам себе називав ідеалістом (виділено мною – А. П.)... але віднести його до ідеальної школи, навряд чи буде доцільним (...) Ми повинні визнати його позитивістом», бо він будував міжнародне право «на основі позитивістського матеріалу, називав юриспруденцію наукою практичною та підкреслює вплив економічних інтересів на міжнародне життя» [14, с. 9–10]. Д. І. Каченовський не ідеаліст, бо засуджує безплідні утопії і моралізаторство.

Раптово В. А. Ястржембський висловлює думку про те, що Д. І. Каченовський «повстає проти крайнощів

ідеалізму та позитивізму і поєднує у своїх дослідженнях обидва методи в одне гармонійне ціле» [14, с. 11]. Хоч автор і не пояснює тут же цю гармонійність, з його тексту очевидно, що Д. І. Каченовський вірив у наукові закономірності, покладався на дослід і, разом з тим, був переконаний, що «свобода, почуття справедливості та любов до людей повинні бути основним початком і верховним суддею у житті та діяльності окремих людей та всього людства» [14, с. 9, 11].

М. М. Ковалевський, учень Д. І. Каченовського, характеризує методологію свого вчителя наступними словами: «Він навряд чи ознайомлений був із курсом позитивістської філософії Конта, не проти був при нагоді закинути два–три образливих слова у табір позитивістів. Усе це не завадило, однак, тому, що сам він... навчився позитивістським прийомам мислення у галузі суспільствознавства». Д. І. Каченовський досліджував факти і будував на них свій емпіричний висновок, «з якого робляться потім окремі висновки; останні визнаються обґрунтованими лише тоді, коли назустріч їм ідуть факти... а що все це за сутність як не метод зворотної дедукції...?». До того ж, Д. І. Каченовський концентрується не на висновках, а на описах [9, с. 30]. Отже, М. М. Ковалевський теж визнає свого вчителя позитивістом, але також, як і його колега В. А. Ястржембський, помічає суперечливу поведінку Д. І. Каченовського, котрий пише як позитивіст і, при цьому, вдає із себе ідеаліста, прибічника іншої методології.

Інший сучасник, професор А. П. Шимков, робить кардинально протилежну оцінку: «Каченовський, за своїм напрямом, був західником та ідеалістом (виділено мною – А. П.). Він з великим зацікавленням та любов'ю ставився до літератури та мистецтва, історії якого він переважно присвятив останні роки життя. Питання природознавства, в яких політичні думки обмежуються та стримуються обов'язковим для них зв'язком із фактом, здавалися йому вузьким та мало цікавими його; позитивізм рішуче не задовольняв його. Це нерідко давало привід до спорів його з друзями–природниками; спори велися зазвичай у жартівливій формі, але набували іноді й серйозних обертів. Матеріалістичні погляди, ... не вкладалися у розум Каченовського, схильний до ідеалізму та поезії, і він ухилився від спілкування з людьми, які наполегливо висловлювали їх з різних приводів» [13, с. 80]. Цікаво, щодо поглядів Д. І. Каченовського А. П. Шимков вказує на чітке ототожнення позитивізму і матеріалізму – парадигмі заснованої на тому, що саме матерія є першопочатком і основою буття. Звідси випливає природне протиставлення матеріалізму та ідеалізму, де під матеріалізмом розуміється позитивізм і навпаки. Таку ж опозицію позитивізму та ідеалізму, які начебто були поєднані Д. І. Каченовським у гармонійне ціле, можна помітити і у процитованих вище спогадах В. А. Ястржембського [14, с. 11].

Із наведених вище джерел легко помітити, що на користь позитивізму (як форми матеріалізму) Д. І. Каченовського сучасники пишуть про його наукові методи. З іншого боку, щоб показати ідеалізм видатного науковця посилаються на його віру у «свободу, почуття справедливості та любов до людей», зацікавлення літературою та мистецтвом, різні конфлікти з прибічниками позитивізму, на те, що сам він себе називав ідеалістом.

Радянський історик права В. С. Грабарь теж характеризує Дмитра Івановича як ідеаліста: на

середину 1860–х рр. «матеріалістичні погляди, котрі під впливом передової літератури стали у той час швидко поширюватися серед молоді, не вкладалися у розуміння Каченовського, схильного до ідеалізму та поезії» [5, с. 326]. Але чи можна тут погодитися з дослідником? Зрозуміло, що В. С. Грабарь намагається показати західника Д. І. Каченовського як представника занепадницького, з радянської точки зору, напрямку. Але вже дисертація Каченовського про каперство 1855 р., про яку мова буде далі, як і процитовані вище слова деяких сучасників, свідчить про вплив на його творчість саме позитивізму.

Д. І. Каченовський був не високої думки про засновника позитивізму та соціології Огюста Конта, називаючи того «непрактичним і темним мислителем» [6, с. 59]. Це підтверджує його погане ставлення до сучасного йому контівського позитивізму як течії. Прізвисько «соціолог» «ймовірно, було б йому не до смаку» – гадає М. М. Ковалевський [9, с. 31]. Але, як показано вище, більшість сучасників знаходили саме позитивізм у дослідженнях Дмитра Івановича. Додам, що на користь цього свідчить і характер його робіт, наприклад, найвідомішої роботи «Про каперів і призове судочинство стосовно нейтральної торгівлі» (1855 р.), перекладеною з новими правками автора англійською під назвою «Призове право: особливо по відношенню до зобов'язань і обов'язків воюючих та нейтральних» (1867 р.) [8; 18], у якій історією як «точною наукою» обґрунтовується закономірність появи міжнародного права та зникнення каперства (практика із залучення приватних осіб до грабунку підданих/громадян або партнерів ворожої країни у морській війні). Як написано в одній із тогочасних рецензій на цю роботу, «історія каперства у зв'язку з питанням про приватну власність поступово та рішуче схиляється у природній історичній ході свого розвитку на користь знищення першого і визнання повної недоторканності другої» [5, с. 285]. А що це як не застосування вчення позитивізму про природні закономірності у розвитку суспільства? Сам Д. І. Каченовський у вступі зазначає, що «автор обрав історико–критичну методу...», тобто метод близький до позитивізму, а не філософську школу з її довільними теоріями [8, с. VIII].

Епіграфом до свого «Курсу міжнародного права» (1863–1866 рр.) Д. І. Каченовський ставить «Ratio, ipsa, inquam, ratio est juris gentium anima» («розум, саме розум, є душею міжнародного права»), одною з основних тез – «Закони історії, так само як і закони природи, торжествують над політичними планами сильних Землі» [2, с. 30–31]. Вочевидь, наведені епіграф і теза відбивають головні принципи позитивізму, ідеологи якого намагалися довести, що все у світі, включно з історією, розвивається за законами природи. О. Конт вірив, що «великим основним законом» є саме прогрес людського розуму шляхом накопичення знань [4, с. 159].

У своєму некролозі на честь високо шанованого ним професора з Гамбургу І. Ф. Вурма Дмитро Іванович високо відзначає саме позитивістське спрямування останнього, опис фактів без суб'єктивних інтерпретацій: «Це правда, що він зрідка досягав філософських результатів, але ця обставина не може принизити його заслуги у наших очах. Якщо він не підводив основи, він, звичайно, приймав участь у їх розробці. Так він вирішував

частину наукової проблеми, і залишав іншу політичним філософам» [16, с. 116], дозволяв їм робити кінцеві висновки. На початку ХХ ст. М. М. Ковалевський згадував про Д. І. Каченовського майже теж саме: «Висновки, втім, далеко не займають головного місця в наукових книгах, статтях, або лекціях Каченовського; вони на три чверті зайняті описом» [9, с. 30].

З огляду на все сказане, як можна пояснити демонстративне несприйняття позитивізму Каченовським?

За відповіддю слід звернутися до фрагменту доповіді Д. І. Каченовського «Про сучасний стан політичних наук на заході Європи і в Росії» (1862 р.), зачитаної у Харківському університеті: «Окрім матерії і сили видимої, є інтереси невидимі і невідчутні, і все одно дуже важливі. Ті, хто твердять про реалізм там, де дослід неможливий... або де його результатів доводиться чекати довго... менш досягають реальної користі, ніж ідеалісти. Крайнощі ведуть ні до чого. Найкращий напрям політичної науки є напрям єднаний, усебічний. Треба, щоб уможливила стримувалася дослідом, щоб дослід збуджував думку, а думка переходила у справу (...) Усяка нерухома та нетерпима доктрина, чи буде вона мати відвернений або вузько-практичний характер, обов'язково плутає людей, тобто не дає їм осягнути світ з різних боків, примушує їх натягувати факти і доводить до короткозорості. У цьому стільки ж нагрішили нинішні матеріалісти, скільки старі ідеалісти» [7, с. 57–58].

Отже, була спроба обрати середній шлях. Мабуть саме та, яку пізніше помітив, але неправильно пояснив, В. А. Ястржембський, процитований мною вище [14, с. 9–10]. Щоправда, як відомо, саме пошук «середнього шляху» і є однією з головних ознак позитивізму Герберта Спенсера. Тобто, фактично, як спенсерівський позитивіст Д. І. Каченовський намагався уникнути крайнощів ідеалізму та матеріалізму. Спогади сучасників, та й самі його наукові роботи, як було показано вище, свідчать про перемогу позитивізму. Інша річ, що він міг спиратися на позитивізм без усвідомлення цього. Мабуть, саме це й помітили його учні, В. А. Ястржембський і М. М. Ковалевський, які пишуть про те, що він називав себе ідеалістом, вступав в суперечки з позитивістами, дистанціювався від праць О. Конта, зневажливо ставився до соціології, але при цьому писав як позитивіст.

Модна течія, що була започаткована О. Контом у середині ХІХ ст., ставала усе популярнішою за життя Д. І. Каченовського. Колеги, студенти, останні публікації, преса тощо – усе твердило про переваги позитивістських методів.

Можливо, відчуваючи головні недоліки нового позитивізму (який Д. І. Каченовський вважав за матеріалізм) та старого ідеалізму Дмитро Іванович шукає авторитети у минулому з метою зіпертися на більш зважену і толерантну парадигму. У 1858 році він виступив перед лондонським юридичним товариством з доповіддю. Вона включала огляд попереднього розвитку юридичної науки щодо міжнародного права. Йшлося про те, що у ХVІІІ ст. намітилося два різні підходи у розумінні міжнародного права – філософський (ототожнення принципів міжнародного права з приватним правом) і позитивістський (або практичний – ототожнення міжнародного права з дипломатичними та міжнародними угодами). Д. І. Каченовський заявляє, що не підтримує жодну з них. Натомість він звертає

увагу на науковця, чий думки вважає незалежними від обох шкіл. Це голландський юрист Корнеліус ван Бейкерсхук (1673–1743). Д. І. Каченовський цитує його латинську тезу «ratio est juris gentium magistra» («фразум є наставником права народів»). Він приймає раціоналізм К. ван Бейкерсхука, роботи якого «мають більше цінності, навіть для сьогодення, ніж багатотомні компіляції усіх німецьких професорів того часу (...) Його практичний геній та ерудиція заслуговують другого місця в нашій оцінці після Гроція» [17, с. 106–111]. У цій же доповіді Д. І. Каченовський оголошує примат розуму і пов'язаного з ним наукового методу, тобто критичного аналізу джерел (договорів, мемуарів дипломатів, парламентських дебатів, державних паперів тощо), закликає фахівців усіх країн до співпраці. Одним із засадничих гасел у його промові стають слова Бейкерсхука: «міжнародне право складається тільки з правил заснованих на розумі, і підтверджених згодою націй». Доповідь завершується гучними словами: «Ми маємо світліші перспективи перед собою; ми живемо у просвічену та мирну добу. Ми маємо просувати, так далі як це можливо, дух справедливості, та сприяти цим роботі цивілізації» [17, с. 106–111]. Здалося, що все це наближало Д. І. Каченовського до традиції просвітництва з притаманними йому раціоналізмом та вірою у неперемінний прогрес.

На диво, Дмитро Іванович відзначив саме того науковця, якого потім дослідники назвуть чи не найпершим позитивістом у царині міжнародного права, оскільки Бейкерсхук підніс виключно розум та факти (правові прецеденти) [15, р. 90–91]. Отже, критикуючи позитивістів та ідеалістів Каченовський шукає авторитети у минулому і потрапляє у пастку, тобто, тікаючи від позитивізму, він повертається до нього. Ймовірно, це сталося через те, що Д. І. Каченовський на той час, підсвідомо, вже підпав під вплив популярних у його час позитивістських поглядів. Ця можливість підтверджується його власною думкою про характер людських переконань: «При хиткості наших понять і вразливості натур, при нашій пристрасності все перебільшувати, ми здатні приходити до самих протилежних крайнощів дуже швидко» [7, с. 57–58].

Тепер, важливо, звернути увагу на інший бік життя Дмитра Івановича. Відомо, що з раннього дитинства він виявляв зацікавлення живописом та музикою, грав на фортепіано. Згодом став знавцем живопису та скульптури, одним із засновників музею мистецтв при Харківському університеті [1, с. 156; 10, с. 72]. Про його захоплення мистецтвом знали не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Як зазначено в одній з оксфордських монографій (1918 р.), «у 1864 році його здоров'я підупало, він присвятив себе мистецтву, в якому він завжди був зацікавленим, і він став куратором музею художніх мистецтв харківського університету, заснованому головним чином завдяки його зусиллям» [19, р. 116]. Нагадаю оцінку колеги Д. І. Каченовського А. П. Шимкова (1903 р.), який стверджує, що «Каченовський, за своїм напрямом, був... ідеалістом. Він з великим зацікавленням та любов'ю ставився до літератури та мистецтва, історії якого він переважно присвятив останні роки життя» [13, с. 80].

Співставлення оцінки А. П. Шимкова з описаними вище пошуками компромісу між ідеалізмом та матеріалізмом, «бунтами» проти позитивізму Дмитра Івановича дозволяє припустити наступне. Програючи

битву з позитивізмом на науковому полі, він намагався «взяти реванш» у ненауковій галузі, у сфері, де ідеалізм здавався найпомітнішим, а саме, зануритися у мистецькі та музейні справи. При цьому, в жодному разі не мається на увазі, що ця спроба «реваншу» була єдиним мотивом такого «культурного» повороту. Вона могла бути обумовлена пошуком усе тих же компромісу та рівноваги, про які Дмитро Іванович доповідав у 1862 р., але на сей раз у його власному світогляді.

Отже, у середині XIX ст. ідеї позитивізму ставали усе популярнішими у суспільстві й Д. І. Каченовський теж підпадав під їхній вплив. Слід зауважити, що Д. І. Каченовський, як і деякі його сучасники, вважав, що позитивізм є формою матеріалізму. Сварки та спори Д. І. Каченовського з позитивістами, показова зневага до позитивізму, називання себе ідеалістом на людях свідчать про спроби дистанціюватися від «модної» течії. Але, вочевидь, ці спроби втекти від позитивізму не мали успіху і оцінки сучасників його наукових робіт, як і самі роботи, зрештою це підтверджують. Як спенсерівський позитивіст він закликав до пошуку середнього шляху, до об'єднання ідеалізму та матеріалізму. Але при цьому вірив, що віддає перевагу ідеалізму, можливо, як більш близькому до його духовних переконань. Він шукав золоту середину між матеріалізмом (чи позитивізмом) та ідеалізмом в своєму власному світогляді, й, можливо, це була одна з причин, чому, здаючи позиції перед позитивізмом у науці, він занурювався у мистецтво, щоб відшукати там необхідний ідеал. На тлі його робіт й оцінок сучасників цей ухил виглядає як спроба гармонізації ідеалізму та позитивізму у власній картині світу.

Список використаних джерел

1. Голобуцький П. В. Каченовський Д. / П. В. Голодуцький // *Енциклопедія історії України*. – К.: Наукова думка, 2007. – Т.4: Ка-Ком. – С.156.
2. Кагановська Т. Є., Червяцова А. О. Дмитро Іванович Каченовський / Т. Є. Кагановська, А. О. Червяцова // *Научно-популярний журнал*. – №3 – 2008. – С.24–32.
3. Посохов С. І., Яриш О. Н. Каченовський Дмитро Іванович / С. І. Посохов, О. Н. Яриш // *Юридична енциклопедія*. – К.: Вид-во Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. – Т.3: К–М. – С.68.
4. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2007. – 375 с.
5. Грабарь В. Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917 гг.) / В. Э. Грабарь. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 491 с.
6. Каченовский Д. И. Иностранная литература / Д. И. Каченовский // *Русское слово*. – Б. М., 1860. – С.59–80.
7. Каченовский Д. И. О современном состоянии политических наук на западе Европы и в России. Речь, написанная для произнесения в торжественном собрании Императорского харьковского университета, 1862 года, ординарным профессором Д. Каченовским / Д. И. Каченовский. – Харьков, 1862. – 172 с.
8. Каченовский Д. О каперах и призовом судопроизводстве, в отношении к нейтральной торговле. Исследование / Д. И. Каченовский. – Москва: Типография В. Готье, 1855. – 175 с.
9. Ковалевский М. М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нем воспоминаниями / Максим Ковалевский // *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского: Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.: Характеристики и воспоминания* / В. А. Ястржембский, М. Ковалевский и др. – Х.: Типо-Лит. Н. В. Петрова, 1905. – С.21–42.
10. Лапина М. Жизнь, отданная университету: научная и просветительская деятельность профессора Харьковского университета Д. И. Каченовского / М. Лапина // *Новий колегиум*. – 2004. – №1/2. – С.71–81.
11. Стоянов А. Воспоминания о Д. И. Каченовском: Бюогр. очерк: Публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. / А. Стоянов. – Х.: Унив. тип., 1874. – 40 с.

12. Фатеев А. Н. Идея личности в политико-философских сочинениях Д. И. Каченовского / А. Н. Фатеев // *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского: Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.: Характеристики и воспоминания* / В. А. Ястржембский, М. Ковалевский и др. – Х.: Типо-Лит. Н. В. Петрова, 1905. – С.43–54.

13. Шимков А. П. Воспоминания о Д. И. Каченовском / А. П. Шимков // *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского: Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.: Характеристики и воспоминания* / В. А. Ястржембский, М. Ковалевский и др. – Х.: Типо-Лит. Н. В. Петрова, 1905. – С.71–92.

14. Ястржембский В. А. Д. И. Каченовский, как ученый и преподаватель / В. А. Ястржембский // *Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского: Торжеств. засед. Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те 22 нояб. 1903 г.: Характеристики и воспоминания* / В. А. Ястржембский, М. Ковалевский и др. – Х.: Типо-Лит. Н. В. Петрова, 1905. – С.1–20.

15. Akashi K. Cornelius van Bynkershoek: his role in the history of international law / Kinji Akashi. – Hague: Kluwer Law International, 1998. – 199 p.

16. Katchenovskiy D. I. A Biographical notice of the late professor Wurm [read 7th March, 1859] / D. I. Katchenovskiy // *Papers read before the Juridical Society. 1858–1863. Vol. II.* – London: William Maxwell, 1863. – P.112–118.

17. Katchenovskiy D. I. On the present state of international jurisprudence – Part I [read 21st June, 1858] / D. I. Katchenovskiy // *Papers read before the Juridical Society. 1858–1863. Vol. II.* – London: William Maxwell, 1863. – P.99–111.

18. Katchenovskiy D. I. Prize Law: particularly with reference to the duties and obligations of belligerents and neutrals. Trans. by Frederic Thomas Pratt / D. I. Katchenovskiy. – London: Stevens & Sons, 1867. – 189 p.

19. The armed neutralities of 1780 and 1800: a collection of official documents preceded by the views of representative publicists / Ed. by James Brown Scott. – New York, London, Toronto, Melbourne, Bombay: Oxford University Press, 1918. – 698 p.

References

1. Golobuc'kyj P. V. Kachenovs'kyj D. / P. V. Goloduc'kyj // *Encyklopedija istorii' Ukraini'ny.* – K.: Naukova dumka, 2007. – Т.4: Ка-Ком. – С.156.
2. Kaganovs'ka T. Je., Chervjacova A. O. Dmytro Ivanovych Kachenovs'kyj / T. Je. Kaganovs'ka, A. O. Chervjacova // *Nauchno-populjarnyj zhurnal.* – №3 – 2008. – С.24–32.
3. Posohov S. I., Jarmysh O. N. Kachenovs'kyj Dmytro Ivanovych / S. I. Posohov, O. N. Jarmysh // *Jurydychna encyklopedija.* – K.: Vyd-vo Ukraini'ns'ka encyklopedija im. M. P. Bazhana, 2001. – Т.3: К–М. – С.68.
4. Jakovenko N. Vstup do istorii' / N. Jakovenko. – Kyi'v: Krytyka, 2007. – 375 s.
5. Grabar' V. Je. Materialy k istorii literatury mezhdunarodnogo prava v Rossii (1647–1917 gg.) / V. Je. Grabar'. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1958. – 491 s.
6. Katchenovskij D. I. Inostrannaja literatura / D. I. Katchenovskij // *Russkoe slovo.* – B. M., 1860. – С.59–80.
7. Katchenovskij D. I. O sovremennom sostojanii politicheskikh nauk na zapade Evropy i v Rossii. Rech', napisannaja dlja proiznesenija v torzhestvennom sobranii Imperatorskogo har'kovskogo universiteta, 1862 goda, ordinarnym professorom D. Katchenovskim / D. I. Katchenovskij. – Har'kov, 1862. – 172 s.
8. Katchenovskij D. O kaperah i prizovom sudoproizvodstve, v otnoshenii k nejtral'noj trgovle. Issledovanie / D. I. Katchenovskij. – Moskva: Tipografija V. Got'e, 1855. – 175 s.
9. Kovalevskij M. M. Harakteristika D. I. Kachenovskogo v svjazi s lichnymi o nem vospominanijami / Maksim Kovalevskij // *Pamjati Dmitrija Ivanovicha Kachenovskogo: Torzhestv. zased. Jurid. o-va pri Imp. Har'k. un-te 22 nojab. 1903 g.: Harakteristiki i vospominanija* / V. A. Jastrzhembskij, M. Kovalevskij i dr. – H.: Tipo-Lit. N. V. Petrova, 1905. – С.21–42.
10. Lapina M. Zhizn', otdannaja universitetu: nauchnaja i prosvetitel'skaja dejatel'nost' professora Har'kovskogo universiteta D. I. Kachenovskogo / M. Lapina // *Novyj kolegium.* – 2004. – №1/2. – С.71–81.
11. Stojanov A. Vospominanija o D. I. Katchenovskom: Biogr. ocherk: Publ. lekcija, chitannaja 2-go fevralja 1873 g. / A. Stojanov. – H.: Univ. tip., 1874. – 40 s.
12. Fateev A. N. Ideja lichnosti v politiko-filosofskih sochinenijah D. I. Katchenovskogo / A. N. Fateev // *Pamjati Dmitrija Ivanovicha*

Kachenovskogo: Torzhestv. zased. Jurid. o–va pri Imp. Har'k. un–te 22 nojab. 1903 g.: Harakteristiki i vospominanija / V. A. Jastrzhembskij, M. Kovalevskij i dr. – H.: Tipo–Lit. N. V. Petrova, 1905. – S.43–54.

13. Shimkov A. P. Vospominanija o D. I. Kachenovskom / A. P. Shimkov // Pamjati Dmitrija Ivanovicha Kachenovskogo: Torzhestv. zased. Jurid. o–va pri Imp. Har'k. un–te 22 nojab. 1903 g.: Harakteristiki i vospominanija / V. A. Jastrzhembskij, M. Kovalevskij i dr. – H.: Tipo–Lit. N. V. Petrova, 1905. – S.71–92.

14. Jastrzhembskij V. A. D. I. Kachenovskij, kak uchenyj i prepodavatel' / V. A. Jastrzhembskij // Pamjati Dmitrija Ivanovicha Kachenovskogo: Torzhestv. zased. Jurid. o–va pri Imp. Har'k. un–te 22 nojab. 1903 g.: Harakteristiki i vospominanija / V. A. Jastrzhembskij, M. Kovalevskij i dr. – H.: Tipo–Lit. N. V. Petrova, 1905. – S.1–20.

15. Akashi K. Cornelius van Bynkershoek: his role in the history of international law / Kinji Akashi. – Hague: Kluwer Law Internationa, 1998. – 199 p.

16. Katchenovsky D. I. A Biographical notice of the late professor Wurm [read 7th March, 1859] / D. I. Katchenovsky // Papers read before the Juridical Society. 1858–1863. Vol. II. – London: William Maxwell, 1863. – P.112–118.

17. Katchenovsky D. I. On the present state of international jurisprudence – Part I [read 21st June, 1858] / D. I. Katchenovsky // Papers read before the Juridical Society. 1858–1863. Vol. II. – London: William Maxwell, 1863. – P.99–111.

18. Katchenovsky D. I. Prize Law: particularly with reference to the duties and obligations of belligerents and neutrals. Trans. by Frederic Thomas Pratt / D. I. Katchenovsky. – London: Stevens & Sons, 1867. – 189 p.

19. The armed neutralities of 1780 and 1800: a collection of official documents preceded by the views of representative publicists / Ed. by James Brown Scott. – New York, London, Toronto, Melbourne, Bombay: Oxford University Press, 1918. – 698 p.

Pastushenko A. O., Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Ukrainian studies and language preparation of foreign citizens, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics (Ukraine, Kharkiv), andrii.pastushenko@hneu.net

Between idealism and positivism: D. I. Kachenovskiy's methodological revolt

The article analyzes research methodology of Kharkiv University's Professor D. I. Kachenovskiy. In the course of research an attempt was undertaken to explain contradictory behaviour of Dmytro Ivanovych as an author and public person. The research is grounded on the methods as follows: comparative and historical method, context analysis, method of description and psychological method.

The research reveals that D. I. Kachenovskiy demonstratively rejected positivism before other people, but at the same time he followed this methodology consciously or unconsciously in his pieces of research. Probably he perceived positivism as a form of materialism. Dmytro Ivanovych looked for the middle way between materialism and idealism, but this search failed to achieve success.

The positivist paradigm remained essential one in Kachenovskiy's studies. On the other side, idealism clearly displayed itself as an active life position of the researcher. By this way D. I. Kachenovskiy succeeded in harmonizing two opposite methodologies in his own world view.

Keywords: Europe, the Modern period, D. I. Kachenovskiy, positivism, idealism, materialism, methodology.

* * *

УДК 35.1

Белозорова Р. О.,
аспірантка, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), renabel@mail.ru

ФЕНОМЕН ВОЛІ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО– ФІЛОСОФСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ВЛАДИ

Досліджено феномен волі в контексті соціально–філософської проблематики влади. Розглядаються проблеми взаємовідносин влади і волі. Проводиться соціально–філософський аналіз поєднання феномена влади з поняттям волі в різних формах суспільства, розглядаються особливості деяких аспектів вольової організації влади в соціумі, проводиться спроба пояснити сутність владних відносин через розуміння волі як одного з основних явищ соціальної дійсності, розглядається проблема визначення мети соціальних устремлень людей.

Ключові слова: влада, воля, суспільство, владні відносини.

Феномен влади охоплює практично всю сферу соціальних відносин і, в значній мірі, обумовлює внутрішню сутність самої людини. Прояви даного

феномена в соціальній реальності багатогранні і мають широкий діапазон задіяних в них суб'єктів. У владних відносинах беруть участь, в тій чи іншій формі, практично всі члени суспільства. Таким чином, влада в суспільстві виявляється лише зовнішньою оболонкою більш складного в своїй сутності явища. У філософському розгляді феномен влади найчастіше асоційований з феноменом волі. Зокрема, більшість вчених підкреслюють природний характер влади. Вони бачать це в первісному прагненні людини до влади. Можна помітити, що багато спроб теоретичного осмислення владних відносин пов'язані з поняттям волі. Ряд визначень влади оперують цим терміном в тому чи іншому сенсі. Існування суспільства і його еволюція неможлива без виникнення і взаємодії між собою феноменів влади та волі. Відносини між ними суттєво впливають на траєкторію розвитку суспільства.

Мета: проаналізувати феномен волі в контексті соціально–філософської проблематики влади в середині суспільства.

В філософії влада розглядається у творах Платона, Аристотеля, Цицерона, А. Августина, Ф. Аквінського. В працях Ф. Ніцше, дане поняття розширюється таким чином, що першоосновою влади виявляється воля, «воля до влади». До значного соціально–філософського дослідження проблеми влади і волі, можна віднести концепції Гегеля. М. Вебера, К. Маркса, роботи О. А. Крижановської, а також праці А. М. Эрмоленко, В. В. Ляха, Є. К. Бистрицького.

Термін «влада» багатозначний і відкриває широку можливість для найрізноманітніших тлумачень. Незважаючи на різні підходи, у всіх концепціях влади виявляються загальні елементи і зв'язки, які можуть привести до визначення спільної універсальної дефініції. Використання волі як ключового поняття у визначенні влади характерно для німецької філософії. За класичним визначенням М. Вебера влада в загальному розумінні є здатність і можливість здійснювати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою різного роду засобів: права, переконання, примусу, авторитету, волі і т.д. Влада – це право і можливість розпоряджатися ким–небудь і чим–небудь, підкоряти своїй волі [1, с. 697]. Такі ознаки влади, як, воля, вплив, авторитет, переконання, спонукання, примус, сила, є реальними проявами влади і процесу панування. Гегель вважав саме «вольову силу» родовою ознакою або сутнісним початком влади. Оскільки воля є похідна духовної діяльності особистості, то і влада, яка спирається на волю, має аналогічний внутрішній, духовний аспект.

Неможливо вказати таке суспільство, в якому немає очевидної тяги людей до домінування. У будь–якому соціумі потрібен лідер, ватажок, який здатний повести людей за собою. Воля до влади, отже, основна риса соціального життя. Вона трактується не тільки як суспільна потреба, а й як особливий феномен захопленості владою. Всі люди одержимі прагненням до влади. Але не всі здатні реалізувати цю потребу. Тому у багатьох воля до влади проявляється в'яло, пасивно.

В кінці XIX століття Ф. Ніцше розглядав феномен «волі до влади» як рушійну, енергійну основу світу; свого роду потік, над дією якого немає раціонального закону. Свідомість, процес мислення і пізнання, є лише знаряддя, наслідок афектів цього потоку. Саме життя є безпосередньо волею до влади. Воля виявляється своєрідною лінією

поділу, яка визначає спрямованість відносин між суб'єктом і об'єктом. Об'єктивація волі суб'єкта в соціумі породжує відносини влади. Це, в найбільш загальній формі характеризує відносини в суспільстві, об'єднуючи існуючі уявлення про владу як панування і владу як вплив. Тут знаходять своє відображення різні форми панування – фізичне і економічне, а також інформаційний вплив.

У разі фізичного силового примусу, воля пануючого реалізується за допомогою матеріальних інструментів і технологій, що забезпечують перевагу пануючого над підвладними. Це К. Маркс зауважував: «природа не буде машин паровозів, залізниць ... Всі ці продукти людської діяльності, природний матеріал, перетворений в органи влади людської волі над природою» [2, т. 46, II, с. 215]. До таких інструментів відноситься зброя, різні інженерні конструкції – стіни, в'язниці, засоби транспорту, тощо. Наприклад, античні легіонери мали зброю, що забезпечувала перевагу над варварськими народами. Середньовічний лицар володів зброєю і обладнаннями, що дозволяли йому перемогти в бою звичайного селянина; ґрунтовні зміцнення – феодальні замки – забезпечували надійний захист від будь-яких посягань. Як стародавній, так і сучасні держави використовують широкий арсенал військових засобів, який гарантує їм силове придушення будь-яких масових виступів, що загрожують їх владі, і, найчастіше, дозволяють диктувати свою волю іншим державам. Таким чином, фізична перевага була і залишається важливим інструментом реалізації влади в матеріальному світі. Одночасно, «матеріальне» розуміння індивідуї призводить до виникнення жорсткої ієрархічної структури з наявністю єдиного підпорядкованого фактора. Оскільки двоє–троє завжди виявляються фізично сильніші за одного, то в суспільстві, побудованому за принципом фізичної об'єктивації владної волі, не може бути інших, альтернативних володарів крім тих, що командують більшістю.

Історично, більшість «первинних» держав були створені саме за принципом переваги влади у фізичному відношенні. Отже, система владних підпорядкувань в таких державах ґрунтувалася на принципах єдиноначальності та централізованого підпорядкування волі одного володаря – монарха [3, с. 38]. Таким чином, формування монархій як первинної форми державності було обумовлено панівною в суспільстві фізичною формою реалізації соціальної волі.

Аналогічна ситуація виникала і в імперіях, де головним інструментом, що гарантує строгу вертикаль підпорядкування в них, чинився фізичний примус. В умовах тоталітаризму фізичний примус і силова перевага влади також є обов'язковими атрибутами громадської організації. По всій видимості, будь-які форми організації влади в суспільстві, при яких існує одноосібний правитель, ґрунтуються, перш за все, на фізичній перевазі пануючих над підлеглими.

Відбувається насадження колективізму, твердження абсолютної переваги групи над будь-якою індивідуальністю засобами прямої фізичної сили. Жорстке підпорядкування волі володаря гарантує існування як самого індивіда, так і суспільства. Таким чином, необхідність підпорядкування індивідуальної волі вищій волі правителя має характер загальносуспільного блага, що дозволяє як індивіду, так і суспільству ефективно діяти у важких умовах навколишнього середовища для досягнення мети спільного виживання. Прояв індивідуального початку, що

виражається в неузгодженості волі підлеглого і правителя, вкрай небезпечний для даної системи, оскільки це прямує до її розпаду. Виникають поняття про борг, честь, гідність і їх високу (моральну) значимість, як запоруку виживанню системи. Воля правителя, а з цим і його влада виявляється незаперечною, навіть якщо підлегли можуть вважати, що він не має рації: в будь-якому випадку, непокоря стає важким дисциплінарним порушенням. Цінність підпорядкування наказам завжди ставиться вище всіх інших можливих цінностей в таких суспільствах. Встановлюється свого роду диктатура суспільної злагоди, коли індивідуальна поведінка, що відхиляється від загальноприйнятої, сприймається практично будь-яким членом суспільства як загроза всьому суспільству. Згідно М. Фуко, існує особлива технологія владного впливу, фактично заснована на фізичній дії на підвладних індивідів [4, с. 40]. Мислитель вказує на існування в історії людства особливої структури владно–громадських відносин, заснованих на фізичному насильстві.

Середньовічний релігійний фанатизм, апологетика колективізму в XX столітті, різні крайні форми патріотизму, націоналізму в сучасності – всі ці явища об'єднують прагнення принизити роль індивідуальної волі, якщо вона суперечить владі і цілям суспільства.

Принциповим чином відмінна об'єктивація соціальної волі до влади в суспільствах, побудованих на основі економічного примусу. Економічний примус являє собою особливий вид владного впливу, заснований на контрольованому обмеженні доступу до суспільно–значущих ресурсів. Прагнення до влади виявляється зазвичай одним із способів реалізації прагнення до матеріального благополуччя, особистого престижу. «Сильним» в такому суспільстві є той, хто володіє ресурсом, необхідним іншим. Таким чином, соціальна група, яка контролює і обмежує доступ до цих ресурсів отримує реальну владу, яку розуміють як можливість примусово нав'язувати власну волю іншим індивідам. Подібну соціальну групу можна назвати олігархічною верхівкою суспільства. Іншими словами, це найбільш сильні володарі економічної влади. Дана воля, впливаючи на соціум, формує серед людей індивідуальне вольове прагнення до володіння виробленим олігархами продуктам. Загальне гегелівське «зростання свободи» в такому соціумі здійснюється за рахунок розширення і ускладнення індивідуальних потреб, при цьому статусом соціальної волі прагне володіти та воля, яка спрямована на задоволення цих потреб. Відбувається піднесення індивідуалізму, а разом з ним приходять розуміння цінності окремої людини.

Якщо «фізичне» суспільство заперечує цінність індивіда, то «економічне» суспільство всіма способами намагається вселити індивіду почиття власної значимості. Це пояснюється тим, що тільки таким чином можна забезпечити безперервне зростання його індивідуальних потреб, що виникає як прагнення до влади і ще більшого блага.

Виникнення третього типу суспільства пов'язане з інформаційною революцією. Результатом інформаційної революції стає загальна доступність інформації. У постіндустріальному інформаційному суспільстві відбувається суттєве зростання сфери послуг. Розвиток технологій призводить до створення універсальних обробників інформації. З'являються електронні гаджети,

що забезпечує людині постійний доступ до інформаційних ресурсів незалежно від місця розташування.

Всі ці фактори викликають збільшення ролі інформації в плані реалізації різних форм і рівнів соціальної влади. Одночасно з появою потужних інформаційних ресурсів виникає потреба взяти їх під контроль. Розвиток технологій, що призвів до появи по-справжньому масових засобів інформації на початку ХХ століття, зумовив прагнення до контролю інформаційного простору з боку владних еліт деяких держав.

Однак, якщо раніше соціальна воля могла контролюватися і направлятися владою за допомогою подібної масової ідеології, загальноприйнятих догматів і вчень, в тому числі релігійних; то зараз така влада стає все більш складною.

Справа в тому, що «універсальна» ідеологія, що об'єктивується інформаційним впливом влади, недостатньо спеціалізована для кожного окремого індивіда. Чим більше універсальні вектори волі пропонуються владою, тим більш малоефективною вона стає щодо індивідуальної об'єктивації волі людей. Поширення інформації у вигляді знань і вчень сприяло виникненню безлічі можливих спеціалізацій для індивідів, що використовують різні галузі цих знань в реалізації своїх вольових устремлень.

Отже, роль силової об'єктивації в рамках феномену влади поступово пригнічується. Влада як панування, що забезпечується матеріальними силовими методами, починає здавати свої позиції. Інформаційне суспільство прагне використовувати перш за все особливий вольовий вплив, а не силове панування. В умовах вільного обміну інформацією роль економічного і фізичного примусу, що забезпечує владу, в значній мірі виявляється вторинною. Якщо розглядати сучасний світ і його глобальний інформаційний простір, то з'ясовується, що суспільства, в яких домінує силовий спосіб об'єктивації соціальної волі, мають локальний, обмежений характер і значно відстають у своєму розвитку від інших суспільств. До подібних застарілих форм соціальних відносин можна віднести ті, які виникають в осередках військових зіткнень і конфліктів, або існують на територіях відсталих держав, які не мають масового доступу до вільного поширення інформації.

У разі побудови владних відносин суспільства на основі домінування фізичного способу об'єктивації владної волі велике значення відіграють матеріальні інструменти і технології, що забезпечують перевагу пануючого суб'єкта. У подібних суспільствах можливість реалізувати свою волю, а значить і владу, мають перш за все володарі, які є лідерами. Людина, яка прагне до влади, без сумніву, має організаційні здібності. Йому притаманна явно виражена воля, сила переконання, швидкість реакції. Людина, котра відчула смак до влади, рідко втрачає волю до влади. Вона відчуває постійну потребу в ній. Така ситуація існує як в примітивних суспільствах, так і в державах імперського типу.

В умовах економічного способу реалізації волі до влади структура суспільства принциповим чином відрізняється. Таке суспільство еволюціонує з «фізичного» суспільства в умовах, коли існування соціуму в цілому не загрожує зовнішня небезпека. Тут спостерігається піднесення ролі індивіда, оскільки саме індивід з його відносно непередбачуваними потребами виявляється центральною фігурою.

На сучасному етапі суспільство виявляється сформованим насамперед під впливом економічного способу об'єктивації владної волі. Цей спосіб детермінує виникнення суспільства споживання, при якому владна воля, спрямована на збагачення, «транслюється» в маси за допомогою ряду складних феноменів, що включають інформаційні, естетичні та інші складові.

Отже, в статті розглянуто феномен волі в контексті соціально-філософської проблематики влади, проаналізовано поєднання феномена влади з поняттям волі в середині суспільства. З'ясовано, що існування влади в суспільстві, в значній мірі, детерміновано індивідуальною соціальною волею, потреба реалізації якої становить громадський обов'язок індивіда. Подібна потреба, що розуміється як прагнення до влади, зумовлює виникнення різних форм і структур владних відносин. Боротьба за владу – таємна або явна – дійсно пронизує життя будь-якого суспільства. Аналізувати мотив до влади складно, оскільки він породжується конкретним часом. Різні обставини спонукають волі до влади. Це може бути прагнення домінувати над людьми, розпоряджатися їхніми долями. В інших випадках потреба у владі диктується тягою до свободи, бажанням відкинути тирана або авторитарного лідера. Нерідко історичний виклик змушує ту чи іншу людину взяти на себе відповідальність за хід подій. Мотив влади може диктуватися потребою в досягненні, в повазі, у схваленні, в безпеці. Влада виявляється інтегрована практично в усі сфери людського життя. Таким чином, владні відносини виявляються досить складними і багатосторонніми.

Список використаних джерел

1. Новейший философский словарь [Текст] / Сост. А. А. Грицанов. – Минск: Современный литератор, 2007. – 816 с.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений [Текст]: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1955–1981.
3. Carneiro R. L. The Chiefdom: Precursor of the State [Text] / R. L. Carneiro // The Transition to Statehood in the New World. – Cambridge, 1981. – P.37–79.
4. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [Текст] / М. Фуко. – М.: Ad Marginem, 1999. – 480 с.
5. Самойлов И. Д. Совершенствование личности и общества в рамках феномена власти [Текст] / И. Д. Самойлов // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Культурология». – Челябинск: Изд-во Челябинского государственного университета, 2012. – Вып.28. – №35 (289). – С.35–39.
6. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века [Текст] / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. – 670 с.
7. Спиркин А. Г. Философия [Текст] / А. Г. Спиркин. – М.: Гардарики, 2004. – 736 с.
8. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм [Текст] / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С.319–344.
9. Парсонс Т. О понятии «политическая власть» [Текст] / Т. Парсонс // Политология: хрестоматия. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с.

References

1. Noveyshiy filosofskiy slovar [Tekst] / Sost. A. A. Gritsanov. – Minsk: Sovremennyy literator, 2007. – 816 s.
2. Marks K., Engels F. Polnoe sobranie sochineniy [Tekst]: v 50 t. / K. Marks, F. Engels. – M.: Gos. izd-vo polit. lit., 1955–1981.
3. Carneiro R. L. The Chiefdom: Precursor of the State [Text] / R. L. Carneiro // The Transition to Statehood in the New World. – Cambridge, 1981. – P.37–79.
4. Fuko M. Nadzirat i nakazyivat. Rozhdenie tyurmy [Tekst] / M. Fuko. – M.: Ad Marginem, 1999. – 480 s.
5. Samoylov I. D. Sovershenstvovanie lichnosti i obshchestva v ramkakh fenomena vlasti [Tekst] / I. D. Samoylov // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Filosofiya. Sotsiologiya».

Kulturologiya». – Chelyabinsk: Izd-vo Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2012. – Vyp.28. – №35 (289). – S.35–39.

6. Toffler E. Metamorfozy vlasti: Znanie, bogatstvo i sila na poroge XXI veka [Tekst] / E. Toffler. – M.: AST, 2002. – 670 s.

7. Spirkin A. G. Filosofiya [Tekst] / A. G. Spirkin. – M.: Gardariki, 2004. – 736 s.

8. Sartr Zh.–P. Ekzistentsializm – eto gumanizm [Tekst] / Zh.–P. Sartr // Sumerki bogov. – M.: Politizdat, 1990. – S.319–344.

9. Parsons T. O ponyatii «politicheskaya vlast» [Tekst] / T. Parsons // Politologiya: hrestomatiya. – M.: Gardariki, 2000. – 843 s.

Belozorova R. O., graduate student, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv), renabel@mail.ru

The phenomenon of the will in the context of socio-philosophical problems of power

The article investigates the phenomenon the will in the context of socio-philosophical problems of power. The problems problem of the relations between the power and the will. Conducts social-philosophical analysis of the interaction of the phenomenon of power with the concept of the will in different forms of society; the features of some aspects of a strong-willed organization of power in society; is attempted to explain the nature of power relations through the understanding of the will, as one of the major phenomena of social reality, considered the problem of the objectives of social aspirations of the people.

Keywords: power, will, society, power relations.

* * *

УДК 111.852:167.23.000.7.01

Бенюк О. Б.,

кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), obeniuk@gmail.com

ЕКСПЕРИМЕНТ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ ФУТУРИЗМІ

Статтю присвячено впровадженню поняття «мистецького експерименту» в сучасний естетико-художній дискурс. До уваги представлено трактування у теоретичному доробку та впровадження у мистецьку практику модерністського мистецького експерименту футуристами. Мистецький експеримент в епоху модернізму мав на меті усіма можливими шляхами творити нове. До експериментувань задля новаторства футуристи долучалися дуже жваво, оскільки не лише декларували, але й на практиці втілювали експериментування з формою, динамікою (як складовими художнього образу), із засобами творення (дотримуючись до класичних несподівани новаторські, а часом і інноваційні). Можна навіть сказати, що футуристи були першими, хто в художньому процесі намагалися поєднати, здавалося б досі непослідувані види мистецтва. Така розмаїта творча практика теоретично обґрунтована у європейських та українських футуристичних маніфестах і статтях. Проблеми експерименту, новаторства, винахідництва, революційного застосування звичних засобів творення та доłącчення новітніх технічних засобів неодноразово обумовлюються та осмислюються теоретиками художньо-естетичної концепції футуризму.

Ключові слова: мистецький експеримент, футуризм, динаміка, новаторство, модернізм.

Мистецтво – сфера культури, найбільш чутлива до різноманітних змін та трансформацій. Тому, зазвичай, мистецтво першим продукує та реалізує ідеї, котрі згодом пронизують увесь без винятків культурний простір. Футуризм, як мистецький напрям модернізму, своїми ідеями сягав далеко за межі «своєї» епохи. Проголошуючи, як і належить модерністам, у своїй естетико-художній концепції новаторство головною цінністю, футуристи, водночас утверджують у своїх маніфестах та статтях ідеї, які згодом стають основою формування цінностей нової епохи – епохи постмодерну. І це не викликає подиву, адже сама назва напрямку (з італійської *futuro* – майбутнє) скеровує його прихильників у майбутнє. Експериментування з формою, як складовою будь-якого художнього твору, та експериментування із засобами творення, які здійснювали футуристи, згодом були долучені до засад постмодерністського мистецького експериментування. Технологізація,

урбанізація, масовізація, залучення інноваційних технологій, і у зв'язку з цим, формування новітніх видів мистецтва, а загалом плюралізація мистецької сфери – ці та інші характерні риси мистецтва і загалом культури постмодерну беруть свої витoki у модернізмі. І естетико-художня концепція футуризму причетна до формування цих ідей безпосередньо.

Футуризм був об'єктом інтересу й аналізу в Україні ще за часів свого виникнення, у першій третині ХХ століття. На шпальтах українських видань про нього вели мову С. Гординський, К. Малевич, О. Полторацький, Г. Шкурupий. В радянський період футуризм був затаврований як «буржуазне мистецтво», а його представники піддавались не лише критиці, але й переслідуванню та репресіям. Вагомі дослідження українського футуризму були здійснені лише в останні десятиліття ХХ ст. у працях С. Павличко, О. Ільницького, Д. Степовика.

Ми поглянемо на естетико-художню концепцію футуризму з позиції виявлення в теоретичних надбаннях європейських та українських футуристичних тенденцій до мистецького експериментування. Розглянемо, як застосовували футуристи у своїй концепції поняття «експерименту», як його тлумачили, як втілювали свої експериментальні задуми у художній творчості. Для цього звернемося до теоретичних надбань футуристів – їхніх маніфестів та статей.

Становлення футуризму пов'язують з постаттю Філіппо Томмазо Марінетті, італійського есеїста та літератора, який 1909 року проголосив перший маніфест футуристів. Маніфести відігравали визначальну роль у діяльності і творчості представників цього напрямку. Найвагомішими вважають «Маніфест техніки футуристичного живопису», що його підписали У. Боччоні, К. Карра, Л. Руссола, Дж. Балла, Дж. Северіні, «Маніфест техніки футуристичної літератури» Т. Марінетті, «Маніфест музикантів футуристів» Б. Прателла, «Живопис звуків, шумів і запахів» К. Карра, «Маніфест техніки футуристичної скульптури» У. Боччоні, «Новий футуристичний живопис» Т. Марінетті. Як жанр літературної творчості, маніфести відобразили художньо-естетичну концепцію футуристів, висловили їхню мету – запровадження «футуристичного життя».

Як видно з назв маніфестів, футуристичний експеримент, на відміну від попередніх, мав глобальний характер і охоплював усі види мистецтва – від поезії та малярства, як основних, до скульптури, музики, театру, фотографії, кінематографу й архітектури.

У «Першому маніфесті футуризму» Т. Марінетті виклав своє розуміння ролі мистецтва в сучасному суспільстві, яке вирізнялося радикальним запереченням культури та мистецтва попередніх епох з огляду на те, що сучасна цивілізація мусить кардинально змінити ціннісні орієнтації і стати на шлях активного перетворення світу за допомогою техніки та машин. «Ми рознесемо всі музеї, бібліотеки. Геть мораль, боягузливих догідників і підлих обивателів! Ми будемо оспівувати робочий шум, радісний гул і бунтарський рев наповлу...» [4, с. 160]. Послідовники цих закликів у малярстві, скульптурі, літературі, як зауважив М. Бердяєв, справді обміняли «чарівність жіночого тіла чи квітки» на «чарівність мотора». «Футуристи, – зазначав філософ, – оспівують красу машини, захоплюються її шумом, надихаються

її рухом... Вони перебувають у полоні машини та нових відчуттів пов'язаних з нею» [1, с. 14].

К. Малевич називав футуризм «відчуттям динаміки». І не дивно, оскільки поняття «динамізму» було найважливішим у новій художньо-естетичній концепції. Футуристів цікавили тільки такі предмети, які мали динамічне наповнення. «До цього нового динамічного відчуття, – стверджував художник, – футуристи відносять тільки те, що більш за все має у своїй суті динамічного руху. Вокзали, паротяги, мотори, пароплави, заводські труби, фабрики, заводи, електрика, рекорди спорту, бої, війни революцій – все це природно для футуриста, але він виявляє не вигляд речей, а їхню функцію, їх динаміку» [3, с. 216]. Динамізм мусить створювати ефект «вихору інтенсивного життя – ритм кожного об'єкту, його внутрішню силу». У футуристів ця внутрішня сила досягає такої напруги, від якої об'єкти розлітаються на шматки. Тому, писав Малевич, розглядаючи твори футуристів, потрібно шукати не цілісність образу, а ту силу, яку відображено в лініях картини.

Відображення динамічності та сили не має нічого спільного з дійсністю. Дійсність за своєю силою є менше потужна, ніж твір. Тому, зрозуміло, футуристи в «Маніфесті техніки футуристичного живопису» писали, «що портрет не має бути подібний на свій оригінал і що художник носить у самому собі пейзажі, які він фіксує на полотні» [10]. Отже, футуристи стали творцями нової реальності, сильнішої та більше динамічної від дійсної.

На відміну від кубізму, футуризм відмовився від статичності. Футуристи намагалися створювати картини та скульптури, що викликали відчуття часового процесу. Рух, який вони передавали у своїх творах був активним і динамічним. Фази руху не лише чергувалися одна з одною, а й нашаровувалися одна на одну: в цьому полягала концепція передачі руху. Художники почали створювати певну систему вираження динамізму. Митці захотіли показувати фарби в русі, в часі; замість «мертвих ліній» – горизонтальних та вертикальних – використовували «арабески, зіткнення гострих кутів, зигзаг, коло, еліпс, спіраль». Так, живопис відмовився від статичності кубізму. Футуристичні роботи давали відчуття внутрішньої пластичної нескінченності. Один предмет «ледве встигає закінчитися там, де встигає початися інший».

Художник урухомлював матерію синтезуючи час, місце, форму, колір і тон. «Порушуються всі тверді грані буття, все декристалізується, розшаровується, розпилюється. Людина переходить у предмети, предмети входять у людину, один предмет переходить в інший предмет, всі площини зміщуються, всі плани буття зміщуються. Це нове відчуття світового життя намагається виразити футуристичне мистецтво» [1, с. 9]. Микола Бердяев називав футуризм «суцільним порушенням межі осілості буття», оскільки прихильники Марінетті руйнували всі окреслені образи предметного світу.

«Технічний маніфест футуристичного живопису» запровадив у малярстві принцип дивізіонізму – надання простору відчуття руху через помноження деталей предмету. «Насправді все рухається, все біжить, все швидко змінюється, – писали автори маніфесту. – Профіль ніколи не буває нерухомим перед нами, він безперестанку з'являється і зникає. Через стійкість образу на сітківці ока рухомі предмети постійно помножуються; їх форми змінюються як швидка вібрація в просторі, через який

вони пробігають. Ось тому коні, що біжать, мають не чотири ноги, а двадцять, і їхні рухи – тривимірні» [10].

Засади літературного творення Т. Ф. Марінетті виклав у «Технічному маніфесті футуристичної літератури». Ці принципи полягають у запереченні тих класичних атрибутів літературного твору, які стоять на заваді виявленню суті – динамізму. Тому письменник-футурист мусить відмовитися від використання прикметників, прислівників, від синтаксису, пунктуації, які, на думку футуристів, «додають відтінків, затримують, змушують замислитися, а це суперечить динаміці нашого сприйняття».

Футуристична поезія мусить бути безперервним рядом нових образів, які формуються асоціативно та поза сферою звичної логіки. Такий ланцюг асоціацій є спроможний передавати рух справжнього життя: «грубі вигуки, звуки, що ріжуть вуха».

Однією з вимог футуристів до літератури була відмова від психологізму. Людина, її почуття та переживання, як об'єкт літературної творчості, мусили бути викинуті із літератури. Зіпсована бібліотеками та музеями, логікою цього світу, людина стала нецікавою для мистецтва – її місце займала «лірика станів неживої природи». Тому завдання письменника полягало у вмінні «виразити силу прискорення, відчуття й передати процес розширення і стиснення, синтезу і розпаду... відобразити електронний вихор і потужний ривок молекул» [5, с. 166]. Отже, призначенням літератури був показ життя мотору, звуку, запаху, земного тяжіння. На думку футуристів, тільки інтуїтивно сприйняте та безпосередньо виражене життя дає змогу проникнути в суть явищ.

Футуризм у музиці утвердив Б. Прателла маніфестом музикантів футуристів. Митець був переконаний, що школи, консерваторії та академії – це пастка і для молодих митців, і для сучасного мистецтва. У цих осередках безсилля, на думку футуристів, майстри та професори, відомі своїм вузьким світоглядом, культивують традиціоналізм і спрямовують усі зусилля проти розширення музичної сфери. Такі вчителі чинять цілеспрямований тиск на творчу особистість, обмежують будь-які вільні, сміливі тенденції, постійно придушують прагнення інтелектуальних новацій.

Футуризм в особі Прателла проголосив невтомну війну доктринам, особам та творам, що повторюють, продовжують і звеличують минуле коштом майбутнього: «Я, відрікаючись від звання маестро, як ознаки бездарності та невігластва, в такий спосіб підтверджую свою пристрасну вірність футуризму...» [11].

Футуристична музика, що кардинально відрізнялася від так званої музики факту, застосовувала такі специфічні прийоми як деструкцію квадратури, руйнацію хронометричної тиранії ритму, атональну тональність. Прихильники музичного футуризму оголошили своїм завданням «виразити музичну душу натовпу, великих промислових складів, поїздів, трансатлантиків, крейсерів, авто й аеро. Врешті, додати до великих домінуючих мотивів музичної поеми звеличення Машини й тріумф Електрики».

Логічним продовженням новацій Балілла Прателла стало мистецтво шумів Луїджі Руссоло. «Щоб стимулювати й посилювати наші відчуття, – писав митець, – музика розвивалась у напрямку до найскладнішої поліфонії та максимальної різноманітності, шукаючи

найскладніші ряди дисонансних акордів і готуючись до створення музичних шумів» [12]. Ця еволюція в напрямку до звукового шуму, на думку футуристів, раніше була неможливою. Тільки вухо сучасника стало підготованим до сприйняття шумів завдяки модерному життю, переповненому різноманітними шумами: «Ми насолоджуємось створенням ненормальної оркестровки стукотіння металевих жалюзі, грюкання дверей, бубоніння та шурхотіння натовпу, різноманітного гуркотіння станцій, залізниць, чавуноливарних заводів, прядіння вовни, друкування, електростанцій та метро» [12].

Таким чином, нова музика прагнула сформувати в Італії футуристичний музичний смак, руйнуючи доктрини, академічні та зашкарублі цінності, які декларували повернення до класичних форм.

Скульптуру футуристи також не оминули увагою. 1912 року У. Боччоні опублікував «Технічний маніфест футуристичної скульптури», де виклав вимоги до новітньої скульптури. Метою цього виду мистецтва мала стати абстрактна реконструкція площин та об'ємів, які визначають форму. Тому в скульптурі, так само як і в усіх видах мистецтва, потрібно усунути традиційно витончену манеру зображення предметів. «Скульптура не може ставити за мету бодай часткове відтворення реальності», – зазначав Боччоні. Навпаки, скульптура мусить брати до уваги абсолютно всі реальності, щоб передати сутність пластичного відчуття. Тож скульптор–футурист сприймав предмет і його частини як пластичні зони, які він представляв у скульптурній композиції у вигляді площин дерева, металу чи якихось інших матеріалів, щоб втілити предмет. Треба зауважити, що футуристи застосовували в скульптурі різноманітні матеріали та їх комбінації.

Футуристична скульптура – це «скульптура навколишнього середовища», оскільки її пластичність розвивається, продовжується у просторі, й моделює атмосферу, яка оточує речі. «Скульптура мусить давати життя предметам, сприяючи їх поширенню в просторі відчутно, систематично та пластично, бо ніхто не може більше заперечувати, що предмет продовжується в точці, у якій інший предмет починається, і що все, що оточує наше тіло (пляшки, автомобілі, будинки, дерева, вулиці) поділяє його на секції, формуючи арабески кривих і прямих ліній». Те, що творять скульптори–футуристи, втілює ідею мосту, який з'єднав би зовнішню пластичну нескінченність з внутрішньою пластичною нескінченністю і відкривав би нові форми.

Мистецьке життя українського суспільства початку ХХ століття було сповнене активності й революційності. Європейська хвиля експериментаторства та новаторства захопила Україну, проте затрималася не надовго, оскільки вже від 1920 року радянська ідеологізація почала свою цілеспрямовану ходу, а сталінські репресії 1930–х років остаточно припинили будь–які «відступи в бік».

Однак протягом перших двох десятиріччя ХХ століття в Україні виникла потреба й склалися передумови для формування національної урбаністичної культури. З цього приводу С. Павличко в монографії «Теорія літератури» зазначала: «Культура нарешті почала бути схожою на духовну індустрію» [6, с. 176]. В цей період почали диференціюватися мистецькі напрями, групи, школи. Відкритість до проблем тогочасного мистецтва, зацікавленість творчими пошуками західних митців, обізнаність у мистецькому житті Європи свідчили про

активність українських творчих кіл. Тому не дивно, що тенденції європейського мистецтва знаходили відгук в українському футуристичному мистецтві.

Для українських митців першої третини ХХ століття цілком природним було розглядати себе частиною світового художнього процесу. На сторінках мистецьких часописів, таких як «Українська хата», «Нова генерація», «Мистецтво», «Шляхи мистецтва», «Барикади театру», автори публікацій обговорювали творчість відомих західних майстрів, новітні течії в мистецтві. Тут друкували статті відомих українських та закордонних мистецтвознавців, художників, письменників, культурних діячів.

Теоретичні розробки та напрацювання українських митців свідчать про актуальність на терені вітчизняної культури європейських ідей та новацій, зокрема ідеї експериментування. При цьому зауважимо, що така спрямованість не стерла самобутності та оригінальності українських мистецьких здобутків та теоретичних концепцій.

Експериментування в літературі найбільше яскраво відображає творчість українських футуристів. Експеримент як пошук нового, епатаж, засіб досягнення творчої свободи став головною засадою українських послідовників Марінетті. Засновником та провідником футуризму в Україні вважають письменника М. Семенка, який 1913 року (за чотири роки після проголошення першого маніфесту західноєвропейських футуристів) разом з двома художниками, В. Семенком та П. Ковжуном, створив першу українську футуристичну групу. Свою діяльність українські футуристи почали з видання епатажних футуристичних збірок «Дерзання» та «Кверофутуризм». Передмови до згаданих видань треба розцінювати як перші маніфести українського футуризму. Ці публікації що вирізнялися зухвалістю, перегукувалися з безапеляційними маніфестами Т. Ф. Марінетті. Заперечення та відкидання традиції, максималістське антинародництво стали визначальними на цьому першому етапі розвитку футуризму. «Поживши з вами, відстаєш на десятиріччя. Я не приймаю такого мистецтва. Як я можу шанувати тепер Шевченка, коли я бачу, що він є під моїми ногами?»¹ – писав Михайль Семенко, відмовляючись від «народництва» та «провінціалізму». Український футуризм прагнув іти в ногу із світовим мистецтвом і бодай «...штучним рухом наблизити наше мистецтво до тих границь, де у всесвітським мистецтві починає ся нова ера»².

Як зазначають літературознавці та критики, власне літературні досягнення першого етапу футуризму були напрочуд скромними. Цінність цих спроб належить вбачати в тому, що футуристичні експерименти сколихнули українське літературне й культурне життя. Дослідник українського футуризму О. Ільницький зокрема наголошував: «Жоден із попередніх літературних дебютів не струснув так швидко літературного процесу, як Семенко. Скандал оголив зазвичай необговорювані принципи, на яких творилася література в Україні» [2, с. 226]. Окрім того, як зазначала дослідниця українського літературного модернізму С. Павличко, футуризм

¹ Цитата за: Ільницький О. Український футуризм. – Львів, 2003. – С.28.

² Цитата за: Ільницький О. Український футуризм. – Львів, 2003. – С.29

М. Семенка був концептуальним явищем, «тому його вірші – це моделі футуризму, а не футуристичні вірші» [6, с. 189].

Другий етап розвитку (20–ті роки ХХ століття) став періодом згуртування та теоретичного обґрунтування футуризму. Асоціація панфутуристів 1922 року видала журнали «Семафор у Майбутнє» та «Катафалк мистецтва». Ці часописи знайомили читачів з теоретичними шуканнями футуристів, програмними статтями та роздумами про мистецтво М. Семенка, О. Полторацького, Л. Скрипника. Тут також публікували переклади з «Альманаху дада», «Першої дадаїстичної промови в Німеччині», твори Г. Тракля, статті про Марінетті, Т. Тцару. У «Семафорі» друкували великі огляди тогочасних мистецьких напрямів Німеччини, Франції, Італії, Англії, Америки, Польщі, Швейцарії, Чехії, Словаччини.

Цей період творчості футуристів називають панфутуристичним, оскільки власне це поняття як головне сформулювали футуристи у своїх програмних статтях «Постановка питання в теорії мистецтва переходової доби. (Панфутуристичний маніфест)», «Пан футуризм», «Маніфест Marinetti і пан футуризм», «Зустріч на перехресній станції» та ін.

Деструктивність футуристи вважали характерною особливістю мистецького життя початку ХХ століття. Цей руйнівний процес спричинювали імпресіоністичне та неоімпресіоністичне малярство, символістська поезія, які також зумовлювали розмивання меж між видами мистецтва та їх змішування. Апогеєм такого хаотичного нуртування можна вважати «футуристичну революцію», що стала водночас переломним явищем, бо принесла із собою «найбільш радикальну й категоричну відмову від усталеного мистецького процесу, розхитуючи застарілі уявлення про мистецтво, розбиваючи органічну єдність та традиційні поділи» [2, с. 226]. Як наслідок, специфічні формальні елементи в мистецтві стали об'єктами досліджень та експериментів різноманітних мистецьких напрямів – «ізмів». «Футуризм приніс із собою революційно-деструктивну акцію, і процес виявився в силі численних «ізмів» [8, с. 113], – писав М. Семенко в панфутуристичному маніфесті. Поява цих напрямів, що відображали окремі проблеми мистецького процесу, свідчила про те, що «безперервна лінія мистецького процесу порвалася». Футуризм українські футуристи трактували не як наукову теорію мистецтва і не як саме мистецтво, а як вихідний пункт, «...звідки розбіглися приватні завдання змісту, форми й матеріалу в мистецтві» [8, с. 114]. Таке розпорошення мистецтва «на атоми» ставало фундаментом для синтезу зовсім іншого мистецтва.

Отже в перехідну добу, по завершенні деструкції, було закладено підвалини для майбутньої конструкції. Конструкцію в українському футуризмі уособлювала наукова система мистецтва, що отримала назву панфутуризму. «Панфутуризм мислився відразу панфутуризмом, кубізмом, експресіонізмом і дадаїзмом, але не просто синтезом цих потрібних явищ. Панфутуризм уважали не «літературною школою», а загальною теорією або ж «системою» мистецтва» [2, с. 223]. Панфутуризм, як стверджували футуристи, – це теоретичний стовбур цілого деструктивного процесу від його початку й до кінця, де кожний окремий «ізм» є лише однією з його «приватних» проблем.

Якщо футуризм почав активну деструкцію, то «панфутуризм об'єднує деструктивну акцію, доводить деструкцію до кінця (поглиблення революції) і зводить другу

дугу історії мистецтва, стаючи системою конструктивною» [8, с. 115].

Студіюючи естетико-художню концепцію українських футуристів, О. Ільницький у своїй монографії «Український футуризм 1914–1930» неодноразово наголошує, що найважливішим засновком на перший погляд суперечливої літературної практики українського футуризму є експеримент та неунікне прагнення новизни. Незважаючи на культурні й політичні обставини, які аж ніяк не сприяли експериментальним новаціям, футуристи наполягали на доконечній потребі «розвинути експериментальну роботу, яка за останні роки підупала, а без неї неможливий дальший розвиток». О. Полторацький закликав «не учитися робити так, як робили майстри інших діб, а вивчатися робити не так, а по-новому...»¹.

Поняття нового постійно фігурує в термінології футуристів. Футурист Г. Шкурупій у статті «Чому ми завжди на барикадах» стверджував: «Ми боремось в першу чергу за революційну, свіжу, сучасну тематику й ідейність і за оформлення її в мистецтві, щоб-то за якість і сучасність продукту для сучасного передового споживача. Ми проти пейзажів в лаптях і вишиваних сорочках, ми проти переробок і реставрації» [9, с. 33]. Письменник чітко визначав пріоритети футуристичного методу творення: революційне використання матеріалу, експериментування, винахідництво, застосування новітніх технічних засобів. Кожний експеримент, кожний винахід футуристи вважали кроком уперед, що наближав їх до мети. Цю думку поділяв і О. Полторацький, запевняючи, що експериментальна робота якраз і полягає в тому, щоб постійно переборювати буржуазні мистецькі засоби, деструктувати їх і експериментувати, виробляти й випробовувати нові.

Визначені з огляду на ці переконання пріоритети сприяли утвердженню літератури як такої, що спрямована на руйнування її меж та випробування можливостей. Футуристи відмовилися від високої, вишуканої манери та лексики. «Як протиотруту до цих традиційних рух плекав дискурс, що в основі мав або репортажність, науку й техніку, або розмовний стиль – непричесаний, де можна було вдатися до буденного і профанного» [2, с. 255]. Поєднуючи літературу «факту» з «художньою», футуристи винайшли кілька гібридних жанрів на кшталт фактопоєми, факто-оповідання. Ці письменники також складали «листи-поєми», «вірші-шаради», «радіо-поєми», «віршовані промови». Семенко творив у новому стилі поезо-малярства: поєднання малюнка з поезією, де «літери були різних розмірів і розміщувалися по сторінці не рядками, а залежно від фантазії автора...» [7, с. 193].

В Україні футуризм здобув прихильників не лише серед літераторів. Досить згадати, що двоє з трьох співзасновників футуризму були малярами (В. Семенко та П. Ковжун). «Батьком» російського та японського футуризму називають українського художника Д. Бурлюка. Футуристичні видання письменники завжди готували до друку разом з художниками: обкладинку «Зустрічі на перехресній дорозі» оформив В. Татлін; дизайнерами макету «Нової генерації» були всім відомі постаті: декоратор В. Меллер, фотограф Д. Сотник, художник А. Петрицький. Багато хто з футуристів працювали в кіноіндустрії як сценаристи, редактори чи теоретики кіно (Ю. Яновський, О. Довженко).

¹ Цитата за: Ільницький О. Український футуризм. – Львів, 2003. – С.251.

Отже, ідеї естетико-художньої концепції футуристів, були активно задіяні в європейському та українському мистецтві першої третини ХХ століття. Мистецький експеримент футуристів за своєю суттю був яскравим втіленням модерністського мистецького експерименту. У мистецькій практиці модерністський мистецький експеримент постав як метод художньої творчості, що випробовував та моделював різноманітні засоби та способи творення, складові творчого процесу та художнього образу задля впровадження нового замість усталеного, загальноприйнятого.

Різнманітне експериментування чи із засобами, чи із способами творення, ґрунтувалося на відведенні пріоритетної ролі, наданні особливого значення котромусь із засобів чи методів творення та наділенні його особливими функціями. Концептуальне різноманіття експериментувань із формою наводить на думку, що форма, як засіб творення художнього образу, є настільки гнучкою та місткою, що якась одна концепція усіх видозмін форми не була б здатна охопити. Тому футуризм, кубізм, абстракціонізм (ними аж ніяк не вичерпується список «кізмів»), що експериментували з формою), кожен своїм шляхом, виявляв здатність форми визначати всі інші образотворчі засоби в художньому творі.

Варто зауважити, що і західно-європейські, і українські футуристи у своїх художньо-естетичних концепціях, теоретичних працях та статтях активно користувалися поняттям експерименту. Тож, і теоретичні концепції, і художні твори цього періоду мали експериментальний характер, бо поставали за допомогою експериментального методу творення нового.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. Кризис искусства // Бердяев Н. Кризис искусства. (Репринтное издание). – М.: СП Интерпринт, 1990. – С.3–28.
2. Ляницький О. Український футуризм (1914–1930). – Львів: Літопис, 2003. – 456 с.
3. Малевич К. Кубо-футуризм // Малевич К. Собрание сочинений в пяти томах. – М.: Гилея, 1998. – Т.2. – С.215–225.
4. Маринетти Ф. Т. Первый манифест футуризма // Называть вещи своими именами. – М.: Прогресс, 1986. – С.158–162.
5. Маринетти Ф. Т. Технический манифест футуристической литературы // Называть вещи своими именами. – М.: Прогресс, 1986. – С.163–168.
6. Павличко С. Теорія літератури. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 679 с.
7. Полторацький О. З книги життя. Михайль Семенко та «Нова генерація» // Вітчизна. – К., 1966. – №11. – С.193–200.
8. Семенко М. Постановка питання в теорії мистецтва перехідної доби. (Панфутуристичний манифест) // Лейтес А., Яшек Н. Десять років радянської літератури (1917–1927). – К.: ДВУ, 1928. – С.113–119.
9. Шкурупій Гео. Чому ми завжди на барикадах // Нова генерація. – Х., 1927. – №2. – С.30–34.
10. Boccioni Umberto, Carrà Carlo, Russolo Luigi, Balla Giacomo, and Severini Gino. Technical Manifesto of Futurist Painting. Available at: <http://users.softlab.ntua.gr/~dania/must/art/futurism/painters.html>
11. Pratella Balilla. The Manifesto of Futurist Musicians. Available at: <http://users.softlab.ntua.gr/~dania/must/art/futurism/musicians.html>
12. Russolo Luigi. The Art of Noises. Available at: <http://users.softlab.ntua.gr/~dania/must/art/futurism/noises.html>

References

1. Berdjaev N. Krizis iskusstva // Berdjaev N. Krizis iskusstva. (Reprintnoe izdanie). – M.: SP Interprint, 1990. – С.3–28.
2. Ляницький О. Український футуризм (1914–1930). – Л'вів: Літопис, 2003. – 456 с.
3. Malevich K. Kubo-futurizm // Malevich K. Sbranie sochinenij v pjati tomah. – M.: Gileja, 1998. – T.2. – S.215–225.
4. Marinetti F. T. Pervyj manifest futurizma // Nazyvav' veshhi svoimi imenami. – M.: Progress, 1986. – S.158–162.
5. Marinetti F. T. Tehnicheskij manifest futuristicheskoy literatury // Nazyvav' veshhi svoimi imenami. – M.: Progress, 1986. – S.163–168.

6. Pavlychko S. Teorija literatury. – K.: Vyd-vo Solomii' Pavlychko «Osnovy», 2002. – 679 s.

7. Poltorac'kyj O. Z knygy zhyttja. Myhajl' Semenko ta «Nova generacija» // Vitchyzna. – K., 1966. – №11. – S.193–200.

8. Semenko M. Postanovka pytannja v teorii' mystectva perehodovoi' doby. (Panfuturystychnyj manifest) // Lejtes A., Jashek N. Desjat' rokov radjans'koi' literatury (1917–1927). – K.: DVU, 1928. – S.113–119.

9. Shkurupij Geo. Chomu my zavzhdj na barykadah // Nova generacija. – H., 1927. – №2. – S.30–34.

10. Boccioni Umberto, Carrà Carlo, Russolo Luigi, Balla Giacomo, and Severini Gino. Technical Manifesto of Futurist Painting. Available at: <http://users.softlab.ntua.gr/~dania/must/art/futurism/painters.html>

11. Pratella Balilla. The Manifesto of Futurist Musicians. Available at: <http://users.softlab.ntua.gr/~dania/must/art/futurism/musicians.html>

12. Russolo Luigi. The Art of Noises. Available at: <http://users.softlab.ntua.gr/~dania/must/art/futurism/noises.html>

Beniuk O. B., PhD, lecturer, department of philosophy, Kyiv National University of Culture and Art (Ukraine, Kyiv), obeniuk@gmail.com

Experiment in the European and Ukrainian Futurism

This article introduces the concept of «artistic experiment» into modern aesthetic and artistic discourse. I call your attention to the futurists' interpretation of modernist «artistic experiment» in their theoretical works and its implementation in practice. The goal of the artistic experiment in the epoch of modernism was to create the new, using all possible means. Futurists enthusiastically pursued experimentation in service of innovation. They not only declared but realized experimentation through form, dynamics (as components of artistic representation), techniques (augmenting the classical ones with the novel and often the innovative). It can even be said that the futurists were the first who in the artistic process strove to unite the seemingly disparate types of art. Such diverse artistic practices were theoretically justified in Ukrainian and other European futurist Manifestos and articles. The issues of experimentation, innovation and invention, revolutionary use of conventional methods of creativity and the addition of new technical means are repeatedly stipulated and conceptualized by the theorists of artistic-aesthetic concepts of futurism.

Keywords: artistic experiment, futurism, dynamics, innovation, modernism.

* * *

УДК 130.2:316.346.2–055.2]:64

Буланова–Дувалко Л. Ф.,
аспірантка, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), demelza@list.ru

ЕСТЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЖІНОЧОСТІ У ПРОСТОРІ ДОМОГОСПОДАРСТВА

Проведено естетико-філософський аналіз сюжетної традиції виконання жінками домашньої роботи у межах західноєвропейської, американської та радянської візуальних культур. Методологічною основою дослідження є феміністична естетика як інтелектуальний напрям, що зосереджується на аналізі та критиці мистецтва з позицій феміністичної теорії. Охарактеризовано філософсько-світглядне підґрунтя природності виконання жінками домашньої роботи. Розглянуто вибрані твори з історії західноєвропейського мистецтва на момент сюжетної традиції приналежності жінки до приватного простору. Проаналізовано причини виникнення американського культурного міфу про «ідеальну домогосподарку» та його реалізації у дискурсах популярної культури та феміністичного мистецтва. Визокремлено основні тенденції самореалізації жіночтва у просторі домогосподарства у межах комуністичної та соціалістичної ідеологій Радянського Союзу. Визначено теоретичні та практичні виміри феномену «другої зміни».

Ключові слова: феміністичність, домогосподарство, репродуктивна праця, феміністична естетика, друга зміна.

Репродуктивна праця жінки, яка складається з ведення домашнього господарства та догляду за дитиною, є однією з важливих функціональних складових, традиційно приписуваних категорії фемінності. Тривалий час домашня праця лишалась предметом дослідження економічної та соціальної політики, подекуди історичних студій та інколи філософських розвідок. Проте, завдяки масовому виходу жінок на ринок праці у 1960-х роках фемінізм другої хвилі та феміністична естетика уможливили переосмислення традиційних уявлень про соціальні ролі чоловіків та жінок у межах філософії фемінізму, гендерної теорії та естетики. Однак, чимало

гендерних аспектів праці лишаються малодослідженими та потребують додаткового висвітлення. Зокрема, актуальним є звернення до історії реалізації фемінності у просторі домогосподарства та аналіз трансформацій, які відбулися у цій сфері за останні сімдесят років (період найбільшої активності феміністичного руху).

Одним з найбільш ефективних способів спровокувати філософську рефлексію щодо актуальних соціальних питань є відображення останніх у мистецьких творах, кінематографічній та телевізійній продукції. Відтак, вважаємо за доцільне проаналізувати сюжетну традицію виконання жінками домашньої роботи як відображення актуальної світоглядної ситуації у визначеному культурному середовищі.

Однією з властивостей патріархального владного порядку є протиставлення публічної сфери, як території самореалізації представників чоловічої статі, приватній сфері, що виступає простором життєдіяльності жінок. Осмислюючи причини тривалого обмеження реалізації жіноцтва винятково простором домогосподарства, розглянемо філософські трактування цього питання. Загалом, для західноєвропейської філософської думки характерною є стійка аргументація природності виконання жінками домашніх обов'язків та віднесення чоловічої активності до сфери політики та філософії.

Так, перші твердження про природність та необхідність гендерного розподілу праці знаходимо ще у Біблійних текстах: «Дружини, – слухайтеся чоловіків своїх, як лицює то в Господі! Чоловіки, – любіть дружин своїх, і не будьте суворі до них!» (Кол. 3:18–19). «Хто жінку чесно знайде? А ціна її більша від перел [...]. Шукає вона вовни й льону, і робить охоче своїми руками [...]. І встане вона ще вночі, і видасть для дому свого поживу, а порядок служницям своїм [...]. Вона розуміє, що добра робота її, і світильник її не погасне вночі. Вона руки свої простягає до прядки, а долоні її веретено тримають [...]. Холоду в домі своїм не боїться вона, бо подвійно одягнений весь її дім. Килими поробила собі, вісон та кармазин – убрання її. Чоловік її знаний при брамах, як сидить він із старшими краю» (Пр. 31:10–23). «Отож–бо, я хочу, щоб молодші [вдови] заміж виходили, родили дітей, домом рядили...» (1 Тим. 5:14 с. 1104). «[...] щоб навчали жінок молодих любити своїх чоловіків, любити дітей, щоб були помірковані, чисті, господарні, добрі, слухняні своїм чоловікам, щоб не зневажалося Боже Слово» (Тит 2:4–5, с. 1108).

Платон описує приватну сферу як винятково жіночу, протиставляючи духовний, космічний ерос, ототожнюваний із чоловічим началом та реалізований у філософії, грубо–чуттєвому еросу, асоційований із жіночим та втілюваний у повсякденному побуті [14, с. 89–90]. У свою чергу, Аристотель провадить думку, що «основне призначення жінки полягає у тому, щоб служити чоловіку, приносячи різноманітну користь у сім'ї та державі» [4, с. 395], тим самим стверджуючи сферу приватного як сферу жіночого. На думку С. Жерьобкіна, «Та форма громадської участі жінок, яку пропонує Аристотель, визначає жінок винятково у термінах домашнього господарства, патріархальної сім'ї та фактично посилює авторитет чоловічої влади у сім'ї» [4, с. 395].

Подальше закріплення гендерного розподілу праці та сфер реалізації знаходимо у Декарта, що протиставляє

«абстрактний розум і досягнення об'єктивного знання [як сфери] «людини розумної» з «практичним розумом, необхідним для задоволення потреб повсякденного життя, [що] стає цариною жінок» [1, с. 49]. Руссо, у свою чергу, вважає «патріархальну сім'ю єдино можливою сферою реалізації жіночої суб'єктивності» [4, с. 405]. Погляди Джона Дьюї, який у нашій філософській розвідці репрезентує прагматизм, також зазнають феміністичної критики через «ідеалізацію хатньої сфери діяльності» [1, с. 85].

Попри яскраво виражений андроцентризм патріархальної філософської традиції у питанні гендерного розподілу праці погляди деяких філософів різочче відрізняються від описаної тенденції. Зокрема, варто назвати «ставлення Джона Лока до праці як підстави для майнових прав, Гегелевий опис самосвідомості, якої раб досягає через працю, і ставлення Джона Дьюї до ручної праці (пов'язане з його наголосом на досвіді як джерелі взаєморозуміння» [1, с. 532].

Дещо суперечливою для феміністичного аналізу праці є марксистська філософія, так як попри Марксове визнання репродуктивної праці як важливої умови для «виживання індивідів і виду» [1, с. 533] та її переважного виконання жінками, обґрунтуванням такого розподілу для Маркса та Енгельса є «природний розподіл праці у сім'ї, що склався завдяки природним задаткам (наприклад, фізичній силі)» [11, с. 30]. Серед феміністів марксистської орієнтації також немає однастайності щодо оцінки важливості репродуктивної праці. Так, Анжела Девіс описувала домашню працю як «невидиму, повторну, що виснажує, непродуктивну [та] нетворчу» [1, с. 533], а Елісон Джагер та Вільям Макбрайд, у свою чергу, критикуючи марксистську категорію «виробництва», вважають «класичне марксистське розрізнення між виробництвом і відтворенням образливим і з чоловічим упередженням» [1, с. 533].

Ханна Арентд, полемізуючи із Марксовою теорією праці у своїй книзі «Vita activa, або про діяльнісне життя», наполягає на існуванні двох типів дихотомії публічного та приватного, що відповідають політичному простору та сфері домогосподарства, хронологічно поділяючи їх «до Нового часу та після». Зокрема, перший вид бінарної опозиції цих областей людської діяльності бере свій початок від античного міста–держави, у якому існував чіткий розподіл робочих обов'язків на чоловічі та жіночі: «Грецьке розрізнення функцій на чоловічі та жіночі [...] проходить між проведенням життя ззовні, у світі, та всередині, у домашніх стінах [10, VII:22]. Тільки життя у світі є гідним людини; про розподіл праці мова могла йти, тільки якби чоловік та жінка виявились людьми у рівній мірі, а подібна рівність між чоловіком та жінкою була неможливою» [2, с. 63].

Крім того, Арентд додає, що «Аристотель у «Політиці» обговорює жінок та рабів разом. Вони належать до однакової категорії... Їхній ранг у житті таким чином визначався їхнім народженням у набагато меншій мірі, ніж їхньою «функцією» [2, с. 94]. Таким чином, мислителька переконливо заперечує аристотелівський природний поділ праці відповідно до вроджених здібностей представників різних статей. Прикметно, що звертаючись до світоглядних трансформацій, які відбулись у західноєвропейському суспільстві у Новий час, Ханна Арентд пояснює збереження традиції ототожнення

жіноцтва із сферою приватного тілесним характером даної сфери як прихованої, інтимної: «Це причина, чому [...] жінки, які прямо своїм тілом забезпечують фізичне продовження роду, тримаються під замком» [2, с. 94].

Звертаючись до історії мистецтва, можна знайти чимало художніх прикладів, у яких оспівується та заохочується жіноча домашня праця, що свідчить про андроцентричний та патріархальний характер класичної естетики. Зокрема, для жанровому живопису Жан-Батіста Сімеона Шардена притаманно зображення «поезії домашнього вогнища» через звернення до образів жінок, чікими професійними або соціальними обов'язками є виконання домашньої роботи: «Праля» (1730–40), «Працьовита мати» (1740), «Рознощиця» (1739), «Кухарка, яка чистить ріпу» (1773), «В'язальниця» (1735–1736). Зображуючи скромних матерів, сповнених турбот про дітей та господарство, старанних ділових служниць, художник стверджує таку складову стереотипного образу фемінності як вроджена схильність жінок до виконання домашньої роботи, а також створює позитивний образ цих рутинних та одноманітних обов'язків.

Серед інших живописних творів, у яких митці звертались до репрезентації «традиційного» досвіду жіночого буття у стверджувальному та заохочувальному дусі варто назвати такі картини: «Молочниця» (1657–58) Яна Вермера, «Жінка з дитиною у коморі» (1658) та «Жінка з корзинкою бобів у городі» (1651) Пітера де Хоха, «Прасуючи одяг з Карузо» Чарльза Висоцькі, «Покоївка леді пере білизну» (1765–82) Генрі Морланда, «Обшипування гуся» та «Обмін новинами» (1904) Ежена де Блааса та багато інших.

Кардинальні зміни у прийнятті природності виконання жінками репродуктивної праці відбулись у ХХ столітті разом з розвитком феміністичного руху та появою таких інтелектуальних течій як феміністична філософія та естетика, що підготували теоретичну базу для переосмислення традиційних гендерних ролей та спробували звільнити жіноцтво від тягара домогосподарства. Пропонуємо на прикладі двох культурних дискурсів – Сполучених Штатів Америки та Радянського Союзу – детально розглянути протилежні тенденції у ствердженні фемінності через самореалізацію жінок у просторі домогосподарства.

Зокрема, першою феміністичною працею, що досліджувала такий соціальний феномен післявоєнних США як «повернення жінок додому, назад до сім'ї», стала «Загадка жіночності» (1963) Бетті Фрідан. Дослідниця успішно деконструювала міф про ідеальну домогосподарку, єдине покликання якої у житті полягає у тому, щоб бути дружиною та матір'ю. Відштовхуючись від власного досвіду кризи ідентичності, Фрідан опитала численних респонденток, що також переживали «проблему, яка не має назви»: «Більше не можна не помічати того внутрішнього голосу жінки, який говорить: «Мені необхідно дещо більше, ніж мій чоловік, мої діти, мій будинок» [16]. Шлях звільнення, запропонований Фрідан, що може вважатися тільки частковим рішенням проблеми, полягав у реалізації свого людського потенціалу через здобуття вищої освіти та розвиток кар'єри у поєднанні із повноцінним материнством та виконанням подружніх обов'язків, що пізніше призвело до появи проблеми під назвою «друга зміна», яку ми розглянемо трохи пізніше.

Цікаво, що механізмами трансляції нового міфу про ідеальну американську домогосподарку, який виник

після Другої світової війни як спосіб повернення жінок із професійного простору до приватного задля появи робочих місць для чоловіків, були обрані найсучасніші медіа популярної культури: телебачення, радіо програми, жіночі журнали та рекламна продукція.

Зокрема, дослідниця феміністичного прямування Ванесса Мартінс Лемб так описує цей ідеологічний поворот у американських журналах на прикладі еволюції їхнього змісту: «У 1920–х у журналі «Ladies Home Journal» була надрукована стаття про письменників, що формують американську літературу; у 1932 році до видання «Woman's Home Companion» увійшов матеріал про основні питання тогорічної президентської кампанії. На початку 1950–х на зміну культурним та політичним темам прийшли шлюбні поради психологів, рецепти для званих вечерь та поради з декорування оселі» [19, с. 20].

Хочемо звернути увагу на два важливі аспекти зародження та функціонування американського міфу про «ідеальну домогосподарку», які мали вплив на подальше становлення феномену фемінності у ХХ та ХХІ столітті: орієнтація на консьюмеризм та звернення до раніше мало залученої суспільної групи дівчат–підлітків.

Так, окрім необхідності повернення робочих місць чоловікам–ветеранам Другої світової війни, другим важливим економічним фактором розповсюдження ідеології природності жіночої самореалізації у приватному просторі стали нововідкриті перспективи розвитку ринку товарів домашнього вжитку, серед яких головне місце посіли електричні прилади. Новою «філософією» жіноцтва стали професіоналізація домашньої роботи та поява «науки про домогосподарство», основними принципами якої стало застосування наукового підходу у питаннях прибирання, готування їжі та виховання дітей [19, с. 24]. Інструментом трансляції зазначених ідей стала реклама, а метою їхнього розповсюдження: прищеплення жіноцтву почуття важливості та складності виконання домашньої роботи, а також інтенсивний розвиток консьюмеристського способу життя.

Звертаючись до питання виділення у 1950–х роках суспільної групи дівчат–тінейджерів в якості окремої цільової аудиторії ринку, зазначимо, що це явище мало значний вплив на ствердження практики набуття фемінності в якості суспільної, відмінної для різних вікових груп та такої, що протиставляє різні покоління жінок: «Одночасно з тим як творці прикрас для волосся Ріхіе, підводки для очей Maybeline, шампуню Breck та фільму «Пляжні ігри» посилювали образи нас в якості симпатичних, легковажних дівчат, мас–медіа продукувала популярну культуру дівчат–підлітків, яка складалась з пісень, кінострічок, телевізійних шоу та журналів, що разом культивували у нас самосвідомість, відчуття власної важливості, відмінності та навіть протестні настрої» [17, с. 14].

Описані нами культурні процеси закономірно отримали не тільки феміністично–філософську, а й мистецьку рефлексію, створюючи простір для критичного осмислення феномену «ідеальної домогосподарки» та нормативної фемінності. Зокрема, звернімося до таких творів як відео–перформанс «Семіотика кухні» (1975) Марти Рослер, а також проект «Womanhouse» Джуді Чикаго та Міріам Шапіро, що став одночасно і перформансом, і інсталяцією. Спільною метою цих робіт є репресивний характер простору житлового будинку, у якому чітко проступає гендерне маркування.

Так, наприклад, Марта Рослер знімає своє відео звернення на кухні – «традиційно жіночому царстві», демонструючи та називаючи різне кулінарне приладдя в алфавітному порядку. Презентація атрибутів жіночого повсякдення супроводжується вельми агресивними рухами, що натякають на бойовничий дух феміністичної боротьби за звільнення жіноцтва від багатоголового гніту домашнього рабства: «Для демонстрації належного користування виделкою вона затискає її у кулаці й буквально прохромлює повітря. Коли вона «використовує» черпак, то перемішує увялий суп і потім вихлопує його за рамки кадру» [15, с. 91].

Схожого вектору дотримуються у своїй інсталяції «Будинок жінок» (1972) Джуді Чикаго та Міріам Шапіро, що залучили значну кількість авторок до створення специфічно жіночого будинку з 17 кімнатами, кожна з яких символізує певний аспект жіночого буття: менструальна ванна кімната, комора для взуття, весільні сходи, поживна кухня, ванна кімната губної помади, комора для білизни, кімната лялькового будиночка, простір, сплетений гачком, та декілька інших. Безумовно, інтенцією авторок було відобразити повсякденний досвід жіночого життя, що міцно ув'язнює жінок в їхніх будинках.

Ще одним програмним твором Джуді Чикаго є інсталяція «Звана вечеря» (1974–1979), вишуканими стравами якої стали постаті 39 видатних жінок різних історичних періодів, чії здобутки були забуті або недооцінені. Візуалізацією цих героїнь стало зображення їх через образи жіночих статевих органів, нанесених на поверхню тарілок, якими був заставлений стіл трикутної форми. Об'єктивуючи тіла цих жінок, Чикаго не тільки унаочнює традицію знецінення жіночих досягнень, а й торкається питання виконання домашніх обов'язків, самостійно сервіруючи стіл на поталу андроцентричній ідеології: «Мова йде про ціну, які жінки заплатили за участь у вечері: їх принесли в жертву, перетворили на їжу, предмет чужого використання» [12].

Цікаво, що образ ідеальної домогосподарки і досі є актуальним культурним міфом у США, щораз зринаючи у сучасному кінематографі. Зокрема, назвімо такі ретроспективні фільми та телесеріали як «Плезантвіль» (1998, реж. Г. Росс), «Години» (2002, реж. С. Долдрі), «Вдалечині від раю» (2002, Т. Хейнс), «Посмішка Мона Лізи» (2003, реж. М. Ньюелл), «Безумці» (2007–2015), «Дорога змін» (2008, С. Мендес), «Прислуга» (2011, реж. Т. Тейлор), «Мілдред Пірс» (2011, реж. Т. Хейнс), сюжетна лінія яких торкається як реконструкції повсякдення американської дружини та матері 1950–1960-х рр., білої представниці середнього класу, так і подальшої деконструкції їхнього ідеального життя, відзначеного кризою ідентичності, пошуками себе та професійним зростанням.

Детально описавши найяскравіші тенденції репрезентації феміністичності у американській культурі від середини минулого століття до 1970-х років, звернімося до абсолютно протилежного способу вирішення питання самореалізації жіноцтва у просторі домогосподарства, яке майже синхронно протікало на протилежному культурному полюсі – у СРСР, пізніше трансформувались у традицію так званої «другої зміни», досі актуальної як для Сполучених Штатів, так і країн Європи, а також Росії.

Комуністична та соціалістична ідеологія, що стала державотворчою для такого нового політичного актора

на міжнародній арені як Радянський Союз, не тільки обстоювала необхідність боротьби з імперіалістичним пригнобленням та важливість орієнтації на класові інтереси пролетаріату, а й стверджувала новий погляд щодо ролі жінки у громадянському та політичному житті. Зокрема, теоретична платформа державного забезпечення материнства та дитинства була представлена відомою російською революціонеркою Олександрою Коллонтай у її програмних працях та виступах: «Жінка–робітниця у сучасному суспільстві» (1908), «Жіночий день» (1913), «Сім'я та комуністична держава» (1918), «Хрест материнства та радянська республіка» (1918), «Доповідь про роботу серед жінок на VIII з'їзді РКП(б)» (1919).

У цих текстах авторка не тільки окреслює, наскільки змінилось становище жінки на початку ХХ століття з появою можливостей професійної діяльності: «...з того часу як жінка ступила на трудовий шлях, як праця її отримала визнання на світовому ринку, як жінки здобула у суспільстві значення самоцінної трудової одиниці, колишнє вікове безправ'я у суспільстві, колишнє поневолення у сім'ї, колишні пута, які сковували свободу її рухів, стали для неї удвічі гіркішими, удвічі нестерпнішими» [7]; але й обґрунтовує необхідність активних дій у питаннях «охорони та забезпечення проділь, законодавче нормування праці жінок, боротьба з проституцією, дитячою смертністю, вимоги політичних прав для жінок, поліпшення квартирних умов, боротьба з дорожнечено життя» [8, с. 110–111], а також будівництва «ясел, дитячих колоній, широкої мережі дитячих їдалень, палаців та будинків материнства» [8, с. 240], створення «мережі споживацьких комуністичних закладів» [8, с. 272] таких як громадські їдальні та пральні.

Метою усіх цих заходів, на думку ідеологів радянського соціалізму, мало стати цілковите звільнення жінки від експлуататорської праці з виховання та догляду задля самореалізації у публічній професійній та революційній діяльності: «Робітниця повинна перестати бути господаркою у домі, що виконує невиробничу домашню роботу, вона повинна зробити свій внесок у загальнонародне господарство» [8, с. 272].

Подібні соціалістичні позиції лягли в основу такого яскравого художнього явища як архітектура конструктивізму, чия теоретична програма цілковито орієнтувалась на функціональність та утилітарний характер будівель для громадян нової країни. Одним з основних трендів конструктивістської архітектури стало усупільнення побуту, що реалізувалось у проектуванні та створенні таких типів споруд як фабрики–кухні, Палаці праці, будинки–комуни. Серед документів Мосради збереглися вимоги конкурсу для архітекторів на складання проектів будинків для робітників, що був оголошений у 1925 році. Зокрема, однією з важливих вимог умов було наступне: «Населення будинку обслуговується загальною їдальнею, пральнею, яслами та дитячим садком. Ясла та дитячий садок обслуговують будинок до вечора» [13, с. 39].

Безумовно, проектування таких надзвичайно функціональних приміщень мало на меті не тільки нівелювати конфлікт між професійною зайнятістю жінки та виконанням нею репродуктивної праці («[Побут] тягне назад жінку, що вибивається із суспільного життя, який змусив не одну дівчину повернути організації свій комсомольський білет. Уявімо собі будинок–комуни з добре налагодженим комунальним харчуванням,

пранням, прибиранням, доглядом за дітьми, читальнями, культроботою... хіба не зникнуть самі собою кухонні сварки, поневолення жінки, бездоглядність дітей? [6, с. 7], а й у більшій мірі прищеплювати дух пролетарського колективізму, товариства та комуністичної системи побуту.

Проте подальший хід соціалістичної революції та неможливість повноцінної реалізації на практиці ідей комуністичної утопії сприяли поверненню до репресивних патріархальних обмежень: «Жінка може розглядатися як домогосподарка, як мати або як робітниця. У СРСР практично кожна жінка змушена була поєднати дві останні функції, але й першу функцію замість неї ніхто не виконував. Таким чином, на жінку лягало потрібне навантаження» [5].

Окреслений перехід від настроїв «звільнення жіноцтва від тягаря побуту» у довоєнні роки до орієнтації на «радянська жінка однаково успішно впорається і в професійній сфері, і в материнстві, і в домогосподарстві» яскраво представлений у найбільш масовому і доступному з мистецтв СРСР – агітаційному та соціальному плакатах. До прикладу, такі візріці плакатного мистецтва як «Що дала Жовтнева революція робітниці та селянці» (1920, авт. М. В. Купріянов), «Звільнення робітниць є справою самих робітниць» (1921, авт. Ф. Лехт), «Жінка–робітниця, кооперація звільняє тебе з–під влади кухні та пічного горщика» (1923, авт. А. Н. Аршинов), «Розкріпачена жінка – будуй соціалізм!» (1926, авт. А. І. Страхів–Браславський), «Геть кухонне рабство! Даєш новий побут!» (1931, авт. Г. Шегаль), «Широке розгортання мережі ясел, дитячих садків, ідалень та пралень забезпечить участь жінки у соціалістичному будівництві» (1931, авт. Є. С. Зернова), «8 березня – день повстання робітниць проти кухонного рабства» (1932, Б. Н. Дейкін), сповнені впевненістю у майбутньому, позбавленому старих обмежень та перепон, ідеями емансипації та закликами активної участі жіноцтва у громадських процесах при умові звільнення від гніту приватної сфери.

Проте, вже починаючи з 1938 року, вектор зображення жінки у плакатах змінюється: замість турботи про вирішення проблем самих героїнь на передній план висувається просякнутий пафосом заклик до активної діяльності задля добробуту країни, який залишає за кадром необхідність турботи про кожного окремого громадянина. Зокрема, такі плакати як «Слава рівноправній жінці СРСР» (1938, авт. Н. С. Пінус, М. І. Волкова), «Героїчній радянській жінці слава!» (1946, авт. Н. Н. Ватоліна), «Слава рівноправним жінкам СРСР!» (1950, авт. Б. Ф. Березовський), «Служимо народу!» (1950, авт. Т. Шубіна), «Розвивайте громадське птаховодство!» (1950, авт. Н. Смоляк), «Доярки, доб'ємось високих удоїв від кожної фуражної корови!» (1950, авт. Б. Зеленський), «У СРСР жінка–мати у пошані» (1953, авт. К. К. Іванов, В. М. Бріскін), «Польові роботи не чекають!» (1954, авт. В. Говорков), «Зберемо з цілини багатий урожай!» (1954, авт. В. Корецький, К. Іванов, О. Савостюк, Б. Успенський), «Славімо жінку–мати!» (1956, Н. Терещенко), «Нашим трудівницям – любов та шана!» (1961, Н. Ватоліна). показують важливість особистого вкладу жіноцтва у розбудову економіки країни, а також демонструють результат таких зусиль, на який може розраховувати учасниця цього процесу: слава та визнання замість задоволення особистих потреб.

Проблема озвучена в ракурсі радянського дискурсу жіночого досвіду виконання хатньої роботи є складним явищем сучасної культури, яке потребує окремого розгляду.

Метафоричний вираз «друга зміна», що зазвичай використовується у сфері промисловості, уперше був вжитий соціологинею Арлі Хохшильд у її програмній праці «Друга зміна: батьки, що працюють, та домашня революція» (1989). Після ґрунтовного дослідження повсякденного життя американських сімей різних класів та різного достатку, у яких обидва партнери мають повноцінну оплачувану роботу, Хохшильд встановила, що сумарний час, який жінки витрачають на виконання домашньої роботи, складає цілодобовий 1 місяць на рік. Тільки 18 відсотків чоловіків у межах її дослідження порівну розділяли домашні обов'язки з дружинами і абсолютно ніхто не виконував більшої за свою дружину частки хатніх завдань. Крім того, було помічено, що «чоловіки говорять про свої домашні справи більше у термінах, що «подобається» і «не подобається» робити, що вони б взялися зробити, а що ні. У той час як жінки частіше розповідали про те, що необхідно зробити» [18, с. 289].

Проблема, якій дала назву Арлі Хохшильд, є актуальним питанням для більшості країн, адже за статистичними даними звіту «Жінки світу 2010», підготовленого департаментом економічних та соціальних питань ООН, в усьому світі жінки витрачають від двох до п'яти раз більше часу на виконання хатніх обов'язків, аніж чоловіки [20, с. 98–100]. Проте, окрім часових втрат неоплачувана домашня робота завдає представницям жіночої статі значної шкоди через обмеження можливостей для повноцінного працевлаштування, освіти, дозвілля, догляду за собою, соціальної та політичної діяльності.

Неоплачуваний характер роботи у «другу зміну», її всеохоплюючий характер призводить до знецінення важливості даної активності та сприяє пригнобленню жінок та їхній повній економічній залежності від чоловіків, попри те, що більшість частина жіноцтва вважає ведення домашнього господарства та догляд за дитиною працею, а не дозвіллям, чи хобі: «Хатня праця є особливо експлуататорською, коли її вимагають від працюючих жінок, заробіток яких входить до сукупного доходу подружжя, тим самим перетворюючись для жінки в неоплачувану «другу зміну» [1, с. 534].

Радянський кінематограф як важливий інструмент пропаганди швидко відреагував на нову соціальну ситуацію, у якій опинилась радянська жінка, представивши чимало кінострічок, у яких легітимізується подвійне навантаження жіноцтва, що мусить бути однаково успішним, як у публічній, так і приватній сфері. Зокрема, такі стрічки як «Весна на Зарічній вулиці» (1956, реж. М. Хуцєв, Ф. Міронер), «Здрастуй і прощай» (1973, реж. В. Мельников), «Службовий роман» (1977, реж. Е. Рязанов), «За сімейними обставинами» (1978, реж. О. Коренев), «Вам і не снилось» (1980, реж. І. Фрез), «Не могу сказати «Прощай» (1982, реж. Б. Дуров), «Маленька Віра» (1988, реж. В. Пічул) рясніють прикладами успішного виконання жінками домашніх та професійних обов'язків. Деякі пострадянські фільми також успішно звертаються до сюжету поєднання жіноцтвом трудових активностей із доглядом за домом та сім'єю, пропонуючи спасіння не у рівноправному

розподілі обов'язків із своїм партнером, а у віднаходженні справжнього кохання: «Принцеса на бобах» (1997, реж. В. Новак), «Схід – Захід» (1999, реж. Р. Варньє), «Заздрість богів» (2000, реж. В. Меньшов).

Окремо хочемо відзначити культовий для пострадянського суспільства фільм «Москва сльозам не вірить» (1980, реж. В. Меньшов), у якому відображено як усі емансипаційні досягнення головної героїні зводяться нанівець її бажанням перебувати у патріархальних стосунках. Зокрема, сцена із приготуванням обіду чоловіком показана із набагато більшим захватом, ніж рутинне виконання тих самих обов'язків жінкою, а порада для цієї успішної жінки, озвучена найкращою подругою, щодо вирішення питань самотності звучить наступним чином: «Заміж тобі треба... Хоча з твоєю посадою тобі зовсім складно буде, хіба тільки міністр неодружений трапить. Чоловіки ж не люблять, коли жінка вище за них стоїть».

Очевидно, що для сучасного американського суспільства побутування міфу про своєрідну супержінку, однаково успішну як у публічному, так і у приватному просторі, також є актуальним питанням, що потребує вирішення. Такого висновку можна дійти, ознайомившись із такими кінострічками та серіалами як «Секс і місто» (1998–2004), «Ерін Брокович» (2000, С. Содерберг), «Відчайдушні домогосподарки» (2004–2012), «Степфордські дружини» (2004, реж. Ф. Оз), «Як малі діти» (2006, реж. Т. Філд), «Материнство» (2009, реж. К. Дікманн), «Чого чекати, коли чекаєш на дитину» (2012, К. Джонс).

Чимало сучасних художніх творів феміністичного спрямування також концентруються на проблемі поєднання домашньої роботи з материнством. До прикладу назвімо роботи «Супермама» (2002) Ельжбети Яблонської та «Тигриці домашнього господарства» (2007) Анни Фабриціус. Фотографії обох мисткинь репрезентують штучний ідеал жінки–героїні, наділеної надзвичайними здібностями, що може легко поєднувати материнство, виконання домашньої роботи та професійні обов'язки. Зокрема, Яблонська акцентує увагу на образах американських супергероїв, які втілюють той комплекс умінь та навичок, необхідних сучасній жінки для успішного функціонування в усіх сферах свого життя. У той час як Фабриціус більше орієнтується на «стереотипний образ героїчної та сильної жінки, яка здатна себе захистити. Тільки у Фабриціус жінки захищають насамперед не себе, а «домашнє вогнище» [9].

Окремо варто відзначити роботу «Lifetime Game» (2013–2015) авторства Ксенії Гнилицької та Аліни Якубенко, у якій піднімається питання відповідності уявленим соціальним очікуванням. У даній відео роботі, яка знята у формі комп'ютерної гри, жінки виконують домашні справи, отримуючи віртуальні бонуси за кожне виконане завдання. Очевидно, що бажані бонуси існують тільки в уяві жінок, які таким чином реалізують свої спроби виконати всі рутинні завдання і отримати омріяний «лад» в домі, який існує протягом короткого проміжку часу, змінюючись новим обсягом невиконаних домашніх справ.

Прикметною також є серія ескізів Анни Звягінцевої «Каталог жіночої праці», у якій авторка зображує увесь спектр побутових активностей жінки, які виконуються в однаковій згинутій позі. Візуалізуючи одноманітність та повторюваність домашньої роботи, Анна Звягінцева

торкається питання рутинності хатніх завдань, жіночої самореалізації як в цих процесах, так і загалом, а також соціальної цінності цих практик.

Можемо зробити висновок, що важливим внеском феміністичних студій є звернення до замовчуваного та ігнорованого жіночого досвіду виконання хатньої роботи, а також деконструкція патріархального сприйняття цієї діяльності як природної та апіорі жіночої. Крім того, послідовне вивчення сфери приватного шляхом аналізу мистецьких творів, кінематографічної та телевізійної продукції через призму феміністичної естетики відкриває нові питання, що потребують вирішення не тільки на теоретичному, а й на практичному рівнях. Зокрема, такими проблемами є розвінчування міфу про «ідеальну домогосподарку», репресивний та експлуататорський характер хатньої роботи, пошук оптимального балансу між професійною самореалізацією та доглядом за домом та сім'єю, соціальна легітимація «другої зміни», відсутність оплати за виконання репродуктивної праці. Очевидно, що подальші пошуки альтернативних моделей виконання репродуктивної праці повинні відбуватись у міждисциплінарному спектрі, залучаючи як феміністичні студії, так і конкретні соціально–економічні проекти.

Список використаних джерел

1. Антологія феміністичної філософії [пер. з англ. Сгідис Б.]. – К.: Вид–во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 800 с.
2. Арендт Х. Vita activa, или о деятельной жизни / Ханна Арендт; [пер. с нем. и англ. В. В. Библина]. – Санкт–Петербург: Алетейя, 2000. – 437 с.
3. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту [пер. з давньосвр., грец. І. Огієнка]. – Київ: Українське Біблійне Товариство, 2009. – 1151 с.
4. Введение в гендерные исследования. Ч. I: Учебное пособие / Под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. – 708 с.
5. Гусева Ю. Политика «нового быта» СССР [Электронный ресурс] / Юлия Гусева. – Режим доступа: <https://www.b17.ru/article/53118/>
6. Кетлинская В. К., Слепков В. Н. Жизнь без контроля / Вера Казимировна Кетлинская, Владимир Николаевич Слепков. – Ленинград: Изд–во «Молодая гвардия», 1929. – 112 с.
7. Коллонтай А. М. Женщина–работница в современном обществе [Электронный ресурс] / Александра Михайловна Коллонтай. – Режим доступа: <http://levoradikal.ru/archives/264>
8. Коллонтай А. М. Избранные статьи и речи / Александра Михайловна Коллонтай. – М.: Политиздат, 1972. – 432 с.
9. Кравчук Ю. Публічний вимір приватного досвіду: виставка «Материнство» [Електронний ресурс] / Юстина Кравчук. – Режим доступу: <http://ukraine.politicalcritique.org/2015/05/publicnyj-vumir-pryvattogo-dosvidu-vystavka-materynstvo>
10. Ксенофонт Домострой [Электронный ресурс] / Ксенофонт – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1348108000#7>
11. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / Карл Маркс, Фридрих Энгельс; [пер. с нем.]. – М.: Гос. изд–во полит. лит–ры, 1955 – Т.3. – 630 с.
12. Парфан Н. Семіотика кухні [Електронний ресурс] // Коридор / Надія Парфан. – Режим доступу: <http://korydor.in.ua/texts/1333-semiotyka-kuhni>
13. Первушина Е. Ленинградская утопия. Авангард в архитектуре Северной столицы / Елена Первушина. – М. – Санкт–Петербург: Центрполиграф, 2012. – 384 с.
14. Платон. Собрание сочинений в четырех томах / Платон; [пер. с древнегреч.]. – М.: Мысль, 1993 – Т.2. – 528 с.
15. Торнтон С. 33 митці у 3 актах / Сара Торнтон; [пер. з англ. Ю. Мазура, О. Михеда, І. Шувалової]. – Київ: ArtHuss, 2016. – 336 с.
16. Фридан Б. Загадка женственности [Электронный ресурс] / Бетти Фридан. – Режим доступа: <http://www.liberta.dp.ua/wp-content/uploads/2013/11/Загадка-женственности.pdf>
17. Douglas S. J. Where the Girls Are: Growing Up Female with the Mass Media / Susan Jeanne Douglas. – New York: Random House, 1994. – 340 p.

18. Hochschild A. R., Machung A. The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home / Arlie Russell Hochschild, Anne Machung. – New York: Penguin Books, 2003. – 322 p.

19. Lamb V. M. The 1950's and the 1960's and the American Woman: the transition from the «housewife» to the feminist [Електронний ресурс] / Vanessa Martins Lamb. – Режим доступу: <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-00680821/document>

20. The World's Women 2010: Trends and Statistics // UN Publications. – New York: United Nations, 2010. – 255 p.

References

1. Antolohiia feministychnoi filosofii [per. z angl. Yehidys B.]. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovu», 2006. – 800 s.

2. Arendt Kh. Vita activa, ili o deyatelnoy zhizni / Khanna Arendt; [per. s nem. i angl. V. V. Bibikhina]. – Sankt-Peterburg: Aleteyya, 2000. – 437 s.

3. Bibliya, abo Knyhy Svyatoho Pys'ma Staroho y Novoho Zapovitu [per. z davnoyevr., hrets. I. Ohiyenka]. – Kyiv: Ukrainys'ke Bibliyne Tovarystvo, 2009. – 1151 s.

4. Vvedenie v gendernye issledovaniya. Ch. I: Uchebnoe posobie / Pod red. I. A. Zherbekinoy. – Kharkov: KhTsGI, 2001; SPb.: Aleteyya, 2001. – 708 s.

5. Guseva Yu. Politika «novogo byta» SSSR [Elektronnyy resurs] / Yuliya Guseva. – Rezhym dostupu: <https://www.b17.ru/article/53118/>

6. Ketlinskaya V. K., Slepov V. N. Zhizn bez kontrolya / Vera Kazimirovna Ketlinskaya, Vladimir Nikolaevich Slepov. – Leningrad: Izd-vo «Molodaya gvardiya», 1929. – 112 s.

7. Kollontay A. M. Zhenshchina-rabotnitsa v sovremenom obshchestve [Elektronnyy resurs] / Aleksandra Mikhaylovna Kollontay. – Rezhym dostupu: <http://levoradikal.ru/archives/264>

8. Kollontay A. M. Izbrannye stati i rechi / Aleksandra Mikhaylovna Kollontay. – M.: Politizdat, 1972. – 432 s.

9. Kravchuk Yu. Publichnyy vymir pryvatnoho dosvidu: vystavka «Materynstvo» [Elektronnyy resurs] / Yustyna Kravchuk. – Rezhym dostupu: <http://ukraine.politicalcritique.org/2015/05/publichnyj-vymir-pryvatnogo-dosvidu-vystavka-materynstvo>

10. Ksenofont Domostroy [Elektronnyy resurs] / Ksenofont – Rezhym dostupu: <http://ancientrome.ru/antlitir/t.htm?a=1348108000#7>

11. Marks K., Engels F. Sochineniya / Karl Marks, Fridrikh Engels; [per. s nem.]. – M.: Gos. izd-vo polit. lit-ry, 1955 – T.3. – 630 s.

12. Parfan N. Semiotyka kukhni [Elektronnyy resurs] // Korydor / Nadiya Parfan. – Rezhym dostupu: <http://korydor.in.ua/texts/1333-semiotyka-kuhni>

13. Pervushina Ye. Leningradskaya utopiya. Avangard v arkhitekture Severnoy stolitsy / Yelena Pervushina. – M. – Sankt-Peterburg: Tsentrpoligraf, 2012. – 384 s.

14. Platon. Sobranie sochineniy v chetyrekh tomakh / Platon; [per. s drevnegrech.]. – M.: Mysl, 1993 – T.2. – 528 s.

15. Tornton S. 33 mytysi u 3 aktakh / Sara Tornton; [per. z anh. Yu. Mazura, O. Mykheda, I. Shuvalovoyi]. – Kyiv: ArtHuss, 2016. – 336 s.

16. Fridan B. Zagadka zhenstvennosti [Elektronnyy resurs] / Betti Fridan. – Rezhym dostupu: <http://www.liberta.dp.ua/wp-content/uploads/2013/11/Zagadka-zhenstvennosti.pdf>

17. Douglas S. J. Where the Girls Are: Growing Up Female with the Mass Media / Susan Jeanne Douglas. – New York: Random House, 1994. – 340 p.

18. Hochschild A. R., Machung A. The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home / Arlie Russell Hochschild, Anne Machung. – New York: Penguin Books, 2003. – 322 p.

19. Lamb V. M. The 1950's and the 1960's and the American Woman: the transition from the «housewife» to the feminist [Elektronnyy resurs] / Vanessa Martins Lamb. – Rezhym dostupu: <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-00680821/document>

20. The World's Women 2010: Trends and Statistics // UN Publications. – New York: United Nations, 2010. – 255 p.

Bulanova-Duvalko L. F., graduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), demelza@list.ru

The aesthetic and philosophical dimensions of the transformations of femininity in the household space

The narrative tradition of the performance of household duties by women within the Western European, American and Soviet visual culture is under aesthetic and philosophical analysis. The basis of the research is a methodology of the feminist aesthetics which is an intellectual trend that focuses on the analysis and critique of art from the positions of the feminist theory. The philosophical framework of the naturalness of defining household labor as attributed to women is covered. The

selected works from the history of the Western European art are analyzed regarding their narrative tradition of associating women with the private sphere. The origin of the American cultural myth of the «perfect housewife» and its representations in the discourses of the popular culture and feminist art are considered. The main tendencies of the female fulfillment in household space within the communist and socialist ideologies of the Soviet Union are defined. The theoretical and practical dimensions of the «second shift» phenomenon are described.

Keywords: femininity, household sphere, reproductive labor, feminist aesthetics, second shift.

* * *

УДК 572:141.5:261.6

Вергелес К. М.,

кандидат філософських наук, доцент, Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова (Україна, Вінниця), kvergeles@gmail.com

АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИМИРИ ФІЛОСОФІЇ ТА РЕЛІГІЇ

Аналізується взаємозв'язок філософії й релігії, їх змістовні характеристики, особливості стилю викладу матеріалу. Особлива увага приділяється проблемі існування релігійного змісту в філософських текстах і навпаки, того, що філософія є релігійною, задово до того, як вона починає досліджувати проблеми релігії. Наголошується на антропологічних складових і філософії, і релігії – вони створюються та існують заради людини, для відповіді на головні питання її життя.

Ключові слова: філософія, релігія, антропологія, людина, особистість, культура, віра, мораль, соціум.

Драматизм сучасності характеризується знеціненням духовних ідеалів та цілей, розмиванням моральнісних орієнтирів, наслідком чого є «загубленість» людини. Пошуки нової системи духовних координат, нових цінностей, тим або іншим чином, повертають людину до вічного початку її сутності – до свободи. Тенденції сучасної політики, що пов'язані з посиленням ліаризації міжнародного співтовариства, теж указують на актуальність зазначеної проблеми. Вочевидь, що величезна криза у відносинах між ісламськими державами і західним суспільством демонструє те, що ґрунтом такого протистояння є вже не протиріччя суто економічного або ідеологічного плану, а справжня світоглядна безодня, прірва, яка розділила світ релігійності в ісламі, з одного боку, а з іншого – світ секуляризованого християнства. Як основою філософії, так і основою стратегії економічних і політичних відносин, головним у сьогоднішні є принцип раціональності. Такі обставини дозволяють обґрунтувати гіпотезу, що неминучість ініціації філософських побудов релігійними основами опосередковано доводить й необхідність враховувати дієвість релігійних мотивацій і в політичній, культурній, психологічній та ін. сферах. В такий спосіб, сучасна міжнародна ситуація маніфестує важливість релігійної проблематики як у процесі наукового пізнання, так й в практичній діяльності.

Філософські дослідження взаємозв'язку філософії й релігії, які ґрунтуються на фундаментальних традиціях, можна розділити на такі, що протиставляють релігію і філософію, але й існують і такі дослідження, що визнають та обґрунтовують їх конкретно-історичну взаємопов'язаність. Аналіз цієї проблеми має міждисциплінарний характер і вимагає залучення оригінальних джерел, як із сфери філософської антропології та історії філософії, так із сфери християнської антропології.

Більшість мислителів, не заперечують й факту щільного взаємозв'язку між релігією і філософією. Зв'язок релігії та філософії розкривають такі видатні мислителі, як І. Кант,

Г.–В.–Ф. Гегель, Вол. Соловйов, М. Бердяев, С. Булгаков, І. Льїн, В. Ерн, С. Франк та ін. Так, на думку відомого мислителя М. Бердяєва, неможливо відділити філософське пізнання від сукупності духовного досвіду людини, від її релігійної віри, від її містичного споглядання. Для іншого російського філософа о. С. Булгакова визначальною силою в духовному житті людини є її релігія. Сучасний іспанський філософ К. Субірі [4; 5] наголошує на значущості проблеми Бога, тому що місце людини у Всесвіті, смисл її життя, її історії – все це внутрішньо пов'язано з цією проблемою. Слід зазначити, що і М. Бердяєв, і К. Субірі обґрунтовують думку про те, що це ставлення може бути як негативним, так і позитивним, але таке ставлення існує і, в такий спосіб, визначає позицію людини до багатьох речей та явищ у світі. В сучасному осмисленні цієї проблеми ми можемо побачити прізвиська як зарубіжних, так і вітчизняних мислителів – В. Бібіхіна, В. Горського, В. Лекторського, Є. Харьковщанка, С. Хоружего та ін. На думку цих мислителів, унікальний досвід філософії й релігії постійно зустрічаються, їх постійна діалогічність й виступає як діалектичний взаємозв'язок, життя в єдності та протиріччях. На думку російського вченого В. Бібіхіна, кожна філософія є релігійною задовго перед тим, як вона береться за «релігійні теми». Російський дослідник В. Лекторський розглядає християнство як основу європейської культури, а в якості її головного принципу він виділяє принцип внутрішньої свободи. Необхідно підкреслити, що існують певні аргументи на користь тієї точки зору, що стверджує генетичний та предметний взаємозв'язок між філософією і релігією. По-перше, існують підстави для того, щоб вважати, що такі представники Античності, як Парменід, Платон, Аристотель та ін. були обізнані зі стародавніми іудейськими текстами. Окрім того, і філософи Античності, і мислителі доби Середньовіччя, багато представників філософії Нового часу бачили головне завдання філософії у Богопізнанні. Метафізика, як стрижень філософії, традиційно прагнула до осягнення граничних основ та кінцевих доль як всієї світобудови, так і кожної людини. Вірогідно, що найлюдяніше в людині – це мислення в муках, неподоланне прагнення до відповіді на питання всіх питань – як своє кінечне життя поєднати з вічністю, як миттєвість продовжити назавжди і повсюдно, навічно – у здійсненні часів та просторів. Можливо, це й є смислом філософії, релігії; можливо це й є «бути» в філософії, «бути» в релігії.

Тобто, метафізика репрезентує вчення про надсущє та передбачає його особливий метод пізнання. Йдеться про умоглядний метод, інтелектуальне споглядання, здатність розуму «бачити» в кожній речі її сутність. І хоча така здатність розкривається в поняттях та завдяки ним, але розумне знання, у своїй остаточній основі, переходить у віру, тому що воно є аксіоматичним.

Метою статті є розкриття взаємозв'язку філософії й релігії, в їх антропологічному контексті.

Для логічного виразу надсущого ще в Античності використовувалися такі поняття, як «Бог», «Абсолют». Аристотель надав високої оцінки положенню Парменіда, який розглядав існування Абсолюту як Єдиного, вічного та незмінного, поза яким раціональне пізнання постає неможливим.

Особливу увагу привертає характеристика Г.–В.–Ф. Гегеля щодо співвідношення філософії й релігії.

Філософія, на думку видатного німецького мислителя, від початку увібрала в себе той самий предмет, який релігія переживала чуттєво, ірраціонально. Окрім того, Г.–В.–Ф. Гегель зазначає, що релігія може існувати без філософії, але філософія не може існувати без релігії, релігія міститься у філософії, оскільки філософія виступає як культивування релігійного змісту, але має іншу форму, форму розумного пізнання та систематичного досвіду. Тотожність між ними має діалектичний характер, який включає момент розрізнення, – це стосується методів пізнання Бога, а об'єднує їх те, що вони є релігіями [1]. Таким чином, і релігія, і метафізика мають в якості свого предмету трансцендентне і філософ, який визнає метафізику, усвідомлює й її релігійний ґрунт. Окрім того, релігійний досвід, що є основою будь-якої релігійної традиції, формує ставлення людини до самої себе, до інших людей, до Бога, світу і т.п. Водночас, слід зазначити, що кожна релігія специфікує власну релігійну містику, свої релігійні догмати, що впливають на вірувальні установки. Відомий російський дослідник В. Лосський зазначає: «У сфері духовного життя ми відсліддили дві протилежні тенденції: з одного боку, оригенівська містика Євагрія, коли розум, за своєю природою, є вмістилищем сутнісного божественного світла, яке, можливо... надає йому пізнання; з іншого – чуттєва участь у Божественній сутності мессалианців. Православний духовний досвід у тій же мірі заперечує як інтелектуальний гнозис, так і чуттєве сприйняття божественної природи і у бажанні подолати дуалізм розумного і чуттєвого, який приналежний людині, прагне до такого бачення Бога, яке захоплює цілу людину як стяжіння обожнення» [3, с. 340]. На думку В. Лосського, важко зрозуміти різноманітні аспекти духовності, якщо ми не знаємо догматичного вчення, що є її основою. І не слід намагатися пояснювати різницю духовного життя на Заході й на Сході в зв'язку з причинами культурного чи етнічного плану, коли йдеться про найголовнішу причину – догматичну [6]. Дійсно, достатньо важко зрозуміти остаточно положення того або іншого автора, якщо не враховувати догматичне вчення, що знаходиться в основі його теорії чи концепції. На нашу думку, християнська антропологія має свою специфіку, яка й висвітлює її як особливі антропологічні положення. Богословський підхід до людини можна визначити як максималістський, тому що він визначається вченням про спасіння – сотереологією. Предметом християнського віровчення в цілому і православного, зокрема, є людина, яка прагне до порятунку, тобто прагне до поновлення свого зв'язку з Богом. Людина розглядається в православній (християнській) антропології з точки зору вічності, що означає вічне життя, тілесне і духовне воскресіння в мета– історії. Людина має вічну долю і тому вона не просто емпіричний факт для християнської антропології, людина розглядається у відповідності до задуму Творця, реалізації Божественного плану.

Важливою відмінністю богословського розуміння людини від філософських антропологічних теорій та концепцій є поняття «гріху», «гріховності людської природи». Православна антропологія ґрунтується на святоотецькій традиції і виходить із трьох джерел цього знання – Святе Письмо, безпосередній містичний прозріння (духовний досвід) і Священний Переказ (тексти отців церкви). Фактично, християнська богословська думка зародилася на перетині двох напрямів – єврейської традиції

Старого Завіту і філософської спадщини стародавнього світу. Старозавітна традиція розглядає людину через національне ціле, через соціум, колектив. Окрім того, старозавітна традиція далеко відстоїть від дуалістичного сприйняття людини як душі, що протиставляється тілу. Дохристиянська старогрецька традиція містить у собі обґрунтовану заборону на персоніфіковане уявлення про Абсолют, тому що, на думку мислителів, індивідуальність містить відмінність одного предмету від іншого і, якщо Абсолют повинен мати у собі всю повноту та цілісність буття, він не може бути індивідуальним. Тому Одкровення про Божественну особистість, що надано Євангелієм, не може бути неправильним, з точки зору стародавньої думки. У боротьбі зі світом язичництва церква обґрунтувала власні догми і християнське богослов'я концептуально оформило свої догми щодо проблеми людини.

Вже у ранньохристиянській літературі були розглянуті найголовніші питання антропології – душа людини, образ Божий, Божественне усиновлення, воскресіння, цілісність людини. Апологети християнства у II ст. н.е. намагаються протистояти іудейству і язичництву. В цьому плані необхідно було протиставити віру в Божественність Христа та істинність його людського образу. Старогрецькій традиції протиставлялися положення про загальне воскресіння, про особистісне безсмертя і про цінність плоті. Пізніше Оригена намітив цілу низку проблем у вченні про людину, а каппадокійці прояснили різницю між «сутністю» та «іпостасю» і, таким чином, заклали основи для богословського обґрунтування проблеми людини. Акцентувався не стільки аспект самосвідомості, оскільки людина усвідомлювалася як носій відповідальності, людська іпостась наділялася Божественним обґрунтуванням. Доба христологічних суперечок – це догматичне обґрунтування людини. Максим Сповідник, Леонтій Візантійський, Анастасій Сінаїт мислять проблему людину в христологічних категоріях. Григорій Богослов, Григорій Нисський та ін. звернули увагу на складність «єства» людини, на дві її природи, духовну і тілесну й, відповідно, на ті протиріччя та конфлікти, що виникали та виникають через подвійність цієї природи.

Християнство ґрунтується у своїй метафізиці на факті Боготілення і розкриває особливе місце людини в світі. На Халкідонському соборі було затверджено, що Ісус Христос був істинною людиною у всій повноті людської та Божественної природи, але мав одну особистість. Йдеться про розрізнення «природи» й «іпостасі» (особистості), яке є основою християнської антропології.

Вже з перших часів свого існування християнство обґрунтовує поняття «особистості». Поняття «особистість» («іпостась») має богословське походження. Воно сходить до церковних догматів про Трійцю (тріадологічні суперечки) та про Христа як Боголюдину (христологічні суперечки). Важливим етапом у становленні цього поняття в християнському богослов'ї були т.зв. тріадологічні суперечки, в яких робилися спроби осмислити та зафіксувати в поняттях одночасно єдність і потрійність Бога. Слід підкреслити, що труднощі виникли вже на термінологічному рівні – у богословській тогочасній мові не вистачало термінів для того, щоб адекватно висвітлити сенс, у якому Бог є єдиним, а у якому – потрійним. Особливого значення, як ми наголошували вище, для формування та розгортання

поняття «особистість», набув IV Вселенський собор у Халкідоні (451 р.), на якому було закріплено, що такі поняття, як «іпостась», «лице», «природа» вже можливо використати у точному догматичному сенсі до людини. У боротьбі з язичництвом церква формулює та розробляє власні догми. Християнська теологія починає розрізняти «природу» людини, «індивідуальність», «особистість», тобто йдеться про такі поняття, що відповідають на певні питання. Так, природа людини відповідає на питання «що»?; індивідуальність на питання «як»?; особистість на питання «хто»? Так, православний полеміст VI ст. Леонтій Візантійський обґрунтовує у своїх творах положення про те, що для отців церкви особистість виступає свого роду організуючим принципом буття, особистість «воіпостазує», тобто вбирає в себе природу і, в такий спосіб, надає їй буття. Водночас саме особистість утворює єдність тіла і душі людини в такий же спосіб, як особистість Спасителя поєднує Бога і людство.

Православні богослови А. Кураєв [2], В. Лосський [3], І. Мейсндорф [6] та ін. визначають загальну природу людини як те, що є приналежним їй. На їх думку, людина є істотою особистісною, люди мають єдину природу у чисельних людських особистостях, а індивідуальність з'явилася внаслідок гріхопадіння, оскільки індивід вже набув такої природи, що була понівечена гріхом і втратив здатність повністю виявляти себе в єдиній природі всіх людей. На думку В. Лосського, людина є власницею своєї природи, яку вона протиставляє іншим людям як «я» – й це є змішуванням природи і особистості. У святоотецькій літературі таке змішування означає «самість». Отже, особистість не є індивідуальністю, тому що особистість буття як таке, не має якостей. Змістом особистості є природа («воіпостазування»). Іоанн Дамаскін і Максим Сповідник вважають, що гріхопадіння роздробило загальну природу людини, що призвело до неможливості для людини здійснити власну особистість. Такий стан людини дозволяє їй сприймати інших людей тільки як індивідів, й на думку отців церкви, люди мають можливість стати особистостями тільки тоді, коли відійдуть від власної індивідуальної обмеженості й зможуть набути спільну природу.

У православній антропології специфіка святоотецького релігійного досвіду виявляється в «обоженні» й сотереології, є «практичною критикою» людини самої себе і передбачає загальне «перетворення» людини завдяки Богові та у ставленні до Бога. Взаємозв'язок типу філософування християнських мислителів і специфіки християнського досвіду виявляється у різному розумінні християнського гнозису в православній і католицькій традиціях. Східнохристиянська традиція характеризує пізнавальне мислення як мислення віруюче, наділене споглядальністю, внутрішніми протиріччями й головне – супроводжується внутрішнім переживанням, боліванням серця за все те, що відбувається. І філософія, і релігія існують у певному часі, відтворюються та повторюються в ньому, як і, навпаки, відзначаються граничною експансивністю, змінністю й різноманітністю, здатністю розростатися в різноманітних напрямках, стиранням меж і принципів самототожності. В обох сферах панує принцип свободи, а не детермінації. Адже з нього випливає як «воля продовження», підпорядкування актуальним правилам, так і можливість заперечення їх і вихід за їхні межі, тобто воля «розпочинати від чогось іншого», «розпочинати

інакше», «розпочинати в іншому місці, деінде». Якщо поставити питання: що є обов'язковим для існування філософії й релігії?, то першою умовою є наявність творця і читача. Нікому, крім людської істоти, філософія й релігія не потрібні. Це свідчить про те, що, по-перше, вони є антропологічними феноменами, витворами і часткою людського світу; по-друге, вони становлять засоби висвітлення думки і переживань, а також порозуміння; по-третє, є чинниками формування міжлюдських зв'язків; по-четверте, вони є самостійними й опредметнюються як окремі складники культури; по-п'яте, саме в цьому вигляді – як сукупність стосунків, текстів, практик, інституцій, тобто як сформовані в процесі історії філософська і релігійна культура – вони зворотно впливають на людей і колективи, постають елементом їх самоусвідомлення, співформують особистість і самототожність. Ясна річ, вони не заповнюють собою всієї широкої площини людських зацікавлень і людської діяльності, не становлять умови *sine qua non* для існування, але їх втрата була б, безперечно, актом регресу. Важливими є антропологічні, екзистенційні та психологічно-суспільні аспекти філософії й релігії.

Філософський дискурс може містити в собі цінні теоретичні відкриття і твердження, а теоретична у своїй основі праця, своєю чергою, не виключає релігійної цінності. Те, що діалоги Платона мали художню форму, не завадило їм відіграти епохальну роль у філософії, подібно як це стосувалося філософії С. Кіркгера, Л. Шестова, Ф. Ніцше, Ф. Достоевського, М. Гайдеггера та ін.

Також слід зазначити, що першу теоретично-практичну концепцію інтерпретативної методології запропонував сучасник Ісуса Христа Філон Олександрійський. Виходячи з неоплатонівських принципів, він доводив можливість транспозиції об'явлених істин, істин віри на філософські проблеми та істини, виявляв присутність спекулятивних істин у сакральних текстах.

Застосовуючи алегоричний метод інтерпретації Біблії, він доводив раціональність і зрозумілість її змісту. Але найважливішим було те, що Філон Олександрійський постулював вихід за межі дослівного значення тексту і включення його інтерпретації до ширшого контексту – наприклад, теологічного. Він також прагнув до усталення сукупності принципів, які зробили б можливим правильне прочитання Святого Письма. На Філона посилалися Климент Олександрійський та Оригена. Останній зосередив увагу на виявленні духовного сенсу Біблії, доступ до якого надає екзегеза, тобто аналіз символів. Через те він постулював алегоричну процедуру читання. Оригена створив теоретичне описування потрійної структури сенсу в тексті – дослівного, морального та духовного вимірів. Отці церкви аналізували комунікативні функції знаку, що дозволяло їм відкрити такий факт – якщо слова в Біблії й можуть стосуватися Бога, але записали їх люди. Через те їх треба розуміти як дороговкази, орієнтаційні знаки, які вказують лише спосіб поведінки і не є безпосереднім виявленням істини.

Висновки. Спільним ґрунтом для гармонії моральнісних, релігійних, історичних, соціальних структур свідомості людини є антропологія людини, конкретно, у вітчизняній традиції – модель антропології У Святому Письмі. Відповідно, сутність християнсько-православного вчення – це формування православної людини – людини не тільки унормованої, скільки людини Богоосвяченої. Така людина

диференційовано підходить до понять «добра» і «зла», має предметом свого пізнання власне «я», «природу» інших людей, закономірності світу, таємниці буття та ін. В такий спосіб, можна говорити про щільний взаємозв'язок філософії й релігії, їх спрямованість на проблему людини, прагнення відповісти не тільки на теоретичні питання, але й на питання практичного характеру – як зробити людину духовною, як необхідно її виховувати, ставитися до неї та ін. Такий підхід не виключає цінність свободи, істини, самоактуалізації та самоорганізації особистості. Ступінь удосконалення людини, її соціальна актуалізація залежить від міри її духовного становлення. Результатом узгодження культуротворчих і цивілізаційних процесів з формами людської екзистенції (яка завжди була й залишається в пріоритеті), є коеволуційний розвиток універсуму людини і соціуму.

Список використаних джерел

1. Гегель Г.-В.-Ф. Философия религии / Г.-В.-Ф. Гегель. – В 2-х т. – М.: Мысль, 1976. – Т.1. – 532 с.
2. Кураев А., протодиакон. Дары и анафемы. Что христианство принесло в мир? / А. Кураев. – М.: Никая, Арефа, 2012. – 320 с.
3. Лосский В. Н. Боговидение / В. Н. Лосский. – М.: Изд-во АСТ, 2003.
4. Субири К. Вокруг проблемы Бога / К. Субири // Человек. – М., 2002. – №5. – С.118–128.
5. Субири К. Пять лекций по философии / К. Субири. – М.: Институт философии, теологии и истории Св. Фомы, 2007. – 200 с. – (Bibliotheca Ignatiana. Богословие, Духовность, Наука).
6. Meiendorf I. Trinitarian Theology East and West: St Thomas Aquinas–St Gregory Palamas, with Michael Fahey / I. Meiendorf. – Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press, 1977. – P.67–75.

References

1. Gegel' G.-V.-F. Filosofija religii / G.-V.-F. Gegel'. – V 2-h t. – M.: Mysl', 1976. – T.1. – 532 s.
2. Kuraev A., protodiakon. Dary i anafemy. Chto hristianstvo prineslo v mir? / A. Kuraev. – M.: Nikeja, Arefa, 2012. – 320 s.
3. Losskij V. N. Bogovidenie / V. N. Losskij. – M.: Izd-vo AST, 2003.
4. Subiri K. Vokrug problemy Boga / K. Subiri // Chelovek. – M., 2002. – №5. – S.118–128.
5. Subiri K. Pjat' lekcij po filosofii / K. Subiri. – M.: Institut filosofii, teologii i istorii Sv. Fomy, 2007. – 200 s. – (Bibliotheca Ignatiana. Bogoslovie, Duhovnost', Nauka).
6. Meiendorf I. Trinitarian Theology East and West: St Thomas Aquinas–St Gregory Palamas, with Michael Fahey / I. Meiendorf. – Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press, 1977. – P.67–75.

Vergeles K. M., PhD, Associate Professor, Vinnitsa National Medical University Pirogov (Ukraine, Vinnitsa), kvergeles@gmail.com

Anthropological dimensions of philosophy and religion

The article analyzes the relationship between philosophy and religion, their content characteristics, style of presentation. Particular attention is paid to the existence of religious content in philosophical texts, and vice versa, that is a religious philosophy, long before she begins to explore issues of religion. Emphasizes the anthropological components and philosophy, and religion – they are created and exist for the person, to answer the main questions of life.

Keywords: philosophy, religion, anthropology, person, personality, culture, faith, morality, society.

* * *

УДК 172.342.7

Гончарова О. О.,
аспірантка кафедри соціальної філософії, філософії
освіти і освітньої політики, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
hamisek@ukr.net

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІ ПОШИРЕННЯ ПРЕКАРНОСТІ У СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Розглянуто проблему розгортання прекарності у соціальних практиках сучасної української молоді. Метою даної статті є визначення основних тенденцій прекаризації соціальних практик української молоді; виявлення того, наскільки глибоко прекарність поширюється у різноманітних видах соціальної активності молодих українців. Автор наголошує на тому, що в сучасному українському суспільстві прекарними є не тільки трудові практики молоді, але і такі практики, як політичні, громадянські, соціокультурні тощо, що дозволяє говорити про прекарний стиль життя молоді в цілому. У статті розглядаються основні тенденції прекаризації вищезгаданих соціальних практик молоді на основі останніх соціологічних досліджень, а також аналізуються перспективи поширення прекарності як специфічної життєвої стратегії для української молоді і для української нації загалом. Використані такі методи, як метод антропологічної і соціальної інтерпретації, а також метод екстраполяції, що дозволило пояснити процес виникнення, становлення та розгортання прекарних соціальних практик молоді сучасного українського суспільства та їх поширення зі сфери трудових відносин у інші сфери життя молоді людини.

Ключові слова: життєві стратегії, молодь, прекарні соціальні практики, прекарність, стиль життя.

У сучасному українському суспільстві, що впевнено рефлектує глобальні тенденції розвитку, спостерігається поширення прекарності як специфічної життєвої стратегії індивідів. Прекарність у широкому соціально-філософському дискурсі постає як специфічна характеристика трудових практик індивіда. Прекарні трудові практики характеризуються, передусім, негарантованим ринком праці, негарантованою зайнятістю, негарантованим робочим місцем, відсутністю охорони праці або недостатньою охороною праці, відсутністю гарантій відтворення навичок працівника, негарантованим отриманням доходу, відсутністю гарантій представництва. Отже, прекарні трудові практики – це такі трудові практики індивіда, в ході здійснення яких він знаходить у стані перманентної невизначеності та невпевненості у своєму невіддаленому майбутньому. Працівник опиняється у соціально-психологічному стані відчуженості від виробничого процесу як явища, на яке він здатен повноцінно впливати. Виконувана робота, позбавлена своєї вагомості соціальної функції – надання працівникові певного соціального статусу та закріплення, усталених соціальних ролей, через виконання яких здійснюється його самоідентифікація – перетворюється на суто механізм матеріального забезпечення. Внаслідок такої трансформації ролі трудових практик у сучасному суспільстві прекарний працівник починає ставитися до виконуваної роботи лише як до інструменту виживання, проте у його свідомості виконувана робота поступово втрачає свій широкий креаціоністський зміст – зміст самовираження особи через виконувану роботу, її розвитку і досягнення певних вагомих життєвих результатів в ході реалізації довгострокових життєвих стратегій.

У свою чергу, соціально-психологічний стан відчуженості через залучення до прекарних соціально-трудових практик невпинно просякає і інші соціальні практики індивіда, як-то: побутові, політичні, соціокультурні практики та ін. Звідси ми можемо говорити про прекарність як специфічний стиль життя, своєрідну екзистенційну позицію індивіда.

Серед основних ознак екзистенційного життєвого простору прекарія Г. Стендінг виділяє:

– мультибагатовзадачність – прекарію необхідно зробити більше завдань меншими зусиллями, його психіка схильна до перевантажень обсягом справ, які необхідно зробити в одному режимі часу;

– статусну фрустрацію – неможливість побудови стабільної, визначеної кар'єри із поступальними кар'єрними сходами;

– атомізованість поведінки – неможливість та небажання взаємодіяти з іншими людьми;

– збіднення дозволя – неможливість приділити достатньо фіксованого часу для рекреації та відновлення власних людських ресурсів;

– відсутність контролю за своїм часом, внаслідок чого страждає сфера міжлюдських відносин, наприклад сімейні та дружні стосунки [6].

Особливої уваги заслуговує дослідження прекарних тенденцій у життєвих стратегіях молодих людей, оскільки молодь вже онтологічно, за своєю природою є нестабільною соціально-демографічною групою: вона знаходиться у стані специфічного переходу від стану залежної дитини до стану самодостатньої, незалежної дорослої особистості. Опиняючись у ситуації розгортання прекарності – у стані перманентної нестабільності та негарантованості – молодим людям стає значно важче обрати стабільні життєві орієнтири, які у майбутньому стануть основою їх визначених життєвих результатів, стануть основою успішно пройденого життєвого шляху.

Сфера науково пошуку, яка стосується проблематики даної статті, лежить на перетині двох дослідницьких координат – прекарних соціальних практик та особливостей розвитку молоді України. У пострадянському науковому просторі поняття «прекаріат» і похідних від нього термінів («прекаритет», «прекаризація», «прекарність», «прекарні соціальні практики») з'являються приблизно через рік після виходу книги Г. Стендінга «Прекаріат: новий небезпечний клас». Серед дослідників, які розробляли і розробляють дану тематику, можна виділити таких дослідників, як В. Бобков, О. Вередюк, Є. Гасюкова, З. Голенкова, Ю. Голиусова, С. Дружилов, В. Карачаровський, Р. Колосова, К. Наумова, Т. Разумова, Л. Санкова, Ж. Тощенко, М. Черкасова, О. Шкаратан та ін. У вітчизняному науковому просторі проблема прекарності праці, прекарних соціальних практик і прекаріату, до них залученого, є на даний момент новою і ще недостатньо розробленою, хоча поняття «прекаріат» вже впевнено входить у широкий науковий дискурс. Так, розробкою проблематики прекаріату та прекарності саме у такому визначенні займаються такі дослідники, як Г. Афенченко, О. Брінцева, В. Буткалюк, Я. Грицак, О. Грішнова, А. Колот, С. Лубенець, Д. Новіков, А. Толстокорова та ін.

Особливої уваги заслуговують розробки дослідників на ниві вивчення особливостей молоді як специфічного соціально-демографічної групи та соціального феномену. Серед іноземних вчених які розробляли і розробляють дане питання, можна виділити таких дослідників, як О. Бархаєв, Е. Еріксон, А. Желніна, А. Зінов'єв, К. Кеністон, І. Кірдяшкін, А. Ковальова, М. Кулева, С. Левікова, В. Лісовський, В. Луков, В. Лупандін, Т. Луценкова, С. Ляшко, К. Мангейм, О. Омелчченко, І. Самаркіна, Х. Сіболд, Н. Торосян, Г. Холл, С. Шугальський, Т. Юхтовська, М. Ядова та ін.

На вітчизняній науково-дослідній ниві у цьому напрямку працюють В. Андрущенко, В. Балакірева, О. Виноградов, Л. Волинець, М. Головатий, Ю. Зубок, Л. Малиш, І. Мартинюк, С. Оксамитна, В. Очеретяний, Ю. Саєнко, Л. Скокова, Н. Черниш, В. Чупров та ін.

Метою даної статті є визначення основних тенденцій прекаризації соціальних практик української молоді; виявлення того, наскільки глибоко прекарність поширюється у різноманітних видах соціальної активності молодих українців.

У нашій статті ми зосередимо увагу на розгортанні прекарних тенденцій у таких типах соціальних практик молоді, як трудові, політичні та соціокультурні практики. Такий вибір зумовлюється тим, що саме ці види практик є найбільш поширеною класифікацією у сучасній соціальній філософії та відображають загальні тенденції соціальної активності сучасної української молоді. Отже, зосередимось на відображенні прекарних тенденцій у кожному з вищезгаданих видів соціальних практик української молоді.

Трудові практики. Молоді українці здебільшого погоджуються на прекарні умови праці, принаймні у пріоритеті для них питання заробляння достатньої кількості грошей стоїть на першому місці, а питання захисту своїх законних трудових прав – на четвертому місці [1, с. 33]. У той же час серед причин звільнення молоді люди вказують причину знаходження більш прибуткового робочого місця на першій позиції, а на другій та третій – відсутність перспектив кваліфікаційного росту та незадовільні умови праці [1, с. 34]. Отже, при виборі свого робочого місця молода людина часто ладна знехтувати захистом своїх трудових прав, проте у багатьох випадках саме ця проблема стає причиною втрати її робочого місця. При цьому, логічно, звичайною практикою для українських молодих прекаріїв стала часта зміна місць роботи – 47% української молоді змінювали місце своєї роботи. Серед тих, хто міняв роботу, 26% міняли її двічі, 25% міняли її один раз, 22% міняли її тричі або чотири і більше разів [1, с. 33–34]. Наявною є і проблема тимчасової зайнятості. В Україні рівень непостійної зайнятості швидко зростає: з 0,4% у 2004 р. до 4,6% у 2013 р. За результатами соціологічного дослідження «Молодь України–2015», 12% молоді має тимчасову роботу, 48% – постійну, 21% – навчається, а 9% молодих людей тимчасово не працюють, але шукають роботу. Крім того, є частка молоді, яка не працює, не навчається та не шукає роботу – 3%. Тимчасову роботу частіше має молодь віком 20–24 роки (17%), ніж старші вікові групи, що пояснюється відсутністю досвіду роботи та низькою кваліфікацією після закінчення навчання [1].

Проблема поглиблюється ще й тим, що українські молоді прекарії у багатьох випадках працюють не за фахом. Про це свідчать дані соціологічного дослідження «Молодь України–2015». Так, тільки 51% української молоді продовжують працювати за фахом. При цьому одними з поширених причин того, що здобутий фах не забезпечує молодій людині робочого місця, є відсутність вакансій та недостатнє матеріальне забезпечення від такої роботи; рідше молодих людей не задовольняють умови роботи за фахом та інші причини [1, с. 31–32]. Дана тенденція у поєднанні із вищеописаною практикою зміни місця робіт говорить про те, що значна частина української молоді не може будувати стабільну кар'єру. Так, цікавим

є факт, проілюстрований у соціологічному дослідженні «Молодь України–2015»: у 50% безробітної молоді немає свого резюме [1, с. 31]. Відомо, що у резюме пошукач роботи вказує дані про свою освіту, кваліфікацію, досвід роботи та умови бажаної роботи. Те, що половина молодих безробітних навіть не намагається оформити свій освітній та професійний досвід у структуровану форму, осмислити свої вимоги до наступного місця роботи і визначитися зі своїми перспективами, може свідчити про те, що ці люди уникають питання оформлення своїх запитів до наступного місця роботи або не вважають за потрібне визначитися із своїм попередньо набутим досвідом і кваліфікацією та перспективами, які за допомогою них відкриваються. Таке уникання властиве, зокрема, людям, які не володіють стабільним професійним досвідом, що вимагає певної кваліфікації, тобто, інакше кажучи, немає предмету написання резюме, і особистість обирає стратегію неприйняття того факту, що професійно вона не склалася.

Матеріальне ж забезпечення української молоді наразі перебуває на низькому рівні. Важливим є не тільки фактичне матеріальне забезпечення, але і уявлення молоді України про свої фінансові здобутки і про можливість забезпечити гідний рівень життя собі і своїм близьким. Тільки 1% молодих українців досягли бажаного фінансово положення, 43% вірять у те, що досягнуть матеріального успіху, 38% не вірять у це, 18% не визначилися [1, с. 18]. Дані показники вказують на високий рівень депривації молодих людей з самого початку їх професійного та дорослого життя.

Проблема із забезпеченістю власним житлом постає одним із закономірних проявів вищеописаної депривації. Проте вона має не тільки економічний, але і глибоко соціальний аспект. Так, за даними соціологічного дослідження, внаслідок неможливості придбання власного житла більшість молодих людей продовжує жити з батьками [1, с. 19]. Цей тренд підтверджує і дослідження «Цінності української молоді». Зокрема, у ньому наводяться такі дані: «У категорії осіб 14–19 років 84,1% проживають разом з батьками і лише 6% знімають житло. Молоді люди 20–24 років в основному теж проживають з батьками (62,7%), 15,8% їх орендують житло та 11,8% мають власну квартиру чи будинок. Молодь у віковій категорії 25–29 років також частіше проживають у батьків (41,2%), менше – мають власне житло (28,5%)» [8, с. 49]. Закріплена тенденція проживання молодих українців разом зі своїми батьками приховує в собі загрозу для їхньої подальшої транзиції у доросле життя. Знаходячись у середовищі батьківського дому, молоді люди мають більше шансів стати інфантильними, втратити бажання, можливості і навички самостійно організувати своє життя, у тому числі поступово зникає і стимул формувати власну родину і власний, незалежний життєвий простір. Наявною є і сподівання на матеріальну допомогу від батьків у разі звільнення із чергового прекарного місця роботи.

Політико-громадянські практики. Стратегія отримання вигоди за принципом «тут і зараз», породжена невпевненістю у завтрашньому дні і прекаризацією ринку праці, знаходить своє відбиття і у політичній діяльності молодих українців. Насамперед цей вплив простежується у консьюмеристській мотивації участі у політичних практиках молоді. Найчастіше це означає участь у

політичних акціях, мітингах, зборах, демонстраціях, протестних діях за гроші, без зацікавлення ідеологічним навантаженням політичної сили. Також поширеною є практика продажу своїх політичних голосів. Соціологічні дослідження свідчать про те, що тільки 24% українців вважають участь у громадських та політичних акціях за гроші аморальною справою, і з них найвищий відсоток – 30% – становлять люди похилого віку (більше 55 років), а найнижчий відсоток – 18% – молодь [9, с. 143]. Молоді українці обирають стратегію отримання хоча б невеликих грошей «тут і зараз» від практично будь-якої політичної сили перед виборами замість того, щоб серйозно включитися у політичну діяльність, яка часто виступає прикриттям суто фінансових інтересів [2]. Спостерігаємо такий соціальний феномен: отримуючи миттєву вигоду від участі у консьюмеристських політичних практиках, які є прекарними за своєю суттю, торгуючи своєю громадянською ініціативою як певним товаром, що швидко псується, молоді українці задарма продають свої майбутні перспективи. Ці перспективи після виборів опиняються цілком в руках осіб, які ситуативно використовували молодих людей у якості дешевої і некваліфікованої робочої сили і, таким чином, не зацікавлені у їхньому розвитку як самодостатніх і гідних громадян, за політичну прихильність яких перед наступними виборами доведеться платити виконаними обіцянками. Можна відмітити, що консьюмеристські політичні практики, у яких бере участь українська молодь, акумулюють її прекарний стан, оскільки самі політичні сили, які у такий спосіб підтримують молодь, на пряму зацікавлені у її нестабільному фінансовому, політичному і соціальному становищі.

Не багато оптимістичніше складається і ситуація з громадянськими практиками молодих українців. За даними дослідження «Цінності української молоді» більшість опитаної молоді (78,9%) не бере участі у діяльності громадських організацій [8, с. 77]. За матеріалами дослідження «Молодь України–2015», серед опитаних представників молодого покоління українців 33% відповіли, що не мають часу на зайняття громадянською активністю, 20% зазначили, що не вірять у її результативність [1, с. 61]. Цікавим є той факт, що найбільший відсоток молодих людей, все ж задіяних у громадській діяльності, припадає на таку практику, як волонтерство (13%), і у той же час 62% молодих людей зазначає, що протягом останнього року не брали участь у жодній громадянській ініціативі [1, с. 62]. На основі цих даних ми вважаємо за необхідне зробити таке припущення: молоді українці у своїй громадянській активності не віддають перевагу системним практикам, як-то участь у громадських слуханнях, створення громадського об'єднання для поліпшення умов території, на якій проживає молода людина, тобто практикам, які потребують налагоджених, тривалих і колективних дій.

Соціокультурні практики. Соціокультурні практики молоді пов'язані, насамперед, зі сферою освіти та дозвілля. При цьому якщо здобуття освіти становить собою важливий етап на шляху до отримання бажаного фаху та пов'язаного з ним соціального статусу молодої людини, що у значній мірі визначатиме набір її соціальних ролей у майбутньому, то сфера дозвільних практик молоді становить собою не менш важливий рекреаційний ресурс для відновлення її фізичних та психічних ресурсів, витрачених на реалізацію соціальних ролей.

Як свідчать останні соціологічні дослідження, попри стереотипізовану думку про те, що в соціальних настановах української молоді здобуття освіти все менше пов'язується безпосередньо із соціальним статусом особистості та можливістю забезпечити гідне життя собі та своїм близьким, орієнтація молодих людей на здобуття вищої освіти обумовлена, в першу чергу, можливістю кращого працевлаштування та отримання високого соціального статусу. Так, за результатами соціологічного дослідження «Соціально-економічний портрет студентів» (2016 р.) на запитання «Чому Ви здобуваєте вищу освіту?» половина опитаних студентів (50%) відповіли, що прагнуть отримати знання та навички, які стануть в нагоді під час роботи, 51% вбачають, що вища освіта надає можливість отримати хорошу роботу в майбутньому. Трохи більше третини молоді (38%) здобувають вищу освіту для особистісного та інтелектуального розвитку. Водночас третина студентів (32%) відповіли, що хочуть просто отримати диплом про вищу освіту, тому що наполягали батьки (8%) та щоб переїхати в інше місто (6%) [5]. Результати, які показує соціологічне дослідження «Перехід на ринок праці молоді України. School-to-work transition surveys» в Україні у 2013 та 2015 роках», виявляє, що уявлення молодих українців про те, що здобуття вищої освіти гарантуватиме їм переваги при отриманні місця роботи, є слухними: результати обох раундів дослідження підтверджують, що отримання вищої освіти певною мірою захищає молодь від безробіття. У 2015 р. частка молоді із вищою освітою серед безробітних була меншою, ніж серед зайнятих (відповідно 45,0 та 62,6%). У 2013 р. відповідні значення склали 43,6 та 63,6%. Чим нижчим є рівень освіти, тим вище ризик потрапити до лав безробітних або економічно неактивних [3, с. 30].

Однак, хоча отримання вищої освіти і дозволяє молодим людям отримати певні переваги при зайнятті вакантних посад, здобуття конкретної фаху студентом ще не є гарантією того, що він працюватиме за обраною спеціальністю і що ця спеціальність відповідатиме природнім нахилам та здібностям студента. «За результатами дослідження «Соціально-економічний портрет студентів» (2016 р.), на вибір спеціальності впливали здебільшого власні уподобання студентів. Так, більшість студентів (50%) обрали спеціальність, бо цікавляться нею, майже третина (29%) – враховували престижність професії, можливість працевлаштування та гарного заробітку. В той же час, 16% обирали професію за порадою батьків, знайомих, відповідно до вартості навчання та можливості навчання за рахунок державного замовлення» [5]. Подібні тенденції фіксує і опитування молоді «Молодь України–2015». Воно засвідчило, що 49% української молоді, обираючи спеціальність, на якій вони планували навчатися, орієнтувалися на спеціальності, які відповідають їхнім інтересам, захопленням, здібностям, 30% – на спеціальності, які забезпечать гідний заробіток. Кожна десята молода людина (11%) орієнтувалася на можливість отримати вищу освіту безкоштовно. Ці дані дозволяють зробити первинний висновок про те, що питання професійного призначення поступово виходить із загального вжитку, у тому числі і серед молодих українців. Продиктовано це, в першу чергу, орієнтацією на виживання в сучасному українському суспільстві широких верств населення, орієнтацією на заробляння грошей, аніж на реалізацію своїх здібностей і талантів, що

в сучасному українському суспільстві часто суперечить один одному.

Про проблему із професійним призначенням і кар'єрної успішності свідчать такі дані соціологічного дослідження «Молодь України–2015»: на питання, яких цілей у своєму житті ви вже досягли, молоді респонденти відповіли, що вже знайшли свою другу половину (32%), народили дітей (30%), здобули освіту для себе (30%) – ці пункти є найпопулярнішими серед відповідей; натомість тільки 23% знайшли улюблену роботу, що відповідає їхнім здібностям, і тільки 7% заробляють достатню, на їхню думку, кількість грошей на задоволення своїх потреб [1, с. 12]. Цей тренд у постановці і досягненні пріоритетних життєвих цілей підтверджують також результати соціологічного опитування молоді, проведеного Центром «Омега» у 2016 р. на замовлення Міністерства молоді та спорту України. Так, майже 72% молодих людей на перше місце серед життєвих цілей ставлять сімейне щастя. Наступними, за зниженням рейтингу, визначено такі важливі життєві складові, як: кар'єра (48%), власна незалежність (38%), можливість реалізувати власний потенціал (32%) та багатство (25%) [7, с. 30]. Отже, переважна більшість досягнутих молодими українцями життєвих цілей пов'язана із міжособистісними стосунками, у той час, як цілі, пов'язані з роллю молоді у становленні себе як затребуваного професіонала, що приносить своєю роботою користь суспільству і займається роботою, згідною зі своїми здібностями та талантами, залишаються ще недосягнутими, а інколи і невизначеними.

Одним із наслідків надмірного навантаження на молодих українців, їх недостатнього матеріального забезпечення і засилля серед них суто заробітчанських інтересів є стан дозвільних практик молоді. Матеріали соціологічного дослідження «Молодь України–2015» свідчать про те, що дозвілля української молоді часто перебігає у пасивній формі: так, популярними видами дозвілля є перегляд телепередач, прослуховування музики, проведення часу у соціальних мережах. Натомість регулярні зайняття спортом, відвідування театру та участь у самодіяльності є найменш популярними способами проведення дозвілля української молоді [1, с. 45]. 75% української молоді вважають, що в Україні є або скоріше є, ніж нема необхідні умови для реалізації права на спортивні заняття (заняття різними видами рухової активності). Натомість, тих, хто гадає, що таких умов скоріше нема або нема, налічується 9%. Проте навіть за наявності думки про те, що в Україні є необхідні умови для зайняття спортом, більшість молодих людей не присвячує цій активності свій час, зосереджуючись на пасивних формах підтримання здоров'я та фізичної форми, як-то ходьба пішки, подолання або відсутність практики шкідливих звичок, намагання дотримуватися здорового способу харчування [1, с. 49]. Найчастіше молоді люди пояснюють свою відповідь щодо необрання регулярних занять спортом браком безкоштовних секцій, високою вартістю занять або повною відсутністю спортивних секцій чи занять [1, с. 49], і у цьому ми вбачаємо певне протиріччя між декларованою думкою молодих людей про достатні умови для занять спортом в Україні і їхніми нерегулярними спортивними практиками. Отже, молоді українці займаються спортивними практиками нерегулярно, що, безумовно, позначається на стані

їхнього здоров'я і не сприяє довгостроковій перспективі підтримання гарного самопочуття, а, отже, у такий спосіб, є опосередкованим проявом прекарних життєвих стратегій.

Прекарні життєві стратегії мають свій вплив і на інші дозвільні практики української молоді. Як вже зазначалося вище, потреба економити в умовах виживання в сучасному українському суспільстві позначилася на таких культурно–дозвільних практиках, як читання літератури, розвиток власного хобі, відвідування культурних заходів тощо. На заміщення цих дозвільно–культурних практик приходять практики пасивного відпочинку, який не передбачає застосування активного життєтворчого потягу особистості. Цей загальний тренд у щоденних практиках українців яскраво ілюструє стаття Л. Скокової «Структура і динаміка культурно–дозвільних практик населення України» «Більшу частину вільного часу опитувані проводять удома, у родині. Найбільший обсяг занять протягом тижня за ці роки мають перегляд телепередач (79–87%), читання газет (52–67%), прослуховування радіопередач (33–50%)... Відпочивали, нічого не роблячи, 34–43% опитуваних, і частка цих респондентів з роками зростає. Досить стрімко упродовж останніх років зростає популярність новітніх інформаційно–комунікативних технологій. Водночас скорочується обсяг практик читання, пов'язаних з паперовими носіями. Опосередковане традиційними (телебачення, радіо) і новітніми медіа домашнє дозвілля поступово займає дедалі більшу частину тижневого вільного часу опитуваних» [4, с. 460–461]. Також дослідниця зазначає, що поряд із «домашніми» дозвільними практиками трансформації зазнали і публічні дозвільні практики громадян. Зокрема, популярними публічними дозвільними практиками українців стали відвідування непродуктовиз магазинів і ринків (14–34%), при яких придбання товарів розглядається не як необхідність, а як вид розваги, відвідування ресторанів, кав'ярень, пив–барів (4–11%). При цьому вельми незначною є частка респондентів, які відвідують бібліотеки (5–7%), театри, концерти, музеї, виставки (3–4%), спортивні видовища (2–4%), екскурсії (1–3%). «Творчі культурні практики, які можна віднести до так званого серйозного дозвілля, що потребує значного часу, зусиль, компетентності, навичок, цікавлять невелику кількість опитуваних. Займають на тижні громадською роботою 4–5%, відвідують гуртки, курси, студії близько 2%, беруть участь у художній самодіяльності до 1%. Заняття, які можна віднести до хобі, преферує незначна кількість респондентів: прикладна творчість – рукоділля, вишивання, карбування тощо – 5–13%, художня творчість – 2–4%, колекціонування, фотографування – 2–3%, раціоналізаторство, конструювання – 1–2%» [4, с. 462–463]. При цьому цікавою є думка молодих українців, представники яких більше, ніж усі інші категорії населення, схильні вважати, що ситуація із дозвільними практиками в Україні змінилася на краще.

Такі дані досліджень говорять про те, що у способі організації свого дозвілля молоді люди рідко застосовують свій творчий потенціал, докладають певних зусиль і розвитку своїх навичок, які не приносять їм відкритої консьюмеристської користі. Частою відповіддю молодих людей на питання, чому вони не займаються творчою продуктивною діяльністю під час свого дозвілля, є твердження про те, що їм бракує часу і грошей. Фактично

весь час, який припадає на дозвілля пересічного молодого прекарія, він реалізує на суто відновлення своїх фізичних ресурсів, а на зайняття творчими видами активності у нього не вистачає життєвої енергії. Особливо цей феномен помітний у діяльності молодих заробітчан, які переселяються до великих міст із провінції у сподіванні знайти своє життєве призначення. Часто такі молоді люди тяжко працюють на прекарній роботі, яка не забезпечить їм ні стабільного фінансового росту, ні здобуття кар'єрних висот, без відпочинку весь робочий тиждень, а протягом вихідних днів вони намагаються відновити свої фізичні ресурси на весь наступний робочий тиждень. Про такий життєвий стиль красномовно свідчать різноманітні картинки, меми та комікси у соціальних мережах, які активно схвалюють молоді люди. Основне гасло, яке у них постулюється, – треба якимось чином дожити до вечора п'ятниці, тоді, власне, і настане життя (сон, прийняття їжі, перегляд серіалів вдома), яке триватиме рівно до ранку понеділка. Таким чином, у свідомості молодих людей закріплюється стереотип, що більше половину свого життя вони «марнують» на роботі, а залишок часу намагаються «вирвати» у життя ті невеликі крихти відпочинку, які воно може їм запропонувати. Про ставлення молодих людей до власного життя як до незаперечної цінності, як до великого творчого проекту, як до сфери реалізації свого бачення відносин між людьми і ставлення до себе у такому випадку не доводиться говорити.

Висновок. Отже, в цілому можна зазначити, що прекарні трудові практики згубно впливають на стан розвитку української молоді та української держави загалом. Молоді українці поступово орієнтуються на практику виживання у складних економічних, політичних та соціокультурних умовах. Це, у свою чергу, має свій негативний вплив як на особистісному, так і на громадянському та національному рівнях. Молодий український прекарій стає атомізованою соціальною одиницею, втрачає навички колективного захисту своїх трудових прав і перестає мислити категоріями групових інтересів, зосереджуючись виключно на інтересах індивідуальних та ситуативних, а також на короткострокових життєвих стратегіях та планах. У свою чергу, такі преференції у обрання життєвої стратегії молоддю несуть негативні тенденції для розвитку української держави та нації загалом. Роль молоді у становленні і перспективах українського суспільства сьогодні є значною, якщо не вирішальною, оскільки саме молоді українці сьогодні є тим соціальним потенціалом інновацій та політичних новоутворень, які у перспективах майбутнього можуть призвести до значних змін чинної реальності вітчизняного соціального простору. Молоді українці сьогодні представляють собою представників того визначного покоління, яке стоїть на своєрідній межі: зберегти правонаступність досвіду попередніх поколінь і досвіду нащадків – або опинитися у вирі прекарних соціальних практик і відповідної свідомості без ретроспективи та перспективи, у лавах плінного моменту, за яким завершується соціальний час, а, отже, і соціальне безсмертя. Тому від ефективності мінімізації впливу прекарних тенденцій на життя української молоді залежить не тільки її фізичний, матеріальний та духовний стан, а поняття значно абстрактніші, проте від того не менш реальні, а саме: розвиток екзистенційних позицій молоді майбутніх поколінь, той досвід, який майбутні молоді українці зможуть передати своїм нащадкам, а,

отже, розвиток української нації як такої, що розвивається у координатах соціального простору та часу і має усі перспективи для досягнення соціального, політичного, економічного та культурного добробуту.

Список використаних джерел

1. Волосевич І. Молодь України–2015. Матеріали соціологічних досліджень «ГФК ЮКРЕЙН» / І. Волосевич, С. Герасимчук, Т. Костюченко – К., 2015. – 88 с.
2. Косякова Н. Як студенту заробити на виборах? / Наталія Косякова // Електронний портал «Солдат–студент». – Режим доступу: <http://soldat-student.com.ua/yak-studentu-zarobiti-na-viborah/>
3. Перехід на ринок праці молоді України: результати міжнародного дослідження «School-to-work transition surveys» в Україні у 2013 та 2015 роках / [Лібанова Е., Цимбал О., Лісогор Л.]. – Женева: Міжнародне бюро праці, 2016. – 111 с.
4. Скокова Л. Структура і динаміка культурно-дозвільних практик населення України / Л. Скокова // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с.
5. Соціально-економічний портрет студентів: результати опитування / [Жерьобкіна Т., Куделя М., Самохін І., Стадний Є., Когут І.]. – К.: Аналітичний центр «Cedos» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cedos.org.ua/uk/osvita/sotsialno-ekonomichniy-portret-studentiv-rezultaty-opytuvannya>
6. Стэндинг Г. Прекарият: новый опасный класс / Гай Стэндинг. – М.: «Ад Маргинем Пресс», 2014. – 328 с.
7. Ціннісні орієнтації сучасної української молоді. Щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2015 року) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [редкол.: Жданов І. О., гол. ред. коллег, Ярема О. Й., Беляєва І. І. та ін.]. – К., 2016. – 200 с.
8. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді [Дмитрук Н., Падалка Г., Кіреєв С., Мостова І., Бікла О., Шелєпа В.]. – Київ, 2016. – 90 с.
9. Шульга Н. А. Дрейф на обочину: двадцать лет общественных изменений в Украине / Шульга Н. А. – К.: Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. – 448 с.

References

1. Volosevych I. Molod' Ukrainy–2015. Materialy sociologichnykh doslidzhen' «GFK JuKREJN» / I. Volosevych, S. Gerasymchuk, T. Kostjuchenko – K., 2015. – 88 s.
2. Kosjakova N. Jak studentu zarobyty na vyborah? / Natalija Kosjakova // Elektronnyj portal «Soldat–student». – Rezhym dostupu: <http://soldat-student.com.ua/yak-studentu-zarobiti-na-viborah/>
3. Perehid na rynok praci molodi Ukrainy: rezul'taty mizhnarodnogo doslidzhennja «School-to-work transition surveys» v Ukraini u 2013 ta 2015 rokah / [Libanova E., Cymbal O., Jarosh O., Lisogor L.]. – Zheneva: Mizhnarodne bjuro praci, 2016. – 111 s.
4. Skokova L. Struktura i dynamika kul'turno-dozvil'nyh praktyk naselennja Ukrainy / L. Skokova // Ukrain's'ke suspil'stvo. Dvadcjat' rokov nezalezhnosti. Sociologichnyj monitoryng. – K.: Instytut sociologii' NAN Ukrainy, 2011. – 576 s.
5. Social'no-ekonomichnyj portret studentiv: rezul'taty opytuvannja / [Zher'obkina T., Kudelja M., Samohin I., Stadnyj Je., Kogut I.]. – K.: Analitchnyj centr «Cedos» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.cedos.org.ua/uk/osvita/sotsialno-ekonomichniy-portret-studentiv-rezultaty-opytuvannya>
6. Stjending G. Prekariat: novyj opasnyj klass / Gaj Stjending. – M.: «Ad Marginem Press», 2014. – 328 s.
7. Cinnisni orijentacii' suchasnoi' ukrain's'koi' molodi. Shhorichna dopovid' Prezydentu Ukrainy, Verhovnij Radi Ukrainy pro stanovyshe molodi v Ukraini (za pidsumkami 2015 roku) / Derzh. in-t simejnoi' ta molodizhnoi' polityky; [redkol.: Zhdanov I. O., gol. red. koleg., Jarema O. J., Bjeljajeva I. I. ta in.]. – K., 2016. – 200 s.
8. Cinnosti ukrain's'koi' molodi. Rezul'taty reprezentatyvnoho sociologichnogo doslidzhennja stanovyssha molodi [Dmytruk N., Padalka G., Kirjejev S., Mostova I., Bikla O., Shelepa V.]. – Kyi'v, 2016. – 90 s.
9. Shul'ga N. A. Drefj na obochinu: dvadcat' let obshhestvennyh izmenenij v Ukraine / Shul'ga N. A. – K.: Drukarnja «Biznespoligraf», 2011. – 448 s.

Goncharova O. O., postgraduate department of social philosophy, philosophy of education and educational policy, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv), hamisek@ukr.net

The major trends in spreading of precarization in social practices of the Ukrainian youth

The article is devoted to the problem of deployment of precarization in social practices of modern Ukrainian youth. The purpose of this article is to determine the main trends of social precarite practices of Ukrainian youth; identify how deep precarity is distributed in different kinds of social activity of young Ukrainian. The author stresses that the Ukrainian society can not be only characterized by precarite labor practices of young people, but there can be observed such precarite practices as political, civil, social and cultural practices, etc., which suggest precarite lifestyle of young people in general. The article examines the main trends of precarization in previously taken social practices of young people based on recent sociological studies and analyzes the prospects of spreading of precarization as a specific life strategy for Ukrainian youth and the Ukrainian nation in general. In the article there have been used such methods as a method of social and anthropological interpretation and the method of extrapolation, which allow to explain the origin, formation and deployment of precarite social practices of young people in contemporary Ukrainian society and their spreading from the field of labor relations into the other spheres of life of a young person.

Keywords: life strategies, lifestyle, precarite social practices, precarization, youth.

* * *

УДК 37.012.1(371.56)

Джура О. Д.,
доктор філософських наук, професор,
Івано-Франківський національний технічний
університет нафти і газу
(Україна, Івано-Франківськ), lepan@ukr.net

Шляхи ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ (ФІЛОСОФСЬКО–ОСВІТНЄ ОСМИСЛЕННЯ)

Проаналізовано два основні шляхи забезпечення професійної орієнтації молоді – за допомогою закладів освіти та поза ними. Професійна орієнтація – це багатомірна цілісна система науково-практичної діяльності суспільних інституцій, які відповідають за підготовку молоді до обрання професії та вирішують комплекс соціально-економічних, психолого-педагогічних та медико-фізіологічних завдань щодо формування в молоді професійного самовизначення, адекватного індивідуальним особливостям кожної особистості та потребам суспільства у кадрах високої кваліфікації. Здійснено порівняння вітчизняної системи професійної орієнтації та західних соціальних технологій, орієнтованих на ту ж саму мету – зокрема, американської системи «розвитку кар'єри». Обґрунтовано необхідність підготовки спеціальних кваліфікованих фахівців-професійних орієнтацій – на заміну або щонайменше як доповнення до діяльності педагогів та психологів. Педагоги та психологи виконують лише частину професійно-орієнтаційної роботи, тоді як у своїй цілісності це завдання може виконувати лише фахівець, глибоко обізнаний у філософії освіти. Додаткова освіта – це найбільш відкрита й демократична складова усього безперервного процесу освіти. Вона тягнє до побудови та поширення відкритого інформаційного освітнього процесу в умовах розширеного функціонування відкритої освіти. Слід розвивати додаткову освіту як засіб професійної орієнтації за допомогою позашкільних засобів її надання. Для педагога додаткової освіти головне завдання полягає не в тому, щоб навчити, а в тому, щоб відкрити потенціальні можливості дитини, залучити її внутрішні імпульси, що допоможе їй в подальшому майбутньому життєвому русі. Програми додаткової освіти мають компенсувати, коректувати та розширювати межі базової освіти, забезпечити дітям доступ до тих культурних цінностей, які не охоплені базовою освітою і не представлені у шкільних програмах.

Ключові слова: професійна орієнтація, молодь, шляхи забезпечення професійної орієнтації, додаткова освіта, позашкільна освіта.

Реалізація сучасних вимог до загальноосвітньої школи значно активізувала розробку наукових і практичних проблем професійної орієнтації. Нещодавно нами було здійснено системне дослідження освіти як шляху життєвості [1], на якому професійна орієнтація відіграє одну з провідних ролей. Однак, незважаючи на певні позитивні зрушення, професійна орієнтація в сучасних умовах усе ще не досягає своєї головної мети – формування в учнів професійного самовизначення, яке відповідає індивідуальним особливостям кожної особистості та потребам суспільства в кадрах, його вимогам до сучасного робітника. Значною мірою гальмує розвиток

професійної орієнтації те, що воно звичайно розрахована на деякого «усередненого» учня. Відсутнім є індивідуальний підхід до особистості учня, що обирає професію. Окрім того, найчастіше використовують мовні, декларативні методи, без надання можливості кожному спробувати себе у різних видах діяльності, у тому числі – в обранні. Більшість міст та районів України не забезпечені на разі інформацією про потреби щодо кадрів. До того ж слабо здійснюється підготовка кваліфікованих фахівців-професійних орієнтацій.

По-перше, в педагогів-психологів загальноосвітніх шкіл і без професійної орієнтації є багато інших турбот та обов'язків, пов'язаних з повсякденними справами. І зовсім не часто шкільні психологи здатні приділити час для профконсультацій та занять з обрання професії.

По-друге, більшість педагогів-психологів мають лише формальні обов'язки щодо занять професійною орієнтацією. Ніхто не очікує від них жодної звітності з цієї роботи. Та й взагалі ніхто в освіті не є відповідальним за професійну орієнтацію. Якщо шкільний психолог усе ж-таки знаходить час і можливість провести консультації чи заняття з професійної орієнтації, – то це швидше його власна ініціатива або ініціатива адміністрації певних освітніх закладів. Іншими словами, професійна орієнтація тримається в школах завдяки ентузіазму деяких викладачів, психологів, завучів чи директорів.

І, по-третє, педагоги-психологи не мають необхідних засобів, методик та інформаційних матеріалів, які потрібні для повноцінної професійної орієнтації. Адже для адекватного професійного курсу потрібні і комп'ютери, й програмне забезпечення, й Інтернет, й психологічні тести, й професійні програми, й довідники про навчальні заклади, й інформація про робочі місця, література, відеофільми тощо... Не існує й сучасних програм щодо проведення професійних орієнтаційних занять зі школярами, і зокрема – практичних професійних програм з елементами тренінгу.

Отже, майже ніхто не готує молодь до ефективної діяльності в умовах сучасного ринку праці і жорсткої конкуренції, коли для досягнення професійного успіху людині необхідно повною мірою реалізувати власні здібності. Завдання такої підготовки мають здійснювати, передусім, фахівці, глибоко обізнані у філософії освіти – адже вони можуть охопити це завдання у його цілісності.

Можливо, проблемами професійної орієнтації, підготовкою до праці вирішенням завдань пошуку роботи й працевлаштування повинні перейматися професійні навчальні заклади? Але кожний керівник закладу професійної освіти передусім є зацікавленим у тому, щоб заохотити якомога більше абітурієнтів. Адже добробут закладу, фінансування, кількість викладацьких місць залежать не від того, скільки випускників знайдуть роботу із спеціальності, а від того, скільки студентів прийнято на навчання. А тому кількість й склад спеціальностей, за якими готує людей наша система професійної освіти, є відповідними не до попиту щодо цих спеціальностей серед населення. Але ж навряд чи вірогідним є те, що нашій країні потрібна така кількість менеджерів, бухгалтерів, банківських службовців, журналістів, модельєрів, косметологів, дизайнерів, яких готують освітні заклади.

Подолання зазначених недоліків – дуже важливе завдання галузевого державного рівня. Воно значною мірою може бути пов'язаним з організацією додаткової освіти.

Додаткова освіта – це найбільш відкрита й демократична складова усього безперервного процесу освіти. Вона тяжіє до побудови та поширення відкритого інформаційного освітнього процесу в умовах розширеного функціонування відкритої освіти. Додаткова освіта може складатись і з таких компонентів, як творчі клуби й майстерні, навчально–творчі об'єднання додаткової позашкільної освіти, Інтернет–центри для молоді тощо.

Для впровадження додаткової освіти необхідна інформатизація, яка повинна бути притаманною і усій безперервній освіті.

Якщо концептуальний підхід до системи додаткової професійної освіти, особливо – післядипломної (ФПК у вищій школі) вже визначився, то, на жаль, про це не можна сказати щодо позашкільної додаткової освіти та дитячо–юнацької творчості. Завдання створення концепції додаткової освіти збігається у часі з необхідністю вирішення проблеми виникнення кризових явищ Інтернет–технологій в освіті й культурі. Йдеться про загрозливе зростання некерованого і часто неякісного в соціальному й культурному вимірах світового й російського інформаційного Інтернет–ресурсу, що впливає й на всю нашу освітню реформу. Як у безперервній освіті, так і в додатковій вирішити цю проблему можна завдяки розробці та застосуванню корпоративних інформаційних систем, що покликані керувати цим ресурсом у відкритому освітньому просторі та забезпечувати захист важливих складових інформаційних надбань.

Школа надає загальну освіту, важливу й значущу, але багатовимірний розвиток особистості, рання профорієнтація відбувається саме у додатковій освіті. І якщо шкільну освіту усі діти отримують приблизно одного обсягу, який визначено державним освітнім стандартом, то додаткова освіта є багатовимірною, різноспрямованою, варіативною. Адже діти обирають те, що є близьким до їхньої природи, що відповідає їхнім потребам, задовольняє інтереси. У цьому – цінність додаткової освіти: вона сприяє реалізації знань, отриманих дітьми у базовому компоненті в школі. Вона допомагає ранньому самовизначенню, дає можливість мати повноцінне дитинство, коли дитина, реалізуючи себе. Вирішує соціально значущі завдання. І, таким чином, діти, які пройшли через додаткову освіту, у зрілому віці матимуть більше можливостей зробити безпомилковий вибір.

Додаткову освіту можна визначити як цілеспрямований процес виховання й навчання шляхом реалізації освітніх програм, надання додаткових освітніх послуг та іншої інформаційно–освітньої діяльності за межами основних освітніх програм на користь людини і держави.

Важливість додаткової освіти в тому, що вона підсилює варіативну складову загальної освіти, допомагає підліткам у професійному самовизначенні, сприяє реалізації сил та знань, які діти отримують у школі. А головне – за умови додаткової освіти діти мають нагоду задовольнити індивідуальні потреби, розвинути творчі здібності, адаптуватись до сучасного суспільства та мати можливість повноцінної організації вільного часу.

Для педагога додаткової освіти головне завдання полягає не в тому, щоб навчити, а в тому, щоб відкрити потенціальні можливості дитини, залучити її внутрішні імпульси, що допоможе їй в подальшому майбутньому життєвому русі. Програми додаткової освіти мають компенсувати, коректувати та розширювати межі

базової освіти, забезпечити дітям доступ до тих культурних цінностей, які не охоплені базовою освітою і не представлені у шкільних програмах. Але ж саме ці цінності відкривають можливість набути конкретного практичного досвіду.

На Заході поняття «професійна орієнтація» не існує. Натомість є поняття «розвиток кар'єри» [3]. Під останнім розуміють широку сферу діяльності, до якої залучені якісно підготовлені й добре організовані фахівці, які мають у своєму використанні потужні інформаційні та методичні ресурси. Так, в американській системі освіти курс «розвитку кар'єри» є обов'язковим і запроваджується щодо дітей віком 5–14 років. Він спрямований на самопізнання, ознайомлення з можливостями освіти та професіями, а також на планування кар'єри. Кожний коледж чи університет має у своїй структурі цілий департамент або центр «Розвитку кар'єри».

Згідно з прийнятим у 1994 році Конгресом США Актом «Школа – Виробництво» – головним багатством нації і країни проголошується не сировина, а висококваліфіковані, гнучкі у навчанні кадри [5]. Цей документ орієнтує спеціалістів системи освіти на підготовку школярів і студентів до майбутньої роботи й кар'єри, на навчання та оволодіння навичками ефективної поведінки в умовах ринку праці. Йдеться також і про формування учнями власної мети та планів власної кар'єри, поєднання академічних та професійно–технічних знань. У цьому контексті необхідним вважається встановлення зв'язку між освітніми закладами й підприємствами, забезпечення спадкоємності освіти й зайнятості, скорочення безробіття і особливо – серед молоді, завчасний вибір майбутнього робочого місця.

До американської програми кар'єрного розвитку залучено положення про ознайомлення з можливостями кар'єрного зростання в контексті всіх академічних предметів, зустрічі з представниками різних професій, відвідування підприємств та робочих місць, отримання досвіду роботи, використання спеціальних центрів кар'єри, підтримка випускників по закінченні навчального закладу.

Підґрунтям для американської концепції кар'єрного розвитку є поширена на Заході теорія й методика американського психолога Джона Голанда, яка виокремлює шість типів професійного спрямування особистості: реалістичного, інтелектуального, артистичного, соціального, підприємницького та конвенційного [2; 4; 6]. Але хто допоможе українській молоді розпочати свій професійний шлях? Мабуть, це саме професійно зацікавлені й кваліфіковані психологи шкіл та ВНЗ, центри профорієнтації, центри зайнятості, а також – об'єднання додаткової позашкільної освіти, творчі клуби й майстерні тощо.

Однак, поки що маємо низьку результативність профорієнтаційної роботи зі школярами, про що свідчать суперечності, пов'язані з професійним самовизначенням учнів: між їхніми нахилами, здібностями – та вимогами обраної професії; між усвідомленням рівня свого загального розвитку – і можливістю менш кваліфікованої роботи; між вподобаннями учнів – та реальними можливостями посідання вакантних місць; схильністю – та уявою про престиж професії; бажанням завчасно випробувати себе в обраній професійній діяльності – і відсутністю такої можливості у школі та деінде; невідповідністю

здоров'я, характеру чи звичок – та вимог до фахівця цього напрямку тощо. Отже, маємо суперечності як внутрішнього, особистісно–психологічного характеру, так і суперечності соціально–економічні: між зростаючими вимогами до сучасного фахівця та діючими формами й методами, які склались на ґрунті уявлень про екстенсивні шляхи розвитку народного господарства, його кадрове забезпечення; між професійними планами молоді з високим рівнем освіти – та економічною необхідністю в країні – заповнити вакантні робочі місця з важкою фізичною працею; між потребою загальноосвітньої школи та інших інституцій у спеціалістах–профорієнтацях – та відсутністю стабільної комплексної підготовки їх у навчальних закладах країни; між необхідністю координації та інтеграції профорієнтованих дій та вирішенням цієї проблеми шляхом вузьковідомчих заходів.

Узагальнюючи накопичений досвід у сфері теорії й практики профорієнтації, виявлених суперечностей та шляхів їх розвитку й вирішення, можна сформулювати визначення профорієнтації таким чином: це багатовимірна цілісна система науково–практичної діяльності суспільних інституцій, які відповідають за підготовку молоді до обрання професії та вирішують комплекс соціально–економічних, психолого–педагогічних та медико–фізіологічних завдань щодо формування в молоді професійного самовизначення, адекватного індивідуальним особливостям кожної особистості та потребам суспільства у кадрах високої кваліфікації. Ця система є підсистемою у загальній системі безперервної освіти й виховання, метою яких є всебічний розвиток особистості, реалізація її творчих потенцій, формування духовної культури молоді.

У загальноосвітній школі особистість учня повинна розглядатись у якості суб'єкта розвитку професійного самовизначення.

Професійне ж самовизначення характеризується активною позицією, тобто прагненням до творчої діяльності, а також сталою домінуючою системою мотивації, переконань, інтересів, відношенням до засвоюваного знання та навичок, рівнем моральної та естетичної культури, розвитком самосвідомості.

Процес професійного самовизначення є зумовленим розширенням та поглибленням творчої, суспільно–значущої – трудової, пізнавальної, ігрової, комунікативної – діяльності учнів, формування моральної, естетичної та екологічної культури. У цьому контексті необхідними збір та обробка інформації щодо процесів, явищ чи стану системи профорієнтації, визначення програми дій, регулювання процесу реалізації та розробка рекомендацій щодо вдосконалення цієї програми.

Програма керівництва профорієнтацією шкіл є складовою управління соціально–економічним розвитком району, міста, регіону. Система профорієнтації виконує діагностичну, навчальну, формуючу й розвиваючу функції. Профорієнтація є безперервним процесом і здійснюється цілеспрямовано на всіх вікових щаблях.

Профорієнтація зараз перетворюється на самостійну професію і настане той час, коли разом будуть співпрацювати і психолог і профорієнтатор. При підготовці реформ у педагогіці проблемі підготовки викладацьких кадрів не приділялось необхідної уваги. І без рішучих змін в цьому напрямку вирішення проблем естетичного виховання та художньої освіти школярів є

нездійсненним. Докорінні зміни в естетичній свідомості й професійному рівні педагогів – це єдина можливість припинити хибну й згубну практику, коли одне естетично нерозвинене покоління виховує інші.

Враховуючи досвід професійної підготовки молоді в розвинених країнах світу, слід шукати оптимальний варіант багатоступеневої професійно–орієнтованої освіти чи багатоступеневого навчального закладу, інтегрованого з конкретною сферою виробництва і здатного швидко враховувати нові вимоги ринку праці, забезпечувати соціальний захист молоді та готувати її до діяльності в умовах жорсткої конкурентної боротьби в сфері професійної діяльності. А навчальний заклад сьогодні має готувати таких спеціалістів, які б мали якісні теоретичні знання; організаторські здібності; високу комунікативність; готовність оперативно приймати рішення і адекватно діяти; здатність пристосовуватись до змін та працювати на перспективу; виявляти ініціативу і нести відповідальність за свої рішення і дії.

В сучасній Україні наявними є певні тенденції в освітній царині. Це виникнення нових типів навчальних закладів та формування їхньої нової структури; наявність значної кількості нових професій; виокремлення нових напрямків розвитку системи і змісту профосвіти.

За цих умов стає очевидною необхідністю структурного підходу до побудови системи освіти на базі існуючих професійних освітніх структур: навчально–виробничих й навчально–курсівих комбінатів, ПТУ, ССУЗів, ВНЗ тощо. Зазначені заклади освіти сформувались в попередні часи існування країни і для зовсім інших цілей. Їх реорганізація спрямована на забезпечення спадковості змісту професійно–освітніх ланок.

Необхідним також є змістовий підхід – розбудова системи змісту освітніх програм і адекватно до цієї системи – утворення необхідних освітніх структур і зокрема – нових форм професійної освіти.

Більшість технікумів і профтехучилищ, долаючи застарілі канони й відомчі бар'єри, самі реорганізувались у технічні ліцеї, коледжі, регіональні професійні навчальні центри, перетворюючись на багатопрофільні і багаторівневі професійні навчальні заклади, яким притаманні спадковість і водночас – гнучкість професійної освіти, у цих коледжах, ліцеях, вищих профтехучилищах і регіональних навчальних центрах здійснюється у той же час початкова допрофесійна, і професійна підготовка, і початкова професійна освіта (ПТУ), і середня професійна освіта (технікум), і підготовка, приміром, молодших інженерів. До того ж частина коледжів ліцензувалась щодо права забезпечення програми вищої освіти, а деякі коледжі та регіональні центри створили загальноосвітні відділи і почали виконувати функції загальноосвітніх шкіл.

Нині в Україні існують різні варіанти взаємодії суб'єктів підготовки молоді до трудової діяльності в умовах ринкової економіки. Це, приміром: дошкільні заклади – загальноосвітні школи – ліцеї; гімназії – вищі навчальні заклади (I–IV рівні акредитації: технікуми, коледжі, інститути, академії, університети); навчально–курсівих комбінати – регіональні центри.

Інтеграція професійних та інших освітніх закладів зумовлює виникнення таких досить незвичних поєднань, як: дошкільні заклади – загальноосвітні школи – ПТУ; або: ПТУ – курси підвищення кваліфікації робітників за заявками служб зайнятості.

Отже, намітився принципово новий тип професійного навчального закладу початкової, середньої і вищої освіти: поліфункціональний регіональний професійний центр, який може запроваджувати трудове навчання і початкову професійну підготовку школярів; початкову і середню професійну (професійно-технічну і середню спеціальну) освіту молоді; екстернат як перспективну форму отримання і продовження початкової і середньої професійної освіти молоді; післядипломне підвищення кваліфікації; професійну підготовку в навчальних закладах за заявками служби зайнятості та допрофесійне навчання молоді певним ремеслам (різного типу курси крою та шиття, кулінарії, садівництва, ремонтування квартир тощо).

Нині в Україні, як і в усьому світі, швидко йде процес відмирання певних професій, на зміну яким приходять нові, складні, інтегровані, наукоємні. Значно поширилась кількість професій невиробничої, соціальної, ринкової сфер економіки. Те ж саме зазначимо й щодо професій з підготовки кадрів для менеджменту, маркетингу, підприємництва, аудиторства, фермерства та інших. Трансформується зміст праці і в традиційних професіях. Так, приміром, розвиток приватного сектора у сфері обслуговування зумовив необхідність підготовки кадрів за такими професіями, як «кухар-менеджер», «юрист-бухгалтер», «швець-підприємець», «касир-контролер ощадбанку-банківський службовець». В цих умовах надактуальним для майбутніх фахівців є проходження навчальної практики безпосередньо в мовах майбутнього місця роботи, що є нагальним і для конкретного роботодавця.

Зразком сучасного нового навчального закладу в нашій освітній системі є навчально-виробничий комерційний комплекс, який здійснює підготовку спеціалістів у системі «школа – училище – технікум – ВНЗ». На підготовчій стадії (профорієнтаційні курси підготовки в школах міст і районів певних областей) майбутніх студентів навчають виконавчим спеціальностям: бухгалтер малого бізнесу, менеджер, комерсант, користувач ПК тощо. Після успішного закінчення курсів та дев'ятого класу загальноосвітньої школи учні зараховуються на навчання на першому курсі певного закладу освіти, так, після загальноосвітньої підготовки й річної спеціальної програми студенти отримують професії пекаря-кондитера, подавця чи інші. А успішне закінчення ПТУ дає право на продовження навчання в технікумі.

Технікум на денному відділенні готує таких спеціалістів: бухгалтер-фінансист, бухгалтер податкової інспекції, економіст-менеджер, комерсант, товарознавець (якщо технікум комерційного спрямування) та багато інших фахівців, згідно спеціалізації закладу освіти, окрім того, випускники технікумів отримують ще певні робочі професії, приміром, оператор ЕОМ, секретаря-референта та інші.

По закінченні технікуму студенти отримують можливість продовжити навчання в інституті чи університеті за скороченою програмою й терміном навчання (найчастіше це два роки на стаціонарному відділенні і три роки – на заочному). Звичайно, йдеться про освіту в контексті отриманих на попередньому етапі навчання спеціальностей.

В сучасній організації навчального процесу існують й інші моделі підготовки конкурентоздатних фахівців.

Приміром, по закінченні певних гімназій чи ліцеїв учні мають значні пільги в умовах вступу до технікумів чи інституту.

У створенні нових навчальних закладів спостерігається тенденція поєднання різноманітних форм професійного навчання (гуманітарного, технічного, комерційного та інші). І саме професійна орієнтація є тим провідним чинником, який впливає на підготовку конкурентоздатних кадрів.

Метою вищої школи й окремого ВНЗ не повинні бути підготовка та випуск осіб здатних лише адаптуватися до ринкової економіки: адже адаптація – це пристосування, сприйняття існуючих правил функціонування суспільства та ринку; рівень останніх від цього не зростає, а рівень вищої школи – тим більше, а може й знизиться.

Задача ВНЗ – підготувати осіб, здатних до інтеграції із суспільством, із ринковою економікою. А за умов такої інтеграції рівень випускників (освітній і світоглядний) та суспільства в цілому стає вищим за середній рівень суспільства, що зумовлює подальший розвиток.

У країнах без чіткої політики та довгострокової перспективи розвитку вища школа практично позбавлена державної підтримки. Не забезпечується взаємодія політичних кіл з академічною громадськістю в питаннях пор місце й значення ВНЗ для розвитку держави. Окрім того, проблеми вищої освіти розглядаються як короткострокові, а перспективи й цілі найближчих політичних виборів превалюють над довгостроковими інтересами суспільства. Часом влада взагалі виключає освітні проблеми з числа першочергових завдань суспільного розвитку. В цьому контексті в Україні нагально постає проблема пошуку доцільного поєднання автономії і підзвітності вищої школи, взаємодії її з державними і громадськими структурами.

Нині в Україні постає потреба відновлення на новій основі традицій шефства над закладами вищої освіти, організації громадського руху на підтримку освіти, місцеві засоби масової інформації повинні висвітлювати все, що відбувається у вищій школі якомога ширше, щоб створити таку атмосферу, яка б стимулювала спонсорство і меценатство.

Список використаних джерел

1. Джюра О. Д. Освіта в системі життєтворчості особистості: [монографія] / О. Д. Джюра. – К.: Знання України, 2011. – 343 с.
2. Прошицкая Е. Н. Джон Голанд о выборе профессии / Е. Н. Прошицкая // Школа и производство. – 1993. – №4. – С.20–22.
3. Уайт Дж. Цілі соціального виховання особистості / Дж. Уайт; пер. з англ. // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – №9–10. – С.180–193.
4. Holland J. L. Exploring careers with a typology: What we have learned and some new directions / J. L. Holland // American Psychologist. 1996. – №51. – P.397–406.
5. Improving America's Schools Act of 1994 /103rd Congress (1993–1994) [Electronic data]. – Access mode: <https://www.congress.gov/bill/103rd-congress/house-bill/6>
6. Lounsbury J. W. Holland's Vocational Theory and Personality Traits of Information Technology Professionals / J. W. Lounsbury, R. S. Studham, R. P. Steel, L. W. Gibson, A. W. Frost // Handbook of Research on Contemporary Theoretical Models in Information Systems. 2009. – P.529–543.

References

1. Dzhura O. D. Osvita v systemi zhyttjetvorchosti osobystosti: [monografiya] / O. D. Dzhura. – K.: Znannja Ukrainy, 2011. – 343 s.
2. Proshhickaja E. N. Dzhon Goland o vybore professii / E. N. Proshhickaja // Shkola i proizvodstvo. – 1993. – №4. – S.20–22.
3. Uajt Dzh. Cili social'nogo vyhovannja osobystosti / Dzh. Uajt; per. z angl. // Filososfs'ka i sociologichna dumka. – 1995. – №9–10. – S.180–193.

4. Holland J. L. Exploring careers with a typology: What we have learned and some new directions / J. L. Holland // *American Psychologist*. 1996. – №51. – P.397–406.

5. Improving America's Schools Act of 1994 /103rd Congress (1993–1994) [Electronic data]. – Access mode: <https://www.congress.gov/bill/103rd-congress/house-bill/6>

6. Lounsbury J. W. Holland's Vocational Theory and Personality Traits of Information Technology Professionals / J. W. Lounsbury, R. S. Studham, R. P. Steel, L. W. Gibson, A. W. Frost // *Handbook of Research on Contemporary Theoretical Models in Information Systems*. 2009. – P.529–543.

Dzhura O. D., *Doctor of sciences in Philosophy, professor, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Ukraine, Ivano-Frankovsk), lepan@ukr.net*

Ways of youth vocational guidance providing (Philosophical–educational understanding)

The paper analyzes two main ways of ensuring professional orientation of young people – through education institutions and beyond. Vocational guidance – a multi-dimensional integrated system of scientific and practical activities of public institutions responsible for training young people for the election of the profession and solve complex social, economic, psychological, educational, medical and physiological problems regarding the formation of professional self-identity of youth, which is adequate to individual needs of each person and society needs in high qualification personnel. It is carried out the comparison of the national systems of vocational guidance and Western social technologies, focused on the same goal – including the American system of «career development». It is argued for the necessity of special training of qualified specialists in vocational guidance – to replace or at least to add as a complement to the activities of educators and psychologists. Educators and psychologists perform only part of vocational guidance work, whereas in its entirety, this may only be performed by an expert, deeply versed in the philosophy of education. Additional education – the most open and democratic part of the whole process of continuous education. It tends to build and open dissemination of information of educational process in the extended operation of open education. It is necessary to develop additional education as a means of vocational guidance by means of extracurricular means of delivery. For teacher of additional education the main task is not to teach but to open possibilities of student's potential draw his/her inner impulses will help him/her further future life movement. Additional education programs should compensate, correct and expand the boundaries of basic education, provide students with access to the cultural values that are not covered by basic education and are not represented in the curricula.

Keywords: vocational guidance, youth, ways of vocational guidance providing, additional education, school education.

* * *

УДК 165:572

Дроботенко М. О.,
кандидат філософських наук, докторант кафедри
філософії, Харківський національний педагогічний
університет ім. Г. С. Сковороди
(Україна, Харків), Marushka85@i.ua

ІНТЕРКУЛЬТУРНА ФІЛОСОФІЯ: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Проблема виправдання необхідності філософії у сучасному суспільстві та культурі актуалізує для філософського дискурсу питання інтер- і транскультурних перспектив філософування. На рівні теоретичної рефлексії є декілька підходів до дослідження інтеркультурної філософії. Інтеркультурна філософія ставить питання про саму філософію, і передбачає перегляд усієї концепції філософії. Це висуває на перший план проблему взаємовідносин між культурно-специфічним та універсальним у філософії. У сучасному філософському дискурсі представлено декілька можливих проектів інтеркультурної філософії: інтеркультурна філософія як діалог (полілог) культур; інтеркультурна філософія як герменевтика філософії; інтеркультурна філософія як філософська компаративістика.

Ключові слова: інтеркультурна філософія, філософування, філософський дискурс, культура, історія філософії.

Прискорення розгортання глобалізаційних процесів, радикальні культурні зрушення продукують ускладнені виклики для світоглядних систем, що покликані здійснювати орієнтаційну функцію у суспільстві. Філософія також не є винятком. Трансформації, які відбуваються в середині самої філософії беззаперечно пов'язані з проблемою виправдання необхідності

філософії у сучасному суспільстві та культурі. Останнє актуалізує для філософського дискурсу питання інтер- і транскультурних перспектив філософування, розвитку інтеркультурної філософії.

На рівні теоретичної рефлексії є декілька підходів до дослідження інтеркультурної філософії. Перший з них виходить з того, що концепція інтеркультурної трансформації філософії пов'язана з інтеркультурністю, або діалогом культур. Вона кидає виклик європоцентричній історіографії філософії і стверджує необхідність реконструкції історії ідей в Латинській Америці, Африці і Азії, створюючи тим самим новий погляд на історію філософії. За такого підходу нагальним є забезпечення генеалогії інтеркультурної філософії діалогу і визначення різних форм такого діалогу. Інший – зосереджуючись на понятті інтеркультуралізму, розглядає форми міжкультурної філософії як реакції проти і відповідь на європоцентризм і моральний універсалізм лібералізму; інтеркультурний філософський діалог тут розглядається як «регулятивна ідея» у створенні альтернативи нинішній глобалізації.

На думку Зандкюлера, «інтеркультурна філософія» є поняттям, що потребує уточнення: «У філософії перебування «між культурами» завжди слід розуміти у двох значеннях: у формі гібридизації філософської культури, яка виникає внаслідок (географічної) зустрічі з іншими культурами та символічними формами, з міфами, релігіями і мистецтвами, а також (уже з часів Аристотеля) через зустріч з науками й взаємну імплементацію знання філософії та емпіричних наук. Концепт інтеркультурності передбачає щось таке, чого не існує: існування застиглих кордонів між культурами, з якими необхідно вести діалог крізь ці бар'єри. Ініціатори таких діалогів, зазвичай, є представниками панівних культур (передусім «Заходу»); вони з більш або менш чистим сумлінням підходять до такого Іншого, що надто часто виявляється «іншим їх самих». Відтак, відповіддю «Іншого» може бути тоді тільки вимога деколонізації їхніх понять» [цит. за 12, с. 61].

Інтеркультурна філософія ставить питання про саму філософію, і передбачає перегляд усієї концепції філософії. Для прикладу, Ф. М. Віммер, вважає, що поняття філософії слід звільнити від європоцентризму. Для цього він здійснює реконструкцію самого поняття «філософія», визначаючи, що її сутність полягає не стільки у відповідях, а в питаннях, які ставить людина про світ і про себе (щодо структури світу, визнання, обґрунтування норм і цінностей та ін. – вони присутні у будь-якій світоглядній системі). З точки зору культурогенезу філософія претендує на універсальність, але завжди буде вбудованою в культуру, певні засоби вираження і деякі питання. Відтак історія філософії повинна бути переписаною, щоб містити інші традиції поряд із західною. Він також пропонує розробити способи, що уможливають міжкультурні діалоги, або «полілоги», як він їх називає [див. 8; 9; 10].

Це висуває на перший план проблему взаємовідносин між культурно-специфічним та універсальним у філософії. Для деяких філософів, поняття «інтеркультурна» видається несумісним з філософією як універсальним знанням. Проте, прихильники інтеркультурності розробили більш широку і більш плюралістичну концепцію філософії, яка

розуміється як вбудована у певні культурні і філософські традиції, маючи справу зі складними питаннями і з метою дати універсальні відповіді. Для цього слід реконструювати саму історію філософії, але не на основі експансіоністського розвитку, а за допомогою різноманітності всіх культур людства. При цьому до уваги слід брати не лише минуле, переосмислення потребує і сучасність. У розумінні Х. Р. Йосеф, «інтеркультурна філософія» є новою сферою в галузі філософії, яка охоплює широкий спектр аспектів, таких як універсальні ідеї, релігійна ідеологія, культурні елементи, наукові дослідження, а також філософські ідеї, пов'язані з певними культурами. На думку Х. Р. Йосеф, міжкультурна філософія являє собою безперервний квест, щоб подолати розрив між відмінностями в культурах під впливом ідеології, прагнучи зрозуміти витоки такої ідеології, фактори, які вплинули на ці ідеології та інституції, які зіграли важливу роль у формуванні і просування таких ідеологій, а також вигоду від їх дотримання. Отже, з точки зору Х. Р. Йосеф, хоча філософія може мати своє коріння і витоки в деяких культурах і може бути однорідними до певної міри, її гетерогенний потенціал, подолавши фізичні кордони, передбачено через інтеркультурну філософію [див. 11].

Інтеркультурний проект робить філософію не привілеєм, але вимагає посередництва між специфікою окремих філософій. Одна з можливих відповідей на цей виклик – відповіді на питання про походження філософії: бачити її як частину культурної спадщини. Друга – зрозуміти філософію в якості попередньої умови диспозиціонального стану людини. Це правда, що різні філософські школи встановили різні акценти і, відповідно, приходять до різних визначень філософії. Однак те, що завдає шкоди – абсолютизація окремої думки.

У сучасному філософському дискурсі представлено декілька можливих проектів інтеркультурної філософії.

Інтеркультурна філософія як діалог (полілог) культур. На думку Ф. М. Віммера здійснення програми філософії, виконання нею своєї орієнтаційної функції та запобігання загрозам універсалізму або релятивістського партикуляризму, можливе через діалог (полілог) [див. 8]. Адже діалог є культурною формою філософування (не слід плутати з філософським діалогом як літературним жанром). Як зазначає, Зандкюлер «Має сенс розглядати філософування як транскультурну практику в гетерогенних культурах знання, де ми рухатимемося через пізнання і соціальну практику, якщо навчимося застосовувати природні та спеціалізовані мови. Вранці можна читати Спінозу, а пополудні дискутувати про нейробіологічні передумови пізнання, німецький ідеалізм, конфуціанство, чи права людини» [цит. за 12, с. 62]. Суттєвим елементом тут є породження, селекція та інтерпретація філософських смислів. Оскільки філософія – це запитування, то відповіді на тематичні питання повинні бути сформульовані під час такого полілогу.

Особливістю інтеркультурних філософських діалогів є їх відкритість та відсутність елементів порозуміння всередині них. Інтеркультурні філософські діалоги створюються по спільному пошуку знання. Інтеркультурні філософські діалоги утворюють більш зручні та ефективні форми інтеркультурного спілкування,

які передбачають більш сильні владні відносини. Те, що практикується в інтеркультурних філософських діалогах має прямі політичні наслідки. Інтеркультурність філософського діалогу передбачає твердження, що інші форми міжкультурної комунікації в політиці та економіці, або науці і техніці, які витікають з владних відносин, повинні стати більш діалогічними [див. 4].

Інтеркультурна філософія як герменевтика філософії. У сучасних соціокультурних контекстах зв'язок між культурами, філософіями, релігіями має зовсім іншу якість, ніж це було в минулому. Оновлення Азії, Африки і Латинської Америки, Європи характеризується конкретною ситуацією, в якій неєвропейські континенти приймають участь в розмові з «власними голосами». Цей новий вид зв'язку характеризується чотиривимірною герменевтичною діалектикою. У першу чергу йдеться про розуміння Європи в Європі. (Незважаючи на внутрішні відмінності, Європа, – в основному, під впливом факторів зовнішніх щодо філософії – представляється неєвропейцям єдиною, унітарною). По–друге, є європейські спроби зрозуміти неєвропейські культури, релігії і філософії, про що свідчать інституціалізовані наукові напрямки сходознавства і культурної антропології. По–третє, є неєвропейські культурні сфери (культури), які в даний час також присутні так, як вони бачать себе. По–четверте, є розуміння Європи як присутньої в неєвропейських культурах. Така ситуація ставить питання про те, хто розуміє, кого, чому і як. Відповідно сама Європа стає інтерпретованою: «Європу у філософській перспективі треба розуміти як транснаціональний і культурний простір, так само, як і європейське соціальне життя через перетин всіх культур вимагає розуміння європейського походження як теорії придушення «Іншого», відкриваючи філософуванню інтер– і транс– культурні горизонти» [цит. за 12, с. 61]). Таким чином, існуюча герменевтична ситуація вимагає філософії герменевтики, яка є досить відкритою, щоб визнати факт приналежності до певної культурної традиції. Інтеркультурно орієнтована герменевтична філософія повинна відповідати вимозі бути філософією, для якої узгоджені поняття, методи, концепції та системи, які тут розробляються, не являють собою історично незмінні апріорні сутності. Відтак, історія філософії є невичерпним резервуаром різноманітних інтерпретацій, є герменевтикою.

Транскультурний характер формального, технологічного і наукового понятійного апарату не повинен бути помилково прийнятий за дух інтеркультурного. Вона є частиною природи, властивою інтеркультурної філософії сприяти почуттю скромності щодо власної гносеологічної, методологічної, метафізичної, етико–моральної, політичної, релігійної систем.

Інтеркультурна філософія висуває на перший план та розкриває історично умовний характер практики в філософській історіографії про те, що розслідування всіх неєвропейських філософій здійснюється тільки з точки зору європейської філософії. Для того, щоб показати, що зворотне так само, як і попереднє, можливо і допустимо, є однією з цілей інтеркультурної філософії.

Інтеркультурна філософія як філософська компаративістика. Проект інтеркультурної філософії, як його уявляють німецькі дослідники, є насамперед

спробою теоретичного обґрунтування філософської компаративістики [12, с. 61]. Як зазначає, Зандкюлер «Порівняння між філософськими традиціями здійснюється завжди, бо існує не «одна певна філософія», а плюралізм філософських питань і аргументів, який варто обєригати. Порівняльним масштабом тут є ті проблеми, що їх розуміють як нагальні: гідність, життя і смерть, справедливості і несправедливості тощо. Інтеркультурна філософія робить або не робить те, що треба робити філософії. Якщо само означення «інтеркультурна» створює враження, що існує щось інше, ніж філософія, то це шкідливо; а якщо це розуміти як вимогу відкрити невідоме з метою навчання, тоді вона незамінна» [цит. за 12, с. 62].

Як указує Г. Кімерле, «зв'язки із західноєвропейською та іншими традиціями починають встановлюватися через порівняння, це не тільки можливо, а й необхідно. У світі, де здійснюється широкомасштабний обмін у сферах економіки, політики, науки, мистецтва і культури, філософія не може стояти осторонь і обмежуватися тільки власною традицією. Тому філософія стає сьогодні інтеркультурною, в іншому випадку вона залишиться винятково академічною діяльністю без суспільної релевантності» [цит. за 12, с. 62].

Порівняльна філософія виникла у кінці 18 – на початку 19 ст., коли важливі тексти зі стародавніх китайських та індійських інтелектуальних традицій були «виявлені» та перекладені на західноєвропейські мови. У Німеччині цим займався Ф. Шлегель, В. Гумбольдт. З того часу в європейських університетах були створені відділи індології і китайознавства, в яких окрім мовних і культурних досліджень також були опрацьовані індійські та китайські філософські тексти, та порівняні із західною філософією.

До початку будь-якого виду компаративістського підходу, потрібно обов'язково прийняти культуру взаємодії культур, щоб створити умови для можливої філософської бесіди, проведеної у взаємній повазі і терпимості. За переконанням Р. А. Молл, інтеркультурність витікає зі взаємодії культур, які не існують самі по собі. Інтеркультурна філософія аж ніяк не романтичне поняття для чого-небудь неєвропейського, але ставлення, яке має передувати філософському мисленню, тільки в цьому випадку порівняльна філософія стає можливою [6, с. 134]. Проте, можна знайти регіональні обмеження філософії не тільки у порівняльній філософії, але і у широких масштабах у західній літературі. В Універсальній філософській енциклопедії, яка була ініційована ЮНЕСКО у 1990 році, знаходимо наступні відмінності: 1) Західна філософія (Philosophie Occidentale), 2) азіатські думки (Pensées Asiatiques), 3) концептуалізації у традиційних суспільствах (Conceptualisation des Sociétés Traditionnelles) [2]. Це означає, що назва «філософія» (в однині) зарезервоване для західного світу. Східні філософії характеризуються як «думки» (у множині). У зв'язку з цим не тільки Індія та Китай згадуються, але і Японія. Що стосується традиційних суспільств, то вони взагалі не продукують філософію, вони чітко сформулюють концептуальні наслідки їхнього громадського життя на більш пізньому етапі, часто за допомогою західних вчених.

Термін «інтеркультурна філософія» може означати інтегральну філософію, яка поєднує східну та західну філософські системи, які є паралельними та ґрунтовані на різних моделях філософування. Таке розуміння має сенс для розуміння, що східна та західна філософії різко відрізняються одна від одної, а загальне в них є своєрідною платформою для їх інтеграції. Інтеркультурна опція філософії не відкидає існування центрів, він відкидає тільки центризм будь-якого гатунку. Жодна культура, будь-то Східної Азії, Європи, Африки та Латинської Америки не можуть залишатися повністю обмеженими у своїй власній традиції.

Інтеркультурна філософія є умовою для створення дисципліни порівняльної філософії. Це можливо, якщо дотримуватися відповідних методологічних правил: 1. Визначити подібності і зробити їх явними; 2. Визначити відмінності, а також описати і пояснити їх; 3. Dispel забобами; 4. Уникати містифікацій та екзотики; 5. Припускати, існування універсальних, логічних законів; 6. Запобігання понятійно-категоріальним помилкам; 7. Уникати узагальнення; 8. Прийняти універсальну цінність загального і прагматичного принципу причинності; 9. Орієнтуватися на існування антропологічних констант; 10. Для того, щоб виправдати ідентифікацію певних питань щодо подібності та відмінності, зокрема щодо актуальності цих ідентифікацій порівняльна філософія повинна, крім того, відповідати певним вимогам: уникати етноцентризму і європоцентризму; багатодисциплінарність та контекстуалізація важливих прикладів [7].

Таким чином, можна зробити наступні *узагальнення*:

1. Інтеркультурна філософія є своєрідною відповіддю на виклики глобалізації.

2. Інтеркультурна філософія визначає філософське ставлення, яке супроводжує всі специфічні культурні конфігурації філософії, і запобігає їхній абсолютизації себе. Методологічно вона протікає таким чином, що не надає привілеї будь-якій концептуальній системі, спрямована не стільки на узгодження концепцій, скільки на розширення філософської комунікації.

3. Інтеркультурна філософія вказує на конфлікт. Це конфлікт, тому що давно занедбаної культури філософії, яка була неправильно зрозуміла і пригноблена через неучтв, зарозумілість, а також різні зовнішні щодо філософії фактори. Вона встановлює вимогу, тому що неєвропейські філософії та культури хочуть запропонувати рішення, відображаючи філософське рішення проблем, яке є специфічними для них.

3. «Інтеркультурна філософія» – не назва конкретної філософської конвенції, чи еkleктикою різних філософських традицій.

4. Інтеркультурна філософія означає визнання необхідності осмислювати і формувати історію філософії заново від фундаменту вгору. Універсальність філософської раціональності виникає в різних філософських традиціях, у той же час перевершуючи їх.

5. Інтеркультурна філософія означає розуміння філософії, що уможлиблює саму філософію крізь різноманітні філософські, культурні, релігійні традиції по всьому світу. Інтеркультурна філософія, таким чином, спрямована на вихід філософії за межі її монокультурної зосередженості.

6. Інтеркультурна орієнтація філософії характеризується гнучкістю запобігання небезпечному пануванню над динамічними ідеями і структурами філософій, культур, релігій штучного і одноманітного.

7. Термін «інтеркультурна філософія» може означати інтегральну філософію, яка поєднує східну та західну філософські системи, які є паралельними та ґрунтовані на різних моделях філософування.

8. Інтеркультурна філософія являє собою принципово нову орієнтацію і, в той же час, є складовим елементом і метою філософування. В теорії інтеркультурної філософії узгоджуються прагнення до універсальності філософії як такої та локальна (культурно обумовлена) раціональність національних філософій.

Список використаних джерел

1. Betancourt Raúl F. *Filosofia intercultural* [text] / Betancourt Raúl F. – México: Pontificia Universidad de México, 1994. – P.97.
2. Encyclopédie philosophique universelle [text] / under the direction of André Jacobs, Presses Universitaires de France Vol. I–IV, 1990–1998.
3. Idika C. The primacy of questin and the task of intercultural philosophy [text] / Idika C. // *InterCultural Philosophy* – 2015. – №2. – P.13–30.
4. Kimmel H. Dialogues as form of intercultural philosophy / Kimmel H. // <http://www.interculturalstudies.ir/en/?p=27>
5. Mall R. A. The Concept of an Intercultural Philosophy [Electronic resources] / Mall R. A. / Translation from the German by Michael Kimmel // *Polylog: Forum for Intercultural Philosophy 1* (2000). – Access mode: <http://them.polylog.org/1/fmr-en.htm>.
6. Mall R. A. Tradition und Rationalität. Eine interkulturelle philosophische Perspektive [text] / Mall R. A. // Beckmann, C., (et al), eds. *Tradition und Traditionsbruch zwischen Skepsis und Dogmatik: Interkulturelle Philosophische Perspektiven*. – Amsterdam: Rodopi, 2006.
7. Paul G. Einführung in die Interkulturelle Philosophie [text] / Paul G. – Darmstadt: WBG, 2008.
8. Wimmer F. M. Cultural centrisms and intercultural polylogues in philosophy [text] / Wimmer F. M. // *International Review of Information Ethics*. – 2007. – Vol.7. – P.2–9.
9. Wimmer F. M. *Interkulturelle Philosophie. Theorie und Geschichte* [text] / Wimmer F. M. – Wien: Passagen, 1990.
10. Wimmer F. M. Is Intercultural Philosophy a New Branch or a New Orientation in Philosophy? [Electronic resources] / Wimmer F. M. – Access mode: <https://homepage.univie.ac.at/franz.martin.wimmer/intpheng95.pdf>
11. Yousefi, Hamid Reza On the Theory and Practice of Intercultural Philoyophy [text] / Yousefi, Hamid Reza // *On Community. Community and civil society*. – 2007. – Vol.12. – №47/48. – P.105–124.
12. Кулаєва М. Д. Аполгетичний насп філософії: німецький досвід [text] / М. Д. Кулаєва // *Філософська думка*. – 2010. – №2. – С.57–68. // Kultajeva M. D. *Apolgetychnj nasp filosofii: nimec'kyj dosvid* [text] / M. D. Kulajeva // *Filosofs'ka dumka*. – 2010. – №2. – С.57–68.

Drobotenko M. O., Ph.D. candidate, doctoral student of department of philosophy at H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine, Kharkiv), Marushka85@i.ua

Intercultural philosophy: concept definition

The problem of justifying the necessity of philosophy in modern society and culture actualizes the issue of inter- and transcultural philosophizing perspectives for philosophical discourse. There are several approaches to the study of intercultural philosophy at the level of theoretical reflection. The intercultural philosophy raises the questions about the very philosophy and anticipates the reconsideration of the concept of philosophy. This highlights the problem of relation between the culture-specific and universal in philosophy. In modern philosophical discourse, there are presented several possible projects of intercultural philosophy: the intercultural philosophy as a dialogue (polylogue) between cultures; the intercultural philosophy as hermeneutics of philosophy; the intercultural philosophy as the comparative philosophy.

Keywords: intercultural philosophy, philosophizing, a philosophical discourse, culture, history of philosophy.

* * *

УДК 165:572.2.004.5

Зінченко Н. О., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і суспільних наук, Вищий державний навчальний заклад України «Українська медична стоматологічна академія» (Україна, Полтава), zinchenkonataliya.umsa@mail.ru

ЛЮДИНА, ПРИРОДА ТА МЕДИЦИНА В ЕПОХУ ПОСТСУЧАСНОСТІ: АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

Розглянуто сутність суперечностей у діаді «людина–природа» з позиції міждисциплінарності й багатоаспектності, доведена необхідність вивчення людини, особистості у топосі її природного та соціального оточення, визначено роль медицини, зокрема біотехнології у розв'язанні низки проблем соціо-екологічного плану.

Аргументовано актуальність досліджень проблем здоров'я, здорового способу життя, цінності життя, реабілітаційних феноменів.

Ключові слова: людина, природа, соціум, медицина, біотехнології.

Актуальність дослідження і постановка проблеми пов'язана із тим, що сучасний стан розвитку людства отримав назву постіндустріальне суспільство, суттєвими ознаками якого оголошуються стрімкий розвиток інформаційної сфери загалом та техніки зокрема, прориви та виклики у царині генної інженерії, подальший розвиток космічних досліджень, роботизація та автоматизація виробничих процесів, урбанізація, хімізація, вестернізація, актуалізація прав людини четвертого покоління, збільшення зовнішніх несприятливих впливів на людство, наслідком чого стає істотне збільшення уваги людей до свого здоров'я та вимогливості стосовно його якості. Вектор соціального розвитку спрямований на постійне збільшення виробництва і споживання природних ресурсів, що спричиняє глобальну екологічну кризу та зростання антропогенного навантаження, розбалансування взаємозв'язків у системі «суспільство–природа», оскільки «зникло розмежування між природою й суспільством, людство осуспільнило природу: вона перестала виконувати роль того, що оточує суспільство, й стала чимось внутрішньосуспільним, перестала бути ворожим і диким простором, який треба підкорити й культивувати, вона уявляється нам рахитичним реліктом, в якому вірні опікуни мусять штучно підтримувати життя» [1, с. 106].

У сучасному науковому полілозі діада «людина–природа» досліджується з позиції міждисциплінарності й багатоаспектності, тому очевидною стає необхідність використання різних методологічних стратегій, що спрямовані на вивчення людини, особистості у топосі її природного та соціального оточення.

Метою пропонованої статті є аналіз основних суперечностей та взаємовпливів в існуванні та функціонуванні людини та природи, визначення ролі медицини, зокрема біотехнологій у розв'язанні низки проблем соціо-екологічного плану.

Постсучасність суперечлива та непередбачувана як в політичному, так і в соціальному плані, адже різучі відмінності в умовах та якості життя різних країн призводять до збільшення рівня нелегальної міграції, розбалансованості зайнятості населення в різних сферах суспільної життєдіяльності, проблем народжуваності та смертності тощо. Актуальними стають соціально-природничі суперечності (внищення різних видів тварин та рослин; знищення сільсько-господарчих угідь; створення генетично модифікованих культур для того,

щоб вирішити проблему нестачі продовольства на планеті; поширення нових захворювань, а також загострення агресивності, тривожності, схильності до немотивованих злочинів, апатії, депресії, різноманітних соматичних і психічних захворювань, оскільки соціальні трансформації є настільки стрімкими, що людина не здатна належним чином адаптуватися до них без психологічних та інтелектуальних втрат). «Під впливом масового конвеєрного виробництва, повсякденної метушні в гонитві за хлібом насущним сучасна людина зробилася одноманітною, морально, естетично і емоційно нерозвинутою» [2, с. 191].

Небезпечними є також і антропологічні трансформації, адже раціоналізовані форми соціалізації людини породжують феномен «постлюдності», коли життя повністю регламентується не лише соціальними, а й технологічними чинниками, відбуваються деформації психічної та емоційно-чуттєвої сфери, звична вербальна комунікація (живе спілкування) замінюється мережевими ерзацами. Про це влучно зауважує Е. Фромм: «протягом останніх десятиліть західна культура була гордою і оптимістичною тому, що за допомогою розуму людина пізнавала саму себе і підкорювала природу. На сучасному етапі людина відчуває, що уже ідея завоювання природи на благо людства з мрії перетворилася на реальність, але це визиває стурбованість, адже, винайшовши нові більш досконалі засоби для володіння природою, людина втратила мету, котра одна тільки і наповнює усі ці засоби змістом – саму людину. В результаті, людина сама потрапила в розставлені нею тенета. Маючи на меті завоювання природи, людина винаходить машини, рабом яких стає сама» [3, с. 12].

Усі перелічені фактори актуалізують дослідження проблем здоров'я, здорового способу життя, цінності життя, реабілітаційних феноменів, які завжди перебували в центрі уваги дослідників різноманітних галузей наукового пізнання – від природничо-наукових до гуманітарних та філософських, оскільки людина є інтегральною єдністю біологічного, психічного і соціального, підкоряється як біологічним, так і соціальним законам.

Стрімкий розвиток біосоціальних технологій, усвідомлення впливу останніх на існування та виживання людини в ХХ–ХХІ ст., створення цілого арсеналу методик та інструментів самовдосконалення або лікування, актуалізували проблему контролю та управління біосоціальними впливами на здоров'я людини. Реальністю стають наноінженерні, молекулярно-біологічні, геномні, комп'ютерно-мережеві технології, проводяться успішні дослідження в царині нанороботів, нейрочипів і штучного інтелекту, відбувається трансформація *Homo sapiens* у *Homo intelligens* (Й. Масуда).

Представники інтелектуального загалу оголошують реальністю духовну кризу людства, ознаками якої вважають смертність життя, автоматизацію людини, її відчуження від самої себе та від природи, «Я» перетворилося на ізольований інтелект, який становить сутність людини, головною метою інтелекту є контроль над природою та виробництво дедалі більшої кількості речей [4, с. 166], закономірною стає поява філософських течій, що декларують необхідність відмови від індивідуальності, свободи, самостійності у виборі, самостійності у пошуку абсолютних цінностей, наслідком чого стає дисгармонія буття людини у світі [5, с. 206]. Унаслідок цього суттєво загострюються соціально-психологічні проблеми, пов'язані зі здоров'ям, медициною

та медичним обслуговуванням, з соціальним значенням здоров'я та працездатності населення.

Реальні практичні дії людей, прагнення управляти не лише соціальними, а й біологічними процесами, контролювати та скеровувати розвиток людини, дослідження вітальних і соціальних потреб людини, а також її взаємодія з суспільством задля входження у нормальний потік повсякденного життя соціуму й викликали до життя біосоціальні технології, оскільки останні являють собою певний вид соціальної діяльності, покликаної впорядкувати сферу людських прагнень та проявів через систему норм, правил, обмежень. Біотехнологія в широкому сенсі є міждисциплінарною дисципліною, що спирається на знання властивостей живих організмів, а також протікання фізичних і хімічних процесів для вивчення і перетворення природи – внутрішньої і зовнішньої – задля вирішення теоретичних і практичних проблем [6, с. 209].

Біосоціальні технології важливі як для людей, що не мають суттєвих проблем зі здоров'ям (для удосконалення стану і функцій фізичного тіла), так і для осіб з обмеженими життєдіяльністю, оскільки в останньому випадку біосоціальні технології перетворюються на інструменти надання зовнішньої допомоги у формуванні, збереженні, реабілітації і збагаченні здоров'я (лікування і повернення до нормального стану життєдіяльності фізичного тіла). У цьому контексті варто наголосити на досягненнях генної інженерії особливо у сфері трансплантології. Так, використання стовбурових клітин крові дасть змогу здійснювати нарощування та оновлення внутрішніх органів людини. Проте, варто пам'ятати, що результати біотехнологічних досліджень можуть бути використані в немедичних і корисливих цілях, наприклад, як біологічна зброя або як інструменти соціального контролю чи як засоби для вдосконалення фізичних тіл, що в підсумку призведе до серйозних небезпек: зазіхання на свободу, безпеку як людини, так і всієї живої природи [6, с. 209].

ХХІ ст. характеризується стрімким поширенням та «омолодженням» хвороб мозку, якщо раніше деменція та хвороба Альцгеймера вражали в основному літніх людей, то останнім часом жертвами цих страшних захворювань стають люди у більш молодому віці, тому нагальною є потреба розробки та вдосконалення технологій нейрочипів та створення нейроімплантів, які дозволять вилікувати хвороби мозку шляхом дублювання втрачених природних функцій штучним чипом або створити біологічний суперкомп'ютер (О. О. Литвин).

Якщо ще декілька десятиліть тому штучне запліднення вважалося фантастикою, то зараз медицина здатна повністю замінити природний процес зачаття нового життя штучним, народження дитини «з пробірки» стало звичним явищем, завдяки якому тисячі жінок пізнали щастя материнства. Все частіше обговорюється проблема клонування, яка ставить під загрозу існування вічного природного закону біологічної зміни одного покоління іншим і може мати негативний вплив на соціум.

Як зауважують І. І. Кутько та І. Ю. Матюшенко, сьогодні відбувається революція в медицині з точки зору уявлень про етіологію, патогенез і лікування хвороб людини, що пов'язано з досягненнями в галузі молекулярної біології і генетики, молекулярної медицини і фармакології. Вчені виділяють основні тенденції практичної реалізації фундаментальних розробок у цих галузях, а саме:

– розвиток *персоналізованої медицини*, пов'язаної з розвитком унікальних високотехнологічних видів

діагностики і лікування, завдяки чому стане можливою профілактика і лікування найбільш поширених інфекційних і хронічних неінфекційних захворювань людини, в тому числі серцево-судинних, онкологічних, нейро-дегенеративних захворювань, захворювань обміну речовин;

– створення оригінальних фармакологічних засобів на основі новітніх наукових досліджень в галузі молекулярної біології і медицини, дія яких враховує індивідуальну чутливість до ліків;

– розробка і створення інноваційних лікарських препаратів передбачає розвиток фармацевтичних досліджень на основі нових біоаналітичних технологій, які дозволяють суттєво підвищити ефективність доставки лікарської речовини до місця її дії, збільшити безпечність застосування ліків пацієнтами;

– створення нових лікарських форм із застосуванням нанотехнологій [7].

Проте, незважаючи на досягнення науково-технічного прогресу, покликано покращити життя та здоров'я людства, сучасна людина, на жаль, рідко відчуваєть абсолютну здорову, причиною чого є постійне збільшення шкідливих факторів оточуючого середовища, створення нових хімічних сполук у вигляді побутової хімії, харчових добавок та консервантів, медикаментів, косметики, негативно впливає на людину й нервово-психічне навантаження, зумовлене розвитком інфосфери та розповсюдженням мережевої комунікації, необхідністю сприйняття та обробки значної кількості нової інформації. «Використання 3D-ефектів у створенні мас-медійного продукту (кіно, анімація, комп'ютерні ігри) – комп'ютерної графіки (CGI – «зображення, згенеровані комп'ютером») створюють віртуальну реальність. В деякій мірі вони можуть впливати на психічні розлади індивідуумів та груп осіб (мають сугестивний вплив). У деяких активних користувачів виникає інтернет-залежність. Тобто ця залежність визнана хворобою. Однією з неприємностей, яка виникає при інтернет-залежності – відсутність соціального спілкування, невміння будувати соціальні відносини, руйнування вже існуючих» [8, с. 257].

Усі вищеперераховані причини актуалізують проблему формування, зберігання і використання життєвих, енергетичних, психічних та інтелектуальних ресурсів пересічної людини зокрема та людства загалом; вирішення низки еколого-економічних проблем, зокрема: ресурсозабезпечення, екологізації виробництва і продукції, переробки та утилізації відходів тощо.

Сучасна людина потрапляє в пастку власного егоїзму, зваблена можливістю (загалом примарною) перетворити навколишній світ у предметну сферу власного саморозвитку та самовдосконалення. Сумним та загрозливим видається пророцтво А. Печчеї, що порушуючи екологічну рівновагу і постійно скорочуючи життєзабезпечуючі ресурси планети, людина врешті решт сама розправиться зі своїм власним видом не гірше атомної бомби [9, с. 64–65].

Список використаних джерел

1. Краснодемський З. На постмодерністських роздоріжжях культури [Текст]: збірка есе / Здзіслав Краснодемський. – К.: Основи, 2001. – 194 с.
2. Наука и образование: современные трансформации: [монография] / [В. С. Лукьянец, Н. Н. Киселев, С. В. Пустовит и др.]. – К.: ПАРАПАН, 2008. – 328 с.
3. Фромм Э. Человек для себя / Эрих Фромм. – Мн.: «Харвест», 2003. – 352 с. (Философия. Психология).

4. Сторіжко Л. В. Людина в психоаналізі. Філософська інтерпретація проблеми несвідомого: [монографія] / Л. В. Сторіжко. – К.: НТУУ «КПІ», 2005. – 302 с.

5. Вергелес К. М. Проблема вдосконалення людини: православна антропологія і христологія / К. М. Вергелес // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип.113. – С.206–210.

6. Культенко В. П., Медведь Я., Харук В. Проблеми біотехнології в структурі філософії науки / В. П. Культенко, Я. Медведь, В. Харук // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип.115 (12). – С.208–211.

7. Кутько І. І., Матюшенко І. Ю. Перспективи розвитку біомедицини на основі NBIC-технологій в країнах світу та України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://invest.kh.ua/images/library/.../statya-biomeditsina-i-nbic.doc> – Назва з екрану.

8. Зайко Я. В. Специфіка впливу новітніх мас-медіа на суспільну свідомість в умовах розвитку інформаційних технологій / Я. В. Зайко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип.113. – С.256–259.

9. Печчеи Аурелио. Человеческие качества / Печчеи Аурелио. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.

References

1. Krasnodembs'kyk Z. Na postmodernist's'kykh rozdorizhzhaykh kul'tury [Tekst]: zbirka ese / Zdzislaw Krasnodembs'kyk. – K.: Osnowy, 2001. – 194 s.

2. Nauka i obrazovanie: sovremennyye transformacii: [monografija] / [V. S. Luk'janec, N. N. Kiselev, S. V. Pustovit i dr.]. – K.: PARAPAN, 2008. – 328 s.

3. Fromm Je. Chelovek dlja sebja / Jerih Fromm. – Mn.: «Harvest», 2003. – 352 s. (Filosofija. Psihologija).

4. Storizhko L. V. Lyudyna v psykhoanalizi. Filsofs'ka interpretatsiya problemy nesvidomoho: [monohrafija] / L. V. Storizhko. – K.: NTUU «KPI», 2005. – 302 s.

5. Verheles K. M. Problema vdoskonalennya lyudyny: pravoslavna antropolohiya i khristolohiya / K. M. Verheles // Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnytstvo «Hileya», 2016. – Vyp.113. – S.206–210.

6. Kul'tenko V. P., Medved' Ya., Kharuk V. Problemy biotekhnolohiyi v strukturi filosofiyi nauky / V. P. Kul'tenko, Ya. Medved', V. Kharuk // Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnytstvo «Hileya», 2016. – Vyp.115 (12). – S.208–211.

7. Kut'ko I. I., Matyushenko I. Yu. Perspektyvy rozvytku biomedycyny na osnovi NBIC-tekhnohohiy v krayinakh svitu ta Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://invest.kh.ua/images/library/.../statya-biomeditsina-i-nbic.doc> – Nazva z ekranu.

8. Zayko Ya. V. Spetsyfika vplyvu novitnikh mas-media na suspil'nu svidomist' v umovakh rozvytku informatsiynykh tekhnolohiy / Ya. V. Zayko // Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnytstvo «Hileya», 2016. – Vyp.113. – S.256–259.

9. Pechchei Aurelio. Chelovecheskie kachestva / Pechchei Aurelio. – M.: Progress, 1980. – 302 s.

Zinchenko N. O., PhD, assistant professor of philosophy and social sciences Higher education institution of Ukraine «Ukrainian Medical Dental Academy» (Ukraine, Poltava), zinchenkonataliya.umsa@mail.ru

Man, nature and medicine in the era of modernity: aspects of interaction

The essence of the contradictions in the dyad «man-nature» from the standpoint of interdisciplinarity and multidimensionality has been considered; the necessity of studying the human personality in the topos of their natural and social environment has been proven; the role of medicine, in particular biotechnology, in solving a number of problems of socio-environmental plan has been determined.

The relevance of studying the relevance of health, healthy lifestyle, value of life, rehabilitation phenomena has been substantiated.

Keywords: man, nature, society, medicine, biotechnology.

* * *

Иванчук В. В.,
аспирант кафедры социально–политических
и правовых наук, Донбасский государственный
педагогический университет (Украина, Славянск),
vohinyashik@mail.ru

ИСТОРИКО–ФИЛОСОФСКИЙ КОНТЕКСТ ФОРМИРОВАНИЯ КОНЦЕПТА ОТЧУЖДЕНИЯ

Рассматриваются историко–философские источники и предпосылки формирования концепта отчуждения в западноевропейской интеллектуальной традиции XVIII–XIX веков, различие и взаимосвязь различных трактовок отчуждения. Понятие отчуждения анализируется в связи с представлением о сущностных силах человека, которые понимаются как тотальное творческое воспроизводство характеристик человеческой личности в различных аспектах: интеллектуальном, духовном, социально–психологическом и экономическом. Проблема преодоления отчуждения рассматривается в плане достижения целостности и гармонии всех сущностных сил человека.

Ключевые слова: отчуждение, самоотчуждение, сущностные силы, воспроизводство человека, модель, концепт, дискурс.

(статья друкується мовою оригіналу)

Современность во всех своих аспектах сама по себе является чрезвычайно острой и насущной проблемой для всего гуманитарного знания. Речь идет не только о конкретных вопросах, стоящих перед экономическими, историческими или политическими науками. Следует говорить о проблематичности самой человеческой ситуации, которая ставит под вопрос ценность всего предыдущего развития, значение и роль человека в мире и, наконец, само существование нашего вида.

Среди значительного многообразия точек зрения, подходов, концепций, стремящихся эксплицировать весь этот комплекс проблем, следует выделить одну мысль, с которой, при всех прочих различиях, соглашается большинство исследователей. Это представление о том, что современное состояние человека, этот гуманитарный разрыв, в котором мы все оказались, является логическим следствием нашего собственного исторического, социально–политического и духовного развития. Иначе говоря, все, что происходит с современным человеком, не является простым эксцессом, невольной флуктуацией, досадной случайностью, но коренится в некоторых тенденциях, изначально заложенных в основание человеческой цивилизации. Эти тенденции, действующие с самого начала новоевропейской истории, продолжение которой мы до сих пор наблюдаем, с течением времени лишь усиливаются, создавая нынешнюю критическую ситуацию.

Многочисленные попытки определить основные аспекты, причины, характеристики настоящего кризиса, стремление представить хотя бы в общих чертах феноменологию данного процесса, приводят к обнаружению нескольких ключевых симптомов, среди которых особо выделяется отчуждение – один из важнейших факторов, определяющих положение человека в мире.

Следует отметить, что отчуждение – это одна из наиболее важных проблем XX в., актуальность которой только возрастает. Здесь можно говорить об утрате человеком своей личностной идентичности, о конфликте между актуальным существованием и сущностными силами и возможностями человека, о потере контроля над результатами деятельности (на что традиционно обращает внимание марксизм), о разрушении социальных взаимосвязей, растрате творческих способностей, одиночестве, страхе перед жизнью.

Характерно, что проблематика отчуждения возникает вместе с развитием новоевропейской цивилизации и науки и имеет достаточно долгую историю, по крайней мере, начиная с эпохи Просвещения. В трудах французских мыслителей XVIII в. – Дидро, Руссо, Вольтера можно обнаружить еще не концептуализированное, но вполне узнаваемое представление об отчуждении человека, рассматриваемое как подчинение последнего безличным и чуждым ему силам. Этот момент философии указанного периода был прекрасно схвачен М. Фуко в его «Истории безумия в классическую эпоху» [12] и еще откровеннее в работе «Надзирать и наказывать» [11]. Сам человек в представлении Фуко создан в рамках рационального дискурса Нового времени, вместе со своими характеристиками. В процессе отчуждения, проходя по его ступеням, человек со своей неповторимой индивидуальностью постепенно превращается в безликого социального индивида – объект статистических манипуляций. Рассматривая этапы отчуждения человека, Фуко говорит о некоем предательстве, которое осуществляет само общество по отношению к своим членам. Это предательство тем сильнее и значительнее, чем ближе для человека его окружение – семья, друзья, соседи и пр.

Несколько иначе, но в том же направлении движется мысль философов Франкфуртской школы, начиная с «Диалектики Просвещения» Т. В. Адорно и М. Хоркхаймера [11]. Все это, по сути, завершает концептуализацию понятия отчуждения, начатую в эпоху Просвещения и продолженную в трудах немецких классиков и в марксизме. Интерес гуманитариев к понятию отчуждения периодически усиливается, время от времени охладевает, однако никогда не теряет своей значимости и актуальности. Данная категория, несомненно, превращается в XX веке в одну из наиболее фундаментальных характеристик современного человека, но, в то же время, ее границы постоянно раздвигаются, угрожая превратить научный инструмент в простую метафору, выражающую любое мыслимое неудобство или страдание, сделав отчуждение синонимом буддийского понятия «дукха».

Разумеется, строгое и беспристрастное научное рассмотрение данного феномена требует объединения и четкого разграничения всех имеющихся подходов и интерпретаций. Необходимо, во–первых, указать более или менее точные темпоральные и концептуальные границы понятия отчуждения и, во–вторых, найти то базовое, исходное, интуитивно ясное свойство, качество, умаление которого и приводит к отчуждению человека. Какая именно из наших человеческих характеристик является столь принципиальной, что ее потеря ведет к потере самой человечности.

В той или иной форме ответы на эти вопросы были найдены. Условный временной рубеж, после которого фиксируется появление отчуждения – это возникновение раннеклассовых обществ, в которых происходит институционализация системы политической власти и идеологии (как правило, в форме религиозной традиции), что приводит к делегированию двух важнейших способностей и потенций человека – права свободно распоряжаться своим телом и его возможностями, которое теперь уже не есть вполне его собственностью, оно принадлежит монарху, военному начальнику, городу, общине, республике и т.п. Второй отчужденной способностью является духовная свобода, подчиненная отныне надличностной, отчужденной

религиозности. Кризис последней вызвал в начале первого тысячелетия радикальную смену религиозной традиции, но и христианство, начав с обращения к личности каждого верующего, выступая поначалу против косной системы имперской религии, постепенно превратилось в один из факторов дальнейшего отчуждения человека. Собственно, последнее обстоятельство и было тем фактором, который вызвал к жизни Реформацию, как протестное движение против отчужденного духа, попытку сделать человека непосредственным участником религиозной жизни, а не простым реципиентом религиозных догм.

Нетрудно заметить, что весь последующий интерес к проблематике отчуждения был, так или иначе, связан с идеей реформации во всех аспектах общественной жизни. Французские просветители, многие из которых были либо атеистами, либо находились в очень сложных и неоднозначных отношениях с религиозной традицией, также были одержимы мыслью о переустройстве общества и нигилизации отчуждения. Достаточно вспомнить хрестоматийный лозунг Великой Французской революции «Свобода. Равенство. Братство», каждое слово которого является смысловым отрицанием понятия «отчуждение» в определенном контексте.

Итак, с точки зрения данного подхода, появление т.н. классовых обществ и есть тот процесс, который создает, продуцирует отчуждение человека. Это, как известно, позиция большинства левых идеологий, которой трудно отказать в последовательности, хотя, возможно, появление отчуждения зависит от значительно большего числа факторов. Так, можно задаться вопросом о существовании отчуждения в доклассовых, архаичных или так называемых примитивных сообществах. Едва ли сейчас кто-либо из серьезных ученых разделяет представление о «золотом веке», «цивилизованных дикарях», о счастливом и безоблачном детстве человечества. Однако следует признать, что при всех сложных обстоятельствах первобытной жизни, феномен отчуждения едва ли мог появиться. Древнему человеку просто нечего было отчуждаться, если, конечно, не принимать во внимание простой факт отдельности и обособленности человеческого индивида, его физических и ментальных состояний. Чем же обладал архаичный человек, что позволило ему со временем создать развитую материальную и духовную культуру, создавая тем самым и первую предпосылку для отчуждения собственной личности?

В философской литературе последних двух столетий, начиная с работ раннего К. Маркса, рассматривается понятие «сущностные силы человека», которое, как представляется, имеет непосредственное отношение к проблематике отчуждения и к пониманию его сущности. Имеется немало определений данного понятия, каждое из которых схватывает некую часть его истины: «...коренные связи человека со средой несут характер сущностных сил, выступающих в виде потребностей, способностей, интересов, чувств, то есть субъективно-деятельных состояний, направленных приложений, устремлений индивидов к определенным отношениям с миром» [4, с. 23].

Можно выделить три базовых онтологических уровня сущностных сил человека, соответствующих также основным группам потребностей: физический, социальный, духовный. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что все попытки описать феномены отчуждения, начиная с «Экономическо-философских рукописей 1844 г.» К. Маркса,

так или иначе, сводятся к одному из указанных уровней или к их комбинации. Выделяются также процессуальные характеристики или типы, представляющие собой определенное единство: *сила в-себе, ввне-себя, для-другого, через-другого, и для-себя*. Каждый из названных компонентов представляет собой одновременно и элемент структуры единой сущностной силы, и момент процесса ее непрерывного *обращения*. Немаловажно и то, что любой из моментов этого обращения может быть рассмотрен в качестве исходного пункта [см. 7, с. 4].

Специфика изучения такого феномена как отчуждение состоит, прежде всего, в его всеобщности, что непосредственно связано с его общеполитическим смыслом как разрывом между самим субъектом и любой его функцией, что приводит к обеднению и трансформации субъекта и самой функции. В социальном контексте субъектом, прежде всего, выступает человек, а его функцией – сознательная социальная деятельность. Реконструируя механизм отчуждения, можно одновременно попытаться решить и другую задачу – исследовать сущность социального субъекта и его основные функции, а также такие явления, как потребность во власти, аномия, конформизм, агрессия и пр.

Как справедливо отмечает большинство современных авторов, исследование феномена отчуждения предполагает междисциплинарный подход, сочетающий методологические возможности философии, социологии и психологии. В настоящее время интегральный подход к социально-философской проблематике стал возможен в рамках социальной психологии, как «дочерней» дисциплины социологии и психологии. В известном смысле, процесс отчуждения выглядит как «черный ящик»: известны входные и выходные параметры, а сами процессы, происходящие в нем – в психике социального субъекта, его сознании и самосознании, в социальном поведении, выпадают из поля зрения большинства исследователей [см. 5].

Описательность и мозаичность существующих трактовок отчуждения обусловлена, прежде всего, тем, что в социальных науках не разработана интегральная концепция самого социального субъекта, которая могла бы удовлетворительно объяснить социально-психологический механизм его функционирования. Неясно даже, что, собственно, мы имеем в виду, говоря о различии социального субъекта и субъекта как такого.

Как уже было отмечено, в силу неоднозначности концепта отчуждения, оно находит свое отражение в западноевропейской философии, при этом особенно активно рассматривается в сочинениях французских просветителей в том или ином аспекте своего значения.

В немецком трансцендентальном идеализме, в работах И. Канта, И. Г. Фихте, Г. В. Ф. Гегеля понятие отчуждения переносится в область сознания и самосознания человека и его деятельности. Особого внимания заслуживает позиция Гегеля, который понимал под отчуждением внешнее, объективацию сущностных сил человека, соответственно, преодоление отчуждения означает здесь распределение, присвоение. Индивид представляется в качестве самосознания, становящегося в деятельности, при этом пока индивид бездействует, самосознание не знает, что оно есть для себя. «Истинное бытие человека, <...> есть его действие; в последнем индивидуальность действительна» [2, с. 172]. Гегель, прежде всего, рассматривает проблему взаимосвязи *Я* и *иного* (не-*Я*, внешнего, действительного, лежащего за пределами сознания): «*Я* обладаю достоверностью *через*

нечто иное, а именно через вещь; а эта именно последняя достоверна точно так же через нечто иное, а именно *через Я*» [2, с. 52].

Аналогичный взгляд, отстаивает также И. Г. Фихте: «...Я никогда не осознает самого себя и не может осознать иначе, как в своих эмпирических определениях, и что эти эмпирические определения непременно предполагают нечто вне Я. Уже тело человека, которое он называет *своим* телом, есть нечто вне Я» [8, с. 12].

Под «иным» Гегель понимает не только вещи, но и сами социальные субъекты. Гегель полагает, что «сознание должно проявлять деятельность только для того, чтобы то, что есть *оно в себе*, было *для него*, или: деятельность и есть становление духа как сознания. Что есть оно *в себе*, оно знает, стало бытъ из своей действительности. Индивид поэтому не может знать, что есть он, пока он дейтвом не претворил себя в действительность. <...> ...Он должен *сразу* начинать и при любых обстоятельствах должен приступать к деятельности, без всякого размышления о *начале, средствах и конце*...» [2, с. 212–213]. Здесь мотивом к действию выступает вождление, потребности, страсти, интересы человека.

В этом и других пассажах Гегель фактически снимает оппозицию идеального и материального, он не ставит в начало сознание, здесь оно появляется одновременно с дейтвом. Сущность сознания – процесс деятельности – опредмечивания себя и присвоения – распределмечивания этого предмета: «Но сознание как сущность <...> есть весь этот процесс перехода из себя <...> в единичность и предмет и созерцания этого процесса в предмете, снятия предмета как различного, присвоения его себе и провозглашения себя достоверностью того, что оно есть вся реальность – как оно само, так и его предмет» [2, с. 128].

В процессе отчуждения и дальнейшего овладения отчужденными сущностями дух рефлексирует, присоединяет к себе новое знание, предаваясь воспоминанию: «И это снятое наличное бытие – прежнее, но вновь рожденное из знания – есть новое наличное бытие, некоторый новый мир и духовное формообразование. В нем дух должен столь же не предвзято начинать сызнова, придерживаясь его непосредственности, и заново вырастить себя из него, словно все предшествующее было потеряно для него и словно он ничему не научился из опыта предыдущих духов. Но воспоминание (*die Er-Innerung*) сохраняет этот опыт, является внутренней (*das Innere*) и фактически более высокой формой субстанции» [2, с. 434]. После этого дух может снова начать свое *образование* (становление), исходя из себя нового, начать на ступени более высокой. В результате возникает последовательность новых состояний сознания, каждое из которых есть прямой преемник предыдущего и результат собственной деятельности и рефлексии.

В дальнейшем разработка концепта отчуждения производится в рамках марксизма, который становится на позицию отчужденного труда в условиях частной собственности, потери контроля над продуктами человеческой деятельности (отчуждение продукта), в результате «отчужденный труд отчуждает от человека его собственное тело, как и природу вне его, как и его духовную сущность, его *человеческую* сущность» [6, с. 94]. «... Предмет, производимый трудом, его продукт, противостоит как некое *чуждое существо*, как *сила, не зависящая* от производителя. Продукт труда есть труд, закрепленный в некотором предмете, овеществленный в нем, это есть

опредмечивание труда. Осуществление труда есть его опредмечивание. При тех порядках, которые предполагаются политической экономией, это осуществление труда, это его претворение в действительность выступает как *выключение* рабочего *из действительности*, опредмечивание выступает как *утрата предмета и закабаление предметом*, освоение предмета как *отчуждение* [6, с. 87–88]. В результате вместо созерцания «...самого себя в созданном им мире [6, с. 94], человек оказывается поработанным во всех отношениях враждебными и чуждыми предметами.

При анализе социальных факторов отчуждения значимую роль играют категории «общность» и «общество» (*Gemeinschaft und Gessellschaft*), разработанные Фердинандом Теннисом, одним из основоположников социологии в Германии [см. 3]. Проблемы, которые Теннис пытался разрешить при помощи своих основных понятий, были следующими: какова природа человеческих объединений, благодаря каким процессам происходят изменения и существуют различные типы человеческих общностей и т.д. В интерпретации Тенниса объединения (социальные общности) людей отражают различные проявления двух отличных общественных связей. Причем общность для него – синоним очага, семьи, общины традиционного образца, объединенности, это первичная или естественная ситуация поддержания единства человеческих воле, психологического благополучия личности. Напротив, общество Теннис обозначает как синоним «чужого», разъединенного, основанного на коммерческом и капиталистическом расчете (см. [3; 5]). Речь идет о группе совместно проживающих, но не достаточно сплоченных людей (народ, нация, мир). Власть в системе *Gessellschaft* осуществляется посредством частных усилий и возможностей, она – следствие навязывания своей воли остальным членам сообщества.

Опыт изучения последовательных трансформаций понятия отчуждения в западноевропейской философской традиции показывает, что его развитие осуществлялось в двух относительно противоположных направлениях, во-первых, по пути *последовательной онтологизации отчуждения*, раскрытие его всеобщего характера, что постепенно сближало собственно философскую позицию с рядом религиозных учений, в которых положение человека в мире далеко от совершенства и является изначально отчужденным. Достаточно вспомнить работы Э. Фромма, посвященных извечной двуспектности человеческого существования – ориентации на бытие или на обладание, при этом последняя как раз и приводит к отчужденному состоянию и является, по сути, важнейшей причиной самого феномена отчуждения человека (см. [9; 10]).

Во-вторых, все более детально разрабатывается социально-философское и социально-психологическое понимание отчуждения, исследуются его структуры и характеристики, ведется поиск путей преодоления отчуждения.

При всей разнице между этими подходами наблюдается определенное сущностное единство. Например, нетрудно заметить, что все рассматриваемые здесь авторы, несмотря на зачастую радикально отличные методологические и социально-идеологические установки, связывали понятие отчуждения с автономией личности и ее жизненного мира, точнее, того человеческого мира, которые по сути и есть сама личность. Будет ли это разговор о самосознании, о Я и не-Я, о совокупности всех общественных отношений

или о саморазвитии личности, проблема и сама ситуация отчуждения является фактором, умаляющим человеческую свободу в ее наиболее важных, наиболее существенных характеристиках. Иной вопрос, как именно указанные мыслители понимают эту свободу, и до каких пределов мы можем длить человеческую автономию. Причем эти пределы вовсе не очерчены строго в некотором условном пространстве, или, во всяком случае, само это пространство является многомерным и расширение автономии и возможностей личности в одном отношении является ее радикальным уменьшением в других аспектах. Собственно, возникновение философского понимания отчуждения как раз и связано с тем, что человек начинает понимать самого себя как исключительно экономического индивида, *воспроизводит* себя только в этом качестве, предавая забвению свои сущностные силы, если воспользоваться термином К. Маркса. Состояние неполного, частичного, усеченного воспроизводства сущностных сил или самой сущности человека как раз и является основным смыслом концепта отчуждения в западно-европейской философской традиции.

В качестве вывода можно отметить, что радикальной сменой установок, произошедшей в эпоху Просвещения и в немецкой философии XVIII–XIX вв. следует полагать такое понимание человека, при котором его сущность, что бы мы не понимали под этим понятием, не задана изначально раз и навсегда, как некий порядок вещей или некий божественный дар. Сущность человека возникает, появляется, высвечивается в результате некоей деятельности, работы, в том числе, работы духовной, понимаемой как самостановление и самообоснование человеческих качеств, характеристик и смыслов. В связи с подобным пониманием сущности человека развивается также и представление об отчуждении последнего от его сущностных сил. Отчуждение предстает уже не в качестве некоей болезни, от которой следует просто избавиться, но в качестве необходимого этапа развития сущностных сил человека, или, если воспользоваться метафорой болезни, этап в становлении его человечности, через который нельзя перешагнуть или просто отменить. Все негативные аспекты отчуждения являются ничем иным, как отражением действительного роста человека и его возможностей.

Список использованных источников

1. Адорно Т. В. Негативная диалектика [Текст] / Т. В. Адорно. – М.: Научный мир, 2003. – 374 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель. – СПб.: Наука, 1992. – 444 с.
3. Громов И. А. Западная социология [Текст] / И. А. Громов, А. Ю. Мащевич, В. А. Семенов. – СПб.: «Ольга», 1997. – 435 с.
4. Железов Е. А. Сущностные силы человека: философско-мировоззренческий характер [Текст] / Е. А. Железов. – Казань, 1989. – 246 с.
5. Зиновьева Д. М. Психология отчуждения [Текст] / Д. М. Зиновьева. – Волгоград: Изд-во ГОУ ВПО «ВАГС», 2005. – 172 с.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1956. – 690 с.
7. Прозументик К. В. Сущностные силы человека: структура и уровни // Интернет-ресурс. – Режим доступа: <https://www.hse.ru/data/2013/03/20/.../Прозументик%20Статья%20ВАК. Заголовок з екрану>.
8. Фихте И. Г. Несколько лекций о назначении ученого // Сочинения в двух томах / И. Г. Фихте. – СПб.: Мифрил, 1993.
9. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя [Текст] / Э. Фромм. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – 356 с.
10. Фромм Э. Душа человека [Текст] / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 370 с.

11. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [Текст] / Пер. с фр. В. Наумова / М. Фуко. – М.: Ad Marginem, 1999. – 480 с.
12. Фуко М. История безумия в классическую эпоху [Текст] / Пер. с фр. И. К. Стаф / М. Фуко. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 576 с.
13. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика Просвещения: Философские фрагменты [Текст] / М. Хоркхаймер, Т. В. Адорно. – М.–СПб.: Меднум; Ювента, 1997. – 311 с.

References

1. Adorno T. V. Negativnaja dialektika [Tekst] / T. V. Adorno. – M.: Nauchnyj mir, 2003. – 374 s.
2. Gegel' G. V. F. Fenomenologija duha / G. V. F. Gegel'. – SPb.: Nauka, 1992. – 444 s.
3. Gromov I. A. Zapadnaja sociologija [Tekst] / I. A. Gromov, A. Ju. Mackevich, V. A. Semenov. – SPb.: «Ol'ga», 1997. – 435 s.
4. Zhelezov E. A. Sushhnostnye sily cheloveka: filosofsko-mirovovzrencheskij harakter [Tekst] / E. A. Zhelezov. – Kazan', 1989. – 246 s.
5. Zinov'eva D. M. Psihologija otchuzhdenija [Tekst] / D. M. Zinov'eva. – Volgograd: Izd-vo GOU VPO «VAGS», 2005. – 172 s.
6. Marks K., Jengel's F. Iz rannih proizvedenij [Tekst] / K. Marks, F. Jengel's. – M.: Gospolitizdat, 1956. – 690 s.
7. Prozumentik K. V. Sushhnostnye sily cheloveka: struktura i urovni // Inter-net-resurs. – Rezhim dostupu: <https://www.hse.ru/data/2013/03/20/.../Prozumentik%20Stat'ja%20VAK. Zagolo-vok z ekranu>.
8. Fihte I. G. Neskol'ko lekcij o naznachenii uchenogo // Sochinenija v dvuh to-mah / I. G. Fihte. – SPb.: Mifril, 1993.
9. Fromm Je. Begstvo ot svobody. Chelovek dlja sebja [Tekst] / Je. Fromm. – Minsk: OOO «Popurri», 1998. – 356 s.
10. Fromm Je. Dusha cheloveka [Tekst] / Je. Fromm. – M.: Respublika, 1992. – 370 s.
11. Fuko M. Nadzirat' i nakazyvat'. Rozhdenie tjur'my [Tekst] / Per. s fr. V. Naumova / M. Fuko. – M.: Ad Marginem, 1999. – 480 s.
12. Fuko M. Istorija bezumija v klassicheskuju jepohu [Tekst] / Per. s fr. I. K. Staf / M. Fuko. – SPb.: Universitetskaja kniga, 1997. – 576 s.
13. Horkhajmer M., Adorno T. V. Dialektika Prosvshhenija: Filosofskie frag-menty [Tekst] / M. Horkhajmer, T. V. Adorno. – M.–SPb.: Medium; Juventa, 1997. – 311 s.

Ivanchuk V. V., postgraduate student, department of social-political and low sciences, Donbas State Pedagogical University (Ukraine, Sloviansk), vohinyashik@mail.ru

Historical and philosophical context of forming the concept of alienation

Historical-philosophical radiants and forming backgrounds concept of alienations in the West European intellectual tradition XVIII–XIX of centuries, distinction and correlation of various treatments of alienation are considered. The concept of alienation is analyzed in connection with representation about intrinsic forces of the person which is perceived as total creative reproduction of performances of the human person in various aspects: intellectual, spiritual, is social-psychological and economic. The problem of overcoming of alienation is considered in respect of reaching of integrity and harmony of all intrinsic forces of the person.

Keywords: alienation, self-alienation, negativism, essential powers, reproduction of human, model, concept, discourse.

Ivanchuk V. V., aspirant kafedry social'no-politichnih i pravovih nauk, Donbaskyj derzhavnyj pedagozhnyj universitet (Ukraina, Slov'jansk), vohinyashik@mail.ru

Історико-філософський контекст формування концепту відчуження

Розглядаються історико-філософські витоки і передумови формування концепту відчуження в західноєвропейській інтелектуальній традиції XVIII–XIX століть, відмінності і взаємозв'язок різних трактувань відчуження. Поняття відчуження аналізується у зв'язку з уявленнями про сутнісні сили людини, які розуміються як тотальне творче відновлення характеристик людської особистості в різних аспектах: інтелектуальному, духовному, соціально-психологічному і економічному. Проблема подолання відчуження розглядається в плані досягнення цілісності і гармонії всіх сутнісних сил людини.

Ключові слова: відчуження, самовідчуження, сутнісні сили, відтворення людини, модель, концепт, дискурс.

* * *

УДК 177.61

Кадиевская И. А.,
доктор философских наук, профессор, заведующая
кафедрой философии, политологии, психологии
и права, Одесская государственная академия
строительства и архитектуры (Украина, Одесса),
gileya.org.ua@gmail.com

ЛЮБОВЬ КАК ВЫСШАЯ ФОРМА ПРИНЯТИЯ МЕЖДУ ЛЮДЬМИ

Проводится анализ феномена любви как высшей формы принятия. Исследуются понятия «восприятие», «принятие». Ценностные ориентации личности рассматриваются как важный агент восприятия и как его результат принятия или непринятия другого человека. Исследуются виды и уровни принятия и непринятия.

Принятие рассматривается как индивидуальный сложный, многоплановый и многоуровневый процесс (от самых примитивных и простых форм до самых сложных, как – правило соответствующих более высокому уровню развития сознания, самосознания и мировоззрения). Принятие и не принятие человека, было, есть и будет субъективным процессом, но принятие как сочетание сознательного (рационального) и неосознанного (иррационально-эмоционального) восприятия является наиболее продуктивным.

Ключевые слова: любовь, восприятие, принятие, непринятие, ценностные ориентации.

(статья друкується мовою оригіналу)

Любовь – это возможность открыть слабости друг в друге с удовольствием, без волевых усилий и без ущерба для чувства собственного достоинства. Влюбленные не воспринимают друг друга жалкими, они наслаждаются возможностью поучаствовать друг в друге (вызывают особое восхищение примеры, связанные с самопожертвованием, отвагой и великодушием). Великодушные понимаю как способность к искренним широким поступкам (вопреки выгоде, опасности, последствиям). Это также способность терпимо относиться к ошибкам, просчетам и недостаткам любимого человека. Любовь можно также понимать как особое психическое состояние, в котором испытываешь страстное магнетическое притяжение к объекту любви. Причем возникает уверенность в том, что все внутренние страдания, напряжение, давление неразрешимых вопросов, все это может отступить, только через физическую и психологическую близость с любимым. С рассудочной точки зрения не существует никаких объективных оснований полагать, что кто-то в состоянии разрешить чужие внутренние противоречия и ответить на любые вопросы, однако сущность любви как раз и заключается в убежденности в совершенных качествах любимого. Это конечно не означает, что любить можно только сверхчеловека или ходячую энциклопедию. Нет. Думаю, что скорее можно полюбить реального несовершенного человека, познавшего моменты страданий и неуверенности. По-моему, чем выше градус внутренней духовной жизни человека, тем легче и приятнее его любить. Имею ввиду интенсивность и насыщенность мышления, разнообразие потребностей, желаний и идей. Очень важно чувствовать интеллектуальную и духовную состоятельность, испытывать интерес к личности. Если перечисленное присутствует, вместо механического взаимодействия могут возникать отношения более высокого порядка. Кроме того, любовь может дать полноценное комплексное удовлетворение, улучшая физическое и психическое состояние, приятно возбуждая и успокаивая, тонизируя, ободряя, утешая, добавляя оптимизма и надежды в лучшее. Поэтому можно сказать, что любовь – лучший доктор. Она является тонким искусством, предполагает творческое взаимодействие, без

дополнительных волевых усилий позволяет стать добрее и конечно избавляет от одиночества.

Диапазон освещаемых наукой проблем, связанных с феноменом любви, крайне широк. Эрих Фромм в своих работах «Человеческая ситуация» и «Искусство любить» все страсти и устремления человека он рассматривает как попытку найти ответ на проблему своего существования, который, по мнению философа, можно найти лишь вступая в высшую форму взаимодействия – любовь. «Есть только одна страсть, – говорит он, – которая удовлетворяет потребность человека в единении с миром и одновременно в достижении чувства целостности и индивидуальности – любовь» [7, с. 83–84]. В этой связи можно упомянуть и работу М. С. Пека «Нехожденные тропы», который аналогично Фромму определяет любовь как действие, «целенаправленное» действие, совершаемое ради обеспечения и «подпитки» собственного или чужого духовного роста [4]. Философ-антрополог П. Гуревич рассматривает метаморфозы любви в различных культурах и эпохах как проявления Эроса, видя в нем основу человеческой жизни. Попытки экзистенциального объяснения любви делает также Ж.-П. Сартр. Он говорит о необходимости придать своему бытию возможность вбирать в себя точку зрения другого, о желании вобрать в себя этого конкретного другого как абсолютную реальность, во всей его инаковости и т.д. [6].

Цель исследования: осмысление феномена любви как высшей формы принятия между людьми.

Объект исследования: феномен любви (социально-философский аспект).

Предмет исследования: любовь как высшая форма принятия между людьми.

Естественно люди по-разному понимают смысл любви. Мне не импонирует позиция тех, кто стремится унифицировать представление о любви. Некоторые, ссылаясь на известные литературные произведения, стараются выявить общие признаки любви и верят в их истинность. Безусловно, существуют важные общие характеристики любви, но в, то, же время имеет место богатая вариативность в понимании и переживании любви, т.к. мы, прежде всего индивидуальности. Думаю, что именно от этого несовпадения представлений зависят многие разногласия. Разве можно уйти от субъективности собственного восприятия? Любовь напрямую связана с тем, что мы от нее ожидаем. Если двое, потенциально способные любить, ожидают от этого чувства разного, не представляю, как им удастся достичь настоящей близости? Для того, чтобы встретить свою любовь не маловажно разобраться с собой, честно проанализировать свои ожидания, стараясь по возможности избавиться от власти некоторых мешающих навязанных социализацией стереотипов.

Если исходить из прессупозиции о том, что общество это система разнообразных взаимоотношений, можно поставить вопрос так: существует ли некий общий интегральный смысл, обеспечивающий упорядочивание этих взаимоотношений? Представляя себе общую теорию социальной структуры общества легко увидеть, что все элементы социальной структуры обладают некими объединяющими критериями (классы; социальные, профессиональные, демографические группы и т.д.). Стремление к объединению по тем или иным основаниям можно назвать общей закономерностью.

Самоидентификация человека связана с представлением о том, с кем он себя отождествляет и против кого противопоставляет (мечтатели и рационалисты, верующие и атеисты, либералы и социалисты, пессимисты и оптимисты, националисты и интернационалисты, люди искусства (различные виды и направления), спортсмены (различные виды спорта), политики (различные партии и т.д.). Любые виды объединений были бы просто невозможны без восприятия людьми друг друга. Можно предположить, что глобальным смыслом взаимодействия между людьми является потребность быть воспринятыми (от слова принятый) (увиденным, услышанным, понятым и т.д.) друг другом. Если не отклоняться от заданной логики можно поставить вопрос: что же пробуждает у таких разных людей эту общую потребность быть воспринятыми? Думаю, этой целью выступает желание войти на этой основе в ту или иную разновидность общности (в самом широком смысле (пусть это будет что угодно: коллектив, семья, партия, кружок, влюбленная пара. Основания для объединения тоже могут быть самыми разными: общие мысли, идеи, вкусы, эмоции, потребности, цели, всевозможные пристрастия и т.д.).

«Восприятие – это познавательный процесс, формирующий субъективную картину мира. Это психический процесс приема и переработки информации. Восприятие – есть значительно большее, нежели передача нервной системой нейронных импульсов в определенные участки мозга. Восприятие также предполагает осознание субъектом самого факта восприятия» (осознанное принятие) [1].

Теоретики НЛП (Гагин, Ковалев) обосновывают определяющее значение раппорта (преднамеренного достижения максимального сходства между людьми) в качестве главного критерия обеспечивающего комфортность общения и достижение принятия людей друг другом [2; 3].

Полагаю, что человека отличает способность принимать индивидуальность другого в результате осознанного восприятия. Другой человек не должен быть нашей точной копией, он может в чем-то быть похожим, а чем-то отличаться. Важно чтобы он не вызывал у нас принципиального антагонизма, отторжения и сопротивления (от слова противно – неприятие). Считаю вполне нормальным стремление некоторых людей переходить от смутного, неопределенного восприятия к осознанному восприятию.

Впрочем, важно попытаться представить себе: что и как в обычной жизни человек может воспринимать в другом человеке? У каждого человека есть свой набор качеств, установок, мыслей, ценностей, привычек, способов реагирования на происходящее. Это то, что составляет основу личности и индивидуальности человека. Это характер, части которого как-то между собой либо более-менее сочетаются (гармония, конгруэнтность), либо плохо сочетаются (дисгармония, не конгруэнтность).

Важное значение в структуре личности играют ее убеждения, как элемент мировоззрения, придающий человеку некую устойчивость во взглядах на мир, знаниях, выводах и оценках действительности. Убеждения направляют поведение и волевые действия. В отличие от внушения, убеждение основано на осмысленном принятии человеком каких-либо сведений или идей, на их анализе и оценке. Итак, если кто-то видит значительную

часть этого набора – считается, что он хорошо знает другого человека. А если при этом он еще и с уважением относится к большинству составляющих этого набора, то тогда он не только знает, (или поверхностно симпатизирует) но и принимает. Чем большее количество качеств другой свободно и осознанно признает, и не хочет как-то изменить – тем выше уровень отношений.

Стоит серьезно задуматься о том, какие же существуют возможности, осуществления осознанного восприятие, направленного на достижение принятия или непринятия другого человека? Не исключаю, что действительно бывает (воспетое в искусстве) метафизическое, иррациональное восприятие. Впрочем, если оно уже возникло, ему не смогут помешать любые способы осознанного восприятия (чудо, все-таки)! Но если «волшебного чуда» на самом деле нет, неосознанное восприятие является просто неинформативным и поверхностным (это довольно актуальная проблема, ведь часто люди десятилетиями живут вместе, а друг друга толком не знают. Просто они по тем или иным причинам предпочли жить на уровне неосознанного смутного восприятия, а «иррационального чуда» так и не возникло)!

Понимая сложность и неоднозначность этого вопроса, вижу, что осознанное восприятие зависит от того, что познающий субъект считает ключевой, смыслообразующей информацией о другом человеке. Так или иначе, но именно его субъективные представления и оценки будут определять принятие или непринятие другого. Для кого-то важнее всего будет узнать политические, религиозные, творческие, спортивные, бытовые или еще какие-нибудь представления. Вполне разделяю позицию тех исследователей, которые считают ценностные ориентации личности важным агентом восприятия и как его результата принятия или непринятия другого человека.

Ценностные ориентации включают:

1) идеологические, политические, моральные, эстетические и другие основания оценки человеком другого человека, социальных объектов и событий; (именно здесь следует искать ключ к пониманию того, что в других оскорбляет или наоборот утверждает важные для нас чувства);

2) способ организации человеком своего поведения в соответствии с осознанными мотивами, возведенными в ранг смысложизненных ориентиров [5, с. 259].

Понятия «принятие» и «непринятие» в результате анализа связанных с ними синонимичных рядов выявляют смысловые связи со словами «вместе» – «порознь», а также «свой» – «чужой».

Итак, принятие другого человека, по-моему, связано с такими понятиями: единомышленник, союзник, сообщник, соучастник, друг, соратник, сподвижник, свой, последователь, приверженец, поклонник (вместе с тем я не стремлюсь к идеализации, т.к. принятие может также достигаться через прощение за что-то).

Непринятие другого человека связано со следующими понятиями: противоположный, антагонист, непримиримый противник (от слова противно), соперник, враг.

Для человека потенциально доступны разные виды и уровни принятия. Субъективное принятие включает: сочувствие, сопереживание, умение выслушать, отсутствие стремления изменить человека.

Принятие – это не пассивное явление, наподобие терпения или невмешательства.

Итак, переходя к ключевому вопросу статьи, хочется сделать вывод о том, что любовь как физическая и духовная близость является наиболее сильным способом ощущения и демонстрации принятия. Это высшая форма принятия между людьми.

В итоге всех рассуждений еще сильнее убеждаюсь в том, что в сущностном и смысловом отношении понятия «принятие–непринятие» тесно связаны с понятиями («приемлемо–неприемлемо», а также «приятно–неприятно» в понимании и переживании конкретного человека). Вдумчиво читая синонимичные ряды слов, связанных с этими понятиями можно будет еще раз представить себе: что люди ожидают от принятия и с чем связывают непринятие? Приятно – означает то, что доставляет удовольствие, вызывает положительные эмоции. Неприятно – означает отталкивающе, противно. Принять или не принять во многом значит определиться с этими понятиями.

Синонимы к слову неприятно: отвратительно, скверно, невыносимо, полярно, гнусно, мерзко, враждебно, вопреки, поганно, гадко, отталкивающе, омерзительно, тошнотворно, несносно, неуютно, тягостно, муторно, отвратно, мерзопакостно, постыло, видеть не могу, нет сил терпеть, с души воротит. У этих слов проявляются разные смысловые оттенки. Думаю, что чаще всего нам неприятно, и мы не принимаем (в том числе в активной форме) то, что оскорбляет какие-то важные для нас чувства. Все это крайне индивидуально. Именно поэтому между людьми часто не хватает элементарного взаимопонимания, а стойкое не принятие кого-то так и остается на уровне смутных не осознанных ощущений. Сам воспринимающий субъект может не вполне понимать что именно в ком-то является отвратительным и мерзопакостным?

Случаи могут быть разными по сложности с точки зрения внятного осознания причин. К простым примерам я бы отнесла многие хорошо известные пороки общего характера: глупость, фанатизм, догматизм, предательство, трусость, малодушие, подхалимство, злопамятность, мстительность, враждебность, жестокость, жадность, нечистоплотность, корысть, неискренность, лживость, интриганство, и т.д. (к счастью в классической литературе присутствует типизация характеров и даже «говорящие фамилии»). Просто некоторые герои как результат типизации реальных человеческих характеров в несколько преувеличенной форме отождествляются с теми или иными положительными качествами или пороками. Так, в произведении «Мертвые души» Н. В. Гоголя: Плюшкин – символизирует патологическую жадность и как результат – деградацию личности, для которой кроме «старого хлама» в жизни не осталось больше ничего важного и ценного. Манилов – символизирует неспособность к действию и как результат – апатию, пассивность как инвариант деградации личности. Собакевич – символизирует грубость и закостенелость взглядов. В произведении «Обломов» И. Гончарова: Главный герой – символизирует опустившегося безвольного человека как инвариант деградации личности. В произведении «Война и мир» Л. Н. Толстого: Пьер Безухов – символизирует безразличную к жизни и другим людям пылкую ищущую и гуманную личность. В произведении «Герой нашего

времени» М. Ю. Лермонтова: Печорин символизирует апатию, безразличие к жизни и окружающим людям, нигилизм как инвариант деградации личности и т.д.

Вместе с тем в нашем обществе не сложно заметить активное непринятие определенных групп (бомжи, инвалиды, толстяки, заключенные и т.д.). Прежде чем искать антигуманную подоплеку такого непринятия (хотя это, к сожалению, имеет место и с этим безусловно необходимо активно бороться как с проявлениями социального зла), возможно, в основе не принятия этих групп некоторыми людьми лежит активное отторжение тех социальных явлений, которые они олицетворяют.

Синонимы к слову приятно – угодно, славно, симпатично, привлекательно, желанно, сердечно, сладостно, отраднo, благостно, радостно, любо, примило, кайфово, приятно, в охотку, приятный во всех отношениях, бальзам на сердце, в радость, как маслом по сердцу, одно удовольствие, располагающий к себе. У этих слов тоже проявляются разные смысловые оттенки. Считаю, что чаще всего нам приятно и мы принимаем (в активной форме) то, что разделяет, защищает, утверждает, отстаивает и возвеличивает какие-то важные для нас чувства).

В целом можно говорить о том, что принятие или непринятие человека не в коем случае не является однозначной, бескомпромиссной, точной операцией нашего осознанного восприятия. Это конечно не так. В восприятии и связанными с ним оценками (принятия–непринятия) в любую минуту могут произойти перемены (по-моему, это и есть магия).

Принятие, прежде всего, индивидуальный сложный, многоплановый и многоуровневый процесс (от самых примитивных и простых форм до самых сложных, как-правило соответствующих более высокому уровню развития сознания, самосознания и мировоззрения. Неизвестно, какой уровень принятия является лучшим. Мне импонирует принятие как оптимальное сочетание сознательного (рационального) и неосознанного (иррационально-эмоционального) восприятия.

Список использованных источников

1. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Восприятие>.
2. Гагин Т. В. Модели НЛП в работе психолога / Т. В. Гагин, С. С. Козакевич. – М.: Изд-во ин-та психотерапии, 2002. – 285 с.
3. Ковалев С. В. Введение в современное НЛП. Психотехнологии личностной эффективности / С. В. Ковалев. – М.: Флинта, 2010. – 547 с.
4. Пек М. С. Нехожденные тропы. Новая психология любви, традиционных ценностей и духовного роста / М. С. Пек. – М., 1996.
5. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 2006.
6. Сартр Ж.–П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм / Ж.–П. Сартр // Проблема человека в западной философии. – М., 1991. – С.211.
7. Фромм Э. Человеческая ситуация / Э. Фромм. – М., 1994.

References

1. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Vosprijatie>.
2. Gagın T. V. Modeli NLP v rabote psihologa / T. V. Gagın, S. S. Kozakevich. – M.: Izd-vo in-ta psihoterapii, 2002. – 285 s.
3. Kovalev S. V. Vvedenie v sovremennoe NLP. Psihotehnologii lichnostnoj jeffektivnosti / S. V. Kovalev. – M.: Flinta, 2010. – 547 s.
4. Pek M. S. Nehozhdennye tropy. Novaja psihologija ljubvi, tradicionnyh cennostej i duhovnogo rosta / M. S. Pek. – M., 1996.
5. Rubinshtejn S. L. Problemy obshhej psihologii / S. L. Rubinshtejn. – M., 2006.
6. Sartr Zh.–P. Pervichnoe otnoshenie k drugomu: ljubov', jazyk, mazohizm / Zh.–P. Sartr // Problema cheloveka v zapadnoj filosofii. – M., 1991. – S.211.
7. Fromm Je. Chelovecheskaja situacija / Je. Fromm. – M., 1994.

Kadievskaya I. A., Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy, Political Science, Psychology and Law, Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture (Ukraine, Odessa), gileya.org.ua@gmail.com

Love as the highest form of acceptance between people

The article analyzes the phenomenon of love as the highest form of adoption. We study the «perception» of the concept, «acceptance». Valuable orientations of the person seen as an important agent of perception and as a result of its acceptance or rejection of the other person. We study the types and levels of acceptance and rejection.

Acceptance is regarded as an individual complex, multi-faceted and multi-level process (from the most primitive and simple forms to the most complex, such as generally corresponding to a higher level of consciousness, self-consciousness and world). The adoption and acceptance of a person has been, is and will be a subjective process, but the adoption of a combination of conscious (rational) and unconscious (irrational and emotional) perception is the most productive.

Keywords: love, perception, acceptance, failure, value orientation.

Кадієвська І. А., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, політології, психології і права, Одеська державна академія будівництва і архітектури (Україна, Одеса), gileya.org.ua@gmail.com

Любов як вища форма прийняття між людьми

Проводиться аналіз феномена любові як вищої форми прийняття. Досліджуються поняття «сприйняття», «прийняття». Ціннісні орієнтації особистості розглядаються як важливий агент сприйняття і як його результат прийняття або неприйняття іншої людини. Досліджуються види та рівні прийняття і неприйняття.

Прийняття розглядається як індивідуальний складний, багатоплановий і багаторівневий процес (від найпримітивніших і простих форм до найскладніших, як-правило відповідних вищому рівню розвитку свідомості, самосвідомості і світозряду). Прийняття та не прийняття людини, було, є і буде суб'єктивним процесом, але прийняття як поєднання свідомого (раціонального) і неусвідомленого (іраціонально-емоційного) сприйняття є найбільш продуктивним.

Ключові слова: любов, сприйняття, прийняття, неприйняття, ціннісні орієнтації.

* * *

УДК 111.7+116.472

Каранфилова Е. В., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, политологии, психологии и права, Одесская государственная академия строительства и архитектуры (Украина, Одесса), gileya.org.ua@gmail.com

ФИЛОСОФИЯ ТВОРЧЕСТВА В ИННОВАЦИОННОЙ ПАРАДИГМЕ СОЦИАЛЬНОСТИ

Исследуется проблема творчества как деятельности, результатом которой является создание новых материальных и духовных ценностей. При этом, акцентировано внимание на том, что творчество как преодоление существующего и расширение границ для нового не всегда осуществляется в конструктивной форме. Рассмотрены основные закономерности его существования и развития в социуме.

Изучено понятие «креативность» как социальное творчество, которое не только выдвигает идеи, но и доводит их до конкретного практического результата. Развитие креативности на современном этапе показано как один из основополагающих принципов социальности. Основой анализа изучения человека как индивидуальности выступает соединение и взаимосвязь его свойств как личности и субъекта деятельности, в структуре которых обнаруживаются интенции для реализации творческого потенциала индивида. Комплексное развитие творческих способностей в социальном процессе может быть обеспечено посредством актуализации и приведения их во взаимодействие на основе единого связующего деятельностного стержня – специально организованной творческой деятельности, направленной на интеграцию полученных умений и навыков.

Ключевые слова: творчество, креативность, творческая активность, творческая деятельность.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Тенденция изучения творчества в современной науке выражается в постепенном движении от нерасчлененного, синкретического описания явлений творчества и попыток непосредственно охватить эти явления во всей их конкретной целостности, к выработке представления об исследовании творчества как о комплексной проблеме.

Изучение творчества, таким образом, происходит как движение по линии дифференциации аспектов, выявление ряда различных по своей природе закономерностей, детерминирующих творчество. Отметим также, что в наши дни такая дифференциация еще далека от завершения. Поэтому комплексное изучение творчества остается актуальной задачей для настоящего исследования.

Цель исследования: выявить особенности творчества в контексте социальных инноваций.

Цель исследования обусловила решение следующих задач:

- раскрыть особенности, которые позволяют характеризовать творчество как сущностную характеристику личности;
- рассмотреть амбивалентные характеристики творчества, как вида социальной деятельности человека.

Объект исследования: творчество в парадигме социальности.

Предмет исследования: творчество как проявление социальной активности.

Диапазон освещаемых наукой проблем, связанных с творчеством, крайне широк. Общефилософским вопросам изучения творческой личности посвящены работы А. Н. Ложилина, Н. П. Францовой, Т. А. Шумилина. Конкретные аспекты бытия творческой личности отражены в работах Е. Я. Басина, А. С. Майданова, М. Г. Селюч.

Э. В. Ильенков, Б. Н. Бессонов, П. С. Гуревич, раскрывают общегуманитарные аспекты проблематики личности как субъекта творческой деятельности. Личности, как субъекту творчества, факторам и условиям её формирования, характеристикам общественного бытия посвящены работы М. С. Кагана, исследования Ю. В. Сычёва, В. Н. Томалинцева. Когнитивные аспекты творческого процесса отражены И. А. Бесковой, В. С. Библиером, В. П. Зинченко, В. А. Лекторским; современные антропологические аспекты – В. М. Розиным, С. А. Смирновым, Б. Г. Юдиным. Особенности социального детерминизма творческой деятельности рассмотрены у М. В. Демина, Л. И. Чинаковой, вероятностного детерминизма как методологического подхода – в работах С. П. Курдюмова, И. Пригожина и Г. Хакена и других.

В процессе творчества не только отражаются предметы и явления объективного мира, но и познаются условия и причины возникновения и существования этих предметов и явлений. Поэтому творчество следует рассматривать как процесс сложных объективно-субъективных отношений между творцами и объектами творчества, как единство познания, преобразования, самопознания и самореализации. Ведь человек включён в общественную систему, в том числе и благодаря его сознательной целесообразной деятельности, которая по своей сути носит общественный характер. Специфически человеческой формой активного отношения к действительности выступает деятельность. Само общество возникает как результат деятельности, осуществляемой людьми, которая и становится интегрирующим фактором, причем деятельность представляет собой универсальный способ бытия человека и в мире вообще, и в обществе, в частности. Посредством деятельности человек обнаруживает свою сущностную определённую, прежде всего, деятельность людей включает в себя освоение их исторического опыта, что формирует основу последующей творческой

деятельности и представляет собой, по сути, механизм социализации индивида. Однако не всякая деятельность – творческая.

Традиционно различают два вида деятельности – стереотипный и оригинальный. Стереотипная деятельность предполагает копирование, повторение существующего, его тиражирование. Только оригинальная деятельность завершается созданием существенно нового продукта. Это классический тип творчества. Главный признак творчества – создание нового, которое логически выводится из такого атрибута материи, как саморазвитие. Под новым понимается не просто недавно созданное, а именно постановка еще неизвестной задачи, не имеющей готового правила решения, получение результатов, которые еще не достигались, то есть создание оригинальных идей и концепций.

Сущностной характеристикой творчества является его историчность – это значит, его значимость может меняться в зависимости от социокультурного контекста. Подлинное творчество в культуре, политике, науке, производстве определяется принципиальной новизной полученных результатов в масштабах их исторической значимости.

Исходя из этого, в творчестве можно выделить ряд особенностей:

– творчество представляет создание нового, уникального, оригинального, посредством чего в мир привносятся изменения, что, с одной стороны, расширяет границы неизведанного, создавая при этом новые поля для дальнейших исследований, с другой – открывает совсем новые возможности, до этого казавшиеся нереальными;

– творчество есть сознательная целесообразная деятельность. Выбор целей, как правило, сопряжен с проблематикой ценностных ориентаций личности;

Современные исследования проблемы творчества акцентируют внимание на особенностях творческой личности, которая раскрывается как деятельностный субъект, формирующие своё бытие согласно собственной свободной воле. Ведь творчество представляет собой свободную деятельность, а созидание нового сопряжено с критикой, а порой отрицанием старого, в связи с чем актуализируется вопрос о взаимоотношении творчества и традиций. С одной стороны, возникновение нового способствует радикальному переосмыслению действительности, с другой, – невозможно представить исторический процесс без сохранения элементов предшествующего. Новое и традиционное взаимодополняют друг друга в творческом процессе.

Как уже отмечалось, творчество включает в себя элементы как продуктивного, так и репродуктивного. Продуктивная деятельность преобладает в творчестве. Однако репродуктивная также имеет творческое содержание, ведь зачастую воспроизведение существующего в чистом виде невозможно, в повторении также обнаруживается элемент нового.

Современная действительность, характеризующаяся в социально-философской мысли с позиций концепций глобализации, постиндустриального, информационного, инновационного общества позволяет переосмыслить природу творческой деятельности посредством раскрытия новых аспектов, которые возникают в становящейся социальной реальности. Происходящие в обществе перемены затрагивают, в первую очередь, социальные отношения, организующиеся на новых основаниях –

инновационной деятельности, и распространяются на прочие сферы. Так, в частности, перед обществом возникает задача создания условий, дающих возможность воспитания инновационной личности, как формирующегося социального типа, отвечающего императивам эпохи.

Проблемным моментом в изучении творчества следует отметить тот факт, что не всегда его результат является ожидаемым даже для самого автора. В одних случаях – это потребность в самовыражении, в диалоге со своим вторым «Я» (М. Бахтин, Каган), а в других – актуализация таких защитных механизмов психики как катарсис, сублимация, идентификация (З. Фрейд), когда сам продукт, как и сам процесс творчества, является психотерапевтическим средством для автора. Отсюда амбивалентные характеристики творчества. Будучи, безусловно, прогрессивным явлением, творчество может одновременно нести в себе и разрушительное, деструктивное начало. Отсюда знаменитый архетип «злого гения», раскрывающий всю сложность и неоднозначность как личности гения-творца так и продукта, им создаваемого.

По объему принципиальной новизны результата творчества, исследователи Л. П. Мещиха и С. П. Демьянчук выделяют четыре уровня творчества:

Первый, самый высокий уровень, характеризует процесс творчества, который приводит к принципиально новому результату для всего человечества. Это произведения гениальных писателей, художников, композиторов, а также находки и открытия, меняющие мировоззрение эпох [5]. Понятно, что творчество такого уровня присуще только узкому кругу творцов – гениев, прерогатива элиты человечества.

Второй уровень творчества, по мысли исследователей, касается продукта, который является новым для широкого круга людей определенных стран мира [5].

Третий уровень исследователи характеризуют как новизну творческого продукта для достаточно ограниченного круга людей. Наиболее типичным примером для него является рационализаторское предложение, которое реализуется, как правило, в рамках подразделения предприятия. В лучшем случае – отрасли.

Четвертый уровень отнесен исследователями к творчеству, новизна продукта которого является субъективным фактором, значимым только для самого человека-творца. Как правило, он связан с развитием креативности в личности.

Объективное исследование проблемы творчества сегодня невозможно без исследования родственного ему явления креативности. Под креативностью часто понимают способность человека придумывать усовершенствованные или совсем неожиданные и новые идеи, гибкое, неординарное решение проблем, умение быстро переключаться с одной идеи на другую, способность работать в необычной обстановке, умение видеть что-то особенное в рутинном, и что-то рядовое в особенном – все эти характеристики символизируют человека с креативным мышлением. По мнению А. Маслоу, креативность включает в себя повышенную чувствительность к проблемам, к дефициту или противоречивости знаний, по определению этих проблем, по поиску их решений на основе выдвижения гипотез, по проверке и изменению гипотез, по формулированию результата решения.

Под понятием «креативный» принято называть такое творчество, которое не только выдвигает идеи, но и доводит их до конкретного практического результата. Относительно оценки креативности продуктов художественного, научного, литературного творчества, исследователи утверждают, что она может быть задана только в контексте существующих в определенной культуре, в определенное время критериев и норм оценок.

Сегодня понятие креативности непосредственно связано с неким отступлением от общего хода и порядка вещей, с феноменом разрушения и стихийности творческого процесса. Это позволяет наиболее адекватно выявить в самой стихии разрушения, деструкции творческий феномен, потенцию к динамике, развитию, формированию новых смысловых ориентиров. В этой ситуации происходит дифференциация культурного пространства на традиционную культуру консервативного общества и на культуру как сгусток энергии новаторства, творчества индивидуальности. Первая появляется как ложь, бессмысленное уравнивание лиц с деструктивной направленностью ко всему творческому и новаторскому. Вторая выступает в роли истины с деструктивной сутью в своей основе, направленной против ханжества, морализаторства, отсталости мышления и ценностных ориентиров «старой» консервативной культуры. Именно эта вторая, возникающая как реакция по отношению к первой, и является залогом креативности.

По мысли А. Лосева «Диалектика творческого акта такова, что и субъект творчества, будучи конечным, заряжен бесконечными художественными и вообще жизненными потенциями, и созданный объект, будучи конечной вещью, тоже заряжен бесконечными смысловыми истечениями, и та же самая диалектика содержится и в самом творческом процессе, в самом акте творчества» [4]. Анализ механизмов и закономерностей творчества показывает, что все качества человека, необходимые для его реализации, развиваются в процессе обучения и творческой деятельности и, следовательно, доступны каждому. Творчество, таким образом, выступает как общее, родовое понятие, свойственное человеку, в различные эпохи оно реализуется в разной степени. В современных условиях научно-технического прогресса творчество приобретает специфические формы и возможности, при этом сохраняя свое основное свойство – зависимость от человека, показатель способностей человека, востребованность человеком.

Социальная активность человека, психологические механизмы достижения поставленных целей, – все это приобретает в процессе общественного воспитания с помощью специальных методов воздействия. Тем самым мы отвергаем точку зрения, согласно которой человеческая активность обусловлена биологическими предпосылками. Активность личности, прежде всего, связана с ее способностью производить общественно значимые преобразования, которые проявляются в творчестве и общении через волевые усилия. А. Лосев утверждает: «То, что творчество есть некоторого рода развитие, это ясно. Развивается тот, кто творит. Развивается деятельность творца. И то, что становится результатом творческой деятельности, есть тоже результат известного развития» [4]. Ученый подчеркивает – творчество – это, прежде всего, деятельность человека. Деятельность – творческая деятельность – творчество являют собой

необходимую траекторию развития социальной материи. Для творческого акта необходимо, наличие объекта и субъекта деятельности, то есть человека и окружающей его действительности, которую он преобразует в соответствии с исходным замыслом.

Выводы: в исследовании уточнена роль творчества как продуктивной формы активности, присущей всем видам человеческой деятельности и проявляющейся в самостоятельности мысли, оригинальности суждений, новаторской инициативе. Категория творчества – ключевая не только для понимания динамики социально-исторических процессов и перспектив развития личности, но и для осмысления специфики инновационной деятельности человека, не вписывающейся в традиционные нормы и стандарты поведения, так называемой позитивной девиации. Разноплановость и многомерность творчества как социального феномена приводит к различным социальным последствиям; творчество воплощается в разных видах не только в созидательном, но иногда и в амбивалентном проявлении. Амбивалентные проявления творчества заключаются в наличии в нем элемента деструкции, необходимого для разрушения устаревших консервативных явлений и утверждения нового, прогрессивного, существенно расширяющего существующие границы реальности.

Креативность исследована в качестве существенного показателя творческой личности. Взгляд на креативность как универсальную черту личности человека предполагает определенное понимание творчества. В данном аспекте речь идет про формирование креативности, как интеграционной черте личности, которая проявляется, главным образом, в том, что человек вкладывает творческое начало во все виды деятельности. Развитие креативности на современном этапе является одним из основополагающих принципов социальности. Комплексное развитие творческих способностей в социальном процессе может быть обеспечено посредством актуализации и приведения их во взаимодействие на основе единого связующего деятельностного стержня – специально организованной творческой деятельности, направленной на интеграцию полученных умений и навыков.

Список использованных источников

1. Бахтин М. М. Эстетические наследия и современность / М. М. Бахтин // Межвузовский сборник научных трудов: в 2 ч. – Саранск: Из-во Мордовского ун-та, 1992. – 178 с.
2. Даренський В. Мистецтво як феномен людино творення / В. Даренський // Філософська думка: український науково-теоретичний часопис. – 2009. – №6. – С.61–77.
3. Креативное мышление в бизнесе; [пер. сангл. Н. Скворцовой] / Т. М. Амабайл, Д. Леонард, Дж. Рейпорт. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2011. – 227 с. – (Серия: «Классика Harvard Business Review»).
4. Лосев А. Диалектика творческого акта (Краткий очерк). Контекст. – 1991.
5. Мішыха Л. П. Креативний продукт у структурі творчої діяльності особистості / Л. П. Мішыха, С. П. Дем'янчу // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – 2008. – Вип.13. – Ч.1. – С.11–13.

References

1. Bahtin M. M. Jesteticheskie nasledija i sovremennost' / M. M. Bahtin // Mezhhuzovskij sbornik nauchnyh trudov: v 2 ch. – Saransk: Iz-vo Mordovskogo un-ta, 1992. – 178 s.
2. Daren's'kyj V. Mystectvo jak fenomen ljudyno tvorennja / V. Daren's'kyj // Filosofs'ka dumka: ukrai'ns'kyj naukovy-teoretychnyj chasopys. – 2009. – №6. – S.61–77.
3. Kreativnoe myshlenie v biznese; [per. s angl. N. Skvorcovoj] / T. M. Amabajl, D. Leonard, Dzh. Rejport. – M.: Al'pina Biznes Buks, 2011. – 227 s. – (Serija: «Klassika Harvard Business Review»).

4. Losev A. Dialektika tvorcheskogo akta (Kratkij ocherk). Kontekst. – 1991.

5. Mishhyha L. P. Kreatyvnyj produkt u strukturi tvorchoi' dijaj'nosti osobystosti / L. P. Mishhyha, S. P. Dem'janču // Zbirnyk naukovyh prac': filozofija, sociologija, psihologija. – 2008. – Vyp.13. – Ch.1. – S.11–13.

Karanfilova E. V., Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of Philosophy, Political Science, Psychology and Law, Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture (Ukraine, Odessa), gileya.org.ua@gmail.com

Philosophy of creativity in the innovative paradigm of sociality

In the article the problem of creativity as an activity, which results in the creation of new material and spiritual values. At the same time, focus on the fact that creativity as overcoming the existing and expanding the boundaries of the new is not always carried out in a constructive manner. The basic laws of its existence and development in society.

Studied the concept of «creativity» as a social creation, which not only puts forward ideas and bring them to practical results. The development of creativity at this stage is shown as one of the fundamental principles of sociality. The basis of the analysis of the study of man as an individual performs the connection and the relationship of its properties as a person and the subject of activity, which are found in the structure of intention to realize the creative potential of the individual. Integrated development of creative abilities in the social process can be achieved by updating and bringing them into a single interaction based on the binder of the activity bar – specially organized creative activities aimed at the integration of the obtained skills.

Keywords: creative, creativity, creative activity, creative activity.

Каранфілова О. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології, психології і права, Одеська державна академія будівництва і архітектури (Україна, Одеса), gileya.org.ua@gmail.com

Філософія творчості в інноваційній парадигмі соціальності

Досліджується проблема творчості як діяльності, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. При цьому, акцентовано увагу на тому, що творчість як подолання існуючого і розширення кордонів для нового не завжди здійснюється в конструктивній формі. Розглянуто основні закономірності його існування і розвитку в соціумі.

Вивчено поняття «креативність» як соціальна творчість, яка не тільки висуває ідеї, але і доводить їх до конкретного практичного результату. Розвиток креативності на сучасному етапі показано як один з основоположних принципів соціальності. Основою аналізу вивчення людини як індивідуальності виступає з'єднання і взаємозв'язок його властивостей як особистості і суб'єкта діяльності, в структурі яких виявляються інтенції для реалізації творчого потенціалу індивіда. Комплексний розвиток творчих здібностей в соціальному процесі може бути забезпечено за допомогою актуалізації та приведення їх у взаємодію на основі єдиного сполучного діяльнісного стрижня – спеціально організованої творчої діяльності, спрямованої на інтеграцію отриманих умінь і навичок.

Ключові слова: творчість, креативність, творча активність, творча діяльність.

* * *

УДК 261.7

Кіцул М. О.,
пошукач кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

НОВОЗАВІТНІ ЦІННОСТІ ЯК ОСНОВА ПРАВОСЛАВНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Досліджуються система новозавітних цінностей як основа для православної педагогіки. Головною християнською цінністю є любов, що ставиться до «іншого» як до абсолютної самоцінності. Християнська любов є справжнім альтруїзмом. Спонтанність любові відрізняє її від виконання обов'язку. Любов передбачає надання іншому такої ж гідності, яка є у Я. Християнська любов є головною цінністю для релігійної педагогіки не лише тому, що вона є відмінною рисою справжнього християнського менталітету, але і через власний значний гуманістичний потенціал. Солідарність, породжена любов'ю, конституює братське спілкування як нову форму соціальності. Через солідарність, яка задається вірою, найбільше об'єднується суспільство, а завдяки надії відбувається реалізація соціальних ідеалів. Скромність та смирення сприяють збереженню усіх суб'єктів спілкування в християнському соціумі.

Ключові слова: християнська педагогіка, довершеність, чесноти, віра, надія.

Православна педагогіка у своєму історичному розвитку мала три основні джерела. По–перше, справляла свій вплив

старозавітна система цінностей. Велике значення мали особливі традиції педагогіки, характерні для біблійних «книг премудрості». Важливо, що у межах іудейської релігійної культури був сформований особливий ідеал вчителства та учнівства. По–друге, впливовими були традиції античної педагогіки, спрямовані на формування всебічно розвинутої особистості, її розвиток до стану довершеності. У християнській духовності, особливо – чернечій, антична система виховання ідеального громадянина стала основою для формування вірцевих чеснот у бажаному характері вірних. По–третє, найважливішим джерелом для православної педагогіки стали євангельські цінності. Моральна висота євангельської духовності універсальної любові та братерства стала високим ідеалом, що надихав на пошук довершенішого способу життя, ніж старозавітній або філософський. Новозавітна критика моралі закону зробила очевидною абсолютну важливість ідеальної системи цінностей як самодостатньої основи моральності. Християнський ідеал учнівства у єдиного Вчителя передбачав синтез педагогіки та історіософії, надаючи вихованню кожного покоління християн абсолютного есхатологічного значення.

Те, що новозавітні цінності стали головним фундаментом для православної педагогіки, визнається як аксіома усіма дослідниками та теологами. Але при цьому увага концентрується не на аксіології, не на новозавітних цінностях, і навіть не на «традиційних» цінностях, а на передачі традиційного православного способу життя. Саме за цією схемою відбувається формування змісту «Християнської етики» або «Основ православної культури». Лише вітчизняні протестанти звертають увагу на необхідність формування виховання на основі біблійних моральних прикладів та приписів.

Метою дослідження є аналіз системи новозавітних цінностей як основи для православної педагогіки.

У центрі системи новозавітних цінностей – любов («агапе»). «Любов до ближнього (агапе), як вона мається на увазі в Євангеліях, не є любов взагалі – це ні платонічний, спрямований на ідеї eros, ні особиста «дружня любов» (philia) Аристотеля; ні стоїчна agapesis, яка, правда, зі своєю тенденцією до універсальності підходить до неї ближче, але грає тільки підпорядковану роль» [1, с. 424]. В християнській агапе немає екстатичності платонівського eros: останній спрямований на те, чого немає у суб'єкта, на досягнення повноти у спілкуванні з коханим, на отримання довершеності у причетності до ідеального світу, на виповнення своєї суб'єктивності у осягненні Причини всього [2]. Ерос – це «пристрасна любов, яка бажає іншого» [3, с. 35], найчастіше вона чуттєва, але буває також і містична, поетична, тощо [Там само]. У християнській любові немає мети користуватися благами іншого, чим характеризується «дружня любов» (philia) [3, с. 36], для якої характерне прагнення до взаємного обміну, доповнення один одного у солідарній спільноті. Християнська агапе позбавлена усіх різновидів відриготи і прихованого егоїзму, які існують в «еросі» через його пристрасність чи у «філії» через її розрахунки. «Любов до ближнього первинно є інтенція на ближніх, інших, причому позитивна, яка стверджує спрямованість, зміщення центру ваги з Я на Ти. Слово «любов» при цьому вводить в оману, якщо акцентувати увагу на його чуттєвій стороні, в той час як суть справляється в умонастрої, інтенції, навіть, нарешті, – і не в останню чергу – у вчинку.

Справа полягає у внутрішній близькості до іншого; яка, проте, виявляється в думках про нього як про особистість, у поручі за нього власною особистістю як за самого себе» [1, с. 424]. Таким чином, суть християнської любові–агапе – поставитися до іншого як до абсолютної самоцінності. В «еросі» та «філії» інший слугує задоволенню бажань Я – чуттєвих чи «вищих», таких як потреба у спілкуванні чи солідарності. В християнській «агапе» Я ділиться власним життям безкорисливо, що слугує виразом нового способу існування «із надлишком» (Ів. 10: 10). Християнська «агапе» є справжнім альтруїзмом [1, с. 425]. «У даному випадку людина живе не для себе, як егоїст, але для іншого. Там, де подібна установка між декількома особистостями взаємна, з'являється етично спонтанне буття особистостей один для одного – на противагу байдужості просто живуть пліч–о–пліч, або навіть один проти одного. Ціннісна сфера чужої особистості визнається, як своя власна» [Там само]. Спонтанність любові відрізняє її від виконання обов'язку згідно із категоричним імперативом. Любов потрібно мати як внутрішній душевний настрій, як спрямованість усіх сил особистості в інтенції на інших. Агапе є свідомою любов'ю до іншої особистості, а не загальним бажанням, яке шукає задоволення – як у випадку еросу [3, с. 37]. У випадку християнської агапе, «любов до ближнього пов'язує безпосередньо внутрішню сторону особистості зі внутрішньою стороною особистості» [1, с. 426]. Саме тому любов–агапе доповнює справедливість: остання вказує, як не можна чинити відносно іншого, а перша – яка поведінка по відношенню до іншої особистості необхідна [1, с. 425].

Важливим для встановлення специфіки любові–агапе є її розрізнення від співчуття. «Ядро любові до ближнього – як раз не співчуття, взагалі не страждання, але відчуття і прагнення, яке затверджує чужу особистість як таку. Співчувати можна тільки тому бідному, слабкому і хворому, що є в людині. Любов же спрямована до іншого. Любов спрямована в істотній мірі на цінне, але ніколи – на констрцінне» [1, с. 428]. Саме тому Макс Шелер протестує проти розуміння ніцшеанцями християнства як проповіді співчуття до низького та засудження високого. Взагалі, Шелер, Гартман та інші дослідники доводять, що приписування Ф. Ніцше християнству такого явища як ресентімент. «Ресентімент – це самоотруєння душі, що має цілком певні причини і слідства. Воно являє собою довгострокову психічну установку, яка виникає внаслідок систематичного заборони на вираження відомих душевних порухів і афектів, самих по собі нормальних і відносяться до основного матеріалу людської натури, – заборони, що породжує схильність до певних ціннісних ілюзій і відповідним оцінками. В першу чергу маються на увазі такі душевні рухи і афекти, як жага і імпульс помсти, ненависть, злоба, заздрість, ворожість, підступність» [4, с. 13]. Приписувати християнству ресентімент, як це робили ніцшеанці, немає підстав, оскільки християнська універсальна любов до всякої особистості не включає у себе ненависті до інших особистостей. У християнстві немає оспівування хвороби чи бідності. «Не хвороба і бідність у хворому і бідному улюблені, але щось, що стоїть за хворобою і бідністю, і ними тільки порушену» [1, с. 428]. Так само засуджується не багата особистість, але зловживання своїм багатством, не аристократизм, але зловживання ним.

Християнин любить іншу особистість, в яких би умовах вона не знаходилась, якими б не були її другорядні

характеристики. «Любов до ближнього – живе почуття цінності іншого; і якщо він під загрозою – чи займає він периферійне або центральне положення – любов намагається протистояти небезпеці. Вона, по суті, позитивна, прагне до всього людського, життєздатного і гідного життя. Одне лише це для неї представляє цінність. Спрямованість любові на нужденних і бідних випливає з того, що потреба і бідність можуть знищити вільну людяність». Таким чином, любов бачить гідну особистість в іншому, і спрямована саме на цю гідність особистості. Піднести іншого до рівня власного Я – ось інтенція любові. Саме тому заповідь про любов звучить так: «Возлюби іншого як самого себе» (Мт. 22: 39). Якщо справедливість означає вміння поставити себе на місце іншого, оцінити його становище виходячи із уявного перенесення себе в його обставини, то любов означає надання іншому такої ж гідності, яка є у Я. Християнська любов не може бути породженням психологічної реакції помсти рабів по відношенню до аристократичних хазяїв, оскільки любов проактивна, а не реактивна. «Основна тенденція в любові навіть не реактивна – це не вторинна реакція на даний стан особистості, як співчуття, – але спонтанна, первинна спрямованість на особистість іншої, включаючи все те, що має до нього відношення, як на власну ціннісну область, рівну Я і сфери його інтересів» [1, с. 428]. Любов–агапе – інтуїтивно переживає відчуття іншого як власні переживання [1, с. 429]. Це співпереживання є незвичайним, чудесним [1, с. 429–430]. «Справжня любов до ближнього є по суті щось надзвичайно дивне – навіть просте її визнання вже вимагає певної сили віри. Це – загадкава причетність власного «Я» до переживання, почуття, морального буття чужого «Я», етична комунікація зазвичай вічно розділених світів Я і не–Я. Причина цього – не пізнання. Для нього кожна свідомість в собі закрита. Що свідомість «відчуває» з зовнішнього світу, має бути їй дане, чи у апіорному баченні чи у сприйнятті. Почуття дають уявлення тільки про речі. Чужа особистість для них недоступна. Чи існує щось на зразок апіорного бачення, яке проникло б і в особистість? У пізнавальному вимірі – не існує. Але існує емоційна апіорність любові, яка проламає розділові перегородки. Як саме вона здійснюється, як вона можлива, сказати не можна. Але у принциповій апіорній установці умонастрою на особистість іншого, включаючи його внутрішнє життя, вона вже присутня. Почуття, настрої – і, нарешті, воля і дія, заступаючи за чужу особистість, роблять диво: дійсне трансцендування етосу від людини до людини. Це трансцендування інше, ніж від суб'єкта до об'єкта в акті пізнання. Жива інтенція проникає туди, куди ніколи не потрапити пізнанням: у прихований внутрішній світ чужого Я, у сферу його переживань» [1, с. 429]. Ця любов породжує солідарність, яка є принципово іншою, ніж солідарність громадянського суспільства, заснована на справедливості [1, с. 431]. Любов спрямована не на узгодження інтересів груп, а на інтереси усіх «інших», а тому у своїй універсальності бачить в іншому лише його самого, і він у своїй іншості – представник усього людства [1, с. 432]. Тому для любові «не існує державних або етнічних кордонів» [Там само].

Християнська любов–агапе є головною цінністю для релігійної педагогіки не лише тому, що вона є відмінною рисою справжнього християнського менталітету, але і через власний значний гуманістичний потенціал. У полеміці із західним християнством православна богословська думка завжди підкреслювала, що самого по собі правового

регулювання індивідуальної та суспільної поведінки за допомогою права та громадянської солідарності індивідів – недостатньо. На думку православних мислителів, католицизм переніс правове мислення із області його власного застосування у сферу релігії (відносин Бога і людини взагалі) та моралі (відносин індивіда з іншими, Богом та собою). Звідси виникло таке явище як казуїстика – регулювання приписами моральної теології усіх можливих випадків («казусів») у житті християнина з точки зору вини та її спокутування [5, с. 14–19]. Ця дисципліна стала одним із рушіїв церковного оновлення у добу контрреформації, і через церковні православні середовища України, Білорусі та Греції, які були відносно відкриті до західних впливів, породила явище православної казуїстики. Остання критикувалася багатьма православними мислителями як викривлення християнського гуманістичного світогляду та православного менталітету, а подолання її бачили у моральному пієтизмі (Г. Скоровода, Т. Задонський, Ф. Затворник), романтичному інтуїтивізмі (І. Кірієвський, О. Хомяков), неотрадиціоналізмі (Ігнатій Брянчанинов). Так чи інакше, «моралі закону» протиставлялася «мораль любові» («мораль серця»), згідно із якою християнин має діяти не за зовнішніми приписами, а за внутрішнім покликом серця (підказками моральної інтуїції). Сократівська маєвтика у педагогічній концепції Г. Скороводи та наступних мислителів православної традиції мала відкрити не «розумність», але серце як орган вищої раціональності, відкритої до споглядання (відчуття, сприйняття вірою) ідеального. Не менш важливим аспектом критики католицької і протестантської духовності було православне сприйняття західного громадянського суспільства як лише зовнішньо солідарного спілкування індивідів. Ця солідарність існує нібито лише тому, що відображає інтереси кожного як окремого соціального атома. Православні мислителі вважали можливим та необхідним досягнення принципово більшої солідарності як відносин любові особистостей. При цьому концепт особистості протиставлявся поняттю індивіда. Особистість принципово не замкнена у собі, на відміну від самодостатнього індивіда. Особистість, як вища форма духовного життя, існує завдяки спілкуванню з іншими, має непереможну потребу існувати заради інших, існувати у спілкуванні, як способі життя спільноти. Солідарність церковно–народних «спільнот» вважалася якісно іншою, ніж солідарність громадянського суспільства. Особливо яскраво ці ідеї відобразилися у педагогічній думці російської академічної теології та філософії, релігійній філософії слов'янофільства і срібного віку. Джерелами цих інтерпретацій історично був німецький пієтизм та романтизм, але без такої основи як концепт євангельської любові–агапе усі ці ідеї не укорінилися б у православної думці. Слід сказати, що критика західної моделі духовного розвитку індивіда та суспільства, і протиставлення ідеалів «пізнання любов'ю» (пізнання серцем) і «суспільства любові» мала негативні наслідки для історії Росії та сусідніх держав. У негативному ставленні до правового порядку та індивідуалізму як самі російські філософи в еміграції, так і сучасні дослідники вбачають одну із причин більшовицької революції. Подолання негативних наслідків цих явищ передбачає віднайдіння певного балансу між правом і мораллю, справедливістю і любов'ю – що у свій час виступав ще Володимир Соловйов. І такий синтез ідеалів суспільства справедливості та суспільства любові

можливий саме в Україні, оскільки українці – не лише нація індивідуалістів, але й нація, що високо ставить ідеали любові–агапе та ірраціонального пізнання, солідарності, тощо [6].

Сучасна православна думка в концепції любові–агапе вбачає джерело для тієї християнської моралі, яка визнає за норму те високе етичне ставлення до іншого, яке стало популярним у теологічному дискурсі завдяки впливу Е. Левінаса. Визнання високої гідності іншого незалежного від його ставлення до Я, – ось у чому бачать початок для християнської моралі у добу постмодерну. Дійсно, без абсолютизації значення любові–агапе на початку ХХІ століття просто неможливо побудувати християнську етику та педагогіку. При цьому постулат «люби іншого як гідну особистість при будь–яких обставинах» не лише уможливило втілення у життя ідеалу «койнонії» – спільноти особистостей, пов'язаних відносинами безкорисливої солідарності. Культивація любові–агапе має велике значення для формування усіх моральних якостей особистості, її вірцевих чеснот. В цілому, на початку ХХІ століття, християнська етика та педагогіка вже відмовилися від надій сформувати «правильний» та «ефективний» моральний кодекс зобов'язань. Моральна поведінка є наслідком існування у індивіда не свідомості морального обов'язку, а існування у його психологічному етосі конкретної множини чеснот. Для християнського етосу специфічна множина чеснот починається з любові–агапе, яка реалізує відповідну цінність у персональному вимірі. Н. Гартман підкреслює, що саме історична поява і розповсюдження любові–агапе як чесноти уможливили специфічно християнський етос, побудований на любові до ближнього, на інтенції на його особисті потреби. Ця любов, сконцентрована на персональному «іншому» має велике суспільне значення: «момент спільної відповідальності у любові до ближнього переростає в універсальну причетність долям, стражданням і діям оточуючих. Нехай у відносно слабкій участі окремої людини це має, скоріше, тільки суб'єктивне значення. Але якщо це широко поширене в масах, які охоплюють рівною любов'ю весь світ і діяльно просуються до того, чому надають співчуття і факт спільної присутності, то ця солідарність стає силою, здатною змінити долю всього людства. Спільна відповідальність у даному випадку є щось надзвичайно реальне і актуальне. І серед рушійних сил соціального життя вона, можливо, найглибша і найчистіша. В цьому відношенні вона виявляється також сильніша і фундаментальна, ніж солідарність справедливості» [1, с. 432]. Дійсно, у кризові періоди існування України стає очевидним, як не лише солідарність громадянського суспільства, але й солідарність, породжена християнським гуманізмом народу, змінює історію.

У світлі цієї любові–агапе по–новому були переінтерпретовані цінності старозавітного етичного і педагогічного ідеалу. Віра як цінність для християнської спільноти вимагає цілого комплексу чеснот. По–перше, християнин повинна відрізати правдивість: між тим, що говориться і думками людини повинна бути пряма відповідність [1, с. 431–433]. По–друге, це вірність обіцянкам, особливо – тим обітницям, які давалися при вступі у спільноту [1, с. 435–438]. «Така здатність не дана людині від природи. Як природна істота людина імпульсивно слідує пориву миті, не знаючи, що захоче потім, бо не знає, що для неї стане визначальним. Вона не здатна обіцяти. Припис самому собі, що закладений у обіцянку, є специфічна етична

сила в людині, яка, у протистоянні впливу різних зовнішніх і внутрішніх факторів, зберігає людину ідентичною самій собі. Морально зріла людина володіє такою силою; вона може заздалегідь визначити, чого вона захоче і що зробить. Її теперішня воля має владу над її майбутньою волею» [1, с. 436]. Вірність важлива не лише як релігійна, але як моральна категорія: «У цій силі ідентичності особистості – її моральна незмінність, що протистоїть всім природно-емпіричним змінам, і яку можна було б назвати етичною субстанцією особистості» [Там само]. По-третє, це віра як радикальна довіра іншим. «Люблячий не дарує самого себе, він нічим не ризикує, але тільки віддає щось; його власна особистість залишається незаторкнutoю. Довіряє, навпаки, віддає себе в руки того, кому він довіряє, він ризикує собою. Тому його дар передбачає велику моральну силу для свого здійснення, і більш високу цінність. Це відбувається в тому, що в сенсі любові до ближнього любити може і повинен, мабуть, кожен, але не кожному можна і потрібно довіряти. Довіра і віра ніби виділяють людину, якій вони надані» [1, с. 439]. Таким чином, віра як чеснота передбачає високий рівень розвитку особистості, її здатність бути вірною собі та власному вибору. Віра також пов'язана із мужністю довіряти «іншому». У певній мірі ця мужність довіри іншим конститує людську здатність жити у суспільстві. «Віра – це саме суспільна цінність; вона позитивна єдина сила, яка згуртовує окремих особистостей з їх приватними інтересами в єдність; вона більш елементарна, ніж справедливості і любов до ближнього, – ті лише слабке її відображення. Існує тип солідарності – інший, ніж солідарність правового почуття і солідарність любові – коли люди всі «як один» мають єдність переконань і свідомість відповідальності один за одного, тобто проявляють певну взаємну довіру. Солідарність на основі віри – більш фундаментальна, ніж яка б то не була інша, це – підстава всякої спільності людей взагалі. Суспільство – це завжди об'єднання віри, як макрокосмічна народна, так і інтимно-приватна. Недовіра є розрив будь-якого зв'язку. Невіра в справу, як і в людину означає поділ. Віра – це здатність до суспільства. На ній ґрунтується гігантське розширення сфери влади окремої людини в спільному бутті багатьох; віра є твердий ґрунт під його ногами при кожному його кроці в житті. Власне моральна цінність життя починається лише у взаємній довірі. Лише тоді людина здатна повністю розкритися і виявити все найкраще, що в ній є. У одній лише віри є зовнішня свобода, на підставі якої тільки і стає можливим виховання у всьому поколінні внутрішньої свободи, здатності і радості відповідальності» [1, с. 440]. Саме через солідарність, яка задається вірою, найбільше об'єднується суспільство. Віра в суспільствах і особистостях розвивається по мірі набуття позитивного досвіду, без якого вона взагалі неможлива [1, с. 442]. Віра як довіра до інших є надією на їх моральну зрілість і надією на постійний моральний прогрес, завдяки якому стає можливим здійснення суспільних моральних ідеалів [Там само].

Крім любові, віри та надії, до основних цінностей християнського етосу відносяться скромність та смирення (як внутрішня скромність) [1, с. 442–443]. Ця скромність є не «рабське відчуття», але аристократична чеснота [1, с. 443–445], покликана зберігати гідність іншого і себе самого.

Висновки. Головною християнською цінністю є любов, що ставиться до «іншого» як до абсолютної самоцінності. Християнська любов є справжнім альтруїзмом. Спонтанність любові відрізняє її від виконання обов'язку. Любов передбачає надання іншому такої ж гідності,

яка є у Я. Християнська любов є головною цінністю для релігійної педагогіки не лише тому, що вона є відмінною рисою справжнього християнського менталітету, але і через власний значний гуманістичний потенціал. Солідарність, породжена любов'ю, конститує братське спілкування як нову форму соціальності. Через солідарність, яка задається вірою, найбільше об'єднується суспільство, а завдяки надії відбувається реалізація соціальних ідеалів. Скрамність та смирення сприяють збереженню усіх суб'єктів спілкування у християнському соціумі. Основні християнські цінності спрямовані на конститування гідності особистості кожного, а тому мають гуманістичний характер. Християнський гуманізм стосується не лише особистості, але й відносин у суспільстві, оскільки ці релігійні цінності багато у чому дозволяють суспільству існувати та розвиватися.

Список використаних джерел

1. Гартман Н. Етика / Николай Гартман; [пер. с нем. А. Б. Глаголева под редакцией Ю. С. Медведева и Д. В. Скляднева]. – СПб.: Владимир Даль, 2002. – 708 с.
2. Лосев А. Ф. Эрос у Платона // *Бытие* – имя – космос / Сост. и ред. А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1993. – С.31–60.
3. Theological dictionary of New Testament. – Edited by G. Kittel. – Vol.1. – Grand Rapids, Michigan, 1982. – 793 p.
4. Шелер М. Ресентимент в структуре моралей / Макс Шелер; пер. с нем. А. Н. Малинкин. – СПб.: Наука, Университетская книга, 1999. – 231 с.
5. Мелина Л. Нравственное действие христианина / Л. Мелина. – М.: Христианская Россия, 2007. – 333 с.
6. Ільїн В. В. Український філософський гуманізм: контамінація раціонального та ірраціонального [Текст]: Дис... д-ра філос. наук: 09.00.05 / Ільїн Володимир Васильович; Київський національний торговельно-економічний ун-т. – К., 2000. – 422 арк.

References

1. Gartman N. *Etika* / Nikolaj Gartman; [per. s nem. A. B. Glagoleva pod redakciej Ju. S. Medvedeva i D. V. Skljadneda]. – Spb.: Vladimir Dal', 2002. – 708 s.
2. Losev A. F. *Jeros u Platona* // *Bytie* – imja – kosmos / Sost. i red. A. A. Taho-Godi. – M.: Mysl', 1993. – S.31–60.
3. Theological dictionary of New Testament. – Edited by G. Kittel. – Vol.1. – Grand Rapids, Michigan, 1982. – 793 p.
4. Sheler M. *Resentiment v strukture moralej* / Maks Sheler; per. s nem. A. N. Malinkin. – Spb.: Nauka, Universitetskaja kniga, 1999. – 231 s.
5. Melina L. *Nravstvennoe dejstvie hristianina* / L. Melina. – M.: Hristianskaja Rossija, 2007. – 333 s.
6. Il'in V. V. *Ukrai'ns'kyj filosof's'kyj humanizm: kontaminacija racional'nogo ta irracional'nogo* [Tekst]: Dys... d-ra filios. nauk: 09.00.05 / Il'in Volodymyr Vasylyovych; Kyi'vs'kyj nacional'nyj torgovel'no-ekonomichnyj un-t. – K., 2000. – 422 ark.

Kitsul M. A., competitor of the Department of Cultural Studies, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

New Testament's values as the basis of the Orthodox pedagogy

In the article the system of values of the New Testament as the basis for the Orthodox pedagogy. The main value is the Christian love, which refers to the «other» as an absolute value in itself. Christian love is genuine altruism. The spontaneity of love distinguishes it from performing duty. Love provides for another of the same dignity, which is at the self. Christian love is the main value for religious pedagogy, not only because it is the hallmark of the Christian mentality, but also because it has its own very humanistic potential. Solidarity, born of love, fellowship constitutes a new form of sociality. Because of solidarity, which is given by faith, larger combined company, and thanks to the hope there is a realization of social ideals. Modesty and humility contribute to the preservation of all the subjects of communication in a Christian society.

Keywords: Christian teaching, excellence, dignity, faith, hope.

* * *

УДК 130.122:37.013

Лаврова Л. В.,
кандидат філософських наук, доцент, завідувач
кафедри виховання та культури здоров'я,
Дніпропетровський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти (Україна, Дніпро), grunval@bk.ru

ТІЛЕСНА ТА ДУХОВНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

Розглянуті питання взаємодії тілесної та духовної соціалізації особистості у контексті удосконалення методології дослідження та категоріального апарату філософії освіти. На основі використання системної та компаративістської методології, поєднання підходів соціальної філософії, філософії здоров'я та філософії освіти розкрито малодосліджений аспект проблеми, пов'язаний з визначенням методологічних засад розгляду та ролі взаємодії тілесної і духовної складової у соціалізації людини. Показано, що саме у процесі соціалізації відбувається визначення пріоритетності духовних чи матеріальних вимірів сенсів життя людини. Обґрунтовано необхідність акцентування духовних цінностей як домінуючих у процесі визначення орієнтирів процесу соціалізації.

Ключові слова: філософія освіти, людина, духовне, тілесне, саморозвиток, соціалізація.

Соціалізація може розглядатися як розвиток ресурсів людини, у результаті чого вона власне й стає людиною. Розвиток цивілізації характеризується постійним зростанням можливостей людей накопичувати засоби, необхідні для соціального буття які можна розглядати як ресурси процесу соціалізації. У своїй цілісності **ці ресурси** являють собою поєднання матеріальних (тілесних) та нематеріальних (духовних) феноменів, що характеризує соціальну дійсність у плані потенційних можливостей людей впливати на власний розвиток та середовище свого буття. По суті, ресурси соціалізації у цілому виражаються інтегративним запасом засобів, користуючись якими людина визначає перспективи власного існування та розвитку, опираючись на досягнення всього суспільства і на власні можливості.

Проблеми багатоаспектності процесу соціалізації особистості піднімаються у роботах І. Бабаджанова, Я. Корчмарюка, Г. Серікова, Л. Сорочик та інших вітчизняних і зарубіжних авторів. Вказується на різноманітність чинників та аспектів соціалізації як у контексті багатства змісту розвитку людини, так і у контексті множинності соціокультурних впливів на цей процес. Разом з тим філософські аспекти взаємодії тілесних та духовних аспектів соціалізації залишаються поза увагою більшості дослідників. Відтак постає проблема визначення філософських аспектів дослідження взаємодії духовних та тілесних складових процесу соціалізації особистості.

Матеріальною основою ресурсу соціалізації слід вважати людську тілесність. Тіла людей мають властивості, що забезпечують можливості життєдіяльності та розвитку, вони є субстанцією здійснення біологічних процесів і лежать в основі людської життєдіяльності як біосоціального феномена. Користуючись тілесним потенціалом, людина забезпечує себе всім тим, що необхідно для її розвитку і здійснення процесу соціалізації, самореалізуючись у соціумі. З тілесністю людини безпосередньо пов'язаний розвиток її почуттєвої сфери, а від неї прямо залежить розвиток її душевного життя. Розвиток душевного світу, визначає такий важливий аспект соціалізації, як здатність виражати своє відношення до себе та навколишнього світу. А вже на основі цього людина вибудовує свої взаємини з іншими людьми та власну систему цінностей, що і є основою процесу соціалізації [3, с. 10–11].

До нематеріально–духовних факторів соціалізації людини, як правило, відносять інтелектуальний розвиток та становлення духовності. У першому випадку мова йде про запас особистих передумов, завдяки яким людина може пізнавати себе й оточення, який і лежить в основі розвитку її здатностей у різних аспектах життєдіяльності. Нагромадження інтелектуального потенціалу максимально посилює можливості людини щодо управління своїм процесом розвитку та стосунками із соціокультурним оточенням. Завдяки інтелектуальному розвитку людини утворюється сам феномен соціальної дійсності, відбувається збагачення людини засвоєним соціальним особистим досвідом, що і визначає змістовну частину формування особистості.

У другому випадку мова йде про духовний потенціал розвитку людини як наслідок засвоєння нею загальнолюдських цінностей і самовизначення особистого відношення до них. Вважається, що процес духовного розвитку представляє собою синтез душевного та інтелектуального розвитку, однак його безумовно не можна звести до їх механічного поєднання. У контексті соціалізації розвитку духовного світу людини є підставою для характеристики її соціального статусу. Використовуючи власний духовний потенціал кожна людина виражає й проявляє своє відношення як до себе, так і до соціокультурного оточення і інших людей. Тим самим вона вибудовує власну життєдіяльність на основі визначення пріоритетності тих чи інших цінностей.

Цілісність складових потенціалів розвитку людини у процесі її соціалізації обумовлюється і її природними задатками, і образом життєдіяльності, і особливостями середовища проживання. Тілесні, душевні, духовно–інтелектуальні складові особистісного розвитку взаємно впливають один на одного, проте повної взаємодетермінації і взаємозалежності між ними, швидше за все, немає. Це видно хоча б з того, що тілесно розвинена людина далеко не завжди відрізняється сильним духом чи інтелектуальним розвитком.

Проблема соціалізації стосовно розвитку духовного та тілесного потенціалів людини передусім пов'язана з впливом суспільства та самого індивіда на його розвиток. Безумовно, особисті якості людини удосконалюються лише у її соціокультурному середовищі у процесі її життєдіяльності. Однак наявність та доцільність свідомого впливу на цей процес є серйозною проблемою, оскільки, з одного боку, і суспільство, і сам індивід далеко не завжди розуміють необхідність максимізації своїх природних задатків, а з іншого, необґрунтоване втручання людини чи соціуму у процес соціалізації може викликати і негативні наслідки. На практиці онтогенез тілесного та духовного потенціалів людини найчастіше відбувається в режимі саморегуляції, без навмисного втручання як з боку людини, так і з боку суспільства, просто як природний процес життєдіяльності.

На нашу думку, найбільше значення для розвитку духовного та тілесного потенціалів людини у процесі соціалізації найбільше значення мають такі соціокультурно обумовлені характеристики, як освіта та здоров'я. В освітньому процесі розвивається **освіченість** людини як здатність користуватися засвоєним соціальним досвідом у життєдіяльності, у той же час освіченість служить передумовою розвитку цілісності особистості як сукупності певних здатностей. В освітньому процесі

здійснюється розвиток усіх фізичних та духовно-інтелектуальних властивостей людини як інтегративного цілого. Засвоюючи соціальний досвід, людина також самовизначається з особистим відношенням до нього, у неї формуються *особисті ціннісні орієнтації*, на основі яких визначаються індивідуальні мотиви життєдіяльності.

Здоров'я також доцільно схарактеризувати як інтегративну властивість, що обумовлює можливість життєдіяльності. Як і освіта, здоров'я стосується як розвитку тілесних, так і духовних здатностей людини у процесі соціалізації. Розвиток потенціалу здоров'я визначає здатність людини проявити себе у різних аспектах життєдіяльності. Здоров'я, як і освіта, визначається на основі поєднання турботи про людину про його збереження і зміцнення та впливу середовища на формування здорового соціального середовища. Інтегрованим результатом соціалізації людини як суб'єкта власного здоров'я є формування мотивації до здорового способу життя.

У своїй цілісності розвиток духовного та тілесного потенціалів людини лежить у основі як її життєдіяльності, так і процесу соціалізації. Користуючись ними, людина здатна проявляти себе як автономний феномен соціальної дійсності у тій мірі, у якій характеристики її власного світу виявляються достатніми для цього. Процес соціалізації характеризується постійним нагромадженням здатностей у межах цього внутрішнього світу, що є основою продуктивної самореалізації. Важливим є свідомий вибір людиною процесу самотворення, зі стримуванням руйнівних тенденцій у розвитку власного потенціалу, оскільки, як показує досвід, саморозвиток при відсутності зовнішніх факторів, насамперед, соціокультурного середовища, викликає серйозні проблеми як на духовному, так і на тілесному рівні. Користуючись розвиненим ціннісно-духовним потенціалом, людина здатна активно самореалізовуватися в навколишній дійсності.

Оскільки традиційно результати соціалізації пов'язують зі становленням особистості, є сенс зупинитися саме на цьому понятті. Різні дефініції поняття «особистість» можна умовно розділити на кілька груп. По-перше, це соціально-філософський підхід, у межах якого особистість трактується як суспільний індивід, суб'єкт і об'єкт соціальних відносин (В. А. Ганзен, А. Н. Леонтьев, І. С. Кін і ін.). По-друге, це соціально-психологічний підхід, коли особистість визначається як суб'єкт суспільної поведінки й комунікації (Б. Г. Ананьев, Ю. В. Щербатих і ін.). По-третє, це гносео-онтологічний підхід, при якому особистість є носієм свідомості, здатним до пізнання, переживання і перетворення навколишнього світу (К. К. Платонов, М. Н. Щербаков і ін.). Сюди також слід додати трансцендентальні інтерпретації, коли особистість означає не просто унікальну людину, але людину у її зв'язку з Богом у контексті формування відповідної аксіосфери її буття [4, с. 153–154].

Проте за будь-яких тлумачень сучасні філософи фіксують результати соціалізації сучасної людини як «розколоту особистість», маючи на увазі, що вона не є цілісною передусім у духовно-тілесному вимірі. Відсутність цілісності визначається насамперед тим, що природно-соціальні виміри людини входять у суперечність з її духовно-моральними характеристиками. Зокрема, досить часто у межах загальнопродуктивного концепту кіберсоціалізації здійснюється абсолютизація

тілесного виміру розвитку людини на основі концепту кіборгізації. Використання різноманітних можливостей удосконалення тіла та фізіологічних процесів людини розглядається як основа її розвитку, яка у перспективі дозволить забезпечити людське безсмертя. Дослідник Я. І. Корчмарюк відзначає: « У майбутньому, якщо тенденції кіборгізації збережуться в нинішньому вигляді ... кіборгізацію можна ... уявити як повну, або абсолютну. Тобто, повну заміну всієї органічної частини живої істоти – на штучну, з розширенням, посиленням і доповненням її функціональних можливостей на всі діапазони взаємодій матерії. ... Саме ці можливості дозволять людству не тільки позбутися хвороб і природної нерівності, не тільки перемогти старість і знайти особисте безсмертя, але й розселитися по всіх планетах Всесвіту...» [2].

Ігнорування при цьому духовного виміру розвитку людини, що є її суттю, приводить фактично до її знеособлювання, і результатом кіберсоціалізації у цьому випадку стає відсутність особистості як такої. І цей процес як результат поширення віртуальної соціалізації у межах масової культури уже певною мірою можна вважати започаткованим. Зомбування свідомості різними егоцентричними ідеями, ідеєю культу задоволень, життя для себе, самоцінності віртуальної комунікації тощо приводить до «омеханічування» свідомості, її звільнення від духовно-моральних основ самовизначення.

Відповідно виникає питання стосовно ролі людської тілесності як чинника самовизначення людини. У найбільш загальному вигляді соціалізація пов'язана з самоідентифікацією відносно власного тіла, а з іншого боку – з розумінням своєї самоті в порівнянні з іншими людьми, їх тілесністю.

Проблема тілесної самоідентифікації, яка здійснюється у процесі соціалізації індивіда, пов'язана з усвідомленням людиною своєї тотожності з власним тілом і можливостями ним розпоряджатися, використовувати його у процесі власної життєдіяльності для досягнення своїх цілей. У цьому сенсі набуття тілесної «самоті» людиною пов'язане з усвідомленням фізично-тілесної свободи, самоцінності життя, особистої недоторканності [1, с. 23]. Сучасні дослідники вважаються, що вирішальні для тілесної самоідентифікації людини феномени, такі як життя, здоров'я й фізична свобода – це феномени, що є матеріально-біологічними характеристиками людського існування і своєю основою мають буття та особисту безпеку людини. Таким чином, тілесність розглядається у межах ціннісного значення життя, яке визначається не тим, що воно властиве людині від природи, а в силу того, що воно реалізується у контексті особистісного та суспільного буття. Стосовно людини життя як процес тілесної діяльності виконує роль повсякденного орієнтира в предметній і соціальній дійсності, що визначає і її практичне відношення до цієї дійсності.

Орієнтиром самоідентифікації людини у процесі соціалізації є не лише власне тіло, а й тілесне буття інших людей. Більше того, саме тілесність інших людей відіграє вирішальну роль у процесі набуття власної тілесної «самоті» на почуттєвому рівні, оскільки саме чуже тіло виступає для кожного предметом зовнішнього споглядання, у той час як власне тіло є не стільки предметом споглядання, скільки предметом осмислення. Як цілісність, когерентна тілесній індивідуальності, власне тіло людиною лише мислиться, але не сприймається

за допомогою органів відчуття. Проте у будь-якому разі почуттєве споглядання, як і логічне осмислення власного тілесного «я» пов'язане винятково з фактом існування тілесності іншої людини.

Соціалізація особистості у тілесному вимірі як би має відношення із двома абсолютно різними просторами. По-перше, з усім тим, що визначає причини наявності індивідуальної тілесності та її характеристики. По-друге, із змінним матеріальним простором буття тіла, який не обмежується його місцем, а постійно змінюється, то розширюючись до меж максимальної самоактуалізації, то звужуючись у своїх крайніх межах у бік небуття – не лише смерті, а й різноманітних форм обмеження життя і процесу саморозвитку. Звідси зростає актуальність поєднання духовних та тілесних аспектів соціалізації як наймогутнішого інструмента становлення людської особистості, оскільки воно містить у собі момент трансцендування за межі тієї або іншої тілесної організації.

Висновки. Таким чином, процес соціалізації можна розглядати як процес створення людини через становлення і розвиток її тілесної і духовної організації. Основні проблеми соціалізації сьогодні пов'язані з акцентуванням тілесно-матеріального виміру розвитку людини, що приводить до втрати сенсожиттєвих та ціннісних орієнтирів. Навіть цілісний розвиток не гарантує успішної соціалізації, оскільки він має ґрунтуватися на домінуванні духовних факторів над тілесними. Разом з тим тілесний аспект соціалізації є надзвичайно важливим, оскільки він пов'язаний із створенням матеріально-соматичних передумов будь-якої людської життєдіяльності взагалі. Проте тілесний розвиток є невіддільним від процесів соціальної діяльності та комунікації, що визначаються духовними чинниками.

Список використаних джерел

1. Бабаджанов И. Х. Право на жизнь и право на тело человека: некоторые подходы к аксиологическому измерению / И. Х. Бабаджанов // Юридическая наука: история и современность. – 2012. – №2. – С.20–26.
2. Корчмарюк Я. И. Киборгизация живых существ: обзор современного состояния, истории и перспектив мировой науки, техники и технологии в этой области, по материалам Интернет-дайджестов СМИ / Я. И. Корчмарюк [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.settleretika.ra>index.php/2010-03-16...2010-03-16...50> (дата обращения: 30.04.2015).
3. Сериков Г. Н. Гуманно ориентированная системно-синергетическая интерпретация человеческого ресурса / Г. Н. Сериков // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Образование. Педагогические науки. – 2010. – №36 (212). – С.9–16.
4. Сорочик Л. И. Личность как целостность и идеи ее трансформации в XXI веке / Л. И. Сорочик // Культура. Духовность. Общество. – 2012. – №1. – С.153–162.

References

1. Babadzhyanov I. H. Pravo na zhizn' i pravo na telo cheloveka: nekotorye podhody k aksiologicheskomu izmereniju / I. H. Babadzhyanov // Juridicheskaja nauka: istorija i sovremennost'. – 2012. – №2. – С.20–26.
2. Korchmarjuk Ja. I. Kiborgizacija zhivyh sushhestv: obzor sovremennogo sostojanija, istorii i perspektiv mirovoj nauki, tehniki i tehnologii v jetoj oblasti, po materialam Internet-dajdzhestov SMI / Ja. I. Korchmarjuk [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.settleretika.ra>index.php/2010-03-16...2010-03-16...50> (data obrashhenija: 30.04.2015).
3. Serikov G. N. Gumanno orientirovannaja sistemno-sinergeticheskaja interpretacija chelovecheskogo resursa / G. N. Serikov // Vestnik Juzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Obrazovanie. Pedagogicheskie nauki. – 2010. – №36 (212). – С.9–16.

4. Sorochik L. I. Lichnost' kak celostnost' i idei ee transformacii v XXI veke / L. I. Sorochik // Kul'tura. Duhovnost'. Obshhestvo. – 2012. – №1. – С.153–162.

Lavrova L. V., PhD, associate professor, Head of Department of Education and Culture of Health in Dnipropetrovsk Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Dnipro), grunval@bk.ru

Physical and spiritual socialization of personality: philosophical dimension

The questions of interaction of physical and spiritual socialization in the context of improving the research methodology and philosophy of education categorical apparatus are considered. On the basis of systematic and comparative methodologies, approaches combining social philosophy, philosophy of health and philosophy of education reveals unexplored aspect of the problem associated with definition of review methodological principles and the role of the interaction of physical and spiritual component of human socialization. It is shown that it is in the process of socialization is prioritizing material or spiritual dimensions of meaning of human life is defined. It is grounded the necessity of emphasizing spiritual values as dominant in the benchmark socialization process.

Keywords: philosophy of education, people, spiritual, physical, self-development, socialization.

* * *

УДК 261.7

Левченко Т. Г.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії та політології, Університет державної
фіскальної служби України (Україна, Ірпінь),
nniguman@mail.ru

РОЗУМІННЯ ВІРИ У СУЧАСНІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ТЕОЛОГІЇ

Досліджуються трансформації концепту віри в православній теології кінці ХХ століття. Встановлено, що у сучасній православній теології віра ототожнюється із духовним досвідом, отримуваним у Церкві за умови відкритості суб'єкта до церковно-релігійного впливу. Це ототожнення характерне для неопатристички, засновником якої був Г. Флоровський. Митрополит Антоній Сурозький, цілком у дусі неопатристички Флоровського і його учнів, тісно пов'язує поняття віри із релігійним досвідом, але все-таки феноменологічно відрізняє сам християнський релігійний досвід та християнську віру. Під час самого акту інтенсивного релігійного досвіду це немає місця для віри, для будь-яких актів особистості – настільки вона захоплена переживаннями. Віра є впевненістю щодо того, що людина пережила всім своїм існуванням і про що може з абсолютною впевненістю свідчити. Віра у людину є основою для можливості етики та соціального життя, і така віра теж ґрунтується на досвіді. Антоній Сурозький доводить, що віра як довіра до особистості необхідна для існування етичних і соціальних відносин, віра як впевненість у досвіді необхідна для існування науки та культури.

Ключові слова: віра, впевненість, довіра, православ'я, сучасна теологія.

Сучасна православна теологія переживає драматичні парадигмальні зміни, переживши в 1920–ті–1990–ті роки бум неопатристички, а в 2000–ні зітхтовхнувшись із кризою неопатристичної парадигми. На думку класиків неопатристички (Г. Флоровський, В. Лоський, О. Шмеман, Д. Станілоае, І. Попович) академічна теологія та російська релігійна думка (від слов'янофілів до С. Булгакова) знаходиться у полоні метафізичного і романтичного способів думання, привнесених із Заходу. Відновлення справжнього православного богослов'я мислилося як повернення до традиції, втіленої у самій Церкві з її патристичною спадщиною (Г. Флоровський), літургією (О. Шмеман), досвідом живих відносин з Богом (митрополит Антоній Сурозький). Криза, яка охопила православну теологію сьогодні, пов'язана із пошуками нової парадигми, яка б дозволила православ'ю адекватно відповідати на виклики доби постмодернізму. Не двичались на зміну парадигм у розвитку православної теології та різноманітне переосмислення багатьох ключових концептів, розуміння віри залишалось спільним для всіх православних мислителів ХХ і ХХІ століть, і лише поглиблювалося з розвитком теологічних вчень.

Наукове вивчення гносеологічних вчень, які розвивають православні теологи доби постмодерну лише розпочинається у релігієзнавчій науці. Наукове зацікавлення до цієї тематики виявили Ю. Чорноморець [8; 9], К. Бублик [1], Г. Христокін [7], Д. Морозова [4].

Метою дослідження є трансформації концепту віри в сучасній православній теології.

Засновник головного напрямку сучасної православної теології – неопатристики – Георгій Флоровський у своїй першій програмній статті «Дом Отчий» (1927 року) вважає, що християнство не можна звести до системи віровчення, моральних принципів, способу життя [2]. Християнство, зокрема православне, – це Церква як особлива реальність, що одночасно є і присутньою в земній реальності, і є предметом віри як містичне невидиме тіло Христове і єдність усіх спасених. Церква створює для всіх бажаючих простір духовного досвіду, в якому можна пережити як розуміння невидимої сторони реальності Церкви, так і зустріч із самим Богом. При цьому віра ототожнюється із духовним досвідом, отримуваним у Церкві за умови відкритості суб'єкта до церковно-релігійного впливу. Флоровський прямо стверджує: «Віра є досвід» [2, с. 29]. Перед цим він же стверджував, що «християнство є досвід» [2, с. 9], а саме досвід Церкви. Християнство є вченням, і тому віра існує по відношенню до церковного вчення. Але ця віра також містико-емпірична. Флоровський пише: «Віровчительна істина міститься у Церкві, і тому той, хто живе у Церкві, має її як дану, а не задану. І тому, як би не було недовершеним теперішнє пізнання «частково» порівняно із об'єктивним пізнанням «обличчям до обличчя», і нині, як і завжди, повна і завершена істина розкривається у церковному досвіді» [2, с. 28]. Істини християнства переживаються у їх повноті, тому догматичного розвитку з точки зору Флоровського не існує і не може існувати [2, с. 29], але можливим є поступове розкриття істини [там само]. Тотожність віровчительних істин – це тотожність досвіду [там само]. Віра є особистою довірою до Бога, яка виникає через спілкування з Богом. Останнє можливе лише у Церкві і лише через таїнства Церкви [2, с. 11]. Духовний досвід віри належить не окремим віруючим та їх спільнотам, а церкві як цілому [2, с. 31]. Досвід віри є істинним лише при його універсальності, «кафолічності», коли щось визнається усією церквою як відоме з її досвіду [2, с. 28–29]. Теологічне мислення може бути тільки «інтуїтивним» [2, с. 31], при тому що цілком визначається «досвідом» віри чи «спогляданням» [там само]. Аргументами у дискусії всередині церкви як комунікативної спільноти не можуть бути раціональні аргументи, але лише посилання на «безпосереднє знання, споглядання» [там само]. Флоровський визнає свободу особистості у способах розкриття вічних істин [там само], але наголошує на тому, що може бути лише один нормативний церковний досвід, що знаходить власне вираження, тобто формалізацію та раціоналізацію [2, с. 30] в незмінних догматах [2, с. 28] і традиційному богослужінні [2, с. 21]. При всіх формалізаціях і раціоналізаціях догмати та богослужіння залишаються таємницею, в якій більше непізнаного для розуму, ніж пізнаного [2, с. 32]. Церква є досвідом «життя во Христі», життя у причетності до Бога. Віра є впевненістю у можливості та необхідності такого життя. Така віра є абсолютно достовірною для досвіду віруючих християн і знаходить свій вираз у догматах, які мають для віруючих

статус аподиктичних суджень церкви, винесених на основі живого досвіду і безпосереднього споглядання [2, с. 29].

У такій концепції віри, що характерна для всієї неопатристики, засновником якої був Флоровський, виражається недовіра до раціональності. Флоровський критикує намагання Вікентія Лірінського зафіксувати зовнішні авторитети для віри: Писання, Передання, Вчителство Церкви. Для Флоровського Писання є частковою фіксацією досвіду Церкви, Передання – самим цим досвідом, а Вчителство Церкви вірне лише тому, що дотримується досвіду Церкви, виражає ті істини, які віруючі безпосередньо споглядають [2, с. 26]. Флоровський критикує академічне богослов'я за наслідування цієї схеми Вікентія Лірінського навіть тоді, коли відбувається особливий наголос на значенні для православних Передання [3, с. 151–156]. Для Флоровського важливішим є досвід надприродного життя, який у Переданні виражається і передається [2, с. 25]. Авторитет Передання існує лише завдяки передачі цього досвіду. Жодні формальні догматичні критерії та канонічні правильності не можуть грати визначальної ролі, яку має духовний досвід безпосереднього життя з Богом [3, с. 151]. Підміна живого досвіду розуміння догматів як «теоретичних аксіом», досвідного богослов'я – формальними логічними доказами – головна помилка академічної теології [2, с. 28], наслідок впливу західної теології. Православ'ю не властивий також і романтичний порив до ірраціонального досвіду, який би долав формально-логічне мислення, давав би відчуття наявності «вищого знання», особливого для кожного теолога. Таке романтичне мислення є перенесенням прийомів художньої творчості у сферу теології. Головна помилка такого романтичного мислення – у наданні значення переживанням та думкам суб'єкта, який намагається самостійно досягти сфери божественного і отримати певний унікальний досвід. Духовна істина існує лише як повнота істини. І ця істина у її повноті досягається через прийняття досвіду церковного життя. Спосіб прийняття церковного досвіду і духовного знання істини – це причетність, а не трансценденція. Надприродне і вічне Життя необхідно прийняти у цьому земному житті, і це цілком можливо через реальність Церкви [2, с. 11–25]. Флоровський знаходить і у російській релігійній філософії від В. Соловйова до С. Булгакова метафізичні логічні схеми та романтичні пориви. Якщо академічна теологія залежала від західного богослов'я, то російська релігійна філософія залежить від німецького іdealізму. І завданням неопатристики як теологічного православного руху є не лише повернення до категорій та духу теології отців церкви, повернення до патристики. Завданням неопатристики є відкриття можливості пережити і описувати надприродний досвід віри, досвід споглядання, досвід причетності до Божественного життя, який дає церква.

Звичайно, що ототожнення віри із досвідом, при чому досвідом безпосереднього споглядання і переживання, є спорідненим до феноменології, яка теж бажала саме такого досвіду. Адже Флоровський не знаходиться у полоні іdealів сциентизму і не вважає церковний досвід аналогічним до експериментальної фізики. Впадіння у містичний емпіризм під впливом торжества сциентизму характерне для інших представників неопатристики – В. Лоського, І. Поповича, А. Радовича, А. Влахоса, Х. Янараса, С. Хоружего, І. Романідеса, Дж. Бера та

Дж. Брека. На церкву ці автори дивляться як на засіб вироблення духовного досвіду, який більш-менш надійно повторюється у всіх віруючих, або принаймні у тих, хто прагне до духовної досконалості у святості. Невіруючим ці теологи пропонують спробувати належати до церкви в якості експерименту. Звичайно, що не усі можуть досягнути інтенсивного духовного досвіду та ясного пізнання предметів віри. Але означені представники неопатристики пояснюють труднощі пізнання Бога тим, що Бог є непізнаним за власною сутністю, апофатичним «ікс», пізнаваним лише у власних проявах («енергіях»). Різде розрізнення сутності та енергій Бога слугує для неопатристики виправданням того, що результати духовних експериментів є різними як за інтенсивністю, так і за якістю. Бог недоступний для прямого споглядання, і тому Флоровський був занадто великим оптимістом. Але в цілому неопатристика визнавала можливість часткового знання Бога, оголошуючи місцем такого пізнання або особистий містичний досвід віруючого (Лоський, Янарас, Хоружий, Романідес), або досвід церковний, спільнотний (Шмеман, Попович, Сурозький).

При збереженні ототожнення віри з персональним або колективним релігійним досвідом (часто – містичним) представники неопатристики не звертали уваги на спеціальний феноменологічний або герменевтичний аналіз поняття віри. Взагалі, неуха до концепту віри є традиційною для православної теології ХХ століття, внаслідок чого ставалися парадоксальні випадки тоді, коли від православних богословів та церковних діячів вимагалось дати відповідь на питання чим же є віра. Наприклад, у багатотомному виданні «Настольна книга священнослужителя», що слугувала довідником для кліру за пізніх радянських часів, розділ про віру, надію та любов був просто переписаний із популярного католицького «Словника біблійного богослов'я» (під редакцією Ксав'є Леон-Дюфура) [5]. Практично єдиним представником православної теології другої половини ХХ – початку ХХІ століть, який намагався дати систематичну інтерпретацію концепту віри, був митрополит Антоній Сурозький, який духовно розвивався у Франції, але власне служіння проводив в Англії.

Митрополит Антоній, цілком у дусі неопатристики Флоровського і його учнів, тісно пов'язує поняття віри із релігійним досвідом, але все-таки феноменологічно відрізняє сам християнський релігійний досвід та християнську віру. Під час самого акту інтенсивного релігійного досвіду ще немає місця для віри, для будь-яких актів особистості – настільки вона захоплена переживаннями. Антоній відсилає до досвіду богопізнання у молитві, як він описаний Макарієм Єгипетським: «Він говорить, що у момент глибокої молитви людина відривається від усвідомлення усього земного, перестає навіть усвідомлювати себе, переживає лише благоговійний жаж, любов, поклоніння, радість, торжество зустрічі з Богом, який пронизує всю її свідомість, усі її переживання, усе її тіло, не залишаючи ніякої можливості задивитися на себе чи слідкувати за тим, що з нею відбувається» [6, с. 41]. Антоній не вважає такий стан властивим виключно тим, хто пережив містичний досвід. Захопленість досвідом і забування самого себе при цьому зустрічаються часто при різних життєвих ситуаціях [там само]. Так само може існувати захопленість музикою чи пізнанням якогось моменту світу [6, с. 40]. Найкращою аналогією є

досвід спілкування особистості із коханою людиною: сам процес спілкування, інший суб'єкт, із яким відбувається спілкування, може захоплювати повністю, а інтенсивність переживань може бути найвищою. Релігійний досвід тому і достовірний за Антонієм, що він є аналогічним до різних видів людського досвіду [6, с. 32–33]. Так само, як і інші види досвіду, релігійний досвід є пізнанням, і результатом його є певне знання. Це знання як результат є таким, що людина у ньому переконана, при чому під впливом самого досвіду, а не міркувань чи перевірок. Ця переконаність і є вірою. Антоній описує перехід від самого акту досвіду до віри чи впевненості знову-таки відсилаючи до думок Макарія Єгипетського. «Людина, поки знаходиться усередині досвіду, нічого не може усвідомлювати, крім Бога. Але у якийсь момент Бог ніби від неї віддаляється, людина стає як маленький човник, який море, відходячи від берегів, залишило на піску. Ось цей момент, коли людина вже не несеться досвідом, хоча досвід, переживання усе ще горить, ще живе, коли людина ще абсолютно впевнена у реальності цього досвіду і однак актуально, у дану хвилину, його не переживає – цей момент і є тією гранню, коли досвід перетворюється на віру, на впевненість» [там само]. Ця віра є впевненістю щодо того, що людина пережила всім своїм існуванням і про що може з абсолютною впевненістю свідчити [6, с. 42]. На думку Антонія, такий досвід богопізнання або хоча б досвід релігійних переживань існує практично у всіх християн [6, с. 42, 270]. Але у святих цей досвід був абсолютно інтенсивним, позбавленим рис суб'єктивності та є універсально значимим: досвід окремих звичайних християн має усвідомлюватися у світлі досвіду святих [6, с. 42]. Віра у першу чергу є впевненістю у особистому релігійному досвіді, впевненістю у релігійному досвіді святих, вірністю цьому досвіду, рішучістю зберігати пам'ять про цей досвід і жити відповідно до релігійного досвіду [6, с. 272–273].

За Антонієм, наскільки людина схильна довіряти власному і церковному релігійному досвіду, настільки людина схильна довіряти поняттям і судженням розуму, пов'язаним із пізнанням матеріальної дійсності [6, с. 36]. Суперечливість між цими двома схильностями – довіри або безпосередньому духовному досвіду, або складному досвіду загального розумно-емпіричного знання – стала центральною темою для серії останніх бесід Антонія, виданих як книга «Впевненість у речах невидимих» [10]. Свобода християнської віри полягає не у тому, що зберігається повне незнання Бога, залишаючи простір для віри та вільного вибору, а у тому, що релігійний досвід та інші досвіди залишають простір для інтерпретацій, дискусій, виборів на користь найрізноманітніших розумінь і самого досвіду, і знання, і впевненості. За Антонієм, кожна людина може мати такий самий надлишок живих знань і досвіду в області богопізнання, який має щодо матеріальної дійсності, інших особистостей тощо. І тому вибір завжди є вибором людини, що знає, хоча, можливо, мало і без інтенсивних переживань, яких би хотілося. Але і музику, і склад речовини, і внутрішній світ інших особистостей теж часто знають неглибоко і не інтенсивно. Але при цьому впевнені як у існуванні цих реалій, так і у власному досвіді та наявних знаннях. Антоній також підкреслює, що чим глибшим є досвід і більшим знання, тим інтенсивніше переживається і усвідомлюється таємничість реальностей. І це відчуття таємниці є

ознакою істинного досвіду та істинного знання, щодо яких якраз цілком легітимна впевненість та віра. Визнання таємничості та все нових глибин у реальності викликає необхідність бути готовим відмовитися від власних понять і концепцій, шукаючи більш точного знання та досвіду [6, с. 35–36]. Зокрема, Антоній зауважує наступне: «святий Григорій Ниський говорив, що, якщо ми створимо повну, цілісну картину всього, що пізнали про Бога із Святого Письма, із Божественного Одкровення, із досвіду святих, і уявлятимемо, що ця картина дала нам уявлення про Бога, – ми створили ідола і вже не здатні пізнавати справжнього, Живого Бога, який весь – динаміка і життя. ... Ми можемо з великою радістю і натхненням проходити повз наші дитячі, юначі уявлення, просто ще незрілі уявлення, для того, щоб виростати у нову міру пізнання Живого Бога, якого не можуть виразити до кінця жодні уявлення, жодні визначення» [6, с. 36]. Віра спонукає долати теоретичних ідолів та практичні пристрасті, триматися за «відоме невідоме». Наявність невідомого в об'єкті пізнання важлива ще й тому, що така «апофатичність» і «непередбачуваність» свідчать про реальність Бога, несфантазованість Його. Часто прийняти від Бога власну долю – найважчий акт у діалогічних відносинах з Богом, оскільки Бог не виступає виконавцем бажань віруючого, але дає за власною свободою, і часто – зовсім неочікуване. Сурозький підкреслює високий драматизм відносин Бога і віруючого зокрема, Бога і людини взагалі. Саме через наявність цього драматизму необхідна довіра до Бога, а не просто знання Його у релігійному досвіді.

Антоній підкреслює, що саме віра необхідна після досвідного переживання богоспілкування чи богоприсутності, оскільки сам цей досвід не можна формалізувати в поняттях чи судженнях. А тому і необхідна віра, яка при всій своїй спорідненості із знанням все-таки є саме вірою, є особистим відношенням до Бога. «Віра – це «впевненість у невидимому» (Євр. 11:1), оскільки зустріч, що відбулася в глибині душі, неможливо виразити словами, це – досвідне переживання» [10, с. 12]. Віра є впевненістю у тому, що чуттєво невидиме, проте є пізнаним реально, пізнаваним всією особистістю. Антоній пояснює, що така віра існує не лише в релігії, а у багатьох сферах духовного життя. «Віра визначається на початку 11 розділу послання до Євреїв як впевненість у речах невидимих, тобто як внутрішня впевненість: те, чого не можемо пізнати органами відчуття, залишається правдою. У цьому сенсі слово «віра» відноситься не тільки до Божественних предметів, до самого Бога. Віра відноситься також, як впевненість у невидимому, до краси, до любові, до всього того, що ми переживаємо досвідно, про що можемо також потім говорити, але що ми не будемо логічно, а отримуємо як безпосереднє переживання, досвід і знання» [11, с. 15]. Віра може існувати і як впевненість у минулому чуттєвому досвіді, і релігійна віра цілком аналогічна до такої віри.

Віра може виникати не лише у зв'язку із досвідом спілкування з Богом. Не менш значимим може бути досвід живого пізнання дії Бога на спільноті віруючих [10, с. 26–30]. Антоній підкреслює, що християни – звичайні люди, проте чудесні трансформації з ними під час богослужіння чи моральних вчинків можуть спостерігатися іншими і впливати на них як новий досвід. При цьому Антоній впевнений, що Бог діє не лише через православних християн. Інші релігійні люди, і навіть атеїсти можуть

являти приклади високих вчинків, здійснених завдяки натхненню згори. Також можливий досвід переживання присутності Бога навіть у порожньому храмі, при відсутності релігійних інтенцій у самого суб'єкта досвіду [10, с. 27]. Антоній впевнений у можливості існування релігійного досвіду і віри для кожного, хто не чинить свідомого спротиву і не закривається як особистість від таких переживань. Разом із тим, Антоній визнає, що існують випадки, коли навіть при переконаності в існуванні Бога завдяки логічним доказам і бажанні мати релігійний досвід людина його не отримує. Така людина не може втриматися у церковному колі та рано чи пізно відпадає від Бога. Віра не лише постійно супроводжує людське існування у всіх його проявах. Віра суттєво необхідна людині. Динаміка постійного пошуку потребує віри у всіх сферах людського життя. Але особливо Антоній підкреслює, що без віри у ідеал людської довершеності неможливо людині відбутися як людина [6, с. 31]. Без віри у людину неможливі етичні відносини, неможливе суспільство. Митрополит Антоній пише: «Довірливості мало – повинна бути інша, більш зріла, віра. Перш за все, віра у людину, основна, глибинна віра в те, що у кожній людині є світло, правда і нескінченні творчі можливості до розвитку; віра, що якщо людині допомогти, якщо її підтримати, якщо її надихнути, той хаос, який часто нас лякає у людині, може народити зірку. Така впевненість – це впевненість у тому, що в людині є світло, є правда, і що вони можуть перемогти. І у цій впевненості, у цій вірі немає наївності, вона виростає із досвідченості, яка ґрунтується на знанні самого себе і на знанні життя та людей» [6, с. 49]. Отже, віра у людину є основою для можливості етики та соціального життя, і така віра теж ґрунтується на досвіді. Водночас, кожен раз у відносинах з іншими віра є певним ризиком, і тому віра іншим робить людину незахищеною. Віра іншим може мати за свою ціну навіть саме людське життя, і тому така віра є подвигом [там само]. Можна сказати, що довіритися Богові легше, ніж довіритися іншій людині. Але Бог довіряє людям, вірить в людину, і ця віра розпочалася з самого моменту творення і досягла свого максимуму в діяльності Ісуса Христа. Тому віра у краще в людині, у перемогу добра, засновується не лише на досвіді, який свідчить про можливість чудесних трансформацій, але і на тому, що Бог вірить у можливість таких змін на краще для всіх людей.

Таким чином, Сурозький не лише ставить етичний аспект віри вищим за гносеологічний, але й говорить про взаємність віри як довіри, як уповання: Бог довіряє людині, уповає на неї, вірить у неї. Це певне повернення до біблійного розуміння Бога, який вірний власному народові, вірним своїм обіцянкам. Але тут Сурозький все-таки вносить новий момент, оскільки виявляє, що Бог ще й довіряє людям, уповає на них.

Висновки. Інтерпретації віри в сучасній православної теології стають все більш близькими як до протестантського її розуміння, так і до постметафізичних інтерпретацій віри у католицизмі. В цілому один феномен впевненості суб'єкта у відносинах з Богом та вірності цим відносинам, інтерпретується сучасним католицизмом за допомогою раціонального осмислення, протестантизмом – феноменологічно, православ'ям – в межах «містичного емпіризму». Відповідно, існує певна екуменічна перспектива, і вона пов'язана із частковим поверненням до біблійного розуміння віри як вірності,

при збереженні за цією ж вірою значення впевненості. Фактично, сучасна православна теологія доводить, що впевненість у власному знанні є нічим іншим як довірою до свого знання, а тому «довіра» як центр понятійного ядра концепту віри отримує все більшу перевагу над альтернативним центром – «впевненістю».

Список використаних джерел

1. Бублик К. Концепт особистості у книзі Девіда Харта «Краса нескінченного» / Костянтин Бублик // Схід. – 2016. – №1 (141). – С.58–62.
2. Флоровский Г. Дом Отчий / Георгий Флоровский, прот. // Избранные богословские статьи / [ред.–сост. А. Кырлежев]. – М., 2000. – С.9–36.
3. Флоровский Г. Кафоличность Церкви / Георгий Флоровский, прот. // Избранные богословские статьи / [ред.–сост. А. Кырлежев]. – М., 2000. – С.141–158.
4. Морозова Д. Мысль о Боге между нотами и словами / Дарья Морозова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна №950. Серія: теорія культури і філософія науки. Спецвипуск 2: Койнонія. Філософія Іншого та богослов'я спілкування. – 2011. – С.279–311.
5. Словарь библейского богословия / [под ред. Ксавье Леон-Дюфура и др.]. – 2-е изд. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1990. – 1288 с.
6. Антоний Сурожский. Человек перед Богом / Антоний, Митрополит Сурожский. – К.: Камо грядеши, 2010. – 348 с.
7. Христокін Г. В. Постмодерний неопатристичний містичний емпіризм Йоана Манузакіса // Sententiae: [зб. наукових праць]. – К.: Вид-во інст. філософ. ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2011. – Вип. XXIV. – №1. – С.101–109.
8. Черноморец Ю. П. Православная теология Девида Бэнтли Харта – новое начало в эпоху постмодерна / Ю. П. Черноморец [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/theologia/contentorary/44359/>.
9. Черноморець Ю. П. Православна теологія на шляху до нової парадигми / Юрій Черноморець // Філософська думка–Sententiae: Спецвипуск №3 (2012) Християнська теологія і сучасна філософія. – Вінниця: ВДТУ, 2013. – С.74–88.
10. Антоний Сурожский. Уверенность в вещах невидимых. Последние беседы / Митрополит Антоний Сурожский. – М.: Никея, 2012. – 288 с.
11. Антоний Сурожский. Вера / Антоний (Блум), митр. Сурожский. – Краматорск: Тираж–51, 2007. – 271 с.

References

1. Bublik K. Konzept osobystosti u knyzi Devida Harta «Krasa neskinchennogo» / Kostjantyn Bublik // Shid. – 2016. – №1 (141). – S.58–62.
2. Florovskij G. Dom Otchij / Georgij Florovskij, prot. // Izbrannye bogoslovskie stat'i / [red.–sost. A. Kyrlezhev]. – M., 2000. – S.9–36.
3. Florovskij G. Kafolichnost' Cerkvi / Georgij Florovskij, prot. // Izbrannye bogoslovskie stat'i / [red.–sost. A. Kyrlezhev]. – M., 2000. – S.141–158.
4. Morozova D. Mysl' o Boge mezhdru notami i slovami / Dar'ja Morozova // Visnyk Harkivsk'ogo nacional'nogo universytetu im. V. N. Karazina №950. Serija: teorija kul'tury i filosofija nauky. Specvypusk 2: Kojnonija. Filosofija Inshogo ta bogoslov'ja spilkuvannja. – 2011. – S.279–311.
5. Slovar' biblejskogo bogoslovija / [pod red. Ksav'e Leon-Djufura i dr.]. – 2-e izd. – Brjussel': Zhizn' s Bogom, 1990. – 1288 s.
6. Antonij Surozhskij. Chelovek pered Bogom / Antonij, Mitropolit Surozhskij. – K.: Kamo grjadeshi, 2010. – 348 s.
7. Hrystokin G. V. Postmodernij neopatristychnyj mistychnyj empiryzm Joana Manuzakisa // Sententiae: [zb. naukovykh prac']. – K.: Vyd-vo inst. filosof. im. G. S. Skovorody NAN Ukraїny, 2011. – Vyp. XXIV. – №1. – S.101–109.
8. Chernomorec Ju. P. Pravoslavnaja teologija Devida Bjentli Harta – novoe nachalo v jepohu postmoderna / Ju. P. Chernomorec [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu: <http://theology.in.ua/ua/bp/theologia/contentorary/44359/>.
9. Chornomorec' Ju. P. Pravoslavna teologija na shljahu do novoi' paradygmy / Jurij Chornomorec' // Filosoф's'ka dumka–Sententiae: Specvypusk №3 (2012) Hrystyjans'ka teologija i suchasna filosofija. – Vinnycja: VDTU, 2013. – S.74–88.

10. Antonij Surozhskij. Uverennost' v veshhah nevidimyh. Poslednie besedy / Mitropolit Antonij Surozhskij. – M.: Nikeja, 2012. – 288 s.

11. Antonij Surozhskij. Vera / Antonij (Blum), mitr. Surozhskij. – Kramatorsk: Tirazh–51, 2007. – 271 s.

Levchenko T. G., PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science of University of the State Fiscal Service of Ukraine (Ukraine, Irpin), nniguman@mail.ru

Understanding of faith in modern Orthodox theology

The article examines the concept of transformation of faith in the Orthodox theology of the late XX century. Found that in modern Orthodox theology of faith identified with spiritual experiences, received in the Church, provided publicity subject to church and religious influence. This identification characteristic neopatristic thought, whose founder was G. Florovsky. Metropolitan Anthony of Sourozh, quite in keeping neopatristic thought of Florovsky and his disciples, is closely linked with the concept of faith religious experience, but still phenomenologically distinguished himself Christian religious experience and Christian faith. During the act of intense religious experience is no place for faith, for any acts of personality – as she seized experiences. Faith is the assurance of what people went through all of its existence and which can testify with absolute certainty. Faith in man is the main opportunities for ethics and social life, and such faith is also based on experience. Anthony of Sourozh proves that faith as confidence in the personality needed for the existence of ethical and social relations, faith as confidence in the experience necessary for the existence of science and culture.

Keywords: faith, confidence, trust, Orthodox, modern theology.

* * *

УДК 261.7

Максюта М. Є.,
доктор філософських наук, професор,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

Мала Я. Л.,
аспірантка, Національний університет біоресурсів
і природокористування України (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ДО ПРОБЛЕМИ ЖИТТЄВОГО ВИБОРУ В УКРАЇНСЬКОМУ ФЕМІНІЗМІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Обстоюється положення, за якими, зконцентровані життєвим вибором інтереси й потреби, трансформуються способом буття «зобов'язальності», відображають життєвість характерних для жіночості інтенцій «бути незалежною», що легітимізується зміцненням зобов'язальності. Важливою ідеєю українського фемінізму і була демонстрація життєвої позиції жінки як особистості, незалежної «зобов'язальності», зокрема, в обстоюванні національно-культурно стверджувальних, гуманістичних життєвих цінностей: друге формується, зміцнюється як «продовження» першого. Відповідне уявлення змісту жіночої самості віддзеркалювало прагнення здійснювати власними зусиллями постійне поновлення життєздатності незалежності і в даному аспекті. В атмосфері глибокого переживання та усвідомлення жіночої долі, буттєвості відмінності і разом з тим – єдності з долею нації творчо-самотворча спрямованість життєвого вибору реалізувалися прагненнями жінки бути особистісною окремішністю у повноті її буття, зокрема, і як способу протистояння деструктивним впливам і культури традиційної, і новітніх жіночобобних рецидивів. Атмосфера цієї повноти є доконечною передумовою також адекватного змістовного сприймання, освоєння і «ретрансляції» на соціальну культуру національних здобутків. По великому рахунку, відтак, виправданість життєвого вибору жінки демонстрував її «вибір себе», як «автономної самоврядності» її самості, індивідуальності жіночого буття у «просторі» перетину національно-культурних здобутків минулого та сучасної творчості: це, зрештою, завжди відповідь на потреби свого часу. Тому, наголошується у статті, особистісність життєвого вибору жінки реалізується в усіх її аспектах цілісність її індивідуальності, яка може й повинна розглядатися і як особистісний критерій загального шляху розвитку, поглиблення переживань, духовних, інтелектуальних потреб, інтересів та цінностей, завдяки чому існує та може проявлятися індивідуальність, котра «вибирає себе».

Ключові слова: життєвобоб, відповідальність, гідність, честь, правда, життєвість, жіночість.

Успішне формування духовної, економічної та соціально-політичної сфер суспільства, демократизація і гуманізація засад суспільного буття великою мірою визначаються також належним вирішенням гендерної проблематики, що за нинішніх українських реалій набуває підвищеної актуальності. Жінки покликані виконувати дійову роль

у зазначених процесах, але це зумовлюється зростанням рівня жіночої самосвідомості, загальної культури та освіти, культури гендерних відносин, що, як відомо, формується у тому числі й завдяки освоєному історичному, національно-культурному досвіду, підвищенню рівня гендерної освіти [13; 17; 18; 19]. Зростання актуальності фемінологічних проблем, поглиблення жіночої самосвідомості, безперечно, пов'язано і зі знеціненням людського життя в системі світоглядних орієнтирів. Жіноча самосвідомість, як форма синтезу у першу чергу духовних чинників піднесення людини та людського життя, покликана демонструвати, «ретранслюючи» на суспільство, її глибинну вкоріненість, природно-історичну наближеність до появи нового життя і що, пов'язане із відповідними людськими переживаннями, не може, а головне – не повинно не набувати також значення загальнолюдського, сприяти подоланню антигуманістичних упередженостей. Феміністичний рух як у минулому, так і нині, маючи на меті, зокрема й розвінчування останніх, спрямовується проти культивування атмосфери насильства у родинно-побутових, подружніх відносинах, чому почасти сприяли історичні умови, традиційні цінності, низький загальний освітній та культурний рівень. Хоча, як відомо, до певної міри до цього зпричинилися й новітні наукові відкриття, зокрема, в галузі біології та психології, а пов'язані з ними банальності нерідко висловлювалися самими науковцями [Див. напр.: 1]. Історико-філософські, етнографічні дослідження, покликані розвінчувати сформовані упродовж століть гендерні стереотипи, сприяти «зростання рівня масової жіночої самосвідомості, встановленню гендерної рівності як обов'язкової умови для демократизації українського суспільства на його шляху до європейського життя» [5, с. 194].

У світлі сучасних завдань розвитку й зміцнення жіночої самосвідомості, як духовно-світоглядової передумови активізації діяльності жінок в усіх сферах суспільства, потребують нового перепроцитування гендерні проблеми із врахуванням результатів поглибленого освоєння досвіду освоєння цих питань у вітчизняній історії філософії [14; 15].

На наш погляд, змістовно поєднувати проблеми, що при цьому порушуються, покликані результати сучасного висвітлення питань життєвого вибору, як важливішого чинника жіночого буття, що синтезує життєво-практичні та духовно-світоглядові норми й цінності та є стратегічно визначальною формою особистісної самореалізації, демонструючи особистісний статус, що, безперечно, під тим чи іншим ракурсом привертало увагу вітчизняних мислителів, митців та громадських діячів також ХІХ – першої третини ХХ століття [4; 7]. Життєвий вибір свідчить про зміцнення увеленості в собі, тією чи іншою мірою є самостверджувально спрямоване, започатковане індивідом взаємоспівставлення та взаємопоєднання усталених очікувань із новими ідеями та аргументоване прийняття відповідних завдань на засадах переосмислення їх результатів [Див.: 19]. Його здійснення свідчить про життєвість активності, індивідуально визначеної позиції, коли, з одного боку, особистість відмежується від другорядного на даному етапі, а з іншого, – виробляються нові способи, підходи й шляхи реалізації актуальних завдань. За самим його змістом життєвий вибір набуває статусу істотного спонукального чинника зростання ролі індивідуальності. Особистісність життєдіяльності людини і проявляється його обґрунтованістю, виваженістю, здійснюючи його, вона

переміщується у своєму життєвому просторі на нові рівні самореалізації.

Так чи інакше, але в контексті життєбуттійнісних проблем – смислу життя, призначення людини, статусу національної особистості, морально-етичних вимірів гідності й честі актуалізувалась і дана проблема [3]. Життєвий вибір демонструє окреслену позицію вільної, гідної особистості у відповідно сформованих відносинах. Так, М. П. Драгоманов постійно закликав до ретельного висвітлення питань «дитячої неволі», життєвої необхідності глибокого вивчення та вирішення проблеми «цілковитої рівності жінки з чоловіком і в науці, і в праці громадській», активно при цьому використовувати ідеї «горожанства» представників західноєвропейського Відродження та Просвітництва Д. С. Міля та ін. [Див. напр.: 4, с. 363]. Скажімо, характерною рисою філософського світогляду і П. Куліша, що, по суті, відзеркалювало глибинні відмінності традиційної духовності української людини, було виокремлення і протиставлення внутрішнього і зовнішнього начал. Як до наскрізного усієї його творчості, «і в художніх творах, і в листах, і в наукових працях», зазначає Д. Чижевський, П. Куліш апелює до нього як до боротьби «поверхні» і глибини душевної... Із тої ж антитези «серце» – «голова» розвертається і протиставлення *чоловіка жінці*. Не лише в особистих відносинах до жінки, не лише в жіночих типах своїх пізніших творів виявляється цей погляд» [21, с. 165]. Відтак цілком виправданою може й повинна сприйматися, на перший погляд, перебільшено представлена при цьому роль української жінки у процесах національного, культурного відродження, що було, однак, закономірною реакцією зманіфестування ідей вільної особистості. Так, «Кулішеві ніби уявляється певна філософія культури, в якій жіночий елемент буде стояти на першому місці, бо жінка менше живе розумом, більше серцем. Та це й ліпше!» [21, с. 165]. Тому, зазначав також В. С. Горський: «Цілком в дусі романтичної філософії історії, яка жіночий елемент мала за первісний, найістотніший і найголовніший, П. Куліш оспівує історію України» [2, с. 162]. Бо ж якраз українська жінка викликає у нього захват – завдяки її людським, моральним якостям: життєвий вибір зманіфестує заклик «будь тим, хто ти є» (Ф. Ніцше) у здатності *само-стійного* приймання життєвих рішень свobodної особистості, гідної свого минулого. Але вона вільна визначати також своє майбутнє – вона має своє майбутнє, здійснюючи його у просторі між минулим та майбутнім способом їх взаємодії, а свобода і гідність особистості жінки – його корелятивами як «сповненням» життєвих потреб. Виправданий життєвий вибір і здійснює, *повинна* здійснювати особистість жінки перебуванням на відповідно значущому (життєвому!) рівні культурної розвиненості: повнота буття її індивідуальності (і в особистісних відносинах із чоловіком) не може бути поза національним [13; 19]. Бо ж «все, чим була жінка у минулому, її якість жінки – це не результат заперечення її свободи, її особистості чоловіками і не підсумок біологічного фаталізму, а здобуток вільних творчих актів, життєвих поривань, що рівною мірою зобов'язані своїм походженням і їй самій, і самому чоловікові» [16, с. 44]. Культурно-національний образ жінки є її доконечною буттійнісною якістю: і чи не першою прикметою української жінки в системі цінностей українського фемінізму початку ХХ ст. було особистісне піднесення реального проступання її до свободи, зокрема, у виборі і свого життєвого шляху, і царини зокладання творчих зусиль. Скажімо, вищий життєсмісл зманіфестує повість

О. Кобилянської «Людина», її героїня Олена з її «критичним», «аналізуючим», «розрахуючим» розумом, як, по суті, прояви цілісності особистості відповідального життєвого вибору. Вона проголошує: «Маю сама право йти за собою або проти себе» [6, с. 34]. Тому, на її переконання, гармонійне подружнє життя досяжне за відповідних почуттів, так і певної спільності життєвих цінностей. А на довершеному «Жіночому портреті» Лесі Українки зображена жінка «чесна», «гідна», «добра», «щира», але в атмосфері непроминальної вимоги дотримання відповідності особистісним якостям – збереження самоповаги, «душевної повноти», свободи «свого хисту» і «розуму» – усїєї буттійсної межовості, коли під впливом сердечних поривань («голоду серця») бути у ній чи не найтяжче віч–на–віч із необхідністю здійснення життєвого вибору [8]. Тому у листі до А. Ю. Кримського від 3 листопада 1905 року Леся Українка, аналізуючи його повість «Андрій Лаговський», писала, що вона «зовсім серйозно» віднеслась до цього твору і зовсім серйозно страждала над ним» [11, с. 140]. Вона привертає увагу до необхідності врахування поєднаності «високого естетизму» «благородства» людини та цілісності проявів життєвих процесів і разом з тим відмінності між ними. Адже художньо–образна правда – річ надзвичайно делікатна, по великому рахунку, піддатна лише великим майстрам художньої творчості, спроможним, визначивши конкретну мету, чітко й послідовно прямувати до неї, але також її не «перевершуючи». Але ж, продовжує вона, дана повість спрямована на висвітлення, відображення і «підвалин» життєвих процесів, і зачіпає також «будову», що, цілком закономірно, потребувало б «довше й пильніше зайнятись рештою будови» [11, с. 141]. Зокрема, залишилось поза увагою автора «критичне почуття», що асоціюється з намаганням осуджувати чи виправдовувати вчинки приятеля Лаговського Володимира стосовно поведінки героїні повісті – Амалиї, як із «сумним образом дівчинки». Особливо ж пронизлива інвектива проти, по суті, жодним чином не виправданого зневажання жіночої гідності й честі героїні викликана тим, що це здійснено «тільки ради ілюстрації» образу Володимира, «особи егоїстичної і примітивної». Єдиний спосіб, щоб «природа» не лазила «без докладу» в вікно, се пускати її в двері, то, може, вона тоді більше поважатиме визначені їй *Sprechstunden*. Інакше вона видумує всякі «іскушення святого Антонія», які й не сняться звичайним, не святим, смертним». Біологія при цьому, у прямому сенсі, «при–сутня», але у просторі та вимірах обраного життєвого шляху гідного свого при–значення особистості. «...А фізіологія – що з неї візьмеш? Вона собі жінка проста і мало розуміється на ідеалах» [11, с. 144]. Але ж чи не є це «простота» вищого гатунку, як відповідна «жіночому портретові», найнадійнішим «гарантом» життєвості визначених ідеалів життєвого шляху? [Див. також: 12].

Високі критерії моральності, відповідальності та гідності випадають на долю особистостей вільних і мужніх, здатних на піднесення вчинок, тим, кому судилося пере–бувати на даний час, так би мовити, в епіцентрі життєвих процесів, міжлюдських спілкувань: гідна особистість життєвобором здатна час життєздійснення робити своїм. Особистість сама має бути і суддею, і підсудною, визначати свій вирок «всюди бути собою». Якість цілісності в принципі не може мати винятків: її тягар повинен витримуватися без обмежень. Лише на цьому шляху вона відкрита можливістю життєвого вибору як вільного прояву – вона не стільки вже є нею, скільки *ще не є, а по–стає*, мужньо пізнаючи правду свого життя та демонструючи і завдяки цьому повноту духовно–

душевних рис і якостей, а тому також вільна вибирати. Про характер життєвого вибору свідчить, отже, його зміст, що, на переконання Лесі Українки, формується на перетині здійсненого індивідуальності життєвого закорінення і глибини, виправданості визначених особистісних потреб та інтересів. Так, серед недоліків вже згаданої повісті вона виокремлювала «нерозуміння автором до кінця своїх героїв», адже він «не пояснює» суті їхніх образів читачеві, із чим, у свою чергу, асоціюється відчуття неправдивості зображеного. Між тим не може ставитись під сумнів дотримання вимог «*живої правди*» в зображенні героїв твору, з чим, природно, абсолютно не сумісні «натуралістичні «протоколи вівісекції душі»», у світлі яких представлені у цьому творі і гендерні відносини. Але відповідно до зазначеної вимоги, демонструє Леся Українка своєю інтерпретацією повісті важливість даної проблеми, на передньому плані мають бути не походження героїв, не їхні темпераменти, що у більшості випадків є другорядним, а якраз правдива змістовність життєвого вибору: не викликають читачького інтересу образи героїв, взаємини яких беззмістовні, неправдиві, бо позбавлені особистісного «сприйняття». «Мені здається, – зазначає вона, – що все походить від браку виразного змісту в їх житті, вони всі більш–менш «нігілісти», одірвані од живого ґрунту і глибоких інтересів» [11, с. 147]. Автору не вдалося продемонструвати їхні індивідуальності, що найперше захоплює, запам'ятовується і що полишає слід в душі читача, увиразнюючи і кожен вибір. У повісті недостатньо зображено стан рівності між людьми, «всьогої рівності», і чи не в першу чергу – гендерної та, разом з тим, брак «гармонії» у відносинах між чоловіком і жінкою. «Певне, Ви скажете (або мовчки подумаете), що в моїх «враженнях» є чимало спеціально жіночого... Тільки ж се не таке дурне речення з боку жінки, як воно видається одразу» [11, с. 150]. Особистісність життєвого вибору жінки визначається правдивістю оприявлення глибокосердечного життя «жіночою рацією». «Бачите, мужська «рація» в погляді на деякі справи дуже однобока, тому ми доповнюємо її своєю «рацією», може, теж, однобокою, але *тільки* з них *обох* може вийти щось ціле і справедливе (ми тільки не звикли одважно казати « я маю рацію», а кажемо несміливо: «мені здається»)» [11, с. 150]. Для Лесі Українки жінка має бути здатна здійснювати життєвий вибір в особистісних проявах життєздійснення – як упевнена в собі, мужня, бо буттійсно зобов'язальна та освічена в сенсі «життєвої правди», відповідальна, своїм життям відповідаючи на життєві потреби, усїєю повнотою свого життя. І тому героїня новели І. Франка «Батьківщина» промовляє: «Я жила, доки була сила, краса, здоров'я... Життя дало мені все, що могло дати, нехай же й смерть бере все, що може взяти» [20, с. 187]. Таким чином, успіх життєвого вибору визначається рівнем готовності особистості до його здійснення, коли, зокрема, психологічними передумовами такої готовності є подолання світоглядного індивідуалізму, якому завжди протистоять морально–етична розвиненість, вимогливість поглиблення громадянської позиції, дотримання принципів гуманізму, які усвідомлюються як життєво важливі. І тому якщо життєздійснення особистості може розглядатися як обґрунтованість життєвого вибору, то ступінь готовності до його здійснення є, зрештою, доленосною. Екзистенційний вибір може й повинен розглядатися як адекватний спосіб самоусвідомлення особистості в статусі відповідального суб'єкта життєпроявів, коли останні піддаються поглибленому переосмисленню, визначаються важливіші на даному етапі чинники і т.д. Це – індивідуально визначений спосіб відповіді самим життям особистості на нові виклики. Готовність здійснення життєвого вибору визначається, зокрема,

рівнем освіченості, загальної та професійної культури і самосвідомості, глибиною усвідомлення значущості особистісного самоутвердження як важливої життєвої мети, глибиною розуміння своєї причетності до буття нації. Тому його здійснення є свідченням здатності встояти на обраній позиції самостверджувально зорієнтованого бачення життєвого шляху як прояву самості особистості. Лише в атмосфері її буття відповідного статусу він і набуває – як способу свобідного розвитку, утвердження індивідуальності людини.

Список використаних джерел

1. Вайт Д., Комнінелліс Н. – Крах Дарвіна – Черкаси: «Стефанус», 2001. – 192 с.
2. Горський В. С. Історія української філософії. – К.: Наук. думка, 1993. – 287 с.
3. Денисенко М. «... Бути собі ціллу!» (Феміністична проблематика прози О. Кобилянської) // Слово і час. – 1997. – №5–6. – С.48–52.
4. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С.327–429.
5. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – Харків: «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 224 с.
6. Кобилянська О. Ю. Людина: вибрані твори. – К.: Знання, 2014. – 206 с.
7. Куліш П. Маруся Богуславка // Куліш П. Твори у 2–х томах. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1998. – С.33–195.
8. Леся Українка. Жіночий портрет // Леся Українка. Збір. творів у 12–ти томах. Т.1 – К.: Наук. думка, 1997. – С.344.
9. Леся Українка. Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западноевропейской belletristiki) // Українка Л. Збір. творів у 12–ти томах. – Т.8. – К.: Наук. думка, 1977. – С.76–99.
10. Леся Українка. Малорусские писатели на Буковине // Леся Українка. Цит. праця. – Т.8. – С.62–75.
11. Леся Українка до А. Ю. Кримського 3 листопада 1903 р. // Леся Українка Збір. творів у 12–ти томах. – Т.12. – К.: Наук. думка, 1979. – С.136–151.
12. Леся Українка до А. Ю. Кримського 27 жовтня 1911 р. // Леся Українка. Цит. праця. – С.370–373.
13. Ліщук Л. В. Гендерні ролі в історії цивілізації // Мультиверсум. Філософський альманах: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. В. Лях. – К.: Український центр духовної культури, 2007. – Вип.63. – С.214–227.
14. Максютя М. С. Життя як творчість. – К.: «Міленіум», 2009. – 224 с.
15. Максютя М. С., Мала Я. Л. Екзистенціально–персоналістські конотації ідей фемінізму у творчості Лесі Українки // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. – К.: Український центр духовної культури, 2015. – Вип.9–10. – С.65–77.
16. Ортега–і–Гассет Х. «Другие и Я» – развитие темы. Краткое размышление о «Ней» // Филос. и социол. мысль. – 1990. – №7. – С.35–46.
17. Петренко О. Гендерна освіта в контексті української філософської думки // Філо. і соціол. у контексті сучасної культури. Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – С.306–314.
18. Петришина Л. В. Політичний потенціал жінок і процес державотворення в Україні // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. І. Кормич. – Одеса: АстроПринт, 1998. – Вип.3–4. – С.55–66.
19. Русова Софія. Дещо з філософії виховання // Вільна українська школа. – 1918. – №10.
20. Франко І. Батьківщина // Український декамерон. – К.: «Довіра», 1993. – С.152–188.
21. Чижевський Д. М. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: «Орій», 1992 – 230 с.

References

1. Vajt D., Komninellis N. – *Krah Darvina – Cherkasy: «Stefanus»*. 2001. – 192 s.
2. Gors'kyj V. S. *Istorija ukrai'ns'koi' filosofii'*. – K.: Nauk. dumka, 1993. – 287 s.
3. Denysenko M. «... Buty sobi cillju!» (Feministychna problematyka prozy O. Kobylyans'koi') // *Slovo i chas*. – 1997. – №5–6. – S.48–52.
4. Dragomanov M. P. *Shevchenko, ukrai'nofily i socializm // Dragomanov M. P. Vybrane*. – K.: Lybid', 1991. – S.327–429.

5. Ignatenko I. *Zhinoche tilo u tradycijnij kul'turi ukrai'nciv*. – Harkiv: «Klub simejnogo dozvilja», 2016. – 224 s.
6. Kobylyans'ka O. Ju. *Ljudyna: vybrani tvory*. – K.: Znannja, 2014. – 206 s.
7. Kulish P. *Marusja Boguslavka // Kulish P. Tvory u 2–h tomah*. – T.2. – K.: Nauk. dumka, 1998. – S.33–195.
8. Lesja Ukrai'nska. *Zhinochij portret // Lesja Ukrai'nska. Zibr. tvoriv u 12–ty tomah*. T.1 – K.: Nauk. dumka, 1997. – S.344.
9. Lesja Ukrai'nska. *Novye perspektivy i starye teni («Novaja zhenshina» zapadnoevropejskoj belletristiki) // Ukrai'nska L. Zibr. tvoriv u 12–ty tomah*. – T.8. – K.: Nauk. dumka, 1977. – S.76–99.
10. Lesja Ukrai'nska. *Malorusskie pisateli na Bukovine // Lesja Ukrai'nska. Cyt. pracja*. – T.8. – S.62–75.
11. Lesja Ukrai'nska do A. Ju. Kryms'kogo 3 lystopada 1903 r. // *Lesja Ukrai'nska Zibr. tvoriv u 12–ty tomah*. – T.12. – K.: Nauk. dumka, 1979. – S.136–151.
12. Lesja Ukrai'nska do A. Ju. Kryms'kogo 27 zhovtnja 1911 r. // *Lesja Ukrai'nska. Cyt. pracja*. – S.370–373.
13. Lishhuk L. V. *Genderni roli v istorii' cyvilizacii' // Mul'tyversum. Filosofov'kyj al'manah: Zbirnyk naukovyh prac' / Gol. red. V. V. Ljah*. – K.: Ukrai'ns'kyj centr duhovnoi' kul'tury, 2007. – Vyp.63. – S.214–227.
14. Maksjuta M. Je. *Zhyttja jak tvorchist'*. – K.: «Milenium», 2009. – 224 s.
15. Maksjuta M. Je., Mala Ja. L. *Ekzystalic'no–personalists'ki konotacii' idej feminizmu u tvorchosti Lesi Ukrai'nsky // Mul'tyversum. Filosofov'kyj al'manah: Zb. nauk. prac' / Gol. red. V. V. Ljah*. – K.: Ukrai'ns'kyj centr duhovnoi' kul'tury, 2015. – Vyp.9–10. – S.65–77.
16. Ortega–i–Gasset H. «Drugie i Ja» – razvitie temy. *Kratkoe razmyshlenie o «Nej» // Filos. i sociol. mysl'*. – 1990. – №7. – S.35–46.
17. Petrenko O. *Genderna osvita v konteksti ukrai'ns'koi' filosofov'koi' dumky // Filos. i sociol. u konteksti suchasnoi' kul'tury*. Zb. nauk. prac'. – Dnipropetrovs'k: DNU, 2007. – S.306–314.
18. Petryshyna L. V. *Politychnyj potencial zhinkoi i proces derzhavotvorennja v Ukrai'ni // Aktual'ni problemy polityky: Zb. nauk. prac' / Vidp. red. L. I. Kormych*. – Odesa: AstroPrynt, 1998. – Vyp.3–4. – S.55–66.
19. Rusova Sofija. *Deshho z filosofii' vyhovannja // Vil'na ukrai'ns'ka shkola*. – 1918. – №10.
20. Franko I. *Bat'kivshhyna // Ukrai'ns'kyj dekameron*. – K.: «Dovira», 1993. – S.152–188.
21. Chyzhevs'kyj D. M. *Narysy z istorii' filosofii' na Ukrai'ni*. – K.: «Orii», 1992 – 230 s.

Maksjuta M. E., Ph.D., Professor, NULES Ukraine (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Mala Y. L., graduate student, NULES Ukraine (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

On the problem of life choices in Ukrainian feminism first third of the twentieth century

The article defends the position according to which, concentrated life choices interests and needs, transforming way of life «imperative», reflect the vitality typical of women's intentions «to be independent», which legitimized the strengthening of responsibilities. An effective idea of Ukrainian feminism and was a demonstration of the vital position of a woman as an individual, stand-alone «responsibilities», in particular, in upholding the national cultural meaningful, humanistic values in life: the second is formed, strengthened as a «continuation» of the first. Proper expression of the content of women's self reflected the desire to carry out their own efforts constantly updating the viability and independence in this aspect. In an atmosphere of deep experience and understanding of women's destiny, existential differences and at the same time – the unity of the fate of the nation creatively self creative orientation life choices realized the desire of women to be a person independent fullness of life, including as a way to confront the destructive influences and cultures of traditional and new female-phobia relapse. The atmosphere of this fullness is a prerequisite for meaningful and adequate perception of development and «relay» on the social culture of national achievements. By and large, however, the justification for life choices a woman showed her «the choice themselves», as the «autonomous government» of its self, the female being of individuality in the «space» of national and cultural achievements of the past and contemporary art: it is, ultimately, always answer needs of his time. Therefore, the article notes, personal life choices of women is implemented in all its aspects integrity of her personality, which can and should be viewed as the personal aspect of the overall development path, deepen feelings, spiritual and intellectual needs, interests and values, so that there is and can be shown personality that «chooses».

Keywords: lifestyle choice, responsibility, dignity, honor, truth, vitality, femininity.

* * *

УДК 1:316.774

Мельник В. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
управління, інформаційно-аналітичної діяльності та
євроінтеграції, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
doc.v.melnik@mail.ru

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ТА НОВОГО ТИПУ ВІРТУАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність досліджуваної проблеми визначається необхідністю аналізу нового феномена віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості. Предметом дослідження є віртуальна реальність як досить складний соціальний феномен, що виник в умовах інформаційного суспільства. Для аналізу віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості використано міждисциплінарний підхід та цілу сукупність методів і підходів, що дозволили проникнути у це складне явище. Мета дослідження – вивчення особливостей віртуальної реальності та віртуальної ідентичності особистості, що є продуктом виникнення інформаційного суспільства. Методи дослідження. Базовими принципами дослідження виступають історичний, системний, порівняльний, інституційний та структурно-функціональний методи і підходи. Наукова і практична значущість роботи полягає в дослідженні віртуальної реальності як нового соціального феномена та можливих негативних наслідків для людини, яка шукає ідентичності з віртуальним світом. Як висновок наводиться необхідність адекватного тлумачення віртуального світу, його природи та специфіки та впливу на свідомість і культуру людини, яка шукає з ним ідентичності.

Ключові слова: віртуальна реальність, віртуальний світ, віртуальна людина, віртуальна свідомість, віртуальна культура, віртуальна ідентичність людини.

Віртуальна реальність – це нова сфера досліджень, перші спроби осмислення якої ми зустрічаємо в соціогуманітарних науках. Міждисциплінарний характер дискурсу віртуальної реальності зробили даний феномен особливо привабливим для соціально-філософського аналізу, що надає узагальнене і цілісне уявлення про даний соціальний феномен, що динамічно розвивається в умовах інформаційного суспільства як виклик інформаційній реальності у контексті історичної еволюції наукової картини світу [1, с. 133–139], – відмічає В. Вашкевич. Феномен віртуальності є предметом аналізу природничо-наукових наук (А. Ейнштейн, Н. Бор, В. Гейзенберг), психологічних (О. Белінська), соціологічних (А. Бюль, Д. Іванов, М. Кастельс, А. Крокер, М. Вейнштейн, М. Паєтау), філософських наук (В. Воронкова, Д. Свириденко). У кожному з цих підходів відтворюється особливий ракурс дослідження віртуального. У фізиці віртуальне розглядається як властивість фізичних об'єктів; у психології під віртуальним розуміють зміни людської свідомості; у соціології вивчаються процеси віртуалізації, що відбуваються у різних сферах суспільства під впливом комп'ютерних технологій, у філософії штучно репродукована за допомогою ЕОМ сфера континуум, у яку можна проникати, дискурсомислюючи матриці аудіовізуальної реальності [2, с. 78]. У даний час введено навіть поняття «віртуала», що фактично приводить до появи нового наукового напрямку «віртуалістики».

Першими «культурний потенціал» віртуалістики та новий тип віртуальної ідентичності особистості оцінили Дж. Ланье, М. Крюгер, У. Брікен. На початку 90-х рр. минулого століття феноменом «віртуальної реальності» зацікавилися філософи, соціологи, політологи, культурологи, психологи, мистецтвознавці, які віднайшли корені цієї проблеми у соціальній і когнітивній психології, які тягнуться від М. Маклюєна до соціокультурних аспектів комунікації, філософії науки та техніки. На Заході виходять спеціалізовані дослідження Б. Вулі,

В. Брікена, М. Хейма, Б. Денет, Н. Хейліса, С. Жижєка та ін. При цьому стали з'являтися доробки більш спеціального змісту, в яких автори розглядають штучно репродуковану дійсність за допомогою різноманітних засобів упровадження інформаційного світу, у якому можна осмислювати феномени віртуальної реальності. Конкретність виявляється у наповненні суб'єктивним змістом спеціалізованих сайтів в Інтернеті, присвячених даній проблемі, нараховуються десятки тисяч посилань на книги, статті та електронні публікації, один з яких Вашингтонський технологічний центр (Washington Technology Center (WTC)) [http://www.hitl.washington.edu/projects/knowledge base/ onthenet.html](http://www.hitl.washington.edu/projects/knowledge%20base/onthenet.html), який вже у 1999 р. визнав про неможливість врахування всіх публікацій з даної проблематики.

У дослідженнях теоретико-методологічних засад віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості в умовах викликів інформаційного суспільства слід виокремити ряд напрямків:

1) *онтологічний напрямок*. Дослідники першого напрямку зосередили свою увагу на онтологічних характеристиках віртуальної реальності (А. Носов, В. Розін, С. Хоружий), які визначили статус віртуальної реальності, її ознаки і логіку функціонування: так, Н. Носов більше ототожнює віртуальну реальність з актуальною реальністю, а С. Хоружий розглядає її між потенційністю і дійсністю;

2) *антропологічний напрямок*. Дослідники даного напрямку вважають, що феномен віртуальної реальності скоріше має антропологічні засади, ніж онтологічні. До прихильників цього напрямку слід віднести Ж. Бодрійяра, Ж. Делеза, Ж. Ф. Ліотара [3, р. 37–48];

3) *соціологічний напрямок*. Створення соціологічних моделей на основі ідей віртуалістики відбулося практично у Канаді (А. Крокер, М. Вейнштейн), у Німеччині (А. Бюль, М. Паєтау), в Росії (Д. Іванов). У цьому контексті основне поле досліджень займає питання про електронне суспільство, яке розглядається як альтернатива сталому субстанціональному світу (А. Бюль, М. Вейнштейн, А. Крокер). Саме ці дослідження відмічають віртуалізацію світу, розуміючи під останньою архітектоніку віртуального простору мережі Internet в умовах глобалізації [4, с. 98];

4) *психологічний напрямок*. Певний інтерес представляють роботи Н. Носова, який є засновником поліонтичного підходу, найбільш популярного у дослідженні віртуальної реальності, який присвячений різним станам свідомості людини;

5) *культурологічно-антропологічний напрямок*. Згідно даного напрямку віртуальна реальність вважається артефактом культури, в якому виділяються такі виміри, як цілеспрямованість, обґрунтування, ірреальність, ілюзорність (Л. Александрова, Ф. Гіренко, Ю. Петренко). Вчені, що досліджують дане соціальне явище, намагаються вписати віртуальну реальність у культурологічний контекст і з культур-антропологічних позицій розглянути ігрові аспекти віртуальної реальності;

6) *етичний напрямок*. В контексті даних досліджень вводиться в обіг поняття «релігійна віртуальна реальність» та визначається її роль у формуванні релігійної свідомості та досвіду (І. Данченко, В. Кравченко), які аналізують містичні аспекти віртуальної реальності, підкреслюючи важливу роль містичних доктрин у становленні вчення про віртуальне;

7) *естетичний та мистецтвознавчий напрямок*. Вчені, що відносяться до цього напрямку (В. Биков, В. Жданов, Ю. Клименко, Н. Маньковська, Т. Смірнова) намагаються по-новому осмислити моделі у мистецтві, розглянути віртуальну реальність як специфічний когнітивний та соціокультурний феномен;

8) *онтологічно-комунікаційний напрямок*. Віртуальна реальність розглядається як «перетворююча форма» (М. Рібаков), який вважає, що основа для аналізу віртуальної реальності закладена у категорії «становлення», тому слід визначати онтологічний статус віртуальної реальності, описуючи її онтологічно-діалогове тлумачення;

9) *постмодерністський напрямок*. Новим етапом у дослідженні віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості («електронного/чи віртуального суспільства») є роботи М. Кастельса, який відмічає, що хоча розвиток комп'ютерної техніки і технологій значно прискорили процеси віртуалізації, проте віртуалізація різних елементів суспільства у тій чи іншій мірі існувала з початку людської історії, тому в дослідженні слід враховувати і некомп'ютерну віртуалізацію. У даному аспекті найбільший інтерес викликають роботи Ж. Бодрійяра, Ж. Делеза, Ж. Ф. Ліотара, які розглядають віртуальне суспільство як закінчене втілення стилю і надбудов постмодерну. Гра образів, децентралізація, тяжіння до безпосереднього досвіду, відмова від претензій на одиничне, об'єктивне описання світу – всі ці ознаки властиві віртуальному світу.

Особливий інтерес представляють доробки Д. Іванова, у яких логіка віртуального суспільства інтерпретується як заміщення реальних речей і вчинків образами-симуляціями. Д. Іванов справедливо вважає, що досягнення у політиці, науці, мистецтві все більше залежать від образів, чим від реальних вчинків і речей, а це висуває групу проблем, пов'язаних з необхідністю пояснити специфіку віртуалізації суспільства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Проблемна ситуація. Аналіз літератури з теоретико-методологічних засад віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості свідчить, що на даний момент немає єдиного розуміння сутності віртуального. При всій багатоманітності теоретичних аспектів у дослідженні природи віртуального світу, сьогодні відсутні концепції і теорії, присвячені цілісному осмисленню даного соціального феномена віртуалізованого світу та процесів, які в ньому відбуваються. Багатоманітність підходів до визначення віртуальної реальності свідчить про *багатошарову її сутність*, яка потребує поєднання цих всіх підходів, для того, щоб визначити її сутність, специфіку, проблеми та шляхи їх подолання, зокрема загроз, пов'язаних з інформаційно-комунікаційною діяльністю [5, с. 24–34].

Для дослідження теоретико-методологічних засад віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості ми використовуємо гайдеггерівський принцип вивчення реальності, який нами був проаналізований у попередніх роботах, а саме, з позицій екзистенціальної «аналітики присутності», розглядаємо людину як тимчасово розташовану у «бутті як суще». В той же час розглядаємо людину як можливість включення людини в онтологічну побудову трансцендентної реальності у якості її головної ланки,

базуючись на аналізі і предметності свідомості та відношення людини до реальності, зокрема в контексті освітньої культури інформаційного суспільства [6, с. 225–232].

Основою аналізу онтологічного і соціокультурного методів теоретико-методологічних засад віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості є співставлення інтерпретацій віртуальної реальності, що розгортається в площині визначень як результату перетворення, як «буття в небутті», так і рівня «небуття у бутті», як підміни одного типу буття іншим, так і реальності діалогу. Саме таке розгортання визначень відбувається у контексті міждисциплінарного синтезу філософських, технічних, соціокультурних, психологічних уявлень про віртуальну реальність, зокрема вивчення інформатики, починаючи з молодших класів, – наголошує О. Кивлюк у ряді своїх творів [8, с. 38–41].

Мета наукового дослідження – виявити теоретико-методологічні засади віртуалізації суспільства, дослідивши його природу та специфіку.

Дана мета реалізується в наступних задачах:

- з'ясувати новий феномен віртуальної реальності;
- виявити, що представляє собою новий тип віртуальної ідентичності особистості в умовах віртуальної реальності;
- визначити, що представляє собою новий тип віртуальної ідентичності особистості у віртуальному просторі;
- дати аналіз того, як комп'ютерні віртуальні технології змінюють традиційні уявлення про деякі поняття і явища суспільного життя, зокрема, про простір і час, існування людини у віртуальному світі;
- сформулювати сутність і напрями впливу специфічної субкультури електронних комунікацій на людину, що розвиваються згідно зі своїми законами, правилами, міфами.

Новим феноменом інформаційного суспільства є феномен віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості, що розуміється як новий тип буття культури і формування культурних цінностей, породжених інформаційно-культурною глобалізацією, що несе з собою як позитивні, так і негативні риси. У віртуальній реальності культурні процеси носять зворотний і варіативний характер. Дослідження поліваріативного характеру віртуальної реальності можемо зрозуміти на прикладі архетипічних модельних побудов: «перезавантаження», системи гіпертекстів, системи посилення, пошукових методик тощо. Зворотність віртуальних світів формує зміни аксіологічних і навіть етичних доміант в їх сприйнятті і використанні, що формує новий тип особистості, що диктує необхідність психолого-педагогічних питань вивчення інформатики, починаючи з молодших класів [8, с. 38–41].

Віртуальні реальності занурення особистості у віртуальний світ є особливим типом віртуальної реальності, що має величезну потенцію впливу на культуру і суспільство. З їх розвитком пов'язані нові форми культурної практики і реалізації творчого потенціалу особистості. Феномен віртуального об'єкта (об'єкта віртуального світу) створює передумови для виникнення нового типу ціннісних орієнтирів та способів їх використання у системі школи у початкових класах та необхідності вивчення основ пропедевтики інформатики [9, с. 343–34].

В результаті формується новий тип віртуальної ідентичності особистості, виникає проблема розрізнення реальностей і, як наслідок, нових способів міжособистісної і крос-культурної реальності. Під впливом віртуальних реальностей формується також новий тип тілесної, статевої, вікової ідентифікації і варіативної ідентифікації, що вимагає аналізу, а також формування принципів і форм регуляції, наголошуючи на формуванні елементів комп'ютерної грамотності вже молодших школярів [11]. Використання самих методів віртуального дискурсу, зокрема інтерпретації тіла та свідомості як інтерфейсу дає можливість виявити проблеми та необхідність їх аналізу. В результаті нового типу віртуальної ідентичності особистості виникають нові художні і культурні практики, нові способи їх сприйняття, що у значній мірі збільшує роль споживача культури і наділяє її рядом авторських функцій.

Сьогодні ідея віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості є достатньо розповсюдженою, зокрема при використанні комп'ютерних реальностей, яка потім розширилася до визначення різних віртуальних реальностей (художніх, психологічних, езотеричних). У якості основних властивостей комп'ютерних віртуальних реальностей (ВР) можемо виділити: занурення (іммерсивність), породженість, автономність, інтерактивність, актуальність.

Віртуальна реальність – це штучно репродукована за допомогою Інтернет сфера-континуум, у якому індивід шукає своєї ідентичності і проникає в іманентному порядку в інший соціо-віртуальний світ, занурюючись в інші виміри нерелевантно-реальних відносин. Комп'ютерні віртуальні реальності відкривають все більше можливостей для самих різноманітних проявів пошуку ідентичності людини. Крім того, віртуальна реальність може здійснювати дійсний, актуальний вплив на константну реальність, тобто реальність даного нам світу. Перенесення будь-чого (знань, умінь, нового досвіду) з однієї реальності в іншу може відігравати велику роль у розвитку і становленні людини. У віртуальній реальності людина може зіткнутися з новими ситуаціями, подіями і явищами, може розширити межі свого сприйняття, наділивши їх особливими здібностями слухати, бачити і т.п. Все це змінює як саму людину, так і бачення нею світу. Система віртуальної реальності змушує людину замислитися про основоположні філософські питання, про те, як влаштований світ, який можна розглядати як новий спосіб осягнення дійсності.

Комп'ютерні віртуальні технології змінюють традиційні уявлення про деякі поняття і явища суспільного життя, зокрема, змінюється уявлення про простір і час, про існування людини у цьому світі. Якщо раніше людина могла бути присутньою тільки в одній точці простору – там, де знаходиться тіло, де вона фізично є присутньою, то з розвитком технічних засобів інформації, людина може бути присутньою в тій чи іншій точці планети віртуально, незалежно від місця свого фізичного походження. В недалекому майбутньому, у зв'язку з подальшим розвитком інформаційно-комунікативного суспільства як різновиду складної соціальної системи і взаємодії, комп'ютерні технології будуть доступними для все більшої кількості людей і стануть невід'ємною частиною сучасної культури [12, с. 266–278]. Людина зможе транспонуватись у нову матрицю

аудіовізуальної реальності і зможе вступати у комунікацію з собі подібними. Специфічна конкретність віртуальної реальності в інтердинамічності, інтреволуційності, яка дає можливість комутувати рефлексивні модифікації достовірними впливами-кореляціями-відносинами, які можуть об'єктивно метаболізувати соціальну реальність і з нею ідентифікуватися. Суб'єкт може бути і реципієнтом, і читачем, співкреатором, дискурсомислюючи кореляції-відносини що розуміється як новий тип буття культури і формування культурних цінностей, породжених інформаційно-культурною глобалізацією, що несе з собою як позитивні, так і негативні риси. У віртуальній реальності культурні процеси носять зворотний і варіативний характер.

Дослідження поліваріативного характеру віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості можемо зрозуміти на прикладі архетипічних модельних побудов: «перезавантаження», систем гіпертекстів, систем посилань, пошукових методик тощо. Зворотність віртуальних світів формує зміни аксіологічних і навіть етичних доміант в їх сприйнятті і використанні, що формує новий тип реальних відносин у суспільстві.

Віртуальні реальності занурення особистості у віртуальний світ є особливим типом віртуальної реальності, що має величезну потенцію впливу на культуру і суспільство. З їх розвитком пов'язані нові форми культурної практики і реалізації творчого потенціалу особистості. Феномен віртуального об'єкта (об'єкта віртуального світу) створює передумови для виникнення нового типу ціннісних орієнтирів та способів їх використання у системі формування інтелектуально-духовних пріоритетів цивілізаційного розвитку в умовах трансформації постіндустріального суспільства в інформаційне і «суспільство знань», культивуючи культуру інформаційного суспільства [13, с. 78–89].

В результаті формується новий тип віртуальної ідентичності особистості, виникає проблема розрізнення реальностей і, як наслідок, нових способів міжособистісної і крос-культурної взаємодії. Під впливом віртуальних реальностей формується також новий тип тілесної, статевої, вікової ідентифікації і варіативної ідентифікації, що вимагає аналізу, а також формування принципів і форм регуляції. Використання самих методів віртуального дискурсу, зокрема інтерпретації тіла як інтерфейсу дає можливість виявити проблеми та необхідність їх аналізу. В результаті нового типу віртуальної ідентичності особистості виникають нові художні і культурні практики, нові способи їх сприйняття, що у значній мірі збільшує роль споживача культури і наділяє її рядом авторських функцій.

Сьогодні ідея віртуальності є достатньо розповсюдженою, зокрема при використанні комп'ютерних реальностей, яка потім розширилася до визначення різних віртуальних реальностей (художніх, психологічних, езотеричних). У якості основних властивостей комп'ютерних віртуальних реальностей (ВР) можемо виділити такі його риси, як: занурення (іммерсивність), породженість, автономність, інтерактивність, актуальність. У цьому контексті слід назвати і плюральні відеоігри, рекламні кліпи, сексуюети, телешопінги, адукаційні програми, антуражно-онтологічні ситуації, відеоролики, віртуалрекламу певної продукції, що представляє собою загальнолюдські

цінності як геоцінності планетарного масштабу [14, с. 139–146].

Панорама віртуальної реальності – це штучно репродукована за допомогою Інтернет сфера–континуум, у якій індивід шукає своєї ідентичності і проникає в іманентному порядку в інший соціо–віртуальний світ в інтерпретаціях гіпервізуалізації, занурюючись в інші виміри нерелевантно–реальних відносин. Комп'ютерні віртуальні реальності відкривають все більше можливостей для самих різноманітних проявів пошуку ідентичності людини. Крім того, віртуальна реальність може здійснювати дійсний, актуальний вплив на константну реальність, з використанням електронно–комп'ютерних мультиефектів. Перенесення будь–чого (знань, умінь, нового досвіду) з однієї реальності на іншу може відігравати роль–очікування у розвитку і становленні людини. У віртуальній реальності людина може зіткнутися з новими ситуаціями, подіями і явищами, може розширити межі свого сприйняття, надаючи матрицям кіберпростору невизначеності, вона може або зупинити час, або його продовжити, або зробити перманентною, або дискретною екзистенцію у контексті своєї комп'ютерно–віртуальної імпровізації [15, с. 251–257].

Диференціальні віртуальні ролі, яку людина приміряє на себе, змінюють як саму людину, так і бачення нею світу у трьох матрицях: 1) егорольових орієнтирів–очікувань; 2) ролеситуаційних вимог; 3) роле–екзистенціальних референцій–виконань. Система віртуальної реальності змушує людину замислитися про основоположні філософські питання, про те, як влаштований світ, який можна розглядати як новий спосіб осягнення проблем у певній соціальній системі координат. Людина на підсвідомому рівні у віртуальному кіберпросторі конститує в інтерпретаціях гіпервізуалізації простір і час, пізнає ментальні структури–моделі у новій віртуальній ідентичності і намагається злитися з нею – на рівні почуттів, емоцій, перцепції, відображення, щоб осягнути предмети–об'єкти, які експлікуються у вербально–оптичному діалозі в адитивності з віртуальною реальністю. Субкультури хакерів і геймерів, рух кіберпанків представляють також продукт виникнення інформаційного суспільства і є першим прикладом впливу комп'ютерних і мережових технологій на формування віртуальної ідентичності [16, с. 21–30].

У даному випадку, коли мова йде про віртуальну реальність та новий тип віртуальної ідентичності особистості, ми під нею розуміємо цілу кіберкультуру, що впливає на особистість і розуміється як мозаїка чи колаж різних субкультур постмодерного типу, що свідчить про її фрагментарність, розірваність та суперечливість. Віртуальна реальність – це принципово незакінчена, ієрархічна мережева система, що динамічно розвивається, у якій індивіду необхідно постійно адаптуватися, щоб спілкуватися з різними типажми віртуальної субкультури у проекції посилення інформатизації як засобу репрезентації інформаційних ресурсів глобального інформаційного суспільства [17, с. 194–198].

Отже, в результаті цієї подвійної гри у індивіда виникає декілька типів ідентичностей, з якими індивід не може упоратися, спілкуючись з ілюзорним світом, який є фантомом ідей, так як вони не можуть достовірно відображати реальні процеси сучасного життя. У комунікаційному середовищі віртуальної реальності

діють особливі правила гри, поведінки, етичні правила і принципи, форми спілкування, відмінні від їх реального життя, в основі яких соматично–антропологічні інтерпретації подій і фактів [18, с. 138–149].

Слід зробити висновок.

В умовах глобального інформаційного суспільства фактично виникає своя субкультура електронних комунікацій зі своїми законами, правилами, міфами, концепціями. Віртуальній комунікації властиві такі характеристики, як опосередкованість, інтерактивність, кроскультурний вимір, анонімність учасників гри, які знаходять широкі можливості конститування віртуальної множинної ідентичності. У віртуальному просторі відсутня статусна ієрархія, має місце невизначеність соціальних норм, маргіналізація і карнавалізація комунікаційних процесів, віртуалізація як наявність «симулякрів». Комп'ютерні мультипроєкції накладають відбиток на формування культури і свідомості особистості, яка «працює» лише з дублікатами, які не можуть бути достовірними. Віртуальний простір позбавлений жорсткої ієрархії ідей, пропонує релятивізм, тобто відносність всього існуючого – досвіду і суджень, децентрацію і втрату реального, культ штучного і конститування максимум лінгвістичних ігр–інтерпретацій.

Віртуальні світи та віртуальні екзистенції володіють власною темпоральністю і каузальністю, що приводить до порушення причинно–наслідкових зв'язків. Інформація, що є в мережі, є суперечливою, неперевіреною і навіть неправдивою, тому індивід повинен постійно порівнювати інформацію, її співствавляти, використовуючи історичний і порівняльний методи, з використанням перехресних референцій, медійної навігації, проте, незважаючи на ці негативні характеристики Інтернет як «енциклопедія нового типу» має велике значення, в якій замість алфавітної системи займає пошукова та інші технології пошуку та спілкування з інформацією [19, с. 76].

Список використаних джерел

1. Вашкевич В. М. Історична еволюція наукової картини світу [Текст] / В. М. Вашкевич // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – К.: Вид–во УАН ТОВ «НВП» «ВІР», 2016. – Вип.109. – С.133–139.
2. Воронкова В. Г. Філософія розвитку сучасного суспільства: теоретико–методологічний контекст: [Монографія] [Текст] / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2012. – 262 с.
3. Voronkova Valentina, Maksimenyuk Marina, Nikitenko Vitalina. Humanistic Management in the Context of Philosophic Anthropology: Human Dimension [Текст] / «Intellectual Archive», Vol.5, No.1. – Ontario, Canada, 2016. – P.37–48.
4. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. И. И. Мазур; А. Н. Чумаков. – М. – СПб. – Н.–Й.: ИЦ «Эмма», ИД «Питер», 2006. – 1160 с.
5. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно–комунікативною діяльністю [Текст] / О. П. Дзьобань, О. В. Соснін // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць / За ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2015. – Вип.61. – С.24–34.
6. Кивлюк О. П. Освітня культура інформаційного суспільства в контексті глобалізаційної реальності [Текст] / О. П. Кивлюк // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид–во ЗДІА, 2016. – Вип.67. – С.225–232.
7. Кивлюк О. П. Глобалізація та інформатизація освіти в предметному полі філософії освіти [Текст] / О. П. Кивлюк // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид–во ЗДІА, 2014. – Вип.57. – С.192–200.

8. Кивлюк О. П. Деякі психолого–педагогічні питання вивчення інформатики в молодших класах [Текст] / О. П. Кивлюк // Комп'ютер у школі та сім'ї. – Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 2000. – №2. – С.38–41.

9. Кивлюк О. П. Можливості пропедевтики основ інформатики в початковій школі [Текст] / О. П. Кивлюк // Комп'ютер у школі та сім'ї. – Київ: Інститут педагогіки НАПН України. – 2001. – №5. – С.33–34.

10. Кивлюк О. П. Аналіз наукових досліджень з проблематики пропедевтики інформатики в початковій школі [Текст] / О. П. Кивлюк // Інформатика та інформаційні технології. – Київ: Вид-во «Освіта України», 2006. – №6. – С.69–72.

11. Кивлюк О. П. Формування елементів комп'ютерної грамотності молодших школярів: дис. ... кандидата педагогічних наук: 13.00.09 (теорія навчання) / Кивлюк Ольга Петрівна. – Київ, 2017. – 210 с.

12. Максименюк М. Ю., Нікітенко В. О. Інформаційно–комунікативне суспільство як різновид складної соціальної системи і взаємодії [Текст] / М. Ю. Максименюк, В. О. Нікітенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2016. – Вип.66. – С.266–278.

13. Мельник В. В. Інтелектуально–духовне пріоритети цивілізаційного розвитку в умовах трансформації постіндустріального общества в інформаційне і «общество знаний» [Текст] / В. В. Мельник // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2016. – Вип.66. – С.78–89.

14. Нікітенко В. О. Загальнолюдські цінності як геосинності планетарного масштабу: антропологічний вимір [Текст] / В. О. Нікітенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2013. – Вип.55. – С.139–146.

15. Nikitenko Vitalina. Cultural and social competence creation in the process of English language study: information society aspect [Text] / V. Nikitenko // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2016. – Вип.67. – С.251–257.

16. Пунченко О. П. Інформатизація як засіб репрезентації інформаційних ресурсів суспільства [Текст] / О. П. Пунченко, А. А. Лазаревич // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2015. – Вип.63. – С.21–30.

17. Савченко С. В. Філософія глобального інформаційного суспільства як цивілізаційна парадигма розвитку сучасного суспільства [Текст] / С. В. Савченко // Гілея: науковий вісник: [зб. наук. пр.]. – К.: Вид-во УАН ТОВ «НВП» «ВІР», 2014. – Вип.90. – С.194–198.

18. Сидоренко С. В. Антропологічні засади громадянського суспільства як особливості сфери соціуму: теоретико–методологічний контекст [Текст] / С. В. Сидоренко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2014. – Вип.57. – С.138–149.

19. Соснін О. В. Інвестиції в людський розвиток в умовах глобальної трансформації: навчальний посібник [Текст] / В. Г. Воронкова, М. А. Ажажа. – Львів: «Магнолія 2006», 2011. – 602 с.

References

1. Vashkevych V. M. Istorychna evolvucija naukovoi' kartyny svitu [Текст] / V. M. Vashkevych // Gileja: naukovyj visnyk: zb. nauk. prac'. – K.: Vyd-vo UAN TOV «NVP» «VIR», 2016. – Vyp.109. – S.133–139.

2. Voronkova V. G. Filosofija rozvytku suchasnogo suspil'stva: teoretyko–metodologichnyj kontekst: [Monografija] [Текст] / V. G. Voronkova. – Zaporizhzhja: RVV ZDIA, 2012. – 262 s.

3. Voronkova Valentina, Maksimenyuk Marina, Nikitenko Vitalina. Humanistic Management in the Context of Philosophic Anthropology: Human Dimension [Текст] / «Intellectual Archive», Vol.5, No.1. – Ontario, Canada, 2016. – P.37–48.

4. Globalistika: Mezhdunarodnyj mezhdisciplinarnyj jenciklopedicheskij slovar' [Текст] / Gl. red. I. I. Mazur, A. N. Chumakov. – M. – SPb. – N.–J.: IC «Jemma», ID «Piter», 2006. – 1160 s.

5. Dz'oban' O. P., Sosnin O. V. Informacijna bezpeka: novi vymiry zagroz, pov'jazanyh iz informacijno–komunikatyvnoju dijalnistju [Текст] / O. P. Dz'oban', O. V. Sosnin // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': zbirnyk naukovykh prac' / Za red. V. G. Voronkovo. – Zaporizhzhja, RVV ZDIA, 2015. – Vyp.61. – S.24–34.

6. Kyvljuk O. P. Osvitnja kul'tura informacijnogo suspil'stva v konteksti globalizacijnoi' real'nosti [Текст] / O. P. Kyvljuk // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2016. – Vyp.67. – S.225–232.

7. Kyvljuk O. P. Globalizacija ta informatyzacija osvity v predmetnomu poli filosofii' osvity [Текст] / O. P. Kyvljuk // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2014. – Vyp.57. – S.192–200.

8. Kyvljuk O. P. Dejaki psihologo–pedagogichni pytannja vyvchennja informatyky v molodshyh klasah [Текст] / O. P. Kyvljuk // Komp'juter u shkoli ta sim'i'. – Kyi'v: Instytut pedagogiky NAPN Ukrainy, 2000. – №2. – S.38–41.

9. Kyvljuk O. P. Mozhylyvosti propedevtyky osnov informatyky v pochatkovij shkoli [Текст] / O. P. Kyvljuk // Komp'juter u shkoli ta sim'i'. – Kyi'v: Instytut pedagogiky NAPN Ukrainy. – 2001. – №5. – S.33–34.

10. Kyvljuk O. P. Analiz naukovykh doslidzhen' z problematyky propedevtyky informatyky v pochatkovij shkoli [Текст] / O. P. Kyvljuk // Informatyka ta informacijni tehnologii'. – Kyi'v: Vyd-vo «Osvita Ukrainy», 2006. – №6. – S.69–72.

11. Kyvljuk O. P. Formuvannja elementiv komp'juternoi' gramotnosti molodshyh shkoljariv: dys. ... kandydata pedagogichnykh nauk: 13.00.09 (teorija navchannja) / Kyvljuk Ol'ga Petrivna. – Kyi'v, 2017. – 210 s.

12. Maksymenyuk M. Ju., Nikitenko V. O. Informacijno–komunikatyvne suspil'stvo jak riznovyd skladnoi' social'noi' systemy i vzajemodii' [Текст] / M. Ju. Maksymenyuk, V. O. Nikitenko // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2016. – Vyp.66. – S.266–278.

13. Mel'nik V. V. Intel'ktual'no–duhovne prіoriteti civilizacijnogo razvitija v uslovijah transformacii postindustrial'nogo obshhestva i «obshhestvo znanij» [Текст] / V. V. Mel'nik // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': zbirnyk naukovykh prac'. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2016. – Vyp.66. – S.78–89.

14. Nikitenko V. O. Zagal'noljuds'ki cinnosti jak geocinnosti planetarnogo masshtabu: antropologichnyj vymir [Текст] / V. O. Nikitenko // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2013. – Vyp.55. – S.139–146.

15. Nikitenko Vitalina. Cultural and social competence creation in the process of English language study: information society aspect [Text] / V. Nikitenko // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2016. – Vyp.67. – S.251–257.

16. Puchenko O. P. Informatyzacija jak zasib reprezentacii' informacijnykh resursiv suspil'stva [Текст] / O. P. Puchenko, A. A. Lazarevykh // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2015. – Vyp.63. – S.21–30.

17. Savchenko S. V. Filosofija global'nogo informacijnogo suspil'stva jak cyvilizacijna paradygma rozvytku suchasnogo suspil'stva [Текст] / S. V. Savchenko // Gileja: naukovyj visnyk: [zb. nauk. pr.]. – K.: Vyd-vo UAN TOV «NVP» «VIR», 2014. – Vyp.90. – S.194–198.

18. Sydorenko S. V. Antropologichni zasady gromadjans'kogo suspil'stva jak osoblyvoi' sfery sociumu: teoretyko–metodologichnyj kontekst [Текст] / S. V. Sydorenko // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2014. – Vyp.57. – S.138–149.

19. Sosnin O. V. Investycii' v ljuds'kyj rozvytok v umovah global'noi' transformacii': navchal'nyj posibnyk [Текст] / V. G. Voronkova, M. A. Azhazha. – L'viv: «Magnolija 2006», 2011. – 602 s.

Melyk V. V., PhD in Philosophy, Associate Professor of Department in management information and analytical activities and European Integration, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), doc.v.melnik@mail.ru

Theoretical and methodological foundations of virtual reality and a new type of virtual identity of personality

The urgency of the problem is determined by the need analysis of the new phenomenon of virtual reality and a new type of virtual identity. The subject of research is the virtual reality as a rather complex social phenomenon that has arisen in the conditions of the information society. For the analysis of virtual reality and a new type of virtual identity identity used an interdisciplinary approach and a set of methods and approaches, that allowed to infiltrate this complex phenomenon. The aim of the research is a study of the features of virtual reality and virtual identity of the

individual, that is the product of the emergence of the information society. Research methods. The basic principles of research is historical, systematic, comparative, institutional and structural-functional methods and approaches. The scientific and practical significance of the work consists in the study of virtual reality as a new social phenomenon. Found possible negative consequences for the person who is looking for the identity of the virtual world. As a conclusion is the need for adequate interpretation of the virtual world, its nature and specifics and effects on consciousness and the culture of the person who seeks him identity.

Keywords: virtual reality, virtual world, virtual human, virtual, virtual, virtual identity of the person.

* * *

УДК 165.63(4)«16/18»

Моравецький О. М.,
аспірант кафедри історії філософії, Львівський
національний університет ім. Івана Франка (Україна,
Львів), olegfilos@mail.ru

АНТРОПОЛОГІЗАЦІЯ НАУКОВОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ЯК ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

Наукове пізнання є органічним процесом взаємодії об'єктивного та суб'єктивного, процесом об'єктивного відображення світу посиданим із ментальним світом людської свідомості. Науку завжди творить людина з її власними прагненнями, емоціями, цінностями, фантазіями.

У зв'язку з цим, метою статті є дослідження феномену антропологізації наукової раціональності, що виявляється в процесі гуманітаризації наукового дискурсу.

Важливою характеристикою науки є її інтерсуб'єктивність, бо результатами, які вона демонструє є плодом як індивідуальних так і колективних зусиль. Тому факторами буття науки в системі інших суспільних відносин є і інституціональні, і інтелектуальні, і філософські, і релігійні і навіть естетичні. В позанаукових формах пізнання наука знаходить свої ідеали, цінності, цілі виявляючи таким чином свій антропологічний (людський) вимір.

Використовуються такі наукові методи як: аналіз, порівняння, синтез, індукція, дедукція, аналогія тощо.

Ключові слова: антропологізація, наука, наукове пізнання, раціональність, філософія науки.

Предметом нашого дослідження виступає гуманізація наукового дискурсу як соціального феномену.

Серед дослідників, праці яких тією чи іншою мірою пов'язані із окресленням даної проблеми можна виділити: Дж. Бернала [1], М. Полані [9], В. Вернадського [3], С. Кримського [7], В. Мельника [8], В. Розина [11], Л. Шестова [14] та ін. Однак, усе ще бракує досліджень, у яких було б обґрунтовано значущість гуманізації наукового дискурсу.

Намагання відкрити, розгадати та збагнути феномен людини виллюються в низку означень науки, релігії, мистецтва та й з рештою буденного пізнання які його характеризують. Так філософи, психологи, антропологі, соціологи та інші вчені висловлюють думки про людину як істоту раціональну, емоційну, моральну, культурну, технічну, політичну, соціальну, гуманну, навіть «граючу» і т.д. Так чи інакше, не зважаючи на розставлені акценти відповідно до тієї чи іншої точки зору, без сумніву раціональність окреслюється як безумовно притаманна ознака людської істоти, яку ще античні філософи (наприклад Арістотель) вносять до основних ідентифікуючих детермінант, що проводять межу між тваринним світом та світом людини. Тому, розум є атрибутивно-сутнісною характеристикою, що поряд з вірою та іншими способами пізнання, становить власне міру людського в людині. У зв'язку з цим, раціонально-іраціональні способи пізнання стають методологією відкриття загадки особистісного буття.

Наукове пізнання, яке в своїй основі має розум виступає не лише засобом відкриття, пізнання та перетворення людиною буття та всіх його елементів а й можливістю віднайдення людиною себе у світі, це спосіб

самоідентифікації, самопізнання, самовідчуття. Науковий розум дає змогу людині віднайти своє походження, призначення в світі а також дати відповіді на основні смисложиттєві питання про сенс існування. Тому, пізнання дозволяє людині не лише проникати в таємниці глибин буття, воно дає їй можливість самого буття, самореалізації в ньому в якості Homo sapiens.

Науку визначають по-різному. Про неї можна говорити як про форму суспільної свідомості (поряд з релігією, філософією, мораллю, мистецтвом, правом та ін.) чи про форму суспільної діяльності (науку розглядають як специфічну форму людської діяльності, яка забезпечує фактично вивірене та логічно впорядковане пізнання світу й ефективне використання у соціальних процесах знань на практиці) також як про систему нагромадженого соціально значущого знання або про особливий соціальний інститут для збирання, оновлення, систематизації критичного аналізу фактів, синтезу нових знань, що описують природні та суспільні явища, дозволяють будувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами і прогнозувати їх перебіг.

Отже, наука має два важливі складники – систему наукових знань (теорію, гіпотезу, поняття, наукові методи) та систему наукової діяльності.

Якщо розглядати науку як діяльність, то вона неодмінно включає в себе цілепокладання, прийняття рішень, вибору, забезпечення інтересів, визнання відповідальності. До прикладу, на діяльнісному аспекті розумінні науки наголошував В. Вернадський: «Її (науки) зміст не обмежується науковими теоріями, гіпотезами, моделями, створюваною ними картиною світу: в основі вона головним чином складається з наукових фактів і їхніх емпіричних узагальнень, і головним живим змістом є в ній наукова праця живих людей» [4, с. 252].

Якщо ж науку розглядати як систему знань, що відповідають критеріям об'єктивності, соціальної значущості, істинності, то тут неодмінно слід врахувати той факт, що людина, як носій наукового знання намагається забезпечити собі зону автономії й бути нейтральною стосовно ідеологічних і політичних пріоритетів. Саме тому істинне знання виступає елементом, що конституює науку, і водночас є основою її цінністю.

Інституційне, розуміння науки передбачає її соціальну природу й об'єктивність її буття як форми суспільної свідомості. Тому, наука являє собою певну систему взаємозв'язків між науковими організаціями, членами наукової спільноти, системою норм і цінностей. Важливо те, що із інституційним аспектом науки пов'язані й інші форми суспільної свідомості: релігія, мистецтво, право тощо. Тому, її можна також трактувати як віддзеркалення історичного та культурного стану розвитку суспільства. При цьому можна казати, що вона складає вагомий частину національної культури, а отже постає як соціокультурний феномен.

Очевидним є той факт, що наука як соціальний інститут або форма суспільної свідомості, пов'язана з появою та продукуванням науково-теоретичного знання. У зв'язку з цим, попри інваріантність її змісту цілком однозначною є та складова, що визначає в ній орієнтацію на набуття знання, як основну мету пізнавальної діяльності. Власне наукове знання володіє ознаками об'єктивності, обґрунтованості, системності, експериментальної верифікації чи фальсифікації та ін. Тому наукове знання описує, пояснює

та передбачає процеси і явища об'єктивної дійсності навколишнього світу.

Один із представників філософії науки Дж. Бернал, зауваживши, що дати визначення науки, по суті, неможливо, окреслює шляхи, які певною мірою наближають нас до розуміння того, чим є наука. Отже, для нього наука постає як: 1) інститут; 2) метод; 3) нагромадження традицій, знань; 4) фактор розвитку виробництва; 5) найдієвіший фактор формування переконань і ставлення людини до світу [1, с. 18].

Загалом існує багато варіантів визначень науки, які діють різні філософи, науковці у різних працях, словниках, довідковій літературі.

Наприклад, в Енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона науку визначають як об'єктивно достовірні та систематизовані знання про дійсні явища з погляду їх закономірності чи незмінності [2, с. 692].

Радянський філософський словник за загальною редакцією І. Фролова визначає науку як сферу дослідницької діяльності, що спрямована на вироблення нових знань і включає в себе умови цього процесу: вчені, наукові установи, методи науково-дослідної роботи, понятійний апарат, наукову інформацію та наукові знання [13, с. 236].

У Соціологічному енциклопедичному словнику за редакцією Г. Осипова дається визначення науки як соціального інституту, функція якого полягає в генеруванні, накопиченні, поширенні та застосуванні нових знань. Наука визначається як така, що включає в себе систему координації та поділу праці вчених, спеціалізовані установи (університети, інститути, лабораторії тощо), систему норм, цінностей і правил, що визначають наукову діяльність, методологію й методи дослідження, систему категорій, теоретичних знань та емпіричних даних [12, с. 196].

Великий енциклопедичний юридичний словник за редакцією Ю. Шемшученка містить визначення науки як сфери людської діяльності, функцією якої є вироблення та теоретична схематизація об'єктивних знань про дійсність [3, с. 501].

Окрім того, науку в енциклопедичних словниках порівнюють із галуззю культури суспільства або розуміють як галузь наукових знань.

Отже, як соціокультурний феномен наука залежить від багатьох факторів, що діють в суспільстві, а також сама прогнозує та детермінує життя соціуму. Саме тому потреба в наукових знаннях з'являється на світанку розвитку цивілізації, тим самим забезпечуючи потребу людства у здобутті істинних знань про світ і впливаючи на всі вектори розвитку суспільного життя.

Таким чином наука органічно вплетена у сформовані в суспільстві культурні традиції, вона орієнтується на загальні цінності й норми. Тому пізнавальні рефлексії входять у буття культури, що визначає їх етичну й ціннісну наповненість.

Також важливим є те, що наука виступає фактором регуляції суспільних відносин та процесів, що впливає на потреби суспільства, є необхідною умовою раціонального управління, аргументацією інновацій. Це відбувається через сформовану в суспільстві систему виховання та навчання.

Важливою характеристикою науки є її інтерсуб'єктивність, бо її результати є плодом як

індивідуальних так і колективних зусиль. Тому факторами буття науки в системі інших суспільних відносин є і інституціональні, і інтелектуальні, і філософські, і релігійні і навіть естетичні.

Цікаво, що на тісному зв'язку культури і науки наголошують філософи Просвітники. Розвиток суспільного прогресу, вважали вони, неможливий без наукового пізнання й здобутих знань, що вносять щедрий вклад у культуру. «Природа, – стверджував Ж.–А. Кондросе, – нерозривно пов'язала прогрес освіти із прогресом волі, чесноти, поваги до природних прав людини» [6, с. 15].

Тісний взаємозв'язок науки і культури виявляється у їх взаємній зумовленості. З одного боку наука є одним із найвпливовіших соціальних чинників, який визначає не лише перебіг цивілізаційного процесу, а й саму природу європейської культури. Більшість філософів епохи Нового часу взагалі вважали науковий раціоналізм найвпливовішим інструментом не лише у відкритті явищ природи і пізнанні світу а й усіх процесів, які відбуваються в суспільному та індивідуальному житті.

З другого боку, процес пізнання та знаходження істини відбувається і за допомогою інших (не менш важливих) видів пізнання таких як релігія, мистецтво, міфологія та ін., які часто називають позанауковими і які будучи сутністю культури впливають на науку. Детерміністичний вплив цих позанаукових форм пізнання виявляється в тому, що наука черпає в них свої ідеали, цінності, цілі виявляючи таким чином свій антропологічний (людський) вимір.

У зв'язку з цим наукове пізнання – це органічний процес взаємодії об'єктивного та суб'єктивного, процес об'єктивного відображення світу поєднаний із ментальним світом людської свідомості. Науку завжди творить людина і її власними прагненнями, емоціями, цілями, цінностями, фантазіями. А оскільки вона є істотою, що має не лише розум, а й інші засоби пізнання такі як відчуття та почуття, то повною картиною світу може бути намальована лише за допомогою усіх цих барв. Процес пізнання є живим процесом втілення прагнення людини відкрити приховану сутність, зрозуміти, пережити, відчути.

Британський вчений і філософ М. Полані [9], наприклад настоює на тому, що людині притаманне не абстрактне проникнення в сутність речей самих по собі (яке протиставляє об'єкт і суб'єкт пізнання), а співвіднесення реальності з людським світом. Саме тому будь-яка спроба елімінувати людську перспективу з нашої картини світу веде не до об'єктивності, а до абсурду.

Таким чином науковий раціоналізм не є монопольним конструктом, що дає ключ до пізнання абсолютної істини. Поряд з ним існують й інші історично сформовані та соціально значимі види людської духовно-практичної діяльності, що не суперечать один одному, а гармонійно доповнюють та допомагають відкрити багатоманіття оточуючої нас реальності. Філософія науки в особі таких авторів як, наприклад, П. Феєрабенд чи Л. Шестов, доводить, що ці види пізнання нічим не поступаються науковому і, більше того, перебувають у тісному зв'язку з ним.

Феєрабенд відважується стверджувати, що хоча наука в сучасному світі і завоювала соціальний престиж, все ж це не значить, що він має бути вічним. Наука в своїй сутності нічим не краща від релігії чи міфу, які

тисячоліттями складали основу соціального життя. Наука при всій своїй могутності не гарантує соціальної справедливості та особистісного щастя. В такому разі, вважає філософ, можливо слід прищепити сучасній науці декілька паростків ненаукового способу мислення, таким чином ожививши її.

Таким чином, Феєрабенд, виходячи із своєї концепції соціального, світоглядного методологічного плюралізму закликає до перебудови науки за образом і подобою ненаукових способів осягнення світу.

Л. Шестов заперечує універсальність раціоналізму, як способу освоєння людиною світу. Більше того він вважає, що людство розпачується за гордовиту впевненість у тотально-необмежених можливостях науки. Саме тому, домінування раціоналізму не заперечує і не робить неможливими інші форми самоутвердження людини. Він підкреслює: «Очевидно, існують і завжди існували ненаукові прийоми віднаходження істини, які й приводили, якщо не до самого пізнання, то до його джерел, але ми так очорнили їх сучасними методологіями, що не сміємо і думати про них серйозно» [14, с. 171].

Карл Поппер, наприклад вважає, що наукові істини нерідко виявляються відносними, а псевдонаука може випадково наштовхнутись на істину. Неспростовність не є ознакою істинності теорії, а її недоліком. Будь-яке наукове знання є лише гіпотетичним, а процес пізнання – це процес зменшення нашого невігластва через елімінацію помилкових суджень. Надійних джерел отримання істини немає і ні одна теорія не може бути безумовно підтверджена. Кожна наукова теорія, яка претендує на істинність повинна мати альтернативні напрямки–конкуренти, тобто якщо не актуальних, то бодай потенційних фальсифікаторів. У цьому суть наукового реалізму як критицизму – наявність гіпотез, які конкурують [10, с. 485–491].

Однобічний раціоналізм в історичному плані довів свою неспроможність відкрити завісу багатьох таємниць буття. Він пропонує процес пізнання розглядати як висхідний лінійний процес руху вгору до істини, стрімкого прогресу знань. Проте помилка чи хиба в такому процесі виявляється безвихіддю, випадковістю, відхиленням, а не конструктивним чинником руху далі чи незмінним атрибутом пізнавальної діяльності. Усе багатоманіття інших форм знання таким чином не доповнює наукове, а безпеліційно відкидається. Таким чином гносеологія обмежується лише сферою наукового знання.

Сьогодні розкриває перед нами панораму плюралізму пізнання, як багатогранного процесу синтезу раціональних та ірраціональних систем координат, зіткнення різних думок, теорій, ідей, позицій, традицій, методів, критеріїв тощо.

Таким чином, як пише російський дослідник І. Т. Касавін, розум людини – неможливо обмежити абсолютно визначеними істинами і догмами: «Чи не ліквідуємо ми саму багатоманітність людського розуму, коли прагнемо зорієнтувати його зараз і назавжди зрозумілими нормами істини та раціональності?» [5, с. 12].

Розум можна вважати притаманним людині лише в тому випадку, коли він не відокремлений від неї, а живе разом і з емоціями та іншими її сутнісними складовими. Тому розум є не сухим і абстрактно-точним, а живим, динамічним (пульсуючим), таким, що постійно наштовхується на свої помилки та іманентно-внутрішні межі: «Бентежний, страждальний розум, який

занурений у нескінченний пошук меж, – це і є той самий автентичний, властивий людині розум. І велич його буде тим яскравішою, чим швидше він набуде хоча б трішки терпимості до власної недосконалості» [5, с. 28].

Багато сучасних дослідників у галузі філософії науки сходяться на тому, що становлення та розвиток науки не можливі без наявності іманентного атрибутивного чинника у структурі науково-теоретичного знання – філософської основи, що формує наші уявлення про дійсність, забезпечує проникнення в її сутність, а також розкриває особливості та можливості пізнання. Саме тому розвиток науки можливий лише за наявності її філософських основ, які не завжди є явними, але такими що безпосередньо впливають на всі процеси, що відбуваються в суспільному житті. Нова парадигма в науці – це не лише сукупність теорій, фактів, ідей, методів, це ще й нові цінності, нова система норм. Світоглядні переконання вченого є основою його наукових пошуків та методологічних принципів. Цю позицію у філософії науки обґрунтовує В. П. Мельник: «Показовим прикладом у контексті нашого розгляду може слугувати відома дискусія між Н. Бором і А. Айнштайном. Світоглядно-філософський вододіл у позиціях видатних фізиків (точніше мислителів) саме і полягає у різних основних методологічних принципах розуміння природи буття й особливостей його пізнання» [8, с. 299].

Таким чином, наголошуючи на вагомості філософських передумов для наукового знання даний дослідник зазначає: «В епоху тотальної теоретизації науки, коли теоретичні конструкції віддаляються від поля емпіричної верифікаційності, важливого значення набуває такий методологічний принцип: теоретичні концепти набувають повноправної наукової легітимації лише за однієї, але обов'язкової умови – їх поняття мають одержати онтологічну та гносеологічну інтерпретацію. Це дає підстави стверджувати, що в науці існує пласт філософських основ, який і забезпечує «наповнення» теорії реальним змістом, надаючи їй статусу власне знання» [8, с. 300].

У зв'язку з цим можливою стає навіть постановка питання про філософію як фундамент який об'єднує наукові та інші (позанаукові) форми пізнання світу. Бо ж в межах культури взаємодіють різні способи осягнення сущого. Тому в межах сучасного розуміння науки на першому плані постає вимога рефлексивності наукового знання і послідовного обстоювання позиції вченого, який впливає на досліджуваний об'єкт. Також важливе значення має врахування гуманітарної та соціальної природи явища, що вивчається. Тому, наукова творчість, як спосіб освоєння буття – це одна з можливостей відкриття фундаментальних методологічних принципів його розуміння. Можливості пізнання виявляються у здатності шукати певні інваріанти у масиві емпіричного встановлення фактів і за допомогою запропонованих аксіом дійти до формування наукової теорії.

У сучасній філософії науки постає важливе питання про з'ясування норм та ідеалів розвитку науки – своєрідних сталих основ, що відрізняють наукове пізнання від інших форм розкриття та освоєння світу та дають можливість розглядати історію науки цілісно. Тут важливо уточнити, що чітке визначення даних понять є неможливим зважаючи на їх «людино вимірну» природу. «Варто зауважити, що експлікація норм науковості, як і її ідеали не може зазнавати однозначного визначення вже з огляду на

природу таких конструктів. У даному разі йдеться радше про теоретичні концепти як ідеальний взірєць – на його досягнення спрямоване наукове пізнання як актуального, але нескінченного в досягненні інваріанта, своєрідної потенційної нескінченності. Очевидно, що логічними дедуктивними операціями неможливо редукувати ідеальні зразки науковості до конкретних форм знання» [8, с. 306].

Власне ці ідеали та норми науки впливають на її розвиток через діяльність вченого, який є носієм певних цінностей, має інтуїцію та особливі психологічні характеристики. Таким чином виявляються особистісний вимір наукового пізнання. Саме завдяки цьому може відбуватися перехід від усталених парадигм розвитку науки на вищий ступінь теоретичного освоєння світу, перехід від інтуїції до логіко-теоретичних конструктів (від емпірії до теорії).

Актуальною, у цьому відношенні є розрізнення С. Б. Кримським «вертикальної» та «фронтальної» моделей пізнання. Сутність «вертикальної» моделі зводиться до лінійного сходження у процесі пізнання від чуттєво-емпіричного до теоретичного мислення, а від нього до практики. Сутність другої визначена тим, що «чуттєво-емпіричне та теоретичне з двох боків (нібито «двома руками») охоплюють досліджуваний об'єкт. У центрі цього «фронту пізнання» перебувають творча активність інтуїції, продуктивна уява, символічні форми, категоріальні матриці синтезу емпіричного й теоретичного, здатність наочно-гносичного та мовного моделювання. Адаже у некласичній науці потрібно враховувати теоретичну завданість емпіричного бачення, бо її предметом є абстрактні об'єкти, які набувають чуттєво-наочної фіксації лише за відповідного теоретичного розгляду можливостей їх операціоналізації» [7, с. 73].

У «фронтальній моделі» особлива увага зосереджена на людському, екзистенційно-ментальному вимірі пізнання, охоплюючи інтуїцію, творчу уяву, абстрагування та символізацію. В сучасній некласичній гносеології оптимальним, на думку вченого, є поєднання «вертикальної» та «фронтальної» моделей.

Про певну ідейну основу науки говорить і В. М. Розін. Розділяючи ідеали науки на античний природничий і гуманітарний, він говорить про їх спільну основу, певне «генетичне ядро науки» [11, с. 80], що містить у собі раціональну настанову на пізнання з домінантною тенденцією до теоретичного освоєння об'єктів та побудову знання на основі прийнятих у певний час критеріїв науковості.

Намагання дати обґрунтування критеріїв науковості знання сформувало три позиції описову, нормативну та інтегративну. Перша наголошує, що реальні норми науковості знань слід формувати на основі аналізу всієї різноманітності наукового знання та виведення з нього певних універсальних констант. Друга позиція (її відображають представники логічного позитивізму) наголошує на важливості створення певних ідеалізованих логічних норм, до яких має прагнути наука і які слугують критерієм науковості знань. Ця позиція характеризується відокремленістю від реального процесу наукового пізнання. Третій же підхід, вважає, що ні описовий ні нормативний критерії самі по собі на в змозі повністю розв'язати завдання про критерій науковості, тому слід розглядати інтегративний критерій, який об'єднує два попередніх.

Таким чином постає питання про так звані «ідеали науковості» [8, с. 308], які поділяють на математичні, природничо-наукові і гуманітарні. Для природничих наук визначальною є проблема об'єктивності та емпіричного базису. У структурі гуманітарного ідеалу науковості пріоритетне місце посідають принцип активності суб'єкта пізнання, ідея розуміння (розкриття множини інтерпретацій прочитання тексту), діалогічність пізнання, ціннісний момент тощо.

Загалом у цьому відображена загальнонаукова тенденція до пошуку та становлення «нової наукової раціональності», для якої суб'єкт не є зовнішнім, байдужим спостерігачем, а творчим та активним. Саме в такому варіанті, в процесі пізнання враховуються не лише методи та засоби, а й ціннісні установки його суб'єкта. При цьому відбувається поєднання індивідуальних прагнень наукового пошуку із соціальними цінностями. Цей процес можна охарактеризувати як «гуманітаризація науки» [8, с. 310], що виявляється в тому, що гуманітарний чинник виявляє дедалі більший вплив на природничо-науковий та технологічний дискурс у сфері визначення ним системи наукових пріоритетів і антропологізації науково-технічної раціональності.

Список використаних джерел

1. Бернал Дж. *Наука в истории общества* / Дж. Бернал. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – 736 с.
2. Брокгауз Ф. А. *Энциклопедический словарь*: В 86-ти т. / Ред: И. Е. Андреевский, К. К. Арсенев, Ф. Ф. Петрушевский. – М.: ТЕРРА, 1992. – Т.40, 40 а. – 1992.
3. *Великий энциклопедический юридический словарь* / Ред.–упоряд. Ю. С. Шемшученка. – К.: ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
4. Вернадский В. И. *Проблемы биохимии* / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. 519, [1] с.
5. Касавин И. Т. *Постигая многообразие разума* / И. Т. Касавин *Заблуждающийся разум: многообразие внеучного знания*. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.
6. Кондорсе Ж.–А. *Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума* / Ж.–А. Кондорсе. – М., 1936. – 266 с.
7. Кримський С. Б. *Запити філософських смислів* / С. Б. Кримський. – К.: ПАПАПАН, 2003. – 240 с.
8. Мельник В. П. *Наукове пізнання: когнітивний та соціокультурний аспекти* // *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Том CCLXV. – Львів, 2013.
9. Полани М. *Личностное знание. На пути к посткритической философии* / М. Полани // *Пер. с англ.* – Под ред. В. А. Лекторского и В. И. Аршинова. – М.: Прогресс, 1985. – 343 с.
10. Поппер К. *Логика и рост научного знания* / К. Поппер *Избранные работы*. – М.: Прогресс, 1983. – 605 с.
11. Розин В. М. *Типы и дискурсы научного мышления*. – М., 2000; *Опыт построения методологического курса-навигатора для учебной темы «История и философия науки»* // *Философские науки*. – 2005. – №10, 11, 12.
12. *Социологический энциклопедический словарь: на русском, английском, немецком, французском и чешском языках* / Под ред. академика Российской академии наук Г. В. Осипова. – М.: Издательская группа ИНФРА–М, 1998. – 400 с.
13. *Философский словарь* / Под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1980. – 559 с.
14. Шестов Л. *Апофеоз беспочвенности: Опыт адогматического мышления* / Л. Шестов. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1991. – 254 с.

References

1. Bernal Dzh. *Nauka v istorii obshchestva* / Dzh. Bernal. – M.: Izdatel'stvo inostrannoj literatury, 1956. – 736 s.
2. Brokgauz F. A. *Jenciklopedicheskij slovar'*: V 86-ti t. / Red: I. E. Andreevskij, K. K. Arsen'ev, F. F. Petrushevskij. – M.: TERRA, 1992. – T.40, 40 a. – 1992.
3. *Velykij encyklopedychnyj jurydychnyj slovnyk* / Red.–uporjad. Ju. S. Shemshuchenka. – K.: TOV Vydavnyctvo «Jurydychna dumka», 2007. – 992 s.

4. Vernads'kyj V. I. Problemy biohimii' / V. I. Vernads'kyj. – M.: Nauka, 1988. 519, [1] s.
5. Kasavin I. T. Postigaja mnogoobrazie razuma / I. T. Kasavin Zabluzhdajushhij razum: mnogoobrazie vnauchnogo znanija. – M.: Politizdat, 1990. – 464 s.
6. Kondrose Zh.–A. Jeskiz istoricheskoy kartiny progressa chelovecheskogo raz uma / Zh.–A. Kondorse. – M., 1936. – 266 s.
7. Kryms'kyj S. B. Zapyty filosofsk'kyh smysliv / S. B. Kryms'kyj. – K.: PARAPAN, 2003. – 240 s.
8. Mel'nyk V. P. Naukove piznannya: kognityvnyj ta sociokul'turnyj aspekty // Zapysky naukovogo tovarystva im. Shevchenka. Tom SSLXV. – L'viv, 2013.
9. Polani M. Lichnostnoe znanie. Na puti k postkriticheskoj filosofii / M. Polani // Per. s angl. – Pod red. V. A. Lektorskogo i V. I. Arshinova. – M.: Progress, 1985. – 343 s.
10. Popper K. Logika i rost nauchnogo znanija / K. Popper Izbrannye raboty. – M.: Progress, 1983. – 605 s.
11. Rozin V. M. Tipy i diskursy nauchnogo myshlenija. – M., 2000; Opyt postroenija metodologicheskogo kursa–navigatora dlja uchebnoj temy «Istorija i filosofija nauki» // Filosofskie nauki. – 2005. – №10, 11, 12.
12. Sociologicheskij jenciklopedicheskij slovar': na russkom, anglijskom, nemeckom, francuzskom i cheshskom jazykah / Pod red. akademika Rossijskoj akademii nauk G. V. Osipova. – M.: Izdatel'skaja gruppa INFRA–M, 1998. – 400 s.
13. Filosofskij slovar' / Pod red. I. T. Frolova. – 4–e izd. – M.: Politizdat, 1980. – 559 s.
14. Shestov L. Apofez bespochvennosti: Opyt adogmaticheskogo myshlenija / L. Shestov. – L.: Izd-vo Leningrad. un-ta, 1991. – 254 s.

Moravetskiy O. M., graduate student department of history of philosophy of Lviv national University named after Ivan Franko (Ukraine, Lviv), olegfilos@mail.ru

Antropologization scientific rationality as the humanitarization of scientific discourse

Scientific knowledge is an organic process of interaction between objective and subjective, a process of objective reflection of the world combined with the mental world of human consciousness. Science always creates the man with his own ambitions, emotions, goals, values, fantasies.

In this regard, the aim of the article is the study of the phenomenon anthropologization scientific rationality, which is manifested in the process of humanization of scientific discourse.

An important characteristic of science is its intersubjectivity, because the results that it shows, is the result of both individual and collective efforts. Therefore, factors in the Genesis of science in the system of social relations is institutional, intellectual, philosophical, and religious, and even aesthetic. In unscientific forms of knowledge of science finds its ideals, values, goals, showing thus its anthropological (human) dimension.

Using such research methods as: analysis, comparison, synthesis, induction, deduction, analogy and the like.

Keywords: antropologization, science, scientific knowledge, rationality, philosophy of science.

* * *

УДК 323.1(477)

Мофа С. О.,

кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціології, Запорізький національний університет (Україна, Запоріжжя), smofa@mail.ru

НАЦІОНАЛІЗМ І ЙОГО РОЛЬ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Представлена спроба авторського аналізу формування та розвитку українського націоналізму як явища в українському суспільстві, його з'ясування. Метою дослідження є осмислення різноманітних інтелектуальних концепцій та систематизація, у першому наближенні, сутнісних характеристик українського націоналізму з огляду на його роль у минулому, сучасному та майбутньому просторі життєдіяльності української нації. За результатами проведеного аналізу запропоновано бачення основних напрямів розвитку у розрізі глобалізації та трансформаційних суспільних процесів в Україні.

Ключові слова: націоналізм, патріотизм, нація, національна самосвідомість, держава, глобалізація, національна ідея, національна еліта, ідеологія, національна єдність, державотворення.

В сучасному глобалізованому світі все частіше проявляється певна стійка тенденція відношення до

націоналізму в публічному просторі: або його майже повністю ігнорують, або визначають як багато у чому ганебне, атавістичне явище. Однак, дуже часто при цьому забувають, що, за великим рахунком, націоналізму, як єдиної закінченої, цілісної ідеології не існує. Кожна нація має власне розуміння націоналізму, яке нерозривно пов'язане з суспільно-історичними умовами її розвитку та геополітичними факторами національного буття, з певною стадією онтогенезу нації. Тому узагальнене, тим паче одностороннє, сприйняття цього явища є певною мірою хибним. Український націоналізм у цьому плані також є унікальним, насамперед, у різко антагоністичному сприйнятті його у суспільстві. На превеликий жаль, цей термін вже давно стараннями пропагандистів став своєрідним кліше. При чому відтінок цього кліше прямо залежить від того, на кого працює пропагандист, що вживає це слово: з однієї сторони українських націоналістів представляють «фашистами», бандитами, ворогами України, що ведуть її до погибелі, з іншої – непогіршними патріотами і оборонцями рідної землі. В зв'язку з цим, не втрачає своєї актуальності проблема визначення сутнісних характеристик українського націоналізму, його ролі у життєдіяльності українського суспільства та державотворчих процесах, а також позначення його перспектив в українському національному просторі.

Слід сказати, що теоретичною розбудовою та дослідженням націоналізму як такого займався та займається дуже багато дослідників. Серед них такі видатні, монументальні постаті як Й. Г. Гердер, Й. Г. Фіхте, Г. Ф. В. Гегель, К. Маркс, Ф. Енгельс, М. Вебер. Класика української націоналізації та націоналізму представлена працями М. Драгоманова, В. Липинського, Ю. Вассіяна, М. Міхновського, С. Старосольського, Д. Донцова, О. Бочковського та інших.

Серйозні висновки щодо сутнісних характеристик націоналізму містять праці як зарубіжних дослідників, так і вітчизняних мислителів. Серед цього загалу особливо слід виділити праці етнографів (Л. Гумільова, Ю. В. Бромля, Л. М. Дробіжевої, В. А. Тишкова, Т. Еріксена), культурологів (М. А. Ожевана, М. В. Поповича, Л. Є. Шкляра, С. Вовканича, Ю. І. Римаренко, В. Ю. Сухачева), соціологів (Р. Брубейкера, Е. Д. Сміта, К. Симонс–Симонолевича, М. Шаповалова), політологів (М. Сосновського, С. Ю. Римаренка, В. С. Нерсесянца, В. Коннора), істориків (Р. Шпорлюка, Г. Сетон–Вотсона, Ю. Каменки), психологів (Б. Ф. Поршнєва, І. Г. Дубова, А. П. Наминач).

Дуже широко представлена проблематика дослідження саме українського націоналізму в сучасній вітчизняній філософській літературі, зокрема, в дослідницьких роботах Н. Гончарової, Р. Додонова, В. Жмира, Ф. Канаха, І. Кресіної, В. Кушнірука, В. Лісового, Г. Лозко, Т. Мартинової, Ю. Міндюка, І. Музики, Л. Нагорної, О. Нельги, В. Огірчука, В. Панібудьласки, О. Пашкової, П. Панченка, В. Потульніцького, Б. Попова, С. Пролєсова, О. Проценка, В. Пустогіна, М. Степико, В. Степаненка, В. Тарана, П. Тронька, І. Усенка, В. Холодного, П. Швидкого, М. Шульги, А. Шевченка, О. Штовкіша та ін.

Такий широкий розгляд проблеми з одного боку, полегшує завдання нашого дослідження, формуючи розмаїту картину об'єкта, що вивчається, а з другого – утруднює його, в тому сенсі, що викладені в наукових працях позиції дуже часто є досить суперечливими і, навіть,

взаємно виключають одна одну. Тож, метою дослідження є осмислення різноманітних інтелектуальних концепцій та систематизація, у першому наближенні, сутнісних характеристик українського націоналізму з огляду на його роль у минулому, сучасному та майбутньому просторі життєдіяльності української нації.

Питання «Що собою являє націоналізм?» перманентно не є простим для відповіді. Широко відомі визначення націоналізму, що абсолютизують ті чи інші атрибути національного життя. Так, зокрема, М. Білінг стверджує, що «Национализм в широком смысле слова понимается как понятие, охватывающее способы воспроизводства национальных государств» [3]. Б. Андерсон стверджує, що «национальность, а разом з нею і націоналізм є особого роду культурними артефактами» [1]. А. Макклінток наголошує, що «национализм с самого своего возникновения конституировался, как гендерный дискурс и не может быть понят вне этого» [15]. Е. Геллнер, розглядає націоналізм, як «политический принцип, требующий совпадения национальной общности и государства» [6]. Для Е. Сміта «национализм – это идеологическое движение, стремящееся добиться или поддержать автономию, единство и идентичность социальной группы, предназначенной стать нацией» [16]. В. Коротеєва, береться звести до купи всі прояви націоналізму, стверджуючи «национализм – это политическое движение, стремящееся к завоеванию или удержанию политической власти и оправдывающее эти действия с помощью доктрины национализма» [11].

З нашої точки зору, націоналізм – це певна форма ментальності, яка саме і визначає існування нації. Дійсно, факт існування нації є об'єктивним та очевидним. Що ж формує та визначає факт існування нації як єдності? Спільність території, спільна мова, кровна спорідненість тощо – все це лише ознаки, що визначають схожість людей, які складаються у націю. А схожість не завжди веде до інтеграції, до єдності. Насправді, існування нації визначається наявністю національної самосвідомості, тобто усвідомленням себе частиною цілого національного організму. Саме національна самосвідомість і є націоналізмом у найширшому розумінні цього слова.

Чи можна виділити дещо спільне, що є властивим всякому націоналізмові як такому? На наш погляд, є дві суттєві ідеї, які безперечно містять в собі націоналізм. По–перше, ясне виділення «своїх» із всього іншого світу, з категоричним імперативом збереження, відстоювання, примноження «свого» перед потенційною загрозою зі сторони оточуючого середовища, яке дуже часто є ворожим до нації як надособистісного організму. По–друге, націоналізм в самій своїй ідеї орієнтований на нівелювання всіх внутрішніх конфліктів, починаючи від міжособистісних – закінчуючи класовими, адже в протилежному випадку руйнується національна єдність, зменшується здатність нації відповідати на виклики зовнішнього середовища. Ці два принципи є сутнісними якостями націоналізму як такого, все інше – це специфіка того чи іншого національного руху.

Конкретні прояви націоналізму залежать від безпосередніх обставин життєдіяльності тієї чи іншої нації. У період благополуччя нації націоналізм переважно проявляється як почуття гордості і спорідненості зі своєю нацією, її культурним та творчим потенціалом. При постанні перед нацією значних проблем, складних

зовнішніх та внутрішніх викликів, націоналізм перевтілюється в інструмент мобілізації, захисту єдності нації – перетворюється в певну ідеологію самозахисту. І ця ідеологія самозахисту, при певних обставинах, може перерости в надзвичайно агресивну, радикальну форму світосприйняття і діяльності, що співзвучна «фашизму».

Таке розуміння сприяє розгляду націоналізму у динаміці його існування, з урахування конкретної–історичних умов розвитку тієї чи іншої нації, а також забезпечує можливість більш глибокого аналізу сутнісних характеристик націоналізму, вектор його змін та трансформацій.

Термін «націоналізм» з'являється в українській публіцистиці приблизно у 80–90–ті роки XIX ст. Тоді це слово ще не мало специфічного ідеологічного забарвлення й ототожнювалося з певними почуттями, культурною ідентичністю або ж діяльністю, спрямованою на захист культурних та (іноді) політичних прав нації. В полеміці Б. Грінченка і М. Драгоманова (1892–1893), присвяченій проблемам українського руху, «український націоналізм» здебільшого згадувався саме в такому контексті, як альтернатива «шовінізмові» [2]. Наприклад, Б. Грінченко в «Листах з України Наддніпрянської» вирізняє серед українських діячів «формальних націоналістів», які «виявляють прихильність до всього українського: до української мови, до української літератури, навіть до української одягу, – але й тільки...», та «свідомих українських націоналів–народолюбців», або, як згодом стали їх називати, «національно свідомих» українців [2].

Однак, невдалі державотворчі змагання українського народу у 1917–21 роках каталізували радикалізацію поняття «український націоналізм». Це поняття досить активно вживали діячі українського руху, які справді висловлювали деякі радикально–націоналістичні, ксенофобські ідеї. У 1920–х рр. націоналістичні гуртки були ще почасти ареною дискусій і духовних шукань. Але у 1930–х рр. інтелектуальний рівень націоналістичного середовища помітно знизився. Пропагандисти–ідеологи, без особливого наукового підґрунтя, з самовпевненістю підходять до вирішення глобальних проблем. Характерний був стиль цих писань: пафос, гучні слова та нахил до поетичних кліше, переважно з віршів націоналістичних бардів і творів Д. Донцова. Ірраціоналістична настанова націоналізму приглушувала тверезу, критичну думку, утруднювала орієнтацію у складній дійсності та вміння приймати відповідальні рішення й виправляти зроблені помилки.

Очевидно, саме з цього часу, насамперед в політичній свідомості української інтелігенції, закарбувалося розуміння «українського націоналізму» як радикальної ідеологічної течії і політичного руху з виразними елементами національної винятковості, агресивності і ксенофобії. Після поразки української революції 1917–1921 рр. термін «націоналізм» був досить швидко монополізований радикальними націоналістичними напрямками в українському русі як на еміграції, так і на тих етнічних українських землях, що опинилися у складі держав–сусідів. Довгий час націоналістичні сили спрямовували весь свій потенціал виключно на боротьбу «проти окупантів», використовуючи методи партизанської війни, терористичні дії, акти громадянської непокорності тощо. Мета – вільна та незалежна Україна – виправдовувала будь–які засоби.

З моменту проголошення незалежності України, на нашу думку, почався новий відлік розвитку «українського націоналізму». Стала очевидною головна його вада – недостатність конструктивного потенціалу, який став би помічником у процесі розбудови держави. У всій повноті проявилися слабкості сучасного «українського націоналізму», які засвідчує сучасна практика життєдіяльності українського суспільства в усіх ключових сферах: політичній, економічній, культурній та ін. Серед цих слабостей наголосимо на найбільш типових, що суттєво заважають реалізувати потенціал українського націоналізму, насамперед, як потужного каталізатора об'єднання суспільства у період його реформування та закладання основ успішного подальшого розвитку.

По–перше, спрямованість у минуле є не просто вектором сучасного українського націоналізму, воно є, за великим рахунком, єдиним полем його реальної зацікавленості. Це виявляється, приміром, у тому, що акції українських націоналістів майже завжди проводяться з приводу історичних дат, а реальна діяльність багатьох націоналістичних організацій часто обмежується історичними дослідженнями. Часто намагання актуалізувати в свідомості націоналістів проблеми сучасності викликають навіть роздратованість, адже відривають від цікавої справи копіювання в історичному минулому.

По–друге, вторинність – означає не самодостатність, внутрішню залежність і спрямованість на який–небудь зовнішній об'єкт. Тобто, позиція сучасних українських націоналістів дуже часто (якщо не завжди) формувалася не за якоюсь власною внутрішньою логікою, а лише на основі простого антагонізму по відношенню до зовнішнього об'єкту. Якщо Росія проти НАТО – то ми маємо вступити в цю організацію! Якщо в СРСР була планово–адміністративна економіка, то у нас має бути абсолютно вільний ринок і то якнайскоріше! Справа тут навіть не так у суті самих питань, як у самій їх постановці та способі мислення, який не є самодостатнім і будеться за принципом – аби як, але не так!

Травматичний досвід співжиття з Росією викликав появу комплексу, який знаходить своє вираження саме у такій вторинності дій і бажанні втечі куди завгодно, аби тільки подалі від демонічного архетипу Москви як уособлення «метафізичного зла» – центрального елементу ретронаціоналізму.

По–третє, ілюзорність – означає безоглядну та наївну віру в те, що як тільки властєся донести до «широких зденаціоналізованих мас» якесь майже сакральне знання (яке знову ж таки, майже завжди стосується інтерпретації історичних подій минулого), то це автоматично призведе до їх (мас) прозріння та навернення до українського націоналізму. А ситуація, коли це «сакральне» знання не призводить до очікуваного ефекту, викликає в українського націоналіста болюче нерозуміння і розгубленість.

По–четверте, односторонність – зведення усього спектру проблем, які потребують вирішення в українському соціумі, до так званих «гуманітарних» питань (насамперед, мовного питання), і розуміння національної культури як примітивної «шароварщини» та творчої самодіяльності.

Вказані риси заганяють традиційний український націоналізм, а скоріше традиційний етнонаціоналізм, у неконструктивну площину. На зміну традиційному

етнонаціоналізму, який не здатний надати відповіді на виклики сучасності, повинен прийти оновлений націоналізм з позитивною програмою розбудови і реформування української держави. Дуже важливим фактором для цього є формування однорідної національної політичної еліти, у якій б було наявне дуже сильне національне почуття – почуття національної ідентичності – і яка була б у спроможності передати це сильне почуття всьому народу. Якщо еліта спроможна це зробити, то з'являється можливість проводити навіть найболючіші реформи, і населення їх підтримує. Це відбувається тому, що націоналізм здатен справляти такий же вплив на суспільство як і, наприклад, релігія. Населення отримує можливість думати про щось більш високе ніж власна вигода, і тому свідомо йде на якісь жертви в ім'я загального блага.

Яскравим прикладом цього, за переконанням відомого британського дослідника А. Левіна можуть слугувати країни Центральної та Східної Європи, прибалтійські країни. Як зазначає вчений, всі болючі реформи, котрі їм довелося провести, були в дуже великій мірі мотивовані саме націоналізмом – намаганням позбавитися від нав'язливого домінування Москви. Вони б ніколи не зробили і частини того, що їм вдалося зробити за минулі роки. Якщо в цих країнах не було націоналістичного руху. Безперечно, що були й інші фактори, зокрема, допомога країн Заходу, але без внутрішнього зусилля «суспільного прориву» не відбулося б [4].

Націоналістам, націоналізму завжди ставили у вину те, що вони стверджують «примат однієї нації над іншими». Але, якщо ми говоримо про націоналізм як ідеологію розбудови держави у відповідності з національним духом, то це може бути відносно гуманна і прийнятна ідеологія, не агресивна по відношенню до інших народів. Без держави ж націоналізм дійсно набуває рис агресивності, ворожості, деструктивності, адже вступає в силу захисний механізм нації і витісняючи творчий потенціал.

Загалом постановка української державності в новітній історії дуже багато в чому завдячує націоналізму, який вкорінений в українській нації, за великим рахунком, не як результат якихось наукових узагальнень і теоретизувань окремих діячів різного масштабу, а як узагальнений досвід нації, практика національно–визвольної боротьби, світоглядна та емоційна складова буття нації. Велику роль туту відіграє відновлення автентичного статусу української мови як національної душі та духу українства [9]. Саме націоналізм визнає цінність національної єдності та проголошує ідеал народного суверенітету. Поява незалежної України засвідчує, що незважаючи на те, що протягом значного періоду часу українцям зовні нав'язувалися принципи космополітизму та національного нігілізму, нація зберегла фундаментальні основи свого буття. Але зовнішній ідеологічний вплив призвів до того, що українська нація не повні готова послідовно стверджувати національний ідеал в процесі державотворення та трансформації суспільства. Це багато в чому зумовлюється рисами національного характеру – специфічним споглядальним індивідуалізмом, що суттєво впливає на формування та спрямування політичної активності українців [8].

Існування та успішний розвиток української нації можливий лише при високому рівні національної самосвідомості у переважної більшості чи абсолютної

більшості громадян України. При чому високий рівень національної самосвідомості має на увазі обов'язкову громадянську свободу. Оскільки особистість з високим рівнем самосвідомості навряд чи погодиться з політичним або соціальним безправ'ям.

Обов'язковим елементом громадянської свідомості є патріотизм. Таким чином є необхідність визнання синтезу націоналізму та принципу народного суверенітету як запоруку успішності державотворчих та трансформаційних процесів в Україні. Треба усвідомити, що інтерес нації – це найвища домінанта, всі інші інтереси – класові, релігійні, партійні та ін. – це лише похідні від цієї домінанти і не можуть претендувати пріоритетність.

Національний інтерес не обмежується в площині виключно соціальної чи економічної політики, оскільки національний організм є дуже складним феноменом і внутрішньо він не буде нормально функціонувати при наявності такої обмеженої політики. Не дивлячись на надзвичайну важливість проблем соціального та економічного облаштування, вони є лише одними з компонентів проблем державності нації. Звуження державних проблем до економічних та соціальних, зокрема в Україні, погрожує зростанням дезінтеграційних процесів у суспільстві.

При всьому вищесказаному виникає комплекс проблем пов'язаний з співіснуванням націоналізму, який покликаний відстоювати національний інтерес, та демократією, яка покликана забезпечити громадянську свободу, надати можливість самореалізації особистості в межах певних прав та обов'язків.

Слід сказати, що власне під впливом демократії зароджувалися сучасні національні рухи. Тільки при існуванні демократії забезпечена повнота розвитку нації. Але коли демократію роблять абсолютизованою ідеологією та інструментом для досягнення вузькокорпоративної мети окремою групою людей чи окремою країною, то це може мати непевні наслідки. Принцип демократії може абсолютизуватися і протиставлятися національним інтересам. Криза сучасної української демократії якраз і обумовлена тим, що при намаганні швидко та бездумно скопіювати європейські основи демократичного ладу не були враховані реальна специфіка стану нації та її національні інтереси, внаслідок чого виникли фундаментальні проблеми для нації: глибока політична криза, гуманітарна криза тощо. Але це не значить, що демократичний устрій повинен протиставлятися національним основам, конструктивному націоналізмові. Сам український націоналізм повинен стати тим механізмом, який би адаптував принципи демократії до української реальності. Націоналізм не повинен замінити демократію, він повинен допомогти молодій українській демократії позбавитись від тих деформацій, які з'явилися завдяки протиставлення демократії національним інтересам. Загалом, сліпе копіювання відірваних від реалій умоглядних конструкцій (нехай і з найкращих іноземних зразків) та чужого досвіду майже ніколи на дає позитивного результату. Нав'язування принципово нових стереотипів поведінки не тільки зробить менш ефективним функціонування всієї системи суспільних відносин, але й поставить під сумнів саме її існування. Хоча нація, як відкрита система, обов'язково обмінюється з зовнішнім середовищем інформацією, енергією, речовиною, відчуває вплив зовнішнього середовища та сама впливає на нього, однак, порушення пропорцій цього взаємовпливу має деструктивний характер

для системи. До того ж будь-яка природна система у процесі власної трансформації, практично завжди, спочатку використовує внутрішні ресурси, доповнюючи їх в разі необхідності зовнішніми. Тому національна самосвідомість, насамперед, в уособленні її генеруючого ядра – національної еліти, через формування національної єдності покликана орієнтувати націю на інтенсифікацію, перш за все, власних ресурсів. Саме такий підхід повинний стати ключовим для формування життєздатної концепції українського націоналізму.

Таким чином, приходимо до висновку, що головним завданням і перспективою для розвитку націоналізму в Україні на сучасному етапі є формування національної єдності, але не за рахунок абсолютизації етнічних факторів, які часто сприяють перманентним конфліктам у не моноетнічному просторі, а за рахунок пошуку та пропаганди спільних національних інтересів, що відкриті для усвідомлення і прийняття найширшими верствами населення країни без огляду на їх конфесійну належність, етнічне походження тощо. Кожен хто живе і працює на українській землі має отримати світоглядний фундамент, який би дозволив каталізувати процеси розвинення національної самосвідомості та національної самоідентифікації, що обов'язково призведе до інтенсифікації інтеграції суспільства та збільшення його творчого та виробничого потенціалу.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М.: Канон–Пресс–Ц, 2001. – 523 с.
2. Сохань П., Гринченко Б. – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу [Електронний ресурс] / П. Сохань. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/drag/drag201.htm>
3. Биллинг М. Нации и языки / М. Биллинг // Логос. – 2005. – Вып.4 (49). – С.182.
4. Биков П. Хороший плохой национализм [Электронный ресурс] / Биков П., Власова О. – Режим доступа: http://expert.ru/expert/2005/18/18ex-liven1_5670.
5. Воронкова В. Г. Нация и держава: политологический анализ / В. Г. Воронкова // Идеология державотворения и суспльствознавца наука: тези доповідей на Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України (31 травня 2001 р.). – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С.41–44.
6. Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер; пер. с англ. Бредниковой Т. В., Тюнькиной М. К.; Ред. и послесл. Крупника И. И. – М.: Прогресс, 1991. – 794 с.
7. Дичковська Г. Український індивідуалізм і проблеми державотворення / Дичковська Г. // Філософська думка. – 2003. – №4. – С.90–102.
8. Смельяненко С. О. Проектувальна активність особистості: моделювання соціально-політичної поведінки / С. О. Смельяненко // Особистість у дискурсі саморозгортання інформаційної цивілізації: монографія; під ред. В. П. Бега. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – С.231–335.
9. Смельяненко С. О. Російська мова як лінгва франка в Україні: семантичне навантаження та функціональна роль / С. О. Смельяненко // Гілея (науковий вісник): Зб. наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – 2016. – Вип.104. – С.107–111.
10. ЖМИР В. НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ ТА ДЕРЖАВНІСТЬ / В. ЖМИР // ВІСНИК АН УКРАЇНИ. – 1993. – №10. – С.70–79.
11. Коротеева В. Существуют ли общепризнанные истины о национализме? / В. Коротеева. – М.: Наука, 2004. – 188 с.
12. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко. – К.: Основи 1997.
13. МОФА С. О. НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ ЯК ЧИННИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ДИС. ... КАНД. ФІЛОС. НАУК: СПЕЦ.: 09.00.03. – СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ // С. О. МОФА. – ЗАПОРІЖЖЯ, 2004. – 193 С.
14. ОХРИМОВИЧ Ю. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (ВІД ПОЧАТКУ

XIX СТОЛІТТЯ ДО МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА) / ЮЛІАН ОХРИМОВИЧ. – ЛЬВІВ: НОВІТНЯ БІБЛІОТЕКА, 1922. – 120 С.

15. McClintock A. No Longer in a Future Heaven: Nationalism, Gender, and Race / McClintock; A. G. Eley, R. G. Suny (Eds.). – Becoming National: A Reader. New York, 1996. – 329 p.

16. Smith A. D. Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism / Smith A. D. – London and New York, Routledge, 1998. – 764 p.

References

1. Anderson B. Vobrazhaemye soobshhestva. Razmyshleniya ob istokah i rasprostraneniі nacionalizma / B. Anderson. – M.: Kanon-Press-C, 2001. – 523 s.

2. Sohan' P. Grinchenko B. – M. Dragomanov. Dialogy pro ukrai'ns'ku nacional'nu spravu [Elektronnyj resurs] / P. Sohan'. – Rezhim dostupu: <http://litopys.org.ua/drag/drag201.htm>

3. Billig M. Nacii i jazyki / M. Billig // Logos. – 2005. – Vyp.4 (49). – S.182.

4. Bikov P. Horoshij plohoj nacionalizm [Elektronnyj resurs] / Bikov P., Vlasova O. – Rezhim dostupa: http://expert.ru/expert/2005/18/18ex-liven1_5670.

5. Voronkova V. G. Nacija i derzhava: politologichnyj analiz / V. G. Voronkova // Ideologija derzhavotvorennja i suspil'stvovnavcha nauka: tezy dopovidej na Vseukrai'ns'kij naukovо-praktychnij konferencii, prysvjachenij 10-riчchju nezalezhnosti Ukrai'ny (31 travnja 2001 r.). – Zaporizhzhja: Prosvita, 2001. – S.41–44.

6. Gellner Je. Nacii i nacionalizm / Je. Gellner; per. s angl. Brednikovoj T. V., Tjun'kinov M. K.; Red. i poslesl. Krupnika I. I. – M.: Progress, 1991. – 794 s.

7. Dychkovs'ka G. Ukrai'ns'kyj indyvidualizm i problemy derzhavotvorennja / Dychkovs'ka G. // Filososfs'ka dumka. – 2003. – №4. – S.90–102.

8. Jemel'janenko Je. O. Proektual'na aktyvnyist' osobystosti: modeljuvannja social'no-politychnoi' povedinky / Je. O. Jemel'janenko // Osobystysti u dyskursi samorozgortanna informacijnoi' cyvilizacii: monografija; pid red. V. P. Beha. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2012. – S.231–335.

9. Jemel'janenko Je. O. Rosijs'ka mova jak lingva franka v Ukrai'ni: semantyczne navantazhennja ta funkcional'na rol' / Je. O. Jemel'janenko // Gileja (naukovyj visnyk): Zb. naukovyh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – 2016. – Vyp.104. – S.107–111.

10. Zhmyr V. Nacional'na samosvidomist' ta derzhavnist' / V. Zhmyr // Visnyk AN Ukrai'ny. – 1993. – №10. – S.70–79.

11. Koroteeva V. Sushhestvujut li obshhepriznannje istyny o nacionalizme? / V. Koroteeva. – M.: Nauka, 2004. – 188 s.

12. Kravchenko B. Social'ni zminy i nacional'na svidomist' v Ukrai'ni XX stolittja / B. Kravchenko. – K.: Osnovy 1997.

13. Mofa S. O. Nacional'na samosvidomist' jak chynnyk derzhavotvorennja: dys. ... kand. fylos. nauk: spec.: 09.00.03. – social'na filosofija ta filosofija istorii' // S. O. Mofa. – Zaporizhzhja, 2004. – 193 s.

14. Ohrymovych Ju. Rozvytok ukrai'ns'koj' nacional'no-politychnoi' dumky (vid pochatku XIX stolittja do Myhajla Dragomanova) / Julian Ohrymovych. – L'viv: Novitnja biblioteka, 1922. – 120 s.

15. McClintock A. No Longer in a Future Heaven: Nationalism, Gender, and Race / McClintock; A. G. Eley, R. G. Suny (Eds.). – Becoming National: A Reader. New York, 1996. – 329 p.

16. Smith A. D. Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism / Smith A. D. – London and New York, Routledge, 1998. – 764 p.

Mofa S. O., PhD in Philosophical sciences, Senior lecturer of Sociology Department of Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporozhye), smofa@mail.ru

Nationalism and its role in contemporary Ukrainian society

An attempt copyright analysis of formation and development of Ukrainian nationalism as a phenomenon in the Ukrainian society, its present. The aim of the study is to comprehend the different concepts and intelligent ordering, to a first approximation, the essential characteristics of Ukrainian nationalism, given its role in the past, present and future of the Ukrainian nation space activity. According to the results of the analysis suggested a vision of the main essential characteristics of Ukrainian nationalism and perspective directions of development in the context of globalization and the transformation of social processes in Ukraine.

Keywords: nationalism, patriotism, nation, national identity, the state, globalization, national idea, national elite, ideology, national unity government.

* * *

УДК 323.1(477)

Мулярчук Є. І.,
кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (Україна, Київ), muliarchuk.yevhen@gmail.com

ПОКЛИКАННЯ У СВІДОМОСТІ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ: ІНДИВІДУАЛЬНІ ДУМКИ ТА ЗАГАЛЬНА СТРУКТУРА ФЕНОМЕНА

Покликання особистості є важливим чинником існування культури та суспільного життя, визначаючи нематеріальну мотивацію до діяльності, спрямованої не лише на самореалізацію людини, але й на участь у суспільному житті та на досягнення морально-духовних ідеалів. Метою представлено дослідження є встановлення значення чинника покликання у професійному та життєвому виборі української молоді, зокрема для студентів педагогічного профілю, а також аналіз структури самого феномену покликання. Результати проведеного опитування переконливо показують значимість ідеї покликання для молодих людей в Україні. А застосований метод глибоких інтерв'ю дозволив розкрити особливості індивідуального розуміння покликання і зробити висновок про наявність сталої структури виявлення цього феномену у вигляді єдності елементів: бажання-здібності-реалізація-благо. Дослідження відкриває перспективи подальшого вивчення феномену покликання.

Ключові слова: феномен покликання, професійний вибір, педагогічна освіта, нематеріальна мотивація, самореалізація, суспільна користь, благо.

Про покликання можливо вести мову в різних сенсах. Це особисте покликання митця, покликання професіонала, служителя церкви, людини відданої певній справі у житті. Також нерідко це поняття застосовується у колективному сенсі – покликання цілого народу або якоїсь групи людей. Аналізу теми покликання та її позиціонуванню у соціальній думці присвячено праці Макса Вебера, який в кінці 19 та на початку 20 століття досліджував соціально-економічну історію, соціально-культурні аспекти політики та релігійного життя [1, с. 644–735]. Зокрема, вивчаючи протестантську етику та еволюцію капіталізму, німецький філософ та соціолог проаналізував процес секуляризації покликання від його первинно релігійного значення до входження у світську мораль професійної діяльності, яка поширювалася у країнах Західної Європи та в США [2]. Взагалі, історія поняття покликання потребує окремого вивчення. У цій статті розкривається те, як покликання розуміють молоді люди, які обирають фах навчання та майбутню професію в Україні.

В науковій літературі концепт покликання не визначено строго. У нашому дослідженні ми пропонуємо таке формулювання: **покликання – це смислове ціле, яке об'єднує особисті бажання, здібності, діяльність для їх реалізації та оцінку досягнутих результатів відповідно до розуміння людиною особистісного, суспільного або духовного блага, на яке вони спрямовані.** У подальшому викладі це визначення буде обґрунтоване шляхом опису та аналізу безпосереднього досвіду людей, їх розповідей про свій професійний та життєвий вибір.

В українському суспільстві гостро стоїть проблема самовизначення особистості – соціальні структури нестали, величезна міграція населення, непевність та незабезпеченість перспектив індивідуального існування спонукає відповідати на питання про те місце у світі, яке не просто кожен знайде чи займе, але створить і облаштує на свою відповідальність та ризик, і працює у своїй справі послужить спільноті, долучившись до благо-устрою спільного людського світу. Власне йдеться про те, щоб особисте покликання стало основою громадянського самовизначення людини.

Також уваги до теми покликання потребують певні сфери суспільного життя та діяльності, де моральна,

нематеріальна, мотивація особливо важлива. Це, зокрема, й освітня галузь, яка перебуває в процесі змін в Україні. Робота вчителя та викладача у державних закладах нашої країни не скоро стане оплачуваною на рівні з недержавним сектором. І престиж вчительства є сьогодні швидше уявним, ніж дійсним. Багато успішних студентів педагогічних професій віддають перевагу іншій роботі, внаслідок цього існує проблема недостатності кадрів. Покликання у цій ситуації виявляється мотивуючим чинником, який має бути врахованим в розробці програм професійної підготовки та тренінгів, у побудові системи оцінювання та підтримки вчителів.

Методологія. Для того, щоб показати присутність покликання як ідеї у свідомості української молоді, було проведене цільове опитування учнів шкіл та студентів. Це дало змогу зібрати інформацію про вагу різних можливих чинників вибору професії та про частку тих, хто визнає наявність досвіду покликання. Опитування проводилося на 2 вибіркових сукупностях. Перша складалася зі старшокласників 2 середніх шкіл м. Києва, друга зі студентів Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. З числа останніх відбиралися учасники наступного етапу дослідження.

На другому етапі вивчалися судження студентства про покликання, зокрема в сфері педагогічної діяльності. Оскільки покликання не є об'єктивним явищем, яке можливо зафіксувати однаково для всіх чиним, завдання дослідника полягає в розумінні індивідуального досвіду і в його подальшій типології. Для цього потрібний герменевтико-феноменологічний аналіз, як метод дослідження того, як у свідомості людини формується певне стійке смислове ціле, якому ми й даємо назву «покликання». Безпосередньо спілкування як спосіб виявлення індивідуального досвіду було організовано за методикою глибинних інтерв'ю.

Значення покликання як чинника професійного вибору

Переходимо до викладу результатів опитування, яке проводилося нами у квітні–травні 2016 р. і охопило 105 учнів 10 класів 2–х середніх шкіл м. Києва та 90 студентів 3–го курсу Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Анкети складалася з питань закритого типу, у деяких з них була можливість обрати кілька альтернатив відповідей та дописати власну думку. Ми не претендуємо на статистичну точність у відсоткових розподілах отриманих відповідей, проте переконані, що можемо констатувати загальні тенденції.

Покликання до певної професії або справи у житті відчувають 33% опитаних учнів старших класів середніх шкіл, лише 13% або не розуміли, про що йдеться, або відповіли, що не мають покликання ні до чого, решта (54%) не визначилися щодо свого покликання. Однак, думаючи про майбутню професію, не менше, ніж половина учнів згодні з тим, що їй потрібно обирати за покликанням. Мотивація учнівської молоді до вибору професії переважно матеріальна: 70% орієнтовані перш за все на прибутки від майбутньої роботи, та сама кількість (до 70%) думають про особистий розвиток, а 30% учнів зважають на соціальний престиж професії. Ще для 30% головне в роботі – це можливість спілкуватися, бути в середовищі однодумців. На зміст роботи, а не її вигоди, орієнтовані теж близько 30% старшокласників, і також 30–35% розглядають роботу як можливість бути корисним для суспільства, служити добру у світі.

Студенти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова теж цілком сприймають ідею покликання. З них 50% відповіли, що необхідно обирати професію за покликанням, а для 20% бажано, але не обов'язково, щоб покликання і професія співпадали, ще 30% вважають, що покликання цілком можна реалізовувати поза професійним заняттям. Не всі студенти цього вишу орієнтовані на роботу за педагогічним фахом. Просте пояснення – університет дає широкі можливості здобувати освіту і для непедагогічної роботи. Опитування репрезентувало студентів таких спеціальностей як українська та іноземна філологія (близько 50% опитаних), соціальна робота, психологія, філософія та релігієзнавство. Серед опитаних лише 23% чітко заявили про свій вибір на користь вчительства, 37% не були впевнені, чи стануть вчителями або викладачами, а 40% категорично стверджували, що не мають наміру працювати педагогами.

Загалом до вчительської чи педагогічної професії відчувають покликання 25% опитаних студентів, але дехто вагається, чи зможе дозволити собі працю в такій низько прибутковій сфері, хоч і хотів би цим займатися. Ще 52% не певні, мають чи ні покликання до педагогіки, і решта (23%) відповіли, що не відчувають такого покликання. Цікаві розподіли відповідей на питання, що пояснюють вибір на користь педагогічної професії. Для 60% студентів це емоційний вибір – їм подобається працювати та спілкуватися з дітьми та молоддю. Удвічі менший відсоток «суспільно–корисної» мотивації: 35% бажано виховувати майбутні покоління та близько 29% – бути корисними для суспільства. «Духовне» покликання служити добру, давати знання відчувають 18%, а 17% перш за все приваблює спеціальність навчання (предмет майбутнього викладання). Лише 3% відчувають релігійне покликання до того, щоб навчати. Таких, що змінили попередній фах заради педагогіки, виявилось теж 3%.

Отже, спираючись на отримані дані, ми вважаємо, що емпірично довели актуальність теми покликання для сучасної української молоді. Принаймні у Києві половина опитаних учнів та студентів вважають за необхідне обирати професію за покликанням. Третина виявляють альтруїстичну мотивацію і наміри служити суспільній користі та добру при виборі майбутньої професії.

Індивідуальний досвід покликання у судженнях студентів–педагогів

10 студентів запрошених на індивідуальні інтерв'ю травні–червні 2016 р. були представниками різних факультетів Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, а саме: іноземної філології, української філології та літературної творчості, соціально–психологічних наук та управління, філософської освіти та науки. Всі ці студенти свідчили, що мають відчуття й розуміння покликання, і більшість збиралися стати вчителями або педагогами по закінченні університету. Всі вони на час інтерв'ю навчалися на 3–му курсі. Вік 19–21 рік. Територіально – це вихідці з різних частин України. Імена учасників у публікації змінені.

Метою інтерв'ю було перш за все поглибити розуміння феномена покликання. У живому спілкуванні ми намагалися виявити, що означає покликання для людини, і поміркувати з нею про різні аспекти його усвідомлення та здійснення. Розмова кожного разу давала можливість прояснити не однаково очевидні для всіх сюжети появи

покликання. Адже ті, хто цим поняттям послуговуються, намагаються сказати щось важливе про своє життя й про людське буття в цілому. Після спілкування про мотиви вибору професії, місця навчання (на цьому ми тут не будемо спинятися), ми просили кожного співрозмовника дати своє розуміння або визначення покликання. Для спонукання до власних формулювань ми пропонували приклад визначення від американських дослідників Едварда та Лоуренса Колоззі: «Покликання – це будь-яка кар'єра не мотивована матеріальними чинниками або це діяльність спрямована на покращення суспільства, або ж це результат впливу на людину «вищої сили». За своєю суттю, це зайняття, яке вимагає певної «жертви» від особистості» [4, р. 11]. У цьому прикладі не завжди була потреба. Багато хто зі студентів відразу визначав покликання як «споріднену працю» згідно з концепцією видатного українського мандрівного філософа 18 ст. Григорія Сковороди. Філософ твердив, що від природи (від Бога) кожна людина має схильність до певної діяльності, але вона буде дійсно щаслива, лише коли узгоджуватиме свою особисту роботу зі спільною, для всіх однаковою справою – пошуком царства Божого [3, с. 116]. Однак, ми йшли далі готових образів-визначень, щоб виявити, як розуміли покликання самі наші співрозмовники.

Звісно, індивідуальні особливості досвіду покликання заслуговують на детальніший опис. У цій статті ми лише коротко, покажемо, як по-різному люди мислять своє існування у покликанні, і далі спробуємо згрупувати ці розуміння покликання за основними напрямками. Отже, маємо 10 коротких сюжетів людського покликання.

1. «Ти прагнеш цього, і тобі це вдається», Олена

Визначення: «Я думаю покликання – це коли і є інтерес, і коли людина немає ніяких проблем, щоб це зробити. Вона це робить, і їй це вдається». Олена каже про своє відчуття педагогічного покликання: «є тяга до цього, чогось навчити», «виховувати і вчити». Прагнення важливе у покликанні, мало інтересу, потрібно докласти праці, зусиль в обраній справі. Потрібні їй здібності, і досвід того, що людині вдається робити певну справу, тоді вона може розуміти це як своє покликання. «Тяга» або інтерес, здібності, досвід, задоволення від справи – такий ланцюжок розуміння покликання Оленою.

Типологічно – це спрямованість на саморозвиток, який є самоцінним. Звісно, у житті Олена визнає й інші цінності, і необхідність компромісів людських бажань та обов'язків. Але резюмувати її думки можливо так: «Якщо все ж таки це покликання, то треба до останнього за це боротися, треба йти до цього».

2. «Я не хочу займатися у житті нічим іншим, крім цього», Андрій

Визначення Андрія: «Покликання – це коли ти просто розумієш, що не можеш робити інше». Це знову яскравий приклад самореалізаційного покликання. Андрій хоче стати викладачем, пояснюючи, це так: «це постійна комунікація, я не можу без цього», «це моє», «у викладанні я зможу себе найкращим чином реалізувати і це буде корисно для інших людей». Покликання в певний момент потребує вибору, раціонального рішення на його користь всупереч, можливо, очевидним матеріальним та іншим недолікам зайняття цією справою. Покликання не суперечить обов'язкам людини, які необхідно виконувати. Але самим покликанням не жертвують, адже це загрожувало втратою себе. Андрій визнає «вищу силу» над людським

буттям, але вона не має стосунку до покликання, яке є суто індивідуальним.

3. «Веди мене», Іванна

Іванна каже: «Покликання – це призначення, яке для тебе задумав Господь». Релігійне покликання засноване на тому, що людина визнає вищу силу володарем її життя: «Не ти обираєш, а тебе обирають». Для такої позиції існує обґрунтування: «Я сама себе до кінця не знаю, але є Той, хто повністю знає мене, адже Він створив мене. І тому я звертаюся до Нього, просячи: якщо Ти мене створив, то Ти мене й веди куди задумав, бо я себе не знаю до кінця, мені ще треба пізнати себе». Відповідно життя за покликанням – це готовність почути поклик, змінити свій напрямок, адже «коли ти з Богом то немає статички, ти постійно себе розкриваєш, ти постійно себе дивуєш, в різних сферах ти можеш і тут діяти, і там діяти...». Проте постійним лишається саме розуміння покликаності Богом. Як це відчуття? Для релігійної людини – це молитва і довіра до того, що відбувається на її шляху. І також вірність обраному: «І це найскладніше насправді – залишитися собі вірним, і не зрадити самому собі, залишитись собою».

4. «Йти за тим, що любиш і до чого тебе привів Бог», Дарина

Визначення Дарина не дала, але суть її думки у тому, що покликання – це самозасвідчення якоїсь істини людського існування. Розуміння покликання в Дарини і особистісне, і релігійне водночас. Перш за все покликання переживається у вигляді емоційного відчуття: «Я як заходжу в школу, то я відчуваю, що це моя стихія. Ось я маю бажання тут знаходитись і бути з дітьми, бути поруч, їм щось розказувати, щось вишукувати, їм передавати це все, щоб вони були щасливі від того, що прийшли на урок, щоб коли вони виходили з уроку не були похмурі, а щоб виходили щасливі». Дарина додає: «Я просто дуже люблю дітей, дуже люблю дітей (повторено двічі! – С. М.), і коли я потрапляю в якийсь середовище, то я завжди хочу поспілкуватися з дітьми». Однак покликання виявляється не лише в суб'єктивному бажанні, воно має проявитися практично, засвідчитися. «Крім бажання мають бути і можливості». Ланцюжок розуміння покликання в Дарини виходить такий: бажання–здібності–практика–духовне благо. Людина йде за своїми бажаннями, до яких має здібності, а віра допомагає їх реалізувати, підтримує у труднощах з думкою, що «Бог знає, що для мене це краще, він мене привів до цього, і значить я впораюсь». Але професійний вибір – це не якийсь обов'язок чи безпосередній наказ згори. Дарина каже: «Я навіть не знаю, коли це вирішила, це в мене без всякого впливу так вийшло». Є, отже, більш тонкий рівень причинності, у даному випадку релігійно обґрунтований – «Я думаю, що Бог мені так все скерував, що я вчителем і буду. Зараз я може й не помічаю всіх деталей, як воно і що, але все це закономірно, Бог все вирішив».

5. «Жити, щоб щось дати іншим», Кароліна

Визначення: «Покликання – це те, до чого тим сам прагнеш, не зважаючи на матеріальні чинники». Але це прагнення відразу спрямоване на благо інших людей. «Можна просто жити і радіти життю, а покликаний той, хто не може просто жити. Він хоче щось дати іншим. Від цього він отримує радість». У педагогіці Кароліну мотивує бажання розвивати дітей, небайдужість до їх майбутнього: «Хочеш допомогти дітям щось дізнатися нове, навчити їх...», наприклад певному предмету, «і ти

ставиш для себе певну ціль – осягнути цю професію». Власний педагогічний досвід у 11 класі дав їй поштовх до вибору професії: «Емоції, які я тоді відчувала, це було основне, на що я опиралася, коли я обирала цю професію. Коли хочеться працювати з дітьми, бо це надихає...». Праця за покликанням – не лише емоційна потреба, але й усвідомлення суспільної користі від неї. «Якщо є вимога суспільства і внутрішній поклик, і вони співпадають, тоді це покликання». Однак першим є бажання. Людина робить це, тому що хоче, вона має обов'язок у цьому перед собою і додає до цього розуміння суспільного значення її роботи. «Це потрібно підтримувати в собі, тому що дійсність намагається розчарувати в цьому, показує мінуси і недоліки цього... Потрібно розуміти, для чого ти це робиш».

6. «Щастя змінювати світ на краще», Іван

Визначення: «Покликання – це діяльність, яка приносить людині задоволення і якість моральне і духовне щастя під час виконання нею своєї роботи». Друга частина визначення важлива, щастя – це бути корисним, допомагати іншим. Тобто, покликання: «це діяльність, яка приносить задоволення самому собі і є корисною для суспільства». Іван має в цьому спрямуванні релігійний мотив від виховання, з дитинства. Релігія, на його думку, визначає «внутрішній стан, розуміння того, що ми є люди, і наше покликання допомагати іншим людям». Але реалізувати своє покликання людина має у світі раціонально: «Не треба задумуватися, хто чи що тебе веде, важливо продовжувати робити це своє». Покликання для Івана – це ланцюжок елементів: бажання–праця–суспільна користь–щастя.

7. «Місія у світі», Христина

Визначення: «Покликання – це допомагати людям і отримувати від цього задоволення», «бачити що люди від цього щасливі». Соціальний та етичний мотив допомоги іншим тут перший: «Якщо я можу допомагати людям, то я маю це робити», «робити те, що ти можеш тут». Результат роботи важливий, і складнощі долаються тим, що ти переконуєш себе, що робиш корисну справу. Для покликання має бути таке переконання, але це не обов'язок накладений ззовні: «я не йду до того, що я не хочу». До покликання себе не примушують, це вільний відгук на суспільну потребу. Покликання – це буття для інших, але саме тому покликання – це не все у житті. «Сім'я, моє покликання і мої близькі люди – це для мене сенс життя». – Каже Христина. Але немає сенсу життя без складової покликання. І тому: «людина повинна йти за своїм покликанням і реалізувати його у всіх формах, які можливі».

8. «Хист, мудрість і гармонія життя», Марія

Визначення: «Покликання – це діяльність, в якій відчуваєш себе комфортно і від якої отримуєш задоволення, яка тобі дається, і до якої тебе нічого не змушує». Покликання Марія розуміє через поняття «хист». Про покликання можна говорити, судячи по його проявах – «коли людину спеціально цьому не вчили, але в неї це виходить». Марія сприймає покликання як природну гармонію з собою і світом: «Я з цим живу». Зайняття, у якому «людина відчуває себе комфортно» і яке виходить саме собою, не означає, що праця не потрібна. «Якщо ти дієш і бачиш результат, тоді це можна назвати покликанням». Покликання засвідчується справами. Але для відчуття покликання, на думку Марії, потрібне і його

визнання іншими. Марія каже: «Я відчуваю, що я люблю дітей. Як би себе погано діти не поводити, з будь-якою дитиною можна знайти спільну мову. Мене тягне до дітей, і їх до мене. Це я відчуваю. Але про те що в мене є хист, це мені сказали інші. Якщо людина сама собі каже, що це моє покликання, то це може бути лише її егоїстична думка». Потрібна мудрість, щоб збалансувати у своєму житті покликання та інші обов'язки. Мудра людина може знайти гармонію. «Людина, працюючи за покликанням, приносить гармонію». У покликанні Марії вибудовується такий ланцюжок: спорідненість справи–діяльність–корисний результат–гармонія життя.

9. «Виправдати свою сутність», Тетяна

Визначення: «Покликання – це ми самі, це наша сутність, яку ми маємо виправдати». Смысловий ланцюжок покликання: особисте бажання до чогось, яке є стійким в часі, вимагає реалізації, спонукає розвивати себе, діяти і має наслідком максимально можливу користь для інших. Людина у покликанні робить те, «до чого лежить душа», керується цим розумінням себе, і далі справа за її наполегливістю у саморозвитку. Це не якийсь тяжкий обов'язок, а шлях до гармонії, яку людина, що реалізувала себе, створює також і в середовищі довкола. «Допомагати і розвивати, зробити світ кращим» – саме це і є суттю людського покликання, на думку Тетяни. Потрібно розвиватися самому, і допомагати розвиватися іншим. Власне така активна позиція й виправдовує життя людини. Ті ж, хто живуть без покликання, на думку Тетяни, стають чинником суспільної деградації.

10. «Інтерес до майбутнього, відкритий обрій знаходження себе і свого місця», Софія

Покликання у сприйнятті Софії – це скоріше метафора активного і небайдужого способу жити. Звісно, спочатку є відчуття «до чого лежить душа» і розвинені здібності, а далі є елемент долі – з чим складеться, з тим людина й пов'яже свою діяльність. Та головне – приносити користь іншим людям. «Якщо я відчуватиму радість від роботи, якщо я буду бачити, що можу комусь допомогти, я буду знати, що пішла сюди не дарма, і можливо це буде тим, що я зможу назвати своїм покликанням», – Каже Софія. – «Мені подобається думати, що у кожного є своє місце у цьому світі, кожна людина може знайти професію для себе, яку вона буде виконувати добре». Софія має образ багатьох відкритих дверей, куди можна себе спрямувати. Водночас, вона найбільш обережна щодо використання самого поняття покликання: «Відповідальності достатньо у своїй справі, не обов'язково називати її покликанням – треба робити щось корисне, долати труднощі – це і є людське життя. Воно має сенс і виправдання цим, дає вдовolenня». Ознакою того, що ми знаходимо свою справу є відчуття того, що нас це наповнює, що ми не хочемо від цього відволікатися. Нашій співрозмовниці ми вдячні за фінальне зауваження: лінх і страх заважають людині знаходити себе і своє місце у світі.

Структура феномену покликання

Наведені сюжети про покликання не охоплюють весь отриманий у дослідженні матеріал, що й неможливо в межах статті. Але, сподіваємося, ці короткі нариси показали спектр способів людського розуміння життя у покликанні. Ми пропонуємо згрупувати їх за провідними інтенціями. Отже, назагал можливо виділити 3 типові орієнтації покликання: 1) на самореалізацію, 2) на співіснування з іншими, 3) на трансценденцію.

Самореалізаційна орієнтація спирається на ідеї саморозвитку та самовиявлення особистості. Покликання в такий спосіб виявляється як конструювання сенсу особистого існування, у процесі якого з'єднуються мотивація до саморозвитку, діяльність та оцінка її результату. Таке розуміння апелює до особистих бажань та здібностей, які людина вважає за необхідне реалізувати. Суб'єктивним критерієм покликання є задоволення від самореалізації, а об'єктивним – досягнені результати й успіхи, визнання. Для частини людей існує проблема як «знайти себе», зрозуміти своє місце у світі, але для більшості покликання – це природна схильність, спорідненість якоїсь справи, що виявляється сама по собі, невимушено.

Емоційна потреба реалізувати себе у покликанні в певний момент приводить до раціонального рішення обирати справу до душі, навіть всупереч тому, що вона не приносить якісь зовнішні вигоди. При цьому не сам талант, а бажання його реалізувати є початком покликання. В одному інтерв'ю ми почули слушну думку: людина може мати різні обдарування і спокійно себе почувати, не реалізуючи їх, водночас, вона має потребу займатися якоюсь одною справою. І практично всі наші співрозмовники наголошували на свободі покликання («якщо ти робиш щось «через не хочу», то це не покликання»). Але ця свобода орієнтована на ідею блага у вигляді досягнення досконалості у чомусь, суспільно-корисних результатів, життєвої гармонії у світі та ін. Самореалізаційно налаштовані люди виходять з розуміння, що покликання – це їх спосіб жити за своїми бажаннями і водночас єдина можливість робити щось корисне у світі, адже споріднена праця не може бути безплідною.

Орієнтація особистості на співіснування з іншими людьми природно виявляється, наприклад, у тих, хто відчуває покликання до педагогічної професії. Любов до дітей, бажання вчити, розвивати їх – все це дає відчуття, що істина буття не міститься у кожному з нас зокрема, але «поміж нами», успіх і щастя особистості вимірюється благом та задоволенням людей, що поряд. Суспільна користь тут виявляється не як абстрактний ідеал чи думка про гармонію егоїзмів, але як допомога іншим, їх розвиток, радість у їх очах. Таке покликання також потребує таланту, праці, оцінки досягнутих результатів, але його мета відразу спрямована на благо інших людей. При цьому уявлення про таке благо потребує обґрунтування. Так, наприклад, педагог чи соціальний працівник керується не лише бажаннями своїх підопічних, а розумінням того, що насправді є для них краще. Ідея кращого світу тут править, але критерієм її досягнення є щастя конкретної людини, яка потребує допомоги чи керівництва. Це покликання веде у світ, але воно не є зачаруванням якимись речами у ньому. Його сутність полягає у переживанні добра як цінності, яка реалізується за внутрішнім переконанням.

Отже, і в спрямуванні на самореалізацію, і в орієнтованому на спів-буття покликанні бачимо єдину структуру: Бажання–Здібності–Реалізація–Суспільна користь (Благо). Однак, ми часто чуємо зауваження, що не кожен може знайти і зрозуміти покликання у собі, та й не кожен усвідомлює таку потребу. Власне, чого бракує, щоб знайти і реалізувати себе у покликанні? Потрібна надособистісна мета, яку бачимо на прикладі мотиву приносити користь іншим людям, суспільству. Мета

передбачає і допускає етичну оцінку діяльності, моральне зобов'язання служити певному благу. В структурі покликання благо імпліцитно присутнє, навіть коли на ньому не концентрують увагу. У суспільному бутті воно інституціоналізоване. Як приклад, наведемо думку американського соціолога ХХ ст. Р. Мертона: «Соціальна конструкція професій інституціоналізує альтруїстичну поведінку. Професія не вимагає від практиків альтруїстичних *почуттів* (хоч у цьому не було б нічого поганого); вона вимагає від них *діяти* альтруїстично (принаймні значною мірою)» [5, р. 11].

Трансцендентна орієнтація у покликанні доповнює розуміння цього феномену і виявляє благо у його структурі як безпосередню мету. Тобто, відчуваючи своє покликання, особистість вже вбачає благо у самореалізації або ж у суспільній користі, у щасті людей, що поруч, та у розвитку спільноти. Однак, кінечність людського буття і недосконалість суспільства щоразу стають викликом і вимагають моральних зусиль, щоб утримувати цілісність людського покликання. Момент етичної трансценденції, переходу буттєвих меж тут вже необхідний. Має бути, принаймні як останній аргумент для кожного, неспростовна ідея добра і благості буття в цілому. Власне тому тема покликання пов'язується з таким непопулярним і стертим поняттям як духовність. Адже ознакою покликання є немотивованість матеріальними чинниками, служіння певним ідеям, добру.

Релігійне покликання відразу орієнтоване на таку трансцендентність блага. Воно покладає мету поза конкретним соціальним середовищем і навіть людським світом – це буття з Богом. Людина продовжує бути у світі, служити іншим, але її наповнює переживання зв'язку з вищим буттям, царством небесним, відчуття ідеалу святості, виконання волі Божої і т. ін. Людина обмежена в можливостях пізнання і діяльності, кінечна у її житті, прагне жити, трансцендуючи свої особистісні межі. Подібне релігійному спрямуванню покликання – служіння ідеям. Це прагнення справедливості у несправедливому суспільстві, добра попри все зло світу і т. ін. Загалом, це налаштування жити за переконаннями, поступатися якими означає для людини більшу втрату, ніж іноді саме її життя чи його комфортні умови.

Отже, повна смислова конструкція покликання виглядає так: **Бажання–Здібності–Реалізація–Благо**. Той, чия діяльність не несе, безпосередньо або опосередковано, принаймні суспільної користі, не служить у цьому людям, суспільству, не доведе, що це його покликання. Власне доводить це іншим не обов'язково, але необхідно бодай самому вірити в те благо, на яке спрямована твоя справа. А час, можливо, покаже, хибним чи справжнім було таке переконання. Для самої ж людини покликання дійсне тут і тепер, на її ризик. Нерідко справдження покликання настає після життя. Так ми говоримо, наприклад, про визнання митця після смерті, але сам він жив у покликанні. В певному сенсі так виглядає виправдання покликання для віруючої людини. У релігійному витлумаченні смислового конструкту покликання можливо сформулювати так: **Віра–Обдарування–Справи–Духовне благо**. Суть феномену від цього не міняється. Віра є бажанням бути з Богом. Людина реалізує свою віру чи переконання, використовуючи свої таланти–обдарування, у справах–діяльності на користь іншим, «на славу Божу» чи заради ідеї Добра.

Цим аналізом виявлення покликання в особистому досвіді ми обмежимося в даній статті. Більш детальна

дескрипція феномену покликання та обговорення філософських, етичних, педагогічних та інших аспектів його реалізації потребує окремого місця.

Висновки. Ідея покликання присутня у свідомості сучасних українців і сприймається ними як мотивуючий чинник. А сам феномен покликання має складну структуру, яка включає бажання розвивати здібності, досягаючи результатів, що будуть оцінюватися особистістю та іншими людьми як певне благо. Так, наприклад, пам'ятаємо, що один з мотивів стати педагогом – це любов до дітей. Це ще не покликання, але його початок, щоб хотіти розвиватися, набувати знань, практичних навичок, формувати світогляд педагога. У бажанні (схильності) виявляє себе природна (інший скаже «від Бога») потреба чи мета існування людини. Для когось іншого такої початок покликання віра, з якою він сприйме обдарування, знаючи, що лише у добрих справах вони принесуть благі плоди.

Структура феномену покликання **Бажання–Здібності–Реалізація–Благо** для людей релігійних може виглядати як **Віра–Обдарування–Справи–Духовне благо**. Якщо немає якогось одного з цих елементів, не існує й покликання. Мало бути до чогось схильним, потрібна праця для реалізації здібностей і розуміння, яка користь кому й для чого цим твориться. Найважливіше ж те, що структурне ціле виявлених елементів утримується наскрізним, стрижнем мети. Мета є мета–фізичним феноменом. Мета покликання – це й перший поштовх і енергія не зупинитися, і вона ж – те благо, до якого прямує людська діяльність. Пригадується термін Аристотеля «entelecheia», що одночасно означає мету, причину, енергію та смислово повноту буття. На нашу думку, аналіз продуктивності цього античного поняття є перспективним для розробки теми покликання.

Звісно, можливо й по–іншому описати феномен покликання. Однак, у кожному разі покликання – це дар, який ми вільні вберегти й примножити або втратити. Як таке, покликання не може руйнувати. Воно є способом брати участь у творенні, творити у цьому світі. Покликання є апіорі добрим. А його протилежність не зло, а людські лінощі, страхи, пасивність, які можуть бути подолані вірою, любов'ю, мудрістю.

Покликання не є всім у нашому житті. Існують його межі, обрії виявлення, і завжди є ще хтось і щось поза ним. Потрібна етична оцінка покликання. Однак етика, яка мислить у поняттях світу і орієнтована та те, що ми пізнаємо, не охопить всю повноту покликання, яке веде поза межі відомого нам у світі, а тому потребує також і віри. Між етикою та вірою можливі суперечності, але ці два способи піднесення людини над собою тільки тоді справджуються у своїй суті, якщо мають за мету благо, яке поєднує особистісне, суспільне і духовне життя.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Политика как призвание и профессия, Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С.644–735.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – 201 с.
3. Сковорода Григорій. Твори: У 2 т. – К.: АТ «Обереги», 1994. – (Гарвардська б–ка давнього укр. письменства). Т.1. – 528 с.
4. Bigham Jared T., Smith, Samuel J. Called to Teach: Interpreting the Phenomenon of Calling as a Motivating Factor, Liberty University. Faculty Publications and Presentations. Paper 99. 8–2–2008. – P.11.
5. Merton Robert K. Some thoughts on the professions in American society (Address Before The Graduate Convocation Brown University, June 6, 1960). – Brown University Papers Number XXXVII.

References

1. Veber M. Politika kak prizvanie i professija, Nauka kak prizvanie i professija // Veber M. Izbrannye proizvedenija. – M.: Progress, 1990. – S.644–735.
2. Veber M. Protestants'ka etyka i duh kapitalizmu. – K.: Osнови, 1994. – 201 s.
3. Skovoroda Grygorij. Tvory: U 2 t. – K.: AT «Oberegy», 1994. – (Garvards'ka b–ka davn'ogo ukr. pys'menstva). T.1. – 528 s.
4. Bigham Jared T., Smith, Samuel J. Called to Teach: Interpreting the Phenomenon of Calling as a Motivating Factor, Liberty University. Faculty Publications and Presentations. Paper 99. 8–2–2008. – P.11.
5. Merton Robert K. Some thoughts on the professions in American society (Address Before The Graduate Convocation Brown University, June 6, 1960). – Brown University Papers Number XXXVII.

Muliarchuk Ye. I., Ph.D. in Philosophy, Senior Research Fellow, G. Skovoroda Institute of Philosophy National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), muliarchuk.yevhen@gmail.com

Calling in the minds of contemporary Ukrainians: individual opinions and the general structure of the phenomenon

Person's calling is an important factor of cultural and social life. It determines non-material motivation intended not only to personal self-actualization, but also to participation in a social life and to achievement of ethical and spiritual values. The aim of the presented research is the estimation of the importance of calling as a factor of a career choice and life meaning attainment of Ukrainian youth. The specific aspect is of its importance for pedagogic education students. The identification of the structure of the phenomenon of calling is also a special aim of the research.

The results of the survey certainly showed the meaningfulness of the idea of calling for the pupils and student youth in Ukraine. As well as the in-depth interviews allowed to reveal the specific of individual understandings of calling and to conclude about the general structure of the phenomenon of calling as a unity of the elements: desire–abilities–realization–social benefit or spiritual value. The research opens the further prospects of the study of the phenomenon of calling.

Keywords: phenomenon of calling, career choice, pedagogic education, non-material motivation, self-actualization, social benefit, spiritual value.

* * *

УДК 141.319.8:27-428-242.6.5

Понеділок А. І.,
здобувач, ст. лаборант кафедри культурології,
Національний юридичний університет імені Ярослава
Мудрого (Україна, Харків), andrey.ponedilok@mail/ru

САМОГУБСТВО ЯК ПРОЯВ САМОРУЙНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Даний матеріал, представлений в науковій статті, є частиною наукового дослідження за темою «Саморуйнація особистості як предмет філософсько-антропологічної рефлексії», розкриває актуальну проблему в сучасній культурі – самогубство як саморуйнівний акт і рефлексія наукового світу, соціуму на цей екзистенційний виклик. У статті дається аналіз культурно-історичних уявлень про феномен самогубства в релігійних традиціях різних часів і народів, а також у філософському розумінні. Особлива увага приділяється осуду самогубства (суїциду) християнськими конфесіями, амбівалентним ставленням до нього ісламу і необхідності своєчасно реагувати суспільству і людині на прояви цього зла.

Такий методологічний підхід дає можливість простежити наступність морально-етичної складової ставлення до людського життя, сутності людського буття, зрозуміти деякі загальні причини і витоки явища самогубства, а також актуалізувати і форсувати пошук шляхів подолання зростаючої динаміки самогубств.

Ключові слова: людина; особистість; світогляд; релігійні традиції; самогубство; філософський аналіз.

Современное общество переживает сложные времена трансформации сознания и духа. Этот долгий и во многом неоднозначный процесс усложняется тем, что в конце XX ст. углубилась экологический и духовный кризис, усилилась национальная нетерпимость и вражда, терроризм как мелкомасштабное и локальное явление охватил практически всю планету; в сверхагрессивной форме происходит борьба между государствами за новые экономические рынки, за стратегические ресурсы; в разы увеличилось количество природных и техногенных катастроф. Это, безусловно, разрушительным образом

воздействует на человека, часто становящегося заложником ситуации.

По словам Э. Дюркгейма «общество пожирает в человеке человеческое. Социоэволюция превращает его в существо, которое тотально зависит от объективной необходимости» [4, с. 40]. Современные ученые продолжают эту мысль: «Розчеловеченный индивид, человек-машина, является продуктом цивилизации, которая разрушила генофонд жизни» [6, с. 18]. Можно предположить, что общество проводит своеобразный эксперимент, открывая в человеке всё новые возможности для применения жестокости и насилия.

В этот ассоциативный ряд логически вписывается актуальный вызов, на который необходимо ответить – распространение самоубийства (суицида). Существует тенденция изменить отношение социума к этому явлению, что идёт в разрез с инстинктивным табуированием личностью подобных актов.

Что же такое «самоубийство», как к нему относилось общество на протяжении всей истории и каковы возможности человека в борьбе с этим злом?

Суицид (самоубийство) – это осознанный акт ухода из жизни, самоустранения под влиянием, как правило, острых психотравмирующих ситуаций, где личная жизнь как самооценочность, утрачивает для данного человека смысл. Активное саморазрушительное поведение является глобальной общественной проблемой, поскольку суицид как социальное явление – стойкий статистический факт, который служит индикатором как уровня социальной напряженности и функционирования социальных систем, так и общим моральным состоянием людей. Статистика показывает, что высокий уровень суицида наблюдается, как ни странно, в государствах с высокоразвитой экономикой (например, Венгрия, Швеция, Япония и др.), а также после распада СССР (с 1992 г.) во многих бывших союзных республиках количество самоубийств идёт по возрастающему графику. Так, по официальным данным 1994 года, количество самоубийств в Украине только за один год превысило потери советских вооруженных сил за 8 лет войны в Афганистане [1, с. 331].

В последнее время наблюдается повышенный научный интерес к проблеме самоубийства, как активному проявлению саморазрушения личности, который объясняется реакцией ученых на беспрецедентный рост суицида в мире. По данным ВООЗ ежегодно регистрируется до 600 тыс. суицидов, 1\10 из которых происходит в странах бывшего СССР. В Украине самоубийство занимает 4-5 место среди причин смертности; наблюдается тенденция возрастания этого деструктивного явления, особенно среди молодежи и людей пожилого возраста. Прогнозируется, что к 2020 году список причин смертности в мире возглавят сердечнососудистые заболевания и жестокие депрессии с резким всплеском самоубийств [7, с. 142]. Поэтому актуальным является не только сама проблема самоубийства, но и религиозный аспект анализа саморазрушительного проявления на фоне продолжающегося кризиса духовности и религиозных институтов, как сдерживающих и предупреждающих факторов.

Изучение природы человеческого саморазрушения имеет свою философско-историческую ретроспективу, которая представлена целой гаммой легенд, мифов, эпосов, религиозных воззрений и учений, в которых речь

идёт о сотворении мира, где правят две космические силы – темная и светлая, злая и добрая, деструктивная и конструктивная. Человек (его душа) является ареной противостояния. Акты саморазрушения были известны человечеству с момента возникновения цивилизации и устоявшихся отношений между людьми. Но на ранних стадиях существования человечеству еще не было знакомо сознательное избавление себя от жизни, нанесение себе физических повреждений (членовредительство) из-за каких-либо объективных или субъективных причин; первобытный инстинкт самосохранения играл решающую роль, определял модель поведения, и вообще человек раннесоциальных структур решал иные вопросы своего бытия – расширение своей физической экспансии вокруг – на мир природы и людей. Позже (в эпоху Античности) порочность человека объявлялась моральным злом, присущим ему от рождения, поэтому ни рассудок, ни воля часто не в силах были оказать какого-либо конструктивного влияния на поведение человека. И этот тезис держался довольно долго, объясняя на протяжении длительного культурно-исторического развития мотив самоубийственного поведения.

Например, в Древней Греции самоубийство считалось актом мужества, а в Древнем Риме существовали ритуально-сакральные традиции самоубийства. В Древней Индии традиционно поощрялось, чтобы женщина-вдова добровольно сжигала себя в ритуальном костре, где горел её умерший муж (обряд сати). Иногда вместо жены или вместе с ней в акте самосожжения принимали участие наложницы, родственники и друзья усопшего. В Древней Японии, где честь воина считалась главной добродетелью, ритуальное самоубийство (сепоку) культивировалось как норма, и было обязательным при определенных обстоятельствах (например, когда дальнейшая жизнь, в силу не сохранения жизни хозяина, считалась для самурая жалкой и постыдной). Древние восточные традиции, которые спокойно относятся к акту самоубийства, до сих пор продолжают существовать в некоторых регионах Дальнего Востока, Центральной и Юго-Восточной Азии.

Формирование общественного сознания и отношение к самоубийству происходило также под влиянием религий, которые начали создаваться, начиная с 6 века до н.э. и по 7 век н.э., когда сформировались основные мировые религии (буддизм, христианство и ислам). Это время К. Ясперс назвал «осевым временем», временем формирования нравственного сознания человечества.

И только в эпоху Средневековья моральное зло (которое терминологически еще не было прямым отождествлением самоубийства (суицида) ибо не существовало и определение этого понятия) приобрело персонафицированное значение, выступив в облике антагониста Бога – Дьявола (Антихриста). Отсюда борьба добра и зла была очерчена двумя конкретными границами, внутри которых располагалось человечество. Апологеты христианской веры заранее определили координаты этой борьбы – душа человека как истинная ценность.

Христианство постулирует, что каждый человек имеет в своей душе светлую или темную сторону, божественную или дьявольскую; в мире происходит перманентная, непрекращающаяся борьба Бога и Дьявола. Надо подчеркнуть, что всемогущество христианского Бога не поддавалось сомнению, а нахождение рядом зла выглядело как лакмусовая бумажка для характеристики внутреннего

мира человека, как возможность проявить качества своей души, как возможность совершенствоваться. Любое событие в жизни индивида характеризовалось согласно доминирующей и актуальной на то время доктрине противостояния добра и зла, поэтому каждому человеческому поступку давалась оценка, исходя из регуляторно-догматических норм жизни. И именно поэтому средневековая геоцентрическая концепция мышления отводила человеку второстепенную роль, хотя и не последнюю.

Такие религиозные философы как Августин Блаженный, Фома Аквинский и др. считали, что в человеке изначально заложен первородный грех, заимствованный от несанкционированного Господом Богом поступка Адама и Евы, которые не подчинились и грубо нарушили высшее предписание, и который необходимо было искупить всему роду человеческому. Такая дисгармония Божественного и человеческого мира не позволяла сделать допущение, касающееся окончательного освобождения любого человека от этого первородного греха; сама жизнь уже была грешною, но была конечной и несовершенной, а человек должен был постоянно заниматься сдерживанием желаний, потребностей физического тела, самоограничением, что отвлекало его от искупления грехов. Так, Августин считал, что греховною является даже душа человека, которая будучи заключена в земном теле, вынуждена с помощью глаз, ушей и других органов чувств постигать земные (греховные) красоты [5, с. 146].

Религиозная философская школа второй половины XIX – начала XX вв. по-новому взглянула на проблему саморазрушения, который сформировался в лоне христианского мировоззрения, поэтому главные христианские заповеди стали той обязательной и непреложной истиной для мировоззрения. Представители этой школы Н. Ф. Фёдоров, Ф. М. Достоевский, Л. Н. Толстой, В. С. Соловьёв, С. Н. Булгаков и др. связывали свои учения с христианской религией и осуждали тягу человека к разрушению, объясняя это тем, что человек отошел от Бога, забыв главный закон человеческого бытия – любовь к Богу, к другим, к себе, к жизни. Религия резко осуждала сознательное избавление себя от жизни, табуировав само обсуждение возможности подобного выхода из жизни. Но для людей тяжесть неразрешённых проблем являлась настолько невыносимой, что большинство были склонны разрешить личные проблемы бескомпромиссным, саморазрушительным путём. И количество таких людей неуклонно возрастало, невзирая на противодействие религиозных и светских институтов. «Русский Сократ» Н.Ф. Фёдоров, считавший основным злом для человека смерть, как проявление слепых сил природы, утверждал, что «надо жить не для себя (эгоизм) и не для других (альтруизм), а с каждым и для каждого» [8, с. 110].

Бердяевская идея духовной телесности рассматривала личность как сосредоточение индивидуальных духовных сил и сферы свободы, что постоянно испытывает давление со стороны общества, которое стремится поработить её. Он писал, что зло в мире возникает от вседозволенной свободы, которая дается человеку как испытание, посланное Богом. «Бог создал мир, себя проявляет в мире, но не управляет им. Бог необходим как нравственный идеал и надежда на спасение, а Богу нужен человек как грешник, что кается и стремится к божественному идеалу» [2, с.

124]. Субъективное присутствие хаоса в природе человека чувствуется как осознание собственной смертности, страха перед небытием, что заставляет человека искать свою судьбу и своё место в мире, задумываться о смысле жизни. В своей работе «О самоубийстве» Н.А. Бердяев подчеркивал, что «в жизни людей есть опасные телесные точки, в которых сгущается бездна... И эти точки – жизненные кризисные периоды, когда человек ни в чем не видит никакого смысла. А поэтому и ничего не видит привлекательного в своей жизни. Он перестает видеть смысл в жизни, все закрашивается для него в темные тона безнадежной бессмыслицы, все осмысленное вытесняется» [2, с. 8].

Все религиозные институты, оценивая самоубийство во всех его проявлениях, высказались достаточно безапелляционно и категорично. Так, считая человеческое тело греховным сосудом, темницей души, христианство (как западное – католическое и протестантское, так и восточное – православное) решительно осуждает любое вмешательство в промысел божий. То есть, человеческое существование в физическом теле не должно прерываться искусственно, человеком, а только Богом («Бог – дал, Бог – взял»); пребывание души в телесной оболочке необходимо для совершенствования её благодаря добрым поступкам в физическом теле. Иначе говоря, считается, что такой саморазрушительный акт как суицид, как и любое другое проявления зла, приводит к гибели не только тела, но и души.

Анализируя самоубийство, рассмотрим главную христианскую заповедь «Не убий» (Исход, 20:13; Второзаконие 5:17). В духовно-нравственном смысле, требованиями этой Заповеди Господь Бог запрещает отнятие жизни у других людей или у самого себя. Жизнь есть величайший дар Божий, и только Бог назначает ее земные пределы. В этой Заповеди говорится о запрете убийства всякой одушевленной твари и человека. Ветхий Завет напоминает, что Жизнедатель один, и нарушение дарованного им права на жизнь недопустимо: «Кто прольет кровь человеческую, того кровь прольется рукою человека: ибо человек создан по образу Божию (Бытие, 9:6). В то же время Писание уточняет: «Не умерщвляй невинного и правого» (Исход, 23:7). Тем самым допускается самозащита и вынужденное уничтожение агрессора. Самоубийство в христианстве понимается как тяжелый страшный грех, кроме убийства как такового, включающего в себя грех отчаяния, маловерия, ропота против Бога и Его промысла. Человек, насильственно оборвавший свою жизнь, лишается покаяния, а значит прощения. Таких людей запрещено отпевать и хоронить на кладбищах, ставить на могиле крест. Они становятся мертвыми изгоями.

С точки зрения некоторых современных отечественных учёных, например В. В. Богдана, рассматривающего функционирование Вселенной в религиозно-юридическом аспекте, заповедь «Не убий!» основана на обеспечении баланса во Вселенной, на том, что лишних элементов в единой системе Мироздания нет [10, с. 93]. И человек в этой системе – системообразующая, активная и полезная для себя, общества, Вселенной и Бога, часть. Без каждого из нас страдает вся система, осложняется её функционирование и управление.

Поэтому при самоуничтожении (самоубийстве), убийстве человек вносит дисгармонию и деструкцию

в макросистему. За всякое убийство (равно как и самоубийство) предусмотрена кара, как за посягательство на единую планетарную безопасность, единые законы управления. Человек в равной мере ответственен перед Богом, как за свою жизнь, так и за жизнь других [3, с. 107].

В восточной религиозной системе (индуизм, буддизм и др.) карма и переселение душ составляют центральную тему. Движущей силой мира является карма – все совершаемые человеком поступки, которые влияют на его последующее перерождение. Карма, как совокупность всех поступков и их последствий, которую человек накопил в своих предыдущих воплощениях на земле, воздействует на механизм расплаты и воздаяния. Поэтому осознанное самоубийство порицается религией в связи с нарушением цикла круговорота кармы и её ухудшением, которую человек обязан отработать в последующей жизни [9, с. 93].

Концепции буддизма и индуизма предлагают человеку избавиться от сансары – колеса перевоплощений, благодаря которым человек оказался в этом мире в образе-форме именно человека. Это колесо задает существам элементы страдания, т.к. прошлые перевоплощения накопили грехи существа и легли на него в виде кармы, но самостоятельно обойти или избавиться от этих грехов нельзя – лишь только достойно пройдя всю свою жизнь от начала до конца можно освободиться от сансары и достичь нирваны (вечного покоя). Вообще, восточные религии (буддизм, индуизм, джайнизм и сикхизм) в принципе осуждают самоубийство человека. Существовало лишь одно исключение – обряд сати. Из-за веры в реинкарнацию смерть расценивалась как привычный составляющий элемент бытия, где сожжение на костре являлось обычной практикой. И только в XIX веке (1829 г.) этот жестокий ритуал был официально запрещен [9, с. 124].

Некоторые восточные религии, например буддизм, а также такие учения как конфуцианство и даосизм признают факт самовольного ухода из жизни и оставляют его на совести того, кто его совершает.

Ислам резко осуждает порочную жизнь, которая ведет человека к страшным мукам бесконечного умирания, хотя и благосклонно относится к самоубийству, если оно происходит в форме самопожертвования ради Аллаха. Мусульманская религия относится к смерти как к естественному явлению, приветствуя её приход, если он осмыслен и преследует цели служения Аллашу. Изучение исламских традиций позволяет установить, что в мусульманских странах еще с детства в сознание закладывается стойкая установка о самоубийстве (пути шахида) как о великом подвиге во славу Аллаха. Но следует отметить, что феномен шахидства не тождественен феномену самурая или камикадзе. Так, действия японских самурая и камикадзе были связаны с этикой войны по-японски и жертвенностью, духовным освобождением. Шахиды, по сути, совершают своим поступком убийство других людей, выступая, во многом, обезличенным инструментом, поэтому подобный акт не считается в радикальном исламе именно самоубийством, так как оправдан великой целью – служению Аллашу, за что ждали человека почёт и уважение в раю.

Конфуцианская идея гармоничного развития человека и общества усматривает в саморазрушительных действиях индивида угрозу существованию всего общества. Такими разрушительными действиями могут быть не

только самоубийство, но и даже ненависть, жестокость, стремление навредить другому. Каждый человек должен идти путем Дао – истинным путём к гармонии души и тела, человека и общества.

На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что самоубийство есть антропо-социальный феномен и проблема является актуальной, что требует глубокого общенаучного, а не только философско-религиозного изучения. Мировая религиозная мысль на протяжении долгого культурно-исторического развития выработала собственный взгляд на саморазрушение личности и создала механизм влияния на общественное и индивидуальное сознание человека, чтобы остановить самое страшное в природе человека – процесс самоуничтожения, ухода из жизни, что противоречит основному инстинкту человека – сохранению жизни. Иудейские и христианские заповеди, привнесённые мессиями (Моисей, Христос) придавали бытийную осмысленность, формировали отношение к рождению и смерти, установив строгий запрет на самоубийство. Философская религиозная мысль в лице великих христианских философов также связывала самоубийство с нарушением Божественных законов, которые должен чтить каждый христианин.

Тем не менее, в отличие от христианского религиозного мировоззрения, некоторые восточные религии часто амбивалентно относились к самоубийству, осуждая его в целом, тем не менее, давая человеку право самому решать свою судьбу и нести полную ответственность перед высшими силами. В исламе, как было сказано, сформировался особый, отличный от христианства и других восточных религий взгляд на самоубийство, который в виде института шахидства трактовался как полная реализация любви к Аллаху.

Таким образом, мировая философско-религиозная ретроспекция показывает разнообразие взглядов не только по отношению к самоубийству как к личному, собственному деянию, но и даёт возможность с морально-этических позиций взглянуть на проблему самоубийства человека, как на проблему общечеловеческую, объясняющую будущее нашей цивилизации, а также формирует общую стратегическую позицию – как уберечь человека от подобных действий и дать ему надежду на спасение. А это возможно благодаря формированию собственной нравственно-религиозной позиции, личностного духовного кредо, которое основывается на приоритете общечеловеческих, гуманистических, моральных ценностей и определяет стойкие жизненные ориентиры, в которых тезисы «смысл жизни», «вера в добро», «любовь к людям», «альтруизм», «милосердие», «созидание» и т.д. будут постоянными экзистенциальными составляющими величинами.

Список использованных источников

1. Алексеенко И.Р. Последняя цивилизация? // Человек. Общество. Природа / И.Р. Алексеенко, Л.В. Кейсевич. – К.: Наукова думка, 1997. – 411 с.
2. Бердяев Н.А. О самоубийстве / Н.А. Бердяев. – М.: Изд-во МГУ, 1992.
3. Богдан В.В. Законодательство Вселенной (юридико-религиозный аспект) / В.В. Богдан. – Харьков: Резерв, 2003. – 240 с.
4. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности (современные буржуазные теории). – М.: [б. и.], 1966. – С. 39–44.
5. История этических учений. Учебник / Под ред. А. А. Гусейнова. – М.: Гардарики, 2003. – 911 с.

6. Кууси П. Этот человеческий мир / П. Кууси. – М.: Прогресс, 1988. – 368 с.

7. Понеділок А.І. Історико-філософські підвалини проблеми саморуїнації людини / А.І. Понеділок // Вісник Нац. юрид. академії України імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – Харків: Право, 2012. – Вип. 3 (13). – С. 102 – 112.

8. Федоров Н.Ф. Сочинения / Н.Ф. Федоров. – М.: Мысль, 1982. – 711 с.

9. Фишер А. Религии мира. История и святые / А. Фишер: пер. с нем. Л. Проценко. – М.: Изд. Группа «Контэнт», 2010. – 176 с.

10. Шушляпин О.И. Новое междисциплинарное знание на стыках форм человеческого опыта в контексте сознания, мышления и духовности // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 26 (30). – Харків, НТУ «ХП», 2010. – 348 с. – С. 92 – 103.

References

1. Alekseenko I.R. Poslednyaya tsivilizatsiya? // Chelovek. Obshchestvo. Priroda / I.R. Alekseenko, L.V. Keysevich. – K.: Naukova dumka, 1997. – 411 s.

2. Berdyaev N.A. O samoubystve / N.A. Berdyaev. – M.: Izd-vo MGU, 1992.

3. Bogdan V.V. Zakonodatelstvo Vselennoy (yuridiko-religioznyy aspekt) / V.V. Bogdan. – Kharkov: Rezerv, 2003. – 240 s.

4. Dyurkgeym E. Norma i patologiya / E. Dyurkgeym // Sotsiologiya prestupnosti (sovremennye burzhuznyye teorii). – M.: [b. i.], 1966. – S. 39–44.

5. Istoriya eticheskikh ucheniy. Uchebnik / Pod red. A. A. Guseynova. – M.: Gardariki, 2003. – 911 s.

6. Kuusi P. Etot chelovecheskiy mir / P. Kuusi. – M.: Progress, 1988. – 368 s.

7. Ponedilok A.I. Istoriko-filosofski pidvalini problemi samoruynatsii lyudini / A.I. Ponedilok // Visnik Nats. yurid. akademii Ukraini imeni Yaroslava Mudrogo. Seriya «Filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sotsiologiya». – Kharkiv: Pravo, 2012. – Vip. 3 (13). – S. 102 – 112.

8. Fedorov N.F. Sochineniya / N.F. Fedorov. – M.: Mysl, 1982. – 711 s.

9. Fisher A. Religii mira. Istoriya i svyatyani / A. Fisher: per. s nem. L. Protsenko. – M.: Izd. Gruppya «Kontent», 2010. – 176 s.

10. Shushlyapin O.I. Novoe mezhdistsiplinarnoe znanie na stykakh form chelovecheskogo opyta v kontekste soznaniya, myshleniya i dukhovnosti // Problemi ta perspektivi formuvannya natsionalnoi humanitarno-tekhnichnoi eliti. Zb. nauk. prats. – 2010. – Vip. 26 (30). – Kharkiv, NTU «KhP», 2010. – 348 s. – S. 92 – 103.

Ponedilok A. I., *Competitor, Senior laboratory assistant of the department of Cultural Studies of the Yaroslav the Wise National Law University, (Ukraine, Kharkiv), andrey.ponedilok@mail.ru*

Suicide as a manifestation of self-destruction of a person in philosophical and religious reflection

This material, presented in a scientific article, is part of a scientific study on the topic "Self-Destruction of the Person as an Object of Philosophical Anthropological Reflection", reveals the actual problem in modern culture – suicide as a self-destructive act and the reflection of the scientific world, society on this existential challenge. The article provides an analysis of cultural and historical views on the phenomenon of suicide in religious traditions of different times and peoples, as well as in the philosophical view. Particular attention is paid to the condemnation of suicide by Christian denominations, the ambivalent attitude of Islam towards him and the need to react in a timely manner to society and man for the manifestation of this evil.

Such a methodological approach makes it possible to trace the continuity of the moral and ethical component of the attitude to human life, the essence of human existence, to understand some common causes and origins of the phenomenon of suicide, and to actualize and boost the search for ways to overcome the growing dynamics of suicides.

Keywords: man; Personality; World outlook; Religious traditions; suicide; Philosophical analysis.

* * *

УДК 261.7

Райчинець А. В.,
пошукач кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), info@ukrbs.org

ІСЛАМСЬКА ТЕОЛОГІЯ НА ШЛЯХУ ДО ЕКУМЕНІЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ

Досліджується розвиток екуменічних тенденцій в сучасній мусульманській теології. Ісмаїл аль-Фаруджі був першим ісламським теологом, який свідомо розвивав теоретичні засади діалогу з християнством та юдаїзмом. При цьому іслам був представлений як мета-релігія, що є універсальним цілим, в якому інші монотеїстичні релігії мають віднайти власну повноту. Сучасні ісламські мислителі Ф. Рахман, М. Аркун, Абу Зауд розвивають екуменічну герменевтику, лібералізуючи традиційне уявлення про нествореність Корану. А саме, Коран нестворений у своїй основі, при усній передачі через Мухаммеда і перше покоління мусульман. Цінності та принципи, сповіщені у цьому Корані – абсолютні. Елементи відносності з'являються при записі Корану та його інтерпретаціях. Ця методологія дозволяє віднести до ядра ісламу лише гуманістичні цінності та принципи, а мову агресії вважати привнесеною людським елементом при творенні Корану.

Ключові слова: іслам, християнство, теологія, екуменізм, міжрелігійний діалог.

Мусульmano–християнський міжрелігійний і богословський діалог, як практично безперервний процес, розпочався із двох засідань Постійного комітету мусульmano–християнського співробітництва, що відбулися у 1954 і 1956 роках у Баламанді (Ліван). Інтенсивність діалогу значно зросла в кінці 1960–х внаслідок активності Римо–Католицької церкви. Ця активність була спричинена рішеннями Другого Ватиканського собору про можливість спасіння віруючих інших релігій та вірних інших церков. Інтенсивність контактів значно зменшилася внаслідок громадянської війни у Лівані, воєн у Перській затоці, Боснії та Афганістані. Довіра мусульман до Заходу значно підупала, і це негативно вплинуло на розвиток діалогу. Сьогодні існує можливість для оновлення діалогу, пов'язана із розвитком ісламської теології.

Дослідження мусульmano–християнського діалогу відбувалося переважно у ключі політологічних дискусій про можливість лібералізації ісламу. Саме такі розмірковування є провідними у працях Г. Кюнга, Жака Ваарденбурга, Шеріл Бенард, Джона Еспозіто і Джона Фолл. На нашу думку, більше шансів на розвиток має позиція поміркованого ісламу, що визнає цінність діалогу і толерантності без переймання ідеалів лібералізму.

Метою дослідження є аналіз розвитку ісламської «теології діалогу» як пошуку спільного з іншими монотеїстичними релігіями.

Першим видатним теологом, який брав активну участь в мусульmano–християнському діалозі став палестинський мислитель Ісмаїл аль-Фаруджі (1921–1986), який був «сучасним мусульманським піонером у міжнародних екуменічних зустрічах. З часу публікації його «Християнської етики» у 1967 році до його «Трилогії про авраамічні віри», він продемонстрував свою незмінну зацікавленість і прихильність до міжрелігійного діалогу. Він був головною силою в діалозі ісламу з іншими світовими релігіями. В 1970–ті він зарекомендував себе в якості провідного спікера ісламу. ... Його праці, промови, а також участь і провідна роль у міжрелігійних зустрічах і організаціях під егідою Всесвітньої Ради Церков, Національної ради церков, Ватикану, і міжконфесійного колоквіуму миру (віце-президентом якого він був з 1977 по 1982) зробили помітним і плідним його

мусульманський внесок у діалог світових релігій» [1, р. 32–33]. Сучасні релігійні інтелектуали, серед яких і Ісмаїл аль-Фаруджі, схильні ідеалізувати якості арабів та мусульман, зображаючи їх як членів ідеальної спільноти. На фоні цього ідеалу радикально критикується Захід. При цьому використовуються західні категорії, а іслам зображується із використання концептів, розвинутих у межах проекту Просвітництва і протестантської трудової етики [1, р. 26]. В цьому аспекті аналогією можуть слугувати слов'янофіли, які зображали ідеал російського православного життя за допомогою категорій німецької класичної філософії, яку вони самі ж нищівно критикували, змальовуючи карикатурні зображення замість дійсного стану світогляду на Заході. За Ісмаїлом аль-Фаруджі, призначення людини і спільноти – жити за волею Бога, яка пізнається раціонально, переважно – із одкровення [1, р. 29]. Особливий наголос на раціональності постулатів ісламу, почерпнутих із Корану, має довести, що між істиною релігією та істинним раціональним знанням не може бути суперечностей [1, р. 29–30]. Зокрема, за словами Ісмаїла аль-Фаруджі, «ісламський розум не знає таких пар протилежностей, як «релігійний–світський», «священний–профаний», «церква–держава», і арабською, релігійною мовою ісламу, не має слів для них у її словниковому запасі» [1, р. 30]. Як наслідок цієї гармонії, – проект оновленого ісламського суспільства вважається втіленням раціонального ідеалу, нібито цілком реалістичного. Як раціональний і богоданий, цей ідеал повністю відповідає людській природі, а тому несе людині та спільноті звільнення [Там само]. При цьому виконання релігійно–раціонального морального закону є безумовним пріоритетом, а виявлення духовних цінностей – наслідком морального життя. Сучасне прагнення Заходу нехтувати законом на користь цінностей приводить до релятивізму і нігілізму, а також до ірраціоналізму. У виконанні Божого закону долається суперечність між бажаннями людини та її обов'язками, оскільки виконання морального закону є реалізацією істинних бажань людської сутності. Все це означає, що іслам є «релігією істинного гуманізму» [Там само]. Іншим наслідком має бути зростання ісламізації по мірі прогресу раціоналізації [Там само]. Усі ці роздуми Ісмаїла аль-Фаруджі є повністю аналогічними до думок Гегеля, який намагався представити протестантизм як релігію розуму. Таким чином, відкривається дорога до міжрелігійного діалогу, який, однак, у перспективі, має привести до торжества раціональної та релігійної істини, тобто до ісламізації усіх віруючих і невіруючих [Там само].

Зазначимо, що і сучасні християнські теологи будують теорії «постсекулярного стану», подолання прірви між релігійним і світським, теологічним і філософським, теологічним і політологічним, теологічним і політичним. Не дивно, що в мусульманському богослов'ї з'являються програмні тези про необхідність «ісламізації соціального знання», про виховання нового, «цивілізованого» покоління на ідеалах синтезу релігії та науки в єдиному ісламському світогляді [1, с. 30–32]. Християнам Ісмаїл аль-Фаруджі пропонує залишити мову полеміки та догматики, перейти на вільну мета–релігійну мову, що спирається на «безліч очевидностей» [1, с. 33]. При цьому вважається, що ця мова буде найближча до найраціональнішої релігії – ісламу, а не до християнства. Наприклад, міжрелігійний діалог має бути заснований на «вищих принципах, які повинні

бути основою для порівняння різних систем смислів, культурних патернів, як моральних, так і релігійних» [1, с. 34]. Ці принципи мають бути зрозумілі з очевидністю, концептуалізовані та систематизовані. Першим із таких принципів має бути визнаний наступний: «елементи чогось не повинні суперечити одне одному» [Там само]. Звичайно, що вчення про Трійцю критикується як побудоване на суперечностях. Внутрішня когерентність Бога не передбачає парадоксу як принципу. А тому потрібно приставати лише на те, що є самоочевидним. В істинній релігії заповіді Бога не можуть суперечити одна одній, а поведінка вірних не може суперечити Божому закону [Там само]. Вчення про воскресіння Христа може бути раціонально пояснене за допомогою психології. Догмат про божественність Христа «немає сенсу» з точки зору «не ісламської, а людської раціональності» [1, с. 35]. Ісмаїл аль-Фаруджі дещо суперечить сам собі, коли говорить, що ісламська віра – надраціональна, не потребує раціонального обґрунтування [Там само].

Після доведення переваг ісламу як раціональної релігії, Ісмаїл аль-Фаруджі пропонує відсторонитися від усіх суперечок про природу Бога і зосередитися на питаннях етики. Перша причина такого кроку – очевидна безплідність дискусій про природу Бога. Але головна причина у тому, що саме етика має бути «першою теологією», оскільки головним питанням релігії є не «яким є Бог?», а «що Бог вимагає від мене?». Згода виконувати Божу волю відрізняє віруючих, а тому мусульмани і християни повинні зосередитися на відповіді на питання: «Чого від нас хоче Бог?» [Там само].

За Ісмаїлом аль-Фаруджі саме в області релігійної етики об'єктивний аналіз виявляє, що іслам є безпосереднім спадкоємцем традиції Книги Буття, до спотворень Тори, які виникли при формуванні «священницького кодексу» за часів Езри [Там само, с. 36]. Так само близьким є іслам в області етики до «істинного християнства», відмінного від християнської традиції [Там само]. На думку Ісмаїла аль-Фаруджі іудаїзм потребує звільнення від зневажливого ставлення до не–євреїв, а християнство має пережити другу реформацію, яка б обновила його згідно із принципами розумної віри [Там само]. Трагедія християнства не лише у змішанні раціоналізму та ірраціоналізму. Більш важливим є етичний переступ історичного християнства: замість святості та альтруїзму цінностями «християнського світу» стали влада і гроші, що у міжнародних і міжрелігійних відносинах проявлялося у сучасних християнських апологіях європейського колоніалізму, неокolonіалізму і західного капіталізму [Там само, с. 37]. Етична революція має привести до формування мета–релігійної етики, спільної для трьох релігій, при чому основою має бути саме іслам, що виявляється, наприклад, у легітимізації виключно лише шлюбу (із засудженням чернецтва), навіть якщо цей шлюб – полігамний [1, с. 36–37].

Сучасний мусульманський дослідник Абдулазіз Сахедіна вважає головною перешкодою для міжрелігійного діалогу ряд концептів ісламської традиції, які або спотворено представляють християнство, або вимагають від нього свідомо неможливих поступок. На думку богослова, позиція гіперкритицизму по відношенню до християнства, характерна для ісламського екстремізму, виникла не випадково, але задана коранічними положеннями і звичайними парадигмами їх тлумаченнями. Абдулазіз Сахедіна підкреслює: «до того

часу поки мусульманські мислителі не погодяться визнати необхідність виходу за епістемологічні межі, встановлені класичними джерелами, іслам глухий до плюралізму, що розвивається в світовому співтоваристві» [2, с. 149]. Одкровення Корану вважається наданим для всього людства (Коран 21: 105–107, 34:27). Битися необхідно з усіма не–мусульманами до їх підпорядкування і навернення в іслам. Винятком можуть бути ті народи іудейської і християнської віри, які прийняли своє віросповідання раніше проповіді Мухаммада, підкоряються мусульманам і просять їх вождів дозволу сповідувати свою релігію при зобов'язанні дотримуватися мусульманських законів, платити особливу данину [2, с. 164–166]. Зауважимо, що відсутність покори мусульманському правлінню може бути приводом для конфлікту. Якщо мусульманам докази будь-якого народу про те, що він прийняв віру Христа до пророка Мухаммада видадуться помилковими або недостатніми, то вони не повинні приймати від цього народу данини, а вимагати навернутися в іслам, і в разі відмови оголосити священну війну [2, с. 166]. Від ідолопоклонників приймати данину і дозволяти їм зберігати свою віру – не можна. З ними треба боротися, поки не підкоряться і не приймуть іслам [Там само].

Дослідження Ж. Варденбурга щодо ставлення мусульман до «інших» вважаються класичними. Нідерландський вчений звертає увагу на те, що у коранічних текстах і традиції міститься безліч критичних оцінок християнського вчення, що дозволяють трактувати християн як ідолопоклонників. Згідно з Кораном, вчення про Трійцю є порушенням принципу єдинобожжя і вводить «товаришів Бога», також як і християнське вчення про святих. Відносини батьківства і синівства, походження Духу робили б Бога обумовленим чим–небудь, руйнували б його абсолютність [3, с. 329]. Неможливість прийняття трьох особистісних початків в Богові пов'язана з розумінням особистого і конкретного в ісламському богослов'ї як обов'язково матеріального. При зведенні трьох особистостей до структури самовіднесеності Бога, як це постулюється в богослов'ї Карла Раннера, домогтися на більш позитивну оцінку з боку мусульманських богословів неможливо, оскільки з їх точки зору абсолютна єдність Аллаха не допускає і таких відносин у Богові. Коран вчить про Ісуса як про великого пророка, що володів даром чудотворення. Однак можливість зачаття, що розуміється як обов'язково матеріальний факт, через дії Бога мусульманським богослов'ям заперечується. Наявності в Ісусі божественної природи суперечать Євангельські описи його людських слабкостей. Заперечуючи божественність Ісуса і вчення про первородний гріх (як несправедливий, і значить такий, що не може бути допущеним Богом) іслам заперечує необхідність порятунку і його здійснення Ісусом. З точки зору Корану християнство є, як відмова від єдинобожжя, «ширк», тобто політеїзмом, язичництвом, гріхом, а з точки зору розуму і логіки – суперечливим вченням, яке виникло через людські домисли [3, с. 330]. В області релігійної практики християни, з точки зору мусульман, відступили від вимог Бога. Наприклад, нехтують заповідями Закону Мойсея про ритуальну чистоту і обрізанням, ввели нові звичаї, які суперечать здоровому глузду, як то поклоніння іконам (ідолам), Ісусу як Богу, Марії, святим, служіння літургії, наявність таїнств, чернецтва [Там само]. Християни звинувачуються в зміні тексту Біблії з метою

виключити з неї пророцтва про Мухаммада [3, с. 328–329]. Їм ставиться в провину неприйняття явних чудових знаків від Бога – як то послання Корану через Мухаммада, миттєве поширення ісламу, тощо [3, с. 331]. Християнство не може бути істинною релігією, тому що існують численні розбіжності між християнами. Сьогодні проти християн висувається також ряд аргументів ідеологічного характеру. Християни не живуть за євангельськими словами, місіонери виявляються агентами західного імперіалізму, занепад моральності на Заході є наслідком згубного впливу християнства (а не тільки відступу від нього), наукова критика і сучасна філософська думка розвінчали християнське розуміння Одкровення, світу і людини, християнство – ірраціональна, магічна, антинаукова релігія [3, с. 333]. Всі звинувачення по відношенню до християнства як «ширк» (язичництва, гріха) і християн як невірних («окупантів») можуть мати практичні наслідки у вигляді юридичного вироку авторитетів («фетва»), яким оголошується джихад. Якщо в Новому Завіті Бог закликає віддати справу встановлення справедливості Йому Самому, в Старому вимагає війни на знищення лише по відношенню до конкретних племенам в конкретних обставинах, то Коран відносить справу встановлення божественної справедливості до універсальних обов'язків умми. Критика мусульманським богослов'ям іудаїзму заснована на уявно очевидному для розуму положенні, що Одкровення, послане пізніше, скасовує більш ранне [3, с. 319]. Це входить в непримиренне протиріччя з центральною для іудаїзму тезою про незмінність Божих обітниць. Саме поняття «істина» розумілося іудеями як вірність Бога самому собі. Тому іудаїзм завжди не переставав навчати про вічну богообраність народу Ізраїлю, незмінність завіту з ним. Мусульмани вчили про декілька законодавств, даних Богом виходячи з міркувань доцільності, що перегукується з вченням християнства про поступове навчання людства істини. У Корані багаторазово повторюється твердження, що іудеї і християни спотворили свої Писання, викнувши з книг Мойсея і проповіді Ісуса пророцтва про Мухаммада. Зіпсованість тексту Писання нібито очевидна з повідомлень «низького» про патріархів, пророків, вождів, з протиріч, а також з розбіжностей з Кораном [3, с. 320–321]. З самого тексту Біблії очевидна невіра і схильність до зради єдинобожжя у євреїв, що доводить їх небоговибраність, як і сам факт їх розсіювання і принизливого становища в світі [3, с. 322–323]. Ставлення до буддизму, індуїзму, зороастризму суперечливе. З одного боку їх відносять до категорії «власників подібності книги», оскільки цими релігіями проповідується обов'язок слідувати своїй внутрішній «фітрі» («природному закону»). З іншого боку, чимало мусульман дотримуються початкового ісламського ставлення до подібних релігій як до язичництва, яке можна лише тимчасово терпіти. За вірець толерантного ставлення при цьому слугує пророк Мухаммад у його ставленні до громади зороастрійців.

Початок ХХІ століття виявився періодом ідейної кризи християнсько–мусульманського діалогу. Запропонована Ісмаїлом аль–Фаруджі початкова парадигма ставлення ісламських богословів до сучасного християнства та іудаїзму, в межах якої ісламу надавалися характеристики універсальної мета–релігії, до рівня якої мають піднятися інші учасники діалогу, вичерпала себе, оскільки у її межах неможлива дійсна відкритість до пошуку спільних

цінностей і принципів, порозуміння і толерантності. Християнські теологи та західні інтелектуали покладали велику надію на нову мусульманську герменевтику, яка мала б лібералізувати як сам іслам, так і мусульманську позицію щодо інших монотеїстичних релігій. У цій герменевтиці вбачали навіть початок пристосування ісламу до постмодерного релятивізму. Однак, ця «нова мусульманська герменевтика» не змогла розповсюдити всій вплив на умму, а, навпаки, була маргіналізована: її представники були змушені емігрувати на Захід, їх ідеї були відкинута широкими колами теологів. Тим не менше, на Заході ця герменевтика викликає жвавий інтерес, і в дослідницькій літературі зустрічаються найрізноманітніші її інтерпретації. На нашу думку, об'єктивний аналіз цієї герменевтики був даний Катериною Фолькер в її дисертаційному дослідженні «Коран і Реформа. Рахман, Аркун, Абу Зауд» [4]. За оцінками К. Фолькер, теологія Ф. Рахмана в цілому залишилася консервативною, як своїй герменевтичній методології, так і у своїх висновках відносно позиції мусульман в суспільстві. Теорії М. Аркана, навпаки, є занадто ліберальними та постмодерністичними, сприяють деконструкції, після якої залишається простір для свободи творчості, але не зрозуміло чи взагалі релігія повинна відігравати регулятивну роль відносно суспільства. К. Фолькер звертає увагу на те, що М. Аркан ніколи не говорить про власну віру, і що мусульмани навіть підозрюють, що він має атеїстичні погляди. На думку К. Фолькер, позиція Абу Зауда є прогресивною, але не настільки радикальною як у М. Аркана. Разом із тим, це дійсно відкрита до цінностей Заходу герменевтика, на відміну від теорій Ф. Рахмана, де ця відкритість є лише вдаваною. Абу Зауд помиляється, коли має надії на те, що тлумачення Корану стане приватною справою кожного мусульманина. Релятивізація та лібералізм все ще неможливі для ісламу, а, отже, потрібними є проекти у дусі поміркованої ісламу, що шукають спільного із консервативною християнсько-демократичною думкою, а не з ідеологами західного постмодернізму. На думку К. Фолькер потрібно значно більш гнучка, діалогічна герменевтика, яка є менш схематичною, і більш динамічною. Сама така герменевтика, могла б створити нову ситуацію в мусульmano-християнському діалозі та привести до реальної, а не уявної переінтерпретації ісламського світогляду уммою.

«Відкритий іслам», що перетлумачує ортодоксію, і намагається свідомо творити спільний дискурс із іудео-християнською традицією, виник відносно недавно. Головною причиною його появи є розвиток мусульманської герменевтики Корану, яка має легітимізувати позицію принципової відкритості до іудаїзму та християнства в межах спільного обговорення традиційних та сучасних теологічних, екзистенційних, соціальних, політичних проблем. Провідним теоретиком ліберального «відкритого ісламу» є Мухаммед Аркун, що був професором Сорбони та директором паризького Інституту арабських і мусульманських досліджень. Цей видатний теолог є творцем нової мусульманської герменевтики, яка використовує досягнення П. Рікера, Е. Левінаса, сучасної французької філософії в цілому [5, с. 530]. Наслідуючи ідеї П. Рікера, М. Аркун розрізняє «три рівня» «слова Божого» для всіх пророчих релігій, до яких він відносить іудаїзм, християнство та іслам. Перший

рівень – це трансцендентне і нескінченне Слово Бога, що було відкрито пророкам тільки фрагментарно. Другий рівень – це історичні прояви Слова Божого «через пророків Ізраїлю (на івриті), через Ісуса з Назарета (на арамейській) і через Мухаммада (арабською)». Це – «повідомлення, які були спочатку усними заявами, почутими учнями». Третій рівень – це «текстуальна об'єктивізація слова Божого», в якому Коран, як і єврейська Біблія і Нового Завіт, стає письмовим текстом, який потім канонізується. Усі інші книги – переклади Писання, а також теологічні праці, правові постанови, які в релігіях виникли на основі Писання, не належать до «Слова Божого», а є «словом людським», вимовленим спільнотою вірних у діалозі з Богом та людством [Там само]. На думку мусульманського теолога, на рівні Слова Божого існує повна тотожність, на рівні проповіді писання існувала спільність багатьох релігійних ідей та принципів, на рівні зафіксованого писання існує багато аналогій у наративах і образах героїв Писання, у пропонованих світоглядних цінностях, у практично всіх засобах виразу ідей. Завдяки цьому можна говорити про спільне світоглядне ядро монотеїзму, яке тепер, після численних трагічних випробувань, може бути виявлене у ході перетлумачення Писань спільнотами, їх представниками, що мають пророчі якості та здатні переінтерпретувати себе, світ, соціум у їх відношенні з Богом. Все це може відбутися завдяки деконструкції тих нашарувань, які на образ Бога у всіх трьох релігіях були нанесені після формування канонів Писання. Виявлення біблійного та коранічного Бога у його адекватному образі, заданому концептуальними засобами самого писання без пізніших слідів раціоналізацій та ірраціоналізацій, дозволяє відкрити спільний для монотеїстичних релігій образ Бога як Творця, Істини, Любові (Милосердя), Справедливості. Ці концепти являють характер Бога, якщо їх тлумачити в межах тих способів їх розуміння, які існували при написанні Писань, без ідеологічних сенсів, характерних для сучасної культури, і навіть для сучасної теології. Отже, виділення спільного світоглядного ядра релігій має бути наслідком використання «екуменічної герменевтики», а не результатом домовленостей релігійних лідерів. У випадку з ісламом – це єдиний шлях діалогу, оскільки в ісламській уммі не існує авторитетного ієрархічного центру, подібного до Ватикану, і не існує інституцій, аналогічних всеправославному собору.

Виявлення спільного концептуального ядра і аналітичного образів Бога та людини, має привести до віднайдення спільної етичної позиції, позитивного світогляду, який мав би життєстверджуючу спрямованість. Бачення такої спільного теологічного світогляду різняться у представників помірковано-консервативного і ліберального напрямків, як у християнській, так і у мусульманській теологіях.

Висновки. Релігієзнавчий аналіз розвитку ісламської «теології діалогу» як пошуку спільного з іншими монотеїстичними релігіями довів, що лише поступово відбувається перехід від претензій на унікальний статус мета-релігії до дійсної відкритості у діалозі з християнством та іудаїзмом. Ісмаїл аль-Фаруджі був першим ісламським теологом, який свідомо розвивав теоретичні засади діалогу з християнством та іудаїзмом. При цьому іслам був представлений як мета-релігія, що є універсальним цілим, в якому інші монотеїстичні релігії мають віднайти власну повноту. Сучасні ісламські

мислителі Ф. Рахман, М. Аркун, Абу Зауд розвивають екуменічну герменевтику, лібералізуючи традиційне уявлення про нествореність Корану. А саме, Коран нестворений у своїй основі, при усній передачі через Мухаммеда і перше покоління мусульман. Цінності та принципи, сповіщені у цьому Корані – абсолютні. Елементи відносності з'являються при записі Корану та його інтерпретаціях. Ця методологія дозволяє віднести до ядра ісламу лише гуманістичні цінності та принципи, а мову агресії вважати привнесеною людським елементом при творенні Корану. На основі цієї методології Ф. Рахман пропонує ісламу відповісти на актуальні питання сучасності новим віднайденням «чистоти», М. Аркун – визнання відносності релігії та емансипацією, Абу Зауд – виробленням глобальної екуменічної етики.

Список використаних джерел

1. Esposito J. *Makers of contemporary Islam* / John L. Esposito and John O. Voll. – New York: Oxford University Press, 2001. – 257 p.
2. Сахедина А. Исламское богословие христианско–мусульманских отношений / Абдулазиз Сахедина // Христиане и мусульмане: проблемы диалога. Хрестоматия. Сост. Алексей Журавский. – М.: ББИ им. Ап. Андрея, 2002. – С.149–168.
3. Варденбург Ж. Мировые религии с точки зрения ислама / Варденбург Ж. // Христиане и мусульмане: проблемы диалога. Хрестоматия. Сост. Алексей Журавский. – М.: ББИ им. Ап. Андрея, 2002. – С.303–344.
4. Völker K. *Quran and Reform*. Rahman, Arkoun, Abu Zayd. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy / Katharina Völker. – University of Otago, New Zealand. August 2011. – 198 p.
5. Küng H. *Islam: Past, Present, and Future* / Hans Küng. – Oxford, 2007. – 767 p.

References

1. Esposito J. *Makers of contemporary Islam* / John L. Esposito and John O. Voll. – New York: Oxford University Press, 2001. – 257 p.
2. Sahedina A. *Islamskoe bogoslovie hristiansko–musul'manskikh otnošenij* / Abdulaziz Sahedina // Hristiane i musul'mane: problemy dialoga. Hrestomatija. Sost. Aleksej Zhuravskij. – М.: BBI im. Ap. Andreja, 2002. – S.149–168.
3. Vardenburg Zh. *Mirovye religii s tochki zrenija islama* / Vardenburg Zh. // Hristiane i musul'mane: problemy dialoga. Hrestomatija. Sost. Aleksej Zhuravskij. – М.: BBI im. Ap. Andreja, 2002. – S.303–344.
4. Völker K. *Quran and Reform*. Rahman, Arkoun, Abu Zayd. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy / Katharina Völker. – University of Otago, New Zealand. August 2011. – 198 p.
5. Küng H. *Islam: Past, Present, and Future* / Hans Küng. – Oxford, 2007. – 767 p.

Raychinets A. V., competitor of the Department of Cultural Studies National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), info@ukrbs.org

Islamic theology towards ecumenical hermeneutics

The article examines the development of ecumenical developments in modern Muslim theology: Ismail al-Farudhi was the first Islamic theologian who consciously developed the theoretical basis of dialogue with Christianity and Judaism. At the same time, Islam was presented as a meta-religion is a universal whole, in which other monotheistic religions must find his own fullness. Modern Islamic thinkers Fazlur Rahman, Muhammad Arkoun and Nasr Hamid Abu Zayd develop ecumenical hermeneutics, liberalizing the traditional notion of uncreated Qur'an. In particular, the Qur'an is uncreated in its basis, through oral transmission of Muhammad and the first generation of Muslims. Values and principles announced in this Qur'an – absolute. Relative items appear when the recording of the Koran and its interpretations. This methodology can be attributed to the core of Islam only humanistic values and principles, and the language of aggression consider bringing a human element in the creation of the Qur'an.

Keywords: Islam, Christianity, theology, ecumenism, inter-religious dialogue.

* * *

УДК 1(075+316.286)

Романенко О. Я.,
кандидат філософських наук, перший проректор
Київського Інституту Бізнесу та Технологій (Україна,
Київ), elva_rom@inbox.ru

ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМАТИВНИХ ЗАСАД СУСПІЛЬНОГО СПІВЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙ ФІЛОСОФУВАННЯ АНГЛОМОВНОГО СВІТУ

Англomовна традиція філософського дослідження соціальних норм як основного шляху визначення соціального ладу починається з філософії соціального договору Томаса Гобса. Згідно Гобсу, соціальні норми уможливають формування довіри як такої форми очікувань щодо майбутніх позитивних дій індивіда, яка була сформована внаслідок багаторазового повторення даного способу поведінки у минулому. Суспільний договір постає своєрідними рамковими умовами, що визначає загальні принципи функціонування майбутнього суспільства.

Укладаючи договір, індивід здійснює акт обмеження своєї природної свободи, делегуючи її частину державі, яка віднині постає гарантом збереження природних прав першого. Таке самообмеження має величезне значення, адже дозволяє розглядати Іншого в якості значущого актора суспільного співжиття, який є подібним до мене громадянином, дотримання прав якого виявляється гарантією збереження і моїх прав, лише за умови визнання мною Іншого як громадянина і члена суспільства.

Роль здійснює уточнення поняття справедливості, виокремлюючи в ньому формальну та змістову складову. Коли ми говоримо про формальну справедливість, то нам ідеться про необхідність дотримання формальної процедури ухвалення рішень, їх відповідність наявним нормативно-правовим актам, а також дотримання принципу неупередженості у справі застосування тієї чи іншої норми закону у кожному конкретному випадку. Однак, таке суто технічне вилучення справедливості виявляється надто ненадійним, перетворюючи її всього лише на надбудову до вже наявного законодавчого базису. Концепція змістової справедливості ґрунтується на принципах природного права, а також в якості фундаментальних засновків власного функціонування визначає рівність рамкових умов суспільного співжиття для всіх його членів. Саме змістова справедливість виявляється своєрідним ціннісним фоном в процесі укладання суспільного договору. Пріоритетного значення набуває і процедура змістового ухвалення норм, які лягають в основу майбутнього суспільного стану.

Ключові слова: соціальні норми, нормативні засади, англomовна традиція філософування, соціальний договір, формальна справедливість, змістова справедливість.

Розгляд нормативних засад суспільного функціонування можна розпочати з аналізу теорії суспільного договору Томаса Гобса, адже саме його теоретичний доробок став тим потужним фундаментом, на основі якого виросла ціла низка пізніших дослідницьких концепцій нормативістського напрямку, що не втратили свого значення і сьогодні. Досить лише згадати праці Лео Штрауса [11] та Джона Ролза [7], а частково навіть Джона Сьорла [12]. Методологічну основу для такого огляду частково задає фундаментальна праця М. Бойченка [2], частково ж ми спираємося на власні напрацювання щодо аналізу соціального прогнозування [8].

Власне, концептуальним засновком договірної теорії Гобса є уявлення про ситуацію природного стану, що передують утворенню суспільства, в межах якого кожен індивід необмежений жодними принципами та нормами, а мотиваційною підставою його дій щодо інших індивідів є прагнення їх підкорення та заволодіння власністю, що їм належить, не зупиняючись в процесі реалізації цих своїх прагнень навіть перед фізичним знищенням іншого. В цьому відношенні природний стан постає безперервним процесом захоплення та перерозподілу майна, основною підставою до набуття якого виявляється сила. Говорячи мовою М. Бубера [3], ми б сказали, що тут має місце винятково модус «Я – Воно» відносин, коли інший представник людського роду для індивіда виявляється не більше ніж засобом до реалізації власних інтересів, що розгортаються в двох площинах, виявляючись, з одного боку, у прагненні до підкорення та набуття все більш необмежених ресурсів, а з інших – у необхідності збереження власного життя від зазіхань інших.

Не лише імовірна підступність інших індивідів, що входять до об'єднання, але й принципова неможливість передбачення їх майбутніх дій призводять до неминучого його розпаду. Відсутність системи норм, яка б дозволила регламентувати поведінку індивідів в контексті наявної єдності, а значить – й мінімально передбачати їх наступні кроки унеможливає появу навіть найпростіших спільнот, прирікаючи людські істоти на утворення лише ситуативного стада. Саме норми могли б стати запорукою того, що виявляється першим камінцем, покладеним у фундамент стану цивілізації, на противагу дикості природного стану. Вони уможливають формування довіри як такої форми очікувань щодо майбутніх позитивних дій індивіда, яка була сформована внаслідок багаторазового повторення даного способу поведінки у минулому.

Норми виявляються своєрідним загальним алгоритмом дій, яких необхідним чином мають дотримуватися всі члени об'єднання, вони постають в якості способу їх самоідентифікації, виокремлюючи дану спільність з–поміж інших індивідів, формуючи тим самим множину своїх, як таких, чії дії можуть бути гіпотетично передбачені, на противагу чужим, які залишаються абсолютно непередбачуваними в сенсі здатності побудови будь–яких можливих типів взаємодії з ними, постаючи своєрідним незвіданим регіоном, який являє смертельну небезпеку, а отже має бути ліквідованим як загроза. Норми в цьому сенсі постають в якості мінімального чинника, що окреслює можливості майбутніх взаємодій через негачію, принаймні вказуючи на те, що індивіду не слід очікувати від іншого члена своєї групи.

Однак, конструювання таких норм передбачає водночас і певне обмеження кожним учасником єдності власного гіпертрофованого егоцентризму внаслідок згоди діяти не у відповідності до своєї сваволі, а відповідно до спільно погоджених правил взаємовідносин. В контексті природного стану бажання необмежених дій виявляється сильнішим за прагнення утворення стійких спільнот, тож боротьба залишається непримиренною доти, доки людські індивіди не опиняються перед загрозою загального взаємознищення.

Важливо зазначити, що укладаючи договір, індивід здійснює акт обмеження своєї природної сваволі, делегуючи її частину державі, яка віднині постає гарантом збереження природних прав першого. Таке самообмеження має величезне значення, адже дозволяє розглядати Іншого в якості значущого актора суспільного співжиття, який є подібним до мене громадянином, дотримання прав якого виявляється гарантією збереження і моїх прав, лише визнаючи Іншого як громадянина і члена суспільства, і Я можу відбутись як член суспільства, тобто остаточно реалізуватись як людина, існування якої, як помітили ще стародавні греки, поза суспільством неможливе.

Водночас, особливого статусу в договірній теорії Т. Гобса набуває фігура монарха, який виконує функцію гаранта реалізації суспільного договору, слідкуючи не лише за дотриманням всіма членами суспільства базових принципів співжиття, зафіксованих в його контексті, але й забезпечуючи подальший розвиток суспільства шляхом законотворчої діяльності, яка реалізується на засадах, закладених в Договорі. Лише для правителя укладений договір не є безумовною даністю, що регламентує життя, а швидше постає необхідними рамковими умовами, в межах яких він здатен ухвалювати необхідні для суспільства

рішення, обумовлюючи формування відповідних норм, які однак не повинні суперечити вихідним умовам суспільного стану. Крім того, як гарант збереження суспільного договору, однак і особа, що не підпадає під його вплив, він єдиний має право зазіхати на природні права, тобто життя та майно, тих громадян, які своїми діями чинять загрозу суспільному стану загалом, адже інші члени суспільства позбавлені такої можливості, оскільки перебувають з порушниками у відносинах рівності, що гарантується Договором, а їх ігнорация, навіть під приводом збереження засадничих принципів, чинить загрозу цим останнім, адже проблематизує саму ідею непорушності природних прав, гарантованих кожному, а це також ставить під загрозу суспільний стан, ризикуючи зруйнувати загальну згоду, що стане причиною до повернення в ситуацію дикості. Таким чином, монарх у договірній теорії Т. Гобса виконує функцію своєрідного деміурга, який, хоча і не підпадає під вплив умов суспільного договору, але забезпечує дотримання його принципів усіма іншими членами суспільства, виявляючись гарантом суспільного стану.

Інший представник філософії Нового часу Джон Лок також досліджує тему значення нормативності як умови можливості суспільного співжиття крізь призму теорії суспільного договору. В багатьох пунктах свого концептуального підходу він погоджується з позицією Т. Гобса, також поділяючи історію людства на два періоди, та розглядаючи акт укладення суспільного договору як своєрідну лінію вододілу, яка відокремлює період дикості та розпочинає відлік існування суспільства. Важливо зазначити, що Дж. Лок, як і Т. Гобс, оцінює ситуацію природного стану як період панування необмеженого свавілля, коли кожен індивід чинить лише у відповідності до власних бажань та потреб, принципово ігноруючи при цьому інтереси інших індивідів. В цьому сенсі укладення суспільного договору виявляється способом лімітації необмеженої волі кожної людини, ліквідує тим самим ситуацію свавілля, а натомість гарантує кожній людині збереження її природних прав.

Власне, саме в контексті дослідження рамкових засад майбутнього суспільства і подибуємо суттєві розбіжності в межах цих двох версій теорії суспільного договору. Центральним пунктом критики Дж. Локом Гобсового концептуального підходу виявляється його ідея про привілейовану позицію монарха, який, як ми зазначали вище, опиняється поза юрисдикцією суспільного договору. Це означає, що його воля, як і в ситуації природного стану, залишається принципово необмеженою, дозволяючи правителю самому бути «суддею у власній справі» [5, с. 136]. Навіть виконання покладених на нього обов'язків неупередженого арбітра суспільного життя та гаранта збереження основних принципів його функціонування залежать лише від доброї волі державця і не можуть бути проконтрольованими жодною іншою інстанцією, окрім самого монарха.

Тут вся теорія функціонування держави ґрунтується на уявленні про ідеалізовану версію монархічного правління, коли сам державець є просвіченим володарем, чії інтереси та прагнення цілковито пов'язані із забезпеченням справедливого суспільного ладу, адже лише в такому випадку вдається уникнути ситуації деспотії, коли необмежена влада може бути використана для безкарного порушення базових засад суспільного життя, їх однобокого трактування задля забезпечення егоїстичних потреб самого монарха,

які можуть бути реалізовані через порушення прав інших громадян. В цьому сенсі під загрозою опиняються базові принципи суспільного співжиття. Виокремлення з-під впливу Договору навіть однієї особи чинить загрозу усьому суспільному стану, адже його реалізація за таких умов має лише ілюзорний характер: обмежені волі всіх індивідів виявляються залежними від необмеженої волі правителя, який в цьому сенсі залишається все ще в межах природного стану.

Це означає, що майбутні шляхи розвитку суспільства стають погано прогнозованими, втрачаючи певні фундаментальні незмінні елементи, які уможливають його передбачуваність, повністю перебуваючи у залежності від милості правителя. Така ситуація створює значні труднощі як в сенсі планування стратегій подальшого свого життя членами даного суспільства, адже вони більше не можуть цілковито покладатися на базові умови договору, які можуть бути щомиті довільно потрактовані володарем, так і в контексті міжнародних відносин, оскільки дане суспільство, перебуваючи під деспотичною владою монарха, перестає бути принципово передбачуваним, порушуючи загальновізані принципи міжнародної взаємодії, тим самим чинячи загрозу цивілізації і на цьому глобальному рівні людських відносин.

Справжній суспільний стан, а не його витончена симуляція, можливий лише тоді, коли всі без винятку члени суспільства зобов'язані виконувати умови Договору, будучи принципово рівними у цьому своєму обмеженні волі. В цьому сенсі обов'язки контролю за дотриманням фундаментальних приписів, як і їх виконання, має бути покладено на самих громадян, які в такому разі стають не лише об'єктом здійснення функціоналізації норм, але – й суб'єктом нормотворчої діяльності, розробляючи на базі легітимованих колективною згодою фундаментальних принципів, закладених в Договорі, необхідні для подальшого суспільного розвитку законодавчі акти, охоплюючи за їх допомогою ті сфери життя, регламентація яких цими рамковими умовами здійснена не була.

Варто зазначити, що до реалізації законодавчих процесів, а також судочинства, тобто покарання тих, хто порушує засади договору, необхідним чином мають бути залучені всі члени суспільства, у такий специфічний спосіб повертаючи собі втрачену під час укладання Договору свободу, однак уникаючи при цьому здійснення сваволі як ознаки дикості. В цьому сенсі єдиним механізмом, який дозволить забезпечити таке право громадян, може бути інститут представницьких органів влади, участь у формуванні яких бере кожен член суспільства, делегуючи належне йому право на участь в управлінні суспільством та забезпеченні дотримання умов суспільного договору певному представнику, множина яких і формує відповідну інституцію. Ці представники не є певною особливою кастою, що виокремлюється з-поміж суспільства, а є лише рівними серед рівних громадян, на які покладено особливі суспільні функції.

Таким чином, у власній версії суспільного договору Лок пропонує концептуальну альтернативу Гобсовій доктрині, позбавляючи монарха привілейованої позиції зовнішнього спостерігача суспільних процесів, на якого принципи їх розгортання не поширюються. Притаманні монарху функції гаранта збереження умов договору та їх належного виконання англійський філософ делегує самому суспільству, вказуючи на те, що лише за таких умов

можна сподіватися на остаточне становлення суспільного стану, а розробка належних механізмів реалізації права кожного члена суспільства на вплив щодо подальших шляхів розвитку держави стане надійним чинником, що запобігатиме відродженню будь-яких форм сваволі як елементу досуспільного стану.

Останнім кроком, який ми хотіли б здійснити в контексті дослідження нормативних засад суспільного функціонування, що розгортається в англо-американській науковій традиції, має бути звернення до творчості сучасного американського філософа Джона Ролза. Цей науковець продовжує традицію суспільного договору, обираючи в якості осердя своєї філософської концепції проблему справедливості, що є підставою «добре організованої людської спільноти» [7, с. 29]. Перш за все, слід зазначити, що Ролз здійснює уточнення поняття справедливості, виокремлюючи в ньому формальну та змістову складову. Це важливий момент, адже більшість теоретиків, що працювала в руслі концепції суспільного договору, ніколи так гостро питання про поняття справедливості не ставила, розглядаючи його просто в якості необхідної умови суспільного стану. Між тим, розгортання філософської теорії навколо даного поняття без здійснення необхідних логічних операцій з його уточнення виявляється надто небезпечною стратегією, адже досить легко може призвести до абсолютизації лише одного його аспекту в якості обсягу поняття в цілому, призводячи до викривленого розуміння останнього.

Власне, коли ми говоримо про формальну справедливість, то нам йдеться про необхідність дотримання процедури ухвалення рішень, їх відповідність наявним нормативно-правовим актам, а також дотримання принципу неупередженості у справі застосування тієї чи іншої норми закону у кожному конкретному випадку. Однак, таке суто технічне витлумачення справедливості виявляється надто ненадійним, перетворюючи її всього-лише на надбудову до вже наявного законодавчого базису, іманентно передбачаючи забезпечення принципів рівності громадян у їх праві на життя та приватну власність вже в його межах. Однак численні розвідки представників філософії права, показали, що подібного роду апеляції до закону як запоруки збереження основних прав та свобод громадян є не більше, ніж поширеним забобоном. Сильним аргументом у справі розвінчання такого міфу виявилися підсумки філософської рефлексії тоталітарного досвіду ХХ століття, що призвели до нищівної критики принципів правового позитивізму, вказуючи на те, що принципова зосередженість на суто формальному аспекті законодавчої діяльності, абсолютизація її логічної складової, що виражається у вимогах щодо логічної несуперечності норм закону, дотримання вимог стосовно чіткості, ясності та однозначності його положень тощо, здатне призвести до того, що Густав Радбрух влучно називає «законним безправ'ям», вказуючи на те, що «позитивне... право, має перевагу й тоді, коли воно змістовно... недоцільне» [6, с. 96]. Це означає, що закон може прямо суперечити природним правам людини, легалізуючи їх потурання, перетворюючись тим самим на ефективне знаряддя боротьби із нею самою. Формальна справедливість в такому випадку перетворюється лише на один із чинників підтримання наявного стану справ у суспільстві, виявляючись цілком безсилою перед свавіллям «законного безправ'я», сліпо обґрунтовуючи його положення. В цьому сенсі апелювати лише до формальної справедливості в

контексті суспільного життя означало б стояти на позиціях послуху системи [7, с. 99], уможливаючи встановлення несправедливих принципів співжиття. Виявляється, що формальна справедливість може бути підґрунтям несправедливості.

В такому разі ідея справедливості має бути необхідним чином доповнена концепцією змістової справедливості, що ґрунтується на принципах природного права, а також в якості фундаментальних засновків власного функціонування визначає рівність рамок умов суспільного співжиття для всіх його членів. Саме змістова справедливість виявляється своєрідним ціннісним фоном в процесі укладання суспільного договору. Цілком зрозуміло, що пріоритетного значення набуває і процедура ухвалення норм, які ляжуть в основу майбутнього суспільного стану, тобто дотримання деяких формальних вимог, що пов'язані з отриманням цілковитої згоди всіх індивідів, що готові підписати Договір, щодо його положень, розуміння громадянами їх суті тощо, однак важливо, щоб ці норми розроблялися на засадах змістової справедливості. Аби підсилити цю вимогу, Ролз, розглядаючи процедуру укладання суспільного договору, здійснює змістове її уточнення, доповнюючи концептом завіси незнання.

Вище, розглядаючи Гобсову та Локову версії договірної теорії, ми вже відзначали, що суспільний договір постає своєрідними рамковими умовами, що визначає загальні принципи функціонування майбутнього суспільства. Дотримання природних прав майбутніх громадян, на яких наголошують ці автори, на думку Дж. Ролза, є необхідною, але не достатньою умовою справедливого співжиття, адже варто забезпечити вироблення таких норм, які б обумовили рівність можливостей доступу кожного члена суспільства до всіх можливих посад та інституцій в ньому, а також здійснення такого їх взаємоузгодження, яке б не надавало жодних принципових переваг одній посаді чи інституції в державі перед іншою, зазнаючи взаємоузгодження повноважень та взаємного обмеження влади між ними. Лише таким чином можна домогтися рівності громадян.

В цьому сенсі навіть модель Лока, яка взагалі не передбачає наявності осіб в суспільстві, на яких не поширюється вплив суспільного договору, не здатна забезпечити змістової справедливості для всіх акторів. Аргументом, який здатен похитнути цю концепцію, може слугувати ідея про еґотичну суть людини, яка набула особливої популярності в Новий час, перетворившись на важливе підґрунтя багатьох філософських концепцій, особливо набуваючи великого значення, зокрема, в працях британських політекономів, які виходили з того, що людина, передусім, керується власним еґотичним інтересом, це є ключовий мотиваційний чинник її дій. Власне, навіть Гобс апелює до еґотизму людини, пояснюючи причини укладання Договору, вказуючи на те, що він виявився єдиним способом виживання індивідів, втягнутих у війну. З цією тезою погоджується й Лок.

Теза про еґотичну суть людини вказує на те, що сама ідея суспільного договору як умови неупереджених та рівних для кожного індивіда принципів співжиття опиняється під загрозою, якщо припустити, що комусь з майбутніх громадян може бути відомою його ймовірна суспільна функція в державі. Це означає, що цей актор в процесі укладання угоди прагнучим пролобіювати власні інтереси, вимагаючи суттєвих переваг для своєї майбутньої

посади. В цьому відношенні він міг би, погоджуючись з необхідністю гарантії мінімальних природних прав для всіх членів суспільства, засобами впливу, скажімо, риторичної майстерності, переконати інших індивідів у наданні переваг даній майбутній посаді, обґрунтовуючи цю необхідність загальним гараздом, тим самим зберігаючи чистоту процедури укладання Договору та отримуючи загальну згоду інших акторів, однак тим самим вже на рівні розробки рамок умов суспільного стану закладаючи нерівність майбутнього співжиття.

Ця небезпека не зменшується навіть тоді, коли ми, ідеалізуючи ситуацію укладання Договору, припустимо, що всі індивіди є моральними істотами і свідомо придушують ці свої еґотичні пориви, як зазначає А. Л. Богачов, подібного роду сподівання є всього-лише картезіанським упередженням [1, с. 15], остаточне спростування якого було здійснено в межах філософії ХХ століття, розгортаючись в контексті наукових розвідок психоаналізу, філософської герменевтики та багатьох інших напрямів сучасної філософії. Так, скажімо, творча спадщина таких дослідників як Зіґмунд Фройд та Еріх Фром вказує на те, що жодна людина не здатна цілком контролювати власні бажання, опановуючи лише ті з них, які вона усвідомлює, однак залишаючись абсолютно безсилою перед своїми неусвідомленими прагненнями. Якщо для Фройда сфера неконтрольованого опинялась переважно в царині людської сексуальності та насилля, позначаючись в його словнику в якості «еросу» і «танатосу» [9], час від часу вириваючись з-під контролю Я, то Фром прямо вказує на суспільні виміри реалізації несвідомого, зокрема описуючи його в термінах «садизму» та «мазохізму» [10], зауважуючи, що годі й говорити про здорове суспільство, тобто таке, яке позбавлено цих патологічних проявів, можна лиш визначати рівень девіантності, що притаманний кожному суспільному утворенню.

Це означає, що забезпечення реалізації змістової справедливості як засадничого принципу суспільного співжиття може бути здійсненим лише за умови принципового незнання розподілу майбутніх соціальних ролей між індивідами. Така завіса незнання змусить майбутніх громадян розробляти принципи суспільного договору таким чином, аби ці рамкові умови унеможливили перевагу одних інституцій над іншими, забезпечуючи тим самим рівнозначні умови співжиття для кожної людини.

Таким чином, змістова справедливість, базуючись на ідеях природного права та концепті завіси незнання, дозволяє виробити загальноприйняті принципи функціонування суспільства, які постають основою для розробки та імплементації подальших нормативно-правових актів. В цьому сенсі право лежить між двома вимірами справедливості, з одного боку базуючись на змістовій справедливості, яка постає остаточною оціночною та легітимуючою інстанцією його положень, а з іншого – власне, саме воно є підставою реалізації формальної справедливості, а остання і забезпечує безпристрасне застосування правових норм у кожному конкретному випадку. Без змістової справедливості право пусте, без формальної справедливості воно незастосовне, тож ключовим чинником суспільного стану є справедливість, однак взята не у своїй абстрактній невизначеності, а схоплена як єдність сутнісної та формальної складових.

В даному параграфі ми приділили увагу дослідженню нормативних засад суспільного буття в контексті острівної

дослідницької традиції. Досліджуючи три найпопулярніші версії договірної теорії, ми мали на меті, з одного боку, показати їх специфіку та способи подолання наявних недоліків у кожному наступному підході, здійснюючи їх розгляд в історико-філософському ключі, а з іншого – виявити деякий інваріант перспективи погляду на проблему нормативності. Саме останній вимір дослідницької уваги для нас має тут ключове значення. Варто сказати, що для концепцій всіх трьох проаналізованих нами авторів, не зважаючи в деяких випадках на суттєву часову відстань між ними, характерним є усвідомлення нормативності як суспільнотворчого чинника, який дозволяє не лише подолати ситуацію природного стану, але й надати впорядкованості суспільним взаємодіям індивідів, що дозволяє здійснювати побудову можливих траєкторій майбутніх подій, спираючись на цю рамкову схему цивілізованого співжиття. Водночас, для англосаксонської традиції властивим є зосередження саме на проблемі укладення Договору, визначення оптимальних умов, які забезпечили б його реалізацію в якості фундаменту для подальшої законотворчої діяльності, розглядаючи саме перший базовою умовою суспільного добробуту. В цьому відношенні можна сказати, що рівень досконалості рамкових умов функціонування суспільства визначає і міру передбачуваності його майбутніх подій, так, скажімо, у теорії Гобса рівень точності побудови прогнозів щодо майбутніх станів суспільства, виходячи зі знання базових умов суспільного договору, є найменшим, оскільки значущою фігурою тут виявляється монарх, чия воля залишається необмеженою Договором, а найбільш прогнозовану модель суспільства пропонує Ролз, адже тут ми маємо справу з суспільним договором, пункти якого були розроблені за умови завіси незнання, що максимально чітко дозволило окреслити принципи суспільного співжиття.

Підхід, що його пропонують автори, які працюють в межах острівної традиції, досліджуючи тему нормативізму у справі соціального передбачення, можна було б означити як позицію конституціоналізму. Саме знання вихідних базових принципів суспільного функціонування, чіткість та взаємоузгодженість їх складових, на думку представників цієї дослідницької традиції, виявляється центральним чинником поточного соціального пізнання, а також здійснення прогностичних досліджень.

Список використаних джерел

1. Богачов А. Досвід і сенс. Монографія / А. Богачов. – К.: Дух і літера, 2011. – 336 с.
2. Бойченко М. І. Системний підхід у соціальному пізнанні: ціннісний і функціональний аспекти. Монографія / М. І. Бойченко. – К.: Видавництво «Промінь», 2011. – 320 с.
3. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер; [пер. с нем. под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лёзова] // Бубер М. Два образа веры. – М.: Республика, 1995. – С.15–92.
4. Гоббс Т. Левіафан / Т. Гоббс; [пер. з англ. Р. Димерця, В. Ермоленка, Н. Іванової, С. Мірошніченка]. – К.: Дух і Літера, 2000. – 606 с.
5. Лок Дж. Два трактати про врядування / Дж. Лок; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець]. – К.: Основи, 2001. – 265 с.
6. Радбрух Г. Законне безправ'я та надзаконне право / Р. Радбрух; [пер. з нім. С. Причепія, В. Приходька] // Філософія Права. – К.: Тандем, 2006. – С.91–109.
7. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз; [пер. з англ. О. Мокровольський]. – К.: Основи, 2001. – 822 с.
8. Романенко О. Я. Утопія як досвід системного передбачення соціального майбутнього О. Я. Романенко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2017. – Вип.116. – С.180–185.

9. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд; [пер. с нем.] // История психологии (10–е – 30–е гг. Период открытого кризиса): Тексты. 2–е изд. – М.: Изд. Моск. Ун–та, 1992. – С.243–270.
10. Фромм Э. Здоровое общество / Э. Фромм; [пер. с нем. Т. В. Банкетова, С. В. Карлушина] // Здоровое общество. Догмат о Христе. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – С.7–414.
11. Штраус Л. Естественное право и история / Л. Штраус; [пер. с англ.]. – М.: Водолей Publishers, 2007. – 312 с.
12. Searle J. R. The Construction of Social Reality / J. R. Searle. – N.Y.: Simon & Schuster, 1995. – 241 p.

References

1. Bogachov A. Dosvid i sens. Monografija / A. Bogachov. – K.: Duh i litera, 2011. – 336 s.
2. Bojchenko M. I. Systemnyj pidhid u social'nomu piznanni: cinnisnyj i funkcional'nyj aspekty. Monografija / M. I. Bojchenko. – K.: Vydavnytstvo «Promin'», 2011. – 320 s.
3. Buber M. Ja i Ty / M. Buber; [per. s nem. pod red. P. S. Gurevicha, S. Ja. Levit, S. V. Ljozova] // Buber M. Dva obraza very. – M.: Respublika, 1995. – S.15–92.
4. Gobbs T. Leviafan / T. Gobbs; [per. z angl. R. Dymercja, V. Jermolenka, N. Ivanovoi', Je. Miroshnychenka]. – K.: Duh i Litera, 2000. – 606 s.
5. Lok Dzh. Dva traktaty pro vryaduvannja / Dzh. Lok; [per. z angl. O. Tereh, R. Dymyrec']. – K.: Osnovy, 2001. – 265 s.
6. Radbruh G. Zakonne bezprav'ja ta nadzakonne pravo / R. Radbruh; [per. z nim. Je. Prychepija, V. Pryhod'ka] // Filosofija Prava. – K.: Tandem, 2006. – S.91–109.
7. Rolz Dzh. Teorija spravedlyvosti / Dzh. Rolz; [per. z angl. O. Mokrovof's'kyj]. – K.: Osnovy, 2001. – 822 s.
8. Romanenko O. Ja. Utopija jak dosvid systemnogo peredbachennja social'nogo majbutn'ogo O. Ja. Romanenko // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyh prac'. – K.: VIR UAN, 2017. – Vyp.116. – S.180–185.
9. Frejd Z. Ja i Ono / Z. Frejd; [per. s nem.] // Istorija psihologii (10–e – 30–e gg. Period otkrytogo krizisa): Teksty. 2–e izd. – M.: Izd. Mosk. Un–ta, 1992. – S.243–270.
10. Fromm Je. Zdorovoe obshhestvo / Je. Fromm; [per. s nem. T. V. Banketova, S. V. Karlushina] // Zdorovoe obshhestvo. Dogmat o Hriste. – M.: ACT: Tranzitkniga, 2005. – S.7–414.
11. Shtraus L. Estestvennoe pravo i istorija / L. Shtraus; [per. s angl.]. – M.: Vodolej Publishers, 2007. – 312 s.
12. Searle J. R. The Construction of Social Reality / J. R. Searle. – N.Y.: Simon & Schuster, 1995. – 241 p.

Romanenko O. Ya., Candidate of Philosophical Sciences, docent, First Vice-rector of Kiev Institute of Business and Technology (Ukraine, Kyiv), elva_rom@inbox.ru

Research of the normative principles of social coexistence in the context of the tradition of philosophizing in English-speaking world

English tradition of philosophical studies of social norms as the main way of determining of the social order begins with Thomas Hobbes' philosophy of social contract. According to Hobbes, social norms allow the formation of trust as such form of expectations about the future of affirmative action the individual, which could be formed as a result of frequent repetition of this course of action in the past. The social contract makes a sort of framework conditions, which determines the general principles of the future society life.

Sharing a social contract, the individual commits an act of restriction of his natural arbitrary and delegates a portion of it to the state, which appears henceforth a guarantee of the protection of natural rights of the individual. This self-restriction is crucial, as it allows to consider the Other as a key actor of social coexistence, who is similar to me, a citizen, whose rights is a guarantee of the preservation of my rights, only if I recognize the Other as a citizen and member of society.

Rawls provides some kind of clarification of the concept of justice, differing of it formal and semantic components. When we speak of formal justice, our aim is to follow decision-making formal procedures, their compliance with existing laws and rules, as well as the principle of fairness in the application of a provision of the law in each case. However, such a purely technical interpretation of justice appears too unreliable, turning it just to appliance to the existing legal basis. Semantic concept of justice based on the principles of natural law as well as fundamental premises of its own functioning defines the equality of the framework conditions of social coexistence for all its members. That kind of content justice appears the value background of the conclusion of the social contract. Priority importance received the procedure for the content adoption of rules that will form the basis for future social status.

Keywords: social norms, normative principles, the English tradition of philosophizing, social contract, formal justice, content justice.

***

УДК 111.852:78.01«1910/1980»

Свистун В. В.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Т. Шевченка (Україна, Київ), vyacheslavvis@gmail.com

«НОВА МУЗИКА» ЯК МУЗИКА АВАНГАРДУ ТА ПОСТМОДЕРНУ: ДО ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЧНО- ПОНЯТІЙНОЇ ТОПОГРАФІЇ

Метою статті є спроба окреслити хронологічний та операціонально-понятійний простір розгляду нової музики як музики авангарду та постмодерну, вказати, що основою даної спільності виступає послідовна відданість експериментальним практикам у пошуку нових виразних засобів і свідоме прагнення до радикальної зміни музичної тканини та форм її соціо-культурного функціонування.

Окрему увагу приділено питанню заперечення її, водночас, спадковості у діалектичному розвитку музики від модернізму через авангардизм до постмодернізму. У статті показано, що формування дискурсу дослідження нової музики здійснювалося завдяки західно-європейських, передусім, німецьким, дослідникам, в той час як через ідеологічну заангажованість у вітчизняній науці радянських часів його об'єктивна розробка не схвалювалася і всіляко гальмувалася.

Ключові слова: нова музика, авангард, авангардизм, модерн, модернізм, постмодерн, постмодернізм, музичний експеримент, нова музична виразність.

Прагнення естетики розкрити суть новацій у музиці ХХ ст. поряд з аналізом відповідних процесів в образотворчому мистецтві стало початком усвідомлення операціональної недостатності її понятійної парадигми. Її традиційний категоріальний апарат виявив безпорадність перед обличчям кардинальних художніх змін, що не вкладалися у класичну систему естетичних координат, потребуючи своєї, особливої, аналітики. Музичний авангард – цілий пласт принципів нових музичних явищ – вимагав специфічної термінології, яка, у свою чергу, потребувала чітких потрактувань. Це стосувалося, передусім, поняття «нової музики», чия неоднозначність посилювалася термінологічною невизначеністю базових явищ художньої культури ХХ ст. загалом.

Потрапляючи у контекст досліджень «авангарду», «авангардизму», «модерну», «модернізму», «постмодерну», «постмодернізму», «нова музика» отримувала різний масштаб свого розгляду, то розширюючи, то звужуючи свої рамки, часом – аж до свого заперечення. Зрозуміло, це потребує корекції, адже інтерес до самого феномену не лише не згасає, а посилюється. Крім того, отримання плідних результатів вимагає від аналізу понятійної чіткості як запоруки його послідовної та неухильної логічності.

На жаль, зберігаючи свою актуальність, дослідження нової музики продовжує здійснюватись в умовах термінологічної неоднозначності. Однак все ж не слід доводити, що подальше нехтування цим питанням ставить під сумнів коректність отриманих висновків, а, отже, неприпустиме.

Передусім, варто погодитись з німецьким музикознавцем К. Дальхаузом, що побачив у понятті нової музики своєрідний демаркер, покликаний виокремити музичні твори експериментального характеру, що склали основу музичного авангарду та постмодерну [4].

Термін *Neue Musik* (нова музика) набув поширення після публікації однойменного есе німецького диригента і музичного критика Пауля Беккера (1919 р.), що спрямував свою увагу на її прямих попередників та ранніх представників [12]. Не зважаючи на те, що сам термін, претендуючи на однозначність, виник майже століття тому, розвиток музики послідовно збільшував потребу в його конкретизації.

Рухаючись у цьому напрямку, слід розуміти, що нова музика, з одного боку, є складовою діалектичного руху музики, який передбачає моменти вичерпання старих ресурсів по відношенню до нового змісту її, таким чином, постійне оновлення музичної мови, засобів її виразності, композиторських технік та прийомів. Водночас, нова музика – це й свідомо відмова від традиції, обрана як модель творчості (передусім, композиторської, хоча, звісно, і виконавської).

До того ж саме поняття нового є концептом соціокультурного значення, що враховував німецький філософ, композитор і теоретик музики Теодор Адорно, коли, віддаючи перевагу новій музиці порівняно із класичною, мотивував це її відповідністю реальному стану буття, сповненого дисонансами: нехай вона не мила слуху, проте правдива й об'єктивна, в той час як розрада від «традиційної музики» отримується за рахунок дистанціювання від реальної дійсності. Саме тому у новій музиці переважають дисонанси, а у традиційній домінують консонанси, здатні народжувати приємні співзвуччя, домірні необтяжливим ідеям.

Начало нової музики – авангард I – пов'язане із творчістю австрійського композитора Арнольда Шенберга, засновника серійної музики, корифея Нової віденської школи з його послідовниками та яскравими представниками А. Веберном і А. Бергом. Авангард прийшов на зміну модерну, що як новітній стильовий напрям у мистецтві кінця ХІХ– початку ХХ ст., попередник подальшої розгорнутої практики модернізму, сповідував синтез мистецтв, нові, нетрадиційні форми і прийоми, принцип використання сучасних матеріалів і конструкцій. Є всі підстави розглядати найбільш значні модерністські художні напрями протоавангардом, адже саме вони переглядом класичних традицій та апологією творчої свободи заклали основу внутрішніх антитрадиціоналістських інтенцій та креативної екстремальності авангарду, що обумовили багате різноманіття його новаторських завоювань в різних областях художньої діяльності.

Що ж стосується музичного авангарду, то поширеним залишається запропонований музикознавством його хронологічний поділ на авангард I (кінець 1900-х – середина 1920-х рр.) і авангард II (середина 1940-х – кінець 1960-х рр.). Питанню цієї періодизації сьогодні почала приділятися окрема увага. Серед відповідних студій виділяються дослідження російських музикознавців М. Висоцької і А. Папеніної. М. Висоцька, поєднуючи концертну діяльність із науковою й маючи фахове музичне чуття, чи не найбільш прозоро й чітко розмежує музичні напрями і стилі. До музики першої авангардної хвилі вона відносить таких композиторів, як Барток, Берг, Варез, Вишнеградський, Веберн, Голишев, Лур'є, Мосолов, Рославець, Стравінський, ранні Прокоф'єв і Шостакович, Хауер, Хіндеміт, Шенберг, пов'язуючи їх творчість з новою тональністю, новою ритмікою, дослідами з мікрохроматикою, розвитком концепції дванадцятитоновості музики.

Із творчістю ж лідерів нової музики другої хвилі авангарду – Ноно, Беріо, Штокхаузена, Булеза, Лігеті, Кейджа, Кагеля, Пендерецького, Лютославського, Крама, Ксенакіса, Такеміцу, Волконського, Денисова, Шнітке, Губайдуліної – дослідники співвідносять досягнення і розробки в областях серіалізму, алеаторики, електронної музики, статичної і формульної композицій, сонорики

й сонористики, просторової і стохастичної музики, інструментального театру, хепенінгу і інсталяції. На жаль, на відміну від західних науковців подібні дослідження здійснюються спорадично. Представлені здебільшого музикознавчими інтенціями, в дослідженні даного питання вони залишають немало білих плям.

Стосується це і специфіки нової музичної мови, поглиблене вивчення якої, без сумніву, потребує більшої уваги. У новій музиці замість тактового метра і метричного періоду з'являються «ритмічні персонажі», відкриті такти, «додаткові тривалості», числовий ряд, індивідуальна ритміка (Булез, Веберн, Кейдж, Мессіан, Стравінський, Штокхаузен, ін.); замість класичної мажоро–мінорної тональності і теми – мотивно–тематичне потрактування серії (нововіденці), «звукова маґма» (Лютославський), «музична маса» (Варез), різного роду сонори, групи і констеляції (цикл «Молоток без майстра» Булеза), формули і суперформули (Штокхаузен), спектри звуку у спектральних композиціях (Мюрай, Грізе, ін.).

Окремої уваги потребує, на наш погляд, післявоєнний європейський музичний авангард. Формується він на Заході за сприятливих умов розвитку – створено центри авангардної музики, що своєю практикою визначали напрям руху, об'єднуючи навколо себе найбільш активних і впливових практиків і теоретиків. Лідером у цьому була Німеччина. З нею пов'язані імена експериментатора К. Штокхаузена й апологета авангарду Г. Штуккеншмідта. Тут перші досліди в галузі електронної музики здійснив Г. Еймерт. У Дармштадті, в єдиному у своєму роді навчальному центрі працювали постійні курси для композиторів, що бажали долучитися до відкриттів авангарду, прослуховувалися авангардні твори, вівся курс практичної композиції, читалися лекції, що теоретично осмислювали та узагальнювали практику авангарду.

На музично–авангардистській мапі Європи як центри авангардистського мистецтва існують також Франція, батьківщина П. Булеза й «конкретної» музики, Італія, де під проводом найбільш талановитого і творчо активного представника італійського авангарду Л. Ноно сформувалася й працювала значна група композиторів, й, нарешті, Польща, де авангардними звуковими експериментами захоплювалася значна частина композиторів, де, врешті, проходив фестиваль авангардної музики «Варшавська осінь».

З 1946 року у Дармштадті проходять Міжнародні літні курси нової музики, маючи на меті її активне вивчення. Через них пройшли Т. Адорно, Р. Лейбовіц, Е. Варез, Л. Ноно, О. Мессіан, К. Штокхаузен, П. Булез, Дж. Кейдж. На базі курсів у 1948 році було засновано Міський спеціалізований інститут Нової музики, що у 1949–1962 рр. функціонує як Музичний інститут Краніхштайна, а з 1963 р. – як Міжнародний інститут Дармштадта. Сьогодні це міжнародний інформаційний центр із вивчення сучасної музики.

Варто зазначити, що спочатку авангардними в музиці називали будь–які творчі течії, засновані на новаторстві й прагненні до максимального оновлення композиторських засобів, в той час як справжнє явище авангарду «вимагає особливої «оптики», налаштованої, за О. Г. Польдяєвою, на мікропроцеси» [9, с. 590].

У 60–ті рр. для позначення вітчизняних музичних новацій західна преса ввела в обіг термін «радянський музичний авангард», в той час як радянська наукова

думка користувалася поняттями «авангардизм», «авангардистський», «так званий авангард», дотримуючись офіційної лінії критичного ставлення до нього як до вияву формалізму. Так, І. В. Нестьєв, ідеолог від музики, стверджував, що «музика авангардистів рішуче розірвала всілякі контакти з реальною дійсністю, з живими традиціями, накопиченими людством, дійшла до повного заперечення будь–яких образно–сміслових зв'язків» [7, с. 258]. І тільки у 70–ті рр. XX ст. різноманіття видів нових композиторських технік отримало назву «авангард», що стало наслідком визнання їх естетичної самодостатності та художньої цінності. Сьогодні це стало загальним місцем – так, у російській філософській енциклопедії, виданій на межі третього тисячоліття, «авангард» розглядається як «термін, що позначає сукупність строкатих і різноманітних новаторських, революційних, бунтарських рухів і напрямів у художній культурі XX століття» [2, с. 27].

Однак, як зазначає російська дослідниця авангардної музики А. Папеніна, проблему термінологічної невизначеності все ще не вирішено. На її думку, авангард – це поняття, що позначає епоху в мистецтві, тоді як поняття авангардизм обіймає сукупність різних явищ, маючи естетико–світоглядне значення. Дослідниця зауважує, що випадки отождоження «авангардизму» з «модернізмом» мають своєю причиною етимологічну близькість цих понять, центрованих до значень «сучасного», «того, що йде вперед». Насправді ж відмінність полягає у рівні радикальності протистояння класичним засобам виразності.

Музичний авангард свою естетичну легітимацию отримав завдяки працям і західних (Т. В. Адорно, Ц. Когоутек, Г. Г. Штуккеншмідт, ін.), і радянських дослідників (Д. В. Житомирський, І. В. Нестьєв, Н. Г. Шахназаров, Г. М. Шнеерсон, ін.), адже й апологети авангарду, і його критики працювали з реальним явищем мистецтва, з явищем, що засвідчило нелінійність руху музики і креативну міць експерименту. Легітимізація музичного авангарду сприяла, звісно, і його маніфестарність, не менш сильна, ніж в образотворчому мистецтві і літературі. Новачинні композиторські твори подавалися слухачеві спільно з коментарями та заявами, що активно висвітлювалися у пресі. Цю практику на початку XX ст. ввели італійські футуристи, готуючи у такий спосіб публіку, до сприйняти запропонованої ними нової музичної мови. (Апробований таким чином, цей метод налаштування на рецепцію буде використовуватись й в подальшому для просування принципових музичних новацій).

Іншою була вітчизняна картина: тут ніщо не сприяло розвитку авангарду. Говорячи про «радянський музичний авангард», зазвичай мають на увазі групу композиторів–новаторів початку 1960–х рр. чи трохи пізніше. Їхній творчий прорив відбувався в умовах відсутності концертного майданчика для виконання авангардних творів, відповідних видань, записів на вініл. Практично не простежується вплив раннього радянського авангарду на авангард 60–80–х рр. – оскільки був невідомий. Лише у 1980–і рр. починається виконання творів таких авторів, як А. С. Лур'є, А. В. Мосолов, Н. А. Рославець.

Суттєвою характеристикою авангарду вважається його утвердження у художній культурі як антимодерну. Як відомо, художня концепція модернізму ставила в центр мистецтва художника, здатного силою своєї фантазії створити ідеальний гармонійний світ, протиставивши його жорстоким реаліям безглузлого життя, де панують

відчуження і самотність. Цим керуються у побудові композиції, формуванні системи образів, виборі художньої мови.

А в останній третині ХХ ст. як антиавангард почне утверджуватись постмодернізм, звертаючись через голову авангарду до багатьох забутих рис доавангардної музики. Однак його відмова від абстракцій музичного авангарду, від його складних структурних шифрів буде також сприйнята як зухвалий виклик, кинутий представниками нового композиторського покоління.

Постмодернізм повернувся до поняття нової музики, обравши його як базове в розмові про новаційні процеси розвитку сучасної музики. При цьому нова музика виступила елементом культурно-мистецького дискурсу, де з мистецтвом органічно співіснують постмодерні філософські концепти, що активно конструюються.

Поява феноменів музики постмодерну припадає на кінець 60-х – 70-ті рр. ХХ ст., однак їх позначення терміном «постмодерністські» відбулося дещо пізніше. А до того, визнаючи їх приналежність до нової музики, їх часто називали «авангардом другої хвилі», «післявоєнним музичним авангардом», «поставангардом» тощо, що вказує на необхідність роботи з термінологічного уточнення.

Теоретичний дискурс постмодерної музики формувався поступово, стикаючись з цілою низкою проблем. Перші кроки, зроблені в Німеччині заклали фундамент для подальшої проблематизації цієї музики. Його кристалізація потребує розуміння вичерпаності радикальних ресурсів оновлення музики. Це і спрямовує пошук в напрямку усвідомлення її історії. На перший план виходить індивідуальне концептуальне рішення, що ґрунтується на поєднанні компонентів різних історичних стилів, народжуючи явище полістилістики і так званої «нової простоти». Цю музику можна називати по-різному, не змінюючи її суть: постмодерна музика, музика доби постмодерну, музика, що наслідує філософсько-естетичні інтенції постмодернізму – тобто постмодерністська. Постмодерна музика не є чітко визначеним музичним стилем, а, скоріше, відсилає нас до постмодерної доби. Постмодерністська музика має всі характеристики постмодерністського мистецтва, яке формується в опозиції до мистецтва модернізму.

За Умберто Еко, «Постмодернізм – це відповідь Модернізму: раз минуло неможливо знищити, бо його знищення веде до німоти, його потрібно переосмислити: іронічно, без наївності» [11, с. 469]. Нові художні форми, що пізніше отримали назву постмодерністських, були зафіксовані в середині 50-х рр. ХХ ст. в архітектурі, скульптурі та живописі США. Потім в їхнє коло стрімко залучилися література і музика. А вже у 1960–70-ті рр. ряд письменників і філософів сповістили про настання епохи постмодернізму. Сам термін є достатньо промовистим, вказуючи на межу, подолання якої вимагала ресурсна вичерпаність модернізму. Примноження новаційних художніх феноменів при гострому інтересі до них зіткнулося на початку з певною теоретичною аморфністю: лише на початку 80-х років було зроблено спробу поставити проблему постмодернізму як цілісного феномена сучасного мистецтва, як особливої ідейної течії, що об'єднує в єдине ціле всі новації, створені в його царині й позначені як постмодерністські.

Значною мірою цьому посприяв французький постструктуралізм, сформувавши наприкінці 60-х –

70-х рр. теоретико-методологічну основу такого бачення постмодернізму у працях своїх провідних представників, передусім, Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж. Дельоза, Ж. Лакана. З іншого боку, як особливий комплекс ідей і світоглядних уявлень постструктуралізм склав фундамент, що дозволив постмодернізму визріти як повноводна ідейна течія, здатна впливати на всі сфери суспільного життя як концентроване вираження духу сучасності. Народжений у надрах художньої культури й кристалізований філософською думкою, постмодернізм осмислюється сьогодні як характеристика культурної ситуації в цілому, як умонастрій постіндустріальної епохи, стан її повсякдення.

Культура постмодерну ґрунтується на впевненості, що все, що можна було створити людиною, нею вже створено. Тому слід шукати нові смисли в тому, що вже було осмислено і здається зрозумілим. Не дивно, що постмодерн називають культурною цитат, адже комбінується, інтерпретується колись створене. Увесь простір культури, включаючи філософію і світ художнього, сприймається як придатний для відповідного обробітку текст. У мистецтві можливість його інтерпретації забезпечують жанри колажу, інсталяції, перформансу, хеппенінгу, врешті, всі новаційні методики організації мистецьких акцій і виставок. Для характеристики цієї культурної ситуації використовують відповідні метафори, серед яких можна виділити розуміння світу як лабіринту, де можна пересуватися в будь-якому напрямку без певної мети, що уможливило суміщення різнорідних і навіть дисонансних елементів. Використовуючи образ різими, Ж. Дельоз і Ф. Ґваттарі як раз і спробували передати всю складність переплетень та перетинів різних тенденцій і смислів, її радикальний плюралізм, невіддільний будь-яким непорушним правилам і аксіомам, характерну для культури сьогодення. Мистецтво, створене на такій основі, виключає ідейно-змістовий диктат, сприяючи створенню моделей рецепції, побудованих на відкритому вільному діалозі автора з аудиторією. Час «великих оповідей», нарatively як метадискурсу, дійсно, закінчився [6].

Повною мірою це стосується і музики. Становлення дискурсу вивчення її постмодерністської іпостасі спровоковане дискусією, що розгорнулася на початку 1980-х рр. після публікації промови Юргена Габермаса на вручення йому премії Адорно у Франкфурті. Стосувалася вона молодій генерації німецьких композиторів, народжених близько 1950 року, зокрема Вольфганга Рима, Манфреда Трояна, Ханса-Юргена фон Боса. Понятійним маркером музики, з якою вони дебютували в середині 70-х рр., протиставляючи її музиці модернізму, було обрано термін «постмодерн». При цьому у полеміці він використовувався в негативному сенсі, на що вплинула позиція Габермаса, що вбачав у постмодернізмі неоконсервативний, традиціоналістський рух, одну з версій модерну, що має своєю суттю об'єктивне вираження «спонтанно оновлюваної актуальності духу часу». На його думку, модерні твори визначає «нове», що неминує «старіє і знецінюється в результаті появи наступного стилю з його «більшою новизною»» [12].

Так закладалася ідея перманентної проективності, одна з найпоширеніших у теоретичному полі сучасності. Характеризуючи цю тенденцію, М. Фуко зауважував, що «... найвище задоволення приносить не встановлення доказових систем, а, навпаки, ті дисципліни, які нам відкривають можливості, програми яких ми намічаємо і які доручають Іншим своє майбутнє і свою долю» [10, с. 202].

Наступний сплеск інтересу до музичного постмодерну припадає на другу половину 80-х рр. У цей час проводиться кілька масштабних конференцій, присвячених як постмодерну в цілому, так і музичному постмодерну. Вони залишили по собі три наукові збірки вагомого історіографічного значення: «Проект модерну і постмодерну» 1989; «Модерн versus Постмодерн: до естетичної теорії і практики в області мистецтва». 1990; *Wiederaneignung and Neubestimmung: Der Fall «Postmoderne» in der Musik* 1993. Нова музика провокує все нові й нові дебати. В них активно виступає швейцарсько-німецький піаніст і теоретик музики Герман Данузер, присвятивши постмодернізму і його новій концертній музиці кілька статей – її він знав, так би мовити, з перших рук, виконуючи, зокрема, твори Кейджа.

У своїй книзі «Музика 20-го століття» («Die Musik des 20. Jahrhunderts»), Г. Данузер протиставляв постмодернізм музиці модернізму. Підставами для цього він називає дві речі: повернення європейської концертної музики до модерних традицій у 70-ті рр. (Джордж Рочберг, Кшиштоф Пендереський, Владислав Купкович й молоде покоління західнонімецьких композиторів) і ревіталізацію американського авангарду, зокрема, у медитативному мінімалізмі музики Джона Кейджа. За Г. Данузером, їхня постмодерністська спільність виявляється у відмові від характерного для модернізму акцентування на суб'єктивності і униканні його структурної складності на користь простих й легко зрозумілих для слухача структур.

Результатом більш ретельного, концептуального, аналізу цього питання стала наступна праця Г. Данузера «Критика музичного постмодернізму» («Zur Kritik der musikalischen Postmoderne»), де музичний постмодернізм вже розглядається не у протиставленні музичному модернізму, а у взаємозв'язку з ним. Тепер головне питання полягає в тому, чим музичний постмодернізм є насправді: продовженням модернізму, перманентною опозицією до нього або чимось іншим? Шукаючи відповіді на нього, теоретик звертається до творчості композиторів-експериментаторів, зокрема, Ладислава Купковича, Дьордя Лігеті, Георга Рочберга, Кшиштофа Пендереського, з характерним для них рухом від авангардних пошуків до створення власних художніх концепцій, відкритих до історичного контексту, традицій різноманітних стилів і напрямків.

Власне, це й дає підстави вважати передчасними епітафію музиці модерну, некоректним розгляд постмодернізму (поняття постмодерну і постмодернізму використовуються у даному контексті, як синоніми) виключно як опозицію модернізму. При цьому принциповим для Г. Данузера стає визнання мистецтва постмодерну необхідною складовою сучасної художньої практики [14]. Працюючи ж із поняттям «постмодернізм», варто, на його думку, враховувати, що значенням ємислом наділений не лише префікс «пост», що позначає пост-позицію, але й поняття модернізму, що, власне, легітиміє сам термін. Врешті, у своїх тлумаченнях обидва поняття, як і явища, що вони їх позначають, є взаємозалежними.

Розглянуті нами позиції щодо нової музики, представлені авангардом і постмодерном, дають уявлення про переломне значення ХХ століття для розвитку музичного мистецтва. Водночас, вони засвідчують, що наслідки уособлених в ній змін до кінця не усвідомлені й потребують своєї теорії. Принципово змінивши моделі

творчості, поставленої з часів авангарду на ґрунт постійного експериментування, нова музика поповнила музичний арсенал новими виразними засобами, розширивши образні, жанрові, стильові можливості музики як виду мистецтва, знявши будь-які обмеження в уявленнях про те, що в ній можливе взагалі. Зафіксовані в ній тектонічні процеси потребують об'єктивної естетичної експертизи, що, як відомо, передбачає використання домірного аналітичного інструментарію.

Формуючись поза межами класичної естетичної парадигми, нарощуючись в умовах міждисциплінарної строкатості, він операціонально залежний від смислової прозорості базових концептів і понять, пов'язаних з теоретичними дискурсами модернізму і постмодернізму, а також від чіткості визначення часу їх існування та терміну їх художньо-творчих повноважень. У цьому плані, зважаючи на неоднозначність сформованого на сьогодні відповідного дискурсу, дослідників чекає надзвичайно складна робота. Втім, феномен нової музики того вартий, адже в ньому реалізується, продовжуючи розгортатися, обраний сучасною людиною духовний проект.

Список використаних джерел

1. Адорно Т. *Философия новой музыки*. Пер. с нем. / Перевод Б. Скуратова. Вст. ст. – К. Чухрукідзе. – М.: Логос, 2001. – 352 с.
2. Бычков В. В. *Авангард* / В. В. Бычков // *Новая философская энциклопедия*. В 4 т. Т.1. – М.: Мысль, 2000. – С.27–34.
3. Высоцкая М., Григорьева Г. «Музыка XX века: от авангарда к постмодерну». – М.: Московская консерватория, 2011. – 440 с.
4. Дальхауз К. «Новая музыка» как историческая категория // *Электронное периодическое издание «Открытый текст»*. – URL: <http://www.opentextnn.ru/music/Perception/?id=5550> (дата звернення 20.01.2017).
5. Делёз Ж., Гваттари Ф. *Ризома. Тысяча плато, глава первая* // *Восток Альманах №11/12 (35/36)*, ноябрь–декабрь, 2005. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: (дата звернення 10.01.2017).
6. Лиотар Ж.-Ф. *Состояние постмодерна*. – М.: Инст-т экспериментальной социологии. – СПб.: Иностранная литература, 1994. – 160 с.
7. Нестьев И. В. *О музыкальном авангарде – подлинном и мнимом (Советская музыка в ее взаимоотношениях с Западом)* / И. В. Нестьев // *Вопросы эстетики*. – М.: Музыка, 1965. – Вып.7. – С.250–281.
8. Папенина А. Н. *Музыкальный авангард середины XX века и проблемы художественного восприятия*. – СПб.: Изд-во СПбГУП, 2008. – 152 с.
9. Польдяева Е. Г. *Звуковые открытия раннего русского авангарда* / Е. Г. Польдяева, Т. А. Старостина // *Русская музыка и XX век. (Русское музыкальное искусство в истории художественной культуры XX века)* / ред.-сост. М. Г. Арановский. – М.: ОАО «Внешторгиздат», 1997. – С.589–623
10. Фуко М. *Археология знания*: Пер. с фр. / Общ. ред. Бр. Левченко. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.
11. Эко У. *Заметки на полях «Имени розы»* // Эко У. *Имя розы*. – М.: Книжная палата, 1989. – С.468–481.
12. Хабермас Ю. *Модерн – незавершенный проект* [Текст] [Электронный ресурс]. – URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php.
13. Bekker P. *Neue Musik (нім.) // Gesammelte Schriften*. – Stuttgart und Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1923. – Bd.3. – S.85–118.
14. Danuser H. *Zur Kritik der musikalischen Postmodern / Neue Zeitschrift für Musik*. – 1989. – №4. – S.4–6.

References

1. Adorno T. *Filosofija novoj muzyki*. Per. s nem. / Perevod B. Skuratova. Vst. st. – K. Chuhrukidze. – M.: Logos, 2001. – 352 s.
2. Bychkov V. V. *Avangard* / V. V. Bychkov // *Novaja filosofskaja jenciklopedija*. V 4 t. T.1. – M.: Mysl', 2000. – S.27–34.
3. Vysockaja M., Grigor'eva G. «Muzyka XX veka: ot avangarda k postmodernu». – M.: Moskovskaja konservatorija, 2011. – 440 s.
4. Dal'hauz K. «Novaja muzyka» kak istoricheskaja kategorija // *Jelektronnoe periodicheskoe izdanie «Otkrytyj tekst»*. – URL: <http://www.opentextnn.ru/music/Perception/?id=5550> (data zvernennja 20.01.2017).

www.opentextnn.ru/music/Perception/?id=5550 (data zvernennja 20.01.2017).

5. Deljov Zh., Gvattari F. Rizoma. Tysjacha plato, glava pervaja // Vostok Al'manah №11/12 (35/36), nojabr'–dekabr', 2005. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: URL: (data zvernennja 10.01.2017).

6. Liotar Zh.–F. Sostojanie postmoderna. – M.: Inst–t jeksperimental'noj sociologii. – SPb.: Inostrannaja literatura, 1994. – 160 s.

7. Nest'ev I. V. O muzykal'nom avangarde – podlinnom i mnimom (Sovetskaja muzyka v ee vzaimootnoshenijah s Zapadom) / I. V. Nest'ev // Voprosy estetiki. – M.: Muzyka, 1965. – Vyp.7. – S.250–281.

8. Papenina A. N. Muzykal'nyj avangard srediny XX veka i problemy hudozhestvennogo vosprijatija. – SPb.: Izd–vo SPbGUP, 2008. – 152 s.

9. Pol'djaeva E. G. Zvukovye otkrytija rannego russkogo avangarda / E. G. Pol'djaeva, T. A. Starostina // Russkaja muzyka i XX vek. (Russkoe muzykal'noe iskusstvo v istorii hudozhestvennoj kul'tury XX veka) / red.–sost. M. G. Aranovskij. – M.: OAO «Vneshtorgizdat», 1997. – S.589–623

10. Fuko M. Arheologija znanija: Per. s fr. / Obshh. red. Br. Levchenko. – K.: Nika–Centr, 1996. – 208 s.

11. Jeko U. Zametki na poljah «Imeni rozy» // Jeko U. Imja rozy. – M.: Knizhnaja palata, 1989. – S.468–481.

12. Habermas Ju. Modern – nezavershennyj proekt [Tekst] [Elektronnyj resurs]. – URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php.

13. Bekker P. Neue Musik (nim.) // Gesammelte Schriften. – Stuttgart und Berlin: Deutsche Verlags-Anstalt, 1923. – Bd.3. – S.85–118.

14. Danuser H. Zur Kritik der musikalischen Postmodern / Neue Zeitschrift für Musik. – 1989. – №4. – S.4–6.

Svystun V. V., graduate student, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), vyacheslavsvist@gmail.com

«New music» as music of avant-garde and postmodern: to the problem of chronological and conceptual topography

The purpose of the article is an attempt to define chronological, operational and conceptual space of consideration of new music as music of avant-garde and postmodern, to show that the base of this community is consecutive devotion to experimental practices in search of new expressive means and conscious aspiration for revolutionary changes of music facture and forms of its social and cultural functioning.

The special attention was given to the issue of objection and, at the same time, succession in dialectical development of music from modernism through avant-gardism to postmodernism. It is shown in the article that formation of research discourse of new music was made by virtue of West European, first of all, German, researchers, while due to the ideological commitment in national science of Soviet period its objective development was disapproved and hindered in every possible way.

Keywords: new music, avant-garde, avant-gardism, modern, modernism, postmodern, postmodernism, the musical experiment, new musical expression.

* * *

УДК 101:007

Скороварова Є. В.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії культури і культурології, Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля (Україна, Северодонецьк), skorovarova@gmail.com

Сілютіна І. М.,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії культури і культурології, Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля (Україна, Северодонецьк), ira128@ukr.net

КОНЦЕПТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Традиційно інформаційну діяльність розглядають з позицій її інституційного функціонування і правового регулювання або спеціалізованої діяльності. Проте поняття інформаційної діяльності досі категоріально не оформлено та існує в сучасній науці лише в концептуальному вигляді. Сучасні дефініції є виключно інструментальними, використовуються або в обмеженому полі спеціалізованої діяльності, або в обмеженій сфері взаємодієносин, однак сутільні практики вже давно вийшли за рамки таких визначень. Існує потреба у реактуалізації концепту «інформаційна діяльність», що дозволить конкретизувати зміст цього поняття. Для цього пропонується звернутися до доробків філософії діяльності та теорії інформації, оскільки філософський

зміст поняття «діяльність» повністю ігнорується у сучасному використанні концепту інформаційної діяльності, а традиція використання терміну «інформація» робить це поняття настільки абстрактним, що повністю розмивається межа між інформаційними та позінформаційними процесами.

Ключові слова: діяльність, інформаційна діяльність, інформація, теорія інформації, філософія діяльності.

Як легендарний цар Мідас усе перетворював на золото, так і сучасна людина все, до чого торкається, перетворює на інформацію. Людина може у всьому побачити інформацію й тому виникає спокуса розглянути інформацію як субстанціальну основу сушого замість функціональної форми. На цю понятійну субституцію також впливає розвиток сучасних технологій, завдяки якому вчені та бізнес можуть використовувати у своїй діяльності так звані «великі дані» (Big Data). Те, що раніше було інформаційним шумом, стає цінною інформацією, перспективними відомостями, які допомагають виявити процеси та зв'язки, що відбуваються на більш інтегрованому й глибокому рівні.

На повсякденні практики сучасного соціокультурного буття значно вплинула також й інтернетизація суспільства. Завдяки розповсюдженню інтернет–комунікацій та інтернет–технологій людство виробляє й споживає величезну кількість інформації. Все більш велику частку в інтернет–комунікації займають інформаційні, інформаційно–розважальні, інформаційно–освітні ресурси, а, отже, і діяльність зі створення та поширення відповідного їм контенту й аналітико–синтетичної переробки інформації. Все більшою стає роль інформаційного медіатора, який може відфільтрувати цінні для споживача дані від тих, що не мають для нього цінності. Окрім того, бізнес має потреби в спеціалістах у сфері інформаційної аналітики та інформаційно–комунікативної діяльності.

Займатися цими видами діяльності можуть як професіонали, які працюють в традиційній інституційній сфері створення, переробки, збереження, поширення інформації, так й «аматори», проте останні часто можуть мати більший вплив на суспільство, ніж професіонали. Діяльність цих аматорів може бути як низької якості, так і досягати експертного рівня, може бути на рівні хобі, а може бути джерелом заробляння коштів або соціального капіталу.

Таким чином, межа між професіоналами та аматорами поступово зникає, оскільки створення, поширення та збереження інформаційних продуктів стало заняттям не тільки професіоналів у сфері інформаційної діяльності, а й звичайних людей.

Окрім того на цю нішу претендує й сфера ІТ. Створюється програмне забезпечення, мета якого або допомогти людині в окремих видах інформаційної діяльності, або взагалі замінити її. Експерти, споглядаючи на стрімкий розвиток нейромереж, пророкують, що згодом вони зможуть замінити людину на тих типах інформаційної діяльності, котрі не потребують значного ступеню креативу.

Таким чином ми маємо ситуацію, коли саме поле суспільної практики змушує звернутися до роз'яснення суті поняття «інформаційна діяльність». Бо не зовсім ясно, що саме є інформаційною діяльністю?

Так, візьмемо, як приклад, типове інформаційне видання, в якому працює журналіст – професіонал у сфері інформаційної діяльності. В наш час, коли життєвий

цикл такого типу інформації як новини максимально прискорився, роботою середньостатистичного вітчизняного журналіста є або безпосереднє розповсюдження новин великої інформаційної агенції (поширення) або часткове перероблення цієї інформації (рерайтинг). Виникає питання, чим відрізняється від цієї практики репостинг інформації у соцмережах звичайною людиною, простим її користувачем? Чи факт отримання грошей за таку діяльність є ознакою інформаційної діяльності? А може диплом, отриманий у вищому навчальному закладі зі спеціальності, яка пов'язана з інформаційною сферою, автоматично робить будь-яку діяльність інформаційною? Можливо критерієм, який відрізняє справжню інформаційну діяльність від несправжньої, є суспільна корисність? Але в цьому прикладі вона не є очевидною. А якщо по інший бік журналіста буде не звичайна людина, а блогер – лідер суспільної думки, який має великий інформаційний вплив на аудиторію?

Треба або максимально розширити зміст категорії «інформаційна діяльність» (і тоді навіть коментар до повідомлення буде актом інформаційної активності), або спробувати конкретизувати визначення, для чого доцільно звернутися до теоретичного доробку науковців.

Традиційно інформаційну діяльність розглядають або з позицій спеціалізованої діяльності (бібліотечної, архівної тощо), як, наприклад, вітчизняні дослідники В. Горовий, Н. Меньківська [4; 8], або її інституційного функціонування та правового регулювання, як це роблять С. О. Дорогих, Л. Коваленко, Ю. Шемшученко, І. Чиж [5; 7; 10]. Але це призводить до того, що розуміння інформаційних процесів у суспільстві консервується на рівні ХХ століття, коли державні інформаційні інституції й мас-медіа були найбільш яскравою демонстрацією інформативності в суспільстві.

Проте більшість існуючих дефініцій, які використовуються у вітчизняній літературі, це правові визначення, вони були створені, щоб регулювати правові відносини у сфері інформаційної діяльності, тому шукати в них розкриття сутності цього поняття не варто. Більш того, як зазначає К. І. Беляков, «зі змісту чинного закону складається таке враження, що уся інформаційна діяльність, принаймні в Україні, зводиться до діяльності журналістів, засобів масової інформації та їх працівників» [2, с. 65].

Інституціонально-правові визначення через професійну інформаційну діяльність вже не актуальні тому, що з'явилися нові альтернативи.

Таким чином, ми можемо констатувати, що інформаційна діяльність не має ще категоріально-понятійного оформлення, а існує в сучасній науці лише в концептуальному вигляді. Бо сучасні дефініції є виключно інструментальними, оскільки використовуються або в обмеженому полі спеціалізованої діяльності, або в обмеженій сфері взаємовідносин.

Більш широке концептуальне поле нам може надати філософія й теорія інформації. На нашу думку, прояснення сучасного концепту інформаційної діяльності у науковому дискурсі треба розпочати з аналізу концепту «діяльність».

У визначенні сутності поняття інформаційної діяльності категорія діяльності є початковою та фундаментальною. Цьому є декілька причин.

По-перше, поняття діяльності є родовим стосовно поняття інформаційної діяльності. Саме тому загальні ознаки та сутнісний зміст «діяльності» є конститутивними щодо визначення «інформаційної діяльності».

По-друге, при формуванні поняття діяльності проблематика інформаційних типів активності людини розглядалася при аналізі тих чи інших діяльнісних форм. Наприклад, активно аналізувалася комунікаційна діяльність як специфічна людська практика, але, що не дивно, розглядалася вона з точки зору складових елементів діяльності як такої.

По-третє, поняття «діяльність» у своєму класичному розумінні корелює з поняттям «культура», що, у перспективі структуралістських, семіотичних та постмодерних стратегій аналізу соціокультурних систем, демонструє нам у перспективі інфоцентристського підходу примордіальність того, що зветься зараз «інформацією», у початкових структурах антропологічного буття. Теоретичні експлікації специфіки змісту діяльності та її різноманітних форм вже мали справу з дискурсивними елементами концепту інформаційної діяльності. Розгляд сутності діяльності мав на увазі розгляд сутності людини, розгляд сутності людини призводив до розгляду сутності культури, а сутність культури вже співвідносилася з такими формами її реалізації як мова, мистецтво, пізнання, релігія, міф тощо. Тобто, з тим, що Ернст Касирер називає символічними формами, аксіологі – ціннісними формами людського буття, семіотики – знаковими системами та системами вторинного моделювання, структуралісти та постмодерністи – текстами, дискурсами і нарративами (гранднарративами). Інакше кажучи, проблематика діяльності одразу була пов'язана з концептом інформації. Хоча вона й не трансформувалася у категоризацію поняття «інформаційна діяльність».

Основи теорії діяльності сформовані у німецькій класичній філософії, в якій було закладено підвалини підходу до діяльності як телеологічної активності, доцільного процесу, що поєднує ціль із результатом. І. Фіхте першим розглянув діяльність як основу суспільного буття й вказав на сутнісні характеристики діяльності:

- 1) людина є активним початком діяльності;
- 2) джерелом діяльності є протиріччя між уявленнями «Я» (обов'язками) і реальністю («не-Я»);
- 3) діяльність є всезагальним процесом;
- 4) сфера суспільних стосунків є простором реалізації діяльності [13, с. 434–485].

Витоки сучасної концепції діяльності знаходяться у теоретично-методологічній спадщині марксистської філософії. Діяльність в даній концепції розглядається як складна розв'язкова система, що відображає процес становлення співвідношень між об'єктивним і суб'єктивним. В. Виставкін зазначає, що положеннями, які визначали зміст марксистської теорії діяльності є наступні [3, с. 40–92]:

- 1) породжена суспільством опосередкованість людини та природи формує діяльність;
- 2) діяльність є універсальним системним принципом людського буття;
- 3) потреби людини завдяки діяльності перетворюються на реальні суспільні цілі;
- 4) діяльність є об'єктивним процесом людської активності у суспільстві;
- 5) діяльність є відображенням суб'єктивного моменту соціальності;
- 6) суб'єкт та об'єкт отримують зв'язок через доцільність як структуру діяльності.

Цікаво, що у рамках визначення діяльності однією з головних проблем було питання співвідношення діяльності та буття, яке зараз можна також побачити у поглядах на сутність інформації. Діяльність розглядалася В. Швирьовим [14, с. 69–70]: 1) як особлива активна реальність, що має свою власну будову і протилежна пасивному буттю, якому вона нав'язує форми організації; 2) як надбудова над певними феноменами природної або соціальної дійсності, котра залежить від них і є свого роду їхнім специфічним проявом, хоча при цьому сам факт самостійного існування діяльності не заперечується; 3) як субстанціональна єдність суб'єкта й об'єкту, де діяльність сутність суб'єкта розуміється тут як іманентний продукт розвитку самого буття, як атрибут субстанції.

Певним чином сучасні атрибутивна та функціональна концепції інформації повторюють ці ж самі положення у визначенні природи інформації (і, певна річ, інформаційної діяльності).

Треба вказати, що базовою характеристикою діяльності є категорія цілі, через яку постають інші структурні компоненти діяльності: А. Огурцов визначає, що «Діяльність припускає раціонально сформульовані цілі, раціональний вибір засобів, порівняння цілей і обраних засобів, раціонально обгрунтоване ухвалення рішення, цілеспрямовані акти діяльності і, нарешті, об'єктивні результати, які далеко не завжди співпадають, а часто навіть суперечать поставленим цілям» [9, с. 193].

На наш погляд, теорія М. Кагана є найбільш фундаментально розробленою концепцією діяльності. Згідно з нею, діяльність у своєму генезисі є системою, заснованою на перетворенні життєдіяльності живих істот на соціокультурну діяльність людини як суспільної істоти. При цьому «початковий стан зберігається у перетвореному вигляді нової надскладної системи, фундаментом якої він був й у складі якої він утримався. Дійсно, у людини біологічна життєдіяльність залишається матеріальною базою, на якій вибудовується будівля соціокультурної діяльності, але ця остання вбирає в себе свій біологічний фундамент, не дозволяючи йому функціонувати у чистому вигляді. Яку б велику роль не відігравали у деяких ситуаціях людського життя різні форми біологічної активності, вони завжди виявляються олюдненими, стаючи певним моментом цілісної діяльності особистості» [7, с. 41]. Активність людини спрямована на забезпечення не лише біологічного, але й соціального життя, що і виражається у більш складній та різноманітнішій діяльності, котра охоплює і біологічну життєдіяльність, і соціокультурну практику.

М. Каган виділяє три основні елементи в структурі діяльності: 1) суб'єкта діяльності, наділеного активністю, яка спрямовується на об'єкти або на інших суб'єктів (наприклад, конкретний індивід, соціальна група або суспільство в цілому); 2) об'єкт діяльності, на який спрямована активність суб'єкта (наприклад, природний предмет, культурний артефакт, соціальний інститут, суб'єкт, який сам себе пізнає); 3) спосіб діяльності – активність, яка виражається у тій або іншій формі опанування об'єкту суб'єктом (перетворююча, пізнавальна тощо) або у взаємодії суб'єкта з іншими суб'єктами (комунікативна) [6, с. 46–47].

У цілому М. Каган виділяє перетворюючий, пізнавальний, ціннісно-орієнтаційний, комунікативний та художній (синтезуючий у собі всі попередні) способи діяльності.

Механізмом, який регулює діяльність людини, є її психіка – історично сформована структура надбіологічного

контролю та програмування біологічної поведінки, яка здійснює ці процеси через послідовність наступних фаз [7, с. 145–146]: 1) збір і переробку інформації; 2) втілення переробленої інформації у стратегічні й тактичні програми регуляції; 3) передачу переробленої інформації іншим людям для координації спільної активності; 4) оптимізації наявної інформації заради підвищення коефіцієнту корисної дії здійснюваних операцій.

З такої точки зору інформаційна діяльність по відношенню до інших способів діяльності виступає як форма регуляції й контролю реалізації цих способів. Це одна з причин, чому М. Каган не відносився до інформаційної активності як способу діяльності. Інша – багато аспектів інформаційної регуляції діяльності вчений відносив саме до способів діяльності, а саме: 1) збір і переробка інформації – перетворююча та пізнавальна діяльність; 2) втілення інформації у програми регуляції та оптимізація – ціннісно-орієнтаційна діяльність; 3) передача інформації – комунікативна діяльність; 4) системна єдність цих аспектів інформації – художня діяльність.

До того ж, пізнавальну діяльність М. Каган характеризує як активне отримання інформації про якість об'єкту (знання), а ціннісну – як активне надання об'єкту значимості, інформації про значення об'єкта для суб'єкта (цінності) [7, с. 53]. А у комунікативній діяльності відбувається активний обмін знаннями та цінностями. Але, таким чином, інформаційна специфіка діяльності виявляється диспергованою між усіма способами діяльності і не конкретизується.

Однак у сучасний період домінування інформаційних технологій та підходів окреслення і конкретизація інформаційної діяльності набуло актуальності, що й призвело до спроб визначення поняття інформаційної діяльності, які, однак, не дозволяють виявити дійсну специфіку цього способу діяльності.

Доповнити концептуальне поле поняття «інформаційна діяльність» дозволяє теорія інформації.

В історії концепт інформації мав багато іменувань: ім'я, знання, одкровення, факти, новини, відомості, данні, погляди, чутки, постправда. Зараз маємо тенденцію до об'єднання усіх цих понять в одному концепті «інформація». До нього навіть можна віднести поняття інформаційного шуму, бо в сучасному гуманітарному дискурсі воно відноситься не до технологічно-комунікаційної сторони інформації, а до якісної. Однак це призводить до того, що гносеологічний наголос у концепті інформації вже не звучить досить акцентовано, епістемологічна спрямованість загубилася на фоні інтерпретаційної.

Теорія інформації з початку свого виникнення була пов'язана з проблемою передачі повідомлення по каналах зв'язку, що призвело до погляду на інформацію як на свого роду кількісно-імовірнісну структуру, хоча сам засновник математичної теорії зв'язку використовував термін «кількість інформації» стосовно об'єкту своїх досліджень. Р. Акоф і Ф. Емері взагалі вказують, що К. Шеннон вживав поняття лише у технічному смислі: «Всупереч своїй термінології, Шеннон займався тим, що можна назвати кількістю переданих повідомлень, а не кількістю повідомленої інформації» [1, с. 147].

Тим самим лише один аспект інформаційної активності, а саме передача інформації, був покладений у основу імовірнісної теорії інформації, що, незважаючи на вдали для технічних розрахунків концепт, сутнісно

обмежувало поняття і розуміння інформації та інформаційної діяльності.

Вплив цього обмеженого розуміння ми можемо побачити, приміром, у концепціях бібліотечно-інформаційної або науково-інформаційної діяльності, що ґрунтуються саме на аспекті передачі інформації на носіях інформації (документах). Як підкреслює К. І. Беляков, «у науковій думці використовується легалізована законом словосполучка «інформаційний ресурс» як «сукупність документів в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо)» [2, с. 63].

Наслідки вказаного підходу спостерігаються у галузі законодавства, де інформація постає як «будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [11] та є об'єктом інформаційних відносин. Збір, одержання, зберігання, використання, поширення, охорона та захист інформації розглядаються як види інформаційної діяльності. Однак ці види, як й інформаційна діяльність та інформаційні відносини, у сучасній редакції Закону України «Про інформацію» не визначені, оскільки, знов таки, увага концентрується на документах та інформаційній продукції – матеріальних носіях інформації та матеріалізованих результатах інформаційної діяльності (які, певним чином, також є матеріальними носіями зібраної, збереженої, використаної тощо інформації).

Семантична теорія інформації бере до уваги смислові аспекти, однак вона пов'язує семантичну властивість інформації із здатністю користувача приймати повідомлення, використовуючи для цього тезаурус користувача (сукупність відомостей, якими володіє користувач), як це робить Ю. Шрейдер [15]. Однак, на противагу занадто «об'єктивній» імовірнісній теорії, яка зосереджується на кількісних характеристиках повідомлень, семантична теорія занадто «суб'єктивна», оскільки зосереджується на якісних характеристиках реципієнта, його специфічно сформованій базі індивідуальних знань та потреб. Виразом цього підходу можна вважати, наприклад, попередню редакцію Закону України «Про інформацію», в якому інформаційна діяльність розглядалася «як сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави» [2, с. 64]. Тут у якості видів інформаційної діяльності виступають: одержання інформації – набуття, придбання, накопичення відповідно до чинного законодавства України документованої або публічно оголошеної інформації громадянами, юридичними особами або державою; використання інформації – задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави; поширення інформації – розповсюдження, обнародування, реалізація у встановленому законом порядку документованої або публічно оголошеної інформації; зберігання інформації – забезпечення належного стану інформації та її матеріальних носіїв [там само].

Як зазначає К. Беляков, «такий перелік стосується суто дій суб'єктів інформаційної діяльності і пов'язаних з ними операцій» [2, с. 67].

Окрім кількісно-імовірнісної та семантичної теорій інформації існує також прагматична теорія. Її яскравим представником є Р. Акоф, який розробляв необіхевіористську інтерпретацію шеннонської концепції інформації [16]. І хоча цей аналіз так само, як і семантична теорія, зосереджується на одержувачі інформації, він спрямований на виявлення інформаційних

чинників регуляції поведінки одержувача. Інакше говорячи: як інформація впливає на поведінку та діяльність суб'єкта. Р. Акоф намагався виявити, що у структурі інформаційної взаємодії дозволяє впливати на реципієнтів інформації. Основою цього впливу він вважає цілеспрямований стан, який виникає у ситуації прагнення індивідом чогось або до чогось, і в якому існують альтернативні шляхи з неоднаковою ефективністю для досягнення цього чогось. Обмін інформацією (комунікація) як обмін повідомленнями (сукупностями знаків) визначає вибір послідовності дій на основі отриманої інформації, яка є фундаментом оцінки ефективності і цінності результатів дій.

Р. Акоф зосереджується на взаємодії індивідів, де розглядає відправника інформації як джерело повідомлення, а реципієнта як одержувача повідомлення. Цей шеннонський підхід обмежує розуміння інформаційної діяльності, хоча в цілому прагматична інтерпретація розширює розуміння інформації та інформаційної взаємодії. Треба зауважити, що крім відносин «суб'єкт-відправник – суб'єкт-одержувач», отримання інформації може також відбуватися у атенційних відносинах «об'єкт-відправник – суб'єкт-одержувач», наприклад, у мистецтві, де людина має справу в першу чергу не з автором твору, а з самим твором, або у рефлексійних відносинах так званої автокомунікації «Я – Я» (Ю. Лотман) тощо. В цілому, прагматична концепція інформації Р. Акофа близька до розуміння інформаційних аспектів діяльності в концепції М. Кагана, однак якщо перший зосереджується на аналізі інформаційної діяльності без діяльності, то другий вказує на інформаційну діяльність без інформації.

У філософії інформації сформувалися два основні підходи до інформації: атрибутивний та функціональний.

Атрибутивна концепція розглядає інформацію як властивість рухомої матерії (у новітніх теоріях як властивість буття, сущого, реальності тощо), що проявляється у структурності, упорядкованості, різноманітності, організації тощо. Як зрозуміло з назви, цей підхід розглядає інформацію як атрибут усього, що існує, як невід'ємну частину неорганічної й органічної природи, людини і суспільства. Основою цього підходу є абстрагування та спекуляції на основі теорії інформації К. Шеннона, негентропійного принципу інформації Л. Брілюєна, який бачив в інформаційних процесах рух до упорядкування, до організації системи в протилежність ентропійним фізичним процесам. При цьому, інформація визнається прихильниками атрибутивної інтерпретації як незалежна від систем властивість цих систем. Однак, як вже давно вказував В. С. Тьютін, «той факт, що теоретико-інформаційні оцінки можна застосовувати до об'єктів неорганічної природи, свідчить не про те, що там актуально відбуваються інформаційні процеси, а про те, що методами теорії інформації ми оцінюємо різноманітність (і складність) цих об'єктів, оскільки властивість різноманітності й складності лежить в основі кількісної міри інформації» [12, с. 19].

Свого роду виразником ідей атрибутивного підходу з урахуванням розвитку інформаційних технологій та спадщини постмодернізму у сучасній філософії є Л. Флоріді, який розробляє концепцію інформаційного реалізму. Філософ вважає, що світ є тотальністю інформаційних об'єктів, оскільки усі об'єкти універсуму з певної точки зору (на інформаційному рівні абстракції) є

структурами даних, і тому світ є інфосферою, яка включає в себе як фізичні об'єкти, так і біологічні організми, людей, сім'ї, корпорації, співтовариства, уряди, соціуми тощо. Люди є інформаційними об'єктами, які динамічно створюють інші інформаційні об'єкти, формуючі таким чином комплексні динамічні інтерінформаційні об'єкти [17]. А оскільки сучасні інформаційні та комунікативні технології стрімко розвиваються і стають частиною повсякденних речей, роблячи їх інтерактивними у взаємодії не тільки з людьми, але і з іншими речами (тут можна пригадати концепції «інтернету речей» та «інтернету всього»), то можна казати, що у сучасному суспільстві відбувається реінформація – процес інженерної переробки речей (реінжиніринг). Люди, штучні інтелектуальні агенти та повсякденні речі стають частиною реінформованого світу. У рамках цієї концепції можна сказати, що реінформація не просто змінює поняття «діяльності» та «інформаційної діяльності» – цей процес робить їх тотожними. І ця теорія добре відображає зміни як у діяльності людей взагалі, так і в інформаційній діяльності зокрема.

Функціональна концепція розглядає інформацію як властивість самокерованих і самоорганізованих кібернетичних систем – тварин та зграй, людей та суспільства, технологій та технологічних систем. Ця властивість пов'язана з керуванням – отриманням, переробкою та перетворенням інформації від джерела, яка постає як стимул (наказ) до тієї або іншої дії.

Деякі функціоналісти вказують, що інформація існує лише у людській діяльності та суспільстві, а в світі тварин і технологій функціонують протоінформація та редуквана формальна інформація відповідно. Цей функціональний підхід до інформації є антропоцентричним та пов'язаним з семантично-прагматичним розумінням інформації.

Однак головна ідея функціональної концепції – це наголошення на зв'язку понять інформації та керування, що дозволяє знову вказати ще на виявлений М. Каганом зв'язок між інформацією та регулюванням діяльності, іншими словами на кореляцію між поняттями інформаційної діяльності та регуляцією (програмуванням, моделюванням) діяльності.

У змаганні між атрибутивною та функціональною концепціями інформації в площині соціокультурних практик ми можемо побачити, що атрибутивна концепція одержує перемогу. Цьому факту, звісно, сприяв бурхливий розвиток інформаційних технологій, який призвів до того, що не тільки комп'ютерні пристрої увійшли у наше повсякдення, але й інформаційні концепти, метафори й аналогії щільно вплелися у тканину концептосфери суспільства, в мовну картину світу.

Інформатизація суспільства неминуче тягне за собою й комп'ютерно-інформаційну метафоризацію суспільного буття у всіх його проявах, що не сприяє проясненню сутності інформації, але є досить логічним наслідком становлення інформаційного суспільства. Ми порівнюємо людський розум з комп'ютером, а не навпаки, говоримо, що ДНК є генетичною інформацією, а не генетичним матеріалом тощо. І це прямий наслідок того, як сучасна технологічно-інформаційна ситуація визначає і регулює не тільки нашу повсякденність, але регуляцію цієї повсякденності. Сучасна діяльність є інформаційною діяльністю у прямому сенсі цього слова, оскільки технологічно-інформаційних впливів сучасній людині дуже важко уникнути.

Однак треба розуміти, що завдяки технологіям, властива діяльності форма регуляція сама стала способом діяльності – інформація (інформування) використовується не для регулювання процесів діяльності, вона сама стала процесом діяльності. І розуміння специфіки змісту цієї діяльності як такої та її сучасної форми має бути втіленим не лише у теоретичному, але і у практичному (наприклад, освітньому та законодавчому) дискурсах.

Список використаних джерел

1. Акофф Р. О целеустремленных системах / Р. Акофф, Ф. Эмерри. – М.: Советское радио, 1974. – 272 с.
2. Беляков К. І. Інформаційна діяльність: зміст та підходи до класифікації / К. І. Беляков // Інформація і право. – 2012. – №1. – С.63–69.
3. Выставкин А. В. Теория деятельности в советской философии: Историко-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 / Выставкин Александр Викторович. – М., 2000. – 180 с.
4. Горовий В. Сучасна інформаційна діяльність: бібліотечний аспект / В. Горовий // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – 2010. – Вип.26. – С.12–20.
5. Дорогих С. О. Сутність та визначення понять «інформаційна діяльність» та «інформаційна діяльність органів влади» / С. О. Дорогих // Інформація і право. – 2013. – №3. – С.74–82.
6. Каган М. С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа) / М. С. Каган. – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
7. Коваленко Л. П. Теоретичні проблеми розвитку інформаційного права України: монографія / Л. П. Коваленко. – Х.: Право, 2012. – 248 с.
8. Меньківська Н. С. Інформаційна діяльність державних архівів: сутність та визначення / Н. С. Меньківська // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2009. – №3. – С.51–55.
9. Огурцов А. П. От принципа к парадигме деятельности / А. П. Огурцов // Эргономика: Труды ВНИИТЭ. – М.: ВНИИТЭ, 1976. – С.189–239.
10. Правове забезпечення інформаційної діяльності в Україні / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Чиж. – К.: Юридична думка, 2006. – 184 с.
11. Про інформацію: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>. – Назва з екрану.
12. Тухтин В. С. Теория отражения в свете современной науки / В. С. Тухтин. – М.: Знание, 1971. – 48 с.
13. Фихте И. Факты сознания / Иоганн Фихте // Факты сознания. Назначение человека. Наукоучение. – Минск: Харвест, 2000. – С.392–545.
14. Швырев В. С. Задачи разработки категории деятельности как теоретического понятия / В. С. Швырев // Эргономика: Труды ВНИИТЭ. – М.: ВНИИТЭ, 1976. – С.68–80.
15. Шрейдер Ю. А. Об одной модели семантической теории информации / Ю. А. Шрейдер // Проблемы кибернетики. – 1965. – Вып.13. – С.233–240.
16. Ackoff R. L. Towards a Behavioral Theory of Communication // Management Science. – 1958. – Vol.4. – №3. – P.218–234.
17. Floridi L. The Blackwell Guide to the Philosophy of Computing and Information / L. Floridi. – Oxford: Blackwell, 2003. – 392 p.

References

1. Akoff R. O tselestremlyonnyh sistemah / R. Akoff, F. Emerri. – M.: Sovetskoe radio, 1974. – 272 s.
2. Belyakov K. I. Informatsiyna diyalnist: zmist ta pidhodi do klasifikatsiyi / K. I. Belyakov // Informatsiya i pravo. – 2012. – №1. – S.63–69.
3. Vyistavkin A. V. Teoriya deyatelnosti v sovetskoj filosofii: istoriko-filosofskiy analiz: dis. .... kand. filoz. nauk: 09.00.03 / Vyistavkin Aleksandr Viktorovich. – M., 2000. – 180 s.
4. Goroviy V. Suchasna informatsiyna diyalnist: bibliotichniy aspekt / V. Goroviy // Naukovi pratsi Natsionalnoyi biblioteki Ukraini im. V. I. Vernadskogo. – 2010. – Vip.26. – S.12–20.
5. Dorogih S. O. Sutnist ta viznachennya ponyat «informatsiyna diyalnist» ta «informatsiyna diyalnist organiv vladiv» / S. O. Dorogih // Informatsiya i pravo. – 2013. – №3. – S.74–82.
6. Kagan M. S. Chelovecheskaya deyatelnost (Opyit sistemnogo analiza) / M. S. Kagan. – M.: Politizdat, 1974. – 328 s.
7. Kovalenko L. P. Teoretichni problemi rozvitku informatsiynogo prava Ukraini: monograflya / L. P. Kovalenko. – H.: Pravo, 2012. – 248 s.

8. Menkivska N. S. Informatsiyna diyalnist derzhavnih arhiviv: sustinist ta viznachennya / N. S. Menkivska // Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologiya. – 2009. – №3. – S.51–55.

9. Ogurtsov A. P. Ot printsipa k paradigme deyatelnosti / A. P. Ogurtsov // Ergonomika: Trudyi VNIITE. – M.: VNIITE, 1976. – S.189–239.

10. Pravove zabezpechennya informatsiynoyi diyalnosti v Ukraini / za zag. red. Yu. S. Shemshuchenka, I. S. Chizha. – K.: Yuridichna dumka, 2006. – 184 s.

11. Pro informatsiyu: Zakon Ukraini [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>. – Nazva z ekranu.

12. Tyuhtin V. S. Teoriya otrazheniya v svete sovremennoy nauki / V. S. Tyuhtin. – M.: Znanie, 1971. – 48 s.

13. Fihte I. Faktyi soznaniya / Iogann Fihte // Faktyi soznaniya. Naznachenie cheloveka. Naukouchenie. – Minsk: Harvest, 2000. – S.392–545.

14. Shvyirev B. S. Zadachi razrabotki kategorii deyatelnosti kak teoreticheskogo ponyatiya / V. S. Shvyirev // Ergonomika: Trudyi VNIITE. – M.: VNIITE, 1976. – S.68–80.

15. Shreyder Yu. A. Ob odnoy modeli semanticheskoy teorii informatsii / Yu. A. Shreyder // Problemy kibernetiki. – 1965. – Vyip.13. – S.233–240.

16. Ackoff R. L. Towards a Behavioral Theory of Communication // Management Science. – 1958. – Vol.4. – №3. – P.218–234.

17. Floridi L. The Blackwell Guide to the Philosophy of Computing and Information / L. Floridi. – Oxford: Blackwell, 2003. – 392 p.

Skorovarova E. V., PhD, associate professor of department philosophy of culture and science of culture, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Ukraine, Severodonetsk), skorovarova@gmail.com

Siliutina I. M., Cand. Sci. (Ped.), associate professor of department philosophy of culture and science of culture Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Ukraine, Severodonetsk), ira128@ukr.net

The concept of information activities in a modern scientific discourse

Usually, information activities are considered from the standpoint of the functioning of its institutional and legal regulation activities. The concept of information activities categorically is not documented yet and only in a conceptual form. Modern definitions are purely instrumental, or can be used in a limited specialized field of activity, or in the limited sphere of relationships, but social practices moved beyond such definitions long time ago. There is a need of reactualization of the concept «information activities», it will allow to specify the content of this concept. For this purpose, it is referred to turn to the philosophy of activities and theory of information, because the philosophical content of the concept of «activity» is completely ignored in the modern use of the concept of information activities, and the tradition of using the term «information» makes this concept so abstract that completely blurs the line between information and out information processes.

Keywords: activities, information, information activities, theory of information, philosophy of activities.

* * *

УДК [130.2:572]:316.613.434

Слюсар В. М.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Житомирський державний університет ім. Івана Франка (Україна, Житомир), vadniksl@rambler.ru

«МІФІЧНЕ» НАСИЛЛЯ ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНОГО НАСИЛЛЯ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Аналізується форма соціального насилля, яка ґрунтується на агресії, на односкладовій світовідчуттєвій міфологемі кращої альтернативи та спрощеному поясненні існуючої ситуації. «Міфічне» насилля здійснюється на основі міфологічного типу мислення і спрямоване на заперечення конкретних соціальних норм та правил, на делегітимізацію правової системи суспільства і на легітимізацію та виправдання насилля.

Ключові слова: насилля, соціальне насилля, соціальні трансформації, «міфічне» насилля, міфічне мислення.

Період історії людства за останні два століття сміливо можна визначити апогеєм насилля. Незважаючи на спроби утвердження принципу гуманізму як основи

соціального життя та демократії як основи політичного життя, соціальні трансформаційні процеси позначаються значною кількістю жертв фізичного насилля. Перед науковцям актуалізується необхідність вивчення механізмів та інструментів здійснення насилля на різних етапах соціальних трансформацій.

Якщо взяти за основу світоглядні елементи, які домінують при поясненні необхідності застосування тих чи інших видів насилля, можна виокремити наступні його форми: «міфічна» (насилля ґрунтується на агресії, на односкладовій світовідчуттєвій міфологемі кращої альтернативи та спрощеному поясненні існуючої ситуації); «божественне» (на вірі, відбувається сакралізація насильницьких дій) та «раціональне» (раціональне усвідомлення об'єктами необхідності та невідворотності насилля). Кожна з цих форм має своє призначення відповідно до соціальних трансформаційних процесів: «міфічне» насилля спрямоване на заперечення конкретних соціальних норм та правил, «божественне» – на інтеграцію суспільства на основі безпеліційного сприйняття нововстановлених норм та правил, а «раціональне» – на їх підтримку легітимними засобами. Запропонована класифікація суттєво доповнює запропоновану В. Беньяміном [1; 2].

Утвердження «міфічного» насилля спричинено необхідністю зміни конкретних соціальних норм та правил, реалізація яких заперечує функціонування певних соціальних груп та спільнот. Домінування цієї форми насилля над іншими показує відсутність у суспільстві механізмів розв'язання соціальних конфліктів, що виникли в результаті невідповідності цих норм та правил потребам цих груп та спільнот. Пояснення змісту «міфічного» насилля потребує з'ясування сутності міфу та соціального міфу як його підґрунтя, адже у міфах відображено певні уявлення про світ, міфи є історичним типом світогляду, є методом формування відповідного способу мислення. Звісно, переважна більшість учених визнають міф найархаїчнішим типом світогляду (хоча деякі, зокрема А. Герасимчук, на перше місце ставлять релігію), який певною мірою втратив своє соціальне значення, але залишається важливим елементом буття суспільства. Але незалежно від діахронічної послідовності виникнення виокремлюються три типи мислення: міфологічний, релігійний та науковий. Виникає питання про актуальність першого типу у сучасному світі. Низка дослідників міфів, зокрема Е. Кассирер, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, О. Лосев, Є. Мелетинський, О. Полисаев, стверджують, що міфологічне та наукове мислення сьогодні існують синхронно як два логічні типи, а відтак, перше й донині залишається детермінантом соціального життя.

Міф як культурно-історичний та соціальний феномен потрапив до предметного поля соціальної філософії та філософії історії у XVIII – початку XIX століття, що знайшло своє відображення у працях «Обрунтування нової науки про загальну природу націй» Дж. Віко, «Про походження вимислів» Б. Фонтенеля, «Бог і люди» Вольтера, «Розмова про поезію» Ф. Шлегеля, «Вступ до філософії міфології» Ф. Шеллінга. Соціально-політичні процеси першої половини XX століття актуалізували необхідність дослідження соціальної ролі міфів. Змістовні наукові розвідки у цьому напрямку було здійснено Р. Бартом, М. Еліаде, Е. Кассирером, К. Леві-Стросом, О. Лосевим, М. Михальченком, Г. Осиповим,

О. Полисаєвим, О. Потебнею, М. Савельєвою, О. Ульяновським та ін. Метою статті є розкриття міфічного характеру соціального насилля у контексті соціальних трансформацій.

Поняття «міф» тлумачиться, по-перше, як оповіді про богів, духів, героїв, про надприродні сили, предків і першолюддей, які брали участь у створенні Землі і Всесвіту, взагалі їхніх як природних, так і людських складників. А, по-друге, як ідеологічний продукт давніх уявлень про довколишній світ, як особливе похідне від духовних зусиль первісних людських колективів пояснити його генезу, структуру і подальшу долю [3, с. 386]. Але акцентуємо на історичному характері міфу, який виражається у функції інтеграції священних міфічних оповідей певної спільноти та соціальної організації останньої через відповідні ритуальні та практичні дії. Міф фактично «об'єднує спільноту принципово тотожним світотлумаченням, єдиними культурними смислами та колективними діями, що мають ритуальну форму та суспільно-практичні наслідки» [4, с. 15]. Соціальний міф – це символічно виражена сукупність онтологізованих уявлень, ідеалів та переконань, що є для суспільства актуальними [5, с. 13]. Соціальні міфи виконують, з одного боку, стабілізуючу (при умілому проведенні аналогій суспільство успішно долає складні етапи розвитку) та об'єднуючу (суспільство мобілізується на виконання загальної задачі) функції. А з іншого – абсорбуючу, потреба в якій виникає під час вливання в суспільство нових великих груп чи під час масової еміграції та утворення нових державних одиниць; ізолюючи, яка відділяє частину населення чи групу людей, створюючи умови для здійснення над ними насилля та дестабілізуючу, яка широко використовується опозицією для розколу суспільства та досягнення своєї мети [6, с. 112]. При цьому міфічний проект подолання розірваності соціального простору не містить у собі методів відповідних до існуючих викликів соціальних дій. У ньому радше наявний комплекс дій, який формує в осіб споглядальне ставлення до процесів, що відбуваються. У міфах, на думку Ж. Сореля, виражаються найбільш потужні схильності народу, партії чи класу, які постають перед розумом із наполегливістю інстинктів у всіх обставинах життя і справляють враження повної обґрунтованості надіям на найближчі дії, які забезпечують перетворення волі [7, с. 115]. Соціальне насилля, яке здійснюється на основі міфів, покликане актуалізувати у масовій свідомості конкретні ідеї та спонукати таким чином до конкретної діяльності, до певної соціальної реакції значну кількість людей, щоб посилювалася соціальна активність агентів соціальних змін у стані всезагального спостереження.

Як зазначалося вище, для міфічного світогляду характерний відповідний міфологічний тип мислення. Як визначив Є. Мелетинський, відмінність цього типу від інших полягає у тому, що його логіка метафорична, символічна, вона користується набором засобів «під рукою», які виступають то у ролі матеріалу, то у ролі інструменту, які піддаються періодично калейдоскопічному реаранжуванню, а знак тут виступає у ролі оператора цієї реорганізації [8, с. 168]. Здійснення ж «міфічного» насилля відбувається через актуалізацію образів, звертання до почуттєво-емоційної сфери (наприклад, до почуття гідності, до відчуття національної зверхності чи колективної унікальності). Особливо це спостерігається в сучасну інформаційну

епоху, в яку мас-медіа, в т.ч. інформаційні ресурси, у стислі терміни, охоплюючи значну кількість людей, формують нарративні образи героїв та жертв. Діяльність окремих осіб як агентів «міфічного» насилля по суті стає міфічною, тобто сприймається іншими на віру, факти та події не перевіряються на достовірність через пошук альтернативних джерел.

Міфологічний тип мислення також ґрунтується на принципі партиципації (співпричетності). Цей принцип, виявлений французьким філософом Л. Леві-Брюлем на основі системного аналізу значного за масивами етнографічного матеріалу, полягає в ототожненні протилежних предметів та одночасному суміщенні. На відміну від раціонального мислення, цей пралогічний тип – «ірраціональний», емоційний, базується на «містичних співпричетностях» через формування у колективних уявленнях певних образів міфічних істот, релігійних поглядів на світ, суспільство, людину і т.д. Л. Леві-Брюль дійшов висновку: «На тлі цього сплетення містичних співпричетностей та винятків ті уявлення, які людина створює про себе, живу чи мертву, і про групу, до якої вона «належить», лише віддалено нагадують ідеї або концепції. Вони швидше відчужаються або переживаються, ніж обмірковують. Ані їх зміст, ані зв'язки не підпадають неухильно дії закону протиріччя» [9, с. 425]. «Міфічне» насилля, таким чином визначається орієнтацією на емоційне сприйняття соціальних процесів, визнання існування причинно-наслідкових зв'язків, але апелювання до не пояснюваних та, навіть, містичних тлумачень. Можна говорити про те, що незважаючи на наявність логічного пояснення необхідності змін конкретних соціальних норм чи правил, суб'єкти насилля спираються на сполучення із причиною попередніх, а не наступних явищ без усвідомлення необхідності перевірки такого зв'язку. Більше того, у них як і у носіїв міфічної свідомості не лише сама помітна послідовність явищ проходить повз увагу, але й вони твердо вірять у таку послідовність, яка ніколи не виправдовувалась досвідом [10, с. 60]. Так, яскравим прикладом співпричетності стали декрети II Всеросійського з'їзду Рад робітників та солдатських депутатів та Всеросійського центрального виконавчого комітету листопада 1917 року, які відобразилися у гаслах «Фабрики – робітникам!» та «Землю – селянам!». Фактично ці декрети легалізували насилля з боку мас, встановлювалася партиципація революціонерів із конкретними речами (землею, фабрикою, засобами виробництва, збіжжям і т.д.).

Інструментом реалізації міфологічного мислення є оперування бінарними опозиціями почуттєвих якостей. Його застосування передбачає подолання «безперервності» сприйняття оточуючого світу через виокремлення дискретних кадрів з протилежними ознаками [11, с. 168]. Це, по-перше, для суб'єктів «міфічного» насилля дозволяє на емоційно-почуттєвому рівні класифікувати категорії людей як «друзів і союзників» та «ворогів». А по-друге, поєднувати антиномічні ознаки, передусім такі як смерть заради життя, війна заради миру. Таке поєднання знімає моральну відповідальність в осіб, які здійснюють пряме фізичне насилля. Вираження зазначеного способу подолання бінарних опозицій можливе завдяки притаманній міфологічному мисленню логіці бриколажу, зміст якої розкритий у праці К. Леві-Строса «Первісне мислення». Французький філософ зазначав, що «суть

міфологічного мислення полягає в тому, щоб виражати себе за допомогою репертуару химерного за складом, великого, але все ж обмеженого; як–не–як, доводиться цим обходитися, якою б не була взята на себе задача, бо нічого іншого немає під руками» [12, с. 126]. Насилля здійснюється не як крайня необхідність, яка ґрунтується на причинно–наслідкових зв'язках, а тому, що у конкретний історичний момент воно є найбільш доступним інструментом впливу. Тобто наявність відповідних субстратів, які дозволяють здійснити насилля (наприклад, зброї), постає основним фактором для використання силових методів впливу, поступаючись компромісу. При цьому не аналізуються можливі наслідки, до яких може призвести використання прямих форм насилля.

На основі зазначеного способу мислення утверджується інструмент «міфічного» насилля – соціальні стереотипи, які формуються через схильність людей до спрощеного мислення та прагнення виразити абстрактні поняття у конкретних образах. Соціальні стереотипи як стійка сукупність уявлень, що формуються у свідомості як на основі особистого життєвого досвіду, так і за допомогою різноманітних джерел інформації, є компонентами індивідуальної та масової свідомості і спрямовані на скорочення сприйняття соціальних, політичних, економічних, культурних та інших процесів [6, с. 114]. По суті стереотипи виступають «ярликами», системою стійких, часто неістинних, поглядів, суджень для стигматизації певних соціальних спільнот та груп, проти яких спрямовується агресія мас. Погодимось із Р. Бартом, що «сучасний міф – дискретний: він висловлюється вже не у вигляді оформлених великих розповідей, а лише у вигляді «дискурсу»; це не більш ніж фразеологія, корпус фраз (стереотипів); міф як такий зникає, зате залишається ще більш коварне міфічне» [11, с. 474]. Як правило, період заперечення певних соціальних норм та правил супроводжується наповненням дискурсу, передусім політичного та комунікативного, термінами, близькими до позначення суб'єктів насилля, наприклад «фашисти», «хунта», «карателі», «банди». У такий спосіб агентами «міфічного» насилля штучно конструюється нова соціальна псевдореальність. Це дозволяє їм, упродовживши у свідомість людей ті чи інші переконання та установки, здобути можливість змінити ставлення реципієнта до реальності незалежно від його соціального досвіду [6, с. 115]. За таких умов носії цих стереотипів здатний на порушення моральних та юридичних норм заради досягнення установленої мети.

Одним з основних компонентів «міфічного» насилля є міфологема «Ми – Вони», яка пронизує всю історію людського суспільства. І хоча, як зазначалося, нинішні міфи неідентичні стародавнім, міфологема «Ми – Вони» як риса архаїчних міфів перейшла до сучасного людського світогляду і постійно актуалізується під час масових соціальних зрушень, воєн, революцій тощо [13, с. 5]. Агенти «міфічного» насилля формують у суспільній свідомості уявлення про поділ суспільства на тих, хто прагне соціальних змін та тих, хто їм протистоїть. Дихотомічний соціальний поділ покликаний мобілізувати до діяльності значну кількість осіб, виключаючи можливість пасивного спостереження. Це виявляється в утвердженні у дискурсі дихотомії «революціонери – контрреволюціонери», «червоні – білі», «помаранчеві – біло–лакитні» і т.д. Протиставлення «нас» та «їх» набуває міфічних рис

боротьби добра зі злом, при цьому наділяючи ворога «звірячими» рисами, актуалізуючи ідею «справедливої» розправи з ним, заперечуючи будь–які прояви жалості до нього [4, с. 131]. У цьому процесі ідентифікації «ми» у протиставленні до «вони» сакралізується як спільнота агентів соціальних змін, так і «міфічне» насилля як спосіб їх упродовження, що виражається у поняттях «благородна справа», «Велика революція», «священний похід проти влади» тощо.

Джерелом «міфічного» насилля є ситуаційність, яка формує особливий характер репрезентативності суспільного життя. Ситуаційність детермінує кожен компонент життєвого світу особи й спонукає останню до усвідомлення факторів, які організують взаємодію та протидію партнерів. Ситуація для кожного співучасника є «репрезентантом суспільного життя, але дуже своєрідним: суспільне життя, впливаючись в ситуацію, вже не виглядає інтенцією суб'єкта, вона стає об'єктивною і незалежною від нього; вона представляється таємничою та підпорядкованою якомусь іншому суб'єкту, зумовленою його волею; і змушує підозрювати за нею не стихію міжлюдських відносин, а невідому нам цілеспрямовану організацію, чужий розум» [14, с. 118]. Власне, це, на думку О. Павлова, пояснює існування у суспільному житті міфів про об'єктивні закони, таємні уряди та містичні сили в його організації. Актуалізація цих міфів на етапі соціальних трансформацій заперечення й руйнування одних форм, норм та правил здійснюється через руйнування раціональних моделей пояснення існуючих соціальних порядків та встановлення нових – ірраціональних. Зрозуміло, що тривалість дії останніх є обмеженою, а тому на їх місці встановлюються нові – псевдораціональні, які мають раціональну форму, виражаються у вигляді тез, ідей, які не потребують перевірки. Саме на їх основі створюється та продукується у масовій свідомості новий міф – міф про краще майбутнє, яке наступить у результаті змін.

Період утвердження «міфічного» насилля позначається процесами послаблення влади та її заміщення насиллям. Влада, покликана його стримувати, виявляє нездатність до виконання цієї функції, фіксує появу у суспільній свідомості стан власної безпорадності. Це супроводжується інверсією цілей та засобів, тобто засоби руйнування визначають мету руйнування будь–якої влади. За умов актуалізації певною спільнотою необхідності змін конкретних соціальних норм чи правил влада, яка є гарантом їх збереження з метою протидії активізує, у свою чергу, застосування таких інструментів як насилля та могутність. Якщо остання є перманентним вираженням владою власного панування та управління, то насилля – ресурсом, який використовується у якості останнього доводу. Але ні насилля, ні могутність не виступають усвідомленою метою влади чи кінцевою метою визначеного й утвердженого політичного курсу, оскільки могутність, надана сама собі не досягає нічого, окрім ще більшої могутності, а насилля, здійснюване в ім'я досягнення цієї могутності перетворюється в руйнівний принцип, який продовжує діяти до тих пір, поки не залишиться нічого, що вже не піддалося його впливу [15, с. 202–203]. Відтак, утвердження «міфічного» насилля спричиняє реакцію влади, яка з метою запобігання дії агентів соціальних змін також спрямовує свій вплив на зміну зазначених норм та правил. Показовим є прагнення

влади у такий період легалізувати методи тиску, які до цього визнавалися суспільством як насилля. Це передусім закони, які обмежують політичні та особисті свободи. Так, у новітній історії українського суспільства під час масових протестів у 2013–2014 роках парламентом були прийняті «диктаторські закони» (16 січня 2014 року), в яких фіксувався механізм обмеження форм політичної непокори, зокрема заборонявся рух автоколон більше п'яти машин, обмежувалася діяльність засобів масової інформації, особливо фрілансерів, посилювалися каральні норми щодо організацій і проведення мітингів, пікетів (заборона носіння захисних шоломів, встановлення наметів, адміністративна відповідальність за матеріальну підтримку та надання приміщень для протестувальників) і т.д. Подібна зміна владою існуючих норм та правил фактично створює прецедент, формує у суспільній свідомості думку, що існуюча правова система є недосконалою, легалізується право до її подальших змін, але це право також отримують і агенти соціальних змін.

Характерними рисами «міфічного» насилля є негуманність та жорстокість, заперечення цінності людського життя, виправдання необхідності багаточисельних людських жертв, ілюзорна видимість безкарності насильницьких дій, ілюзія безальтернативності використання інших засобів боротьби [16, с. 77]. Це пояснюється концентрацією на одну модель у відтворенні реальної дійсності у процесі міфотворчості, перебування у міфі передбачає конструювання замкненого смислового універсуму. Вхідження «Іншого» у нього неможливе на паритетних засадах, тобто як рівноправного суб'єкта, а лише як об'єкта докладання магічної влади. Але за таких умов, як зазначає В. Малахов, «не сприймаючи себе очима «Інших», неможливо виробити критично-аналітичне ставлення до себе самих, адекватно усвідомити своє місце в цивілізованому світі» [17, с. 82]. Міфічна замкненість виключає можливість діалогу, надає особам, включених у цей універсум, відчуття, що вони є унікальними носіями істини, а відтак дії усіх інших, які знаходяться поза його межами, оцінюються як ворожі. Насилля по відношенню до останніх пояснюється як вимушена необхідність, а їх знущення, в т.ч. фізичне, як логічний етап соціального розвитку. Значною мірою зазначений замкнений смисловий універсум реалізується на основі месіанських міфів, в центрі оповіді яких знаходиться лідер-пророк, чия діяльність детермінується реалізацією ідеї відродження. У багатьох національних культурах існують міфи про померлих героїв (як правило, вони – захисники нездолених), чие повернення наприкінці світу знаменуватиме початок нової епохи. У соціальних міфах це відображається у героїзації певних історичних постатей, які стають знаковими (в українських це – Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Степан Бандера). Такими героями можуть утверджуватися в культурі навіть представники інших культур, прикладом чого можна назвати шевченківську тезу про очікування на «українського Вашингтона». Але ключовим, на нашу думку, для здійснення «міфічного» насилля є ідея, що цей герой очолить боротьбу нездолених проти сил зла. Таким чином, утвердження цієї форми насилля у такий період соціальних трансформацій як заперечення конкретних соціальних норм та правил здійснюється через апеляцію до історичної пам'яті, до «вічних» традиційних норм та цінностей, заради відновлення яких дозволяється застосування фізичного насилля до будь-яких опонентів.

Висновки. «Міфічне» насилля – це форма соціального насилля, яке характеризується спрямованістю на заперечення конкретних соціальних норм та правил. Воно має на меті актуалізацію у масовій свідомості конкретних ідей та спонукання таким чином до конкретної діяльності, до певної соціальної реакції значної кількості людей, щоб посилювалася соціальна активність агентів соціальних змін у стані всезагального спостереження. Це спричиняє у суспільній свідомості думку, що існуюча правова система є недосконалою, легалізуючи право до її подальших змін. Для міфічного світогляду характерний відповідний міфологічний тип мислення, специфікою якого є метафоричність, символічність, обмеженість набору засобів, опора на принцип партиципації, реалізується такими інструментами: оперування бінарними опозиціями почуттєвих якостей та соціальні стереотипи. Також характерними рисами «міфічного» насилля є негуманність та жорстокість, заперечення цінності людського життя, виправдання необхідності багаточисельних людських жертв, ілюзорна видимість безкарності насильницьких дій.

Список використаних джерел

1. Benjamin W. *Metaphysisch-geschichtsphilosophische Studien. Zur Kritik der Gewalt* / Walter Benjamin // Benjamin W. *Gesammelte Schriften*. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1972. – Band. II. 1. – 1991. – S.179–204.
2. Слюсар В. М. Вальтер Бенямін про насилля як соціальний феномен / В. М. Слюсар // *Актуальні проблеми філософії та соціології*. – 2015. – №3. – С.143–148.
3. Скуратівський В. Міф // *Філософський енциклопедичний словник*. – К.: Абрис, 2002. – С.386–387.
4. Полисаев О. П. *Архитектоника сучасного міфу* / Олександр Полисаев. – Тернопіль: Астон, 2008. – 336 с.
5. Андрієнко О. В. *Соціальна міфологія у контексті суспільних трансформацій: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»* / Андрієнко Олена Володимирівна. – Донецьк, 2008. – 21 с.
6. *Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти)* / Остроухов В. В., Петрик Б. М., Присяжнюк М. М. та ін.; за заг. ред. С. Д. Скулиша. – К.: КНТ, 2010. – 776 с.
7. Sorel G. *Réflexions sur la violence* / Georges Sorel; [edited by Jeremy Jennings]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 306 p.
8. Мелетинский Е. М. *Поэтика мифа* / Е. М. Мелетинский. – М.: Наука, 1976. – 407 с.
9. Lévy-Bruhl L. *La Mentalité Primitive* / Lucien Lévy-Bruhl. – Paris: Retz-C.E.P.L., 1976. – 443 p.
10. Леви-Брюль Л. *Сверхъестественное в первобытном мышлении* / Люсьен Леви-Брюль. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
11. Барт Р. *Мифология сегодня* / Р. Барт // *Система Моды. Статьи по семиотике культуры*. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2003. – С.474–477.
12. Леви-Строс К. *Первобытное мышление* / К. Леви-Строс; [пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского]. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
13. Андрієнко О. В. *Соціальні міфи: поняття, структура та основні характеристики* / О. В. Андрієнко // *Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Тугана-Барановського*. – 2008. – №2 (38). – С.4–12.
14. Павлов А. В. *Культура как провокация* / Павлов Александр Валентинович // *Социум и власть*. – 2015. – №4. – С.115–121.
15. Арендт Х. *Истоки тоталитаризма* / Ханна Арендт; [пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова; послесл. Ю. Н. Давыдова; под ред. М. С. Ковалева, Д. М. Носова]. – М.: ЦентрКом, 1996. – 672 с.
16. Коврижных О. А. *Сущность и типология политического насилия* / О. А. Коврижных // *Гуманитарный вектор*. – 2010. – №4 (24). – С.74–77.
17. Малахов В. *Міф про міф. Національна міфологія як тема сучасної міфотворчості* / Віктор Малахов // *Дух і літера*. – 1998. – №3–4. – С.76–83.

References

1. Benjamin W. *Metaphysisch-geschichtsphilosophische Studien. Zur Kritik der Gewalt* / Walter Benjamin // Benjamin W. *Gesammelte Schriften*. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1972. – Band. II. 1. – 1991. – S.179–204.
2. Slyusar V. M. Val'ter Ben'yamin pro nasylyya yak sotsial'nyy fenomen / V. M. Slyusar // Aktual'ni problemy filosofiyi ta sotsiologii. – 2015. – №3. – S.143–148.
3. Skurativs'kyi V. Mif // *Filosof's'kyi entsyklopedychny slovnyk*. – K.: Abrys, 2002. – S.386–387.
4. Polysayev O. P. *Arkhitektonika suchasnoho mifu* / Oleksandr Polysayev. – Ternopil': Aston, 2008. – 336 s.
5. Andriyenko O. V. *Sotsial'na mifolohiya u konteksti suspil'nykh transformatsiy: avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: spets. 09.00.03 «Sotsial'na filosofiya ta filosofiya istoriyi»* / Andriyenko Olena Volodymyrivna. – Donetsk, 2008. – 21 s.
6. *Informatsiyna bezpeka (sotsial'no-pravovi aspekty)* / Ostroukhov V. V., Petryk B. M., Prysyazhnyuk M. M. ta in.; za zah. red. Ye. D. Skulysha. – K.: KNT, 2010. – 776 s.
7. Sorel G. *Réflexions sur la violence* / Georges Sorel; [edited by Jeremy Jennings]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 306 p.
8. Meletinskij E. M. *Pojetika mifa* / E. M. Meletinskij. – M.: Nauka, 1976. – 407 s.
9. Lévy-Bruhl L. *La Mentalité Primitive* / Lucien Lévy-Bruhl. – Paris: Retz-C.E.P.L., 1976. – 443 p.
10. Levi-Brjul' L. *Sverh'estestvennoe v pervobytnom myshlenii* / Ljus'en Levi-Brjul'. – M.: Pedagogika-Press, 1994. – 608 s.
11. Bart R. *Mifologija segodnja* / R. Bart // *Sistema Mody. Stat'i po semiotike kul'tury*. – M.: Izd-vo im. Sabashnikovyh, 2003. – S.474–477.
12. Levi-Stros K. *Pervobytnoe myshlenie* / K. Levi-Stros; [per., vstup. st. i prim. A. B. Ostrovskogo]. – M.: Respublika, 1994. – 384 s.
13. Andriyenko O. V. *Sotsial'ni mify: ponyattya, struktura ta osnovni kharakterystyky* / O. V. Andriyenko // *Visnyk Donets'koho natsional'noho universytetu ekonomiky i torhivli imeni Mykhayla Tuhan-Baranovs'koho*. – 2008. – №2 (38). – S.4–12.
14. Pavlov A. V. *Kul'tura kak provokacija* / Pavlov Aleksandr Valentinovich // *Socium i vlast'*. – 2015. – №4. – S.115–121.
15. Arendt H. *Istoki totalitarizma* / Hanna Arendt; [per. s angl. I. V. Borisovoj, Ju. A. Kimeleva, A. D. Kovaleva, Ju. B. Mishkenene, L. A. Sedova; poslesl. Ju. N. Davydova; pod red. M. S. Kovalevoj, D. M. Nosova]. – M.: CentrKom, 1996. – 672 s.
16. Kovrizhnyh O. A. *Sushhnost' i tipologija politicheskogo nasilija* / O. A. Kovrizhnyh // *Gumanitarnyj vektor*. – 2010. – №4 (24). – S.74–77.
17. Malakhov V. *Mif pro mif. Natsional'na mifolohiya yak tema suchasnoyi mifotvorchosti* / Viktor Malakhov // *Dukh i litera*. – 1998. – №3–4. – S.76–83.

Slyusar V. M., PhD, Associate Professor, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine, Zhytomyr), vadniksl@rambler.ru

«Mythical» violence as a form of social violence in the process of social transformation

The article analyzes the form of social violence, which is based on aggression, on monosyllables perception of the world mythologeme better alternative and simplified explanation of the situation. «Mythical» violence based on mythological way of thinking and directed at objections of specific social norms and rules, the delegitimation of the legal system of society also at legitimizing and justification of violence

Keywords: *violence, social violence, social transformation, «mythical» violence, mythical thinking.*

***

УДК 316.4.06/130.2

Федорова І. І.,
кандидат філософських наук, професор
кафедри філософії, НТУУ «КПІ ім. Ігоря
Сікорського» (Україна, Київ),
Irina.I.Fedorova@gmail.com

Стецюра К. О.,
кандидат філософських наук, викладач кафедри
філософії, НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»
(Україна, Київ), katernyina.stetsura@gmail.com

**СОЦІОТВОРЧІ СТРАТЕГІЇ МЕДІАКУЛЬТУРИ У
ФІЛОСОФСЬКИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ: ВІД КУЛЬТІНДУСТРІЇ
ДО ПАНЕЛІ УПРАВЛІННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ**

Досліджено принципово важливі віхи у становленні сучасних підходів до розуміння медіакультури як соціотворчого феномену. Виявлено як логіка суспільного розвитку втілювалась у теоретичних експлікаціях варіативних ролей медіа у соціо-культурних процесах. Було пройдено шлях від критичного-апокаліптичного ставлення щодо окремих інновацій медіакультури до виокремлення дослідницького предмету медіакультурних практик як соціально значущих. Діапазон теоретичного осмислення сягає від виявлення визначальної ролі суб'єкта у реалізації суспільних можливостей медіатекстів до формування сучасного наукового дискурсу, який експонує ідею партисипативних можливостей медіакультури та їх використання з метою конструктивних перетворень у суспільстві. Підсумовано, що соціотворчі стратегії медіакультури втілюють суперечності конкретно-історичних суспільних обставин. Вона є рамковою умовою для здійснення людських практик, але у той же час визначається задумками своїх творців і може бути ними ж до певної міри модифікована, виступає як ідеологічна панель управління цивілізаційним розвитком.

Ключові слова: *медіа, медіакультура, партисипативна культура, конвергентна культура, культіндустрія, семіотика.*

Генеральним колом проблем філософії культури були і лишаються співвідношення культури і цивілізації, екології культури, типологія форм культури, імпульси їхніх впливів на історичний процес та й саму природу людини. Сьогодні осмислюючи феномен культури яскраво проявляється форумність, множинність її різновидів, що дозволяє її визначати як багатогарове утворення. Наскільки О. Шпенглер мав підстави говорити про «локальні цивілізації», настільки сучасні естетики і культурологи мають рацію, виділяючи контркультуру, масову та елітарну культури, при цьому маючи на увазі невичерпність культури подібним диференціюванням. Таким чином ми визначаючи медіакультуру у якості об'єкта дослідження, розглядаємо її, як одну із складових (поряд із іншими типами) сучасної культури. В основу виділення медіакультури як типу культури покладено переконання щодо людино- та соціотворчого характеру медійних технологій. У даному контексті ми звернемо увагу на найбільш значимі сучасні підходи, концентруючи увагу на виокремленні кількох основних площин інтерпретації. По-перше, ми переконуємось, що медіакультуру необхідно експлікувати як соціальний феномен, тобто такий який має преферентні імпульси впливів на соціокультурні процеси та відносини у суспільстві. По-друге, ми виокремимо масовий характер медіакультури як принципний важель її впливу; підкреслимо масштабність суспетії у тому числі у контексті антропологічних змін. По-третє, розкриємо деструктивний та конструктивний соціотворчі виміри медіакультури.

Одним із найбільш масштабних та впливових сучасних підходів до дослідження медіакультури є комунікативістика (теорія масових комунікацій), в рамках якої формується медіаекологічна (екологія засобів масової комунікації) методологія. Її основоположником став канадський вчений М. Маклюен [5], а найбільш відомими

його послідовниками стали американці Н. Постман [17] та У. Онг [16]. Вони приходять до висновку, що медіа трансформують суспільство і стають у ньому домінуючими. Однією з найбільш відомих гіпотез школи є ідея М. Маклюена «медіа є повідомлення». Мається на увазі те, що повідомлення медіа – це зміна, яку несе з собою засіб комунікації у суспільстві. Саме завдяки йому стало можливим формування медіакультурної проблематики як окремої сфери досліджень та вдалось ствердити особливе значення медіа у розвитку культури як самодостатнього цілісного онтологічного середовища, детермінуючого суспільний та індивідуальний розвиток.

Сьогодні задекларовані М. Маклюеном ідеї втілюються у розумінні медіакультури як такої, що сама себе продукує, вона впливає на людей, які її створюють: «Медіакультура формує, віддзеркалює та репрезентує суспільство» (П. Ходкінсон [12]). Саме суспільство як таке обумовлює природу медіакультури, тому суперечності його буття втілюються і в суперечностях буття медіакультури. А культуротворчість медіатехнологій полягає у тому, що вони є творінням і творцем людини, спільнот, суспільства у сенсі сугестивних можливостей щодо світогляду та поведінки як окремих особистостей, так і їх об'єднань.

Саме М. Маклюена традиційно вважають фундатором культурологічного вектору досліджень медіа трансформацій у соціумі. У той же час його ідеї і напрацювання не були історично першими щодо виявлення природи медіакультури. Науковий дискурс даної проблематики сформувався раніше. Соціотворчі можливості медіакультури були представлені в експлікаціях масової та споживацької культури. Ці розвідки стимулювали соціокультурну критику проблематики культур–індустрії Франкфуртської школи. У контексті розробки концепту «масової культури» (О. Шпенглер, Х. Ортега–і–Гассет, Т. Адорно, М. Горкхаймер, Г. Маркузе) було виявлено, що її становлення і стрімке поширення, призводить до формування особливої – «людини маси», яка «відривається» від традицій, стає соціально безвідповідальною, пасивною та все менш інтелектуальною, що засвідчує глибоку кризу культури кінця ХХ століття. За умов вкорінення масової культури пріоритетного значення набувають засоби масової комунікації, які починають відігравати центральну роль у житті людини і призводять до поступового встановлення домінування медіакультури у культурному просторі. Із феноменом масової культури також пов'язана споживацька культура як результат розвитку «суспільства споживацтва». Вперше термін «споживацька культура» вводить Е. Фромм, який у своїй роботі «Здорове суспільство» зазначає, що «Наша культура – споживацька. ... Для нас не існує ні активної продуктивної участі, ні загального об'єднуючого досвіду» [8, с. 353]. Він вважав, що споживчі стратегії соціальної взаємодії припускають відчуження самості і фактичну підміну цінності особистості цінністю придбаних благ. За зовнішнім благополуччям він побачив відсутність умов для розкриття індивідуальності і брак екзистенційно релевантних практик.

Усвідомлюючи значимість медіакультури як феномену масового, масштабного та подекуди з претензією на тотальність впливу, дослідники ставлять питання про характер її впливу, продуктивні чи деструктивні соціотворчі стратегії. Основи критичного філософського

осмислення медіакультури були закладені в теоретичних розмислах естетики В. Беньяміна [3]. Його основне досягнення у полі медіадосліджень у тому, що він поставив питання впливу медіа на культурну сферу та визначив проблемні моменти її трансформації, заклав парадигмальні основи наступних досліджень.

Надалі ідеологічний вектор глумлення медіа та критичне розуміння медіакультури формується у контекстах фрейдомарксистського(або неофрейдистського) підходу (Т. Адорно, М. Горкхаймер, Г. Маркузе). Саме їх праці надали нового імпульсу для аналізу медіа та їх впливу на культуру суспільства. Преферентна теза їх досліджень концентрувалась навколо застереження щодо згубних ефектів масової культури на уяву та сприйняття світу людьми. У роботі М. Горкхаймера та Т. Адорно «Діалектика просвітництва» [1] окремий розділ «Індустрія культури просвітництва як масова брехня» присвячений проблематиці медіа.

Чіткої дефініції, що таке індустрія культури (далі – культіндустрія) автори не дають, але у різних ракурсах описують сутність явища та загрози, які воно в собі приховує. Культіндустрія починає формуватися у Європі повоєнного періоду завдяки широкому поширенню культури та механізмів культур пропаганди США. Дослідники підкреслюють те, що індустрія культури є результатом загальних законів розвитку капіталу та те, що її безпосередні проявами є теле-, радіо-, кіноіндустрії, преса (переважно у формі ілюстрованих журналів), а також виробництво популярної музики. Основні ідеї Т. Адорно та М. Горкхаймера розвивається навколо трьох тез: по–перше, культіндустрія підпорядкована інтересам панівних економічних груп, по–друге, об'єктом їх діяльності є все інше населення, акумульоване у поняттях аудиторія та публіка, по–третє, їх основна ідеологія – бізнес, а інструмент – тогочасні медіа, такі як телебачення, кіно, радіо, журнали.

Більшість тез дослідників залишаються актуальними і сьогодні. Так, вони розкривають основні ринкові механізми функціонування товарів/послуг культіндустрії, які знаходять відображення і у сучасних маркетингових теоріях. По–перше, визначальною характеристикою культіндустрії є нав'язування потреб аудиторії, вона виступає лише об'єктом, яким професійно управляють економічно панівні верстви населення; рекурс до бажань публіки – лише ілюзія, різноманіття – лише спосіб створення типології, обліку та організації споживача; механічно диференційовані продукти медіакультури нічим ґрунтовно не відрізняються. Основними механізмами управління аудиторією, як вже зазначалось, є ілюзорне багатоманіття, схематизації та повсюдне використання кліше, які призводять до деградації здібностей до уяви та спонтанної реакції, а також виключення новизни як такої – свято ритму («нічого не зміниться і ніщо недоречно не виникне» [1, с. 173]), орієнтація на ефект, за рахунок чого втрачається значення як деталі, так і цілого, а відповідно й нівелюється істинна гармонія.

Хоча робота Т. Адорно та М. Горкхаймера є досить фрагментарною, радикальною та з явним негативістським вектором дослідження медіа, вона відкрила нові горизонти дослідження медіакультури, звернувшись до проблематики трансформації кіно, радіо із виключно мистецької сфери у бізнесову. Дана віха розвитку медіатеорії дозволяє нам визначити медіа як інструмент

комунікації, який поширює інформацію від виробника до маси, а медіакультуру визначити як культуру маніпуляцій та ідеологічного впливу панівних економічних груп.

Критичну традицію щодо суспільства споживання продовжує Ж. Бодрійар. Вже класичними вважаються тези щодо стратегій споживання, які, на його думку, припускають тільки симуляцію колективного досвіду за рахунок презумпції колективного бажання, закладеної в основу дискурсу реклами, та визначення суспільства споживання як такого, де «є не лише предмети та товари, які бажано придбати, але де саме споживання спожито у формі міфу» [4, с. 53]. Вагому роль у розвитку споживачької культури відіграє бурхливе зростання значення медіа. Вони з однієї сторони прискорюють, інтенсифікують процеси споживачтва, дозволяють розширити її географічні межі, перетворюючи світ у «глобальне село», тим самим запускаючи з новою силою процеси коммодифікації. У той же час розвиток споживачької культури визначає й розвиток медіакультури, вимагаючи від неї прилаштуватися під потреби суспільства.

У цілому, беззаперечним є те, що саме М. Маклюен відкрив нову дослідницьку епоху щодо проблематики медіа та медіакультури, а Ж. Бодрійар розвинувши його ідеї зміг сконцентрувати увагу суспільства на згубних впливах та парадоксах, прихованих у медіа, тим самим надихнувши нове покоління вчених у сфері медіа, що в цілому мало на меті зміщення акценту на деструктивні впливи нової форми культури. Критичний вектор осмислення медіакультури має особливе значення, адже вирішення питання щодо природи негативних впливів, їх специфіки у подальшому зможе більш коректно визначити і способи їх подолання. І сьогодні подібні ідеї знаходять своїх прихильників, формують науковий дискурс дослідження медіакультури. Як переконує Д. Кельнер, «Медіа та споживачька культура працюють пліч-о-пліч, щоб генерувати ідеї та поведінку, які відповідають існуючим цінностям, інституціям, віруванням та практикам» [15, с. 3], які вони самі часто і створюють. Все більше видів діяльності людини перетворюються у товар, все більше споживачьких практик занурені у простір медіакультури.

Поряд із цим щодо медіакультури формувались і більш позитивні трактування її природи. Будучи надбанням ХХ століття, вони не є чимось інноваційним та революційним у трактуванні культурних типів та феноменів. Філософія має довгу історію пошуку продуктивних сил культури, які отримали своє відображення і у сьогоденні дослідженнях та екстраполяціях до нових феноменів, у тому числі медіакультурних. Важливою сходинкою до появи сучасних медіа-теорій стали теоретичні експлікації медіакультури у позитивному ключі, втілені у семіотичі. Серед найбільш визначних сучасних авторів, які здійснили семіотичний аналіз медіакультури, У. Еко та Дж. Фіск. Вони вже звертаються не лише до негативів медіакультури, але і вказують на її відкритість до різноманітних проявів, у тому числі і продуктивних у сенсі позитивного впливу та пізнавальних і комунікаційних можливостей.

У. Еко вдало поєднує класичні семіотичні підходи та розвиває теорію в контексті аналізу нових явищ медіасфери. Він зазначає: «В епоху, коли масові комунікації часто виявляються інструментом влади, що здійснює соціальний контроль за допомогою планування повідомлень, там, де неможливо змінити способи відправлення або форму повідомлень, завжди залишається

можливість змінити – таким собі партизанським способом – обставини, в яких адресати обирають власні коди прочитання» [10, с. 415]. У. Еко також адаптує загальні позиції семіотики до тлумачення нових явищ у сфері медіа та загалом особливостей функціонування медіасфери. В першу чергу, його модель комунікації є універсальною і застосовується до медіа усіх типів. На його думку, аналіз медіатексту є свого роду його «декодуванням», де «код – це структура, представлена у вигляді моделі, яка виступає як основоположне правило при формуванні ряду конкретних повідомлень, які саме завдяки цьому і знаходять здатність бути повідомленими. Всі коди можуть бути зіставлені між собою на базі загального коду, більш простого і всеоб'ємного» [10, с. 67].

Особливу увагу У. Еко наділяє перцептивній складовій, що розкривається як творчий акт медіасприйняття. Такий підхід визначає рівноправність автора та реципієнта, а також вказує на безмежність варіантів трактування медіатексту, адже повідомлення є пустою формою, якій можуть бути притаманні найрізноманітніші значення. Тому ми можемо говорити про медіатекст як плацдарм креативної суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Щодо впливу інтернету У. Еко має досить оптимістичні погляди. «Комп'ютер повертає людей у Гутенбергову галактику, і ті, хто пасеться ночами в інтернеті ... працюють словами. Якщо телеекран – це вікно у світ, представлений в образах, то дисплей – це ідеальна книга, де світ виражений у словах і розділений на сторінки» [10]. Він переконаний, що людство повинно поєднувати вдосконалення як вербальної, так і візуальної комунікації, вважаючи явними перевагами можливості для кожної людини, які відкриває вільний доступ до всесвітньої інтернет мережі. Такими надбаннями є творчі та пізнавальні можливості, які здатні озброїти людини новими інтелектуальними інструментами та техніками самотворення.

Основним досягнення У. Еко щодо розширення меж трактування медіакультури є відсторонення від суто негативістської позиції та акцентуація позитивних аспектів даного феномену. Так, медіакультура – це не лише поле когнітивних та поведінкових маніпуляцій, не лише культура уніфікації та стандартизації (Франкфуртська школа, Ж. Бодрійар, Г. Дебор, Н. Луман та ін.), медіакультура – це і культура нових пізнавальних та творчих можливостей (про що polemічно заявляв М. Маклюен), це гетерогенне внутрішньо неоднозначне явище, яке створює простір для інтерпретацій та вибору і це не лише симуляція комунікації (Ж. Бодрійар), це і є комунікація.

Нове дихання семіотична теорія отримує завдяки британському досліднику Дж. Фіску. Його погляд зосереджений на текстах, продукованих телебаченням, як своєрідним предметом дослідження. Вчений протистоїть розумінню аудиторії як пасивної та бездумної, яка не спроможна свідомо сприймати та аналізувати інформацію. У даному контексті він звертається до поняття «публіка» на противагу «масової аудиторії», яка лише поглиблює подібне стереотипне та невдале тлумачення реципієнтів текстів телебачення. Натомість, пропонований термін відображає різноманітність ідентичностей як за соціальними, так і за культурними параметрами, які формують сукупність тих, хто сприймає трансльовану за допомогою медіа інформацію. На думку Дж. Фіска,

«телебачення не представляє (або повторно представляє) фрагмент реальності, а радше виробляє або конструює його. Реальність не існує в об'єктивності емпіризму, реальність є продуктом дискурсу. Телевізійна камера або мікрофон не фіксують реальність, а кодують її. Кодування надає реальності сенс, який є ідеологічним. Уявлення є ідеологією, а не реальністю» [11, с. 175].

Дж. Фіск поглибив та конкретизував ідеї щодо багатозначності повідомлень трансльованих медіакультурою, а також вказав і на різнобарвність соціуму, який сприймає ці медіатексти, що саме від його характеристик буде залежати особливості реалізації закладених у медіакulturі функцій. Він, як і У. Еко, не зосереджується виключно на критиці медіа, він скоріше переконує у нейтральній природі медіакulturи, і наполягає на тому, що вона набуває негативних або позитивних аспектів виключно у певному контексті, в першу чергу, в контексті аудиторії, соціальної групи. Так, дослідник здійснює переоцінку ролі автора та аудиторії в процесі кодування–декодування медіатекстів, визначає активну роль аудиторії та можливості для розробки медіаосвітнього вектору на основі технік аналізу медіатекстів. Медіакultura, таким чином, – це система створення, трансляції та інтерпретації смислів як таких (не важливо позитивного чи негативного характеру), яка націлена на пояснення навколишнього світу, моделювання поведінки особистості та рекреації, значення та специфіка впливу якої детерміновані характеристиками аудиторії. Вона є історичною формою культури; знаковою системою, яка репрезентує себе через тексти і сама є певним Мега-Текстом. Вона є плацдармом для діалогу культур, є втіленням її поліфонічності та гетерогенності.

Таким чином, медіакultura має ознаки як споживацької, так і масової культури. Вона розрахована на охоплення якомога більшої кількості людей, але в той же час необов'язково транслює низькопробні, примітивні цінності. Вона так само виступає популяризатором елітарної культури. Так що виникає ефект валоризації культури, тобто професійна елітарна культура стає доступнішою, подекуди набуваючи рис масової, змішуючись із профанною. Отже, медіакultura є складним, амбівалентним феноменом, який є певним конгломератом «високого» та «низького». Збагачена інноваційним технічним ресурсом, масова культура отримала новий формат свого функціонування, перетворившись на універсальну масмедійну технологію формування нового культурно-інформаційного простору, оскільки її природа завжди тяжіла не до творення, а до тиражування, рекламування, профанування та тривіалізації культурного продукту. Медіакultura, виростаючи із масової культури, не «замикається» на ній; медіакultura є амбівалентним утворенням, в якому поєднуються як елементи профанної, так і елітарної культури, «низької» і «високої». Критичні теорії медіакulturи заклали міцний фундамент для дослідників нового покоління, які переосмислюють інформаційно-комунікаційні феномени у контексті необхідного продуктивного використання, практично-критичного перетворення. Семіотичні та дотичні до них концепції виявили «зону» позитивного потенціалу медіакulturи, яка визначається можливостями суб'єкта як активного чи пасивного учасника процесу комунікації.

Взаємодія медіакulturи та суспільства знаходиться завжди у площині активності–пасивності індивіда. У

даному випадку лише творчо–практичне ставлення до дійсності можна вважати активним, тобто суб'єктивним. Суб'єктивність розуміється як визначальна, іманентна властивість, яка робить суб'єкт суб'єктом. Як зазначав Аристотель: «З речей, здатних діяти, ті, у яких форма не знаходиться в матерії, впливають, не відчувуючи впливу, а ті, у яких перебуває, – самі схильні до дії» [2, с. 323], «Лікування, сприяючи лікуванню, нічого не знає від того, хто зцілює. Їжа ж, коли впливає, і сама при цьому щось відчуває: надаючи свою дію, вона в той же самий час або зігрівається, або охолоджується, або знає будь-що інше» [2, с. 406]. У понятті суб'єктивності завжди акцентувалась увага на активному відношенні до реальності, на можливостях її перетворення, що принципово ширше, аніж зовнішньо–предметна активність, яка може спрямовуватись маніпуляторами. Тобто суб'єктивність – це здатність до творчого самоздійснення через самовизначення, самодіяльність, самоорганізацію, самоуправління, суб'єктивність як здатність самоздійснення людини у всій повноті її потенцій та можливостей у конкретно–історичному суспільстві. Такий ракурс набуває все більшої популярності у дослідженнях кінця другого тисячоліття.

Із розвитком технологій науковці починають говорити про те, що медіакultura стає поштовхом до появи особливої її форми – культури участі, конвергентної культури (Г. Дженкінс [13; 14]) як вияву технологій взаємодії та впливу на соціальні процеси. Термін культура участі виник як антитеза культури споживання і, в першу чергу, застосовувався щодо виробництва та споживання інформації в інтернеті. Гранічно спрощуючи, можна намалювати таку схему: нове коло безкоштовних програмних засобів і платформ нових медіа дозволило навіть технічно не підготовленій людині створювати власні медіатексти. Це зруйнувало ієрархію виробник–споживач, продуцент–реципієнт. Тепер «людина–споживач», може перетворитися на активну людину (що вкладає, що виробляє, сприяє). Навіть проста можливість написати коментар під статтю в інтернет–версії паперового журналу повністю змінює позицію читача, фактично дозволяючи йому почувати себе співавтором. Отже, партисипативність як інтерактивність та участь – це спосіб гармонічної взаємодії в умовах медіакulturи, активної співтворчості та подолання бар'єрів між автором та реципієнтом.

У той же час підвищення значення інтерактивності, діалоговості, формування мережевого суспільства та культури конвергентності (участі) (Г. Дженкінс, М. Кастельс) призводить до зміни якостей сучасної медіакulturи: можливість долучитися до всесвітніх процесів креації з однієї сторони розширює можливості пізнання та показує нові перспективи для творчого самоздійснення та вільного розвитку, з іншого – ставить під питання якість медіатекстів та вказує на необхідність розвитку інструментів інформаційної безпеки та критичного мислення. Власне відповідно на «Виклики культури участі», по Г. Дженкінсу, і повинна ставати здатність інститутів культури та суспільства в цілому приймати системні рішення, що стосуються осмислення базових підстав своєї діяльності, а не просто вводити в свою практику окремі технологічні новинки.

Підібну думку підхоплює і Д. Рашкофф у своїх роботі «Програмувати чи бути запрограмованим: 10 команд

цифрової ери» [18]. Він переконує, що кожна нова медіа революція відривала нову перспективу відносин людини зі світом. Мова дозволила ділитись знаннями, накопичувати досвід та надала можливість розвиватись. Алфавіт відкрив нові горизонти для абстрактного мислення, підзвітності, монотеїзму та договірному праву. Друк та індивідуальне читання уможливило нові особистісні практики та відносини із Богом, Просвітництво та боротьбу за людські права. Поява нових медіа теж змінює статус-кво. І важелі змін у тих, у кого є доступ до інструментів створення нових медіа та медіатекстів. Усі попередні епохи – це епохи дистрибуції, слухання, читання, споглядання. Нинішня ера має потенціал змінити подібний порядок речей.

«У вкрай запрограмованому ландшафті, що формується та чекає на нас попереду, ви або створюєте софтвер, або ви і будете цим софтвером. Це дійсно так просто: програмувати або бути запрограмованим. Оберіть перше і ви отримаєте доступ до панелі управління цивілізації» [18, р. 8]. Комп'ютери та мережі – це вже не прості інструменти, вони запрограмовані, створені людьми і формуватимуть наше майбутнє у явній чи неявній співпраці із своїми творцями. Тому ми маємо доступ до програмування нашого спільного майбутнього. Подібно до того, як слова дали людям можливість передавати знання в результаті чого сформувалась цивілізація, нетворкінг зможе скоро надати можливість до того, що автор називає спільним способом мислення – розширенням нашої свідомості досі немислимим для більшості із нас. Так, диктат торгівлі з її командуванням і контролем може бути замінений режимом більшої активності, залученості та співпраці. Чи дійсно ми отримуємо нову форму економічної взаємодії – ні, але автор влучно вказує на те, що мова йде лише про певний новий режим, модальність існуючих суспільних відносин. У той же час він переконаний, що протистояння деструктивним вимірам можливе, і ним може стати свідома участь.

Отже, вся ретроспектива досліджень медіакультури вказує на те, що вона – це особливий тип культури кінця ХХ–ХХІ століття, який визначається гетерогенним та потенційно сугестивним характером, переважанням валоризації масового й елітарного, а також аудіовізуальністю як способом передачі, сприйняття і продукування інформації за допомогою медіа. Такий підхід підкреслює тезу про поліфонічність та діалогічність сучасної культури, про її невичерпний потенціал та креативну сутність: медіакультура – це і сукупність інформаційно-комунікаційних технологій, в першу чергу, масової комунікації як визначальної своєї складової, і нова ідеологія, нова реальність формування смислів, це і сфера зміни світогляду, і сфера нових соціальних можливостей. Світ медіакультури – це творіння людини, а точніше історичне творіння, має характер, визначений суспільними відносинами, а відповідно і їх суперечностями. Тож, медіакультура може бути як інструментом трансляції ідеї, а може вигадувати цю саму ідею і виступати як симуляція. З іншої сторони, зважаючи на рукотворність медіакультури та її суспільно-історичний характер, при діалектичному розумінні вона є все ж відображенням тих реальних суперечностей, які характерні мережевому суспільству, і визначальним стає яким чином людству вдасться відреагувати та зняти ці суперечності: чи проігнорувати їх, продовжуючи формування пасивної

людини-споживача, чи усвідомити їх та спробувати створити захисну систему впливів, хоча б на ідейну складову, яка залишиться наступним поколінням.

Список використаних джерел

1. Адорно Т. Дialeктика Просвещения. Философские фрагменты [Текст] / Т. Адорно, М. Хоркхаймер. – СПб.: Медиум, 1997. – 310 с.
2. Аристотель. Твори в 4-х томах. Т.3 [Текст] / Аристотель. – М.: Вид-во Думка, 1981. – 550 с.
3. Бен'ямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе [Текст] / В. Бен'ямин [Под ред. Ю. А. Здороваго]. – М.: Медиум, 1996. – 240 с.
4. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры [Текст] / Ж. Бодрийяр [Пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской]. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
5. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / Г. М. Маклюэн [Пер. с англ. В. Николаева]. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
6. Маклюэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры [Текст] / М. Маклюэн. – Киев: Ника-Центр, 2004. – 432 с.
7. Фиск Дж. Постмодернизм и телевидение [Текст] / Дж. Фиск // М. М. Назаров. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. – М.: УРСС, 1999. – С.174–179.
8. Фромм Э. Здоровое общество [Текст] / Э. Фромм. – М.: Астрель, 2011. – 448 с.
9. Эко У. От Интернета к Гуттенбергу: текст и гипертекст [Электронный ресурс] / У. Эко. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/eco/internet.html>.
10. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию [Текст] / У. Эко. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 432 с.
11. Fiske J. Introduction to communication studies [Text] / J. Fiske. – New York: Routledge, 2002. – 203 p.
12. Hodkinson P. Media, Culture and Society: An Introduction [Text] / P. Hodkinson. – London: SAGE, 2016. – 344 p. – media and cultural identities.
13. Jenkins H. Confronting the challenges of participatory culture: media education for the 21st century [Text] / H. Jenkins. – Massachusetts Institute of Technology, 2009. – 129 p.
14. Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide [Text] / Jenkins H. – New York: New York University Press, 2006. – 308 p.
15. Kellner D. Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern [Text] / D. Kellner. – New York: Routledge, 1995. – 357 p.
16. Ong W. J. Orality and Literacy: 30th Anniversary Edition [Text] / W. J. Ong. – New York: Routledge, 2012. – 233 p.
17. Postman N. Redefining the Value of School [Text] / N. Postman. – New York: Vintage books, 1995. – 209 p.
18. Rushkoff D. Program or be programmed. Ten Commands for a Digital Age [Text] / D. Rushkoff. – New York: OR Books, 2010. – 149 p.

References

1. Adorno T. Dialektika Prosveshhenija. Filosofskie fragmenty [Текст] / Т. Adorno, М. Horkhajmer. – СПб.: Medium, 1997. – 310 s.
2. Arystotel'. Tvory v 4-h tomah. T.3 [Текст] / Arystotel'. – М.: Vyd-vo Dumka, 1981. – 550 s.
3. Ben'jamin V. Proizvedenie iskusstva v jepohu ego tehniczeskoj vosproizvodimosti. Izbrannye jesse [Текст] / V. Ben'jamin [Pod red. Ju. A. Zdorovogo]. – М.: Medium, 1996. – 240 s.
4. Bodrijjar Zh. Obshhestvo potreblenija. Ego mify i struktury [Текст] / Zh. Bodrijjar [Per. s fr., poslesl. i primech. E. A. Samarskoj]. – М.: Respublika; Kul'turnaja revoljucija, 2006. – 269 s.
5. Makljujen G. M. Ponimanie Media: Vneshnie rasshirenija cheloveka [Текст] / G. M. Makljujen [Per. s angl. V. Nikolaev]. – М.; Zhukovskij: «KANON-press-C», «Kuchkovo pole», 2003. – 464 s.
6. Makljujen M. Galaktika Gutenberga: Sotvorenje cheloveka pechatnoj kul'tury [Текст] / M. Makljujen. – Kiev: Nika-Centr, 2004. – 432 s.
7. Fisk Dzh. Postmodernizm i televidenie [Текст] / Dzh. Fisk // М. М. Назаров. Massovaja kommunikacija v sovremennom mire: metodologija analiza i praktika issledovanij. – М.: URSS, 1999. – S.174–179.

8. Fromm Je. Zdorovoe obshchestvo [Tekst] / Je. Fromm. – M.: Astrel', 2011. – 448 s.

9. Jeko U. Ot Interneta k Guttenbergu: tekst i gipertekst [Elektronnyj resurs] / U. Jeko. – Rezhim dostupa: <http://www.philosophy.ru/library/eco/internet.html>.

10. Jeko U. Otsustvujushhaja struktura. Vvedenie v semiologiju [Tekst] / U. Jeko. – SPb.: TOO TK «Petropolis», 1998. – 432 s.

11. Fiske J. Introduction to communication studies [Text] / J. Fiske. – New York: Routledge, 2002. – 203 p.

12. Hodkinson P. Media, Culture and Society: An Introduction [Text] / P. Hodkinson. – London: SAGE, 2016. – 344 p. – media and cultural identities.

13. Jenkins H. Confronting the challenges of participatory culture: media education for the 21st century [Text] / H. Jenkins. – Massachusetts Institute of Technology, 2009. – 129 p.

14. Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide [Text] / Jenkins H. – New York: New York University Press, 2006. – 308 p.

15. Kellner D. Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern [Text] / D. Kellner. – New York: Routledge, 1995. – 357 p.

16. Ong W. J. Orality and Literacy: 30th Anniversary Edition [Text] / W. J. Ong. – New York: Routledge, 2012. – 233 p.

17. Postman N. Redefining the Value of School [Text] / N. Postman. – New York: Vintage books, 1995. – 209 p.

18. Rushkoff D. Program or be programmed. Ten Commands for a Digital Age [Text] / D. Rushkoff. – New York: OR Books, 2010. – 149 p.

Fedorova I. I., PhD, Professor of the Department of Philosophy, NTUU «KPI them Igor Sikorsky» (Ukraine Kyiv), Irina.I.Fedorova@gmail.com

Stetsura K. O., PhD, lecturer of the Department of Philosophy, NTUU «KPI them Igor Sikorsky» (Ukraine Kyiv), kateryna.stetsura@gmail.com

Socio-creative strategies of mediaculture in philosophical interpretation: from culture industry to the control panel of civilization

The article investigates the critical milestones in the development of modern approaches to understanding mediaculture as socio-creative phenomenon. The logic of social development embodied in the theoretical explication of media varied roles in the socio-cultural processes is revealed. It passed the path from critical-apocalyptic attitude to some mediaculture innovations to singing out the subject of mediaculture practices as a socially significant. A range of theoretical understanding stretched from detection of the subject's decisive role in the implementation of suggestive possibilities of media texts to the formation of modern scientific discourse, which exhibits the idea of participatory mediaculture's opportunities and their use for constructive change in society. Summed up that socio-creative strategies of mediaculture embody contradictions of specific historical social circumstances. It is a framework condition for human practices, but at the same time determined by the ideas of their creators and may be somewhat modified by them, serves as an ideological control panel of civilization development.

Keywords: media, mediaculture, participatory culture, convergence culture, culture industry, semiotics.

* * *

УДК 14:340.12](100+477)«19/20»

Хвойницька Х. М.,
кандидат філософських наук, асистент кафедри
філософії, Львівський Національний університет
«Львівська Політехніка» (Україна, Львів), khrystyna81@gmail.com

Українські мислителі XIX–XX ст. про природно-правові основи держави

Розглядається особливості трактування засад правової та демократичної держави українськими мислителями XIX–XX ст. крізь призму незмінних, базових законів природного права. Метою статті є висвітлення законів розвитку суспільства українськими філософами крізь ідею природного права, як основоположної його складової. Для виконання даної мети було застосовано історико-порівняльний, діалектичний та метод системного аналізу, які допомогли у пошуку джерел розвитку історико-філософського знання та порівняльного аналізу у процесі дослідження основних ідей природного права. Провієна увага зосереджується на природно-правових ідеях, видатних представників української філософії XIX–XX ст. Досліджено праці Й. Шада, М. Гулака, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського та виокремлено своєрідність трактування мислителями природного права,

як необхідної складової для побудови гідної держави, котра обатиме про реалізацію демократичних прав і свобод своїх громадян. Робиться висновок, що ідея природного права у творчості українських мислителів пов'язується з обставинами національної ідентичності людини, із захистом гідності, честі, права на власну історію, рідну мову та ідею народовладдя.

Ключові слова: природне право, Й. Шад, М. Гулак, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, свобода, розум, закон, правова держава.

Українська держава з давніх давен тяжіла до демократизму та вічевого укладу керівництва. Протягом усієї нашої історії яскраво проглядаються природно-правові засади, які завше визнавалися основою державо- та правотворення. І до сьогодні природне право є певним еталоном, який маючи в собі одвічні вищі правові норми прагло боротись із антигуманністю та антидемократизмом держаних законів та норм. Значна низка українських науковців досліджують дане питання, розкриваючи приховані історією підвалини природного права, зокрема П. Берко [1], М. Патей-Братасюк [6], М. Альчук, О. Прицак [7], В. Шкода [10], І. Огородник [5], Б. Карнаух [3], С. Сливка [8], проте все ще залишається потреба у її подальшому вивченні.

Мета статті – висвітлення законів розвитку суспільства українськими філософами крізь ідею природного права, як основоположної його складової.

Друга половина XIX – поч. XX ст. стало для України часом випробувань, в першу чергу в питанні нашої незалежності. Проте більшість видатних українських мислителів навіть не наважувалося заявляти про можливість тотального суверенітету, а лише автономного регіону в межах федерації. Та не дивлячись на ці несміливі спроби майже всі представники української освіченої еліти були великими прихильниками демократії, свободи людини та можливості кожного індивіда реалізувати свої вроджені природні права.

Проблема прав людини, особливо права на свободу та роль його в житті людини, були предметом особливої уваги професора Харківського університету Йоана Баптиста Шада (1758–1834). Німець за націоналістично, прихильник вчення Канта, Фіхте і Шеллінга, він приїхав на запрошення графа Потоцького у новостворений Харківський університет, де до 1816 р. викладав курс логіки й популяризував німецьку класичну філософію. Й. Шад як прихильник Канта визнавав розвиток природи, людини і суспільства. Людина, на його думку, проходить у процесі розвитку три етапи: тваринний, природний і моральний, де перехід від одного до іншого етапу зумовлюється суспільним середовищем. Вищим законом розвитку суспільства професор вважав закон свободи. Суть цього закону, на думку Й. Шада, полягає в тому, що людина має абсолютну свободу, вона здатна володіти собою, спонукати себе до таких дій, до яких її не можуть змусити жодні зовнішні сили. Критично сприймаючи договірну теорію походження держави, Й. Шад був прихильником ідеї природного права, виводив походження держави з розумної людської природи.

З природним правом як законом абсолютної свободи, що є вродженим і вічним, Й. Шад пов'язував законодавство і форму правління у державі – вони повинні відповідати розумній людській природі. Якщо закони держави суперечать розуму, або вони нав'язані людині насильно, всупереч її волі, то вона в такій державі втрачає гідність розумної істоти, перестає бути людиною, втрачає свободу і стає рабом. Рабство суперечить природному праву, воно є вищою формою насильства, адже відбирає в людини головну засаду природного права – свободу. У рабстві людина стає річчю, що суперечить її розумній природі, тому не узгоджується з природним правом.

Розумна природа людини, її природні права і закони, на думку Й. Шада, визначають закони суспільства, право кожної людини досягати призначеної їй природою вищої мети. З цього випливає осуд професором усіх форм деспотичного устрою, вимога свободи совісті, думки, заборони рабства. Ліквідація рабства і досягнення свободи можливе через пропаганду ідей природного права, правову освіту, самовдосконалення людини, що на думку Й. Шада, вплине на вдосконалення законодавства, стане основою прогресивного розвитку суспільства [5, с. 77].

У книзі «Теорія нації», за яку професора звільнили з посади і змусили покинути Харків і Росію назавжди, Й. Шад обґрунтував думку, що в основі прогресивного розвитку людства лежить різноманітність, навіть протилежні риси національного життя. Усі нації відмінні між собою рівнем культури, звичаями, кліматичними умовами, різними тілесними й розумовими здібностями. Розмаїття в природі і в людському роді відображає розмаїття джерел життя і прагнень, з яких виникає гармонія і досконалість. Єдність і боротьба протилежностей, за Гегелем, є джерелом змін, джерелом розвитку й поступу, тому будь-яке прагнення до досконалості згасає, коли зникає відмінність між націями. Нація, яка добровільно підкоряється іншій, занепадає і наражається на небезпеку зникнення. Отже, Й. Шад мав сміливість писати не лише про природне право на свободу кожної людини, а й кожної нації, що аж ніяк не могло сподобатися самодержавній владі. Ще більше невдоволення викликали переконання професора в тому, що кожна людина (і нація) через освіту повинна не тільки самовдосконалюватись, а й усвідомити своє природне право на вільний розвиток і всі інші громадянські свободи.

Відомо, що у самоправній державі, де усі права уособлював цар-імператор, зазнавала гоніння й піддавалася репресіям будь-яка інша думка. Жорстоко покарані декабристи (1825), ще раніше засланий у Сибір О. Радіщев, що наслідився загарувати ганебне кріпацтво. В Україні було розгромлене Кирило-Мефодіївське братство, організатори якого, спираючись на християнське вчення, прагнули утвердити вільне життя кожного народу на своїй Богом даній землі. Безпосередньо до теорії природного права звернувся активний член Братства Микола Гулак (1822–1899) юрист за освітою, (закінчив юридичний факультет Дерптського університету). Прихильник Просвітництва, М. Гулак рішуче виступає проти кріпосництва, називає його «безумовним рабством», що породжує «гнітючі картини сучасного бузувірства», як цитують його дослідники [4, с. 87].

У праці «Юридичний побут поморських слов'ян» учений аналізує генезис самодержавного ладу. Він зауважує, що природним для слов'янських народів було право приватної власності, після знищення якої селяни опинилися в рабстві, що є для слов'янських народів неприродним і ганебним, адже «мерзенний торг невільниками зробився загальною буденністю». Кріпацтво протиприродне і антигуманне, бо воно позбавляє людей батьківщини. У стародавніх слов'ян, стверджував М. Гулак, захищав вітчизну лише той, хто мав землю. Ось чому позбавляти селян землі – це те ж саме, що позбавляти їх батьківщини.

Право власності на землю, яке для слов'ян є природним і священним, М. Гулак переносить у вимріяну кирило-мефодіянями загальнослов'янську демократичну федерацію. Вона повинна бути організована на зразок природних правових відносин стародавніх слов'ян, коли не було великих землевласників-магнатів, а земля була справедливо розподілена між членами громади, і громада контролювала норми землекористування.

С. Кримський і М. Кратко пишуть, що з позицій теорії природного права розглядає М. Гулак генезис форм державності у слов'ян, він вважає, що центральним інститутом політичного існування стародавніх слов'ян було місто і з ним була пов'язана й влада князя. Проте, «Будівля державного устрою» у слов'ян сформувалася «із двох начал» – з начала патріархального і начала демократичного. З патріархального начала виникла родова влада князів; з демократичного – устрій общин та федеративного союзу республік». У проєктах майбутнього державного устрою М. Гулак виходив із ідеї оновлення природної для слов'ян общинної демократії, спираючись на теорію природного права, і саме з цих позицій аналізував генезис князівської влади. Слов'яни розцінювали князя як родового старшину, що має високий моральний авторитет, вони не робили його великим землевласником. «Народ вибирав князя, – пише М. Гулак, – народ же мав право скинути недостойного. Згідно природного права обирати й змінювати володаря учений доходить висновку про незаконність самодержавства в Росії [4, с. 88].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні концепцію природного права використовують теоретики правової держави (М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський). Основна філософсько-правова проблема сформульована у їх спадщині як співвідношення прав особи та прав нації, а також правової держави. Відвертим прихильником теорії природного права виступає Михайло Драгоманов (1841–1895), який вважав, що людина від народження має право на життя, на особисту недоторканність і свободу. В основі теоретичних засад конституціоналізму мислитель поставив гармонійне поєднання теорії природного права про примат особи над державою та ідеєю формування держави на засадах політичної свободи, яку трактує як систему гарантій природних прав і свобод людини. Мова йде про ставлення до прав і свобод людини, їх розуміння, усвідомлення умов реалізації й захисту як до специфічних витоків і виражень історичної спадщини народу, його традицій, цінностей, культури та умов життя. У цьому контексті Драгоманов визначає сутність, силу і значення нації (народу) як єдиного носія й охоронця цієї спадщини та заохочує до збереження й розвитку цієї спільноти. Він перший серед мислителів свого часу заговорив про державу як засіб забезпечення нації, висловивши конкретну мету і причини створення держави, що забезпечить можливості опанування людиною своїх природних прав і свобод.

У філософсько-правовій творчості Іван Франко (1856–1916) дотримується концепції природного права, яке гарантує свободу особистості і народу (нації). Національну самостійність він розглядав як суспільно-політичний ідеал, як нічим, крім розуму, не обмежене, повнокровне життя людини і нації та їх постійний розвиток.

У статті «Свобода і автономія» (1907) І. Франко висловлював думку, що, незважаючи на великодержавну політику царизму, «інокордці» в російській імперії в силу свого геополітичного стану, «відмінності землі й клімату будуть перти до заховання своєї відрубності, до своїх окремих прав і інституцій, відповідних до їх способів життя та спеціальних родів господарства, будуть жадати собі автономії» [10, с. 442–448].

Найбільш доцільною системою управління в Росії І. Франко вважав федералізм і пов'язану з ним децентралізацію. Він накреслював риси громадянського суспільства, зазначаючи, що «майбутній устрій... буде базуватися на якнайширшій самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних і

поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів» [10, с. 444].

Уявляючи майбутню автономію як автономію земельну, український мислитель робить висновок, що вона мусить «опиратися вповні на основах горожанської свободи», тому головне не інтереси мас, а «повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав» [10, с. 447]. Автономію національності, тобто незалежність України, І. Франко підпорядковує громадянським свободам, – свободі людини, її внутрішнього світу, думки бо «на основі людських прав» – «на тій основі автономія національності» [10, с. 447]. Домінує тут, як бачимо, необхідність розв'язання проблем свободи особи, її природних прав, а на цій основі можливе розв'язання й національної проблеми.

Історію суспільства Михайло Грушевський (1866–1934) трактує як історію розвитку людського духу, національного духу народу насамперед. Він обстоював ідеї національної державності, пріоритету прав людини над правами держави, переважання прав нації над правом особи, визнання людини як самостійної цінності. Йому належить ідея закономірного, природного прагнення народу, який усвідомив себе нацією, до створення незалежної держави.

М. Братасюк, зокрема, переконана, що «Третій і Четвертий Універсали Центральної ради, до написання яких доклався М. Грушевський, нинішня чинна Конституція України розвинули природно-правову традицію в нашій правовій культурі, започатковану українським народом понад тисячоліття тому» [6, с. 126]. Можна ствердити, що М. Грушевський продовжував і утверджував у своїх наукових дослідженнях і суспільно-політичній діяльності ідеї демократизму, народолобного українського духу, які були визначальними у «громадівці», насамперед М. Драгоманова. Видатний історик вважав інститут прав і свобод людини найважливішим і невідмінним засобом державотворення. Це стосується також розуміння прав людини, особливо ж розуміння федерації, яка як інститут політичної організації суспільства теоретично представлена на основі непорушності прав і свобод людини. Демократія, за Драгомановим, починається з самоуправління і виростає до федерації. На такій основі розвивав М. Грушевський свої ідеї народовладдя, бо «інтерес трудового народу – найвищий закон всякої громадської організації». У вступній лекції у Львівському університеті 1894 р. учений утвердив цю думку, наголосивши, що «устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підпадав під вплив громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням» [7, с. 52]. У цих словах проглядається прихильність М. Грушевського до ідей демократизму Б. Спінози суспільного договору Ж.–Ж. Руссо.

Підсумовуючи слід зазначити, що ідея природного права у творчості українських мислителів, членів Кирило–Мефодіївського братства та громадівського руху пов'язується з обстоюванням національної ідентичності людини, із захистом гідності, честі, права на власну історію, рідну мову, з ідеєю народовладдя тощо. Природне право у представників української філософії ХІХ – поч. ХХ ст. постає вищим законом розвитку суспільства, законом свободи, споконвічним правом на приватну власність, таким, що різко засуджує антигуманність та кріпацтво, і активно сприяє побудові правової держави та реалізації власних прав та свобод.

Список використаних джерел

1. Берко П. Нова парадигма української філософії / П. Берко. – Львів, 2003. – 300 с.
2. Возняк С. Філософська думка України: імена та ідеї / С. Возняк, Ю. Голянич, Ю. Москаленко. – Івано-Франківськ, 2003. – 135 с.
3. Карнаух Б. Взаємодія моралі та права у світлі проблеми ензистенції природного права / Б. Карнаух // Філософські обрії. – 2008. – №19. – С.250–260.
4. Кримський С. Б. Ідейно-філософські основи творчості М. І. Гулака / С. Кримський, М. Кратко // Філософська думка. – 1984. – №6. – С.84–90.
5. Огородник І. Українська філософія в іменах / І. Огородник, М. Русин; за ред. М. Ф. Тарасенка. – К.: Либідь, 1997. – 327 с.
6. Патеї–Братасюк М. Антропоцентрична теорія права: навч. посіб. / Марія Патеї–Братасюк. – К., 2010. – 394 с.
7. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / Омелян Прицак // Грушевський М. Історія України Русі: в 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т.1. – С. XL–LXXIII.
8. Сливка С. С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс / С. С. Сливка. – Львів: Воля, 2001. – 168 с.
9. Франко І. Свобода і автономія // Іван Франко. Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. – К.: Наук. думка, 1985. – Т.45. – С.442–448.
10. Шкода В. В. Вступ до правової філософії / В. В. Шкода. – Х.: Фоліо, 1997. – 221 с.

References

1. Berko P. Nova paradigma ukraïnskoï filosofii / P. Berko. – Lviv, 2003. – 300 s.
2. Voznyak S. Filofska dumka Ukrainy: imena ta idei / S. Voznyak, U. Golyanich, U. Moskalenko. – Ivano-Frankivsk, 2003. – 135 s.
3. Karnauh B. Vzaemodiya morali ta prava u svitli problemy ekzystentcii pryrodnoho prava / B. Karnauh // Filofofski obrii. – 2008. – №19. – S.250–260.
4. Krymskyj S. B. Ideyno-filofski osnovy tvorchosti M. I. Gulaka / S. Krymskyj, M. Kratko // Filofska dumka. – 1984. – №6. – S.84–90.
5. Ogorodnyk I. Ukrainska filosofia v imenah / I. Ogorodnyk, M. Rusyn; za red. M. F. Tarasenko. – K.: Lybid, 1997. – 327 s.
6. Patej-Bratasyuk M. Antropocentrychna teoriya prava: nawch. pos. / Marija Patej-Bratasyuk. – K., 2010. – 394 s.
7. Pricak O. Istoriosofia Myhayla Grushevskogo / Omelyan Pricak // Grushevskyj M. Istorija Ukrainy Rusy: v 11 t., 12 kn. – K.: Naukova dumka, 1991. – T.1. – S. XL–LXXIII.
8. Slyvka S. S. Ukrainska nacionalna filosofia prava: antologicznyj rakurs / S. S. Slyvka. – Lviv: Volya, 2001. – 168 s.
9. Franko I. Sviboda i avtonomia // I. Franko. Zibrannya tvoriv: u 50 t. / Ivan Franko. – K.: Nauk. dumka, 1985. – T.45. – S.442–448.
10. Shkoda V. V. Vstup do pravovoi filosofii / V. V. Shkoda. – H.: Folio, 1997. – 221 s.

Khvoynytska Kh. M., PhD in Philosophy, Assistant, Chair of Philosophy, Lviv National Polytechnic University (Ukraine, Lviv), khvystyna81@gmail.com

Ukrainian thinkers of the XIX–XX centuries on the natural law of foundations of the state

The characteristic of interpretation of foundations of the law and democratic state by Ukrainian thinkers of the XIX–XX centuries through constant fundamental natural laws is considered. The purpose of the article is the coverage of the laws of social development by Ukrainian philosophers through the idea of the natural law as its fundamental component. In order to accomplish this purpose the historical and comparative, dialectical and method of system analysis have been applied, that helped in the search of sources of development of historical and philosophical knowledge and comparative analysis in the process of researching the main ideas of the natural law. The leading attention focuses on the natural law ideas of the prominent representatives of Ukrainian philosophy of the XIX–XX centuries. The works by Y. Shad, M. Hulak, N. Drahomanov, I. Franko, M. Hrushevskyi have been studied and the originality of interpretation of the natural law by the thinkers as a necessary component to building a decent state, which will take care of the realization of democratic rights and freedoms of its citizens has been highlighted. The conclusion is that the idea of the natural law in the works of Ukrainian thinkers is associated with assertion of the national identity of the person, with protection of dignity, honour, right to its own history, native language, and the idea of democracy.

Keywords: natural law, I. Shad, M. Hulak, J. M. Dragomanow, I. Franko, M. Grushevsky, freedom, intellect, jus, legal state.

* * *

Шаврина І. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
релігієзнавства філософського факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), Shavrina_irina@ukr.net

Вдосконалення людини як проблема православної антропології

Аналізуються головні положення християнської релігії, які присвячені проблемам формування людини як духовної істоти. Розглядається становлення особистості як реалізації прагнення людини набути сенс свого життя, досягнути своє призначення. Проведено порівняльний аналіз західноєвропейської й православної антропології щодо проблеми людини. Зроблено висновок про більш оптимістичний та життєствердуючий характер православної антропології в аспекті життя людини та її моральніших характеристик.

Ключові слова: людина, віра, релігійна антропологія, філософська антропологія, православна антропологія, західноєвропейська антропологія, Бог, Богоподібність, Боговітлення, становлення, життя, духовність.

Культурно-історична спрямованість сучасної цивілізації, при тому що посилюється взаємопроникнення різних сфер людської діяльності, обумовлює вихід антропологічної проблематики поза суто дисциплінарні межі. Криза людства на сучасному етапі, яка має назву «глобальної», однією зі своїх складових має кризу уявлень про людину в цілому, про досконалу людину, зокрема. На нашу думку, духовна ситуація в сьогоденні безпосередньо пов'язана з проблемою людини, з питаннями про смисл та роль традицій. Відмова від загальнолюдських цінностей знищує вертикаль величчя й нищості, деструктує трьохвимірність людського світовідчуття, звужує обрій думок людини. Відхід від традицій поглиблює стани і явища такого типу, а людина втрачає відчуття власної цілісності, повноти свого життя. Сучасний світ абсолютизує цю розірваність людини, затверджує її як неминучість та даність, як свого роду атрибут людської природи. Не випадковим є те, що з'явилися філософські напрями і течії, що наголошують на відмові від індивідуальності, свободи та самостійності людини, від індивідуального пошуку цінностей та орієнтацій. Спроба відсікти від людини її природні якості та пошуки ціннісних орієнтацій призводить не до гармонії людського життя, а до його знецінення. Вочевидь, прояв інтересу до проблеми досконалої людини є закономірним та обґрунтованим. Відсутність чітких уявлень щодо досконалості людини знищує можливості самої людини, а також і суспільства в цілому, знищує прагнення набути смисл своєї життєдіяльності, досягнути своє призначення, побудувати життєву траєкторію завдяки здійсненню такого образу.

Дослідницька увага до проблеми людини передбачає, перш за все, звертання до праць таких представників філософської антропології, як Е. Агацці, А. Гелен, Г. Плеснер, А. Портман, Г. П. Рікман, М. Шелер, Р. М. Цанер та ін. Цих авторів цікавлять такі питання, як природа людини, її походження, місце в світі та співвіднесеність зі світом тваринним. Людина виступає в їх теоріях як особлива «тварина», хоча вони й послідовно обґрунтовують думку про визначення людини духом, який принципово протистоїть біологічному началу в ній. Певний інший акцент на розгляді проблеми людини можна побачити в працях представників релігійної антропології – М. Бубера, Г.–Е. Генстенберга, О. Дерісі, Л. Фарре та ін. Представники цього напрямку, в більшій мірі, орієнтовані на проблеми істинності особистості, взаємовідносини між

людьми, взаємовідносини Бога і людини, інші питання екзистенціального характеру. Слід зазначити, що в процесі вирішення цих проблем деякі з мислителів (наприклад, Г.–Е. Генстенберг, О. Н. Дерісі) надмірно раціоналізують специфічні людські обумовленості.

Щодо богословських джерел, в яких аналізується проблема людини, то такі представники російської релігійної філософії, як С. Булгаков, І. Ільїн, Вол. Соловйов, П. Флоренський, С. Франк та ін. активно включали їх у своє бачення теорії загальносвітового процесу. Сьогодні актуалізація богословського матеріалу відбувається, головним чином, у сфері історії, культурології або соціальної філософії (В. Бібіхін, Б. Ємельянов, Л. Кришталева, В. Лісовий, М. Мухомелішвілі). Само по собі недостатнє введення у філософію богословського матеріалу пов'язано з низкою особливостей самого православного богослов'я. По-перше, починаючи з апостолів й дотепер, православне богослов'я недостатньо цікавилось систематичним викладом своїх досліджень. Важко відповісти на питання: чому так відбувалося і відбувається, але слід наголосити, що практично будь-який богословський текст містить у собі цілу низку питань. Із цілого корпусу цих текстів, тільки невелика частина безпосередньо присвячена проблемі людини – Григорій Нисський «Про устрій людини», Немесій Емесський «Про природу людини», Григорій Богослов «Слово про природу людини», Кіпріан (Керн) «Антропологія св. Григорія Палами», святитель Лука (В. Ф. Войно-Ясенецький) «Дух, душа, тіло» і деякі інші праці. Але це не означає, що проблема людини не цікавила православних мислителів різних часів. Положення про людину обґрунтовувалися багатьма авторами, але вони розсіяні по притчам, розмовам, словам, повчанням, зверненням та ін. Фактично, ми маємо тільки дві спроби їх систематизації – це праця Іонна Дамаскіна «Точний виклад православної віри» і праця Кіпріана (Керна) «Антропологія св. Григорія Палами».

По-друге, православну антропологію умовно можна розділити на два великих напрями за їх методами дослідження. Перший напрям дотримується антропології теоретичних суперечок, а другий т.зв. «антропології пустелі». Ці два напрями не знаходяться у протиріччі, але якщо «антропологія суперечок» викладена в категоріях античної філософії, то другий напрям створив оригінальну мову для фіксації власних відкриттів та відкриттів. Слід відмітити оригінальність цієї мови, яку дуже важко перекласти на мову філософії.

Метою статті є аналіз християнської антропологічної доктрини досконалої людини.

Християнська антропологія рухалася в процесі свого формування від богословського розкриття окремих антропологічних проблем, у взаємопов'язаності з обґрунтуванням сотеріології та теології (I–III ст.), до тлумачення людини як частини світового буття і суб'єкта волі (III–V ст.). На другому етапі християнська антропологічна думка перейшла з фрагментарного стану до теоретичного, охопила проблему людини в її історії та онтології, психології та фізіології. У післянікеевській патристиці, при домінуючому інтересі до проблеми душі, великого значення набувають положення про тіло людини, про його склад та елементи, про устрій організму людини, при цьому широко використовувалися досягнення медицини, тобто робляться спроби пояснити людину не

тільки як об'єкт благодатного спасіння, але й як систему, яка саморегулюється.

Християнські інтуїції щодо природи людини в свій час зробили переворот у свідомості багатьох людей. Ідеї рівності всіх перед Богом, принципової спільності людей, унікальності та цінності кожної людини, можливості внутрішніх змін, динаміки внутрішнього життя людини, можливості для особистого спілкування з Богом, любові Бога до людини, любові як ґрунту людських взаємовідносин і ціла низка інших положень християнської релігії не тільки кардинально змінили язичницькі уявлення про людину, але й постали основою як для західноєвропейської культури, так і для східноєвропейської. Ментальність людини Західної й Східної Європи ґрунтується на цих ідеях, вони, навіть, не виступають як ідеї, але виявляються нормами життя. І, очевидно, більшість антропологічних систем різних епох у відношенні до цих ідей, по суті, є тільки варіаціями на тему. Навіть мислителі неklasичної течії в сучасній західній філософії звертаються до них, хоча би для того, щоб спростувати їх, щоб на противагу цілісному і позитивному образу людини показати образ людини «розірваної».

Відмова від цілісного і позитивного образу людини, на якому наполягають мислителі постмодерністської течії у філософії (Ж. Батай, Левінас та ін.), неодноразово виявлялася в історії необґрунтованою. І те, що видається неспростовним з точки зору логічної позиції, спростовується екзистенціально, онтологічно. В зв'язку з цим, необхідно звернути увагу на релігійні ідеї щодо проблеми людини. Релігія завжди оперує таким поняттям, як «абсолютні цінності», виступає як сфера функціонування цих цінностей. Сьогодні активно підштовхує нас до осмислення й цих релігійних позицій, а не тільки суто світських. Необхідність осмислення релігійної концепції людини підкреслював засновник філософської антропології М. Шелер [2]. На його думку, важливим є поєднання філософського, наукового (природничого) і релігійного кола ідей про людину, саме це й дозволить побудувати цілісну концепцію. На думку німецького вченого, спроба досягти абсолютно-суцього буття, при цьому виходити з буття предмету, не є коректною. Усі форми буття пов'язані з буттям людини і, в такий спосіб, дослідження людини постає дослідженням усього суцього. Таким чином, питання про людину підіймається до онтологічного рівня. Виходячи з цього, М. Шелер розташовує антропологію між метафізиками першого і другого порядку. Людина виявляється не тільки мікросмосом, але й мікротеосом, не тільки ключем до світоустрою, але й відкриває доступ до Бога.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ціла плеяда російських філософів намагалася здійснити синтезу філософського і релігійного уявлення про людину. Ґрунтом для їх ідей були положення православної релігії, але ці дослідження мали секулярний характер і, у багатьох випадках, неадекватно висвітлювали християнські уявлення про людину. Але, цей досвід має велике значення для побудови теорії позитивної людини в сучасній філософській і релігійній антропології. Для представників російської традиції філософування антропологія є передумовою для всілякої філософії. Людина виступає як мікросмос, а пізнає світ як макроантропос.

Значення антропології є очевидним й для православної релігії. На головне питання будь-якої релігії: «кого слід

спасати?», православна сотеріологія відповідає: людину. Проблема людини завжди була і залишається головною для православ'я. Людина – це не тільки тварна істота, але й тасмниця світу, який осягається нею духовно. Людина містить у собі не тільки світоустрій, але й Бога, за своєю Богоподібністю. Слід наголосити, що такий підхід виділяє антропологію у православній релігії й вона постає не тільки центром, але й началом всілякого процесу пізнання.

Аналіз православної антропології в її специфіці дозволяє говорити про наявність у ній трьох взаємопов'язаних та взаємообумовлених рівнів – христології, філософсько-богословських положень про людину, практику духовного «деланія» (аскетика). Щодо практики аскези, то на думку більшості представників богослов'я, саме вона надає можливості для реалізації духовної сутності людини. Православна антропологія вважає, що образ досконалої людини надається в Нагорній проповіді Христа – «Будьте досконалыми як Отець Ваш Небесний» та самою особистістю Христа, його моральнісним подвигом.

У становленні досконалої людини можна виділити три, достатньо великих, етапи. По-перше, йдеться про прояснення того, що таке «образ Божий» в людині, осягнення свого призначення, свого «хреста». По-друге, перетворення принципу християнської любові у внутрішню установку людини в її взаємовідносинах із іншими людьми, світом, Богом; формування внутрішньої потреби у постійному спілкуванні з Богом, тобто того, що відомий мислитель М. Бубер називав відношенням «Я» – «Ти».

В якості третього етапу виділяється рівень звільнення від злих думок, гріховних помислів, тобто наближення до Богоподібності. Весь життєвий шлях, в межах православного світобачення, розглядається як шлях до Бога, як реалізація власної духовності.

Для того, щоб розкрити особливості інтерпретації проблеми людини в різних традиціях, на нашу думку, необхідно поставити проблему в загальному плані – якою є людина. Проблема людини повинна містити у собі декілька рівнів дослідження. По-перше, необхідно виходити із взаємопов'язаності родового й індивідуального в людині, актуалізуючи її індивідуальність. По-друге, враховувати особливості процесу життєдіяльності людини. І останнє – усвідомлювати багатовимірність людини. Взагалі, можна говорити про такі типи взаємовідносин: «людина – світ», «індивід – рід», «Я» – «Я», «Я» – «Ти».

У західноєвропейській антропології кожна людина – це певний набір протиріч, її сутність неможливо охопити в кожному конкретному моменті, миттєвостях її життя. Людина визначається духом, вона сама є точкою зіткнення життя і духу. Дух робить життя людини ексцентричним і людина прагне вирватися з цієї ексцентричності. Православна ж антропологія розміщує людину на межі двох світів, саме людина поєднує ці світи і є приналежною до вічного життя. Тільки людина є надією на звільнення всього тварного світу від тління. Метою еволюції всього світоустрою є об'єднання всього тварного світу в Богів. Така ідеальна основа світу, на відміну від «духу» західноєвропейської філософської антропології, має етичне забарвлення. Наприклад, темний і світлий лік Софії в творчості Вол. Соловйова. В межах такого підходу не існує протиставлення духу і життя, людина розглядається як така духовна істота, яка здійснює, втілює Всеєдність.

В аспекті використання поняття «дух», у розгляді співвідношення тілесного і духовного в людині, російська релігійна філософія є набагато ближчою до православної антропології, ніж до західної. Щодо глибини та гостроти переживання проблеми протиріччя людського буття, подвійності природи буття, то близькими є православна й західна антропологія, тому що обидві чітко уявляють розірваність буття людини у світі. Але, якщо представники західної теології сприймають таку розірваність як даність від початку, то представники православ'я наполягають на тому, що така розірваність виникла внаслідок гріхопадіння. Величезний драматизм переживання православними авторами протиріч внутрішнього світу людини, тим не менше, супроводжується оптимізмом щодо реальної можливості набуття гармонії, досконалості, істини, блага та краси.

Для того, щоб уявити людину як цілісну істоту, необхідно побачити її в перспективі вічності. Ця думка існувала й в західній антропології, але не мала достатнього розвитку. Виникає зв'язок «тут–і–тепер» (тимчасове існування) з «ніде–ніколи» (вічність). «Тут–і–тепер» людини будується з озиранням на «ніде–ніколи» і водночас положення людини в «ніде–ніколи» визначається результатом конкретного «тут–і–тепер». В такий спосіб, проблема смерті стає головною проблемою антропології. Відомий вчений Л. Фарре у праці «Філософська антропологія» [1] аналізує різноманітні підходи до цієї проблеми в історії західноєвропейської філософської думки і робить висновок, що більшість авторів прагне приховати сутність смерті. Зазвичай, вчені розглядають смерть як біологічний кінець життя конкретної людини. Російські мислителі, на відміну від західних, прагнули перенести акцент з буття людини на буття все–людства, людства як Боголюдства. Людина набуває безсмертя в бутті людства. З точки зору православної релігії, смерть розриває подвійну природу людини, водночас – вона завершення індивідуального біологічного існування, але не існування духовного. Подвійність природи – це родова ознака людини, подвійність існує в кожній людині й одночасно об'єднує всіх людей. Ще однією всезагальною характеристикою людини є її особистісна характеристика. Особистість – це те, що відрізняє людину від тварини, робить людину неповторною та унікальною. Для М. Шелера і Г. Плеснера, особистість конституюється духом, вона – діяльнісний центр духу. Духовний характер особистості знаходиться у формі «ми» власного «я». В зв'язку з поняттям «особистість» використовується поняття «душа». Душа як така не є тотожною духу або особистості. Душа усвідомлюється в православної і західній антропології як внутрішнє існування особистості, як така сутність, яка відчуває та переживає.

Людина не просто живе, але відшукує смисли у собі, в оточуючому світі, вона переживає власне переживання. Людина потребує смислів, потребує самотності. Самотність – це погляд людини в свою сутність, у внутрішній світ прагнень, думок, мрій. В цьому аспекті слід зазначити пов'язаність пошуку смислів, внутрішній погляд людини з низкою положень православної релігії щодо Ісуса Христа, їх значення та вплив на вчення про людину. В якості першого такого положення слід виділити догмат про дві природи Христа – Божественну і людську. Поєднання Божественної і людської природи призводить до зміни людської сутності. Визнання дійсності

Боготвілення дозволяє людині вийти з кола «народження – смерть», звільнитися від суто цивілізаційних ознак, тому що Бог став людиною. Людина переходить до над–буття, тому що Христос, дійсно, поновлює у Собі єдність людини і Бога. Боголюдність Ісуса Христа надає антропологічним побудовам перспективного характеру. Людина набуває «іншості», але й тоді вона залишається духовною істотою, не розчиняється в космічних енергіях.

Світ, людина, духовне життя – матеріальне, природне, закономірне, раціональне не протистоять духовному, свободному, ірраціональному, ціннісному, як не можуть протистояти: наука – світогляду, наукове пізнання – мудрому осмисленню смислу речей. Для пізнання людини, її ставлення до віри, до релігії, до права, культури та ін., філософія повинна звертатися і до зовнішнього світу об'єктів, і до внутрішнього життя людини – із цих, відмінних один від одного, але єдиних у своїй вкоріненості, джерел, отримувати свої знання про людину, про відносно постійні, інваріантні й конкретно–історичні основи та прояви її «природи», її духовності.

Висновки. Культурно–історична традиція затверджує моральнісні положення християнства в основі суспільної життєдіяльності, визначає життя людини в світі, її взаємовідносини з іншими людьми та обмежує розгляд проблеми наслідування суто межами аксіологічної інтерпретації християнства. Такий підхід, на нашу думку, дозволяє виділити культурно–історичну традицію як світську компоненту православної традиції, на ґрунті якої визначається зміст морального становлення і соціалізації особистості. Культурно–історична традиція встановлює «початок» морального вдосконалення, визначає життя «зовнішньої» людини.

В якості конфесійної традиції православ'я усвідомлюється як церковний Переказ. Життя у Переказі – це означає жити церковним життям. На цьому рівні православної традиції людина бачить себе перед Богом, переміщує своє бачення на «внутрішню людину», відкриває у собі приналежність до двох світів. Фактично, це – звертання до свідчень святих, засвоєння їх духовності й, в такий спосіб, формування особливого ставлення до світу, особливої духовно–ціннісної орієнтації в оточуючому середовищі. Такий підхід є основним у православної антропології. Духовність розглядається як Божественна Благодать, як Божественна енергія, яка дає життя індивідуальному духу людини та спрямовує цей дух до Бога. Ця особлива сила дає можливість для морального вдосконалення людини, вона проявляється в житті соціуму, в світогляді людини, в її поведінці, у прагненні творити добро і зберігати мир, в якостях особистості, які називають «чеснотами».

Список використаних джерел

1. Фарре Л. Философская антропология / Л. Фарре // Это человек. Антология. – М.: Логос, 1995. – С.205–210.
2. Шелер М. Особое метафизическое положение человека / М. Шелер // Топос: философско–культурологический журнал. – 2004. – №1 (8). – С.43–57.

References

1. Farre L. Filosofskaja antropologija / L. Farre // Jeto chelovek. Antologija. – M.: Logos, 1995. – S.205–210.
2. Sheler M. Osoboe metafizicheskoe polozhenie cheloveka / M. Sheler // Topos: filosofsko–kul'turologicheskij zhurnal. – 2004. – №1 (8). – S.43–57.

Shavrina I. V., PhD, Associate Professor of Religious Philosophy Faculty, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), Shavrina_irina@ukr.net

Perfection of man as a problem of Orthodox anthropology

The article discusses the Orthodox religion key provisions, namely those related to the issues the formation of a human as a spiritual being. Particular attention in the analysis is focused on the development of an individual as a realization of the person's attitude to herself, the God, the world, and people, as well as an implementation of her internal spiritual potential. The article includes a comparative analysis of the Western and Orthodox anthropologies on the human-being issue. The paper concludes that the Orthodox anthropology is featured by a more optimistic and life-affirming nature in terms of human life and moral characteristics.

Keywords: human, faith, religious anthropology, philosophical anthropology, Orthodox anthropology, Western anthropology, God, Godlike, Divine Grace, formation, life, spirituality.

* * *

УДК 130.2:17.023.31

Кравченко А. А.,
доктор філософських наук, професор кафедри
філософських та соціальних наук, Київський
національний торговельно-економічний університет
(Україна, Київ), allusik_k@ukr.net

СТРУКТУРНИЙ ВИМІР ГУМАНІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНИЙ АСПЕКТ

Аналізується поняття «гуманітарна культура» особистості. Метою дослідження є аналіз основних підходів щодо визначення сутності гуманітарної культури особистості. Автор співставляє гуманітарну культуру особистості із загальним поняттям культури, що базується на світоглядних групах цінностей. В цьому контексті поняття «гуманітарна культура» розглядається не з позицій традиційної концепції гуманітарного знання, а з позицій «мозаїчності» сучасної соціально-культурної дійсності. Один із головних висновків статті: гуманітарна культура – ціннісна основа культури в цілому. З позиції ціннісного підходу аналізуються структурні компоненти гуманітарної культури особистості, обговорюються проблеми людського існування. Автор бачить в якості головної мети освіти – формування гуманітарної культури особистості як умови соціального прогресу і творчого мислення. Важливим завданням сучасної освіти є створення психолого-педагогічних, культуровідповідних умов для розвитку зрілості особистості, готової до прийняття морально-адекватних рішень.

Ключові слова: культура, гуманітарний, особистість, цінність, відношення, гуманізм, смисл, існування, самореалізація, освіта.

Феномен культури є специфічно людським явищем, і культура гуманітарна по своїй сутності. Поняття «гуманітарна культура» визначається актуальністю питання про подальші орієнтири розвитку цивілізації в технократичному суспільстві з врахуванням значимих обставин сучасного соціально-культурного життя. До таких можна віднести: аморфність меж культурного та анти культурного; змішання понять «цивілізація» і «культура» в умовах загальної технологізації соціального життя; підміну поняття «культура людина» поняттям «інформована людина» (та, яка володіє певною сумою знань–кодів, системою інформації). Необхідно враховувати важливість проблеми цінностей для сучасного суспільства. Поняття «гуманітарна культура» акцентує увагу саме на ціннісному компоненті особистості, на витоках світвідношення людини, на її духовності як особливому душевно-духовному стані, на ідейно-духовній складовій культури взагалі. Традиційно гуманітарна культура протистоїть антикультурі, анти цінностям, техніцизму, технократизму, абсолютному раціоналізму, споживчому відношенню до життя, всьому бездуховному. Таку культуру можна визначити як особливий тип і стиль світорозуміння, а гуманітаризацію освіти – як головний спосіб формування гуманітарної культури особистості, суспільства. Гуманітарна культура

особистості передбачає формування морально-духовних якостей особистості, ціннісного базису її буття. Не дивлячись на значимість і актуальність проблеми культури особистості, у вітчизняній науці вона все ще розглянута недостатньо.

Проблема культури особистості, її формування у системі сучасної освіти аналізується в працях цілого ряду дослідників. У роботах Н. В. Наливайко [10] виразно звучить думка про необхідність формування не тільки професіонала, компетентного спеціаліста, але особистості. У сучасних умовах цей процес ускладнений зміною цінностей. З точки зору В. Г. Кременя управляючою і направляючою ланкою в гуманізації як умові подальшого розвитку культури і суспільства повинна виступати освіта. На думку Ю. В. Гергардта, яка спирається на позицію Л. М. Гумільова, основу культури особистості повинна скласти етнічна самосвідомість, без якої формується маргінальна особистість, котра випадає з культурного контексту. Заслуговує уваги точка зору Є. Б. Бабошиної, що акультурація особистості в соціально-культурному просторі нерідко відбувається в умовах «неціннісного», невірного освоєння світу, в тому числі в освіті. В працях М. В. Ліпіна, В. Л. Савельєва, Н. В. Ничкало, Н. І. Макарової та інших говориться про організовані та неорганізовані освітні простори, що необхідність сприяння формуванню особистості в ситуації зміни ціннісних орієнтацій.

Мета статті полягає у визначенні системи цінностей, які повинні бути покладені в основу сучасної освіти як феномена культури та обумовлювати процес формування культури особистості, відповідний запитам сучасності.

В багатьох дослідженнях під культурою особистості розуміється цілісність її природних, психологічних і соціокультурних характеристик, де стрижнем виступає міра її включеності в творчу діяльність, рівень гуманістичності й морально-регулюючої рефлексії, ступінь соціалізованості, освіченості і вихованості. Відповідаючи на питання «Що є культура?», ми завжди відповідаємо на інше питання: «В якій формі може існувати і розвивати себе мій дух, моя плоть, моє спілкування, і насущне – у моєму житті – життя близьких людей після моєї (моєї цивілізації), відповідь – у формі культури» [1, с. 287], – вказує В. С. Біблер. У функціональному аспекті вона є проявом генетичної і діяльнісно-культуротворчої природи, характер реального соціокультурного буття. Світоглядні групи цінностей складають базу культури. Не викликає заперечення порівняння гуманітарної культури з «живою душею», мірою «людського в людині» [7]. Це найважливіша інтегральна характеристика розвитку суспільства і особистості, «людинотворчість», заснована на «духовності». Базується така культура на трьох абсолютних цінностях: добрі, істині і красі. У даному підході надається велике значення компоненту відношень як особливого роду цінності, ціннісному началу, способу прояву даних цінностей.

Очевидно, в основі будь-якої цінності лежить насамперед відношення. Відношення важливіше (первісно) цінності, хоча в той же час на діяльнісному рівні реалізоване відношення до дійсності з боку суб'єкта містить те чи інше ціннісне начало. Тоді правильно буде сказати, що в основі відношення суб'єкта до світу лежить цінність. Співвідношення понять «відношення» і «цінність» неоднозначно. Важливо те, що на буттєвому

рівні в основі цінності лежить «відношення» як певна безумовна (часто неусвідомлювана) аксіома [2, с. 72].

Отже, сформована особистісна цінність є результат певних системних і несистемних впливів на неї, які сприяють формуванню початкових (первинних) і наступних (вторинних) відношень до цих впливів. Так посилюється значення освітнього і культурного впливу на навколишню дійсність, а в якості спільного завдання визначається необхідність теоретичних концепцій і практичних розробок по управлінню цих процесів. Безумовністю цього процесу виступає звільнення людини від негативних впливів, що стане засобом формування людського ставлення до світу, іншої людини, до себе самого [6]. Гуманітарна культура (аксіологічний компонент), покладена в основу культури в цілому, передбачає, що гуманізм слід назвати основоположним і ключовим їх принципом.

В більшості випадків поняття «гуманітарна культура» співвідноситься з поняттям «духовна культура». Нерідко можна зустріти повну синонімічність в їх використанні. Однак «гуманітарна культура» і «духовна культура» – споріднені, але не тотожні поняття. Як відзначає А. С. Запесоцький, гуманітарна культура – це частина духовної культури суспільства, яка живе у формі «тексту» і виконує функцію фіксації, збереження і передачі духовного досвіду людства. Духовна ж культура є частиною гуманітарної культури особистості, яка інтеріоризована суб'єктом, увійшла в сферу його духовного життя (свідомості, самосвідомості, морального переживання) і набула там властивість унікальності. Це змістовний базис гуманітарної освіти в формі «текста», де втілені способи і смисли людського буття, моральні сні, етичні, політичні, релігійні та ін. [3, с. 259].

Іншими словами, духовна культура – буття гуманітарної культури «в людині і для людини» в її свідомості і переживанні. Духовність – феномен, який відображає конкретний рівень розвитку особистості й суспільства, який багато в чому визначається потенціалом гуманітарної культури, але не дорівнює їй.

Безумовно, гуманітарна культура – не тільки «текст» (зовнішня культура) для окремої особистості, але і «контекст», значима частина внутрішнього світу людини, міра її «гуманності». Гуманність не зводиться тільки до духовності, але має і зовнішній аспект цієї діяльності – її соціально-культурний рівень. Це рівень поняття діалогічної філософії: «Я» у відношеннях з «Ти» вже не просто «Я», але «Ми». Гуманітарна культура – особлива соціально-культурна якість особистості, а не тільки культурного тексту. І ця якість особистості має інтегративну природу, будучи особливою духовною формою перетвореної рефлексії, одночасно опирається на духовні та інтелектуальні властивості особистості. Провідною особливістю гуманітарної культури особистості є її гуманістичне начало як мотивуючий спосіб ставлення до дійсності [1, с. 74].

Необхідно зазначити принципове розходження гуманітарного і технократичного типів відношення до дійсності. Про загальну духовну кризу сучасної цивілізації та фіксації її вченими і філософами в різних країнах вказують ряд дослідників. Вважається, що духовна криза пов'язана з кризою «проекту Просвітництва», в результаті духовно-моральнісні цінності часто втрачають для людини своє початкове значення, свій авторитет [4; 5].

Раніше про кризу культури в цілому як культури гуманітарної заговорив французький філософ А. Моль. Він виокремив у структурі сучасної культури її два основних види – «гуманітарну» і «мозаїчну». Перша частина його роботи присвячена «занепаду» гуманітарної культури внаслідок того, що застаріла сама гуманітарна концепція як «культура минулого». Народження гуманітарної культури вчений пов'язує з епохою Відродження і діяльністю гуманістів, які підняли на високий рівень всі гуманітарні науки. Розквіт її припадає на діяльність енциклопедистів XVIII ст., на епоху Просвітництва. Під основою гуманітарної культури А. Моль розуміє деякі початкові ідеї, які вищі за інші ідеї. Саме поняття «гуманітарної культури» він відносить до «незамкнених». Будь-яке, за А. Модем, «незамкнуте» визначення ніколи не може бути визначене повною мірою і в кожному конкретну епоху доповнюється, «переформулюється» [9].

В силу чого поняття «гуманітарна культура» слід розглядати не з позицій традиційної концепції гуманітарного знання, а з позицій «мозаїчності» сучасної соціально-культурної дійсності. А. Моль підкреслював найважливішу цільову функцію гуманітарної культури для окремо взятої особистості і суспільства – «навчити прийомам, які дозволять йому (суспільству – А. К.) розбиратися в подіях, порівнюючи, вимірюючи і співставляючи їх одне з одним і відшукуючи для них готове місце в арсеналі свого розуму» [9, с. 38]. В результаті своїх міркувань А. Моль робить висновок: «...Людська культура сама створює свою власну таблицю цінностей незалежно від цінностей моральних, випадковий характер і безсилля яких були з такою очевидністю доведені мислителями останніх століть...» [9, с. 313].

Таким чином, гуманітарна культура сама виступає певною етикою, етикою всієї культури. Більш того, у розумінні А. Моля саме гуманітарна культура слугує основою індивідуальної «персоналізованої творчої» культури. І саме цю культуру слід формувати у масового споживача інформації.

Отже, в сучасному житті паралельно існують два види культури – «мозаїчна» і «гуманітарна». Так, на думку білоруської дослідниці Є. І. Шульової, обидва види культури «перетинаються, взаємно доповнюючи одна одну, оскільки гуманітарна культура є не тільки однією з частинок загальної мозаїки, але й володіє можливостями (техніками) збору окремих частинок в цілісні образи, картини світу <...> Таким чином, гуманітарна культура включає в себе аксіологічний компонент і є основою для розробки культуралістської етики» [12, с. 67, 70].

Визначення гуманітарної культури як основи «людської культури» в сучасних соціально-культурних умовах для реалізації основного призначення освіти по відношенню до культури суспільства не випадкове. Розробка ідей в цьому напрямі пов'язується з А. Модем з відповіддю на питання, найбільш суттєве для будь-якої гуманітарної науки: «Як змінити свідомість людини?» [9, с. 363]. І тут, слід звернутися до поняття «духовність». В найбільш загальному виді вона визначається як потреба і здатність до творчості в різноманітних сферах культури (матеріальної, духовної, соціонормативної); потреба і здатність «бути для інших», в свободі самореалізації, здатність до самоосвіти і саморозвитку (результат педагогічної діяльності). У ряді досліджень духовність

розглядається як сутність людини, вільний і поглиблений пошук смислу життя, загальнолюдських цінностей і ідеалів, який проявляється в творчості як окремої особистості, так і суспільства в цілому, складаючи реальні досягнення в культурі, науці і мистецтві [4].

Поняття «духовність» найбільш спів ставимо для нас з поняттям культури. І те, й інше – специфічно людські феномени, і те, й інше є ідейно–результативний процес, і сам результат цього процесу – зовнішні цінності і смисли життя людини як внутрішньо особистісна освіченість. Традиційно в поняття «духовність» вкладається сакральний сенс, культура з цих позицій виглядає як відокремлене утворення духовності, її продукт. У понятті «культура особистості» духовність виступає її основною, але частиною. Культура «охоплює» людину в бутті, сама людина, стаючи частиною цієї культури, стає її наступником і творцем. Здійснення цього наступництва тільки і можливе через духовність як ціннісну властивість особистості, якісно можливий стан суспільства і за допомогою духовності. У процесі ж успадкування культури, в культуру творчості визначається нова якість духовності. Така основна діалектика понять «духовність» і «культура» в доповненні до культури особистості. Увага в освіті до духовності особистості є реалізація принципу гуманізму як головної цінності. Своєрідною деталізацією розуміння принципу гуманізму як дієвого принципу є наступні висновки: 1. Формування ціннісного відношення особистості до життя повинне стати основою освітніх орієнтирів як головної умови духовного саморозвитку особистості та суспільства в системі індивідуальних і колективних виборів. 2. Гуманітарна сфера, в першу чергу освіта, повинна бути піддана оцінці з позицій створення відповідних умов з формування особистості з розвинутою гуманітарною культурою. 3. Специфічність кінцевого продукту (моральна, духовна особистість) як головного результату будь–якої гуманітарної діяльності визначає способи перевірки якості цієї діяльності, у тому числі і по процесуальному компоненту: не тільки по конкретному результату, але і по характеру його досягнення (принцип – «Ціль не виправдовує засобів») [1, с. 76].

Безумовно, принцип гуманізму не можна зводити тільки до прагматичного виміру, в основу його процесуального втілення повинні бути покладені онтологічні проблеми життя людини, у тому числі в освіті: проблема цілі й смислу життя; проблема особистісного вибору і формування духу свободи; проблема співвідношення егоїзму і альтруїзму в людській природі; проблема особистісної самореалізації; проблема творчості.

Основним мотивом, що спонукає людину до розвитку власної духовності, є мотив пошуку смислу власного життя. Отже, проблему цілі і смислу життя людини необхідно розглядати в якості центральної проблеми моральності та духовності людини. Не випадково в якості основного критерію розвитку особистості розглядається наявність або відсутність сенсу життя. Моральне вирішення даної проблеми є одночасно соціально зрілим рішенням, яке характеризується позитивною настановою на діяльність в ім'я суспільства, в ім'я інших людей.

Друге завдання морального порядку є проблема особистісного вибору, пов'язана з розвитком духу свободи людини. З цих позицій моральність людини і стан її свободи – два аспекти однієї й тієї ж проблеми. Будь–яка свобода особистості виражається в конкретному виборі

між певною суб'єктивною і об'єктивною необхідністю. Якість цього вибору свідчить про ступінь і характер морального в людині. На думку І. Фіхте, кінцева мета повинна бути зроблена видимою завдяки життю, отже, вільно. «Але свобода в індивідуальній формі, в якій тільки і може бути дія, свобода з розумінням свободи передбачає, згідно з вищезнайденим, самообмеження» [11, с. 514].

Вільне самообмеження людини в ситуації власного вибору означає визначення «рамки» власного «Я» по відношенню до «Ти», «Іншого». Отже, в подібному виборі здійснюється інший моральний мотив людини – альтруїстичний. Тим самим, розвиток особистісної свободи людини з необхідністю передбачає щоразу вирішення ще однієї моральної проблеми – проблеми співвідношення егоїзму і альтруїзму. Зрозуміло, що в кожному випадку моральне (моральнісне) вирішення включає в себе, крім егоїстичного, альтруїстичний мотив. При значній перевазі в той чи інший бік щоразу відбувається болючий відступ від природи людини.

В цьому плані важливим завданням сучасної освіти є створення психолого–педагогічних, культуровідповідних, морально–моральнісних умов для розвитку здібностей особистості, готової до прийняття морально–адекватних рішень. Під ними розуміються рішення, які засновані на «амбівалентності сприйняття ситуації та її суб'єктів, на баченні культурою відповідних і моральнісних, соціальних та індивідуальних перспектив її розвитку. Обираючи не тільки ради себе, але і ради інших, людина реалізується, стає, визначає своє «Я». Отже, замикаючою проблемою морального становлення особистості є проблема її самореалізації, так як: 1) цілі самореалізації особистості визначаються характером рішення проблеми цілі і смислу життя; 2) мотиваційний тон особистісних виборів визначається загальним характером сформованого духу свободи; 3) у самореалізації особистості виявляється міра її альтруїстичності та егоїстичності» [1, с. 77]. Властивостями сучасної людини з розвинутою гуманітарною культурою, як це витікає з її основних смисложиттєвих проблем, виступають: рефлексивність, креативність, альтруїстичність, потреба в самореалізації і саморозвитку.

Зазначимо, що засвоєння ціннісного світу окремою особистістю відбувається поступово. Цей процес практично і фактично здійснюється впродовж усього життя. Становлення ціннісного світу особистості в освіті має цілісний характер, воно не відокремлено від навчання. Дана ситуація передбачає найтісніший зв'язок з розумовим розвитком особистості. Тому необхідним компонентом гуманітарної культури особистості є інтелектуальний компонент. Його розвиток у культурі особистості пов'язаний із здатністю до виявлення смислів, аналізу, міркування, гнучкості, рефлексивності й «одухотвореності» інтелектуальної діяльності. Її «одухотвореність» розглядається як «усвідомлена позитивна мотивація інтелектуальних процесів особистості, пов'язана з відкритістю пізнавальних імпульсів і мажорністю емотивних процесів – задатком творчості і створення» [1, с. 78].

Визначальний мотив освіти – розвиток творчо–наукового мислення, його спрямованості на виявлення глибинних смислів. Провідними характеристиками мисленнєвої діяльності особистості з розвинутою гуманітарною культурою є: логічність, гнучкість,

мобільність, одухотвореність. Високий рівень розвитку гуманітарної культури особистості означає також посилення інтегральних зв'язків і загальної сполученості між ціннісним і інтелектуальним компонентами, які розвивають внутрішню гармонію особистості.

Філософсько-освітній підхід не обмежується тільки історичною інтерпретацією і поясненням, але здійснює природний «вихід» за рамки конкретного часу і простору в «поле всезагальних культурних смислів», з нових позицій: сучасної культури і навіть культури майбутнього. Він може бути розглянутий як трансцендентальний, надісторичний. Тоді сутність філософсько-освітнього підходу полягає в початковій можливості розширення «горизонтів» гуманітарного знання, в отриманні нової якості цілісності культури. Відповідно навчання повинне стати процесом, що не тільки розвиває свідомість особистості і наповнює її певною сумою знань, вмінь і навиків, але і процесом, який виховує культуру почуттів. У результаті такої перебудови можна отримати творчу рефлексуючу особистість, яка активно настроєна на позитивну діяльність.

Висновки. Центральним компонентом гуманітарної культури особистості є ціннісний аспект, представлений системою моральних відносин зі світом, складовими частинами якого виступають: орієнтація на осмисленість буття (на спів-буття); орієнтація на вільний самопрояв як цінність; орієнтація на творчий, узгоджений характер вирішення проблеми егоїстичного та альтруїстичного, що кінцевим чином виражається в почутті «соціальної зрілості» особистості; в сформованості «суспільного почуття», «соціального інтересу» і наявності «соціального інтересу» як важливої якості особистості; орієнтація на цілепокладаючий характер діяльності. В якості необхідного доповнюючого і поєднаного компонента виступає інтелектуальний компонент з акцентом на розвиток творчого мислення, спрямованого на виявлення головних смислів в його провідних рисах (логічність, гнучкість, мобільність, «одухотвореність»).

Список використаних джерел

1. Бабошина Е. Б. Структурное содержание гуманитарной культуры личности / Е. Б. Бабошина // *Философия образования*. – 2011. – №2 (35). – С.71–79.
2. Библер В. С. От наукоучения к логике культуры. Два философских введения в XXI век / В. С. Библер – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1990. – 413 с.
3. Запесоцкий А. С. Образование: философия, культурология, политика. – М.: Наука, 2002. – 456 с.
4. Крымский С. Б. Принцип духовности XIX столетия / С. Б. Крымский // *Ранкові роздуми* / зб. ст. – К.: Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
5. Кремень В. Г. Світ знання: людина, наука, освіта / В. Г. Кремень. – К.: Знання України, 2016. – 88 с.
6. Ліпін М. В. Творчість в навчальному процесі / М. В. Ліпін // *Формування та розвиток інтелектуально-творчого потенціалу студентів*. – К.: КНТЕУ, 2012. – С.172–198.
7. Лобастов Г. Педагогические этюды / Г. Лобастов. – М.: Принт, 2003. – 328 с.
8. Макарова Н. И. Особенности современного образовательного пространства / Н. И. Макарова // *Философия образования*. – 2008. – №3. – С.67–73.
9. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.
10. Наливайко Н. В. Аксиологические аспекты развития отечественного образования / Н. В. Наливайко // *Философия образования*. – 2008. – №1 (22). – С.213–219.
11. Фихте И. Факты сознания. Назначение человека, наукоучение / И. Фихте. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 784 с.
12. Человек. Культура. Педагогика: материалы междунар. науч. конф. – Мн.: Белорус. ИПК, 1999. – 154 с.

References

1. Baboshina E. B. Strukturnoe sodержanie gumanitarnoj kul'tury lichnosti / E. B. Baboshina // *Filosofija obrazovanija*. – 2011. – №2 (35). – S.71–79.
2. Bibler V. S. Ot naukouchenija k logike kul'tury. Dva filosofskih vvedenija v XXI vek / V. S. Bibler – M.: Izd-vo polit. lit-ry, 1990. – 413 s.
3. Zapesockij A. S. Obrazovanie: filosofija, kul'turologija, politika. – M.: Nauka, 2002. – 456 s.
4. Kryms'kyj S. B. Prynyp duhovnosti XIX stolittja / S. B. Kryms'kyj // *Rankovi rozdumy* / zб. st. – K.: Majsternja Bilec'kyh, 2009. – 120 s.
5. Kremen' V. G. Svit znannja: ljudynd, nauka, osvita / V. G. Kremen'. – K.: Znamnja Ukrai'ny, 2016. – 88 s.
6. Lipin M. V. Tvorchist' v navchal'nomu procesi / M. V. Lipin // *Formuvannja ta rozvytok intelektual'no-tvorchogo potencijalu studentiv*. – K.: KNTEU, 2012. – S.172–198.
7. Lobastov G. Pedagogicheskie jetjudy / G. Lobastov. – M.: Print, 2003. – 328 s.
8. Makarova N. I. Osobennosti sovremennoho obrazovatel'nogo prostranstva / N. I. Makarova // *Filosofija obrazovanija*. – 2008. – №3. – S.67–73.
9. Mol' A. Sociodinamika kul'tury / A. Mol'. – M.: Progress, 1973. – 406 s.
10. Nalivajko N. V. Aksiologicheskie aspekty razvitija otechestvennoho obrazovanija / N. V. Nalivajko // *Filosofija obrazovanija*. – 2008. – №1 (22). – S.213–219.
11. Fihte I. Fakty soznannja. Naznachenie cheloveka, naukouchenie / I. Fihte. – Minsk: Harvest; M.: AST, 2000. – 784 s.
12. Chelovek. Kul'tura. Pedagogika: materialy mezhdunar. nauch. konf. – Mn.: Belorus. IPK, 1999. – 154 s.

Kravchenko A. A., Ph.D., Professor of Philosophy and Social Sciences, Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine, Kyiv), allusik_k@ukr.net

Structural dimension of humanitarian culture of personality: philosophical and educational aspects

The paper analyzes the concept of «humanitarian culture» of personality in the context of education. The author examines main approaches to definition of the nature of humanitarian culture of personality and reveals its correlation with the concept of culture. One of the main conclusions: humanitarian culture is an axiological basis of culture in general. Humanitarian culture is part of the spiritual culture of the society, which performs the function of storage and transfer of spiritual experience of humanity. The leading feature of the humanitarian culture of personality is its humanistic principle as a motive of relation to reality. Humanitarian culture by means of education is aimed at changing the mind. Education must be assessed from the standpoint of creating appropriate conditions for the formation of personality with developed humanitarian culture. This process is actually performed throughout life. An essential component of humanitarian culture is intelligence as the basis of knowledge and understanding. The author sees as the main purpose of education in the task of forming a humanitarian culture of personality as a condition for social progress and creative thinking.

Keywords: culture, humanitarian, personality, values, correlation, humanity, sense of existence, self-realization, education.

* * *

УДК 316.346.2

Матвієнко І. С.,
кандидат філософських наук, асистент кафедри
філософії, Національний університет біоресурсів
і природокористування України (Україна, Київ),
malushka20@ukr.net

ГЕНДЕРНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ОСВІТІ

Представлено розгляд становлення та розвитку такої науки як гендерна педагогіка, яка на сьогодні є актуальною галуззю дослідження не тільки в Україні, але і за її межами. Освіта нового століття має стати ефективним механізмом, який дає людям можливість самим планувати своє життя на принципах активного члена суспільства. Це можливо тільки при зміщенні акценту на модель гендерно орієнтованого навчання. Необхідно, щоб держава і суспільство позначили свою позицію з питання гендерної освіти, що дало б поштовх подальшим дослідження в цьому напрямку. На думку фахівців, реалізація гендерної концепції реальна тільки при перегляді усієї програми навчання і ретельному підборі викладачів. В епоху глобальних культурологічних та соціально-економічних трансформацій проблема корекції процесу соціалізації особистості стає предметом дослідження гендерної педагогіки. Сучасне суспільство опинилося на шляху нівелювання статусу історично сформованих соціальних ролей, які ґрунтувалися на статевій приналежності, проте з часом співіграє в різних сферах трудової діяльності, стільне навчання значною мірою нівелюють відмінності в нормах поведінки для жінок та чоловіків.

Ключові слова: гендер, гендерна педагогіка, чоловік, жінка, освіта.

В сучасному українському інтелектуальному дискурсі здійснюється актуалізація гендерної проблематики, яка поступово входить в сферу освіти. Розглядаючи проблему гендерної освіти на пострадянському просторі, а також прослідковуючи за реалізацією абсолютно різних міжнародних освітніх програм, які розраховані на широку аудиторію, а також введення гендерних спецкурсів для фахівців з вищою освітою різного гуманітарного профілю, варто зауважити, що гендерна педагогіка, як наука знаходиться ще на стадії становлення. Розвиток гендерної освіти та гендерної педагогіки в деякій мірі гальмує одна з основних функцій освіти – функція відтворення традиційних норм поведінки та цінностей. В даний час в теорії освіти вже відбуваються зміни, одним із важливих напрямків розвитку педагогічної науки на сучасному етапі є становлення нової галузі наукових знань – гендерної педагогіки.

Гендерна педагогіка – це проектування навчально-виховного процесу і створення умов для реалізації можливостей хлопчиків і дівчаток, як рівних в своїх можливостях. Освіта нового століття має стати ефективним механізмом, який дає людям можливість самим планувати своє життя на принципах активного члена суспільства. Це можливо тільки при зміщенні акценту на модель гендерно орієнтованого навчання. Необхідно, щоб держава і суспільство позначили свою позицію з питання гендерної освіти, що дало б поштовх подальшим дослідженням в цьому напрямку. На думку фахівців, реалізація гендерної концепції реальна тільки при перегляді усієї програми навчання і ретельному підборі викладачів.

Дослідження гендерної проблематики є надзвичайно актуальним особливо у сфері філософії, соціології та психології. Основою є робота для даної статті є «Стать і гендер» Е. П. Ільїна. Серед українських дослідників, які розглядають гендерну тематику можна називати досить велику кількість, але для даного дослідження важливими є В. С. Власов, О. М. Кікінджі, Т. В. Ладиченко, Л. Б. Магдюк, Г. В. Циганкова, О. Є. Швець та інші.

Основною метою статті виступає розгляд питання гендерної педагогіки, як напряму дослідження в різних сферах суспільства.

Саме в західній культурі формується ідея розрізнення гендеру та статі, а також дослідження їх взаємодій. «Гендерний проект, виходять з прагнення критично переосмислити існуючі гендерні структури суспільства, позаяк вони зазвичай не відповідають суспільному рівню свідомості та цінностям західно-європейського суспільства» [3, с. 210–211].

Гендерна педагогіка – знаходиться на стадії розвитку, як нова галузь педагогічного знання, тому до теперішнього часу її категоріальний апарат знаходиться в стадії формування. Багато понять, які використовуються гендерною педагогікою, не мають однозначного тлумачення в педагогічній теорії. Розглядаючи характеристики вікового гендерного виховання, зазвичай виокремлюють три групи: виховання в шкільних закладах, вищих навчальних заклади та дорослих. Коли ми говоримо про шкільні заклади освіти, то виховання з точки гендерної рівності має відбуватися шляхом врахування проблем соціалізації, але найголовнішою складовою має бути процес самоідентифікації дитини, як приналежності до чоловічого чи жіночого роду, таким чином, у дитини формується певна соціальна роль. Університети мають націлювати свою діяльність на

допомогу в розв'язанні гендерних стереотипів та пошуку шляхів їх подолання, з якими стикаються молоді люди, коли переходять у доросле життя. Освіта, яка базується на гендерних принципах рівності в дорослому житті людини, має носити адаптаційний характер, допомагаючи толерантно ставитися до змін в соціумі та боротися з проблемами, які виникають у власному житті. «Гендерна педагогіка – це сукупність підходів, спрямованих на те, щоб допомогти учням відчувати себе в навчальному закладі комфортно і впоратися з проблемою соціалізації, важливою складовою частиною якої є самоідентифікація людини як жінки або чоловіка, а також відстоювання принципів рівності між чоловіком та жінкою. Мета гендерної педагогіки – корекція впливу гендерних стереотипів на користь прояву і розвитку особистих схильностей індивіда, в незалежності від статі» [4].

Досить складно йти проти традиційних уявлень, які формувалися на протязі вікової традиції людства, але принципова побудова питання рівності в суспільстві, має проявляти себе в культурних дискусіях, впровадженні гендерних досліджень в систему освіти, надання цим питанням масового характеру в незалежності від віку, кольору шкіри, національності, релігійних переконань і т.д., адже гендерні питання пов'язані принципово з питанням рівності всіх людей. Але є і ті, хто питання гендерної рівності заперечує, базуючи свої аргументи на ґрунті соціо-біологічних підходів та концепціях еволюційної психології, проте варто відзначити, що так дійсно від природи чоловік та жінка різні (досить детальний аналіз питання біологічної різниці можна побачити в роботі Е. П. Ільїна «Стать та гендер»), але це не означає, що чоловік та жінка не можуть бути рівними, мати рівні права на розвиток, досягнення та реалізацію власних потреб, навіть за умови руйнації стереотипів та трансформації соціальних ролей чоловіків і жінок.

Основні ідеї гендерного підходу можна прослідкувати в егалітарних гендерних уявленнях. Егалітарні гендерні уявлення – це думки, що відображають спрямованість на стан розкриття для жінок та чоловіків тих областей, з яких вони певним чином виявилися не залученими або вилічені: тобто можливість чоловіків реалізувати себе в сім'ї, а жінок в політичних та технологічних сферах. Для підсилення вагомості уявлень егалітарної спрямованості вболівальники гендерного підходу до суспільного устрою спираються на соціально-конструкціоністську парадигму як методологічну основу гендерного підходу в сучасній науковій сфері.

Коли в соціумі спостерігається відсутність індивіда або групи осіб критично мислити і аналізувати навколишню дійсність, то ми можемо спостерігати процес, коли гендерні уявлення трансформуються в стереотипи. Саме тому, головним завданням викладачів, що читають гендерні курси, а також науковців, які досліджують гендерні питання, сформувати та підтримувати самостійність мислення в питаннях статі, розвивати здатність аналізувати і ставити під сумнів зміст тих чи інших гендерних проблем, при цьому у власних дослідженнях позбуватися суб'єктивних оцінок, а головним принципом має постати – об'єктивність. Освіта та виховання втім має носити системний характер та бути спеціально організованим процесом в якому відбувається процес взаємодії агентів (усвідомлених дійових осіб) з вихованцями. Формуючи умови для найефективнішого розвитку дитини, реалізації її творчих, потенційно присутніх в ній характеристик, пам'ятаючи, що самореалізація особистості дитини – це

прагнення максимальної самореалізації дорослої людини в майбутньому.

В епоху глобальних культурологічних та соціально-економічних трансформацій проблема корекції процесу соціалізації особистості стає предметом дослідження гендерної педагогіки. Сучасне суспільство опинилося на шляху нівелювання статусу історично сформованих соціальних ролей, які ґрунтувалися на статевій приналежності, проте з часом співпраця в різних сферах трудової діяльності, спільне навчання значною мірою нівелюють відмінності в нормах поведінки для жінок та чоловіків. Кардинально змінюється відношення до стереотипів «маскулінності» і «фемінності», з них знімається характеристики полярності та жорсткої приналежності.

В сучасному суспільстві уклади сім'ї зазнають трансформацій. Інститут шлюбу та ролі в них чоловіка та жінки встановлюються, відповідно до власних характеристик та на основі рівності та самореалізації чоловіка та жінки. Змінюються ціннісні орієнтири шлюбу, коли втрачається стереотипне значення «потрібно», бо «ти – чоловік» або «ти – жінка». Така трансформація в суспільстві торкається не тільки шлюбних відносин, але і трудової діяльності, все відбувається в межах системи гендерної соціалізації чоловіків та жінок. Зрозуміло, що педагогіка і виховання, як педагогічне явище, потребують осмислення означених суперечливих змін і коригування своїх позицій в питаннях статево-рольової соціалізації вихованців.

Також очевидно, що жорсткі стандарти традиційної культури щодо жіночності і мужності відтворюються школою через освіту є певним анахронізмом і стають суттєвою перешкодою для ефективної соціалізації молоді у світі, в якому постійно відбуваються соціальні зміни.

Розмежовуючи поняття освіта та виховання, маємо визначити, той факт, що освіта безпосередньо пов'язана з навчальним планом, хоча й сучасна освіта зазнає певних перетворень в системі формального знання, та набуває характеристик направлених на реалізацію кожного індивіда з притаманними виключно йому індивідуальними властивостями. Саме тому, ігнорувати гендерний аспект в процесі виховання та освіти сучасної особистості не можна.

Можна допустити, що якщо в процесі соціалізації школярів в умовах гендерної ситуації буде можливим створення певних умов для регулювання взаємовідносин між статями, яких можна звільнити від стереотипного розуміння в традиційному значенні «фемінності» та «маскулінності», то ці можливості можуть постати певною умовою для виховання нового індивіда з високим рівнем відкритості та адаптивності до різноманітних культур, де головними пріоритетами будуть поставати людинолюбність, миролюбність і демократія у всіх сферах життя людини, з необмеженими можливостями особистісного вибору і самореалізації кожного індивіда в незалежності від статі.

Список використаних джерел

1. Головащенко І. О. Гендерний підхід в системі освіти: узгодження досвіду з міжнародними стандартами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2006/txt/06giozms.pdf>.
2. Кікінеджі О. М., Власов В. С., Магдюк Л. Б., Ладиченко Т. В. Гендерні стандарти сучасної освіти: збірка рекомендацій. Ч.1 / редакційна рада: О. М. Кікінеджі, В. С. Власов, Л. Б. Магдюк, Т. В. Ладиченко. – К.: Дорадо–друк, 2010. – 328 с.

3. Матвієнко І. С. Гендерний вимір філософії освіти // Філософія освіти / Чакаль Л. А., Гейко С. М., Горбатюк Т. В. та інші. – Київ–Ніжин, 2016. – С.208–225.

4. Циганкова Г. П. Психологія гендерного виховання у вищому коледжі, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://medbib.in.ua/psihologiya-gendernogo-vospitaniya-vyisshem.html>.

5. Швець О. Є. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві [Текст] / О. Є. Швець // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2004. – Вип.19. – С.160–165.

References

1. Holovashenko I. O. Gendernyi pidkhid v systemi osvity: uzgodzhennia dosvidu z mizhnarodnymy standartamy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2006/txt/06giozms.pdf>.

2. Kikinedzhi O. M., Vlasov V. S., Mahdiuk L. B., Ladychenko T. V. Genderni standarty suchasnoi osvity: zbirka rekomendatsii. Ch.1 / redaktsiina rada: O. M. Kikinedzhi, V. S. Vlasov, L. B. Mahdiuk, T. V. Ladychenko. – K.: Dorado–druk, 2010. – 328 s.

3. Matviienko I. S. Gendernyi vymir filosofii osvity // Filosofii osvity / Chakal L. A., Heiko S. M., Horbatiuk T. V. ta inshi. – Kyiv–Nizhyn, 2016. – S.208–225.

4. Tsyhankova H. P. Psykhohohiia hendernoho vykhovannia u vyshchomu koledzhi, 2009 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://medbib.in.ua/psihologiya-gendernogo-vospitaniya-vyisshem.html>.

5. Shvets O. Ye. Gender: realii ta perspektivy v ukrainskomu suspilstvi [Tekst] / O. Ye. Shvets // Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii: zb. nauk. prats. – Zaporizhzhia, 2004. – Vyp.19. – S.160–165.

Matvienko I. S., Ph.D. in philosophy, Assistant Department of Philosophy, NULES Ukraine (Ukraine, Kyiv), malushka20@ukr.net

Gender situation in Ukrainian education

In the article the consideration of the establishment and development of science such as gender education, which today is relevant sector research not only in Ukraine but also abroad. Education of the century has become an effective mechanism that gives people the opportunity to plan their lives on the principles of active member of society. This is possible only when the shift to the model of gender-based learning. It is necessary that the state and society marked its position on gender education, which would push further research in this area. According to experts, the implementation of the gender concept real only when viewing the entire program of study and careful selection of teachers. In an era of global cultural and socio-economic transformation problem correction process of socialization is the subject of gender studies pedagogy. Modern society was on the way of leveling the historical status of the social roles based on gender identity, but eventually the cooperation in different fields of work, joint training greatly diminish the differences in the rules of behavior for women and men.

Keywords: gender, gender pedagogy, man, woman, education.

* * *

УДК 2–544.4:37.014.523

Рогова О. Г.,

кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії освіти, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (Україна, Дніпро), rogova69@bk.ru

КАТАРСИЧНІ ПОТЕНЦІАЛИ ШКІЛЬНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ

Катарсичні можливості релігійної освіти розглянуті в контексті проблем аксіомодернізації сучасної освітньої сфери. Метою статті є філософсько-освітній аналіз катарсичних можливостей релігійної освіти, що здатні допомогти зростаючій особистості у її духовному становленні. Дослідження базується на використанні системного, історичного, герменевтичного та соціокультурного методів. Аналіз духовних сенсів катарсису з акцентом на урахування етичних норм та обмежень, внутрішньо-рефлексивну роботу особи над собою у напрямку самоудосконалення дозволить накреслити філософсько-освітній супровід особистісного засвоєння потенційних можливостей катарсису засобами релігійної освіти, зведений до наступних етапів: пробудження саморефлексії на тлі усвідомлення незадоволення собою та співвідношення катарсичних сенсів з досвідом учня (негативний етап), підведення учнів до екзистенційних сенсів, як поштовху до активізації особистісного духовного життя (позитивний етап). Це дозволяє вивести катарсис з площини теорії до сфери практичної людинотворності.

Ключові слова: катарсис, духовність, особистість, освіта, релігійна освіта.

Інтерес до феномену катарсису походить з давніх часів до сьогодення. Ще в давньогрецькій філософії вже був присутнім термін «катарсис», що віддзеркалював синкретичний характер етичного, естетичного та релігійного переживання очищення. Проте й до сьогодні катарсис є предметом теоретичних інтересів цілої низки наук: філософії, психології, психіатричної медицини, естетики, мистецтвознавства та релігієзнавства. Філософія, а зокрема філософія освіти, також не залишається осторонь зазначеного дискурсу. Насамперед, це пов'язано з тим, що проблемне поле духовно–ціннісного наповнення сучасної освіти потребує розробки теоретико–праксеологічних траєкторій духовного становлення зростаючої особистості. На тлі впровадження релігійно–орієнтованих курсів духовно–морального спрямування в державній школі відкривається можливість застосування різноманітних потенціалів релігійної освіти, до яких належать і катарсичні.

В сучасній літературі тлумачення потенціальних можливостей катарсису з часів давньогрецької філософії у Гомера, Емпедокла, Піфагора, Платона та Аристотеля до сьогодення аналізує В. Шестаков [7]. Н. Литвиненко [5] розглядає катарсис як феномен, навантажений різноманітним спектром інтенціональних зв'язків в історико–культурному та естетичному контексті епох. Соціальні сенси катарсису аналізує Є. Бугарчева [1]. І. Карпенко [2; 3] досліджує катарсичну педагогіку В. Сухомлинського та А. Макаренка. Загальний аналіз змісту та ролі духовного катарсису у формуванні аксіосфери учнів і впровадженні його у навчально–виховний процес сучасної школи дає В. Сергєєва [6]. Зміст компонентів духовно–катарсичної активності особистості аналізує В. Киричук [4]. Проте катарсично–функціональні потенціали релігійної освіти в державній школі досить слабо рефлексуються в сучасній вітчизняній філософії освіти.

Мета статті. Розглянути катарсичні можливості релігійної освіти в якості предмету філософсько–освітнього аналізу з дослідженням тих потенцій феномену катарсису, що здатні допомогти сучасній зростаючій особистості у її духовному становленні.

Аналіз давньогрецького за походженням терміну *κάθαρσις* (підняття, очищення, оздоровлення) з його утворенням від *κάθαρτος* (чистий, невинний) виявляється цікавим для нашого дослідження у платонівській універсально–метафізичній інтерпретації (діалоги «Софіст» і «Федон») з наголосом на відмежуванні духовного від фізичного. Очищення душі від всього тілесного за Платоном є умовою істинного пізнання – споглядання вічних ідей. У подальшому Аристотель розвинув не стільки метафізичне, скільки природничо–наукове (медичне) та художньо–естетичне розуміння катарсису через осягнення сутності трагічного, головним наслідком якого є емоційне розвантаження як очищення душі. Після Аристотеля трактування терміну «катарсис» розвивалося в кількох напрямках – етичному, естетичному, містично–теологічному і ще багатьох інших, узгоджуючись з тим, що було визначальним у поглядах мислителя: у патристиці переважає містико–теологічне тлумачення катарсису (Климент Олександрійський, Ориген, Псевдо–Діонісій Ареопіт тощо), у Гете – гармонічне, у Гегеля – хьюмелентне, у Фройда – психоаналітичне тощо. Проте свій духовний сенс поняття катарсису майже втратило

у XIX ст., коли домінуючими стають теорії катарсису як переважно фізіологічної реакції, «зняття напруги». Але швидко стало помітним, що навіть багаторазовий «вихід емоцій» не дає особі сталого лікувального ефекту. Найважливішою відмінністю катарсису в його духовному сенсі від катарсичного методу психодопомоги є ставлення до етичних норм та обмежень, а також підготовка до зустрічі із сакральною реальністю через звільнення від внутрішніх вад.

Аналізуючи вищезазначені підходи до тлумачення терміну, під «катарсисом» в нашому дослідженні будемо розуміти процес очищувального, полегшувального та облагороджувального впливу на людину різних факторів, що інспірують відповідні емоції та переживання, здатні стати поштовхом для внутрішнього перетворення особистості у напрямку досягнення не просто нового, а якісно кращого, більш досконалого духовного стану.

Приділяючи увагу саме духовним сенсам катарсису з акцентом на урахування етичних норм та обмежень, внутрішньо–рефлексивної роботи особи над собою у напрямку самоудосконалення та підготовки до зустрічі із сакральною реальністю, можемо побачити доречність розгляду катарсичних потенціалів релігійної освіти у межах можливостей існуючих релігійно орієнтованих курсів духовно–морального спрямування.

Як відомо ідея релігійного катарсису має місце у всіх великих релігіях. Підґрунтям релігійного катарсису виступає інтенція, що проголошує безмежну велич Творця у порівнянні з людиною, а тому для процесів релігійного життя (як возз'єднання з Богом від Його сприйняття до освячення, тобто вищої можливості Богоуподібнення) людина має духовно зростати та удосконалюватися. Поштовхом у цьому процесі стає «бачення» Божого сйява, для якого необхідно очищення духовного зору. Релігійний катарсис має спочатку звільнити людину від полону темряви (яка в суб'єкті), а потім – побудувати та зміцнити її духовність.

Філософсько–освітній супровід розкриття особистості катарсичних горизонтів засобами релігійної освіти може бути зведений до наступних етапів: пробудження саморефлексії на тлі усвідомлення незадоволення собою та співвідношення катарсичних сенсів з досвідом учня (негативний етап), підведення школярів до екзистенційних сенсів, як поштовху до активізації особистісного духовного життя (позитивний етап).

Усвідомлення незадоволення собою є першою стадією катарсичного очищення, що виявляє невірний стан душі, приводить до усвідомлення і визнання недосконалості дій, помилковості цілей та вчинків. Але що ж може в освітньому середовищі так вразити особистість, щоб вона наважилась на зміни в своєму житті? Дійсно, переважна більшість підлітків перебуває сьогодні в упевненості, що «важливим» і «значущим» є те, що захоплює в даний конкретний момент буття: поточний інтерес є першим і переважним. Засобами релігійної освіти, насамперед, має пролитися світло на усвідомлення різниці між «суб'єктивно–важливим» і «об'єктивно–значущим», на формування навичок знаходження головного і вміння робити об'єктивно–значуще – більш важливим.

Негативний етап катарсису може починатися із усвідомлення свого духовного аутизму в світосприйнятті. Для цього учень підводиться до думки, що людина не має підстав зводити всі предмети виключно до себе, бо

вона покликана орієнтуватися «за зірками», які колись привели волхвів до Христа, діяти по совісті, прагнути до істини, шукаючи сущого Бога, а не вигадуючи його. Тому перший акт катарсису полягає в допомозі учням усвідомити в собі аутично-протидуховну інтенцію та поколивати її. Релігійне очищення вимагає, щоб в людині було порушено самозадоволення, з яким особистість не тільки залишається на своєму рівні, але вона не міряє себе вищим виміром, поступово зникає вважати себе зразком досконалості та критерієм істини. Необхідна незадоволеність собою, проте, не в сенсі своїх життєвих неуспехів (неодягання в сучасні брендові речі, неволодіння новітніми гаджетами, не проведення канікул за кордоном тощо), а в міру своєї духовної недосконалості з інтенцією на головне. Початок усвідомлення є першим кроком очищення. Учням можна запропонувати наступне катарсичне правило: при кожній незадоволеності собою ставити питання: на чому ґрунтується ця незадоволеність?

Завдяки цьому особистість має покласти початок новій самосвідомості: думці про себе в світлі нового вимірювання. З цього стає можливою відмова від своїх минулих цінностей і перегляд життєвих сенсів, відкидання того, що досі перебувало в центрі особистого життя. Наступним етапом є пробудження прагнення духовно значущого: особистість має захотіти настільки значущого, що не знеціниться від спаду почуттів, не зникне при забутті.

Після цього виховний процес підходить до другого завдання – позитивного: духовного перезавантаження своїх життєвих сенсів і станів. Педагог має інспірувати бажання вихованців брати все під питання: чи це є головним і священним в даному предметі? Чи має це якусь духовну значущість? Чи варто цим жити, і, якщо не варто, то чому? Завдяки цьому особистість вступає в період своєрідного «виселення» і «новозаселення». Кожне катарсичне зусилля має розкривати марноту колишніх змістів і станів та значущість нових. Ця потреба новонаповнення може бути реалізована на підставі знайомства з духовним простором на кшталт відомої релігійної практики походів по святих місцях. Філософсько-освітня значущість цього занурення до сакрального простору полягає в тому, що засвоїти «по-духовному» легше нове, визначити головним легше священне, що благоговійно сприймається у нових обставинах. А навчившись у священного бачити головне, можна повернутися до буденного, яке відкриється по-новому через сакральне.

Виходячи з цього з метою плекання позитивного етапу катарсичної діяльності через пізнання та споглядання – слід організувати учням доступ до вогнищ духовної культури, щоб надати можливість запалити від них свій дух. У наданні цієї можливості полягає вищий сенс не тільки прощ, а й університетів, бібліотек, музеїв, виставок, театрів і концертів, цих осередків духовності, де розкривається духовний досвід духовно незрілим. Таке ж значення мають благодатні подорожі не тільки до храмів і монастирів, а й до природи: у гори, до моря, де міститься відчуття Творця. Але паралельно з цим з'ясовується велика відповідальність тих, хто бере участь в створенні вогнищ духовної культури. Там, де вищі стають друкернею для видачі дипломів; де концерти розважають роззяв і снобів, де театр пробуджує тваринну чуттєвість; де паломництво в гори стає честолобним спортом, там сіль втрачає свою силу і там не можна спонукати катарсичні явища. Отже,

вогнища духовної культури мають формувати позитивну стадію релігійного очищення, допомагаючи розпочати духовне життя, даючи переживання особистого духовного досвіду, розбудови власного духовного характеру. Особистість при цьому набуває здатності перебувати на рівні духовних сенсів і зріє до релігійної очевидності.

Наступним завданням для педагога на позитивному етапі катарсичної діяльності є збудження у дитини смаку до досконалого і здатності безкорисливо радіти йому, що передбачає формування навичок отримання духовної насолоди, відчуття якої свідчить про надрозумне бачення суб'єктом в певному об'єкті сутнісних основ буття, сакральних істин духу, духовних законів життя у всій його цілісності і глибинній гармонії, про здійснення врешті-решт духовного контакту з Універсумом (а для віруючої людини – з Богом), про прорив зв'язку часів і про відчуття себе причетним вічності. В цьому катарсис виступає не просто як «трансформація почуттів», це початок духовного перетворення особистості у «нову людину», її метаморфозис. Катарсичними засобами релігійної освіти має пролитися світло на можливість народження нової людини, – що по-новому бачить, сприймає, діє з оновленою совістю, в новій силі, під новим духовним кутом до людей і до світу.

Виходячи з цього стає зрозумілим, що релігійне очищення душі вимагає духовних актів можливих тільки в безпосередній життєвій творчості. При чому духовні акти мають стати сильнішими за всі «механізми» підсвідомого, що склалися й закріпилися, сильнішими за жадання насолоди і розваг, за душевні «травми» дитинства і пов'язані з ними слабкості, комплекси, образи і жахи. Бо завдання, яке ставив собі в історії релігійний катарсис, полягало в тому, щоб відвернути особисте підсвідоме (його прихильність) від небожественного і прищепити до божественного. Виходячи з того, що підсвідомість особистості пов'язана як із фізіологією тіла, так із свідомістю, катарсична діяльність має два шляхи – від тіла до підсвідомого і від свідомості до глибин душі.

Перший шлях підказаний життям: хвороба, фізичні страждання здатні спонукати особистість до самозанурення. Релігійно-усвідомлений цей шлях полягає у аскетичних вправах через фізичні самообмеження для досягнення нових духовних станів. Їх завдання полягає у перенесенні уваги і почуттів на внутрішній досвід і поступове змушення підсвідомого до виходу на нові шляхи. Звідси походять всі відомі аскетичні вправи. Слід зауважити, що всі ці вправи можуть привести до особливих, важких душевних станів, серед яких депресії, надмірні фантазії, повстання пригнічених інстинктивних потягів («спокус»), здатні поставити особистість на межу психічного розладу. Якщо дух не оволодіє аскетично викликаним афектом, то можуть вийти зворотні результати – спокуса, падіння і психічне захворювання. Тому аскетичними вправами в релігійній практиці керує той наставник, що уміє переводити енергії, що звільняються в аскетичній практиці, на шляхи духовного зростання і що оберігає недосвідченого учня від душевних і психічних розладів. А тому цей шлях уявляється практично неможливим у просторі державної школи.

Тому катарсис може бути здійсненням засобами релігійної освіти на шляху, що починається від свідомої сфери людини і веде в глибини підсвідомого. Особистість, що зростає, має пережити якийсь афект, здатний не тільки вплинути

на підсвідоме, а й спонукати особистість перебудувати або виправити свій життєвий шлях. Потрібно досить глибоке зворушення, яке б допомогло вийти з «найжджених рейок», тобто психічних механізмів, і викликати в особі потрібний афект. Викликати його на виключно пізнавальних шляхах можливо тільки у виняткової натури, у якої мислення не замикається в шаблонні форми і має розвинуте споглядання та «зоране» серце.

Вплив на уяву для пробудження очисного афекту є одним з найвпливовіших шляхів. Звідси стародавня ідея: дати людині ті образи, які зростили б в ній готовність до релігійного катарсису. Ідея цього шляху є зрозумілою кожному християнину. Бо «θεοφάνια» та «εὐσάρκοθέντα» (пришестя та втілення) Христові дали людству релігійно-очевидний живий образ досконалості, який через споглядання сучасниками на власні очі (грішниця, розбійник, що покаявся), а нащадками через Євангеліє викликав в душах готовність і волю до релігійного очищення. За допомогою цією апелюючи до уяви, а через уяву до афекту сприймається релігійне мистецтво. Храм, ікона, релігійна скульптура, фреска має на меті показати людській уяві основну ідею Бога і духовно значущої дії, з тим, щоб запліднена уява викликала відповідний афект й допомогла вийти на шлях одухотворення життя. Але саме в зв'язку з цим розкривається духовно-катарсичне значення художнього мистецтва, що говорить людині про Дух, розкриває в буденному образі сакральну значущість духовного сенсу. Зростаюча особистість, що отримує можливість побачити духовно-сакральну глибину там, де їй доти здавалося все звичайним та неосвяченим, і що сприймає в себе цю глибину художнього мистецтва, буде реально введеною в новий, духовний план буття: вона таким чином залучиться до нового змісту і виміру життя, які засвідчать їй можливість досягнення вищого. Цей шлях можна позначити як «шлях по провідних зірках».

Проте всі ці міркування приводять нас до проблеми критеріїв відбору катарсично орієнтованого навчального матеріалу. На нашу думку до таких критеріїв можна віднести: 1) художність як оптимальну умову пробудження саморефлексії, оскільки для катарсису ключовим є посилення емоцій через демонстрацію образу, що зумовлює духовне оновлення, глибоку трансформацію внутрішнього світу; 2) субстанційну адекватність як оптимальне співвіднесення катарсичних сенсів з досвідом учня, переживання яких здатне підштовхнути до рефлексії з подальшим піднесенням особистості до екзистенційних сенсів, як провідників людини у світ абсолютів та каналів їх проникнення до повсякденного життя; 3) соціальну адекватність, що передбачає віддзеркалення у змісті навчального матеріалу духовних ідеалів часу, представлення подій або близьких за часом або схожих на ті, що можуть відбутися в житті; 4) духовну активізацію через моделювання катарсичних подій задля розв'язання особистісно значущих протиріч та ситуацій. За таких умов катарсично навантажений навчальний матеріал здатен стати потужним динамічним ресурсом, що супроводжує особистість від незадоволення собою до вищих проявів метафізичних можливостей, метаморфозису особистості.

Висновки. Однією з складових виховання, що ґрунтується на базових світоглядних установах релігійної освіти, можна вважати процес катарсичного перетворення особистості, етапи якого складає сходження особистості від усвідомлення неадекватного, аморального

чи шкідливого способу мислення та життєдіяльності через усунення цих елементів зі змісту й способу життя до свідомого прийняття особистістю нових для неї суспільно значущих ідеалів і ціннісних орієнтацій, що перебудовують свідомість, почуття та поведінку особистості у соціокультурному та особистому житті. За допомогою катарсично орієнтованого навчального матеріалу через його художність, субстанційну та соціальну адекватність та духовно активізуючу значущість стає можливим філософсько-освітній супровід особистості на шляху динамічного перетворення особистості у напрямку вищих проявів духовного удосконалення.

Список використаних джерел

1. Бугарчева Е. А. Катарсис как категория и феномен современной жизни: монография / Е. А. Бугарчева. – Казань: КГТУ, 2011. – 121 с.
2. Карпенко І. М. Катарсична педагогіка Василя Сухомлинського / І. М. Карпенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2014. – №2. – С.134–143.
3. Карпенко І. М. Катарсична сутність педагогічної системи А. С. Макаренка / І. М. Карпенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. – 2013. – №7. – С.103–111.
4. Киричук В. В. Змістовна характеристика компонентів духовно-катарсичної активності особистості як детермінант самопроєктування її фахового зростання / В. В. Киричук. – 2011. – Режим доступу: http://spiritual-katarsis.blogspot.com/2011/08/blog-post_15.html
5. Литвиненко Н. А. Феномен катарсиса: современные подходы / Н. А. Литвиненко // Филология в системе современного университетского образования. – М., 2004. – Вып.7. – С.3–12. – Режим доступу: <http://www.testsoch.info/litvinenko-fenomen-katarsisa-sovremennye-podhody/>
6. Сергеева В. С. Духовный катарсис как педагогическое условие в формировании общечеловеческих ценностей в процессе изучения иностранного языка / В. С. Сергеева // Электронное научное фаховое видання «Науковий вісник Донбасу». – 2010. – №3 (11). – Режим доступу: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN11/10svezftz.pdf>
7. Шестаков В. П. Философия и культура. Катарсис от Аристотеля до хард-рока / В. П. Шестаков // Вопросы философии. – 2005. – №9. – С.95–106. <https://dlib.eastview.com/browse/doc/8358603>

References

1. Bugarcheva E. A. Katarsis kak kategoriya i fenomen sovremennoy zhizni: monografiya / E. A. Bugarcheva. – Kazan: KGTU, 2011. – 121 s.
2. Karpenko I. M. Katarsychna pedahohika Vasylya Sukhomlyns'koho / I. M. Karpenko // Visnyk Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky. – 2014. – №2. – S.134–143.
3. Karpenko I. M. Katarsychna sutnist' pedahohichnoyi systemy A. S. Makarenka / I. M. Karpenko // Visnyk Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky. – 2013. – №7. – S.103–111.
4. Kyrychuk V. V. Zmistovna kharakterystyka komponentiv dukhovno-katarsychnoyi aktyvnosti osobystosti yak determinant samoproektuvannya yiyi fakhovoho zrostannya / V. V. Kyrychuk. – 2011. – Rezhym dostupu: http://spiritual-katarsis.blogspot.com/2011/08/blog-post_15.html
5. Litvinenko N. A. Fenomen katarsisa: sovremennyye podhody / N. A. Litvinenko // Filologiya v sisteme sovremennogo universitetskogo obrazovaniya. – M., 2004. – Vyip.7. – S.3–12. – Rezhim dostupu: <http://www.testsoch.info/litvinenko-fenomen-katarsisa-sovremennye-podhody/>
6. Sergeeva V. E. Duhovnyiy katarsis kak pedagogicheskoe uslovie v formirovaniy obshechelovecheskih tsnennostey u v protsesse izucheniya inostrannogo yazyika / V. E. Sergeeva // Elektronne naukovе fakhove vidannya «Naukoviy vlsnik Donbasu». – 2010. – №3 (11). – Rezhim dostupu: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN11/10svezftz.pdf>
7. Shestakov V. P. Filosofiya i kultura. Katarsis ot Aristotelya do hard-roka / V. P. Shestakov // Voprosy filosofii. – 2005. – №9. – S.95–106. – Rezhim dostupu: <https://dlib.eastview.com/browse/doc/8358603>

Rogova E. G., PhD, Associate Professor, Head of the Department of Philosophy of education, Dnipropetrovsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Ukraine, Dnipro), rogova69@bk.ru

The catharsis possibilities of school religious education

The catharsis possibilities of religious education are considered in the context of the axiomodernization in the educational sphere. The aim of this article is a philosophical-educational analysis of catharsis possibilities of religious education that help the person spiritual growing up. The methodological base of research is the combination of systematically, historical, hermeneutics and socio-cultural methods.

The analysis of the catharsis spiritual senses with the emphasis on the ethic norms, personal self-perfection allowed to write the philosophical-facilities accompaniment of the personal assimilation of catharsis possibilities by faculties of religious education that is defined with following phases: the start of self-reflection that based on the dissatisfaction oneself and correlation of catharsis senses with the pupil experience (negative phase), the pupil up-bringing to the existential senses as the impact to the stirring up of personality spiritual life (positive phase). It allows to pull out the catharsis from the theoretical plane to the creative of human practical sphere.

Keywords: *catharsis, spirituality, personality, education, religious education.*

* * *

УДК 141.7[81](477)

Яковлева О. В.,
доктор філософських наук, доцент, ректор
Київського Інституту Бізнесу та Технологій (Україна,
Київ), elva_rom@inbox.ru

БАГАТОМОВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТА ВИЩІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ: ВИТОКИ, СПЕЦИФІКА, ЗАСАДИ ОЦІНЮВАННЯ

Проаналізована багатомовність як явище складної внутрішньої структури. У ньому діалектично поєднуються виміри: антропологічний (людський інтерес до багатьох мов як чинник творення змісту освіти і навчального процесу), соціальний (багатомовність як фактор суспільного буття), комунікаційний (багатомовність як засіб спілкування, передачі й одержання інформації), аксіологічний (мова й мови як цінність, ієрархія мов як ціннісна категорія) та інші. Із філософсько-освітнього та соціолінгвістичного погляду багатомовність, поєднуючи в собі використання кількох інших мов, окрім рідної, зосереджена на функції використання, торкаючись функціональної сторони мови, індивідуальних і колективних мовних практик, а також мовлення як процесу взаємодії різних мов. Мета багатомовного режиму полягає у забезпеченні більш повної та більш якісної комунікації. Українська національна модель багатомовності у переважній більшості випадків являє собою де-факто українсько-російську двомовність. В окремих випадках вона перетворюється на три- або чотиримовність завдяки появі одного або двох додаткових елементів. Її характер при цьому помітно коливається залежно від регіональної приналежності мовної особистості, а також від деяких ознак, притаманних для її мовних практик. В Україні зберігається ризик розвитку української мови за сценарієм суцільного варіанту російської мови. Підвищений ступінь соціальної проблемності феномену багатомовності визначає її важливу роль у самоідентифікації особистості, а також у визначенні цією особистістю своєї приналежності до певної групи або колективу. Не варто змишувати розуміння варіативності як відхилення від певної норми з уявленням про це явище як про здатність мови до самозбереження й розвитку за нових для неї умов функціонування.

Ключові слова: *багатомовність, двомовність, мовна самоідентифікація, українське суспільство, вища освіта України, цінності.*

Сучасна українська багатомовність, як і будь-яка інша, невідривна від історичного досвіду, на основі якого відбувався процес її становлення і формування. Багатомовна модель національного мовного простору в Україні, так само, як і в переважній більшості інших країн Європи та світу, складалася в процесі тривалого в часі розвитку внаслідок складної, а часто—густо і вкрай суперечливої, взаємодії різноманітних явищ і тенденцій. Таким чином, при дослідженні багатомовності в Україні варто брати до уваги світові тенденції у становленні багатомовності та враховувати типові етапи її становлення у порівнянні зі специфічними чинниками та особливими історичними обставинами. У даній статті багатомовність буде розглянута як одне з явищ, яке є визначальним для людства на нинішньому етапі існування і яке бере участь у формуванні магістрального «маршруту» його подальшого

розвитку, у системі вищої освіти й у суспільстві загалом під кутом зору його відповідності реаліям наявної мовної ситуації, а з іншого боку, переходу до багатомовності нового типу як одного з шляхів удосконалення мовного середовища, його модернізації, адаптації до нових умов існування й розвитку. Філософія освіти має не лише специфічний пізнавальний інтерес до проблеми багатомовності, але й пропонує оригінальний підхід до її вивчення та розв'язання завдань подолання суперечностей при виробленні оптимальної моделі багатомовності для національної системи вищої освіти. Щодо цього нами була написана спеціальне монографічне дослідження [4]. Зараз ми акцентуємо увагу і дещо поглибимо один з сюжетів цього дослідження.

Багатомовність — явище складної внутрішньої структури. У ньому діалектично поєднуються виміри: антропологічний (людина як зміст освіти і навчального процесу), соціальний (багатомовність як фактор суспільного буття), комунікаційний (багатомовність як засіб спілкування, передачі й одержання інформації), аксіологічний (мова й мови як цінність, ієрархія мов як ціннісна категорія) та інші. Єдиної суспільствознавчої парадигми розуміння багатомовності на цей день немає. Наявні фундаментальні розробки окремих аспектів цієї проблеми — наприклад, етнопонаціонального [3], гендерного [6] тощо. У багатьох випадках її не виділяють як окрему категорію, залишаючи на рівні одного з атрибутів або мовної ситуації та мовних практик, або соціальної комунікації. Із філософсько-освітнього та соціолінгвістичного погляду багатомовність, поєднуючи в собі володіння кількома мовами і використання кількох інших мов, окрім рідної, зосереджена на функції використання, торкаючись функціональної сторони мови, індивідуальних і колективних мовних практик, а також мовлення як процесу взаємодії різних мов. Функціональна сторона багатомовності має своє ціннісне обґрунтування, що особливо яскраво проявляється у освітньому процесі — у загальних рисах такої зв'язок цінностей та функції у сфері освіти проаналізовано у статті М. І. Бойченка [1]. З погляду соціологічного, філософського, політологічного бачення багатомовність — це стан мовного середовища, за якого у постійному обігу перебуває не одна, а дві, три і більше мов з відповідним обсягом використання і формально зафіксованим статусом кожної з них.

Мета багатомовного режиму полягає у забезпеченні більш повної та більш якісної комунікації. Особливої ваги це набуває на міжнаціональному рівні у контакті між різними національними мовними середовищами, цивілізаціями, а також у національній діяльності. Це стосується і сфери вищої освіти, зокрема, у рамках Болонського процесу, до якого долучилася Україна. Ефективність комунікативного процесу залежатиме від того, наскільки збігаються полюси когнітивного стилю адресанта та адресата (або адресатів) та від ступеню співвіднесеності мовних можливостей його учасників, від комунікативної компетенції кожного з них, тобто від уміння створювати ефективну мовленнєву діяльність.

До числа специфічних чинників та особливих історичних обставин становлення багатомовності в Україні належать, зокрема, такі, як: формування сучасної української мови на базі спільного з російською і білоруською мовами корпусу церковнослов'янської та старослов'янської мов; тривале існування окремих

українських діалектів в іншомовному оточенні – російському, польському, німецькому, угорському, румунському – й їхнє перебування під впливом відповідних літературних мов та діалектів цих мов; співіснування української та російської мов у межах одного мовного простору (в тому числі й на історичних українських територіях) і надзвичайно активна українсько–російська міжмовна взаємодія; ускладненість усіх без винятку процесів, пов'язаних з формуванням повноцінної української літературної мови, через багатовіковий період недержавного існування українського етносу й української нації. Такі витoki і специфіка, яка буде розглянута, ставить перед сучасним суспільством завдання надати глобальну філософсько–ціннісну характеристику проблеми.

Єдиного, загальноприйнятого, відносно універсального, погляду на роль та значення явищ про які йдеться, на ступінь позитивності або, навпаки, негативності кожного з них з точки зору кінцевого підсумку, – на сьогоднішній день немає. Оцінки і судження із цього приводу висловлюються різні, у багатьох випадках – прямо протилежні. Не вдаючись у полеміку, слід констатувати, по–перше, що українська мова і як явище лінгвістичне, й як соціальне, безумовно, витримала випробування на зрілість, по–друге, що проблемність мовної ситуації в Україні зумовлена більшою мірою політичними та соціальними, ніж власне лінгвістичними, факторами.

Багатомовність в Україні, якщо порівнювати її з аналогічними явищами в інших мовних ареалах, державах і регіонах, матиме, шонайменше, одну особливість, яку можна було б кваліфікувати як специфічну, а, можливо, до певної міри навіть унікальну. Українська національна модель багатомовності у переважній більшості випадків являє собою де–факто українсько–російську двомовність. В окремих випадках вона перетворюється на три– або чотиримовність завдяки появі одного або двох додаткових елементів. Її характер при цьому помітно коливається залежно від регіональної приналежності мовної особистості, а також від деяких ознак, притаманних для її мовних практик.

Окрім цього, має місце ще ціла низка інших варіантів дво– та багатомовності в українському мовному середовищі, приміром, такі, як: українсько–угорсько–словацька, українсько–румунська, українсько–молдавська, українсько–польська, українсько–болгарська, українсько–молдавсько–російська та ін., локалізацію яких зумовлено особливостями історичного розвитку певних фрагментів території, які нині входять до українського державного простору. За таких умов перебільшенням було б стверджувати, що українсько–російська двомовність вичерпує багатомовну модель організації мовного простору в Україні, проте вона, поза всяким сумнівом, становить її ключовий елемент, стрижень, який у вирішальній мірою визначає її характер та особливості.

Двомовні комбінації у структурі мовних практик близького до згаданого або подібного до нього типу за участі в якості одного з елементів не лише російської, а й таких мов, як англійська, французька, іспанська, китайська, в принципі, добре відомі з досвіду різних країн світу. Особливість українсько–російської двомовності порівняно з ними зумовлено історичною спорідненістю й близькістю української та російської мов, що призводить до взаємодії між ними – як системної, так і ситуативної –

у найрізноманітніших формах і у найнесподіваніших виявленнях.

Одним з поширених варіантів українсько–російської двомовності є співіснування одного з діалектів української мови та «української» російської (тобто українського, поширеного в Україні, варіанту російської мови). Сама ідея щодо існування «української російської» належить сьогодні до чи не найбільш дискусійних. До неї з величезним скепсисом ставиться, а то й категорично не сприймає її як значна кількість вітчизняних лінгвістів (і українців, і, що особливо цікаво, русистів), так і чимала за кількістю й репрезентативна за якістю група російських фахівців. Мотивація у них різна, проте переконання в тому, що ані український, ані казахський, ані якийсь інший національний варіант російської літературної мови не має права на існування, є для них спільним. Ми також вважаємо розвиток в Україні української мови за сценарієм «українського варіанту російської мови» ризиком для власного розвитку української мови як самодостатньої – ризиком і водночас викликом, який потребує адекватної відповіді.

Разом з тим, у лінгвістиці та соціолінгвістиці вже розроблено досить чітку й обґрунтовану систему аргументів та доказів, на підставі якої гіпотеза щодо існування «української російської» та її безумовне право на дальший повноцінний розвиток не виглядає як поверхова або хибна. Методологічним підґрунтям цієї системи є заснований на хрестоматійному положенню В. фон Гумбольдта, згідно з яким кожна конкретна мова являє собою спробу абсолютного духа знайти ідеальний засіб свого вираження. висновок щодо того, що кожна мова – це варіант абстрактної «абсолютної» Мови. У свою чергу, кожна конкретна мова є інваріантом по відношенню до численних власних варіантів – територіальних, соціальних, регіональних, локальних, національних та інших. Множинність варіантів тієї чи іншої мови можна розглядати як одну з форм її існування та сфер функціонування.

Якщо подивитися на проблему українського варіанту російської мови з іншого боку, а саме з точки зору світового досвіду, то доказова база її існування й доцільності виокремлення як відносно самостійного феномену виявиться ще більш солідною і переконливою, оскільки до неї буде підключено такий вагомий фактор, як дія загальносвітових закономірностей. «Світова» мова у процесі здійснення своїх функцій не може не породжувати варіантів, у тому числі, варіантів – національних, таких, які на постійній основі фіксуються на території тієї чи іншої нації та/або держави. Цю особливість дехто з фахівців схильний трактувати як природну поведінку мови, яка використовується в різних мовних ареалах у ситуації постійної й активної взаємодії з іншими мовами.

Саме в такий спосіб поводять себе, приміром, англійська у так званому «англофонному» світі, французька – у світі «франко–», іспанська – в «іспано–», німецька – у «німецько–», а арабська – в «арабськофонному» тощо. Російська мова у цьому відношенні не становить собою винятку. Закони і закономірності її функціонування за межами державної території Росії ті ж самі, що й у випадку зі згаданими мовами.

«Національні» варіанти мови з'являються внаслідок територіального відокремлення носіїв мови й розвитку в різних територіальних утвореннях (наприклад,

національні варіанти англійської мови, які функціонують поза країною «походження» цієї мови (тобто Англії, у США, Канаді, Австралії), – констатують автори «Словника соціолінгвістичних термінів за редакцією В. Ю. Михальченко [2]. Якщо прийняти це визначення як базове, додавши до нього уточнення стосовно того, що йдеться про такого роду мовні ситуації, у межах яких у двох або кількох країнах використовується одна й та сама мова, – підстав для того, щоб визнавати існування «української російської» вже нині, так само, скажімо, як «американської англійської» або «бразильської португальської», було б помітно більше, ніж для того, щоб заперечувати це.

Мало не аксіоматичного характеру в європейській соціолінгвістиці набув ряд тез, які продовжують залишатися дискусійними в наших умовах [7]. Це стосується й визнання, скажімо, того факту, що, так само, як англійська, французька, іспанська, арабська мови, німецька мова теж фактично реалізується у вигляді окремих національних варіантів: власне німецького, австрійського, швейцарського й ін. Аксіомою є й твердження, згідно з яким, незалежно від того, що серед багатьох національних варіантів завжди виокремлюється домінуючий, основний варіант, усі без винятку національні варіанти мови слід розглядати як цілком рівноправні, у тому розумінні, що до жодного з них не можуть бути застосовані критерії, засновані на дихотомії «правильний» – «неправильний», «чистий» – «зіпсований».

На історичних українських теренах, зокрема, й на тих, де відбувалося формування української літературної мови, російська мова, якщо і не споконвіку, то з давніх-давен, взаємодіяла з українською. Цьому процесові сприяло спільне походження української та російської, як і єдиний для них обох «фонд» мовної традиції у вигляді старослов'янської мови.

Взаємодію української та російської мов аж ніяк не можна вважати перерваною у зв'язку з тим, що Росія й Україна перетворилися на суверенні держави. Міжмовні контакти ніколи не зважали і не зважають на державні кордони. Ще меншою мірою стримуючий вплив цих кордонів відчувається нині, в добу глобалізації, регіоналізації, формування єдиного світового інформаційного простору, надзвичайного поширення електронних ЗМІ тощо. До того ж російська мова для України й українців не являє собою лише мову сусідньої держави, а за тривалою традицією входить до кола тих мов, які присутні на українській державній території.

«Російський» фактор для багатомовності в Україні завжди відігравав без перебільшення особливу роль [5]. Така ситуація зберігається й тепер, ще більшою мірою ускладнюючись і загострюючись на загальному тлі процесів, пов'язаних з переходом до якісно нової стадії процесів українського державного будівництва, остаточної емансипації української політичної нації як державної, пошуку нової національної ідентичності, а також вироблення нового алгоритму двосторонніх українсько–російських відносин.

Актуалізація проблеми українсько–російської двомовності та багатомовності загалом у різних її формах та проявах в умовах сучасного світу з характерними для нього глобалізацією в усіх сферах життя, а також зрушеннями у системі одержання й поширення інформації та низкою інших ознак висуває її на авансцену сучасного

інтелектуального й духовного розвитку. Її можна вважати однією з головних для сучасних суспільств в усьому світі й для глобального, загальносвітового «над–» або «транссуспільства», яке, як схильні вважати деякі з фахівців, перебуває у стадії формування і становлення. Надзвичайною злободенністю відзначається ця проблема й для українського суспільства на тому етапі трансформації, на якому воно нині перебуває. Під впливом низки обставин різноманітного характеру й змісту в Україні вона здобула додаткової ваги й особливої гостроти, набувши виразного політичного звучання і перетворившись ще й на принципово важливий (до того ж, неоднозначний, дискусійний, конфліктний) з огляду на його вплив на майбутнє держави і суспільства.

Одним з факторів, котрі зумовлюють підвищений ступінь соціальної проблемності феномену багатомовності в Україні, слід вважати її роль у самоідентифікації особистості, а також у визначенні цієї особистістю своєї приналежності до певної групи або колективу. Багатомовна модель організації національного мовного середовища уже самим фактом свого існування ускладнює таку самоідентифікацію і таке визначення на підставі спільності/відмінності як рідної мови, так і основної мови повсякденного спілкування в тому чи іншому мікроколективі, колективі, макроколективі.

З аксіологічної точки зору багатомовність українського суспільства амбівалентна: залежно від обставин, від конкретних особливостей ситуації та від специфіки її включення в ті чи інші контексти вона може бути позначена і позитивною, і негативною оцінкою. А може й лишитися нейтральною. Те ж саме стосується й українсько–російської двомовності. Так, щоправда, мала б виглядати ситуація на абстрактно–теоретичному рівні, проте в реальному житті все виглядає дещо по–іншому. Сприйняття багатомовності й, особливо, українсько–російської двомовності, набуваючи політичного присмаку, перетворюється на один з принципово важливих напрямів ідеологічної боротьби та політичного протистояння. При цьому якість, нібито, природно само собою зрозумілим виявляється погляд, згідно з яким це явище становить серйозну небезпеку як для українського національного мовного простору, так і для української мов (достатньою мірою вкоріненою, до речі, є точка зору, що й для російської теж).

Небезпека, дійсно, існує, хоча полягає вона зовсім в іншому, ніж це видається, на перший погляд, заціпаючи, насамперед, таку галузь, як культура мовлення, неабияким випробуванням для якої стає проникнення з однією зі споріднених мов до іншої значної кількості ненормативних елементів у фонетиці, лексиці, граматиці, синтаксисі та ін.

Розбираючись у цій проблемі, варто було б дослухатися до думки тих, хто пропонує ні в якому випадку не змішувати розуміння варіативності як відхилення від певної норми з уявленням про це явище як про здатність мови до самозбереження й розвитку за нових для неї умов функціонування. Як відзначають дослідники сучасного стану російської мови в українській системі освіти, якщо процес опанування двома близькими мовами – українською та російською – організувати неправильно, особливо, на ранніх його стадіях, або й геть зовсім позбавити контролюваності, то може статися саме те, що має місце в багатьох випадках у сучасному українському

мовному середовищі: кожна з мов буде нібито заважати іншій, внаслідок чого безконтрольна інтерференція між ними призведе до масового відходу мовних особистостей від нормативних параметрів їх використання.

У рамках актуальної української мовної ситуації явище багатомовності несе із собою як певні нові можливості й шанси, так і загрози та виклики. Більшість із тих та інших практично однаковою мірою стосується як української мови, так і російської, незалежно від того, чи розглядати цю останню як «українську російську», чи ні.

Безумовно перевагою слід вважати, наприклад, те, що російська мова як одна з полінаціональних мов здатна сприяти активізації й інтенсифікації співіснування українського мовного та – ширше – культурного середовища з іншими національними, регіональними середовищами, а також забезпечувати його повноцінне входження у глобальний мовно–культурний «котел».

З іншого боку, одна із загроз зумовлена, зокрема, тим, що кожна з мов світу являє собою особливу форму життя. Особливу й неповторну ніколи, ніде, ні за яких обставин. За умов багатомовності такі мови, як українська, відчувають на собі вплив інших мов – «партнерів» по багатомовності, наслідком чого може виявитися часткова втрата ними початкової самобутності й унікальності.

Зникнення мови може зумовити зникнення самої нації, яка є її носієм. Хоча саме такий хід подій не слід вважати ані обов'язковим, ані, тим більше – запрограмованим. Зникнення мови може «потягнути» за собою зникнення нації або етносу, проте може і не призвести до цього.

В основі багатомовності українського суспільства й української держави лежить, з одного боку, поліетнічний характер суспільного організму, з іншого, – наявність такого феномену, як етнічні українці, які вважають своєю рідною мовою російську, а також реальної і повноцінної з огляду на ступінь володіння кожною з мов навіть не українсько–російської двомовності, про яку вже йшлося, а українсько–російської диглосії чималої частини української нації.

Диглосія, тобто одночасне, рівноправне існування двох різних мов у повсякденній мовній практиці суб'єкта з використанням кожною з них для забезпечення потреб суспільної комунікації у різних функціональних сферах, за якого цей суб'єкт здійснює свідомий вибір мови, яка відповідає тій чи іншій комунікативній ситуації і супроводжує цей вибір індивідуальною оцінкою на підставі поєднання критеріїв доцільності, статусності (престижності), дійсній чи уявній елітарності тощо, – явище надзвичайне поширене в Україні. При цьому вона репродукується з кожним новим поколінням, зайвий раз доводячи свою життєздатність і неабияку готовність адаптації до змінюваних умов функціонування, зокрема, й тих, які формуються в результаті здійснення політики українізації.

У поліетнічних суспільствах як мовна поведінка особистості й колективу, так і мовна політика держави відзначаються особливою суперечливістю, зумовленою дією як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, а також впливом явищ контекстуальної природи. Підвищений ступінь проблемності явища багатомовності в сучасній Україні визначається без перебільшення ключовим значенням мовного питання у процесах державного будівництва та консолідації української нації вже не лише як етнічної, а як політичної.

Додаткової складності цій проблемі за українських умов надають позалінгвістичні обставини, зокрема, внутрішньо– й зовнішньополітичні. Вагоме значення першої групи з них випливає з тієї обставини, що мовне питання активно й послідовно використовується як одна з важливих ділянок ідеологічно–іміджевих дискусій і політичної боротьби. Значення другого зумовлене наявністю як самого факту існування Росії та її ролі в українській історії й сьогодні, так і «репутацією» російської мови як одного з важелів здійснення цієї ролі, в тому числі – у річці здійснення «імперської» політики і на шкоду українським національним інтересам.

Для України, котра перебуває на стадії трансформації, принципово важливу роль, яка ускладнює загальну ситуацію, привносячи до неї додаткові проблеми, відіграє, крім усього іншого, дисбаланс мовної ситуації не лише на екzogлосному (з домінуванням «чужої» мови), а й на ендоглосному (в яких домінує мова основного етносу) рівні. Можна погодитися з тим, що сучасна українська мовна ситуація з екzogлосної збалансованої перетворилася на екzogлосну незбалансовану, наслідком чого стала зміна не лише статусів мов–учасниць цієї ситуації, а й якісна модифікація кожною з них. У річці цього процесу українська мова «русифікується» замість того, щоб, наприклад, «полонізуватися» або «американізуватися», в той час, як мова російська в Україні набуває ознак, що відрізняють її від російської мови в Росії.

Особливого значення набуває закріплення – як законодавчо, так і практично – на державному рівні мови виховання, мови освіти тощо з неухильним додержанням усіх писаних і неписаних демократичних правил і норм, які регулюють відносини у мовній, мовно–культурній, мовно–політичній сферах.

Супроводжуватися таке закріплення мало б, окрім усього іншого, безумовною відмовою від примусового розширення виключної сфери використання державної мови, наслідком якого може виявитися витіснення нею мов «адміністративних», «культурно–освітніх» або «приватних». Досвід багатьох інших країн світу, в тому числі й провідних європейських, з достатньою повнотою й чіткістю вказує на те, що мовна політика, яка ґрунтується на примусі й обмеженні мовних прав національних меншин, приречена на провал.

Модерна держава, крім того, щоб гарантовано забезпечити повноцінне функціонування державної мови, має дбати про не меншою мірою забезпечене функціонування мов іншого рівня й статусу, одним з важливих формальних показників чого мало б бути збереження мов традиційного користування в адміністративному, культурно–освітньому й, особливо, сімейно–побутовому обігу всіх без винятку національних меншин та територіальних громад.

Отже, філософською оптикою щодо мовної політики в Україні має бути бачення її конкретно–історичного характеру, раціоналізм і прагматизм застосування законів і мовних практик. Повноцінне функціонування державної мови забезпечується також освітньою і управлінською політикою, де педагог і управлінець повинні дотримуватися закону щодо мовної політики. Їхній приклад – неоцінено важливий фактор мовного виховання.

Мовну ситуацію в Україні вирізняють дві особливості, пов'язані з багатомовністю. По–перше, певна розбалансованість, зумовлена пошуком нової моделі співвідношен-

ня між дійсним станом справ у мовному середовищі й юридичним статусом, за яким відбувається регламентація мовних, культурно-мовних, освітніх, національно-мовних процесів з боку держави. По-друге, ситуативна перевага суб'єктивних параметрів над об'єктивними. В освіті залежність від суб'єктивної політики залишається особливо помітною.

Список використаних джерел

1. Бойченко М. І. Цінності і функціональні завдання освітньої комунікації в сучасному університеті: філософське осмислення / М. І. Бойченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2017. – Вип.116. – С.233–240.
2. Михальченко В. Ю. Национальный вариант языка как результат его адаптации к этнолингвистическим условиям / В. Ю. Михальченко // Георусистика. Первое приближение. – Симферополь: Антикава, 2010. – С.23.
3. Михальченко М. Українська національна ідея як стрижень духовного і політичного життя української політичної нації / М. Михальченко // Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку. – Київ–Дрогобич: Інформаційно-редакційний відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2009. – Кн.1. – С.19–26.
4. Яковлева О. В. У лабіринтах багатомовності. Багатомовність українського суспільства як регулятивний фактор освіти і виховання в системі ВНЗ у контексті світового досвіду: монографія [уточнене і доповнене видання] / О. В. Яковлева. – К.: Видавництво КіМ, 2015. – 250 с.
5. Arel D. The Russian factor and territorial polarization in Ukraine / D. Arel, V. Khmelko // The Harriman Review. – 1996. – Vol.9. – №1–2. – P.16–23.
6. Bilaniuk L. Gender, language attitudes, and language status in Ukraine / L. Bilaniuk // Language in Society. – 2003. – №32. – P.47–78.
7. Coste D. Plurilingual and Pluricultural Competence. Studies towards a Common European Framework of reference for language learning and teaching / D. Coste, D. Moore, G. Zarate // Council of Europe, Language Policy Division, 2009. – 51 p.

References

1. Bojchenko M. I. Cinnosti i funkcional'ni zavdannja osvith'oi' komunikacii' v suchasnomu universyteti: filosofsk'e osmyslennja / M. I. Bojchenko // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyh prac'. – K.: VIR UAN, 2017. – Vyp.116. – S.233–240.
2. Mihal'chenko V. Ju. Nacional'nyj variant jazyka kak rezul'tat ego adaptacii k jetnolingvisticheskim uslovijam / V. Ju. Mihal'chenko // Georustika. Pervoe priblizhenie. – Simferopol': Antikva, 2010. – S.23.
3. Myhal'chenko M. Ukrai'ns'ka nacional'na ideja jak stryzen' duhovnoho i politychnoho zhyttja ukrai'ns'koi' politychnoi' nacii' / M. Myhal'chenko // Duhovne zhyttja ukrai'ns'kogo suspil'stva: teoretyko–metodologichni ta ontologichni problemy rozvytku. – Kyi'v–Drogobych: Informacijno–redakcijnyj viddil DDPU im. Ivana Franka, 2009. – Kn.1. – S.19–26.
4. Jakovleva O. V. U labiryntah bagatomovnosti. Bagatomovnist' ukrai'ns'kogo suspil'stva jak reguljatyvnyj faktor osvity i vyhovannja v systemi VNZ u konteksti svitovogo dosvidu: monografija [utochnene i dopovnene vydannja] / O. V. Jakovleva. – K.: Vydavnytstvo KiM, 2015. – 250 s.
5. Arel D. The Russian factor and territorial polarization in Ukraine / D. Arel, V. Khmelko // The Harriman Review. – 1996. – Vol.9. – №1–2. – P.16–23.
6. Bilaniuk L. Gender, language attitudes, and language status in Ukraine / L. Bilaniuk // Language in Society. – 2003. – №32. – P.47–78.
7. Coste D. Plurilingual and Pluricultural Competence. Studies towards a Common European Framework of reference for language learning and teaching / D. Coste, D. Moore, G. Zarate // Council of Europe, Language Policy Division, 2009. – 51 p.

Yakovleva O. V., Doctor of sciences in Philosophy, docent, rector of Kiev Institute of Business and Technology (Ukraine, Kyiv), elva_rom@inbox.ru

Multilingualism in Ukrainian society and higher education of Ukraine: sources, specificity, principles of evaluation

The article analyzed the phenomenon of multilingualism and its complex internal structure. It dialectically combines dimensions: anthropological (human interest in several languages as a factor of creation of the content of education and the

learning process), social (multilingualism as a factor in social life), communicative (multilingualism as a mean of communication, transmission and reception of information), axiological (languages as a value, hierarchy of the languages as a value category) and others. From a philosophical–educational and sociolinguistic standpoint the multilingualism, combining multiple languages use – including others than native, is focused on the use of the tool by tapping the functional aspects of speech, individual and collective practices of language and speech as a process of interaction between different languages. The purpose of the multilingual regime is to provide a more complete and better communication. Ukrainian national model of multilingualism in most cases is a de facto Ukrainian–Russian bilingualism. In some cases, it turns into three– or four–lingualism by the emergence of one or two additional elements. Character of this multilingualism significantly varies depending on regional affiliation of linguistic identity, as well as some features inherent to its linguistic practices. In Ukraine remains the risk of development of Ukrainian language according to the scenario «Ukrainian version of the Russian language». High degree of social problematic of the phenomenon of multilingualism determines its important role in the self–identity of the individual, and in identification of this person with some group or team. It should not confuse the understanding of the variability as a deviation from the norm with some ideas about this phenomenon as the ability of language to the preservation and development in the new conditions for its functioning.

Keywords: multilingualism, bilingualism, language self–identity, Ukrainian society, higher education of Ukraine, values.

***

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32+341.462(092)«XX»

Джура М. З.,

викладач кафедри іноземних мов, Інститут гуманітарних і соціальних наук НУ «Львівська політехніка» (Україна, Львів), solomiyama@ukr.net

Ян Токаржевський–Карашевич – політик і дипломат доби національно–визвольних змагань українського народу за державну незалежність в першій половині ХХ століття

Розглянуто основні етапи життєвого шляху та громадсько–політичної діяльності Яна Токаржевського–Карашевича (24.07.1885 – 18.11.1954) – українського дипломата доби Гетьманату та Директорії (УНР), історика та політика в еміграції. Виокремлено такі періоди його політичної біографії: дореволюційний, революційний (Українська Держава та Директорія УНР), еміграційний (тарнівський, французький, італійський та англійський). Ян Токаржевський розпочав свою політичну діяльність як радник українського посольства у Відні під керівництвом Вячеслава Литинського (червень 1918 року – червень 1919). Потім, він – радником українського посольства у Стамбулі і його останній посол (серпень 1919 року – грудень 1921 року). Зі січня 1922 року по 1924 рік він – віце–міністр, керуючого Міністерством Закордонних Справ уряду УНР в екзилі. У Франції він – член французької організації Франція–Схід та засновник Товариства українознавства у Франції. В Італії він – редактор місячника Мальтійського ордена, почесним лицарем якого він був з 1919 року. В Англії він – член Центрального Комітету Антибільшовицького блоку народів, Голова делегації АБН до Великої Британії. Автор численних історичних розвідок та публіцистичних статей. В статті висвітлена його політична діяльність та задані напрямки подальших досліджень.

Ключові слова: Ян Токаржевський–Карашевич, політичний діяч, дипломатична діяльність, Гетьманат, Директорія УНР, еміграція.

Перша половина ХХ століття, від Першої Світової війни до закінчення Другої Світової війни, позначена великими геополітичними змінами в цілій Європі, зокрема, й в Україні. Боротьба українського народу за державну незалежність тривала ще до середини 50–х років минулого століття. З огляду на тяглість історичних подій нинішня політична ситуація в Україні, на нашу думку, є значною мірою зумовлена тими історичними подіями, які відбулися в першій половині ХХ століття. Багато з геополітичних викликів, які повстали перед Україною сьогодні, були характерними для державотворчого процесу тої доби. А тому, події, особистості, інститути та інституції, які творили тогочасну історію, нині потребують ретельного наукового вивчення.

На тлі того часу виділяється ще не достатньо досліджена постать Князя Яна Токаржевського–Карашевича (24.07.1885 – 18.11.1954) – українського дипломата доби Гетьманату та Директорії (УНР), історика та політичного діяча в еміграції. Про нього писали такі дослідники як от: Григорій Курас, Атанасій Маквей, Ярослав Василюк, Ігор Винниченко. Найбільш цілісно постать Яна Токаржевського як громадсько–політичного діяча представлена у статті Григорія Кураса, де автор зазначає про потребу створення наукової біографії державника. У розвідці Атанасія Маквея розглянуто дипломатичну діяльність Яна Токаржевського, пов'язану з налагодженням взаємин між Україною та Ватиканом. Основою для такого дослідження слугували 28

листів в архівах Ватикану, написаних як самим Яном Токаржевським, так і скерованих до нього. У статтях Я. Василюка та І. Винниченка подано лише короткі біографічні огляди постаті Яна Токаржевського. Попри те, поза увагою дослідників залишилося чимало фактів політичної біографії Яна Токаржевського. Тому, у пропонованій статті ставимо за мету доповнити існуючі фрагментарні біографічні дані про Яна Токаржевського, детальніше відтворити його громадсько–політичну діяльність, що стане ґрунтом для подальших досліджень про нього як теоретика та практика української державницької ідеї першої половини ХХ століття.

Джерельною базою пропонованої роботи є також такі праці: розвідка А. Господина «Три визначні дипломати», спогади О. Лотоцького «Сторінки минулого. Частина Четверта. В Царгороді» (зазначимо, що Олександр Лотоцький був батьком Оксани Лотоцької – дружини Я. Токаржевського), автобіографічний твір англійською мовою Б. Лотоцького «Борисова Одисея» (Борис Лотоцький – син Олександра Лотоцького та рідний брат Оксани Лотоцької), збірник на пошану пам'яті О. Лотоцького «Лицар Правди та Обов'язку». Звертаємо увагу на те, що витяги про Яна Токаржевського з книги Б. Лотоцького «Борисова Одисея», перекладені з англійської на українську мову авторкою статті й вводяться до наукового обігу вперше.

Дореволюційний період громадсько–політичної діяльності Яна Токаржевського–Карашевича. Ян Токаржевський–Карашевич народився 24 червня 1885 у селі Чабанівка на Поділлі в одному з родинних маєтків Токаржевських. Охрестили його Ян Стефан Марія. Рід Токаржевських належав до знатного литовсько–українського роду, посвяченого з Радзивілами (в українському звучанні Радивілами). Останні належали до старого і найбагатшого литовського роду Великого Князівства Литовського, згодому Речі Посполитої, а в XVIII – ХХ століттях – Російської імперії та Прусії. Рід Радивилів отримав князівський титул Священної Римської Імперії у 1547 році. Князівський титул мав і рід Токаржевських. На родовому гербі родини Токаржевських, як і в Радивилів, були відображені три сурми. Стосовно ж віросповідання Токаржевських довідуємося зі спогадів Б. Лотоцького таке: «Перше вони були Православними і навіть мали Православного святого в родині. Потім, як і більшість руської знаті, перейшли на римо–католицьку віру і з часом до їхнього родинного імені Токаржевські (Tokarewski) закралося «ж» (Tokarzewski), набувши польського звучання» [12, с. 77]. Що ж до прізвища Карашевич (Karaszewicz), то воно є тюркське. Тюркське слово «кара» означає «чорний». Походить це родове ім'я від свояцтва родини Токаржевських із визначним татарським родом. Родина Токаржевських належала до знаних землевласників, які мали у своєму володінні

7 000 гектарів землі в найзаселенішій частині України на Поділлі. Як зазначає в спогадах Б. Лотоцький «Ціле маленьке містечко, Криве Озеро, було збудоване на його діничній землі» [ibidem].

Ян Токаржевський–Карашевич навчався в Житомирській гімназії, яку закінчив 1906 року. А далі – в університетах за кордоном: у Фрібурзі (Швейцарія), Відні, Мюнхені та Тулузі. У 1910 році здобув ступінь доктора філософії та ступінь доктора політичних наук. Вибір навчатися у Фрібурзькому університеті (Швейцарія), на нашу думку, міг бути зумовлений тим, що цей університет мав статус католицького. Багата родина Токаржевських, будучи римо–католиками, перебувала у зв'язках з іншими знатними католицькими родинами України (наприклад, зі Шептицькими, Тишкевичами), а також і католицьким духовенством. За порадою, яка вийшла з цих кіл, цілком ймовірно, Ян Токаржевський міг відбутися на навчання до Фрібурзького університету.

З 1910 року по 1918 рік Князь жив у рідному селі Чабанівці, управляючи родинними маєтками. З початком Першої Світової війни працював у Червоному Хресті та став Головним контролером Подільського земського комітету допомоги пораненим. У його підпорядкуванні було шістьдесят три госпіталі. Варто зауважити, що Ян Токаржевський стояв поосторонь політичного життя в Україні за доби Центральної Ради і як політик виступив щойно за Гетьманства. Попри те, що у дореволюційний період та перші місяці революційного періоду Ян Токаржевський і не займався активною політичною діяльністю, все ж, на тлі тогочасних подій почала формуватися його державницька позиція.

Діяльність Яна Токаржевського–Карашевича в Добу Гетьманства та Директорії (1918–1921 рр.). 29 квітня 1918 року за підтримки німецьких союзників у Києві стався державний переворот. Павло Скоропадський був проголошений Гетьманом Української Держави, перебравши на себе всю повноту державної влади. 20 травня 1918 року Дмитро Дорошенко очолив Міністерство Закордонних Справ Української Держави. Він був уповноваженим переглянути та сформувати новий склад українських дипломатичних місій за кордоном. На посаду посла Української Держави у Відні Дмитро Дорошенко призначив Вячеслава Липинського. Той же, формуючи українське посольство, запросив до служби з–поміж інших і Яна Токаржевського як радника цієї установи. Згадуючи тогочасні події Д. Дорошенко зазначив так: «Він (тобто, В. Липинський) також як і Штейнгель, дивився широко на питання національної і державної приналежності, і тому складаючи штат свого посольства, запросив до нього людей, які з боку ортодоксальних (але вузьких) українців стягали на себе докори протилежної до Берлінської місії натури. Коли там говорилося, що у місії засіли «росіяни», то тут казали про «поляків». Але Липинський запросив поляків (себто, українців римо–католиків), які виявили себе такими вірними слугами Української Держави, що дай Боже кожному патентованому українцеві! Але й таких було всього двох: І. С. Токаржевський і Ванькович. Решта ж були наші українці–лівобережці» [5, с. 279]. У червні 1918 року Гетьман Павло Скоропадський видав указ про призначення Яна Токаржевського радником посольства Української Держави у Відні. З–поміж пріоритетних завдань, спеціально доручених йому Міністерством Закордонних Справ, було налагодити та активізувати

дипломатичні стосунки з нунціатурою у Відні щодо виділення України в окрему провінцію з Архиспископом у Києві. У Відні Ян Токаржевський провадив дипломатичну переписку з тодішнім Монсіньором Амброжью Дам'яно Ахилле Ратті, Апостольським Візитатором в Польщі, який у 1922 році став Папою Пієм Одиннадцятим. Ян Токаржевський зазначив з цього приводу, що: «Це мене привело, через тодішнього Нунція, пізнішого кардинала – Ляврі та його авдитора, теперішнього кардинала Мікара, до знайомства з Апостольським Візитатором, пізнішим Папою, Ратті. Митрополит Шептицький з яким я, від дитинства майже, був близько зв'язаний, знав про це, бо говорилося теж про відновлення Кам'янецького Генерального Вікаріату і єпископства греко–католицького в Києві» [8, с. 29]. Зазначимо, що нунцієм у Відні був не Ляврі, а Монсіньор Вальфре ді Бонцо. У наступному своєму листі до отця Хоми, який був першим секретарем Митрополита Йосипа Сліпого, Ян Токаржевський виправив свою помилку, зазначаючи, що з Монсіньором Ляврі, він познайомився у Варшаві під час свого Тарнівського міністрування впродовж 1922–1924 років. В одному зі своїх листів Монсіньор Ратті писав Янові Токаржевському, що з особливого дозволу Ватикану, він мав намір відвідати Україну. Його приїзд так і не відбувся через вторгнення більшовиків та наступні події в Україні.

У січні 1919 року, вже за Директорії, послом УНР до Оттоманської імперії було призначено Олександра Лотоцького. По дорозі до Стамбулу, члени українського посольства зупинилися у Відні, де Олександр Лотоцький вперше познайомився з радником посольства – Яном Токаржевським Карашевичем. Олександр Лотоцький зазначив, що попри соціальні розходження у поглядах їх єднала, ще більше як з Вячеславом Липинським, «єдність національно–державних поглядів» [8, с. 16]. Там же у Відні було домовлено, що Олександр Лотоцький проситиме уряд Директорії про перехід Яна Токаржевського до українського посольства в Стамбулі. Справа його переїзду до Туреччини була полагоджена вліті 1919 року. Це відбулося, як зазначає Олександр Лотоцький, за погодженням з послом Вячеславом Липинським, який в серпні 1919 року подався у відставку з посольської служби.

По дорозі до Стамбулу, Ян Токаржевський перебував місяць у Римі. В той час послом при Святім Престолі був граф Михайло Тишкевич – голова київського союзу українців–католиків, давній приятель Яна Токаржевського. Немалозначним був і той факт, що Ян Токаржевський мав приватну аудієнцію в Папи Бенедикта XV, який цікавився подіями на Україні. Це ще раз засвідчує його високий статус як державного діяча.

2 серпня 1919 року Ян Токаржевський–Карашевич прибув до Стамбула. Він перебував в українській дипломатичній місії в Туреччині аж до 11 грудня 1921 року, обіймаючи різні посади, а саме: до 27 березня 1920 року – як радник посольства, після від'їзду посла Лотоцького – як повірений у справах, і врешті – «як останній (український) Посол при останньому Султанові» [8, с. 29]. Досконало володіючи французькою мовою – мовою дипломатії того часу, він багато зробив для налагодження зв'язків в турецьких політичних колах, як і в іноземних дипломатичних колах Стамбула, загалом. А це, як зазначає Борис Лотоцький «... було нелегке завдання, беручи до уваги, що ми були українцями» [12, с. 70]. Як радник

посольства, Ян Токаржевський–Карашевич, серед інших дипломатичних завдань, підтримував дипломатичні зв'язки з Папським нунцієм у Стамбулі – Анджельо Марія Дольчі. У своїх спогадах Олександр Лотоцький зазначає: «Добрі зносини з Папським Нунцієм в Царгороді мали на меті допомагати більш активній участі Ватикану в справі фактичних зносин з Україною. Монсіньор Дольчі, представник Ватикану, в сій справі брав діяльну участь» [7, с. 78]. З цього приводу, зазначимо, що Олександр Лотоцький, походючи з православного священничого роду в декількох поколіннях, був закорінений в православну традицію Української Церкви. Відтак, у Стамбулі він працював над тим, щоб досягти визнання Автокефалії Української Православної Церкви з боку Візантійської Православної Церкви – як однієї з підстав *sine qua non* існування України в статусі самостійної держави. Натомість, Ян Токаржевський виріс в католицькому оточенні, тому був ближчим до Ватикану, але це не створювало непорозумінь між обома дипломатами в їхній роботі чи в особистих стосунках. Після від'їзду Олександра Лотоцького зі Стамбулу, Ян Токаржевський підтримує добрі відносини з Візантійською патріархією, налагоджені ще за часу роботи Олександра Лотоцького. Це свідчить про відсутність упередження щодо православ'я чи католицтва в Яна Токаржевського.

У своїх спогадах Олександр Лотоцький зазначає, що з переїздом Яна Токаржевського до Стамбулу, вдалося налагодити співпрацю з низкою часописів задля популяризації української державницької справи. Так, завдяки зусиллям дипломата декілька місцевих газет стали приділяти достатньо уваги власне українському питанню. Олександр Лотоцький так охарактеризував тогочасну українську пресову роботу в Стамбулі: «З огляду на те, що звістки які подавалися з української сторони, були більш перевірені та певні і крім політичного змісту, мали в собі багато фактичних відомостей, інтересних для ділових царгородських кругів, між тим як матеріал «Русагена» та «Освага» складався переважно із загальних тверджень політичного змісту, визначаючись при тому характером очевидної тенденційності, то газети охотніше мистили звістки з українського джерела, а інших або зовсім не мистили, або освідомлялися попередю про певність тих звісток» [7, с. 108].

На жаль, не вдалося розвинути якоїсь значнішої друкованої діяльності в турецьких часописах, бо «пильне око» Антанти, яка підтримувала російську політичну силу, стежило за кожним кроком українського посольства і скоро розпочалася «... надзвичайні цензурні репресії щодо звісток в українській справі. В наслідок спеціальних розпоряджень місцевої союзницької влади з часописів виключалося усякий український матеріал – не тільки статті, не тільки звістки, але й саму назву України викреслювалося, як у найгірші старі часи царського режиму в Росії... З призначених до друку брошур удалося, до початку репресій, випустити лише дві – в мовах турецькій («Туреччина та Україна») та грецькій (в справі автокефалії). Обидві французькі брошури союзницька цензура не випустила з друкарні. Третю, розпочату друком, французьку брошуру Кн. Я. Токаржевського–Карашевича про Україну та Туреччину в минулому та сучасному вже й не надруковано, бо зявиться на світ вона з очевидністю не могла» [7, с. 110–111].

Зі спогадів Олександра Лотоцького довідуємося, що йому було доручено зорганізувати справу відкриття

дипломатичного представництва УНР в Персії, використовуючи запланований приїзд перського шаха до Стамбула. Завдяки Яну Токаржевському, який мав зв'язки в колах перської амбасад, вдалося значно просунути у цій справі. Однак, як зазначає Олександр Лотоцький: «... не стільки неприїзд шаха, як все ті самі загальні обставини, не дозволяли і сю справу допровадити до завершення» [7, с. 127].

Про роботу українського посольства в Стамбулі можна також довідатися зі спогадів самого Яна Токаржевського–Карашевича, виданих в часописі «Визвольний Шлях» під назвою «Царгородські спомини (1919–1921)». Як зазначалося вище, він перебував в дипломатичній місії у Стамбулі до 11 грудня 1921 року, що, загалом, було зумовлено подіями міжнародної політики щодо України. А саме, 18 березня 1921 року в Ризі підписано польсько–радянський мирний договір, за яким Польща визнавала Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку та Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Як наслідок, під натиском більшовиків уряд УНР та його установи переїхали до Тарнова в листопаді 1920 року, втрапивши свій офіційний статус та право на законне перебування на території Польщі.

Саме тут у Тарнові і розпочався наступний етап політичної біографії Яна Токаржевського.

Політична діяльність Яна Токаржевського за часу екзильного уряду УНР в Польщі. Після підписання Ризької угоди політична влада Директорії втратила свою юридичну легітимність й в інших державах світу. За такого становища зовнішня політика Державного Центру УНР скеровувалася головним чином на присутність та несення відомчої служби з українського питання в Лізі Націй та на міжнародних форумах. Відчувався брак кваліфікованих і досвідчених працівників у дипломатичній службі УНР. Вихолощення українського дипломатичного складу відбулося ще на початку самого перейняття влади Директорією УНР, представники котрої, виходячи часто лише з інтересів партійної політики, звільнили багатьох очільників дипломатичних представництв, призначених Гетьманом П. Скоропадським. Натомість, заступити їх якісно не мала ким. За таких обставин, кожний досвідчений український дипломат багато значив для посилення становища Директорії. Серед них був і Ян Токаржевський–Карашевич. Від 12 січня 1922 року він обіймав посаду віце–Міністра, керуючого Міністерством Закордонних Справ України українського уряду в екзилі до 1924 року. Вільно володіючи французькою, італійською, німецькою, англійською, польською мовами, з досвідом дипломатичної роботи у важливих з політичного погляду місіях (Відень, Стамбул), він був дуже цінною людиною на загалом переважно сірому тлі української дипломатії Директорії.

У той час відбулась визначна подія в особистому житті Яна Токаржевського. 29 квітня 1922 року він одружився з Оксаною Лотоцькою – дочкою Олександра Лотоцького. Вони взяли шлюб спершу в грецькій православній церкві у Відні, а пізніше в католицькій в Бадені (Австрія). Із праці Б. Лотоцького довідуємося, що згодом подружжя відбуло з офіційним завданням до Риму, «... а потім повернулися до Тарнова, де вони жили в дуже скрутних умовах до 1925 року» [12, с. 75].

Парижський еміграційний період 1924–1936 рр. У 1925 році Ян Токаржевський разом з дружиною переїхали

до Парижа, де він багато працював в бібліотеках і архівах. Не припиняв учений і політичної діяльності. Вислідом його роботи в архівах став опрацьований ним щоденник Пилипа Орлика, який знаходився в архіві Міністерства Закордонних Справ Франції – «Діярій Гетьмана Пилипа Орлика», виданий в 1936 році, а також розвідка «Походження і герб Івана Мазепи», яка вийшла друком у 1938 році. Ці праці свідчать про зацікавлення Яна Токаржевського історією української державної традиції.

Дипломат проживав у Парижі до 1936 року. Працював тут в декількох громадсько-політичних установах. Так, він був членом організації «Комітет Франція–Схід» (Comité France–Orient). До цієї французької організації належали визначні політики і дипломати, які цікавилися Близьким Сходом, Центральною та Східною Європою. Серед українців, які стали його членами, були І. Косенко, М. Шульгин, М. Шумицький і Я. Токаржевський–Карашевич. При цій організації Ян Токаржевський заснував місячний бюлетень «Франція–Україна» («France–Ukraine»). Його завданням було інформувати членів комітету про українську справу. Так, в цьому часописі, з-поміж інших, з'явилася стаття Яна Токаржевського–Карашевича про Симона Петлюру («Simon Petlura» par Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewich. Edition France–Orient, Paris). Також, він був засновником і генеральним секретарем Товариства українознавства у Франції та головою Наукової Ради Міжнародного геральдичного інституту.

У Парижі Ян Токаржевський працював над статтями та науковими викладами. Зокрема, дописував до журналу «Тризуб», у якому були видруковані такі його статті: «Дійсність та химери. До сучасного політичного моменту» (1925 р.) (відгук на Конференцію у Локарно), «Крок вперед, два назад» (1925 р.) (про торговельний договір Радянського Союзу з Німеччиною та поступки радянського уряду Німеччині заради підтримання торговельних відносин). Ян Токаржевський був ініціатором низки статей про голод в Україні, опублікованих французькою журналісткою Сюзан Бертіон (Suzanne Bertillon) у часописі «Маленький Парижанин» («Le Petit Parisien»). Зауважимо, що французька преса загалом замовчувала цю подію.

У 1936 році Ян Токаржевський разом з дружиною переїжджають до Італії. Однією з причин переїзду могло бути дещо упереджене ставлення, яке виникло в українській громаді в Парижі щодо діяльності політика. Про це довідуємося з книги Б. Лотоцького «Борисова Одісея». «Деякі з українців в Парижі, – зазначає він, – заздрили тій пошані, яку чоловік моєї сестри (Ян Токаржевський–Карашевич) мав у французьких колах і почали ширити наклепи на нього, обвинувачуючи його в тому, що той намагався організувати таємне українське товариство проти українського уряду в екзилі, твердження тим більше глупе, що мій батько був Віце–Прем'єр Міністром того ж самого уряду. Сі наклепи продовжувалися і атмосфера в офісі ставала зовсім отруйною. Я ніколи не вагався сказати, що думаю іноземцям, і не завагався висловити свою думку тим моїм землякам, які стали проти Яна. А то мене привело до конфлікту з тодішнім прем'єр–міністром нашого уряду в екзилі, який був моїм керівником і головним видавцем українського тижневика «Тризуб». Відчуваючи відразу до цього, я відсторонився від обов'язків у «Тризубі».

Невдовзі Оксана та Ян переїхали до Риму, а якийсь час по тому мій батько залишив посаду Віце–Прем'єр Міністра Українського Уряду в екзилі» [12, с. 129].

Італійський еміграційний період 1936–1948 рр.
У 1936 році Ян Токаржевський переїхав з дружиною до Риму. З книги Б. Лотоцького довідуємося про Рим за часу правління Муссоліні: «В той час під керівництвом фашистів Рим дуже відрізнявся від того, яким він є сьогодні: то було менш інтернаціональне місто, набагато провінційніше, але також дуже безпечне» [12, с. 151]. Близьким був початок Другої Світової війни. Напрята в Західній Європі наростала. Йшлося про можливий перерозподіл політичної карти Європи, і не лише її самої. Зі свого боку, українська політична еміграція покладала значні сподівання на прийдешні воєнні події, які могли би визволити Україну з-під більшовицької окупації.

Власне за таких політичних обставин у 1936 році Ян Токаржевський з дружиною опинилися в Римі. Там він продовжував роботу в архівах, особливо у Ватиканському. Також співпрацював з Мальтійським орденом. Був Лицарем Мальтійського ордену і секретарем редакції місячника цієї організації. Зауважимо, що званням Лицаря Мальтійського ордену («in gremio religionis» (лат. «в лоні віри») Яна Токаржевського–Карашевича було нагороджено ще у квітні 1919 року, коли той був радником українського посольства у Відні.

Нам вдалося знайти текст одного з викладів італійською мовою, виголошеного ним 28 квітня 1937 під назвою «Як Україна поборює більшовизм». Тут, Ян Токаржевський робить короткий історичний огляд боротьби українського народу від доби Івана Мазепи до часу національно-визвольних змагань 1917–1921 року, а потім описує життя українців під більшовицьким гнітом. Зупиняється на згубних наслідках більшовицької політики, на Голодоморі, підкреслюючи, що попри це Україна бореться за власну державу та національну свободу.

З початком Другої Світової війни, становище українських емігрантів в Італії стало все хиткішим. До іноземців ставилися з підозрою. Борис Лотоцький згадує таке: «... питання самого прожиття ставало все гострішим. Я не мав грошей, не було їх ані в моєї сестри, ані в її чоловіка, а їхній місячний переказ з Польщі вже не надходив» [12, с. 184].

Саме тоді з'явилися нагода виголошувати інформаційні повідомлення про Україну по італійському радію. Значимо, що Ян Токаржевський особисто виклопотав і не раз брав участь в цих передачах. Італійський уряд Муссоліні дав згоду на такі виголошення, розглядаючи їх як частину антибільшовицької компанії. Зі спогадів Б. Лотоцького довідуємося, що: «Обговорюючи сі обставини, моя сестра, її чоловік та я вирішили, що наступила слухна година, аби розпочати анти-комуністичні передачі на італійському державному радію. Одразу ж ми склали меморандум, який я переслав до Міністерства Народної Культури, разом зі заявою про працевлаштування ведучим на радію. Ми попросили наших друзів італійців підштовхнути сю справу у правильному напрямку і на наше приємне здивування менш як за три місяці, у вересні, дали згоду на українські виголошення. Я мусив здати іспит, мене схвалили і невдовзі я почав передавати виголошення по радію о 6.45 щовечора. Змога роботи випаді проти російських комуністів у своїх передачах давала мені підстави до великого вдоволення.

... при потребі чоловік моєї сестри заступав мене» [12, с. 194].

Із розгортанням воєнних подій ставало очевидно, що Італія, керована Муссоліні, зазнає політичного краху. У вересні 1943 за підтримки Гітлера була встановлена Італійська Соціальна Республіка, яка проіснувала до 1945 року. На той час в Італії вже розпочався партизанський рух, підтримуваний англо-американським військом. Ці події застали Яна Токаржевського та його дружину в місті Падуї, і побоюючись того, що союзне військо може бомбардувати місто, після виходу з нього німців, подружжя поспішно покинуло його.

По закінченню війни в Італії настав період великих політичних змін. А саме, у 1946 році в цій країні відбувся установчий референдум щодо вибору державної форми правління: республіканської чи монархічної. За його результатами перевагу здобула республіканська форма державного правління. А вже через два тижні Король Умберто II залишив Італію. Стара аристократична система правління завершила своє існування. Матеріальне становище самих італійців по війні було скрутне, не кажучи вже про емігрантів – людей без офіційного статусу. А політичне становище українських емігрантів було ще хиткішим. Доказом того є така заувага Б. Лотоцького: «Але була одна загрозлива обставина, яка нас дуже непокоїла: після війни комуністична партія в Італії набрала сили. Так мешканці-комуністи називали Сесто Сан Джовані, передмістя Мілану, Сталінінграда Італіяна. Тітова сусідня Югославія доповнювала «милу» картину. Ми відчували, що якби піднялася політична заворуха, ми, як бездержавні іноземці, були би її першими жертвами» [12, с. 245].

Відомо, що Ян Токаржевський звернувся з проханням до Д. Дорошенка посприяти йому з виїздом до США. Але той не зміг допомогти йому в цьому питанні. Тому в 1948 році Князь переїхав до Лондона, Англія.

Англійський еміграційний період 1948–1954 рр.
В Англії Ян Токаржевський продовжує громадсько-політичну діяльність. На той час він був членом Центрального Комітету Антибільшовицького блоку народів, а також Головою Делегатури АБН до Великої Британії. Співпрацював із часописом «Визвольний шлях», заснованим в 1948 році. Деякі статті друкував під псевдонімом І. Остикевич. Пише наукові розвідки на історичні теми, серед них: «Бій під Полтавою», «Історія Війська Запорозького», «Король Данило. Велетень державної думки і чину. У 700-літню річницю коронації Данила Апостольського Столицею». Варто згадати працю Я. Токаржевського «Конституційна Історія України», видруковану у «Визвольному шляху» вже після його смерті. З 1952 року Ян Токаржевський опублікував низку розвідок під підписом «Т.К.».

У 1950 році померла дружина Яна Токаржевського – Оксана Токаржевська з роду Лотоцьких. В Б. Лотоцького читаємо: «В мене залишався лише один родич в Лондоні, чоловік моєї сестри. Моя дорога сестра померла там на Новий Рік 1950 року. Бідна Оксана підхопила сухоти в Тарнові, де Ян завідував Міністерством Іноземних Справ при Українському уряді в екзилі 1922 року. Причина її трагічної смерті була проста, вона та Ян не мали що їсти в ті тяжкі часи. ... Шкода, але Ян не заробляв достатньо навіть на прожиток, отже коли з'явилася нагода працювати у Лондоні, вони переїхали. І хоча фінансово їм було краще, однак клімат виявився дуже нездоровим для Оксани і

напевне став вирішальним чинником її передчасної смерті у віці 52 років» [12, с. 251–252].

18 листопада 1954 року помер сам Ян Токаржевський–Карашевич. Поховали його на кладовищі Ганесбері (Gunnersbury) в Лондоні. Серед багатьох представників української громади у Великій Британії, яка зібралася попрощатися з ним, був і Данило Скоропадський – син Гетьмана Павла Скоропадського. Він приїхав на похорон з Німеччини. В 1978 році прах Яна Токаржевського та його дружини, завдяки старанням Бориса Лотоцького та української громади, перевезли до Бавнд-Бруку у штаті Нью-Джерсі та переховали на українському цвинтарі.

Висновок. Постать Князя Яна Токаржевського–Карашевича, його політична діяльність та наукова спадщина ще дотепер не є цілісно досліджені. Є декілька причин, які актуалізують необхідність саме такого дослідження. Найперше те, що належачи до шляхетного роду, спольщених українських великих землевласників, Ян Токаржевський–Карашевич був продовжувачем української державної традиції в їхній тягlostі. Належав до тої ж верстви, що й Вячеслав Липинський – спольщених українських великих землевласників. Стара українська державна традиція цікавила його впродовж життя, про що свідчать наукові розвідки та державницька діяльність дипломата. По-друге, Князь провадив велику роботу з міжнародного визнання України. Мав зв'язки в колах родовитої знаті Європи. Пропагував українську справу серед них. Що важливо, не обмежувався світом аристократії, а з приходом до влади Директорії (яка була лівою за своєю ідеологією) продовжував працювати в уряді УНР в екзилі аж до 1924 року. Потім в його житті слідує довгі еміграційні періоди в трьох країнах Європи, а саме: у Франції (1925–1936), в Італії (1936–1948) та в Англії (1948–1954). Після перших років перебування в еміграції стало зрозуміло, що УНРівська політична еміграція не виборить за таких умов державної незалежності, ані не зможе провадити якоїсь значнішої політичної діяльності. Тому, Ян Токаржевський, виокремивши основну на той час причину національної бездержавності – більшовизм, послідовно проводить свою еміграційну роботу з тими особистостями й організаціями, які не сприймали такої ідеології, не обмежуючись вченнями, класами чи національністю. Так, у Франції він бере участь у діяльності організації «Комітет Франція–Схід», де поширює відомості про українську справу. В Італії він доповідає на конференції, присвяченій висвітленню питань про загрозу більшовизму. З перенесенням діяльності Антибільшовицького блоку народів до Західної Європи Ян Токаржевський стає членом Центрального Комітету цієї організації та Головою делегатури до Великої Британії. Також, дослідження постаті Яна Токаржевського цікаве ще й з огляду на його перебування в еміграції в трьох впливових країнах Європи (Франція, Італія, Англія), що дає можливість простежити еволюцію політичної ситуації в державах Західної Європи першої половини ХХ століття, як і їхнє ставлення до української справи. Висвітлення цих питань дозволить краще зрозуміти сьогодишню політику держав Євросоюзу щодо України загалом, як і їхню позицію до існуючого військового конфлікту на сході України.

Дослідження життя та громадсько-політичної спадщини Яна Токаржевського–Карашевича збагатить українську політичну думку, доповнить малорозвинутий

біографічний жанр українських державних постатей. Впровадження ж державотворчого досвіду, здобутого нашими попередниками, може позитивно вплинути на розв'язання низки наболілих питань в Україні сьогодні.

Список використаних джерел

1. Бурім Д. З життя української еміграції в Європі: Листи Дм. Дорошенка до Яна Токаржевського-Карашевича та Оксани Токаржевської-Карашевич / Дм. Бурім [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nzzpmv/2011_23/Burim.pdf
2. Василюк Я. Токаржевський-Карашевич Ян / Я. Василюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/tokarzhevskiy-u.htm>
3. Винниченко І. Український лицар литовського роду / І. Винниченко // Урядовий Кур'єр. – 2016. – 20 листопада.
4. Господин А. Три визначні дипломати. Граф М. Тишкевич, Князь І. Токаржевський-Карашевич і Барон М. Василько / А. Господин. – Вінніпег, 1989. – 39 с.
5. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Д. Дорошенко. – Київ: Темпора, 2007. – 630 с.
6. Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич) / Г. Курас // Наукові записки. Матеріали Другої міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження». Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип.9. – С.184–190.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина Четверта. В Царгороді / О. Лотоцький. – Науково-Богословський Інститут Української Православної Церкви в Сполучених Штатах Америки. Видання Української Православної Церкви в США, 1966. – 172 с.
8. Лицар Праці і Обов'язку // Наукове Товариство імені Шевченка. Українські студії. Т.48. Збірка текстів на пошану покійного проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. За ред. Богдана Гошовського. – Торонто: Євшан Зілля, 1983. – 201 с.
9. Маквей А. Свята Столиця й Україна. Дипломатичне посередництво Князя Токаржевського Карашевича / А. Маквей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://annalesecclesiaeucrainae.blogspot.com/2008/04/blog-post.html>
10. Онацький Є. По похилій площині. Записки журналіста і дипломата. Частина II / Є. Онацький. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1969. – 260 с.
11. Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921) // Визвольний шлях (London). – 1952. – №7.
12. Lotocki B. Borys' Odyssey / B. Lotocki. – Denver: ZZYX Publishing Company, 1994. – 273 p.

References

1. Burim D. Z zhyttja ukrai'ns'koi' emigracii' v Jevropi: Lysty Dm. Doroshenka do Jana Tokarzhevs'kogo-Karashevycha ta Oksany Tokarzhevs'koi'-Karashevych / Dm. Burim [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nzzpmv/2011_23/Burim.pdf
2. Vasylyuk Ja. Tokarzhevs'kyj-Karashevych Jan / Ja. Vasylyuk [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/tokarzhevskiy-u.htm>
3. Vynnychenko I. Ukrai'ns'kyj lycar lytovs'kogo rodu / I. Vynnychenko // Urjadovyj Kur'jer. – 2016. – 20 lystopada.
4. Gospodyn A. Try vyznachni dyplomaty. Graf M. Tyshkevych, Knjaz' I. Tokarzhevs'kyj-Karashevych i Baron M. Vasyl'ko / A. Gospodyn. – Vinnipeg, 1989. – 39 s.
5. Doroshenko D. Moi' spomyny pro nedavnje mynule (1914–1920 rr.) / D. Doroshenko. – Kyi'v: Tempora, 2007. – 630 s.
6. Kuras G. Dyplomaty, istoryk, patriot (Ivan Tokarzhevs'kyj-Karashevych) / G. Kuras // Naukovi zapysky. Materialy Drugoi' mizhnarodnoi' naukovoi' konferencii' «Ukrai'ns'ka diaspora: problemy doslidzhennja». Istorychni nauky. – Ostrog, 2007. – Vyp.9. – S.184–190.
7. Lotoc'kyj O. Storinky mynulogo. Chastyina Chetverta. V Cargorodi / O. Lotoc'kyj. – Naukovo-Bogoslovs'kyj Instytut Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy v Spoluchenyh Shtatah Ameryky. Vydannja Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' Cerkvy v SShA, 1966. – 172 s.
8. Lycar Praci i Obov'jazku // Naukove Товариство імені Шевченка. Ukrai'ns'ki studii'. T.48. Zbirka tekstiv na poshanu pokyjnogo prof. Oleksandra Lotoc'kogo-Bilousenka. Za red. Bogdana Goshovs'kogo. – Toronto: Evshan Zillya, 1983. – 201 s.
9. Makvej A. Svjata Stolycja j Ukrai'na. Dyplomatychnе poserednyctvo Knjazja Tokarzhevs'kogo Karashevycha / A. Makvej

[Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://annalesecclesiaeucrainae.blogspot.com/2008/04/blog-post.html>

10. Onac'kyj Je. Po pohylij ploshhyni. Zapysky zhurnalista i dyplomata. Chastyina II / Je. Onac'kyj. – Mjunhen: Dnirova hvylyja, 1969. – 260 s.

11. Tokarzhevs'kyj-Karashevych I. Cargorods'ki spomyny (1919–1921) // Vyzvol'nyj shljah (London). – 1952. – №7.

12. Lotocki B. Borys' Odyssey / B. Lotocki. – Denver: ZZYX Publishing Company, 1994. – 273 p.

Dzhura M. Z., teacher of the Department of Foreign Languages of Institute of Humanities and Social Sciences National University «Lviv Polytechnic» (Ukraine, Lviv), solomiyama@ukr.net

Yan Tokarzhevskyy-Karashevych a politician and a diplomat of the period of the national liberation struggle of the Ukrainian people for independence of their state in the first half of the XX century

The given article deals with the personality of Yan Tokarzhevskyy-Karashevych (24.07.1885 – 18.11.1954), a Ukrainian diplomat of the Hetmanat period and the Directory of Ukrainian People's Republic (UPR), a historian and a politician in emigration. The main periods in his life and his public and political activity are defined and analysed. Such periods in his political biography are singled out as: pre-revolutionary, revolutionary (Ukrainian State and Directory of UPR), and emigration (Tarniv, French, Italian and English). Yan Tokarzhevskyy began his political activity as a counsellor of the Ukrainian Embassy in Vienna under the direction of Viacheslav Lypynskyy (June 1918 – June 1919). Later on, he was a counsellor of the Ukrainian Embassy in Istanbul and his last Ambassador (August 1919 – December 1921). From January 1922 to 1924 he was a Deputy Minister of the Ministry of Foreign Affairs of the UPR government in exile. In France he was a member of the French organisation «France-Orient» and the founder of the Society of Ukrainian studies in France. In Italy he was an editor of the monthly journal of the Order of Malta, of which he was a Knight of Honour since 1919. In England he was a member of the Central Committee of Anti-Bolshevik Block of Nations and the head of the ABN delegation for Great Britain. He was the author of articles and works on topics of Ukrainian history and the political situation of the time. The article throws light on his political activity and sets derictions for further research.

Keywords: Yan Tokarzhevskyy-Karashevych, politician, diplomatic activity, Hetmanat, Directory of UPR, emigration.

***

УДК 342.573.3.327.51НАТО

Вонсович О. С.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, ПрАТ «Українсько-Польський вищий навчальний заклад «Центрально-Європейський університет» (Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

РЕФЕРЕНДУМ ВІДНОСНО ВСТУПУ УКРАЇНИ ДО НАТО: ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ

Метою даної статті – є об'єктивний аналіз поточної ситуації в Україні та її співвідношення із доцільністю проведення референдуму відносно її вступу до НАТО. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: на сьогоднішній день наша держава не готова до вступу в НАТО – це обумовлено тим, що фактично тільки один критерій (країна-кандидат повинна працювати в напрямку сумісності з силами НАТО) виконується на практичному рівні і для нашої держави від цього співробітництва є позитивна користь: рішення (5 критеріїв) Україна не відповідає внаслідок складної внутрішньополітичної, внутрішньоєкономічної, безпекової, соціальної ситуації; проведення в Україні референдуму відносно вступу до НАТО не співвідноситься із реальним станом справ всередині держави: тільки за умови, якщо у владних колах буде об'єктивно усвідомлено ієрархію цінностей суспільства, повноцінне задоволення його потреб, підвищення рівня довіри до влади за рахунок практичного виконання обіцяних кроків лише тоді можна буде говорити про ініціацію такого роду референдумів.

Ключові слова: референдум, НАТО, аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція.

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є співвідношення реальної ситуації в Україні із основними критеріями щодо вступу в НАТО в контексті ініціації проведення референдуму відносно вступу нашої держави до Організації Північноатлантичного договору. Такими, які раніше не були достатнім чином обгрунтовані, видаються наступні аспекти: аналіз основних критеріїв щодо вступу країн-кандидатів, співвідношення даних

критеріїв із існуючими можливостями України, дослідження причин, які заважають вступу України до НАТО, обґрунтування недоцільності проведення референдуму в умовах глибокої політичної та економічної кризи та ін.

В статті автором були використані, переважним чином, матеріали вітчизняних ЗМІ, а також офіційні веб-сайти Державного департаменту США, Міністерства закордонних справ України, Верховної Ради України. Це дозволило автору глибше проаналізувати досліджувану проблему, а також визначити ключові чинники, які стоять на заваді проведенню референдуму.

Метою даної статті – є об'єктивний аналіз поточної ситуації в Україні та її співвідношення із доцільністю проведення референдуму відносно її вступу до НАТО.

Несподівана ідея провести референдум щодо вступу до НАТО викликала в країні суперечливу ситуацію. З одного боку є прибічники, які виступають «за» і обґрунтовують свою позицію необхідністю отримання від США озброєнь, а також необхідної підтримки та захисту. З іншого боку, противники, які виступають «проти» і пояснюють це тим, що цей вступ призведе до ще більшої ескалації конфлікту на сході та до додаткових ускладнень в переговорному процесі. Така ситуація потребує аналізу та об'єктивного усвідомлення існуючого стану справ. Для реального та чіткого усвідомлення «нагальної» доцільності проведення референдуму треба проаналізувати та співставити основні критерії вступу країни-кандидата до Північноатлантичного альянсу із реальною ситуацією в державі. Їх небагато, але вони є дуже чіткими та обов'язковими до виконання.

Перший критерій полягає у підтримці демократії, включаючи терпиме різноманіття [1]. Терпиме різноманіття – це повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності [2]. Якщо спів ставити цей критерій із сучасною ситуацією в Україні, то навряд чи можна говорити про повну йому відповідність. Що стосується підтримки демократії, то сьогодні в нашій державі цей процес фактично нівельований за рахунок провалу критично необхідних реформ, а також низького рівня зацікавленості з боку влади до підвищення соціальних стандартів. Все це в своїй сукупності створює ситуацію в якій демократичні перетворення стають важко реалізованими. Це обумовлено тим, що градус негативних настроїв в суспільстві зростає щодня і рано чи пізно призведе до критичної точки. В такому разі демократизація суспільства стане цілком неможливою. З огляду на тенденцію, яка полягає у поглибленні внутрідержавної кризи, навряд чи можна говорити про те, що у середньостроковій перспективі процес підтримки демократії буде здійснюватись повноцінно.

Відносно терпимого різноманіття, то наша держава завжди поважала культурні цінності інших країн світу та всіляко підтримувала різні проекти програми та ініціативи. Зараз, на підставі кардинальних трансформаційних внутрішніх та зовнішніх перетворень України, радикалізувалась розбіжність у ставленні нашої держави до країн. Фактично сформувались два табори: «друзі» та «противники». Це в жодному разі не сприяє отриманню толерантності та терпимого різноманіття, навпаки – заважає розвитку конструктивного культурного

діалогу і просуванню на регіональному та глобальному рівнях культурної ідентичності України.

Другий критерій полягає у наявності просування країни до ринкової економіки [1]. Навряд чи сьогодні про економіку України можна сказати, що вона рухається в бік ринкової. Суть системних ринкових реформ полягає у запровадженні державою правових та організаційних механізмів, які б забезпечили в економічних відносинах справедливість, рівність прав, можливостей, умов діяльності для усіх учасників [3]. Ринкова система здатна об'єднати працю усіх громадян без будь-якого примусу і привести їх до спільного позитивного результату. Вона базується на суспільно визнаних нормах і правилах, які поділяє більшість громадян, і не має нічого спільного з олігархічним ладом. Нажаль, доводиться констатувати, що вищенаведене реалізується сьогодні на практиці з точністю до навпаки: олігархічні структури посилили в рази контроль над економічними процесами в державі; відсутні справедливість, рівність прав, можливостей, умов діяльності учасників процесу ринкових реформ; національне законодавство не адаптоване до сучасних реалій; глибока фінансова та політична кризи стають на заваді ефективній реалізації першопочаткових ініціатив відносно лібералізації економіки. Все це створює ситуацію, за якої видається складною реалізація даного критерію.

Третій критерій передбачає те, що збройні сили повинні бути під жорстким цивільним контролем [1]. Цивільний контроль над збройними силами – один з ключових принципів забезпечення національної безпеки демократичної країни, основний напрямок державної політики у сфері державної безпеки, який передбачає беззастережну підлеглисть Збройних Сил та інших військових формувань демократично обраній політичній владі. Потрібно зауважити на тому, що загальна ситуація в Збройних Силах України є достатньо скрутною. Насамперед, це обумовлено недостатністю коштів, матеріальних засобів, а також, що найголовніше, – відсутністю цивільного контролю. Низький рівень обороноздатності, національної безпеки, зовнішньої безпеки свідчить про те, що воєнна сфера перебуває в стані критичної стагнації. Ті реформи, які запроваджувались і запроваджуються сьогодні не є реалізованими в повному обсязі на практичному рівні. З огляду на це, ми досі маємо невирішену ситуацію на сході, посилення бойової активності (Авдіївка, Опітне, Кам'янка, Піски), невиконання положень мінських домовленостей, затягування переговорного процесу, поява нових ризиків і викликів та ін. Ключовим документом, який регулює питання цивільного контролю над збройними силами є Закон України «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [4]. Але доводиться констатувати, що його положення, в більшості своїй, не віддзеркалюються на практичному рівні. Це несе в собі загрозу не тільки національній безпеці, але і захисту національних інтересів.

Четвертий критерій говорить про те, що країни-кандидати на вступ до НАТО повинні бути хорошими сусідами і поважати суверенітет за межами своїх кордонів [1]. Аналізуючи поняття «хорошими сусідами» навряд чи можна назвати всіх «сусідів» України «хорошими». Останнім часом спостерігалась тенденція до погіршення відносин із Польщею на підставі різного трактування

історичних подій, які пов'язані із Волинською трагедією. Це дістало широкого резонансу у політичних колах обох держав і призвело до значної розбіжності у поглядах і оцінках. Ця ситуація вимагає пошуку компромісних рішень, особливо враховуючи те, що Польща завжди була «адвокатом» інтересів України в європейських та євроатлантичних структурах, а тому українсько-польський зовнішньополітичний конфлікт може, в перспективі, негативним чином позначитись на європейській та євроатлантичній інтеграції України.

Відносини з Російською Федерацією, погіршення яких відбулось в 2014 р. після анексії Криму, носять антагоністичний характер, і, скоріше за все, в середньостроковій перспективі навряд чи будуть нормалізовані. Ситуація настільки ускладнилась, що майже не залишилось місця для пошуку компромісу та спільного бачення відносно припинення конфліктних протиріч на сході. Відсутність конструктивного бажання з боку обох сторін щодо пошуку безпосередніх та альтернативних варіантів нормалізації відносин створює ситуацію, в якій антагоністичність зростатиме, збільшуватиметься градус напруги, посилюватиметься розбіжність у підходах до врегулювання конфлікту. Ці обставини жодним чином не сприятимуть по-вазі суверенітету України за межами своїх кордонів.

П'ятий критерій полягає у тому, що країна-кандидат повинна працювати в напрямку сумісності з силами НАТО [1]. В цьому напрямі є позитивні зрушення, адже з огляду на існуючу конфліктну ситуацію на сході наша держава потребує посилення та зміцнення своєї обороноздатності. За 2016 рік Україна приймала участь в таких навчаннях НАТО як: «Anakonda – 2016» (7 – 17 червня, Польща) [5], «Rapid Trident – 2016» (27 червня – 08 липня, Україна) [6], «Вогняний грим – 2016» (1 – 12 червня, Литва) [7], «Сі Бриз – 2016» (18 – 30 липня, Україна) [8]. Всі вони були різного спрямування і передбачали відпрацювання різного роду навичок та вмінь ведення бойових дій. Досвід, який наші військовослужбовці отримали під час навчань, є необхідним для реалізації на практиці в контексті врегулювання ситуації на сході.

Що стосується нормативно-правового забезпечення процесу співробітництва України з НАТО, то 1 лютого 2017 р. Кабінет Міністрів України схвалив проект Указу Президента України «Про затвердження Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2017 рік» [9]. Програма на 2017 рік включає в себе, зокрема, питання реформування сектора безпеки й оборони, а сама підготовка програми тривала під егідою міжвідомчої Комісії з питань координації Євроатлантичної інтеграції України [10]. З огляду на складну внутрішньополітичну та внутрішню економічну ситуацію в державі, недостатні видатки на оборонну галузь та збройні сили, низький рівень ефективності роботи Верховної Ради не варто сподіватись на повноцінну реалізацію запланованих кроків. Єдиною продуктивною та практичною сферою залишаються спільні навчання, які дозволяють вивчати і відпрацьовувати навички боротьби із сучасними викликами та загрозами.

Зміст шостого критерію полягає у тому, що країна кандидат повинна бути запрошена на основі консенсусу чинних членів Організації [1]. Враховуючи нинішній стан справ в Україні в усіх сферах, а також зовнішньополітичну поведінку, яка полягає у вирішенні «українських справ» європейськими, американськими чи міжнародними «руками», навряд чи можна говорити про одностайність відносно бажання бачити Україну в складі НАТО. Принцип декларативності, який панує у риторичі

українських політиків, заважає практичній реалізації необхідних заходів щодо євроатлантичної інтеграції: постійне запевнення представників НАТО під час різного роду зібрань у тому, що наша держава прагне вступити до лав цієї організації, не має під собою практичного підкріплення. Відповідь з боку Північноатлантичного союзу залишається незмінною – «двері» НАТО будуть відкриті для України тоді, коли країна буде відповідати усім вимогам і не на словах, а своїми справами доведе, що вона може претендувати на вступ.

Висновки. Проаналізувавши вищенаведені критерії щодо вступу до НАТО та співставивши їх із реальною ситуацією в Україні можна констатувати, що на сьогоднішній день наша держава не готова до вступу в НАТО. Це обумовлено тим, що фактично тільки один критерій (країна-кандидат повинна працювати в напрямку сумісності з силами НАТО) виконується на практичному рівні і для нашої держави від цього співробітництва є позитивна користь. Решті (5 критеріїв) Україна не відповідає внаслідок складної внутрішньополітичної, внутрішньоекономічної, безпекової, соціальної ситуації. Наявність ряду гострих проблем, більшість яких пов'язана із матеріальним фактором, заважає продуктивному розвитку євроатлантичної інтеграції.

Перш ніж проводити референдум відносно вступу України до НАТО, потрібно вирішити нагальні проблеми соціального сектору, адже саме від настроїв соціуму залежить його відношення до влади в цілому та до її кроків щодо зміцнення обороноздатності та безпеки зокрема. На сьогоднішній день градус невдоволення діями Президента, Прем'єр-міністра, Голови Верховної Ради та інших державних чиновників з боку народу України дуже швидко зростає і невдовзі може досягнути точки неповернення. В такому разі наша держава може опинитись на межі громадянської війни. З огляду на таку ситуацію, питання відносно референдуму не повинно займати першу строчку у порядку денному Президента. Натомість, на перше місце повинно бути винесене питання стабілізації ситуації в соціальній сфері.

Повноцінне та взаємогарантоване врегулювання ситуації на сході є необхідною умовою для проведення референдуму. Доти, доки не буде трансформовано існуючий переговорний процес, не буде переведено переговори на президентський рівень, не буде усвідомлення запровадження альтернативних варіантів вирішення ситуації, вести мову про референдум буде недоцільно.

Референдум недоцільно проводити тоді, коли принципи декларативності, маскування, викривлення, фейковості, інформаційного зомбування переважають над здоровим глуздом та об'єктивною реальністю.

Отже, підсумовуючи можна констатувати, що проведення в Україні референдуму відносно вступу до НАТО не співвідноситься із реальним станом справ всередині держави. Тільки за умови, якщо у владних колах буде об'єктивно усвідомлено ієрархію цінностей суспільства, повноцінне задоволення його потреб, підвищення рівня довіри до влади за рахунок практичного виконання обіцяних кроків лише тоді можна буде говорити про ініціацію такого роду референдумів.

Подальше дослідження даної проблематики сприятиме глибшому аналізу цієї теми, а також дозволить дослідити розвиток даного питання в контексті зовнішніх та внутрішніх змін. Корисним видається детальне дослідження обставин та причин ініціації референдуму, а також зміни статистичних даних соціологічних опитувань щодо того, скільки відсотків опитаних виступають «за» і «проти».

Список використаних джерел

1. Minimum Requirements for NATO Membership [Electronic resource] / Fact sheet prepared by the Bureau of European and Canadian Affairs, June 30, 1997. – U.S. Department of State. – Regime to access: https://1997-2001.state.gov/www/regions/eur/fs_members.html (1997). – Title from screen.
2. Бандурка А. Толерантність чи терпимість? [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/03/3/6959888/> (03.03.2012). – Назва з екрану.
3. Лановий В. Ринкова система, що приведе Україну до розквіту. Частина перша [Електронний ресурс] / Економічна правда. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/columns/2016/03/11/584846/> (11.03.2016). – Назва з екрану.
4. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19 червня 2003 р. №975 – IV [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/975-15/page> (19.06.2003). – Назва з екрану.
5. Шрамко Ю. Навчання НАТО «Анаконда-2016» офіційно розпочалися у Польщі [Електронний ресурс] / UNN. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1577079-navchannya-nato-anakonda-2016-ofitsiyno-rozpochalisya-u-polschi> (06.06.2016). – Назва з екрану.
6. Спільні з НАТО навчання Rapid Trident стартували в Україні [Електронний ресурс] / Укрінформ. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2040863-spilni-z-nato-navcanna-rapid-trident-startovali-v-ukraini.html> (27.06.2016). – Назва з екрану.
7. «Вогняний грим 2016»: Україна вперше бере участь у військових навчаннях країн НАТО у Литві [Електронний ресурс] / 5 канал. – Режим доступу: <http://www.5.ua/suspilstvo/vohniani-hrim-2016-ukraina-vpershe-ber-uchast-u-viiskovykh-navchanniakh-krain-nato-121658.html> (01.08.2016). – Назва з екрану.
8. Військові навчання України та НАТО в Чорному морі набирають обертів (фото) [Електронний ресурс] / Politeka. – Режим доступу <https://politeka.net/ua/260190-viiskovi-navchannya-ukrayiny-ta-nato-v-chornomu-mori-nabyrayut-obertiv-foto/> (20.07.2016). – Назва з екрану.
9. Кабмін схвалив річну національну програму під егідою Комісії Україна – НАТО [Електронний ресурс] / Європейська правда. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/02/1/7061020/> (01.02.2017). – Назва з екрану.
10. Уряд схвалив проєкт Указу Президента України «Про затвердження Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2017 рік» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу: <http://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/inform-center/news/54290-uryad-skhvaliv-projekt-ukazu-prezidenta-ukrajini-pro-zatverdzhennya-richnoji-nacionalnoji-programi-pid-jegidoju-komisiji-ukrajinanato-na-2017-rik> (01.02.2017). – Назва з екрану.

References

1. Minimum Requirements for NATO Membership [Electronic resource] / Fact sheet prepared by the Bureau of European and Canadian Affairs, June 30, 1997. – U.S. Department of State. – Regime to access: https://1997-2001.state.gov/www/regions/eur/fs_members.html (1997). – Title from screen.
2. Bandurka A. Tolerantnist chy terpymist? [Elektronnyi resurs] / Ukrainska pravda. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/03/3/6959888/> (03.03.2012). – Nazva z ekranu.
3. Lanoviy V. Rynkova sistema, shcho pryvede Ukrainu do rozkvitu. Chastyna persha [Elektronnyi resurs] / Ekonomichna pravda. – Rezhym dostupu: <http://www.epravda.com.ua/columns/2016/03/11/584846/> (11.03.2016). – Nazva z ekranu.
4. Zakon Ukrainy «Pro demokratychnyi tsyvilnyi kontrol nad voiennoiu orhanizatsiieiu i pravoohoronnyumu orhanamy derzhavy» vid 19 chervnia 2003 r. №975 – IV [Elektronnyi resurs] / Ofitsiyniy veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/975-15/page> (19.06.2003). – Nazva z ekranu.
5. Shramko Yu. Navchannya NATO «Anakonda-2016» ofitsiino rozpochalisya u Polshchi [Elektronnyi resurs] / UNN. – Rezhym dostupu: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1577079-navchannya-nato-anakonda-2016-ofitsiyno-rozpochalisya-u-polschi> (06.06.2016). – Nazva z ekranu.
6. Spilni z NATO navchannya Rapid Trident startovali v Ukraini [Elektronnyi resurs] / Ukrinform. – Rezhym dostupu: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2040863-spilni-z-nato-navcanna-rapid-trident-startovali-v-ukraini.html> (27.06.2016). – Nazva z ekranu.

7. «Vohniani hrim 2016»: Ukraina vpershe bere uchast u viiskovykh navchanniakh krain NATO u Lytvi [Elektronnyi resurs] / 5 kanal. – Rezhym dostupu: <http://www.5.ua/suspilstvo/vohniani-hrim-2016-ukraina-vpershe-ber-uchast-u-viiskovykh-navchanniakh-krain-nato-121658.html> (01.08.2016). – Nazva z ekranu.

8. Viiskovi navchannya Ukrainy ta NATO v Chornomu mori nabyraiut obertiv (foto) [Elektronnyi resurs] / Politeka. – Rezhym dostupu <https://politeka.net/ua/260190-viiskovi-navchannya-ukrayiny-ta-nato-v-chornomu-mori-nabyrayut-obertiv-foto/> (20.07.2016). – Nazva z ekranu.

9. Kabmin skhvalyv richnu natsionalnu prohramu pid ehidoiu Komisii Ukraina – NATO [Elektronnyi resurs] / Yevropeiska pravda. – Rezhym dostupu: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/02/1/7061020/> (01.02.2017). – Nazva z ekranu.

10. Uriad skhvalyv proekt Ukazu Prezydenta Ukrainy «Pro zatverdzhennia Richnoi natsionalnoi prohramy pid ehidoiu Komisii Ukraina – NATO na 2017 rik» [Elektronnyi resurs] / Ofitsiyniy veb-sait Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ua/inform-center/news/54290-uryad-skhvaliv-projekt-ukazu-prezidenta-ukrajini-pro-zatverdzhennya-richnoji-nacionalnoji-programi-pid-jegidoju-komisiji-ukrajinanato-na-2017-rik> (01.02.2017). – Nazva z ekranu.

Vonsovych O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «Kyiv Academy for the Humanities» (Ukraine, Kyiv), sefnrof@ipnet.ua

Referendum on Ukraine's accession to NATO: an objective reality

The purpose of this article is an objective analysis of the current situation in Ukraine and its relation to the expediency of holding a referendum on its accession to NATO. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: Today our country is not ready to join NATO – this is due to the fact that in fact only one criterion (a candidate country must work toward interoperability with NATO forces) is executed at a practical level and have a positive benefit to our country from this cooperation: the rest (5 criteria) Ukraine does not meet because of the complicated internal political and economic situation, the security situation, social situation; holding a referendum in Ukraine concerning accession to NATO does not correspond with the real state of affairs within the state: only provided that in the circles of power will be objectively realized the hierarchy of values of the society, the full satisfaction of their needs, increased confidence in the government due to the practical fulfillment of the promised steps only then will be possible to speak about the initiation of this kind of referendum.

Keywords: referendum, NATO, analysis, synthesis, comparison, induction, deduction.

* * *

УДК 341.123.043

Семчинський К. В., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), semchynskyy@gmail.com

Підвищення ефективності функціонування Ради Безпеки ООН в контексті російської агресії проти України

Окреслюється необхідність підвищення ефективності функціонування Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, розроблено напрями співпраці України та Ради безпеки ООН в контексті забезпечення миру на території нашої держави, пропонується шукати шляхи подолання російського вето в РБ ООН як головної проблеми для врегулювання конфлікту із залученням міжнародних організацій, насамперед ООН. Застосувавши системні, аналітичні, статистичні і компаративні методи, автор обґрунтовує основні напрями співпраці України та Ради Безпеки ООН щодо врегулювання воєнного конфлікту з Росією. Автор приходить до висновку, що в контексті російської агресії перед Україною стоять два основних завдання, які визначатимуть зміст її співробітництва з ООН: по-перше, здійснювати тиск на Росію із метою схилити її до більш конструктивної політики в ООН або зменшити її вплив на процес прийняття рішень; по-друге, розширити використання інших, окрім РБ ООН, інструментів вирішення проблем безпеки.

Ключові слова: Рада Безпеки, ефективність, конфлікт, безпека, право вето, російська агресія.

Міжнародне співтовариство держав поклало значні надії на те, що ООН та головна структурна інституція цієї

організації – Рада безпеки – будуть виконувати головну покладену на них ціль – забезпечення миру та безпеки на планеті. Проте так звані «залишки холодної війни», насамперед – право вето постійних членів Ради Безпеки, відстоювання власних національних інтересів багатьох країн – ключових гравців в ООН, призвело до нездатності Організації Об'єднаних Націй вчасно та ефективно запобігати розгортанню низки конфліктів, у тому числі і воєнних. Особливо неспроможність Ради Безпеки ООН захистити мир та безпеку проявлялась тоді, коли однією з сторін конфлікту виступала країна – постійний член Ради безпеки, як це відбулось у 2014–2015 році у випадку агресії Росії стосовно України – країни, якій усі держави – постійні члени РБ надали прями гарантії безпеки. Тому розроблення рекомендацій щодо підвищення ефективності функціонування Ради Безпеки ООН в цілому та співпраці України з Радою Безпеки ООН постає сьогодні вкрай актуальним.

На зламі тисячоліть ООН виявилася неспроможною запобігти низці кривавих конфліктів і військових переворотів. Це актуалізує питання про причини її недостатньої ефективності як евентуального органу глобального управління. Критична позиція науковців і політичних діячів ґрунтується на тому, що ООН ніколи не була ефективним інструментом вирішення нагальних проблем людства. Дана позиція ґрунтується на тому, що ані в рамках біполярного, ані однополярного міжнародного порядку ООН не виявилась спроможною запобігати локальним конфліктам, гарантувати нерозповсюдження ядерної зброї, поширювати демократію, вирішувати питання боротьби з бідністю та забезпечення сталого розвитку суб'єктів системи міжнародних відносин.

Протилежна ж позиція вчених ґрунтується на позитивних досягненнях ООН і впевненості в наявності умов для ефективного реформування. Політики та експерти, які належать до цієї групи, підкреслюють, що саме існування ООН викликане потребами світової спільноти, і було б недалекоглядно відмовлятися від міжнародної універсальної організації такого рівня, не спробувавши її вдосконалити і зміцнити.

Визначене питання є достатньо розробленим у науковій літературі. Водночас, у вітчизняному науковому дискурсі бракує як фундаментальних досліджень шляхів підвищення ефективності РБ ООН в умовах загострення кризи міжнародного порядку після 2014 р., так і наукових розвідок, які б пропонували практичні кроки щодо назрілого реформування цієї організації задля реалізації цього завдання. Наразі важливим видається розробити основні напрями співпраці України та Ради Безпеки ООН щодо врегулювання воєнного конфлікту з Росією.

В статті окреслюється необхідність підвищення ефективності функціонування Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, а також розроблено напрями співпраці України та Ради безпеки ООН в контексті забезпечення миру на території нашої держави.

Холодна війна завершилась без перегляду засад як світової, так і європейської архітектури безпеки, без приведення їх у відповідність до нових реалій багатополарного світу. Члени світової спільноти не уклали нового глобального пакту, який регулював би міжнародну взаємодію, а продовжували будувати стосунки на основі принципів, правил та структур ООН. Такий підхід був використаний і в контексті європейської

архітектури безпеки та співробітництва. Стороні, яка прогнала у холодній війні, не було запропоновано рівної участі у структурах переможця, не було і приведено у відповідність до нових реалій загальних «парасолькових» структур. Тому завершення холодної війни не призвело до зміцнення міжнародної безпеки та стабільності. Наразі зростає «анархічність» світового порядку, кількість гравців, які діють поза рамками міжнародного права та існуючих міждержавних інституцій. А офіційні гравці все охочіше використовують асиметричні, «гібридні» методи боротьби задля забезпечення своїх інтересів.

13 березня 2014 року Верховна Рада України ухвалила Звернення до ООН, у якому зазначалося, що Російська Федерація намагається анексувати частину території України та вдається до неспровокованого акту агресії. Вже тоді було очевидним, що дії Росії суперечать не тільки міжнародним нормам підтримання безпеки, але й дійсним двостороннім договорам, а також «духу і букві» міжнародних гарантій Україні, зафіксованих у Будапештському меморандумі [4]. За юридичною кваліфікацією, дії Росії повністю відповідають визначенню агресії, яке дала Генеральна асамблея ООН 14 грудня 1974 року в резолюції за номером 3314. Через блокування представником РФ розгляду українського питання у РБ ООН, його було винесено на обговорення до Генеральної Асамблеї, яка ухвалила резолюцію 68/262 від 24 березня 2014, де підтверджувала суверенітет та територіальну цілісність України, визнавала нелегітимним референдум в Криму від 16 березня 2014 року і закликала країни світу та міжнародні організації не визнавати жодних змін у статусі Автономної Республіки Крим та міста Севастополь [4].

Резолюцію підтримали 100 країн–членів ООН із 193–х, що виявило неоднозначність підтримки збереження норм і правил Статуту ООН в світі. Більшість країн, що утримались при голосуванні – з Південної Америки, Азії та Африки зробили це через прагматичні міркування та бажання дистанціюватись від конфлікту, який багатьом нагадав протистояння часів холодної війни.

З розгортанням воєнних подій на Сході України, реакція ООН залишалась вимушено пасивною – через патову ситуацію з голосуванням в Раді Безпеки не було спроб не тільки виявити і покарати порушника, але й вжити заходів для деескалації ситуації. Значною мірою така позиція організації була сприйнята керівництвом Росії як відсутність перешкод для подальшої реалізації намічених цілей в Україні.

17 лютого 2015 року припустилися такої помилки, як надання Мінським домовленостям правового статусу документу РБ ООН, зафіксованого у Резолюції РБ 2202. Пункт 2 Комплексу заходів у рамках Мінських домовленостей, який є частиною цієї Резолюції, визначає сторонами конфлікту Україну та ОРДЛО, а не Україну та РФ. Тобто документом РБ ООН Росію виведено за рамки «українського конфлікту». У результаті нездатності української дипломатії використати дійсний міжнародно–правовий інструментарій нейтралізації та покарання агресора Україна залишилась сам на сам з агресором, який формально не визнавався стороною конфлікту. Таким чином, зовнішній агресії та порушенню територіальної цілісності було піддано країну, що отримала прями безпекові гарантії від усіх країн–постійних членів Ради безпеки ООН. Більше того, агресором щодо України є

постійний член Ради Безпеки ООН, країна, що надала гарантії безпеки Україні.

В умовах російської агресії та анексії Криму пасивна позиція України у питанні реформування ООН, а разом з тим послаблення позиції Росії, виглядає достатньо дивною і не зовсім професійною. На 70-ій ГА ООН Петро Порошенко заявив, що Україна виступає за поступове обмеження «ліцензії на вбивство» із перспективою його скасування та підтримує французько-мексиканську ініціативу щодо гуманізації правил застосування негативного голосу Р5. Але така заява не є декларацією щодо принципів власного бачення реформи ООН та обмеження права вето, яке Україна як країна, що отримала гарантії безпеки від Р5 і як країна – жертва агресії постійного члена РБ, мала би зробити з метою згуртування навколо себе країн – членів Організації, що виступають за її системне реформування та посилення. Позиція України має бути терміново доопрацьована і посилена, повинна стати як одним з імпульсів для процесу реформування Організації, так і інструментом тиску на агресора [2].

На нашу думку, позиція України щодо реформування ООН має бути дворівневою і включати в себе як стратегічні, так і тактичні завдання, свого роду програму максимум і програму мінімум. Стратегічні завдання повинні виходити із бачення ООН як інструменту гарантії миру в світі та у швидкому врегулюванні конфліктів у нашому регіоні. Україна зацікавлена у перетворенні ООН на дієву міжнародну інституцію по забезпеченню миру, стабільності та розвитку на планеті із набором ефективних інструментів, які Організація може використовувати виходячи із положень міжнародного права. ООН мусить мати достатньо повноважень та інструментів для того, щоб у випадку порушень міжнародно-визнаних кордонів, масових порушень прав людини, геноциду тощо негайно втрутитись з метою упередження чи врегулювання конфлікту. Тактичні завдання мають бути спрямовані на ліквідацію права вето у країні-агресора в РБ ООН, максимально ізольовати Російську Федерацію на міжнародній арені, забезпечити максимальну підтримку України з боку інших членів міжнародного співтовариства [4].

Вважаємо, що впродовж найближчого часу варто вимагати призупинення членства РФ в Раді Безпеки до моменту врегулювання конфлікту із Україною, а саме – виведення російських військ з окупованих територій та демілітаризації незаконних збройних формувань на території ОРДЛО, компенсації українській державі та вибачення перед українським народом, надання гарантії невтручання у внутрішні справи України та остаточного повернення окупованих територій під українську юрисдикцію. З огляду на сучасні процедурні механізми (зокрема, Резолюцію ГА ООН «Об'єднані заради миру») запропонувати винесення питання протидії російській агресії та захисту територіальної цілісності України на засіданні Генеральної Асамблеї ООН. Доречним видається також ініціювати проведення міжнародної конференції під егідою ООН, на якій винести на розгляд країн – членів ООН (самостійно або з групою партнерів) пропозицію щодо офіційного розгляду ідей реформування Ради Безпеки ООН, зокрема винести на ратифікацію країнами членами ООН погоджений варіант змін до Статуту ООН [4]. Поставити перед Радою Безпеки та іншими органами ООН, країнами – членами питання щодо легітимності отримання Росією місця СРСР в РБ ООН. РФ напала на

незалежну державу, якій сама ж і надала гарантії безпеки, і до сьогоднішнього дня прямо окупує частину її території, а отже порушує основну функцію, яка покладається на Радбез – захист миру і безпеки.

Коли Україна належним чином формально доведе, що Росія окупувала Крим та здійснює управління квазідержавними утвореннями ДНР та ЛНР, наступним кроком має стати позбавлення російської делегації голосу в РБ ООН при розгляді ситуації в Україні. Відповідно до п.3 ст.27 Статуту ООН, держава-учасниця міжнародного спору повинна утримуватися від голосування. Це положення повинно сприяти прийняттю резолюції щодо розгортання ОПМ на Донбасі, створення міжнародного кримінального трибуналу у справі МН17 та інших порушеннях міжнародного миру і безпеки, спричинених агресією Росії проти України.

Кожен з цих трьох кроків вимагає системної роботи і серйозних зусиль від зовнішньополітичного відомства і політичного керівництва країни, тонкої та ефективної дипломатичної гри. Успішне здійснення цього плану повертатиме Україні втрачену станом на сьогодні суб'єктність у міжнародних відносинах взагалі і статус самостійного гравця в рамках ООН зокрема.

По кожному з цих кроків слід мати окрему стратегію і тактику її реалізації, політичне обґрунтування ініціатив, відповідний *argumentaire* тощо. Наприклад, наша держава може оскаржити постійне членство Росії в РБ ООН за допомогою Міжнародного Суду ООН (МС ООН). Україна може подати запит щодо правомірності правонаступництва Росії місця в ООН СРСР після його розпаду. Українській дипломатії доведеться збирати величезну кількість голосів держав та наводити переконливі аргументи щодо такого кроку Києва. Проте діяльність в цьому напрямку послаблюватиме позиції РФ в ООН, змушуватиме її захищатися, виправдовуватися і брехати.

Для використання Резолюції ГА ООН «Об'єднані заради миру», яка дозволить винесення питання протидії російській агресії та захисту територіальної цілісності України на засіданні ГА ООН, потрібно внести декілька проектів резолюцій на РБ, на які накладає вето РФ, і саме на основі декількох вето РФ пропонувати винести дане питання на ГА з огляду на нездатність РБ стати на захисті територіальної цілісності держав та покарати агресора. Щодо винесення на розгляд ООН питання реформи організації, то тут якраз і має існувати як позиція щодо ролі і місця ООН у довготерміновій перспективі і приведення у відповідність діяльності організації саме до довготермінових викликів і завдань, так і короткотерміновий порядок денний щодо першочергових змін в РБ ООН [3].

Бачення Україною ролі і місця ООН у світі має ґрунтуватися на тому, що Організація та система її агенцій мають поступово перебирати на себе функції глобального уряду, отримувати не лише функції «рекомендацій, порад та допомоги», але й інструктивно-контрольні функції, а з окремих питань – функції примусу, санкцій та каральні функції. На даному етапі зі зміною в РБ ООН та усунення права вето щодо питань миротворчості можна достатньо легко досягнути компромісу щодо лідируючої ролі ООН стосовно розведення ворогуючих сторін, примусу до миру, контролю над територіями, щодо яких тривають суперечки чи які не контролюються центральною владою, втручання у ситуації, коли має місце масове порушення прав людини

тощо. Українська дослідниця Я. Турчин вважає, що «найбільш прийнятним є порядок застосування вето, для якого потрібними будуть голоси не одного, а двох чи трьох постійних членів РБ ООН, що значною мірою підвищить легітимність прийнятих рішень» [5].

Доцільною є більша інтеграція галузевих агенцій чи організацій (насамперед, СОТ) до діяльності структур ООН, формування на зразок Європейської комісії «колегіуму», який би міг на глобальному рівні оперативно реагувати на виклики чи проблеми, які мають міжнародний чи наднаціональний характер.

Така візія Україною далекосяжних, глибоких, системних за характером змін ООН, може бути представленою у вигляді Доповіді чи Звернення президента України чи керівників декількох держав-однодумців під назвою «Реформа ООН: знайти відповідь на виклики майбутнього чи повторити долю Ліги Націй» і поширеною серед країн членів Організації. Візіонерський підхід мав би надихати на далекосяжну дискусію і уможливував би початок практичної роботи, насамперед – скликання відповідної міжурядової конференції.

Разом з візіонерською частинною позицією України повинна мати і практичну складову щодо термінової реформи РБ ООН. На нашу думку, слід чітко окреслити принципи найближчого етапу реформи: демократичність, справедливий географічний розподіл, ефективність, прозорість, гуманізм, внесок у бюджет ООН, участь у миротворчій діяльності ООН. Україна вже оголосила принциповий характер питання закріплення 2 непостійних місць у РБ ООН від квоти ЕЕГ, але з огляду на російську агресію значно важливішу роль отримує питання обмеження чи скасування права вето в РБ, глибоке реформування цієї структури [3].

Щодо географічного розподілу та представленості слід врахувати, що низка проєктів передбачає об'єднання WEOG та ЕЕГ в єдину групу на тій підставі, що переважна більшість колишніх держав соціалістичного блоку вже інтегрувалася у західноєвропейські політичні та економічні інституції. Україні спільно з європейськими партнерами було б доречно порушити питання про справедливе відображення усіх частин Європи у РБ ООН на непостійній основі: Північної, Південної, Центральної та Східної Європи.

Україна, Польща, Литва, Румунія та інші держави повинні принципово обстоювати питання окремої квоти для ЦСЄ, виходячи з того, що після розпаду соціалістичного табору кількість держав ЦСЄ зросла вдвічі, збільшується політична та економічна вага ЦСЄ у загальноєвропейських процесах, регіон страждає від низки заморожених конфліктів та асиметричних загроз тощо.

Щодо складу РБ ООН, то на найближчий період розширений орган має складатися з 25 держав-членів: Р5, 10 напівпостійних членів (обираються на кілька поновлювальних дворічних термінів за мандатом регіональної групи) та 10 непостійних членів (обираються на один термін без права на переобрання). Такий склад покликаний урівняти в правах G4 та послабити регіональні суперечності шляхом надання рівних можливостей для представництва в РБ ООН. У свою чергу, Р5 не відчуватимуть загрози втрати колективної монополії.

Україна продовжує звертатися до ООН щодо направлення в зону конфлікту на Сході країни миротворчого контингенту. Президент України П. Порошенко, на підставі

рішення Ради національної безпеки та оборони, звернувся із цим запитом до ООН та ЄС 13 березня 2015 р. Теоретично, шансом обійти вето Москви в Раді Безпеки є застосування Резолюції ГА ООН 337 від 1950 року «Єдність заради миру», яка наділяє Генеральну Асамблею активнішою роллю у випадку незгоди серед членів Радбезу, що потребуватиме значних зусиль від провідних країн-членів організації, але шансом на успіх є те, що всі вони підписали у 2014 році Гаазьку декларацію Великої сімки на підтримання суверенітету України [1].

На прохання української сторони з 23 січня 2016 р. в Україні розпочала роботу оціночна місія ООН, до складу якої увійшли представники Програми розвитку ООН, Дитячого фонду ООН та Служби ООН з питань розминування. Планується, що місія проведе зустрічі з посадовцями центральних органів виконавчої влади в Києві, а також здійснить поїздку на Донбас для вивчення потреб на місцях, зокрема у сфері гуманітарного розминування [3].

Україна зацікавлена у відкритті Офісу підтримки ООН в Києві, який займатиметься верифікацією виконання мінських угод в тих обсягах, де відчувається брак зусиль ОБСЄ.

Через збройний конфлікт на Донбасі в діяльності міжнародних організацій з українського питання істотно зросла вага економічних чинників, зокрема пошук коштів на відновлення інфраструктури та економіки районів, які постраждали внаслідок бойових дій. Під егідою ООН працюють різні організації, які здійснюють допомогу у відповідних секторах (освіта, здоров'я, надання засобів для існування та раннього відновлення, водне забезпечення, продовольча програма, забезпечення житлом тощо). ООН виконує роль важливого донора України, підтримуючи близько 15 фондів та програм, діяльність яких допомагає вирішувати важливі економічні та соціальні питання [4].

Вкрай важливим напрямом співпраці з ООН та афілійованою з нею МАГАТЕ є перешкодження подальшому розповсюдженню ядерної зброї. Загроза використання території України для розміщення тактичного озброєння РФ змушує Україну ще активніше виступати за зміцнення режимів контролю і нерозповсюдження ЗМЗ та дотримання санкційних режимів Ради Безпеки ООН. Ще на зорі своєї незалежності Україна висунула низку ініціатив у ООН, покликаних сприяти інтегуванню колишніх країн СРСР у міжнародну систему. Зокрема, ініціатива «Світ ХХІ століття – без ядерної зброї», яка передбачала встановлення особливого статусу з міжнародними гарантіями безпеки для країн, що відмовилися від ядерної зброї. Тепер Україна могла б висунути дещо модифіковану ініціативу щодо ядерного роззброєння, в чому б знайшла безперечну підтримку таких країн, як США та Японія.

Висновки. ООН на сьогодні не змогла стати інституційною основою нового міжнародного порядку. Незважаючи на недостатній рівень впливу ООН, брак ефективності тощо, організація все ще користується високим рівнем довіри, а розгалужена мережа агентств та організацій системи ООН здійснює достатньо вагомий вплив на міжнародний порядок денний. Міжнародне співтовариство має перед собою вибір: створити нову універсальну організацію по забезпеченню миру і безпеки чи реформувати сучасну структуру ООН. Існує можливість реформувати ООН.

Постійне членство в РБ ООН та право вето стало вагомим міжнародно-правовим та дипломатичним інструментом в руках Росії, яка донині використовує його для вирівнювання відносин з США, повернення собі статусу наддержави.

Для України співробітництво з ООН в сфері забезпечення безпеки в умовах кризи фокусується в першу чергу на заходах, які спроможні цю кризу вирішити. Ключовою проблемою застосування безпекових механізмів ООН є сама структура прийняття відповідних рішень – адже питання миру та безпеки віднесено до компетенції Ради Безпеки, в якій право вето має Росія. Остання фактично є стороною конфлікту, отже, існує значний ризик, що будь-які рішення, які необхідні для сприяння вирішенню ситуації, будуть заблоковані нею, як стороною, зацікавленою у подальшій дестабілізації ситуації в Україні. Тому в теперішніх умовах перед Україною стоять два основних завдання, які визначатимуть зміст співробітництва із ООН: по-перше, здійснювати тиск на Росію із метою схилити її до більш конструктивної політики в ООН або зменшити її вплив на процес прийняття рішень; по-друге, розширити використання інших, окрім РБ ООН, інструментів вирішення проблем безпеки.

Україна втратила потенціал захисту своїх інтересів в рамках ООН у контексті російської агресії упродовж минулих двох років. Окрім сильніших чи слабших вербальних вправ та хаотичних і безсистемних дій (на зразок непродуманих і неопрацьованих звернень щодо миротворців), Україна не змогла ефективно використати майданчик ООН і фактично дозволила перетворити себе на об'єкт міжнародної політики, предмет домовленостей між головними гравцями. Відсутність реформ, продовження системної корупції, відновлення вибіркового судочинства, економічний занепад лише ще більше послаблюють Україну на міжнародній арені. Українська дипломатія мусить наповнити свої заяви реальним змістом та шукати шляхи подолання російського вето в РБ ООН як головної проблеми для врегулювання конфлікту із залученням міжнародних організацій, насамперед ООН.

Список використаних джерел

1. Діяльність України в рамках ООН // Постійне представництво України при Організації Об'єднаних Націй. – <http://www.mfa.gov.ua/uno/ua/4263.htm>
2. Конфлікт в Україні продемонстрував неефективність Ради Безпеки ООН – П. Порошенко [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/125730>.
3. Курнишова Ю. Експертні безпекові дебати «Prism Security Debates». Позиційний документ: «Грані можливого: що може зробити Україна як непостійний член Ради безпеки ООН?» [Електронний ресурс] / Ю. Курнишова. – Режим доступу: library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/12429.pdf
4. Реформування Ради Безпеки ООН та позиція України // Зовнішньополітичні акценти. – МЦПД. – 2015. – №22. – 15 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/files/22_1366.pdf
5. Турчин Я. Б. До проблеми реформування РБ ООН у контексті питання територіальної цілісності України / Я. Б. Турчин // Гілея. – 2014. – №85. – С.320–325.

References

1. Dijał'nist' Ukraїny v ramkah OON // Postijne predstavnyctvo Ukraїny pry Organizacii 'Ob'jednanyh Nacij. – <http://www.mfa.gov.ua/uno/ua/4263.htm>
2. Konflikt v Ukraїni prodemonstruvav neefektyvnist' Rady Bezpeky OON – P. Poroshenko [Elektronnyj resurs] // Tyzhden'.ua. – Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/News/125730>.

3. Kurnyshova Ju. Ekspertni bezpekovi debaty «Prism Security Debates». Pozycijnij dokument: «Grani mozhyvogo: shho mozhe zrobyty Ukraїna jak nepostijnij chlen Rady bezpeky OON?» [Elektronnyj resurs] / Ju. Kurnyshova. – Rezhym dostupu: library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/12429.pdf

4. Reformuvannja Rady Bezpeky OON ta pozycja Ukraїny // Zovnishn'opolitychni akcenty. – MCPD. – 2015. – №22. – 15 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/files/22_1366.pdf

5. Turchyn Ja. B. Do problemy reformuvannja RB OON u konteksti pytannja terytorial'noi' cilisnosti Ukraїny / Ja. B. Turchyn // Gileja. – 2014. – №85. – С.320–325.

Semchynskyy K. V., candidate of philosophical studies, docent, associate professor of International Relations Department, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), semchynskyy@gmail.com

Improving the efficiency of UN Security Council after the Russian aggression against Ukraine

The paper outlines the need to improve the functioning of the Security Council of the United Nations developed areas of cooperation between Ukraine and the UN Security Council in the context of peace in our country are invited to seek ways to overcome the Russian veto in the UN Security Council as the main challenges for conflict resolution involving international organizations, primarily the UN. Applying systematic, analytical, statistical and comparative methods, the author substantiates the main directions of cooperation between Ukraine and the UN Security Council to resolve the military conflict with Russia. The author concludes that in the context of Russian aggression Ukraine faces two major challenges that will determine the content of its cooperation with the UN: first, to exert pressure on Russia in order to persuade it to a more constructive policy in the UN or reduce its impact on decision decisions; secondly, to expand the use of other than the UN Security Council, tools solve security problems.

Keywords: Security Council, efficiency, conflict, security, the right of veto, Russian aggression.

* * *

УДК 531.62

Лясота А. Є.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
політології, Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро),
alyasota@ua.fm

КРИЗА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглядається актуальна проблематика формування цивілізаційної ідентичності в Україні в умовах глобалізації та її вплив на політичні процеси.

Автор статті аналізує проблему цивілізаційного вибору, складність якої обумовлюється тим, що в українському суспільстві немає консенсусу відносно базових цивілізаційних орієнтирів. Конструювання цивілізаційної ідентичності у сучасних українських реаліях виступає у якості індикатора, який дозволяє судити про характер та напрямки процесів інтеграції суб'єктів геополітики в політичну структуру суспільства та про вектори розвитку геополітичного процесу.

Актуальність теми обумовлена тим, що необхідність вибору нового цивілізаційного вектору поставила перед українцями проблему невідкладного вибору своєї ідентичності, яка тісно пов'язана з цивілізаційним виміром та національною безпекою. Автор доходить висновку про глибоку кризу цивілізаційної ідентичності сучасного українського суспільства та детально визначає причини її виникнення та загострення в умовах глобалізації.

Ключові слова: цивілізаційна ідентичність, криза ідентичності, глобалізація.

Глобалізація, яка призвела до кардинальних змін у геополітичній структурі світу, має соціокультурні наслідки, в тому числі радикальні трансформації ідентичностей. В цьому зв'язку проблема формування цивілізаційної ідентичності в Україні в умовах глобалізації та її вплив на політичні процеси є однією з своєчасних тем сучасної політичної науки.

Починаючи з ХХ сторіччя виникає багато теорій, присвячених соціально-політичним процесам, які впливають на формування ідентичності. Зокрема в працях Р. Брауна, М. Бревера, С. Гаєтнера, Дж. Довідіо, П. Оакеса,

Д. Тейлора, Г. Таджфела, А. Тешвела, Дж. Тернера [1, с. 5] розглядаються загальні проблеми пов'язані з формуванням ідентичності. Ідентичності як складової частині самовизначення присвячені праці українських та російських дослідників Н. В. Антонової, Т. С. Баранової, К. В. Коростеліної, А. І. Кіссе, О. М. Майбороди, В. В. Москаленко, Л. І. Науменко, В. Н. Павленко, М. І. Пірен, Т. О. Сенюшкіної, Г. У. Солдатової, В. Ю. Хотинець, Л. Є. Шкляра [8, с. 35]. У цих працях ідентичність представлена як динамічне формування яке розвивається на протязі усього життя людини та має складну структуру. Ідентичність представлена двома аспектами – особиста та соціальна, також виділяють різні типи та види ідентичностей. Однак дослідники у своїх працях не приділяли достатньої уваги особливостям саме цивілізаційної ідентичності, до сьогодні залишаються без чітких дефініцій терміни «цивілізаційна ідентичність» та «цивілізаційна ідентифікація».

Саме тому, автор ставить за мету розглянути особливості формування цивілізаційної ідентичності українців та дослідити причини виникнення кризи ідентичності сучасного українського суспільства, що останнім часом значно загострилася.

Поняття цивілізаційна ідентичність та ідентифікація доволі часто використовуються у сучасній політичній науці. В українській політології більшість дослідників визначає ідентичність як «сукупність специфічних рис, які відокремлюють певну групу людей з кола інших груп» [5, с. 16]. На нашу думку, саме пошуки цивілізаційної ідентичності на сучасному етапі розвитку України є важливим чинником реалізації зовнішньо – та внутрішньодержавної стратегії.

Особливого значення набуває розробка цивілізаційної концепції, яка враховує не тільки воєнно–стратегічні, політичні, економічні аспекти, але і аспекти ідентичності. Цивілізаційна ідентичність у реальному просторі, – є чинником цивілізаційної реальності, яка складається з складного переплетіння численних компонентів, котрі необхідно враховувати у внутрішній та зовнішній державній політиці. В Україні питання формування цивілізаційної ідентичності стоїть дуже гостро. Українська ідентичність є диференційованою та не стійкою. Усвідомлюючи свою приналежність до різних цивілізаційних моделей, які перехреснюються у численних групових, індивідуальних та соціальних групах, суспільство стає носієм складної соціальної ідентичності.

Сьогодні українська нація перебуває в ситуації виклику, на який повинна дати гідну відповідь. Адже саме такі виклики, на думку відомого англійського дослідника А. Тойнбі, і з нею складно не погодитись, є необхідною передумовою розвитку, бо їх основна функція полягає в тому, «щоб перетворити внутрішній творчий імпульс у постійний стимул, який сприяє реалізації потенційно можливих творчих варіацій» [9, с. 108].

Гідну відповідь нація повинна дати у складний кризовий період, тому що будь–яка криза передбачає можливість, потенціал до глибоких змін, до росту. Згідно з концепцією американського психолога Е. Еріксона, ситуація кризи породжує нову ідентичність. Очевидно, що дослідник розглядав цю проблему в персональному, особистісному вимірі. Але екстраполяція явищ онтогенезі на схожі феномени у філогенезі доволі часто й успішно використовується у дослідженнях [13, с. 59].

Нарешті, зупинимося на ще одному дискурсивному питанні. Йдеться про майбутнє західної цивілізації, приналежність до якої відстоюють нині українці. Незважаючи на ментальну приналежність до неї, С. Хантінгтон влучно зауважує, що західні універсалісти переконані, що люди у всьому світі повинні засновувати західні цінності, інститути та культуру, тому що вони є втіленням найвищого, найкращого, найліберальнішого, найраціональнішого та найбільш цивілізованого мислення людини. Однак він розуміє, що такий універсалізм дуже небезпечний для сучасного світу, бо може призвести до міжцивілізаційної війни. До того ж він небезпечний і для самого Заходу, бо може призвести до його поразки [12, с. 34–35].

Висновки цих авторів, здавалось би із різних сфер, дають нам можливість імплемувати їх у сучасний контекст. Насамперед, зазначимо, що розглядати кризу цивілізаційної ідентичності доречно на трьох рівнях.

По–перше, на мікрорівні, це глибинні внутрішні психологічні проблеми людини, які кожен із нас переживає екзистенційно, як межову ситуацію. І психологічні дослідження тут дуже доречні.

По–друге, на мезорівні – це рівень загалом українського суспільства у сучасній ситуації виклику. По–третє, на найвищому – макрорівні, це проблеми глобального характеру. Виділення цих рівнів дозволяє підійти більш структурно до дослідження проблеми. З іншого боку, очевидно, що всі ці рівні потрібно розглядати в комплексі.

Розпочинаючи з макрорівня, потрібно зважити на багатоаспектність сучасної глобалізації, вона охоплює практично всі сфери суспільного життя: економіку, політику, культуру, науково–технічні аспекти; крім того, виступає потужним інструментом формування світогляду, оскільки людство живе зараз в інформаційну епоху.

В економічній сфері глобалізація означає поширення вільноринкового капіталізму практично на всі держави світу, тому можна говорити про світову економічну інтеграцію. У політичних відносинах, як підкреслює М. Шаповаленко, зумовлює створення нових глобальних форм врядування (world governance), формування нових сфер активності (глобальне громадянське суспільство), поширення демократичних цінностей та інституцій (глобальна демократизація). Однак водночас до виникнення нових форм залежності, посилення одних держав при послабленні інших, глобалізація впливає на суверенітет народів та на перспективи виживання національних держав за умов зростаючої ролі наднаціональних об'єднань [2, с. 73].

Або ж, як влучно зауважує один із найвизначніших стратегічних мислителів нашого часу З. Бжезінський «глобалізація за своєю суттю означає глобальну взаємозалежність, яка не гарантує рівності статусу чи навіть однакової безпеки для всіх країн. Але вона передбачає, що кожна країна не має абсолютного імунітету щодо наслідків технологічної революції, яка величезною мірою посилює здатність людини чинити насильство і водночас зміцнила зв'язки, які дедалі тісніше об'єднують людство» [3, с. 13].

Цілком логічно переходячи на мезорівень свого дослідження – проблеми існування національної держави в умовах глобалізації зазначимо, виклик національній державі, національній ідентичності є одним із найбільших

викликів сучасної глобалізації. Відомий американський дослідник проблем глобалізації Т. Фрідмен говорячи про тенденцію зміцнення національної держави в умовах глобалізації, порівнює національну державу з оливковим деревом, яке символізує усе, що дає нам самобутність і вкоріненість: родина, громада, релігія, нація. «Оливкові дерева дають нам тепло родини, радісне усвідомлення своєї неповторності, інтимність особистих звичаїв, глибину людських стосунків...» [10, с. 54]. Однією з причин, чому національна держава ніколи не зникне, навіть, якщо і її значення зменшиться в умовах глобалізації, вважає Т. Фрідмен, є те, що саме вона є вираженням нашої приналежності до чогось, що є для кожної людини надзвичайно важливим, що є глибоко вкоріненим, до чого ми відчуваємо найглибшу ірраціональну довіру. А це і є глибинна потреба особистості – потреба в національній ідентичності: «Щоб бути цілісною особою, треба бути частиною оливкового гаю, бути закоріненим у ньому» [10, с. 55]. Очевидно, що в епоху інтеграції, надзвичайно швидких змін і панування всесвітньої мережі людина психологічно потребує глибинного зв'язку із чимось рідним, близьким і таким, що викликає в неї довіру.

Отже, можна стверджувати, що процеси глобалізації і процеси зміцнення національної ідентичності є взаємопов'язані і взаємозумовлені. Хоча втримати їх у рівновазі потребує постійних зусиль. Ще більших зусиль вимагає зміцнення держави, на чому наголошує Ф. Фукуяма: «побудова сильної держави – одна з найбільш важливих проблем світового співтовариства, оскільки слабкість держави виступає основним джерелом першочергових проблем, як національних, так і міжнародних» [11, с. 5]. Побудова сильної держави в Україні – завдання першочергової ваги. Але неможливо побудувати сильну національну державу, якщо не подолати кризу цивілізаційної ідентичності.

Саме відмінності культурні, а не політичні, економічні чи ідеологічні, як вважає Ф. Фукуяма, для сучасного світу є найбільш суттєвими. «Люди визначають себе використовуючи такі поняття, як походження, релігія, історія, мова, цінності звичаїв, суспільні інститути. Вони ідентифікують себе з культурними групами, релігійними общинами, націями, і в найширшому розумінні – з цивілізаціями» [11, с. 17].

Очевидно, що тут ми переходимо вже на третій мікрорівень свого дослідження – самоідентифікації. Під самоідентифікацією розуміється процес вибору людиною тієї або іншої ідентичності, а також процес формування цієї ідентичності. Цивілізаційна самоідентифікація – це процес вибору окремими людьми та цілими соціальними групами відповідно своєї цивілізаційної ідентичності, ототожнення себе з цивілізаційною спільнотою. Усвідомлення людиною приналежності до однієї з цивілізацій – це те, що в сучасному світі дозволяє людині вирішувати дуже складну задачу самоідентифікації, котра на побутовому рівні виглядає як визначення себе та оточуючих людей по-принципу «свій–чужий». Засновник цивілізаційної теорії М. Я. Данилевський писав: «Цей історичний організм (цивілізація) складає всяке плем'я або сімейство народів, яке характеризується окремою мовою, або групою мов, доволі близьких між собою, котрій присутні свої, не схожі на інші моральні цінності, звичаї, одяг, образ життя, суспільні та приватні розваги. Вони складаються з політичних формувань, політичних підрозділів, тобто держав, а також народів [4, с. 85].

Таким чином, проведений три–рівневий аналіз дозволяє констатувати, що криза цивілізаційної ідентичності у мультиетнічній українській державі обумовлюється передусім такими чинниками.

По–перше, необхідністю формування єдиної громадянської ідентичності на фоні відсутності у соціальних групах єдиних уявлень та культурних, мовних, релігійних цінностей.

По–друге, розвитком регіональної ідентичності, та потребою у формуванні єдиної національної ідентичності.

По–третє, зростанням виявлення етнічної та цивілізаційної ідентичностей, які характеризуються різними культурними цінностями та традиціями окремих етнічних груп, та формуванням єдиного культурного відсутністю методів формування міжгрупової толерантності.

Четверте – виявленням конфліктогеності деяких видів ідентичностей і ускладнюється тим, що в основі більшості соціально–політичних конфліктів лежить ідентичність та базові потреби, такі як безпека, стійкий розвиток та визнання, цінності, самоповага, почуття власного достоїнства, контроль над соціальним положенням і т.п. Подібні конфлікти неможливо вирішувати тільки шляхом переговорів – потрібно враховувати чинники глибоко пов'язані з різними видами соціальної ідентичності [5, с. 95]. Однією з особливостей українського суспільства є те, що воно є історично поділено між декількома цивілізаціями. Територіально землі, на яких проживали українці, входили до держав, які належали до різних цивілізаційних моделей (західної, православної, ісламської), тому і цивілізаційна ідентичність у населення була і зберігається різноманітною. У зв'язку з цим О. М. Майборода звертає увагу на те, що: «Необхідно мати на увазі і те, що український етнокультурний простір формувався за участі представників різних цивілізацій. Дослідження генокоду етнічних українців показало, що вони, безумовно, належать до європейського антропологічного типу, але із значним тюркським компонентом. Фактом є і те, що етнічні українці не лише зовнішньо, а й культурно (лексика, окремі елементи побуту тощо) є євразійським продуктом. Безумовно, антропологічні риси не являють собою фатальну приреченість народу до певної цивілізації. Значно більшу роль відіграють набуті культурні і психологічні зразки, які проявляють себе у способі і спрямуванні мислення, у бажаних моделях суспільного життя, у формах побуту і щоденної поведінки, у системі морально–етичних норм» [6, с. 273]. На наш погляд, цивілізаційна ідентичність базується на таких групових рисах як спільність походження, культури, релігії, мови, історичної пам'яті, історичної долі, збереженні та передачі етнокультурного консенсусу з фундаментальних питань економічного, політичного, культурного та соціального життя. Цивілізаційна ідентичність включає: 1) уявлення людини про її належність до тієї чи іншої культурно–цивілізаційної спільноти (наприклад в Україні – до західної, православної або ісламської цивілізації); 2) цінності та моделі поведінки, котрі формуються на основі ототожнення себе з визначеним культурним вибором а також з відповідними політичними інститутами та відносинами.

Українська держава, будучи поліетнічною державою, об'єднала в собі різні цивілізаційно–культурні моделі, етнокультурні типи, соціально–політичне життя в кожному

з котрих визначається відмінною ідентичністю. Водночас, важливою особливістю українського суспільства є те, що воно є цивілізаційно розколотим, населення держави по різному ідентифікує себе, відносячи до різних культурно цивілізаційних моделей розвитку. У зв'язку з цим О. М. Майборода зазначає: «Якщо виходити із пропагандованої частиною української еліти концепції про примордіальну європейськість українців, то наш народ мав би виявляти якщо не свою тотожність із Заходом, то принаймні симпатію до його культури» [6, с. 174].

На думку О. М. Майбороди, геостратегічний вибір країни є оптимальним за умовою збігу двох мотивів – цивілізаційно-ідентифікаційного та раціонально-прагматичного. Перший з названих мотивів обумовлює вибір країною стратегічного, а то й вічного історичного союзника за критерієм самовіднесення себе до тієї ж цивілізації, що і бажаний партнер. Зближення з цивілізаційним аналогом кратно прискорюється очікуваною матеріальною вигодою, тобто другим мотивом. Однак, коли трапляється незбіг обох мотивів, країна у своєму виборі керується одним із них. За будь-якого рішення країна та її населення мають ідентифікувати себе частиною того простору, до якого спрямований її геополітичний вектор. Відповідно, в момент актуалізації проблеми історичного вибору, адепти того чи іншого його варіанту намагаються апелювати як до цивілізаційно-культурних сентиментів нації, так і до меркантильного компоненту її психології [6, с. 181]. Важливо відзначити, що цими адептами виступають групи політичних еліт, які виборюють владу. Вони змушені, з одного боку, виходити з реальних історичних фактів, з конкретної економічної ситуації та необхідності вирішувати невідкладні завдання, а з другого боку, враховувати наявні національні почуття та емоції, розповсюджені серед населення стереотипи щодо власної самоідентифікації.

В результаті версії національної самоідентифікації, пропоновані елітою, можуть суттєво відрізнятися від масових самоідентифікаційних уявлень, особливо коли ці уявлення різняться ще й за регіональною приналежністю. Отже, цивілізаційні чинники впливу на самоідентифікацію виразно проявляють себе у сьогоденні України.

Отже, зі всього вищенаведеного можна зробити наступні висновки.

Криза ідентичності зумовлюється, насамперед тим, як відбувається цивілізаційна самоідентифікація великих соціальних груп, яким шляхом політичного розвитку – конфліктним чи безконфліктним, з якою культурно-цивілізаційною спільнотою ідентифікує себе більшість населення даної держави, від цього великою мірою залежить загальний напрямок політичного та соціально-економічного розвитку суспільства.

В умовах глобалізації проблеми ідентичності та самоідентифікації дуже швидко актуалізуються та заострюються як на рівні окремих індивідів так і на рівні великих соціальних груп та всього суспільства загалом. Це пояснюється тим, що глобалізація та пов'язане з нею розповсюдження інформаційних технологій, та політичних міфів помітно інтенсифікують спілкування між людьми, нав'язують їм нові соціальні ролі, роблять їх учасниками соціальних, економічних, політичних, інформаційних та культурних процесів, використовуючи ці поняття як інструмент у політичній боротьбі за ресурси влади. В результаті індивіди та соціальні групи

у тій чи іншій мірі включаються в нові відносини, що призводить до переоцінювання цінностей і до певних змін попередньої політичної та цивілізаційної ідентифікації та самоідентифікації.

Цивілізаційна ідентичність, яка формується серед населення України, безперечно впливає на формування політичних орієнтирів людей у внутрішній і зовнішній політиці держави, використовується політичною елітою у політичній боротьбі за ресурси влади.

Список використаних джерел

1. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент / А. Р. Аклаев. – М.: Дело, 2005. – 472 с.
2. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман. – К., 2008. – 109 с.
3. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський. – К., 2006. – 203 с.
4. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
5. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростелина. – Симферополь: Доля, 2003. – 358 с.
6. Майборода О. М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії / О. М. Майборода // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – 496 с.
7. Панина Н. В. Социологический мониторинг. Украинское общество 1994–2005: год перелома / Н. В. Панина [Электронный ресурс]. – Электрон, текстовые данные. – К.: ИС НАНУ, 2005. – Режим доступа: <http://www.i-soc.com.ua/institute/>.
8. Сеношкіна Т. О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): монографія / Т. О. Сеношкіна. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – 367 с.
9. Тойнби А. Постижение истории / А. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 729 с.
10. Фридмен Т. Л. Лексус і оливкове дерево: зрозуміти глобалізацію / Т. Л. Фридмен. – Львів: Незалежний культурологічний журнал, 2002. – 622 с.
11. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ; АСТ–Москва; ООО «Хранитель», 2006. – 220 с.
12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С.33–48.
13. Эрикссон Э. Идентичность: Юность и кризис / Э. Эрикссон; пер. с англ. общая ред. и предисл. А. В. Толстых. – М.: Изд. Группа «Прогресс», 1996. – 344 с.

References

1. Aklaev A. R. Jetnopoliticheskaja konfliktologija: Analiz i menedzhment / A. R. Aklaev. – M.: Delo, 2005. – 472 s.
2. Bauman Z. Globalizacija. Nasledky dlja ljudyny i suspil'stva / Z. Bauman. – K., 2008. – 109 s.
3. Bzhezyns'kyj Z. Vybir: svitove panuvannja chy svitove liderstvo / Z. Bzhezyns'kyj. – K., 2006. – 203 s.
4. Danilevskij N. Ja. Rossija i Evropa / N. Ja. Danilevskij. – M.: Kniga, 1991. – 574 s.
5. Korostelina K. V. Social'naja identichnost' i konflikt / K. V. Korostelina. – Simferopol': Dolja, 2003. – 358 s.
6. Majboroda O. M. Ukrai'ns'ka samoidentyfikacija na suchasnomu etapi: elitarna ta masova versii' / O. M. Majboroda // Elity i cyvilizacijni procesy formuvannja nacij. – K.: TOV UVPK «EksOb», 2006. – 496 s.
7. Panina N. V. Sociologicheskij monitoring. Ukrainское obshhestvo 1994–2005: god pereloma / N. V. Panina [Jelektronnyj resurs]. – Jelektron, tekstovye dannye. – K.: IS NANU, 2005. – Rezhim dostupa: <http://www.i-soc.com.ua/institute/>.
8. Senjushkina T. O. Poperedzhennja ta vreguljuvannja etnichnyh konfliktiv: derzhavno-upravlins'kyj vymir (problemy teorii', metodologii', praktyky): monografija / T. O. Senjushkina. – Odesa: ORIDU NADU, 2005. – 367 s.
9. Tojnbi A. Postizhenie istorii / A. Tojnbi. – M.: Progress, 1991. – 729 s.
10. Fridmen T. L. Leksus i olyvkove derevo: zrozumity globalizaciju / T. L. Fridmen. – L'viv: Nezaleznyj kul'turologichnyj zhurnal, 2002. – 622 s.

11. Fukujama F. Sil'noe gosudarstvo. Upravlenie i mirovoj porjadok v XXI veke / F. Fukujama. – M.: AST; AST–Moskva; OOO «Hranitel'», 2006. – 220 s.

12. Hantington S. Stolknovenie civilizacij? / S. Hantington // Polis. – 1994. – №1. – S.33–48.

13. Jerikson Je. Identichnost': Junost' i krizis / Je. Jerikson; per. s angl. obshhaja red. i predisl. A. B. Tolstyh. – M.: Izd. Gruppa «Progress», 1996. – 344 s.

Liasota A. Y., Ph.D in political science, associate professor of the political science department, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Dnipro), alyasota@ua.fm

Crisis of civilization identity of modern Ukrainian society

The actual range of problems of forming of civilization identity in Ukraine in the conditions of globalization and her influence is examined on political processes.

The author of the article analyses the problem of civilization choice, complication of that is stipulated by that in Ukrainian society there is not a consensus in relation to base civilization reference–points. Constructing of civilization identity in modern Ukrainian realities comes forward in quality of indicator that allows to judge about character and directions of processes of integration of subjects of geopolitics in the political structure of society and about the vectors of development of geopolitical process.

Actuality of theme is conditioned by that the necessity of choice of new civilization vector put the problem of urgent choice of the identity before Ukrainians, what closely constrained with the civilization measuring and national safety. An author comes to the conclusion about the deep crisis of civilization identity of modern Ukrainian society and in detail determines reasons of her origin and intensifying in the conditions of globalization.

Keywords: civilization identity, crisis of identity, globalization.

* * *

УДК 329:323(477)

Морарь М. В.,
доктор політичних наук, професор кафедри
суспільно–гуманітарних наук, Таврійський державний
агротехнологічний університет (Україна, Мелітополь),
morar.nikolay@mail.ru

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Досліджується політична опозиція як невід'ємний елемент політичної системи суспільства. Підкреслюється, що у суспільному житті будь-якої демократичної країни стосунки між політичними опонентами будуються по лінії влада–опозиція, тобто опозиція – це об'єктивне явище суспільного життя.

Ефективність діяльності політичної опозиції залежить від багатьох факторів, зокрема: законодавче визначення статусу опозиції; гарантії її прав; згуртованість авторитетного лідера.

Наголошується на тому, що політичні події 2013–2017 рр. в Україні свідчать про актуалізацію проблеми опозиції як складової політичного процесу та необхідність її нормативного визначення в межах державного законодавства. Крім того події цього періоду привели до трансформації повноважень інститутів державної влади, повернення до конституції 2004 р., боротьби політичних еліт, протистояння у Верховній Раді, які перетворилися в постійний фактор і фактично паралізують дієвість законодавчого органу держави тощо. Нагальною потребою на сучасному етапі є сильна демократична влада, консолідація усіх політичних сил (коаліції і опозиції) для збереження стабільності і міжнародної згоди.

В цьому контексті підкреслюється що сьогодні особливої актуальності набуває комплекс проблем, пов'язаних з законодавчого забезпечення діяльності політичної опозиції. В Україні проблема парламентської опозиції досі залишається без юридичного вирішення.

Ключові слова: політична опозиція, політична партія, політична ідеологія, політичний процес, політична система, влада, громадське суспільство, держава.

Проблема політичної стабільності є однією з найбільш актуальних та базових проблем сучасної України. Українське суспільство постійно перебуває в стані перманентних політичних криз. Політичні події 2013–2017 рр. в Україні свідчать про актуалізацію проблеми опозиції як складової політичного процесу та необхідність її нормативного визначення в межах державного законодавства. Події цього періоду привели до трансформації повноважень інститутів державної влади, повернення до Конституції 2004 р., боротьби політичних

еліт, протистояння у Верховній Раді, які перетворилися в постійний фактор і фактично паралізують дієвість законодавчого органу держави тощо. Нагальною потребою на сучасному етапі є сильна демократична влада, консолідація усіх політичних сил (коаліції і опозиції) для зміцнення незалежної держави.

Зважаючи на вищесказане, сьогодні особливої актуальності набуває комплекс проблем, пов'язаних з законодавчим забезпеченням діяльності політичної опозиції. Зокрема, регулювання правового статусу, механізми взаємодії влади та політичної опозиції. В Україні проблема парламентської опозиції досі залишається без юридичного вирішення.

Опозиція – це об'єктивне явище суспільного життя. Вона передбачає свободу думок, поглядів, діяльності різноманітних суспільних об'єднань, незалежність засобів масової інформації. Політична опозиція, на думку науковців, є ефективним засобом цивілізованого розв'язання суперечностей між інтересами різних соціальних груп, невід'ємною складовою механізму стримувань і противаг у структурі владних відносин. В українському парламенті політична опозиція, представлена окремими політичними партіями, які пропонують альтернативній владі курс розвитку держави. Проте, як слушно відзначає О. Гнаповський, виникає ряд запитань, яким чином окремі політичні партії стали опозиціями, і на що здатна політична опозиція, а також, які механізми впливу на прийняття рішень владною більшістю використовує українська опозиція, не маючи закону про опозицію чи іншого окремого документа, який би регулював питання пов'язані з цією проблемою [1].

Політична опозиція як невід'ємний елемент політичної системи була і продовжує бути актуальним об'єктом дослідження для багатьох зарубіжних та вітчизняних науковців. Основними працями у цій царині вважаються дослідження Р. Даля, Дж. Сарторі та Х. Лінце. Значну увагу цьому питанню приділяли також О. Кіршхаймер, Р. Макрідіс, Д. Елерз, Р. Паннет, К. Палескі. Серед українських вчених слід відзначити М. Михальченка, Ф. Рудича, А. Пахарєва, С. Бондаря, В. Журавського, М. Дмитренко, І. Ковалю та інших. Аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що окремі аспекти даної проблеми достатньо активно вивчаються науковцями, але вона досі не вирішена і потребує подальшого вивчення.

Метою статті є дослідження політичної опозиції як невід'ємний елемент політичної системи, а також обґрунтувати та актуалізувати необхідність її нормативного визначення в межах державного законодавства.

Як відомо, з латинської термін «*oppositio*» перекладається як «протиставлення». В сучасній науці це поняття трактується дуже широко: від протистояння владі, режиму, пануючій ідеології до протистояння особистої позиції будь-якій організації або керівникові. Термін «опозиція» визначається політичною наукою як протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії, організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому [6, с. 428].

Історично, як явище політичного життя, опозиція існує з давніх часів у таких формах, як двірцева інтрига, повстання, державний переворот. На рубежі нового часу з'являється так звана «легітимна опозиція» її виникнення пов'язують з «Великою Хартією Вольностей» (1215 р.),

що заклала основу британського парламентаризму, започаткувала розвиток права як засобу спротиву королівській владі. Будь-яке порушення декларованих прав і свобод з боку владних структур, потребує активної протидії з боку громадськості, яка об'єднується в організації, спілки, асоціації, формує реальну опозицію існуючого режиму [2, с. 223].

Законом України «Про політичні партії в Україні» також передбачені гарантії свободи опозиційної діяльності політичних партій, у тому числі можливість викладати публічно та обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя [3].

Функціонування опозиції є невід'ємним елементом політичної системи всякої демократичної держави та основою розвитку громадянського суспільства. В системі політичних відносин опозиція виконує помітні позитивні функції:

1. Сприяє відокремленню, відображенню й узагальненню інтересів груп населення, яких не влаштовують діяльність різних гілок влади в центрі і регіонах. Це дає можливість оприлюднити погляди і позиції значної частини населення та вивчити й врахувати ці погляди і позиції владою і скоригувати свою внутрішню та зовнішню політику;

2. Критика влади і протидія окремим недосить продуманим рішенням, діям політичним інститутів є інструментом демократії, своєрідним тренінгом для влади;

3. Розвиток головної «тріади» дій опозиції—критика, контроль, альтернатива дає змогу владним інститутам бачити альтернативні рішення, шляхи розвитку, врахувати їх у своїй діяльності і тим самим зменшувати конфліктність у суспільстві, розширювати соціальну базу реформ.

Водночас, як слушно відзначає М. Михальченко, не варто перебільшувати позитивну роль опозиції в Україні. Нерідко окремі опозиційні групи використовували демократичні норми і процедури як засіб захисту вузькокорпоративних інтересів та амбіційних претензій їх лідерів на всенародне представництво. В цьому разі числа і цілі буцїмто боротьби за владу для вузької групи людей, а інколи й просто окремих політичних авантюристів [5, с. 26]. Крім того, необхідно підкреслити, що в українському суспільстві є своєрідний «політичний спорт» – гра в опозицію. Є політичні сили, які оголошують себе конструктивною, непримиренною парламентською опозицією, але сьогодні оголошують себе опозицією, а завтра стають друзями влади.

Ефективність діяльності політичної опозиції, належне виконання нею суспільних функцій, на думку науковців, залежить від багатьох факторів. Серед них: законодавче визначення статусу опозиції, гарантії її прав; урахування позиції меншості при прийнятті рішень у парламенті; підтримка вимог опозиції громадянами; згуртованість сил опозиції, наявність авторитетних лідерів, конструктивної ідеології тощо.

Українське суспільство необхідних умов для формування й успішного функціонування опозиції ще не створило. Проблема «меншості» чи парламентської опозиції досі залишається без юридичного вирішення. Подеколи вона набуває політичної актуалізації та, відповідно, суто політичних способів розв'язання без необхідного законодавчого закріплення. Підтвердженням належності цього питання до суто політичного поля слугує також і млявість законотворців щодо нього, зокрема і той

факт, що за період діяльності Верховної Ради шостого скликання було зареєстровано лише один законопроект, присвячений інституціоналізації опозиції. У ньому пропонується таке визначення парламентської опозиції – це добровільне депутатське об'єднання депутатських фракцій (депутатської фракції) у Верховній Раді України та (або) народних депутатів України, що не увійшли до парламентської більшості, подали заяви про перехід в опозицію і які не погоджуються з офіційним політичним курсом парламентської більшості і Кабінету Міністрів України та (або) способом його реалізації, здійснюють контроль за діяльністю парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, критикують їх діяльність і пропонують альтернативну програму розвитку України та шляхи її реалізації.

У низці законопроектів попередніх скликань окреслено такі бачення опозиції:

- депутатські фракції, групи та позафракційні депутати, які заявили про свою опозиційність до офіційного політичного курсу.

- народні депутати України, які не увійшли до складу парламентської більшості та уклали Угоду про парламентську опозицію, яку підписало не менше двох третин народних депутатів України, які становлять парламентську меншість, але не менше однієї п'ятої від конституційного складу Верховної Ради України.

- добровільне об'єднання народних депутатів України – членів депутатських фракцій (груп), позафракційних народних депутатів України, які не підтримують політичний та соціально-економічний курс Президента України, діяльність Кабінету Міністрів України по його реалізації та пропонують суспільству альтернативну програму розвитку.

- систематичне вираження публічної незгоди певних парламентських груп і фракцій з політичним курсом Кабінету Міністрів України, яка спрямована на зміну цього політичного курсу або усунення з посад окремих членів Кабінету Міністрів України, або його відставки в цілому [9, с. 22–23].

Таким чином, незважаючи на побутову очевидність поняття «опозиція», його формалізація може набувати різноманітних форм. Зокрема, важливим є об'єкт протистояння, яким бути визначений і Президент України, і Кабінет Міністрів, і безпосередньо парламентська більшість, і широке поняття «офіційного політичного курсу». Відповідно, мета опозиційної діяльності концентрується на зміні поточного політичного курсу держави, зокрема через пропозицію альтернатив або ж усунення з посад окремих членів уряду.

Центр Разумкова пропонує таке визначення опозиції: «це сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується діючою владою, та/або методів реалізації цієї політики, ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб самим зайняти центральне місце у владній системі» [10, с. 6]. Тож акцент зроблено на політичній боротьбі з метою помінатися місцями з більшістю. У цьому полягає важлива відмінність інституту опозиції в Україні від стабільних демократичних систем, у яких мета опозиції – корекція поточного урядового курсу задля відстоювання інтересів суспільства та професійна підготовка альтернатив публічної політики.

В Україні, у найзагальнішому сенсі, розмежування між парламентською більшістю та меншістю проходить

на основі сприяння чи протистояння поточному векторові та принципами розвитку країни. Зрозуміло, що такий поділ можливий лише в умовах демократичного режиму, яким гарантується плюралізм та свобода думок. У позапарламентському просторі можливість незгоди з існуючим станом речей забезпечується свободою об'єднань громадян, діяльністю політичних партій та іншими механізмами. В умовах парламенту і владної системи загалом гарантії плюралізму та максимальної свободи вираження думок поєднуються із міркуваннями щодо стабільності та цілісності державної політики. Відповідно, поділ на прихильників та противників актуальної публічної політики неминучий.

Сучасне демократичне правління – це партійне правління. Вирішення суперечок та конфліктів між партійними лідерами або між більшістю й опозицією повинно відбуватися на основі «принципових переговорів», а не позиційних. «Теорія принципів переговорів» (Дж. В. Бертон, Р. Даль, Р. Фішер) передбачає вирішення політичних проблем на основі їхніх якісних характеристик, тобто виходячи з суті справи, а не торг з приводу того, на що може погодитися чи ні кожна зі сторін. Цей метод передбачає прагнення сторін знайти взаємну вигоду там, де тільки можливо, а там, де їхні інтереси не збігаються, потрібно знайти такий компроміс, який був би обґрунтований будь-якими справедливими нормами, незалежно від волі кожної зі сторін.

На жаль, сьогодні в Україні у кожній з конфліктуючих сторін на першому місці власні інтереси, в той час як народні обранці повинні захищати інтереси своїх виборців. Дестабілізація роботи українського парламенту 2013–2017 рр., постійним блокуванням роботи, низьким коефіцієнтом корисної дії в законотворчій і нормотворчій сферах, – дає підстави стверджувати, що можливість створення коаліції за демократичними принципами в українському парламенті надзвичайно низька.

М. Михальченко визначає п'ять типів конфлікту інтересів, які породжують протистояння і взаємодії влади та опозиції.

1. Справжній конфлікт на основі різного підходу до державотворення. Існує об'єктивне зіткнення інтересів різних соціальних сил державницької і антидержавницької орієнтації.

2. Випадковий конфлікт інтересів, який залежить від випадкових обставин, що не завжди усвідомлюються учасниками, – тимчасове зниження або не виплата зарплат, сезонне коливання цін, волонтаризм чиновників і т.п. Цей конфлікт легко подолати за умов усвідомлення й здійснення можливих альтернатив.

3. Змішаний конфлікт інтересів, викликаний факторами, які лише побічно пов'язані з об'єктивними, – мовні, релігійні, культурні та інші питання.

4. Неправильно приписаний конфлікт, що належить не до справжніх політичних, економічних, географічних чи інших причин.

5. Хибний конфлікт інтересів – немає об'єктивних підстав, але виникає внаслідок хибних уявлень або непорозуміннь. Такого типу конфліктів в Україні багато на ґрунті суб'єктивного розуміння інтересів гілок влади, політичних інститутів, регіонів або на ґрунті просто провокацій [5, с. 22].

Опозиція є невід'ємним компонентом, свого роду індикатором демократичного суспільства і правової

держави. Ф. Рудич зазначає, що «цивілізована опозиція – це коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи» [8, с. 6]. В класичному розумінні цивілізована опозиція – це коли не тільки партія, що перемогла, визначає законність і справедливість правил гри, а й переможена партія також. Хоча останній визнати це дається нелегко. Переможена партія повинна розуміти, що в ході суперництва зіткнулись лише земні інтереси, кожен з яких законний, і що благополуччя однієї із сторін не досягається за рахунок іншої. Така опозиція не може вважатися конструктивною.

Конструктивна опозиція має бути альтернативною політичній стратегії і тактиці правлячих сил. Їх взаємна конкуренція, в межах існуючих політичних систем, зменшує зростання небезпечної поляризації сил, що існують у суспільстві та парламенті. Цьому сприяє вироблення чітких позицій сторін, що відображають їхні взаємини. Така опозиція неможлива без відповідальності політичних партій та їх лідерів. У сучасному українському суспільстві ще не створені умови для функціонування цивілізованої опозиції.

Взаємодія влади та опозиції повинна відбуватися на основі так званого «демократичного контракту». Такий контракт, на думку З. Балабаєвої, передбачає демократичний шлях вирішення конфліктів, які структурно протиставляють одне одному різноманітні групи суспільства у їхній боротьбі за владу. Він найкращий, оскільки віддає перевагу не пригніченню і знищенню суперника, а є успішним генератором нових соціальних відносин. Такий контракт привчає членів соціальної групи до загальноприйнятих договірних процедур. Влада закону не нав'язується тільки волею найбільш сильних, вона поступово стає результатом згоди найбільш слабких чи меншості, нехай навіть тимчасової [4, с. 137].

Необхідно підкреслити, що природа відносин між владою та опозицією нерозривно пов'язана зі рівнем політичної культури української еліти. Отже, можна припускати, що реальні зміни та переведення взаємодії усередині політичної системи на демократичні та прозорі засади залежать від розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні та циркуляції політичного істеблішменту.

Специфіка української опозиції полягає в тому, що за роки незалежності України вона стала невід'ємною складовою політичної системи. Практично всі провідні політичні сили за цей час встигли побувати як при владі, так і в опозиції [8]. Діяльність сучасної парламентської опозиції мала б здійснюватися на підставі політичних домовленостей із парламентською більшістю.

Сьогодні очевидним є той факт, що у суспільному житті будь-якої демократичної країни стосунки між політичними опонентами будуються по лінії влада – опозиція. Політична опозиція є неодмінним компонентом, індикатором демократичного суспільства й правової держави.

Конструктивна опозиція має бути альтернативною, а неантагоністичною політиці, стратегія і тактиці панівної владної еліти. Автор підтримує думку дослідників, які вважають, що до цього часу такої опозиції в Україні не існує. Опозиція не сприймається суспільством як реальна альтернатива влади, ефективність її діяльності залишається низькою.

Сьогодні потреби політичного процесу України передбачають удосконалення правової бази функціонування політичних партій та необхідність нормативного визначення політичної опозиції в межах державного законодавства.

Список використаних джерел

1. Гнаповський О. Проблеми діяльності політичної опозиції в Україні: шляхи оптимізації. – <http://naub.oa.edu.ua/2012/problem-diylnosti-politychnoloji-opozytsiji-v-ukrajni-shlyahy-optimizatsiji-2/>
2. Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції [Тексти] / М. А. Дмитренко: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ін-т оператив. діяльн. та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.
3. Закон України «Про політичні партії в Україні» // Політичний центр політичного менеджменту. 2005. – Т.3. – 920 с.
4. Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз / О. В. Кукуруз. – К.: «Наукова думка»; НАН України, 2010. – 200 с.
5. Михальченко М. Взаємодія політичної влади і опозиції як політологічна проблема / М. Михальченко // Сучасна українська політика і політологія про неї / М. І. Михальченко, І. Курас, Ф. М. Рудич [та ін.]. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – С.20–33.
6. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Довіра, 2004. – 740 с.
7. Рудич Ф. М. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу / Ф. М. Рудич // Політичний менеджмент. – 2011. – №2 (47). – С.13–43.
8. Рудич Ф. М. Політична влада і опозиція в Україні: методологічний аспект // Віче. – 2013. – №17.
9. Як працює твій депутат – Інформаційно-аналітичний журнал // К6 ГО Фондація «Відкрите суспільство». – 2012. – №1.
10. Влада і опозиція в Україні. Аналітична доповідь Центру разуцього // Національна безпека і оборона. – 2002. – №7.

References

1. Gnappov's'kyj O. Problemy dijaj'nosti politychnoi' opozycji' v Ukraї'ni: shljahy optymizatsiji'. – <http://naub.oa.edu.ua/2012/problem-diylnosti-politychnoloji-opozytsiji-v-ukrajni-shlyahy-optimizatsiji-2/>
2. Dmytrenko M. Politychna systema Ukraї'na: rozvytok v umovah globalizatsiji' ta informacijnoi' revoluciji' [Teksty] / M. A. Dmytrenko: Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova, in-t operativ. dijaj'n. ta derzh. bezpeky. – K.: Znannja Ukraї'ny, 2008. – 544 s.
3. Zakon Ukraї'ny «Pro politychni partii' v Ukraї'ni» // Politychni partii' Ukraї'ny. V 3 t.; Uklad.: Ju. Shajgorod's'kyj. – K.: Ukraї'ns'kyj centr politychnogo menedzhmentu. 2005. – T.3. – 920 s.
4. Kukuruz O. V. Politychna opozycja v Ukraї'ni ta Pol'shhi: porivnjal'nyj analiz / O. V. Kukuruz. – K.: «Naukova dumka»; NAN Ukraї'ny, 2010. – 200 s.
5. Myhal'chenko M. Vzajemodija politychnoi' vlady i opozycji' jak politologichna problema / M. Myhal'chenko // Suchasna ukrai'ns'ka polityka i politologija pro neї' / M. I. Myhal'chenko, I. Kuras, F. M. Rudych [ta in.]. – K.: In-t derzhavy i prava im. V. M. Korec'kogo, 2002. – S.20–33.
6. Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk / Uporjadnyk V. P. Gorbatenko; Za red. Ju. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Gorbatenko. – 2-ge vyd., dop. i pererob. – K.: Dovira, 2004. – 740 s.
7. Rudych F. M. Politychnyj rezhym v Ukraї'ni: spoba politologichnogo analizu / F. M. Rudych // Politychnyj menedzhment. – 2011. – №2 (47). – S.13–43.
8. Rudych F. M. Politychna vlada i opozycja v Ukraї'ni: metodologichnyj aspekt // Viche. – 2013. – №17.
9. Jak pracjuje tvij deputat – Informacijno-analitychnyj zhurnal // K6 GO Fundacija «Vidkryte suspil'stvo». – 2012. – №1.
10. Vlada i opozycja v Ukraї'ni. Analitichna dopovid' Centru razuc'kogo // Nacional'na bezpeka i oborona. – 2002. – №7.

Morar N. V., doctor of political sciences, Professor of chair of social-humanitarian Sciences, Taurian state agrotechnological university (Ukraine, Melitopol), morar.nikolay@mail.ru

The political opposition as an integral element of the political system

Explores the political opposition as an integral element of political system of society. It is emphasized that in the social life of any democracy, relations between political opponents are built under the power-opposition, i.e. the opposition is an objective social phenomenon.

The effectiveness of political opposition depends on many factors, in particular: legislative definition of the status of the opposition; as a guarantee of its rights; solidarity authoritative leader.

The emphasis on the fact that political developments 2013–2017 in Ukraine testify to the actualization of the problem of the opposition as part of the political process and the necessity of its normative definition within the state law. Additionally, the events of this period led to the transformation of the powers of state institutions, the return to the Constitution of 2004, the struggle of the political elites, the opposition in the Verkhovna Rada, which has become a permanent factor and, in fact, paralyze the effectiveness of the legislature of the state, etc. The urgent need at the present stage there is a strong democratic government, and consolidation of all political forces (majority and opposition) to maintain stability and ethnic harmony.

In this context, it is emphasized that today the special actuality is acquired the complex problems related to legislative support of the political opposition. In Ukraine the problem of the parliamentary opposition is still without a legal decision.

Keywords: political opposition, political party, political ideology, political process, political system, power, social society and the state.

* * *

УДК 316.77

Шиманова О. В.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
гуманітарних дисциплін, Львівський державний
університет фізичної культури (Україна, Львів),
olga_shimanova@mail.ru

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ІНФОРМАЦІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Проаналізовані базові критерії диференціації інформації в політичній комунікації. Політична комунікація передбачає використання політичної та політично значимої (соціальної, правової, психологічної, особистісної) інформації як сукупності повідомлень про події, факти та явища в політичній сфері суспільства або здатних вплинути на позиції політичних акторів. Спонукальний чи констатуючий характер політичної інформації визначається установками відправника по відношенню до реципієнта. Оскільки політична інформація передбачає посягання інформаційного повідомлення і оціночних стандартів комунікатора, то критеріями її типологізації слугуватимуть часові характеристики, внутрішні структурні зв'язки та об'єм повідомлень, ступінь впорядкованості, форма закріплення, доступність, затрати на створення.

Ключові слова: політична інформація, політично значима інформація, політична комунікація.

Бурхливий розвиток інформаційно-комунікативних технологій став основою для формування інформаційного суспільства, функціонування якого, в першу чергу, пов'язане з перетворенням інформації. Саме інформація використовується в якості засобу управління людиною, соціальними групами, громадянськими структурами, владним інститутами. Ну думку, російської дослідниці К. Кузьміної політична комунікація – це короткостроковий або довготривалий безпосередній (прямий) або опосередкований (через технічні засоби) зв'язок політичних суб'єктів між собою або з іншими зацікавленими чи залученими суб'єктами з метою передачі політичної чи іншої інформації у вигляді повідомлення, що передає встановлений комунікатором смисл, який спонукає адресата до дій, що мають політичне значення чи політичний наслідок [5, с. 9]. Тому актуальною є проблема диференціювання інформації в процесі політичної комунікації, адже сучасна людина, перебуваючи в інформаційному середовищі неодмінно стикається з такими викликами як залежність від інформації, фальсифікація інформації, визначення цінності інформації.

Метою даної статті є розкриття базових критеріїв класифікації інформації в політичній комунікації.

Інформацію як категорію політичної науки у своїх роботах досліджували такі вітчизняні та зарубіжні

науковці як Ю. Ганжуров, В. Гончаров, С. Родіонова, Н. Кузнєцова, В. Євдокимов, К. Кузьміна, М. Грачов, В. Кулаков, Д. Піонтек, М. Кольчинські, А. Рогала–Левіцкі, А. Крапівенський, І. Вацковская та інші.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Політична інформація є сукупністю знань, повідомлень про явища, факти і події політичної сфери суспільства, за допомогою якої відбувається передача політичного досвіду, координуються зусилля людей, відбувається їх політична соціалізація і адаптація, структурується політичне життя.

Інформаційні потоки актуалізують і активізують процес комунікації, а не навпаки. Комунікація – це комплексне явище, що структурує інформацію і за змістом, і за каналами її передачі. А тому можна констатувати той факт, що політична інформація набуває рис політичної комунікації, коли вона потрапляє до її структури [2].

На нашу думку, проблема класифікації інформації в політичній комунікації потребує детальнішого теоретичного осмислення та аналізу.

Модель політичної комунікації Г. Лассуелла передбачає отримання відповідей на запитання: хто передав, що передав, по якому каналу, кому і з яким результатом. На питання «що передав?», загалом можна дати широку відповідь – інформацію. У вузькому розумінні повідомлення – сукупність вербальних і невербальних символів, що складають інформацію, яку хоче передати комунікатор. Політичні повідомлення – це ключовий аспект політики, джерело інформації про політику для звичайних людей. Доступ до такої інформації дає змогу отримувати відомості про події минулого, будувати прогнози на майбутнє. На основі отриманої інформації люди дають оцінку подіям політичного життя. Самостійність і незаангажованість такої оцінки залежить від достовірності інформації.

Під інформацією розуміють сукупність різних повідомлень, відомостей, даних про відповідні предмети, явища, процеси, відношення [7, с. 14]. Ця категорія виступає предметом комунікації; при цьому отримана реципієнтом «вхідна» інформація представляє собою зміст повідомлення, а семантично значима інформація, що змінює стан отримувача – зміст відображення даного повідомлення, чи, відповідно, сприйняття отримувачем «вхідної» інформації.

О. Н. Подорова–Анікіна та В. П. Мілецький апелюють до того, що реалізація процесу політичної комунікації неможлива без створення політичної інформації, пов'язаної з цілеспрямованою діяльністю політичних акторів, відображенням їх інтересів, намірів і цілей по відношенню до отримувача інформації [8, с. 31–32].

А. І. Соловйов вважає, що політична комунікація – це процес встановлення цілеспрямовано–осмислених контактів між комунікаторами і реципієнтами за посередництва політичної інформації. Тобто процес комунікації неможливий без ініціатора, який, усвідомлено передаючи повідомлення, переслідує певну ціль. Політична інформація – це ті відомості, які обирає відправник з потоку різноманітних даних для підготовки і прийняття ним рішень в сфері державної влади або виконання функцій [9, с. 390].

К. Кузьміна серед елементів комунікації особливу увагу звертає не лише на політичну інформацію, але й іншу інформацію. Якщо політична інформація повинна нести певне політичне смислове навантаження, під іншою інформацією мається на увазі соціальна, правова,

психологічна, особистісна інформація [5, с. 13].

У даному контексті виникає необхідність уточнення понять «політична інформація» і «політично значима інформація». Перше поняття стосується змісту повідомлень про явища, факти і події, що відбуваються в політичній сфері суспільства. Обсяг другого поняття охоплює зміст усієї сукупності повідомлень, які змінюють стан політичних акторів у процесі їх громадсько–практичної діяльності. Відповідно політична значимість «вхідної» інформації залежить від кожної конкретної ситуації.

У той же час елементом політично значимої інформації може стати зміст повідомлення про події в іншій сфері суспільного життя, що торкається інтересів якого–небудь політичного актора. Це можуть бути відомості про факти зі сфери економіки (наприклад, інформація про економічні показники розвитку регіону чи країни в період передвиборчої кампанії), науки, мистецтва, культури і навіть інформація суто технічного характеру (наприклад, характеристики національної системи протиракетної оборони, що розробляються в США і становлять об'єкт зацікавлення спецслужб багатьох держав) [3, с. 34–42].

Оскільки комунікація орієнтує реципієнта на передаване повідомлення, то політична інформація, яку воно містить, може носити спонукальний або констатуючий характер. В першому випадку це виражається в наказі, проханні чи пораді, спрямованих на активізацію відповідних дій, в другому – повідомлення носять нейтральний характер [4, с. 314].

М. Брунова вважає, що під поняттям «політична інформація» слід розуміти не просто інформаційне повідомлення від джерела до адресата, а завжди виключно сукупність власне інформаційного повідомлення і оціночних стандартів комунікатора. Ну думку дослідниці, саме об'єм інформації буде визначати характер комунікації, наприклад різницю між пропагандою і політичною рекламою. Адже політична реклама і пропаганда мають на меті розповсюдження не інформації, а попередньо сформульованих ідей, прямих звернень до почуттів і емоцій людей. Незважаючи на ідентичність матерії політичної інформації в політичній рекламі і пропаганді, основою для диференціації стають об'єм, внутрішні структурні зв'язки моделей і часові характеристики повідомлень [1, с. 148].

А. Манойло класифікує інформацію за ступенем впорядкованості, формою закріплення, доступністю, змістом (сфера застосування, цінність інформації в часовому розрізі, призначення), затратами інтелектуальної праці людини на створення інформації [6, с. 34]. Дослідник виокремлює поняття «викривленої інформації», яку модифікували з метою реалізації деструктивних цілей. Такі трансформації та зміни інформації або процесів її функціонування використовуються для психологічних маніпуляцій та маніпулятивних впливів на особистість та суспільство.

Диференціація викривленої інформації можлива в порівнянні з її антиподами, тобто інформацією, необхідною для нормального функціонування елементів політичної системи суспільства [6, с. 37–38]:

1. Об'єктивна – фальсифікована інформація. Політична боротьба досить часто супроводжується свідомою чи несвідомою «фальсифікацією» об'єктивної інформації.

2. Системна – дезорієнтуюча інформація. Дезорієнтуюча інформація може використовуватись для

підміни системної політичної інформації, наприклад при визначенні позицій суспільства в історичному процесі, у відносинах з іншими державами.

3. Організована – деморалізуюча інформація. Якщо організованість інформації сприяє впорядкуванню моральних принципів, економічних вимог, то деморалізуюча інформація здатна трансформувати політичні цінності, спровокувавши «стрибок політичних ідей», порушення послідовності висновків, тверджень, хаотичність, незавершеність думок, непослідовність поведінки.

4. Достатня – ентропійна політична інформація. Достатня політична інформація характеризується стислою викладом, переконливістю і обґрунтованістю. На противагу їй ентропійна інформація є дуже «об'ємною», необґрунтованою, що скоріше дезорієнтує реципієнта, ніж переконує.

5. Соціалізуюча політична інформація – політична дезінформація. Інформація першого типу відображає результати трансформації вихідних відомостей про соціально-політичну ситуацію і напрямки її розвитку в форму зрозумілих і переконливих для більшості населення нових алгоритмів і стереотипів соціальної поведінки, адекватних соціальній дійсності. Другий тип інформації – це неправдиві повідомлення, що під видом істинних здатні ввести в оману громадську думку.

6. Конкретна політична інформація – дезорганізуюча політична інформація, яка руйнує систему адміністративного управління, громадський порядок і спричиняє розпад господарської та фінансової діяльності.

7. Необхідна інформація – дезінтегруюча політична інформація, під впливом якої цілісне суспільство може розпасти на частини, що конкурують і конфліктують між собою. Найбільш негативним наслідком впливу такої інформації може стати громадянська війна.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Інформація є важливим елементом процесу політичної комунікації, адже вона спонукає реципієнтів до дій політичного значення, уможливує передачу політичного досвіду, структурує політичне життя. Відправнику ж необхідно відібрати потрібну інформацію залежно від виконуваних функцій та напрацьованих політичних рішень. Політична комунікація передбачає використання політичної та політично значимої (соціальної, правової, психологічної, особистісної) інформації як сукупності повідомлень про події, факти та явища в політичній сфері суспільства чи здатних вплинути на позиції політичних акторів. Спонукальний чи констатуючий характер політичної інформації визначається установками відправника по відношенню до реципієнта. Оскільки політична інформація передбачає поєднання інформаційного повідомлення і оціночних стандартів комунікатора, то критеріями її типологізації слугуватимуть часові характеристики, внутрішні структурні зв'язки та об'єм повідомлень, ступінь впорядкованості, форма закріплення, доступність, затрати на створення.

Список використаних джерел

1. Брунова М. Я. Политическая коммуникация с точки зрения теории информации / М. Я. Брунова // Государство и гражданское общество. Знание. Умение. Понимание. – 2007. – №3. – С.147–152.
2. Ганжуров Ю. Политическая коммуникация: проблемы структуризации [Электронный ресурс] / Юрий Ганжуров // Политический менеджмент. – 2004. – №2. – С.121–129. – Режим доступа до журн.: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/11771>

3. Грачев М. Н. К вопросу об определении понятий «политическая коммуникация» и «политическая информация» / М. Н. Грачев // Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер.: Политология. – 2003. – №4. – С.34–42.

4. Ирхин Ю. В. Политология / Ирхин Ю. В., Зотов Д. В., Зотова Л. В. – М.: Юрист, 2002. – 511 с.

5. Кузьмина Е. А. Механизм политической коммуникации и факторы его эффективности: теоретико-методологический анализ [Текст]: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Кузьмина Екатерина Александровна. – Саратов: Саратовская государственная юридическая академия, 2013. – 20 с.

6. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях: Монография / Манойло А. В. – М.: МИФИ, 2003. – 388 с.

7. Матвиенко О. В. Основы информационного менеджмента: [навч. посібник] / О. В. Матвиенко. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 128 с.

8. Подорова–Аникина О. Н. Коми региональное измерение социодинамики политических коммуникаций современной России / О. Н. Подорова–Аникина, В. П. Милецкий. – Ухта: УГТУ, 2013. – 166 с.

9. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: учеб. для студентов вузов / А. И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 559 с.

References

1. Brunova M. Ja. Politicheskaja komunikacija s točki zrenija teorii informacii / M. Ja. Brunova // Gosudarstvo i grazhdanskoe obshhestvo. Znanie. Umenie. Ponimanie. – 2007. – №3. – S.147–152.

2. Ganzhurov Ju. Politychna komunikacija: problemy strukturyzacji' [Elektronnyj resurs] / Jurij Ganzhurov // Politychnyj menedzhment. – 2004. – №2. – S.121–129. – Rezhym dostupu do zhurn.: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/11771>

3. Grachev M. N. K voprosu ob opredelenii ponjatij «politicheskaja kommunikacija» i «politicheskaja informacija» / M. N. Grachev // Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. – Ser.: Politologija. – 2003. – №4. – S.34–42.

4. Irhin Ju. V. Politologija / Irhin Ju. V., Zotov D. V., Zotova L. V. – M.: Jurist, 2002. – 511 s.

5. Kuz'mina E. A. Mehanizm politicheskoi komunikacii i faktory ego jeffektivnosti: teoretiko-metodologicheskij analiz [Tekst]: avtoref. dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.01 / Kuz'mina Ekaterina Aleksandrovna. – Saratov: Saratovskaja gosudarstvennaja juridicheskaja akademija, 2013. – 20 s.

6. Manojlo A. V. Gosudarstvennaja informacionnaja politika v osobyh uslovijah: Monografija / Manojlo A. V. – M.: MIFI, 2003. – 388 s.

7. Matvijenko O. V. Osnovy informacijnoho menedzhmentu: [navch. posibnyk] / O. V. Matvijenko. – K.: Centr navchal'noi' literatury, 2004. – 128 s.

8. Podorova–Anikina O. N. Komi regional'noe izmerenie sociodinamiki politicheskikh komunikacij sovremennoj Rossii / O. N. Podorova–Anikina, V. P. Mileckij. – Uhta: UGTU, 2013. – 166 s.

9. Solov'ev A. I. Politologija: Politicheskaja teorija, politicheskie tehnologii: ucheb. dlja studentov vuzov / A. I. Solov'ev. – M.: Aspekt Press, 2003. – 559 s.

Shymanova O. V., Phd, associate professor of humanities disciplines, Lviv State University of Physical Culture (Ukraine, Lviv), olga_shymanova@mail.ru

Differentiation information in political communication

In this article it's analyzed the basic criteria of differentiation information in political communication. Political communication involves the use of political and politically significant (social, legal, psychological, personal) information as a set of reports about events, facts and phenomena in politics or can influence the positions of political actors. Incentive or ascertaining the nature of political attitudes sender information is determined in relation to the recipient. Political information involves a combination of informational messages and valuation standards communicator. The criteria of the typology can be time characteristics, the internal structural relationships and communications capacity, degree of order, a form of consolidation, availability, cost of establishment.

Keywords: political information, politically significant information, political communication.

***

УДК 327.5(73+540.1)

Худолій А. О.,
доктор політичних наук, професор, професор
кафедри політології, Факультет політико-
інформаційного менеджменту, Національний
університет «Острозька Академія» (Україна, Острог),
toliy65@yahoo.com

США–ІРП НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: КООПЕРАЦІЯ ЧИ КОНФРОНТАЦІЯ?

Мета статті полягає в аналізі зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки та Ісламської Республіки Пакистан в регіоні Південна Азія. Проаналізовано особливості зовнішньополітичних кроків, здійснених Вашингтоном та Ісламабадом упродовж 2008–2017 років. Розглянуто етапи розвитку американо–пакистанських відносин упродовж зазначеного періоду. Виявлено, що основою зовнішньої політики обох країн служили прагматичні інтереси.

Деталізовано здобутки та недоліки зовнішньополітичного курсу США та ІРП з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників. У ході дослідження було застосовано метод політологічного аналізу та івент-аналіз. Прагматичні та системні методи уможливили аналіз процесу міжнародних відносин за певними форматами: США – Пакистан, США – Афганістан, Пакистан – Афганістан.

Ключові слова: регіональна політика, Південна Азія, зовнішня політика, США, Пакистан, Афганістан, безпека регіону.

Поліцентрична система міжнародних відносин, що почала формуватися на початку ХХІ століття не залишила Сполученим Штатам Америки вибору – Вашингтон докладає максимум зусиль для того, щоб зберегти ключові позиції в основних цивілізаційних регіонах, одним із яких є Південна Азія. В «Стратегії національної безпеки», прийнятій в 2010 році, за каденції Б. Обама, зазначено, що в світі стає більше нових «центрів впливу», з якими США повинні взаємодіяти (Китай, Індія та Росія). Згадуються регіональні «центри впливу» (Бразилія, Індонезія, ПАР, Саудівська Аравія) [25, с. 40–43].

В умовах формування багатополярного світу актуальним є дослідження зовнішньополітичного курсу та мотивів регіональних акторів, діяльність яких впливає на формування порядку денного як регіонального, так і глобального рівня. Зокрема, актуальним є аналіз американо–пакистанських відносин, оскільки Ісламська Республіка Пакистан чинить відчутний вплив на політику країн Південно–Азійського регіону. Зовнішньополітичні амбіції Пакистану змушують реагувати на його поведінку Індію, КНР, РФ і звісно ж США, які намагаються зберегти традиційні сфери впливу в Південній Азії та Азійсько–Тихоокеанському регіоні.

Метою даної статті є аналіз відносин між Сполученими Штатами Америки та Ісламською Республікою Пакистан в Південній Азії на початку ХХІ століття.

Актуальним є аналіз регіональної політики ІРП та вплив Сполучених Штатів Америки на Ісламабад, що значною мірою впливає на перебіг подій у Південній Азії. Актуальність дослідження полягає у спробі описати періоди та інтенсивність розвитку американо–пакистанських відносин упродовж 2008–2017 рр. Вивчення американо–пакистанських відносин є актуальним з точки зору збереження балансу сил в регіоні Південна Азія. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

– Описати характер американо–пакистанських відносин упродовж 2008–2017 рр.;

– Виявити та описати етапи розвитку відносин між двома країнами.

Зовнішня політика Ісламської Республіки Пакистан у ХХІ столітті не стала предметом поглибленого вивчення.

Дослідження останніх років свідчать про те, що існує обмежена кількість досліджень, присвячених зовнішній політиці Пакистану та окремі статті, спрямовані на дослідження окремих аспектів американо–пакистанських відносин. Причиною наукової прогалини вбачаємо у слабких міждержавних, політичних, економічних і культурних відносин між двома країнами. Водночас, з точки зору міжнародних відносин, ІРП має вдале географічне розташування та значний економічний і військовий потенціал, що в сукупності чинників змушує науковців розглядати Ісламабад як одного з ключових акторів регіональної політики.

Політичну ситуацію в Південно–Азійському регіоні та американо–пакистанські відносини досліджувало чимало науковців, які акцентували увагу на різних аспектах цієї проблеми. Серед них чимало українських, російських і західних.

Серед досліджень українських науковців слід окремо зазначити праці І. Тихоненко [16; 17], Є. В. Крижка [8], А. Кобзаренка [7].

Російські науковці, серед яких В. Белокреніцький [2], О. В. Воробйов [5] та інші присвятили свої дослідження різним аспектам Південно–Азійського регіону. Зарубіжні дослідники, серед яких Х. Хаккані [22], Г. Коплі та П. Хуссейн [21], М. Зауддін [29] також долучилися до вивчення даної проблематики. Кожен із зазначених авторів вивчав той або інший аспект зовнішньої політики Пакистану.

Окремі аспекти регіональної політики досліджували українські науковці, серед яких гідне місце посідає І. Тихоненко, яка вивчала питання регіональної безпеки Південної Азії та роль Ісламабаду як актора впливу в даному регіоні. Є. В. Крижка аналізував політику Сполучених Штатів щодо Пакистану упродовж 1990–2008 років. А. Кобзаренко здійснив аналіз поточного політичного становища в Пакистані у контексті його впливу на розвиток регіону Південна Азія та світу, а також національних інтересів України. Дослідник висвітлив чинники формування поточної політичної ситуації в Пакистані, деталізував інтереси світових держав у цій країні, визначив потенційні інтереси України в Пакистані.

Питання американо–пакистанських відносин доповнили дослідження російських науковців, серед яких слід зазначити В. Я. Белокреніцького [2], В. М. Москаленка [10]. Науковці вивчали питання двосторонніх відносин США та ІРП, описали ці взаємовідносини з точки зору цілей, завдань та досягнутих результатів. Деталізовано питання політичної ситуації в Ісламській Республіці Пакистан, проблеми релігійного екстремізму та тероризму, політичного розвитку регіону Південна Азія тощо. Широкому колу питань, що торкаються двосторонніх відносин між Вашингтоном та Ісламабадом на початку ХХІ століття, від питань геополітики до внутрішньополітичного розвитку Пакистану, були присвячені праці С. М. Кузнецова [9], М. Ю. Морозової [11], С. Н. Сотнікова [14], М. В. Братерського [3] та інших. С. М. Кузнецов здійснив аналіз політики ІРП в регіоні Південна Азія з урахування чинника геополітичного розташування держави. М. Ю. Морозова досліджувала воєнну політику Ісламабаду та її вплив на баланс сил в регіоні. Тему воєнної політики Пакистану продовжив В. І. Сотніков, який торкнувся ядерної зброї та її розробок в Пакистані. М. В. Братерський безпосередньо

досліджував політику Вашингтону та посилення ролі регіональних держав в Азії. Г. Коплі та П. Хуссейн описали роль Пакистану на регіональному та глобальному рівні міжнародних відносин. М. Зауддін зосередив увагу на досягненнях Ісламської Республіки Пакистан у зовнішньополітичній сфері [29]. Проте американо-пакистанські відносини – упродовж 2008–2017 років залишилися поза увагою науковців.

Стан міжнародної системи зазнає впливу не лише глобалізації, але й характеризується посиленням тенденції до регіоналізації та глокалізації. Регіони поступово перетворюються на самостійні сили і в них формується основа для розвитку країн, що там розташовані. Сучасна світ-система – нестабільне середовище в межах парадигми Дж. Розенау [15]. Поділяємо думку американського дослідника про те, що упродовж наступних років збережеться перспектива конфліктів інтересів геополітичних і регіональних акторів.

На політичній карті світу існують регіони стабільності та «регіони підвищеної конфліктності», до якого ми відносимо Південну Азію. Вона залишається одним із потенційно найконфліктніших регіонів світу не лише тому, що в ній триває перманентне асиметричне протистояння між Індією та Пакистаном, але й через напружені відносини Індії та Китаю, стратегічні інтереси яких не завжди співпадають. Наявність різних національних інтересів, політичних систем, релігійна гетерогенність доповнює геостратегічний фактор.

США відводять Пакистану важливу роль у своїй глобальній стратегії, передусім у контексті використання цієї країни в якості регіонального контрбалансу зростаючому впливу Китаю, Індії та Росії. Адміністрація Дж. Буша–молодшого, визнаючи лідерство офіційного Нью-Делі в питаннях регіональної безпеки, зважає на Ісламабад як інструмент протистояння екстремізму та тероризму на глобальному рівні [1, с. 10].

Американо-пакистанські відносини упродовж 2008–2017 років були складними, оскільки на них накладає відбиток цілий комплекс внутрішніх і зовнішніх факторів, здатних не просто вплинути, але й діаметрально їх змінити [4, с. 40]. Двосторонні відносини ускладнювалися не лише мінливою політикою Ісламабаду, але й постійними порушеннями з боку Сполучених Штатів, які відверто ігнорували думку уряду цієї країни. Одним із ключових подразників для Пакистану слугує постійне порушення американськими безпілотними літальними апаратами повітряного простору Пакистану та удари, яких вони завдають по терористах у важкодоступних районах біля кордону з Афганістаном (в Зоні племен). Такі атаки призводять до значних жертв серед мирного населення. Загальна кількість цивільних, що загинули внаслідок ударів, завданих американськими безпілотниками упродовж 2004–2014 рр., налічує 416 до 951 людину, серед яких було 168–200 дітей [27].

Барак Обама в рамках свого візиту до Афганістану в липні 2008 р. у складі делегації Сенату оприлюднив своє бачення завдань політики США в рамках антитерористичної кампанії, що, на його думку, потребують перегляду. Зокрема, у «доктрині Обама» провідне місце в діях антитерористичної коаліції відводиться не Іраку, а Афганістану, американська присутність в якому має суттєво посилитися за рахунок згортання операції в Іраку та перегрупування іракського контингенту американських

військ (пропонувалося додатково перемістити до Афганістану 2–3 бригади). За даних умов Пакистану відводилась роль ключового союзника, що мав забезпечити як підтримку військ в Афганістані, так і повну ліквідацію сил «Аль-Каїди» та «Талібану» на своїй території. У баченні Обама США повинні в разі потреби застосувати щодо Пакистану тиск, змушуючи його до активніших дій проти терористів, а також мають самостійно діяти на його території. Частиною «доктрини Обама» вже було використано тодішньою адміністрацією США – на початку грудня був оприлюднений план додаткового розміщення в Афганістані до 7000 американських військових вже у першій половині 2009 р.

Важливим компонентом нової американської стратегії у Південній Азії став також задекларований Б. Ріделем, радником Б. Обама з питань Південної Азії, план підтримки США нормалізації індійсько-пакистанських відносин, зокрема й шляхом «вирішення проблеми Кашміру», як необхідної передумови посилення позицій Пакистану в боротьбі з міжнародним тероризмом. Покращення відносин Делі й Ісламабаду розглядається й як важлива передумова залучення до врегулювання ситуації в Афганістані впливових регіональних та світових держав – передусім самих Індії та Пакистану, а також КНР, Росії та Ірану [7].

США найбільш зацікавлені у збереженні в Пакистані сильної влади, здатної забезпечити контроль над країною та протидіяти релігійним екстремістам. Саме тому адміністрація Дж. Буша послідовно підтримувала недемократичний режим П. Мушаррафа, вбачаючи в ньому гарантію того, що Пакистан не перетвориться на джерело загроз міжнародній безпеці. Демократичні адміністрації США традиційно підтримували демократичні уряди Пакистану й негативно ставились до військових режимів, тому Б. Обама намагався підтримати позиції А. Зардарі. Б. Обама був зацікавлений у зміцненні коаліційного уряду ПНП (Пакистанської народної партії) та МЛП–Н (Мусульманської ліги Пакистану–Наваз) як сили, що потенційно може ефективно протидіяти ісламістам у країні й ліквідувати сили, що надають підтримку «Талібану» в Афганістані. У свою чергу, чинний на той час демократичний уряд Пакистану об'єктивно потребував зовнішньої підтримки в боротьбі за вплив у країні з армією та тісно пов'язаними з нею ісламістами. Мали місце й суперечності, що могли перешкодити зміцненню пакистано-американських зв'язків. До них можна віднести згадані наміри Б. Обама продовжити практику прямих дій американських військ на території Пакистану, а також створити сильну, контрольовану США, структуру влади в Афганістані.

У контексті завдання американськими військами ударів по території Пакистану можна припустити існування неофіційної домовленості між П. Мушаррафом та керівництвом США або між пакистанськими та американськими військовими, що санкціонують дії військ США. Найвірогіднішим сценарієм розвитку є подолання напруженості шляхом санкціонування Пакистаном дій армії США на його території, можливо – у формі спільних дій із пакистанською армією [7].

Намір Б. Обама запровадити в Афганістані сильну владу, що спиралася б на потужну армію, входить у суперечність з однією з основ регіональної політики Пакистану – лінії на ослаблення Афганістану та

забезпечення контролю над ним. Сильний Афганістан, з точки зору Ісламабаду, є загрозою територіальній цілісності Пакистану (потенційно претендуючи на заселені пуштунами ПЗПП (Північно-західна прикордонна провінція), Зону племен і окремі райони Белуджистану) і послаблює обороноздатність Пакистану в разі можливого зіткнення з Індією. Тому керівництво Пакистану, передусім – керівництво збройних сил, не зацікавлене у зміцненні центрального уряду в Кабулі [7].

До погіршення двосторонніх відносин у 2011 році призвела операція спеціальних сил призначення Сполучених Штатів з метою усунення Осамі бен Ладена, про яку керівництво США не попередило Ісламабад, чим викликало скандал. Ситуація ускладнилась інцидентом 26 листопада 2011 року, коли стався обстріл позицій пакистанських військ американською авіацією, внаслідок чого загинуло 24 пакистанські військовослужбовці. У відповідь, командував пакистанською армією генерал Ашвак Первез Кіані віддав наказ збивати американські бойові літаки, а влада Пакистану на декілька місяців перекрила південний маршрут забезпечення військ коаліції НАТО в Афганістані. Маршрут відкрили лише в червні 2012 року [19].

Після виборів 2013 року, коли посаду прем'єр-міністра Пакистану обійняв Наваз Шаріф відносини між США та Пакистаном почали поліпшуватись. В серпні 2013 р. після результатів візиту державного секретаря США Джона Керрі в Пакистані оголосили про відновлення стратегічного діалогу. Хоча атаки американських безпілотників продовжувались, проте це не завадило Н. Шаріфу відвідати Америку з дружнім візитом в жовтні 2013 року.

Зміна тональності обох сторін має своє пояснення. Головна причина полягає в тому, що напередодні виведення військ міжнародної коаліції із Афганістану, роль Пакистану як близького сусіда цієї країни, який має потужні інструменти впливу на внутрішньо афганські сили (талібів), в очах США суттєво зростає. А псувати відносини з країною за умов різкого скорочення присутності американців в Афганістані – зрозуміло, не в інтересах Америки. А для Пакистану – зближення з Вашингтоном – це гарантія і надалі отримувати суттєву фінансову допомогу, яку США неодноразово заморожували в попередні роки. Напередодні візиту Н. Шаріфа до США в жовтні 2013 року американський Конгрес прийняв рішення розморозити пакет воєнної та економічної допомоги Пакистану на суму 1,6 млрд. доларів. Незважаючи на те, що в конгресі є сили, що виступають проти допомоги ІРП, пакет фінансової підтримки (менше 1 млрд. дол.) заплановано виділити на 2015 рік [20].

Дотепер в Сполучених Штатах триває дискусія чи можна довіряти Пакистану. В колі американських політиків зміцнюється думка про те, що Ісламська Республіка Пакистан – ненадійний союзник. Фахівці по Пакистану, включно з військовими істориками по Південній Азії вважають, що ставлення пакистанців до «Талібану» сьогодні таке ж як їхнє ставлення до моджахедів у 1980-х. Вони їм не подобаються, вони хочуть від них звільнитися, проте вважають їх борцями проти іноземних завойовників. Тому в самій країні існує стійка опозиція до закликів взяти участь в американській війні проти народу, якого вважають захисником своєї

країни [18].

Не варто ігнорувати той факт, що Америка здійснює військову агресію в Пакистані, внаслідок якої гинуть цивільні. Це і численні атаки безпілотників і знищення терориста Осамі бен Ладена і загибель пакистанських військових. Ситуацію ускладнює той факт, що Пуштунські племена, що порушують кордон між Пакистаном і Афганістаном, так і не змирилось із Лінією Дюрана, встановлену британцями.

На фоні похолодання відносин між державами в 2016 році, Вашингтон висунув Пакистану нові вимоги: 1) проведення воєнних операцій з метою ліквідувати мережу Хаккані; 2) не допустити базування бойовиків Хаккані на пакистанській території; 3) координувати дії з владою Афганістану в боротьбі з загрозою тероризму в пакистано-афганських прикордонних областях; 4) звільнити лікаря Шакіла Афріді із в'язниці, якого США вважають героєм (пакистанська влада звинувачує його в розкритті місця перебування Осамі бен Ладена в 2011 р.). Серед нових вимог – переконати владу Пакистану не застосовувати воєнні або якісь інші заходи або обладнання, надані США в межах програми допомоги, для переслідування груп меншин. Висуваючи вимоги, Пентагон намагався здійснити тиск на воєнне крило Пакистану з метою активізувати дії проти афганської мережі Хаккані [13].

Непослідовні дії США в регіоні опосередковано сприяли посиленню суперечностей між Кабулом та Ісламабадом, особливо в питанні контролю за кордоном. Іншими словами, своїми діями США «підняли» конфлікт на регіональний рівень, забувши про пріоритетну ціль – процес перемовин між владою Кабулу та афганськими талібами.

Незважаючи на протиріччя між державами, риторика політиків Пакистану лунає на користь розвитку двосторонніх відносин. У 2016 році Міністр закордонних справ Пакистану Саргадж Азіз заявив, що його країна хотіла б працювати з новообраним президентом США Д. Трампом на підставі спільних інтересів у боротьбі з тероризмом, – йдеться у повідомленні. В інтерв'ю для пакистанського каналу Geo News, Азіз зазначив, що допомагає вести переговори щодо політичного врегулювання в Афганістані, що є ще однією сферою, де Пакистан і США могли б працювати разом. Слід додати, що на офіційному сайті ІРП подано базові принципи зовнішньої політики Пакистану, серед яких зазначено: «Сполучені Штати є одним із найважливіших економічних та інвестиційних партнерів Пакистану» [23].

Як відомо, Д. Трамп неодноразово публічно критикував Пакистан з приводу боротьби з одними ісламськими угрупованнями і терпимості до інших. Азіз визнав критику, але сказав, що така політика країни «в минулому» [22].

23 січня 2017 року Б. Бгутто Зардарі, лідера ПНП офіційно запросили до Вашингтону, до Інституту миру, для обговорення питання американо-пакистанських відносин і перспективи подальшого розвитку. На порядку денному стояли питання внутрішньої безпеки Пакистану, взаємовідносин Пакистану і сусідніх країн, політичних і демократичних змін.

Для стабільності Пакистану важливо мати безпечний Афганістан, проте в Кабулі немає єдності і такий стан речей не сприяє мирному врегулюванню конфлікту.

Нестабільність Афганістану може поширитись на інші держави і стати загрозою їхній безпеці. ІРП та США мають життєво важливі інтереси. Пакистанці допомагають американцям в Афганістані заради збереження власної стабільності та безпеки своїх кордонів. Водночас є й позитивні моменти політики ІРП. Президент Зардарі відвідав КНР, Іран та підписав пакистансько-іранський контракт по газогону [26].

Новообраний президент США Д. Трамп вже назвав Кашмір джерелом напруження двох держав [28]. Очевидним є той факт, що Америка зацікавлена в Пакистані як союзнику, який є стримуючим фактором у протистоянні з КНР, яка кинула виклик в регіоні не лише Вашингтону, але й Делі. Перед адміністрацією Д. Трампа стоїть завдання, яке попередньому керівництву Білого дому вирішити не вдалося, а саме – перетворити Пакистан на надійного союзника США, як торгового, так і інвестиційного партнера. Цілі США слід об'єднати з цілями Пакистану і спрямувати їх в єдине русло. Аналітики радять Трампу утриматися від втручання в індійсько-пакистанський конфлікт через Кашмір і зосередитись на дипломатичній ізоляції Пакистану від підтримки терористичних груп. Адміністрації Трампа рекомендують визнати той факт, що Пакистан не є союзником Сполучених Штатів, тому його не слід подавати як союзника, проте залишити можливість стати союзником Америки в майбутньому. Слід продовжити гуманітарні та соціальні програми допомоги цивільному населенню Пакистану. Неодмінним кроком вважається політика посилення контертерористичних заходів і допомоги Пакистану у боротьбі з тероризмом. Водночас, Америка залишає за собою право використовувати безпілотними у боротьбі з терористами на території Пакистану. Новій адміністрації слід подати уряду Пакистану перелік заходів, спрямованих на припинення підтримки терористичних груп, афганських талібів і мережі Хаккані. Керівництву США слід уникати повного розриву відносин з ІРП [22].

В самому Пакистані лунає критика політики США щодо Пакистану. Генерал-лейтенант Азім Баджа, керівник відділу по зв'язках з громадськістю збройних сил Пакистану в інтерв'ю телерадіокомпанії «Німецька хвиля» розкритикував американську операцію із використанням дронів, внаслідок якої було вбито колишнього керівника «Талібану» муллу Ахтара Мансура. Він зауважив, що США проігнорували владу Пакистану, оскільки не повідомили про операцію, незважаючи на те, що ІРП є союзником Вашингтону у боротьбі з тероризмом у Південній Азії. Ситуацію погіршує той факт, що вбитий керівник «Талібану» був учасником процесу примирення в Афганістані [24].

Події останніх років свідчать про зміни в зовнішній політиці Пакистану. ІРП зробила заявку на входження в ШОС, що є позитивним сигналом для світових потуг, таких як Китай, США та РФ. Такий крок свідчить про те, що Ісламабад готовий іти на компроміси та шукати порозуміння з регіональними та світовими гравцями. Процедура прийому Пакистану в ШОС розпочалася в 2015 році. В червні 2016 р. керівники членів Шанхайської Організації Співробітництва на саміті в Узбекистані підписали меморандум про вступ до організації Пакистану та Індії, які до цього мали статус спостерігачів [6].

Політику Сполучених Штатів щодо Пакистану на початку XXI століття визначали національні інтереси,

в першу чергу, питання безпеки США та реалізація геополітичних інтересів. Фінансово-економічна підтримка та воєнно-технічне співробітництво були і залишаються засобами, що зміцнюють взаєморозуміння між країнами по інших питаннях, важливіших для Америки.

Аналіз двосторонніх відносин свідчить про те, що в зовнішній політиці Сполучених Штатів щодо Пакистану спостерігається традиційна нестабільність. Моделі політичних відносин та співробітництва з Ісламською Республікою Пакистан формувалися в XX столітті, а в XXI столітті адміністрації США продовжили відносини, залишивши їх майже без змін. Імовірно, що в середньо терміновій перспективі в політиці Вашингтону домінуватимуть питання регіональної та глобальної безпеки. Безпекову ситуацію в Південній Азії погіршує факт слабкості центральної влади в Ісламабаді, її нездатність контролювати перебіг подій в окремих регіонах країни, значний вплив військових кіл на уряд. Вважаємо, що вплив США на Пакистан зростає з урахування зростаючої ролі та потужності КНР в регіоні. Вашингтон спробує використати Пакистан як противагу Китаю.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в аналізі пакистансько-китайських відносин, розвиток яких, пов'язаний із безпекою регіону.

Список використаних джерел

1. Баєнкова Є. В. Еволюція взаємовідносин у трикутнику Індія – КНР – США в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / Є. В. Баєнкова. – Київ, 2008. – 15 с.
2. Белокреницький В. Я. История Пакистана. XX век / В. Я. Белокреницький, В. Н. Москаленко. – М.: ИВ РАН, Крафт, 2008. – 576 с.
3. Братерский М. В. Вашингтон и новые региональные державы в Азии // США: экономика, политика, культура. – 2007. – №3. – С.35–39.
4. Волхонский Б. М. Америко-пакистанские отношения при правительстве Наваза Шарифа / Б. М. Волхонский // Проблемы национальной стратегии. – 2015. – №1 (28). – С.40–53.
5. Воробьев А. В. Политика США в отношении Исламской Республики Пакистан на рубеже XX–XXI вв.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / А. В. Воробьев. – Казань, 2011. – 24 с.
6. Главы стран ШОС подписали меморандум о присоединении Индии и Пакистана. 24.06.2016 [Электронный ресурс] // РИА Новости. – Режим доступа: <https://ria.ru/world/20160624/1450882403.html>
7. Кобзаренко А. Суспільно-політичне становище в Пакистані: наслідки для регіональної та глобальної політики [Електронне джерело] / Кобзаренко А. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/monitor/february2009/6.htm>
8. Крижко Є. В. США як фактор зовнішньої політики Пакистану / Є. В. Крижко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип.107 (Частина II). – С.110–117.
9. Кузнецов С. Н. Геополитическое положение Пакистана и региональная среда // Ближний Восток и современность. Сб. статей. – М.: ИИИИВВ, 2006. – Вып.29. – С.151–162.
10. Москаленко В. Н. Пакистан и ШОС [Электронный ресурс] / Москаленко В. Н. // Сайт Института Ближнего Востока. 2006. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/27-06-06.htm>
11. Морозова М. Ю. Пакистан: вооруженные силы и военная политика // Азия и Африка сегодня. – 1997. – №8. – С.16–21.
12. Пакистан хоче співпрацювати з Трампом у боротьбі з тероризмом [Електронне джерело] // Укрінформ. 10.11.2016. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2118022-pakistan-hoce-spirv-racuvati-z-trampom-u-borotbi-z-terorizmom.html>
13. Пакистан–США: «братья по оружию» или вновь непримиримые оппоненты [Электронный ресурс]. 24 июля 2016. – Режим доступа: <http://geo-politica.info/pakistanssha-bratya-po-oruzhiyu-ili-vnov-neprimirime-opponenty.html>

14. Сотников В. И. «Исламская» бомба Пакистана и ее актуальность в связи с угрозами международных террористов // Ислам на современном Востоке. Сб. статей. – М.: Крафт +, 2004. – С.322–336.
15. Розенау Дж. Н. Турбулентность в мировой политике [Электронный ресурс] / Дж. Н. Розенау. – Режим доступа: <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVsdGRvbWVpbnxwb2xpdGljYWVpcmF8Z3g6M2RjMWU2NjA1ODE1YW11Yw>
16. Тихоненко І. Афганський фактор у відносинах Пакистан–США / І. Тихоненко // «Американська історія та політика»: науковий журнал. – К.: «ІМВ», 2016. – №2. – С.170–177.
17. Тихоненко І. Південноазійський регіональний комплекс безпеки на сучасному етапі / І. Тихоненко // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2015. – Вип.36. Ч.3. – С.60–65.
18. Abdul Haq. US Bombs are Boosting the Taliban / Abdul Haq // Guardian (London), 2 Nov. 2001. Excerpted from 1 October 2001 Interview with Anatol Lieven.
19. After long closure, NATO supplies enter Afghanistan from Pakistan [Electronic resource] // Reuters: website. 2012. July 5. – Access mode: <http://www.reuters.com/article/2012/07/05/us-nato-idUSBRE86408120120705>
20. Congress rejects move to stop US funding for Pakistan // Dawn: website. 2014. June 23. – Access mode: <http://www.dawn.com/news/1114562/congress-rejects-move-to-stop-us-funding-for-pakistan>
21. Copley G. R. Pakistan: a global strategic lynchpin // Copley G. R., Hussain P. A. – Alexandria– International Strategic Studies Association, 2008. – 320 p.
22. Haqqani Husain. Anew US Approach to Pakistan: Enforcing Aid Conditions Without Cutting Ties / Haqqani Husain. Lisa Curtis. – February 2017. – Washington, D.C.: Hudson Institute. – 18 p.
23. Guiding Principles of Pakistan's Foreign Policy [Electronic resource] // Official Site of Ministry of Foreign Affairs. Government of Pakistan. – Access mode: <http://www.mofa.gov.pk/>
24. International community has not done enough for us: Asim Bajwa [Electronic resource] // GEO TW. World News. June 23, 2016. – Access mode: <https://www.geo.tv/latest/108334-International-community-has-not-done-enough-for-us-Asim-Bajwa>
25. National Security Strategy of the United States. May 2010. – Washington, DC. 2010. – 52 p.
26. Sayed Abid. US Pakistan Relations [Electronic resource]. February 3, 2017 / Sayed Abid. – Access mode: <http://www.atlascorps.org/blog/?p=14582>
27. Serle J. Monthly Updates on the Covert War January 2014 Update: US Covert Actions in Pakistan, Yemen and Somalia / Jack Serle, Alice K. Ross // The Bureau of Investigative Journalism: website, 2014, February 3. – Access mode: <http://www.thebureauinvestigates.com/2014/02/03/january-2014-update-us-covert-actions-in-pakistan-yemen-and-somalia/>
28. Siddhant M. India–Pakistan ‘tinderbox’ to test Donald Trump's foreign policy [Electronic resource] / Mohan Siddhant // The Washington Times. Nov. 20, 2016. – Access mode: <http://www.washingtontimes.com/news/2016/nov/20/india-pakistan-tinderbox-to-test-donald-trumps-for/>
29. Ziauddin Muhammad. The Ten Achievements: Pakistan's Foreign Policy [Electronic resource] // News Line. July 29, 2016. – Access mode: <http://newslineimagazine.com/magazine/ten-achievements-pakistans-foreign-policy/>
1. Bajenkova Je. V. Evoljucija vzajemovidnosyn u trykutnyku Indija – KNR – SShA v umovah globalizacii: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: spec. 23.00.04 «politychni problemy mizhnarodnyh system ta global'nogo rozvytku» / Je. V. Bajenkova. – Kyi'v, 2008. – 15 s.
2. Belokrenickij V. Ja. Istorija Pakistana. XX vek / V. Ja. Belokrenickij, V. N. Moskalenko. – M.: IV RAN, Kraft, 2008. – 576 s.
3. Braterskij M. V. Vashington i novye regional'nye derzhavy v Azii // SShA: jekonomika, politika, kul'tura. – 2007. – №3. – S.35–39.
4. Volhonskij B. M. Amerikano-pakistanskije otnoshenija pri pravitel'stve Navaza Sharifa / B. M. Volhonskij // Problemy nacional'noj strategii. – 2015. – №1 (28). – S.40–53.
5. Vorob'ev A. V. Politika SShA v otnoshenii Islamskoj Respubliki Pakistan na rubezhe XX–XXI vv.: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: spec. 07.00.03 «Vseobshhaja istorija» / A. V. Vorob'ev. – Kazan', 2011. – 24 s.
6. Glavy stran ShOS podpisali memorandum o prisoedinenii Indii i Pakistana. 24.06.2016 [Elektronnyj resurs] // RIA Novosti. – Rezhim dostupa: <https://ria.ru/world/20160624/1450882403.html>
7. Kobzarenko A. Suspil'no-politychne stanovyshe v Pakystani: naslidky dlja regional'noi ta global'noi polityky [Elektronne dzherelo] / Kobzarenko A. – Rezhym dostupu: <http://old.niss.gov.ua/monitor/february2009/6.htm>
8. Kryzhko Je. V. SShA jak faktor zovnishn'oi polityky Pakystanu / Je. V. Kryzhko // Aktual'ni problemy mizhnarodnyh vidnosyn. – 2012. – Vyp.107 (Chastyna II). – S.110–117.
9. Kuznecov S. N. Geopoliticheskoe polozenie Pakistana i regional'naja sreda // Blizhnij Vostok i sovremennost'. Sb. statej. – M.: IIIiBV, 2006. – Vyp.29. – S.151–162.
10. Moskalenko V. N. Pakistan i ShOS [Elektronnyj resurs] / Moskalenko V. N. // Sajt Instituta Blizhnego Vostoka. 2006. – Rezhim dostupa: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/27-06-06.htm>
11. Morozova M. Ju. Pakistan: vooruzhennye sily i voennaja politika // Azija i Afrika segodnja. – 1997. – №8. – S.16–21.
12. Pakystan hoche spivpracjuvaty z Trampom u borot'bi z teroryzmoz [Elektronne dzherelo] // Ukrinform. 10.11.2016. – Rezhym dostupa: <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2118022-pakistan-hoche-spivpracjuvaty-z-trampom-u-borotbi-z-teroryzmoz.html>
13. Pakistan–SShA: «brat'ja po oruzhiju» ili vnov' neprimirimye opponenty [Elektronnyj resurs]. 24 iulja 2016. – Rezhim dostupa: <http://geo-politica.info/pakistanssha-bratya-po-oruzhiyu-ili-vnov-neprimirimye-opponenty.html>
14. Сотников В. И. «Исламская» бомба Пакистана и ее актуальность в связи с угрозами международных террористов // Ислам на современном Востоке. Сб. статей. – М.: Kraft +, 2004. – С.322–336.
15. Rozenau Dzh. N. Turbulentnost' v mirovoj politike [Elektronnyj resurs] / Dzh. N. Rozenau. – Rezhim dostupa: <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVsdGRvbWVpbnxwb2xpdGljYWVpcmF8Z3g6M2RjMWU2NjA1ODE1YW11Yw>
16. Tyhonenko I. Afgans'kyj faktor u vidnosynah Pakystan–SShA / I. Tyhonenko // «Amerykans'ka istorija ta polityka»: naukovyj zhurnal. – K.: «ІМВ», 2016. – №2. – S.170–177.
17. Tyhonenko I. Pivdennoazijs'kyj regional'nyj kompleks bezpeky na suchasnomu etapi / I. Tyhonenko // Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija Mizhnarodni vidnosyny. – 2015. – Vyp.36. Ch.3. – S.60–65.
18. Abdul Haq. US Bombs are Boosting the Taliban / Abdul Haq // Guardian (London), 2 Nov. 2001. Excerpted from 1 October 2001 Interview with Anatol Lieven.
19. After long closure, NATO supplies enter Afghanistan from Pakistan [Electronic resource] // Reuters: website. 2012. July 5. – Access mode: <http://www.reuters.com/article/2012/07/05/us-nato-idUSBRE86408120120705>
20. Congress rejects move to stop US funding for Pakistan // Dawn: website. 2014. June 23. – Access mode: <http://www.dawn.com/news/1114562/congress-rejects-move-to-stop-us-funding-for-pakistan>
21. Copley G. R. Pakistan: a global strategic lynchpin // Copley G. R., Hussain P. A. – Alexandria– International Strategic Studies Association, 2008. – 320 p.
22. Haqqani Husain. Anew US Approach to Pakistan: Enforcing Aid Conditions Without Cutting Ties / Haqqani Husain. Lisa Curtis. – February 2017. – Washington, D.C.: Hudson Institute. – 18 p.
23. Guiding Principles of Pakistan's Foreign Policy [Electronic resource] // Official Site of Ministry of Foreign Affairs. Government of Pakistan. – Access mode: <http://www.mofa.gov.pk/>
24. International community has not done enough for us: Asim Bajwa [Electronic resource] // GEO TW. World News. June 23, 2016. – Access mode: <https://www.geo.tv/latest/108334-International-community-has-not-done-enough-for-us-Asim-Bajwa>
25. National Security Strategy of the United States. May 2010. – Washington, DC. 2010. – 52 p.
26. Sayed Abid. US Pakistan Relations [Electronic resource]. February 3, 2017 / Sayed Abid. – Access mode: <http://www.atlascorps.org/blog/?p=14582>
27. Serle J. Monthly Updates on the Covert War January 2014 Update: US Covert Actions in Pakistan, Yemen and Somalia / Jack Serle, Alice K. Ross // The Bureau of Investigative Journalism: website, 2014, February 3. – Access mode: <http://www.thebureauinvestigates.com/2014/02/03/january-2014-update-us-covert-actions-in-pakistan-yemen-and-somalia/>
28. Siddhant M. India–Pakistan ‘tinderbox’ to test Donald Trump's foreign policy [Electronic resource] / Mohan Siddhant // The Washington Times. Nov. 20, 2016. – Access mode: <http://www.washingtontimes.com/news/2016/nov/20/india-pakistan-tinderbox-to-test-donald-trumps-for/>

References

- Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»

29. Ziauddin Muhammad. The Ten Achievements: Pakistan's Foreign Policy [Electronic resource] // News Line. July 29, 2016. – Access mode: <http://newsline.com/magazine/ten-achievements-pakistans-foreign-policy/>

Khudoliy A. O., Doctor of Political Science, professor, Department of Political Science, The Faculty of Political Studies and Information Management, Ostroh Academy National University (Ukraine, Ostroh), toliy65@yahoo.com

The USA and the IRP at the Beginning of the 21st century: cooperation or confrontation?

The purpose of the article is in analyzing of foreign policy of the United States of America and the Islamic Republic of Pakistan in the region of South Asia. Foreign policy steps made by Washington and Islamabad during 2008–2017 are analyzed. Stages of American and Pakistan relationships at the beginning of the 21st century are identified and described. Pragmatic interests of both countries served as basis for the foreign policy course during the period described.

Achievements and drawbacks of foreign policy courses of the USA and the IRP along with inner and outer policy factors are analyzed in details. Methods of political science analysis along with event-analysis are applied in the research. Pragmatic and systemic methods were useful in analyzing the process of international relations according to the following formats: the USA and Pakistan, the USA and Afghanistan, Pakistan and Afghanistan.

Keywords: regional policy, South Asia, foreign policy, the USA, Pakistan, Afghanistan, security of the region.

* * *

УДК 321.013

Шапошніков А. О.,

аспірант кафедри політичних наук філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), antim.shaposhnikov@gmail.com

ІНСТИТУЦІЙНА НЕСПРОМОЖНІСТЬ ЯК ОЗНАКА КВАЗІДЕРЖАВИ (НА ПРИКЛАДІ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН ЄВРОПИ ТА АЗІЇ)

Інституційна неспроможність – це характеристика держави, яка знає трудніше через неоліки в побудові своїх інститутів та зв'язків між ними в рамках єдиної політичної системи. Особливо схильні до цього ризику держави, які створюються з нуля або переживають глибокі перетворення, як це трапилося в постсоціалістичних країнах чверть століття тому. При цьому існує можливість перетворення держави на квазідержаву – політичне утворення, яке претендує на роль держави, але об'єктивно нею не є. Через інституційну неспроможність, яка може проявлятися в різних формах, наприклад міжнародній ізоляції або паралічі системи силових структур, держава стає слабкою і неієднаною, ризикуючи при цьому взагалі припинити своє існування. Досвід постсоціалістичних країн свідчить, що в разі проведення глибоких реформ, спрямованих на побудову сильних державних інститутів, інституційну неспроможність можна перемогти.

Ключові слова: віртуальна держава/мікронація, інституційна неспроможність, квазідержави, невизнана держава.

Кінець ХХ століття позначився в політичній історії людства завершенням «холодної війни» та розпадом світової соціалістичної системи. При цьому десятки країн розпочали перехід до демократичного політичного режиму та ринкової економіки, на політичній мапі світу з'явилося більше 20 незалежних держав-членів ООН, а також низка невизнаних держав, значна частина яких існує і зараз.

Процеси демократизації, державного та національного будівництва далеко не завжди були мирними та успішними. Локальні конфлікти на околицях колишнього СРСР, серія війн в колишній Югославії, нинішня війна на сході України засвідчили, що відмови від планової економіки та однопартійної системи недостатньо для побудови стійкої демократії та процвітаючої економіки. Грубі помилки, допущені при створенні державних та суспільних інститутів на теренах зниклої соціалістичної системи, призвели до того, що деякі з державних новоутворень

так і не стали державами у повному сенсі цього слова, а відбулися як слабкі та несамостійні квазідержави. Прикладом можуть слугувати як деякі країни-члени ООН на Балканах чи в Центральній Азії, так і невизнані держави, утворені проросійськими сепаратистами по всьому пострадянському простору.

Слабкі інститути – не єдина, проте надзвичайно болісна проблема значної кількості держав і майже всіх квазідержав. Інституційна недосконалість може стати причиною їхньої повної або часткової безпорадності у проведенні внутрішньої та зовнішньої політики. Ці негативні явища загрожують створенням нових джерел нестабільності в Євразійському регіоні. Таким чином, розуміння того, як інституційна неспроможність впливає на процес створення та функціонування квазідержави, а також винайдення способів її подолання, є нагальним теоретичним та практичним завданням низки суспільних наук, зокрема політології, конфліктології, теорії держави і права, державного управління тощо.

Проблематика квазідержав, аспектів їхнього функціонування та трансформації, до яких, зокрема, належить інституційна неспроможність, перетворень та конфліктів в постсоціалістичних країнах знайшла своє відображення у працях таких авторів, як О. Баранецька, Л. Бердегулова, С. Гейтс, Д. Гелденхейс, Р. Джексон, В. Лемак і Д. Пеца, П. Лукічов і А. Скорик, Є. Мелешкіна, Ф. Попов, П. Расмуссен, Н. Хома та інші.

Метою статті є обґрунтування тези про інституційну неспроможність як необхідну передумову виникнення та водночас ознаку квазідержави.

Мета зумовлює постановку наступних завдань статті:

- Дати визначення квазідержави та інституційної неспроможності;
- Виокремити різновиди інституційної неспроможності держав та квазідержав;
- З'ясувати, яким чином інституційна неспроможність проявлялася у розвитку сучасних постсоціалістичних країн Європи та Азії.

Квазідержави – це політичне утворення, що позиціонує себе як державу, але насправді нею не є. Префікс «квазі-», що перекладається прикметниками «уявна» чи «фантомна» або префіксами «псевдо-» або «лже-» підкреслює, що ці суб'єкти політики не володіють однією або кількома ознаками держави. Це поняття було запропоноване американським науковцем Р. Джексоном в другій половині 80-х рр. ХХ ст. для позначення низки країн Азії та Африки, які отримали незалежність під час процесу деколонізації у 60–80-х рр., але зіткнулися з серйозними труднощами в процесі державного будівництва [10]. З точки зору автора, проголошення їх державами та набуття повноправного членства в міжнародній спільноті було дещо передчасним.

Згодом вживання цього терміну значно розширилося. Перш за все, поняття «квазідержави» проникло в мову публіцистики та пропаганди, де його активно застосовують для зневажливого найменування недружніх до автора чи його замовника країн. У свою чергу, наукові дослідження у цій галузі здебільшого зосереджені на вивченні окремих різновидів квазідержав, зокрема невизнаних держав та держав-невдач, як в загальних рисах, так і на конкретних прикладах, що так часто трапляються серед постсоціалістичних країн. Водночас саме поняття «квазідержави», причини виникнення,

аспекти функціонування та механізми трансформації цікавлять наукову спільноту значно менше.

Квазідержаву можна визначити як суб'єкт політики, що позиціонує себе як держава, проте де-юре та (або) де-факто такою не є, і при цьому безперервно існує (існував) щонайменше 3 роки. Останнє положення (вимога щодо мінімального терміну існування в часі) було запропоноване південноафриканським дослідником Д. Гелденхейсом [9, р. 41], який є автором поняття «спірна держава», яке до певної міри синонімічне поняттю «квазідержави». На думку науковця, трирічний термін дозволяє політичному утворенню стати достатньо стійким та стабільним, і водночас дає змогу накопичити достатній обсяг відомостей для аналізу конкретної квазідержави.

Значення інститутів для держави, особливо новоствореної, складно переоцінити. Приміром, Список крихких держав (англ. Fragile State Index), який щорічно складається американським Фондом Миру та широко застосовується в порівняльній політології, складається за сумою 12 показників, 3 з яких стосуються державних інститутів. Ці параметри – «державна легітимність», «державні послуги», «права людини і верховенство права» [7] безпосередньо характеризують державні інститути та їхню роботу. Незадовільні показники за цими напрямками свідчать про серйозні розлади в системі державного управління, що підриває інституційну спроможність держави.

Група західних науковців на чолі з С. Гейтсом визначає інституційну спроможність як набір інститутів, що посилюють один одного [8, р. 894]. Слабкість, тобто неналежна робота одного чи кількох інститутів, послаблює систему в цілому. Саме тому в цій системі координат, на думку авторів, найстійкішими політичними системами є демократична та авторитарна.

З огляду на те, що поняття інституційної неспроможності широко застосовується в економічній науці, доцільним видається навести визначення, наведене в роботі українського економіста О. Баранецької: «відсутність чіткого планування, прогнозування та визначення відповідальних інституцій..., а також недостатня їх взаємоузгодженість між собою» [1, с. 53]. Адаптуючи цю дефініцію до політичної науки, можна визначити інституційну неспроможність як характеристику складної політичної системи (держави чи квазідержави), що полягає в існуванні значних вад її інститутів та суперечностях між ними, які зумовлені недосконалою внутрішньою організацією цих інститутів.

Надзвичайно важливо відмежувати інституційну неспроможність держави від її функціональної недієздатності. Якщо перша риса засвідчує недоліки в конструкції держави та її інститутів, то друга є ознакою їхньої неналежної роботи, тобто нездатності виконувати притаманні їм функції – наприклад, підтримання громадського порядку чи друку грошей. Також варто відзначити, що зазвичай функціональна недієздатність є наслідком інституційної неспроможності, а не навпаки. Політична практика свідчить, що в екстремальних ситуаціях (наприклад, зовнішньої агресії, передачі влади внаслідок виборів, системного реформування, стихійного лиха, довготривалої політичної кризи тощо) нерідко недієздатними виявляються навіть зразково організовані інститути. Водночас ці два негативних явища можуть існувати і окремо одне від одного.

Тією чи іншою мірою вищезазначені проблеми стосуються більшої частини держав світу. Приміром, навіть спецслужби Західної Європи виявилися безпорадними проти терористичних актів, організованих «Ісламською державою», а Японія мала великі труднощі з подоланням наслідків аварії на АЕС «Фукусіма-1». Проте накопичення проблем, пов'язаних з інституційною неспроможністю держави, неминуче призводить до загального її ослаблення та падіння авторитету у світі, тобто перетворює на квазідержаву. Натомість системні реформи в політико-правовій системі та послідовні кроки в оптимізації функціонування державної машини можуть достатньо швидко повернути чи надати державі силу та авторитет, що, власне, і дають право називатися державою у повному сенсі цього слова.

На початку 90-х рр. XX ст. постсоціалістичні країни зіткнулися з обома проблемами – як інституційною неспроможністю, так і функціональною недієздатністю. Проте на шляху політичних та економічних перетворень вибір моделі розвитку залежав саме від стратегії реформування інститутів. Зокрема, С. Мелешкіна сформулювала 2 такі стратегії. Перша з них, радикальна, передбачає, максимально короткий перехідний період, що вимагає сприятливих умов та значних ресурсів для успіху. Друга, градуалістська, виступає за збереження спадкоємності старих та нових інститутів. Водночас стратегія непослідовного здійснення інституційних реформ, яка намагається поєднати дві попередні, затягує і ускладнює процес державного будівництва, що несе ризик перетворення новонародженої країни на квазідержаву [5, с. 124–125]. При цьому саме хронічна інституційна неспроможність буде причиною цього процесу.

Найвідомішими антикризовими програмами пострадянського простору, що створили низку нових інститутів або перебудували вже існуючі, традиційно називають економічні реформи в Польщі під проводом Л. Бальцеровича, економічні реформи в Росії під керівництвом С. Гайдара, всеосяжні реформи в Грузії часів президентства М. Саакашвілі.

Проте незалежно від обраної стратегії дій, інституційна неспроможність загрожує будь-якій країні, особливо новоствореній чи тій, що перебуває на етапі глибокого реформування. В таких період як ніколи високий ризик перетворення держави та квазідержави. Можна виокремити такі форми інституційної неспроможності, що однаково небезпечні як для сильних, так і слабких державних та державоподібних утворень:

1. Інституційна неспроможність, пов'язана зі створенням нової держави. Процес державотворення – довгий та копіткий: поява власного законодавства, органів влади, військових та правоохоронних формувань, структур громадянського суспільства вимагають чіткої координації зусиль «батьків-засновників», а також населення держави. Якщо процес державотворення розтягується в часі чи наражається на численні внутрішні та зовнішні перепони, можна говорити про появу квазідержави.

Слід зазначити, що зазвичай цей процес не проходить мирно. Наприклад, досвід Хорватії першої половини 90-х рр., яскраво ілюструє, як відбувається процес державотворення в умовах боротьби за територіальну цілісність. З огляду на втрату контролю над деякими регіонами країни та через обмежене міжнародно-правове визнання, 25 років тому Хорватія являла собою

квазідержаву. Проте швидка та ефективна розбудова державних інститутів, перш за все армії та дипломатичної служби, забезпечили передумови для успішного проведення військової операції «Буря» у 1995 році, яка є до певної міри еталоном для вирішення проблем з сепаратизмом силовим шляхом. Як зазначив відомий хорватський державний діяч та дипломат Х. Качіч, «акцією Хорватського війська припинені страждання вимученого населення так званих «зон безпеки», а також поліпшено хиткий авторитет ООН» [2, с. 556]. Таким чином, Хорватія завдяки ефективно організованим інститутам, по-перше, змогла провести таку військову операцію, по-друге, здобула підтримку міжнародної спільноти, по-третє, змінила ситуацію на краще для мешканців територій, де проходила ця операція.

2. Інституційна неспроможність, пов'язана з недосконалою формою державного правління чи державного устрою. Зазвичай ці суперечності закладені в конституцію країни, і саме тому вони вкрай важко піддаються змінам. Прикладами такої неспроможності може бути складна законотворча процедура (особливо характерна для країн з двопалатним парламентом), складна, зазвичай змішана, чи малорезультативна виборча система, що має наслідком фрагментованість парламенту та регулярні дострокові вибори, дуалізм виконавчої влади (конфлікт з приводу повноважень між главою держави і главою уряду), відсутність реального поділу влади (зазвичай полягає у контролі виконавчої влади над законодавчою або судовою).

Прикладом цього різновиду інституційної неспроможності є тривалий конституційний конфлікт між російським парламентом та президентом Єльциним, що склався у 1992–1993 рр. Застаріла конституція країни, що залишилася з радянських часів, не забезпечувала діяльність механізму стримувань та противаг. Приміром, достатньо проста процедура імпичменту глави держави 3'їздом народних депутатів (надпарламентською структурою) не урівноважувалася правом президента розпустити Верховну Раду (парламент) чи 3'їзд, про що зазначено в розділі 13 та статті 121–10 тодішньої конституції [3]. В підсумку Єльцин в неконституційний спосіб припинив повноваження Ради та 3'їзду, що призвело до громадянського протистояння з численними людськими жертвами.

3. Інституційна неспроможність, пов'язана з правовою системою. Перш за все, це різноманітні архаїзми чи прогалини в законодавстві. Перші характерні для давніх держав з усталеними правовими традиціями або, навпаки, для молодих держав, що успадкували застаріле законодавство іншої держав, другі – для новостворених держав, які лише формують власний корпус законодавства. Водночас будь-які держави потребують постійного вдосконалення законодавства з огляду на науково-технічний прогрес та зміну соціально-економічної, політичної та безпекової ситуації, в якій вони перебувають.

Варто згадати про неодноразове застосування у вітчизняній судовій практиці де-юре чинного Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» 1988 року [6], що передбачає отримання спеціального дозволу для згаданих форм вуличної активності громадян. Органи державної влади

та місцевого самоврядування України неодноразово посилалися на цей формально чинний акт, для заборони акцій протесту та демонстрацій, посилаючись на відсутність в нашій країні власного закону чи іншого акту, який регулював би ці процеси. У 2016 році ця проблема була розв'язана шляхом визнання указу неконституційним, відтак це питання регулюється безпосередньо Конституцією України.

4. Неспроможність, пов'язана зі слабкістю легальних військових та правоохоронних формувань. Слабкість та взаємопоборювання між ними призводить до того, що держава втрачає монополію на насильство, і стає уразливою до зовнішньої агресії, терористичних атак, безпорадна перед проявами сепаратизму та організованої злочинності. При цьому поняття легітимного насильства зникає взагалі, оскільки ослаблення таких державних інститутів, як поліція, армія та спецслужби супроводжуються цілковитим презирством до закону, перш за все конституційних процедур, захисту власності та свободи громадян. Як зазначають В. Лемак і Д. Пеца, аналізуючи досвід Абхазії, «Порушення прав людини на території квазідержав по суті виступає складовою їх урядової політики» [4, с. 152]. У випадку збігу в часі паралічу силового блоку держави та загрози сепаратизму чи зовнішньої агресії, ризик втрати територій, і перетворення держави на квазідержаву вкрай високий.

Наприклад, розглядаючи політичні процеси в Грузії на спочатку 90-х рр., варто згадати, що саме Національна гвардія та військово формування «Мхедрioni» стали рушійною силою неконституційного відсторонення з посади законно обраного президента країни Звіада Гамсахурдіа. Згодом збройне протистояння між зв'язистами та їхніми опонентами призвело до розпорошення сил та фактичною поразкою Грузії у війні в Абхазії, яка завершилася цілковитою втратою контролю Тбілісі над цією автономною республікою, де сепаратисти здобули підтримку з Росії. Аналогічні події в цей же час відбулися в Азербайджані, який втратив Нагірний Карабах та прилегли області, що перейшли під фактичний контроль Вірменії.

5. Інституційна неспроможність, пов'язана з відсутністю міжнародно-правового визнання чи дипломатичною ізоляцією квазідержави. Це має наслідком ускладнення міжнародних контактів та торгівлі, звужує можливості для захисту мешканців квазідержави за кордоном, знижує і без того невисокий авторитет квазідержави у світі. Ця риса найповніше стосується невизнаних держав, міжнародні контакти яких вкрай обмежені. Проте країни, які мають недемократичний політичний режим чи підозрюються у підтримці тероризму, також зазнають серйозних обмежень в проведенні міжнародних контактів, так само, як і їхні мешканці.

Якщо вести мову про невизнані держави, то будь-яка з них зазвичай має державу-протектора, яка надає їм військову, економічну та дипломатичну підтримку, тобто, по суті, і є запорукою їхнього існування. Наприклад, для Нагірного Карабаху таким протектором є Вірменія, для Абхазії – Росія.

Якщо ж вести мову про держави-члени ООН, то найбільш дипломатично ізольованою постсоціалістичною країною новітньої історії була Союзна Республіка Югославія під керівництвом Слободана Мілошевіча. З огляду на низку локальних конфліктів, що велися

Югославію та підтриманими нею сербськими військовими формування у Боснії та Герцеговині, Хорватії і Чорногорії, навесні 1992 р. Рада Безпеки ООН наклала на Югославію економічні санкції, оголосивши їй торговельне ембарго та транспортну блокаду [11]. Заходи виявилися достатньо дієвими – через кілька років більшість військових конфліктів на Балканах завершилися, а Мілошевич втратив владу. Таким чином, дипломатична ізоляція та санкції змусили Югославію спочатку змінити свій політичний курс, а згодом посприяли її розпаду на Сербію, Чорногорію та невизнану державу Косово.

6. Інституційна неспроможність, пов'язана зі слабкістю структур громадянського суспільства. Це особливо велика загроза для країн, що перебувають у стані демократичного транзиту. Відсутність сильного партнера для діалогу із владою – опозиційних партій, вільних ЗМІ та профспілок, громадських організацій може спричинити ризик повернення до автократії або сповзання в анархію. І перший, і другий шлях в кінцевому підсумку ведуть до статусу квазідержави.

Цей тип інституційної неспроможності характерний для більшості країн Центральної Азії, де фактично встановлені однопартійні політичні системи, що контролюються президентами, які керують своїми країнами де-факто пожиттєво.

Варто зазначити, що існує різновид квазідержав, який майже не потерпає від інституційної неспроможності. Це так звані віртуальні держави/мікронації (перше поняття активно застосовується в російськомовній літературі, а друге – в англійській). Це спільнота людей, які з приватною метою, здебільшого ненасильницьким шляхом, імітують діяльність органів державної влади та здійснення певних функцій, притаманних державам. Зазвичай ці люди не проводять серйозної роботи з будівництва державних інститутів, натомість зосереджуючись на розробці державної символіки, випуску квазівалюти, поштових марок, написанні «законів» тощо. Однією з найвідоміших віртуальних держав/мікронацій в постсоціалістичних країнах є Ужупіс, розташований у Вільносі.

Висновки. В процесі державотворення та докорінних економічних та політичних перетворень, які розпочалися у постсоціалістичних країнах на початку 90-х рр. ХХ ст., більшість із них зіткнулися з ризиком інституційної неспроможності. Це характеристика складної політичної системи, що полягає в існуванні вагомих вад її інститутів та суперечностях між ними, які зумовлені недосконалою внутрішньою організацією цих інститутів. Інституційна слабкість держави впродовж тривалого часу може призвести до її перетворення на квазідержаву – політичне утворення, яке позиціонує себе як держава, проте насправді нею не є.

Можна виокремити щонайменше 6 форм інституційної недосконалості: це труднощі, пов'язані зі створенням нової держави, вади у формі державного правління чи устрою, недосконала правова система, параліч системи правопорядку та державної безпеки, міжнародна ізоляція чи невизнання, слабкість структур громадянського суспільства. У випадку їхнього поєднання та існування впродовж довгого періоду часу, держава не може виконувати значну частину своїх функцій. Таким чином, інституційна неспроможність також є неодмінною ознакою квазідержави.

3 інституційною неспроможністю тією чи іншою

мірою зіткнулися всі постсоціалістичні країни Європи та Азії. Досвід успішних програм реформ, під час яких були створені нові та перебудовані старі інститути, наочно проілюстрував, що цю проблему можна і треба долати. Водночас низка військових конфліктів, що дотепер тліють в колишній Югославії та на пострадянському просторі, показують що ця проблема може консервуватися десятиліттями і прирікати мільйони людей на зубожіння.

Слід зауважити, що вищеперелічені 6 форм інституційної неспроможності характерні не лише для квазідержав, а й для деяких стабільних і розвинених країн. Проте у випадку накопичення цих проблем, держава стає слабкою і дисфункціональною та стає на шлях саморуйнування. Водночас швидкі та ефективні реформи, спрямовані на зміцнення державних інститутів неодмінно підвищать якість їхньої роботи та міць держави в цілому.

Список використаних джерел

1. Баранецька О. Актуальні проблеми забезпечення фінансової безпеки України та можливі шляхи її зміцнення / О. Баранецька // Економіка та держава. – 2016. – №10. – С.52–54.
2. Качич Х. Хорватський прорив / Х. Качич. – К.: Темпора, 2012. – 560 с.
3. Конституция (Основной закон) РСФСР от 12 апреля 1978 г. (с изменениями и дополнениями) (прекратила действие) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1978/red_1978/183126/
4. Лемак В., Печа Д. Квазідержави на пострадянському просторі: порівняльно-правові аспекти / В. Лемак, Д. Печа // Форум права. – 2015. – №4. – С.150–154.
5. Мелешкина Е. Государственная состоятельность постсоветских территориальных политий / Е. Мелешкина // Сравнительная политика. – 2012. – №1. – С.118–132.
6. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР». {Указ визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) згідно з Рішенням Конституційного Суду N 6-рп/2016 (v006p710-16) від 08.09.2016} [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88>
7. Fragile States Index 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fsi.fundforpeace.org/rankings-2016>
8. Gates S., Hegre H., Jones M. P., Strand H. Institutional Inconsistency and Political Instability: Polity Duration, 1800–2000 / S. Gates, H. Hegre, M. P. Jones, H. Strand // American Journal of Political Science. – October 2006. – Vol.50, No4. – P.893–908.
9. Geldenhuys D. Contested States in World Politics / D. Geldenhuys. – London: Palgrave Macmillan, 2009. – 295 p.
10. Jackson R. Quasi-States: Sovereignty, International Relations, and the Third World / R. Jackson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 225 p.
11. UN Security Council. Resolution 757 (1992) on 30 May 1991. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/011/16/IMG/NR001116.pdf?OpenElement>

References

1. Baranec'ka O. Aktual'ni problemy zabezpechennja fiskal'noi' bezpeky Ukrainy ta mozhyvi shljahy i'i' zmienennja / O. Baranec'ka // Ekonomika ta derzhava. – 2016. – №10. – S.52–54.
2. Kachych H. Horvats'kyj proryv / H. Kachych. – K.: Tempora, 2012. – 560 s.
3. Konstitucija (Osnovnoj zakon) RSFSR ot 12 aprelja 1978 g. (s izmenenijami i dopolnenijami) (prekratila dejstvie) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1978/red_1978/183126/
4. Lemak V., Peca D. Kvaziderzhavy na postradjans'komu prostori: porivnjal'no-pravovi aspekty / V. Lemak, D. Peca // Forum prava. – 2015. – №4. – S.150–154.
5. Meleshkina E. Gosudarstvennaja sostojatel'nost' postsovetских territorial'nyh politij / E. Meleshkina // Sravnitel'naja politika. – 2012. – №1. – S.118–132.
6. Ukaz Prezjdii' Verhovnoi' Rady SRSR «Pro porjadok organizacij' i provedennja zboriv, mityngiv, vulychnyh pohodiv i demonstracij

v SRSR». {Ukaz vyznalo takym, shho ne vidpovidaє Konstytucii? Ukraїny (je nekonstytucijnym) zgidno z Rishennjam Konstytucijnogo Sudu N 6–rp/2016 (v006p710–16) vid 08.09.2016} [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v9306400–88>

7. Fragile States Index 2016 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://fsi.fundforpeace.org/rankings–2016>

8. Gates S., Hegre H., Jones M. P., Strand H. Institutional Inconsistency and Political Instability: Polity Duration, 1800–2000 / S. Gates, H. Hegre, M. P. Jones, H. Strand // American Journal of Political Science. – October 2006. – Vol. 50, No 4. – P. 893–908.9. Geldenhuys D. Contested States in World Politics / D. Geldenhuys. – London: Palgrave Macmillan, 2009. – 295 p.

10. Jackson R. Quasi–States: Sovereignty, International Relations, and the Third World / R. Jackson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 225 p.

11. UN Security Council. Resolution 757 (1992) on 30 May 1991. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/011/16/IMG/NR001116.pdf?OpenElement>

Shaposhnikov A. O., PhD student, Political Science Department, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), antin.shaposhnikov@gmail.com

Institutional insolvency as a sign of a quasi–state (on the example of post–socialist countries in Europe and Asia)

Institutional inconsistency is defined as the characteristic of the state, which is suffered of shortcomings of constructions of their institutions as well as relations between them within a single political system. The states creating from scratch or undergoing profound transformation are deeply exposed to that risk, as it was in the post–Communist countries a quarter–century ago. In this case state may transform to the quasi–state, political entity present itself as a state, but effectively such is not. A State may become weak and incompetent or cease to exist because of institutional inconsistency manifesting in various forms like international isolation as well as collapse of security and defense authorities. The experience of post–Communist countries shows institutional inadequacy can be overcome by the deep reforms aimed at building the strong government institutions.

Keywords: institutional inconsistency, micronation, quasi–state, unrecognized state

* * *

UDK 327

Набиев Б.,
преподаватель, Бакинский государственный
университет (Азербайджан, Баку),
bextiyar030@hotmail.com

ЗАРУБЕЖНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ, ПОВЛИЯВШИЕ НА ИЗМЕНЕНИЯ ПОРЯДКА В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Изучается часть геополитических теорий, повлиявших на систему международных отношений, рассматриваются причины их возникновения, динамика развития и ареал распространения. Здесь особое внимание уделяется детальному изучению теории с реализацией на глобальном и региональном уровне. В статье были приняты методы информативности и краткого изложения информации.

Ключевые слова: геополитика, теория, глобальная, международная, динамика.

(статья друкується мовою оригіналу)

Ход событий, происходивших в системе международных отношений еще раз доказали что, по верхней шкале поднимается влияние геополитических теории на урегулирования разного рода конфликтов и противоречий, с которыми сталкивается мировая общественность. Главной причиной того является реальность верховенства метода силового вмешательства в решении проблем, возникших по экономическим, политическим, территориальным, этническим, религиозным, идеологическим и т.д. причинам на определенной геополитической зоне. Попытки геополитических сил по расширению военного влияния в зонах, входивших в их сферы влияния, тоже находятся в ряду

причин, превращения данных теории в концептуальную базу государственной политики. Осознание научно – теоретической сути этих геополитических теории в свою очередь требует их системного анализа и ставит в повестку дня.

Теории:

Оформление первых геополитических мыслей в теории. Значение геополитических вопросов для государств, привело к появлению серьезных научно–академических исследований. В ходе исторического процесса некоторые теории и мысли были посвящены изложению геополитических вопросов, старались их классифицировать. Каждая школа или теория возникла, развивалась и оформлялась на определенном историческом этапе и конкретной политической обстановке. Эти факторы повлияли на масштабность, конкретные особенности, принципы, цели и задачи этих теории. Исследование отношений человека к окружающей среде, его поведений начались еще в античности. Древние греки интересовались взаимосвязей общества с географией, Геродот (485–425 до н.э.), Платон (427–347 до н.э.) рассмотрели связи государств с территорией, на которых они возникли.

Аристотель (384–322 до н.э.) привлекая во внимание особенности Афины приводил мысли о том что, для развития этой страны важное значение имеет близко расположенный порт – центр международной торговли, окружение ее с горами и холмами для защиты от внешнего нападения.

Страбон (63 до н.э. – 24 н.э.) тоже старался выделить связи политической и культурной деятельности государств с географией на которой они расположены и в своем многотомнике «География» на примере Римской империи он приходит к такому заключению о том что, эта важная качества сильной централизованной власти и политической системы. Исходя из этой мысли, и учитывая географическое положение, климат и ресурсы Италии, он приводил мысли о возможности превращения этой страны в сильное государства.

Известны исследования римского императора Гай Юли Цезаря (100 до н.э. – 44 н.э.) о влиянии географических факторов к завоеванию этих государств. В своей книге «Галльские войны» он приводит мысли о важных взаимосвязях географии с политикой и стратегией.

Известный мусульманский мыслитель Ибн Халдун (1332–1406) в своей книге «Мукаддиме» выделяет три фундаментальных положения существования «общества» и «цивилизации»: производство необходимых веществ для продолжения жизни, общественная солидарность, защита от внешних угроз. Ибн Халдун также связывает возникновение, развитие и падение государств этими положениями. По его предположениям государство проходит три эволюционных этапа. На первом этапе существует сильное кровное единство и дружба, порожденная общинной солидарностью. Управляющие живут в согласии с управляемыми людьми. Отдельные индивиды участвуют в группе с максимальным желанием. На втором этапе начинается постепенное благо, направление на люксы жизни, ослабевает солидарность, усиливается авторитарное управление. На третьем этапе особо выделяется люксы жизни, сила и полномочия собираются на высшем ранге.

К обоснованным действиям в систематизированном представлении геополитических мыслей. Термин геополитика первым использовал шведский политический

географ Рудольф Кжеллен (1863–1922). Другими научными деятелями и мыслителями, основателями геополитики как отдельной науки являются немец Фредерик Ратзел (1844–1904), англичанин Сир Халфорд Мачкиндер (1861–1947), француз Видал де ля Бланше (1845–1918), американцы Альфред Тхайо Махон (1840–1914), Николас Спукмон (1893–1943) и др.

Представитель английской школы геополитики *Сир Халфорд Джон Мачкиндер* по профессии был политиком, географом и экономистом. Свои геополитические мысли он изложил в 1904 году в статье под названием «*The Geographical Pivot of History*» (*Географический оборот истории*). В книге «*Democratic Ideals and Reality*» (*Демократические идеалы и реальность*) (1919) он выражал мысли о том что, крупные войны, так или иначе, были продуктами отличительного развития народов [8]. По его мнению, геополитическая реальность развивается в направлении расширения империи и создания всемирной державы. Главная причина теоретических поисков Мачкиндера было падение экономической гегемонии Великобритании. Это было связано необходимостью сбережения британских вложений. В его статьях говорилось о том что, Британия так и как Германия тоже страдает от нехватки рынков.

Адмирал *Альфред Тхайер Махан* в книге, «*Влияние морских сил на историю*» печатанной в 1890 году изложил основы «*Теории морской власти*» [9]. В XIX веке в результате промышленного переворота с одной стороны были сделаны новые открытия, а с другой расширились экономические связи. Растущий поиск дополнительных ресурсов и нужда в реализации новых товаров увеличили значение морских путей, растущей технологией были сокращены их расстояние. Не случайно тезис Махи «Властелин морей будет владеть всем миром» появился в то время, когда утратило свое былое значение Великий Шелковый Путь.

Николас Джон Спукман в книге «Стратегия Америки в мировой политике» (1942), вышедшей до включения США во вторую мировую войну и напечатанной после его смерти произведений «*География мира*» [11] выдвинул тезис «*окружной пояс*». Спукман также выдвинул мысль о возможности ограничения США силы своих оппонентов, контролируя приморские страны Европы, Ближнего Востока и Восточной Азии – Тихоокеанского региона. Спукман оценил геополитику в рамках безопасности и обороны США. По его мнению, тот, кто контролирует «страны окружного пояса» будет властвовать в Европе и Азии. А властвующий в Европе и Азии будет хозяином мира.

Автором *Теории воздушной власти* был американский летчик Хауси Скитаклиан. Он выдвинул идею о том что, реализация полного преимущества возможно только воздушной властью. Эта теория была развита при поддержке NASA. Ее называют теорией господства США в космосе, она выражает желание США управлять не только миром, космосом тоже. Наблюдательные спутники и разведывательные спутники США контролируют любую точку на земле.

Началом современной научной геополитики можно считать произведение Фридриха Ратзеля (Friedrich Ratzel), вышедшей в 1897 году «Политическая география». По Ратзелю, политическая география производит информацию для изучения стран. Когда они

получают политическую оценку, могут стать фундаментом геополитической деятельности этих государств.

В книге «Политическая география или транспортная и военная география государств», вышедшей в 1903 году Ратзел развивает эту теорию, и отмечает следующее: «чувство пространства живет веками и придет день, когда заново оживет в качестве отдельной политической мысли». Теория Ратзеля основывается на двух важных факторах – пространства и позиции страны. Позиция страны определяет положение пространства на земле. А пространство определяется рельефными, климатическими качествами, широтой страны и т.д.

Rudolf Kjellen в 1916 году впервые использовал термин геополитики. По его соображениям геополитика есть дисциплина, занимающаяся взаимосвязями государства с окружающей средой на конкретном географическом пространстве. Он считал что, государства как люди владеют умом и разумом, и как в человеческом обществе общаются, двигаются, проводят разные встречи и конференции, живут в мире или воюют, ревнуют друг – друга, дружат или ссорятся.

Karl Haushofer с 1923 года, после смерти Рудольфа Кжеллена, начал выдвигать идеи в Германии. Его мысли повлияли на политику Адольфа Гитлера. По Карлу Хаушоферу геополитика – эта наука, которая занимается исследованием взаимосвязи политической жизни, зависимой от природных факторов и исторического процесса с землей. Хаушофер считает что, расширенное пространство является важным фактором в усилении любого государства.

Теория Евроазиатизма как отдельная идеологическая и геополитическая теория оформилась еще в начале XIX века. Как идея она относится русским ученым, и предполагала соединение тюркских и славянских народов в едином этнокультурном организме, в превращении его реальную силу против Запада. В советский период Евразийская теория превратилась в идеологию стойкости России против США и Европы. С первого взгляда эта была очень привлекательна и на самом деле в корни теории лежали не принципы ученых–тюркологов, которых еще в свое время защищал Лев Гумилев, а интересы России [1].

Мысли евроазиатизма, выраженные в заявлениях Александра Панарина сыграли немалую роль в формировании геополитической теории. Согласно российской теории евроазиатизма Панарин включал географию России в единую Евроазиатскую цивилизацию [2]. В 1929 году происходит раскол в движении евроазиатизма: одна ветвь обосновалась в Праге, другая переместилась в Париж. Парижская община держала тесную связь с советскими органами службы. Возглавляли ее муж русской поэтессы Марины Цветаевой Сергей Эфрон и литератор Дмитрий Святополк–Мирский. А лидер движения князь Н. С. Трубецкой в конце 1920–х годов ушел из движения и посвятил оставшуюся жизнь науке и языковедению.

Новосманнизм. Предполагают что, эта теория связана с выходом турецкой армии в 1974 году в Кипр, а ее реализация началась с переходом под контроль Турции 1/3 части острова. Еще говорят что, эта теория нашла свое отражение во внешней политике бывшего премьера – министра Турции Ахмеда Давудоглы. В ответ на это А. Давудоглы неоднократно выразил мысль о том что, у него нет такой политики под названием новосманнизм. В своей книге «Стратегическая глубина» А. Давудоглы

новоосманізм зв'язує з зовнішньою політикою Тургуту Озала і його називає дипломатичною новизною, яку потрібно освоїти. Іменно по тому його іноді обвиняють в новоосманізмі. Після приходу к владі партії «Справедливість і розвиток» в 2009 році ця думка знову була на порядку денному, а призначення А. Давудоглу на пост прем'єра – міністра країни, здавалося б, говорило про розвиток турецької зовнішньої політики в цьому напрямку. А. Давудоглу на прикладі Ліги Націй, створеної за ініціативою Англії, висловлює думку про можливість створення Турцією Османської Ліги Націй. Він в своєму виступі від 25 квітня 2011 року в Чанаккале сказав: «Мир, відчуждений від нас з нами буде єдиним. Турція в течение 12 років стане світовим державством».

Кавказський дім. С середини 90-х років минулого століття в ролі пламенного пропагандиста і головного гаранту миру, політичної стабільності, економічної і культурної інтеграції на Кавказі виступав президент Азербайджанської Республіки Гейдар Алієв. Він був автором і єдиним провідником концепції «Мир на Кавказі», «Общекавказський дім». Основні ідеї цієї концепції знайшли своє відображення в його виступах, де говорилося: «Наша головна мрія утвердження миру в Азербайджані, на Кавказському регіоні і во всьому світі. Азербайджан як миролюбива країна бажає жити в згоді і взаєморозумінні і співпраці з усіма членами світового співдружства, в першу чергу з сусідніми державами і народами» [3].

Паніранізм. Паніранізм або панфарсізм – ідеологія, яку розповсюдили в Ірані. Наслідками цієї ідеї бажають об'єднання всіх народів Ірану, також осетинів, курдів, таджиків, пуштунов, белуджів, а також інших персоязычних народів в складі єдиного державства. Приверженці цієї ідеї тюркоязычних азербайджанців також включають в цей список, незважаючи на тюркські корені цього народу.

Пантюрнізм. Як пошук спільного майбутнього тюркських народів пантюрнізм виник в Угорщині. Після широкого розповсюдження в тюркському світі турнізму в Османській імперії почалися перші обговорення основних положень цієї ідеології. Завдяки цій ідеології після падіння Османської імперії почалося політичне оформлення цього руху в Турції і в результаті національно – визвольної війни була створена Турецька Республіка. В кінці потоку турнізму Передня і середня Азія, Кавказ і Каспійський регіон отримали загальне ім'я Туран. Турнізм систематизує боротьбу тюркських народів проти агресивних расових ідеологій і об'єднує їх в інтересах збереження.

Пангерманізм. Пангерманізм (Pangermanismus) висловлює думку про об'єднання германоязычних народів в рамках єдиної політичної системи. Перші проповідники цієї ідеології передбачали об'єднання всіх народів, говоривших на германських мовах під владою Великої Німеччини (Großdeutschland) в XIX столітті. В подальшому ця ідеологія стала однією з геополітичних основ фашизму.

Панславізм. Поразка в Кримській війні в 1856 році вивела течію славізму на перший план в Росії. М. Черняєв, К. Аксаков, К. Фадєєв і деякі інші російські історики, і поети підтримували ідею славізму. С підтримкою цих осіб славізм перетворився

в панславізм і став зброєю в руках царя Олександра II, взошедшего на трон після кончини Олександра I в ході Кримської війни. Становлення панславізму як самостійного політичного руху стало можливо завдяки тому, що Росія вибрала його для реалізації своїх імперіалістических інтересів. Відомо, що, панславізм в різні періоди історії виходив на порядок денний. Але США і провідні держави Європи заважали його здійсненню. Розкол славян на православних і католиків також заважав їх об'єднанню. В Польщі, Чехії, Словаччині, Хорватії і Словенії більшість складають слав'яни – католики. Наприклад, в Чехії кількість віруючих становить трохи більше 27% населення. В Словаччині 69% населення католики. В Хорватії до 88% населення слав'яни католицької віри. Проти, 75% населення Чорногорії, 83% населення Болгарії, 85% населення Сербії складають православні. А боснійські слав'яни в період панування Османської імперії прийняли іслам. 67% населення Македонії складають православні, 30% мусульмане.

Панісламізм. Рух, виниклий в кінці XIX – початку XX століття як відповідна реакція мусульманських народів з метою відродження об'єднаної сили ісламу проти втручання Заходу. Традиційно його можна оцінити як повернення до витоків і цінностей Ісламської цивілізації. Політично панісламізм був організований Султаном Абдулхамідом II в інтересах зміцнення позицій і сили інституту халіфа всіх мусульман проти активного втручання Європи в внутрішні справи Османської імперії [4]. Абдулхамід добре розумів, що, слабка Османська імперія знаходиться в небезпеці європейських країн, які поглянули на її величезні території, а його єдиною надією було релігійно – політичне рух панісламізму – об'єднання всіх мусульман під владою султана. Мета Абдулхаміда в проведенні нової політики була привабливою для мусульман світу, живущих за межами Анатолії, їх об'єднання проти світового імперіалізму. Він одночасно використовував свій статус халіфа всіх мусульман світу в проведенні політики панісламізму, суть якої заключається саме в цьому [5].

Проект Великого Близького Сходу. В останнє час, коли в світі відбуваються інтенсивні зміни і процеси відомі під назвою «Проект Великого Близького Сходу» або ж проект «Партнерства для прогресу і процвітання во ім'я спільного майбутнього з розширеним Близьким Сходом і Северо-Африканським регіоном» знову вийшов на порядок денний. Дослідники, політики шукають відповідь на питання, по суті чи деталі даного проекту американського керівництва, який не базується на офіційних державних документах. Перший серйозний удар міжнародного тероризму по США був нанесений в 1990 році, коли були бомбардовані американські посольства в Кенії і Танзанії. С цього часу американське керівництво почало діагностику загрозливого потенціалу глобального тероризму, розглядаючи старі стратегічні звіти, все одно, не змогла дати чіткий прогноз на майбутнє. Після подій 11 вересня виходом з ситуації став «Проект Великого Близького Сходу». Це нападение має важливе значення для повної оцінки потенціалу міжнародного тероризму як реальної загрози всьому світу. С іншої сторони стало ясно, що, класичні методи боротьби

с терроризмам не отвечает на требования. Хот и поздно, но США признала эта и начала поиски способов сущения «болот, где водится террористы». Ясно что, «Проект Великого Ближнего Востока» охватывает не только исламскую географию. Например, видно что, проект не охватывает автономные единицы и федеративные субъекты Российской Федерации, страны Кавказа и Средней Азии, которые входят в сферу влияния России. Но США косвенно продолжает вести работу в этих странах, реализуя свою политику в направлении «Стратегия контроля Евразии».

Панамериканизм. Панамериканизм или же идея американского единства ставит своей целью объединение всех стран Американского континента кроме Канады для облегчения их будущего развития в рамках единой организации. В современное время это движение критикуется борцами за экономическое и социальное развитие Латинской Америки. В начале панамериканизм боролся с европейским империализмом, а теперь стал средством создания глобальной власти США.

Сионизм. По пропаганде сторонников этого движения сионизм – это право еврейского народа на свободное самоопределение и их возвращение на исконные земли, из которых были изгнаны. С первого взгляда это естественное право каждого народа, а на самом деле это движение с самого начала своего основания в конце XIX века по сей день, породило очень много проблем и глобальных противостоянии. Формально сионизм был основан в 1897 году австрийским журналистом Теодором Херзи. Он считал что, евреи не смогут жить спокойно на территории других стран, и для обеспечения их безопасности самый правильный выход – это создание еврейского государства. Поэтому в корни официального сионизма лежит идея возвращения евреев в Палестину и создания там «Еврейского государства». Надо отметить что, с самого начала среди самих евреев отношение к сионизму было не однозначным. Ортодоксальные анти-сионисты, которые выступают против отождествления сионизма с иудаизмом, и считают неправильным такого рода агитация возвращения в Иерусалим. А реформаторы считают неправильным шагом создание самостоятельного еврейского государства из-за того что, еще не произошло формирование еврейской нации.

Панарабизм или новые попытки вокруг арабского национализма. С ослабления Османского управления с XVIII века на арабских землях, находившихся в составе империи, усиливается влияние Западных государств. В начале XIX века под руководством миссионерских лидеров, студенты, получившие высшее образование на Западе здесь начали распространять националистические идеи. В дальнейшем с помощью арабской литературы и исследованиями по истории Ислама эти идеи обогатились и стали систематизироваться. Сторонники этих идей требовали объединение всех арабоязычных народов вне зависимости от религиозной принадлежности. После Наполеоновских завоеваний впервые в Египте произошло национальное пробуждение. Движение, начатое известным египетским интеллектуалом Мухаммедом Аль – Махди были поддержаны передовой прессой Каира, получило окончательное оформление под руководством Мухаммеда Али. Под его руководством было начато школьное движение в Египте и увеличилось число студентов отправленных в западные университеты для получения высшего образования. Школа арабского языка,

основанная 1838 году, стала центром формирования египетской политической мысли и дала арабскому миру таких известных мыслителей как Мухамед Абу–л–Саид и Мухамед Утман, известных переводчиков западной литературы на арабский язык. Таким образом, началось изучение методов модернизация арабского языка и внедрение арабского национализма в Египте. Усиление этого движения связано с именем известного арабского интеллигента как, Рифах Рафии аль Тахтави. Он был основателем Египетского национализма и добился его отделения от законов исламского единства и арабского национализма [6].

Некоторые примеры из геополитической базы Азербайджанской науки. С приобретением и укреплением государственной независимости Азербайджана была создана реальная возможность для проведения геополитических исследований. Естественно, первые исследования в этом направлении проводились подзонтиком других общественных наук. В списке важных вопросов этих исследований на первом месте находятся агрессия Армении против Азербайджана, Региональная политика США, России и других ведущих актеров мировой политики и исследования связанные со странами региона. Ведущая направляющая и концептуальная роль в этом направлении относится произведениям академика Рамиза Мехтиева. В исследованиях академика существует не фрагментное, а концептуальное отношение к поставленным вопросам. Научно–теоретические и практические итоги, сделанные в заключениях этих исследований, играют роли ведущего научного направления специалистам и ученым этой науки. Основной признак, характеризующий политического мировоззрения академика Р. Мехтиева вера в могущественную и творческую силу государства и народа, вооруженной научной идеологией. Труды, написанные академиком в 90–е годы XX века, являются результатом их обогащения научной мысли новыми идеями и наблюдениями опытного государственного деятеля. Он является первым ученым – азербайджанцем, затрагивающим геополитических аспектов трагедии 20 января 1990 года в своем труде «Правды геноцида против азербайджанцев. Баку, 2000». Здесь он придает особое значение становлению политической системы и развитию политического сознания в Азербайджанском обществе: «Независимое государственное строительство в Азербайджане как целенаправленный и последовательный процесс начался в октябре 1993 года». Академик характеризует период с 15 июля по октябрь 1993 года как период важных шагов, предпринятых обществом и государством для выхода из кризиса, и дает периодизацию социально–политической истории, разделив ее на четыре последовательные периоды.

1988–1990–е гг. – период «романтической эйфории»; 1992–1993–е гг. – «период разделения и осознания» в массовом сознании; 1993–1995–е гг. – период напряженных и непримиримых столкновений, победы сознания государственности и независимости; после 1995 года – период «полномасштабного, правового, демократического государственного и строительства и гражданского общества» [14]. В основе концептуальных мыслей академика лежит идея сохранения наследственности при строительстве нового государства.

В контексте геополитических исследований важное значение имеют также труды Али Гасанова. В книгах, охватывающих разные аспекты политических наук, автор затрагивает некоторые геополитические шаги

Азербайджана и других вопросов этой области. В одном из своих произведений он отмечает что, одним из основных приоритетов внешней политики Азербайджана со дня приобретения независимости является сохранение и укрепление государственной независимости, обеспечение безопасности государства и национально-государственных прав связывая его с международной системой безопасности [15].

В категорию важных научных исследований этого направления входят труды Н. Мамедова, среди которых привлекает внимание «Введение в геополитику: II Том. Современные геополитические процессы» [16]. В этом плане двухтомник Н. Мамедова под названием «Введение в геополитику» (Баку: «Азербайджан», 2011), можно отнести в список фундаментальных трудов по всестороннему изучению геополитики. Это своего рода сборник информации по геополитике, теории и доктрин, утвержденных на практике. Здесь дается основные геополитические прогнозы.

В категорию серьезных исследований по некоторым аспектам геополитических вопросов относится труды А. Абасбейли, в которых существуют важные моменты, помогающие понять логику геополитических процессов и практических вопросов по Азербайджану. Его основные труды «Во имя будущего Азербайджана», «Азербайджан в современный период», «Азербайджан в системе международных и региональных организаций», «Кавказская политика России накануне XX столетия», «Внешняя политика Российской Федерации в XXI веке», «Геостратегия XXI века», «Глобализация и система современных международных отношений», «Кавказ в современной геостратегии», «Конфликтология», «Международные отношения: теоретические и практические...», «Некоторые проблемы теории прогнозирования международных отношений», «Дипломатический протокол», «Словарь дипломатических терминов» и т.д. В этих трудах выводится интересные заключения по геополитическим интересам ведущих государств. В книге «Мировая политика» А. Абасбейли дает краткую характеристику трансатлантического партнерства на современном этапе, перечисляет причины укрепления американского влияния в Европейском континенте [17].

Подводя итог вышесказанному, можно привести следующие научные заключения для Азербайджанской геополитической науки:

1. Во-первых, можно сказать что, академические круги Азербайджанской Республики, воспользовавшись, общие позитивные стороны всех этих теории, может формировать свой собственный национально идеологический взгляд. Здесь надо учитывать внутреннее и внешнее положение Азербайджанского государства. Нужно определить понятие позитивности.

2. Во-вторых, в вопросах национальной теоретизации совместно нужно использовать национальную и международную практику. Среди ученых, исследующих геополитические аспекты политической науки, ведущими исследователями являются академик Р. Мехтиев, А. Гасанов, Н. Мамедов, А. Абасбейли и др. Правильное объединение концептуальные мысли этих исследователей с международной практикой можно добиться развития национальной геополитической науки.

3. В-третьих, для развития национальных геополитических учений было бы целесообразным провести

поощрительный конкурс между стратегическими центрами в этой области.

Список использованных источников

1. О туранском элементе в русской культуре // Евразийский временник / Под ред. П. Н. Савицкого, П. П. Сувчинского, Н. С. Трубецкого. – Берлин, 1925. – С.351–377. // О turanskom jelemente v russoj kul'ture // Evrazijskij vremennik / Pod red. P. N. Savickogo, P. P. Suvchinskogo, N. S. Trubeckogo. – Berlin, 1925. – S.351–377.
2. Дарина Григорова Славяноевразийство Александра Панарина. Православный рыцарь постмодерной России. – В.: Вестник Мариупольского Государственного Университета. Серия: История. Политология. – 2013. – Вып.7–8. – С.31–51. // Darina Grigorova Slavjanoevrazijstvo Aleksandra Panarina. Pravoslavnyj rycar' postmodernoj Rossii. – V.: Vestnik Mariupol'skogo Gosudarstvennogo Universiteta. Serija: Istorija. Politologija. – 2013. – Vyp.7–8. – S.31–51.
3. Heydər Əliyev işi – ipək yolu. – Bakı: «Qismət», 2001. – 106 s.
4. Tarık Zafer Tunaya, İslamcılık Akımı, Bilgi Üniversitesi Yayınları. – İstanbul, 2007. – 14 s.
5. İhsan Süreyya Sırma, İ. Abdülhamid'in İslam Birliđi Siyaseti, Beyan yayınları. – İstanbul, 1994. – 60 s.
6. AHMED, Jemelfo. (1960). The IrtellecLualOrigin. Egyptian Nationalism. – London: Oxford University. – P.2–5.
7. Фрэнсис Фукуяма. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / пер. с англ. – М.: АСТ, 2006. – С.4. // Frjensis Fukujama. Sil'noe gosudarstvo: Upravlenie i mirovoj porjadok v XXI veke / per. s angl. – M.: ACT, 2006. – S.4.
8. Halford John Mackinder «The Geographical Pivot of History», Democratic Ideals and Reality, National Defence University Press. – Washington, DC, 1996. – P.175–194.
9. Alfred Thayer Mahan, The Influence of Sea Power Upon History, 1660–178, Little, Brown and Company, 1918; Harvard Universities, 2007.
10. Nicholas John Spykman, The Geography of The Peace, Harcourt, Brace and Company. – New York, 1944.
11. Nicholas John Spykman, America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power, Harcourt, Brace and Company. – New York, 1942.
12. Servet Cömert, Jeopolitik, Jestratejive Strateji, Harp Akademileri Yayınları. – İstanbul, 2000. – S.7.
13. Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəkləri. – Bakı, 2000. – 16 s.
14. Mehdiyev R. Azərbaycanca müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi: uğurlar, problemlər və vəzifələr. – Bakı, 2001. – 254 s.
15. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. – Bakı, 2005. – S.219–247.
16. Məmmədov N. Geosiyasətə giriş: II cild: Müasir geosiyasi proseslər. – Bakı, 2011. – 416 s.
17. Abbasbəyli A. N. Dünya siyasəti Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat–Poliqrafiya Mərkəzi, 2011. – 97 s.

Nabiev B., teacher, Baku State University (Azerbaijan, Baku), bextiyar030@hotmail.com

Foreign and national geopolitical theory that influenced the change of order in the international system

In the paper the part of the geopolitical theory that influenced the system of international relations, is considered their causes, dynamics and development of the area of distribution. It focuses on a detailed study of the theory with the implementation of the global and regional level. The article was accepted methods of informativeness and summary information.

Keywords: geopolitics, theory, global, international, dynamics.

Nabiev B., викладач, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), bextiyar030@hotmail.com

Зарубіжні і національні геополітичні теорії, що вплинули на зміни порядку в системі міжнародних відносин

Вивчається частина геополітичних теорій, що вплинули на систему міжнародних відносин, розглядаються причини їх виникнення, динаміка розвитку та ареал поширення. Тут особлива увага приділяється детальному вивченню теорії з реалізацією на глобальному і регіональному рівні. У статті були прийняті методи інформативності та узагальнення інформації.

Ключові слова: геополітика, теорія, глобальна, міжнародна, динаміка.

***

Трофимов Е. А.,
кандидат политических наук, доцент
(Россия, Благовещенск), trewal15@yandex.ru

РОССИЯ В ФЕНОМЕНОЛОГИИ НЕГАТИВНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ: К ВОПРОСУ О «РУССКОЙ ВЛАСТИ»

Статья посвящена проблеме «Русской власти» и состоит из двух частей (статей). В первой статье рассматривается феномен «негативная политическая нестабильность» и ее основные виды – революция, государственный переворот, реформы / контрреформы. Во второй статье – виды негативной политической нестабильности применительно к российской политике. Предлагается к рассмотрению и обсуждению гомеостатическая концепция возникновения процессов негативной политической нестабильности, раскрывающаяся в наличии зависимости между эволюционной трансформацией социума и балансом как в системе «граждане – гражданское общество – государство», так и составляющих данную систему элементах.

Цель исследования заключается в выявлении причин нелинейности развития российской политики, демифологизации «Русской власти».

Гипотеза исследования: процессы негативной политической нестабильности прямо связаны с моноцентрической организацией российской политики, воспроизводящей «плохой» эквilibrium.

В статье используется неинституциональный подход; диалектический, исторический, логический методы исследования. Феномен власти рассматривается в рамках реляционной концепции. Под нелинейностью развития общества понимается permanently отклоняющийся от общецивилизационной проекции процесс бытования политики.

Ключевые слова: «Русская власть», политическая система, нестабильность, политическое равновесие, моноцентризм, революция, государственный переворот, реформы / контрреформы.

(статья друкується мовою оригіналу)

«Русская власть» рассматривается представителями различных наук – философами, политологами, культурологами, историками, социологами и другими исследователями. Одни из них, его связывают с функционированием особого генетического кода, «матрицы», воспроизводящей соответствующий политический дизайн и политическую культуру населения, отличающую Россию от западной цивилизации. Другие, видят в нем, технологическое сохранение, по сути, архаичной политики, в которой имеется единственный «центр власти» – самодержавный правитель, в ручном режиме регулирующий всю совокупность базовых политических отношений. Автор настоящей статьи является сторонником постмодернистского взгляда на политическую реальность и считает, что «самость», «особость» российского пути, виртуально представленная в сознании населения и элит, является идеологической химерой, препятствующей эволюционному развитию российской политики.

I

Состояние политической нестабильности естественно для социума и связано с наличием в его структуре широкого спектра социальных групп, находящихся в отношении борьбы и конфликта. Степень политической нестабильности в разных социумах и конкретных условиях различна, и способна приводить либо к упадку системы, ее социальному и экономическому истощению и последующему разрушению; либо способствовать развитию политики, позволяя противоборствующим сторонам решать в процессе конфликта имеющиеся противоречия путем выработки компромиссных и (или) консенсусных решений, совершенствующих политическую систему. Как писал основоположник конфликтологии Р. Дарендорф: «...конфликт является отцом всех вещей, т.е. движущей силой изменений, но конфликт не должен быть войной и не должен быть гражданской войной» [14, с. 147].

Негативная политическая нестабильность ведет к росту динамики конфликта, его выходу за границы, где мирное урегулирование и эволюционная трансформация социума становятся невозможными. В результате негативной политической нестабильности возникает революция или государственный переворот. Реформы / контрреформы также свидетельствуют о нахождении социума в диапазоне «негативная политическая нестабильность».

Онтологически революции, государственные перевороты, реформы / контрреформы коррелируют со степенью остроты социальных противоречий, вместе с тем, в их **базовых характеристиках** можно выделить ряд различий, которые заключаются, как минимум, в следующем: а) численном и персональном составе участников события; б) степени детонации события; в) степени идеологизации события; г) степени структурной и функциональной трансформации политической системы, последовавшей после события. То есть, различия между революциями, государственными переворотами, реформами / контрреформами связаны со степенью насыщенности события социальными противоречиями и следующими за ними трансформациями (См. например: [34, с. 219; 36, с. 301]). **Революция – это масштабное событие, включающее в качестве участников практически все социальные группы.**

Перечень участников **государственного переворота** ограничен, **отдельными представителями правящей элиты**, неудовлетворенными властным положением в государственной (или политической) системе и стремящимися усилить влияние на государство или стать частью последнего. Нередко причина возникновения государственных (дворцовых) переворотов заключается в установлении режима единоличного правления, критическом ограничении возможностей для удовлетворения властных амбиций отдельных представителей элитного сообщества или в стремлении держателей собственности тирана в ее присвоении. Самовластие тирана, поставившего себя над другими, приводит к формированию недовольных групп в элите, которые закономерно стремятся ограничить властный потенциал самодержца, осуществляя государственный переворот и, нередко лишая тирана жизни, либо изгоняя его за пределы страны. Мадам де Сталь блестяще назвала эту систему «абсолютной властью ограниченной удавкой». Таким образом, государственный переворот возникает на основе **раскола элиты, конфликта между самодержцем и отдельными группами элитного сообщества**. При этом межэлитный раскол может привести к революции, так как раскол элиты закономерно способствует снижению качества управления, ведет к значительным транзакционным издержкам, оплачивать которые вынуждено население.

Реформы / контрреформы, как правило, рассматриваемые с позитивистских позиций, *de facto* являются показателем неспособности системы справиться с назревшими противоречиями. Исследования реформ / контрреформ свидетельствуют о том, что в стабильно развивающихся политиках не наблюдается «скачков» реформ / контрреформ, отсутствует как догоняющее, так и опережающее развитие. Причины линейности развития социумов с позитивной политической нестабильностью прямо связаны с тем,

что демократические системы подвержены постоянному внутренним и внешним течениям, «бурлению» социальной среды, приводящему к ее гомогенизации.

Если **скорость детонации** революционного события огромна – возникнув в одном центре, революция распространяется на периферию через различные социальные каналы, снося преграды нормативно-правового фундамента – *inter arma silent leges*; то скорость детонации государственного переворота сравнительно ниже – государственные перевороты, как правило, не ведут к радикальной ломке политической, экономической, социальной и правовой систем, которые продолжают действовать при новом персональном составе государства, что сдерживает трансформацию системы и позволяет ее отдельным акторам, включая представителей «старой» элиты, адаптироваться к складывающейся ситуации.

В случае с реформами / контрреформами, скорость распространения события минимальна. В условиях «реформирования» государственные решения нередко носят символический характер и рассчитаны на *captatio benevolentiae*. В ходе реформ / контрреформ выигрывают их инициаторы, то есть действующее государство, «защищающее» с их помощью политические площадки от реальных и потенциальных противников.

Немаловажной отличительной чертой революций, государственных переворотов, реформ / контрреформ является и степень их **идеологизации**. Она максимальна в случае с революциями и минимальна в случае с реформами / контрреформами. Революции носят явно выраженный идеологический характер, их организаторами нередко является новый класс, требующий от государства то, что оно предоставит ему бессильно, как по причине политических, так и экономических соображений. Вместе с тем, с унификацией социальной и ценностной структур социума данная черта революции нуллифицируется, возникают «мирные революции», не имеющие выраженного идеологического (классового) стержня. Государственные перевороты осуществляются представителями господствующей группы, поэтому их идеологическая составляющая не выражена или отсутствует.

Реформы / контрреформы, как правило, носят популистский и инструментальный характер, осуществляются в рамках господствующей идеологии, в интересах господствующих политических групп, но также они могут являться и результатом реальных уступок тем или иным политическим силам, инструментом регулирования конфликта.

Революции, государственные перевороты, реформы / контрреформы приводят к различным **последствиям** в институциональной и функциональной структуре политики. Революционные преобразования могут приводить к качественному изменению формы государственного правления и государственного режима, институционализации новых элементов государственной и, в целом, политической системы, изменению функциональности отдельных структурных элементов политики. Результатом государственного переворота также может стать институционально-функциональная трансформация системы, но степень ее выраженности будет уступать последствиям революционного события. Реформы / контрреформы практически не затрагивают институциональную

трансформацию системы, но способны отразиться на ее функциональной стороне; нередко они осуществляются с целью: а) «зачистки» политического пространства от противников «модернизации», б) удовлетворения амбиций верховного правителя, в) позиционирования суверена к предшественнику и «старому» бюрократическому аппарату, г) увеличения кредита доверия со стороны населения.

Основные отличия перечисленных видов негативной политической нестабильности следует рассматривать с учетом известной степени условности, что подтверждает анализ исследований революций и государственных переворотов [5, с. 37; 11, с. 59; 70, с. 43–44; 71, с. 189, 215; 76, с. 3].

Возникающие в научных кругах дилеммы по вопросу классификации событий негативной политической нестабильности, в будущем, очевидно, будут приводить к появлению новой терминологии. Сегодня же этот процесс находится *in nuce* и проявляется в виде «неточностей», стимулирующих гносеологический потенциал исследователей. Вместе с тем, эти «неточности» уже сегодня могут минимизироваться анализом **процессуальных аспектов** разных видов негативной политической нестабильности.

Исходя из того, что процессуальные аспекты революции достаточно подробно рассмотрены проф. К. Бринтоном [76], внесем ряд дополнений в концепцию американского историка, которые стали очевидными с позиции сегодняшнего опыта, а также обратимся к рассмотрению государственных переворотов и реформ / контрреформ.

Во-первых, соглашаясь с К. Бринтоном в вопросе участия в революции всех социальных групп, заметим, что в определенном смысле революции осуществляют элиты и контрэлиты, которые готовят для осуществления революционного события соответствующий субстрат: первые – непрофессионализмом, утилитарным отношением к управляемому, которых рассматривают как объект для наживы; вторые – формированием негативного образа правящей группы в сознании населения. В условиях атомизации социума, идеи осуществления революции могут созреть и во внеэлитном пространстве, в ходе «восстания масс», когда большинство населения начинает выполнять общественные функции, ранее предоставленные исключительно избранным меньшинствам и перестают «быть послушными этим самым меньшинствам: они не повинуются им, не следуют за ними, не уважают их, а, наоборот, отстраняют и вытесняют их» [51, с. 5]. Следует понимать, что любая идея не возникает спонтанно, а в ее основе лежат необходимые условия, которые с течением времени начинают переводить мысли пассионариев, радикалов различных политических взглядов в материализованные формы.

Во-вторых, на второй стадии предреволюционной ситуации в современном мире особое место начинает занимать социальное неравенство, репродуцирующее в условиях декларируемого политического равенства зависть одних групп населения к другим. Здесь полезно было бы вспомнить Аристотеля, который в «Политике» писал о необходимости принятия законов, препятствующих чрезмерному обогащению узкой группы лиц и необходимости роста «среднего класса», который,

с рядом оговорок является одним из оснований обеспечения позитивной политической нестабильности; а также известную работу Р. Даля [13].

Пролонгация предреволюционной ситуации в предреволюционный период может быть связана с регулированием уровня депривации – осознаваемого разрыва между притязаниями и возможностями их удовлетворения. Притязания формируются в процессе сравнения текущей ситуации с представлением о «норме» ограничений, на которую, в свою очередь, влияют исторические, социальные и манипуляторные факторы, позволяющие сюрреализовать политическую реальность и купировать «выброс» негативной энергии большей части населения.

В-третьих, в современных условиях сдерживание революции достигается, ни сколько физическим устранением протестных слоев общества, а в первую очередь, замедлением темпа развития социума, генерализацией патернализма и патримониализма, возвратом к примордиальным ценностям, а также поиском врагов во внутристрановом пространстве и развязыванием войн. В последних случаях, применяется так называемая технология «встречного пала», используемая при пожаротушениях. В огне внешних войн и внутренних «зачисток» первыми погибают, как правило, романтики или те, кому нечего терять, то есть потенциальная социальная база революционной трансформации. В этом плане актуально звучат слова Дж. Карлина: «Война – это способ богатых людей защитить свои интересы, посылая детей среднего и бедного классов на смерть».

В четвертых, при рассмотрении формирования предреволюционной ситуации следует учесть и такие факторы как «**внешнеполитическое влияние**» и «**циклы развития общества**».

Внешнеполитическое влияние способно играть важную роль на всех стадиях развития предреволюционной и революционной ситуаций, но его степень может преувеличиваться с целью скрыть неэффективность государственного регулирования, витализировать патримониализм, создать образ внешнего врага и консолидировать население вокруг государства. Так, проф. А. В. Манойло в статье «Цветные революции и технологии демонтажа политических режимов» определяет «цветные революции» как технологии осуществления государственных переворотов и внешнего управления политической ситуацией в стране в условиях искусственно созданной политической нестабильности, в которой давление на государство осуществляется в форме политического шантажа с использованием в качестве его инструмента молодежного протестного движения [42].

Абсолютизация внешнеполитического фактора препятствует научному пониманию процесса возникновения революций, необоснованно нуллифицирует роль государства в хаотизации социальных отношений и формировании революционной ситуации. Более того, в стабильно развивающихся полициях внешний фактор играет в большей мере положительную (эволюционную) роль, способствуя повышению адаптивного потенциала политической системы. В последнем случае, уместно было бы сослаться на эволюционную теорию Ч. Дарвина, сущность которой в политологической интерпретации раскрывается в том, что в результате конфликтных отношений между государствами: а) формируются

новые институционально–функциональные механизмы их существования; б) осуществляется некротизация архаичных политических институтов и ценностей, ранее используемых в политической практике; в) сохраняются и совершенствуются ранее функционировавшие эффективные механизмы межгосударственных взаимоотношений. То есть, чем больше неравновесность межгосударственной конструкции, тем интенсивнее вырабатываются механизмы устойчивости к неблагоприятным факторам внутренней и внешней среды, варибельному пространству. **Единственным условием для сохранения позитивной политической нестабильности является мобильность меж – и внутристрановой среды, обеспечиваемая взаимодействием между субъектами различных уровней политики.**

К месту **циклов развития** в репродукции революций следует отнестись не менее осторожно, чем к влиянию внешнего фактора, так называемому импорту революций. Вопрос о гибкости, варибельности системы, в данном случае не может являться второстепенным. В данном случае, с известной осторожностью и умеренностью следует согласиться с Л. Д. Троцким, который критикуя Н. Д. Кондратьева, придает кратологическому императиву основное место в вопросе происхождения революции [65]. Действительно, трансформации могут происходить в различных сферах общественной жизни, но при этом они могут и не вести к коренной ломке политической системы. В данном случае важным становится социокультурный фактор, способность элиты и населения реагировать на происходящие процессы, принимать адекватные сложившейся ситуации решения, включая выстраивание институциональной среды, способствующей формированию «хорошего» эквilibriumа. Заметим, что северокорейский тоталитаризм не ведет к революционной ситуации в стране. Не менее важны и разные темпы созревания кризиса в странах, в которых обнаруживается нарушение симметрии в отношениях «гражданное–гражданское общество – государство». Например, конфликт в постсоветских странах, в частности России, Белоруссии, Узбекистане, Таджикистане и других в настоящее время находится в состоянии ремиссии, но очевидно, что политики перечисленных постсоветских стран испытывают внутренние и внешние нагрузки, удачно купируемые «государствами» витализацией рессентимента, эффективным управлением депривацией и другими инструментами, включая силовые и манипуляторные.

Обращаясь к анализу **государственных переворотов, реформ / контрреформ** сделаем одно важное замечание, в равной степени обращенное к революциям и, восходящее к основному закону мироздания: а) каждая система стремится к равновесию; б) процесс поиска равновесия позволяет системе развиваться; в) система, достигшая равновесия и не перешедшая на новый уровень неравновесности, прекращает развитие и становится паразитирующей системой. То есть, из закона мироздания следует, что государственные перевороты, реформы / контрреформы (а также революции) представляют собой попытку обеспечения равновесности системы.

Исходя из того, что государственный переворот представляет собой «заговор элит» против существующего

государства, его происхождение прямо связано с разбалансированностью властного и экономического потенциалов государства и элит: элиты, в независимости от того, являются ли они фактическими, либо условными держателями собственности, закономерно стремятся защитить имеющиеся ресурсы с помощью политических институтов (поиск равновесия), если государство не предоставляет им такую возможность, оно вынуждает их использовать «чрезвычайную меру», нейтрализуя «паразита».

Какбыло замечено выше, государственные перевороты, как и революции, характерны для персонифицированных или государственных систем, обладающих примитивной структурой и не имеющих возможности удовлетворить политический интерес соответствующих групп элиты.

Обеспечение равновесия в персонифицированных социумах может осуществляться двумя основными способами. Первый способ заключается в обеспечении равновесности системы «государство–элиты» и проявляется в подкупе наиболее могущественных элитных кланов, предоставлении им особых условий деятельности, кооптации их представителей в околосударственное пространство, предоставлении элитам права изъятия у населения административной ренты в качестве платы за «службу» персоне–государству, репродукции межэлитных конфликтов, ослабляющих кланы и т.п.

Второй способ предполагает не просто ослабление и контроль за элитами, а недоинституционализацию социально–политической системы в целом. В данном случае речь идет о подавлении государством проявлений любых форм гражданственности, поддержки социальной системы на доклассовом уровне [25]. Сохранение подданнической культуры населения и элит, сословной организации общества, позволяют поддерживать сакральный статус суверена и осуществлять селекцию слабо организованных звеньев социальной системы, а в определенных случаях, заручаться поддержкой народа в устранении потенциальных оппонентов.

Вместе с тем, если суверену не удалось предотвратить государственный переворот, и последний случился, то это не всегда означает ломку системы. Последняя может продолжить развитие, как по традиционной траектории, так и может изменить вектор развития. Реализация либо первого, либо второго варианта прямо связана с ценностными установками представителями нового государства, степенью их открытости обществу; стремлением и возможностью общества контролировать государство; влиянием внешних игроков на внутристрановой политической процесс.

Реформы / контрреформы, также являясь видом негативной политической нестабильности, имеют общую с государственными переворотами природу. Опираясь на «общественный интерес», они также осуществляются государством, в известной степени проявляя вариативность: в одних случаях, реформы / контрреформы ведут к трансформации системы, улучшению качества жизни различных групп населения; в других – выступают инструментом сохранения сложившейся системы и зачистки государством «оппозиции»; в третьих – становятся важным элементом в революционной трансформации.

В определенном смысле, следует отметить, что все виды негативной политической нестабильности имеют

общую природу, каждый из них, по сути, революционен и представляет собой стресс для социального организма; а его последствия мало предсказуемы и зависимы, в первую очередь, от соответствия этико–культурных представлений индивидуумов демократическим и постдемократическим ценностям.

II

Россия – страна с негативной политической нестабильностью. В России состоялось несколько революций, «государственных» переворотов и попыток их осуществления, на всем протяжении политической истории российские самодержцы осуществляли реформы / контрреформы, в позитивистско–идеалистическом ключе, предполагающие догоняющую модернизацию, в негативистско–прагматическом, соответствующем «Русской власти» – подавление наиболее оппозиционных акторов и укрепление моноцентризма.

1. Россия – страна революций

В 1905 году в России произошла **первая буржуазная революция**, которая продемонстрировала невозможность эволюционной трансформации существующей в стране политической системы. Причинами революции, историки называют ряд факторов: нерешенность аграрного вопроса, ухудшение положения пролетариата, кризис в системе «Центр–провинция», кризис «верхов», которые дополнились внешним фактором. В соответствии с предлагаемой нами гомеостатической концепцией развития процессов негативной политической нестабильности, причины революции 1905 года связаны со всеприсутствием и всевластием Российского «государства», политической подавленностью индивидов и их союзов.

При анализе причин революции 1905–1907 годов очевидным становится изначально бесправие крестьянства и рабочего класса, ничтожные возможности буржуазии, обладавшей крупным капиталом влиять на политический процесс. Так, крестьянство, составившее к началу революции 1905 года 80% всего населения России [Крестьяне и рабочие ...] *de facto* не имело политических прав, а формируемые «хлебопашками» представительные органы, в конечном итоге, выполняли по отношению к последним надзорную и контрольную функции. До 1903 года на крестьян не распространялся суд присяжных, сохранялись телесные наказания и местные сословные суды.

Крестьяне не рассматривались как собственники земель сельхоз назначения и, к началу XX века, в их структуре доминировала деревенская беднота – около 50%, среднее крестьянство – 30%, зажиточное – 20%¹. Треть крестьянских дворов была безлошадной, а треть имела одну лошадь. Крайним проявлением бедности было отсутствие коровы – такие хозяйства составляли до 10% крестьянских дворов. Несмотря на то, что в начале XX века ситуация, по мнению проф. Б. Н. Миронова, начала меняться в лучшую сторону [47], по объективным причинам она не могла существенно отличаться от той, которую описывали в конце XIX века П. Е. Пудовиков, Л. Н. Толстой и А. Н. Энгельгардт, указывая на то, что крестьяне являлись не более чем ресурсом для государства [57; 74; 64].

В не лучшем положении находились рабочие, составлявшие около 10% населения. Политическое

¹ По некоторым данным – от 3 до 15 процентов [1].

положение рабочего класса демонстрирует выдержка из петиции царю 9 января 1905 года государства [55], а также решения земств [50, с. 4]. Бесправное положение рабочих определяло и их социально-экономический уровень жизни – практически все рабочие относились к категории «беднота».

Одним из малочисленных сословий к концу XIX века являлись дворяне. Составляя не более 1,5% от общего числа населения, они занимали ведущие позиции в системе «государственного» управления. Потомственные дворяне составляли 70% чиновников гражданских ведомств. К началу XX века из их среды вышло 90% генералов, 75% полковников, 50% всего офицерского состава [60]. К ним примыкало духовенство, насчитывавшее 111 тысяч священников и, в рамках «симфонии властей», выступавшее одним из инструментов сохранения самодержавия.

По данным министерства финансов России в 1909–1910 годах только 700 тысяч из 160 миллионов могли рассматриваться как зажиточные. Не внушало политической стабильности и общее состояние экономики – уже в 1914 году бюджет был сведен с 50%-м дефицитом, а в 1917 году дефицит достиг 80%, государственный долг вырос с 10 млрд. руб. в 1914 до 55 млрд. руб. к 1918 году; к 1 января 1917 года рубль стоил 37 довоенных копеек, а к 1 января 1918 года упал до 4. Война привела к истощению всех ресурсов, включая людские [52, с. 134]. Таким образом, к началу революции 1905 года государство представляло собой выходцев из дворянской среды, а *de facto* монарха и его ближайшее окружение, которые не могли обеспечить принятие сбалансированных и адекватных складывающейся ситуации решений.

В самодержавной системе отсутствовала возможность различных групп общества к самостоятельному формированию объединений при создании соответствующих каналов коммуникации с «государством». Временные правила об обществах и союзах, провозглашенные Манифестом 17 октября 1905 года деклариовали свободу союзов, сохраняя «по существу в полной мере ту систему опеки и бесконтрольного правительственного надзора, которая царил... до сих пор» [21]. Замена разрешительного порядка образования обществ явочным, не представлялась последовательной: заявления о регистрации объединения могло не получить удовлетворения, в регистрации устава правительство могло отказать. В целом, правительство всемерно тормозило либерализацию закона об обществах, сохраняя за собой право контролировать создание любого политического объединения, как и закрыть политическую организацию, покушающуюся на самодержавное правление [66].

Народное недовольство подавлялось полицейским террором, присылкой войск, что приводило к консолидации части политически слабых акторов и созданию широкого спектра политических кружков, а, в дальнейшем, и политических партий. От безысходности, государь и его «учреждения» шли на опасные эксперименты – создавали организации рабочих, ставя их под свой контроль. К началу XX века в России насчитывалось свыше 100 политических партий, из которых 50 были крупными, имели общероссийский характер, остальные – национальный; однако, насколько они были влиятельными и насколько могли оказывать воздействие на процесс

принятия «государством» политических решений сказать сложно, по крайней мере, по данному вопросу в научных кругах России ведутся дискуссии [48, с. 147; 67, с. 311]. Представляется, что в оценке отношений между государством и гражданским обществом в России начала XX века, ближе к истине исследователи, оценивающие данные отношения как неудовлетворительные, ставящие общественные объединения в зависимость от государства (См., например: [68]).

Первая русская революция, способствовала росту числа радикальных политических партий, которые не получили поддержку со стороны буржуазии; вместе с тем, она предоставила «низам» ряд политических прав и свобод, в частности, право на участие в формировании представительной законосовещательной Государственной Думы, создание профсоюзных объединений, которые фактически выступали политическими клубами.

В результате буржуазно-демократической революции рабочие получили широкие политические права и свободы. В частности Декретом «О собраниях и союзах» устанавливалось право всех граждане без ограничений образовывать союзы и проводить собрания. Никаких политических мотивов для закрытия союзов не существовало, закрыть союз мог только суд. Однако, в результате установления в России двоевластия – с одной стороны, Временное правительство («власть без силы»), с другой – Советы рабочих, солдатских и крестьянских депутатов («сила без власти»), гражданские акторы не только не могли эффективно функционировать, но и сами выступали очагами напряжения. Корниловский мятеж вызвал большевизацию Советов, за которой последовало **вооруженное восстание – Великая Октябрьская социалистическая революция 1917 года**, так и не изменившее качественно политическую систему самодержавной России. Как писал Н. А. Бердяев: «При поверхностном взгляде кажется, что в России произошел небывалый по радикализму переворот. <...> Многое старое, давно знакомое является лишь в новом обличье» [6].

С началом перестройки в России началась **мирная «революция»** – переход от советской системы политических отношений к современной. Ее первой особенностью явилось то, что она осуществлялась «сверху» в условиях системного кризиса в СССР и нормализации отношений с западными странами; второй – способность патерналистски ориентированного населения перенять лишь стандарты потребления стран «старой» демократии, а не их институциональный дизайн, формы социальной коммуникации и политические практики общежития.

Опуская рассмотрение причин, приведших к краху советской системы в российском обществе [2; 16; 18; 49; 77; и др.], отметим их родство с теми, которые легли в основу краха самодержавия. Так, советская политическая система, как и царистская, строилась на полном подчинении граждан-подданных «государству», при этом декларировались широкие права и свободы индивидуумов в границах, установленной «государственной» идеологией и советским правом. Моноцентрический характер советской политической системы, сводящийся, *de jure* к руководящей роли КПСС, а *de facto* Генерального секретаря ЦК КПСС; регламентация деятельности *Homo soveticus* идеологическими рамками, лишаящими его контроля за сувереном, приводила к витализации

и укреплению в обществе традиционных для него патерналистских установок, атрибутов монархизма с «советским лицом». Инакомыслие и любое неподчинение «государству» наказывались. Генеральный Секретарь ЦК КПСС и действовавшие при нем «учреждения» держали социум и его активную часть в напряжении, возбуждали страх и мнительность у потенциальных оппозиционеров, наказывали неугодных [23]. Запрету подверглись и организации граждан. В этом плане актуальными для марксистско–ленинской идеологии были слова В. И. Ленина: «свобода печати в РСФСР... есть свобода политической организации буржуазии и ее вернейших слуг, меньшевиков и эсеров <...> Дать ей еще такое оружие, как свобода политической организации <...> значит облегчить дело врагу. Мы самоубийством кончать не желаем и поэтому этого не сделаем» [40, с. 79]. При этом в СССР, прекрасно понимали роль общественных объединений в консолидации общества и тотальном контроле за ним, укрепляли не только КПСС, но и по самодержавному образцу развивали существующие и создавали новые, но подотчетные суверену и его «учреждениям» объединения – профсоюзные, комсомольские, кооперативные, женские, спортивные, художественные, атеистические и другие организации. Их вектор был направлен в сторону формирования установки «на полное подчинение «государству»», а они сами являлись «приводными ремнями», «рычагами», с помощью которых Левиафан контролировал общество, каждого индивида.

Противопоставляя себя обществу и его институтам, запрещая их функционирование, «государство» лишило себя возможности выстроить систему обратной связи с населением, что привело к нарушению равновесия в советской системе и ее последующему краху. Впрочем, «хорошего» эквilibrium в советской, как и царистской системе не существовало, а равновесие носило искусственный характер, основываясь на факторе силы и других инструментах подавления политической воли населения.

2. Россия страна государственных (дворцовых) переворотов

Государственных переворотов и попыток их осуществления в России насчитывается не менее десятка. Все они демонстрируют византийско–ордынский характер российской государственности, заключенный в принципе – «кто сильнее, тот и прав» или «прав тот, у кого больше прав», а прав больше у того кто сильнее. Данная система крайне неустойчива, потому что традиционно построена на обособлении «государства» от других политических акторов, *zero-sum game*.

Один из первых «государственных» переворотов был совершен **Борисом Годуновым**, свидетелем убийства Иваном IV Грозным старшего сына Ивана. Убийство способствовало сближению царской династии с никому не известным оруженосцем, который не только в течение нескольких лет смог стать боярином, но и после смерти Ивана IV Грозного – одним из опекунов царевича Федора а, после устранения ключевых оппонентов и смерти Федора, фактическим государем.

С большей долей уверенности как «государственный» переворот можно рассматривать **свержение Фёдора II Годунова** – сына Бориса Годунова. Слабым местом Федора II Годунова было то, что его отец получил

«государственную» власть на Земском соборе, а не по наследству, что подрывало его легитимность [22]. Положение усугублялось неурожаями, вызвавшими голод.

Слабая легитимность Федора II Годунова и голод привели к «чудодейственному спасению царевича Дмитрия» в облике беглого монаха **Григория Отрепьева**, который с помощью популистских практик заручился поддержкой поляков и части будущих подданных. Смерть Бориса Годунова содействовала укреплению позиций самозванца, а организационные просчеты ближайшего окружения Федора II привели к расколу политической элиты. Они же явились важнейшими факторами, способствующими воцарению Лжедмитрия – «истинного царя». Федор II, представлявший угрозу Лжедмитрию, вместе с Ириной Годуновой были убиты, а народу сообщили, что царь Фёдор и царица Мария отравились. Свержение Фёдора II стало первым актом Смутного времени.

Следующий переворот связан с именем **Василия Шуйского**, который неоднократно претендовал на российский престол. Одна из таких попыток была удачной. В значительной мере перевороту способствовали «вольности» Лжедмитрия I: он не чтит обычай, демонстрировал независимость от бояр, нередко обличая их в невежестве, покровительствовал католикам и лютеранам. Терпение бояр переполнила женитьба самозванца на польской княжне Марине Мнишек. На свадьбу прибыло множество знатных поляков, желавших занять при царе высокое место и потеснить родовое боярство. Свадебные пиры, непристойное поведение пьяных поляков, вызывавшее возмущение москвичей, и всеобщее недовольство тем, что русской царицей стала католичка, были сочтены заговорщиками самым подходящим временем для выступления. В результате Лжедмитрий был убит, а Василий Шуйский был провозглашен новым царем.

Вместе с тем, невиданные уступки царя боярам, многочисленные сторонники «царя Дмитрия», распространявшие слухи об его спасении привели к появлению **Лжедмитрия II**, вокруг которого начали объединяться противники Василия Шуйского. В стране создалось двоевластие: одни города (на северо–востоке) сохранили верность царю Василию, другие (на юго–западе) – подчинились самозванцу. В ходе российско–польского сражения при Клушино русская армия потерпела поражение, что привело к свержению царя Василия Шуйского.

Лжедмитрий II, взошедший на трон после Василия Шуйского был убит. Попытка посадить на царский трон его сына оказалась неудачной, а сам «Ворёнок» был повешен. На престол взошел Михаил Романов.

Воцарению **Михаила Романова** также предшествовал переворот 1614 года. В данном вопросе следует сослаться на военного историка А. Б. Широкограда, который замечая, что фактически «... в феврале 1613 года произошел государственный переворот – воровские казаки силой поставили царем Михаила Романова», ссылается на совпадающие в деталях ответы стольника И. Чепчугова, дворян Н. Пушкина и Ф. Дурова, попавших в 1614 году в плен к шведам и допрашиваемых в отдельности; а также на донос шведского разведчика от 13 апреля 1613 года [73].

В 1682 году уже **Боярская дума** осуществила попытку переворота, настояв на воцарении малолетнего

Петра, а не старшего Ивана¹, который в соответствии с действовавшей традицией должен был занять престол после смерти старшего брата Фёдора Алексеевича. В результате бунта в России венчали на царство обоих – Ивана и Петра. Малолетние монархи являлись держателями символической «государственной власти», а государевы функции осуществляла регентша – царевна Софья Алексеевна, опиравшаяся на клан Милославских, а также на фаворитов В. В. Голицина и Ф. Л. Шакловитого. Правление Софьи Алексеевны длилось до 1689 года, когда Петр, опасаясь за свою жизнь с помощью «потешных полков» и нейтралитета большей части стрельцов взял в свои руки всю полноту «государственной власти».

Но уже менее чем через 10 лет, была предпринята попытка очередного переворота – на трон предприняла попытку вновь взойти **Софья Алексеевна**. Попытка переворота была неудачной – восставшие стрельцы были разгромлены гвардией и дворянской конницей. Следует заметить, что среди историков существует мнение, что попытка осуществления «государственного» переворота Софьей Алексеевной была продиктована «подменой» Петра I, то есть все тем же переворотом [72].

Кстати, именно Петр I, сыграл важную роль в формировании условий для «государственных» переворотов. Изданный им Устав о наследии престола [Устав о наследии престола], с политической стороны, означал, что престол мог занять любой человек, даже не имеющий прямого отношения к правящей династии, что в дальнейшем и произошло, в случае с Екатериной II. Кроме того, Петр I сделал важным актором политической и «государственной» жизни гвардию, сравнимую разве что с турецкими янычарами, свергавшими султанов за кошелёк золота.

Своеобразный «государственный» переворот совершила **Анна Иоанновна**. Приглашенная на царский престол на условиях подписания Кондиций, лишивших ее фактической власти, уже после коронации она разорвала последние и при поддержке гвардии и части дворянства была провозглашена самодержавной императрицей.

За прусофильство был наказан **Пётр III**. Открыто действуя в интересах Пруссии, питая идею вернуть захваченную Данией часть Голштинского герцогства, вступая в конфликт с Екатериной II, он настроил против себя российский политический класс – сенаторов, военных, вельмож, придворных, гвардейцев и, в результате был вынужден подписать отречение от престола, ставшее для него смертным приговором.

Александр I вззошел на престол в результате убийства своего отца Павла I. Подчеркивая, что убийство Павла I стало делом обыденным, Ю. В. Пуздрач замечает: «Павел I погиб под ударами придворной и гвардейской верхушки, раздраженной не только его личным самодурством, но и порывистыми проявлениями его власти в делах внутренней и внешней политики, которые грозили серьезной опасностью существующим интересам господствующего класса» [58, с. 249].

Неудачной попыткой совершения дворцового переворота явилось восстание **декабристов 1825 года**. Как известно, кроме крестьянского вопроса, декабристы подняли вопрос коренного переустройства

«государственной» системы России: Северное общество выступило за установление конституционной монархии и федерацию, Южное – за республику якобинского типа с сильной и централизованной административной властью. При большей решительности гвардии и высших офицеров декабрьское восстание могло закончиться удачно.

Провал декабрьского восстания на некоторое время остановил череду государевых переворотов, что очевидно было связано с началом либеральных реформ Александра I, но и они во многом оказались декорацией и осуществлялись лишь в пространстве «манежей и баллов», что привело менее чем через столетие к буржуазно–демократической революции.

Следующие «государственные» перевороты следует искать уже в советском прошлом. Вождь мирового пролетариата **В. И. Ленин** был отстранен от управления Генеральным секретарем ВКП (б) **И. В. Сталиным**, который к XII съезду партии стал фактическим государем, о чем свидетельствует игнорирование делегатами съезда настоятельных рекомендаций В. И. Ленина о замене И. В. Сталина «более лояльным», менее грубым человеком. XII съезд партии, состоявшийся в апреле 1923 года, порекомендовал И. В. Сталину лишь учесть критические замечания «тов. Ленина». Кроме того, старые соратники «нового вождя» были также выведены из политической игры, что в идейно–организационном плане может рассматриваться как «государственный» переворот, растянутый во времени².

В контекст исторического анализа «государственных» переворотов в России органично вписывается версия убийства и самого **И. В. Сталина**, разделяемая рядом исследователей советского периода. Доктор медицинских наук С. С. Миронин³ приводит убедительные факты убийства И. В. Сталина и, опираясь на результаты медицинских исследований, заключает: «... имеются данные, позволяющие заподозрить, что Сталин был отравлен» [46, с. 37].

Генеральный секретарь ЦК КПСС **Н. С. Хрущев** в процессе укрепления политического статуса «пережил» 4 этапа – от триумvirата – Берия, Маленков, Хрущев (март–июнь 1953 г.) до единоличного лидерства (июнь 1957 – октябрь 1964 г.) [17], лишившись «государственной» власти в результате «**брежневского**» переворота. Собственно «брежневским» переворот 1964 года назван условно, так как «самодержец» сформировал вокруг себя среду, не оставившую ему шансов сохранить должность. Сам же Л. И. Брежнев оказался подходящей фигурой: «Вопрос об избрании Брежнева Первым секретарем ЦК партии твердо предрешен не был, но сам ход событий двигался именно в его сторону. Страна устала от бесшабашных хрущевских шатаний. Партийный аппарат, сверху донизу, молчаливо негодовал по поводу бесконечных и непродуманных перемен. Народ был озлоблен неожиданными нехватками продовольствия. Время настоятельно требовало спокойного и осмотрительного руководителя. В этом смысле Брежнев устраивал всех» [8].

² Технологию сталинизации и укрепления сталинской самодержавной системы описывает Дж. М. Истер в научном исследовании «Советское государственное строительство. Система личных связей и самоидентификация элиты в Советской России» [20].

³ Миронин С. С. – псевдоним.

¹ Петру на данный период исполнилось 10 лет, Иван был на 5 лет его старше.

«Государственные» перевороты произошли в августе 1991 и в октябре 1993 года, воспроизведя в *summa summarum* «мирную революцию» в России. переворот августа 1991 года явился неудачной попыткой противостояния «контрреволюции» (по Г. А. Зюганову), попыткой сохранения СССР. Причины ГКЧП озвучил на закрытом заседании Верховного Совета СССР 17 июня 1991 года В. А. Крючков [29, с. 37–39], не увидев в нарастающем хаосе основную причину – моноцентризм советской политической системы, отсутствие политического плюрализма, подданство советских «граждан».

Переворот октября 1993 года привел к ликвидации системы советов. Его предтечей стало бескомпромиссное противостояние «верховников» и первого российского президента Б. Н. Ельцина, а результатом – до 200 человек убитых в Останкино, около 1500 человек убитых у «Белого дома» [19, с. 250–253] и укрепление суперпрезидентализма, традиционного для российской политической практики.

В 1998–1999 годах, в условиях физической слабости Б. Н. Ельцина, начал созревать новый «государственный» переворот, закончившийся «воцарением» В. В. Путина. По причине закрытости «властной корпорации», доказать появление В. В. Путина в высших эшелонах «государственной власти» в результате переворота невозможно, но несколько фактов указывают на вероятность такого события. Во-первых, досрочная отставка харизматического «Царя Бориса»: как известно, от власти просто так никто не отказывается, особенно если речь идет о власти самодержавной. Во-вторых, выведение из *Big Game* могущественной группы Лужкова–Примакова, в одночасье сдавшей властные позиции. В-третьих, консолидация идеологически разнородных групп – «коммунистов» и «демократов–консерваторов» в «нижней» палате российского парламента. Отстранение «регионалов» и консолидация «оппозиции» с провластным большинством, по известным причинам становится возможной только в случае появления третьей силы, демонстрирующей превосходящий властный потенциал. В-четвертых, становление милитократической системы [28, с. 61–62]. Следует полагать, что В. В. Путин и его окружение смогли поставить Б. Н. Ельцину условия, от которых он не мог отказаться. Во всяком случае, данное предположение было бы логично, и сегодня, появляются материалы по данной проблеме в пользу вышеизложенной версии [78].

3. Россия – страна реформ / контрреформ

И несколько слов о российских реформах / контрреформах, которыми насыщена российская политическая история. Как указывалось выше, в кратологическом аспекте «реформирование» позволяет самодержцам дистанцироваться от предшественников и «старой» бюрократии; избежать отождествления ошибок предыдущего авторитарного правления с «новым курсом»; поддержать оптимальную степень напряжения социальной конструкции, сформировав в социуме чувство неопределенности, порождающее страх и заставляющее управляемых проявлять лояльность; с помощью реформ / контрреформ, меняются приоритеты «развития» и подавляются социальные акторы, способные противостоять самодержавной системе. Реформы / контрреформы, как правило, ориентированы на интересы государства и подавление активности социума.

Разделяя шкалу «реформы–контрреформы», предложенную проф. В. И. Пантиним [53, с. 26], обратимся непосредственно к российским реформам / контрреформам с позиции изложенной теории.

Реформы Николая I были спровоцированы восстанием 12 декабря 1825 года. В первые дни своего царствования он говорил французскому посланнику: «Я начинаю царствование, повторяю вам, под грустными предзнаменованиями и со страшными обязанностями. Я сумею их исполнить. Проявлю милосердие, много милосердия, некоторые даже скажут, слишком много; но с вожаками и зачинщиками заговора будет поступлено без жалости, без пощады... Я буду непреклонен, я обязан дать этот урок России и Европе. Но не устану вам повторять: сердце мое раздирается и у меня постоянно перед глазами ужасное зрелище, ознаменовавшее день моего вступления на престол» (Цит. по: [3]). Что с подвигло декабристов на восстание, привело к реформам Николая I и каковы результаты реформирования?

Причина декабрьского восстания и последовавших за ним реформ системная – самодержавие, сословность, жесткая стратификация общества, отсутствие возможности у новых «центров власти» – групп в дворянской среде, влиять на политику суверен–государства. Последствия восстания – традиционные: Николай I жестоко расправился с декабристами как альтернативной группой, возникшей в недрах российского общества; последствия реформ – закономерные: укрепление самодержавного порядка, усиление военизации, централизации и бюрократизации системы, борьба с инакомыслящими. Вместе с тем, самодержцу пришлось счесть справедливым ряд требований революционеров (но это уже были его требования к системе!), в первую очередь, обратившись к проблеме крепостничества. Но и здесь результат был предопределен – «общественная запашка» породила «картофельные бунты», а возможность улучшения благосостояния крестьян привела к недовольству помещиков. Реформа закончилась словами Николая I в Государственном совете: «Нет сомнения, что крепостное право, в нынешнем его положении у нас, есть зло, для всех ошутительное и очевидное, но прикасаться к нему теперь было бы делом еще более гибельным» [59].

Несмотря на то, что Александр II приступил к буржуазным реформам, его действия, как и предполагает «Русская власть», были непоследовательны и половинчатыми, проводились медленно [15, с. 105], принятие ключевых решений оставалось за самодержцем, который в режиме «ручного управления» приспособлял дореформенный государев аппарат к новым социально–экономическим условиям, лавируя между «старым» и «новым» сословиями. То немногое, что довел Александр II до конца, была отмена крепостного права, причем созревшая «снизу». Выступая в 1856 году перед московским дворянством, царь во весь голос заявил о необходимости упразднить крепостничество: «Лучше отменить крепостное право сверху, нежели дожидаться того времени, когда оно само собою начнет отменяться снизу» (Цит. по: [26]). Но отмена крепостного права сделало крестьян лишь условно свободными, не позволив им реально влиять ни на политический, ни на экономический процессы; а сложившаяся после отмены крепостного права ситуация не устраивала ни помещиков, теряющих бесплатную рабочую силу; ни крестьян, вынужденных долгие годы платить выкуп.

Воцарение Александра III началось с убийства Александра II. Потрясенный убийством отца, самодержец провозгласил незыблемость самодержавия и устранил надежды демократически ориентированной части общества на установление конституционной монархии. Контрреформы заморозили революционную ситуацию в стране, подавив протестную активность и погрузив социум в состояние глубокого анабиоза.

Первые годы правления **Николая II** также были связаны с репрессиями, активным использованием полиции и жандармерии в подавлении противников царизма, распространенным введением «исключительных» положений и внесудебных форм расправы. Однако под давлением буржуазии и пролетариата самодержец пошел на реформу «государства» и издал Указ о формировании Государственной Думы, которая, в случае удовлетворения интересов крестьянства, пролетариата, буржуазии, в значительной степени могла способствовать переходу на путь эволюционной трансформации российской политики. Вместе с тем, формирование государственных Дум всех четырех созывов проходило под полным контролем суверена [12, с. 189; 31, с. 166; 45, с. 172; 54, с. 57], а их деятельность корректировалась Общим собранием Государственного совета, состоявшего преимущественно из назначенцев царя.

Конституирование Советского государства осуществлялось методами террора, что приводило к отрицанию новым политическим классом демократического правления. Большевики прекрасно понимали в прямом смысле бесценность человеческой жизни, в том числе жизни собственной, поэтому разговоры о свободе стали бессмысленны вплоть до «хрущевской оттепели», но и после нее, не произошло качественного изменения – физический террор сменился психологическим и административным, «государство» подавляло любые зачатки гражданственности, таким образом, сохраняя примитивную структуру социума и вождистский персонализированный характер политики.

Брежневский «застой» в значительной степени был определен случайным нахождением нового советского лидера, формированием коллегиального центра принятия решений в составе бывших «заговорщиков». В «застойный» период, во второй половине 1960–х годов, были предприняты так называемые «косыгинские реформы», представлявшие собой попытку соединения «государственной» организации социальной жизни с рынком, отход от коммунистического доктринерства, поиск практического синтеза «государственных» и частных интересов. Косыгинские реформы носили половинчатый характер и закономерно закончились «контрреформами», смещением части «демократически» ориентированной элиты с занимаемых постов.

Реформы М. С. Горбачева – «перестройка», рассматриваемые некоторыми исследователями в границах конспирологического дискурса как первый этап контрреволюции, несмотря на декларируемую глубину трансформации, также были условны. Генеральный секретарь ЦК КПСС не предполагал, что процесс коррекции социалистического пути развития приведет к настолько быстрому разложению системы, которая уже к середине 60–х начала давать сбои. Демократизация советской политической системы привела к появлению в стране новых центров властвования, которые, стремясь

к самостоятельности, выступили против советского самодержца. Советский Союз, утратив идеологический стержень, прекратил существование, показав, что попытки реального реформирования системы носят внесистемный характер.

Последовавшие конституционные реформы «царя Бориса» привели к «институциональной трансформации» российской политики, которая утратила советские черты, но укрепила традиционную базовую «матрицу», воспроизводящую самодержавного властителя – президента и, действующие при нем недоинституционализованные «учреждения». Конституционные компиляции привели к установлению в стране нового политического дизайна, внешне напоминающего западный, но лишенного внутреннего наполнения в виде демократической традиции и практики, что вызвало аномийное состояние российской политики, сопроводившее революционный / контрреволюционный процесс. Недаром оценивая реформы М. С. Горбачева Л. Ф. Шевцова пишет, о разрушении архитектором перестройки «русской цивилизационной модели как альтернативе либеральной демократии», а Г. А. Сатаров, рассматривает «перестройку» как событие со всеми закономерностями революции [61]. Очевидно, что в сравнении реформы и революции обнаруживается их онтологическое родство.

Путинский контрреформизм – от неэффективной демократии к неэффективному авторитаризму (по Г. А. Сатарову) в значительной мере обусловлен антиэлицинским разговором «силовиков», спецификой профессиональной деятельности творца «вертикали власти», опасющегося внутренних и внешних угроз и тяготеющего к авторитарным практикам с целью компенсации собственного пралидерского положения и ослабления альтернативных центров влияния.

Таким образом, на протяжении всего периода развития, пусть и немногочисленные социальные группы российского социума не имели возможности обеспечить представительство на уровне «государства» – во все времена самодержавная система была ориентирована на сохранение контроля за обществом, его селективное, подавление «очагов напряжения», а *de facto*, «точек развития»; но не на поиск компромиссных и консенсусных решений, не на служение социуму. Бескомпромиссность «государства», ориентированного на репрессии, приводила как к недоинституционализации «гражданского общества», так и самого «государства», до сих пор сохранившего черты вождя в первобытно–общинном племени.

Любой социум находится в состоянии политической нестабильности. Последняя объясняется онтологией «власти», борьбой различных социальных групп и отдельных индивидуумов друг с другом за ограниченные ресурсы. Обеспечение социальной стабильности (позитивной политической нестабильности) прямо связано со сложностью структурной организации социума и с качеством системы горизонтальных связей между его элементами и различными звеньями и, в первую очередь, с качеством коммуникации в системе «государство–граждане–гражданское общество». Чем сложнее социальная структура социума и развитее горизонтальные связи, обеспечивающие ее целостность, тем в большей мере общество обнаруживает склонность

к позитивной политической нестабильности, ее элементы характеризуются большим адаптивным потенциалом и меньшим стремлением к использованию репрессивных практик; и, наоборот, чем примитивнее социальная структура общества и не развиты горизонтальные связи между ее отдельными элементами и системами, тем неминуемее развитие общества оказывается в границах зоны «негативная политическая нестабильность», процесс функционирования общества насыщается революциями, государственными переворотами, реформами / контрреформами.

Общества последнего типа, характеризует слабая восприимчивость к сигналам из внешней среды, склонность «государства» и населения к насильственным действиям, бескомпромиссность политической борьбы, как правило, заканчивающейся физическим устранением слабого игрока.

Концентрация государственной власти у единственного субъекта политической системы – государства, и отсутствие рычагов влияния на процессы распределения у «civil society» приводит к нарушению гомеостаза внутренней среды социума и перманентным низложениям суверена либо путем революции, либо путем государственных переворотов. Вместе с тем, нередко самодержцам, используя реформы / контрреформы, удается купировать негативную энергию масс и нейтрализовать политических оппонентов; но данные акты также в известной мере блокируют линейность развития общества.

Цель исследования достигнута, гипотеза – подтверждена.

Список использованных источников

- 1905 год – Первая русская революция [Электронный ресурс] // URL: <http://www.great-country.ru/content/letopis/1905.php>.
- Алексеев В. В., Нефедов С. А. Гибель Советского Союза в контексте истории социализма // ОНС: Общественные науки и современность, 2002. – №6. – С.66–77.
- Анисимов Е. В. Императорская Россия. – СПб.: Питер, 2011. – 670 с. [Электронный ресурс] // URL: http://www.nnre.ru/istorija/imperatorskaja_rossija/p6.php.
- Бабашкин В. В. Русская революция в контексте крестьяноведения // ОНС: Общественные науки и современность, 2014. – №4. – С.97–107.
- Барг М. А. Великая английская революция в портретах ее деятелей / М. А. Барг. – М.: Мысль, 1991. – 400 с.
- Бердяев Н. А. Духи русской революции / Из глубины. Сборник статей о русской революции [Электронный ресурс] // URL: http://www.vehi.net/berdyayev/duhi.html#_ftn1.
- Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 220 с.
- Брежнев: правитель «золотого века» [Электронный ресурс] // URL: http://www.plam.ru/polit/_brezhnev_pravitel_zolotogo_veka/p6.php.
- Галин В. В. Запретная политэкономия. Красное и белое. (Серия: Тенденции) – М.: Алгоритм, 2006. – 608 с.
75. Гессен В. М. Основы конституционного права (издание 2-е). – Петроград: издание юридического книжного склада «Право», типо-литография товарищества А. Ф. Маркс, 1918. [Электронный ресурс] // URL: http://base.garant.ru/5148630/4/#block_400.
- Голдстоун Дж. К теории революций четвертого поколения / Дж. Голдстоун; пер. с англ. Н. Эдельмана // Логос, 2006. – №5 (56). – С.58–103.
- Горьлев А. И., Зеленев А. В. Особенности становления избирательного права в России // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 2008. – №5. – С.186–194.
- Даль Р. О демократии. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 208 с.
- Дарендорф Р. Элементы теории и социального конфликта // СОЦИС: Социологические исследования, 1994. – №5. – С.142–147.
- Долгоруков П. В. Петербургские очерки. – М.: Север, 1934. – 480 с.
- Забелин С., Шубин А. Глобальный кризис начала XXI века. Западная цивилизация идет по стопам СССР [Электронный ресурс] // URL: <http://www.informacional.su/future/futurology/36-xxi-?showall=1>.
- Зубкова Е. Ю. Маленков и Хрущев: личный фактор в политике послесталинского руководства // Отечественная история, 1995. – №4. [Электронный ресурс] // URL: http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5801.
- Зюганов Г. А. Держава. Издание 2-е, доработ. и дополн. – М.: Информпечать, 1994. – 192 с.
- Иванов И. Анафема. Хроника государственного переворота (записки разведчика). – СПб.: Паея, 1995. – 281 с.
- Истер Дж. М. Советское государственное строительство. Система личных связей и самоидентификация элиты в Советской России [пер. с англ. Т. Н. Саранцевой]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 255 с. [Электронный ресурс] // URL: <http://www.fedy-diary.ru/html/052012/11052012-01a.html>.
- Каминка А. И. Правила 4-го марта об обществах, союзах и собраниях // Право, 1906. – №10. – Стб.867.
- Ключевский В. И. Царь Михаил Романов [Электронный ресурс] // URL: <http://knigosite.org/library/read/1140>.
- Козлов В. А. Крамола: инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев. 1953–1982 годы. По рассекреченным документам Верховного суда и Прокуратуры СССР // Отечественная история, 2003. – №4. – С.93–111.
- Кондратьев Н. Д. Большие циклы экономической конъюнктуры: Доклад // Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – 523 с. (Экономическое наследие). – С.172–226.
- Кордонский С. Г. Сословная структура постсоветской России. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2008. – 216 с.
- Коркунов Н. М. Русское государственное право. – С.–Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1909 г. [Электронный ресурс] // URL: <http://istmat.info/node/26608>.
- Крестьяне и рабочие в начале 20 века в России [Электронный ресурс] // URL: <http://biofile.ru/his/13293.html>. (дата обращения: 04.06.2016).
- Крыштановкая О. В. От милитократии к меритократии? // Русский журнал, 2008 (май). – С.61–62.
- Крючков В. А. КГБ накануне путча / В. Варенников, В. Павлов, Г. Янаев. – М.: Алгоритм. – 86 с. [Электронный ресурс] // URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=6058405.
- Курашвили Б. П. Страна на распутье... (Потери и перспективы перестройки). – М.: Юридическая литература, 1990 – 176 с.
- Ленин В. И. Бойкот булыгинской думы и восстание. ПСС. – М.: Издательство политической литературы, 1972. – Т.11. – 589 с.
- Ленин В. И. Из дневника публициста. ПСС. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – Т.34. – 619 с. [Электронный ресурс] // URL: http://vkpb.mashuk.ru/images/pdf/Lenin_pss/tom34.pdf.
- Ленин В. И. К четырехлетней годовщине Октябрьской революции. ПСС. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – Т.44. – 726 с.
- Ленин В. И. Крах II Интернационала. ПСС. – М.: Издательство политической литературы, 1980. – Т.26. – 592 с.
- Ленин В. И. Кризис назрел. ПСС. – М.: Издательство политической литературы, 1962. – Т.34. – 585 с.
- Ленин В. И. Маевка революционного пролетариата. ПСС. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – Т.23. – 596 с.
- Ленин В. И. О двоевластии. – Правда, 9 апреля 1917 г. – №28. [Электронный ресурс] // URL: <https://www.marxists.org/russkij/lenin/works/lenin003.htm>.
- Ленин В. И. О пролетарской милиции. ПСС. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – Т.31. – 672 с.
- Ленин В. И. Письмо в ЦК, МК, ПК и членам Советов Питера и Москвы большевикам. – М.: Издательство политической литературы, 1962. – Т.34. – 585 с.
- Ленин В. И. Письмо Г. Мясникову. ПСС.– М.: Государственное издательство политической литературы, 1982. – Т.44. – 726 с.
- Ленин В. И. Уроки революции. ПСС. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – Т.34. – 585 с.
- Манойло А. В. Цветные революции и технологии демонтажа политических режимов [Электронный ресурс] // URL: http://e-notabene.ru/wi/article_12614.html.

43. Маркс К. Экономически-философские рукописи/ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.42. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1974. – 536 с.
44. Медушевский А. Н. Феномен большевизма: логика революционного экстремизма с позиций когнитивной истории // ОНС: Общественные науки и современность, 2013. – С.114–126.
45. Мироненко К. Н. Манифест 17 октября 1905 г. // Вопросы государства и права. Ученые записки Ленинградского университета. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – Вып.10. – №255. – С.158–179.
46. Миронин С. К. Кто и как убил Сталина? [Электронный ресурс] // URL: http://www.rusproject.org/sites/default/files/files/books/m/ironin_ubijstvo_stalina20062011.pdf.
47. Миронов Б. Н. Мифологема о системном кризисе в России после Великих реформ 1860–1870-х годов/ Труды Института российской истории / РАН, Институт российской истории. – М.: Наука, 2008. – Вып.7. – С.59–73.
48. Миронов Б. Н. Гражданское общество в позднимперской России: было или не было? // ОНС: Общественные науки и современность, 2014. – №1. – С.141–150.
49. Назарбаев Н. А. На пороге XXI века. – Алматы: Онер, 1996. – 288 с.
50. Общественное движение в России в начале XX-го века / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. Т.2. Ч.2. – СПб.: Типография. «Общественная польза» ул. Б. Подъяческая, 39, 1910. – 225 с.
51. Ортега-И-Гассет Х. Восстание масс. Глава II. Подъем исторического уровня. – С.5. [Электронный ресурс] // URL: http://modernlib.ru/books/ortegaigasset_hose/vosstanie_mass/read.
52. Островский А. В. Существовал ли системный кризис в России начала XX века? Критика концепции Б. Миронова // ОНС: Общественные науки и современность, 2014. – №2. – С.124–138.
53. Пантин В. И. Циклы реформ–контрреформ в России и их связь с циклами мирового развития // ПОЛИС: Политические исследования, 2011. – №6. – С.22–32.
54. Первая российская революция и самодержавие. Государственно-правовые проблемы / Васильева Н. И., Гальперин Г. Б., Королев А. И.; Под общ. ред.: Королев А. И. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. – 151 с.
55. Петиция рабочих и жителей Санкт-Петербурга [Электронный ресурс] // URL: <http://док.история.рф/20/petitsiya-rabochikh-i-zhiteley-sankt-peterburga/>.
56. Пиккуль В. С. Крейсера. – М.: Вече, 1985. – 197 с. [Электронный ресурс] // URL: <http://knigger.com/texts.php?bid=5733&page=98>.
57. Пудовиков П. Е. «Хлебные избытки и народное продовольствие» // Отечественные записки, 1879. – №10. – С.477–496.
58. Пуздряч Ю. В. Становление конституционализма в России (теоретический и исторический аспекты развития российской государственности): Дисс... д-ра и. н. – М.: Московская гуманитарно-социальная академия, 2001. – 360 с.
59. Речь Николая I в заседании Государственного совета 30 марта 1842 года [Электронный ресурс] // URL: http://elcocheingles.com/Memories/Texts/NikolayI/Nik_5.htm.
60. Россия на рубеже XIX–XX вв. [Электронный ресурс] // URL: <http://siblec.ru/index.php?dn=html&way=bW9kL2h0bWwvY29udGVu dC8xc2VtL2NvdXJzZTlZL2wxN5odG0>.
61. Славин Б. Перестройка Горбачева и ее место в истории / Перестройка 20 лет спустя. Из стенограммы дискуссии, проведенной клубом «Свободное слово» при Институте философии Российской академии наук [Электронный ресурс] // URL: <http://www.agitclub.ru/gorby/itogi/slavin.htm>.
62. Сорокин П. А. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. – М.: Academia & LVS, 2003. – 684 с.
63. Сорокин П. А. Долгий путь: Автобиографический роман / пер. с англ. П. П. Кротова, А. В. Липского. – Сыктывкар: Союз Журналистов Коми АССР: Шыпас, 1991. – 304 с.
64. Толстой Л. Н. О голоде [Электронный ресурс] // URL: <http://tolstoy.ru/creativity/journalismguide/142.php>.
65. Троцкий Л. О кривой капиталистического развития (Письмо в редакцию вместо обещанной статьи) [Электронный ресурс] // URL: <http://www.revkom.com/index.htm?biblioteka/marxism/trotsky/kriva.htm>.
66. Туманова А. С. Законотворчество правительства П. А. Столыпина в сфере обеспечения свободы союзов (доклад на Международной научной конференции «Феномен П. А. Столыпина в истории двух культур», Вильнюс, 07–11.09.2011 г.).
67. Туманова А. С. Общественные организации России в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2014. – 327 с.
68. Туманова А. С. Самодержавие и общественные организации в России. 1905–1917 годы. – Тамбов: Издательство ТГУ им. Г. Р. Державина, 2002. – 488 с.
69. Устав о наследии престола от 5 (16) февраля 1722 года [Электронный ресурс] // URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/prestol1.htm>.
70. Фроянов И. Я. Октябрь семнадцатого (глядя из настоящего) / И. Я. Фроянов. – СПб.: Изд-во С.–Петербург. ун-та, 1997. – 160 с.
71. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействиях. – Москва–Ижевск, 2003. – 320 с.
72. Шемшук В. А. Дьявольский переворот в России [Электронный ресурс] // URL: <http://ruspravda.info/Dyavolskiy-perevorot-v-Rossii-1563.html>.
73. Широкопад А. Б. Северные войны России / Под общ. ред. А. Е. Тараса. – М.: ООО «Издательство АСТ». – Мн.: Харвест, 2001. – 848 с. (Военно-историческая библиотека) // http://militera.lib.ru/h/shirokorad1/3_03.html.
74. Энгельгардт А. Н. Письма из деревни. 12 Писем. (1872–1887 гг.). – СПб.: Наука, 1999. – 714 с. [Электронный ресурс] // URL: http://az.lib.ru/e/engelgardt_a_n/text_0020.shtml.
75. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии / В кн. Сочинения К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – Т.2. – 668 с.
76. Brinton C. The Anatomy of Revolution. Revised and expanded edition. – New York: Vintage, 1965. – 310 p.
77. Collapse of the USSR interview with Anatoly Lukianov [Электронный ресурс] // URL: <http://zhanaozen1216.wordpress.com/2013/01/05/05-01-2013-распад-ссср-интервью-с-анатолием-лу/>.
78. Dawisha's K. Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia? – N. Y., London: Simon & Schuster, 2014. – 1169 p. [Электронный ресурс] // URL: <chrome-extension://mhjfbmdgcfjbbpaeojofohoefgiehjai/index.html>.

References

- 1905 god – Pervaja russkaja revoljucija [Jelektronnyj resurs] // URL: <http://www.great-country.ru/content/letopis/1905.php>.
- Alekseev V. V., Nefedov S. A. Gibel' Sovetskogo Sojuza v kontekste istorii socializma // ONS: Obshhestvennye nauki i sovremennost', 2002. – №6. – S.66–77.
- Anisimov E. V. Imperatorskaja Rossija. – SPb.: Piter, 2011. – 670 s. [Jelektronnyj resurs] // URL: http://www.nnre.ru/istorija/imperatorskaja_rossija/p6.php.
- Babashkin V. V. Russkaja revoljucija v kontekste krest'janovedenija // ONS: Obshhestvennye nauki i sovremennost', 2014. – №4. – S.97–107.
- Barg M. A. Velikaja anglijskaja revoljucija v portretah ee dejatelej / M. A. Barg. – M.: Mysl', 1991. – 400 s.
- Berdjaev N. A. Duh russkoj revoljucii / Iz glubiny. Sbornik statej o russkoj revoljucii [Jelektronnyj resurs] // URL: http://www.vehi.net/berdyaev/duhi.html#_ftn1.
- Berdjaev N. A. Istoki i smysl russkogo kommunizma. – M.: Nauka, 1990. – 220 s.
- Brezhnev: pravitel' «zolotogo veka» [Jelektronnyj resurs] // URL: http://www.plam.ru/polit/_brezhnev_pravitel_zolotogo_veka/p6.php.
- Galin V. V. Zapretnaja politjekonomija. Krasnoe i beloe. (Serija: Tendencii) – M.: Algoritm, 2006. – 608 s.
- Gessen V. M. Osnovy konstitucionnogo prava (izdanie 2-e). – Petrograd: izdanie juridicheskogo knizhnogo sklada «Pravo», tipo-litografija tovarishhestva A. F. Marks, 1918. [Jelektronnyj resurs] // URL: http://base.garant.ru/5148630/4/#block_400.
- Goldstoun Dzh. K teorii revoljucij chetvertogo pokolenija / Dzh. Goldstoun; per. s angl. N. Jedel'mana // Logos, 2006. – №5 (56). – S.58–103.
- Gorylev A. I., Zelenov A. V. Osobennosti stanovlenija izbiratel'nogo prava v Rossii // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo, 2008. – №5. – S.186–194.
- Dal' R. O demokratii. – M.: Aspekt-Press, 2000. – 208 s.
- Darendorf R. Jelementy teorii i social'nogo konflikta // SOCIS: Sociologicheskie issledovanija, 1994. – №5. – S.142–147.
- Dolgorukov P. V. Peterburgskie ocherki. – M.: Sever, 1934. – 480 s.
- Zabelin S., Shubin A. Global'nyj krizis nachala XXI veka. Zapadnaja civilizacija idet po stopam SSSR [Jelektronnyj resurs] // URL: <http://www.informacional.su/future/futurology/36---xxi-?showall=1>.

17. Zubkova E. Ju. Malenkov i Hrushhev: lichnyj faktor v politike poslestatinskogo rukovodstva // Otechestvennaja istorija, 1995. – №4. [Elektronnyj resurs] // URL: http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5801.
18. Zjuganov G. A. Derzhava. Izdanie 2–e, dorabot. i dopoln. – M.: Informpechat, 1994. – 192 s.
19. Ivanov I. Anafema. Hronika gosudarstvennogo perevorota (zapiski razvedchika). – SPb.: Paleja, 1995. – 281 s.
20. Ister Dzh. M. Sovetskoe gosudarstvennoe stroitel'stvo. Sistema lichnyh svyazej i samoidentifikacija jelity v Sovetskoj Rossii [per. s angl. T. N. Sarancevoj]. – M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN); Fond «Prezidentskij centr B. N. El'cina», 2010. – 255 s. [Elektronnyj resurs] // URL: <http://www.fedy-diary.ru/html/052012/11052012-01a.html>.
21. Kaminka A. I. Pravila 4–go marta ob obshhestvah, sojuzah i sobranijah // Pravo, 1906. – №10. – Stb.867.
22. Kljuchevskij V. I. Car' Mihail Romanov [Elektronnyj resurs] // URL: <http://knigosite.org/library/read/1140>.
23. Kozlov V. A. Kramola: inakomyслиe v SSSR pri Hrushheve i Brezhneve. 1953–1982 gody. Po rasskrechennym dokumentam Verhovnogo suda i Prokuratury SSSR // Otechestvennaja istorija, 2003. – №4. – S.93–111.
24. Kondrat'ev N. D. Bol'shie cikly jekonomichejskoj kon#junktury: Doklad // Problemy jekonomichejskoj dinamiki. – M.: Jekonomika, 1989. – 523 s. (Jekonomicheskoe nasledie). – S.172–226.
25. Kordonskij S. G. Soslovnaja struktura postsosvetovskoj Rossii. – M.: Institut Fonda «Obshhestvennoe mnenie», 2008. – 216 s.
26. Korkunov N. M. Russkoe gosudarstvennoe pravo. – S.–Peterburg Tipografija M. M. Stasjulevicha, 1909 g. [Elektronnyj resurs] // URL: <http://istmat.info/node/26608>.
27. Krest'jane i rabochie v nachale 20 veka v Rossii [Elektronnyj resurs] // URL: <http://biofile.ru/his/13293.html>. (data obrashhenija: 04.06.2016).
28. Kryshantovkaja O. V. Ot militokratii k meritokratii? // Russkij zhurnal, 2008 (maj). – S.61–62.
29. Krjukov V. A. KGB nakanune putcha / V. Varennikov, V. Pavlov, G. Janaev. – M.: Algoritm. – 86 s. [Elektronnyj resurs] // URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=6058405.
30. Kurashvili B. P. Strana na rasput'e... (Poteri i perspektivy perestrojki). – M.: Juridicheskaja literatura, 1990 – 176 s.
31. Lenin V. I. Bojkot buljginskoj dumy i vosstanie. PSS. – M.: Izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1972. – T.11. – 589 s.
32. Lenin V. I. Iz dnevnika publicista. PSS. – M.: Izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1969. – T.34. – 619 s. [Elektronnyj resurs] // URL: http://vkpb.mashuk.ru/images/pdf/Lenin_pss/tom34.pdf.
33. Lenin V. I. K chetyrehletnej godovshhine Oktjabr'skoj revoljucii. PSS. – M.: Izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1974. – T.44. – 726 s.
34. Lenin V. I. Kraih II Internacionala. PSS. – M.: Izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1980. – T.26. – 592 s.
35. Lenin V. I. Krizis nazrel. PSS. – M.: Izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1962. – T.34. – 585 s.
36. Lenin V. I. Maevka revoljucionnogo proletariata. PSS. – M.: Izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1973. – T.23. – 596 s.
37. Lenin V. I. O dvoevlastii. – Pravda, 9 aprelja 1917 g. – №28. [Elektronnyj resurs] // URL: <https://www.marxists.org/russkij/lenin/works/lenin003.htm>.
38. Lenin V. I. O proletarskoj milicii. PSS. – M.: Izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1974. – T.31. – 672 s.
39. Lenin V. I. Pis'mo v CK, MK, PK i chlenam Sovetov Pitera i Moskvu bol'shevikam. – M.: Izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1962. – T.34. – 585 s.
40. Lenin V. I. Pis'mo G. Mjasnikovu. PSS. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1982. – T.44. – 726 s.
41. Lenin V. I. Uroki revoljucii. PSS. – M.: Izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1974. – T.34. – 585 s.
42. Manojlo A. V. Cvetnye revoljucii i tehnologii demontazha politicheskikh rezhimov [Elektronnyj resurs] // URL: http://e-notabene.ru/wi/article_12614.html.
43. Marks K. Jekonomicheski-filosofskie rukopisi/ Marks K., Jengel's F. Soch. – T.42. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskogo literatury, 1974. – 536 s.
44. Medushevskij A. N. Fenomen bol'shevizma: logika revoljucionnogo jekstremizma s pozicij kognitivnoj istorii // ONS: Obshhestvennye nauki i sovremennost', 2013. – S.114–126.
45. Mironenko K. N. Manifest 17 oktjabrja 1905 g. // Voprosy gosudarstva i prava. Uchenye zapiski Leningradskogo universiteta. – L.: Izd-vo Leningr. un-ta, 1958. – Vyp.10. – №255. – S.158–179.
46. Mironin S. S. Kto i kak ubil Stalina? [Elektronnyj resurs] // URL: http://www.rusproject.org/sites/default/files/files/books/m/mironin_ubijstvo_stalina20062011.pdf.
47. Mironov B. N. Mifologema o sistemnom krizise v Rossii posle Velikih reform 1860–1870–h godov/ Trudy Instituta rossijskoj istorii / RAN, Institut rossijskoj istorii. – M.: Nauka, 2008. – Vyp.7. – S.59–73.
48. Mironov B. N. Grazhdanskoe obshhestvo v pozdneimperskoj Rossii: bylo ili ne bylo? // ONS: Obshhestvennye nauki i sovremennost', 2014. – №1. – S.141–150.
49. Nazarbaev N. A. Na poroge XXI veka. – Almaty: Oner, 1996. – 288 s.
50. Obshhestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX–go veka / Pod red. L. Martova, P. Maslova, A. Potresova. T.2. Ch.2. – SPb.: Tipografija. «Obshhestvennaja pol'za» ul. B. Pod'jacheskaja, 39, 1910. – 225 s.
51. Ortega–I–Gasset H. Vosstanie mass. Glava II. Pod'em istoricheskogo urovnja. – S.5. [Elektronnyj resurs] // URL: http://modernlib.ru/books/ortegaigasset_hose/vosstanie_mass/read.
52. Ostrovskij A. V. Sushhestvoval li sistemnyj krizis v Rossii nachala XX veka? Kritika koncepcii B. Mironova // ONS: Obshhestvennye nauki i sovremennost', 2014. – №2. – S.124–138.
53. Pantin V. I. Cikly reform–kontreform v Rossii i ih svjaz' s ciklami mirovogo razvitiya // POLIS: Politicheskije issledovanija, 2011. – №6. – S.22–32.
54. Pervaja rossijskaja revoljucija i samodержavie. Gosudarstvenno-pravovye problemy / Vasil'eva N. I., Gal'perin G. B., Korolev A. I.; Pod obshh. red.: Korolev A. I. – L.: Izd-vo LGU, 1975. – 151 s.
55. Peticija rabochih i zhitelej Sankt–Peterburga [Elektronnyj resurs] // URL: <http://dok.istorija.rf/20/petitsiya-rabochikh-i-zhitelej-sankt-peterburga/>.
56. Pikul' V. S. Krejsera. – M.: Veche, 1985. – 197 s. [Elektronnyj resurs] // URL: <http://knigger.com/texts.php?bid=5733&page=98>.
57. Pudovikov P. E. «Hlebnye izbytki i narodnoe prodovol'stvie» // Otechestvennye zapiski, 1879. – №10. – S.477–496.
58. Puzdrach Ju. V. Stanovlenie konstitucionalizma v Rossii (teoreticheskij i istoricheskij aspekty razvitiya rossijskoj gosudarstvennosti): Diss... d-ra i. n. – M.: Moskovskaja gumanitarno-social'naja akademija, 2001. – 360 s.
59. Rech' Nikolaja I v zasedanii Gosudarstvennogo soveta 30 marta 1842 goda [Elektronnyj resurs] // URL: http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Nikolaj/Nik_5.htm.
60. Rossija na rubezhe XIX–XX vv. [Elektronnyj resurs] // URL: <http://siblec.ru/index.php?dn=html&way=bW9kL2h0bWwvY29udGvVdC8xc2VtL2NvdXJzZTlZL2wxi5odG0>.
61. Slavin B. Perestrojka Gorbacheva i ee mesto v istorii / Perestrojka 20 let spustja. Iz stenogrammy diskussii, provedennoj klubom «Svobodnoe slovo» pri Institute filosofii Rossijskoj akademii nauk [Elektronnyj resurs] // URL: <http://www.agitclub.ru/gorby/itogi/slavin.htm>.
62. Sorokin P. A. Golod kak faktor. Vlijanie goloda na povedenie ljudej, social'nuju organizaciju i obshhestvennuju zhizn'. – M.: Academia & LVS, 2003. – 684 s.
63. Sorokin P. A. Dolgij put': Avtobiograficheskij roman / per. s angl. P. P. Krotova, A. V. Lipskogo. – Syktyvkar: Sojuz Zhurnalistov Komi ASSR: Shypas, 1991. – 304 s.
64. Tolstoj L. N. O golode [Elektronnyj resurs] // URL: <http://tolstoy.ru/creativity/journalismguide/142.php>.
65. Trockij L. O krivoj kapitalisticheskogo razvitiya (Pis'mo v redakciju vmesto obeshhannoj stat'i) [Elektronnyj resurs] // URL: <http://www.revkom.com/index.htm?biblioteka/marxism/troekii/kriva.htm>.
66. Tumanova A. S. Zakonotvorchestvo pravitel'stva P. A. Stolypina v sfere obespechenija svobody sojuzov (doklad na Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Fenomen P. A. Stolypina v istorii dvuh kul'tur», Vil'njus, 07–11.09.2011 g.).
67. Tumanova A. S. Obshhestvennye organizacii Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny (1914 – fevral' 1917 g.). – M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN), 2014. – 327 s.
68. Tumanova A. S. Samoderzhavie i obshhestvennye organizacii v Rossii. 1905–1917 gody. – Tambov: Izdatel'stvo TGU im. G. R. Derzhavina, 2002. – 488 s.
69. Ustav o nasledii prestola ot 5 (16) fevralja 1722 goda [Elektronnyj resurs] // URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/EText/prestol1.htm>.
70. Frojanov I. Ja. Oktjabr' semnadcatogo (gljadja iz nastojashhego) / I. Ja. Frojanov. – SPb.: Izd-vo S.–Peterb. un-ta, 1997. – 160 s.
71. Haken G. Tajny prirody. Sinergetika: uchenie o vzaimodejstvii. – Moskva–Izhevsk, 2003. – 320 s.
72. Shemshuk V. A. D'javol'skij perevorot v Rossii [Elektronnyj resurs] // URL: <http://ruspravda.info/Dyavolskiy-perevorot-v-Rossii-1563.html>.
73. Shirokorad A. B. Severnye vojny Rossii / Pod obshh. red. A. E. Tarasa. – M.: OOO «Izdatel'stvo ACT». – Mn.: Harvest, 2001. –

848 s. (Voenno-istoricheskaja biblioteka) // http://militera.lib.ru/h/shirokorad1/3_03.html.

74. Jengel'gardt A. N. Pis'ma iz derevni. 12 Pisem. (1872–1887 gg.). – SPb.: Nauka, 1999. – 714 s. [Elektronnyj resurs] // URL: http://az.lib.ru/e/engelgardt_a_n/text_0020.shtml.

75. Jengel's F. Polozhenie rabocheho klassa v Anglii / V kn. Sochinenija. K. Marks, F. Jengel's. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1955. – T.2. – 668 s.

76. Brinton C. The Anatomy of Revolution. Revised and expanded edition. – New York: Vintage, 1965. – 310 p.

77. Sollapse of the USSR interview with Anatoly Lukianov [Elektronnyj resurs] // URL: <http://zhanaozen1216.wordpress.com/2013/01/05/05-01-2013-raspad-sssr-interv'ju-s-anatoliem-lu/>.

78. Dawisha's K. Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia? – N. Y., London: Simon & Schuster, 2014. – 1169 p. [Elektronnyj resurs] // URL: <chrome-extension://mhjfbmdgcfjbbpaeofohoefgiehjai/index.html>.

Трофимов Е. А., Candidate of Politic Sciences, Associate Professor (Russia, Blagoveshchensk), trewall15@yandex.ru

Russia in the phenomenology of negative political instability: the question of «Russian power»

The article is devoted to the problem of «Russian power» and consists of two parts (articles). The first article deals with the phenomenon of «negative political instability» and its main types – revolution, coup d'état, reform / counter-reform. In the second article – types of negative political instability in relation to Russian politics. A homeostatic conception of the emergence of processes of negative political instability is proposed for consideration and discussion, revealing the existence of a relationship between the evolutionary transformation of the society and the balance both in the system «citizens – civil society – state» and the elements making up this system.

The purpose of the study is to identify the reasons for the non-linearity of the development of Russian politics, the demythologization of the «Russian government».

Research hypothesis: the processes of negative political instability are directly related to the monocentric organization of Russian politics, which reproduces the «bad» equilibrium.

The article uses a neoinstitutional approach; Dialectical, historical, logical methods of investigation. The phenomenon of power is considered within the framework of the relational concept. Under the non-linearity of the development of society is understood as permanently deviating from the general civilization projection process of the existence of politics.

Keywords: «Russian power», political system, instability, political equilibrium, monocentrism, revolution, coup, reforms / counter-reforms.

Трофимов Е. О., кандидат політичних наук, доцент (Росія, Благовещенськ), trewall15@yandex.ru

Росія в феноменології негативної політичної нестабільності: до питання про «Російську владу»

Статтю присвячено проблемі «російської влади» і складається з двох частин (статей). У першій статті розглядається феномен «негативна політична нестабільність» і її основні види – революція, державний переворот, реформи / контрреформи. У другій статті – види негативної політичної нестабільності стосовно російської політиці. Пропонується до розгляду та обговорення гомеостатична концепція виникнення процесів негативної політичної нестабільності, що розкривається в наявності залежності між еволюційної трансформації соціуму і балансом як в системі «громадяни – громадянське суспільство – держава», так і складають дану систему елементів.

Мета дослідження полягає у виявленні причин нелінійності розвитку російської політиці, деміфологізації «російської влади».

Гіпотеза дослідження: процеси негативної політичної нестабільності прямо пов'язані з моноцентричною організацією російської політиці, що відтворює «поганий» екілібріум.

У статті використовується неінституціональний підхід; діалектичний, історичний, логічний методи дослідження. Феномен влади розглядається в рамках реляційної концепції. Під нелінійністю розвитку суспільства розуміється процес побутування політиці що перманентно відхиляється від загальноцивілізаційної проєкції.

Ключові слова: «Російська влада», політична система, нестабільність, політична рівновага, моноцентризм, революція, державний переворот, реформи / контрреформи.

* * *

УДК 32+341

Кан Ден Сик, кандидат политических наук, доцент кафедры Восточной филологии, Киевский национальный лингвистический университет (Украина, Киев), kme112000@yahoo.com

МИРНОЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЕ СВА И ОБЪЕДИНЕНИЕ КОРЕЙСКОГО ПОЛУОСТРОВА

Рассматриваются причины, которые мешают мирному преобразованию в СВА. Важность геополитического расположения, которая превратила Корейский полуостров в центр конфликта и раздора, мешая мирному развитию СВА. Довольно подробно анализируются причины отказа от ядерного оружия Северной Кореи, закрытая изоляционная политика Северной Кореи, которая является преградой для объединения и мирного процветания СВА. В статье приводятся доводы, почему до сих пор Корея не объединилась, подробно описывается причины изменения взглядов великих держав на проблему объединения Кореи.

Ключевые слова: экономическое развитие северной части СВА, сохранение существующего режима Северной Кореи, реформы и преобразование, мирное преобразование СВА, противостояние великих держав.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Корейский полуостров занимает исключительно важное геополитическое положение в СВА, куда входит еще северо-восточная часть Китая, Приморский край России, Монголия, Япония. Кроме того, в этом регионе противостоят и в военном и политическом отношении четыре великих державы, такие как США, Китай, Япония, Россия. И еще необходимо подчеркнуть, что в этом регионе расположены экономически сильные страны, такие как Япония, Южная Корея и Китай.

Особенностью этого региона является еще и то, что здесь находятся экономически отсталые северо-восточная часть Китая, Приморский край России, Сибирь, Монголия и Северная Корея. Многие исследователи считают, что эти отсталые в экономическом отношении регионы могут стать мощными катализаторами экономического развития СВА. В связи с тем, что Корейский полуостров находится в самом центре этого неординарного региона, то это может сыграть очень важную роль. Корейский полуостров может послужить и плацдармом для выхода на океанские просторы и воротами для внедрения на континент, поэтому можно считать, что находится в конфликтогенной зоне, где сталкиваются интересы морских и континентальных держав [2, с. 29]. В последнее время Республика Корея удачно пользуется выгодным геополитическим расположением для расширения рынка сбыта, распространения новейших технологий, вкладывания капитала.

В слабо развитые районы СВА можно выгодно вложить свой капитал, технологию, новейшие разработки. Но существует одна проблема – раскол Кореи, которая не позволяет в полной мере воспользоваться удачным геополитическим расположением Корейского полуострова и даже наоборот стал центром для конфликта и раздора, что явно мешает мирному развитию СВА.

Такая ситуация не позволяет активно включаться в экономическое преобразование региона. Более 70-летняя история раскола Корейского полуострова красноречиво говорит об этом. Отсюда можно сделать вывод, что объединение Кореи не только крайне необходимо для корейцев, но и для мирного процветания СВА.

Прежде всего, процессу объединения Кореи и мирного процветания в СВА мешает закрытая, изоляционная политика Северной Кореи. Казалось бы, после окончания

периода холодной войны Корея раньше других стран должна была объединиться, но наоборот противостояния и напряженная ситуация на Корейском полуострове стала преградой для мирного процветания не только Кореи, но и всего региона СВА. Одной из главных причин является закрытая изоляционная политика Северной Кореи, которая не хочет проводить реформы и преобразования. Естественно большую роль сыграло еще и противостояние четырех великих держав: Китай, Россия, США, Япония. США и Япония считают своим потенциальным противником – Китай, аналогичное мнение и у Китая. Нельзя сбрасывать со счетов и Россию, так как вероятнее всего если международная обстановка и экономическое положение стабилизируется, то будет противоборствовать в СВА с США, Китаем и Японией. Но многие аналитики считают, что все же возникновение войны между этими великими державами исключено, так как, имеются довольно тесные экономические взаимоотношения. Кроме того, процессы глобализации во многих отраслях тесно их взаимосвязывают. Как уже говорилось, самое сильное напряжения создает Северная Корея. Особенно испытаниями ракетно-ядерного вооружения, заставляет все окружающие страны находиться в состоянии напряженности и вооружаться. Но, несмотря на все напряжения, которые имеют место в СВА, все страны, в том числе и Россия, Китай, РК, Япония и даже Северная Корея в своих планах имеет экономическое развитие северной части СВА, но испытывают большие трудности в осуществлении плана из-за Северной Кореи. Было много попыток экономического сотрудничества с участием Северной Кореи, так в 1992 году, под эгидой ООН был создан Туманганский проект развития данного региона, где участниками были Китай, Россия, Южная Корея, Северная Корея, Монголия (TRADR). Проект начали воплощать в жизнь, но не был до конца воплощен из-за переменчивой политики Северной Кореи. Так шоссеная дорога, соединяющая китайские города Хунчун и Посиэт с северокорейскими городами Надзин и Вондзён, и развитие опорного порта Надзин (3, 4 причала) продвигались вперед, но не были доведены до конца. Кроме того, Китай в 2007 и 2009 годах Ляопинский и Чанчинские проекты признал проектами государственного значения, а с 2011 года активно продвигал проект создания надзинской свободно-экономической зоны. Для Китая с целью развития отсталой северо-восточной части очень важно было осуществить проекты, связанные с Северной Кореей. Эти проекты предполагали использование природных ресурсов Северной Кореи. Планировалось через северокорейские порты осуществить перевозку природных богатств и продовольствие на Юго-восточную часть Китая и тем самым значительно сократить расходы на транспортировку. И несмотря на то, что Северная Корея является союзником из-за закрытости и нежелания проводить реформы, честолюбивые и амбициозные планы Китая не получили развития. Россия также желает форсировать реформы Приморского края и Сибири и планирует внедрить в жизнь различные проекты, такие как: энергетическая стратегия 2030, транспортировка нефти и газа с Приморского края, строительство нефтепровода Восточная Сибирь – Тихоокеанское побережье (ESPO), проект развития Забайкальского региона (Far East and Zabaikal region) и другие.

В один только проект строительства нефтепровода Восточная Сибирь – Тихоокеанское побережье (ESPO) Россия планирует вложить 29 миллиардов долларов США. Кроме того, для преобразования и реконструкции транспортного сообщения и инфраструктуры до 2030 года инвестировать 550 миллиардов долларов США. В этот проект входит и реконструкция транспортной магистрали с соединением с Корейской железнодорожной магистралью.

Таким образом, если Северная Корея откажется от ядерного оружия и пойдет по пути открытости и реформ и наладит отношения с Южной Кореей и окружающими странами, то естественно будет возможным мирное, экономическое сотрудничество и развитие СВА. Но пока что, похоже на то, что Северная Корея с целью сохранения своего режима не собирается идти по такому пути. Поэтому для мирного процветания и мощного экономического развития СВА, необходимо объединение Кореи под эгидой Южной Кореи. Но, несмотря на то, что неизбежность объединения Кореи для мирного экономического развития СВА очевидна, Северная Корея наоборот наращивает ракетно-ядерный потенциал и тем самым усиливает напряженное состояние и препятствует экономическому развитию не только самой Северной Кореи, но и СВА. Как известно ЦК ТПК постановил вести параллельный курс, направленный и на экономическое развитие, и на наращивание ядерного потенциала. Конечно, понятно, что это практически невозможно. Тому имеются несколько причин:

1. Экономика Северной Кореи не настолько сильна, чтобы огромные средства тратили на вооружение, и чтобы хватило еще и на экономическое развитие.

2. Экономические санкции ООН, вследствие чего значительно ухудшились отношения с США, РК, Китаем, Россией и Японией. Естественно, об инвестициях извне пока речи быть не может.

3. Без проведения экономических реформ не возможен экономический подъём.

Все эти факторы говорят о том, что параллельный курс, объявленный Северокорейским режимом, не может быть осуществлен.

Возникает вопрос, почему же Северная Корея против открытости и реформ? Все это делается для сохранения существующего режима. Так как проведение экономических реформ улучшит экономическое положение, но может и подуть «ветер свободы», который может привести к падению режима [4, с. 20]. Старший сын Ким Чен Ира, Ким Джон Нам, который находится в эмиграции в Китае, сказал, что если Северная Корея не пойдет по пути открытости и реформ, то неизбежно потерпит крах, а если пойдет, то рухнет режим. Потому и стал дилеммой перед северокорейским режимом. Причиной своего нежелания проводить экономические реформы северокорейский режим считает влияние США и Республики Корея. Но ясно, что это очередной предлог, чтобы не проводить реформу. Пример Кесонского промышленного комплекса четко показывает причину нежелания проводить реформу и сотрудничать. Северная Корея убрала всех своих работников с совместного предприятия и выдворила всех южнокорейских специалистов. Комплекс практически остановлен и не функционирует. Опять же истинной причиной остановки кесонского промышленного комплекса является не что

иное как боязнь падения режима. На кесонском комплексе работало 53000 северокорейских рабочих и в целом 250000 рабочих мест существовали благодаря промкомплексу. Естественно у этих северокорейских граждан сложились определенные мнения относительно Южной Кореи. Северокорейский режим увидел в этом опасность и потому пошел на такой беспрецедентный шаг, несмотря на то, что и для них этот шаг был непростым.

Таким образом, до тех пор, пока режим будет против проведения реформ и будет держать курс на милитаризацию, пока будет существовать режим Ким Чен Ына, мирное экономическое развитие СВА невозможно. И если даже вдруг Северокорейский режим откажется от ядерного оружия и пойдет по пути реформ, пока Корея будет разделена, будет существовать напряжение, соответственно напряженное состояние сохранится и в СВА. И естественно эти факторы будут препятствовать экономическому развитию всего региона, поэтому в настоящее время все экономические проекты заморожены, в том числе, и проекты развития слаборазвитых районов СВА. Отсюда напрашивается вывод, объединение Кореи необходимо, прежде всего, для мирного процветания СВА и для развития слаборазвитых районов региона. Ну и конечно для народа Северной Кореи, которая находится в очень тяжелом положении.

Таким образом, объединение Кореи, это не только задача корейцев, но и стран СВА и США, потому что она тесно связана с мирными преобразованиями в СВА. Задача состоит лишь в том, каким образом осуществить замысел.

Если сегодня сказать, что объединение скоро произойдет, то наверняка посчитают странным, так как, обстановка на корейском полуострове пока что не то что располагает к мирному объединению, а хотя бы войны не было. Значительно усложнили обстановку пятые и шестые испытания ядерного оружия Северной Кореи, и поэтому многие считают, что еще долго придется ждать объединения [3]. Следует еще добавить, что правительство как Южной, так и Северной Кореи не имеет ни стремления, ни стратегии. И удивляет, прежде всего, пассивность политических сил и абсолютного большинства населения Южной Кореи. Мало того, некоторые консервативные силы из-за опасения огромных затрат при объединении и социальных потрясений после объединения, выступают даже против объединения. Да и среди прогрессивных сил Южной Кореи немало таких, которые считают, что если произойдет объединение под эгидой Южной Кореи, то это будет поглощение Северной Кореи, а это неправильно. Понятно, что неправы консервативные силы, но более неправы прогрессивные силы, считающие несправедливым объединение под эгидой Южной Кореи. И все же, несмотря на то, что в самой Южной Корее немало внутренних социальных проблем, но, тем не менее, не должны выступать против объединения. Достаточно известно от беженцев Северной Кореи, в каком положении находится народ. И все же похоже на то, что в наличие немало количества скептиков вполне объяснимо. Они понимают, что существует множество преград и трудностей. Да, безусловно, трудности имеются – это сложные конфликтные состояния между Севером и Югом, и не поддержание объединения великими державами. И особо следует подчеркнуть роль Китая. Так как Китай может сыграть большую

роль в объединении Кореи. Но, тем не менее, многие корейские, китайские и зарубежные исследователи считают, что наступило наиболее подходящая пора для объединения, и тому имеются объективные причины. Это, прежде всего, изменение взглядов великих держав на проблему объединения. Раньше они по тем же или иным причинам были либо против, либо были пассивны. Причиной изменения взглядов послужила политика и стратегия Северной Кореи. Ведь наращивание ракетно-ядерного потенциала угроза не только Южной Корее, но и всем окружающим странам и кроме того является серьезной преградой для экономического развития всего региона. Естественно все окружающие страны и мировое сообщество не хотят признать Северную Корею ядерной державой. На сегодняшний день окружающим странам выгоднее иметь безъядерную единую Корею. Отсюда и перемены в стратегии. Таким образом, и окружающими Корею государствам выгоднее иметь безъядерную единую Корею, что и является причиной перемен в стратегии. Да, сегодня много мыслящих и живущих по инерции, в том числе и среди самих корейцев, но действительность берет все же верх над инерционностью и пассивностью.

Вполне понятно, что Северная Корея наращивает ракетно-ядерный потенциал в целях сохранения сегодняшнего режима, но именно этот фактор и заставил поменять свою стратегию окружающих великих держав и сделать выбор в пользу объединения Кореи под эгидой Южной Кореи [1, с. 182].

Да, действительно, многие считают, что ядерный арсенал Северной Кореи является серьезной преградой объединению, но сегодня достаточно ученых, исследователей, которые считают, что именно ядерное оружие Северной Кореи ускорит объединение. Ясно, что объединение необходимо, прежде всего, для самих корейцев, но объединение необходимо и для дальнейшего процветания Северо-восточной Азии. Тем более, что раскол Кореи – это уже остатки жертвы периода холодной войны, и пора уже полностью освободиться от этих пережитков противостояния Восток-Запад. Объединение Кореи несомненно повлияет и на мирное развитие всего земного шара. Сегодня, вроде бы, возросли условия для объединения, но пока мало тех, кто верит в то, что в ближайшее время произойдет объединение. Много еще сторонников думающих, что необходимо пройти стадии и этапы, и что нужен подготовительный период.

Наверное, необходим такой подготовительный период, но опыт мировой истории показывает, что объединение может произойти неожиданно, внезапно, даже если условия для этого не подготовлены и этапы не пройдены. Примером тому является опыт объединения Германии. За год до объединения, в 1988, спросили канцлера ФРГ Германа Коля, когда может произойти объединение Германии, на что Коля ответил: «вряд ли при моей жизни». И уже после объединения в 1990 году он сказал: «не ожидал, что так быстро произойдет объединение». Сегодня многим, в том числе, и корейцам необходимо понять, что настало подходящее время и поэтому нужно сосредоточить все силы для осуществления мечты. И все же многие задают вопрос, почему Корея до сих пор не объединилась?

Причиной того, что до сих пор Корея не объединилась, в основном является бездарность и неспособность правительств, как Севера, так и Юга, однако были и

другие причины, такие как, Американо–Советское и Американо–Китайское противостояния. США, Китай и Советский Союз не позволили объединиться в ту или иную сторону. В подобных ситуациях трудно было не только рассчитывать на объединение, но и даже на волю или стремление к объединению. Сегодня ситуация изменилась, прежде всего исчезло противостояние американо–советское да и для Китая тоже выгодно стало объединение Кореи. До наращивания ядерного потенциала Северная Корея служила буферной зоной и играла стратегическую роль, но после того, как Северная Корея стала обладательницей ядерного оружия, она наоборот стала угрозой безопасности Китая и серьезной преградой в развитии Северо–восточной части Китая и всего СВА, поэтому Китаю выгоднее иметь дело с безъядерной объединенной Кореей и это соответствует национальным интересам Китая. Но здесь имеется одно важное условие – объединенная Корея не должна быть союзницей США, но с другой стороны объединенной Корее нет смысла заключать союзнический договор с США. Естественно исчезнет и необходимость нахождения американских войск в Южной Корее. Необходимо только поддерживать хорошие отношения, как с США, так и с Китаем. Особенно с Китаем должны быть хорошие отношения, в противном случае, Корея получит удар по экономике. В настоящее время больше 25% торговых сделок РК приходится на Китай, на США 9% и на Японию 10%. К тому же в объединенной Корее появится огромное поле деятельности в процессе развития Северо–восточной части Китая и Приморского края России, Сибири. Поэтому отношение с Китаем для РК имеет огромное значение.

Еще при Ким Чен Ире было видно, что Северная Корея не стала бы считаться с Китаем, если бы США пошли на сепаратный договор. Кроме того, Северная Корея практически развалила шестисторонние переговоры и игнорирует проведение экономических реформ по китайскому образцу. И поэтому крах режима рано или поздно неизбежен. В такой ситуации Китаю нет смысла поддерживать Северную Корею и значительно выгоднее поддержать объединение под эгидой Южной Кореи.

Да и США, похоже, будут поддерживать объединение под эгидой Южной Кореи, так как в этом случае и интерес США тоже соблюдается. Денуклеаризация Корейского полуострова выгоднее США, так как в противном случае Япония, Южная Корея и Тайвань тоже будут стремиться к разработке ядерного вооружения, а это совершенно неприемлемо для США.

Да и Россия и Япония тоже не будут против объединения Кореи. России сегодня выгоднее объединение, так как, она сможет реализовать экономические проекты Дальнего Востока и Сибири. Японии также выгодно, так как объединенная Корея – рынок сбыта технологий и товаров и путь к Российской нефти и газа. Многие исследователи думают, что Япония может не поддерживать объединение Кореи, так как в разделенной Корее легче оказывать свое влияние, лавируя с одной стороны в другую. Попытки налаживания сотрудничества с Северной Кореей за 2014–16 года говорит об этом. Да и экономически тоже, Японии ни к чему, чтобы под боком была мощная 75 миллионная страна. Кроме того, ядерное вооружение Северной Кореи – удобный повод для милитаризации Японии.

Но все в объединении Кореи для Японии много положительных сторон. Это и снятие напряжения, уменьшение затрат на вооружение, возможность убрать

американские базы с Японской территории, увеличение рынка сбыта товара, технологий, сферы инвестиций. Возможность приобретения газа, топлива в России и принятия участия в экономическом развитии Северо–восточных регионов России, Китая. Как бы не было, сторонников объединения под эгидой Южной Кореи среди великих держав значительно возросло. И это тренд сегодняшнего дня. Ну и конечно тяжелое экономическое положение граждан Северной Кореи, тоже в конечном итоге приведет к недовольству режимом, ведь ежегодно более 3 тысяч человек мигрирует в другие страны. И пессимизм южных корейцев тоже меняется в связи с изменением отношения великих держав к проблеме объединения Кореи. Все эти факторы говорят о том, что настала благодатная пора для национального воссоединения корейского народа. В этой ситуации какую стратегию необходимо выбрать Южной Корее [1, с. 25]:

Во–первых, правительство Южной Кореи должно считать национальное воссоединение главной задачей и разработать конкретный стратегический план и целенаправленно его выполнять. Поднять активность граждан, направленную на выполнение стратегического курса с целью принятия всенародного участия в процессе объединения.

Во–вторых, правительство Южной Кореи должно предложить правительству Северной Кореи план активного продвижения стратегии объединения и обсудить создание действенного органа объединения при всенародном участии. Конечно, вероятнее всего, что правительство Северной Кореи не откликнется на предложения Южной Кореи, однако, это не означает, что надо отказаться от своих планов. Какую бы позицию Северная Корея не заняла, надо целеустремленно предлагать контакт, переговоры по вопросам объединения и заставить принимать участие в обсуждении плана объединения.

В–третьих, широко ознакомить граждан Северной Кореи с планом совместного участия в процессе объединения и оказывать всяческую активную помощь. Если и правительство, и народ Южной Кореи будет активно выступать за объединение, то больше надежд появится и у народа Северной Кореи. Конечно же режим Северной Кореи будет всячески препятствовать этому, но тем больше будет расти и недовольство северокорейских граждан. Поэтому поиски и нахождения способов передачи и общение с гражданами Северной Кореи является одной из главных задач правительства и народа Южной Кореи. Да, сегодня модно услышать такие слова относительно помощи Северной Кореи: «нельзя только посредством помощи достигнуть уступок», «помощь Северной Кореи – это помощь в создании ракетно–ядерного оружия», «если бы не оказывали помощь, то наверняка рухнул бы режим». Это не совсем верная мысль, да нельзя «покупать» уступки, но оказывать помощь народу Северной Кореи нужно, так как такие мероприятия придадут силы северокорейскому народу. Необходимо помнить, что самой мощной силой в процессе объединения является горячая поддержка корейского народа, как Юга, так и Севера. Да и в независимости от процесса объединения, оказание братской помощи гражданам Северной Кореи это святая обязанность граждан Южной Кореи.

В–четвертых, правительство Южной Кореи должно предложить всем организациям и гражданам свое видение и вовлечь всех корейцев (80 млн) не только и Юга, и Севера, но всего мира за движение к воссоединению корейского народа.

Они должны показать, что объединенный Корейский полуостров будет образцовым, демократическим,

процвітаючої мирної країною, котра принесе процвітання і мир не тільки в регіоні СВА, але і во всем світі. Должны показати, что мирное объединение принесет не только свободу и облегчение народу Северной Кореи, но и даст мощный толчок демократизации и экономическому подъему Северокорейского общества, а также экономический рост Южной Кореи. Кроме того объединение даст прекрасную надежду для трудящихся и, прежде всего, для молодежи Южной Кореи.

В-пятых, необходимо всем четырем великим державам окружающим Корею, ООН и другим международным сообществам огласить политический курс относительно объединения и получить поддержку. Но для этого необходимо разработать стратегию, которая бы удовлетворила все четыре государства. Должны четко разъяснить окружающим странам, что объединенная Корея будет придерживаться независимости, мира, нейтралитета и принципов взаимной выгоды. Надо разъяснить всем великим державам, что пока Корея не станет объединенной, Северная Корея не откажется от ядерного оружия, а в объединенной Кореи не будет потребности иметь ядерное оружие, поэтому они должны всячески способствовать решению корейской проблемы. Все дипломаты и даже президент должны посещать ведущие государства и объяснять стратегию объединения РК и получить поддержку. Как отмечалось ранее, большую роль в решении проблемы играет Китай, поэтому нужна особо и тщательно разработанная дипломатия для получения его поддержки. Для этого, в первую очередь, РК нужно применить такую стратегию, чтобы Китай публично осудил Северную Корею как обладателя и продолжающего проводить испытания ядерного оружия. Если Китай громко осудит Северную Корею и откажет в экономической помощи, то народ Северной Кореи может проявить недовольство. Ведь три четверти энергии, половина недостающего продовольствия поставляет Китай. И больше 90% товарооборота Северной Кореи приходится на Китай. Поэтому если Китай повернется спиной, то может наступить критическая ситуация, в которой народ Северной Кореи будет крайне недоволен режимом. Тогда может наступить наиболее благоприятная ситуация для национального воссоединения корейцев.

Исследователи утверждают, что наступила Азиатско-Тихоокеанская эра, в центре которой находится СВА. И в этом регионе, благодаря ядерному оружию Северной Кореи, сохраняется противостояние, которое противодействует экономическому развитию всего региона. Следовательно, для мирного процветания СВА необходимо объединение Кореи под эгидой Юга при поддержке окружающих великих государств.

Естественно РК необходимо воспользоваться ситуацией для достижения цели и сделать свой вклад в мирное процветание региона и всего мира, но для этого необходимо проявить национальную мудрость и решительность.

Список использованных источников

1. Tongwiwon, Janggiyeo, Hanbandoe Thongilkwa Junguk. – Seoul, 2013.
2. Jung Suonmin, Junguke miponegi miguke botigi. – Seoul, 2016.
3. 세계 일도 2014년 12월 31일 수요일
4. Nambukhan Gwangiewa Hanbando Thonil. – Seoul, 2014.

Kan Den Sick, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Oriental Studies Department, Kiev National Linguistic University (Ukraine, Kyiv), kme112000@yahoo.com

The peaceful transformations at the NEA and the unification of the Korean Peninsula

This article discusses the reasons that prevent a peaceful transformation in Northeast Asia. The importance of the geopolitical location, which turned the Korean peninsula to the center of the conflict and discord, disturbs the peaceful development of Northeast Asia. The reasons for the nuclear weapons refusal by North Korea were analyzed in detail, as well as the strict insulating policy of North Korea, which is an obstacle to peaceful association and prosperity of Northeast Asia. The article presents the reasons why Korea is still not united, describes in detail the reasons of the attitudes changing on the unification of Korea problem by the great powers.

Keywords: economic development of the northern part of Northeast Asia, preserve of the existing regime in North Korea, reforms and transformations, the peaceful transformation of the NEA, the opposition of the great powers.

Kan Den Sick, кандидат політичних наук, доцент кафедри Східної філології, Київський національний лінгвістичний університет (Україна, Київ), kme112000@yahoo.com

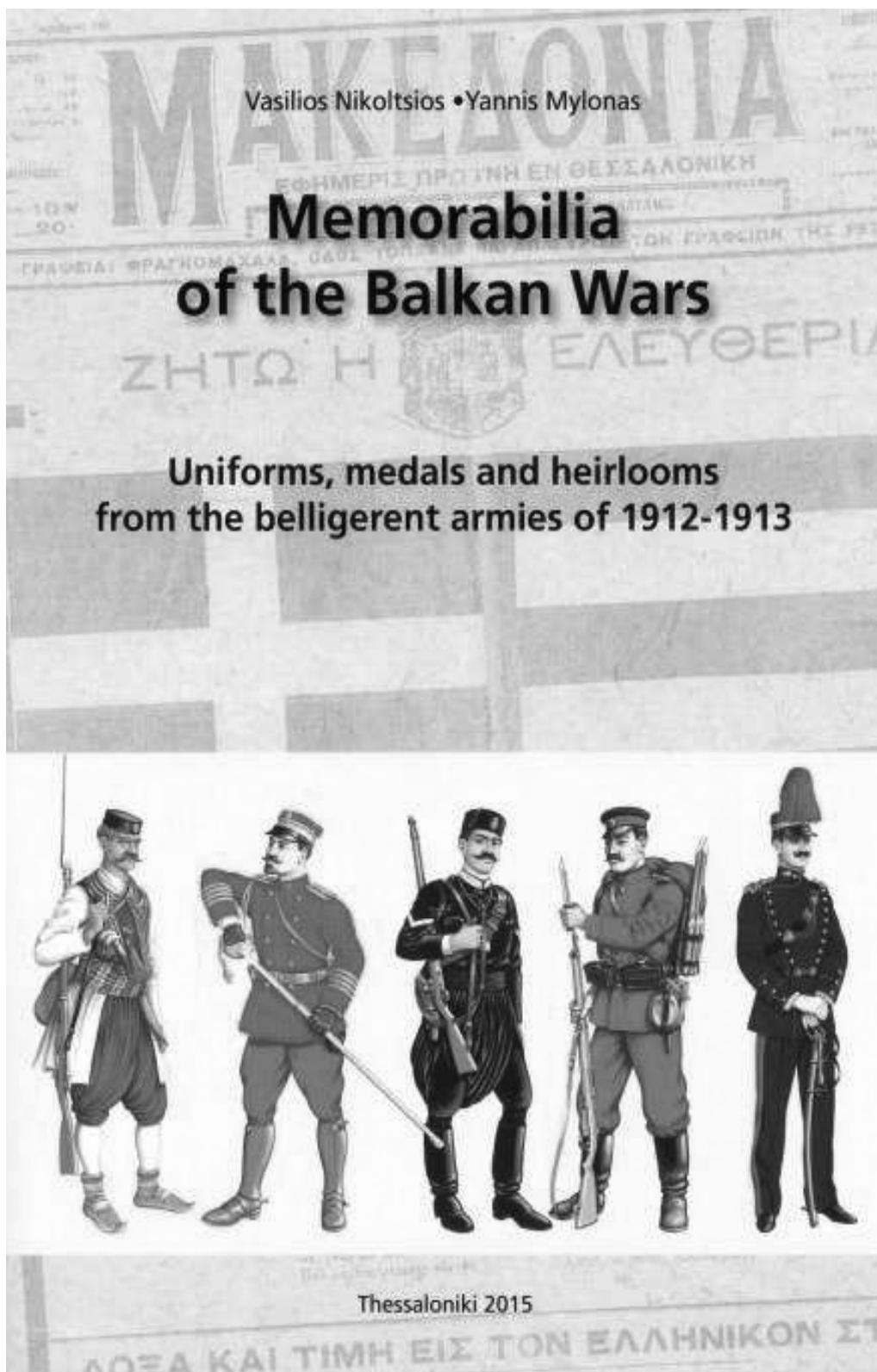
Мирні перетворення у Північно-Східній Азії та об'єднання Корейського півострова

Розглядаються причини, які заважають мирним перетворенням у Північно-Східній Азії. Важливість геополітичного розташування, яке перетворило Корейський півострів у центр конфлікту та розбрату, заважаючи мирному розвитку Північно-Східної Азії. Досить докладно проаналізовано причини для відмови Північної Кореї від ядерної зброї, закрити ізоляційну політику Північної Кореї, що є перешкодою для об'єднання і мирного процвітання Північно-Східної Азії. У статті наводяться аргументи, чому досі Корея не об'єднана, докладно описуються причини зміни поглядів великих держав на проблему об'єднання Кореї.

Ключові слова: економічний розвиток Північно-Східної Азії, збереження існуючого режиму Північної Кореї, реформи і перетворення, мирне перетворення Північно-Східної Азії, протистояння великих держав.

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Hasip Saygili,
Assoc. Prof. Dr., FMVU Faculty of Letter (Istanbul),
hsaygili@fsm.edu.tr

Book Review: Memorabilia of the Balkan Wars, Uniforms, medals and heirlooms from the belligerent armies of 1912–1913, Vasilios Nikoltisios, Yannis Mylonas: (Thessaloniki: Logos & Ikona, 2015), 128 p.

(рецензія друкується мовою оригіналу)

In 2015, two Greek military museology specialists published an English version of a memorabilia book on the 1912–1913 Balkan Wars. Beside preface and introduction, the book allocates six chapters to uniforms, medals and heirlooms of the belligerent armies of the two wars. The volume is replete with high quality color pictures and drawings of the memorabilia with brief explanations. Collections of Greek military museums and one of the authors, Nicoltsis's personal collection were the sources for this compilation. *Memorabilia of the Balkan Wars* successfully reflects the authors' museology experience, artistic and aesthetic sense and taste in the design and presentation of the visual material.

When it comes to the content, despite Chief of Hellenic National Defence Staff General Kostarakos's assertion of «*the pluralism of the archives*» of the book in the preface; there are no references at all to Turkish¹, Serbian and Montenegrin sources. In this regard, it is not rare to come upon erroneous information. I would like to mention a few on the Turkish Army. For example Ottoman late period coat of arms has been referred to as «*war emblem*» (p. 117). Famous Fatih Mosque at Istanbul was named as the Mosque of Constantinople (p. 114). In my opinion, the picture with the caption «*Ottoman Cavalry guarding the Greek Embassy at Pera*» (p. 114) is anachronistic for the period. The back cover shows pictures of five belligerent army members including a Turkish soldier. The Turkish soldier's uniform is blue. As the book states too, in 1909 Ottoman Empire began changing military uniform colors from blue to khaki (p. 100). Thus that picture could not possibly reflect a Turkish uniform of the Balkan Wars. Similarly all pictures of pages 105, 111 and 113 belong to Sultan Abdulhamid reign (1876–1909), not years 1912–1913. Picture 90 represents abolished unit uniform in 1910. Officer's shoulder strap (p. 124) is also for 1933–1947 period, not that period. The cap of gunner at page 109 must be khaki fez or kabalak, not officer cap «*kalpak*».

More importantly a picture, depicted as Ali Fuat Cebesoy at Kumanova [Kumanovo] (p. 114), famous general of Turkish National Struggle is incorrect. He was actually in Yanya [Ioannina] at Grece Front, not Kumanova Serbian Front.

The book has attributes excessive importance to Tahsin Paşa [general], who surrendered Selanik [Thessaloniki] to Greece without any resistance. In the authors' opinion, he was an «*excellent officer*» with «*military civility, honesty and high moral values*» rather than an inapt and incapable commander. This approach aggrandizes the role of Tahsin Paşa. While he was 8th Corp Army Commander, the authors claims that Tahsin Paşa was Ottoman Macedonian Army Commander. The book even claims that the pasha was sentenced to death after the war in absentia, along with his son and *aide de camp*, Kenan Messare (p. 120). Needless to say, this is only a baseless rumour.

Hopefully errors such as the above mentioned may be corrected by referring to reliable reference sources in new

¹ Harbiye Military Museum at Istanbul exhibits several uniforms and objects of the Balkan Wars period. The following classical sources are also worth recommending: Fausto Zonaro, *L'armee Imperiale Ottoman*, 1902; Mahmut Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi* [The Organization and Uniforms of the Ottoman Army], 1909.

editions. But in my opinion, the main problem of this book, is its general approach. Though the book's title implies a neutral content, the total number of pages on Serbian, Romanian and Montenegrin Armies is less than those on Hellenic Army. This lack of balance is also apparent on the cover of the volume. Although, as we understand from its name, the book is on all belligerent armies and as the average reader knows the Balkan Wars were fought among the armies of Turkey, Bulgaria, Greece, Serbia, Romania and Montenegro, the publisher seems to have preferred a cover picture depicting belligerent army members without that of Turkey. I think, it is very hard to find a good justification for this choice.

The preface of the book can be also interpreted as a manifestation² of Greek nationalistic motivations, regardless of the book title. The same approach continues in the introduction. For example, «*For centuries, in the geographical area of the greater part of Macedonia and Thrace a large and homogenous Greek element lived*», «*The Greek people had high cultural level, progressiveness and financial capability*», «*Consequently, all this, ... gave the Greek the right to consider Macedonia and Thrace an irrefutable part of their country*». But, neighbouring Christian countries worked «*to the detriment of the Greek element*».

Apart from the above mentioned paradigm, the book claims that Bulgaria had been independent in 1878 (p. 7), not 1908. It is too hard to believe that a colonel who is a war history sepecialist has made such a mistake. Colonel Nikoltisios brands the *Ilinden Bulgarian Uprising* of 1903 in Macedonia as a *pseudo rebellion*. But, he does not mention the Greek collaboration with the Turkish military and civilian authorities in suppressing the uprising³.

Consequently despite material mistakes and the overarching official paradigm, *Memoraibilia of the Balkan Wars* can be seen as a good compilation in its genre.

*Хасип Сайгили, професор, Факультет письма FMVU (Стамбул),
hsaygili@fsm.edu.tr*

Рецензія на книгу: Памятные вещи балканских войн, обмундирования, медали и реликвии воинственных армий 1912–1913 гг., Василиоса Николтисоса, Яниса Милонаса: (Салоники: Логос и Икона, 2015), 128 с.

* * *

Іванюк І. А.,

старший науковий співробітник відділу наукового
опрацювання документів і організації каталогів,
Державна наукова установа «Книжкова палата
України імені Івана Федорова» (Україна, Київ),
tharma@windowslive.com

ІЛЮСТРОВАНІЙ ЖИТТЄПИС: ГРУНТОВНІСТЬ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ

Рецензія на книгу: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.–упор. Світлана Панькова, Ганна Кондаурова. – К.: Либідь, 2016. – 144 с.: іл.

Яскравою сторінкою історії української державності ХХ ст. стали Визвольні змагання 1917–1921 рр., які є логічним наслідком українського національного відродження ХІХ ст. Боротьба за пробудження нації, упродовж попередніх десятиліть, призвела до утворення

² «...the obligation to deliver to the younger generation the historical knowledge», «It is imperative that we remember them, especially today, in order to comprehend the conditions that allowed the Greek society to enter a new, glorious historical period...» (p. 5).

³ Christopher Psilos, *The Young Turk Revolution and the Macedonian Question*, (Unpublished Doctoral Dissertation) University of Leeds, 2000, p.32; H N Brailsford, *Macedonia Its Races and Their Future*, London: Methuen & Co., 1906, p.209–213.

власної державної формації. Револьюційні події в Росії стали поштовхом до розгортання визвольних рухів у національних окраїнах імперії. В Україні національно-демократичну революцію очолила – Центральна Рада, яка стала представницьким органом влади українського народу.

Непересічною особистістю цієї доби, безперечно є – історик, археолог, один з фундаторів української науки, громадський і політичний діяч, очільник Центральної Ради – Михайло Грушевський. З його писемним доробком пов'язані ідеї відродження історичної свідомості й національної гідності українського народу. Він один з тих хто, в Добу Визвольних змагань, визначали повсякдення й майбутні перспективи України.

Невипадково, саме ця особистість, неодноразово, у минулому, ставала об'єктом наукових розвідок. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського привертає, й до сьогодні, увагу істориків, джерелознавців, студентської молоді, звичайних громадян, які цікавляться минулим власної країни. Тому, видається логічною, поява нового дослідження, присвяченого цій непересічній особистості.

«Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського», укладений авторським колективом – Світланою Паньковою й Інною Кондауровою, безперечно, є вагомим внеском в історичну біографістику. Тривалий час наукові інтереси авторів, зокрема Світлани Панькової, зосереджувалися на дослідженні як особистості видатного історика й його родини, так і доби Визвольних змагань, що дозволило в перспективі, накопичити ґрунтовний джерельний матеріал з зазначеної тематики. У свою чергу це сприяло докладному й фаховому його викладу, й визначило структуру й характер видання.

«Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського» поділено на дві логічні частини. Перша має сім розділів: «Гімназійні та університетські роки» (1880–1894), «Між Києвом і Львовом» (1894–1914), «Арешт і заслання» (1914–1917), «На чолі Української Центральної Ради» (1917–1918), «Еміграція» (1919–1924), «Академія» (1924–1934). Кожен з них окреслює важливі етапи життєвого й творчого шляху М. Грушевського.

У цій частині видання, авторам вдалося шляхом викладу історичних фактів у формі низки коротких біографічних нарисів, розповісти про становлення особистості, наукову й суспільнополітичну діяльність Михайла Грушевського. Незвичним для наукових робіт є виклад історичного матеріалу. Він має високий ступінь емоційного забарвлення, що сприяє формуванню зацікавленості читача і створює умови для сприйняття «Життєпису» не лише фахівцями, а й широким загалом.

Завдяки використанню, авторами, значної кількості спогадів й листів самого Михайла Грушевського, оцінок і описів сучасників, знайомих друзів, зокрема, Г. Ямпольської, О. Лотоцького, М. Кордуби, О. Кониського, І. Крип'якевича, на тлі життєвих подій, видатний історик постає як особистість. Читач бачить його очима тих хто поряд з ним на різних етапах життя і відчуває його таким як відчували оточуючі.

З нашої точки зору, ця форма, яку вдало обрали Світлана Панькова й Інна Кондаурова, не створює у читача відчуття штучності викладеного матеріалу й відстороненості від особистості й історичних подій. Біографічні нариси супроводжуються візуалізацією –

фотографічними зображеннями, які значною мірою, посилюють сприйняття авторського тексту.

Друга частина видання – має назву «Іконографія Михайла Грушевського. Каталог». Вона є органічною складовою «Життєпису» і зосереджує у собі потужний масив портретних і графічних зображень видатного історика. Її автори поділяють на чотири розділи «Фотодокументи», «Кінопортрет», «Живописні, графічні та скульптурні портрети», «Шаржі та карикатури», таким чином класифікуючи зображальні джерела, які склали ліву частку обсягу й змісту видання.

Подана, Світланою Паньковою й Інною Кондауровою, візуальна колекція яскраво ілюструє життєвий шлях Михайла Грушевського. Обрані зображення належать до фондів кількох архівних і музейних установ України. Вони мають ґрунтовні атрибутивні описи, що є предметом цікавості для науковців, які не лише вчиняють біографічні розвідки, але й аналізують процеси й події Доби Визвольних змагань 1917–1921 рр., узагальнюють і реконструюють історичне минуле.

Таким чином, твердження авторів, що це – найповніша збірка прижиттєвої іконографії видатного українського історика й державного діяча, безперечно має наукове підґрунтя й є об'єктивним.

Видання може бути корисним для молодих дослідників, викладачів, аматорів, усіх тих хто цікавиться історією України модерної доби. Матеріали «Ілюстрованого життєпису Михайла Грушевського», на нашу думку, урізноманітять візуалізацію навчальних курсів з «Історії України», «Джерелознавства», «Історичної біографістики», тощо, сприятимуть формуванню фахових компетенцій у студентів вищих навчальних закладів. Так само, опубліковані у виданні джерела, можуть стати поштовхом для подальших наукових розвідок в царині дослідження доби Визвольних змагань.

Ivanyuk I. A., Senior Researcher Department of scientific processing documents and directories State Scientific Institution «Book Chamber of Ukraine Ivan Fedorov» (Ukraine, Kyiv), tharma@windowslive.com

Illustrated biography: thoroughness of source visualization

Book Review: Illustrated biography of Michael Hrushevsky / Avt.–stop. Svetlana Pankova, Anna Kondaurova. – K.: Lybid, 2016. – 144 p.: il.

* * *

Нікітін Ю. О.,
доктор історичних наук, доцент, ректор Сумського
обласного інституту післядипломної педагогічної
освіти (Україна, Суми), nikitin_64@ukr.net

Рецензія на монографію: Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40–і рр. XX ст. – початок XXI ст.): монографія / В. В. Кононенко. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 370 с.

Монографія В. В. Кононенка «Єврейське населення Поділля (40–і рр. XX ст. – початок XXI ст.)» виконана на актуальну тему і присвячена життю однієї з найбільших регіональних національних меншин України – єврейській національній меншині Поділля. Хронологічно монографія обмежена періодом з 1940–х рр. до початку XXI ст. Проте у підрозділах 2.1 та 2.2 автор дає характеристику особливостей формуванню єврейського населення краю та його національно-культурного життя в історичній

ретроспективі, мотивуючи це тим, що незважаючи на те, що євреї Поділля є невід'ємною складовою частиною єврейської національної меншини України, простежуються суто регіональні особливості формування єврейської меншини. Тільки в окремих районах Поділля, на думку автора, у житті євреїв невеличких подільських міст збереглися у радянський період протягом другої половини ХХ ст. певні соціальні характеристики та національно-культурне життя як елементи єврейського містечка – штетла.

Автор монографії наголошує, що на сучасному етапі історія національних меншин та історична регіоналістика є вкрай важливими для об'єктивної загальної картини розвитку України. Окрім того, на думку автора, тема єврейської національної меншини Поділля хоч і представлена публікаціями у вітчизняній історіографії, проте не склалась у єдину цілну картину, а період 1960–1980-х рр. фактично є недослідженим.

Монографія В. В. Кононенка складається з п'яти розділів. У першому розділі автор розглядає методологічні та теоретичні основи дослідження, історіографію проблеми та її джерельну базу. Автор наголошує, що вітчизняна історіографія даного питання є недостатньою. Особливо недослідженим із життя єврейської національної меншини Поділля є період постсталінської доби радянської влади. Проте автор наголошує, що із 2000-х рр. зростає інтерес зарубіжних істориків до даної теми, з огляду на те, що у науковому світі відбулася ревізія ідеологемі про смерть єврейського містечка після Другої світової війни і наголошено про збереження принаймні на території південно-східних районів Поділля елементів національного життя євреїв. Достатньо широкою є джерельна база дослідження, яка представлена матеріалами центральних архівних установ (Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади України) та матеріалами місцевих архівів (Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Хмельницької області).

У другому розділі «Єврейська національна меншина Поділля у роки Другої світової війни» автор, крім аналізу особливостей формування єврейської національної меншини на Поділлі та процесів самоідентифікації серед євреїв регіону в історичній ретроспективі, розглядає питання життя євреїв краю в умовах німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Автор аналізує регіональні аспекти евакуації та втечі єврейського населення з території Поділля, наголошуючи, що державної політики щодо евакуації єврейського населення невеличких подільських міст не було і не могло бути. Значна частина населення Поділля через різні причини не була евакуйована та не змогла втекти через швидкий наступ окупаційних військ, а отже залишилася перед загрозою винищення. Автор зазначає, що у південних районах Поділля (в межах зони окупації румунів – «Трансністрії») наслідки Голокосту не були настільки трагічними для існування єврейської національної меншини. Тут збереглися й певні елементи його національно-культурного життя.

У третьому розділі «Єврейське населення Поділля у повоєнний період» автор монографії наголошує, що єврейська національна меншина регіону стала об'єктом цілеспрямованої антисемітської державної політики

радянської влади у повоєнний період. У роботі показані регіональні особливості боротьби влади з єврейським буржуазним націоналізмом, сіонізмом та наступу на національно-культурне життя євреїв регіону. Автор вважає, що, незважаючи на політичні та ідеологічні репресії, єврейське населення зуміло зберегти особливу вагу у суспільстві, особливо у господарському комплексі. Окрім того, на думку автора, незважаючи на усунення з партійної та державної номенклатури, єврейське населення регіону продовжувало займати важливе місце серед господарської еліти та інтелігенції.

Четвертий розділ монографії присвячений дослідженню особливостей життя євреїв Поділля в другій половині 1950-х – 1980-х рр. Автором проведено детальний та документально підтверджений аналіз демографічних процесів серед єврейського населення краю. Автор аналізує причини постійного зменшення чисельності єврейської національної меншини. Аналізуючи особливості національної політики стосовно єврейського населення краю у постсталінський період, автор робить висновок, що вона була незмінною за завданнями у порівнянні зі сталінською, проте була новою за формою.

У п'ятому розділі монографії проаналізовано особливості демографічних процесів, соціальні характеристики та національно-культурне життя єврейської національної меншини у період незалежної України. Автор робить висновок, що із активізацією національно-культурного життя євреїв йшли процеси наростання еміграції євреїв. Якщо у попередні роки прагнули до виїзду політично активні громадяни, лідери національного руху, релігійні діячі, які були під постійним тиском влади або кваліфіковані фахівці, насамперед, представники творчої, наукової інтелігенції, то з даного періоду емігрували абсолютно усі суспільні категорії євреїв. Масова еміграція дійшла навіть до невеличких містечок, сіл, де зберігалися окремі елементи національно-культурного життя. Тому, на думку автора, період 1990-х – 2000-х рр. у житті єврейської національної меншини слід характеризувати одночасно як період національно-культурного розвитку, так і остаточної втрати подільських містечок єврейської самобутності через різке зменшення єврейського населення.

Загалом видання є вагомим внеском у дослідження життя єврейської національної меншини другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., виконане на належному професійному рівні, є логічним за структурою викладу та має наукову і практичну цінність. Здійснений автором монографії аналіз дає підстави визначити не тільки регіональні особливості життя євреїв Поділля, а й сприятиме активізації дослідження історії євреїв України зазначеного періоду, особливо періоду 1960-х – 1980-х рр.

Nikitin Y. O., doctor of historical sciences, associate professor, rector of Sumy regional institute of postgraduate pedagogical education (Ukraine, Sumy), nikitin_64@ukr.net

Review of the monograph: Kononenko V. V. The Jewish population of Podillya (40-ies XX century – early of the XXI century): Monograph / V. V. Kononenko. – Vinnytsia: TOV «NILAN-LTD», 2017. – 370 p.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Туранли Ф. Г. Українські козаки: походи на південні береги Чорного моря	7
Сініцький А. Ц. Українська ідея в працях представників вітчизняної інтелектуальної еліти на зламі епох (сер. XVI – сер. XVII ст.)	17
Скоков О. Д. Економічний розвиток м. Острога середньовічного та ранньомодерного часу в історіографії середини XIX – початку XXI століть (зовнішній аспект)	21
Кривошея І. І., Квасневська О. С. Компаративні студії з російської ментальності Миколаївської епохи як антидот проти «русского миража»	25
Мохнатюк І. О. І. Франко про роль інтелігенції у розвитку українського суспільства	30
Радченко Н. М. Фінансова публічна звітність кредитних установ як джерело з історії вивчення кредитної системи України (1850–1917)	34
Ярцун Ю. О. Хвороби шляхти та їх лікування у XIX столітті (за матеріалами Київської губернії)	37
Лозинський А. Ф. Галичани на фронтах Першої світової війни	41
Григоренко І. В. Приватний лист та епістолярна форма: історичний аспект взаємодії	45
Швидкий С. М. Становлення й функціонування державної системи охорони здоров'я в Україні (20–30 рр. XX ст.)	49
Варгатюк С. В. Діяльність української дипломатичної місії на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр.	53
Орлов В. М. Взаємовідносини органів радянської влади та російського православ'я в Україні упродовж 1920–х – першої половини 1950–х рр. у сучасній українській історіографії: загальний аналіз	58
Понедельник Л. А. Літературний розвій міжвоєнної Волині в регіональному вимірі (1921–1939)	60
Слесаренко О. О. Складнощі роботи місцевих органів Центральної комісії національних меншин та методи їх подолання (1924–1929 рр.)	66
Котик Ю. В. Відновлення діяльності податкових органів УРСР у 1943–1945 рр.	69
Кравчук Л. В. Культосвітня діяльність та завдання бібліотек і сільських клубів та кінофікації в ході радянізації Тернопільщини в період вересня 1939 – червня 1941 рр.	72
Свинаренко Н. О. Евакуація промислових підприємств зі Слобожанщини у 1941 та 1942 рр.: сучасна вітчизняна історіографія проблеми	74
Орлянський В. С. Тваринницька галузь Запорізької області в період окупації (1941–1943 рр.)	76
Касьянова Н. М. Нормативно–правова база сільськогосподарських переселень в УРСР у 1940–1960–ті роки	81
Мармілова О. С. Листи остарбайтерів з Донеччини як історичне джерело	86
Ількович В. М. Становище та ідеологічні орієнтири українського радянського кінематографу (1945 – середина 1950–х рр.)	90
Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953–1964 роки) (Ч.3)	93
Малащук О. С. Стан виноградарства в Україні на початку XX століття	96
Бездітько Б. М. До характеристики статусу суб'єктів культури в управлінських відносинах із апаратом УСРР у період реалізації державної політики по відокремленню церкви від держави і школи від церкви	100
Руденко С. Б. «Гібридна» історіософія в Музеї Великої Вітчизняної війни у Києві (друга половина 1990–х)	105
Гай–Нижник П. П. Окупація та анексія Криму Російською Федерацією у 2014 р. як акт агресії проти України: перебіг вторгнення і свідчення міжнародного злочину	110
Стасюк Ю. М. Історичні джерела про участь добровольчих батальйонів в антитерористичній операції	125
Рустамова Д. Социально–экономическое развитие Азербайджана на рубеже XIX–XX веков (Соціально–економічний розвиток Азербайджану на рубежі XIX–XX століть)	130
Smolnikov Yu. B. The Shift to the Right in Denmark: the Rise of the Danish People's Party (1995–2017) (Зсув вправо в Данії: піднесення Данської народної партії (1995–2017))	133
Казымов Д. Реорганизация Халифата Аббасидов в Египте (Реорганізація Халіфату Аббасидів в Єгипті)	137
Хасаев Н. Вопросы торгово–экономического сотрудничества Азербайджана со странами Восточной Европы в 70–80 годы XX века в азербайджанской историографии (Питання торгово–економічного співробітництва Азербайджану з країнами Східної Європи в 70–80 роки XX століття в азербайджанській історіографії)	139

Ахмедова Г. Целевая оценка деятельности НАТО (1991–2010–е гг.) (Цільова оцінка діяльності НАТО (1991–2010–ті рр.)	142
Грубінко А. В. Позиція Великої Британії з питань зовнішньої політики і політики безпеки ЄС на етапі прийняття Конституційного договору (2001–2005 рр.)	147
Затовський Б. О. Війна і Церква: Сербське Православ'я під час Балканських війн в оцінці «Церковних ведомостей» 1913–1914 рр.	150
Петрик А. М. Політика Литовської держави стосовно національних меншостей у добу Першої республіки (1918–1940)	153
Корсак Р. В., Фуртій В. В. Історія розвитку туризму у країнах Балтики (Естонія, Латвія, Литва)	159
Піковська Т. В. Розвиток чехословацького національно-визвольного руху під час Першої світової війни (1914–1918 рр.)	163

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Барков Д. Ю. Концепція отчуждения Э. Фромма в контексте информационного общества (Концепція відчуження Е. Фромма в контексті інформаційного суспільства)	166
Гудима І. П. Проект теїстичної космології Річарда Суїнберна: нові тенденції в теології	170
Малишена Ю. О. «Наукова політика» як характеристика соціальної епістемології С. Фуллера	173
Пастушенко А. О. Між ідеалізмом та позитивізмом: методологічний бунт Д. І. Каченовського	178
Белозьорова Р. О. Феномен волі в контексті соціально-філософської проблематики влади	182
Бенюк О. Б. Експеримент в європейському та українському футуризмі	185
Буланова–Дувалко Л. Ф. Естетико-філософські виміри трансформацій жіночості у просторі домогосподарства	189
Вергелес К. М. Антропологічні виміри філософії та релігії	195
Гончарова О. О. Основні тенденції поширення прекарності у соціальних практиках української молоді	199
Джура О. Д. Шляхи забезпечення професійної орієнтації молоді (філософсько-освітнє осмислення)	204
Дроботенко М. О. Інтеркультурна філософія: до визначення поняття	208
Зінченко Н. О. Людина, природа та медицина в епоху постсучасності: аспекти взаємодії	211
Иванчук В. В. Историко-философский контекст формирования концепта отчуждения (Історико-філософський контекст формування концепту відчуження)	214
Кадиевская И. А. Любовь как высшая форма принятия между людьми (Любов як вища форма прийняття між людьми)	218
Каранфилова Е. В. Философия творчества в инновационной парадигме социальности (Філософія творчості в інноваційній парадигмі соціальності)	221
Кіцул М. О. Новозавітні цінності як основа православної педагогіки	224
Лаврова Л. В. Тілесна та духовна соціалізація особистості: філософський вимір	228
Левченко Т. Г. Розуміння віри у сучасній православній теології	230
Максюта М. Є., Мала Я. Л. До проблеми життєвого вибору в українському фемінізмі першої третини ХХ століття	234
Мельник В. В. Теоретико-методологічні засади віртуальної реальності та нового типу віртуальної ідентичності особистості	238
Моравецький О. М. Антропологізація наукової раціональності як гуманітаризація наукового дискурсу	243
Мофа С. О. Націоналізм і його роль в сучасному українському суспільстві	247
Мулярчук Є. І. Покликання у свідомості сучасних українців: індивідуальні думки та загальна структура феномену	251
Понеділок А. І. Самогубство як прояв саморуїнування особистості у філософсько-релігійній рефлексії	256
Райчинець А. В. Ісламська теологія на шляху до екуменічної герменевтики	260
Романенко О. Я. Дослідження нормативних засад суспільного співжиття в контексті традиції філософування англосовієтського світу	264
Свиствен В. В. «Нова музика» як музика авангарду та постмодерну: до проблеми хронологічно-понятійної топографії	269
Скороварова Є. В., Сілютіна І. М. Концепт інформаційної діяльності у сучасному науковому дискурсі	273
Слюсар В. М. «Міфічне» насилля як форма соціального насилля у процесі соціальних трансформацій	278
Федорова І. І., Стецюра К. О. Соціотворчі стратегії медіакультури у філософських інтерпретаціях: від культіндустрії до панелі управління цивілізації	282
Хвойницька Х. М. Українські мислителі ХІХ–ХХ ст. про природно-правові основи держави	287
Шавріна І. В. Вдосконалення людини як проблема православної антропології	290
Кравченко А. А. Структурний вимір гуманітарної культури особистості: філософсько-освітній аспект	293
Матвієнко І. С. Гендерна ситуація в українській освіті	296
Рогова О. Г. Катарсичні потенціали шкільної релігійної освіти	298
Яковлева О. В. Багатомовність в українському суспільстві та вищій освіті України: витоки, специфіка, засади оцінювання	302

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Джура М. З. Ян Токаржевський–Карашевич – політик і дипломат доби національно–визвольних змагань українського народу за державну незалежність у першій половині ХХ століття	307
Вонсович О. С. Референдум відносно вступу України до НАТО: об'єктивна реальність	312
Семчинський К. В. Підвищення ефективності функціонування Ради Безпеки ООН в контексті російської агресії проти України.	315
Лясота А. Є. Криза цивілізаційної ідентичності сучасного українського суспільства	319
Морарь М. В. Політична опозиція як невід'ємний елемент політичної системи суспільства.	323
Шиманова О. В. Диференціація інформації в політичній комунікації.	326
Худолій А. О. США–ІРП на початку ХХІ століття: кооперація чи конфронтація?	329
Шапошніков А. О. Інституційна неспроможність як ознака квазідержави (на прикладі постсоціалістичних країн Європи та Азії).	334
Набиев Б. Зарубежные и национальные геополитические теории, повлиявшие на изменения порядка в системе международных отношений (Зарубіжні і національні геополітичні теорії, що вплинули на зміни порядку в системі міжнародних відносин	338
Трофимов Е. А. Россия в феноменологии негативной политической нестабильности: к вопросу о «Русской власти» (Росія у феноменології негативної політичної нестабільності: до питання про «Російську владу»)	343
Кан Ден Сик. Мирное преобразование СВА и объединение Корейского полуострова (Мирні перетворення у Північно–Східній Азії та об'єднання Корейського півострова)	355

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Hasip Saygılı. Book Review: Memorabilia of the Balkan Wars, Uniforms, medals and heirlooms from the belligerent armies of 1912–1913, Vasilios Nikoltisios, Yannis Mylonas: (Thessaloniki: Logos & Ikona, 2015), 128 p. (Рецензія на книгу: Памятные вещи балканских войн, обмундирования, медали и реликвии воинственных армий 1912-1913 гг., Василиоса Нилкциоса, Яниса Милонаса: (Салоники: Логос и Икона, 2015), 128 с.)	361
Іванюк І. А. Ілюстрований життєпис: ґрунтовність джерелознавчої візуалізації. Рецензія на книгу: Ілюстрований життєпис Михайла Грушевського / Авт.–упоряд. Світлана Панькова, Ганна Кондаурова. – К.: Либідь, 2016. – 144 с.: іл.	361
Нікітін Ю. О. Рецензія на монографію: Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40–і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія / В. В. Кононенко. – Вінниця: Нілан–ЛТД, 2017. – 370 с.	362

 CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Turanly F. G. Ukrainian Cossacks: marches on the southern shores of the Black Sea	7
Sinitskiy A. Ts. Ukrainian idea in the works of representatives of the national intellectual elite at the turn of the epochs (Mid–XVI – Mid–XVII).	17
Skokov O. D. Economic development of Ostroh during the Middle age and the Early Modern periods in the historiography of the mid of the XIX – the beginning of the XXI centuries (outside perspective)	21
Kryvosheya I. I., Kvasnevska O. S. Comparative studies of the Russian mentality of the Nicholas epoch as an antidote against «Russian Mirage»	25
Mohnatyuk I. A. I. Franko on the role of intellectuals in the development of Ukrainian society	30
Radchenko N. M. Financial public reporting of credit institutions as a source of history study of credit and banking system of Ukraine (1950–1917)	34
Yartsun I. O. Diseases of the nobility and their treatment in the 19th century (based on Kyiv province materials)	37
Lozynskiy A. F. Galicians in the lints of First World War.	41
Grigorenko I. V. Private letters and epistolary form: the historical aspect of the interaction	45
Shvydkyi S. M. The establishment and functioning of the public health system in Ukraine (20–30's of the XXth century).	49
Vargatyuk S. V. The activities of the Ukrainian diplomatic mission at the Paris peace conference of 1919–1920	53
Orlov V. M. The relations between the Soviet authorities and the Russian Orthodoxy in Ukraine during of the 1920s – the first half of the 1950s in modern Ukrainian historiography: overall analysis	58
Poniedielnyk L. A. Evolution of Volyn literature of interwar period (1921–1939)	60
Slesarenko O. O. The difficulties of the local authority activities of Central Commission for National Minorities and methods to overcome them (1924–1929).	66
Kotyuk Yu. V. Recovery of tax administration in the USSR 1943–1945 years	69
Kravchuk L. V. Cult educational activities tasks and libraries and rural club and during cinemafication Sovietization Ternopil during September 1939 – June 1941	72
Svynarenko N. A. Evacuation of industrial enterprises from the Sloboda Ukraine in 1941 and 1942: modern native historiography of the problem	74
Orlyanskiy V. S. Livestock of Zaporozhye region during the Nazi occupation (1941–1943)	76
Kasianova N. M. The legal framework of agricultural resettlements in Ukrainian SSR in 40–60–s	81
Marmilova O. S. Letters of forced labourers from Donetsk region as a historical source.	86
Ilkovych V. M. The state and ideological orientations of the Ukrainian Soviet cinematography (1945 – mid–1950s).	90
Lukyanyenko O. V. «Caricature wars» in the educational media of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (1953–1964) (P.3)	93
Malaschuk O. S. State of Ukraine's viticulture in the early twentieth century	96
Bezditko B. M. To the characteristics of the status of the subject of cult in administrative relations with the USSR in the implementation period of the state policy on the separation of church and state and school and church	100
Rudenko S. B. Hybrid philosophy of history in Museum of Great Patriotic war in Kiev (second part of 1990s)	105
Hai–Nyzhnyk P. P. The occupation and annexation of the Crimea to Russia in 2014 as an act of aggression against Ukraine, the course of the invasion and evidence of international crimes	110
Stasyuk Yu. M. Historical sources of volunteer battalions participated in the anti–terror operation	125
Rustamova D. Socio–economic development of Azerbaijan at the turn of the XIX–XX centuries	130

Smolnikov Yu. B. The Shift to the Right in Denmark: the Rise of the Danish People's Party (1995–2017)	133
Kazymov D. Reorganization of the Abbasid Caliphate in Egypt	137
Khasaev N. The trade and economic cooperation issues between Azerbaijan and the countries of Eastern Europe in the 70–80 years of the twentieth century in terms of Azerbaijan historiography	139
Ahmadova H. Target evaluation of NATO'S work (1991–2010)	142
Hrubinko A. V. UK's position on issues of foreign and security policy of the EU at the stage of adoption the Constitutional Treaty (2001–2005)	147
Zatovskiy B. O. The war and the church: Serbian Orthodoxy during the Balkan wars as it is described in the «Церковные ведомости» 1913–1914.	150
Petryk A. M. A policy of the Lithuanian state is in relation to national minority in time of the First republic (1918–1940)	153
Korsak R. V., Furtiy V. V. The history of tourism in the Baltics (Estonia, Latvia, Lithuania)	159
Pikovska T. V. Development of Czechoslovak national liberation motion is in the First world war–time (1914–1918)	163

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Barkov D. Y. Erich Fromm's alienation concept in the context of the information society	166
Gudima I. P. Theistic Cosmology by Richard Swinburne: new trends in theology	170
Malishena Y. O. «Science policy» as a characteristic of S. Fuller's social epistemology	173
Pastushenko A. O. Between idealism and positivism: D. I. Kachenovskiy's methodological revolt	178
Belozorova R. O. The phenomenon of the will in the context of socio–philosophical problems of power	182
Beniuk O. B. Experiment in the European and Ukrainian Futurism	185
Bulanova–Duvalko L. F. The aesthetic and philosophical dimensions of the transformations of femininity in the household space.	189
Vergeles K. M. Anthropological dimensions of philosophy and religion	195
Goncharova O. O. The major trends in spreading of precarization in social practices of the Ukrainian youth	199
Dzhura O. D. Ways of youth vocational guidance providing (Philosophical–educational understanding)	204
Drobotenko M. O. Intercultural philosophy: concept definition	208
Zinchenko N. O. Man, nature and medicine in the era of modernity: aspects of interaction	211
Ivanchuk V. V. Historical and philosophical context of forming the concept of alienation	214
Kadievskaya I. A. Love as the highest form of acceptance between people.	218
Karanfilova E. V. Philosophy of creativity in the innovative paradigm of sociality	221
Kitsul M. A. New Testament's values as the basis of the Orthodox pedagogy.	224
Lavrova L. V. Physical and spiritual socialization of personality: philosophical dimension	228
Levchenko T. G. Understanding of faith in modern Orthodox theology	230
Maksuta M. E., Mala Y. L. On the problem of life choices in Ukrainian feminism first third of the twentieth century.	234
Melnyk V. V. Theoretical and methodological foundations of virtual reality and a new type of virtual identity of personality.	238
Moravetskiy O. M. Antropologization scientific rationality as the humanitarization of scientific discourse	243
Mofa S. O. Nationalism and its role in contemporary Ukrainian society	247
Muliarchuk Ye. I. Calling in the minds of contemporary Ukrainians: individual opinions and the general structure of the phenomenon	251
Ponedilok A. I. Suicide as a manifestation of self-destruction of a person in philosophical and religious reflection	256
Raychinets A. V. Islamic theology towards ecumenical hermeneutics.	260
Romanenko O. Ya. Research of the normative principles of social coexistence in the context of the tradition of philosophizing in English–speaking world	264
Svystun V. V. «New music» as music of avant–garde and postmodern: to the problem of chronological and conceptual topography	269
Skorovarova E. V., Siliutina I. M. The concept of information activities in a modern scientific discourse	273
Slyusar V. M. «Mythical» violence as a form of social violence in the process of social transformation	278
Fedorova I. I., Stetsura K. O. Socio–creative strategies of mediaculture in philosophical interpretation: from culture industry to the control panel of civilization	282
Khvoynytka Kh. M. Ukrainian thinkers of the XIX–XX centuries on the natural law of foundations of the state	287
Shavrina I. V. Perfection of man as a problem of Orthodox anthropology	290
Kravchenko A. A. Structural dimension of humanitarian culture of personality: philosophical and educational aspects	293
Matvienko I. S. Gender situation in Ukrainian education	296
Rogova E. G. The catharsis possibilities of school religious education	298
Yakovleva O. V. Multilingualism in Ukrainian society and higher education of Ukraine: sources, specificity, principles of evaluation	302

POLITICAL SCIENCES

Dzhura M. Z. Yan Tokarzhevskyy–Karashevych a politician and a diplomat of the period of the national liberation struggle of the Ukrainian people for independence of their state in the first half of the XX century	307
Vonsovych O. S. Referendum on Ukraine's accession to NATO: an objective reality	312
Semchynskyy K. V. Improving the efficiency of UN Security Council after the Russian aggression against Ukraine	315
Liasota A. Y. Crisis of civilization identity of modern Ukrainian society	319
Morar N. V. The political opposition as an integral element of the political system.	323
Shymanova O. V. Differentiation information in political communicatio	326
Khudoliy A. O. The USA and the IRP at the Beginning of the 21st century: cooperation or confrontation?	329
Shaposhnikov A. O. Institutional insolvency as a sign of a quasi–state (on the example of post–socialist countries in Europe and Asia)	334
Nabiev B. Foreign and national geopolitical theory that influenced the change of order in the international system.	338
Trofimov E. A. Russia in the phenomenology of negative political instability: the question of «Russian power»	343
Kan Den Sick. The peaceful transformations at the NEA and the unification of the Korean Peninsula	355

SCIENTIFIC LIFE

Hasip Saygili. Book Review: Memorabilia of the Balkan Wars, Uniforms, medals and heirlooms from the belligerent armies of 1912–1913, Vasilios Nikoltsios, Yannis Mylonas: (Thessaloniki: Logos & Ikona, 2015), 128 p. ISBN: 978–618–80240–5–2.	361
Ivanyuk I. A. Illustrated biography: thoroughness of source visualization. Book Review: Illustrated biography of Michael Hrushevsky / Avt.–stop. Svetlana Pankova, Anna Kondaurova. – K.: Lybid, 2016. – 144 p.: il.	361
Nikitin Y. O. Review of the monograph: Kononenko V. V. The Jewish population of Podillya (40–ies XX century – early of the XXI century): Monograph / V. V. Kononenko. – Vinnytsia: TOV «NILAN–LTD», 2017. – 370 p.. . . .	362

ДО УВАГИ АВТОРІВ !**Вимоги до структури та оформлення наукових статей:****1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:**

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- *обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.*

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) в електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний у текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.**6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.**7. Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.**8. До статті додаються:**

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безоплатно.

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб), e-mail, № відділення «Нової пошти».

МІЖНАРОДНА ІНДЕКСАЦІЯ ЖУРНАЛУ

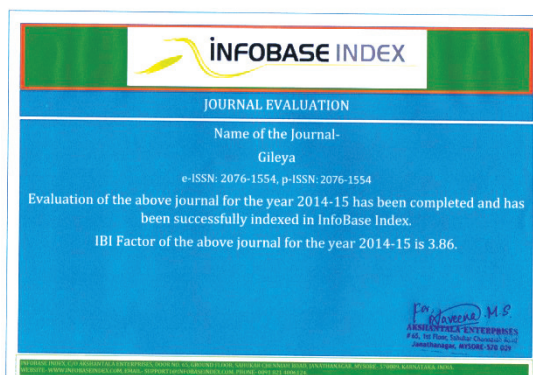
1. **Index Copernicus (Польща)** – міжнародна наукометрична база (Index Copernicus Journals Master List). Даний сайт містить індексування, ранжування і реферування журналів, а також є платформою для наукового співробітництва та виконання спільних наукових проектів.

2. **EBSCO (USA)** – агрегатор повнотекстових видань. Включає в себе 375 повнотекстових баз даних і більш 350000 електронних книг.

3. **InfoBase Індекс (Індія)** – комплексна, багатоцільова база даних, що охоплює наукові літератури з усього світу.

4. **SIS (Scientific Indexing Services) (USA)** фокусується на цитатах індексації, аналіз цитованості і підтримує бази даних, що охоплюють цитування тисячі академічних журналів. SIS забезпечує кількісний і якісний інструмент для рейтингу, оцінки та класифікації журналів з навчальної оцінки і передового досвіду.

5. **РІНЦ (Росія)** – міжнародна наукометрична база даних наукових публікацій вчених. Для отримання даних про публікації та цитованості статей на основі бази даних РІНЦ використовується аналітичний інструментарій ScienceIndex.

